

મિલાપ

અરધી સદીની વાચનયાત્રા

2

સંપાદક
મહેન્દ્ર મેઘાણી

12

1950

1960

1970

1980

1990

2000

મિલાપ

જાન્યુઆરી ૧૯૫૦

અંક	ક્રમ	ક્રમ
૧	૧	૧
૨	૨	૨
૩	૩	૩
૪	૪	૪
૫	૫	૫
૬	૬	૬
૭	૭	૭
૮	૮	૮
૯	૯	૯
૧૦	૧૦	૧૦
૧૧	૧૧	૧૧
૧૨	૧૨	૧૨
૧૩	૧૩	૧૩
૧૪	૧૪	૧૪
૧૫	૧૫	૧૫
૧૬	૧૬	૧૬
૧૭	૧૭	૧૭
૧૮	૧૮	૧૮
૧૯	૧૯	૧૯
૨૦	૨૦	૨૦
૨૧	૨૧	૨૧
૨૨	૨૨	૨૨
૨૩	૨૩	૨૩
૨૪	૨૪	૨૪
૨૫	૨૫	૨૫
૨૬	૨૬	૨૬
૨૭	૨૭	૨૭
૨૮	૨૮	૨૮
૨૯	૨૯	૨૯
૩૦	૩૦	૩૦
૩૧	૩૧	૩૧
૩૨	૩૨	૩૨
૩૩	૩૩	૩૩
૩૪	૩૪	૩૪
૩૫	૩૫	૩૫
૩૬	૩૬	૩૬
૩૭	૩૭	૩૭
૩૮	૩૮	૩૮
૩૯	૩૯	૩૯
૪૦	૪૦	૪૦
૪૧	૪૧	૪૧
૪૨	૪૨	૪૨
૪૩	૪૩	૪૩
૪૪	૪૪	૪૪
૪૫	૪૫	૪૫
૪૬	૪૬	૪૬
૪૭	૪૭	૪૭
૪૮	૪૮	૪૮
૪૯	૪૯	૪૯
૫૦	૫૦	૫૦
૫૧	૫૧	૫૧
૫૨	૫૨	૫૨
૫૩	૫૩	૫૩
૫૪	૫૪	૫૪
૫૫	૫૫	૫૫
૫૬	૫૬	૫૬
૫૭	૫૭	૫૭
૫૮	૫૮	૫૮
૫૯	૫૯	૫૯
૬૦	૬૦	૬૦
૬૧	૬૧	૬૧
૬૨	૬૨	૬૨
૬૩	૬૩	૬૩
૬૪	૬૪	૬૪
૬૫	૬૫	૬૫
૬૬	૬૬	૬૬
૬૭	૬૭	૬૭
૬૮	૬૮	૬૮
૬૯	૬૯	૬૯
૭૦	૭૦	૭૦
૭૧	૭૧	૭૧
૭૨	૭૨	૭૨
૭૩	૭૩	૭૩
૭૪	૭૪	૭૪
૭૫	૭૫	૭૫
૭૬	૭૬	૭૬
૭૭	૭૭	૭૭
૭૮	૭૮	૭૮
૭૯	૭૯	૭૯
૮૦	૮૦	૮૦
૮૧	૮૧	૮૧
૮૨	૮૨	૮૨
૮૩	૮૩	૮૩
૮૪	૮૪	૮૪
૮૫	૮૫	૮૫
૮૬	૮૬	૮૬
૮૭	૮૭	૮૭
૮૮	૮૮	૮૮
૮૯	૮૯	૮૯
૯૦	૯૦	૯૦
૯૧	૯૧	૯૧
૯૨	૯૨	૯૨
૯૩	૯૩	૯૩
૯૪	૯૪	૯૪
૯૫	૯૫	૯૫
૯૬	૯૬	૯૬
૯૭	૯૭	૯૭
૯૮	૯૮	૯૮
૯૯	૯૯	૯૯
૧૦૦	૧૦૦	૧૦૦

૨૫ જાન્યુઆરી, ૨૦૦૧ : અમુખામ સોનીની લુપ્ત જર્ણાલ

મહેન્દ્ર મેઘાણી

અરધી સદીની વાચનયાત્રા
ભાગ
2

ओ देससे आनेवाले !

ओ देससे आनेवाले बता -
ओ देससे आनेवाले बता
किस छाल में है याराने-वतन !०००

ओ देससे आनेवाले बता -
क्या अब ली वहां के बागोंमें
मस्ताना डवाओं आती हैं ?
क्या अब ली वहां के पर्वत पर
घनघोर घटाओं छाती हैं ?
क्या अब ली वहां की बरभारों
वैसे डी डिलों को लाती हैं ?
ओ देससे आनेवाले बता !०००

ओ देससे आनेवाले बता -
क्या अब ली मडकते मन्दिर से
नाकुस की आवाज आती है ?
क्या अब ली मुकदस मस्जिद पर
मस्ताना अजां थरती है ?
और शामके रंगी सायों पर
अजमतकी जलक छा जाती हैं ?
ओ देससे आनेवाले बता !

ओ देससे आनेवाले बता -
क्या अब ली वहां के पनघट पर
पनडारियां पानी भरती हैं ?
अंगडाई का नकशा बन बनकर
सब माथे पे गागर धरती हैं ?
और अपने घरोंको जाते डुअे
डंसती डुई डुडलें करती हैं ?
ओ देससे आनेवाले बता !

ઓ દેસસે આનેવાલે બતા -
 બરસાત કે મૌસમ અબ ભી વહાં
 વૈસે હી સુહાને હોતે હેં ?
 ક્યા અબ ભી વહાંકે બાગોંમેં
 જૂલે ઔર ગાને હોતે હેં ?
 ઔર દૂર કર્હી કુછ દેખતે હી
 નૌ ઉમ્મ દિવાને હોતે હેં ?
 ઓ દેસસે આને વાલે બતા !૦૦૦

ઓ દેસસે આનેવાલે બતા -
 ક્યા આમ કે ઊંચે પેડોં પર
 અબ ભી વો પપીહે બોલતે હેં ?
 શાખોં કે હરીરી પદોંમેં
 નગમોં કે ખજાને ખોલતે હેં ?
 સાવન કે રસીલે ગીતોં સે
 તાલાબ કે અમરસ ઘોલતે હેં ?
 ઓ દેસસે આનેવાલે બતા !૦૦૦

ઓ દેસસે આનેવાલે બતા -
 ક્યા ગાંવ પે અબ ભી સાવન મેં
 બરખાકી બહારેં છાતી હેં ?
 માસુમ ઘરોંસે ભોર ભએ
 ચક્કી કી સદાઓં આતી હેં ?
 ઔર યાદ મેં અપને મૈકે કી
 બિછડી હુઈ સખિયાં ગાતી હેં ?
 ઓ દેસસે આનેવાલે બતા !૦૦૦
 'અખ્તર' શીરાની
 ['હિન્દોસ્તાં હમારા' પુસ્તક]

કવિતા ! મારી કવિતાને હું કવિતા કહેતો નથી. હું કવિ છું એવું હું માની
 જ શક્યો નથી. મને વિચારો ગોઠવતાં આવડતું નથી. મારા જીવનમાં કલા નથી,
 માત્ર લાગણીઓ છે. અને મારી કવિતા પણ તેવી જ છે. હું જે કાંઈ લખું તે મને
 જ આનંદ આપી શકે તેવુંયે થતું નથી. હું શેલી કે શેક્સપિયર વાંચતો હોઉં છું
 ત્યારે ઘણી વખત મન થઈ જાય છે જાણે મારી કવિતાને, એ કાગળોને બાળી નાખું.

કલાપી

[તા. 14-1-1898નો પત્ર : 'કલાપીના 144 પત્રો' પુસ્તક]

ભગવાન

મેં ક્યાં કશુંય ઇચ્છ્યું તું તારી પાસે ?
 ને તોય તે જલભર્યાં વાદળોથી કર્યો મારે શિરે અભિષેક,
 ઉષા-સન્ધ્યાના અલપઝલપ રંગોની સુરખી આંજી મારાં નયનમાં,
 પર્વતોમાં સંતાકૂકડી રમતી કેડીઓએ
 જીવતું રાખ્યું મારું અકૈતવ કુતૂહલ,
 પુષ્પોનાં સુમધુર સ્મિત ને માનવોની અમી ઝરતી આંખોએ
 ક્યારેય ના કરમાવા દીધાં મારાં સ્વપ્નોને.૦૦૦

ક્યાં કશુંય મેં માગ્યું તું તારી પાસે ?
 ને તોયે ઊગતા સૂર્યે હંમેશાં પૂછી છે મારી ખબર,
 પવને ઝુલાવ્યા છે મારા આંગણના ફૂલછોડ,
 ને નદીઓનાં પાણીએ ભીજવ્યો છે મને અંતસ્તલ સુધી.
 પર્વતનાં શિખરોએ મને ખભે ઊંચકીને રમાડ્યો છે,
 ને ક્યાં નથી મળ્યો મારા હડીલા પ્રેમનો પ્રતિશબ્દ ?

ના, મારે કશુંય ન જોઈએ, ભગવાન !
 હા, કોઈ શિશુની આંગળી પકડી એને ઓળંગાવી દઉં રસ્તો
 ને એ હસીને મને કરી દે 'આવજો'.૦૦૦
 અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટ
 ['સમર્પણ' પખવાડિક : 1977]

નમ્ર વિનંતી

સજ્જનો પ્રત્યે નમ્ર વિનંતી કે આ સેવકને મહાત્મા કે દાતાર સમજને કોઈએ
 તેની પાસે આવવા જેવું, માગવા જેવું, બીજીત્રીજી વાતે વાળવા જેવું, નિમંત્રણ આપવા
 જેવું કે તેડાવવા જેવું નથી. એક તો આ સેવક વિદ્વાન નથી. આખો વખત રોકાણ
 પહોંચે છે. માટે સર્વ સજ્જનો પાસે ક્ષમા માગું છું.

ત્રિશ્કુ અખંડાનંદ

(1932)

કથા સુણી સુણી -

તિલક કરતાં ત્રેપન થયાં, જપમાલાનાં નાકાં ગયાં;
 તીરથ ફરી-ફરી થાક્યા ચરણ, તોયે ન પોહીતો હરિને શરણ;
 કથા સુણી સુણી ફૂટ્યા કાન, આખા તોય ન આવ્યું બ્રહ્મજ્ઞાન.

આખો

માનવરૂપે મધમાખી

ખાદીના ઝભ્ભા-વેંઘાના પોશાકમાં સજ્જ દાઢીધારી અનિલ ગુપ્તાને જોતાં કોઈને કલ્પના પણ ન આવે કે આ માણસ વિશ્વભરમાં જાણીતી અમદાવાદ-સ્થિત ભારતીય પ્રબંધ સંસ્થાના (આઈઝીઆઈએમ)ના કૃષિ મેનેજમેન્ટના અધ્યાપક હશે ! દુનિયાભરમાં તેઓ પોતાના આ ગ્રામીણ પોશાકમાં જ ઘૂમે છે ! આપણે ત્યાં તરેહતરેહની યાત્રા રાજકીય કે ધાર્મિક હેતુસર યોજાય છે, પણ આ માણસે 2,000 કિલોમીટરની 12 શોધયાત્રાઓ પગપાળા કરીને ગુજરાતનો ગ્રામવિસ્તાર ખૂંદ્યો છે. દર વર્ષે 'સૃષ્ટિ' સંસ્થાના ઉપક્રમે 200 જેટલા પ્રયોગશીલ ખેડૂતોને લઈને પ્રો. ગુપ્તા 10 દિવસ શોધયાત્રાએ નીકળે છે. 12માંથી 8 શોધયાત્રા ગુજરાતમાં કરી છે. બાકીની ચાર તામિલનાડુ, રાજસ્થાન, કર્ણાટક અને ઉત્તરાંચલમાં યોજી છે. આ શોધયાત્રામાં પરંપરાગત જ્ઞાન ધરાવતી વ્યક્તિઓને શોધીને તેના ઘરઆંગણે જઈને તેનું સન્માન કરાય છે. અત્યાર સુધી શોધયાત્રામાં આવી 600 જેટલી વ્યક્તિઓનું સન્માન કરાયું છે.

49 વર્ષીય પ્રો. ગુપ્તા ઉત્તર પ્રદેશના એક નાનકડા ગામના કેળવણીક્ષેત્રના પિતાનું સંતાન છે. જિંદગીની કારકિર્દીનો આરંભ બેન્કની નોકરીથી કર્યો. બેન્કની નોકરી છોડીને આઈઝીઆઈએમમાં જોડાયા. આ સંસ્થામાં તેમના વિચારને મૂર્તિમંત કરવા વિશાળ તકો મળી. દુષ્કાળગ્રસ્ત વિસ્તારોમાં ફરીને સંશોધનકાર્ય શરૂ કર્યું. દુષ્કાળમાં પણ ખેડૂત, પશુ કેવી રીતે જીવે છે તેની જાણકારી પ્રાપ્ત કરવાનું શરૂ કર્યું. આમ કરતાં કરતાં 1988માં એક 'હનીબી નેટવર્ક' શરૂ કર્યું. હનીબી એટલે મધમાખી. મધમાખી જેમ એક પુષ્પ પરથી પરાગ બીજા પુષ્પ પર લઈ જાય તેમ એક ગ્રામીણ ખેડૂત કે પશુપાલકનું પરંપરાગત જ્ઞાન બીજા ખેડૂતને મળે, એક ભાષાનું આવું પરંપરાગત જ્ઞાન બીજી ભાષાવાળાને મળે તે માટે આ નેટવર્ક દ્વારા પ્રયાસો શરૂ કર્યા.

ગુજરાતમાં લોકભારતી અને ગ્રામભારતી જેવી 22 જેટલી ગ્રામવિદ્યાપીઠોમાં જાતે ફરીને પ્રો. ગુપ્તાએ વિદ્યાર્થીઓ પાસેથી ગામડાંની આવી માહિતી એકત્ર કરવાનું કામ 'જતન' સંસ્થાના કપિલ શાહના સહયોગથી શરૂ કર્યું. અત્યાર સુધી આવા પરંપરાગત જ્ઞાનની 8,000 જેટલી જાણકારી તેઓ એકત્ર કરી શક્યા છે. આ કામને આગળ ધપાવવા 1993માં 'સૃષ્ટિ' નામની સંસ્થાની તેમણે રચના કરી. ગુજરાતની ગ્રામીણ સૃષ્ટિમાંથી જે પરંપરાગત જ્ઞાન તેમને મળ્યું તેને લોકો સુધી પહોંચાડવા ગ્રામીણ પત્રકારત્વને વરેલા રમેશ પટેલ જેવા સાથીના સહયોગથી 'લોકસરવાણી' નામનું સામયિક શરૂ કરીને પરંપરાગત જ્ઞાનની સરવાણીને વહેતી કરી. ત્યારબાદ અંગ્રેજીમાં 'હનીબી' અને હિંદીમાં 'સૂઝબૂઝ' નામનાં સામયિકો પણ આ જ હેતુસર શરૂ કર્યા.

આવું પરંપરાગત જ્ઞાન ધરાવતી વ્યક્તિઓની એક પરિષદ 1997માં યોજાઈ.

આ સંશોધકોને તેમના જ્ઞાનનું વળતર મળે અને તે જ્ઞાનનું ટેકનિકલ હસ્તાંતરણ કરીને બીજાના ઉપયોગમાં લાવી શકાય તે માટે રાજ્ય સરકારે એક કરોડ રૂપિયાનું ફંડ આપ્યું અને પ્રો. ગુપ્તાના નેતૃત્વ નીચે આ માટે 'જ્ઞાન' નામની સંસ્થા રચાઈ.

પ્રો. ગુપ્તાના કાર્યથી પ્રભાવિત ભારત સરકારે 2000ના વર્ષમાં રૂ. 20 કરોડના ફંડથી રાષ્ટ્રીય નવીનીકરણ પ્રતિષ્ઠાન નામની સંસ્થા તેમના જ નેતૃત્વ નીચે સ્થાપી છે, જેના દ્વારા આવી ગ્રામીણ કોઠાસૂઝને દેશનાં વિવિધ રાજ્યોમાંથી શોધવાની અને બીજે પહોંચાડવાની કામગીરી શરૂ થઈ છે. 100 વર્ષ વટાવી ચૂકેલી મહિલાઓ શોધીને તેમના પરંપરાગત જ્ઞાનને બહાર લાવવાનું કાર્ય 'સૃષ્ટિ'એ હાથ ધર્યું છે. આવી 100થી વધુ શતાયુષી ગ્રામીણ મહિલાઓ ગુજરાતમાંથી તેમણે શોધી છે. વિશ્વભરની પરિષદોમાં તેમણે 100થી વધુ શોધપત્રો રજૂ કર્યા છે. આઈઝીઆઈએમમાં પણ શોધયાત્રાનો અભ્યાસક્રમ તેમણે શરૂ કરાવ્યો અને વિદ્યાર્થીઓને લક્ષ્ય ને ભૂતાનના ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં લઈ ગયા છે.

આમ પ્રો. ગુપ્તા માટે આઈઝીઆઈએમ, લોકભારતી (સણોસરા), ગ્રામભારતી (અમરાપુર) અને હાર્વર્ડ (અમેરિકા) સમાન સ્તરે છે. તેમણે ખેતી, પશુપાલન, આરોગ્ય તથા ગ્રામકારીગરોનાં સંશોધનો તથા પરંપરાગત જ્ઞાનને વિશ્વસ્તર સુધી પહોંચાડ્યાં છે. 1 લિટર પાણીથી વૃક્ષ ઉગાડવાની વાત હોય કે બુલેટ દ્વારા ચાલતા હળની વાત હોય કે કંપોસ્ટ ખાતરની વાત હોય, આજે વિશ્વભરમાં અનિલ ગુપ્તાનું નામ આદરથી લેવાય છે. સાથે સાથે દુનિયાભરના આર્થિક લૂટારાઓના પડકાર સામે પણ એ લડે છે. 2001ના વર્ષમાં ન્યૂયોર્કના 'બિઝનેસ વીક' સામયિકે જેને એશિયાની પચાસ પરંપરાવિદીમાં સ્થાન આપ્યું હતું તે ઉત્તર પ્રદેશથી આવેલા આ પ્રો. ગુપ્તાએ એક સવાઈ ગુજરાતી બનીને ગુજરાતને ગૌરવ બક્ષ્યું છે.

મણિલાલ મં. પટેલ

['દિવ્ય ભાસ્કર' દૈનિક : 2004]

કોને ?

આ દિગ્વિજયની ખુશાલી વહેંચશો કોને
સમગ્ર વિશ્વને આ યુદ્ધમાં હરાવીને ?

કરે છે પ્રાર્થના અમૃતના પાકની 'આદિલ',
દશે દિશાઓમાં બેઠા જે ઝેર વાવીને !

'આદિલ' મન્સૂરી

- આનાથી નીચું તો નહીં જ !

એક શાળામાં લોકમિલાપ ટ્રસ્ટ દ્વારા એક પુસ્તક-મેળો યોજાઈ ગયો. પુસ્તકો બાળકો-કિશોરો માટેનાં હતાં. ભૂલકાંઓને પ્રદર્શનમાં ઊભાં ઊભાં કે બેઠાં બેઠાં પુસ્તકો વાંચતાં જોવાં એ એક લઠાવો હતો. બાળકોને રમતાં જોઈને જેટલો આનંદ થાય છે તેટલો જ આનંદ એમને રંગબેરંગી પુસ્તકોમાં ખોવાઈ ગયેલાં જોઈને થાય છે.

વિખ્યાત લેખક સમરસેટ મોમે કહ્યું છે કે આપણે પેન્ટની સિલાઈ માટે ગમે તેટલી કિંમત આપતાં અચકાતાં નથી, પણ એક પુસ્તક ખરીદતાં અચકાઈએ છીએ. આનું કારણ કદાચ એ હોય કે આપણાં મનમાં ઊંડે ઊંડે એવું પડેલું છે કે પુસ્તક તો ગમે ત્યાંથી માગીને પણ વાંચી લઈશું અથવા એના વિના ચલાવી લઈશું; ન વાંચીએ તો શું બગડી જાય ? પણ જેમ શરીરને ખોરાકની જરૂર છે તેમ મનને પણ ખોરાકની જરૂર છે. રોજબરોજના જિવાતા જીવનથી થાકીને મન ક્યાંય બીજે ખોવાઈ જવા ઇચ્છે છે. પણ આપણે તો એને, મદારી સાપને ટપલી મારીને કરંડિયામાં પૂરી દે તેમ, શાંત પાડી દઈએ છીએ. મનને મારીને જીવતાં આપણને આવડી ગયું છે. પણ આપણું મન જાતજાતના અનુભવો ઝંખે છે. આપણી રોજિંદી જિંદગી એકધારી હોય છે; એ મનને કેટલા અનુભવો આપી શકે ? પુસ્તકોમાં વિવિધ અનુભવોની એક જુદી જ દુનિયા હોય છે. એમાંથી પસાર થયેલું મન પછીથી સંસારને જુદી રીતે જોતું-મૂલવતું થાય છે. 'મહાભારત' વાંચ્યા પહેલાંનો હું અને એ વાંચ્યા પછીનો હું, એ બે જુદી જ વ્યક્તિઓ છીએ. સારું પુસ્તક જીવનને જોવાની એક નવી દૃષ્ટિ આપે છે, આપણને આંતરિક રીતે ઘડે છે.

મહત્ત્વ છે સારાં પુસ્તકનું. પુસ્તક-પસંદગીમાં ધોરણો ઊંચાં રાખવાં જોઈએ. પ્રશ્ન છે અભિરુચિની કેળવણીનો. ઊગતી પેઢી માટે જો આટલું થઈ શકે તો પછી એ પેઢી મોટી થશે ત્યારે આપોઆપ હલકાં પુસ્તકોને દૂર ખસેડતી થશે. આનાથી નીચું તો મને કશું જ ન ખપે - એવો આગ્રહ માનવીમાં જન્મવો જોઈશે.

અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટ

[‘મુંબઈ સમાચાર’ દૈનિક : 1978]

સ્મરણ લીલું કપૂરી પાન જેવું
હવામાં ચોતરફ લોબાન જેવું

અદમ ટંકારવી

જે ઉત્તમ છે, તે નિત્યનૂતન છે.

ફોરમ

ફૂલ તો એની

ફોરમ ઢાળી રાજી.

વાયરો ક્યાં જઈ ગંધ વખાણે,

ફૂલ તો એનું કાંઈ ન જાણે,

ભમરા પૂછે ભેદ તો લળી

મૂગું મરતું લાજી.૦૦૦

એનું નિજના રંગમાં રાતું,

ખુશબૂભર્યું એકલું ખાતું,

મસળી નાખે કોઈ તો સામે

મહેક દે તાજી તાજી !

ફૂલ તો એની

ફોરમ ઢાળી રાજી.

મકરન્દ દવે

હમારી શરમ

ભંગિયોં કા કામ સાક્ષાત નરકવાસ હોતા હે. ઉનકી બીસોં દિક્કતોં હેં. લેકિન ઉનકા સબસે બડા દુખ હે સ્વાભિમાનકી હાનિ. પાખાના ઉઠાના એક હીન, શર્મનાક કામ માના જાતા હે. ઇસલિએ હીન ભંગી જાતિકે લિએ હી વહ સુરક્ષિત રખા ગયા હે. ઇસમોં જો સ્વાભિમાન-હાનિ હે વહ ન ઉનકો શોભા દેતી, ન હમકો.

ભંગી કી માનવતા હનિત હોતે હી મેરી ઔર આપકી માનવતા ભી હનિત હોતી હે. એક ભી પારસી રાસ્તોં પર ભીખ માંગતા ફિરે, તો ઉસસે સારી પારસી જમાત કો શરમ લગતી હે. વૈસે વહ મેહતર અપની સ્વાભિમાન-હાનિ બરદાસ્ત કરકે અગર સફાઈકામ કરે, તો ઉસમોં ન કેવલ ઉસકી બલ્કિ હમારી ભી શર્મ હે.

ભંગી-કામકી આજ કી પ્રથા કે પીછે હમ સવણોંકા આલસ, દંભ ઔર પાખંડ છિપા હે. ઇનકો મિટાને કે લિએ હમોં ચાહિએ કિ હમ પ્રતિદિન કમસે કમ પંદ્રહ મિનટ કુછ ન કુછ સફાઈ કા સમાજ-નિન્દિત કામ અપના ધાર્મિક કર્તવ્ય સમઝકર કરોં.

અપ્પા પટવર્ધન

[‘સફાઈ-દર્શન’ માસિક : 1961]

મને ઘૂઘવતા જળે ખડકનું, પ્રભુ ! મૌન દો.

સુરેશ દલાલ

અમારે આંગણે સારસ્વતો

ભોળાભાઈ પટેલ કુટુંબ સાથે મધ્ય પ્રદેશના કાન્હા-કિસલી, ભેડાઘાટ (જબલપુર) અને પંચમઢીના પ્રવાસે નીકળ્યા હતા. કાન્હા-કિસલીનું અભયારણ્ય જોઈને જબલપુર આવ્યા. ભેડાઘાટ જતાં કાન્તાને અને મને સાથે લીધાં. જતાં જ બોટિંગ માટે મધુભાઈએ એક આખી નાવ લઈ લીધી. મધુભાઈ, ભોળાભાઈના પુત્ર તેમ જ મિત્ર, મળતાવડા ને વિનોદી. અન્ય સભ્યો પણ એટલાં જ પ્રેમાળ. એથી અમે એ કુટુંબમાં દૂધમાં પાણીની જેમ (સાકર તો કેમ કહું ?) ભળી ગયાં.

નૌકાવિહાર કર્યા પછી ઘેર પહોંચતાં અંધારું થઈ ગયું. બીજે દિવસે બધાં અમારે ઘેર આવ્યાં. પુત્રો, પુત્રવધૂઓ, પુત્રી અને પૌત્ર-પૌત્રીઓ વચ્ચે ‘કુલપતિ’ જેવા શોભતા ભોળાભાઈને જોઈને થયું કે બીજાઓ પણ આવી રીતે બૃહદ્ કુટુંબ સાથે પ્રવાસે નીકળતા હોય તો કેવું સારું !

કાલે નૌકાવિહાર કરતી વેળા ભોળાભાઈએ ઉમાશંકરભાઈના એક કાવ્યને યાદ કરેલું જે એમણે અહીંની નર્મદાને જોઈને લખેલું.

જૂનાં સ્મરણો તાજાં થયાં. 1947માં મારું અમદાવાદ જવાનું થયેલું. ઉમાશંકરભાઈને મળવા ગયો. ભાવથી મળ્યા. મને કહે કે, તમે જબલપુર રહો છો તો મારું એક કામ કરો. અમે કાકા કાલેલકર અભિનંદન ગ્રંથ બહાર પાડવાના છીએ. કાકાસાહેબ સિવનીની જેલમાં રહેલા. એમની સાથે સુભદ્રાકુમારી ચૌહાનના પતિ લક્ષ્મણસિંહ ચૌહાન પણ હતા. તમે એમની પાસેથી કાકાસાહેબનાં સંસ્મરણો લખાવીને અને ગુજરાતી અનુવાદ કરીને મને મોકલી આપો. ડિસેમ્બર '49માં એ શાંતિનિકેતન આવેલા ત્યારે અમે ફરી મળ્યા. જબલપુર એમનું બે વાર આવવાનું થયેલું. બંને વાર અમારે ઘેર આવેલા.

એક વાર સુન્દરમ્ આવેલા. એમને પણ હું અમારે ઘેર લઈ આવેલો. તે દિવસની નોંધ આજેય મારી પાસે છે : 18-1-75 :

‘આજે કવિ સુન્દરમ્ આવેલા. એમણે કહ્યું કે માણસના જીવનમાં માત્ર વિસ્તાર પૂરતો નથી, એમાં ઊંડાણ પણ હોવું જોઈએ. માનવજીવન ઊર્ધ્વગામી હોવું જોઈએ. આમ ચારે દિશામાં એની ગતિ હોવી જોઈએ. ઉપર ઊઠવું અઘરું છે. એમાં પ્રયત્ન કરવો પડે, સાધના કરવી પડે. પણ જો તમે સાચા મનથી સાધના કરો, તો તમને ઈશ્વરની પ્રાપ્તિ થાય. અને આપણા જીવનમાં સૌથી મોટી પ્રાપ્તિ શી ? ધન-વૈભવની ? કીર્તિની ? ના, ઈશ્વરની.’

અને હમણાં – ઉમાશંકરભાઈના આવ્યા પછી વીસેક વર્ષે – આવ્યા ભોળાભાઈ. જતી વેળા મધુભાઈ કહે, ‘ભલે બે દિવસ માટે પણ હું તમારી જોડે પરિક્રમામાં જરૂર ચાલીશ.’ પછી મધુભાઈનાં પત્ની કાન્તાને કહે, ‘થાય છે કે કોઈ વાર આવીને તમારે ત્યાં અઠવાડિયું રહું.’ હવે અમે એમની પાસે કોઈ લખતબખત

તો કરાવ્યું નથી. જોઈએ, વચન પાળે છે કે કેમ !

ગુજરાતના આ સરસ્વતી-પુત્રોના આગમનથી અમારું ઘર પાવન થયું. અન્ય સારસ્વતોની રાહ જોઈએ છીએ. અમે ચાહીએ છીએ કે તેઓ ઝટઝટ આવે. વચ્ચે 20 વર્ષનો જે ગાળો ખાલી ગયો, એની ભરપાઈ પણ થવી જોઈએ ને !

બીજા કયા સારસ્વતો અમારે ત્યાં આવ્યા હોત તો અમે ધન્યતાનો અનુભવ કર્યો હોત ? મારું પુસ્તક ‘પરિક્રમા નર્મદા મૈયાની’ મેં ત્રણ મનીષીઓને અર્પણ કર્યું છે – કાકા કાલેલકર, ઝવેરચંદ મેઘાણી અને બચુભાઈ રાવત. સ્વાભાવિક જ જો એમની ચરણરજ અમારે ત્યાં પડી હોત, તો અમે પોતાને બડભાગી સમજત.

કાકાસાહેબ મારા પ્રિય લેખક. જ્યારે હું શાંતિનિકેતન ભણવા ગયેલો ત્યારે એમનું પુસ્તક ‘લોકમાતા’ સાથે લઈ ગયેલો. એમને વાંચવાથી જાણે કે હજારો વર્ષોનો વારસો આપણને મળે છે. એમની ભીતર વિચારક, કવિ, આલોચક, શિક્ષક, સુધારક એક સાથે કામ કરે છે. એમનાં લખાણોમાં વિદ્યાર્થીઓથી લઈને યુનિવર્સિટીના મોટા વિદ્વાનો સુધી સૌને પોતપોતાનું પ્રાપ્ય મળી રહે છે. મેઘાણીની ‘સૌરાષ્ટ્રની રસધાર’નાં પુસ્તકો મેં કોણ જાણે કેટલીય વાર વાંચ્યાં હશે. મેઘાણીએ અતીતને ખોદીને બહાર કાઢ્યું, એમાં પ્રાણ પૂર્યાં ને આપણી સમક્ષ જીવંતજાગતું ખડું કરી દીધું. ‘રસધાર’માં લોકકથા અને જીવન, કલ્પના અને યથાર્થ ઓગળીને એકરૂપ, એકરંગ થઈ ગયાં છે.

સ્વામી આનંદનો પણ હું પરમ ભક્ત. ‘ધરતીની આરતી’માં એમણે જે નિર્મમ ઈમાનદારીથી અને સૂક્ષ્મતાથી એમનાં પાત્રોનું વર્ણન કર્યું છે, એથી એ માત્ર અમુક પાત્રોની વ્યથા-કથા ન રહેતાં એક મહાગાથા બને છે.

‘લોકમાતા’ જ્યારે પણ વાંચું ત્યારે થાય કે આમાં પ્રાચીન સંદર્ભો અને સંસ્કૃત શ્લોકોની ભરમાર ઓછી હોત તો ! તેમ જ ‘ધરતીની આરતી’માં તળપદા શબ્દો ને તળપદી બોલીની દેમાર જરા ઓછી હોત તો ! જ્યારે મેઘાણીની ‘રસધાર’ની ભાષા આ બંને છેડા વચ્ચે રહીને કેવી તો સમથળ વહે છે !

જ્યારે પણ અમદાવાદ જવાનું થતું ત્યારે બચુભાઈને મળવા ‘કુમાર’ કાર્યાલય જરૂર જતો. ચહેરાથી ન ઓળખી શકતા, પણ જેવું નામ કહું એટલે તરત કહેશે, ‘ઓહો, તમારા તો મોતીના દાણા જેવા અક્ષર !’ (મોતી તો ચાલ્યાં ગયા, દાણા રહી ગયા છે.)

એક હોય છે માસ્ટર કી, એનાથી બધાં તાળાં ખૂલી જાય. બચુભાઈ એવા જ હતા – બહુમુખી પ્રતિભાવાળા વિરલ વ્યક્તિ. કવિતા, કળા, સાહિત્ય, સંપાદન, મુદ્રણ, પત્રલેખન, બધાંમાં ઉત્કૃષ્ટ. ગુજરાતીમાં મારો પહેલો લેખ ‘આતિથ્ય’ ઓગસ્ટ 1953માં ‘કુમાર’માં પ્રસિદ્ધ થયેલો.

પ્રથમ ‘પરિક્રમા’ પુસ્તકની અત્યંત પ્રાસાદિક પ્રસ્તાવના વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદીએ લખેલી – કોઈ પણ જાતના પરિચય વિના. હું એમને રૂબરૂ ક્યારેય મળી ન શક્યો.

પરંતુ પત્ની કાન્તા, પુત્ર શરદ અને પુત્રવધૂ અર્ચના એમને ઘેર ગયેલાં. શરદે જેવું મારું નામ કહ્યું એટલે મારી પત્ની ભણી જોઈને બોલ્યા : “તમે તો કાન્તાબહેન ને !” પાસે જ ‘પરિક્રમા’ના લેખો હતા એ બતાવીને કહે, “ખૂબ સરસ લખ્યું છે. અવારનવાર વાંચ્યું. જ્યારે થાર્ડુ ત્યારે વાંચ્યું.” એમના જ શિષ્ય અને મોટા ગજાના કવિ જ્યંત પાઠકની પણ મારા પર એવી જ અમીનજર હતી. એમને પણ ક્યારેય મળી ન શક્યો. ‘સૌરાષ્ટ્ર સમાચાર’ અખબારે પુસ્તક વર્ષ નિમિત્તે કેટલાક વરિષ્ઠ સાહિત્યકારો પાસેથી એમને પ્રભાવિત કરી ગયેલા કોઈ એક પુસ્તક વિશે મિતાક્ષરી અભિપ્રાય મંગાવેલા. જ્યંતભાઈએ મારા પુસ્તક ‘સૌંદર્યની નદી નર્મદા’નું નામ આપેલું ને રસદર્શન પણ કરાવેલું; એમાંથી એક વાક્ય : “પુસ્તકમાં માત્ર નદીનું જ સૌંદર્ય નથી ઊતર્યું, ભારતવર્ષનું ભાતીગળ સૌંદર્ય પણ કંડારાયું છે.” આવો જ સુંદર અભિપ્રાય એમણે મારા પુસ્તક ‘થોડું સોનું, થોડું રૂપું’ વિશે લખી મોકલેલો : “તમારા પુસ્તકમાં સર્વત્ર તમારી શૈલીની રસાળતા, પ્રાસાદિકતા ને હળવાશ જોવા મળે છે. આખું પુસ્તક એક કલાકારના સર્જક કર્મનું સુભગ પરિણામ છે.”

કાકા કાલેલકર, ઝવેરચંદ મેઘાણી, બચુભાઈ રાવત, સ્વામી આનંદ, વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદી અને જ્યંત પાઠકની ચરણરજ અમારે ઘેર પડી હોત તો એ અમારા માટે આનંદ તેમ જ ગર્વનો વિષય હોત. વર્તમાનનાં કોઈ પણ લેખક કલાકાર અમારે ત્યાં આવશે તો એથી અમારા ઘરની રોનક વધશે. બહુ મોડું ન કરવા વિનંતી. ક્યાંક એવું ન થાય કે અમારા ઘરના સભ્યો એમને કહે કે, તમે ભલે આવ્યા, તમારું સ્વાગત છે – પણ અમૃતભાઈ તો હવે ન રહ્યા !

અમૃતલાલ વેગડ
[‘દિવ્ય ભાસ્કર’ દૈનિક : 2004]

ખામી

શિલ્પી કોઈ મૂર્તિ ઘડી રહ્યો હતો. શિલ્પકામ પૂરું કર્યા પછી તેણે મૂર્તિને ધારી ધારીને નિહાળી, માથું ધુણાવ્યું, અને પછી ત્યાં બેસી પડીને એ રડવા લાગ્યો. “કેમ, શું થયું ?” એક મિત્રે પૂછ્યું. “મૂર્તિ તમને સંતોષ થાય તેવી નથી બની ?”

આંસુભીની આંખે શિલ્પી બોલ્યો, “આ મૂર્તિમાં હું કશી ખામી જોઈ શકતો નથી.”

“તો પછી દુખી શા માટે થાવ છો ?”

“એટલા માટે જ. કેમ કે મારા કામમાં મને જો કશી ખામી દેખાતી બંધ થાય, તો એનો અર્થ એ કે મારી શક્તિની હવે ઊતરતી કળા છે.”

સાંજ

ધણ છૂટ્યાની ઘંટડીઓનાં ઝાંઝર પ્હેરી વડલાની વડવાઈ ઝાલીને
સાંજ હીંચકા ખાય

ને ઊડતી ધૂળનું થાય વાદળું એવું તો ઘનઘોર કે જાણે ધણની ગાયું
કણકણ થઈને ગોરજમાં વીખરાય.

ધણ છૂટ્યાની ઘંટડીઓનાં ઝાંઝર પ્હેરી વડલાની વડવાઈ ઝાલીને
સાંજ હીંચકા ખાય.

સાવ અચાનક કાબર-ટોળું ડાળ ઉપરથી ઊડ્યું ને ત્યાં એક પાંદડું તૂટ્યું,
વડલાનાં લીલાં પાન વચાળે લાલચટક આકાશ થઈને લાલ પાંદડું ફૂટ્યું.
ધૂળની ડમરી ચડતાં એમાં ચક્કર ચક્કર ફરતાં મારા શૈશવના કણ –
પાદરમાં ઘૂમરાય.

ધણ છૂટ્યાની ઘંટડીઓનાં ઝાંઝર પ્હેરી વડલાની વડવાઈ ઝાલીને
સાંજ હીંચકા ખાય.

ખડના પૂળા લઈ હાથમાં પાછા વળતા લોકવાયરે ઊડતી જાય પછેડી,
ઘઉંનાં ખેતર વચ્ચે થઈને સીમપરીની સેંથી સરખી ગામ પૂગતી કેડી.
ધીમે ધીમે ખળાવાડમાં કમોદની ઊડતી ફોતરીઓ વચ્ચે થઈને સાંજ ઓસરી જાય,
ધણ છૂટ્યાની ઘંટડીઓનાં ઝાંઝર પ્હેરી વડલાની વડવાઈ ઝાલીને
સાંજ હીંચકા ખાય

ને ઊડતી ધૂળનું થાય વાદળું એવું તો ઘનઘોર કે જાણે ધણની ગાયું
કણકણ થઈને ગોરજમાં વીખરાય.

અનિલ જોશી

શાંત ખૂણામાં મધુર વીણા

બોટાદકર કવિતદેવીના મંદિરમાં અગ્રસ્થાનના અધિકારી છે. ગૃહજીવનના કોમળ, ગૂઢ, ચારુતાયુક્ત પ્રસંગો અને ભાવોના સૂર આ કવિની વીણામાં અજબ સંગીત ઉત્પન્ન કરે છે; આ ક્ષેત્રમાં બોટાદકરની કલા અને પ્રતિભા અદ્વિતીય છે. એમનાં કાવ્યો અનેક દુખી હૃદયને આશ્વાસન આપશે, ઉલ્લાસ પૂરશે, દિવ્યતાનાં દર્શન કરાવશે. આ વિનિત કવિએ પોતાના જીવનમાં ક્યાંય પણ ઘોંઘાટથી જનસંઘને આકર્ષવાનો દંભ કર્યો નથી, કદી પણ ઉચ્ચ પદવીએ ચઢવાનો લોભ કર્યો નથી; માત્ર પોતાની મધુર વીણા શાંત ખૂણામાં બેઠા બેઠા વગાડીને આનંદ લીધો છે ને અધિકારીમાત્રને આનંદ આપ્યો છે.

નરસિંહરાવ ભો. દિવેટિયા

[બોટાદકર-કૃત કાવ્યસંગ્રહ ‘શૈવલિની’ : 1925]

મીઠાં વડચકાં

પ્રોવિડન્ટ ફંડનો હપતો અને ઇન્કમેટેક્સ વગેરે કાપીને કેશિયરે મને પગારની નોટો આપી. મેં તે ગણવા માંડી : એક, બે, ત્રણ....અગિયાર...બાર...પંદર...સોળ... અને એકાએક હું અટકી ગયો. આવું કાયમ બને છે. કશુંક ગણવાને પ્રસંગે સોળની સંખ્યા આવતાં હું એકદમ અટકી જાઉં છું અને થોડી વાર સુધી અસ્વસ્થ બની વિચારે ચડી જાઉં છું.

કોઈને લાગશે કે આ બનાવટી વાત છે. પણ મને એવું બનાવટી લખતાં કે બોલતાં આવડતું નથી. લાગણીવેડા પણ મને ગમતા નથી. લોકો મને ખંધો ગણે તો પણ ગણી શકે.

અને છતાં આ સોળની સંખ્યામાં કોઈ એવું અજબગણું રહેલું છે કે એ આવતાં જ મારા હૈયામાં ભારે મૂંઝવણ પેદા થાય છે, વિચારના વંદોળ જાગે છે. ખાસ કરીને રૂપિયા ગણવાના આવે ત્યારે સોળની સંખ્યા આવતાં જ હું થંભી જાઉં છું અને ક્યાંય સુધી બેચેની અનુભવું છું.

એ વખતે મારી નજર સામે મારી વિદ્યાર્થી-અવસ્થાનું ચિત્ર ખડું થાય છે. આ વાંચનારમાંથી કોઈને પારકે ઘેર મફત દાન તરીકે જમવાની કપરી વેળા આવી હશે કે કેમ એ હું જાણતો નથી. પણ હું એમ ઇચ્છું ખરો કે મારા વેરીને પણ એવા દિવસ જોવા ન પડે. ધર્મદાનું ખાવામાં જે લાચારી, જે અપમાન, જે માનહાનિ વેઠવાં પડે છે, તે અનુભવી લીધા પછી એ નાની વયમાં પણ મેં પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી કે, ભલે ગમે તેવું કાર્યકોરું ખાવું પડે, પણ હું મારી મહેનતનું અન્ન જ ખાઈશ. કદાચને બીજાની સહાય માગીશ તો પણ તે પાછી વાળવાની દઢ ઇચ્છાથી. અને એ કારણે, ટ્યૂશન રાખીને કે અન્ય રીતે જાતે કમાઈને ભણવાની અથાગ મહેનત હું કરી રહ્યો હતો. તે દિવસોમાં એક બનાવ બન્યો.

બહુ જ ઓછે ખર્ચે જમાડનારી એક વીશીનું ઠેકાણું દેશપાંડે માસ્તરે મને આપ્યું હતું. હું અંદર દાખલ થતો હતો ત્યાં જ મારે કાને શબ્દો અથડાયા :

“વીશીના બાર રૂપિયા ભરે છે તે ગણાવતા ફરે છે, પણ રોયાનાં પેટ ભીમસેન જેવાં છે તે કોઈને નથી દેખાતાં ! ખાવા બેસે તે જાણે પાઈએ પાઈ વસૂલ કરી લેવાની હોયને એમ ગળચશે ! ઘીના બે છાંટા ઓછા પડી જાય, તો તરત મોં બગાડે. લૂછી લૂછીને ખાતાં જાય, ને ઉપરથી કહેતા જાય કે ઘી બાસ મારે છે ! રોયાવને પાટલેથી ઉઠાડી જ મેલવા જોઈએ !”

અવાજની દિશામાં હું એક એક ડગલું આગળ વધતો હતો, અને છતાં એ દરેક ડગલું પાછળ પડે તો સારું એમ મન કહેતું હતું. વીશીના મહિને બાર રૂપિયા આપનાર ઘરાકને પણ જે બાઈ આવાં આકરાં વેણ સંભળાવતી હતી, તે મને કંઈક ઓછામાં જમાડશે એ વાત કોઈ રીતે મારા માન્યામાં આવતી નહોતી.

પણ હું ખરેખરા સંકટમાં હતો. આઠ રૂપિયા ઉપર એક પાઈ પણ આપવાની મારી ગુંજાશ નહોતી, અને ગામમાં બીજો કોઈ વીશીવાળો મને આઠ રૂપિયામાં જમાડે તેમ નહોતો. એક નાના ખાંચામાં આવેલી આ ફઈબાની વીશી જ મારે માટે આશાનું સ્થાન હતું. પણ એ સ્થળે તો ડગલું દેતાં જ આવી વાણી સંભળવા મળી, તેથી એ જ પગલે પાછાં ફરી જવાનું મન તો બહુ થતું હતું. પણ એ ઇચ્છાને દાબી રાખીને આગળ વધ્યા વિના મારે છૂટકો ન હતો.

મને આવેલો જાણીને નજીક બેઠેલી બાઈ સાથેની વાત અધૂરી મૂકીને ફઈબાએ જાણે મારી સામે ડાચિયું કરતાં હોય તેમ પૂછ્યું, “અલ્યા, તું કોણ ? અહીં શીદને આવ્યો છે ? ને આમ ચોરપગલે કેમ ચાલ્યો આવછ !”

સ્વાગતના એ કડવા બોલ ગળી જઈ મેં કહ્યું : “દેશપાંડે માસ્તરે મને મોકલ્યો છે. ને કહ્યું છે –”

“તે તું ઈ જ છો ?” ફઈબાએ ફરીથી મને ઉચકાવ્યો અને પછી પેલાં બહેનની સામે જોઈ કહેવા માંડ્યું : “લ્યો જુઓ, આ પારકાં સરામણાં ! દેશપાંડે માસ્તર પણ ખરા કે આવી લપ અહીં જ વળગાડે છે. મૂઉં બાર રૂપિયામાં બે ટંક ખવડાવું છું એય તો પરવડતું નથી, ત્યાં વળી બેચાર રૂપિયા ઓછા કરવાનું...” અને પછી મારા ભણી જોઈને પૂછ્યું :

“બોલ, તું કેટલા રૂપિયા આપીશ ?”

મેં અચકાતાં અચકાતાં કહ્યું : “મારાથી તો આઠ રૂપિયા...”

“આઠ જ !” ફઈબા તાડૂક્યાં. “જા, જઈને તારા દેશપાંડે માસ્તરને કહે કે અહીં ફઈબાએ સદાવ્રત નથી માંડ્યું !”

“પણ હું –” હિંમત કરીને મેં કહ્યું. “હું – એક જ ટંક જમીશ...”

“તે બીજે ટંકે શું પાણી પીને રહેવાનો છો ?” ફઈબાએ કહ્યું : “ને એનોય અનુભવ મને થઈ ગયો છે. પઈસા એક જ ટંકના દઈને પછી ભાણે બેસે ત્યારે બેય ટાણાંનું ભેગું ઝોંહટનારા મેં કંઈક જોયા છે !”

“પણ ફઈબા, હું બહુ ખાતો નથી –”

“પણ બહુ નહિ તોય જુવાન માણસ છો તે ઘઉંની છ રોટલી તો ખાઈ જા ને ! આઠ રૂપિયામાં મને એ ન પરવડે, બાપુ; તારે ખાવો હોય તો બાજરાનો રોટલો આપીશ.”

“ભલે, મારે એ કબૂલ છે,” મેં ઉતાવળે જવાબ આપી દીધો.

ટંકે સવા રૂપિયાના ચાર્જવાળા આ જમાનામાં આઠ રૂપિયામાં સાઠ ટંક જમાડનારી એ મારા વિદ્યાર્થીકાળની વીશીની યાદ મને અનેક વાર આવે છે. ફઈબાની વીશીમાં હું પૂરાં છ વર્ષ જમ્યો છું. આજે એ ફઈબા પણ નથી રહ્યાં, ને એમની વીશી પણ નથી રહી; કેવળ એનાં સ્મરણો જ રહ્યાં છે.

બીજે દિવસે જમવાને ઈરાદે હું ત્યાં પહેલવહેલો પેઠો ત્યારે ફઈબા એક

ઘરાકને સંભળાવતાં હતાં : “રીંગણાંનું શાક જોઈ મોં શેના મચકોડો છો ? કલદાર રૂપિયા પંદર દેતા જાવ, તો તેલે લચપચતું બટેટાનું ને ફુલેવરનું શાક મઝાનું ખવડાવું – મારે ક્યાં વાંધો છે ? ને જો ભાઈ, હું કાંઈ તને બોલાવવા તો નહોતી આવી ને, કે બાપુ, મારી વીશીમાં કોઈ નથી આવતું તે તું ચાલ ?...”

ફઈબાના મોંમાંથી બંબગોળા છૂટ્યે જતા હતા. સહેજ ખચકાતાં ખચકાતાં હું પાટલે બેઠો. મને જોઈને ફઈબા બોલ્યાં, “જરા ઘોડો પકડી રાખ, ઉતાવળો થા મા; ખબર છે તારી નિશાળ અગિયાર વાગ્યે છે, પણ હજી તો દશ વાગ્યા છે.” જોકે આ બધું બોલતાં બોલતાં ફઈબાએ થાળી ઝડપથી પીરસીને મારી સામે મૂકી દીધી.

પહેલો કોળિયો મોંમાં મૂકતાં હું જરા અચકાતો હતો. વીશીના જમણનો મારો એ પહેલો જ દિવસ હતો. પણ કોળિયો મોંમાં નાખ્યા પછી ચાવતાં ચાવતાં હું મનમાં બોલ્યો : “માજની રસોઈમાં તો પકવાનની મીઠાશ છે; એ જ મીઠાશ જો ભગવાને એમની જીભમાં મૂકી હોત !” શરૂઆતના ભાત સાફ થતાં જ ફઈબાએ રોટલી ચૂલામાંથી લઈને મારી થાળીમાં ફેંકી. ચમકીને મેં ઊંચું જોયું. ફઈબા ઘીની વાઢી લઈને મારી સામે આવતાં બોલ્યાં, “તારા એકલાના રોટલા સાટુ બાજરો સાફ કરવા ને દળાવી આવવા કાંઈ હું નવરી નથી ! તું તારે ઘઉંની રોટલી જ ખાજે, ભા – એવું શું મોટું મને નુકસાન થઈ જવાનું છે ?” અને ઘી પીરસતાં વળી કહ્યું : “કેમ, તનેય તે રીંગણાંનું શાક નથી ભાવતું ? હજી વેંત જેવડો છો, ને મિજાજ તો બહુ લાગે છે ! આ શાકમાં શું ખરાબ છે ?”

મેં કહ્યું : “ન ગમવાનું નથી, ફઈબા ! મને પહોંચાડી પહોંચાડીને જમવાની ટેવ છે; તમારી ભાષામાં કહું તો હું પાઈએ પાઈ વસૂલ કરવા નથી આવ્યો !”

“મારા રોયા !” પણ એમ બોલતી વખતે ફઈબાના મોં પર મેં પહેલી જ વાર હાસ્યની છટા જોઈ.

હું ત્રણ રોટલી પૂરી કરી રહ્યો હતો ત્યાં ચોથી રોટલી ધરીને ફઈબા ઊભાં રહ્યાં. મેં આડો હાથ ધર્યો, પણ ફઈબાએ તો ગરમ રોટલી મારા હાથ ઉપર જ ફેંકી, અને બોમ્બમારો શરૂ કર્યો : “ખબર છે ઈ તો ! આમ ઓછું ખાઈને દૂબળો પડીશ અને પછી તારી મા ગાળો દેશે ઈ મારે સાંભળવી પડશે. કહેશે કે, છોકરાને શહેરમાં ભણવા મોકલ્યો, પણ રાંડ વીશીવાળીએ પૂરું ખવરાવ્યુંય નહિ તે છોકરો મારો સાવ સુકાઈ ગયો !”

“પણ ફઈબા ! ઓછું જમવાથી માણસ દૂબળો પડી જાય, એ વાત જ ખોટી છે. ઊલટાનું –”

“ઈ બધું તું –” કહી હાથ લંબાવી પડખે બેઠેલા એક ભાઈ તરફ જોઈ ફઈબાએ કહ્યું : “ઈ બધું તું આમને કહે. આટલું બધું ગળયે છે, પણ છે ક્યાંય લોહીનું ઠેકાણું ? કો'ક કો'ક માણસને એવું હોય કે વરસ આખું એકલું ઘી ખાય

ને દૂધ પીએ, પણ શરીરે લોહીનું ટીપુંય ચડવાનું નહિ !” અને એમ કહેતાં કહેતાં ફઈબાએ એ ભાઈને પણ એક રોટલી વધારે પીરસી.

એ ભાઈ જમીને ઊઠી ગયા પછી ફઈબાએ મને ભાત પીરસ્યા અને છાશનો વાટકો મારી બાજુમાં મૂક્યો. પેલા જમી ગયેલા ભાઈની પડખેવાળી થાળી ઉપાડી લેતાં વળી એમણે શરૂ કર્યું : “રોયા જમનારાય હમણાં એવા ફાટી ગયા છે ! લેતી વખતે ઊંધું ઘાલીને લેતા જાય, ને પછી એટું મૂકીને ઊઠે. જોઈ લ્યો ભાઈ કેવું જમ્યા છે તે ! નાના છોકરાની જેમ એઠવાડેય તે કેટલો બધો વેર્યો છે !”

ભાણામાં પીરસેલું હતું તેટલું બધું ખાઈ, થાળી સાફ કરી હું ઊઠ્યો, એટલે વળી ફઈબાએ સૂર બદલીને મને સંભળાવ્યું : “રોયા ! આમ થાળી ચોખ્ખી કરીને ઊઠ્યો ક્યાં ? પૂરું જમ્યો કે નહિ ? ને જો, તારે ભૂખ્યા રહેવું હોય તો તારી વાત તું જાણજે. પારકા છોકરાની એવી મફતની અધિયારી કરવા હું કાંઈ નવરી નથી, સમજ્યો ?”

હાથ ધોઈ, કોટ પહેરી મેં ટોપી હાથમાં લીધી, ત્યાં તો વળી ફઈબા ડાચિયું કરે તેમ બોલ્યાં : “સાંજે આઠ વાગ્યા મોર આવજે હોં... એક મિનિટનુંય મોડું કર્યું તો એમ ને એમ ભૂખ્યો પાછો કાઢીશ ! હા, પછી કહેતો નહિ કે, કીધું નહોતું !”

“ફઈબા ! હું તો –”

“હૈં હૈં હૈં હૈં... ફઈબા !” ચાંદુડિયાં પાડતાં હોય તેમ ફઈબા બોલ્યાં; “તું તો ઘણુંય કે'કે, હું એક જ ટંક જમીશ, પણ એમ મારો કાંઈ થોડો દી ફર્યો છે ? સાંજે બરાબર ટાણાસર આવજે ! ને આટલી બધી તારે ઉતાવળ શાની, મૂઆ ? જરા ઊભો તો રે !” અને એમ કહેતાં કહેતાં ખાળમાં હાથ ધોઈ સાડલાને છેડે લૂછી ફઈબાએ અભરાઈ પરથી એક ડબો ઉતાર્યો અને તે ઉઘાડતાં ઉઘાડતાં મને કહે : “અલ્યા, ઓલા ખાનામાંથી કાગળ લાવ્ય.” મેં કાગળ આપ્યો એટલે ડબામાંથી મૂકી ભરી ચેવડો કાગળમાં મૂકી પડીકું વાળી મને આપતાં કહે : “રોયા ! બપોરે ભૂખ લાગશે ત્યારે ખવરાવવા ગામડેથી તારી મા અહીં થોડી જ મરવાની છે ? જરાક તો વિચાર કરતો જા, મૂઆ !”

એ રાત્રે વાળુ કરીને જ્યારે હું મારી ઓરડીએ પહોંચ્યો, ત્યારે ફઈબા વિષેના વિચારો મારા મનમાં ચાલ્યા કરતા હતા. બોલે ત્યાં વડચકાં ભરતી હોય તેવી એ બાઈને ત્યાં ગામની બીજી વીશીઓ મૂકીને ઘરાકો શા માટે જમવા આવતા હશે, એનું રહસ્ય આ એક જ દિવસમાં મને સમજાઈ ગયું.

ફઈબાને મન નાનાંમોટાં સૌ સરખાં હતાં. હું તો લંગોટિયો વિદ્યાર્થી જ હતો, પણ થોભિયાવાળા એક પ્રૌઢ ગૃહસ્થ ફઈબાની વીશીમાં રોજ જમવા આવતા, તેમને પણ તેઓ આવું જ સંભળાવતાં. એ ભાઈ કોઈ સરકારી કચેરીમાં અમલદાર હતા અને તે જમાનાના અઢીસો એટલે આજના કાંઈ નહિ તોય હજારનો પગાર લાવતા હતા. એ ગૃહસ્થ બીજી મોટા નામવાળી વીશીમાં જઈ ન શકે એવું તો હતું જ નહિ;

ખરું કહું તો એ બધી વીશીઓના ઊંબરા ઘસીને જ આખરે એમણે ફઈબાનાં કડવાં વેણ ને મીઠા ભોજનનું મિશ્રણ શ્રેષ્ઠ ગણ્યું હતું.

બધા બેઠા હોય ત્યારે પણ ફઈબા એ ગૃહસ્થને સંભળાવતાં : “બાયડીનો જીવ લીધો, એટલે હવે વીશીના કેવા ધક્કા ખાય છે !”

“એક મરે તો બીજી ક્યાં નથી મળતી ?” પેલા મોટી મૂછવાળા ગૃહસ્થ ‘હૈં હૈં’ કરી હસતા અને કહેતા. “પણ ફઈબા ! જો હું પરણી જાઉં, તો તમારું એક કાયમી ઘરાક ઓછું થશે, એનું શું ?”

“તમે નહિ તો તમારો કાકો બીજો કોઈ મળશે,” તડ દઈને ફઈબા જવાબ દેતાં. “એક વાર વીશી કાઢી છે, પછી ઘરાક મળ્યા વિના થોડાં જ રહેવાનાં છે ?”

દેશપાંડે માસ્તરને ત્યાં હું ઘણી વાર જતો. ત્યાં એ અમલદાર ગૃહસ્થને મેં કોઈ કોઈ વાર જોયેલા. દેશપાંડે માસ્તર એમની ખૂબ માનપૂર્વક સરભરા કરતા. એ જ ગૃહસ્થને ફઈબાની સાથે આટલી છૂટથી વાતો કરતા જોઈ મને નવાઈ લાગતી. મારું અચરજ એક વાર મેં દેશપાંડે માસ્તર પાસે વ્યક્ત કર્યું ત્યારે તેમણે જવાબ આપ્યો : “સામાન્ય રીતે હું વીશીમાં બહુ જમવા જતો નથી. પણ જો જાઉં તો ફઈબા મને પણ આમ જ સંભળાવે; અને હું પણ એમનાં વેણ સાંખી લઉં.”

“કેમ એમ ?”

પણ તે વખતે દેશપાંડે માસ્તરે મને એનું કારણ જણાવ્યું નહિ. અને દિવસો પસાર થતા ચાલ્યા. એમ કરતાં એક મહિનો એવો આવ્યો કે એક અગત્યનો સવાલ મને મૂંઝવી રહ્યો. હું દરેક મહિનાની પહેલી તારીખે ફઈબાને પૈસા અચૂક આપી દેતો. પણ આ વખતે 29મી તારીખ થઈ, તો પણ મારી પાસે બે રૂપિયા જમા થયા નહોતા. દેશપાંડે માસ્તરની ભલામણને લીધે મને મામલતદારના દીકરાનું ચાર રૂપિયાનું ટ્યૂશન મળ્યું હતું, પણ મામલતદારનાં પત્નીએ ઢીલ કરતાં કરતાં મારો બે મહિનાનો પગાર બાકી રાખ્યો હતો. એક-બે વાર મેં તેમની પાસે માગણી કરી ત્યારે ચિડાઈને એ બાઈસાહેબ બોલેલાં : “અલ્યા ! રોજ ઊઠીને કોઈ લેણદારની જેમ પૈસા શું માગ્યા કરે છે ? માણસે કાંઈક તો સમજવું જોઈએને ? ગરીબ વિદ્યાર્થી જાણીને મદદ કરવા તારું ટ્યૂશન રાખ્યું છે, નહિ તો બી.એ. અને એમ.એ. થયેલા ક્યાં નથી મળતા ?” આમ તે પછી પૈસાની માગણી કરવાનો સવાલ જ રહ્યો નહિ. મનમાં એવો ભય રહ્યા કરતો કે માગવા જઈએ અને આ મામલતદારનાં પત્ની મારું ચાર રૂપિયાનું ટ્યૂશન જ બંધ કરી દે તો ?

આખરે ત્રીજી તારીખે મનમાં ગાંઠ વાળીને વાળુ કર્યા પછી હું જરા રોકાયો. બીજા બધા ઘરાક જમીને ચાલ્યા ગયા પછી મેં સહેજ સંકોચ સાથે કહ્યું : “ફઈબા, આવતી કાલથી હું જમવા નહિ આવું.”

“કેમ રે ?” ફઈબાએ એમની કાયમી ઢબે મને દબડાવવા માંડ્યો. “કેમ, કાંઈ પૈસા બહુ વધી ગયા છે તે કોઈ મોટી વીશીમાં જવાનો વિચાર કર છ ? પાસે

દમડીય હોય નહિ ત્યારે ફઈબા, ને બિસ્સામાં દોઢિયાં ખાખડવા માંડે ત્યારે પછી ફઈબા જાય મસાણામાં ! ભલે બાપુ, ભલે ! જા તું તારે સારી વીશીમાં !”

મેં જરા આર્જવ સાથે કહ્યું : “એમ નથી, ફઈબા ! આ મહિને હજુ મારા હાથમાં પૈસા આવ્યા નથી અને ક્યારે આવશે તે કહેવાતું નથી.”

“રોચા !” ફઈબાએ ગુસ્સો વધાર્યો, “તું તે મને કેવી ડાકણ સમજે છે ? હું અહીં શું માણસોનું લોહી પીવા બેઠી છું ? અઠવાડિયું પૈસા મોડા આપીશ, એટલે શું એમ માન છ કે હું તને જમવાની ના પાડીશ ? મૂઆ ! આટલું બધું અભિમાન શાનું રાખ છ ? એક કોર બોલાવીને કહેવાનું કે ‘ફઈબા, આ મહિને પૈસા જરા મોડા આપીશ,’ એને બદલે ઊલટાનો પીટ્યો કહે છે : ‘હું જમવા જ નહિ આવું !’ જો ને ! ભલે, બાપુ, ન આવીશ. તું ભૂખ્યો રહીશ એથી કાંઈ મારું પેટ નહિ બળે !”

ટૂંકમાં, હું બીજે દિવસે જમવા ગયો જ, અને આખો મહિનો પૈસા આપ્યા વિના જ જમ્યો. હવે બીજો મહિનો શરૂ થવાનો હતો ત્યાં તો ભગવાને મામલતદારનાં પત્નીને સુબુદ્ધિ આપી અને એક મહિનાના ચાર રૂપિયા તેમણે મને ચૂકવ્યા. પણ એટલાથી મારું શું પતે ?

મારી દરેક મુશ્કેલી વખતે મારો આધાર દેશપાંડે માસ્તર હતા. મારે ખૂટતા હતા તેટલા પૈસા આપતાં મનમાં જ તે ગણગણ્યા, “માણસની સજ્જનતાનો આધાર એના સંજોગો ઉપર નથી; સજ્જનતા તો માણસના લોહીમાં જ હોવી જોઈએ. નહિ તો આ આજના મામલતદારનાં પત્ની અને એક વાર મામલતદારનાં ગૃહિણી તરીકે શોભતાં ફઈબા...”

મેં નવાઈ પામી દેશપાંડે માસ્તર ભણી જોયું. એમણે આજે મારી શંકાનું સમાધાન કરવા ધાર્યું હશે એટલે મને કહે : “તું જેમ આજે તારી જાતકમાઈ પર ભણવાની મહેનત કરી રહ્યો છે, તે જ રીતે તારી ઉંમરના અમે હતા ત્યારે હું અને મારા મિત્રો પ્રયત્ન કરતા હતા. તે દિવસોમાં આ ફઈબાના જ પતિ મામલતદાર હતા, અને અમે એને ઘેર આશ્રિતો તરીકે રહેતા. પોતાને કાંઈ છોકરું નહોતું એટલે અમને જ પેટનાં જણ્યાં ગણીને ફઈબા જાતજાતની મદદ કરતાં. પણ તે દિવસેય તે એમની બોલવાની રીત તો આજના જેવી જ, હો ! અમને ત્યારે કોઈ વાર થઈ જતું કે આ ફઈબાનાં કડવાં વેણ સાંભળવાને બદલે એની મદદ ન લેવી વધારે સારી. પણ જેમજેમ અમને એમના સાચા દિલની પિછાન થતી ગઈ, તેમ તેમ એમના એ બોલ વિષે પછી અમને કશું જ લાગતું નહિ. ઊલટાનાં ફઈબાનાં એ વેણ સાંભળતાં જાણે પ્રેમનું અમીસિચન થઈ રહ્યું હોય એમ અમને થતું.”

આ પૂર્વ-ઈતિહાસ જાણ્યા પછી ફઈબા પ્રત્યેની મારી દષ્ટિ જ બદલાઈ ગઈ. તે રાત્રે ફઈબાને મેં આઠ રૂપિયા આપ્યા અને ઉમેર્યું : “ફઈબા ! આ ચાલુ મહિનાના રૂપિયા હાથમાં આવશે ત્યારે તમને આપીશ.”

“પીટ્યા !” કહી રૂપિયા મારા ભણી ફેંકી દેતાં તેમણે કહ્યું : “તું તે મને

કેવી ગણણ ?”

વેરાયેલા રૂપિયા ભેગા કરી મેં ફઈબા સામે હાથમાં ધરતાં હસીને કહ્યું :
“ફઈબા ! તમારે વિષે મારા મનમાં આજ દી લગી ભાવ તો હતો જ, એમાં દેશપાંડે
માસ્તરે જ્યારે તમારી -”

“ડોબા ! એનું કાંઈ માનીશ નહિ.” મને વચ્ચેથી રોકીને જ તેમણે કહ્યું :
“એમને તો એવી ટેવ જ પડી છે. પણ જો, અત્યારે આ પૈસા તારી પાસે રહેવા
દે. પહેલાં તારાં કપડાં સિવડાવી લે. આ પહેરણ ખભેથી જળી ગયું છે, તેની કાંઈ
લાજશરમ આવે છે કે નહિ ?”

તે દિવસે તો ખૂબ દબાણ કરીને મેં ફઈબાને પૈસા આપ્યા જ. પણ ફઈબાની
ભલમનસાઈ એવી કે તેમને આપવાની રકમ વળી વધતી ચાલી. પછી રજાઓમાં
હું ઘેર જવા નીકળ્યો તે દહાડે મને કહે, “જો, ભાઈ ! તારી પાસે સોળ રૂપિયા
હજુ લેણા છે, હો...એટલે ઘેર જઈને નવરો બેસીશ મા. કશુંક કામ કરજે, ને કાંઈક
કમાજે. માથે દેવું કેટલા દિવસ રાખીશ ?” અને એ વખતે દૈવ સાનુકૂળ હશે તે
મારે ગામ પહોંચતાં જ એક મહિના માટે મને નાકા-કારકુનની નોકરી મળી ગઈ.
પરિણામે રજા પૂરી થઈને ભણવા જવા નીકળ્યો ત્યારે હું ખૂબ ખુશાલીમાં હતો.
મારા ગજવામાં જાતકમાઈના સોળ રૂપિયા હતા. ફઈબાના પૈસા જતાંવેત આપી
દેવાશે, એવો અપૂર્વ આનંદ મનમાં હતો. પણ.....

પણ ભારે ગજબની વાત બની હતી !

દેશપાંડે માસ્તરને ત્યાં ગયો કે તરત મને ખબર મળ્યા કે ફઈબા એકાએક,
લાંબી માંદગી વિના જ, આ દુનિયા છોડી ચાલ્યાં ગયાં છે !

વાત સાંભળતાં જ ખીસામાંનો હાથ ત્યાં જ રહી ગયો. જાતે કમાઈને મેં
આણેલા સોળ રૂપિયા લેનાર હવે કોઈ હતું નહીં !

એ વાતને આજે વર્ષો વીતી ગયાં છે. હું સારી એવી કમાણી કરતો થયો
છું. પણ પૈસા ગણવાનો વખત આવતાં સોળની સંખ્યાએ પહોંચતાં જ મારો હાથ
અટકી જાય છે.....

અંબાદાસ અગ્નિહોત્રી (અનુ. ગોપાળરાવ ગ. વિદ્યાંસ)

દયાથી પ્રભુએ દીધી કાવ્ય શક્તિ,
ભલા ભાવથી તો કરું એવી ભક્તિ;
કરે પુણ્યનું કામ કોઈ વિચિત્ર,
વખાણી કરું મારી વાણી પવિત્ર.

દલપતરામ કવિ

આપણે ઉઘાડા પડ્યા

યુગો પછી પહેલી વાર પ્રજાસત્તાકનો મોભો પ્રાપ્ત કરનાર આપણા આ મહાન
દેશમાં લોકશાહીને મજબૂત બનાવવામાં આપણા તરફથી ન જેવો ફાળો આપાયો
છે. લોકશાહી તો એક વટવૃક્ષ જેવી છે. જેમ વડ ઊંચો જાય છે તેમ તેને નીચે
પાછા વળવાનું સાંભરે છે અને જમીન તરફ શાખાઓ ફેલાવી માટીમાં એ મૂળિયાં
નાખે છે. લોકશાહી તો જ જીવી શકે, જો શાખાઓ મૂળિયાં જમાવે. પછી એ ગમે
તેવા ઝંઝાવાતની સામે અડીખમ ઊભી શકે. વાવાઝોડાની સામે લોકશાહીને પગભર
રાખી શકે એવી ઘણી ઘણી સંસ્થાઓ હોવી જોઈએ. પણ આપણે તો પહેલી ફૂંકે
લગભગ કડડભૂસ થઈ ગયા. આપણે ઉઘાડા પડી ગયા.

ઉમાશંકર જોશી

['નિરીક્ષક' અઠવાડિક : 1976]

હવે પછીનો જુલમગાર નહીં ભૂલે

કટોકટી દરમિયાન જે જંગલનો કાયદો ચાલ્યો તે માટે ઈંદિરા ગાંધીને
તકસીરવાન ઠરાવવાની ઘાઈમાં એક મહત્ત્વનો મુદ્દો આપણે ભૂલીએ નહિ. એમની
જવાબદારી ને એમની ગુનેગારી તો, અલબત્ત છે જ. પણ તે એકલી એમની નથી.
સેંકડો ને હજારો તેમાં ભાગીદાર છે. એક જ વ્યક્તિ પર બધો વાંક લાદવો,
એ તો આપણા ભવિષ્ય માટે જોખમકારક નીવડશે. કારણ કે જે કાંઈ બની ગયું
તેમાં પોતાની જવાબદારી વિશે એકંદર સરકારી નોકરોને, પોલીસને અને સરેરાશ
નાગરિકને સુધ્ધાં સભાન બનાવવામાં નહિ આવે, તો પછી આપણે કશો પાઠ ભણ્યા
નહિ હોઈએ. હવે પછીના સિતમગરને પણ કશી મુશ્કેલી પડશે નહિ.

1975 ના 25મી જૂનની એ કાળરાત્રીએ દિલ્લીમાં માત્ર 67 માણસોની 'મિસા'
હેડળ ધરપકડ થયેલી, હરિયાણામાં ફક્ત 70ની, આખા આંધ્ર રાજ્યમાં 11ની જ.
અને છતાં એ રાજધાની ને એ રાજ્યો શબવત્ બની ગયાં. કેટલું બધું સહેલું હતું
એ ! હવે પછીનો જુલમગાર એ પાઠ નહિ ચૂકે. અને આપણી પ્રજા નવાં મૂલ્યો
ને નવી સંસ્થાઓ વડે જો એવી સશક્ત બનશે નહિ કે માત્ર 67 કે 70 કે 11
જણને ઝડપી લેવાથી લાખો ને કરોડો લોકો મડદાં જેવાં બની જાય નહિ, તો પછી
સ્વાધીનતા સલામત નહિ રહે.

અરુણ શૌરી

['ઇન્ડિયન એક્સપ્રેસ' દૈનિક : 1978]

મહેમાનો ! ઓ વહાલાં, પુનઃ પધારજો !

'કાન્ત'

“પૂરા પૈસા આપીએ તોય...?”

કેળવાયેલું અને આગળ પડતું કુટુંબ. એમના નિવાસસ્થાન આગળ એક મરી ગયેલું કૂતરું દુર્ગંધ મારતું સડતું, આગલા દિવસથી પડ્યું હતું. ગ્રામસેવક ત્યાંથી પસાર થતા હતા, તેમણે આ દૃશ્ય જોઈને કુટુંબના વડાને પૂછ્યું કે “આ મરેલા કૂતરાનો નિકાલ કેમ નથી થયો ?” કુટુંબના વડા સજ્જન પુરુષ હતા. એમણે ખુલાસો કર્યો કે, “ભાઈ ! કાલથી એના નિકાલ માટે પ્રયત્ન કરું છું. ભંગીવાસ, હરિજનવાસ, વાઘરીવાસ એમ બધે અકેક-બબ્બે આંટા મારી આવ્યો. આવું-આવું કરે છે, પણ હજુ કોઈ આવતું નથી. હવે તમે કંઈ કહો ને આવે તો !”

ગ્રામસેવકે કહ્યું : “આપણાથી કોઈને ફરજ તો પાડી શકાય નહીં. આવવું ન આવવું એમની ઈચ્છાની વાત છે.”

“પણ આપણે ક્યાં મફત કરાવવું છે ? એમને પૈસા આપીશું.”

“તમારી વાત ઠીક છે કે તમે મફત કામ નથી કરાવવા માગતા. પણ પૈસા લઈનેય કરવું કે ન કરવું તે તો એમની ઈચ્છા ઉપર આધાર રાખે છે ને ?”

“પણ મોંમાગ્યા પૈસા આપીએ પછી એમને ક્યાં વાંધો આવે છે ?”

“માની લો કે તમને જ કોઈ કહે કે મોંમાગ્યા પૈસા આપીએ, તમે આ મરેલું કૂતરું ખેંચીને ગામ બહાર નાખી આવો, તો તમને કંઈ વાંધો ખરો ?”

“પણ... પણ...” કુટુંબના વડાને તરત કંઈ જવાબ સૂઝ્યો નહીં. પણ પછી તરત એ બોલ્યા, “પણ એ આપણું કામ છે ?”

“તો શું એ એમનું જ કામ છે ? પણ અત્યારે તો ચાલો આ દુર્ગંધને અહીંથી બહાર નાખી આવીએ.”

એમ કહીને ગ્રામસેવકે એક દોરી મંગાવી, મરેલા કૂતરાના પગે બાંધી ઢસરડીને ગામ બહાર દૂર જઈ દાટી આવ્યા.

જે કામની સમાજમાં પ્રતિષ્ઠા છે તે કામ તે કરવા માણસ ઈચ્છે છે. પણ તેવું કામ ન મળે તો પછી જીવવા ખાતર જેવું મળે તેવું હલકું ગણાતું કામ પણ તે કરતો હોય છે. મેલું ઉપાડવું, મરેલાં પશુ તાણવાં વગેરે હલકાં ગણાતાં કામો ભંગી, હરિજન કે વાઘરી કરે છે ખરા, પણ એમનું મન એ કામ કરવા બિલકુલ તૈયાર નથી. અને એનું કારણ એ છે કે એ કામને આપણે હલકું ગણ્યું છે, અને હલકું કામ કરનારને પણ આપણે હલકા ગણીએ છીએ, એનો તિરસ્કાર કરીએ છીએ.

સમાજઉપયોગી દરેક કામ કરનારની પ્રતિષ્ઠા હોવી જોઈએ, અને પ્રતિષ્ઠિત માણસોને પણ એ કામ કરવામાં શરમ કે નાનમ ન લાગવી જોઈએ.

અંબુભાઈ શાહ

[‘વિશ્વવાત્સલ્ય’ પખવાડિક : 1977]

રસ્તો કરી જવાના

રસ્તો નહીં જડે તો રસ્તો કરી જવાના,
થોડા અમે મૂંઝાઈ મનમાં મરી જવાના ?

નિજ મસ્ત થઈ જીવન આ પૂરું કરી જવાના,
બિન્દુ મહી ડૂબીને સિન્ધુ તરી જવાના !

મનમાં વિચાર શું છે ? અવિરામ કંઈ દીપક છે,
પ્રકાશ આંધીઓમાં પણ પાથરી જવાના !

સ્વયં વિકાસ છીએ, સ્વયં વિનાશ છીએ !
સ્વયં ખીલી જવાના, સ્વયં ખરી જવાના !

દુનિયા શું કામ ખાલી અમને મિટાવી રહી છે ?
આ ખોળિયું અમે ખુદ ખાલી કરી જવાના.

અમૃત ‘ઘાયલ’

[‘શૂળ અને શમણાં’ પુસ્તક]

થોડામાંના એક

અંધારા કો અતિશય ઊંડા વારિધિની ગુફામાં
મોંઘેરાં ને ઝળહળ થતાં મૌકિત્કો કેં પડ્યાં રહે;
ને પુષ્પો કેં નિરજનવને ખૂબ ખીલી રહીને
વેંકી દે છે નિજ સુરભિ; હા ! દૈવનો દુર્વિપાક !

અંગ્રેજ કવિ ટોમસ ગ્રેના આ શબ્દો શ્રી દા. ખુ. બોટાદકરને કેટલેક અંશે લાગુ પડી શકે છે. એમનાં કાવ્યકુસુમો ગુજરાતને ઘણા સમયથી સુવાસ આપી રહ્યાં છે, પણ તેના ભોક્તાઓ વિરલ છે. શ્રી બોટાદકર પોતે પણ રત્નાકરની ગુફામાં સંતાઈ રહેલ રત્નની જેમ ભાવનગર રાજ્યના એક નાના ગામડામાં શિક્ષકનું કામ કરી રહેલ છે. પણ આર્યસંસ્કારના સંસ્કારથી ઓપતું તેમનું હૃદય, કેમ જાણે આ કાવ્યનો જવાબ આપતું હોય તેમ કહે છે :

સહજ સુરભિ સમર્પીને કુસુમ કર્તવ્યતા સેવે,
ભ્રમર મકરંદના ભોગી મળે કે ના મળે તોએ;
સુગંધી પુષ્પ પ્રકટાવી મનોહર માલતી રાચે,
સમયને સાચવી માળી ચૂંટે કે ના ચૂંટે તોએ.

આપણા સંસ્કારમાં દુઃખ ક્યાં છે તે તો ઘણાં બતાવ્યું છે, પણ જેવા છે તેવા આપણા સંસ્કારમાં પણ કેવું સૌરભ ભર્યું છે તે બહુ થોડાં બતાવ્યું છે. તે થોડાઓમાંના શ્રી બોટાદકર એક છે.

નવલરામ જ. ત્રિવેદી

[‘બુદ્ધિપ્રકાશ’ માસિક : 1922]

ખશકૂલું*

જૂની વાત, અરધી સદી અગાઉની. છતાં પળમાં પતાળે સળંગ દઈ આવે ને પાણીમાં પગેરાં કાઢે એવા એ બળેલ લવંગિયા જેવા ટિણકુડિયા ખશકૂલાની છબિ હજુ આજેય મારા સ્મૃતિપટલ ઉપરથી ભૂંસાઈ નથી.

પૂના નજીકના સિંહગઢ કિલ્લા પર લોકમાન્ય તિલક અને ગાંધીજીનો સહવાસ ટૂંક દિવસો માટે ગોઠવવામાં હું 1920ના એપ્રિલ મહિનાની આખરે સફળ થયેલો. ગઢ ઉપર તિલક દાદાના મિત્ર દાજી આબાજી ખરેનું મકાન હતું; અને ગાંધીજીને ત્યાંથી નજીક જ આવેલા શેઠ નરોત્તમ મોરારજી ગોકળદાસના બંગલામાં ઉતારવાનું અમે ગોઠવેલું.

સિંહગઢ અને ત્યાં આવેલા જૂજ બંગલા મારા પૂરા જાણીતા. પણ સરદાર પદમજી વાળાંના ત્રણ બંગલા સિવાય બીજા બધા માળી-ચોકીદાર વગર મોટે ભાગે વરસ બધું અવાવરું રહે. તેથી સાફસૂફી કરાવી પાણીછાણી, રહેવાસૂવા નહાવાધોવાની બધી સગવડો અંકે કરી, જરૂરી ચીજવસ્તુ વેળાસર જોગવી લેવાની ગણતરીએ હું થોડા દિવસ અગાઉથી જ પૂને પહોંચેલો; અને સિંહગઢના બે ફેરા કરી બધું ગોઠવી લઈ, ગાંધીજી પહોંચવાના તેને આગલે દિવસે સીધુંસામાન વગેરે છેલ્લી ખરીદી કરી લેવા હું લશ્કર (પૂના કેમ્પ)ની બજાર બપોર લગણ ભાટકેલો.

ગઢની તળેટીએ આવેલું ડોણજા ગામ પૂનાથી પંદર માઈલ; અને ત્યાંથી ત્રણ માઈલ ડુંગર પગે ચડીને ગઢ ઉપર પહોંચાતું. બાળક બૂઢાં માંદાંને ગામનું લોક જૂજ મજૂરીએ બે બાંબુ વચ્ચે માંચી બાંધેલ ગામઠી ડોળીઓમાં બેસાડી ગઢ ઉપર પહોંચાડે. ડોણજા સુધી પગપાળા અગર ઘોડાના ટાંગામાં જવાનું.

2

તે કાળે આજની જેમ મોટરો કે ટેક્સીઓ ચૌટેચકલે ન રવડતી. આખા શહેરમાં એક ઘોડાના પુણેરી ટાંગા જ ફરતા. બે જ ઉતારુ બેસાડે. ધણીભૈયર જોડે મોટું છોકરું હોય તોયે ઘણી વાર રકાસ થાય.

મેં ઠેઠ ડોણજા સુધીનો ટાંગો ઠરાવ્યો. અને લશ્કરની બજાર બધી ઠેર ઠેર ફરીને સગડી-કોલસાથી માંડીને સીધુંસામાન, ફળ વગેરે ગાડું ચીજો ખરીદીને ટાંગો ભર્યો.

ટટ્ટુ બાંધી દડીનું, ખાસ ભીમથડીનું. પાકી (પણ ડામરની નહિ) સડક પર માંગલોરી સોપારીની જેમ દડચે જાય. ટાંગાવાળો અસલ માવળા બ્રીડનો મરેઠો. બેસનારમાં હું એકલો. પણ લશ્કરના એક ટાંગાસ્ટેન્ડ પરથી ટાંગાવાળાએ પોતાના પગ આગળ અને પડખે લાદેલાં પોટલાંપડીકાં વચ્ચે જગા કરીને એક ટિણકુડિયા પોયરાને ઊંચકીને આગલી બાજુએ બેસાડ્યો. આઠનવ વરસનો હશે. મને થયું એનો કે એના કોઈ ઓળખીતાનો હશે.

પોયરો પણ કેવો ? અળશિયું જોઈ લ્યો. કાળો અસલ તાવડીનો વાન. ગાલે-

* ઠીંગરાઈને ચીમળાઈ ગયેલ અડપલાખોર બાળક

લમણે કૂવા. ઢેખાળા જેવું કપાળ. ઉજ્જડ રાનના અપૂજ શિવલિંગ જેવી ઓઘરાળાભરી ઊપસેલી ઘૂંટણની ઢાંકણીઓ. મેલા ઉઘાડા હંથરિયા માથે ને મોં પર માખીઓ બણબણે. વારેવારે ઉડાડે. ડિલ પર કમ્મર સુધી માંડ પહોંચતું મેલુંદાટ ફાટેલું પહેરણ, ને નીચે સાવ ઉઘાડો. અસલ છપ્પનિયાનું રાંકું જોઈ લ્યો ! મને કમકમાટી છૂટી. ભલું થયું કે ટાંગાવાળાએ એને આગલી બાજુએ પોતાને પડખે બેસાડ્યો હતો.

બેકરી આગળ થોભીને મેં ડબલરોટી અને માખણનું ટીન લીધાં. બધું ટાંગાની પાછલી બેઠક પર મારી બાજુમાં મૂક્યું. થોડે આગળ વળી કોઈ દુકાનેથી કંઈક લેવા હું ઊતર્યો, બેચાર ચીજોનાં પોટલાંપડીકાં આગલી બાજુએ મુકાવ્યાં. અને દુકાનદારને પૈસા ચૂકવી દઈ પાછો આવી ટાંગામાં ચડ્યો. જોઉં તો પાંઉરોટીનું પડીકું મારી બેઠકની જગાએ ખસેડીને પાછલી બેઠક પર એક ખૂણે પેલું ટિણકુડિયું ખૂબ સંકોચાઈને ગોઠવાઈ ગયેલું !

હું સમજ્યો. સામાનનાં પોટલાં અને બંડલો વધવાને કારણે આગલી બાજુએ છોકરાને બેસાડવાની જગા રહી નહોતી.

તેનો દયામણો ચહેરો અને ઊંડી ઊતરી ગયેલી આંખો જોઈને હું પીગળી ગયો. કશું ન બોલતાં પાંઉરોટીવાળું પેકેટ ખોળામાં લઈને બેસી ગયો.

વળી દુકાનો આવી. વળી હું ઊતર્યો, વળી ખરીદ્યું. પાંઉરું પડીકું બેઠક પર રહેવા દઈ ઊતરું, ખરીદું, પાછો બેસું. વળી ઊતરું. છોકરો એટલો સંકોચાઈને બેઠેલો કે પાંઉરોટીવાળું પેકેટ દર વખતે ખોળામાં લઈને બેસવાની જરૂર નહોતી. અમારા બેની વચ્ચે તે પડી રહેતું.

બેપાંચ વેળા ચડાઉતર કરીને મેં ખરીદીની ફેરિસ્ત પૂરી કરી. ટાંગો ભવાનીપેઠ થઈ સતારાની સડક મેલી પર્વતીની ટેકરી ભણી વળ્યો. અહીં નજીકથી તે કાળે શહેરભાગોળ છૂટી જતી. તે જગાએ પેલાએ ટાંગો અણધાર્યો થોભાવ્યો. તેવું જ પેલું ટિણકુડિયું ચડપ દઈને કૂદકો મારતુંકને સડક નીચાણે આવેલા દેશી નળિયાંનાં છાપરાવાળા ને છાણમાટીથી લીંપેલા એક નીચા ઘર ભણી દોડી ગયું.

“અહીં એનું ઘર છે ?”

“હોય રાવસાહેબ. માર્ગે ગરીબાર્યે ખોંપટું હાય.”

ને પછી લાગલું જ ઉમેર્યું, “એકુલતા એક તેવઢાય હાય. દેવાને દિલેલા.”

હું સમજ્યો. એ એનો છોકરો હતો.

3

એણે ટટ્ટુની લગામ ડોંચી ને ટાંગો ઊપડ્યો. તે કાળે અહીંથી આગળ વસ્તી નહોતી. પર્વતીની તળેટીએ બધું ફાંફળ હતું. ટાંગો ખદડુક ગતિએ દડચે જતો હતો. હવે લગાર છૂટથી બેસું, એમ વિચારી જગા કરવા બાજુમાં પડેલું ડબલરોટીનું પેકેટ મેં જરા હડસેલ્યું.

હળવું લાગ્યું ! મેં ઊંચક્યું. જોઉં તો તળેનો કાગળ ફાટેલો, ને એક આખી

રોટી તળિયેથી ખણખોતરાઈને ખલાસ થયેલી ! બાજુની ભીંતો જ કાગળમાં ઊભેલી, ને ઉપલી બાજુનો કઠણ શેકાયેલ ટેકરો તેટલો સાબુત. પેટાળ બધું પોલું ઢમ !

મને બહુ નવાઈ લાગી. થયું, અહીં ચાલતા ટાંગામાં કોળ ઊંદર ? કે પેલા બેકરીવાળાએ જ ઊંદરે ખાઈને સફાચટ કરેલી બાંધી આપી ?

અચાનક મને હમણાં જ ઊતરીને દોડી ગયેલ પેલા ખૂણાના ટિણકુડિયાનો ભૂખાળવો નિમાણો ચહેરો અને મૂંગી મોટી આંખો યાદ આવી. ને મારા મગજમાં વીજળી ચમકારો કરી ગઈ !

સહેજે જ મારાથી ટાંગાવાળાને ટાંગો થોભાવવા કહી જવાયું. પેલાએ ખંધી આંખને ખૂણેથી બધું જોયું હોય ને સમજતો હોય તેમ ટાંગો થોભાવ્યો.

“કાય રાવસાહેબ ! કાય હુકૂમ ?”

મેં પડીકું ઊંચક્યું ને તેનું તળિયું એના મોં અગાડી ધર્યું ! એણે જરાય ચક્રિત થયા વગર, પણ ઉછીની અકળામણ દેખાડતો દયામણો ચહેરો કરીને શરૂ કર્યું : “માપ કરા, રાવસાહેબ. કાર્ટે¹ સૈતાન હાય. મી તર જીવા વર આલો હાય ત્યેચ્યા પાર્યા. આપુન ભાગ્યવંત લોક. યેવઢા ગુના માપ કરા.”

પછી જરા પીગળીને અરધો સ્વગત બોલતો હોય તેમ કહે, “બિચાર્યાલા આઈ નાંય. તીન વસાર્યા સોડૂન મરૂન ગેલી. મીચ વાઢવીત હાય. દૂસરે લગીન, પાટ² કાહી કેલે નાંય; સાવત્ર આઈચ્યા યાલા તરાસ નકો મણૂન. પન કારટે ઊનાડ³ નિઘાલે. ઘરો ઠેવલે તર દિવસભર શેજાર્યાનાં તાપ, ત્યાંચ્યા તકરારી રોજ ઐકૂન ઐકૂન જીવ નકોસા ઝાલા. તાંગ્યાંત હિંડવલે તર પાસિંજર લોકાંનાં અસાચ સતવિતો. હોય, નશીબ મારો. આણખી કાય ?”

વળી કહે, “પુસ્કર મારૂન પાહિલે. પન કાહી ઉપયોગ ઝાલા નાંય. મારાવે તરી કિતી ? નુસતા હાડાંચ્યા સાપળા⁴ હાય. માપ કરા. ગરીબારી ગય કરા, રાવસાહેબ, આપન ભાગ્યવંત આહાં.”

કશું બોલ્યા વગર ટાંગો હાંકવાની મેં એને ઇશારત કરી. ટાંગો આગળ ચાલ્યો. પણ અરધું સ્વગત ને અરધું મને સંભળાવતો હોય એમ એણે બોલવું ચાલુ રાખ્યું :

“આમી મરહાટે લોક. શિવાજી મહારાજાચે માવળે. ડોંગરાતલે ઉંદીર. શિવાજી મહારાજ ગેલે ત્યાં બરોબર ત્યાંચે પદરી અસલેલે ત્યાંચે બહાદુર માવળે ગડી, લાવલશકર, સર્વ ગેલે. માવળ્યાંચે ધાડસ, શૂરપણ, ચંગળ⁵, સર્વ કાહી માવળે ! ઈંગ્રજાંચ્યા રાજ્યાંત કોણ પુસતો આમ્હાલાં ? કુરતડૂન ખાણે (ખોતરી ખાવું) યેવઢેચ

1. છોકરું (તિરસ્કારયુક્ત), અક્કરમી.

2. પુનર્લગ્ન, ઘરઘરણું, નાતરું.

3. રખડેલ, નિરંકુશ.

4. માળખું

5. છાકમછોળ, ઘીકેળાં.

કાય તેં શિલ્લક રાહિલે આમચ્યા નશીબો ! આમી થોડેચ શિકલો હાય, કી મોઠમોઠચા સરકારી નૌકર્યા, વકીલી, રાવસાયબી કરું ?”

એની રાંકડી આજીજી અને જૂના કાળની યાદે મને બેચેન કરી મૂક્યો. પર્વતીની નિર્જન તળેટીને રસ્તે એણે મને ધોલ મારીને ટાંગા હેકી ઉતારી મેલ્યો હોત, અને ગાડુંએક સામાન નિરાંતે ઘરભેળો કર્યો હોત તો મને એટલું વસમું ન લાગત. એણે મને સદાશિવ પેઠ નારાયણ પેઠનો ભણેલો ‘રાવસાહેબ’ ગણ્યો એ તો દેખીતું હતું. એમાં એનો વાંક પણ શો હતો ? દક્ષિણમાં બધે બ્રાહ્મણો ઉપર તમામ અબ્રાહ્મણ કોમોમાં સદીઓ જૂની નફરત રહી છે.

4

કિરતારે ભાગ્યવંતો અને ગરીબો વચ્ચે ભાગ્યની ખેરાત કયે ધોરણે કરી, અને ભાગ્યવંતોને ઘેર જે ‘કારટાં’ઓ જન્મતાં હોય છે તેમને ‘રાવસાહેબો’ના પડીકાની પાંઉરોટી ખોતરી ખાઈને હેમખેમ ભાગી છૂટવાનું, અને એમનાં માબાપોને ‘યેવઢા ગુના માપ કરા, રાવસાહેબ !’ની આજીજી કરવાનું ‘ભાગ્ય’ કેમ ક્યારેય નહિ લાધતું હોય, એની વિમાસણમાં હું ડૂબ્યો હતો.

વળતર ભરપાઈની ઓફર કરવા માગતો હોય તેમ વચમાં જ પેલાએ ટાંગો થોભાવીને મને પૂછ્યું :

“તાંગા માગે ઘેઉં કાય, રાવસાહેબ ? પુનહાં બેકરી વરુન ?”

સાંભળ્યું ન સાંભળ્યું હોય તેમ અન્યમનસ્કપણે મેં એને કહ્યું, “નકો, નકો, જાઉં દે પુઢે – સવારે પાછું આવવું જ છે ને ? કાલે બીજી લેશું.”

સ્વામી આનંદ

[‘નઘરોળ’ પુસ્તક]

એ દુભાશે લેશ જો -

વિશાળે જગવિસ્તારે નથી એક જ માનવી :
પશુ છે, પંખી છે, પુષ્પો, વનોની છે વનસ્પતિ !

વીંધાય છે પુષ્પ અનેક બાગનાં !
પીંખાય છે પાંખ સુરમ્ય પંખીની !
જીવો તણી કાય મૂંગી કપાય છે !
કલેવરો કાનનનાં ઘવાય છે !ooo

પ્રકૃતિમાં રમંતાં એ દુભાશે લેશ જો દિલે,
શાંતિની સ્વપ્નછાયા યે કદી માનવને મળે ?

ઉમાશંકર જોશી

છોટુકાકાનાં અસીલો

વાપીના વસવાટનાં વરસો દરમિયાન અમારા છોટુભાઈનો એક ક્રમ એ થઈ પડ્યો કે અઠવાડિયામાં બેત્રણ દિવસ આસપાસનાં ગામો કે ફળિયામાં વસતાં હરિજનો કે દૂબળાં લોકોના કાગળો લખી દેવા જવું. જોતજોતામાં આખી વસ્તીમાં 'સોટુકાકા' ગરીબોના બેલી થઈ પડ્યા.

અભણ-નિરક્ષર વસ્તીમાં ઢેડ-દૂબળાંની બૈરીઓને કે ડોસીઓને, તેમના ધણી-દીકરાઓ શહેરોમાં (મોટે ભાગે મુંબઈમાં) રળતા હોય તેમના પર ઘરખબરના કાગળો હરહંમેશ લખાવવાના હોય. ગામપડોશનો કાપડી (દુકાનદાર વાણિયો) પેલીએ આણેલું ત્રણ પૈસાનું પત્તું એક આનો લખામણી લઈ લખી આપે ! બાઈ ઘરકુટુંબના બધા સમાચાર લાંબી લાંબી વિગતે લખાવે, ને લખનારો કાપડી કાનમાં પૂમડાં ભર્યાં હોય તેમ સાંભળ્યે જાય. પછી ટાઢે કોઠે ચાર લીટી ચીતરી આપે !

બોલનારી ચાહે તેટલું બોલી હોય - ઘરના ખુશીખબર, પોયરાંની તાવઉધરસ ને પૈસાનું મનીઓર્ડર મોકલવાની તાકીદ ઉપરાંત બીજું કશું લખી આપવાના કાપડીએ સોગન ખાધા હોય ! બસ, લખામણીનો આનો લઈને પેલીને વદાય કરે. બાપડી બાઈ ઘણું સમજે, કે પોતે લખાવેલું તેનો દસમો ભાગેય કાપડીએ કાગળ પર પાડ્યો નથી. પણ શું કરે ? ફરી લખાવવા-વંચાવવા આવવાની ગરજ. એટલે વગર ફરિયાદે, લખેલું કાર્ડ લઈને ચોકી પરની ટપાલપેટીમાં નાંખે, ને ઘેર જાય.

આ દશ્ય, આવ્યાને બે-ત્રણ દિવસ જ થયા હશે ને, છોટુકાકાએ જોયું. લાગલો જ ઉપલો ક્રમ શરૂ થયો. ખીસામાં અડધો ડઝન કાર્ડ ઘાલીને નીકળે, ને ફળિયે ફળિયે ફેરે.

“કેમ ડોહીમા, કેમ છેવ ? કાગલ લખાવવાનો કે ની ! આ હું આવેલો છેવ.”

“હા, હા આવોની ભાય, આવો, ગાંધી માત્મા. ધન ભાએગ અમું લોકનાં. અમારે કાંય ની લખાવવો હોય ? તમે તો ધરમી લોક. મા'ધેવના મંદિરમાં આવીને રે'યલા. કેમ ની ઓરખું !”

પછી ડોસી ઘરમાં જઈ, પોસ્ટકાર્ડ ક્યાંક મેલી રાખ્યું હોય તે ફંફેસવા માંડે.

“એ કાંય કરો, માય ? આય હું ખિસ્સામાં જ કારડફારડ બધું તિયાર લી આવેલો જે !”

ડોસી ખુશખુશ થઈ જાય. મનમાં ગગણે : “ગાંધી માત્માનું લોક. ધરમી લોક. નીકર આવું તે વરી કોન કરે ?”

છોટુકાકા ઓટલાની કોરાણે બેસી કાર્ડ-કલમ કાઢી લખવા માંડે. ડોસી સામે લખાવવા બેસે. ઘરની વહુઓ ને પોયરાં બીતેબીતે ખૂણેખાંચરે કે બારણાંની આડશે ઊભાં રહી તાલ જુએ. એકાદ ગોબરું પણ હિંમતવાળું છોકરું વળી ડોસી પાસે આવી એના ખોળામાં ચઢી બેસે, અને છોટુકાકા લખતા હોય તે સામું તાકીતાકીને જોઈ રહે.

ડોસી લખાવતી જાય ને છોટુકાકા લખે. ડોસી બોલતી જાય, ને બોલેબોલ કાગળ પર પડતો જાય :

“લખો - તાવ નાની પોરીની પૂંઠે પડેલો, ની મૂકતો. મોટી વહુ ઈના બાપને ઘેર ભાત રોપવા ગેયલી. વાપીવારો વાનિયો હેઠ પૈલાનું વિયાજ ભરી જવા કે. હું કિયાંથી દેવ ? તુંને કેયલું કે દિવાલા અગાઉ પસાહ રૂપિયાનું મનીઓર્ડર કરી મૂકજે. પન આય આથમનો મઈનો થિયો ને ભાદરવો હઉ આવહે. પન તારા પૈલાનો પત્તા નીન્ને.”

“લખો - ભીખલો, ઈનો છા'બ વેલાત ચાલી ગિયો તી દા'ડાનો ધંધા વના બેથો સે. ઉદવાડાના પારહી મંભઈ લી ગેયલા. પન બે મઈનામાં પાસો આવી રિયો. માંટી મરદથી આમ ઘરે આંગને કેટલાં બેહી રે'વાવાનું ઉતું ? તું ઈને મંભઈ બોલાવી લેવ. મારાથી ઈને આય પરમાને તાડીને માંડવે દા'ડો બધો પીને પડી રેયલો ની જોવાતું.”

ખાસી દસ મિનિટનું ડિક્લેશન. લખવાને છોડે છોટુકાકા આખો કાગળ પહેલેથી છેલ્લે લગણ ડોસીને વાંચી સંભળાવે. બોલેલો જ બોલેબોલ, ટૂંકાક્ષરીમાં લીધો હોય તેમ, ફરી પાછો ડોસીને કાને પડે. ને ડોસી ડોલે ! ફળિયાની ઢેડીઓ ભેળી થાય, સાંભળે ને કોઈ પત્તું લાવી હોય તે છોટુકાકાની આગળ ધરે. કાકા ન લે. પોતાનું જ ખિસ્સામાંથી કાઢે, ને એનુંય લખી આપે. એ જ લખનાર, ને એ જ લખાવટ. લખીને આખું એનેય પાછું વાંચી સંભળાવે. લખામણી ન લે - ને કાપડીથી દસ ગણું લખી આપે !

પછી ટપાલમાં પણ “હું જ લખી દેવા” કહી છોટુકાકા ઘણાઘણા હેતે કરીને ડોસીની વિદાય લે, ને બીજે ફળિયે જાય, કે ઘર ભણી વળે. લખેલા કાગળો સાથે લીધા હોય તે ટપાલપેટીમાં નાંખે. કો'ક વાર વળી 'રિપ્લાય' કાર્ડો પણ લખી આપે, ને અઠવાડિયામાં જવાબ આવી પહોંચે ત્યારે લખાવનારી હેરત થઈ જાય. કોઈના મનીઓર્ડર પણ આવી પૂગે.

*

એક વાર હું ઉદવાડે રણજિત દાક્તરને દવાખાનેથી દવા લઈને આવું. રેલફાટક ભણીથી મોટરબસ આવી, ને એક દૂબળી ઊતરી. છોટુકાકા ઓટલે કોઈનો કાગળ લખી આપેલો તે વાંચી સંભળાવે. અદબથી એક કોરાણે ઊભી રહી. ઓળખીતી લાગી. પૂરું કરી છોટુકાકાએ ઊંચું જોયું. હસીને કહે : “તું વરી કિયાંથી આવી લાગી ? - ચૌદેહ ઉપર અમાવાસ !”

પેલી કહે, “સોટુકાકા ! તુકવાડે જતી ઉતી. તમુંને જોયા, ને ઊતરી પડી. હાંભરો - આય મારો સોટુ બે મઈના થિયા મંભઈ ગયેલો સે. એક વાર કાગજ આવિયું તે માપ. કાગજ જ મોકલતો ની સે. (ગળે ડૂમો આવે છે.) ઈને કાંય હમઝ

સે - ઈની માયને મૂઈને કાંય કાંય થાતું ઓહે ? (જરા વાર મૌન.) સોટ્ટુકાકા ! ઈને લખી દેવ, કે આય કાગજ દેખતાની ઘડીયે આવતો રે. લખી દેવ, તારી માય બઉ માંદી સે - મોહું જોવું હોય તો આવી રે'.

“હાસું કઉ સું, સોટ્ટુકાકા ! મારે તો ઈને મોકલવો જ ની ઉતો. પણ હમારા હેઠે કાંય હાંભર્યું જ નીમ્ને.”

છોટ્ટુકાકાએ લાંબો કાગળ લખી આપ્યો. પછી કહે : “હરનામું કાંય કરું ?”

પેલીએ કાગળ જ જાણે નવો લખાવવા માંડ્યો :

“લખોની, લખી દેવની - ભાય તપારવારાને માલમ થાય, જે બાપા ! આતલું આય મારું કાગજ અમારા વા'લા પોયરા સોટમની કેડ કમ્મરમાં પુગાડજે. હાથોહાથ, તરત પુગાડજે, મારા બાપ ! ભગવાન તારું ભલું કરહે !”

“પણ ઠેકાણું ?”

“લખોની, લખી દેવની - થેકાનું એવું સે જે, ઝવેરી બજાર, ખારાકૂવાની પાંહે, ગિલાન લોટ (ગ્રાંટ રોડ) વારા પારહીનો મારો સે. તીમાં અમારા પરિયા ઉદવાડાના વાનિયા લોક રે'તા સે. તીને ઘેર વાહણ ધોતો-માંજતો સે અમારો સોટમ, તીને પુગે. અમારા સોટમને હાથોહાથ પૂગે.”

“પણ હેઠનું નામ કાંય લખું ?”

“અમારો હીરુ હેઠ વરી - તિમાં કાંય પૂસો ? હઉ ઓરખે. બીજો કુન હેઠ આવવાનો ઉતો જે ? મોટા હેઠનો પોયરો !”

છોટ્ટુકાકાએ કવર બીડી ઉપર ટિકિટ લગાડી. જોઈને કહે :

“લખો - સો પૈહાનું તિકટ લગાવિયું સે. સોકહ કામ કીધું સે. મંભઈ હેર મોતું સે. રહતે કોઈ નરહું માણહ તિકટ ઉખારી લેય, તો તિમાં અમારે કાંય નીમ્ને.”

બસ, પહેલવહેલી વાર છોટ્ટુકાકાને ‘મૂઆ લખ્ખોદિયા’ કાપડીનું અનુકરણ કરવું પડ્યું !

સ્વામી આનંદ

એકાદ ખૂણામાં પણ -

મારી એક મુગ્ધ માન્યતા છે કે આ વિશાળ વિશ્વમંદિરના એકાદ ખૂણામાં પણ જ્યાં સુધી સત્ય, પ્રેમ કે સૌંદર્ય ઘવાતાં હોય, ત્યાં સુધી વિશ્વમાં અખંડ શાંતિ હોઈ શકે જ નહીં. આપણી પૃથ્વી પર પ્રતિપળે દુભાવેલા પ્રેમના નિશ્વાસના પડઘા શાંતિને અહોરાત વીંધી રહે છે, એ સ્પષ્ટ છે. તે અટકાવવા મનુષ્યજાતિએ એક પણ પ્રયત્ન બાકી રાખવો જોઈએ નહીં.

ઉમાશંકર જોશી

ગમે ત્યાં થાય તેવું કામ

આઈન્સ્ટાઈનના એક વિજ્ઞાની મિત્ર બર્લિનના તેમના નિવાસસ્થાને મળવા આવ્યા હતા. વાતચીત દરમ્યાન બન્ને મિત્રોએ પોટ્સડેમ પુલ પાસે આવેલી એક વેધશાળા જોવા જવાનું વિચાર્યું. તેનો દિવસ ને સમય નક્કી કર્યા, અને પુલના અમુક છેડે ભેગા થવાનું ઠરાવ્યું.

પેલા મિત્ર બર્લિન શહેરના અજાણ્યા હતા. પોતાની મુશ્કેલી જણાવતાં એમણે કહ્યું, “કદાચ હું ઠરાવેલા સમયે ન પહોંચી શકું તો ?”

આઈન્સ્ટાઈન : “અરે ! તેથી શો ફેર પડવાનો હતો ? તમારી રાહ જોતો હું પુલને છેડે ઊભો રહીશ.”

મિત્રને સંકોચ થયો : “એમ તો તમારો ઘણો સમય બગડે.”

આઈન્સ્ટાઈન : “મારા સમયની ચિંતા ન કરો. જે જાતનું કામ હું રોજ કરું છું, તે હું ગમે ત્યાં કરી શકું તેમ છું.”

એ જવાબથી પણ મિત્રને સંતોષ ન થયો. વિવેક ખાતર આઈન્સ્ટાઈન આમ કહેતા હશે એમ માની તેમણે પૂછ્યું : “ત્યાં પુલને છેડે ઊભા ઊભા તમારું રોજિંદું કામ તમે કેવી રીતે કરી શકો, તે મને સમજાતું નથી !”

આઈન્સ્ટાઈને હસતાં હસતાં કહ્યું : “અરે, એ તો સાવ સહેલું છે. અભ્યાસખંડમાં બેસીને વિજ્ઞાનના કોયડાઓ પર જો હું ચિંતન કરી શકતો હોઉં, તો પોટ્સડેમ પુલને છેડે ઊભો ઊભો એ જાતનું ચિંતન કરવાને હું ઓછો શક્તિમાન છું એમ તમે શા માટે માનો છો ?”

કુસુમબહેન હૉ દેસાઈ

કાંઈક કહેવાનું

મહાન વૈજ્ઞાનિક આઈન્સ્ટાઈનને એક પ્રસંગે પ્રવચન માટે આમંત્રણ આપવામાં આવ્યું ત્યારે તેમણે દિલગીરી દર્શાવતાં કહ્યું, “મારે અત્યારે કાંઈ કહેવાનું નથી. પરંતુ જો કાંઈ કહેવાનું હશે તો હું પછી આવીશ.” બરાબર છ માસ પછી તેમણે તેમના મૂળ નિમંત્રકોને તારથી ખબર આપ્યા : “હવે મારે કાંઈક કહેવાનું છે.” આથી વિના વિલંબે સમારંભ ગોઠવવામાં આવ્યો, અને ત્યાં આઈન્સ્ટાઈને મુખ્ય મહેમાન તરીકે પોતાનું પ્રવચન આપ્યું.

જયંતીલાલ મો. શાહ

[‘ભૂમિપુત્ર’]

માટી, તને મૃદુ ફૂલ બનીને મહેકવાનું સૂર્યું ક્યાંથી ?

ઉમાશંકર જોશી

સાધુવેશ વિનાના સંન્યાસી

1909માં હું મુંબઈમાં 'રાષ્ટ્રમત' દૈનિકના તંત્રીમંડળમાં કામ કરતો હતો. એ મરાઠી દૈનિક રાષ્ટ્રીય વિચારોનો પ્રચાર કરવા શરૂ થયેલું. 'રાષ્ટ્રમત' પ્રેસ ગોઠવવાની તૈયારી ચાલતી હતી તે જ વખતે સરકારે લોકમાન્ય તિલકને બંગાળની અરાજક હિલચાલ સાથે સહાનુભૂતિ બતાવવાના આરોપસર છ વરસની સજા કરી બ્રહ્મદેશમાં મોકલી દીધા. મહારાષ્ટ્રમાં રાષ્ટ્રીય હિલચાલ આ કારણથી અસ્તવ્યસ્ત થઈ ગઈ ને બગડેલું વાતાવરણ ઠેકાણે લાવવાનો પ્રયાસ 'રાષ્ટ્રમતે' શરૂ કર્યો.

'રાષ્ટ્રમત' લોકપ્રિય નીવડ્યું પણ ફતેહમંદ નીવડ્યું નહિ. તેના પર કરજનો ભારે બોજો આવી પડ્યો. બેલગામના શ્રી ગંગાધરરાવ દેશપાંડેએ છાપું પોતાના હાથમાં લીધું અને પગારદાર નોકરોને બદલે સ્વયંસેવકોની મારફત પત્ર ચલાવવાનું શરૂ કરી દીધું. વરાડનાગપુરથી માંડી કર્ણાટક સુધીના સ્વયંસેવકો કામ કરવા ભેગા થઈ ગયા હતા. બે વખત ખાય અને આખો દિવસ કામ કરે. બધા સરખી રીતે રહે એવી ત્યાંની વ્યવસ્થા હતી. ઘણા લોકો પાસે ખાનગી કપડાં પણ ન હતાં. જે ધોતિયું જેના હાથમાં આવે તે એ પહેરી લે અને બધાં ધોતિયાં એકસામટાં ધોઈ નાખવામાં આવે, એવી ગોઠવણ હતી. જેને જે સૂઝે તે કામ તે કરે.

તે વખતે અમારી સંસ્થામાં એક પાણીદાર દષ્ટિવાળો જુવાન - અથવા બાળક કહું તો ચાલે - આવી ચડ્યો. આવ્યો કે તરત જ એણે બધા સાથે દોસ્તી બાંધી. સાંજે અગાસીમાં બેસી અમે તંત્રીપદને છાજે એ રીતે દુનિયાના એકેએક વિષય પર ચર્ચા કરતા, તેમાં આ છોકરો પણ છૂટથી ભાગ લેતો. એની ધૃષ્ટતા જોઈ મને મારા સ્વભાવ પ્રમાણે રીસ ચડવી જોઈતી હતી. પણ તે છોકરો એટલી નિર્વ્યાજ વૃત્તિથી બોલતો કે રીસને બદલે મને એને વિષે કૌતુક લાગ્યું. એ પોતાને સ્વામી આનંદાનંદને નામે ઓળખાવતો હતો. આ સ્વામી ક્યાંના છે, ક્યાંથી આવ્યા છે, એમની યોગ્યતા શી છે, એમાંનું હું કશું જાણતો નહોતો. એક દિવસ મેં આ બાળ સ્વામીજીને પૂછ્યું : "સ્વામીજી, આપે ધાર્મિક ગ્રંથો તો ખૂબ વાંચ્યા હશે ?" સ્વામીજી ઉદ્દામ બેદરકારીથી બોલ્યા : "હું એક સ્વદેશને ઓળખું છું. રાજકારણ એ જ મારો ધર્મ છે." મેં કહ્યું : "ત્યારે તમે સંન્યાસી શાના ?" સ્વામીજી કહે : "અમે તો એવા સંન્યાસી." મેં કહ્યું : "ધર્મથી આપ આટલા ભડકો છો શા માટે ? ધર્મ કંઈ રાજકારણની આડે નથી આવતો. ઊલટું રાજકારણમાં જે બળ જોઈએ છે તે ધર્મમાં જ મળી શકે છે."

"એમ હોય તો ધર્મ સામે અમારો વાંધો નથી. પણ અત્યાર સુધી મેં ધર્મમાં એવું કશું જોયું નથી."

"તમે ધર્મના જૂના ગ્રંથ જોયા હશે. તમે વિવેકાનંદ વાંચ્યો છે ? વિવેકાનંદ વાંચ્યો એટલે ધર્મ દ્વારા દેશભક્તિ કેવી સરસ કેળવાય છે એનો તમને ખ્યાલ

આવશે." આ બધું સંભાષણ શુદ્ધ મરાઠીમાં ચાલતું હતું; વચમાં કેટલાક અંગ્રેજી શબ્દો આવતા એટલું જ. આ બાલ સ્વામી મહારાષ્ટ્રી નથી, એવી મને શંકા સરખી ન આવી.

સ્વામી આનંદાનંદ એ મૂળ કાઠિયાવાડના. બાળપણમાં મુંબઈમાં જ રહેલા. નિશાળની અને તેમની ઓળખાણ બહુ જૂજ હતી; પછી બે વચ્ચે સ્નેહ તો શાનો હોય ? નાનપણમાં માબાપે દીકરાને પરણાવવાનો વિચાર કર્યો. દીકરાના મનમાં વસી ગયું હતું કે પરણવામાં શ્રેય નથી. ત્યાર પછી ઝાઝા દિવસ સુધી ઘેર રહેવું અશક્ય હતું. તેઓ યાત્રાએ નીકળ્યા. સંન્યાસની દીક્ષા લીધી અને તિલકના દૌરામાં ભળી વરાડમાં ગયા. ત્યાંના અવિશ્રાંત કાર્યકર્તા વીર વામનરાવના કુટુંબમાં ભળી ગયા. હજારો લોકોની મોટીમોટી સભાઓમાં વ્યાખ્યાનો દેવા લાગ્યા. 'તરુણ હિંદ' નામનું મરાઠી છાપું તેમણે શરૂ કર્યું. પોલીસે તેમને જેલમાં બેસાડી મૂક્યા. વરાડ પ્રાંતમાં એવું એક પણ ગામડું નહીં હોય કે જ્યાં સ્વામીની વીર હાકલ ન પહોંચી હોય. થોડા જ દિવસમાં 'સો સભાનો વીર' એવું નામ તેમને મળ્યું. 'તરુણ હિંદ'માં બહુ સારા લેખો આવતા. તેની અંદર દાવપેચવાળું રાજકારણ નહોતું; રાષ્ટ્રીય પક્ષનાં સીધાં અને તેજસ્વી તત્ત્વો જ. લેખનશૈલીમાં અપરિપક્વતા જરૂર જણાતી, છતાં કલકત્તાના 'વંદેમાતરમ્'ની છાપ તેમાં સહેજે દેખાઈ આવતી.

'રાષ્ટ્રમત' બંધ પડ્યા પછી સ્વામીએ થોડો વખત રાષ્ટ્રીય અને ધાર્મિક સાહિત્ય વાંચવામાં ગાળ્યો. ગુજરાતી સાહિત્ય તો તેમણે નાનપણમાં જ પૂરું કર્યું હતું. 'સરસ્વતીચંદ્ર' અને 'કલાપી' એ તો તે જમાનાના ગુજરાતના નવયુવકોમાં 'મહાભારત' ને 'ભગવદ્ગીતા' સમાન હતાં. સ્વામી મને 'કલાપી'નાં કેટલાંયે સરસ સરસ કાવ્યો વાંચી સંભળાવતા. મૂળદાસની વાર્તા અને વ્હાલી બાબાનું કરેલું સાંત્વન, ઘાયલ પંખીને ઉદ્દેશીને લખેલી કવિતા અને વૃદ્ધ ટેલિયાનું શબ્દચિત્ર એમની પાસે હું સાંભળતો. ગુજરાતી ભાષા મને આવડે નહિ, પણ કલાપીના કરુણરસપૂર્ણ વિચારોથી હું વાકેફ થયો. અશ્રુ, મૃત્યુ ને રુદ્ધનથી ભરપૂર એ સાહિત્ય તરફ આ જુવાન અને હિંમતવાન સ્વામીનું મન કેમ આકર્ષાયું, એનું મને આશ્ચર્ય થતું. 'સરસ્વતીચંદ્ર' અને 'કલાપી'ની અભિરુચિ વિદગ્ધ અને સંસ્કારી છે એમાં શક નથી, પણ બંનેમાં હૃદયદૌર્બલ્ય પૂરેપૂરું છે; અને યુવાવસ્થામાં એવા સાહિત્યના પાનથી એક જાતની ક્ષીણવીર્ય ઉન્મત્તતા આવી જાય છે એમ હું માનતો. પણ સ્વામી ઉપર તેની અસર મેં જોઈ નહિ. મને લાગે છે કે એનું કારણ એ જ હશે કે જેટલા રસથી તેમણે 'કલાપી' ને 'સરસ્વતીચંદ્ર'નું અધ્યયન કર્યું હતું તેટલા જ રસપૂર્વક કાઠિયાવાડનું પ્રાણવાન લોકસાહિત્ય તેમણે સાંભળ્યું હતું. એવી ભૂમિકા ઉપર રાષ્ટ્રીય પક્ષના વિચારોનું વાવેતર સરસ થવું જ જોઈએ.

મહારાષ્ટ્રમાં આવ્યા પછી સ્વામીએ મરાઠી સાહિત્ય પર હુમલો શરૂ કર્યો. 'કેસરી'નાં લખાણો ને પરાંજપેનાં વાગ્બાણ, સાવરકરના તેજાબ જેવા લેખ ને

પાંગારકરનાં ભક્તિરસપૂર્ણ પ્રવચનો, આપટેની નવલકથાઓ અને તિલકની કવિતા – દરેક વસ્તુ સાથે એમનો સારો પરિચય થયો.

નાનપણથી જ સેવાવૃત્તિની મોહિની એમની પાસે હોવાથી તેઓ આત્મોન્નતિના અનેક પ્રસંગો સહેજે મેળવતા, ને દરેક પ્રસંગનો પૂરેપૂરો લાભ મેળવવાની આવડત તેમનામાં હતી. બીજાનું દુઃખ જોઈ જેનું દૃઢ્ય સહેજે પીગળી જાય છે તેના જીવનમાં બહુ જલદીથી કાંતિ થઈ જાય છે. રાજકારણનું રૂપાંતર ધાર્મિકતામાં થયું અને મિત્રપ્રેમનો વિકાસ થઈ તેનું રૂપાંતર ગરીબોની દાઝમાં થઈ ગયું.

સ્વામીને લાગ્યું કે આપણે કંઈ પણ ધાર્મિક સાધના કરવી જોઈએ. તેઓ હિમાલયમાં ગયા અને ત્યાં ગાયત્રીનું પુરસ્કરણ શરૂ કર્યું. સ્વામી વિવેકાનંદના માયાવતી મઠનું દર્શન કરીને તેઓ આત્મોડામાં આવ્યા. પુરસ્કરણ દરમિયાન માનસરોવર ને કેલાસનાં દર્શન કરવાનો સંકલ્પ તેમણે મનમાં બાંધ્યો. આમ નિવૃત્તિમાર્ગ તો સ્વીકાર્યો, પણ પ્રવૃત્તિની કંબલ બાબાકો છોડે તેવી નહોતી. આત્મોડામાં ‘હિલ બોયઝ સ્કૂલ’ કરીને એક નિશાળ હતી, તેમાં ભણાવવાનું કામ કરવાનું સ્વામીને સૂઝ્યું અને ઘણા પહાડી વિદ્યાર્થીઓ તેમની આસપાસ વીટળાઈ વળ્યા. હિમાલયમાં બેઠાંબેઠાં તેમણે ધાર્મિક સાહિત્યનું અધ્યયન સારી રીતે ચલાવ્યું હતું. ‘ગીતા’ અને ‘ઉપનિષદ્’નો થોડો થોડો આસ્વાદ લેતાં, બંકિમચંદ્રના ‘ધર્મતત્ત્વ’માં અવગાહન કરતાં, એમર્સન અને વોલ્ટ વ્હિટમન સાથે પરિચય કરતાં તેમનો વખત જતો. બિપિનચંદ્ર પાલ ને અરવિંદ ઘોષ, લાજપતરાય ને હરદયાળ વગેરેના સિદ્ધાંતોનું તેમણે ધ્યાનપૂર્વક અધ્યયન કર્યું, કુમારસ્વામી અને ભગિની નિવેદિતાના ઉચ્ચ સંસ્કારવાળા સાહિત્યનું મનન કર્યું, વિવેકાનંદ ને રામતીર્થનું અનેક વાર પારાયણ કર્યું, મેક્સ મૂલર ને ડોયસન શું કહે છે તે જાણી લીધું, બંગાળી અને હિંદી સાહિત્ય સાથે થોડો થોડો પરિચય કર્યો અને પુરસ્કરણ પૂરું કરી યાત્રા આરંભી.

હિમાલયની પોતાની યાત્રાનું વર્ણન તેમણે ‘લોકશિક્ષણ’ નામના મરાઠી માસિકમાં કંઈક અંશે આપેલું છે. મરાઠી ભાષા પરનું તેમનું પ્રભુત્વ જોઈ મોટા સાક્ષરો પણ વિસ્મિત થતા. ઉત્તરાખંડની યાત્રા પૂરી કરી તેઓ કેલાસ માનસરોવર તરફ ગયા. કેલાસ તરફ જવાના બે-ત્રણ રસ્તાઓ છે, પણ આપણા સ્વામીને સહેલો રસ્તો તો કોઈ કાળે સૂઝે જ નહિ. તેમણે જતી વખતે અઘરામાં અઘરો રસ્તો – ઊંટધુરાની ઘાટીનો પસંદ કર્યો. આ મુસાફરીમાં તેમણે રોજના 40-44 માઈલ પ્રવાસ કર્યો. છેલ્લા બે દિવસ તો કશું ખાવાનું પણ ન મળે, છતાં તેમણે નિર્વિદ્યપણે કેલાસની પ્રદક્ષિણા કરી માનસરોવરનું સ્નાન-પાન પણ કર્યું, નેપાળ તરફના ખોજરનાથનાં દર્શન કર્યાં અને લેપુ ઘાટીને રસ્તે પાછા આવ્યા. પછી નેપાળની યાત્રાએ નીકળ્યા. નેપાળથી પાછા આવી એમણે કાશ્મીરની યાત્રા કરી. ફક્ત એક લંગોટી પહેરી

અમરનાથ સુધી જઈ આવ્યા. કાશીમાં પણ ધર્મ અને ઇતિહાસનું થોડુંઘણું અધ્યયન કર્યું અને પાછા ગુજરાત-મહારાષ્ટ્રમાં કામ કરવા આવી ગયા.

હિમાલયમાંથી પાછા આવ્યા ત્યારે સ્વામી એક જુદા જ માણસ બન્યા. તેમણે જોઈ લીધું કે માણસમાં સાધુતા હોય, છતાં સાધુનો વેશ હોવો ન જોઈએ. માણસ અપરિગ્રહ વ્રતનું પાલન કરે, પણ ભિક્ષા માગતો ઉપદેશ કરતો ન ફરે. દુનિયામાં રહે, છતાં નિઃસ્પૃહતા કેળવે. અમર્યાદ પ્રવૃત્તિમાં પડે, છતાં અનાસક્ત રહે. તો જ માણસ આજે દેશની કંઈક સેવા કરી શકે. લોકો આપણને સાધુ તરીકે ઓળખે, એટલે આપણે મૂઆ પડ્યા. લોકો જોડે દુનિયાદારી માણસ જેવા જ રહીએ, તેમની જ ભાષા બોલીએ, તેમના જેવી જ પ્રવૃત્તિ આદરીએ, અને છતાં તેની અંદર મોહમમતા ન રાખીએ તો જ સંન્યાસીનું કર્તવ્ય પાર પાડવું ગણાય. સ્વામીએ પોતાની લાંબી જટા ને દાઢી ઉતારાવી નાખી, કફની ને દંડને રજા આપી ને મુંબઈગરા જેવો સામાન્ય પોશાક ચડાવ્યો. મુંબઈમાં રહી તેમણે સામાન્ય માણસ પૈસા કમાવાના જે સામાન્ય ઉદ્યોગો કરે છે તેવા ઉદ્યોગો કેટલાક દિવસ સુધી કર્યાં. છાપાંઓના ખબરપત્રી, જુવાનિયાઓના ટ્યૂટર, હિંદી સાહિત્ય સંમેલનના ઉપ-મંત્રી વગેરે કામો તેઓ કરતા. સાધુસંન્યાસીમાં પણ દરેક જાતની વ્યવહારકુશળતા હોઈ શકે છે એનો તેમણે અનુભવ કરાવ્યો.

લોકમાન્ય તિલક એ તો સ્વામીની ધ્યાનમૂર્તિ. તેમનું ‘ગીતા-રહસ્ય’ બહાર પડ્યું ત્યારે ઉત્સાહથી અને નિષ્કામ વૃત્તિથી સ્વામીએ તેનું આખું ભાષાંતર કરી રાખ્યું. હું એટલું કહી શકું કે હાલમાં જે ‘ગીતારહસ્ય’નું ગુજરાતી ભાષાંતર બહાર પડ્યું છે તેના કરતાં સ્વામીનું ભાષાંતર અનેક દરજ્જે ચડિયાતું છે.

વયમાં થોડા દિવસ વડોદરામાં રહી સ્વામીએ ત્યાંની સેન્ટ્રલ લાઈબ્રેરીનો સારો ઉપયોગ કર્યો અને નવરાશનો વખત જાતજાતની યોજનાઓ ઘડવામાં ગાળ્યો. રાષ્ટ્રમાં જે નવું જીવન આવવા લાગ્યું હતું તેના બધા સિદ્ધાંતોનું વિવેચન કરવા માટે ‘સાધના’ નામનું એક માસિક ચલાવવાનો સ્વામીનો વિચાર હતો. તેની કાંઈક કલ્પના તેમણે ‘નવજીવન અને સત્ય’ માસિકમાં જ એવી સહીથી આપી હતી. ગુજરાતી સાહિત્યમાં ભાષાની શુદ્ધિનો આદર્શ સચવાતો નથી, ઉચ્ચ અભિરુચિનું ઘણી વાર ખૂન થાય છે, તેને કંઈક દિશા બતાવવા ને અધર્મ સાહિત્ય ઉપર અંકુશ મૂકવા સારાસારા સાક્ષરો ને લેખકોને આમંત્રણ આપી એક સાહિત્યનો ‘પહેરેગીર’ મહિનામાં બે વાર સાહિત્યની ચોકી કરે એવી પણ તેમની એક યોજના હતી. સરસ સરસ પુસ્તકો સુંદર રૂપમાં ગુજરાતના હાથમાં હોય, ગ્રંથકારોને કંઈક સારું મહેનતાણું મળે અને પ્રકાશકોની નફાખોરી અટકે એટલા માટે એક પ્રકાશન મંદિર ખોલવાની પણ સ્વામીએ તૈયારી કરી હતી, જેની અંદર નફો લીધા વગર ઉત્તમોત્તમ અને શૈલીતાં પુસ્તકો બહાર પાડી તેનો બધો નફો ગ્રંથકારને મળે એવી ગોઠવણ હતી.

એટલામાં સ્વામી મહાત્માજીના પ્રસંગમાં આવ્યા. ધીમે ધીમે તેમની તરફ

આકર્ષાતા ગયા, તેમની મોહિનીમાં સપડાયા, અને બધી પ્રવૃત્તિઓ છોડી તેમણે 'નવજીવન' અઠવાડિક હાથમાં લીધું. નિંદા અને સ્તુતિને વશ થયા વગર, જાહેરમાં આવવાની કશી લાલસા રાખ્યા વગર, પોતાની સામ્યાવસ્થા જાળવી ચોવીસે કલાક કામમાં પરોવાઈ જવાની પોતાની વૃત્તિને સાથે લઈ તેમણે 'નવજીવન'માં પ્રવેશ કર્યો.

પ્રથમ 'નવજીવન'ની વ્યવસ્થામાં, ત્યાર પછી નવજીવન મુદ્રણાલયમાં અને 'નવજીવન'ના તંત્રમાં તેમણે પોતાની પ્રવૃત્તિ વધારી. તેમની કારકિર્દીમાં 'નવજીવન' વધ્યું ને એની સાથે સ્વામીના માથા પરનો બોજો પણ વધ્યો. અઢી વરસની સખત મહેનત પછી તે બોજ ઉતારી હકની રજા મળવાની (સરકારની કૃપાથી જેલની) તક તેમને હાથ આવી. જેમના ઉપર હું નાનપણથી જ વહાલ કરતો આવ્યો છું તે આખા ગુજરાતનો વહાલો થઈ પડેલો છે એ જોઈ મને મગરૂરી થાય છે અને વહાલના આ ભાગીદારોની ઈર્ષા પણ આવે છે.

કાકા કાલેલકર

['નવજીવન' અઠવાડિક : 1922]

મળે ન મળે

નદીની રેતમાં રમતું નગર મળે ન મળે,
ફરી આ દશ્ય સ્મૃતિપટ ઉપર મળે ન મળે.
ભરી લો શ્વાસમાં એની સુગંધનો દરિયો,
પછી આ માટીની ભીની અસર મળે ન મળે.
પરિચિતોને ધરાઈને જોઈ લેવા દો,
આ હસતા ચહેરા; આ મીઠી નજર મળે ન મળે.
ભરી લો આંખમાં રસ્તાઓ, બારીઓ, ભીંતો,
પછી આ શહેર, આ ગલીઓ, આ ઘર મળે ન મળે.
રડી લો આજ સંબંધોને વીંટળાઈ અહીં,
પછી કોઈને કોઈની કબર મળે ન મળે.
વળાવા આવ્યા છે એ ચહેરા ફરશે આંખોમાં,
ભલે સફરમાં કોઈ હમસફર મળે ન મળે.
વતનની ધૂળથી માથું ભરી લઉં 'આદિલ',
અરે આ ધૂળ પછી ઉમ્મલર મળે ન મળે.

'આદિલ' મન્સૂરી

['સતત' પુસ્તક]

સૂરજ

સૂરજ રમતો ભમતો ઊગ્યો.

ઊગ્યો એવો દરિયો થઈને તેજલ રંગે છલક્યો,

ને વનકન્યાના કેશકલાપે

આવળિયાનું ફૂલ થઈને મલક્યો.

ફૂલ ઉપરથી પવન બનીને છૂટ્યો

તે નવજાતક પંખીની ચાંચે

સૂર બનીને ફૂટ્યો.

વૃક્ષ તણી ડાળીએ બેસી

નીડ બનીને ઝૂલ્યો;

ઘુવડની આંખો શોધીને

અંધકારમાં પોતાનેયે ભૂલ્યો !

કોણે એને ઊંચકી ત્યાંથી

કોક કવિની નિશ્ચલ આંખે મૂક્યો

કે નવપરિણીતના શયનાગારે

ચાંદરણું થઈ ઝૂક્યો !

અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટ

શૃંગારનું સાચું દર્શન

[સાહિત્યકારો કહે છે કે] મેં મારા લખાણમાં શૃંગારરસ આવવા દીધો નથી. હવે શૃંગારનો જે પ્રકાર સાહિત્યમાં દેખાય છે તે મોટે ભાગે બેહુદો હોય છે. જ્યાં સુધી મારામાં વિકાર છે ત્યાં સુધી હું શૃંગારનું સાચું દર્શન કરાવી ન શકું. મેં એ રસને ત્યાજ્ય નથી ગણ્યો. જે દિવસે મને શુદ્ધ શૃંગારનું દર્શન થશે તે દિવસે હું એને મારા સાહિત્યમાં આવવા દઈશ. આશ્રમવાસી છું માટે હું એને છોડતો નથી, એમ નથી. શિક્ષક તરીકે આખા જીવનનું દર્શન વિદ્યાર્થીઓને કરાવવાનું હતું. એમાં તો બધી વસ્તુઓ આવે. વિદ્યાર્થીઓને કાજે પણ શૃંગારસાહિત્ય મારે ઠીકઠીક વાંચવું પડ્યું છે. મારા પોતાના પણ મીઠાકડવા અનુભવો છે. એટલે શૃંગારનું મહત્ત્વ હું સ્વીકારું છું. એને ભ્રષ્ટ ગણું છું, એમ પણ નથી. શુદ્ધ શૃંગાર સુધી પહોંચવાની નિર્વિકારી દષ્ટિ કેળવાશે તો હું તે આપીશ જ.

કાકા કાલેલકર

[ષષ્ટિપૂર્તિ મહોત્સવ : 1946]

સમસ્ત વિશ્વ મા નામના શબ્દને ટેકે ઊભું છે.

રમેશ પારેખ

ટીંબાનો ઉપદેશ

ઈશુ ભગત ટીંબે બેઠા બોધ આલે છે. લોક બેઠું સાંભળે છે. વેણે વેણે ફૂલડાં ઝરે છે :

ગરીબગરબાંવની જે થાવ; દીનદખિયાંવની જે થાવ; કાં કે મારા રામજીનું રાજ ઈમનું છે.

સંતો ! રાંકનાં રાજ થાશે; ભૂખ્યાં ભરાશે; દયાળાંને દયા મળશે ને નિરમળાંને મારા રામજીનાં દરશણ થાશે.

સંતો ! મનકાયાથી નિરમળ રે'જો; આંખ્ય કાયાનો દીવો છે. ઈ એઠી થાય તે દિ' ઈને ફોડજો; કાંડું કનડે તો કલમ કરજો.

ભગતો ! તમારી ભાવભગતીના દેખાડા કરજો મા. પણ અંતરને ખૂણે માંયલા આતમરામને જગાડીને તીના આગળ તમારા હૈયાની આરત આમ ઠાલવજો :

હે મારા રામધણી ! હે ભગવાન ! હે પરભુપત્યા ! તારી જે થાવ. તારાં જ રાજ બધે થાવ. આ લોક-પરલોક તારી જ આજ્ય સંધેય વરતો.

હે હજારું હાથવાળા ! કીડીને કણ ને હાથીને હારાના પૂરણહારા ! તું જ અમને રોજનો રોટલો પૂરજે.

હે અંતરજામી ! તું ઘટડે ઘટડે જાગતીજોત બેઠો છો. તું અમને માંયલા વેરીના માર્યા ગોથું ખાવા દેજે માં, અમને ભીની ભોં ઉપર લપટવા દેજે માં.

ને જ્યમ અમે અમારા ભાંયુભાંડરૂવના વાંકગના ખમી ખાઈ, ત્યમ તુંય અમારા વાંકગના ગળી જાજે.

કાં કે હે મેંમાવંતા ! તારી જ આજ્ય ને તારો જ મેંમા ત્રણેય લોકુંમાં વ્યાપી રહ્યાં છે. તારો જેજેકાર થાવ.

*

સંતો ! બે ધણીની ચાકરી કોયથી એકહાર્યે નો થાય. ઈ એકને વા'લો ને બીજાને દવલો કરશે; એકનાં સાચવશે ને બીજાનાં રેઢાં મેલશે. મારા મા'વાની ને માયાની સગાઈ એકહાર્યે સંચવાશે નઈ.

ભાંયું મારા ! ઠાકરનાં નૈવેદ કૂતરાંવને નીરજો મા; ને ભૂંડના મોઢા આગળ મોતીના ચોક પૂરજો મા. એવાં ઈ તો તી પર હમચી ખૂંદશે ને સંધો ઉકરડો કરી મેલીને સામાં મારવા આવશે.

પણ એક મારા રામજીને જ દુવાર જાયજો. ન્યાંકણે તમને માગ્યું મળશે; ગોત્યાભેળું જડશે ને તમારી આંગળીને ટકોરે ઈની ડેલિયું ઊઘડશે.

કાં કે સંતો ! તમમાંથી કિયો બાપ એવો ભાળ્યો જી તીનો દૂધપુત્તર રોટલો માગે ને ઈ તીને ઠેકાણે પાણો આલે ?

તી માટે સંતો ! આંયની ચંત્યા મેલો, કે શું ખાશું-પીશું ને શું પેરશું ? ઈ વલોપાત સંધા માયાના જીવના છે.

આ વનવગડાનાં પંખી જુવો, ઈ ક્યાં વાવવા-વણવા ગ્યાં'તાં ? પણ ઈની ચણ્યની ચંત્યા રામધણીને છે.

તળાવુંના પોયણાં જુવો. ઈ ક્યાં બાવડાં વીંઝવા ને કાંતવા-વણવા ગ્યાં'તાં ? પણ એવાં ઈમની શોભા આગળ મોટા માંધાતાવનાંય માથાં નમે છે.

માટે સંતો ! કોળિયો ધાન ને વેંત વસ્તરની; ચીંદરડી સાટુ થઈને આ અમોલખ મનખ્યાને સોંધો કરજો મા. બસ, એક મારા રામજીનું જ નામ અંકે કરજો, અટલે પછે નવેય નધ્ય તમ વાંહણ્યે વાંહણ્યે હાલી આવશે.

*

સંતો ! કોયના કાજી બનજો મા, કાં કે તમે બીજાવનો નિયા તોળાવશો તીવો જ તમારોય નિયા તોળાશે, ને જી માંણે તમે ભરશો તી જ માંણે તમારાંય ધાન ભરાશે.

ભાય મારા ! તારી આંખ્યમાં આડસર પડ્યું છે ઈ જોવું મેલી સામાની આંખ્યનું કણું જોવા હાલજે મા; પરથમપેલું તારી આંખ્યમાંયલું આડસર કાઢજે, અટલે પછે તારા પાડોશીની આંખ્યનું કણું કાઢવાનો કીમિયો તને જડી જાશે.

માટવે કરીને, ભાંયું મારા ! તમે પોતાનું ચિંતવો એવું સામાનું ચિંતવજો, ને તમ હાર્યે સૌ જી રીત્યે હાલે ઈમ તમે માગો, તી રીત્યે પરથમ તમે સૌ હાર્યે વરતજો. બસ, અટલામાં સંધાય સંત ને શાસ્તરનું શીખવ્યું આવી ગ્યું.

*

સાજનો ! ધરતીનું લૂણ તમે છો. તમારી મીઠાશ છોડજો માં, કા કે તમારી મીઠાશ જાશે તે દિ' પરથી પરલે થાશે.

તમે ડુંગરાના દીવા છો. પરથી આખીમાં અંજવાળાં પાથરજો; પોથીપંડ્યાવથી સરસા કરજો.

એવા ઈ તો જૂનાં શાસ્તર કાઢીને સંભળાવે છે : 'જીવહંસા કરજો મા.' પણ હું તમને કહું છું, જી ઈના ભાંયું હાર્યે વઢવેડ કરશે, જી ઈના પાડોશીને વાંકો દવલો કે'શે, ઈ નરકે જાશે.

સંતો ! એક કાન કાપવાવાળાના બેવ કાપી લેવાનું ને બે દાંત પાડનારાના બન્નીશય પાડવાનું તો મોયલા કે'તા જ આવ્યા છે; પણ હું કહું છું, તમે ભૂંડા હાર્યે ભૂંડા થાજો મા.

ને કોય તમને જમણે ગાલે અડબોત મારે તો ડાબો ઈની આગળ ધરજો; તમારી બંડી લેવા કરે તીને ભેળું અંગરખુંય આલજો; ને તમને ખેતરવા હાર્યે હાલવા

કે' તીના સાટુ થઈને ગાવ ભોં હાલજો.

સંતો ! એવા ઈ નીતિ ને શાસ્તરના જાણવાવાળા તો તમને વા'લાં-વેરી ને હેતુ-દશમન કરવાનું શિખવાડશે.

પણ હું તમને કઉં છું, તમે વેરીને વા'લા કરજો, ગાળ દે તીને ખમ્મા કે'જો ને તમારી ખેધે પડે તીના ભલા સાટુ થઈને રામધણીને વીનવજો.

સંતો ! ગણ કરનારાનો ગણ તો સઉ કરે છે, નમનારાને સઉ નમે છે. પણ મારા રામજીનો સૂરજનારણ સારા ને નરસા બેવ ઉપર તપે છે ને વરસાદ કાંટાળી વાડચમાંય વરસે છે.

સાજનો ! તીના જેવા થાવ તાણેં તમે રામજીના વા'લા, ને તાણેં તમારું માત્યમ.

*

સંતો ! પાપની વાટ પોળી છે ને તી ઉપર હાલવાવાળા ઝાઝા છે. પણ મારા રામજીના ઘરની વાટ સાંકડી છે ને ઈ વાટે હાલવાવાળા થોડા છે. સંતો ! બગલા ભગતુંને ઓળખીને હાલજો. ઈ દેખાશે સંક ગાડર જેવા, પણ માંય ગજની કાતી રાખીને હાલનારા ને ભૂખ્યા જરખની ઘોડચેં ફાડી ખાનારા.

બાર્થથી ધોળા ને માંય કાળોતરા. બાર્થ ચૂના દીધેલ ધોળી કબરું જેવા ને માંયલી કોર મૂઆં મડાં.

સંતો ! થોરેં કેળાં પાકે નઈ ને બોરડીની ડાળ્યેં આંબામોર આવે નઈ. ઈ તો આંબે કેરી ને કૌવચને કૌવચ. માટ્વે તમે ફળ દેખીને વેલો ઓળખજો.

*

ભાયું મારા ! તમારાં દાનપુન્યના દેખાડા કરજો મા. પણ તમારો જમણો હાથ આલે તીની ડાબાને ખબર પડવા દેજો મા. દીધાં દાનના ઢોલ વગાડવાં ઈ જગતિયા જીવના ધંધા છે.

સંતો ! ઈમ તો એરણ્યની ચોરી કરીને સોયનું દાન કરવાવાળા ધણીને દુવાર જઈને બકોર કરશે : 'અમેય તારે નાર્મે તીરથ નાયા છયેં; અમેય પાઠપૂજા દાનધરમ દેવદરશણ કર્યાં છે ને દીપમાળું પૂરિયું છે.'

પણ મારો રામજી ઈ વેળાયેં એવા ઈમને કે'શે, 'હાલતા થાવ, અનિયાના આચરવાવાળાવ. હું તમને ઓળખતો નથી.'

સંતો ! આટલી વાત નિશ્ચે કરીને માનજો કે સોયના નાકાની માંયલીકોરથી સાંઢિયો હાલ્યો જાય ઈ ભલેં, પણ મારા રામધણીને દુવાર લખમીવંતાને ઊભલા મળવું દોયલું છે.

સંતો ! નકરા મોઢેથી રામરામના થાળ ધર્યેં રામજી રાજી નઈ થાય. પણ જિણ્યે આંયકણેં મારા રામજીનાં કામ કર્યાં હશે, જિણ્યે દીનદખિયાંવને, પાપિયાંપતિયાંવને

હાર્યેં બેસીને દલાસા દીધા હશે, જિણ્યે નોંધારાંવને હાથ દેવા જીવતર સોંઘાં કર્યાં હશે - તીને જ પોરસ કરીને બથમાં લેવા મારો રામ સામો ધોડશે.

*

સંતો ! મોયલાં શાસ્તર વાંચવાવાળા કે' છે : પારકી અસ્ત્રી હાર્યેં હાલજો મા, ને અસ્ત્રી ઈમ હાલે તો તીને છેડો ફાડી આલજો.

પણ હું કઉં છું, જિણ્યે અસ્ત્રી જાત ઉપર એંઠી નજર નાખી ઈણ્યે નરકનું ભાતું બાંધ્યું; ને જિણ્યે કોય કેવાય કારણેં ઘરની પરણેતરને ઘરબાર્ય કરી ઈ નો દિ' આથમ્યો.

વળી એવા ઈ શાસ્તરના વાંચવાવાળાવ કે' છે : 'જૂઠા સોગન ખાજો મા;' પણ હું કઉં છું, તમે સોગન જ કોય વાતના કોઈ દિ ખાજો મા; ન સરગના, ન પર્યમીના.

કાં કે સરગ ઈ રામરાજાનું સિંઘાસન ને પર્યમી ઈના ચરણુંની પગતળી કે'વાય. માટ્વે તમે હા કે'વી હોય ન્યાં હા, ને ના કે'વી હોય ન્યાં નકરી ના જ કે'જો.

*

સંતો ! હું સંત શાસ્તર સંધાયને ઉથાપવા આવ્યો છું ઈમ માનજો મા. હું સંતુને ને શાસ્તરને ઉથાપવા નથી આવ્યો; હું ઈમનાં વચનુંની વાટચું સંકોરવા આવ્યો છું. હું દખિયાંને દલાસા દેવા ને ભારેંમૂવાંના ભાર ઉતારવા આવ્યો છું. જી વશવાસેં હાલશે તીનાં હાલરાં હળવાં થાશે.

સંતો ! મારા રામજીના ઘરની વાટે મોટમોટા ભણ્યાગણ્યા માનધાતાવ ગોથાં ખાશે, ન્યાં મારા રામજીનાં ગભડાં બાળ વાટું ચીંધશે. આ સંધું જીની નજર પોંચે ઈ ભાળી લ્યે ને જિને કાન હોય ઈ સાંભળી લ્યે.

હે દખિયાંવ ! હે દનિયાંના ભાર વે'નારાંવ ! આંયકણેં આવો. આંય તમને વિસામા મળશે. આંય તમારા હેયાના ભાર હળવા થાશે.

કાં કે મારો રામ તરણાથી હેઠો છે ને ઈનું ઘીંસરૂ હળવું ફૂલ છે.

સાજનો ! મારા રામનાં આ વચન સાંભળીને જી હૈયે લેશે ઈ ટીંબાની શલ્યાયું ઉપર ઘર બાંધશે.

પછે ઈ ઉપર બારે મેઘ ત્રાટકશે ને વીજળિયું-વાવાઝોડાં ટૂટી પડશે તોય ઈની કાંકરી ખરશે નઈ.

પણ જી મારા રામજીનું કયું આ કાને સાંભળીને ઓલ્યે કાને કાઢશે, ઈ વેળુ ઉપર બંગલા બાંધશે ને ઈ બંગલા પેલે માવઠે ભોં ભેળા થઈ જાશે.

સ્વામી આનંદ

❁

અગ્નિવીણા

કાઝી નસરૂલ ઇસ્લામના પ્રસિદ્ધ કાવ્યગ્રંથનું નામ છે 'અગ્નિવીણા'. સ્વામી આનંદની પ્રતિભામાં પાવકની પાવનકારી શક્તિ અને વીણાના માધુર્યનું મિલન હતું.. તેમના વ્યક્તિત્વમાં એક તરફ તિલક-ગાંધીની સત્યનિષ્ઠા અને બીજી તરફ સૂર-તુલસી અને રામકૃષ્ણની ભક્તિના સંસ્કાર સમન્વિત હતા.

'અંત્યજ' કે આદિવાસી પ્રત્યે થતો અન્યાય, બનાવટી સાધુઓનો દંભ, સંકુચિત પ્રાંતવાદ, અંગ્રેજોનો સામ્રાજ્યવાદ, સ્વરાજ પછીના ઘઉંવણાં સાહેબોના ડોળદમમ અને ભ્રષ્ટાચાર, રચનાત્મક કાર્યકર્તાઓની જડતા-નિષ્ક્રિયતા કે રાજ્યાશ્રિતતા, અણુબોંબ કે જંતુયુદ્ધની ભીષણતા, સભ્યતા અને પ્રગતિને નામે પ્રકૃતિ પર ગુજારતો અત્યાચાર – આ તમામ બાબતો સ્વામીની અસિધારાના વારના વિષયો હતા. એક સૈકામાં અગિયાર ઓછા વરસના એમના દીર્ઘ જીવનના વરસે વરસના ત્રણસોને પાંસઠ દિવસમાં ભાગ્યે જ કોઈ એવો દિવસ ગયો હશે કે જ્યારે સ્વામીના અગ્નિના તણખા નહીં ઝર્યા હોય. આ અગ્નિશિખા જ એમના કર્મયોગની પથપ્રદર્શિકા હતી. અન્યાય સામે નિરંતર ઝૂઝવાનો એમનો તરવરાટ જ એ સંન્યાસી જીવને સંસારના રણ-આંગણમાં ખેંચી જતો; એ જ એમને તિલક મહારાજ કે ગાંધીજીને ચરણે બેસાડતો; થાણા કે સુરત જિલ્લાના વાર્લી, કુંકણા, દૂબળા કે ઢોડિયાઓની ઝૂંપડીઓ સુધી રખડાવતો.

બીજી બાજુ એમનું માધુર્ય, વાત્સલ્ય કે કરુણાના ધોધરૂપે સદા ધસમસતું રહ્યું છે. દશ વર્ષની વયે ભગવાનનાં દર્શનના લોભે ઘર છોડી નીકળી પડેલા, તે રખડુ સાધુઓની સંગતમાં ચેલાઓ ઉપર થતી જોહુકમી અને જુલમ જોઈ કે ભીખ માંગવામાં ઉપયોગી નીવડે એટલા સારુ કુમળાં બાળકોની આંખો ખુદ માતા-પિતાને જ જાતે ફોડી નાખતાં જોઈને એમનું હૈયું દ્રવી ઊઠેલું. તેમાંથી રામકૃષ્ણ પરમહંસના કોઈ શિષ્યની આંગળી પકડી ઊગરી નીકળવા છતાં એ દશ્યની કરુણતા આખી જિંદગી સુધી ભૂલી ન શક્યા. રામકૃષ્ણશ્રમમાં ભજનોનો જે નાદ લાગ્યો તે છેવટ સુધી એમના હૈયાને તરબોળ કરતો રહ્યો.

વિનોબા, મશરૂવાળા, મહાદેવ કે નરહરિની હરોળમાં જે સહેજે બેસી શકે એમ હતા, આખા દેશને નવું જીવન આપનાર 'નવજીવન'ના અંકો તૈયાર કરવામાં જેમનું સ્થાન ગાંધીજી પછી બીજે નંબરે આવે એમ હતું, જેમણે ગોસેવા સંઘનું મંત્રીપદ શોભાવેલું અને કસ્તૂરબા ટ્રસ્ટનો પાયો નાખેલો, બિહારના ભૂકંપ વખતે જેમણે ગુજરાતની રાહત ટુકડીની આગેવાની કરેલી, સરદાર પટેલના મિત્ર અને મંત્રી તરીકે જેમણે એકથી વધુ વાર કામ કરેલું, ભારત-પાકિસ્તાનના ભાગલા વખતે જેમણે નિરાશ્રિતોની સેવા ઘરના માણસની જેમ કરેલી, ખેર સાહેબ, વૈકુંઠભાઈ મહેતા, યશવંતરાવ ચઘાણ જેવા પ્રધાનો જેમની પાસે આદરપૂર્વક સલાહ માગતા, તેમને આજે લોકો આટલું ઓછું કેમ જાણે છે ? સ્વામી અવિખ્યાત રહ્યા તેનું સાચું કારણ એ છે કે સંસારી વસ્ત્રોમાં હોવા છતાં તેઓ આજન્મ સંન્યાસી જ હતા.

પોતાના સહજ સંન્યાસમાં એમણે પોતાની નામનાને ડુબાડી દીધી હતી. તેથી જ ગાંધીજીના આંદોલનના વાજતા અને ગાજતા દિવસોમાં પણ સ્વામી તમને મંચ પર બિરાજેલા ન દેખાત. એ તો હોય કોઈ ટ્રેડલ પ્રેસ ચલાવતા, બીબાં ગોઠવતા, પ્રૂફ જોતા, કોષો ઊંચલાવતા કે ચોક્કસ ઉદ્ધરણોનાં મૂળ શોધતા. એમની મિજબાની તો ચાલતી હોય ઘોડાગાડીમાં બેસીને ચણા ફાકવામાં કે બિહારનાં ગામડાંઓમાં રખડતાં પ્રેમથી સત્તુ આરોગવામાં.

નારાયણ દેસાઈ

['ભૂમિપુત્ર' પખવાડિક : 1976]

પૂર્વજોનો સાહિત્યરસ

આપણો ગ્રેજ્યુએટવર્ગ શાળા છોડે છે તેની જ સાથે ઉચ્ચ મનોભાવના સમાગમનો પ્રદેશ પણ છોડે છે ! કેટલા નવીન કેળવણી પામેલા સજ્જનોને ત્યાં નાનોસરખો પણ પુસ્તક-સંગ્રહ જોવામાં આવે છે ? આપણા કરતાં તો આપણા પૂર્વજોને સાહિત્યનો વધારે ખરો શોખ હતો એમ કહીએ તો ચાલે. ઘેરઘેર 'રામાયણ', 'મહાભારત' અને 'ભાગવત'ની આખ્યાયિકાઓ વંચાતી, અને તે ધર્મ કરતાં પણ વિશેષ સાહિત્યદષ્ટિએ. પ્રેમાનંદની લોકપ્રિયતા એ કારણથી જ છે. વળી વિશેષતઃ સુશિક્ષિત કુટુંબમાં 'ઓખાહરણ', 'નળાખ્યાન', 'ભામેરું' વગેરે કાવ્યો હાથે ઉતારી લેવાનો શ્રમ હોંશભેર કરવામાં આવતો એટલું જ નહિ, સામાન્ય લોકો પણ આ કાવ્યોનું પ્રેમ અને રસપૂર્વક વારંવાર શ્રવણ કરતા. અર્વાચીન સમયમાં ક્યાં સાહિત્યનાં પુસ્તકો પ્રત્યે આપણા ગ્રેજ્યુએટ વર્ગનો આટલો પ્રેમ છે એમ કહી શકાશે ? આપણું વર્તમાન જીવન શુષ્ક થઈ ગયું છે, ધર્મ-સાહિત્ય-કલાની ભાવના એમાંથી ઊડી ગઈ છે, ગરીબ સ્થિતિમાં પણ એ ભાવના ઉચ્ચ રીતે કેળવી શકાય છે એ સ્મરણ જતું રહ્યું છે.

આનંદશંકર ધ્રુવ

શુદ્ધ કાંચન

આનંદશંકરભાઈએ 'હિંદુ ધર્મની બાળપોથી' લખેલી છે, પણ એ વૃદ્ધ પુરુષો પણ રસપૂર્વક વાંચી શકે અને જ્ઞાન મેળવી શકે એવી છે. મને તો એ અલૌકિક ગ્રંથ લાગે છે. એમાંથી હું તો રસના ઘૂંટડા પી રહ્યો છું. આનંદશંકરભાઈના બહોળા વાચન-મનનું આ પુસ્તક દોહનરૂપ છે. આનંદશંકર ધ્રુવના ધર્મ ઉપરના સુંદર નિબંધોનો સંગ્રહ ['આપણો ધર્મ'] શુદ્ધ કાંચન છે. આ નિબંધોથી મને ભારે સુખ મળ્યું છે.

મો. ક. ગાંધી

ઇતિહાસાર્ચ ટોચની

છાશી વરસના આયુષ્યમાંથી આર્નોલ્ડ ટોચનીએ 54 વરસ ઇતિહાસના લેખન અને નિદિધ્યાસનમાં આપ્યાં. માતા ઇતિહાસકાર હતાં, એમની પ્રેરણા તો ગળથૂથીમાંથી મળી હતી. પણ વાલ્મીકિનું હૃદય ક્રૌંચપંખીની સાથોસાથ વીંધાયું હતું અને પરિણામે એમનું પ્રતિભા-લોચન ખૂલ્યું હતું, તેવું ટોચનીને અંગે બન્યું. 1914માં પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધ ફાટી નીકળ્યું ત્યારે ઓક્સફર્ડમાં પોતે ગ્રીસનો પ્રાચીન ઇતિહાસ ભણાવતા હતા. ઈ. પૂ. 431માં ગ્રીસમાં બંધુરાજ્યો વચ્ચે લડાઈ ફાટી નીકળી ત્યારે ઇતિહાસકાર થ્યુસીડીડિસે આંચકો અનુભવ્યો હતો તેવો ટોચનીએ અનુભવ્યો. એક ઝબકારે એમને તે વખતના ગ્રીસમાં અને પોતાના સમયના યુરોપમાં અત્યંત મળતાપણું નજરે પડ્યું. થ્યુસીડીડિસને ગ્રીસના યુદ્ધનું દૂરગામી પરિણામ આવવાનું એ તરત વરતાઈ ગયું હતું. એના શબ્દોને પછીના બનાવોએ અને સમગ્ર ઇતિહાસવહેણે સાચા ઠેરવ્યા હતા. ટોચનીને પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધનાં પરિણામોનો પણ એવો જ અણસાર દેખાયો. ઈ. પૂ. 431 એ મહાન ગ્રીક સંસ્કૃતિના પતનની આદિ ક્ષણ હતી. ટોચની ચોંકી ઊઠ્યા : 1914 પણ વર્તમાન પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિની એવી ક્ષણ તો નહીં હોય ?

‘એ સ્ટડી ઓફ હિસ્ટરી’ [‘ઇતિહાસ-અધ્યયન’]ની મૂળ પ્રેરણા, આ રીતે, પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધની મહાઘટનામાં હતી. યુદ્ધમાં પોતાના અડધા કરતાં વધુ મિત્રો મરાયા, એ વહેતો જખમ એમને વળી વળીને ઇતિહાસચિંતન તરફ લઈ જતો. 1921માં એક વાર આખો યુરોપ વીંધીને ઇસ્તંબુલથી કેલે આવતા હતા ત્યારે એમણે એ યાત્રામાં ‘ઇતિહાસ-અધ્યયન’ના મહાગ્રંથનાં પ્રકરણોનાં મથાળાં ટપકાવી લઈ આખી રૂપરેખા બાંધી દીધી. પહેલા ત્રણ ભાગ 1934માં પ્રગટ થયા. ઉત્તમ આવકાર મળ્યો. ઓક્સફર્ડે એમનું સન્માન કર્યું. વળી ત્રણ ભાગ બીજું વિશ્વયુદ્ધ શરૂ થતાં પહેલાં પ્રગટ થયા. 1947માં એ છ ગ્રંથોનો સમરવેલે કરેલો સુંદર સંક્ષેપ બહાર પડતાં ટોચનીના પરિશ્રમનું સુફલ ઘણા બહોળા વાચકવર્ગને મળ્યું. છેલ્લા ચાર ભાગ 1954માં પ્રગટ થયા. 1961માં નકશાઓ આદિનો અગિયારમો ભાગ અને છેલ્લો બારમો, અનેક ટીકાઓ ચર્ચાઓ ઊપડેલાં તેના પ્રતિભાવરૂપે, ‘રીકન્સિડરેશન્સ’ [‘ફેરવિચારણા’] પ્રગટ થતાં 27 વરસને અંતે બાર ભાગમાં ‘ઇતિહાસ-અધ્યયન’નો બૃહત ગ્રંથ પૂરો થયો.

ભૂતકાળના વ્યાસંગે ભાગ્યે જ કોઈ ઇતિહાસકારને ટોચની જેટલા ભવિષ્ય-રસિયા બનાવ્યા હોય. ટોચનીની મોટી સિદ્ધિ હોય તો તે છે માનવજાતિના ભવિષ્યની એમણે કરેલી માવજત. માનવીના ભાવિની ચિંતા અને ચિંતન કરનારા કદાચ મળી રહે. પણ ટોચનીમાં એક જાતનું વાત્સલ્ય અને શું કરું તો બાળકને સારું થાય, એ જાતની ક્ષણેક્ષણની માતાની કાળજી જોવા મળે છે.

મનુષ્ય ભલે પૃથ્વી ઉપર દસવીસ લાખ વરસથી હોય. ખેતી, ઢેરઉછેર, માટીકામ, વણાટ આદિ અંગેની કુશળતા ત્રીસેક હજાર વરસથી એણે મેળવી છે અને સંસ્કૃતિઓ ખીલી તે તો બધી છેલ્લાં પાંચ-સાત હજાર વરસની વાત. પોતે આત્મહત્યા ન કરે તો બીજાં બે અબજ વર્ષ સુધી તો આ પૃથ્વી એનું નિવાસસ્થાન બની શકે એમ છે. પણ છેલ્લા બે સૈકામાં માણસ યંત્રવૈજ્ઞાનિક વિકાસ એટલો બધો સાધી બેઠો છે કે અત્યારે સર્વનાશને આરે આવીને એ ઊભો છે.

છેલ્લી પચીસીની દુનિયામાં જે થોડાક મહાનુભાવોએ ઊંચા બાહુ કરીને માનવને આત્મનાશના માર્ગેથી પાછા વળવા માટે માર્મિક હૃદયસ્પર્શી વિનંતીઓ કરી છે તેમાંના ટોચની એક છે. એ કહે છે, જીવનનું ધ્યેય છે ચાહવું, સમજવું, સર્જવું. પોતાનાં કુડીબંધ પૌત્ર-પૌત્રી, પ્રપૌત્ર-પ્રપૌત્રીઓને નજરમાં ભરી એ કહે છે કે આવાં કરોડો નિર્દોષ ભૂલકાં યુદ્ધનો ભોગ ન બને એવી દુનિયાનું નિર્માણ થવું જોઈએ. ભવિષ્ય અંગેના વાર્તાલાપને અંતે યુવાનોને ખાસ ઉદ્દેશીને એ કહે છે કે રખે હિંસાનો રસ્તો અખત્યાર કરતા. તમે પથ્થર મારશો, બાંબ કે ગોળી વરસાવશો, પણ આજના વ્યવસ્થિત શાસનની પ્રતિહિંસક શક્તિ તમારી હિંસાશક્તિ કરતાં અનેકગણી વધારે હશે. ઊલટા તમે વધુ પ્રત્યાઘાતી શાસનના સર્કજામાં સપડાશો. હા, તમે વિરોધ જરૂર કરજો, પણ તે ધિક્કારની લાગણી વગર, મહાત્મા ગાંધીની જેમ.

વિશ્વરાજ્ય, વિશ્વશાંતિ – તેને માટે પાયાની જરૂરિયાત ધર્મ અંગેની કાન્તિ છે, એમ ટોચની ગાઈ વગાડીને કહે છે. કેન્દ્રમાં ભગવાનને મૂક્યા વગર છૂટકો નથી એમ એ માને છે.

ટોચનીના જીવનની ફલશ્રુતિ ? ટોચની જીવશે પ્રાસાદિક ઊર્જિત શૈલીના કેટલાક ફકરાઓ દ્વારા, અનેક ભિન્ન ભિન્ન વિગતોનાં કરેલાં સંયોજનો દ્વારા, માનવજીવન ઉપર અજવાળું પાથરતાં, ઐતિહાસિક હકીકતોની મદદથી કરેલાં નિરીક્ષણો દ્વારા; પણ મુખ્યત્વે તો ઇતિહાસ વિષયને – સમગ્ર સંસ્કૃતિસંભારને બાથમાં લેવાના બુદ્ધિના વિરાટ ઉપક્રમ દ્વારા, ઇતિહાસના અમૃત તરીકે ધર્મને આગળ ધરી પોતે એનું સતત પાન કરતાં રહી મનુષ્યબંધુઓને – મનુષ્યજાતિને એ સંજીવની ભાળવવાના વાત્સલ્ય દ્વારા, એક મરમી ઇતિહાસવિદ તરીકે.

કવચિત્ એ કાવ્યો રચતા લેટિન, ગ્રીક અને અંગ્રેજીમાં. બે અંગ્રેજી લીટીઓ આપણી આસપાસના પદાર્થોને માણવા અંગેની ઈશાવાસ્ય દષ્ટિ આપી જાય છે :
પ્રભુની પ્યારી કૃતિઓ, તમને સદાયે હું ચાહીશ,
પણ હવે પછી તમને ચાહવાનો તે તમને સરજનારાને ખાતર.

ઉમાશંકર જોશી

[‘સંસ્કૃતિ’ માસિક : 1975]

પેરેશૂટ કોણ પેક કરે છે ?

ચાર્લ્સ પ્લમ્બ. જેટ ફાઇટર વિમાનનો પાઇલોટ. અમેરિકન નેવીનો એક જવાંમર્દ લડવૈયો. વિયેટનામના યુદ્ધ વખતે 'કિટી હોંક' નામના યુદ્ધ જહાજ પરથી એ પોતાના જેટને લઈને ઊડતો અને વિયેટનામ પર મોત વરસાવીને પાછો આવતો. પંચોતેર વખત એ સફળતાપૂર્વક બોમ્બાર્ડિંગ કરી ચૂક્યો હતો. છોંતેરમી વખત એ પાછો ફરતો હતો ત્યારે ભૂમિ પરથી આકાશમાં છોડાયેલું મિસાઈલ એના ફાઇટર જેટના નીચેના ભાગે ભટકાયું. વિમાનના પેટમાં લાગેલી આગને કારણે ચાર્લ્સ પેરેશૂટ લઈને કૂદી પડ્યો. પકડાયો. અત્યાચારો અને યાતનાનાં છ વરસ વિયેટનામની જેલમાં ગાળ્યા બાદ એને મુક્તિ મળી. આજે ચાર્લ્સ પોતાના યુદ્ધ અને જેલના અનુભવો અંગે અમેરિકામાં લેકચર આપે છે.

એક દિવસ ચાર્લ્સ અને તેની પત્ની એક રેસ્ટોરાંમાં બેઠાં હતાં ત્યારે બાજુના ટેબલ પરથી એક માણસ ઊભો થઈને તેમની પાસે આવ્યો, “તમે જ મિ. ચાર્લ્સ પ્લમ્બ કે ? તમે 'કિટી હોંક' નામના એરક્રાફ્ટ કંરિયર પરથી બોમ્બાર્ડિંગ કરવા જતા ને ? અને તમારા વિમાન પર મિસાઈલ ઝીંકાયું હતું, ખરું ?”

“એકદમ ખરું !” ચાર્લ્સને આશ્ચર્ય થયું. “પણ તમને આટલી બધી વિગતની કેમ ખબર છે ? તમે મારું લેકચર એટ્ડ કરેલું ?”

“ના”, પેલો માણસ બોલ્યો, “મેં તમારું પેરેશૂટ પેક કરેલું ! માનું છું કે એણે બરાબર કામ આપ્યું હશે !”

“અરે ! એકદમ સરસ. અને એના લીધે જ હું અત્યારે અહીં જીવતો બેઠો છું. નહીંતર વિમાનની જોડે જ...!” ચાર્લ્સ અભિભૂત થઈ ગયો. “તમારો ખૂબ જ આભાર !”

“અરે, એમાં આભારની શું વાત છે. એ તો મારી ફરજ હતી. ચાલો ત્યારે, ફરી ક્યારેક મળીશું !” પેલો માણસ એટલું બોલ્યો. પછી બંને હાથ મિલાવીને છૂટા પડ્યા.

બસ આટલી જ વાત, પરંતુ એ રાત્રે ચાર્લ્સને ઊંઘ ન આવી. આખી રાત એ વિચારતો રહ્યો કે જેટ ફાઇટરના એક સફળ અને અભિમાની પાઇલોટ તરીકે એણે 'કિટી હોંક'ના તૂટક પર પેરેશૂટ પેક કરનાર પેલા મજૂર માણસની ક્યારેય નોંધ પણ લીધી હતી ખરી ? કેટલી બધી વાર એ સામો મળ્યો હશે. એને ક્યારેય 'ગુડ મોર્નિંગ' કહ્યું હતું ખરું ? અરે, એક જ જહાજ પર હોવા છતાં એ માણસની એના મગજે નોંધ પણ નહોતી લીધી. પણ તેણે જો એનું પેરેશૂટ બરાબર પેક જ ન કર્યું હોત તો ? જ્યારે એ મજૂર માણસ કલાકોના કલાકો જહાજના ભંડકિયામાં બેસીને કાળજીપૂર્વક પેરેશૂટની રેશમી દોરીઓ વણીને બરાબર પેક કરતો હશે ત્યારે પોતાના જેવા કંઈ કેટલાય સૈનિકોની જિંદગીને બચાવવાનો મોકો પણ પેક કરી

રહ્યો હશે ને ? અને એ પણ એવા સૈનિકો કે જેને એ જાણતો પણ નહીં હોય ! એ પછી પોતાના દરેક લેકચરમાં ચાર્લ્સ એવું પૂછતો થઈ ગયો, 'તમને સૌને ખબર છે કે તમારું પેરેશૂટ કોણ પેક કરે છે ?'

આપણે આપણી જિંદગીમાં કેટકેટલાં પેરેશૂટનો ઉપયોગ કરવો પડતો હોય છે તે ક્યારેય વિચારીએ છીએ ખરા ? શારીરિક પેરેશૂટ, માનસિક પેરેશૂટ, આધ્યાત્મિક પેરેશૂટ, લાગણીનું પેરેશૂટ વગેરે કંઈ કેટલાંયે ! આ બધાં પેરેશૂટો આપણા માટે પેક કરનારા સૌને આપણે જાણીએ છીએ ખરા ? એમનો ક્યારેય ખરા દિલથી આભાર માનીએ છીએ ખરા ? આપણા કે બીજા કોઈના માટે પણ સારું કામ કરનારને આપણે અભિનંદન આપીએ છીએ ખરા ? નથી લાગતું કે વ્યવહારના તાણાવાણાઓને થોડાક સરખી રીતે ગોઠવવાની જરૂર છે ? તો ચાલો, આપણા રોજિંદા જીવનમાં એક વાતનું હંમેશાં ધ્યાન રાખતા રહીએ કે... આપણું પેરેશૂટ કોણ પેક કરે છે ?

ઇનુસભાઈ વીજળીવાળા

[‘મોતીચારો’ પુસ્તક : 2003]

માની શીખ

અમે દાદીમાને મા કહેતાં. તેમને વારંવાર યાદ કરવાનું બન્યા કરે છે. ત્યારે અકારી લાગતી છતાં ઉપયોગી શીખ અનેક વાર સાંભરી આવે છે. તે જે કહેતાં હતાં તે છેલ્લાં ચાલીસ-પચાસ વર્ષથી જોતી આવું છું કે તેવું ને તેવું પ્રસ્તુત રહ્યું છે, અને વ્યવહારુ પણ.

કિશોરાવસ્થામાં માને મોંએ જેનો વારંવાર ઉલ્લેખ થતો તે : “કોઈને ચામ વહાલું નથી, કામ વહાલું છે. આગળ પડીને કામ કરી દઈશ, તો સૌ કોઈ તને બોલાવશે. જ્યાં જઈએ ત્યાં 'લાવો, હું કરું' કહીએ, જેથી સામાને વહાલાં લાગીએ.” હકીકત છે કે ઘરમાં કે બહાર, નોકરીમાં કે સામાજિક કાર્યમાં “ચામ વહાલું નથી, કામ વહાલું છે” તે જોતી આવી છું.

કોલેજના પહેલા વર્ષે, પહેલા વર્ગમાં બીજે નંબરે આવી ત્યારે મારાથી સહજપણે ઘરમાં હર્ષ પ્રદર્શિત થઈ ગયેલો. ત્યારે માએ મને ઠપકારી હતી : “એમાં આટલું ફુલાવાનું શું ? ભણીએ એટલે સારી રીતે પાસ તો થવું જ જોઈએ ને ? એમાં મોટી ધાડ મારી હોય તેમ ક્યારની ફરે છે તે !”

ઇલા પાઠક

[‘અખંડ આનંદ’ માસિક]

અનેક વાર એવું બને -

કોઈ પુસ્તક, કોઈ લેખ, કોઈ ગદ્યખંડ, કોઈ કવિતા, ક્યાંક છૂટાંછવાયાં અવતરણ વાંચતાં સહસ્રા થંભી જવાય. એમાંનો કોઈ વિચાર મનમાં એવો વસી જાય કે એમ થાય, આપણા રોજિંદા જિવાતા જીવનમાં જાણે ક્યાંક અજવાળું પથરાયું; ગૂંચાયેલા આડાઅવળા માર્ગ પર ચાલતાં હતાં ત્યાં એક સ્પષ્ટ સુનિશ્ચિત દિશા મળી.

કશુંક ગહન, કશુંક સૂક્ષ્મ-સુંદર વિચારતત્ત્વ સામે આવતાં હૃદય રણઝણી ઊઠે. એમ થાય કે આગળ વધવા માટેની કેડી મળી, રસ્તો અંધારો હતો ત્યાં દૂરથી દીવો દેખાયો. આંતરયાત્રામાં કંઈક સહાય મળી, એક નવીન આનંદની પિછાણ થઈ.

આનંદ અને ચિંતનનાં અજવાળાં વેરતાં આવાં વિચારતત્ત્વોનો સંગ્રહ છે : 'ઝરૂખે દીવા'.

કેટકેટલાં પુસ્તકો, સામયિકો, લેખો વાચનમાંથી પસાર થયાં છે ! કેટકેટલી જ્ઞાનગંભીર વાણીના મનમાં પડઘા પડ્યા છે !

કશુંક સુંદર જોયું-સાંભળ્યું હોય તો તરત અન્યને તેમાં સહભાગી બનાવવાની ઇચ્છા થાય; મેઘધનુષ દેખાય કે બીજાને બૂમ પાડીને જોવા બોલાવીએ, તેવું જ કંઈક થયું આ સંગૃહીત સાહિત્ય ફરી જોઈ જતાં. એમ થયું કે આમાં તો ખૂણેખાંચરેથી વીણી વીણીને દીવાનાં અજવાળાં ભર્યાં છે; તે પ્રકાશ બધા સમક્ષ ધરવો જોઈએ.

કવિ કાલિદાસના મહાકાવ્ય 'રઘુવંશ'માં ઇન્દુમતીસ્વયંવરનું વર્ણન છે. દરબારમાં, વરણ માટે એકત્રિત થયેલા રાજાઓ પાસેથી ઇન્દુમતી પસાર થાય છે ત્યારે તે કેવી લાગે છે ? જાણે અંધારી રાતમાં એક દીપશિખા સંચરતી હોય !

'ઝરૂખે દીવા'માં સંગૃહીત થયેલો એક એક વિચાર તે જાણે દીપશિખા જેવો છે. મનના અંધારા ખૂણાને, જીવનના અંધારપથને તે પ્રકાશિત કરે છે.

દીપશિખા જેવી આ વાણીના પ્રકાશમાં બધાંને સહભાગી બનાવવાની ઇચ્છાથી આ પુસ્તક તૈયાર થયું છે. ઝરૂખામાં મૂકેલા દીવા ઘરને તો અજવાળું આપે, રસ્તા પર પણ અજવાળું વેરે અને અંધારી રાત્રિમાં માર્ગ પર દૂરથી ચાલ્યા આવતા યાત્રીનાં પગલાંમાં બળ પૂરે, તેમ આ વચનોએ મારા મનને ઘણું બળ ને અજવાળું આપ્યાં છે. વાંચનારને પણ આપશે એવી શ્રદ્ધા.

ઈશા-કુંદનિકા

[‘ઝરૂખે દીવા’ પુસ્તક : 2001]

બૌદ્ધ કાળનું સાહિત્ય ખીલ્યું - વિસ્તર્યું તે સમયે હિન્દુસ્તાનની પ્રજા કેટલી પરાક્રમી હતી તે અશોકના શિલાલેખથી અને મધ્ય એશિયા, ગાંધાર, તિબેટ, ચીન, જાવા આદિ સ્થળે મળતાં પુસ્તકો, ચિત્રકામ, બાંધકામ ઇત્યાદિથી સિદ્ધ થાય છે : બૌદ્ધ 'ત્રિપિટક'ની સ્થાપના, 'જાતક'ની રચના, જૈનશાસનોનો સંગ્રહ, કૌટિલ્યનું 'અર્થશાસ્ત્ર', ભરતનું 'નાટ્યશાસ્ત્ર', વાત્સ્યાયનનું 'કામશાસ્ત્ર', પતંજલિનું 'મહાભાષ્ય', અશ્વઘોષનાં કાવ્યો તથા નાટકો, ગુણાદ્યની 'બૃહત્કથા', આદિ સર્વ સાહિત્ય એ યુગમાં પ્રકટ્યું છે. ઈસ. બીજા સૈકા પછી દોઢસો વર્ષનો ઇતિહાસ અંધારામાં પડેલો છે. પરંતુ એ સમય સાહિત્યની પાનખરનો હોય તો નવાઈ નહિ. એ પછી ગુપ્ત રાજાઓના સમયમાં ફરી બહાર (વસંત) આવ્યો. એ સમય હિન્દના ઇતિહાસમાં ઈર્વેડના એલિઝાબેથના યુગ કરતાં પણ વધારે તેજસ્વી છે. બ્રાહ્મણ અને બૌદ્ધના સમત્વનો એ સમય; પુરાણ, સ્મૃતિ, આદિ ધર્મશાસ્ત્રોના પુનરુજ્જીવન અને પુનર્ઘટનાનો એ સમય; બૌદ્ધમહાયાનના વિકાસનો એ સમય; કાવ્ય, કોષ, જ્યોતિષ, આદિ શાસ્ત્રોમાં કાલિદાસાદિ નવરત્નોના ઝણઝણાટનો એ સમય; વસુબન્ધુ વગેરે ન્યાયશાસ્ત્રાચાર્યોનો એ સમય; જૈન શાસ્ત્રોના ઉદ્ધારક અને પ્રવર્તકનો એ સમય. આ સમયમાં ગુપ્ત રાજ્યની અને એના પ્રભાવની સીમા એક વખતે પશ્ચિમે કાઠિયાવાડના પશ્ચિમ કાંઠા સુધી અને ઉત્તર-પૂર્વમાં તિબેટ અને લગભગ ચીનની સરહદ સુધી પહોંચી હતી.

આનંદશંકર ધ્રુવ

[ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના 1928ના અધિવેશનના પ્રમુખસ્થાનેથી]

અધૂરો સૂર

એક સંગીતકાર મિત્ર કરાંચીમાં મુબારકઅલી ખાં પાસે સંગીત શીખવા જતા. સવારના ચાર વાગ્યે ઉસ્તાદ શીખવવાનું શરૂ કરે. કલાકનો તો તેમના ઘરનો રસ્તો, એટલે સવારે ત્રણ વાગ્યે ઊઠીને નીકળવું પડે. ઉસ્તાદ ગાવાનું કહે, એકાદ કલાક આલાપ-ગાયન ચાલે, ત્યાં ઉસ્તાદ અચાનક કહે : “જા, જઈને મારે માટે પાન લઈ આવ.” અને શિષ્ય એ વહેલી સવારે કોઈ એકલદોકલ દુકાન ઊઘડી હોય તે શોધી કાઢી, પાન લઈને આવે, ત્યારે ગુરુ કહે : “હં, હવે જે સૂર પરથી અધૂરું મૂક્યું હતું ત્યાંથી ફરી શરૂ કર.” તે વખતે, સંગીતમાં જેનાં મનપ્રાણહૃદય સંપૂર્ણપણે તલલીન થઈ ગયાં હોય, જેના અંતરમાં એ સૂરનું જ રટણ ચાલતું હોય, તે શિષ્ય એ સૂરને અધૂરો મૂક્યો હતો ત્યાંથી બરોબર અનુસંધાન શોધી લઈ શકે.

ઈશા-કુંદનિકા

[‘જન્મભૂમિ-પ્રવાસી’ અઠવાડિક : 1978]

સબધો પાડોશી

અભરામનું ઘરભાડું અઢી વર્ષનું બાકી હતું છતાં, છેલ્લાં ચાલીસ વર્ષથી એ અમારો ભાડવાત છે એટલે, ઘર ખાલી કરવાનું કહેતાં મારી જીભ ઊપડતી ન હતી. મારા દાદા પાસે એણે ઘર ભાડે રાખેલું, અને તરત એ પહેલા મહાયુદ્ધમાં ભરતી થઈને એબીસીનીઆના મોરચે ગયો હતો. બે વરસે યુદ્ધ બંધ થતાં એ પાછો આવ્યો ત્યાં સુધી એની વીશ વર્ષની જુવાન વહુ ધાવણા બાળક સાથે એ ઘરમાં રહી હતી. આ, અને પછી કરેલી બીજી – એમ એની બે પત્ની એ ઘરમાં ગુજરી ગઈ. અને હાલ હયાત છે તે અમીના સાથે એ નિકાહ પઢી આવ્યો ત્યારે મારા પિતાએ એને ઠપકો આપવામાં બાકી રાખ્યો ન હતો. અમીના તે વખતે 14 વરસની હતી, અને અભરામ 45 વર્ષનો. આજે અમીના 34-35 વર્ષની છે. ચાર બાળકો હયાત છે, બે ગુજરી ગયાં છે; મોટી દીકરી 12 વર્ષની છે, અને સૌથી નાની વરસેકની હશે.

આજે મને પિસ્તાળીસ વર્ષ થયાં છે, એટલે નાનપણની મારી સ્મૃતિ જાગે છે ત્યારથી અભરામને મારા ઘરની સામે રહેતો જોયાનું ચિત્ર દેખાય છે. એ લડાઈમાં ગયો, અને તેની પ્રથમ પત્ની ફાતીમા એકલી રહેતી, તે સ્મરણ તો મને તાદ્રશ ખડું થાય છે. ફાતીમા કૂત્રે જાય કે તળાવે જાય, મને એના ધાવણા દીકરા ગનીની ભાળવણી કરી જતી. આમ તો ગનીને ઘોડિયામાં ઊંઘાડીને જ એ કામે જતી; પણ માનો જીવ : રખેને દીકરો જાગી ઊઠે, અને રડી મરે, એ બીકે ફાતીમા મને કહેતી : “ચંદરભાઈ, મારો ગની જાગેને, તો એને જરા હીંચકો નાખજોને, ભઈલા ! હું તને સેવમમરા લેવા પૈસા આલીશ.” અને ગની ઊઠ્યો ન હોય, મેં હીંચકો ન નાખ્યો હોય, છતાં, એ જાગી ઊઠે તેની કાળજી રાખવા પૂરતો હું બેસી રહ્યો હોઉં તે પૂરતું ગણી, મને એ પૈસો – કોઈ વખતે બે પૈસા પણ આપતી. અને મને પાનનો શોખ લાગેલો એટલે, તે વખતે એક પૈસાનાં બે પાન મળતાં તે સામટાં બે હું મોઢામાં મારતો !

ફાતીમા ગઈ, મરિયમ ગઈ, અને 14 વર્ષની હસમુખી ને નમણી અમીના એ ઘરમાં આવી એ વખતે તો હું પચીસ વર્ષનો હતો. અસહકારની ચળવળને લીધે કોલેજ છોડી જેલમાં ગયો હતો. પિતાએ તો મારી ભાવિ કારકિર્દીનાં કેવાંય સ્વપ્ન સેવ્યાં હતાં, એટલે એ ધૂળમાં મળતાં જોઈ એમણે ઓછાં રોષ અને દુઃખ અનુભવ્યાં ન હતાં. પરંતુ સ્વરાજ્યની ધૂનમાં ચડી ગયેલો હું જેલમાંથી છૂટીનેય કોલેજમાં દાખલ ન થયો અને કોંગ્રેસની ચળવળમાં ચાલુ રહ્યો હતો; એટલે અમીના જેવી નાજુક, હસમુખી, કુમળી, કળીને કચડી નાખવાનો જરઠ અભરામને શો અધિકાર છે – માની મેં પિતાને કહેલું કે, આવા જંગલીને આપણા ઘરમાં રાખવો ન જોઈએ !

એ ધૂનમાં ને ધૂનમાં મેં અમીનાને ઉશ્કેરવા પણ પ્રયત્ન કર્યો હતો : તું આ આધેડને પરણી શું કામ ? તેં વિરોધ કેમ ન કર્યો ? મુસલમાનોમાં તો તલ્લાક લેવાય

છે; શું કામ તલ્લાક લઈ કોઈ નવજુવાનને ન પરણે ?

છેલ્લાં વીશ વર્ષથી હું અમીનાના જીવનનો સાક્ષી છું. એ બિચારી પરણીને આવી ત્યારથી અભરામની પડતી શરૂ થઈ હોય તેમ એ દુઃખી ને દુઃખી થતી ગઈ છે. છતાં એના મોં ઉપરથી પહેલાંનાં જેવું અમી-ઝરતું હાસ્ય અલોપ થયું નથી. ચાર બાળકો અને એ પોતે – એમ પાંચ જણનું એ શી રીતે રોડવતી હશે, તેની કલ્પના કરતાં હું ધૂજી જાઉં છું. અભરામ રેલવે-ટ્રેનના સોડા-કમ્પાર્ટમેન્ટમાં નોકરી કરે છે, એટલે ઘેર આવતા નથી. બપોરે એક વખત એની મોટી દીકરી સ્ટેશને એને ભાતું આપવા જતી મારા જોવામાં અવારનવાર આવે છે. અભરામે એનું ચાલ્યું ત્યાં સુધી ભાડું ચડવા દીધું નથી; છતાં અઢી વરસથી બાકી ખેંચાયા કરે છે, એટલે ઘર કેમ ચાલતું હશે તેની પ્રતીતિ મનોમન થતી હતી. એમાં કોઈ કોઈ વખત મારી પત્ની સાહેદી પૂરતી : અમીનાનાં છોકરાં આજે બિલકુલ ભૂખ્યાં હતાં; મેં સાંજે જાણ્યું ત્યારે એને ઠપકો આપ્યો; ચોખા આપ્યા, લોટ આપ્યો અને રાંધેલું આપ્યું. હું યાદ દેવડાવતો : છોકરાંને કપડાં પણ આપવાં. પત્ની મારી બાઘાઈ ઉપર હસીને કહેતી : તમે શું જુઓ છો ત્યારે ? એનાં છોકરાં આપણાં કપડાં જ પહેરે છે. ચક્રી-ખમીસ ખાદીનાં હોય છે તે ઉપરથી પણ નથી ઓળખી શકતા !

છેલ્લે અમીનાને મેં ચારનો ભારો લઈને આવતી રસ્તામાં જોઈ ત્યારે શરમના માર્યા મેં મોં ફેરવી લીધું. મજૂરી કરતાં તો અગાઉ પણ મેં અમીનાને જોઈ હતી. આ લડાઈ પછી મજૂર મોંઘાં થયાં હતાં, એટલે ખેતરમાંથી ચારનો ભારો કાપી લાવ્યાની મજૂરી સારી મળતી હતી; એ કામ અમીના કરતી પણ ખરી – એને મજૂરી કરવામાં શરમ પણ ન હોવી જોઈએ. પરંતુ અમીના છઠ્ઠી સુવાવડમાંથી મહિના-દોઢ-મહિના ઉપર જ ઊઠી હતી. અકાળે વૃદ્ધ થઈ ગઈ હોય તેમ એનું શરીર ખખડી ગયું હતું. સુવાવડ વખતે મેં દવાખાનામાં દાખલ ન કરાવી હોત તો એ કદાચ આ વખતે બચત પણ નહિ. નવી સુવાવડની ઝંઝટમાં એને ફસાવું ન પડે માટે પ્રસૂતિ પછી ડોક્ટરે ઓપરેશન કરી નાખ્યું હતું. મારો આભાર માનતાં મારી પત્નીને એ કહેતી : “મોટા ભાઈની દયાથી જ આ ફેરા બચી છું.”

આવા શરીરે ચાર વહેવા જેવી કપરી મજૂરી અમીના કરે, એ જ બતાવતું હતું કે ઘરમાં ધાનનાં સાંસાં હોવાં જોઈએ. મેં તે સાંજે અમીનાને ટોકી; કહ્યું : “શું કામ તું શરમ રાખે છે ? મને કહેતાં તને સંકોચ થાય, પણ ઘરમાં મોટી બહેનને કહેતાં તારે શું કામ શરમાવું જોઈએ ?”

અમીના : “અમારે તો દુઃખ આખી જિંદગીનું રહ્યું. તમે તો છોડો ઝાલતા આવ્યા છો – અને ઝાલો; પણ કાયમ દુઃખ રડતાં મારી જીભ કેમ કરી ઊપડે ?” મને અભરામ ઉપર ચીડ ચડી : એ અક્કર્મીએ પાછલી ઉંમરે લગ્ન કર્યું ન હોત તો આ દુઃખ આવત ? ફાતીમાનો દીકરો ગની લારી લઈને કેળાં વેચવાનો ધંધો કરી એનું ઘર ચલાવતો હતો, તે બાપને પણ નિભાવી લેત. મરિયમની બે દીકરીઓ

સાસરે હતી, એટલે એ બોજો ન હતો. પાંસઠ વર્ષની ઉંમરે અભરામમાં નોકરી કરવા જેવી શક્તિ પણ નહોતી રહી છતાં સોડા-કમ્પાર્ટમેન્ટમાં એની નોકરી ચાલુ હતી; તો પછી છોકરાંને ખાવાનાં સાંસાં શું કામ હોવાં જોઈએ ?

અભરામ કોઈ વખત ઘેર આવતો ત્યારે મારે ભેટો થતો નહિ, એટલે મેં એક વખત ગાડીમાં પકડ્યો; ઠપકો આપ્યો. એણે કહ્યું : “મારો પગાર અહીં પાંચ મહિનાથી ચડ્યો છે.”

મેં સલાહ આપતાં કહ્યું : “તો નોકરી શું કામ છોડી દેતો નથી ?”

અભરામ : “નોકરી છોડીને શું કરું ? આ ઉંમરે કોણ નોકરીમાં રાખે મને ? હું થાકીને નોકરી છોડી દઉં તે માટે તો શેઠ પગાર આપ્યા વગર ટીંગાવે છે. એય છક્કાપંજામાં ગુમાવે છે, એટલે પગાર આપવાના પૈસા હોતા નથી.”

મારી પાસે એનો ઉકેલ ન હોય તેમ મેં કહ્યું : “ખાલી હાથે પણ ઘેર આવે તો અમીનાને કેટલું આચ્છાસન મળે ? એને દુઃખનો બળાપો હોય, અને તમે ખબર પણ ન કાઢો...”

અભરામે મારી સામેથી મોં ફેરવી લીધું. એની આંખમાં આંસુ આવી ગયાં તે મારી નજર બહાર ન હતું. આંસુ લૂછી નાખી મારા સામું જોતાં એ દર્દભર્યા અવાજે બોલ્યો : “મોટા ભાઈ ! મને બૈરી-છોકરાં વહાલાં નથી એમ ન માનતા...”

હું વચ્ચે જ બોલી ઊઠ્યો : “હું તમને નાનપણથી ઓળખું છું : તમે હેતાળ છો. છતાં હમણાં હમણાંના બેદરકાર બન્યા છો, માટે તો ઠપકો આપવાનો વિચાર આવ્યો.”

અભરામે આ વખતે આંખમાં આંસુ આવ્યાં છતાં મોં ફેરવી ન લીધું; આંસુ લૂછ્યાં પણ નહિ. એણે ભારે સાદે કહ્યું : “મોટા ભાઈ ! હું તમને બેદરકાર લાગતો હોઈશ; બીજાંને પણ લાગતો હોઈશ. પણ હું પહેલાં જેટલો જ હેતાળ છું. ઘરડો થયો છું, પહેલાં જેટલું જોમ નથી રહ્યું. એટલે કાયર થયો છું. બૈરા-છોકરાંનું દુઃખ જોયું જતું નથી, એટલે ‘ના દેખવું અને ના દાઝવું’ એમ મન મનાવું છું.” અને એણે મન મૂકીને મારી સમક્ષ રડી લીધું – હૈયું હળવું કરી લીધું.

આ સ્થિતિમાં, અભરામ પાસે અઢી વર્ષનું ભાડું ચડ્યું હોય છતાં હું કડક થઈને ઉઘરાણી શી રીતે કરી શકું ? ઘર ખાલી કરવાનું કહેતાં મારી જીભ પણ શી રીતે ઊપડે ! જો કે ઘણાંએ સીધી યા આડકતરી રીતે અભરામને ખાલી કરાવવાનું સૂચન કરેલું છે. ભાડાની દૃષ્ટિએ નહીં – પણ વાણિયાના ઘર સામે મુસલમાન રહે તે કેવું બેહુદ્દું કહેવાય ! સગાંસાગવાંમાં પણ કેવું નાલેશીભર્યું લાગે ? શુભ પ્રસંગે સામે બારણે મુસલમાન શોભેય શી રીતે ? મારા દાદાએ મુસલમાનને સામે બારણે ઘર ભાડે આપ્યું એ મોટી ભૂલ કરી હતી, એમ પણ કોઈ કોઈ કહેતું. એના જવાબમાં બા તે દિવસની સ્થિતિનો ખ્યાલ આપતાં કહેતી : દાદા કંઈ ગાંડા ન હતા. તે દિવસોમાં ગામને છેવાડે ઉજળિયાત વરણનું કોણ રહેવા આવતું હતું ?

આજે વસ્તી વધી, અને ઘરોની તંગી ઊભી થઈ; બાકી તે દિવસે ફળિયું એવું ઉજજડ લાગતું કે ધોળે દિવસે બીક લાગતી. અભરામ પડછંદ જુવાન હતો, એટલે ભીડને વખતે લાકડી લઈને નીકળે – એ ગણતરીએ દાદાએ એને સંઘર્યો હતો. વ્યાજવટાવનો ધંધો, એટલે ચોરી-ઘાડની બીક પણ ખરી. સ્ટેશનથી આવતાં રસ્તામાં ધોળે દિવસે લૂંટી લેતા, તે દિવસોમાં અભરામને રાખી ડહાપણ કર્યું તેમ સૌ માનતાં.

મેં અભરામને ઘર ખાલી કરવાનું કહ્યું ન હતું એ ખરું; પણ એણે જો ખાલી કર્યું હોત તો મને આનંદ થાત, એ ભાવ છુપાવું તો આત્મવંચના કરું છું એમ જ કહેવાય. મુસલમાન તરીકે એના પ્રત્યે મને સૂગ ન હતી. વળી એને માંસાહાર વર્જ્ય નહોતો, છતાં એણે અમારી લાગણી સમજીને ઘરે કોઈ દિવસ એ પકાવ્યું ન હતું. પરંતુ સામે બારણે એની ગરીબાઈ જોવી પડતી એ કાયરતામાંથી છૂટવા, અને એનાં અસંસ્કારી બાળકોનો મારાં બાળકોને પાસ ન બેસે તે સૂગે, હું મનથી ઇચ્છતો કે એ ખાલી કરી જાય તો સારું. પરંતુ કંઈક દયાથી અને કંઈક કાયરતાથી હું ક્યારેય એ ઇચ્છા વ્યક્ત કરી શક્યો ન હતો. તેમાંય અમીનાનું ગરીબ અને હસમુખું મોં નજરે પડતું ત્યારે થતું કે, જિંદગી સાથે હસીને લડી રહેલી બાઈને અસંસ્કારી શી રીતે કહેવી ? ...કે પડ્યા ઉપર પાટુ મારીને ઘર ખાલી કરવાનું શી રીતે કહેવાય ?

છતાં ઇન્કમટેક્સ ઓફિસર ઉપરનો રોષ હું અમીના ઉપર ઉતારી બેઠો. ઓફિસરે મારી સાચી આવકને માન્ય ન કરીને કેટલોય ખોટો આવક-વધારો કર્યો હતો. અભરામના ઘરના ભાડાની રકમનો પણ પ્રશ્ન ઊભો થયો હતો. ઓફિસરે કહ્યું કે, તમને ભાડું ન મળ્યું હોય તો દાવો કરો; દાવો કર્યા પછી વસૂલ કરવાના પ્રયત્નો કર્યા છતાં ભાડું ઘલાત પડ્યું હોય તો જ આવકમાં મજરે મળે. આવો કોઈ પ્રયત્ન તમે કર્યો નથી, એટલે ઘલાત ભાડાની રકમ આવકમાં ગણાશે. અને એણે પાછલા અઢીય વરસનું ભાડું ચાલુ આવકમાં ગણી લીધું હતું. તે સિવાય પણ એણે બીજી મોટી આવક ગણી હતી, એટલે ‘અપીલ’માં જવાનું જ હતું. પરંતુ એના ઉપરનો રોષ અમીના ઉપર ઉતારતાં મેં ઘેર આવતાં અમીનાને કહ્યું : “હવે તમે ઘર ખાલી કરો. એક તો ભાડું ન મળે, અને ઉપરથી ઇન્કમટેક્સ ભરવો પડે. ડોબું ખોઈને ડફેળ બનવાનું કેમ પોસાય ?”

અમીના કંઈ જવાબ આપ્યા વિના મારા સામે તાકી જ રહી. જાણે હું બોલી રહ્યો હતો કે મારામાં પ્રવેશવું કોઈ પ્રેત બોલી રહ્યું હતું – તેમ ઘડીભર એ વિમાસણમાં પડી ગઈ હશે. પરંતુ ઘરમાં દાખલ થઈ મેં કોટ ઉતાર્યો, એટલે મને બોલતો સાંભળી ગઈ હોય તેમ પાણી આપતાં દશ વર્ષની મારી દીકરી સુધાએ પૂછ્યું : “મોટા ભાઈ, અમીનામાસીને તમે શું કહેતા હતા ?”

મારું મગજ ઠેકાણે આવી ગયું હોય તેમ મેં મારી શરમ ટાળવા કહ્યું : “કંઈ નહિ, બેટા !”

સુધા અમારા ઘરમાં ઘણી લાડકી છે; ચબરાક છે. મને પકડી પાડતાં એણે

કહ્યું : “હું સાંભળી ગઈ છું. અમીનામાસી ઘર ખાલી કરીને ક્યાં જાય ? અભરામકાકાની જેમ તમે ઘેર આવતા ના હો, અને બાને કોઈ કહે કે, તમે ઘર ખાલી કરીને જાવ, તો બા ક્યાં જાય ?”

મારી શરમ ઢાંકવા બીજા કામનો ઢોંગ કરી હું મોં ફેરવી ગયો. પાણીનો ખાલી પ્યાલો લઈને વિદાય થતાં સુધાએ મને પડકાર કર્યો : “મોટા ભાઈ, ફરીથી જો અમીનામાસીને એવું કહ્યું છે, તો હું અપવાસ કરીશ !”

એના એ શબ્દો મારે કાને પડ્યા ત્યારે હું મેડે ચડી ગયો હતો. ગાંધીજીના ભીંતિ ટિંગાવેલા ફોટા સામે નજર જતાં મારી આંખમાંથી, મોતીની સેર તૂટી પડે તેમ, આંસુ ટપકી પડ્યાં.

એ પ્રસંગ બન્યા પછી હું અમીનાનો ગુનેગાર હોઉં તેમ બે દિવસ સુધી એના બારણા ભણી નજર કરવાની મારી હિંમત ન ચાલી. પરંતુ અઠવાડિયું વીતી ગયું ત્યારે મારું ધ્યાન ખેંચાયું કે એ હમણાંની બહાર દેખાતી ન હતી.

પેલો પ્રસંગ ન બની ગયો હોત તો મેં સુધાને જ પૂછ્યું હોત. પરંતુ એને પૂછવાની હિંમત ન ચાલી એટલું જ નહીં, પણ એની ગેરહાજરીમાં મેં પત્નીને પૂછ્યું. એણે કહ્યું કે એ બીમાર છે, ત્યારે હું બિજાઈ ઊઠ્યો : “તમે લોકો કેવાં જંગલી છો ! હું પૂછું છું ત્યાં સુધી કોઈ કહેતું નથી. કંઈ દવા-સારવાર...” એમ બોલતો હું એને ઘેર દોડી ગયો. એની દીકરીએ કહ્યું કે, મોટાભાઈ આવ્યા છે, એટલે એ ખાટલામાં બેઠી થઈ ગઈ.

મેં ઠપકો આપતાં કહ્યું : “પગે-મોંએ આટલા સોજા આવ્યા છે, તો મને કહેવું જોઈએ ને ?”

અમીના ધીમે સાદે બોલી : “મોટી બહેને કહ્યું હતું; પણ મેં જ ના પાડી. જીવવાની મારામાં હવે હામ રહી નથી. દવા મને જિવાડે એમ રહ્યું નથી; પછી તમને શું કામ હેરાન કરું ?”

તરત જ મેં ઘોડાગાડીમાં એને દવાખાને લીધી. મને ના તો ના કહેવાઈ, પણ મારી પત્ની દવાખાને ખબર કાઢવા ગઈ ત્યારે એણે કહ્યું : “મોટા ભાઈએ અહીં મોકલી છે તો સુખેથી મરીશ એટલું જ; જીવવાનું તો મન જ નથી.”

મેં ડોક્ટરને એની સ્થિતિ વિશે પૂછ્યું ત્યારે એમણે પણ એ જ કહ્યું : “દરદીને કહો કે જીવવા પ્રયત્ન કરે. લોહી ઓછું હતું એટલે તે તો આપ્યું છે; પણ દરદીની ઈચ્છા વિના ધાર્યું પરિણામ લાવવું મુશ્કેલ છે.”

મેં અમીનાને ઠપકો આપતાં કહ્યું : “છોકરાંનો બાપ કાયર થઈને ભાગી છૂટે, પણ માથી ભાગી છૂટાતું હશે ?”

અમીના : “બાપથી ભૂખ્યાં છોકરાંનું મોં ના જોવાતું હોય, તો મારાથી મા થઈને શી રીતે જોવાય ?”

હું : “છોકરાંનું ભૂખ્યું મોં તારે નહિ જોવું પડે તેની ખાતરી આપું છું.”

અમીના : “મોટા ભાઈ, તમારો ગણ તો કબરમાંય નહિ ભૂલું; પણ દયાનો બોજો વેઠવો ભારે હોય છે. વેઠાયો ત્યાં લગી જીવી; હવે જીવવાનું જોર જ નથી રહ્યું !”

મારાથી વિશેષ દલીલ કરવાની હિંમત ન ચાલી. ડોક્ટરને બનતું કરી છૂટવાની ભલામણ કરી મેં ગુનેગારની જેમ દબાતા પગલે દવાખાનું છોડ્યું.

એ રાત્રે કામ અંગે હું મુંબઈ ગયો; અને પાંચમે દિવસે આવ્યો ત્યારે સ્ટેશન ઉપર જ ઘોડાગાડીમાં બેસતાં ગાડીવાળા નૂરમહંમદે તાજા સમાચાર કહ્યા : “કાકા, અમીના ગુજરી ગઈ. હમણાં જ મારા બાપા એની મૈયતમાં ગયા.”

અમીનાનાં છેલ્લાં દર્શન વખતે જ મને ભીંતિ પેસી ગઈ હતી કે, એ લાંબું ખેંચશે નહિ; એટલે એ સમાચારથી આશ્ચર્ય ન થયું, પણ આઘાતનું મોજું તો આવી જ ગયું. ગાડીમાંથી ઊતરી હું ફળિયામાં દાખલ થયો, અને ઘરઆંગણે આવ્યો ત્યાં અત્તરની મહેક ફોરી રહી. તીવ્ર સુગંધીદાર મોગરાનું અત્તર હતું, છતાં મને ઊલટી થાય તેવો ઊબકો આવ્યો. જીવતાં એ ધુપેલ ન પામી, અને મર્યા પછી એના ઉપર અત્તરનો છંટકાવ !

અભરામની અગાઉની બે પત્નીઓ ગુજરી ગઈ ત્યારે હું કબ્રસ્તાનમાં ગયો ન હતો; કોઈ હિંદુ નહોતું જતું – હિંદુમાં મુસલમાન પણ નથી જતું. મને અગાઉના પ્રસંગે તો વિચાર નહોતો આવ્યો, પણ અમીના સાથે વીસ વર્ષની પડોશી તરીકે માયા હતી. એ હિંદુ હોત તો હું ન ગયો હોત ? તરત જ મેં કબ્રસ્તાનનો રસ્તો લીધો. મને જોઈને સૌને આશ્ચર્ય થયું. અભરામ ડોસા બાળકની માફક રડી પડ્યા. મેં એમને હિંમત ન હારવા આશ્વાસન આપ્યું. બીજાએ પણ મારી વાતમાં ટેકો પુરાવ્યો : “ચંદકાન્તભાઈ જેવા સબધા અને કમળાબહેન જેવાં પરગજુ પાડોશી તમારે છે, મકાનમાલિક છે, પછી હામ હારવાની ના હોય.”

અભરામ ડોસાએ પણ બિચારાએ આ દુઃખમાંય મારા ઉપકાર ગણાવી બતાવ્યા, છતાં ‘સબધા પાડોશી’ શબ્દ-પ્રયોગથી મને જે માનસિક આઘાત લાગ્યો હતો તેની કળ ન વળી. ચાલીસ વર્ષથી મારી પાડોશમાં રહેવા છતાં – મારા ઘરમાં રહેવા છતાં – હું એનું દળદર ફેડવામાં ભાગીદાર ન બન્યો, તે ‘સબધો પાડોશી’ કહેવડાવાને લાયક ખરો ? કદાચ અભરામને એના જેવો ગરીબ પાડોશી મળ્યો હોત, અમીનાને એવી જ સમદુઃખિયણ પાડોસણ મળી હોત, તો બંનેને દુઃખ સહન કરવાનું વધુ બળ ન મળ્યું હોત ? મારા સુખે એમને ઢીલાં નહિ પાડ્યાં હોય ? મારી દયાનો બોજ અમીનાથી ન વેઠી શકાયો ને જીવવાની ઈચ્છા જ ગુમાવી બેઠી, તે શું બતાવતું હતું ?

અને ‘સબધા પાડોશી’ થવાની ફરજ મારામાં સારોસાય જાગી ત્યારે અભરામની ધીરજ થાકી ગઈ હતી. મેં એને કહ્યું કે હવે ઘડપણમાં તારે બહાર નોકરી શોધવાની કંઈ જરૂર નથી; મારા કામમાં ફેરોફાંટો ખાજે, અને આંગણે બેસી રહેજે.

પરંતુ મારી આ દયા લાંબો વખત નહિ ટકે એમ સમજી, અમીનાની કબર ઉપર પંદરમે દહાડે ફૂલ ચડાવી, રાત્રે છાનામાના એણે છોકરાં સાથે ઘરની વિદાય લીધી.

સવારમાં મેં એ દુઃખદ સમાચાર જાણ્યા ત્યારે અમીનાના મૃત્યુ કરતાંય વિશેષ આઘાત લાગ્યો ! આ ઉંમરે ડોસો ક્યાં જશે ? છોકરાંનું શું થશે ? ખાશે શું ? ઘર ખોલીને જોયું તો ઘરવખરી અકબંધ પડી હતી. એમાં એવું કંઈ કીમતી ન હતું કે લઈ જવાની લાલસા થાય !

બારણાને સાંકળ વાસતાં મારા હાથ કંપી ઊઠ્યા. ચાલીસ વર્ષનો અભરામ સાથેનો સંબંધ પૂરો થયો – કેવી કરુણ રીતે પૂરો થયો ! કદાચ એ પાછો આવે તે આશામાં એ ઘર મેં અકબંધ રાખ્યું છે. ઊંઘમાં અવારનવાર ભણકારાય સંભળાય છે – કે અભરામ ડોસાએ બૂમ પાડી : “મોટા ભાઈ ! તમારી દયાએ હેમખેમ આવી પૂગ્યો છું.”

પરંતુ આજે એક વરસ ને એક માસ પૂરો થયો : મારી આશા ભણકારાથી આગળ વધી નથી !

ઈશ્વર પેટલીકર

લીલી વાડીઓ નિર્માણ કરનારા

ઈશ્વર પેટલીકર જીવનથી તરવરતા હતા. સમાજને ઉઘાડી આંખે, ઉઘાડા કાને, ઉઘાડા હૃદયે નીરખતા અને એમનામાં સહાનુકંપા હતી. બધાના પ્રશ્નો જાણે પોતાના ન હોય ! એમણે લોકોના અંગત જીવનના, ખાસ કરીને યુવકોના, જે સળગતા પ્રશ્નો હોય છે તે ઉકેલવામાં, સંસારની હોળીઓ હોલવવામાં, સારો એવો સમય આપ્યો. સમાજમાં આવી મંગલમૂર્તિઓ હોવી જોઈએ. એ જીવશે, એમણે જે લીલી વાડીઓ નિર્માણ કરવામાં ફાળો આપ્યો હશે તે લોકોના જીવનની સુવાસ દ્વારા.

ઉમાશંકર જોશી

ધન્ય ભાગ્ય

બાઈ રે, તારાં ભાગ્ય મહા બળવાન,

અમૃતપ્રાણહાર તે તારાં ગોરસ માગે ફૂલાન !૦૦૦

ગગરી ફોડી ભવ ફોડ્યો ને મહીમાં પ્રીત લૂંટાઈ,

કાનજી જેવો લૂંટણહાર ત્યાં કેં ન બચાવવું, બાઈ !

બરિયું એટલું એળે, અહીં તો લૂંટવું એટલી લ્હાણ !

‘ઉશનસૂ’

સેલ્વારા

હા, તટ તો એ જ લાગે છે, ને પનઘટ એ જ લાગે છે
કહો, કલકલ કરીને ફૂજનારી એ નદી ક્યાં છે ?

*

ફૂંક મારી ત્યાં તો શું જાદુ થયું !
આ તરફ એક દીવડી બુઝાઈ ગઈ,
તે તરફ આકાશ ઝળહળતું થયું

*

એક વાતે વાયરો મૂંઝાય છે –
જેનાં જેનાં રંગ ને રોનક વધે,
મ્હેક એની કેમ ઓછી થાય છે ?

*

જરા તું મારી ઉપર પણ ભરોસો રાખીને તો જો,
શું કામ આ વારે વારે મોકલાવે છે ફિરસ્તાઓ ?
સમંદરપારના પંખીને તું દે છે કયો નકશો ?
છતાં એ ગોતી લે છે, એની રીતે, એના રસ્તાઓ

ઉદયન ઠક્કર

['સેલ્વારા' કાવ્યસંગ્રહ : 2003]

સાહિત્યનું લોકશાહીકરણ

આજે સાહિત્યનું લોકશાહીકરણ થયું છે. પોતાની નવી કૃતિ વિશે નરસિંહરાવ જેવા વિદ્વાનો શું કહેશે એ ભયથી લેખકો ફફડી ઊઠતા, તે જમાનો ક્યારનો ગયો છે. હવે તો લેખકો વાચકવર્ગની મનોરંજનની અમુક અપેક્ષાઓ ખ્યાલમાં રાખીને લખે છે. લોકશાહીકરણને લીધે સાહિત્યનું ધોરણ નીચે ઊતરવા માંડ્યું છે. પ્રતિષ્ઠિત પુરવાર થયેલા છાપેલા સિક્કા જેવા લેખકો એક કે દોઢેક કૃતિમાં પોતાનું હીર બતાવી દીધા પછી પોતાની ને પોતાની કૃતિનું રૂપાંતરે પુનર્કથન કરતા રહ્યા છે. વિવેચકો સ્પષ્ટ રીતે અભિપ્રાય આપવાને બદલે ગોળ ગોળ કહેવા માટે વિવેચનની પરિભાષાનો સગવડભર્યો ઉપયોગ કરે છે. કદાચ કોઈ સ્પષ્ટ અભિપ્રાય આપે, તો સાહિત્યકારો અને વાચકોના જગતમાં એવા અભિપ્રાયોનું વજન પડતું નથી.

ઈશ્વરલાલ ૨૦ દવે

એકમાત્ર ઉકેલ

હિંદુ-મુસ્લિમ કોમી ખટરાગના કાયમી નિરાકરણ માટે અને મુસ્લિમ કોમની ઉન્નતિ માટે હિંદુસ્તાનના ભાગલા પાડીને પાકિસ્તાનનું જુદું રાજ્ય સ્થાપવું જરૂરી છે - એવો પ્રચાર મુસ્લિમ લીગે કરેલો હતો. એ ભાગલાને આટલાં બધાં વરસો વીતી ગયા છતાં કોમી ખટરાગનો પ્રશ્ન ઊકલવાનો તો બાજુએ રહ્યો, પણ ઊલટાનો ખૂબ વધુ ઉગ્ર બન્યો છે. ભારત અને પાકિસ્તાનની વચ્ચે કડવાશ અને દુશ્મનાવટ ઉત્તરોત્તર વધતાં રહ્યાં છે. આથી આપણે જરા થંભીને આપણી જાતને પૂછવું જોઈએ કે દેશના ભાગલા એ કોમી સવાલનો સાચો ઉકેલ હતો ખરો ? હવે તો એવો સવાલ પુછાવો જોઈએ કે પાકિસ્તાનની રચનાથી હિંદ-પાકિસ્તાનની સમગ્ર મુસ્લિમ કોમની, આખા મુસ્લિમ જગતની અને ઇસ્લામ ધર્મની કેટલી સેવા થઈ ?

હિંદુસ્તાનના ભાગલા પડતાંની સાથે બંને તરફ લાખો નિર્દોષ માણસોની નિર્દય કતલ થઈ, તેમાં મુસ્લિમોનો પણ મોટા પ્રમાણમાં ભોગ લેવાયો. વળી કેટલાંય મુસ્લિમ કુટુંબો બંને તરફ વહેંચાઈ ગયાં. ભારતીય મુસ્લિમ સંસ્કારિતાના એક મહત્ત્વના અંગ ઉર્દૂ ભાષાનું વતન, ઉત્તર પ્રદેશ, ભારતમાં રહી ગયું. એકમાત્ર મુસ્લિમ યુનિવર્સિટી, અલીગઢ, ભારતમાં રહી ગઈ. કેટલાંય મુસ્લિમ ધર્મસ્થાનકો ભારતમાં રહી ગયાં. અરે, પાકિસ્તાન થયા પછી પણ અખંડ હિંદની આખી મુસ્લિમ કોમનો 40 ટકા ભાગ ભારતમાં રહી ગયો.

આજે ભારતમાં એક કાશ્મીર સિવાય મુસ્લિમ બહુમતીવાળું એક પણ રાજ્ય નથી. પણ અખંડ હિંદુસ્તાન રહ્યું હોત તો એવી બહુમતીવાળાં રાજ્યો વધારે હોત. બાકીનાં રાજ્યોની મુસ્લિમ લઘુમતીના હિતના રક્ષણ માટે એ રાજ્યો કેન્દ્ર તથા વિવિધ રાજ્યોની સરકારો પર અસરકારક દબાણ લાવી શક્યાં હોત. એટલે અખંડ ભારતની મુસ્લિમ કોમ માટે તો બે રાષ્ટ્રોમાં વહેંચાઈ જવાને બદલે એક જ દેશમાં રહેવું વધારે સલાહભરેલું હતું.

ભાગલાથી ભારત અને પાકિસ્તાનને એકબીજાની સામે તાકીને ધૂમ લશ્કરી ખર્ચ કરવો પડે છે. એ ખર્ચમાં અને તેને લીધે આપવા પડતા બીજા ભોગોમાં બંને તરફની મુસ્લિમ કોમો પોતાનો ફાળો આપે છે. એ ગંજાવર ખર્ચ કરીને ભારત તથા પાકિસ્તાન એકબીજાને વધુ ગરીબ અને વધુ નિર્બળ બનાવી રહ્યા છે. એટલે બેય દેશની મુસ્લિમ કોમ પણ એ રીતે પોતાને હાથે જ ખુદ પોતાની જાતને નિર્બળ બનાવી રહી છે, એમ કહી શકાય.

હિંદુસ્તાનના ભાગલાની ઘટનાને ગમે તેટલી બાજુથી તપાસો, એનો એક જ ને અનિવાર્ય સાર એ નીકળે છે કે તે એક ખતરનાક ભૂલ હતી. પછી પ્રશ્ન એ ઊભો થાય છે કે એ ભૂલનો કોઈ ઉપાય ખરો ? ઉપાય એક જ : ભારત-પાકિસ્તાનનું ફેર-જોડાણ. એ ફેર-જોડાણની માગણી કોણ કરે ? મૂળ જેમને ખાતર ભાગલા પાડવામાં આવ્યા તેઓ - એટલે કે ભારત-પાકિસ્તાનની સમસ્ત મુસ્લિમ કોમ. હિંદુ-

મુસ્લિમ પ્રશ્ન, ભારત-પાકિસ્તાન પ્રશ્ન કે કાશ્મીરનો પ્રશ્ન - એ કોઈ પ્રશ્નનો ઉકેલ ભારત-પાકિસ્તાનના ફેર-જોડાણ વગર શક્ય હોય એમ લાગતું નથી. આથી ભારત-પાકિસ્તાનના મુસ્લિમોએ સાથે મળીને આ ઝુંબેશ ચલાવવી જોઈએ. ભારત-પાકિસ્તાનના ફેર-જોડાણનો એક મોટો તત્કાલ લાભ એ થશે કે બંને દેશ પોતપોતાની જે પ્રચંડ શક્તિઓ એકબીજાની સામે વેડફી રહ્યા છે, તેને એકત્ર કરી શકાશે. તેને પરિણામે ભારત અને પાકિસ્તાન અત્યારે સ્વતંત્રપણે જેટલાં શક્તિશાળી છે તેનાથી અનેકગણાં વધુ શક્તિશાળી તે બેય એકત્ર થઈને બની શકશે.

પાકિસ્તાનનું હાડોહાડ અધઃપતન, એની સરાસર જંગાલિયત, એ ભારત-પાકિસ્તાનની સમસ્ત મુસ્લિમ કોમ માટે, આખી મુસ્લિમ આલમ માટે અને ખુદ ઇસ્લામ ધર્મ માટે કલંકરૂપ છે. એ કલંક ધોઈ નાખવા માટે મુસ્લિમોએ પોતાથી બનતા બધા પ્રયત્નો આદરી દેવા જોઈએ. આ કાર્યમાં હિંદુઓ માટે મુસ્લિમોને ઉત્તેજન આપવાનો ઉત્તમ માર્ગ એ છે કે તેઓ પોતાની કોમમાંથી જ્ઞાતિવાદ, કોમવાદ અને અસ્પૃશ્યતાનાં વિઘાતક તત્ત્વોની નાબૂદી માટેની તેમની ઝુંબેશને ખૂબ ઉગ્ર બનાવે.

ઈસ્માઈલ યુ. પટેલ

અજવાળી રાત

છોકરાં રે, સાંભળજો વાત,
આવી છે અજવાળી રાત.
રાતે તારા ટમકે છે,
વચમાં ચાંદો ચમકે છે !
ચાંદો ઊગ્યો ચોકમાં,
રાણી બેઠી ગોખમાં.
ગોખે તો સોનાનાં બોર,
માથે બેઠા બોલે મોર !
મોર કરે છે લીલા લહેર,
ટહુકા કરતો ચારે મેર.
મે'ર કરી ત્યાં મેવલે,
પાણી આવ્યાં નેવલે !
નેવે બોલે કા કા કાગ,
કાકા લાવ્યા મીઠો ભાગ.
કાજુ, બદામ ને રેવડી,
છોકરાંને બહુ મજા પડી !
ત્રિભુવન વ્યાસ

“શાળાનું નામ ઉજ્જવળ રાખીશ”

ઈડરની અંગ્રેજી શાળા પાંચમાથી નવમા સુધીનાં પાંચ ધોરણની હતી. શિક્ષક હતા ત્રણ. એક તો અંગ્રેજી જાણે જ નહિ, છતાં એ શ્રી ભીખાભાઈ સાહેબ જેવું વ્યાકરણ અને ગણિત કોણ શીખવવાનું હતું ? શ્રી ખેમજીભાઈ પરમાર – જેઓ સ્વરાજ પછી ધારાસભ્ય થયા હતા – અમારા ગૃહપતિ હતા. વર્ગમાં તેમજ વર્ગ બહાર, ચોવીસે કલાક જાણે ભણાવે. રમતમાં બધા સાથે ભાગ લે. છાત્રાવાસનાં કામોમાં પલોટે. અને સૌથી મોટી વસ્તુ તો એ કે પ્રકૃતિને ખોળે વિદ્યાર્થીઓને વારંવાર ઊલટભેર લઈ જાય. આચાર્યશ્રી નડિયાદના હતા – શ્રી ખુશાલદાસ નાગરદાસ પટેલ. નરી ચારિત્ર્યની મૂર્તિ. એમને દૂભવવાની કોઈની હિંમત ન ચાલે.

આઠમા ધોરણમાં શ્રી છોટાલાલભાઈ ગાંધી અમને સંસ્કૃત તેમ જ ગણિત શીખવતા. સ્વચ્છ વેશભૂષા, ધારદાર બુદ્ધિ, કડક શિસ્ત અને નિરંતર કાર્યપરાયણતા. સંસ્કૃત અને ગણિતવિદ્યાનો એમણે જે પાયો નાખ્યો તેની ઉપર તમે ધારી ઇમારત ચણી શકો. પછીથી એક યોગવિદ્યાના સાધક શ્રી વ્યાસ આવેલા તેમણે ભાવનામય જીવનની અભીપ્સા પ્રેરી.

છાત્રાલયમાં અને શાળામાં તોફાનો ન થતાં, એમ રખે કોઈ માને. પણ ભણતરમાં સારો એવો વખત અપાતો, અને ગુરુજનો સખત પરિશ્રમ કરતા ને કરાવતા. ઈડરમાં નાટક મંડળીઓ આવતી તેનો આનંદ અમે લૂંટતા. આસપાસનાં પ્રાકૃતિક સ્થળોના સૌન્દર્યનો આનંદ પણ માણતા. એ સિવાય બધો સમય ભણતરમાં જ અમે એકાગ્ર રહી શકતા હતા, એ મહદ્ ભાગ્ય હતું. “આ ભાઈ ‘સરસ્વતીચંદ’નો ચોથો ભાગ વાંચે છે” – એમ કહી ભાઈબંધે એક વિદ્યાર્થી બતાવ્યો. એવું દુષ્કર કાર્ય કરી શકનાર વિદ્યાર્થીની એ મોટા પુસ્તક સાથેની મૂર્તિ હજી નજર આગળ તરવરે છે.

ગુરુજનો થોડાક દૂર રાખે, પણ ઉષ્મા પણ આપે. ટપારે પણ ખરા. નવમામાં કવિ સધીનું ‘ધ સ્કોલર’ કાવ્ય ભણવાનું હતું. આચાર્યશ્રીએ ભણાવતાં ભણાવતાં વચ્ચે ટકોર કરી : આજના સ્કોલરો તો પટ્ટિયાં પાડે ! જિંદગીમાં પહેલી વાર, આગલે દિવસે, ફેશન પ્રમાણે વાળ કપાવ્યા હતા. વર્ગમાં બેઠા બેઠા થયાં કર્યું કે ક્યારે છૂટું અને આ ફેશનમાંથી મુક્તિ પામું ! સવાર થતાં શહેરમાં જઈ સંચો મુકાવી આવ્યો.

દસમા ધોરણમાં પસાર થઈ મેટ્રિક માટે અમદાવાદ જવાનો સમય આવ્યો. જિંદગીઓ સુધી વાગોળ્યા કરીએ એટલો બધો આનંદ આ શાળાનાં વરસોમાં જાણે કે મળ્યો હતો. મને એ ક્ષણ બરાબર સાંભરે છે. સાંજ નમતી હતી. શાળાના મકાનના અગ્નિ ખૂણે શિક્ષકો અને સહાધ્યાયીઓ સાથે હું ઊભો હતો. કોણ જાણે શીય પ્રેરણાથી હૃદયમાં શબ્દો પ્રગટ થયા : શાળા, તારું નામ હું ઉજ્જવળ રાખીશ. શાળા એ જાણે કોઈ અલૌકિક સત્ત્વ ન હોય, એમ હૃદય એને મૂંગું મૂંગું વંદન કરી રહ્યું.

અમદાવાદમાં પ્રોપ્રાયટરી હાઈસ્કૂલમાં મેટ્રિકના વર્ગમાં હું દાખલ થયો. ઈડરના ગણેલા નવ નિશાળિયાઓના વર્ગનો હું પહેલો નંબર. એવા તો કેટકેટલા પહેલા નંબર અહીં આવ્યા હશે ! સેંકડો છોકરાઓમાં સિંધુમાં બિંદુની જેમ હું વિલીન થયો હતો. ત્યાં છમાસિક પરીક્ષા પછી વિદ્યાર્થીસભામાં જ્યારે આચાર્યશ્રી દીવાન સાહેબે કહ્યું કે દરેક વિષયમાં મારું પરિણામ આગળ પડતું હતું ત્યારે મને પહેલાં તો સહેજ આંચકો લાગ્યો, પણ પછી હું એ પચાવી શક્યો. ઈડરના ગુરુગણની મહેનતનું એ પરિણામ હતું.

આ અંગત વાત લખવાની આટલે વરસે ચેષ્ટા કરી છે તે એ આશયથી કે આવી ગુરુ-મંડળીઓ ગુજરાતમાં ઠેકઠેકાણે પછીનાં વરસોમાં મેં જોઈ છે – આજે આ ક્ષણે પણ છે – તે સર્વ પ્રત્યે, એમના આશીર્વાદ પામેલા મારા જેવા સૌ વતી, કૃતજ્ઞતાનો લઘુશ્લો અર્ધ આ પાંગળા શબ્દો દ્વારા અર્પવો છે.

ઉમાશંકર જોશી

ભોમિયા વિના

ભોમિયા વિના મારે ભમવા'તા ડુંગરા,
જંગલની કુંજ કુંજ જોવી હતી;
જોવી'તી કોતરો ને જોવી'તી કંદરા,
રોતાં ઝરણાંની આંખ લ્હોવી હતી.

સૂના સરવરિયાની સોનેરી પાળે
હંસોની હાર મારે ગણવી હતી;
ડાળે જૂલંત કોક કોકિલાને માળે
અંતરની વેદના વણવી હતી.

એકલા આકાશ તળે ઊભીને એકલો
પડઘા ઉરબોલના ઝીલવા ગયો;
વેરાયા બોલ મારા, ફેલાયા આભમાં,
એકલો અટૂલો ઝાંખો પડ્યો.

આખો અવતાર મારે ભમવા ડુંગરિયા,
જંગલની કુંજ કુંજ જોવી ફરી;
ભોમિયા ભૂલે એવી ભમવી રે કંદરા,
અંતરની આંખડી લ્હોવી જરી.

ઉમાશંકર જોશી

જઠરાગ્નિ

રચો, રચો અંબરચુંબી મંદિરો,
ઊંચા ચણો મ્હેલ, ચણો મિનારા !
મઢો સ્ફટિકે, લટકાવો ઝુમ્મરો,
રંગે ઉડાવો જળના કુવારા !

રચો, રચો ચંદનવાટિકાઓ,
ઊંડા તણાવો નવરંગ ઘુમ્મટો
ને કૈંક કીડાંગણ, ચંદ્રશાળા
રચો ભલે !

અંતર-રૂંધતી શિલા
એ કેમ ભાવિ બહુ કાળ સાંખશે ?
દરિદ્રની એ ઉપહાસલીલા
સંકેલવા, કોટિક જીભ ફેલતો
ભૂખ્યાં જનોનો જઠરાગ્નિ જાગશે;
ખંડેરની ભસ્મકણી ન લાધશે !

ઉમાશંકર જોશી

[વીસાપુર જેલ : 1932]

હતાશ તરુણ પેઢી

પાછલા ત્રણ દસકામાં બે-અઢી હજાર રાજકારણીઓ સ્વતંત્ર હિંદના તખ્તા ઉપર આવ્યા-ગયા-પાછા-આવ્યા, પણ મોટેભાગે તેના તે માણસો જાણે કે ખેલ ખેલી રહ્યા ન હોય. જુવાનો, ઊછરતા જુવાનોનો ખ્યાલ કોઈ કરે છે ? નકસલો આવ્યા - દેશના જુવાનોમાંથી કેટલાક ઉત્તમ એમાં હતા. ગેરરસ્તે હતા એમ કહી શકો, પણ ગરીબ વર્ગના ઉદ્ધારના ધ્યેય માટેની એમની જાનફેસાનીની ઓછી કિંમત નહીં આંકી શકો. મોટા ભાગના ખતમ થયા. નકસલોની પણ પછી આવનાર જુવાન પેઢીમાં દેશની નેતાગીરી (પેલી બે-અઢી હજારની રાજકારણી નેતાગીરી) હતાશા જન્માવશે ? રીઠા રાજકારણીઓનું આવા સવાલોથી રૂંવાડું પણ ન ફરકે તો નવાઈ નહીં. પણ જનતાની આશાઓ છૂંદાતી રહેશે તો હતાશ બનેલી તરુણ પેઢી મૂંઝા સાક્ષી તરીકે બેસી રહેવાની નહીં, અને જો એ ગમે તેવા માર્ગોએ ચઢી તો એની જવાબદારી રાજકારણીઓની રહેવાની.

ઉમાશંકર જોશી

['નિરીક્ષક' પખવાડિક]

તિજોરીની કૂચી

મને પૂછો તો હું વાતોમાંથી જ શીખું છું - એટલે કે માણસમાંથી. ચોપડીઓ વાંચીએ છીએ, તે તો તાળો મેળવવા. બોલાતા શબ્દોમાં જે જાદુ છે, તે તો જુદું જ છે.

હવે, વાતમાંથી શીખવા નીકળ્યા હોઈએ તો, આની જોડે વાત થાય ને આની જોડે નહીં - એ કેમ પાલવે ? આપણને શી ખબર કે કોની જીભ ઉપરથી આપણે માટેનો શબ્દ સરકી આવશે ? પરમેશ્વર કોની દ્વારા બોલશે, કોણ કહે ?

આપણી પોતાની જાતને ઓળખવા માટે પણ બીજાની વાતોનો ઓછો ઉપયોગ નથી. શિક્ષકો જાણે છે કે જેવા વિદ્યાર્થીઓ, એવી પોતાની વાણી. સામેનું માણસ જો તેજસ્વી હોય, તો તમારું પણ ઉત્તમ સ્વરૂપ બહાર ઊપસી આવવા પ્રયત્ન કરવાનું જ. ઘણીય વાર આપણને આપણી વાણી સાંભળી તાજુબી થતી નથી ? આ તિજોરીમાં આ ધન કયે ખૂણે આટલા દિવસ પડી રહ્યું હતું, એવું આપણને એ વખતે થતું નથી ? આ હકીકત જ આપણી સાથે વાત કરનારાઓનું મહત્ત્વ કરવા બસ છે. તિજોરીની કૂચી તમારી પાસે ક્યાં છે ? તમારે તો જે માણસ મળે તેની સાથે વાતો કર્યે જવાની અને ક્યારેક, એમ હજારો ઝૂડા અજમાવ્યા પછી, બનવાજોગ છે કે એકાદ કૂચી લાગુ પડી જાય.

ઉમાશંકર જોશી

સંસ્કારિતાનો સ્પર્શ

ઉમાશંકર જોશીને ગુજરાતના બધા રાજનેતાઓ ઓળખશે. કારણ એ નથી કે એ કવિ છે, કે ગુજરાતના સંસ્કારપુરુષ છે. તેઓ રાજ્યસભાના સભ્ય હતા. ગુજરાત યુનિવર્સિટીના વાઈસ-ચાન્સેલર હતા. તેમણે થોડાંક તીખાં તમતમતાં ભાષણો કર્યાં છે, નિવેદનો કર્યાં છે, મોરારજી દેસાઈથી માંડી ચીમનભાઈ પટેલ જેવા સાથે ઝીક ઝીલી છે. પણ તેમને કવિ તરીકે ઓળખનારા એકાદ ઘનશ્યામ ઓઝા કે એકાદ માધવસિંહ સોલંકી નીકળે તો ભયો ભયો ! અમારા મહારાષ્ટ્રની તાસીર જુદી. મહારાષ્ટ્રના મુખ્ય પ્રધાન મહારાષ્ટ્રના પ્રસિદ્ધ કવિઓ-સર્જકોને દીઠે ઓળખે; મહારાષ્ટ્રનો અધિકારી વર્ગ સાહિત્યકાર હોય તો એની આમન્યા રાખે. રાજપુરુષોની ચિઠ્ઠીથી ગુજરાતના સચિવાલયમાં કામ કઢાવી શકાય. કવિનું નામ અને તેનો અવાજ સરકારી ખાતાંઓમાંથી સહકાર મેળવવામાં કારગત થતું હોય, એ મહારાષ્ટ્રમાં મેં જોયું-અનુભવ્યું છે. ગુજરાતની નેતાગીરી પાસે સંસ્કારિતાનો આ સ્પર્શ નથી.

હરીન્દ્ર દવે

['જનશક્તિ' દૈનિક : 1976]

‘મહાભારત’માં માનવતા

કેટલાક ગ્રંથો દરેક જમાનાના પરામર્શના અધિકારી છે. ‘મહાભારત’ એક એવો ગ્રંથમણિ છે.

હિંદમાં હિમાલય જેમ જૂનો લાગવાનો નથી, તેમ ‘મહાભારત’ પણ કદી જૂનું લાગવાનું નથી, યુગેયુગે નવીનતાભર્યું જ રહેવાનું છે. હિંદમાં જન્મેલાને મન હિમાલયનું આકર્ષણ જિંદગીભર રહેવાનું. માણસના વ્યક્તિત્વના ખૂણેખૂણાને ચેતનના પ્રકાશથી ભરી દેવાની વિરાટ પ્રકૃતિદૃશ્યોમાં અનોખી શક્તિ હોય છે. પ્રકૃતિના અનુસરણમાં માણસે સંસ્કૃતિને રચતી કલાઓને યોજી હિંદની શબ્દકલાએ બરોબર હિમાલયની સામે ગૌરવભરે ઊભી શકે એવા ‘મહાભારત’ની રચના કરી છે.

‘મહાભારત’ને માત્ર મહાકાવ્યનું નામ આપ્યાથી એનો યથાર્થ ખ્યાલ આપી શકાશે નહિ. એને ‘વિરાટ કાવ્ય’ કહેવામાં આવે એ જ બરોબર છે. હિમાલય જેમ એકાદ છૂટાછવાયા મહાશિખરવાળો ગિરિ નથી પણ ગિરિઓની હારમાળા છે, તેમ ‘મહાભારત’ પણ જાણે કે મહાકાવ્યોનો સમૂહ ન હોય ! ચિરંતન માનવભાવોની અમર પ્રતિમાઓ સમાં એનાં પાત્રો કાંચનજંઘા, ધવલગિરિ અને ગૌરીશંકરનાં શિખરોની જેમ ત્રિકાલની પલાંઠીએ બેઠાં છે.

‘મહાભારત’ની મૂળ કથા અને આખ્યાનો-ઉપાખ્યાનોને ઉદરંભર પુરાણીઓએ છાશમાં પાણી નાખ્યે જ રાખીને સાવ સસ્તાં અને નમાલાં બનાવી દીધાં હતાં. પણ હિમાલયના જળભંડારે જેમ હિંદુસ્તાનના સારા એવા ભાગને લીલી વાડી જેવો બનાવ્યો છે, તેમ ‘મહાભારત’ના રસપ્રવાહને બળે હિંદના સાહિત્યની લીલી કુંજો રચાઈ છે, એનું ભાન વધતી જતી કેળવણીની સાથે સાથે વધતું ગયું અને ‘મહાભારત’નું નવી રીતે મૂલ્યાંકન થવા માંડ્યું.

ભાગ્યે જ એવો કોઈ હશે જેને ‘મહાભારત’ની મુખ્ય ઘટનાઓનો પરિચય ન હોય. દ્રૌપદી, ગાંધારી, કુંતી અને ઉત્તરા તથા ભીષ્મ, કૃષ્ણ, યુધિષ્ઠિર, કર્ણ, અર્જુન, અભિમન્યુ અને વિદુરનાં નામ સંભારી સંભારીને આ દેશનાં સ્ત્રીપુરુષો જીવનની તડકીછાંચડીમાં ટકી રહેવાનું આંતરિક બળ મેળવતાં રહ્યાં છે.

આપણે ત્યાં ‘મહાભારત’ને ગુજરાતીમાં ઉતારવાના પ્રયત્નો થયા છે. છતાં ‘મહાભારત’નું સમશ્લોકી ગુજરાતી ભાષાંતર આપણને ક્યારે મળશે ? કંઈ નહિ તો, કથાના અનિવાર્ય સર્ગભાગ ભાગનો અનુવાદ થાય તોપણ સંસ્કૃત ન જાણનારને મૂળની ભવ્યતા ને તેજનું સહેજે ભાન થાય.

‘મહાભારત’ના મૂળ કવિ કૃષ્ણ દ્વૈપાયન ગણાય છે. ‘વેદો’ની એમણે ગોઠવણી (વ્યાસ) કરી, એ ઉપરથી એ ‘વ્યાસ’ નામે પ્રખ્યાત છે. વ્યાસ મહાપંડિત હશે; જ્ઞાની, ઋષિ, ચિંતક, ગમે તે હશે; પણ મુખ્યત્વે તો એ એક કવિ છે. ‘મહાભારત’માં ડગલે ને પગલે દેખાય છે કે એક ખૂણે પડ્યા પડ્યા તત્ત્વચિંતન કર્યે જનાર ઋષિ માત્ર

એ નથી; તેમ નથી જડ જ્ઞાની કે નથી બોધ આપવાને તલપાપડ કોઈ ગુરુ. વ્યાસ તો છે માનવજાતના સામાન્ય ગુણદેષ, ક્ષુલ્લક હર્ષશોક, પરસ્પર વેરઝેર – દરેક વસ્તુ પ્રત્યે પરમ સહાનુકંપાથી જોનાર કવિ.

એ મહાકવિના હૃદયમાં સૌ કોઈને માટે જગ્યા છે. ધર્મનિષ્ઠ યુધિષ્ઠિરને માટે જ વ્યાસનું હૃદય ખીલી ઊઠે છે, એમ નહિ. માની દુર્યોધન માટે પણ એ હૃદયમાં અવકાશ છે. આ દૃષ્ટિએ, માનવતાની દૃષ્ટિએ, જોતાં મહાભારત યુદ્ધમાં સંડોવાયેલા મહાપુરુષોમાં શ્રીકૃષ્ણની સરખામણીમાં પણ વ્યાસના હૃદયની વિશાળતા આગળ તરી આવે છે. શ્રીકૃષ્ણના હૃદયમાં પાંડવો માટે અને ભીષ્મ, દ્રોણ, દ્રુપદ માટે જ જગ્યા છે. ભીષ્મના હૃદયમાં કર્ણ જેવા માટે તલપૂર જગ્યા નથી.. દ્રોણને દ્રુપદ ડંખે છે. કુરુક્ષેત્રની રણભૂમિ પર ભેગા થયેલા અઢારે અઢાર અક્ષૌહિણી સૈન્યમાંના કોઈ પણ વીરનરને આત્મીય ગણનાર, વિધાતા સિવાય, કોઈ હોય તો તે માત્ર એક વ્યાસ જ છે. વ્યાસ સૌ કોઈના મિત્ર છે. સૌ કોઈના હર્ષશોક સાથે એમનું હૃદય કોઈ સૂક્ષ્મ તંતુથી જોડાયેલું છે. કૌરવોને પાંડવોના કે પાંડવોને કૌરવના ક્ષયથી વિજય મળવાનો. વ્યાસને મન હવે વિજય કોઈ રહ્યો જ નથી. રહી છે માત્ર વેદના. આ માનવીમાત્ર પ્રત્યેની પરમ સહાનુકંપાનાં, અગાધ કારુણ્યનાં દર્શન વ્યાસે એ યુદ્ધના આવેખેલા ઇતિહાસમાં, એટલે કે ‘મહાભારત’ કાવ્યમાં, વારંવાર થાય છે.

‘મહાભારત’માં કવિ કૌરવોના પક્ષમાં આપણી લાગણી જગાડે છે તે માટે આપણે એને છૂટે હાથે અભિનંદન આપવાં જોઈએ. પાંડવોની સામે મુડદાલ લડવૈયા હોય, ધર્મની સામે નિર્ભોળ અધર્મ જ હોય, તો એવી લડાઈનો ઇતિહાસ જાણવામાં આપણને રસેય શો હોય ? શું જીવનમાં, શું કલામાં, સોએ સો ટકા સાધુચરિત કે સોએ સો ટકા દુષ્ટાત્મા કોઈ છે જ નહિ. અર્જુન સામે કર્ણ, કૃષ્ણ સામે ભીષ્મ, ભીમ સામે દુર્યોધન, એવી સરખેસરખી જોડી ન હોય, તો ‘મહાભારત’ લાખ શ્લોકને બદલે સાત શ્લોકમાં જ સમેટી લેવું પડત. વળી, પાંડવોની સામેના પ્રતિપક્ષીઓ મોટા હોય, તો તેમને જીતવામાં પણ કંઈ સાર ગણાય. પ્રતિપક્ષી – કૌરવો પ્રત્યે સમભાવની લાગણી જન્માવવાથી કવિ કાવ્યને અનેકગણું વાસ્તવિક બનાવે છે. દુર્યોધનને અથથી ઇતિ સુધી પાપને જ વળગી રહેલો બતાવવામાં તો ભારે અસ્વાભાવિકતાનું જ પ્રદર્શન થાય. એક તો, એવો માણસ સંભવી શકે નહિ; ને બીજું, એવો હોય તોયે કળામાં તો એવાં, નીતિની કળ યાંપવાથી અમુક્તમુક સીધે રસ્તે ચાલ્યાં જતાં ઢીંગલાંને સ્થાન જ ન હોઈ શકે.

દુર્યોધનની પાપવૃત્તિ અને અભિમાનને બહુ કાળા રંગથી રંગવામાં આવેલ છે. છતાં, જે રીતે એક પછી એક મહાવીરો યુદ્ધમાં ખપે છે તોપણ પોતાનું ધૈર્ય એ સાચવી રાખે છે, અને તેમની ગેરહાજરીમાં હવે સંધિ કરીને પાંડવોનો આખો બટકું રોટલો ઓશિયાળા થઈને ખાવા કરતાં સ્વર્ગમાં ફરી સ્વજનોનો સંગમ સાધવા તૈયાર રહે છે, એ બધાંમાં એના સ્વભાવની ઉદાત્તાનાં સ્પષ્ટ દર્શન થાય છે.

ભીમે અધર્મયુદ્ધથી ગદા વડે દુર્યોધનનો વધ કર્યો અને વિજયોન્માદમાં એના માથા પર પગ મૂક્યો. યુધિષ્ઠિર ભીમને વારે છે ને ગદ્ગદ કંઠે દુર્યોધનને આશ્વાસન આપે છે :

જોશું શી રીત વિધવા વધૂઓ શોકમગ્ન સૌ ?
તું ખરે સુખિયો, રાજન ! સ્વર્ગે વાસ નકી તવ;
અમે નરકશું દુખ્ન ભોગવીશું ભયંકર.

પણ દુર્યોધનનો આત્મા રડતો નથી. મૃત્યુ વખતે પણ એના સ્વભાવમાં જે ઉદાત્તતા દીપી ઊઠે છે એ આપણામાં એની પ્રત્યે માન, પ્રેમ વગેરે ભાવ જગાડે છે. છેવટે પોતાના અંત કરતાં કોઈનો પણ અંત વધારે સારો નહિ હોય, એમ દુર્યોધન ભારે ચિત્તસ્વાસ્થ્યથી બોલે છે.

*

‘મહાભારત’માં માનવતાનું આમ આપણને અનેક વખત સુભગ દર્શન થાય છે. એને લીધે એનું કાવ્ય આપણા સમગ્ર ચિત્તતંત્રનો અજબ સહેલાઈથી કબજો મેળવી લે છે. મનુષ્યહૃદયના રાગાવેગોનું તાંડવ ‘મહાભારત’કાર જેવું બહુ ઓછા જ કવિઓએ આલેખ્યું હશે, અને આલેખન વખતે એ જે સ્વાસ્થ્ય જાળવે છે એ તો અપૂર્વ જ છે. માનવીના મનોરાગોની ભીષણ રમણા હોમરે અને ગ્રીક નાટ્યકારોએ અસાધારણ નિરૂપી છે, શેક્સપિયરે પણ અલૌકિક કૌશલ એના અંકનમાં ઠાલવ્યું છે; પણ ‘મહાભારત’કારની એક વિશિષ્ટતા છે. ‘મહાભારત’કાર માત્ર માનવીના ચિત્તાવેગોની પ્રમત્ત તાંડવલીલા નિરૂપીને અળગા ખસી જતા નથી, પરમ સ્વાસ્થ્યપૂર્વક એ સકલ તત્ત્વોને સંયમમાં રાખે છે. ક્ષુલ્લક કે મહાન રાગદ્વેષ, સરલ કે કૃત્રિમ સુખદુખ, અનિવાર્ય અશ્રુ અને આપાતરમ્ય સ્મિત, બધાં તત્ત્વોને જીવનમાં અનિવાર્યપણે રહેલી ધર્મભાવનાથી એમણે રસ્યાં છે.

‘મહાભારત’કારે પૂરતા તાટસ્થ્યથી માનવીના મનોભાવોની નૃત્યલીલા નિરૂપવાની સાથેસાથે, તે તે પાત્રોનાં જીવન સાથે અસામાન્ય તાદાત્મ્ય સાધીને પોતાની અગાધ માનવતાનું ઠેરઠેર સ્ત્રિયન કરી એ નૃત્યલીલા સુસહ્ય બનાવી છે, અર્થવતી કરી છે.

માનવતા એટલે માત્ર માણસ પ્રત્યેની લાગણી કે માનવસુલભ ભાવ, એવા સંકુચિત અર્થથી આપણે ‘મહાભારત’કારને અન્યાય કરીશું. માનવતા એટલે પરમ કારુણ્ય, સર્વભૂતાનુકમ્પા, જેનાં દર્શન યુધિષ્ઠિર પોતાની સાથેના કૂતરાને છોડીને એકલા સ્વર્ગમાં જવાની ના પાડે છે ત્યારે થાય છે. અને ખાંડવનદહન વખતે ચાર ખિસકોલીઓ બચી જતી બતાવવામાં આવી છે, એ ઘટના પાછળ પણ બીજો કયો ભાવ છે ?

ઉમાશંકર જોશી
[‘અભિરુચિ’ પુસ્તક]

❀

દે વરદાન એટલું

સ્વતંત્રતા, દે વરદાન એટલું :
ન હીનસંકલ્પ હજો કદી મન;
હેયું કદીએ ન હજો હતાશ;૦૦૦
વાણી ન નિષ્કારણ હો કહોર;
રૂંધાય દષ્ટિ નહિ મોહધુમ્મસે;
ને આંખમાંનાં અમી ના સુકાય,
ન ભોમકા ગાય વસૂકી શી હો !૦૦૦
સ્ત્રીઓ વટાવે નિજ સ્ત્રીત્વ ના કદી,
બને યુવાનો ન અકાલવૃદ્ધ,
વિલાય ના શૈશવનાં શુભિ સ્મિતો;
ધુરા વહે જે જનતાની અગ્નિણો,
તે પંગતે હો સહુથી ય છેલ્લા.
ને બ્રાહ્મણો – સૌમ્ય વિચારકી, તે
સત્તા તણા રે ન પુરોહિતો બને.૦૦૦
સ્વતંત્રતા, દે વરદાન આટલું.

ઉમાશંકર જોશી

❀

“.....જાગશે !”

1931માં તે સમયની બુલંદ રાષ્ટ્રભાવના, શોષિતો પ્રત્યેની હમદર્દી અને એક પ્રકારની વૈશ્વિક ચેતના – તેનો પ્રગાઠ સંસ્પર્શ સહેજે અનુભવાતો. તેમાંથી “વ્યક્તિ મટીને બનું વિશ્વમાનવી” ઉદ્ગાર નીકળ્યો. માક્સવાદી ઉદ્ગાર “ભૂખ્યાં જનોનો જઠરાગ્નિ જાગશે” કાંઈક વહેલો, આપણી ભાષાઓ માટે ગણાય. એનો ખરો આનંદ તો ગુજરાત યુનિવર્સિટીના કુલપતિ તરીકે કામ કરતો હતો ત્યારે મળ્યો. અમારા કર્મચારી બંધુઓ એક વાર હડતાળ ઉપર ઊતરેલા ને મારી તરફ આવી રહ્યા હતા. આગળ ચાલતા નાયકનો સૂત્રોચ્ચાર ગાજતો હતો : “ભૂખ્યાં જનોનો, જઠરાગ્નિ.....” આખું મંડળ એક અવાજે ત્યાં બોલતું હતું : “જાગશે !”

ઉમાશંકર જોશી

❀

માણસ કઈ રીતે રમત ખેલે છે તેમાંથી એના ચારિત્ર્યનો એક અંશ દેખાય છે. રમતમાં એ હાર કેવી રીતે સ્વીકારે છે તે એનું સમગ્ર ચારિત્ર્ય છતું કરે છે.

ઈશારે ઈશારે

જીવનભરનાં તોફાન ખાળી રહ્યો છું,
ફક્ત એના મોઘમ ઈશારે ઈશારે.
ગમે ત્યાં હું ડૂબું, ગમે ત્યાં હું નીકળું
છે મારી પ્રતીક્ષા કિનારે કિનારે.
અહીં દુઃખની દુનિયામાં એક રંગ જોયો,
ભલે સુખનું જગ હો પ્રકારે પ્રકારે.
સુખની કબર કે ગુનેગારની હો,
છે સરખી ઉદાસી મઝારે મઝારે.૦૦૦
મરણ કે જીવન હો એ બંને સ્થિતિમાં,
'મરીઝ' એક લાચારી કાયમ રહી છે :
જનાજો જશે તો જશે કાંધે કાંધે,
જીવન પણ ગયું છે સહારે સહારે.

‘મરીઝ’

અંતરના આંગણમાં અજવાળું

માણસે એકાંતની ક્ષણોમાં વાંચવા જેવું અને વિચારવા જેવું ઈશા-કુન્દનિકાનું પુસ્તક ‘ઝરૂખે દીવા’. પોતે જે કંઈ માણ્યું, અનુભવ્યું એ બધું ઈશા-કુન્દનિકાએ એકત્રિત કરીને વ્યવસ્થિત રીતે ‘ઝરૂખે દીવા’માં મૂક્યું છે. પ્રત્યેક પાને કંઈક ને કંઈક એવું મળી રહે, જાણે માણસને વૃક્ષનો વિસામો મળ્યો, નદીનું જળ મળ્યું. આંખ સામે શાંત સરોવરનું દૃશ્ય દેખાય અને આ દૃશ્યની પાછળ જે અદૃશ્ય છે તેનો પણ શાતાદાયક અનુભવ થાય.

ઈશા-કુન્દનિકાએ અહીં અનેક પુષ્પોને એકઠાં કર્યાં છે અને દરેક પુષ્પની એક વિશિષ્ટ સુગંધ છે. સંપાદનને અંગ્રેજીમાં ‘એન્થોલોજી’ કહે છે. ‘એન્થો’નો મૂળ અર્થ ફૂલો અને ‘લોજી’નો અર્થ એકત્રિત કરવાનો છે. આ ‘બુક’ નથી પણ ‘બુકે’ છે, પુષ્પગુચ્છ છે.

‘ઝરૂખે દીવા’નું અજવાળું આપણા અંતરના આંગણમાં પ્રસરે, એવી પ્રાર્થના.

સુરેશ દલાલ

[‘ઝલક તેરા’ પુસ્તક : 2004]

એ જિંદગી

આ તરફ ઉન્મત્ત ધ્વજ ફરકાવતું સરઘસ જતું;
- ના, તે નહીં,
એ તરફથી ડાઘુજન ગમગીન રહેરે આવતું;
- તે યે નહીં.
રસ્તા વિશે એ બેય ધારા જ્યાં મળે,
તે મેદની છે જિંદગી.

ભરતી વિષે ઊભરાય ખાડી, ખાંજણો યે આકળી;
- ના, તે નહીં,
ને ઓટમાં એ હાડપિંજરની ગણી લો પાંસળી યે પાંસળી
- તે યે નહીં.
ઓટ ને ભરતી ઉભય સંધાય જે ક્ષણ,
તે સમુંદર જિંદગી.

ફૂલના જેવું વસંતલ સ્મિત ખીલે જે શૈશવે;
- ના, તે નહીં.
ને અષાઢી મેઘ જેવી આંખડી સંતત રુવે;
- તે યે નહીં.
હર આહ કેં મલકી જતી, હર સ્મિત ભરંતું ડૂસકું,
તે સંધિક્ષણ છે જિંદગી.

‘ઉશનસૂ’

ચારિત્ર્યવાન એટલે -

ચારિત્ર્યવાન થવું એટલે ફૂલ કરતાં કોમળ થઈ જાણવું અને વજ કરતાં કઠોર પણ થઈ જાણવું; અત્યંત પ્રયત્નશીલ પણ થઈ જાણવું, અત્યંત શાંત પણ થઈ જાણવું; પ્રેમવાળા પણ થઈ જાણવું અને વિરાગવાળા પણ થઈ જાણવું; આપનાર થઈ જાણવું અને લેનાર પણ થઈ જાણવું; સુખ પણ હસીને ભોગવવું, દુઃખ પણ હસીને ભોગવવું; ભોગવી જાણવું અને સહી જાણવું; બોલી જાણવું અને મૌન પણ રહી જાણવું; જોઈ પણ જાણવું અને અંધ પણ થઈ જાણવું; અલ્પમાં જીવી જાણવું અને મરી પણ જાણવું. એ યથાર્થ ચારિત્ર્ય છે.

ઉપેન્દ્રાચાર્ય

લીલો

આજે સારી પૃથ્વી ભરી લહેરાતો લીલો
તૃણે તૃણે પોપટિયો લીલો
ફૂંપળ ફૂંપળ ખીલતો લીલો
ખેતર મોલે ખૂલતો લીલો
નીલ-પીતની વચ્ચે મેઘધનુષમાં ઝૂલતો લીલો.

ડુંગરઢાળે થતો મથાળે જતો
ફરકતો વનઝાડીનો ઘેરો લીલો
વચ્ચે વચ્ચે વાંસઝુંડનો ઝૂકે લયકેલયકા લીલો.

ક્યાંક ઉદાસી વાદળવાયો
વૃક્ષો નીચે ક્યાંક દબાયો
ચમકે ક્યાંક તડકેરી લીલો
ક્યારીક્યારીએ મલકમલક સોનેરી લીલો.

સરિતાનાં તટજળમાં હીંચે શ્યામલ લીલો
વર્ષાધારાના બુરખાની આરપાર મદીલો લીલો
પૃથ્વીના પટ ઉપર આજ છકી અદકીલા
લીલા બસ લીલા રંગની લીલા.

ઉમાશંકર જોશી

['સંસ્કૃતિ' માસિક : 1976]

સામાન્યજનની સ્મૃતિ

[1954માં] શ્રી ટ્રમન મોટર રસ્તે આવતા હતા ને વચ્ચે કોઈ દુકાનમાં એમનાં પત્ની ખરીદી કરવા ઊતર્યા, ત્યારે વસ્તુઓ ગાડીમાં મૂકવા આવનાર દુકાનવાળાએ ટ્રમન સામે આંગળી કરીને શ્રીમતી ટ્રમનને કહ્યું : “આ માણસને મેં ક્યાંક જોયા નથી ?” શ્રીમતી ટ્રમને ફોડ પાડી. ટ્રમન [અમેરિકાના] પ્રમુખ હતા [1945-53] ત્યારે તેમની છબીઓ છાપામાં પેલાના જોવામાં આવેલી.

મોટી પદવીઓ ભોગવનારાઓનો ભાર સામાન્ય જનની સ્મૃતિ આવી સહજ રીતે વહન કરે, એનું નામ સમાનતાનું વાતાવરણ.

ઉમાશંકર જોશી

હું કરું હું કરું એ જ અજ્ઞાનતા, શકટનો ભાર જેમ શ્યાન તાણે.

નરસિંહ મહેતા

આ ઉમાશંકર અને પેલા

તેમના ઘણા લેખો ‘વાસુકિ’ ઉપનામથી લખાયા છે. ફૂંજાડાભર્યા તેમના સ્વભાવના સંદર્ભમાં જ તેમણે આ ઉપનામ રાખ્યું હોવું જોઈએ. ગુજરાતી લેખકોમાં તેમના ગુસ્સાનો ભોગ બનેલાઓ કરતાં નહિ બનેલાઓનાં નામોની યાદી આસાનીથી બનાવી શકાય. કવિ કઈ વાત પર ગુસ્સે થઈ શકે એ કલ્પવું અઘરું પડે. ને એક વાર ગુસ્સે થઈ જાય પછી સામી વ્યક્તિને પાણીથી ય પાતળી કરી નાખે.

કવિ એક વાર ગુસ્સો કરી નાખે પછી ચંદનલેપ પણ લગાડી આપે. તેમનો ગુસ્સો મા જેવો હોય છે. મા બાળકને ગુસ્સાના આવેશમાં આવી જઈને કથોલું મારી બેસે ને પછી મનમાં ડુમાતી પાટાપિંડી કરે, એવું જ આપણા કવિનું યે છે. તેમનો ગુસ્સો ઘણી વાર પ્રેમમાંથી જન્મે છે. સામેની વ્યક્તિને તે પોતાની બુદ્ધિક્ષ્ણની કલ્પી લે છે; ને તેમની વાત સમજતાં વાર લાગે તો તેમનો પુણ્યપ્રકોપ ભભૂકી ઊઠે છે. એક વાર આ રીતે ગુસ્સામાં તેમણે ‘સ્નેહરશ્મિ’ને કહી દીધેલું : “તમે ઇન્ટલેક્યુઅલ છો કે કેમ એની જ મને તો શંકા છે !” તેમના હાથ નીચે એમ. એ. થયેલા એક (હવે તો સદ્ગત) લેખકને તે કોઈ વાર કહી દેતા : “તમે એમ. એ. થયા છો એવો અનુભવ ક્યારેક તો કરાવો !”

પણ આ કવિને ગુસ્સો કરતાં આવડે છે એથી ય અદકી રીતે પ્રેમ કરતાં આવડે છે. ‘પ્રેમ’ નામના ચલણી સિક્કા પર જ તેમનો વ્યવહાર નભતો હોય છે. પોતાના કોઈ સ્વજનને ત્યાં જશે ત્યારે તે સ્વજનની પત્ની ઉપરાંત તમામ બાળકોનાં નામ પોપટની જેમ બોલી જઈ બધાંની ખબર પૂછી લેશે. જો બાળકો પોણો ડઝન હશે તો પોણોયે પોણો ડઝનનાં નામ તેમને મોઢે હશે. તેમની તીવ્ર યાદશક્તિ આદર ઊપજાવે એવી છે. મિત્રો-સ્નેહીઓ માટે બધું કરવાને સમર્થ હોવા છતાં તે મિત્રો માટે કશું જ નથી કરતા, એવા આક્ષેપ પણ તેમના પર મુકાય છે. તેમના આ પ્રકારના વલણથી તેમની નિકટના લોકોને કોઈક વાર એવું પણ લાગે કે તેમને અન્યાય થયો છે. કવિમાં સૂક્ષ્મ વિવેક પણ ઘણો. કહે છે કે તે ઉપકુલપતિના હોદ્દા પર હતા ત્યારે તેમણે એવો આગ્રહ રાખેલો કે પોતે આ હોદ્દા પર હોય ત્યાં સુધી તેમની કોઈ કૃતિ પાઠ્યપુસ્તક તરીકે ના ચાલવી જોઈએ.

ઉમાશંકરમાં બીજા એક ઉમાશંકર બેઠા છે. એ બીજા ઉમાશંકરની એક આરસની પ્રતિમા આ ઉમાશંકરે ઘડી છે. એ પ્રતિમા ખંડિત થાય એવી કોઈ પણ ચેષ્ટા કવિ સહી શકતા નથી. પોતાના સફેદ સાળુ પર આક્ષેપનો કાળો ડાઘ પડવા ન દે, એવી વિધવા બ્રાહ્મણી સાથે કોઈએ તેમને સરખાવ્યા છે.

કવિ કાજળ-કોટડીમાંથી ઊજળા રહીને બહાર નીકળનાર કીમિયાગર છે. નિષ્કલંક જીવન જિવાય એ માટે તે સદાય જાગ્રત રહે છે. પેલી ઇમેજ ! અરીસાને બીજે છેડે ઊભેલા ઉમાશંકર આ ઉમાશંકરને ઠપકો આપે, એવું કશું જ તે નહિ કરે. આ ઉમાશંકર પેલા ઉમાશંકરનો ભારે આદર કરે છે. જ્ઞાનપીઠનું રૂપિયા પચાસ

હજારનું ઇનામ પોતે ન રાખતાં ટ્રસ્ટ કરી દીધું. કવિ માટે પાંચ આંકડાની આ રકમ નાની ના કહેવાય. વળી, પૈસાનું મૂલ્ય કવિ નથી સમજતા એવુંય નથી. એક વાર મુંબઈના પરાના સ્ટેશને બુકિંગ ઓફિસવાળા સાથે બે પૈસા માટે તે લડી પડેલા, રિક્ષાવાળા સાથે પણ ચાર-આઠ આના માટે નાના-મોટા ઠઘડા તેમણે કર્યા છે.

કૃજૂસ લાગે એટલી બધી કરકસરથી તે જીવ્યા છે.

આમ તો તે વેલ્યૂઝના માણસ છે. કદાચ એટલે જ, ભદ્રાપણાની તેમને ચીડ છે. કદાચ આથી જ, પોતાની ષષ્ટિપૂર્તિ તેમણે ઊજવવા દીધી નથી. આ પ્રકારનું હાસ્યાસ્પદ કામ તેમણે નથી થવા દીધું. માણસ જન્મે ને જીવે તો સાઠનો થાય. એની વળી ઉજવણી શું ?

પત્રનો જવાબ આપવાની કુટેવ તેમણે પહેલેથી જ નથી પાડી. ‘સંસ્કૃતિ’માં તેમને મોકલવામાં આવેલી કૃતિ મળ્યાની પહોંચ, સ્વીકાર/અસ્વીકાર વગેરે બાબતના પત્ર લખવાની ઝંઝટમાં તે નથી પડતા.

આપણા આ કવિ જીવનમાં જેટલા વ્યવસ્થિત છે એટલા જ અવ્યવસ્થિત પણ છે. તેમના ટેબલ પર ‘સંસ્કૃતિ’ અંગેનું કોઈ મેટર મુકાયું હોય તો તે શોધતાં કમમાં કમ પિસ્તાળીસ મિનિટ તો લાગે જ. ને પાછા મજાકમાં કહે પણ ખરા કે, અહીં કશું ખોવાતું નથી તેમ જલદી જડતું પણ નથી. કેટલીક વાર તો ખુદ પોતાનું પુસ્તક પણ ઘરમાંથી તે શોધી શકતા નથી, એટલે નજીકમાં રહેતા નગીનદાસ પારોખ પાસેથી તે મેળવવું પડે છે. તેમની પ્રસ્તાવના મેળવવાની ઇચ્છાવાળા ઘણા લેખકોનાં પુસ્તકો વર્ષો સુધી છપાઈને પડી રહ્યાંના અનેક દાખલા છે; એટલું જ નહિ, ખુદ તેમનું પોતાનું જ એક પુસ્તક પ્રસ્તાવનાની રાહ જોતું આઠેક વર્ષ સુધી છપાઈને પડ્યું રહેલું. આવી કેટલીક ક્ષણોમાં જ તે સાચુકલા કવિ લાગે. બાકીની ક્ષણોમાં વ્યવહારપટ્ટ.

ઉમાશંકરને જોઈને ઘણું બધું યાદ આવી જાય છે. ખાસ તો એ કે આપણી પાસે એક જ ઉમાશંકર છે. એક અને માત્ર એક જ.

વિનોદ ભટ્ટ

[‘કુમાર’ માસિક : 1978]

લપડાક કોને ?

રશિયન વાર્તાકાર ચેખોવને સામાન્ય લોકો કારુણ્યમૂર્તિ તરીકે ઓળખતા. એક વાર ચેખોવની હાજરીમાં કોઈ ઉત્તારુએ એક પોર્ટરને લપડાક મારી, ત્યાં એ મજૂર ભૂમ પાડી ઊઠ્યો : “શું ? મને તું લગાવે છે ? તું એમ માને છે કે મને તું મારે છે ? બેવકૂફ ! પેલા આદમીને તું મારી રહ્યો છે – નહીં કે મને !” અને એણે ચેખોવ તરફ આંગળી કરી.

ઉમાશંકર જોશી

[‘સર્જક પ્રતિભા’ (ભાગ 2) પુસ્તક]

આંગળી ઝાલીને એને દોરજે !

હે જગત, મારા પુત્રને આંગળી ઝાલીને દોરજે; આજે એણે શાળાએ જવાનો આરંભ કર્યો છે.

અત્યાર સુધી એ પોતાનો રાજા હતો. આજુબાજુનાં આંગણાંનો સરદાર હતો; વળી એની ઇચ્છાઓ સંતોષવા હું હાથવગો હતો.

પણ... હવે બધું બદલાઈ જશે. આજે સવારે એ ઘરનાં પગથિયાં ઊતરશે, હાથ હલાવશે અને મહાન સાહસનો આરંભ કરશે. એ સાહસમાં કદાચ યુદ્ધો, કરુણ ઘટનાઓ અને વેદનાઓનો પણ સમાવેશ હશે.

આ જગતમાં વસવા માટે શ્રદ્ધા, પ્રેમ અને હિંમત જોઈએ. એથી હે જગત, તું તેની કુમળી આંગળી પકડીને દોરજે અને જાણવા જેવું બધું જ શીખવજે. બની શકે તો આ બધા પાઠ મૃદુતાથી શીખવજે.

એણે બધું શીખવું તો પડશે. હું જાણું છું કે દુનિયામાં બધા જ માણસો ન્યાયી નથી હોતા કે સાચા નથી હોતા. પણ એને શીખવજે કે એક બાજુ દુષ્ટ લોકો છે, તો બીજી બાજુ સંત લોકો પણ છે. પ્રપંચી રાજકારણીઓ છે, તો સેવાભાવી સજ્જનો પણ છે, જે જગતની સમતુલા જાળવી રાખે છે; અને દુશ્મનો પણ મિત્રો બને છે ખરા, ભલે તેમાં વાર લાગે.

એને એ પણ શીખવજે કે મહેનતથી કમાયેલો એક ડોલર મફત મળેલા પાંચ ડોલર કરતાં વધારે મૂલ્યવાન છે. હાર જીતવાનું એને શીખવજે, પણ જીતવામાં કેવી મજા છે તે પણ એને શીખવજે. અદેખાઈથી એને અળગો રાખજે, સ્મિતનું મૂલ્ય એને સમજાવજે.

પુસ્તકોની અદ્ભુત દુનિયાનાં એને દર્શન કરાવજે.

આકાશમાં ઊડતાં પંખીઓ, સૂર્યના પ્રકાશમાં ગુંજારવ કરતી મધમાખીઓ, લીલા ડુંગરા પર ખીલેલાં પુષ્પોનું સન્નાતન રહસ્ય શોધવા એને થોડોક નિરાંતનો સમય આપજે.

એને શીખવજે કે ચોરી કરીને પાસ થવા કરતાં નાપાસ થવામાં વધારે પ્રતિષ્ઠા છે.

ભલે બીજા બધા એને ખોટો કહે તોપણ એને પોતાના વિચારો પર વિશ્વાસ રાખવાનું શીખવજે. સજ્જન સાથે સજ્જન અને દુર્જન સામે અણનમ રહેતાં શીખવજે. સૌનું ભલે એ સાંભળે, પણ જે સાંભળ્યું હોય તેને વિવેકપૂર્વક સમજ જે સાચું હોય તે સ્વીકારતાં એને આવડવું જોઈએ.

બીજાઓ જ્યારે પવન પ્રમાણે પીઠ બદલે ત્યારે ટોળાંને અનુસરવાને બદલે એ એકલો પોતાને માર્ગ જઈ શકે એ માટે એને બળ આપજે.

દુખ હોય ત્યારે એને હસવાનું શીખવજે, પણ રડવામાં શરમાવાપણું નથી તે પણ એને કહેજે. મીઠાશથી સાંભળવાનું ને કડવાશથી ન અકળાવાનું એને

શીખવજે. આત્મા અને હૃદયનાં દ્વાર એ બંધ ન કરે તે જોજે. ટોળાંની બૂમોથી એ નમી ન પડે અને જે સાચું છે તેને માટે જીવસતોસટની લડાઈ આપતાં એ અચકાય નહીં. એમ એને શીખવજે.

હે જગત, આ બધું એને મૃદુતાથી શીખવજે, પણ એને ખોટાં લાડ લડાવીશ નહીં. સુવર્ણ તો અગ્નિમાં તપીને જ શુદ્ધ બને છે.

મારી લાગણી કદાચ તને વધુ પડતી લાગે, મારી માગણી મોટી લાગે તોપણ હે જગત, તારાથી જે કંઈ બની શકે એ બધું કરજે, કારણ કે એ મારો નાનકડો બહુ મજાનો દીકરો છે.

એબ્રહામ લિંકન (અનુ. ઈશા-કુન્દનિકા)

["ઝરૂબે દીવા" પુસ્તક : 2001]

માલમી બેઠો રે

હરમત હારો મા, હૈયાદૂબળા !
માથે કાં રાખો મલકનો ભાર ?
માલમી બેઠો રે હાથ સુકાન લઈ,
બેડી તારી કરી દેશે પાર.
વાયરા ચડે જો વસમા ચૌદિશે,
એમાં વીરા, તારો તે શું વાંક ?
મોજાંનો તું ખેલ જોને મોજથી,
રોઈ રોઈ થાવું શેણે રાંક ?
ભલેને ઝળૂંબે રાતબિહામણી,
ધન ધન ઢળે છો અંધાર;
માલમી બેઠો છે હાથ સુકાન લઈ,
બેડી તારી કરી દેશે પાર.
“મારા મારા” કહી જેને વળગતો,
ભેરુ તારા મૂઆ ક્યાં આ વેળ ?
તારાં તે રખવાળાં કરશે આ સમે
એવું એક નામું તો ઉખેળ !
વંટોળિયા ફૂંકાશે, છાતી ફાટશે,
હાય જાણે જળબંબાકાર !
માલમી બેઠો રે હાથ સુકાન લઈ,
બેડી તારી કરી દેશે પાર.
મકરન્દ દવે

વિદાય

પ્રમુખનો હોદ્દો સંભાળી લેવાને વોશિંગ્ટન જવા ઊપડવાનો દિવસ નજીક આવી પહોંચ્યો. ત્યાં જવા પહેલાં સૌ પ્રથમ તેની અપર માતા સેલીને મળવા લિંકન ગયો. એક બાજુ પોતાના પેટના દીકરાના કરતાં પણ વધારે પ્રેમ વરસાવનાર અપર માતા, અને બીજી બાજુ તેના પર સગી માતા કરતાં પણ વધારે માયામમતા રાખનાર સાવકો પુત્ર : એવાં એ માતા-પુત્રને એકબીજાંની વિદાય લેવાનું વસમું થઈ પડ્યું. છૂટા પડતી વખતે વૃદ્ધ સેલી લિંકનને વળગી પડી અને ડૂસકાં ખાતી ખાતી બોલી, “એબ, પ્રમુખપદ માટે તું ઉમેદવારી કરે એ મારે જોઈતું નહોતું, અને તું પ્રમુખ ચૂંટાય એ પણ હું માગતી નહોતી. મારું હૃદય કહે છે કે તને કંઈક થવાનું છે અને આપણે સ્વર્ગમાં મળીએ ત્યાં સુધી હું તને કદી મળી શકવાની નથી.”

માતાની વિદાય લીધા પછી, પોતાની જુવાનીના આરંભના દિવસો જ્યાં તેણે ગાળ્યા હતા એ સ્થળોની મુલાકાતે પણ લિંકન ગયો, જૂના સાથીઓને મળ્યો, તેમની સાથે અગાઉની વાતો યાદ કરી અને તેમની પ્રેમભરી વિદાય લીધી.

દરમ્યાન, સંઘરાજ્યમાંથી છૂટાં પડી ગયેલાં દક્ષિણનાં રાજ્યોના પ્રતિનિધિઓએ પોતાના અલગ રાજ્યની સ્થાપના કરી. ‘કોન્ફેડરેટ સ્ટેટ્સ ઓફ અમેરિકા’ એવું નામ તેને આપવામાં આવ્યું. આમ, ગુલામ-માલિકો લાંબા સમયથી જેની ધમકી આપતા આવ્યા હતા એ તેમણે કર્યું અને યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સના સંઘ રાજ્ય પર જીવલેણ ફટકો માર્યો.

વોશિંગ્ટન જવાને 11મી ફેબ્રુઆરીએ સ્પ્રિંગફીલ્ડથી નીકળવાનું હતું. આગલે દિવસે, વોશિંગ્ટન રવાના કરવાનો સામાન ચૂંટાયેલા પ્રમુખે જાતે જ પેક કર્યો, પારસલો જાતે દોરડાંથી મજબૂત બાંધ્યાં અને તેના પર લેબલો ચોડી જાતે સરનામાં કર્યાં. જાતે ઘરનું આંગણું વાળનાર, જાતે ગાય તથા ઘોડાને ઘાસ નીરનાર તથા તેમની કોઢ સાફ કરનાર, પોતાની અને ક્યારેક પડોશીની પણ ગાય જાતે દોહી લાવનાર અને ઘર માટે જરૂરી લાકડાં પણ જાતે જ ફાડનાર પુરુષમાં રાષ્ટ્રનો વડો ચૂંટાયાથી કશો જ ફરક પડ્યો નહીં.

બીજે દિવસે વહેલી સવારે લિંકનને વોશિંગ્ટન લઈ જવા માટે સ્પેશિયલ ગાડી તૈયાર ઊભી હતી. મેરી તથા છોકરાંઓ પાછળથી તેની સાથે થવાનાં હતાં. ચૌદ માણસોના રસાલા સાથે તે સ્ટેશન પર પહોંચ્યો ત્યારે આકાશ વાદળાંઓથી ઘેરાયેલું હતું અને ઝરમર ઝરમર વરસાદ વરસતો હતો. લિંકનના મિત્રો અને પ્રશંસકો તેને વળાવવાને સ્ટેશન પર જમા થયા હતા. એ દરેક સાથે લિંકને પ્રેમપૂર્વક હાથ મિલાવ્યા. વિદાય વખતે તે કશું બોલવા માગતો નહોતો. ગાડી ઊપડવાનો સમય થયો. સિસોટી વાગી અને પોતાના ડબ્બામાં તે દાખલ થયો. વિદાય આપવા આવેલા સમુદાય પર તેણે છેલ્લી વાર નજર કરી ત્યારે એ સુપરિચિત અને સ્નેહાળ ચહેરાઓ જોઈને

તેનું હૈયું ભરાઈ આવ્યું. ચિંતાથી નખાઈ ગયેલા તેના ચહેરા પર આંસુ ટપક્યાં, અને જેમની સાથે તેનું જીવન પા સદી સુધી ઓતપ્રોત થયું હતું તેમના પ્રત્યે આભારની ઊંડી લાગણી પ્રગટ કર્યા વિના તેનાથી રહેવાયું નહીં. અંતરના ઊંડાણમાંથી શબ્દો આપોઆપ સરી પડ્યા :

“મિત્રો, આ છૂટા પડતી વખતની મારી શોકની લાગણી, મારી સ્થિતિમાં ન મુકાયો હોય એવો કોઈ પણ માણસ સમજી શકે એમ નથી. આ સ્થળનો તથા અહીંના લોકોની ભલાઈ અને માયામમતાનો હું દરેક રીતે ઋણી છું. પા સદી સુધી હું અહીં રહ્યો છું, અને અહીં જ યુવાન મટી વૃદ્ધ થયો છું. અહીં જ મારાં બાળકો જન્મ્યાં અને એક તો અહીંની જ ભૂમિની ગોદમાં સૂતું છે. (પ્રમુખ) વોશિંગ્ટનને માથે હતું એના કરતાં પણ ભગીરથ કાર્ય માથે લઈને હું અહીંથી જાઉં છું. હું અહીં ક્યારે પાછો આવીશ, અથવા ક્યારે પણ પાછો આવીશ કે કેમ, એ તો ભગવાન જાણે. જે દેવી શક્તિનો તેને (વોશિંગ્ટનને) સહારો હતો તેની મદદ વિના હું સફળ થઈ શકું એમ નથી. તેની મદદ હશે તો હું કદી નિષ્ફળ નીવડનાર નથી. સૌના કલ્યાણને અર્થે જે સર્વત્ર વ્યાપી રહ્યો છે તે ઈશ્વર પર શ્રદ્ધા રાખીને આપણે આશા રાખીએ કે હજી સૌ રૂડાં વાનાં થશે. તેને આશરે હું તમને સોંપું છું અને ઇચ્છું છું કે તમારી પ્રાર્થનામાં તમે પણ મને તેને આશરે સોંપજો.”

લિંકનના આ લાગણીભર્યા ઉદ્ગાર સાંભળીને તેને વળાવવા આવેલા સૌની આંખો પણ ભીની થયા વિના ન રહી. ગાડી ઊપડ્યા પછી, વિદાય આપવા આવેલા લોકો દેખાય ત્યાં સુધી આંખો ખેંચીખેંચીને લિંકને તેમના તરફ જોયા કર્યાં. પછી તેણે ડબ્બામાં પોતાની બેઠક લીધી. એ ગાડી પાટનગર વોશિંગ્ટન તરફ, આંતરવિગ્રહ તરફ, શહીદી તરફ તેને લઈ જઈ રહી હતી. વળાવવા આવેલાઓ પણ, ગાડી દેખાતી બંધ થઈ ત્યાં સુધી, એકીટસે તેની તરફ જોઈ રહ્યા. પોતાના એ ઉમદા નગરબંધુને તેઓ ફરીથી જીવતો જોવાના નહોતા.

મણિભાઈ ભ. દેસાઈ
[‘અબ્રાહમ લિંકન’ પુસ્તક]

વ્યાસની પ્રતિમા

વ્યાસ ભગવાનના એક શ્લોકનું મને વારંવાર સ્મરણ થાય છે : “હાથ ઊંચા કરી કરીને હું તમને વીનવું છું, હે દેશબાંધવો, કે તમારે જો કામનાપ્રાપ્તિ માટે અર્થ-ઉપાર્જન કરવું હોય તોપણ એ ધર્મસહિત જ કરી શકાય તેમ છે. તો એ ધર્મ તમે કેમ નથી સેવતા ?”

ન્યુ યોર્કના બારામાં સ્વતંત્રતાનું પૂતળું છે. મારું ચાલે તો હું મુંબઈના બારામાં ઊર્ધ્વબાહુ વ્યાસની પ્રતિમા મુકાવું અને તેની નીચે પ્રસ્તુત શ્લોક કોતરાવું.

ઉમાશંકર જોશી

અમર બે મિનિટ

જનરલ રોબર્ટ લીની સમર્થ દોરવણી નીચે [અમેરિકાના] દક્ષિણના કોન્ફેડરેટ રાજ્યનું સૈન્ય સંઘરાજ્યનાં સૈન્યો પર એક પછી એક વિજય મેળવતું આવ્યું હતું. સાત મહિનાના ગાળા દરમ્યાન જનરલ લીએ સંઘરાજ્યના કરતાં લગભગ અરધા સૈન્ય તથા ઘણી ઓછી શસ્ત્રસામગ્રીથી સંઘરાજ્યનાં સૈન્યોનો બે વાર કચ્ચરઘાણ કાઢીને તેને સખત હાર આપી હતી.

પોટોમેક નદી ઓળંગીને જનરલ લી પોતાના સૈન્યને ઉત્તરમાં દોરી ગયો. ઉત્તરનાં હેરિસબર્ગ, ફિલાડેલ્ફીઆ, બાલ્ટીમોર, વોશિંગ્ટન વગેરે મહત્ત્વનાં શહેરો સર કરવાનો તેનો ઇરાદો હતો. જનરલ લીની ચડાઈથી આખા ઉત્તરમાં ગભરાટ ફેલાઈ ગયો. લીના સૈન્ય આગળ નિરાશ્રિતોનાં ટોળેટોળાં નાસભાગ કરવા લાગ્યાં.

લીનો સામનો કરવાને સંઘરાજ્યના સૈન્યને ઝડપથી રવાના કરવામાં આવ્યું. લિંકને જનરલ મીડને એ લશ્કરની સરદારી સોંપી. મીડે જનરલ લીના સૈન્યનો પીછો પકડ્યો. ગેટીસબર્ગના નાનકડા કસબા નજીક બંને લશ્કરો અણધાર્યાં ટકારાઈ પડ્યાં. એ યુદ્ધ દક્ષિણ તેમજ ઉત્તર માટે કટોકટીભર્યું અને જીવનમરણનું હતું. દક્ષિણ હારે તો તેની કેડ ભાંગે અને આંતરવિગ્રહમાં વિજય મેળવવાની તેની છેલ્લી આશા નષ્ટ થાય. ઉત્તર હારે તો સંઘરાજ્ય ઇન્નભિન્ન થઈ જાય.

ગેટીસબર્ગના રણક્ષેત્ર પર ત્રણ દિવસ ખૂનખાર યુદ્ધ ચાલ્યું. પહેલા બે દિવસ તો પરિણામ અનિશ્ચિત રહ્યું, પણ ૩જી જુલાઈએ સંઘરાજ્યના સૈન્યે કોન્ફેડરેટ સૈન્યને મારી હટાવ્યું. લી પરિસ્થિતિની ગંભીરતા વરતી ગયો અને પોતાના હજારો યુનંદા સૈનિકોના મૃતદેહોને જેમના તેમ પડતા મૂકીને પીછેહઠ કરવાનો તેણે પોતાના સૈન્યને હુકમ આપ્યો.

આંતરવિગ્રહમાં અત્યાર સુધી લડાયેલાં યુદ્ધોમાં ગેટીસબર્ગનું યુદ્ધ સૌથી વધુ ખૂનખાર હતું. એમાં કોન્ફેડરેટ રાજ્યના 28,000 તથા સંઘરાજ્યના 23,000 સૈનિકોની ખુવારી થવા પામી. દક્ષિણને ખમવો પડેલો એ સૌથી મોટો પરાજય હતો. યુદ્ધ જોકે પછી બે વરસ ચાલુ રહ્યું. પણ ગેટીસબર્ગના વિજય પછી ઉત્તરના અંતિમ વિજય વિશે હવે કશી શંકા રહી નહીં. એ કારણે એ યુદ્ધમાં પોતાનો જાન કુરબાન કરનારા સૈનિકો જ્યાં ચિરનિદ્રામાં પોઢ્યા હતા એ સ્થળની રાષ્ટ્રીય સ્મારક તરીકે પ્રતિષ્ઠા કરવાનું ઠરાવવામાં આવ્યું.

1863ના નવેમ્બરની 19મી તારીખે એ સમારંભ યોજવાનું નક્કી કરવામાં આવ્યું અને તેમાં હાજરી આપવાને પ્રમુખ લિંકન, મુલકી તેમજ લશ્કરી અધિકારીઓ તથા દેશના અનેક નામાંકિત ગૃહસ્થોને આમંત્રણ આપવામાં આવ્યાં. એ પ્રસંગે શહીદોને અંજલિ આપવાને દેશના સૌથી મશહૂર વક્તા એડવર્ડ એવરેટને નોતરવામાં આવ્યા હતા. લિંકન એ ઐતિહાસિક પ્રસંગને ઘટે એવું ભાષણ તૈયાર કરવા ઇચ્છતા

હતા. પણ તેનાં ભરચક રોકાણોને લઈને એ માટે તે બિલકુલ વખત કાઢી શક્યા નહીં. આખરે 18મી તારીખે ગેટીસબર્ગ જવાને તે નીકળ્યા એ સ્પેશિયલ ગાડીમાં જ, બીજે દિવસે આપવાનું પોતાનું નાનકડું ભાષણ ઉતાવળે તેણે ચીતરી કાઢ્યું.

મુખ્ય વક્તા એવરેટે એ પ્રસંગની ગંભીરતા, મહત્તા તથા યશસ્વિતા વિસ્તારથી વર્ણવતું વ્યાખ્યાન બે કલાક સુધી આપ્યું. એ પછી લિંકન ઊભા થયા. કોટના ગજવામાંથી પોતાનું લખેલું ભાષણ તેણે કાઢ્યું. એ કાગળ એક હાથમાં રાખી, બીજા હાથથી ચશમાં ચડાવીને તેના પર નજર કરી લીધી, અને કાગળ પાછો ગજવામાં મૂકી દીધો. પછી તે આ પ્રમાણે બોલ્યા :

“સત્યાશી વર્ષ પૂર્વે આપણા રાષ્ટ્રવિધાયકોએ આ ખંડ પર એક નવું રાષ્ટ્ર નિર્માણ કર્યું, જેનું ધ્યેય સ્વતંત્રતા હતું અને ઈશ્વરે માણસમાત્રને સમાન સર્જ્યા છે એ સિદ્ધાંતને જે વરેલું હતું.

“એ રાષ્ટ્ર, અથવા એવા ધ્યેય તેમજ સિદ્ધાંતને વરેલું બીજું કોઈ રાષ્ટ્ર, લાંબા કાળ સુધી ટકી શકે કે કેમ, એની કસોટી કરે એવા એક મહાન આંતરવિગ્રહમાં આપણે હાલ રોકાયા છીએ.

“એ વિગ્રહના એક મહાન રણક્ષેત્ર પર આપણે એકઠા થયા છીએ. એ રાષ્ટ્ર જીવતું રહે એટલા માટે જેમણે પોતાના જીવનની આહુતિ આપી તેમના અંતિમ વિશ્રામસ્થાન તરીકે તેના થોડા ભાગની પ્રતિષ્ઠા કરવાને આપણે એકઠા થયા છીએ.

“આપણે એમ કરીએ એ સર્વથા ઉચિત અને યથાર્થ છે.

“પરંતુ વ્યાપક અર્થમાં આ ભૂમિને આપણે સમર્પિત કરી શકતા નથી. જીવતા રહેલા તથા વિદેહ થયેલા જે વીરપુરુષો આ સ્થળે ઝૂઝ્યા હતા તેમણે જ તેને પુનિત કરી છે. તેમાં વધારો કે ઘટાડો કરવા આપણી પામર શક્તિ અસમર્થ છે.

“આપણે અહીં જે બોલીએ, તેની દુનિયા ભાગ્યે જ નોંધ લેશે, અથવા ઝાઝો સમય તેને યાદ રાખશે; પરંતુ તેમણે અહીં જે કર્યું, એ તે કદી ભૂલી શકનાર નથી.

“ખરેખર તો, જેને તેમણે ઉમદા રીતે આટલે સુધી આગળ ધપાવ્યું તે અધૂરા રહેલા કાર્યને પૂરું કરવા આપણે આપણી જાત સમર્પણ કરીએ, એ આપણી જીવતા રહેલાઓની ફરજ છે. હવે તો, અધૂરું રહેલું જે મહાન કાર્ય આપણી સામે છે તેને આપણી જાત આપણે સમર્પણ કરીએ. આ કાર્યમાં છેવટ સુધી પોતાની અશેષ નિષ્ઠા જેમણે અર્પણ કરી, તે યશસ્વી શહીદો પાસેથી અધિકતર નિષ્ઠાની આપણે દીક્ષા લઈએ. આપણે એવો અડગ નિર્ધાર કરીએ કે જેમણે અહીં પ્રાણ પાથર્યા છે તેમનાં બલિદાનો વ્યર્થ નથી ગયાં, અને ઈશ્વરની છત્રછાયા નીચે રાષ્ટ્રમાં સ્વતંત્રતા નવો જન્મ પામે જેથી કરીને પ્રજાની, પ્રજા દ્વારા ચાલતી અને પ્રજા કાજે ચાલતી સરકાર પૃથ્વી પરથી નાશ ન પામે.”

આ રીતે બે મિનિટમાં લિંકનનું ભાષણ, જાણે શરૂ થયું તે પહેલાં જ પૂરું થયું ! તેની સામે કેમેરા ગોઠવીને ઊભેલા ફોટોગ્રાફરને ફોટો પાડવા જેટલો સમય

પણ ન મળ્યો.

“આપણે અહીં જે બોલીએ, તેની દુનિયા ભાગ્યે જ નોંધ લેશે, અથવા ઝાઝો સમય તેને યાદ રાખશે,” એવું લિંકને પોતાના ભાષણમાં કહ્યું હતું. પરંતુ તેની એ ધારણા ખોટી પડનાર હતી. ગેટીસબર્ગ ખાતે તેણે ઉચ્ચારેલા શબ્દોની દુનિયાએ નોંધ લીધી એટલું જ નહીં, હજી પણ તે એને યાદ કરે છે અને લોકશાહી જીવતી રહેશે ત્યાં સુધી યાદ કરતી રહેશે. સત્યાસત્ય તેમ જ સાર-અસારની સાચી મુલવણી કરનાર કાળે તેને અમરત્વ આપ્યું.

મણિભાઈ ભ. દેસાઈ

[‘અબ્રાહમ લિંકન’ પુસ્તક]

હરિ એને હાથવગે

જેને ઊંચા ઉતારા રે, ઓછા પડે આભ તણા,
એ તો ભાંગલી ભીંતે રે, હસી ઊભા આ હમણાં.
આંખો આડી છો ચાલે રે, ચાલે ઊંધા ચરણ છતાં,
એ તો આવે ને આવે રે, આવે હસતાં હસતાં.

હરિ, આ કોને કહેવું રે, ભૂલોમાં જે રોજ ભમે,
એને પંથ સુઝાડો રે, સામેથી તમે જ તમે.
તમે શેરી વચાળે રે, વળી તમે સીમ મહી,
ક્યાં ને શી રીતે મળશો રે, એનું કોઈ નીમ નહીં.

કાલ ગરવાને માથે રે, બેઠા અવધૂત થઈ,
આજ જોયા તો બેઠા રે, બજારે બકાલું લઈ.
સ્વામી ! આ કેવી લીલા રે, કેવી આ તે જાદુગરી,
નજરું ખાલી ને ખાલી રે, ને તોય ભરી ને ભરી.

હવે હરખે હું હાલું રે, હવે હાલું કોઈ દિશે,
એક તમને નિહાળું રે, હું કોઈ ને કોઈ મિષે ?
મારા સરવે મનોરથ રે, બળ્યા તો ભલેને બળ્યા;
આ તે અચરજ કેવું રે, કે એમાં તમે જ મળ્યા !

હવે ઢોલ પિટાવું રે કે નગર ઢંઢેરો કરી,
કોઈ આઘા મ જાજો રે, કે અમથાં ને અમથાં મરી.
જેનું કાંઈ ન હાલે રે, જેનું નહીં કોઈ જગે,
હોંશે હોંશે રહે છે રે, હરિ એને હાથવગે.

મકરન્દ દવે

આપની યાદી

જ્યાં જ્યાં નજર મારી ઠરે યાદી ભરી ત્યાં આપની;
આંસુ મહીં એ આંખથી યાદી ઝરે છે આપની !
માશૂકોના ગાલની લાલી મહીં લાલી અને
જ્યાં જ્યાં ચમન જ્યાં જ્યાં ગુલો ત્યાં ત્યાં નિશાની આપની !
જોઈ અહીં ત્યાં આવતી દરિયાવની મીઠી લહર;
તેની ઉપર ચાલી રહી નાજુક સવારી આપની !
તારા ઉપર તારા તણાં ઝૂમી રહ્યાં જે ઝૂમખાં;
તે યાદ આપે આંખને ગેભી કચેરી આપની !
આ ખૂનને ચરખે અને રાતે અમારી ગોદમાં;
આ દમ-બ-દમ બોલી રહી ઝીણી સિતારી આપની !
આકાશથી વર્ષાવતા છો ખંજરો દુશ્મન બધા;
યાદી બનીને ઢાલ ખેંચાઈ રહી છે આપની !
દેખી બૂરાઈ ના ડરું હું, શી ફિકર છે પાપની ?
ધોવા બૂરાઈને બધે ગંગા વહે છે આપની !
થાકું સિતમથી હોય જ્યાં ના કોઈ ક્યાંયે આશના;
તાજી બની ત્યાં ત્યાં ચડે પેલી શરાબી આપની !
જ્યાં જ્યાં મિલાવે હાથ યારો ત્યાં મિલાવી હાથને;
અહેસાનમાં દિલ ઝૂકતું, રહેમત ખડી ત્યાં આપની !
પ્યારું તજીને પ્યાર કોઈ આદરે છેલ્લી સફર;
ધોવાઈ યાદી ત્યાં રડાવે છે જુદાઈ આપની !
રોઈ ન કાં એ રાહમાં બાકી રહીને એકલો ?
આશકોના રાહની જે રાહદારી આપની !
જૂનું-નવું જાણું અને રોઈ હસું તે-તે બધું;
જૂની-નવી ના કાંઈ તાજી એક યાદી આપની !
ભૂલી જવાતી છો બધી લાખો કિતાબો સામટી;
જોયું ન-જોયું છો બને જો એક યાદી આપની !
કિસ્મત કરાવે ભૂલ તે ભૂલો કરી નાખું બધી;
છે આખરે તો એકલી ને એ જ યાદી આપની !
'કલાપી'

લોકનાયક લિંકન

1809ની સાલમાં અમેરિકાના પશ્ચિમ પ્રદેશના એક પરગણાના નોલીન કીક નામના સ્થળે, 14 ફૂટ લાંબી-પહોળી ઝૂંપડીમાં એબ્રહેમ લિંકનનો જન્મ થયો હતો. તે વખતે આ પ્રદેશ પૂર્વના કરતાં ઓછો વિકસ્યો હતો. ત્યાં હજી બધે ગીચ જંગલ હતું. વધારે આબાદ થયેલા પૂર્વ પ્રદેશમાં જે લોકો જીવનસંગ્રામમાં નાસીપાસ થાય અથવા ગુલામો ખરીદીને રાખી ન શકે, તેવા લોકો જંગલના આ પશ્ચિમ પ્રદેશમાં આવીને વસતા. તેઓ ઝાડઝાંખરાં કાપી નાખી, જંગલ સાફ કરી, ઝૂંપડાં બાંધીને વસતા અને સાફ કરેલી જમીનમાં મકાઈ તથા બટાટા પકવી કે શિકાર કરીને પોતાનું ગુજરાન ચલાવતા.

આમ નવી બનતી વસાહતમાં હજી વ્યવસ્થિત સમાજ સ્થપાયો નહોતો. સૌ લોકો સાખત મહેનત કરી જીવન જીવતા હતા. ભૂમિતલ તેમની શય્યા હતી. ઓઢવા-પહેરવા માટે શિકાર કરેલાં પશુનાં ચામડાં, રાંધવા-ખાવા માટે થોડાં માટીનાં વાસણો, અને થોડાં ખેતીનાં ઓજારો, એ તેમની ઘરવખરી હતી. વળી તેઓનું જીવન સ્થાયી પણ ન હતું. એક જગ્યાએ ન ફાવે, તો બીજી અનુકૂળ જગ્યાએ તેઓ સ્થાનાંતર કર્યા કરતા. પાંચ-છ ઝૂંપડાંથી વધારે વસ્તી કોઈ સ્થળે ભાગ્યે જ જોવા મળતી.

આવા નવા વસતા જતા અરણ્ય-પ્રદેશમાં એબ્રહેમ લિંકને પોતાની જિંદગીનાં પહેલાં સત્તર વર્ષ વિતાવ્યાં.

એબ્રહેમ લિંકનના પિતાનું નામ ટોમસ અને માતાનું નામ નાન્સી હતું. ટોમસ નિરક્ષર, તરંગી અને ભોળા સ્વભાવનો હતો. નાન્સી ભણેલીગણેલી અને મૃદુ તથા પ્રેમાળ સ્વભાવની હતી. ટોમસ પહેલાં સુતારીનો ધંધો કરતો હતો અને પછીથી તેણે ખેતી કરવાનું શરૂ કર્યું હતું.

એબ્રહેમ લિંકનને બધાં એબ કહીને બોલાવતાં. એબને સારાહ નામે મોટી બહેન હતી. એબ્રહેમ લિંકનના જીવન-ઘડતરમાં તેની માતાએ સારો ફાળો આપ્યો છે. માતા બાળકોને 'બાઈબલ' વાંચી સંભળાવતી. એબને માતાએ જ કક્કો શીખવ્યો હતો. એબ પણ પોતાની જેમ વાંચતો-લખતો થાય, એવી તેને હોંશ હતી. તે સમયમાં ભણવા માટે શાળાની કશી વ્યવસ્થા ન હતી. પરંતુ એબને કેળવણી મળે તે માટે તેની મા બધા પ્રયત્ન કરતી. બાજુના ગામમાં કોઈ શિક્ષક શાળા શરૂ કરે, તો એબને એ ત્યાં ભણવા મોકલતી. એબ પણ ખૂબ ચીવટ રાખીને વિદ્યાભ્યાસ કરતો.

ટોમસ એક સ્થળેથી બીજે સ્થળે વસવાટ ફેરવ્યા કરતો હતો, તેથી એબને તૂટક તૂટક કેળવણી મળી હતી. સત્તર વર્ષની ઉંમર સુધીમાં એબને ત્રણ જ વખત નિશાળનો લાભ મળેલો.

ઉંમર વધતી ગઈ તેમ એબની જિજ્ઞાસા તથા વાચનનો શોખ ઉત્તરોત્તર વધતાં જ ગયાં. જે કોઈ ચોપડી તેના હાથમાં આવે તેને તે વાંચી નાખતો. નાનપણમાં જ ‘બાઈબલ’, ‘રોબિન્સન ક્રૂઝે’, ‘પ્રિલિગિમ્સ પ્રોગ્રેસ’, ‘ઈસપની વાતો’ વગેરે અનેક પુસ્તકો તેણે વાંચી નાખ્યાં હતાં.

એક દિવસ તેને ખબર પડી કે, દૂરની વસાહતમાં એક માણસ પાસે સ્વાતંત્ર્યવીર જોર્જ વોશિંગ્ટનનું ચરિત્ર છે. લાગલો તે તેની પાસે પહોંચ્યો અને પુસ્તક માગી લાવ્યો. એક રાતે તાપણીના પ્રકાશમાં વાંચીને પુસ્તક છાપરાની ફાટમાં ભરાવી તે સૂઈ ગયો. રાતે વરસાદ પડ્યો અને તે પુસ્તક પલળી ગયું. તરત જ એ પુસ્તક લઈને તે એના માલિક પાસે પહોંચ્યો અને ચોપડીને થયેલા નુકસાનની વાત કરી. માલિકે ત્રણ દિવસની મજૂરીની માગણી કરી. એબને નુકસાનનું આ વળતર વધારે લાગ્યું. તેણે પૂછ્યું : “ત્રણ દિવસની મજૂરી માત્ર નુકસાનની પેટે કે આખા પુસ્તક પેટે ?” માલિકે જણાવ્યું કે, “ત્રણ દિવસની મજૂરી કરો, એટલે એ પુસ્તક તમારું.” તેને ત્યાં ત્રણ દિવસની મજૂરી કરી એબે એ પુસ્તક પોતાનું કર્યું.

*

નાનપણમાં એબ તેના પિતા સાથે લાકડાં કાપવાનું પણ કામ કરતો. સાત વરસના એબને તેના પિતાએ કુહાડીની દીક્ષા આપી હતી તે દિવસથી માંડીને તેવીસમા વરસ સુધી તેણે કુહાડીનો ઉપયોગ કર્યો હતો. ખેતરમાં કામ ન હોય અથવા પિતા શિકારે જાય ત્યારે બળતણ આણવું, નજીકના ઝરામાંથી પાણી ભરી લાવવું, ગાયને ઘાસ નીરવું વગેરે ઘરકામમાં એબ માતાને મદદ કરતો.

એબ દશ વર્ષનો પણ ન થયો ત્યાં તો મરકી ફાટી નીકળી, તેમાં તેની માતા નાન્સી ઝડપાઈ ને નાનાં બાળકોને માવિહોણાં મૂકી ચાલી ગઈ. આમ માતા જવાથી એબનું જીવન હંમેશ માટે એકલવાયું અને વિષાદમય બની ગયું. એની અસર લિંકનના ચહેરા પર કાયમની થઈ. મુખ પર કરુણાભર્યો વિષાદ અને આંખોમાં દયામય ખેદ લિંકનના મુખનાં ખાસ લક્ષણો ગણાય છે. જીવનભર અનેક વિરોધીઓના વિરોધ તથા વેરીઓનાં વેર તે લક્ષણોએ શમાવ્યાં અને અસંખ્ય દુઃખ મિટાવ્યાં. લિંકનના જીવન પર તેની માતાની ચિરસ્થાયી અસર પડી હતી. પોતાની માતા વિષે તે હંમેશાં કહેતા :

“હું જે કંઈ છું અને હજી પણ થવાની આકાંક્ષા રાખું છું, તે બધું મારી માતાને જ આભારી છે.”

માવિહોણાં બાળકોને એકલાં અટૂલાં જોઈને ટોમસે બીજી વાર લગન કરવાનો વિચાર કર્યો. તે સેલી નામની બાઈ સાથે પરણ્યો. સેલીએ નાન્સીનાં નમાયાં બાળકોને પ્રેમથી પોતાનાં કરી લીધાં અને પેટનાં છોકરાંની જેમ ઉછેર્યાં. એબને તેના પ્રત્યે ભારે મમતા બંધાઈ અને તે તેના જીવન પર્યંત ટકી. એબને ભણતરનો શોખ હતો

એ સેલી જોઈ ગઈ અને તેના એ શોખને તેણે ઉત્તેજન આપ્યું.

સત્તર વરસની ઉંમરે એબ છ ફૂટ ચાર ઈંચ ઊંચો જુવાન થયો હતો. તેના પિતા હવે તેને મજૂરીએ મોકલવા લાગ્યા. લાકડાં ચીરવામાં તે એવો કુશળ હતો કે, એ કામ માટે ઠેર ઠેરથી એની માંગણી આવતી. કામ કરતાં કરતાં તે પોતાના સાથીઓને તરેહ તરેહની બોધક વાર્તાઓ, દષ્ટાંતો અને રમૂજી ટુચકાઓ કહેતો. કામકાજમાં તેની પ્રમાણિકતા અને નિર્મળ ચારિત્ર્ય આસપાસ બધે કહેવતરૂપ થઈ ગયાં હતાં.

*

એક દિવસ, પાસેની અદાલતમાં ખૂનના કોઈ આરોપીનો બચાવ કરવાને અમેરિકાના એક નામાંકિત વકીલ આવેલા છે એવું જાણીને તે કેસ સાંભળવા એબ ગયો. વકીલનું ભાષણ સાંભળીને તે છક થઈ ગયો. તેને પણ બોલવાની કળા ખીલવવાનું મન થયું. એટલે તે વારંવાર જંગલમાં જઈ વૃક્ષો સમક્ષ વ્યાખ્યાન આપી વક્તૃત્વના પાઠો લેવા લાગ્યો. તેણે યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સનું રાજ્યબંધારણ તથા સ્વતંત્રતાના જાહેરનામાનો પરિચય કર્યો. પરંતુ હજી તેની દુનિયા પોતાના પરગણાની નાની વસાહતને ઓળંગીને આગળ ગઈ નહોતી. એવામાં વિશાળ દુનિયાનો અનુભવ મેળવવાની તેને એક અણધારી તક સાંપડી.

એક વેપારીએ એબનેમને પોતાનો માલ હોડીમાં ભરીને દક્ષિણમાં આવેલા ન્યૂ ઓર્લીઅન્સ ગામ લઈ જવા નોતર્યો. આ તેના જીવનની યાદગાર મુસાફરી બની ગઈ. આ મુસાફરી વેળાએ પહેલી વાર તેને હબસી ગુલામીનાં દર્શન થયાં. સ્ટીમરોમાં લોઢાની સાંકળથી જકડાયેલા ગુલામો રૂપી સજીવ માલ તેણે જોયો. વિશાળ ખેતરોમાં કામ કરતાં હજારો ગુલામોનાં ઝુંડ તેના જોવામાં આવ્યાં. અને ન્યૂ ઓર્લીઅન્સના ગુલામોના બજારે તો તેના મર્મ ઉપર કારી ઘા કર્યો. ગુલામ સ્ત્રી-પુરુષોને બળજબરીથી હંમેશ માટે તેમના કુટુંબથી વિખૂટાં પાડી દૂર દૂરના પ્રદેશમાં વેચી દેવાતાં જોઈ તે સમસમી ગયો. આ અનુભવે તેના મનમાં ગુલામીની પ્રથા માટે તિરસ્કાર પેદા કર્યો.

*

આ ગુલામીની પ્રથા અમેરિકામાં શી રીતે શરૂ થઈ, એ જાણવા જેવી હકીકત છે. સ્વમાન, સ્વતંત્રતા અને સ્વધર્મ ખાતર માતૃભૂમિ સહિત સર્વસ્વનો ત્યાગ કરી, અનેક જોખમો અને સંકટોનો સામનો કરી, યુરોપના ધર્મવીરોએ અમેરિકાના વિરાટ ભૂખંડનો આશરો લીધો. યુરોપના આ ધર્મનિષ્ઠ વસાહતીઓએ અમેરિકાની ભૂમિ ઉપર પગ મૂક્યો ત્યારે તેમની એક બાજુએ મહાસાગર અને બીજી બાજુએ દેશના એક છેડાથી બીજા છેડા સુધી પ્રસરેલું અરણ્ય હતું. અરણ્ય હિંસક પશુઓથી ભરપૂર હતું. આ જંગલોને કાપી કાપીને ત્યાં વસાહતીઓએ ખેતી કરવા માંડી. નવી ભૂમિએ

ધાન્યની રેલમણેલ કરી મૂકી.

પરંતુ લોભને કંઈ થોભ છે ? અમેરિકાવાસીઓને ધનનો લોભ વળગ્યો. આવી ફળદ્રુપ જમીનમાં કપાસ અને તમાકુ જેવા કમાઉં પાકો વિશાળ પાયા ઉપર કરવા તેઓ વિચારવા લાગ્યા. પરંતુ જમીનના વિસ્તારના પ્રમાણમાં તેમની વસ્તી બહુ ઓછી હતી. તેઓએ પ્રથમ 'રેડ ઇન્ડિયનો'ને (અમેરિકન આદિવાસીઓને) પકડીને તેમની પાસેથી મજૂરીનું કામ લેવા ધાર્યું. પરંતુ એમાં તેઓ ફાવ્યા નહિ. એટલે તેઓએ ઈંગ્લેંડના કેદીઓને અને યુરોપભરમાંથી મજૂરીનો કરાર કરી ગિરમીટિયા મજૂરો લાવીને કામ લેવાનો પ્રયોગ કર્યો. એમાં પણ તેઓ સફળ થયા નહિ. આ પછી તેઓની એકી નજર આફ્રિકાના ગરીબ હબસીઓ પર પડી. આ કાર્યમાં ઈંગ્લેંડના ધનલોલુપ વેપારીઓએ તેમને મદદ કરી. એ વેપારીઓ આ અબોધ હબસીઓને ભોળવી, ફોસલાવી, અનેક પ્રકારની લાલચો આપી, વહાણમાં ખડકીને અમેરિકા રવાના કરવા લાગ્યા. પછી તો જોરજુલમ અને બળજબરીથી પણ તેમને પકડવા લાગ્યા. આ રીતે, પોતાની સ્વતંત્રતા ખાતર તથા ધર્મના રક્ષણ ખાતર અમેરિકા આવી વસનારા ધર્મનિષ્ઠ લોકોએ, પોતાની અર્થેષણાને વશ થઈ આફ્રિકાની એક ગરીબ, અજ્ઞાન અને રાંકડી પ્રજાનો શિકાર કરવા માંડ્યો અને લોહીનો વેપાર શરૂ કર્યો.

*

એબ્રહેમ લિંકન જ્યારે ફરીને ન્યૂ ઓર્લીઅન્સ ગયો ત્યારે ત્યાં તે એકાદ માસ રોકાયો. આ વસવાટ દરમિયાન તેને ગુલામીની પ્રથાનો વધારે ઊંડો અને ભીષણ અનુભવ થયો. ગુલામોના હાટ આગળ સંખ્યાબંધ અર્ધનગ્ન સ્ત્રી અને પુરુષ ગુલામોનું કરુણ દશ્ય તેણે જોયું. બેહાલ ગુલામ યુવાન સ્ત્રીઓ પ્રત્યે લંપટ વેપારીઓને ગેરવર્તન કરતા જોઈને એબ્રહેમનું હૃદય દ્રવી ઊઠ્યું. તે ત્યાંથી ખિન્ન બની પાછો ફર્યો. પરંતુ પાછા ફરતાં લિંકને આ પ્રથાનો સદંતર નાશ કરવાનો સંકલ્પ કર્યો.

જીવનમાં કેટલીય તડકીછાંચડીમાંથી પસાર થતાં થતાં એબ્રહેમ લિંકન 1846માં ઇલનોય રાજ્યની ધારાસભામાં ચૂંટાયા. તે વખતે ઉત્તર અને દક્ષિણનાં સંસ્થાનો વચ્ચે ગુલામીની પ્રથા અંગે કટોકટીનો મામલો રચાયો હતો. અમેરિકાનું સંયુક્ત રાજ્ય સ્થપાયું ત્યારે વોશિંગ્ટન અને જેફરસન જેવા રાષ્ટ્રનાયકોએ ગુલામીની અમાનુષી પ્રથાને દૂર કરવા અથાગ પ્રયત્ન કર્યો હતો. પરંતુ દક્ષિણનાં છ સંસ્થાનોએ જરાયે મચક આપી ન હતી. આગળ જતાં ઉત્તરનાં સંસ્થાનો ગુલામી પ્રથા નાબૂદ કરવાની તરફેણમાં મક્કમ થવા લાગ્યાં, અને તેમ તેમ દક્ષિણનાં સંસ્થાનો ગુલામી પ્રથા જારી રાખવા વધારે કટિબદ્ધ થવા લાગ્યાં. આમ ચાલતાં ચાલતાં, લિંકનના સમય સુધીમાં દેશભરમાં ગુલામી વિરુદ્ધ ચળવળ જોરશોરથી ચાલુ થઈ હતી.

તેની અસર ઇલનોયની ધારાસભા ઉપર પણ પડી. ઇલનોય દક્ષિણનાં સંસ્થાનોની સરહદ પર આવેલું હોવાથી ત્યાંની ધારાસભાએ ગુલામીની પ્રથાનું સમર્થન કરતો ઠરાવ મોટી બહુમતીથી પસાર કર્યો. લિંકન જાણતા હતા કે તેની તરફેણમાં ખાસ કોઈ નથી, છતાં એ ઠરાવનો એણે સખત વિરોધ કર્યો. એનું પરિણામ એ આવ્યું કે આગામી ચૂંટણી વખતે તેણે ધારાસભામાંની પોતાની બેઠક ગુમાવી.

પરંતુ દેશભરમાં ગુલામી પ્રથા બંધ કરવાનું આંદોલન ઉગ્ર સ્વરૂપ પકડતું ગયું, એ દરમિયાન એવા અવનવા બનાવો બન્યા કે જેથી એક છેડેથી બીજા છેડા સુધી આખો દેશ ખળભળી ઊઠ્યો ને સંયુક્ત રાજ્યની એકતા જોખમમાં આવી પડી. રાષ્ટ્રના બે ભાગલા પડી જવાની દહેશત જાગી. આ કટોકટીની ઘડીએ લિંકનને તેના જીવનકાર્યની દિશા જડી ગઈ અને પોતાના દેશને વિનાશના માર્ગે જતો રોકવા તેણે અથાગ પરિશ્રમ શરૂ કર્યો. છેવટે સેવાભાવી સત્યવક્તા વીર લિંકનના ગુણોથી આકર્ષાઈ મતદારોએ 1860માં મોટી બહુમતીથી તેને રાષ્ટ્રના પ્રમુખ તરીકે ચૂંટી કાઢ્યા.

આવા વિષમ કાળમાં પ્રમુખ થવું એ શિરનું સાટું કરવા બરાબર હતું. દક્ષિણનાં સંસ્થાનો ખૂબ ઉશ્કેરાયેલાં હતાં. તેઓ સાથે સમાધાન કરવા અને આંતરવિગ્રહ અટકાવવા લિંકને તનતોડ પ્રયત્નો આદર્યા. પરંતુ તેણે લંબાવેલો મૈત્રીનો હાથ દક્ષિણના લોકોએ તિરસ્કારથી તરછોડ્યો.

લિંકનની ચૂંટણી પછી થોડા જ વખતમાં દક્ષિણનાં છ સંસ્થાનો સંયુક્ત રાજ્યમાંથી છૂટાં પડ્યાં. લિંકનની મુસીબતો વધતી જ ગઈ છતાં તેણે ખૂબ ધીરજ અને સ્વસ્થતા જાળવીને કામ લેવા માંડ્યું. પરંતુ સુલેહના તેના ભગીરથ પ્રયત્નો આખરે નિષ્ફળ નીવડ્યા અને લાંબા કાળ સુધી ઘુમાયા પછી ગુલામીના સવાલમાંથી જ આંતરવિગ્રહનો દાવાનળ ભભૂકી ઊઠ્યો. એની જવાબાએ આખા સંયુક્ત રાજ્યને આવરી લીધું અને લાખો અમેરિકનોનો ભોગ લીધો.

*

લિંકન જેવા માનવ-પ્રેમી અને પ્રજાતંત્રવાદીને માટે આંતરવિગ્રહનો આ ગૃહકલેશ આકરામાં આકરી કસોટી સમાન હતો. એ કારમી કસોટીમાંથી રાષ્ટ્રને હેમખેમ ઉગારી લેવાને માટે તેણે આકાશપાતાળ એક કર્યો. એ યુદ્ધ દરમિયાન તેણે પોતાની સહિષ્ણુતા, ક્ષમાશીલતા, બંધુતા, ધૈર્ય અને પ્રેમળતાનો પારાવાર પરિચય કરાવ્યો. આરંભમાં જ ઉપરાઉપરી મળતા પરાભવથી કેટલી યે વાર પ્રજાની ધીરજ ખૂટી જતી; આખી પ્રજા હતાશ થઈ જતી અને સર્વત્ર વિનાશ ને સૂનકાર દષ્ટિગોચર થતાં હતાં; ત્યારે પણ લિંકન વિરલ ઉત્સાહ અને સમતા દાખવી અડગ રહેતા અને પ્રજામાં ધીરજ, હિંમત અને વિશ્વાસનો સંચાર કરતા. છેવટે આખી પ્રજા તેના નેતૃત્વ નીચે વિજય પામી. પરંતુ એ કાળની સતત ચિંતા અને અસહ્ય જવાબદારીએ એનું

ખડતલ શરીર પણ ઘસી નાખ્યું. યુદ્ધનાં ચાર વરસમાં તે વૃદ્ધ જેવા થઈ ગયા. એની નિર્મળ અને કરુણાપૂર્ણ આંખો ઊંડી ઊતરી ગઈ; એના ચહેરા ઉપરની વિષાદની રેખાઓ ઘેરી બની; અને એનું બાલોચિત મુક્ત હાસ્ય મંદ પડ્યું.

આંતરયુદ્ધના છેવટના તબક્કામાં હવે તેના વિચારો ગુલામોની મુક્તિ તરફ વળ્યા. ગુલામી ભારે પાપ હોવા ઉપરાંત સાચા પ્રજાતંત્રની પણ વિઘાતક છે, એવી લિંકનની દૃઢ માન્યતા હતી. એ વિષે તે કહે છે : “હું ગુલામ ન થાઉં, તે જ રીતે હું માલિક પણ ન બનું : એ સૂત્ર પ્રજાતંત્રની મારી કલ્પના વ્યક્ત કરે છે. જે તંત્ર એનાથી જુદું પડે છે, તે તેટલા પૂરતું પ્રજાતંત્ર નથી.” આ મુજબ, યુદ્ધ પૂરું થતાં પહેલાં જ એક જાહેરનામું બહાર પાડી તેમણે સંયુક્ત રાજ્યના ગુલામોને મુક્ત કર્યાં.

છેવટે 1865ના જુલાઈમાં આ ભીષણ આંતરવિગ્રહનો અંત આવ્યો. આથી દેશભરમાં ભારે આનંદ પ્રવર્તી રહ્યો. એ ખૂનામરકી અટકવાથી લિંકનના હૃદયનો ભાર હળવો થયો અને તે ભાવિના સુખી દિવસોનાં સ્વપ્નાં સેવવા લાગ્યા. એ વિષે તેણે પોતાની પત્નીને કહ્યું હતું : “પાટનગર વોશિંગ્ટન આવ્યાં ત્યારથી આપણા દિવસો બહુ કપરા ગયા છે. પણ હવે યુદ્ધ પૂરું થયું છે, અને ઈશ્વરેસ્થાથી બાકીનાં વરસ સુખ ને શાંતિથી ગાળવાની આશા આપણે રાખીએ.”

પરંતુ લિંકનનું એ સ્વપ્ન પૂર્ણ ન થયું. વિજયના હર્ષમાં વોશિંગ્ટનમાં રંગરાગ ચાલી રહ્યા હતા. તેમાં ભાગ લેવાને એક દિવસ પ્રમુખ માટે પણ નાટક જોવાનો કાર્યક્રમ યોજાયો. લિંકન અને તેનાં પત્ની 14 જુલાઈની રાત્રે થિયેટરમાં તેમને માટે ખાસ મુકરર કરેલી જગ્યાએ બેસીને નાટક જોઈ રહ્યાં હતાં. એવામાં દશ વાગ્યાને સુમારે પાછળથી પિસ્તોલનો ભડાકો થયો. બૂથ નામના દક્ષિણના એક ઝનૂની માણસે લિંકનનો ઘાત કરવા એ ગોળી તેના ઉપર છોડી હતી. ગોળી મગજમાં પેસી ગઈ હતી. સારવાર માટે અનેક નિષ્ણાત દાક્તરો દોડી આવ્યા. પણ તેમના બધા પ્રયત્નો નિષ્ફળ નીવડ્યા અને જુલાઈની 15મી તારીખે સવારે લિંકને દેહ છોડ્યો. આ કરુણ અને દુઃખદ પ્રસંગના સમાચારથી, કાળાગોરા કે ઉત્તર-દક્ષિણના કશાયે ભેદભાવ વિના, આખું અમેરિકા શોકસાગરમાં ડૂબી ગયું.

એબ્રહેમ લિંકનના મરણથી અમેરિકાએ પોતાનો પનોતો પુત્ર ખોયો, હબસીઓએ પોતાનો તારણહાર ખોયો અને જગતે એક સત્યકામ, સત્યસંકલ્પ અને સત્યનિષ્ઠ મહાપુરુષ ખોયો.

મુકુલ કલાર્થી

જે અનુભવ હતો મૌનના બીજમાં, સ્હેજ ખૂલ્યો પછી જે કૂંપળમાં
વાત એની મળી વિસ્મયી વૃક્ષમાં ડાળમાં પર્ણમાં ફૂલફૂળમાં

જવાહર બક્ષી

ગુલામોનો મુક્તિદાતા

લિંકનના પિતા

પોતાની માનવતાભરી ઉદારતાથી જગવિખ્યાત બનનાર અમેરિકાના સોળમા પ્રમુખ એબ્રહેમ લિંકનનો જન્મ 1809ની 12મી ફેબ્રુઆરીએ અમેરિકાના કેંટકી પરગણાના જંગલમાં એક લાકડાની કોટડીમાં થયેલો.

એ દિવસોમાં અમેરિકાનાં જંગલોમાં માણસો છૂટાછવાયા રખડતા અને શિકાર, મજૂરી, ખેતી કે એવાં બીજાં આજીવિકાનાં સાધનો જ્યાં મળે ત્યાં થોડોક વખત સ્થિર થતા. તરત ઊભી કરી શકાય કે ખસેડી શકાય એવી લાકડાનાં પાટિયાંની કે વળીઓની બનાવેલી કોટડીમાં રહેવાનું એ માણસોને ફાવતું. લિંકનનો જન્મ જેમાં થયો હતો, તે એક નાની અંધારી કોટડી હતી. એમાં જ રાંધવાનું, એમાં જ બેસવાનું ને એમાં જ સૂવાનું. એ કોટડીને વાસી શકાય તેવાં બારીબારણાં નહોતાં. બારીની જગ્યાએ ભીંતોમાં નાનાં બાકોરાં રાખવામાં આવ્યાં હતાં. ઠંડી કે વરસાદથી રક્ષણ મેળવવા બારણા આગળ મોટું ચામડું લટકાવી દેવામાં આવતું. ઠંડીના દિવસોમાં કોટડીમાં ચોવીસે કલાક દેવતા સળગતો રાખવો પડતો. ભોંય પર રીંછનું ચામડું પાથરેલું રહેતું.

આ જંગલોમાં તે સમયે રેડ ઇન્ડિયનો રહેતા. અંગ્રેજોને અમેરિકામાં આવી વસ્યે આઠ પેઢી થઈ ગઈ હતી. 1638માં સેમ્યુઅલ લિંકન નામનો માણસ ઇંગ્લેન્ડ છોડી અમેરિકામાં આવી વસ્યો, એની છઠ્ઠી પેઢીએ ટોમસ લિંકન થઈ ગયા, તે એબ્રહેમના પિતા. એબ્રહેમના દાદાનું નામ પણ એબ્રહેમ લિંકન હતું. ટોમસે પોતાના પિતાના નામ પરથી પુત્રનું નામ પાડેલું.

મિસિસિપી નદીની પશ્ચિમે આવેલો અમેરિકાનો પ્રદેશ ગાઢ જંગલોથી ભરેલો હતો. ત્યાંની જમીન વણખેડાયેલી હતી. ત્યાંના રસ્તાનું કોઈ ભોમિયું નહોતું. માત્ર આદિવાસી રેડ ઇન્ડિયનો ત્યાં વસતા અને શિકાર કરી ખાતા. કોઈ ગોરા લોકો ત્યાં આવી ચડે તો તેમનો પણ શિકાર કરતા. ટોમસના પિતા એબ્રહેમ સ્થળાંતરો કરતા કરતા આ બાજુ આવી ચડ્યા, ત્યારે કોઈ રેડ ઇન્ડિયને તેમને ગોળીથી વીંધી નાખેલા. છ વરસના બાળક ટોમસને ઉઠાવીને એક રેડ ઇન્ડિયન નાસી જતો હતો, પરંતુ ટોમસના મોટા ભાઈએ તેને ઠાર માર્યો અને બાળકને બચાવી લીધો.

ટોમસના પિતાએ ખેતી કરવા 400 એકર જમીન લીધેલી. એનું અવસાન થતાં દીકરાઓ છૂટા પડ્યા. તે વખતે ટોમસ બહુ નાનો હતો. એની સંભાળ રાખનાર કોઈ હતું નહીં, એટલે એ પણ રખડી ખાવા લાગ્યો. એ કાંઈ ભણ્યો નહીં. જે કાંઈ કામ મળે, તે કરીને એ પેટ ભરતો. એ ખેતરોમાં કામ કરતો, તો કદીક સડકો માપવાનું કામ કરતો, ક્યારેક લાકડાની કોટડીઓ બાંધતો.

પણ એ બધાં કરતાં શિકારનો એને બહુ શોખ હતો. નિશાન બરાબર તાકે. નવરો પડે ત્યારે ખભે બંદૂક ભરાવી નીકળી પડ્યો જ હોય. તે એકલો જંગલમાં ભટકતો. આમ રખડપટ્ટીમાં કેટલાંક વરસ ગાળ્યા પછી ટોમસને ક્યાંક સ્થિર થઈ બેસવાનું મન થયું. એલિઝાબેથટાઉનમાં એક સુથારને ત્યાં એ નોકરીએ રહ્યો. 28 વરસની ઉંમરે તેણે પોતાના શેઠની ભત્રીજી નાન્સી સાથે લગ્ન કર્યાં.

નાન્સી સુંદર, હોંશિયાર અને ઘરરખ્ખુ હતી. સ્વભાવે તે સહનશીલ અને માયાળુ હતી. પારકાનું કામ કરી આપીને તે હંમેશાં રાજી થતી. એને લખતાં-વાંચતાં ને કપડાં સીવતાં આવડતું હતું. પોતાના પતિ ટોમસને એણે વાંચતાં-લખતાં શીખવ્યું. એણે એક દીકરીને જન્મ આપ્યો. એનું નામ રાખ્યું સારાહ.

પણ ત્યાં મળતી મજૂરીમાં ટોમસને પત્ની અને સંતાનનું ગુજરાન ચલાવવું અશક્ય લાગ્યું. એણે તે નોકરી છોડી દીધી, અને ખેતી કરવાનો વિચાર કરી જમીન ખરીદી. એની પાસે પૈસા નહોતા, પરંતુ પાછળથી પૈસા ચૂકવવાની શરતે સરકાર પડતર જમીન ખેડવા માટે વેચતી હતી. ટોમસની જમીન થોડી ખેડાયેલી પણ હતી, અને તેમાંથી એક ઝરો વહેતો હતો. ટોમસના એ ખેતરમાં લાકડાની એક કોટડીમાં શિયાળાની કડકડતી ઠંડીમાં, બહાર હિમવર્ષાનું તોફાન થઈ રહ્યું હતું ત્યારે, એબ્રહેમ લિંકનનો જન્મ થયો.

એ દિવસોમાં અમેરિકામાં રેલગાડી નહોતી અને જંગલના રસ્તાઓ પણ બહુ લાંબા ને વિકટ હતા. પણ નદીમાર્ગે વહાણમાં એક સ્થળેથી બીજે ઓછા ખર્ચે ને ઓછા સમયમાં જઈ શકાતું. વેપાર વધતાં માલની હેરફેર વધતાં, મિસિસિપી નદીમાં સેંકડો હોડીઓ ને વહાણો ફરવા લાગ્યાં, એને કાંઠે કાંઠે ગામો વસવા માંડ્યાં.

આમ અમેરિકાના આ છેવાડાના જંગલપ્રદેશમાં મોટા ફેરફારો થઈ રહ્યા હતા. વસ્તીવાળા ગામ-શહેરોમાં શું બની રહ્યું છે તેની આ દૂરનાં જંગલોમાં વસતા લોકોને કશી જ ખબર પહોંચતી નહોતી. તેઓ તો પોતાનું જીવન ટકાવી રાખવાના કામમાં જ મશગૂલ રહેતા. ખોરાક મેળવવા માટે જંગલી પશુઓના શિકારની શોધમાં તેઓ ભટકતા. સ્ત્રીઓ પણ શિકાર કરવા નીકળતી.

અહીં ચારેક વરસ વીત્યાં હશે, ત્યાં વળી ટોમસને બીજે ક્યાંક જઈને વસવાટ કરવાની ઇચ્છા થઈ આવી. નોબ ક્રીક નામના સ્થળ પાસે 238 એકર જમીન તેણે ખરીદી લીધી અને ત્યાં જઈ વસવાટ કર્યો.

*

સ્થળાંતર

નોબી ક્રીકમાં થોડી વસતી હતી, એટલે એબ્રહેમને બીજાં નાનાં છોકરાં સાથે રમવાની તક મળી. ઉંમરે નાનો છતાં એબ્રહેમ શરીરે ઊંચો, ભરાવદાર અને મજબૂત હતો. એને વાર્તા સાંભળવાનો શોખ ઘણો. આખા દિવસનું કામ પૂરું થાય એટલે

એની માતા બંને બાળકોને પોતાની પાસે બેસાડી રોજ નવી નવી વાર્તા કહેતી. નાનો એબ્રહેમ વાર્તાઓ સાંભળતો અને તેના કાલ્પનિક જગતમાં ખોવાઈ જતો. માતા બાળકોને કક્કો વગેરે પણ શીખવતી. લખતાં-વાંચતાં આવડ્યું, એટલે એબ્રહેમનો ઉત્સાહ ઘણો વધી ગયો. જંગલમાં રહેનાર શિકારી કે ખેડૂતોને એ દિવસોમાં પોતાનાં બાળકોની સંભાળ લેવાની બહુ દરકાર નહોતી. જે રીતે પોતે ઊછરેલાં તેમ પોતાનાં બાળકો પણ એની મેળે મોટાં થઈ જશે, એમ તેઓ માનતાં. દીકરાને લાકડાં ફાડતાં, લાકડાનું ઘર બનાવતાં, હળ વડે જમીન ખેડતાં ને શિકાર કરતાં આવડે અને દીકરીને રસોઈ બનાવતાં આવડે એટલે બસ, એમ તેમને લાગતું. પરંતુ એબ્રહેમની માતાને પોતાનાં બાળકોની દરકાર વધારે હતી. તેનો પોતાનો ઊંચર સારી રીતે થયો હતો, એટલે પોતાનાં બાળકો પણ સારી રીતે ઊછરે એમ એ હંમેશાં ઇચ્છતી હતી.

પણ આવા દૂરના ગામડાગામમાં બાળકો માટે ભણવાની વ્યવસ્થા નહોતી. કેટલીક વાર ફરતા શિક્ષકો ત્યાં આવી ચડતા, એકાદ-બે મહિના ગામમાં રહીને બાળકોને ભણાવતા અને પાછા બીજે ગામડે ચાલ્યા જતા. એબ્રહેમ પાંચ વર્ષનો થવા આવ્યો ત્યારે એક દિવસ કોઈક ખબર લાવ્યું કે નોબી ક્રીકમાં કોઈ શિક્ષક આવે છે. એથી મા-દીકરાને ખૂબ આનંદ થયો અને આતુરતાપૂર્વક તેઓ શિક્ષકની રાહ જોવા લાગ્યાં.

શિક્ષકે આવીને એકાદ ખાલી પડેલા ઘરમાં નિશાળ ચાલુ કરી. એબ્રહેમને અને દીકરી સારાહને નાન્સી નિશાળે મૂકી આવી. ઘણે વખતે ગામમાં શિક્ષક આવે એટલે નાનકડા ઉત્સવ જેવું વાતાવરણ થાય. ગામમાં હોય તેટલાં બધાં બાળકો એકઠાં થાય. પાંચ વરસથી માંડીને પંદર વરસ સુધીનાં છોકરા-છોકરીઓ ભણવા બેસી જાય. ભણવામાં કક્કો અને થોડાક શબ્દો સિવાય ભાગ્યે જ બીજું કશું હોય, અને કેટલીક વાર તો આવનાર શિક્ષકને પણ એથી વિશેષ કાંઈ જ્ઞાન ન હોય.

એબ્રહેમને તો એની માતા પાસેથી ઘેર કેટલુંક શીખવા મળેલું, એટલે વર્ગમાં એનો નંબર પહેલો રહેતો. શિક્ષક પાસે એ ઉત્સાહપૂર્વક ભણતો. થોડાક દિવસ એમ પસાર થયા અને શિક્ષક તો બીજે ગામ ચાલ્યા ગયા. શાળા બંધ થઈ. બાળકો ફરી પાછાં રમવા ને રખડવા લાગ્યાં. થોડા વખતમાં, ઘણાંખરાં તો પોતે જે શીખેલાં તે ભૂલી પણ ગયાં.

થોડાક મહિના પછી ખબર આવી કે ત્રણ-ચાર માઈલ પરના ગામમાં કોઈ શિક્ષક આવ્યા છે. બાળકો રોજ પેલે ગામ ભણવા જવા લાગ્યાં. પણ થોડા સમય બાદ એ શિક્ષક પણ બીજે ચાલ્યા ગયા, એટલે આ બાળકોનું ભણવાનું બંધ પડ્યું. પછી તો ઘણા વખત સુધી જંગલના આ બાજુના ભાગમાં કોઈ શિક્ષક ફરક્યા નહીં.

ત્રણેક વરસ થયાં, ત્યાં તો ટોમસભાઈએ આ જગ્યા છોડીને વળી બીજે ક્યાંક જવાનો વિચાર કર્યો. એક મિત્રે ખબર આપ્યા કે દૂર દૂર ઓહાઇયો નદીને સામે પાર ઇન્ડિયાના પ્રદેશમાં વણખેડાયેલો વિશાળ પ્રદેશ પડેલો છે. એટલે ટોમસે 400

ગેલન દારૂના બદલામાં પોતાનું ખેતર વેચી નાખીને ઇન્ડિયાના જવાની તૈયારી કરી. સુથારી કામ એને આવડતું હતું, એટલે એણે એક મોટી હોડી તૈયાર કરી. પોતાના ગામથી એકાદ માઈલ પરના ઝરા સુધી એ હોડીને લઈ ગયો. તેમાં દારૂનાં પીપ ભરીને એણે એકલાએ સફર આદરી.

એ ઝરો આગળ જતાં મોટી નદીને મળતો હતો. પણ અડધે જતાં હોડી ઊંધી વળી ગઈ. બીજો કેટલોક સામાન નદીમાં ડૂબી ગયો, પણ એ પોતે બચી ગયો. જેમતેમ કરીને એણે દારૂનાં પીપ બચાવ્યાં અને પોતાની સફર આગળ ચલાવી.

નદીનો પંથ કાપતો કાપતો ટોમસ થોડા દિવસે ઇન્ડિયાનામાં આવી પહોંચ્યો. પેલો દારૂ ખરીદનાર ઘરાક પણ એને મળી ગયા. કોઈકે બતાવ્યું કે ત્યાંથી સોળ માઈલ પર જંગલમાં સારી જમીન આવેલી છે, એટલે પગપાળો એ ત્યાં પહોંચ્યો. એ જમીન પસંદ પડી, એટલે દારૂ વેચતાં મળેલાં નાણાં ચૂકવી, બાકીની રકમ પાછળથી આપવાની શરતે એણે જમીન ખરીદી લીધી. ત્યાંથી પાછા ફરતાં નદીમાં સામા પ્રવાહે એની હોડી ચાલે તેમ નહોતી, એટલે તે પણ વેચી નાખી અને જંગલમાં ચાલતો ચાલતો ઘણે દિવસે એ પોતાને ઘેર આવી પહોંચ્યો.

હવે નવી જમીન પર કુટુંબને લઈ જવા તેણે બે ઘોડા લીધા. એના પર એબ્રહેમ અને સારાહને બેસાડીને એણે પ્રયાણ કર્યું. પોતે ને નાન્સી તો ઘણુંખરું પગપાળા ચાલતાં. સવારસાંજ મજલ કાપે, અને બપોરે તથા રાતે કોઈ ઝાડ નીચે રાવટી તાણી મુકામ કરે.

જંગલ બહુ ગીચ અને ગાઢું હતું. રસ્તા તો એમાં મળે જ નહીં, ક્યાંક નાનકડી પગદંડી હોય. જંગલી પશુઓ ને લૂંટારુઓનો ભય ત્યાં રહેતો. ટોમસ પોતાની બંદૂક હંમેશાં હાથમાં જ રાખતો અને સાવધ રહેતો.

એ કાફલો પોતાના મુકામે પહોંચવા આવ્યો ત્યારે હિમવર્ષા શરૂ થઈ ચૂકી હતી.

રમણલાલ ચીં શાહ

['ગુલામોનો મુક્તિદાતા' પુસ્તક : 1956]

ન દે...

જાહેરમાં એ દમામ કે પાસ આવવા ન દે,
અંદરથી એ સંભાળ કે છેટે જવા ન દે !

કેવો ખુદા મળ્યો છે ભલા શું કહું 'મરીઝ',
પોતે ન દે, બીજાની કને માગવા ન દે !

'મરીઝ'

પાંખાળાં પુસ્તકો

1934ની ગ્રીષ્મ ઋતુ હતી. એલન લેન નામનો એક જુવાન બ્રિટિશ પ્રકાશક અપરાધકથાઓનાં પ્રખ્યાત લેખિકા એગથા ક્રિસ્ટીને ત્યાં થોડા વખત માટે આવ્યો હતો. તેની મુલાકાત પૂરી થઈ પછી લંડન પાછી જતી ટ્રેનની રાહ જોતો તે સ્ટેશને ઊભો હતો. મુસાફરી દરમ્યાન વાંચવા માટે કોઈ સસ્તું પુસ્તક ખરીદવા તે સ્ટેશનના બુકસ્ટોલ પર ગયો.

સ્ટોલમાં અજાણ્યા લેખકોની ગણીગાંઠી નવલકથાઓ – રફી પ્રેમકહાણીઓ કે અસંભવિત સાહસો – જ હતી. લખાણ તેમ જ રજૂઆત બંને ધૂળ જેવાં હતાં. લેને તે ઉઠાવી, તેમના પર નજર નાખી ને પાછી મૂકી દીધી. તેણે વિચાર્યું : “આ જાતનાં વાહિયાત પુસ્તકો વાંચવાની કોને પડી હોય ?”

16 વર્ષનો હતો ત્યારથી લેન એક નાની પ્રકાશન કંપની માટે કામ કરી રહ્યો હતો અને હવે 31 વર્ષની વયે તે મેનેજિંગ ડિરેક્ટર બન્યો હતો. ધંધામાં મંદી હતી અને તે નવી નવી યોજનાઓની તલાશમાં હતો. લંડન સુધીની મુસાફરી દરમ્યાન લેન સસ્તાં પુસ્તકોના હલકા પ્રકાર વિશે વિચારતો રહ્યો. પ્રકાશકો કેવળ પાકાં પૂંદાંનાં પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ કરતા હતા અને જાણીતા લેખકોનાં સારાં પુસ્તકોની કોઈ સસ્તી આવૃત્તિ તેઓ બહાર પાડતા નહોતા. લેને વિચાર્યું, “જે લોકો પાસે બહુ પૈસા નથી તેઓને પાકાં પૂંદાંનાં પુસ્તકો ખરીદવાનું પરવડે નહીં.” તેના મનમાં વિચાર ઝબકી ગયો. તે મનમાં બોલ્યો : આ તો મારે માટે એક તક છે. હું સફળ પુસ્તકોની પેપરબેક (કાચાં પૂંદાંની) આવૃત્તિઓ બહાર પાડીશ અને તે છ પેન્સમાં વેચીશ.

પોતાની પ્રકાશન કંપનીના ડિરેક્ટરો આગળ તેણે ઉત્સાહપૂર્વક પોતાની યોજના મૂકી. “પેપરબેક આવૃત્તિની ભારે માંગ થશે,” તેણે કહ્યું.

ડિરેક્ટરોએ યોજનાનો વિચાર કરવાની જ ના પાડી દીધી. તેઓએ કહ્યું, “નક્કી તારું ખસી ગયું છે ! છ પેન્સમાં આપણે પુસ્તકો તૈયાર ન કરી શકીએ. આપણે પૈસા ગુમાવીએ જ.”

લેનને લાગ્યું કે ડિરેક્ટરો ઘરડા ઠગ્યર છે; ભવિષ્યનો તો તેઓ વિચાર જ કરતા નથી. “બહુ સારું,” તેણે અકળાઈને કહ્યું, “તમને એમાં લાભ ન દેખાતો હોય તો હું પોતે એવાં પુસ્તકો પ્રગટ કરીશ અને તેને તૈયાર કરવાનું ખર્ચ મારા ખીસામાંથી આપીશ.”

પોતાના ભાઈ જોન અને રિચર્ડને તેણે કહ્યું કે પોતે પેપરબેક પુસ્તકોનો ધંધો શરૂ કરવા માગે છે. તેમને તો પ્રકાશનના ધંધાનો કશો અનુભવ નહોતો; પણ એમાં રહેલી તક તેઓ તરત જોઈ શક્યા. બંનેએ પોતાનો કામધંધો છોડીને એલન સાથે જોડાવાનું નક્કી કર્યું.

“મને માલસામાન વેચવાનો થોડો અનુભવ છે,” જોને કહ્યું. “હું તારો સેલ્સ

મેનેજર બનીશ.”

“અને હું હિસાબ રાખીશ,” રિચર્ડ બોલ્યો. હસતાં હસતાં એણે ઉમેર્યું : “પૈસાની બાબતમાં તારું કામ નહીં, એલન ! તારા આંકડા હંમેશાં ખોટા જ પડવાના !”

યોજના ઘડવામાં ત્રણે ભાઈઓએ કેટલાંક અઠવાડિયાં ગાળ્યાં. તેમણે પેપરબેકનાં આકાર, કદ, છપાઈ અને સામાન્ય સ્વરૂપની રૂપરેખા નક્કી કરી, તે બહાર પાડવાના ખર્ચની ગણતરી કરી. પછી તેઓ જાણીતી પ્રકાશન સંસ્થાઓનાં સૂચિપત્રો ઝીણવટથી જોઈ ગયા અને પોતે જે પુસ્તકો પ્રગટ કરવા માગતા હતા તેની યાદી તૈયાર કરી.

એલન પ્રકાશકોને મળવા ગયો અને તેમનાં પુસ્તકોની પેપરબેક આવૃત્તિ પ્રગટ કરવાની મંજૂરી મેળવવાનો પ્રયત્ન તેણે કર્યો. બધા જ પ્રકાશકોએ પેપરબેક આવૃત્તિના હકો વેચવાની ના પાડી. પ્રકાશકો પોતાનો વિચાર બદલે તે માટે એલન ફરી ફરીને તેમની મુલાકાતે ગયો અને તેમને સમજાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો.

આખરે એ બાબતનો વિચાર કરવા પ્રકાશકોએ એક સભા ભરી. એલને પોતાની યોજના સમજાવી અને તેમાંથી તેમને કેવા લાભો મળવાનો સંભવ હતો તે પ્રકાશકોને બતાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો. “મારી પેપરબેક આવૃત્તિઓ તમારાં પુસ્તકો માટે નવું બજાર પૂરું પાડશે,” તેણે પ્રકાશકોને કહ્યું. “આજે તો મોટા ભાગના લોકો પુસ્તકો માગી લાવીને વાંચે છે, કેમ કે તેઓ તે ખરીદી શકે એમ નથી. પાકાં પૂંઠાંનાં પુસ્તકો માટે તેઓ પૈસા ફાજલ પાડી શકે એમ નથી, પણ પેપરબેકની નકલ માટે તેઓ છ પેન્સ જરૂર આપશે. પુસ્તકો માગી લાવીને વાંચનારા હજારો લોકો મારી પેપરબેક આવૃત્તિઓ ખરીદશે – અને આમ તમને વધારાના વેચાણનો લાભ મળશે.”

પ્રકાશકોને લાગ્યું કે એલન વાહિયાત વાત કરી રહ્યો છે.

“જો લોકો છ પેન્સમાં પેપરબેક આવૃત્તિઓ ખરીદી શકે તો પછી તે પાકાં પૂંઠાંનાં પુસ્તકો ખરીદશે નહીં. આમ અમારું વેચાણ વધશે તો નહીં પણ ઘટશે.” એક પ્રકાશકે કહ્યું.

એલન એ વાત સાથે સંમત ન થયો. “ના, ના,” તેણે કહ્યું, “જે લોકો પાકાં પૂંઠાંનાં પુસ્તકો ખરીદી શકે એમ છે તેઓ તો તે ખરીદવાનું ચાલુ રાખશે.”

“તમે છ પેન્સમાં સારું પુસ્તક તૈયાર જ ન કરી શકો,” એક બીજો પ્રકાશક બોલ્યો. “અમારે સસ્તી પેપરબેક આવૃત્તિઓ ન જોઈએ. એ પુસ્તકોના ધંધાની પ્રતિષ્ઠા પર પાણી ફેરવશે.”

“સાહેબ !” એલને ગર્વપૂર્વક જવાબ આપ્યો, “મારાં પુસ્તકોની ગુણવત્તા બહુ ઊંચી – ઉત્તમ રહેશે. કેવળ તેની કિંમત જ નીચી રહેશે.”

દરેકે દરેક જણ એલનની વિરુદ્ધ હોય એમ લાગ્યું. પણ તે પોતાની વાત કહેતો રહ્યો અને દલીલ કરતો રહ્યો... અને આખરે જીતી ગયો.

એક પ્રતિષ્ઠિત પ્રકાશક, જોનાથન કેપ, પોતાનાં કેટલાંક પુસ્તકોના પેપરબેક હકો વેચવાને સંમત થયો. “તારો ધંધો ભાંગી પડવાનો છે,” તેણે કહ્યું, “પણ જો તું તારા પૈસા ગુમાવવા જ માગતો હોય તો તેમાંથી થોડાક લઈ લેવા હું તૈયાર છું !”

પછીથી બેત્રણ બીજા પ્રકાશકો પણ પોતાના હકો વેચવા તૈયાર થયા.

અર્નેસ્ટ હેર્મિંગવે, કોમ્પટન મકેન્ઝી, આન્દ્રે મોરવા અને અપરાધકથાઓનાં લેખિકા એગથા ક્રિસ્ટી તેમ જ ડોરથી સેયર્સ – એ વિશ્વવિખ્યાત લેખકોનાં દસ પુસ્તકોની પેપરબેક આવૃત્તિઓથી શરૂઆત કરવાનું એલન અને તેના ભાઈઓએ નક્કી કર્યું.

“હવે,” એલને કહ્યું, “આપણે આપણી પેપરબેક માટે કોઈ નામ નક્કી કરવું જોઈએ – એવું નામ કે જે લોકોને યાદ રહી જાય.”

કોઈ ખાસ કારણ વગર જ તેના સેક્રેટરીએ સૂચવ્યું કે, આપણે એ પુસ્તકોનું નામ ‘પેંગ્વીન’ (એક દરિયાઈ પક્ષી જે પાણીમાં હલેસાંની જેમ પોતાની પાંખ વાપરી શકે છે) રાખીએ.

“એ સારો વિચાર છે. પેંગ્વીન બધાને ગમે છે.” એલન બોલ્યો, “લોકોનું ધ્યાન ખેંચવા આપણે એ પુસ્તકોનાં પૂંઠાં પર પેંગ્વીનનું ચિત્ર છાપીશું.” તેણે પોતાના પટાવાળાને બોલાવ્યો અને કહ્યું, “તને ચીતરતાં સારું આવડે છે. તું પ્રાણીઘરમાં જા અને પેંગ્વીનનું ચિત્ર ચીતરી લાવ.” મીઠાઈ લેવા તેણે પટાવાળાને બે પેન્સ આપ્યા.

એલન ભાઈઓએ દરેક પુસ્તકની 20,000 નકલ છાપવાનું નક્કી કર્યું. કાંઈ નફો મળવા માંડે તે પહેલાં, પુસ્તકો તૈયાર કરવામાં થયેલો ખર્ચ કાઢવા માટે દરેકની 17,000 નકલો વેચવાની જરૂર હતી.

હવે પોતાનાં પુસ્તકો ખરીદવા માટે તેમણે બુકસેલરોને સમજાવવાના હતા – એક બીજી ભારે લડત લડવાની હતી. પેપરબેકનાં કદ, આકાર અને સામાન્ય દેખાવનો ખ્યાલ આપવા માટે એમણે એક પુસ્તકની ‘ડમી’ નકલ તૈયાર કરી. ડમીમાં 256 છાપેલાં પાન હતાં. પેંગ્વીનના પુસ્તકની એ સરાસરી લંબાઈ હતી.

પોતાની બેંગમાં ડમી પેક કરીને એલન બુકસ્ટોલોની મુલાકાતે ઊપડ્યો. બ્રિટનમાં ચોતરફ મુસાફરી કરી, સેંકડો બુકસ્ટોલની તેણે મુલાકાત લીધી – પણ ખાસ કંઈ વળ્યું નહીં.

બુકસેલરો ડમી જોઈને પોતાનું ડોકું ધુણાવતા. તેઓ કહેતા, “કાચાં પૂંઠાંનાં પુસ્તકોનો અમે સ્ટોક રાખી શકીએ નહીં. તે ગંદાં થઈ જાય અને પૂંઠાં ફાટી જાય. પેપરબેક કોઈ ખરીદશે નહીં; લોકો તો સારી સ્થિતિમાં જળવાઈ રહે એવાં મજબૂત પાકાં પૂંઠાંનાં પુસ્તકો જ માગે છે.”

એલન દલીલ કરતો : “ઘણા લોકો પાકાં પૂંઠાંનાં પુસ્તકો ખરીદી શકે એમ નથી. પેપરબેકની નકલો છ પેન્સમાં ખરીદવાની તક મળતાં તેઓ રાજ થશે. અત્યારે જે લોકો પુસ્તકો ખરીદતા નથી તેઓ તમારા સ્ટોલ પર આવશે ને મારાં પેંગ્વીન

ખરીદશે. તમે થોકબંધ વધારાનાં પુસ્તકો વેચશો અને તમારો નફો વધશે.” પ્રકાશકોને કહેલી બધી વાત તે તેમની આગળ ફરીથી બોલી જતો – પરંતુ બુકસેલરો તેની વાત ધ્યાન પર લેતા નહીં.

દરેક પુસ્તકની ફક્ત 7,000 જેટલી નકલોનો ઓર્ડર મેળવી એલન ઘેર પાછો ફર્યો.

“બુકસેલર ખરીદે જ નહીં તો આપણે પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ કરી શકીએ નહીં,” ભાઈઓએ કહ્યું.

એલને મક્કમતાપૂર્વક જણાવ્યું : “ના, ના, હું હારીશ નહીં ! પુસ્તકો માટે હું બીજાં બજાર શોધીશ.”

દેશના બધા ભાગનાં કસબાઓ અને શહેરોમાં શાખાઓ ધરાવતા એક મોટા સ્ટોર વુલવર્થની મુલાકાત લેવાનું એલને નક્કી કર્યું. વુલવર્થનો સ્ટોર પસંદ કરવાનું કારણ એ હતું કે તે અરસામાં એ સ્ટોરની બધી વસ્તુઓની કિંમત 6 પેન્સની મર્યાદામાં હતી.

સ્ટોરના ખરીદી વિભાગના વડા પ્રેસ્કટને એલન મળ્યો અને તેને ડમી તેમ જ પોતે જે પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ કરવા માગતો હતો તેની યાદી બતાવી.

“કિંમતના પ્રમાણમાં પુસ્તકો ઘણાં મૂલ્યવાન છે, પણ હું તે વેચી શકીશ કે નહીં તે બાબત મને શંકા છે,” પ્રેસ્કટે કહ્યું. “કિંમત બરાબર છે, પણ પુસ્તકો અનુકૂળ નથી. વુલવર્થના ગ્રાહકો કેવળ હળવી નવલકથાઓ જ વાંચે છે. આવાં સારાં પુસ્તકો તેઓ નહીં ખરીદે.”

નસીબ અજમાવવા અને એના પેપરબેક માટે પ્રયત્ન કરી જોવા પ્રેસ્કટને સમજાવવા એલને પ્રયાસ કર્યો. પ્રેસ્કટ આ બાબતનો વિચાર કરી રહ્યો હતો ત્યાં તેની પત્ની, જે પુસ્તકોનું ભારે જ્ઞાન ધરાવતી હતી, આવી ચડી. પ્રેસ્કટે તેને ડમી બતાવી, “તને લાગે છે કે આ પુસ્તકો આપણે આપણા સ્ટોરમાં વેચી શકીશું ?” પત્નીને તેણે પૂછ્યું.

મિસિસ પ્રેસ્કટને એ વિશે જરાયે શંકા નહોતી. “હા – તમે હજારો નકલો વેચી શકશો. આવાં પેપરબેક પુસ્તકોની ભારે જરૂર છે.” તે બોલી.

પત્નીથી પ્રભાવિત થઈને પ્રેસ્કટે દરેક પુસ્તકની 10,000 નકલોનો ઓર્ડર મૂક્યો.

ફૂદકો મારીને એલન એક બસમાં ચડી ગયો અને પોતાના ભાઈઓને આ શુભ સમાચાર આપવા પાછો ઘેર દોડી ગયો.

“આપણે બચી ગયા છીએ !” તેણે તેમને કહ્યું, “આપણા પ્રકાશન-ખર્ચને પહોંચી વળીએ એટલા ઓર્ડરો હવે આપણી પાસે છે. આપણે પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ કરી શકીશું.”

લેન બંધુઓએ 100 પાઉન્ડની મૂડી સાથે એક પ્રકાશન કંપની – પેંગ્વીન

બુક્સ’ – ઊભી કરી. તેમણે 12 માણસોને રોક્યા. એક મોટરની દુકાનની ઉપરનો નાનો રૂમ તેમણે ઓફિસ માટે ભાડે રાખ્યો અને એક ચર્ચનું ભોંયરું તેમના સ્ટોર અને પેકિંગ વિભાગ માટે વાપરવાની મંજૂરી મેળવી. એ ભોંયરાની ભીંતોમાં પથ્થરની કબરોમાં મરેલાં માણસોનાં મડદાં રહેતાં. બે કબરો ખાલી હતી. એકમાં પુસ્તકો અને કાગળો મૂક્યાં અને બીજામાં પૈસા.

પેંગ્વીનનાં પહેલાં દસ પેપરબેક જુલાઈ 1935માં પ્રસિદ્ધ થયાં. તે બહુ સારી રીતે તૈયાર કરવામાં આવ્યાં હતાં. પુસ્તકોનાં પૂંઠાં મજબૂત હતાં. જુદા જુદા વિષયો માટે જુદા જુદા રંગનાં પૂંઠાં હતાં. દા.ત. નવલકથાઓનાં પૂંઠાં નારંગી ને સફેદ રંગનાં અને અપરાધકથાઓનાં લીલા તેમજ સફેદ રંગનાં હતાં. પેલા પટાવાળાએ દોરેલું પેંગ્વીનનું ચિત્ર પૂંઠાં પર છાપવામાં આવ્યું હતું અને પુસ્તકોનો સામાન્ય દેખાવ આકર્ષક હતો.

તરત જ લોકો તરફથી પેપરબેકની ભારે માગ થવા માંડી. પ્રખ્યાત લેખકોનાં સારાં સારાં પુસ્તકોની નકલ ફક્ત 6 પેન્સની કિંમતે મેળવવાની તકથી લોકો રાજી રાજી થઈ ગયા. હજી તો એક અઠવાડિયું નહોતું થયું ત્યાં તો વુલવર્થે પેંગ્વીનનાં બધાં પુસ્તકો વેચી નાખ્યાં અને વધારાની હજારો નકલો માટે ઓર્ડર મૂક્યો. બુકસેલરોએ પણ તેમનાં બધાં પેપરબેક વેચી નાખ્યાં. સ્ટોરો અને બુકસ્ટોલોના ઓર્ડરો પૂરા પાડવા માટે તરત જ એ પુસ્તકોનું પુનર્મુદ્રણ કરવું પડ્યું. માગ વધતી અને ફેલાતી ચાલી. થોડા વખતમાં જ લગભગ બધા જ બુકસ્ટોલો પેંગ્વીનનાં પુસ્તકો વેચતા થઈ ગયા.

બ્રિટનના દરેક ભાગમાંથી બુકસેલરોએ એલન એલનને કાગળો લખ્યા અને તેનાં વખાણ કર્યાં. તેમણે લખ્યું : “જે લોકોએ અગાઉ કદી પુસ્તકો ખરીદ્યાં નથી તેઓ અમારી દુકાને આવે છે અને તમારાં પેપરબેક ખરીદે છે.” થોડાં વધુ પુસ્તકો છાપવા તેમણે વિનંતી કરી.

પ્રકાશકોએ પણ પોતાનો અભિપ્રાય બદલ્યો હતો. હવે તેઓ તેમના પેપરબેકના હક્કો વેચવાને રાજી અને આતુર હતા.

બીજા જાણીતા લેખકોનાં દસ વધુ પુસ્તકોની પેપરબેક આવૃત્તિઓ લેન બંધુઓએ બહાર પાડી. તેની પણ એટલી જ ભારે માગ રહી.

લેખકોને નકલ દીઠ ફક્ત 1/4 પેની ‘રોયલ્ટી’ ચૂકવવામાં આવી હતી. આમ લેખકોને 20,000 નકલોની પહેલી આવૃત્તિની રોયલ્ટી પેટે 20 પાઉન્ડથી થોડી જ વધારે રકમ મળી. પણ એ પુસ્તકોનું વારંવાર પુનર્મુદ્રણ થવા માંડ્યું, એટલે વર્ષો જતાં લેખકોને તેમની વધારાની પેપરબેક આવૃત્તિઓની રોયલ્ટી પેટે અઢળક નાણાં મળ્યાં.

લગભગ બે વરસ પછી લેન બંધુઓએ અને તેમના બાર કર્મચારીઓએ કોઈ પણ જાતની સગવડ વગરની તેમની નાનકડી ઓફિસનો અને ચર્ચના ભોંયરાનો ત્યાગ કર્યો અને સારી અદ્યતન ઓફિસમાં ગયા.

પોતાના ધંધાનો વિકાસ કરવા આતુર એલને ક્યાં પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ કરવાં તે અંગે પોતાને સલાહ આપવા હવે સંખ્યાબંધ 'સાહિત્યપ્રેમી સલાહકારો'ની નિમણૂક કરી.

અત્યાર સુધી એલને કેવળ બીજા પ્રકાશકોએ પ્રસિદ્ધ કરેલાં પુસ્તકોની જ પેપરબેક આવૃત્તિઓ છાપી હતી. "તમારે હવે થોડાં નવાં અને મૌલિક પેપરબેક પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ કરવાં જોઈએ," સાહિત્યપ્રેમી સલાહકારોમાંના એકે સૂચવ્યું.

એ સૂચનથી એલને ઉભંગમાં આવી ગયો. "અદ્ભુત વિચાર !" તેણે કહ્યું. "હું અનેક નવાં પુસ્તકો બહાર પાડીશ અને તેમનું નામ 'પેલિકન' (લાંબી ચાંચ નીચે કોથળી જેવા અવયવવાળું એક જળચર પક્ષી) રાખીશ." વિજ્ઞાન, કેળવણી અને બીજા કેટલાક મહત્ત્વના વિષયો પર પુસ્તકો લખવા તેણે કેટલાક વિદ્વાન માણસોને વિલંબ વગર નીમ્યા.

બીજા વિશ્વયુદ્ધનાં કાળાં વાદળો હવે ઘેરાઈ રહ્યાં હતાં અને યુરોપમાં જે જોખમો વધતાં જતાં હતાં તેનાથી લોકો ભારે ચિંતિત હતા. એલને બીજી ગ્રંથમાળા 'વેંગ્વીન સ્પેશિયલ' શરૂ કરી અને યુરોપ તથા દુનિયામાં બની રહેલા બનાવો બાબત તેમ જ યુરોપના કેટલાક દેશોના ઇતિહાસ વિશે પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ કર્યાં. એ બંને પ્રકારનાં પુસ્તકોનું પણ ભારે વેચાણ થયું.

1939માં જ્યારે યુદ્ધ ફાટી નીકળ્યું ત્યારે એલનેના ભાઈઓ જોન તથા રિચર્ડ લશ્કરમાં ભરતી થયા અને પાછળથી જોન માર્યો ગયો.

યુદ્ધ દરમ્યાન એલને બહુ પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ ન કરી શક્યો કેમ કે કાગળની તંગી હતી. ફરી શાંતિ સ્થપાતાં એણે તરત જ પોતાના ધંધાને જમાવ્યો. ઇતિહાસ, કળા, સંગીત અને પ્રખ્યાત ઇમારતો જેવા ખાસ વિષયો પર તેણે કેટલીક નવી ગ્રંથમાળાઓ પ્રગટ કરી. અમુક વસ્તુઓ કેમ કરવી કે બનાવવી તે લોકોને શીખવવા તેણે પુસ્તકો પ્રગટ કર્યાં. પછી તેણે ખાસ બાળકો માટે પેપરબેક પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ કર્યાં. એનું નામ એણે 'પક્લિન' (મોટી ચાંચવાળું એક દરિયાઈ પક્ષી) રાખ્યું હતું. એલને તેની યાદીમાં વર્ષોવર્ષ વધુ ને વધુ પુસ્તકો ઉમેરતો ગયો.

એલને એક વિશ્વવ્યાપી વિદેશી બજાર પણ ઊભું કર્યું. સંખ્યાબંધ દેશોમાં તેણે એજન્ટો નીમ્યા અને અમેરિકા, કેનેડા, ઓસ્ટ્રેલિયા ને ન્યૂઝીલેન્ડમાં શાખાઓ ખોલી. થોડા જ વખતમાં એલનેનાં પેપરબેક પુસ્તકોનું વિદેશોમાં પણ લગભગ બ્રિટનના જેટલું જ ભારે વેચાણ થવા લાગ્યું.

ધંધો બહુ ઝડપથી વિકસી રહ્યો હતો. 1956માં કંપનીને 21 વર્ષ થયાં ત્યાં સુધીમાં એલને એક કરોડ જેટલાં પેપરબેક છાપ્યાં અને વેચ્યાં હતાં. ચાર વર્ષ પછી વેચાણનો આંકડો દોઢ કરોડ સુધી પહોંચી ગયો.

પુસ્તકો માટે નવા નવા વિચારોની ખોજમાં એલને વારંવાર પાર્ટીઓમાં જતો, લોકોની સાથે વાતચીત કરતો અને તેમને ખાસ ગમતા હોય તેવા વિષયો ખોળી કાઢવા પ્રયત્ન કરતો. તે એક સારો શ્રોતા હતો, એટલે આવાં સામાજિક સંમેલનોમાંથી

તે પુસ્તકો માટે ઉપયોગી વિચારો મેળવતો.

અમુક પુસ્તકનું વેચાણ સારું થશે કે કેમ એનો નિર્ણય કરવામાં જોકે સામાન્યપણે એલને કાબેલ હતો, છતાં ક્યારેક તે ભૂલો કરી બેસતો. એના મુખ્ય સંપાદકને એક વખત કાર્ટૂનોનું પુસ્તક પ્રગટ કરવાની ઇચ્છા થઈ. એલનેના સાહિત્યપ્રેમી સલાહકારોને કેટલાંક કાર્ટૂનો ખૂબ અશિષ્ટ લાગ્યાં. તેમણે સલાહ આપી : "તમે એ ચિત્રો છાપી ન શકો. લોકોને એનાથી આઘાત લાગશે."

એલને તેમની સલાહની અવગણના કરી એ પુસ્તક પ્રગટ કર્યું. અને સાચે જ લોકોને આઘાત લાગ્યો. બહુ થોડા લોકોએ એ પુસ્તક ખરીદ્યું અને બ્રિટનના બધા ભાગમાંથી ગુસ્સે ભરાયેલા બુકસેલરોએ ફરિયાદ કરતા કાગળો લખ્યા.

એ પુસ્તકોની લપમાંથી છૂટવાનું એલને નક્કી કર્યું. એક શનિવારે પાછલા પહોરે, જ્યારે એની ઓફિસો બંધ થઈ ગઈ હતી ત્યારે એલને અને એનો એક મિત્ર એક લોરીમાં બેસીને લંડન તરફ હંકારી ગયા. સ્ટોરમાંથી બધી નકલો તેમણે 'ચોરી' લીધી, તે લોરીમાં ભરી દીધી અને દૂર લઈ જઈને બાળી મૂકી !

એલને 1970માં મરણ પામ્યો. તેણે જાતજાતનાં લગભગ દસ હજાર પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ કરેલાં. તેના જીવનકાળ દરમ્યાન તેની કંપનીની મૂકીનું મૂલ્ય 100 પાઉન્ડથી વધીને એક કરોડ પાઉન્ડ જેટલું થયું.

એનાં પુસ્તકોની સફળતા દ્વારા એલને એક વિશ્વવ્યાપી 'પેપરબેક ક્રાંતિ'ની શરૂઆત કરી. હવે બ્રિટિશ પ્રકાશકો પોતાની જ પેપરબેક આવૃત્તિઓ બહાર પાડવા લાગ્યા અને તેમાંથી ઘણીનું વેચાણ પાકાં પૂંઠાંનાં પુસ્તકો કરતાં વધારે થવા લાગ્યું. એલનેની અમેરિકન કંપનીના બે ડિરેક્ટરો પેંગ્વિનમાંથી છૂટા થયા અને તેમની પોતાની કંપનીઓ - 'બેન્ટમ બુક્સ' અને 'ન્યૂ અમેરિકન લાઇબ્રેરી' - ઊભી કરી. થોડા જ વખતમાં અમેરિકામાં પેપરબેક પ્રકાશકોની સંખ્યા ઘણી મોટી થઈ ગઈ. પછી યુરોપના બીજા દેશોએ પેપરબેક પ્રસિદ્ધ કરવાનું શરૂ કર્યું. થોડા જ વખતમાં આ 'ક્રાંતિ' દુનિયાના બધા જ ભાગમાં ફેલાઈ ગઈ.

(અનુ. ચંદ્રકાન્ત કાજી)

[અંગ્રેજી પુસ્તિકા પિક અપ એ પેંગ્વિન - ધ સ્ટોરી ઓફ એલને લેન.]

હું ચાહું છું

હું ચાહું છું સુન્દર ચીજ સૃષ્ટિની;
ને જે અસુન્દર રહી તેહ સર્વને
મૂકું કરી સુન્દર ચાહી ચાહી.

સુન્દરમ્

અહીંથી ચાલ્યા જાઓ !

આપ સૌની બેઠકો સમાપ્ત કરવાનો આ યોગ્ય અવસર છે. કારણ કે, આ પવિત્ર સ્થળનું આપ ભારે અપમાન કરી રહ્યા છો. આપનામાં બધા જ દુર્ગુણો મોજૂદ છે. આપ સૌ સમસ્ત પ્રજાના દુશ્મન છો. નાનકડી રકમ માટે આપ ઈશ્વરને પણ વેચી દેશો અને સાધારણ સ્વાર્થ માટે જનતાને વેચી દેશો. આપમાંથી કોણે પોતાના આત્માનો સોદો લાંચથી નથી કર્યો ?

આ પવિત્ર સ્થાનને અપવિત્ર કરનાર વેશ્યાઓ જેવા છો આપ. ભગવાનના આ પવિત્ર મંદિરને આપે ચોરોના આશ્રયસ્થાનમાં પલટાવી નાખ્યું છે. જનતાએ પોતાના કષ્ટના નિવારણ માટે આપણને અહીં મોકલ્યા હતા. પરંતુ આપ તો એ જનતાને જ સૌથી વધુ કષ્ટ આપનારા થઈ ગયા છો.

એટલે જલદી કરો, ભગવાનને ખાતર અહીંથી ચાલ્યા જાઓ અને પાર્લમેન્ટના દરવાજા બંધ કરો !

ઓલિવર કોમવેલ

ઓલિવર કોમવેલ (1599-1658) : ઈંગ્લેંડના રાજકારણી અને સૈનિક. ચાર વરસમાં ત્રણત્રણ સંસદને વિખેરી નાખનાર અને પછી અગિયાર વરસ સુધી સંસદ વિના જ શાસન ચલાવનાર જુલમી રાજા ચાર્લ્સની સામે સંસદીય સેનાએ યુદ્ધ ચલાવ્યું તેમાં અશ્વદળના અફસર તરીકે કોમવેલે આકરી શિસ્ત અને ધાર્મિક ઝનૂનનો સમન્વય કરતા પોતાના અવિજેય લોખંડી લડવૈયાઓ ('આયર્નસાઇડ્ઝ')ની રેજિમેંટ બનાવી. 1642માં શરૂ થયેલા આંતરવિગ્રહ દરમ્યાન અવિરત લડાઈઓ ચલાવી, શાહી દળોનો ખાત્મો ભોલાવ્યો. અંતે રાજા સંસદીય સેનાને શરણે આવ્યો, આમ સભાએ રચેલી 67 ન્યાયમૂર્તિઓની અદાલતમાં તેની સામે કામ ચાલ્યું અને સિતમગર તથા રાષ્ટ્રના શત્રુ તરીકે તેને મોતની સજા થઈ અને રાજાશાહી જ નાબૂદ કરવામાં આવી. પછી 1649માં સ્થપાયેલ પ્રજાસત્તાક ('કોમનવેલ્થ')ના મંત્રીમંડળના વડા તરીકે કોમવેલની વરણી થઈ. પણ સંસદમાં હજી ઘણાં અમીરશાહી તત્ત્વો હતાં તે પોતાનું સ્થાન "ચાવચ્ચંદ્ર દિવાકરૈ" ટકાવી રાખવા માગતાં હતાં. 1655માં એ સંસદને બરખાસ્ત કરતી વેળાના કોમવેલના ભાષણમાંનો એક ભાગ ઉપર આપેલો છે.

આપણે તો આપણા મનના માલિક
આપણી તે મસ્તીમાં રહીએ...
વાયરા તો આવે ને વાયરા તો જાય
આપણે શું કામ ઊઠી જઈએ ?

દલપત પઢિયાર

સિતમની દાસ્તાન

રશિયાના મહાન લેખક અને 1970નું નોબેલ ઇનામ જીતનાર 55 વર્ષના એલેક્ઝાંડર સોલ્જેનિત્સિન પર દેશદ્રોહનો આરોપ મૂકી સોવિયેત સરકારે તેમને દેશનિકાલ કર્યા, એની પાછળ મુખ્ય કારણ હતું એમની મહાન કૃતિ 'ગુલેગ આર્કિપેલેગો'નું પેરિસમાં થયેલું પ્રકાશન. આ પુસ્તકની રશિયન ભાષાની આવૃત્તિની 20 લાખ નકલો રશિયાની બહાર વેચાઈ ગઈ.

600 પાનાંની 'ગુલેગ આર્કિપેલેગો' સોવિયેત સરકાર સામેનું તહોમતનામું છે. 'ગુલેગ' એ શબ્દ રશિયામાં ઠેર ઠેર પથરાયેલી કેદીઓ માટેની શ્રમછાવણીઓની કેન્દ્રીય વહીવટી વ્યવસ્થાનું સંક્ષિપ્તરૂપ છે. 'આર્કિપેલેગો'નો અર્થ છે ટાપુઓનો સમૂહ. આ 'ટાપુઓનો સમૂહ' છે, ત્રાસ ફેલાવનારી શ્રમછાવણીઓ.

1973ના ઓગસ્ટ મહિનામાં બનેલી એક ઘટનાએ લેખકને આ પુસ્તક પ્રકાશિત કરવા માટે મજબૂર કર્યા. લેખકે આ પુસ્તકની એક હસ્તપ્રત પોતાનાં એક રશિયન સ્ત્રી-મિત્રને સાચવવા આપી હતી. લગભગ પાંચ દિવસની કૂર સતામણી પછી તે સ્ત્રી-મિત્રે હસ્તપ્રત છૂપી પોલીસને બતાવી દીધી અને બીજા દિવસે તેણે આત્મહત્યા કરી. આ બનાવે સોલ્જેનિત્સિનને વ્યથિત કરી મૂક્યા અને તેમણે પરિણામની પરવા કર્યા વગર વિદેશમાં પુસ્તકના તાત્કાલિક પ્રકાશન માટે અનુમતિ આપી દીધી.

સોલ્જેનિત્સિનની બીજી કૃતિઓ 'ફર્સ્ટ સરકલ' અને 'વન ડે ઇન ધ લાઇફ ઓફ ઇવાન ડેનીસોવીચ'માં રશિયન સરકારના અત્યાચારોની ગાથા હતી જ, પણ તેમાં કલ્પિત તત્ત્વ પણ સાથે સાથે વણાયેલું હતું. 'ગુલેગ'માં લેખકે 1956 સુધીના લગભગ ચાર દાયકા દરમિયાન લોકો ઉપર જે અત્યાચારો અને દમનો ગુજારવામાં આવ્યાં તેનું રૂંવાડાં ખડાં કરી નાખે તેવું દસ્તાવેજી વર્ણન કર્યું છે. 227 નાગરિકોના પત્રો દ્વારા વર્ણવાયેલી વિતકકથા, ખાનગી દસ્તાવેજો અને અહેવાલો આ પુસ્તકની સામગ્રી છે. લેખક જણાવે છે એમ આ પુસ્તકમાં એક પણ પાત્ર કે બનાવ કાલ્પનિક નથી. દરેક વ્યક્તિની તેના નામ સાથેની માહિતી આપવામાં આવી છે અને કૂર વાસ્તવિકતાઓનો આબેહૂબ ચિતાર આપ્યો છે. લેખકના મતે ઝારના સમય વખતે જે જુલમ અને ત્રાસ ગુજારવામાં આવ્યો હતો તેના કરતાં પણ વધુ ત્રાસ અને અત્યાચારો એકહથ્થુ સત્તા ભોગવતી કમ્યુનિસ્ટ સરકારે લેનિન અને સ્ટાલિનના શાસનકાળમાં - ચાર દાયકા સુધી - ગુજાર્યા હતા. લેખકે પોતે આઠ વર્ષ શ્રમછાવણીમાં ગાળ્યાં હતાં. સોવિયેત સરકારે જેને "સરકાર વિરુદ્ધની બદબોઈ ભરેલું પુસ્તક" કહી વખોડી કાઢ્યું છે તે 'ગુલેગ'માં સોલ્જેનિત્સિને જેલમાં અને શ્રમછાવણીઓના દ્વીપસમૂહમાં સબડતા પોતાના જેવા લાખો લોકોની મૂક વ્યથાને વાચા આપી છે. આ અત્યાચારો માટે તેમણે 2,50,000 વ્યક્તિઓને દોષિત ઠરાવી છે.

1918માં લેનિન સત્તા ઉપર આવ્યા ત્યારથી 1959 સુધીના ગાળામાં લગભગ સાડ છ કરોડ સ્ત્રી-પુરુષ અને બાળકોને “શ્રમ દ્વારા સુધારણા”ના સૂત્ર નીચે આ ગુલામીના દ્વીપસમૂહોમાં મોકલવામાં આવ્યાં હતાં. જેને રશિયાના ઘડવૈયા અને એક આદર્શવાદી પુરુષ ગણવામાં આવે છે તે લેનિનને પણ લોકો પર ગુજારવામાં આવેલા સિતમ માટે સોલ્હેનિસ્તિન જવાબદાર લેખે છે. ભય અને ત્રાસના સૂત્રથી ચાલતી આ વ્યવસ્થા લેનિને શરૂ કરી, સ્ટાલિને દઢ કરી અને કેમલિનના નેતાઓએ ટકાવી રાખેલી છે.

તુષાર પુરાણી
[‘બુદ્ધિપ્રકાશ’ માસિક : 1976]

તોફાનને નોતરો !

એક ખેડૂત ભગવાનને સતત પ્રાર્થના કરતો : અમને દર વર્ષે ખૂબ વરસાદ આપો જેથી સારી ખેતી થાય. ભગવાને આશિષ સાથે નિયમિત વર્ષા આપવા માંડી. દર વર્ષે માપસર વરસાદ થવા લાગ્યો. પણ પછી એ ખેતરમાં ઊગેલા ઘઉંનો સ્વાદ ઘટી ગયો. સતત વરસાદ અને સતત ખેતીથી જમીનમાં કસ ન રહ્યો. એ ઘઉંની રોટલી ફિક્કી ફસ લાગતી. તેમાં મધુરતા નહોતી. આખરે ખેડૂતે ભગવાનને કહેવું પડ્યું : ભગવાન, હવામાનમાં યથેચ્છ પરિવર્તન લાવો. વાવાઝોડું, હિમ કે દુષ્કાળ પણ વચવચમાં ચાલશે. આવા તોફાન અને દુષ્કાળ પછી ખેતર વાવ્યા વગર પડ્યું રહેતું. તેમાં કુદરતી ખાતર પેદા થતું. બીજે વર્ષે વરસાદ આવે ત્યારે ઘઉંમાં સ્વાદ આવતો.

એ પ્રકારે જ જીવનમાં સ્વાદ લાવવો હોય તો આપણા જીવનમાં કંઈક તોફાન હોવું જોઈએ. તોફાન વગર કે પડકાર વગરની જિંદગી, સરળ ઋતુમાં પાકતા ફિક્કા અનાજ જેવી હોય છે. માનવનું સાચું સત્ત્વ દુઃખ અને સંઘર્ષમાં જલદીથી પેદા થાય છે. જ્યારે તોફાન આવવાનાં હોય ત્યારે વૃક્ષ તેનાં મૂળ ઊંડાં નાંખે છે. એ પ્રકારે માણસે જાતે જ જીવનમાં પરિવર્તન કરીને તોફાનને નોતરીને પોતાનાં મૂળ ઊંડાં નાખવાં જોઈએ.

કાન્તિ ભટ્ટ

ના માંગ એની પાસે ગજાથી વધુ જીવન,
એક પળ એ એવી દેશે - વિતાવી નહીં શકે.

‘મરીઝ’

ભેરુ જલ્લાદ

જેલની ઓફિસમાં નોંધાયેલું નામ હતું ભૈરવનાથ માતાદીન; પરંતુ જેલના બધા માણસો તેને ભેરુ જલ્લાદ તરીકે ઓળખતા. દરેક વખતે એ જેમ જેલમાં સમયસર હાજર થતો હતો તેમ આજે પણ આવી પહોંચ્યો. બેરેકના બધા કેદીઓ ભેરુ ભણી આંખો ફાડી જોઈ રહ્યા. “જલ્લાદ આ ગયા..”

“જમરાજ કહો, જમરાજ આ ગયા...” જાળીના જાડા સળિયા પકડી ઊભેલા બે કેદીઓ બોલી ઊઠ્યા. ભેરુના આગમનની સાથે જાણે મોતનો ભયાનક પડછાયો જેલના વાતાવરણ પર છવાતો ગયો. સાંજ પડી ગઈ હતી. જેલનું વાતાવરણ આમેય ઉદાસીનતાભર્યું હતું, તેમાં ભેરુના આવવાથી તે વધારે ઘેરું બન્યું. બીજે દિવસે સવારે એક કેદીને ફાંસી આપવાની હતી.

ભેરુ કોઈની તરફ જોતો નહીં કે તેમની વાત પર ધ્યાન આપતો નહીં. તે છેલ્લાં ચાલીસ વર્ષથી આ પ્રમાણે જેલમાં આવતો રહ્યો છે. તે ફાંસીની કોટડી તરફ વળ્યો. અહીં ફાંસીએ બાંધવાનાં દોરડાં, કાળો બુરખો વગેરે ચીજો રહેતી. કાળી પેટીમાંથી બધું કાઢી તેણે તપાસી લીધું. પછી ફાંસી આપવાના ચબૂતરા પર ચડીને ફાંસીના હેડલમાં ગ્રીઝ પૂર્યું, પાટિયાં જોઈ લીધાં. તેના મોં પર તટસ્થ તત્ત્વજ્ઞાની જેવો ગભીર શાંત ભાવ હતો.

વહેલી સવારે ભેરુને જે કામ કરવાનું હતું તે અંગેની બધી ચીજો તપાસી લઈ એ ફાંસીઘરથી થોડેક દૂર આવેલી એક અંધારી ઓરડીમાં આવ્યો, વીજળીના દીવાનું બટન દબાવ્યું. ઝાંખો પ્રકાશ ફેલાયો. ખૂણામાં એક જૂનો ખાટલો પડ્યો હતો, જેના પર મેલું-ધૂળવાળું ગોદડું પડ્યું હતું. નાનકડી બારી આગળ મૂકેલી લોખંડની ખુરશી પર ભેરુ બેઠો અને બીડી સળગાવી. બીડી પીતો, ધુમાડા કાઢતો, વચમાં વચમાં ખાંસી ખાતો ભેરુ નિર્વિકારી મુખમુદ્રાએ બેસી રહ્યો.

થોડી વાર પછી બીડી બારી બહાર ફેંકી, ખાટલા પરનું ગોદડું ખંખેરી, પાથરી, ભેરુ તેના પર આડો પડ્યો. સળિયા પકડી ઊભેલા પેલા કેદીના શબ્દો યાદ આવ્યા... “જમરાજ આ ગયા...”

“બકવા દો સાલાઓને. જમરાજ કહે કે જમદૂત કહે, પેટ માટે આ ધંધો કરવો પડે છે.” ભેરુ બબડવા લાગ્યો. “બસ, આ તો હવે છેલ્લી ફાંસી છે. સાઠ વરસનો થઈશ, બે મહિના પછી રિટાયર કરશે મને.”

ભેરુ વિચાર કરવા લાગ્યો : નિવૃત્ત થયા પછી હું શું કરીશ ? ભૈરી કે છોકરાં નથી. ભગવાન જે કરે તે ખરું...

ભગવાનનું નામ એણે ફાંસીએ ચઢનાર કેદીઓનાં મોંએ ઘણી વાર સાંભળ્યું હતું. ભગવાન વિશે એ કશું જ જાણતો નહોતો. ભગવાનનું છેલ્લી ઘડીએ નામ લેનારા, બૂમો પાડનારાઓનાં ગળાં એણે એક ઝાટકે બંધ કર્યાં હતાં.

પડખું ફેરવી, ભેરુએ ખુરશી પર પડેલા બીડીના બંડલમાંથી બીજી એક બીડી લીધી અને સળગાવી. બીડીનો ધુમાડો જોરથી મોંમાં ખેંચ્યો, ઉધરસ ખાધી અને મોંમાંથી ગળજો કાઢી ખૂણામાં નાંખ્યો. પછી એ બાઉઆવાળી છતભણી નજર કરી સ્થિર આંખો વડે જોવા લાગ્યો.

કેદીઓને ફાંસીએ ચઢાવવાનો ધંધો ભેરુને તેના બાપ તરફથી વારસામાં મળ્યો હતો. તેનો બાપ માતાદીન જેલના 'મોટા સાહેબ'ના બંગલામાં ઝાડુ વાળતો હતો. સિત્તેર વર્ષ પહેલાં જ્યારે આ જેલનું મકાન તૈયાર થયું હતું તે દિવસોની વાત છે. ફાંસિયાની જરૂર પડી. 'પાપમાં પડવા' કોઈ તૈયાર ન થતાં, મોટા સાહેબે માતાદીનને ધમકી આપી, લાલચ આપી ફાંસિયાનું કામ કરવા માટે કબૂલ કર્યો. 'પાપમાં પડનાર' પુરુષની સ્ત્રી - ભેરુની મા - વરને છોડીને ચાલી ગઈ. પતિના પાપમાં પત્ની ભાગીદાર થવા માગતી નહોતી. દીકરાની માયાનું બંધન પણ તોડી નાંખ્યું. મા વગરનો ભેરુ વગડાના જાનવરની જેમ મોટો થયો.

બાપની જેમ એ પણ 'પાપના કામ'માં પડ્યો હતો. "આ જનમનાં કરમ આવતા જનમમાં કોણ જાણે કેવાંય ભોગવવાં પડશે !" એ બબડ્યો... છત પરથી નજર ફેરવી એણે અંધારા ખૂણા તરફ જોયું. એ ખૂણામાંથી તેને કેટલીક આકૃતિઓ પોતાના તરફ આવતી દેખાઈ. એ બધી હતી પેલા ફાંસીએ લટકાવેલા ગુનેગારોની આકૃતિઓ... એક આકૃતિએ તેની પાસે આવી પૂછ્યું : "એ ભેરુ, અમને ઓળખે છે ?"

ભેરુ આંખો ચોળી, ફરીથી બરાબર જોવા લાગ્યો. ઝાંખા પ્રકાશમાં કંઈ દેખાયું નહીં. તેના શરીરે પસીનો વળી ગયો હતો. મેલા ગમછા વડે એણે મોં-કપાળ લૂછ્યું-ઉધરસ ખાઈ એ ખૂણામાં થૂંક્યો... ફરીથી સૂતો.

એક બ્રાહ્મણને ફાંસી આપ્યાની વાત તેને યાદ આવી. બ્રાહ્મણે પોતાની પત્નીને ગળે ટૂંપો દઈને મારી નાખી હતી. તેને ફાંસીની સજા થઈ હતી. ગામના એક મોટા જમીનદારે બ્રાહ્મણ-પત્નીનું શિયળ ભંગ કર્યું હતું. કૂર અને બળવાન જમીનદારની વિરુદ્ધ એ કંઈ કરી શકે તેમ નહોતો; એટલે તેણે પોતાનો બધો ક્રોધ પત્ની પર ઠાલવ્યો. પોલીસથાણે એણે જાતે જઈ પોતાના ગુનાની વાત કરી હતી. શહીદની જેમ એ ફાંસીના માંચડે ચડ્યો હતો. તેને જોઈ ભેરુનો હાથ એક વાર કાંપ્યો હતો. બ્રાહ્મણે ભેરુની સામે જોઈને કહ્યું હતું : "ભાઈ, તારો હાથ કેમ કાંપે છે ? નાખ મારા ગળામાં ફાંસીનું દોરડું. જીવન-મરણ તો ભગવાનના હાથમાં છે. હું મારા પાપની સજા ભોગવવા તૈયાર છું. તું તારી ફરજ બજાવ."

તે દિવસે ભેરુએ જાણ્યું કે પોતે પાપી નથી - માત્ર ફરજ બજાવનાર માણસ છે.

બારીના સળિયામાંથી એક નાનું ચામાચીડિયું આવ્યું અને લટકતા દીવાના દોરડા સાથે અથડાયું. બત્તીનો ગોળો આમતેમ હાલવા લાગ્યો... ભેરુ માથું ફેરવી ઓરડીના ઝાંખા, હાલતા પ્રકાશને જોઈ રહ્યો. "હું પાપી નથી. વકીલો ગુનેગારનો ગુનો સાબિત કરે, જજ તેને સજા કરે... ફાંસીનો હુકમ કરે... મારે તો ફરજ

બજાવવાની..." તે બબડવા લાગ્યો. "લોકો મને રાક્ષસ કહે છે. જમદૂત કહે છે. લોકોને ફાંસીએ ચડાવવામાં મને ખુશી નથી થતી... પેટને ખાતર કરવું પડે..."

હવે તો જમાનો બદલાયો છે. હવે ફાંસિયાની નોકરી કરવા ઘણા લોકો તૈયાર છે. એક ફાંસી આપવાના ચાળીશ રૂપિયા. કોક વાર મહિનામાં બેત્રણ ફાંસી. દાળ-રોટલો મળી રહે છે. આ ફાંસીના રૂપિયામાંથી કપડાં સિવડાવવાં છે... પણ ફાંસી પર ચડનારા બધા ગુનેગારો નથી હોતા. પેલા જુવાનિયાએ દેશની આઝાદી માટે અંગ્રેજનું ખૂન કર્યું હતું. વીસ વરસનો તરવરતો જુવાનિયો "ઈન્કિલાબ િન્દાબાદ"ની ભૂમો પાડતો ફાંસીએ લટકી ગયો હતો. તે દિવસે એ જુવાનને ફાંસી આપ્યા પછી ભેરુ ફાંસીના માંચડા આગળ ટૂંટિયું વાળી બેઠો હતો, રડ્યો હતો. ઓરડીએ જઈને ભૂખ્યો-તરસ્યો સૂઈ ગયો હતો.

આઝાદી મળ્યા બાદ ભેરુ પેલા જુવાનની સમાધિ પર ગયો હતો. સમાધિ પર ફૂલ ચડાવ્યાં હતાં. તેની આગળ એ શહીદનો ચહેરો તરવરતો લાગ્યો. જુવાને જાણે પૂછ્યું, "કેમ ભેરુ, મજામાં છે ને ? મને ફાંસીએ ચડાવ્યા બદલ અફસોસ ન કરતો. હું કદીય મરતો નથી. તે તો મને દેશ ખાતર કુરબાની કરવામાં મદદ કરી છે." ભેરુની આંખોમાંથી આંસુ વહેવા લાગ્યાં હતાં.

બસ, આજની ફાંસી ભેરુની જિન્દગીની છેલ્લી ફાંસી હતી. આજ પછી તે નિવૃત્ત થવાનો હતો. 'પાપ'ની જિન્દગી પૂરી થવાની હતી. હવે પછી કોઈને ફાંસીએ ચડાવવાનું દુઃખ નહીં થાય.

પહેલાં સૂતરનો જાડો ફાંસો હતો... પછી રેશમી ફાંસો આવ્યો અને હવે નાયલોનનો સુંવાળો, મુલાયમ, મજબૂત. મોત તો પહેલાં જેવું જ કઠોર નિર્દય હતું. મોતના અંધારા પડદાને ખેંચવા માટે ગમે તેવું દોરડું ચાલે. સુતરાઉ હોય કે રેશમ-નાયલોનનું; ભયાનકતા સરખી જ.

જેલના ઘંટના ત્રણ ટકોરા સાંભળી ભેરુ ઊંડી તંદામાંથી અચાનક જાગ્રત થયો. ચાર વાગ્યે તેને ફાંસીની કોટડી આગળ હાજર થવાનું હતું. ખાટલામાં બેઠો થયો અને બીડી સળગાવી. બત્તી તો બળતી હતી. ફરીથી ભેરુ વિચારમગ્ન થયો... ભૂતકાળની વાતો યાદ આવવા લાગી.

જેલના ઘંટ પર ચારના ટકોરા પડ્યા.

ભેરુએ બીડી બુઝાવી નાખી. પથારીમાંથી ઊભો થયો. આગસ મરડવા હાથ ઊંચા કર્યા. તેને એકાએક જાણે ચક્કર... અંધારા આવતાં જણાયાં. લોખંડની ખુરશી પકડી લીધી અને ફરસ પર ઊભડક બેસી ગયો. ઓરડીની દીવાલો, વીજળીનો દીવો, ખાટલો, પાણીનું માટલું... બધું ગોળ ગોળ ફરતું દેખાતું હતું. ભેરુ ખાટલામાં આડો પડ્યો.

વહેલી સવારે વોડરે જેલરને ઉઠાડી સમાચાર આપ્યા : "હજૂર, ભેરુ મરી ગયો..."

"મરી ગયો... કેવી રીતે ?"

"ખાટલામાં મરેલો પડ્યો છે. હાર્ટફેલ થયું લાગે છે."

“ફાંસી આપ્યા વગર મરી ગયો કમબખ્ત ! હવે ફાંસી કોણ આપશે પેલાને...?” જેલર ઊકળ્યો.

એસ. કે. રામપાલ (અનુ. ૨૦ પ્ર. ૦ રાવલ)

વિવિધ ઋતુઓનું વર્ણન

શીઆળે શીતળ વા વ્હાય, પાન ખરે ઘઉં પેદા થાય;
પાકે ગોળ કપાસ કઠોળ, તેલ ધરે ચાવે તંબોળ.
ધરે શરીરે ડગલી શાલ, ફાંટે ગરીબતાણા પગ ગાલ;
ઘટે દિવસ ઘણી મોટી રાત, તનમાં જોર મળે ભલીભાત.
ઉનાળે ઊંડાં જળ જાય, નદી સરોવર જળ સુકાય,
પામે વનસ્પતિ સૌ પાન, કેસુડાં રૂડાં ગુણવાન
સારા હોજ ફુવારા બાગ, પ્યારા ચંદન પંખા લાગ;
બોલે કોયલ મીઠા બોલ, તાપ પડે તે તો વણતોલ.
ચોમાસું તો ખાસું ખૂબ, દિસે દુનિયા રૂબારૂબ;
મોર ઉચારે રાગ મલાર, ખેતર વાવે ખેતીકાર.
ચંપા ચંપેલી જુઈ જાય, ફૂલે ગુલાબ ભલાં ફુલાય;
છત્રી ચોમાસે સુખમાટ, ચાખડીઓ હિંચોળાખાટ.

દલપતરામ કવિ

મર્યાદિત સરખુખત્યારશાહી ?

લોકો હવે એવા સવાલ પૂછવા લાગ્યા છે કે અમુક હદની બળજબરી વિના શું ભારત જેવા દેશનું શાસન ચલાવી શકાય ? પણ આપણે એટલું યાદ રાખીએ કે મર્યાદિત સરખુખત્યારશાહી જેવી કોઈ વસ્તુ નથી.

એસ. નિહાલસિંહ

['સ્ટેટ્સમન' દૈનિક : 1978]

માત્ર સારા માણસોને હાથે જ ભવિષ્યમાં તેનો અમલ થશે, એવું માનીને કાયદાઓ ઘડી શકાય નહીં.

અરુણ શૌરી

કલાનો સદાબહાર પુરુષાર્થ

વીસમી સદીની શરૂઆતના દસકાઓનું અમદાવાદ. સાંકડી શેરીઓ ને ડેલીબંધ પોળો, પાઘડી પહેરનારા ને ડમણિયામાં ફરતા એના નાગરિકો ટાંકાંનાં પાણી પીએ ને સાબરમતીએ કપડાં ધૂએ. આજે માનવ-કીડિયારાથી ઊભરાતા પાનકોર નાકા સામે ત્યારે એક ગરનાળું હતું, કાળુપુરમાંથી આવતાં ચોમાસાનાં પાણી કંદોઈ ઓળની દુકાનના ઊંચા ઓટલા પલાળી, પાનકોર નાકા તરફ ઊતરી, ઢાલગરવાડમાં થઈને સાબરમતીમાં ઠલવાતાં. આ બધાની વચ્ચે માત્ર થોડી મિલોનાં ભૂંગળાંએ જ માથાં કાઢ્યાં હતાં. વાહનવહેવારમાં બહુબહુ તો ઘોડાગાડી. એમાંયે સર ચીનુભાઈની ગાડી તો ગામનું એક ખાસ જોણું ગણાતી. ગામમાં ક્યાંય આગ લાગતી ત્યારે તત્કાં વાગતું ને ઘોડા જોડેલો બંબો ખદુક ખદુક ત્યાં દોડી જતો. આવું એ અમદાવાદ હતું ત્યારે, ભરૂચના દીવા ગામથી એક નમાયો બાળક અહીં મોસાળમાં મામા જયંતિલાલ નરભેરામ ઠાકોરને ત્યાં આવ્યો.

બ્રહ્મક્ષત્રિય જ્ઞાતિમાં 1907ની 12મી માર્ચે આ અમદાવાદમાં જ એનો જન્મ થયેલો. પિતા હકુમતરાય દેસાઈને ભરૂચ તરફ એક નાની દેસાઈગીરી હતી. સરકારી કોર્ટમાં એ હેડ ક્લાર્કનું કામ કરતા. માતા હીરાબહેન અમદાવાદના કોંગ્રેસી નેતા બલવંતરાય પરમોદરાય ઠાકોરનાં ભાણેજ. એમનાં ચાર સંતાનોમાં એક તે ભાંડુઓ સાથે મામાને આશરે આવેલો કનુ આગળ જતાં પોતાની આગવી કલા વડે ગુજરાતના સીમાડા વટાવી છેક દરિયાપાર સુધી પ્યાત બની ગયેલા કલાકાર કનુ દેસાઈ. 'કલાકાર' શબ્દ સમાજમાં પ્રતિષ્ઠા પામ્યો એ અગાઉના એના બચપણમાં તો ચીતરવાનો નાદ એ ખુવારીનો માર્ગ ગણાતો. મામા તેને એ માર્ગે કેમ જવા દે ! એટલે નાનો કનુ મોડી રાત્રે માકડ મારવાને બહાને બત્તી પેટાવી, મામાને ખબર ન પડે એમ સિનેમાનાં પોસ્ટર અને જાહેરખબરોનાં ચિત્રમણની નકલો કરીને ચીતરવાની પોતાની ચેળ ભાંગતો ને દિવસે પ્રોપ્રાયટરી હાઈસ્કૂલમાં ભણતો. એવામાં અસહકારનો યુગ મંડાયો. મામાના મામા બલવંતરાય ઠાકોર પણ એમાં અગ્રણી, એટલે સ્વાભાવિક જ કનુની ગતિ રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ અને સંસ્કાર તરફ વળી.

આ જ અરસામાં ગુજરાતમાં એક નવો પ્રભાવ પણ પાંગરી રહ્યો હતો. સામાન્ય જનસમાજમાં રાજા રવિવર્માનાં ચિત્રો દ્વારા આરંભાયેલો ચિત્રપ્રેમ લોકોનાં ઘર સુધી પહોંચવા લાગ્યો હતો. બીજી બાજુ દૂર બંગાળમાં ટાગોર કુટુંબે પ્રકટાવેલી કલાની ભારતીય સ્પર્શવાળી અસ્મિતા ગુજરાતમાં હજી પ્રકટી ન હતી, પણ એ ભાવિમાં પ્રકટાવનાર પુરોધા રવિશંકર રાવળ મુંબઈથી અમદાવાદમાં સ્થિર થવા આવ્યા હતા. કલાક્ષેત્રે એમનું સ્થાન અને એમની કલાપ્રવૃત્તિઓની ધીરી ધીરી પણ ચોક્કસ જમાવટ થવા માંડી હતી. ગુજરાત વિદ્યાપીઠમાં ભણતો કનુ કસરત કરવા ઘર નજીકના સારંગપુર અખાડામાં જાય, ત્યાં એને ખબર પડી કે રવિભાઈ, આજે

રાયપુરમાં જ્યાં 'કુમાર કાર્યાલય' છે તેની સામેની પોળમાં, પોતાને ઘેર વિદ્યાર્થીઓને ચિત્રકામ શીખવે છે. કનુ પોતે કરેલી નકલો અને બીજાં ચિત્રો લઈ મામાથી છાનો એક સંધ્યાકાળે એમને મળ્યો. રવિભાઈએ કનુની મહેનત અને ઉત્કંઠા પારખી લીધી અને એનો ઉમંગ વધાર્યો. પછી તો કનૈયો એ ઘરના એક માણસ સમો બની ગયો. વિદ્યાપીઠના વર્ગ ભરવા ઉપરાંતનો એનો મોટા ભાગનો સમય રવિભાઈને ત્યાં જ વીતવા લાગ્યો. પોતાની સ્કેચ બુકનાં પાનાં ઊભરાવતાં ચિત્રો પર સુધારા ને સૂચનો મેળવતાં મેળવતાં એ ચિત્રકલાના અનેક પાઠ પામ્યો. તે પછી નકલોમાંથી નીકળી મૌલિકતામાં એનો હાથ ઘડાવા માંડ્યો અને ચિત્રકળામાં એનું આગવું હીર પ્રકટવા લાગ્યું. વિદ્યાપીઠના ઉત્સવોમાં પ્રકટી ઊઠતી એની કલાની ફોરમ જોઈ આચાર્ય કૃપાલાણીએ એને શાંતિનિકેતન જઈ ત્યાં નંદલાલ બોઝ પાસે કલાની સાધના કરવા સૂચવ્યું.

પણ પૈસા ક્યાં ? કૃપાલાણીજીએ વિદ્યાપીઠ તરફથી શિષ્યવૃત્તિની વ્યવસ્થા કરી આપી અને રવિભાઈની તાલીમ તથા આશીર્વાદના ભાથા સાથે કનુ દેસાઈ કલકત્તા ઊપડ્યા. ત્યાં 'નવચેતન'ના તંત્રી ચાંપશીભાઈ એમને હાવડા સ્ટેશનેથી પોતાને ત્યાં લઈ ગયા. પોતાના સામયિક માટે કરાવેલાં ચિત્રો દ્વારા તેઓ કનુભાઈથી પરિચિત હતા. ભારતીય કલામાં નવજાગૃતિ આણનાર કલાકાર અવનીન્દ્રનાથ ટાગોર સાથે એમણે કનુભાઈની મુલાકાત કરાવી આપી. નંદલાલ પણ ત્યાં હાજર હતા. કનુભાઈને એમણે આવકાર્યા. ગુરુશિષ્યનું એ પ્રથમ મિલન હતું. શાંતિનિકેતન પહોંચી કનુભાઈએ વિદ્યાપીઠમાંથી મળેલી ભલામણચિકી ગુરુદેવ ટાગોરને આપી અને ગાંધીજીની વિદ્યાપીઠના આ વિદ્યાર્થી 'કન્હાઈ'ને એમણે વધાવી લીધો.

બે વર્ષના ત્યાંના વાસ દરમિયાન તો ચિત્રકળા ઉપરાંત કનુભાઈએ ભારતીય સંસ્કૃતિનાં વિવિધ પાસાંના અનેક સંસ્કાર પચાવ્યા. પ્રત્યેક વસ્તુ અને સર્જનમાં ભારતીય સ્પર્શ અને કલામયતા દાખવવાની એમની વિશિષ્ટ દષ્ટિ અહીં કોળી અને પાંગરી. પોતાની આકાંક્ષાઓને મુક્તપણે વિસ્તારવાની તક એમને અહીં સાંપડી અને એનો પૂરેપૂરો લાભ લઈ એમણે જીવનભાથું એકઠું કરવા માંડ્યું. રંગ-પીંછીઓ, કાગળ ને અન્ય આવશ્યક ખર્ચને પહોંચી વળવા માટે વિદ્યાપીઠની શિષ્યવૃત્તિ કે ચાંપશીભાઈની અવારનવારની સહાય પૂરી પડે તેમ નહોતી; એટલે ન્યૂનતમ પરિગ્રહ સાથે એક ટંક જમવાનું ટાળીને પણ એમણે પોતાની સાધના ટકાવી રાખી સૌનો પ્રેમ પણ સંપાદિત કર્યો. અહીં ચિત્રકળા ઉપરાંત સંગીત, નૃત્ય તથા નાટક વગેરેમાં પણ એમની અભિરુચિ ને દષ્ટિ કેળવાયાં. આગળ જતાં એમણે એને પણ ગુજરાતમાં અજમાવ્યાં.

અમદાવાદ આવીને પૂર્વશરત પ્રમાણે એમણે ત્રણ વર્ષ સુધી ગુજરાત વિદ્યાપીઠમાં સેવા આપી. દરમિયાન જે શૈલીથી 'કુમાર' દ્વારા પ્રસિદ્ધિના ક્ષેત્રમાં પહેલી પગલી પાડી હતી તેનો પ્રથમ સંગ્રહ - ને એમનો પ્રથમ સંપુટ - 'સત્તર

છાયાચિત્રો' 1929માં પ્રકટ કર્યો. કલારસિકોમાં એને ઘણો સારો આવકાર મળ્યો.

બીજે જ વર્ષે ગાંધીજીએ 12મી માર્ચે - જોગાનુજોગ કનુ દેસાઈના જન્મદિવસે - દાંડીયાત્રાની શરૂઆત કરી. કનુભાઈ એ યાત્રાને ચિત્રાંકિત કરવા એમાં જોડાયા. પણ પોલીસે એમને પકડ્યા અને માર મારીને પાસે જે કંઈ હતું તે આંચકી લઈ છોડી મૂક્યા. એ ચિત્રનોંધો તો ગઈ, પણ એની સ્મૃતિ પરથી કનુભાઈએ 'ભારત પુણ્ય-પ્રવાસ' નામે દાંડીયાત્રાનો એક ચિત્રસંપુટ પ્રકટ કર્યો. સરકારે એ પણ જપ્ત કર્યો.

1933માં એમણે (કર્વે કૉલેજમાં ચિત્રશિક્ષણ આપવા જતા હતા ત્યાંનાં એક વિદ્યાર્થીની) નાગર કન્યા ભદ્રાબહેન સાથે લગ્ન કર્યું. ભદ્રાબહેન પોતે પણ ચિત્રકાર હતાં, પણ લગ્ન બાદ એમણે પોતાની બધી કલાભાવના ગૃહસંસારને શોભાવવામાં પ્રયોજી દીધી.

1938માં કનુભાઈને એમની કલાપ્રવૃત્તિ માટે ગુજરાત સાહિત્ય સભાનો રણજિતરામ સુવર્ણચંદ્રક એનાયત થયો. રવિશંકર રાવળ ને નંદલાલ સાથે હરિપુરા કોંગ્રેસનું શોભનકાર્ય એમને પણ સોંપાયું. આ જ અરસામાં મુંબઈના પ્રકાશ પિક્ચર્સ દ્વારા રમણલાલ વ. દેસાઈની નવલકથા પરથી તૈયાર થતા ચિત્રપટ 'પૂર્ણિમા'નું કલાનિદર્શન કરવાનું આમંત્રણ એમને મળ્યું. કનુભાઈમાં આ માટે પૂરતી સૂઝ હતી, પણ ફિલ્મ-ઉદ્યોગમાં આ કાર્યનું એ સમયે ખાસ મહત્ત્વ ન હતું. કનુભાઈએ મળેલી તક દ્વારા જે સિદ્ધ કરી બતાવ્યું તેની પ્રશંસા ગુજરાતના સીમાડા વળોટી ગઈ. પછી તો 'ભરત-મિલાપ', 'રામરાજ્ય' વગેરે અનેક ફિલ્મોમાં એમણે કલા-દિગ્દર્શન કર્યું. એમના કામથી પ્રભાવિત થઈ ભારતખ્યાત એમ. એસ. શુભલક્ષ્મીની 'મીરા'નું કલાનિદર્શન પણ એમને સોંપાયું અને દક્ષિણ ભારતમાં પણ કનુભાઈ વિખ્યાત થઈ ગયા.

કનુભાઈએ પોતે પણ એક ફિલ્મ, 'ગીતગોવિંદ', બનાવી. પણ ઉદયશંકરની ફિલ્મ 'કલ્પના'ના જે હાલ થયેલા એવા જ આ 'ગીતગોવિંદ'ના પણ થયા. સામાન્ય જનસમાજને માટે આ બંને ચિત્રો પાછળની કલાભાવના પચાવવી-પરખવી એ સમયે મુશ્કેલ હતી. 1953માં દિગ્દર્શક વી. શાંતારામે પોતાના પ્રથમ રંગીન ચિત્ર 'ઝનક ઝનક પાયલ બાજે'નું કલા-દિગ્દર્શન કનુભાઈને સોંપ્યું. રંગીન ફિલ્મ હોઈ આ એક આહવાન હતું - અને એક અનેરી તક પણ. એ ઝડપી લઈને ફિલ્મમાં રજૂ થતી નાનામાં નાની ચીજથી માંડી ભવ્ય સેટરચના સુધીમાં એમણે જે કલા પાથરી, તેનાથી પ્રભાવિત થઈ શાંતારામે એમનાં બીજાં ચિત્રોની કલા પણ એમને જ સોંપી.

બીજી બાજુ એમનું ચિત્રસર્જન પણ ચાલુ જ રહ્યું. એમના અનેક ચિત્રસંપુટો ગુજરાતના ઘેર ઘેર પહોંચી ગયા. એમનાં ગ્રંથ-આવરણો ને કથાચિત્રોએ તો ગ્રંથજગતમાં એક અનોખું આકર્ષણ જગાડ્યું. રોજના બાર-ચૌદ કલાકની એમની સતત કલા પ્રવૃત્તિનો પ્રવાહ અનેક દિશામાં વહેતો રહી લોકોની કલારુચિને પોષતો રહ્યો.

ગુજરાતનું અલગ રાજ્ય રચાયું તે પછી ભાવનગરમાં કોંગ્રેસનું અધિવેશન

યોજાયું. કનુભાઈને તેમાં 'ગુજરાત દર્શન' રચવાનું કાર્ય સોંપાયું. માત્ર ગણતરીના જ દિવસોમાં એ મહાભારત કામ યોગ્ય માણસો વિના સંભવિત નહોતું. પણ એમની કલાના ચાહક શાંતારામે પોતાને ત્યાંના માણસો તેમને સોંપ્યા, અને કનુભાઈએ યશસ્વીપણે એ કાર્ય સુંદર રીતે પાર પાડી ફરી એક વાર પોતાનું અને ગુજરાતનું નામ રોશન કર્યું. 'વૈષ્ણવ જન' કાવ્ય પર આધારિત એમણે ત્યાં રજૂ કરેલાં ચિત્રોએ દેશના અગ્રણી નેતાઓને અત્યંત પ્રભાવિત કરી દીધા.

1964માં ન્યુયોર્કમાં 'નિકોલસ રોરિક મ્યૂઝિયમ'માં પોતાનાં સાઠ જેટલાં ચિત્રો પ્રદર્શિત કરવા તેઓ અમેરિકા ગયા. છ અઠવાડિયાં સુધી ચાલુ રહેલા એ પ્રદર્શને ત્યાં સાચું 'ભારતદર્શન' કરાવ્યું. ત્યાંથી પાછા ફરતાં તેઓ રોમ અને પારી(સ) પણ થતા આવ્યા. 1965માં ગુજરાત સરકારે એમનું સન્માન કર્યું. ગાંધી જન્મ શતાબ્દીની ઉજવણી સમયે કનુભાઈએ ગાંધીજીની જીવનગાથા વર્ણવતી સોળ સોળ ડબ્બાની બે આખી ટ્રેન સજ્જ. આ પ્રદર્શનગાડીએ કનુભાઈની કલાશક્તિને સમગ્ર દેશમાં પ્રદર્શિત કરી.

દેશ અને વિદેશના અનેક જાહેર તેમજ ખાનગી કલાસંગ્રહોમાં એમની કૃતિઓ સંઘરાઈ છે. પુસ્તકોનાં લગભગ પાંચેક હજાર કથાચિત્રો, સુશોભનો ને આવરણો, 30 ચિત્રસંપુટો, 55થી વે વધુ ફિલ્મનું કલાદિગ્દર્શન, લગ્નપત્રિકાઓ ને આમંત્રણપત્રો વગેરે જેવા નાનામોટા સેંકડો કલામય નમૂનાઓ વગેરેમાંના એમની કલાના અતિ વિસ્તૃત વ્યાપ વડે એમણે જનસમાજમાં જે કલાપ્રેમ પ્રકટાવ્યો છે એ એમની ગૌરવવંતી દેશગી છે.

['કુમાર' માસિક : 1976]

સ્ત્રીઓનું મુક્તિધામ

શ્રીમતી કલ્લોલિની હઝરતે 1981માં એક સંપાદન કરેલું : 'મારો ગરબો ઘૂમ્યો.' લોકગીતથી અને નરસિંહ-મીરાંથી માંડીને ઉદયન ઠક્કર સુધીના કવિઓના કવિતાની કક્ષાના ઉત્તમ ગરબાઓ એ એક જ પુસ્તકમાં વાંચવા મળે અને અનુભૂતિ થાય કે નવરાત્રિનો ઉત્સવ તો અહીં પાને પાને ઊજવાઈ રહ્યો છે.

સ્ત્રી ગાય તે ગરબો અને પુરુષ ગાય તે ગરબી. એમાં પગની ઠેસ અને હાથની તાળીનું મહત્ત્વ છે. ગરબો સ્ત્રીઓનું મુક્તિધામ છે. એક જમાનામાં સંયુક્ત કુટુંબમાં રહેતી સ્ત્રી, લાજ કાઢીને હરતીફરતી સ્ત્રી, ઘરનાં વૈતરાંમાંથી ઊંચી ન આવતી એવી સ્ત્રી નવરાત્રિ આવે કે મુક્ત તન-મનથી ગરબામાં મહાલતી, ત્યારે એનો શબ્દ ગગનમાં ગાજ્યા વિના શું કામ રહે ?

સુરેશ દલાલ

['ઝલક તેરા' પુસ્તક : 2004]

“બહોત ખૂબ”

1903ની આઠમી મેની રાત હતી. બાપાજી આરામખુરશી પર બેઠા હતા. હું પાસે ઊભો હતો. બા બાવાનું લઈને આવતી હતી. અચાનક બાપાજીએ અકળામણથી ઓ-ઓ-ઓની બૂમ મારી ખુરશી પર માથું નાખી દીધું. બધાં દોડી આવ્યાં. રડારોળ થઈ રહી. અબોટ દઈ એમને ભોંયે સુવાડ્યા. કોઈએ ઘડો લાવી એમના પર ઢોળ્યો. “શ્રીરામ, શ્રીરામ”ની બૂમો ચારે તરફ સંભળાઈ.

મારા માથાનું છત્ર એકદમ ઊડી ગયું. પૈસા ને મોભાથી સુરક્ષિત અમારું જીવન ગરીબ ને નિર્જીવ બન્યું. આ બધી જોખમદારીને અંગે ભણવાનું છોડી દઈને નોકરી લઈ લેવાનો મેં સંકલ્પ કર્યો.

સજળ નયનો સાથે બા લોકાચાર પ્રમાણે ધર્મક્રિયા ને લોક જમાડવાની તૈયારી કરતી અને બપોરે જ્યારે કોઈ ન હોય ત્યારે હિસાબનાં દફતરોનું કબાટ ખોલીને તેમાં કંઈ ગોઠવ્યા કરતી ને હિસાબ લખતી.

મારી યોજના મેં એને કહી સંભળાવી : હાંડીતક્તા વેચી દઈએ, હું કોલેજ છોડી નોકરી લઉં ને ગમે તેમ કરીને દુઃખના દહાડા કાઢીએ.

બા મને ભેટી પડી. એની આંખમાંથી આંસુની સરિતા વહી જતી હતી. “કનુ, ગભરાતો નહિ. હાંડીતક્તાયે નથી વેચવાં ને ભણવાનુંય નથી છોડવું. હું બેઠી છું ને ?”

લોકાચાર થયા. બધું પરવારી બાએ ઘરની વ્યવસ્થા બદલી નાખી. થોડું ઘરેણું વેચી નાખ્યું; વીમાના પૈસા ઉપાડ્યા ને તે લોનમાં રોક્યા. બાપાજીનાં કપડાંમાંથી અમારે માટે શું શું થાય અને ખાવાપીવામાં કેવો ફેરફાર કરી શકાય એ નક્કી કર્યું. રસોઈયા અને નોકરને રજા આપી.

અમારા કુટુંબના જૂના પટાવાળા મહમદ શફીને, જ્યારે ભાઈઓએ ભાગ પાડ્યા ત્યારે બાપાજીએ રાખ્યો હતો. તે ધર્મચુસ્ત મુસલમાન કોઈ દિવસ નમાજ પઢવાનો સમય ચૂકતો નહિ. નવરો હોય ત્યારે અલ્લાનું નામ જપ્યા કરતો. જ્યારે એ અમને નાટકમાં લઈ જતો ત્યારે પણ પોતે બહાર બેસી રહેતો. વળી તે છબી પડાવવા કદી તૈયાર થતો નહિ. એ બધું એ મજહબ વિરુદ્ધ ગણતો. એનું મુખ્ય કામ તો ફસલ ઉઘરાવવાનું હતું, પણ બહારનુંયે બધું કામ એ કરતો ને ઘરનું કામ પણ સંભાળતો. વારપર્વે ગોર મહાદેવજીની પૂજા કરી ગયા કે નહિ, તેનું પણ તે ધ્યાન રાખતો.

એને અમે મહિને સાત રૂપિયા આપતા. બાપાજી હતા ત્યાં સુધી તો સરકારી પટાવાળાના નાયક જેવો એનો મોભો હતો. અમારા વિશ્વાસુ માણસ તરીકે એ પ્રતિષ્ઠા ભોગવતો. એને ઈનામઅકરામ પણ મળતું. જ્યારે બાએ રસોઈયા ને નોકરને રજા આપી ત્યારે એણે અગિયાર રૂપિયાની નોકરી શોધી કાઢી ને બા પાસે આવ્યો. “બા, મને રજા આપો. મેં વીટલ મિલમાં નોકરી શોધી કાઢી છે,” તેણે ખંચાતાં કહ્યું.

બા પાન બનાવતી હતી. તેણે ગાંભીર્યથી ઊંચું જોયું. હું ત્યાં જ બેઠો હતો.

“મહમદ, પછી આ તારા નાના શેઠને કોણ સંભાળશે ?” બાએ પૂછ્યું.

પળવાર મહમદે મારી સામે જોયું. એની આંખમાં પાણી આવ્યું. “બહોત ખૂબ, બા.” કહી તે મૂંગો રહ્યો.

ત્યાર પછી વધારે પગારની નોકરી માટે કેટલીયે વાર એને કહેણ આવ્યાં. સાત રૂપિયાથી વધારે આપવાની અમારી શક્તિ નહોતી. પણ એણે ન બીજી નોકરી સ્વીકારી, કે ન અમારી પાસેથી વધારે પગાર માગ્યો.

મહમદ ટેકી માણસ હતો. એણે અને એની બે બીબીઓએ બીડીઓ વાળી, લૂગડાં સીવી ખાધ પૂરી કરી. બાર વર્ષે ‘નાના શેઠે’ વધારે પગાર આપ્યો. એનું દેવું ચૂકવી આપ્યું. એને ઘર લઈ આપ્યું. એને ખૂબ ખૂબ વિનવણી કરીને એક વખત છબી પડાવવા બેસાડ્યો.

પછી બીજાં પંદર વર્ષ સુધી એણે ટેકરા પર એ જ ઓટલા પર બીડીઓ વાળી, ‘કુરાન’ પઢ્યું, મહાદેવની પૂજા કરાવી. કર્તવ્યનિષ્ઠ મહમદ આડનીસ વર્ષની નોકરી કરી બેહેસ્તનશીન થયો.

કનૈયાલાલ મુનશી

વિધાતાએ દીકરી ઘડી

વિધાતાએ દીકરી ઘડીને ત્યારે ખૂબ ખાંતે
કસબી હાથેથી એણે કરી શી કમાલ !
રૂપનો અંબાર કરું, મીઠપ અપાર ભરું
ખજાનો ખુટાડી કરું ખલકને ન્યાલ.
દેવીયું કનેથી માગી લીધો મલકાટ
અને મધરાત કેરા માપી સીમાડા સુદૂર,
ચપટીક રજ લીધી નખેતર તણી
અને દીકરીને આંખે ભર્યાં દમકતાં નૂર.
સાકરનો લઈને સવાદ એણે દીકરીમાં
તજ ને લવિંગ વળી ભેળવ્યાં જરીક
સૂરજનાં ધોળાંફૂલ હાસ ને હુલાસા દીધાં
જોઈ કારવીને કીધું, હવે કાં'ક ઠીક.
વિધાતાએ દીકરી ઘડી ને વળી જોઈ જોઈ
વારે વારે હસું હસું થાય એનું મુખ,
હેયે એને હાશ, હર માવતર કાજે ધર્યું
હર્યુંભર્યું હોત, નર્યું નીતર્યું આ સુખ.
(અનુ. મકરન્દ દવે)

શૂર સંગ્રામકો દેખ ભાગૈ નહીં

શૂર સંગ્રામકો દેખ ભાગૈ નહીં,
દેખ ભાગૈ સોઈ શૂર નાહીં.
કામ ઔ' ક્રોધ, મદ, લોભસે જૂઠના,
મંડા ઘમસાન તહં ખેત માહીં.
શીલ ઔ' શૌચ, સંતોશ સાહી ભયે,
નામ સમસેર તહં ખૂબ બાજૈ.
કહે કબીર કોઈ જૂઝી હૈ શૂરમા
કાયરાં ભીડ તહં તુરત ભાજૈ.

કબીરનું આ ભજન આપણી સત્યાગ્રહની લડત દરમિયાન બહુ લોકપ્રિય થયું હતું.

શાંતિવાદી સાધુઓ પણ લડતની પરિભાષા રસપૂર્વક વાપરે છે. ‘સાલ્વેશન આર્મી’વાળાઓએ આ દિશામાં કમાલ કરી છે. ‘પિલ્ગ્રિમ્સ પ્રોગ્રેસ’ [પુસ્તક]માં પણ લડતની ભાષા આબાદ રીતે વાપરી છે. બુદ્ધ ભગવાને 49 દિવસ સુધી માર સાથે યુદ્ધ ચલાવ્યાનું વર્ણન કરતાં કવિઓ થાકતા જ નથી.

આ ભજનની ભાષા સીધી સોંસરી છે. શૈલી જોરદાર છે, માણસને ચડાવનારી છે. અને જુસ્સો તો એના દરેક શબ્દમાં ભરેલો છે. કામ, ક્રોધ, મદ અને લોભ – એ ચાર શત્રુઓ એકઠા થઈ પોતપોતાની ફોજ સાથે સામે ઊભા છે. એમની સાથે મરણિયા થઈને ઝૂઝવું છે. રણક્ષેત્રમાં ઘનઘોર યુદ્ધ જામ્યું. શીલ, સદાચાર, પવિત્રતા અને નિર્લોભ સંતોષ – બધાં મદદમાં આવ્યાં છે અને ભગવાનના નામરૂપી તલવાર વીજળીની પેઠે એવી તો ચાલે છે કે શત્રુની સેના કપાઈ જતાં વાર નથી લાગતી. જે શૂર હશે તે આવા યુદ્ધને મહોત્સવ સમજી, એમાં તરત ફૂદી પડશે. જે કાયર હશે તે તો ભાગી જવાનો.

કોઈ પણ દેશ ઉપર જ્યારે શત્રુનું આક્રમણ થાય છે, ત્યારે દેશના તેજસ્વી લોકો શત્રુનો સામનો કરવા તૈયાર થાય છે; અને કાયર, દેશદ્રોહી તો શત્રુ સાથે માંડવાળ કરી, પોતાનાં જાન અને મિલકત સુરક્ષિત કરવાની સલાહ આપે છે.

જો યુદ્ધમાં દેશભક્તો હાર્યા, શત્રુનો ઘેરો લાંબો ચાલ્યો, લોકોને જીવવું ભારે થઈ પડ્યું, તો આવા કાયરો પોતાની સલાહ લોકો આગળ ફરી પાથરે છે અને કહે છે કે, અમે કહેતા જ હતા કે આજની અવસ્થામાં લડવામાં માલ નથી. એ તો ખુવાર થવાનો જ રસ્તો હતો. જો વખતસર માંડવાળ કરી હોત, તો આપણો લાભ જ હતો. અત્યાર સુધી આપણે કેટલીયે ઉન્નતિ કરી હોત. આવે વખતે, થાકેલી પ્રજાને પણ થાય છે કે વાત સાચી છે.

વિજયી શત્રુ જ્યારે શહેરમાં પ્રવેશ કરે છે, ત્યારે હારેલા લોકો આ બધા

કાયરોને “ડાહ્યા, દૂરંદેશી સમાજનાયકો”નો ઈલકાબ આપી અપનાવે છે. અને એમને જ પોતાના સમાજની આગેવાની કરવાનું સૂચવે છે. થાકેલા લોકો એમની સગવડિયા શિખામણ પસંદ કરે છે, અને શત્રુનું રાજ્ય મજબૂત કરવામાં મદદ કરે છે; પછી તો આક્રમણકારી શત્રુઓ પોતે જ દેશના ઉદ્ધારકર્તા હોવાનો દાવો કરવા માંડે છે.

પણ પ્રજા પછી જ્યારે સ્થિર થઈ જાય છે, ત્યારે એને આવી અધોગતિની ફરી સૂગ ચડે છે. પછી એ પોતાના સાચા આગેવાનોને ઓળખે છે અને સ્વતંત્ર થવાનો ફરી પ્રયત્ન કરે છે.

મધ્યયુગના સંતોએ આત્માને પાડનાર શત્રુઓ સાથે યુદ્ધ ચલાવ્યું હતું તે વખતે એમણે કામ, ક્રોધ, લોભ, મદ આદિ કાયર વૃત્તિઓની સલાહ ન માનવા વિશે પ્રજાને ચેતવણી આપી હતી. પણ પ્રજા આવી ચેતવણીથી કંટાળી. આધ્યાત્મિક જીવનની કઠણાઈ પ્રજાને રુચિ નહિ; તેઓ હાર્યા. એટલે જડવાદી લોકોએ કામવૃત્તિ કેટલીક સ્વાભાવિક છે, ક્રોધ વિના તેજસ્વિતા સંભવે જ નહિ, લોભ એ જ સંસ્કૃતિનો પાયો છે, મત્સર વિના રાષ્ટ્રીયતા બંધાય નહિ, અસૂચા વગર વર્ગસંગઠન થાય નહિ વગેરે વાતો સમજાવી દીધી છે. અને હવે તો મનુષ્યનું હૃદય, મનુષ્યનો સમાજ કામ-ક્રોધાદિ ટોળીના હાથમાં ગયો છે. સાધના, સંયમ, ત્યાગ, તપસ્યા – એ બધા સદ્ગુણો સમાજમાં અપ્રતિષ્ઠિત થયા છે, જીવનવિકાસ માટે ઈંદ્રિયતૃપ્તિ આવશ્યક છે એમ મનાવા લાગ્યું છે. વિજયી રાષ્ટ્રોની આ દષ્ટિ જિતાયેલા કાયર લોકો પણ સ્વીકારતા થયા છે.

આવા વાતાવરણ સામે લડીને આત્માનું રાજ્ય, પરમાત્માનું સામ્રાજ્ય ફરી સ્થાપવાનું છે. શીલ, શૌચ, સંયમ અને સંતોષ – આ બધા શીતલ સદ્ગુણોની તેજસ્વિતા સેવા દ્વારા સિદ્ધ કરવાના દિવસો પણ પાછા આવ્યા છે.

કાકા કાલેલકર

['ભજનનાંજલિ' પુસ્તક : 1974]

ગરમ કરવા !

આચાર્ય ક્ષિતિમોહનને એક વાર રાતે ઘેર આવતાં ઠીક ઠીક મોડું થયું. ગૃહિણીએ ઊંચા સ્વરે કહ્યું : “જુઓને, ખાવાનું પણ ઠંડું થઈ ગયું !”

તરત જ પતિદેવે થાળી ઉપાડીને ગૃહિણીના માથા પર ધરી.

“આ શું કરવા માંડ્યું વળી ?”

“કાંઈ નહીં, ખાવાનું ગરમ કરી લઉં છું જરી !”

ઉમાશંકર જોશી

આડત્રીસ વરસને અંતે

900 માણસોના આ નાનકડા ગામમાં શિવલાલભાઈ શિક્ષક તરીકે નિયુક્તિ પામ્યા હતા અને અહીં જ નિવૃત્ત થયા. આ માણસે નિશાળને મંદિરમાં ફેરવી નાખી હતી. શિક્ષકજીવનનાં 38 વર્ષોમાં એમણે માત્ર ત્રણ રજાઓ ભોગવી હતી. 21 વર્ષ સુધી તો તેઓ આખી શાળામાં એક જ શિક્ષક હતા. પાંચ ધોરણ અને 120 વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા. ગામનું કોઈ બાળક શાળાપ્રવેશથી વંચિત ન હતું. નિરક્ષર પ્રૌઢો માટે રાત્રિશાળા તો એ વર્ષોથી ચલાવતા. ગામમાં કેટલાક વૃદ્ધોને બાદ કરતાં કોઈ અભણ ન હતું.

64 વર્ષનાં કાશીબહેન કહે છે, “હું ‘રામાયણ’ વાંચતી થઈ એ શિવલાલ સાહેબનો પરતાપ.” જ્યારે સાક્ષરતા અભિયાનનું કોઈ નામ પણ નહોતું જાણતું, એવા સમયે આ ગામમાં 90 ટકા સાક્ષરતા સિદ્ધ થઈ હતી અને એની કોઈ ધજા-પતાકા એમણે ક્યાંય ફરકાવી ન હતી.

નિશાળનો સમય અગિયારનો અને ‘સાયેબ’ દરરોજ સવા દશે નિશાળે પહોંચી જતા. બાલુ ગોરની દુકાન પાસેથી બરાબર દશ ને બાર મિનિટે નીકળતા. બાલુ ગોરની દુકાનમાં ડબ્બા ઘડિયાળ દરરોજ નવ વાગે બંધ પડી જતી. ગોરને ઘડિયાળને ચાવી દેવાનું કાયમ ભુલાઈ જાય. ‘સાયેબ’ નીકળે ને બાલુ ગોર ઘડિયાળ મેળવે, “હા, હવે દશ ને બાર મિનિટ થઈ હશે” ને ચાવી ભરે.

રાજ્યના શિક્ષણ ખાતાના એક ઉચ્ચ અધિકારી ચારેક વર્ષ પહેલાં નિશાળની મુલાકાતે આવેલા. આ પછાત ગામનાં બાળકોની સ્વચ્છતા, શિસ્ત, સંસ્કાર અને શિક્ષણથી મુગ્ધ થયેલા અધિકારીએ શિવલાલભાઈને સાથે લઈ જઈ ગામ પણ જોયું. ગામ ગ્રંથાલય, આરોગ્ય કેન્દ્ર, ગામની સ્વચ્છતા, ગામજનોની સંસ્કારિતા એ બધું ગામને આદર્શ ગામની વ્યાખ્યામાં મૂકતું હતું, એવી એને પ્રતીતિ થઈ.

અધિકારીને થયું કે, એક શિક્ષક ધારે તો શું ન કરી શકે ? એણે શિવલાલભાઈને કહ્યું : “તમને રાજ્યનો શ્રેષ્ઠ શિક્ષક એવોર્ડ મળવો જોઈએ. તમે એના સાચા હક્કદાર છો. આ વર્ષે તમારી ફાઈલ મૂકો.”

“સાહેબ, મેં એવોર્ડ મેળવવા માટે કામ નથી કર્યું, મેં તો મારી ફરજ બજાવી છે પગાર લઈને.” શિવલાલભાઈએ વિનમ્રતાથી કહ્યું હતું. શિવલાલભાઈ સાથે વાતો કરતાં જાણ્યું કે તેઓ અવિવાહિત છે.

“શિવલાલભાઈ, તમે લગ્ન કેમ ન કર્યા ?” અધિકારીથી પૂછ્યા વગર રહેવાયું નહિ.

શિવલાલભાઈ હસી પડ્યા, “સાહેબ, આ ગામમાં હું શિક્ષક તરીકે જોડાયો પછી વિદ્યાર્થીઓ, નિશાળ અને ગામમાં સાવ ખોવાઈ ગયો. સવારે સવા દશથી શરૂ કરી સાંજના સાત સુધી નિશાળ ચલાવું. પછી ગામમાં એક આંટો મારું, ત્યાં આઠ, નવ જેવો સમય થઈ જાય..નવ વાગ્યાથી શાળાના ઓરડામાં પ્રૌઢોને ભણાવું.

દરરોજ ચાલીસ-પચાસ ભાઈ-બહેનો ભણવા આવે. રાત્રે અગિયાર વાગ્યે રાંધીને જમું. રવિવારે અને રજાઓમાં બાળકોને ભણાવું. વેકેશનમાં લોકજાગૃતિ શિબિરો ચલાવું. વેકેશનમાં ઘરે જવાનો સમય ન મળે. એમાં લગ્ન અંગે વિચારવાનું કોઈ દિવસ યાદ ન આવ્યું !”

શિવલાલભાઈ ‘સાયેબ’ને નિવૃત્ત થવાને પખવાડિયું બાકી હતું. ગામલોકોએ નક્કી કરેલું : સાહેબનો નિવૃત્તિ વિદાય સમારંભ ઊજવવો અને એ વખતે એમને સોનાની વીંટી પહેરાવવી. સાહેબ નિવૃત્તિ પછી પણ અહીં જ રહે તે માટે એક પાકું, સુવિધાવાળું મકાન તૈયાર થઈ રહ્યું હતું. ગામલોકોએ એ માટે ફાળો કર્યો હતો. હવે એ મકાન પૂરું થવામાં હતું. આ સમારંભ વેળાએ જ સાહેબને એ મકાનમાં પ્રવેશ કરાવવો, એવું સમગ્ર ગામે વિચારી રાખ્યું હતું. મકાનની વાત હજી સુધી સાહેબથી છાની રાખવામાં આવેલી, પણ સોનાની વીંટીની વાત એ જાણી ચૂક્યા હતા. તરત જ ગામના આગેવાનોને મળ્યા. બે હાથ જોડીને કહ્યું : “આવું કશું કરશો તો મને બહુ દુઃખ થશે. આ વરસ નબળું છે. પૂરતો વરસાદ પડ્યો નથી. માટે મને વીંટી પહેરાવવાનું વિચારશો પણ નહિ. ને સમારંભની તો વાત જ ન કરશો.”

છતાં ગામલોકો ઋણમુક્તિ માટે મક્કમ રહ્યા. કાર્યક્રમનું આયોજન તેમને ખ્યાલ ન આવે તે રીતે થતું રહ્યું. સાહેબ શનિવારે નિવૃત્ત થવાના હતા અને રવિવારે સવારે આ કાર્યક્રમ રાખવામાં આવ્યો હતો. પેલા ઉચ્ચ અધિકારી ખાસ આવવાના હતા. રાજ્યના શિક્ષણ મંત્રીના હસ્તે ‘સાહેબ’ને વીંટી પહેરાવવાનું નક્કી થઈ ચૂક્યું હતું.

શનિવારે સાહેબે શાળાનો ચાર્જ તેમના સહાયક શિક્ષક વીરજીભાઈને સોંપી દીધો. વિદ્યાર્થીઓ રડતા હતા. સાહેબ પણ માંડ માંડ આંસુ રોકી શક્યા.

શનિવારની રાત, નવ વાગવામાં હશે. એ વખતે પંચાયતનો પટાવાળો હરજી, સરપંચના ઘર તરફ જઈ રહ્યો હતો. સરપંચ મોહનભાઈને એણે એક ચિઠ્ઠી આપી.

“પ્રિય મોહનભાઈ,

હું જાઉં છું. આ નિર્ણય મેં ઘણા સમયથી કરી રાખ્યો હતો. સાબરકાંઠા જિલ્લાના ઊંડાણવાળા વનવિસ્તારોમાં કાથોડી નામે એક આદિવાસી જાત વસે છે. એ જાતિનાં ભાઈ-બહેનો આજે પણ પૂર્વ પ્રાથમિક અવસ્થામાં જીવે છે. ખેડબ્રહ્માના ભગવાનદાસ પટેલ પાસે આ આદિજાતિ વિશે જાણ્યું હતું. પછી ત્યાં જઈ એમની હાલત જોઈ, ત્યારે મારું હૃદય ચિરાઈ ગયેલું. એ જ વખતે મેં નિર્ણય કરેલો કે, નિવૃત્તિ પછીની જિંદગી એમની વચ્ચે પસાર કરીશ. મારાથી થઈ શકે એટલું બધું જ એમના માટે કરવું. તમારી સૌની ભલી લાગણીઓ પણ મારી સાથે જ છે.

છેલ્લા ત્રણ સુધી હું હરિયાળો રહી શકું એટલો આખા ગામનો પ્રેમ મને મળ્યો છે ! તમને કોઈને ક્યારે નહિ ભૂલી શકું. આમ મારા એકાએક જવાથી તમે નક્કી કરેલા કામ અંગે તમને જે અડચણ પડશે, તેનો મને ખ્યાલ છે અને તે માટે

આખા ગામની માફી માગું છું.

મને જાણવા મળ્યું હતું કે, તમે મારા માટે એક પાકું મકાન બંધાવ્યું છે. હવે એ મકાન આપણા ગામના સાવ ગરીબ માણસ જેરામભાઈને આપી દેજો. આમ કરશો, તે મને ગમશે. નિવૃત્તિ પછી કાયમને માટે ગામમાં મને રાખવાની તમારી ઇચ્છા હું પૂરી કરી શકતો નથી. ક્ષમા કરશો.

તમે એક વખતના મારા વિદ્યાર્થી છો અને હવે ગામના સરપંચ છો, તે ગામનું ભલું થાય તેવું હંમેશાં કરતા રહેશો. ક્યારેક તમને સૌને મળવા આવીશ ખરો.”

કરસનદાસ લુહાર

[‘સર્વાંગી શિક્ષણ’ માસિક : 2003]

એક શરણાઈવાળો

એક શરણાઈવાળો સાત વર્ષ સુધી શીખી, રાગ રાગણી વગાડવામાં વખણાણો છે; એકને જ જાણ્યું એવી ટેક છેક રાખી, એક શેઠને રિઝાવી મોજ લેવાને મંડાણો છે; કહે દલપત પછી બોલ્યો તે કંજૂસ શેઠ, ગાયક ન લાયક તું ફોકટ ફુલાણો છે; પોલું છે તે બોલ્યું તેમાં કરી તે શી કારીગરી, સાંભેલું બજાવે તો હું જાણું કે તું શાણો છે.

દલપતરામ કવિ

કેરેથી નમેલી ડોશી

કેરેથી નમેલી ડોશી દેખીને જુવાન નર, કહે શું શોધો છો કશી ચીજ અછતી રહી; કહે ડોશી બાળપણું ખબર વિના મેં ખોયું, જુવાનીમાં દીવાની તારા જેવી ગતિ રહી; છવાઈ જરાની છાયા, કાયાના વિંખાયા બંધ, ગાયા ન ગોવિંદરાયા, માયામાં મતિ રહી; ઝૂકી ઝૂકી ડોકી વાંકી રાખી દલપતરામ, જોતી હું ફરું છું જે જુવાની ક્યાં જતી રહી.

દલપતરામ કવિ

જીવન અંજલિ થાજો !

જીવન અંજલિ થાજો !

મારું જીવન અંજલિ થાજો !
ભૂખ્યાં કાજે ભોજન બનજો, તરસ્યાંનું જળ થાજો;
દીનદુઃખિયાંનાં આંસુ લો'તાં અંતર કદી ન ધરાજો !

મારું જીવન અંજલિ થાજો !
સતની કાંટાળી કેડી પર પુષ્પ બની પથરાજો,
ઝેર જગતનાં જીરવી જીરવી અમૃત ઉરનાં પાજો !

મારું જીવન અંજલિ થાજો !
વજ્રથાક્યા ચરણો મારા નિત તારી સમીપે ધાજો;
હૈયાના પ્રત્યેક સ્પન્દને તારું નામ રટાજો !

મારું જીવન અંજલિ થાજો !
વમળોની વચ્ચે નૈયા મુજ હાલકલોલક થાજો;
શ્રદ્ધા કેરો દીપક મારો નવ કદીવે ઓલવાજો !
મારું જીવન અંજલિ થાજો !

કરસનદાસ માણેક

[‘મધ્યાહ્ન’ પુસ્તક]

ભજનોનો રસાસ્વાદ

માણસની નૈતિક ભાવના પ્રબળ થાય એ જાતની પ્રાર્થનાઓ ગાંધીજીના સત્યાગ્રહાશ્રમમાં ગવાતી. તેનો નાનકડો સંગ્રહ નારાયણ મોરેશ્વર ખરેએ સંપાદિત કરેલો, તે ‘આશ્રમભજનાવલિ’ નામે 1922માં પ્રથમ બહાર પડેલો. આશ્રમનું જીવન જેમ જેમ સમૃદ્ધ થતું ગયું, તેમ તેમ એ ભજન-સંગ્રહનું કદ નવી નવી આવૃત્તિઓ વખતે વધતું ગયું. 1994ના તેના 28મા પુનર્મુદ્રણમાં 200થી થોડાં ઓછાં ભજનો છે. તેમાં કોઈ એક સંપ્રદાયનો ખ્યાલ નથી રાખેલો. જ્યાં જ્યાંથી રત્ન મળી ગયાં, ત્યાંથી તેને એકત્ર કરેલાં છે. ઘણા હિન્દુ, મુસલમાન, ખ્રિસ્તી, પારસી એને આનંદથી વાંચે છે ને તેમાંથી કાંઈક ને કાંઈક નૈતિક આહાર મેળવે છે.

‘આશ્રમભજનાવલિ’નાં 42 ભજનોનો રસાસ્વાદ કરાવતાં પ્રવચનો કાકા કાલેલકરે આપેલાં, તે ‘ભજનાંજલિ’ નામના પુસ્તકરૂપે 1974માં પ્રગટ થયેલાં.

[‘ભજનાંજલિ’ પુસ્તિકા : 1996]

ગાંધીજીના થઈ ગયા

પહેલાં હું ક્રાંતિકારી દળમાં હતો. ક્રાંતિકારી નેતાઓની દેશભક્તિ ઉજ્જવળ હતી. ત્યાગ અને બલિદાન માટે તેઓ હંમેશાં તૈયાર રહેતા. ફાંસીએ ચડવાની તૈયારી. પણ અંગ્રેજોનો મુકાબલો કરવો હોય તો આપણી તૈયારી કેટલી હોવી જોઈએ, એનો હિસાબ નેતાઓ પાસે નહોતો. લોકજાગૃતિ માટે શું કરવું જોઈએ, એનો અંદાજ એમનામાં ન હતો. સરકારે નેતાઓને સખત સજાઓ કરી, અને કઠોરતાથી પ્રજાને દબાવી દીધી. મેં જોયું કે કોઈ પણ રાજદ્વારી પક્ષની અસર જનતા પર ખાસ દેખાતી નથી. લોકો અસંતોષ કેળવે છે, પણ શક્તિ કેળવતા નથી.

મારા પર વેદાંતનો પ્રભાવ હતો. સંતસાહિત્યનો પણ પ્રભાવ હતો. દેશમાં કશું નક્કર કરવાની આશા જ્યારે દેખાઈ નહીં, ત્યારે આધ્યાત્મિક પ્રેરણા મેળવવાની અને પ્રજાહૃદય ઓળખી એના પર અસર કરવાની યોગ્યતા મળે એ ઇચ્છાથી હું હિમાલયમાં ગયો. હિમાલયમાં કુદરતી ભવ્યતાનાં દર્શન કરતાં કરતાં હું આધ્યાત્મિક સાધના તરફ વળ્યો.

પણ એક સંકલ્પ મને બાકીનું જીવન પૂરું કરવા પાછો લઈ આવ્યો. એ સંકલ્પ હતો ભારતમાતાની સ્વતંત્રતાનો. ભારતમાતાને ગુલામીમાંથી મુક્તિ ન મળે ત્યાં સુધી મને પોતાને મોક્ષ મળે તોયે મારે એ માણવો નહોતો. મારામાં એક વિચાર મજબૂત થયો હતો કે સમસ્ત પ્રજામાં રાષ્ટ્રીય કેળવણી દ્વારા આધ્યાત્મિક તેજ પેદા કર્યા વગર પ્રજાકીય ઉત્થાન શક્ય નથી.

એ અરસામાં રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરના કેળવણી-વિષયક અને આધ્યાત્મિક વિચારોનો રંગ પણ મને લાગ્યો હતો. મેં રવિબાબુને પત્ર લખ્યો કે, “હું રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનો પ્રેમી છું. ચાર-છ મહિના શાંતિનિકેતનમાં રહી આપના શિક્ષણના આદર્શનું અને પદ્ધતિનું અધ્યયન કરવાની મારી ઇચ્છા છે.” રવિબાબુનો તરત જવાબ આવ્યો : “આવો.”

1915માં ગાંધીજી આફ્રિકાથી હિંદુસ્તાનમાં આવ્યા, અને શાંતિનિકેતનમાં હું એમને મળ્યો. એમની સાથે ઘણી ચર્ચા કરી. એમાં મેં કહ્યું : “આપની તેજસ્વિતા અને કાર્યકુશળતાથી હું પ્રભાવિત થયો છું. પણ અહિંસા દ્વારા ભારતને સ્વરાજ્ય મળી શકશે, એ વિશે વિશ્વાસ બેસતો નથી. દેશને ગુલામીમાંથી મુક્ત કરવા માટે શસ્ત્રયુદ્ધ પણ કરવું પડશે, એમ હું માનું છું.”

ગાંધીજીએ એટલું જ કહ્યું, “તમે મારી પાસે આવો. હું આશ્રમ ખોલવાનો છું, એમાં રહો. મારી કાર્યપદ્ધતિ સમજી લો. વિશ્વાસ જામે તો રહો, નહીં તો મને છોડીને ચાલ્યા જાવ.”

છેલ્લે મેં દલીલ કરી, “અહિંસા પ્રત્યે મારા મનમાં આદર છે, પણ મેં એ સ્વીકારી નથી. એવા માણસને આશ્રમમાં લઈ શકશો ખરા ?”

એમણે હસીને કહ્યું, “આજે દુનિયામાં તમારી બહુમતી છે. હું અલ્પમતીમાં છું. તમારા જેવાનો ત્યાગ કરું, તો મને સેવક ક્યાંથી મળવાના ? અહિંસાની શક્તિ વિશે તમારામાં વિશ્વાસ પેદા કરવો, એ મારું કામ છે.” એ જવાબથી હું માત થયો.

મારા ક્રાંતિદળના સાથી કૃપાલાની તે વખતે મુઝફ્ફરપુરની કોલેજમાં અધ્યાપક હતા. મેં તાર કરીને એમને પણ ગાંધીજીને મળવા બોલાવી લીધા. એમણે પણ ગાંધીજી સાથે ખૂબ ચર્ચા કરી, વાંકાચૂંકા અનેક પ્રશ્નો પૂછ્યા. ગાંધીજીએ એમને વ્યવસ્થિત જવાબો આપ્યા. કૃપાલાનીએ છેલ્લે કહ્યું, “હું ઇતિહાસનો અધ્યાપક છું. અહિંસા દ્વારા રાષ્ટ્ર સ્વતંત્ર થયાનો એક પણ દાખલો મને મનુષ્યજાતિના ઇતિહાસમાં મળ્યો નથી.”

જાણે કોઈ સામાન્ય વાત બોલતા હોય એમ ગાંધીજીએ અત્યંત નમ્રતાપૂર્વક પણ તેટલા જ આત્મવિશ્વાસથી ઉત્તર દીધો : “તમે ઇતિહાસ શીખવનારા છો, હું ઇતિહાસ ઘડનારો છું. અહિંસક પ્રતિકાર દ્વારા આપણે ભારતને સ્વરાજ્ય મેળવી આપીશું. પછી ઇતિહાસના અધ્યાપકો એના પર વ્યાખ્યાનો આપશે.”

કૃપાલાની પણ મારી પેઠે ગાંધીના થઈ ગયા.

કાકા કાલેલકર

[‘બાપુની છબી’ પુસ્તક]

સર્વત્ર ગોળાકાર

હું રાસગરબાના વિશ્વદર્શનમાં રાચનારો છું. રાસ, ગરબા, ગરબી એટલે કૂંડાળે ફરતાં ગવાતાં ને નચાતાં ગીતો સૌરાષ્ટ્ર-ગુજરાતમાં છે, મારવાડ-રાજસ્થાનમાં છે, કચ્છ-સિંધમાં છે, કૂર્ગોમાં અને સાંઠાલોમાં છે. જાપાનમાં તાળીઓ લઈ રમાતો રાસ ‘મિનાતો ઓદોરી’ (બંદરનૃત્ય) હૂબહૂ આપણા રાસડાની જ આવૃત્તિ. આર્ય ગોવાળિયો હજારો વર્ષો પર ગ્રીસના ગૌચરો પર નેસ બાંધીને રાસડે-ગરબે ઘૂમતો હતો. ગીતો ગાતાં ગાતાં કૂંડાળે થતાં સમૂહનૃત્ય જગત-સહિયારું તત્ત્વ છે.

કૂંડાળું છે સમૂહજીવનનું પ્રતીક, કલાની પરિપૂર્ણ ને બલિષ્ઠ રેખા. ગગનમાં, ક્ષિતિજ પર, સાગરપાળે કે વૃક્ષરાજિની ઘટાએ ઘટાએ, જલે-સ્થલે, પુષ્પે-પાંદડે, દલે-દલે, સર્વત્ર ગોળાકાર, વર્તુલ, મરોડ. માનવીઓનાં મન ગોળાકારે મોઢ્યાં, કલામાં, કસબમાં, જીવનનું લાલિત્ય ઉચ્ચારનારી દરેક રચનામાં.

ઝવેરચંદ મેઘાણી

[શાંતિ બરફીવાળા સંપાદિત પુસ્તક ‘રાસકુંજ’ : 1934]

અમારી ગતિ

‘શું-શાં ચાર ટકા’થી કોઈ કવિએ જેની ઉપેક્ષા કરી, જેનાં બાળક કેરું ભ્રષ્ટ મુખ, હા ! માન્યું બીજાએ વળી : તે છે માત ગરીબડી અમતણી સાચી ‘ગિરા ગુર્જરી’, કાલીઘેલી પરંતુ આ હૃદયની એ એકલી ઈશ્વરી.ooo

પ્રેમાનંદ-નૃસિંહ-શામળ-મુખે જે સર્વદા શોભતી, જે દેવી દલપત્ત-નર્મદ ઉરે રંગે રહી રાચતી; સેવી કાન્ત-કલાપીએ, કુસુમ ને ગોવર્ધને સ્નેહથી, આજન્માન્ત અનન્ય એ જ જનની રે’જો અમારી ગતિ.

દામોદર ખું બોટાદકર

[‘કલ્લોલિની’ પુસ્તક : 1912]

એક પણ સુકૃત્ય કર્યું હોય તો....

ગાંધીજીને હું તો ક્રાંતિકાર તરીકે જ ઓળખતો હતો. આશ્રમમાં જોડાયા પછી પહેલા આઠ દિવસ મેં એમની ઓછી ઊલટપાસ નથી ચલાવી. પણ મેં જ્યારે જોયું કે જીવનનાં સઘળાં અંગોનો તેમણે પરિપૂર્ણ વિચાર કર્યો છે, ત્યારે મારું હૃદય, મારી બુદ્ધિ, મારી કાર્યશક્તિ મેં એમને ચરણે ધરી. તે પછી કોઈ દિવસ હું પસ્તાયો નથી. મારા જીવનમાં મેં એક પણ સુકૃત્ય કર્યું હોય, તો તે હું ગાંધીજીની સાથે ભળી જઈ શક્યો તે છે.

સ્વમાન

માન તમારે હાથ ન સોંપ્યું, કેમ કરી અપમાનશો ?
વજૂર સમું અણભેદ હૃદય આ, શર સૌ પાછાં પામશો.ooo
રેતી કેરા રણ ઉપર ના બાંધ્યા મહેલ સ્વમાનના,
શ્રદ્ધાના અણડગ ખડકો પર પાયા રોગ્યા પ્રાણના !ooo

કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણી

શિશુઓનું હાસ્ય : મારી કવિતાનો શુભ્ર ઇંદ,ooo
કન્યાઓની આશા : મારી કવિતાની નસોનું રુધિર.

ઉમાશંકર જોશી

કુશળ માળી

એક વાર ગાંધીજીને મેં પ્રશ્ન પૂછ્યો : “આપ અમ સહસ્રાધકોના સાથી જ નહિ, માર્ગદર્શક પણ છો. અમારા દોષ આપ સહન કેમ કરો છો ? અમને તે બતાવતા કેમ નથી ?”

ત્યારે એમણે કહ્યું કે, “હું એક કુશળ માળી છું. માળી શું કરે છે ? એ એક છોડ વાવે એટલે એને ખાતરપાણી આપે. હવે, એ છોડની આસપાસ ઘાસ પણ ઊગે છે. એ ઘાસને પણ પેલું ખાતરપાણી મળે છે. છોડની દૃષ્ટિએ ઘાસ અનિષ્ટ છે. છતાંય માળી એને તરત ઊખેડી નથી નાખતો. એને ખબર હોય છે કે, ઘાસ ઊખેડવા જઈશ તો પેલો છોડ પણ કદાચ ઊખડી જશે. તેથી એ ધીરજ રાખે છે. પછી કાળાંતરે જ્યારે એને ખાતરી થાય છે કે હવે છોડનાં મૂળિયાં મજબૂત થયાં છે, ત્યારે જ એ કુશળતાપૂર્વક પેલું ઘાસ ઊખેડી નાખે છે.”

ગાંધીજીની આ વાત સાંભળીને તે જ ક્ષણથી હું પોતાના આચારવિચારમાં ગાંધીજીને ન ગમતા કયા કયા દોષો છે તે શોધવાના પ્રયત્નો કરવા લાગ્યો. દોષો શોધવા અઘરા ન હતા. પરંતુ નજરે ચડેલા દોષોને ફેંકી દેવા એ કેટલું અઘરું છે, એની તે દિવસથી મને ખબર પડવા લાગી.

કાકા કાલેલકર

[‘બાપુની છબી’ પુસ્તક]

તને મેં

તને મેં ઝંખી છે -

યુગોથી ધીખેલા પ્રખર સહરાની તરસથી.

સુન્દરમ્

- એટલે વીસમી વખત

“છોકરાંઓને એકની એક વાત વીસ વીસ વખત કહેતાં તમને કંટાળો નથી આવતો ?” એવો સવાલ એક શિક્ષકને કોઈએ કર્યો.

તેણે જવાબ આપ્યો : “ઓગણીસ વખત કહેલું નકામું ન જાય, એટલા માટે વીસમી વખત કહું છું.”

કેળવણી એક લડત છે. શિક્ષકોનો પક્ષ હારી બેસશે, તો જગતની શક્તિ નામશેષ થઈ જશે. એક જ રસ્તો છે : ફરી ફરી સમજાવો, ફરી ફરી જાગૃત કરો, અકથ્ય ધીરજ ધરો.

કાકા કાલેલકર

દલો તરવાડી

દલા તરવાડીએ રીંગણાં તોડતાં વાડીને પૂછેલું કે, બોલ ભાઈ, રીંગણું એક લઉં કે બે-પાંચ ? અને વાડી વતી પોતે જ જવાબ આપેલો કે, લેને ભાઈ પાંચ-પચાસ ! પરિણામે એને કૂવામાં કેટલીક ડૂબકીઓ ખાવી પડેલી.

દલા નામનો કોઈ તરવાડી હતો કે કેમ, તે કોઈ જાણતું નથી. પણ તે હતો જ અને અત્યારે પણ છે એમ કહેવામાં અસત્ય નથી.

સાહેબ પોતાને પૂછે છે કે, “પટાવાળા પાસે ઘરકામ કરાવું કે નહીં ?” અને પોતે જ જવાબ આપે છે, “અરે, કરાવને પૂરા ચૌદ કલાક !”

કોન્ક્રાક્ટર પોતાને જ પૂછે છે : “સિમેન્ટમાં પાંચ ટકા કાંકરી વધારે નાખું કે નહીં ?” અને પોતે જ જવાબ આપે છે, “અરે, નાખને પંદર-પચીસ ટકા !”

ગામડાનો માસ્તર પોતાને જ પૂછે છે કે, “છોકરાને એકાદ સોટી મારું કે ?” અને પોતે જ જવાબ આપે છે, “અરે, મારને એક સાથે બે-પાંચ સોટી !”

વેપારી પોતાને પૂછે છે, “માલની અછત છે - નફો પચ્ચીસ ટકા લઉં કે પાંત્રીસ ટકા ?” અને પોતે જ જવાબ આપે છે, “અરે, મળતો હોય તો લેને પચાસ-પોણીસો ટકા !”

કારકુન કહે છે, “આ પતરાંની અરજી કરનારને એક ધક્કો ખવાડું કે બે-પાંચ ?” અને પોતે જ જવાબ આપે છે, “અરે, ખવાડને પચાસ ધક્કા - ક્યો કાકો ના પાડે છે !”

ભિખારી પોતાને પૂછે છે, “શેઠ પાસે પૈસો માગું કે આનો ?” અને પોતે જ બેઘડક જવાબ આપે છે, “અરે, માગ ને પૂરી પાવલી જ ! માગવામાં શું જાય છે ?”

સુધરાઈ પોતાને જ પૂછે છે, “સરકાર પાસે હજારની ગ્રાંટ માંગવી કે દસ હજારની ?” અને પોતે જ નક્કી કરે છે, “અરે, માગોને પૂરા અર્ધા લાખની ! માગવામાં શું જાય છે ?”

મહાસત્તાઓના મોવડીઓ પોતાને જ પૂછે છે, “વિશ્વશાંતિ માટે એટમ બૉમ્બ બનાવીએ કે હાઈડ્રોજન બૉમ્બ ?” અને જાણે પોતે જ પોતાને જવાબ આપતા જણાય છે, “અરે, ત્રેવડ હોય તો બસો-પાંચસો હાઈડ્રોજન બૉમ્બ જ બનાવી નાખોને !”

‘કલ્કી’

કોરાટી ધરતીયે ફાટ પડે, હમજ્યા;

‘લ્યા ! આભલે તિરાડ ક્યાંય જોણી ?

ડુંગરડા કોરા ‘લ્યા હોય કાંક હમજ્યા,

પણ હેમાળે ઝાળ કાંઉ કરીયે ?!

કનુભાઈ જાની

“ત્યાગ કર્યો હોય તો - ”

1915ની આખરની વાત હશે. બાપુ કાંઈક લખતા હતા. હું પાસે બેઠો બેઠો ઉમર ખચ્યામની ‘રુબાયત’નો [અંગ્રેજી] તરજૂમો વાંચતો હતો. ફિટ્ઝિરોલ્ડના અનુવાદનાં વખાણ મેં બહુ સાંભળ્યાં હતાં, પણ એ વાંચ્યો નહોતો. ચોપડી પૂરી થવા આવી હતી, ત્યાં બાપુનું ધ્યાન મારા તરફ ગયું. “શું વાંચો છો ?” તેમણે પૂછ્યું. મેં ચોપડી બતાવી.

નવીસવી ઓળખાણ થયેલી. બાપુ સીધો ઉપદેશ આપવા માગતા નહોતા. ઊંડો નિસાસો નાખી તેમણે કહ્યું : “મને પણ અંગ્રેજી કવિતાનો બહુ શોખ હતો. પણ મેં વિચાર કર્યો કે મને અંગ્રેજી કવિતા વાંચવાનો શો અધિકાર ? મારી પાસે વખત ફાજલ રહેતો હોય, તો હું મારી ગુજરાતી લખવાની શક્તિ કાં ન વધારું ? દેશની સેવા કરવી હોય તો મારો બધો વખત મારી સેવાશક્તિ વધારવામાં રોકવો જોઈએ.”

થોડી વાર થોભી પાછા બોલ્યા : “દેશસેવાને કાજે મેં ત્યાગ કર્યો હોય તો તે અંગ્રેજી સાહિત્યના શોખનો. પૈસા અને ‘કરિયર’ [કારકિર્દી]ના ત્યાગને તો હું ત્યાગ ગણતો જ નથી, એ તરફ મને કદી ખેંચાણ જ નહોતું. પણ અંગ્રેજી સાહિત્યનો શોખ પાર વગરનો હતો. પણ મેં નિશ્ચય કર્યો છે કે એ શોખ મારે છોડવો જોઈએ.”

હું સમજી ગયો, અને ચોપડી બાજુએ મૂકી દીધી.

કાકા કાલેલકર

જંખ્યા વિના

માનવે તો પુરુષાર્થમાં સતત મચ્યા રહેવાનું છે. કસો કમર, ચલાવો મજલ. મુકામની દિશામાં બે ડગ તો ભરો.

જે પ્રયત્નશીલ છે, તે અથડાતો-પછડાતો પણ છેવટે પોતાના અસલ મુકામે પહોંચે છે. વચ્ચે કેવી ભૂલો થઈ, પતનો થયાં, એ મોટો સવાલ નથી; માણસ પાછો ઊભો થઈ જાય અને ફરી મજલ કાપવા માંડે, એનું મહત્ત્વ છે. સતત પ્રયત્ન કરતો રહે તો માણસ અંતે જીવનસાફલ્ય પામે જ છે.

“ઉતાવળ વિના, પરંતુ ક્ષણ એક જંખ્યા વિના.”

ઉમાશંકર જોશી

તારું કશું ન હોય તો છોડીને આવ તું,

તારું જ બધું હોય તો છોડી બતાવ તું.

રાજેશ વ્યાસ, ‘મિસ્ટિકન’

સ્વરાજ પછી દુઃખનો પ્રારંભ

1897માં અમે મહારાણી વિક્ટોરિયાની ડાયમંડ જ્યુબિલી (હીરક મહોત્સવ) ઊજવી હતી. એ જ્યુબિલીને વીસ વરસ પણ ન થયાં અને ભારતમાં ગાંધીજી આવ્યા, અને એમણે સુખ ભારતને તેમ જ આખી દુનિયાને પ્રજાશક્તિનો નવો ચમત્કાર બતાવ્યો.

આજે આપણે બધા સ્વરાજની મોકળી અને પ્રાણદાયી હવામાં જીવીએ છીએ. ભારતના જીવનમાં સહુથી ધન્ય વાત આ જ છે કે પારતંત્ર્યની અંધારી રાત વટાવીને આપણે સ્વરાજ્યનો ઉદય જોઈ શક્યા.

આજે દેશમાં જ્યાં જુઓ ત્યાં અસંતોષ દેખાય છે અને સ્વરાજની હિલચાલ વખતના કેટલાક કુમારો આજે પૂછે છે : “શું દેશની આવી સ્થિતિ માટે અમે સ્વરાજની લડત લડવા હતા ?” એવા લોકોને માટે એમના અને અમારા બુદ્ધર્ગ લોકમાન્યની વાણી સંભળાવવા માગું છું.

ભારતનું તાત્કાલિક ભાગ્ય જેના હાથમાં હતું એવા [બ્રિટિશ સરકારના] સેક્રેટરી ઓફ સ્ટેટ ફોર ઈન્ડિયા વેજવૂડ બેન ભારતમાં આવ્યા હતા. ભારતના પ્રમુખ નેતાઓને એમણે મળવા બોલાવ્યા. નેતાઓ નવા નવા બૂટ-સૂટ પહેરીને મળવા ગયા. દેશી પોશાકમાં બે જ જણા હતા : લોકમાન્ય ટિળક અને મહાત્મા ગાંધી.

બેન મહાશયે લોકમાન્યને પૂછ્યું : “તમે સ્વરાજ માગો છો. પણ તમે માનો છો કે સ્વરાજ મળવાથી તમે સુખી થશો ?”

લોકમાન્ય ટિળકે દૂરંદેશી, તેજસ્વી અને સારો જવાબ આપ્યો : “ના, સુખી તો આજે છીએ; પણ એવું સુખ અમને જોઈતું નથી. આજે અમને કશી ચિંતા નથી. આરામમાં છીએ. ભારતનું રક્ષણ તમે કરો છો. રાજ્ય તમે ચલાવો છો. અમને એની હેંચાબળતરા નથી. સ્વરાજ મળશે ત્યારે અમારા દુઃખનો પ્રારંભ થશે. પણ એમાં જ અમે રાચીશું. વિદ્યો આવશે એને પહોંચી વળતાં અમારું પૌરુષ કેળવાશે. અમે ભૂલો કરીશું તે સુધારતાં સુધારતાં જ અમે ઘડાઈશું. અમારે એ બધી હાડમારી જ જોઈએ છે.”

ભારતમંત્રી સડક થઈને ગાંધીજી તરફ વળ્યા. મીઠું હાસ્ય કરીને તેમણે પૂછ્યું : “અરે ગાંધી ! તમે તો ધર્મપુરુષ કહેવાઓ, સેવામૂર્તિ છો. તમે આ રાજદ્વારી ક્ષેત્રમાં ક્યાં ફસાયા ?” ગાંધીજીએ ગંભીરતાથી જવાબ આપ્યો : “તમારી વાત સાચી છે. પણ શું કરું ? મારે તો અધર્મ સામે લડવું રહ્યું. હમણાં અધર્મ રાજદ્વારી ક્ષેત્રમાં ઘૂસ્યો છે, એટલે ત્યાં પહોંચીને અધર્મ સામે ઝુંબેશ ચલાવવી પડે છે.”

એક વાર લોકમાન્યને એમના સાથીઓમાંથી કોઈકે પૂછેલું : “બળવંતરાવ !

સ્વરાજ આવશે ત્યારે તમે કયા ખાતાના મિનિસ્ટર થશો ?” કસાણું મોઢું કરી લોકમાન્યે જવાબ આપ્યો : “ના રે, એ ગંદા કામમાં કોણ ઊતરે ? તમે માનો છો કે રાજદ્વારી વાતોમાં મને રસ છે ? સ્વરાજ આવ્યે, હું તો ગણિતનો અધ્યાપક થઈશ. ‘થિયરી ઓફ નમ્બર્સ’માં મારે ઘણું સંશોધન કરવાનું છે. આ તો ભારતમાતા પરદાસ્યમાં રિભાય છે, તે એના કપાળ પરની કાળી ટીલી ભૂંસી નાખવી છે, એટલા માટે આ રાજદ્વારી ગંદવાડમાં હું ઊતર્યો છું.”

પછી મહાત્માજીએ તો સ્વરાજ મેળવ્યું, જોયું. પણ એમાં છાંટાભાર અધિકાર પોતાના હાથમાં ન રાખ્યો.

*

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ચલાવવાનો ભાર જ્યારે ગાંધીજીએ મારે માથે નાખેલો તે વખતની વાત છે. મારા વાર્ષિક ભાષણમાં મેં કહેલું કે, “સ્વરાજ માટે દેશને તૈયાર કરવો અને અહિંસક ઢબે સ્વતંત્રતા મેળવવી, એ સત્યયુગનું કામ છે. આપણી આ લડત જેમ જેમ જોર પકડશે, ઉત્કટ થશે, તેમ તેમ આ દેશમાં સત્યયુગ જામશે. પણ તે સ્વરાજ મળે એ ઘડી સુધી જ ટકશે. પછી તો આપણે દુનિયાના અનેકાનેક સ્વતંત્ર દેશો જેવા જ થઈ જઈશું. ઈંગ્લેન્ડ-અમેરિકા તો શું, અફઘાનિસ્તાન અને અરબસ્તાન પણ સ્વતંત્ર છે. એવા સ્વતંત્ર દેશોની હારમાં ક્યાંક જઈને બેસીશું.

“ગંગા નદી હરદ્વાર સુધી હિમાલયના પહાડોની વચ્ચે થઈને રસ્તો કાઢતો એક જોશીલો પ્રવાહ છે. પછી તો સામે ખુલ્લું મેદાન ! એટલે સ્વતંત્ર પ્રવાહ અનેક દિશામાં વહેવા લાગે છે. ક્યાં જવું અને ક્યાં ન જવું, તે એને સૂઝતું નથી. દરેક પ્રવાહ સાંકડો અને છીછરો થઈ જાય છે. આગળ જ્યારે એ બધી ધારાઓ એક થાય છે અને ચંબલ, યમુના, ગંડકી, તિસ્થા જેવા પ્રવાહોને પોતાનામાં સમાવી લે છે, ત્યારે જ ગંગામૈયા ભારતમાતા બની યુક્ત પ્રાંત, બિહાર અને બંગાળની ભૂમિને ફળદ્રુપ કરે છે અને હિમાલયની પેલી પારનું પાણી ભેગું કરી આવનાર આસામના નદ બ્રહ્મપુત્ર સાથે સહયોગ સાધી ગંગાસાગર પાસે સમુદ્રને મળે છે.

“સ્વતંત્ર થયા પછી આપણે મુશ્કેલીઓમાં આવવાના. એ મુશ્કેલીઓ વટાવ્યા પછી જ ભારત પોતાના મિશનની યાત્રા શરૂ કરશે. માટે આપણે યાદ રાખીએ : સ્વરાજ પછી મૂંઝવણ, અને મૂંઝવણને અંતે સર્વોદય.”

કાકા કાલેલકર

[‘બાપુની છબી’ પુસ્તક]

❀

કાકા કાલેલકરના ગદ્યમાં ગાંધીજીની સાદાઈ અને રવીન્દ્રનાથનું કવિત્વ નજરે પડે છે.

અનંતરાય મં રાવળ

જીવનરસથી ભર્યું ભર્યું

દુનિયાના સાહિત્ય-ઇતિહાસોમાં સ્વભાષા સિવાયની ભાષાના સાહિત્યમાં અમર સ્થાન મેળવનારાઓનાં ગણ્યાંગાંઠ્યાં દર્ષાતો મળે છે. કાકાસાહેબ તેમાંનું એક છે. જન્મે મરાઠીભાષી કાકા કાલેલકર ગુજરાતી ભાષામાં અમર રહેશે.

એમનાં લખાણો ન વાંચ્યાં હોય એવો ભાગ્યે જ કોઈ ગુજરાતી સાહિત્યપ્રેમી હશે. એમનાં હિમાલય અને બ્રહ્મદેશના પ્રવાસનાં વર્ણનો, હિંદની નદીઓનું ઉપસ્થાન કરતો ‘લોકમાતા’ નામે રસપ્રવાહ, કીડી-મંકોડા ને કાગડા-બિલાડા, ઝાડ-પાંદડાં ને વાદળ-તારા જોડેની ગોઠડી વર્ણવતી ‘ઓતરાતી દીવાલો’, શૈશવકાળનાં બહુરંગી પરાક્રમો અને તોફાનો સુરેખપણે રજૂ કરતી ‘સ્મરણયાત્રા’ – એ બધાં પુસ્તકો ગુજરાતીપ્રેમીઓનાં માનીતાં થઈ પડ્યાં છે. કાકાસાહેબનો સર્વાનુમતે ગૌરવગ્રંથ ‘જીવનનો આનંદ’ પ્રકૃતિ વિશેના લઘુનિબંધોનો સંગ્રહ છે. એમનું કેટલુંક લખાણ અત્યંત સમૃદ્ધ એવા ગુજરાતી ગદ્યના એક સુચારુ શિખર સમું દીપી રહેશે.

‘આપણી કવિતા-સમૃદ્ધિ’ના પ્રવેશકમાં નર્મદથી શરૂ થતા અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યના દસ ઉત્તમ ગદ્યકારોનાં નામ બ. ક. ઠાકોર 1930માં ગણાવે છે. એમણે મહાન સાક્ષર ગદ્યકારોનો ઉલ્લેખ તો કર્યો જ, પણ તે સાથે મહાત્મા ગાંધી ઉપરાંત એમના સાથીઓમાંથી કાકા કાલેલકર અને કિશોરલાલ ઘ. મશરૂવાળાનાં નામ આપ્યાં.

*

કાકાસાહેબનું ગદ્ય પ્રકૃતિચિત્રણમાં અને પ્રવાસવર્ણનમાં અપૂર્વ સર્જકતાથી ખીલી ઊઠે છે. ભૂગોળના રસિયા તેવા જ ખગોળની સૌંદર્યસમૃદ્ધિના પણ તરસ્યા. ભારતયાત્રી કાલિદાસ પછી સ્વદેશની પ્રકૃતિશ્રીનું આર્કઠ પાન કરનાર અને એને શબ્દબદ્ધ કરનાર કાકાસાહેબ જેવા ઓછા જ પાક્યા હશે. એમનું ગદ્ય અનેક વાર કાવ્યની કોટિએ પહોંચે છે.

આપણા સાહિત્યમાં કાકાસાહેબનું નામ ચિરંજીવ રહેશે. ગુજરાતી ગદ્યનો જે અદ્ભુત વિકાસ થયો છે, તેમાં કાકાસાહેબનો ફાળો ગુણવત્તા અને ગ્રંથસંખ્યાની દૃષ્ટિએ વિપુલ છે. ગુજરાતી ભાષાનો એકનો એક જોડણીકોશ તૈયાર કરવા પાછળ વપરાયેલી એમની શક્તિ અવિસ્મરણીય રહેશે. ગુજરાતીઓ એમને એક જંગમ વિદ્યાપીઠ તરીકે ઓળખે છે.

ગાંધીજીએ દક્ષિણ આફ્રિકાથી સ્વદેશ પાછા ફરી, 1915માં ગુજરાતમાં આશ્રમ સ્થાપીને રાષ્ટ્રમુક્તિની લડતને વેગ આપવા માંડ્યો, ત્યાં દેશમાંથી અનેક તેજસ્વી યુવકો આવીને એમની સાથે જોડાયા. ત્રીસ વરસના દત્તાત્રેય બા. કાલેલકર કવિવર રવીન્દ્રનાથના શાંતિનિકેતનમાં અધ્યાપનકાર્ય કરતા હતા. ત્યાં જ એમને ગાંધીજીનો

ભેટો થયો અને એમની પ્રત્યે તેઓ આકર્ષાયા, અને પછીથી અમદાવાદ જઈને રહ્યા. ગાંધીજીના નિકટના અંતેવાસી અને રાષ્ટ્રીય શિક્ષણના એક મુખ્ય સાથી એ બની રહ્યા.

ગુજરાતમાં સાબરમતી આશ્રમમાં નાનાં બાળકોને ભણાવવા માંડ્યું, એટલે કાકાસાહેબની સરસ્વતી ગુજરાતી દ્વારા વહેવા માંડી. 'હિમાલયનો પ્રવાસ' બાળકો આગળ અનેક વાર કહેવાયો, પછી શબ્દબદ્ધ થયો. 'સ્મરણયાત્રા'ના પ્રસંગોના પણ પહેલા આસ્વાદકો આશ્રમશાળાના નાના વિદ્યાર્થીઓ. આશ્રમની ઉત્તરે આવેલી સાબરમતી જેલની મહેમાનગતિ પછી 'ઓતરાતી દીવાલો'ની આનંદકલાણી લખી, એ તો ગાંધીજીની પ્રિય થઈ પડી. ગુજરાતી પોતાની માતૃભાષા ન હોવા છતાં તેની સુંદરતા અપૂર્વ રીતે બહાર લાવતા અને પોતાની સારસ્વત મોહિનીથી ગુજરાતના સંસ્કારજીવન ઉપર છાઈ જતા કાકા કાલેલકરને ગાંધીજીએ સવાઈ ગુજરાતી તરીકે બિરદાવ્યા.

*

જુવાનીમાં હિમાલયમાં સ્વામી આનંદ, અનંત બુવા મરઢેકર અને (વચ્ચે વચ્ચે જોડાતા) જીવતરામ કૃપાલાની જેવા સાથીઓ સાથે બે હજાર કરતાં વધુ માઈલો પર્યટન કરી જાણે કે ભારતીય સંસ્કૃતિના મંદિરના ગર્ભગૃહમાં એકધ્યાન રહ્યા.

કેળવણીકાર અને સ્વાતંત્ર્ય-યોદ્ધા તરીકે પોતે આપણા આ વિશાળ દેશના અઠંગ પ્રવાસી હોવા છતાં, સ્વરાજ ન મળે ત્યાં સુધી વિદેશયાત્રાનો સ્નેહછાથી નિષેધ પાળ્યો. પણ સ્વરાજ મળ્યા પછી દુનિયાના ખૂણેખૂણે ઘૂમ્યા.

કાકાસાહેબે લખ્યું ખૂબ, છતાં પૂછો તો કહેશે કે પોતે સાહિત્યકાર થવા કશું કરતા નથી, જીવવાના ભાગરૂપે સહજપણે લખવાનું આવે તો તે લખે છે. એમને સાહિત્યના બે સહજ પ્રકારો – પત્રલેખન અને વાસરી – માટે સવિશેષ આસ્થા હતી. પત્ર એ અન્ય માનવબંધુ સાથેનો અપ્રત્યક્ષ વાર્તાલાપ છે, તો વાસરી એ અંતર્યામી સાથેની પ્રત્યક્ષ વાર્તાલાપ છે. બંને પ્રકાર કાકાસાહેબના હાથે અઢળક ખેડાયા. હજારો પત્રો એમણે લખ્યા.

એક શિક્ષક અને ચિંતક તરીકે કેળવણી, સમાજ, સંસ્કૃતિ અને ધર્મનાં વિવિધ પાસાં ઉપર સતત એ લખતા રહ્યા. આ સદીના ત્રીજાથી પાંચમા દસકામાં કેટલી તો પ્રસ્તાવનાઓ એમણે લખી !

એક સાહિત્યકાર – ગદ્યકાર તરીકેની એમની બે લાક્ષણિકતાઓ ધ્યાન ખેંચે છે : એક તો સૂત્રાત્મક સુક્તિઓ સહજપણે ઉદ્ગારવાની અને બીજી નવા શબ્દો ઉપજાવવાની.

નવા શબ્દો નિપજાવવાની તો કાકાસાહેબે કહો કે ટંકશાળ ખોલી હતી. શબ્દોનો એમને સ્વાદ હતો. નામો પાડવાની કાકાસાહેબને ફાવટ હતી.

પારિભાષિક શબ્દો યોજવામાં કાકાસાહેબ એક્કા ગણાય છે. Printer's Devil માટે 'મુદારાક્ષસ', એવા તો એમને નામે સહેજે હજારેક શબ્દો થઈ ગયા હશે. ગુજરાતીઓએ એમાંના ઘણાખરા તો ચલણી બનાવી દીધા છે, એ જ એની યોગ્ય કદર છે.

*

કાકાસાહેબ માણસભૂખ્યા, ગોષ્ઠિના માણસ, કાકાસાહેબનું ઉત્તમ વાર્તાલાપમાં પ્રગટ થતું. અખૂટ જીવનરસ, અત્યંત કુશાગ્ર બુદ્ધિ, અદમ્ય વિનોદવૃત્તિ, વસ્તુને વિશાળ સંદર્ભમાં જોવાની ફાવટ – આ બધાંને લીધે કાકાસાહેબનું સભર વ્યક્તિત્વ વાર્તાલાપમાં અપૂર્વ રમણીયતાથી ઊઘડતું.

આવું ભર્યું ભર્યું અસ્તિત્વ – પંચાણું વરસ ચાલેલું વીર, આર્ષ જીવન ગુજરાતી ભાષા દ્વારા તેજસ્વી રીતે અભિવ્યક્ત થતું રહ્યું. ગાંધીજીના અવતારકાર્યના એક સહયોગી, રાષ્ટ્રીય ઉત્થાનના કર્મઠ લડવૈયા, દેશના ખૂણેખૂણાના અનેક જીવનસાધકોના અને સંસ્થાઓના પ્રેરણામૂર્તિ, દેશવિદેશમાં અનેક કુટુંબો, સમાજોમાં ઉષ્મા અને પ્રકાશની લહાણ કરતા વત્સલ ગુરુજન – કાકાસાહેબ કાલેલકરનાં આ વિવિધ પાસાં સમય જતાં સ્મૃતિશેષ થશે. રહેશે એમનો લેખનરાશિ અને એની દ્વારા પમરતું એમનું અનોખું માનવવ્યક્તિત્વ.

ઉમાશંકર જોશી

[સર્જકપ્રતિભા'(2) પુસ્તક]

❀

શું નથી ?

કાકાસાહેબ કાલેલકર શું શું છે, એ સવાલ નથી – કાકાસાહેબ શું નથી, એ સવાલ છે. એ ઉત્તમ સાહિત્યકાર છે, ઉત્તમ શિક્ષક છે, ઉત્તમ ક્રાંતિકારી છે. જીવનનાં આટલાં બધાં પાસાંમાં જે કાંઈ એ છે, ઉત્તમ છે. ઉત્તમ સિવાય બીજું કશું નથી.

વિનોબા ભાવે

❀

તારી પ્રતીક્ષા કરતાં કરતાં
ક્યારેક ખીલે છે ગુલમ્હોર મારી આંખમાં
તો
ક્યારેક ઝરે છે પારિજાત પાછલા પહોરે શ્રાવણમાં.

નલિની બ્રહ્મભટ્ટ

પ્રેમળ જ્યોતિ તારો દાખવી

પ્રેમળ જ્યોતિ તારો દાખવી

મુજ જીવન-પંથ ઉજાળ.

દૂર પડ્યો નિજ ધામથી હું, ને ઘેરે ઘન અંધાર;
માર્ગ સૂઝે નવ ઘોર રજનીમાં, નિજ શિશુને સંભાળ,
મારો જીવન-પંથ ઉજાળ.

ડગમગતો પગ રાખ તું સ્થિર મુજ; દૂર નજર છો ન જાય,
દૂર માર્ગ જોવા લોભ લગીર ન, એક ડગલું બસ થાય,
મારે એક ડગલું બસ થાય૦૦૦

કર્દમભૂમિ કળણભરેલી ને ગિરિવર કેરી કરાડ,
ધસમસતા જળ કેરા પ્રવાહો, સર્વ વટાવી કૃપાળ
મને પહોંચાડશે નિજ દ્વાર.

રજની જશે ને પ્રભાત ઊજળશે, ને સ્મિત કરશે પ્રેમાળ;
દિવ્યગણોનાં વદન મનોહર મારે હૃદયે વસ્યાં ચિરકાળ,
જે મેં ખોયાં હતાં ક્ષણ વાર.

કાર્ડિનલ ન્યૂમનના અંગ્રેજી ભજન ‘લીડ કાઈન્ડલી લાઈટ’નો આ અનુવાદ શ્રી નરસિંહરાવ દિવેટિયાએ કરેલો છે.

ગાંધીજીએ દક્ષિણ આફ્રિકામાં સામુદાયિક જીવન જીવવાનો પ્રારંભ કર્યો, ત્યારે ત્યાં રોજ સાંજે પ્રાર્થના થતી હતી. એમાં અંગ્રેજી ભજનો પણ ગવાતાં. એમાંથી એમને જે ભજન અત્યંત પ્રિય હતું તેના ગુજરાતી અનુવાદો, ભારત કાયમ માટે રહેવા આવ્યા ત્યારે, ગાંધીજીએ અનેક કવિઓ પાસેથી મંગાવ્યા. એમાં આ અનુવાદ એમને સૌથી વધારે ગમ્યો.

અને ખરેખર, ભાવ, ભાષા અને રાગ, બધી દૃષ્ટિએ આ ભજન એટલું સુંદર થયું છે કે અનુવાદ જેવું લાગતું જ નથી. એમ જ લાગે છે કે કવિ નરસિંહરાવ પોતાના જ હૈયાના ઉત્કટ ભાવો આમાં ઠાલવી રહ્યા છે. આ ભજનમાં મને અમારા તુકારામનું હૃદય જડ્યું.

કાકા કાલેલકર

[‘ભજનાંજલિ’ પુસ્તક : 1974]

આ કસોટીની ઘડીઓ છે, ઓ મારી નમ્રતા !
લોકની નજરોમાં હું મશહૂર થાતો જાઉં છું.

‘રાઝ’ નવસારવી

કાકાસાહેબ : જીવનદર્શન

1917માં હું ગાંધીજીની રાષ્ટ્રીય શાળામાં જોડાયો. કાકાસાહેબ (કાલેલકર), મામાસાહેબ (ફડક), નરહરિભાઈ વગેરે મારી પહેલાં જ જોડાયા હતા.

મને થોડા વખતમાં જ ખબર પડી ગઈ કે મારા કામ માટે મને બરાબર અનુકૂળ થઈ પડે એવો જ્ઞાનકોશ શોધવા ક્યાંય ભટકવાની જરૂર નથી. કાકાસાહેબ જીવતોજાગતો જ્ઞાનનિધિ હતા. કોશમાંથીયે જરૂરી માહિતી ક્યાં મળશે તે જાણવાની આવડત હોવાની જરૂર હોય છે, નહીં તો ખૂબ ખાંખાંખોળાં કરવાં પડે. જીવતો કોશ હોય તો તે આવડત હોવાની શોધનારને જરૂરત નહીં. ત્યાં તો માત્ર પૂછવાની જ જરૂર.

તે વખતમાં મારો અને નરહરિભાઈનો ખાસ ઉપયોગ કાકાસાહેબના લહિયા તરીકે હતો. મારો ખ્યાલ છે કે તે દિવસોમાં હું લખવા બેઠો હોઉં ત્યારે કાકાસાહેબ મરાઠીમાં જ બોલતા અને હું ગુજરાતીમાં લખતો. કોઈ વાર નરહરિભાઈ અને હું સાથે બેસીએ ત્યારે કાકાસાહેબને મરાઠી શબ્દનો ગુજરાતી પર્યાય આપવામાં હું મદદ કરતો અને નરહરિભાઈ કાકાસાહેબનું વ્યાકરણ સુધારીને લખતા. મારી પોતાની ભાષા અને લેખનશૈલી તો તે જમાનામાં જ ચાલે એવી હતી. કાકાસાહેબ ક્યારે મારી આગળ નીકળી ગયા તેની મને ખબર ન પડી !

વિદ્યાપીઠનું બંધારણ ઘડવામાં લગભગ બધા નવા શબ્દો કાકાસાહેબે જ શોધ્યા. કાકાસાહેબની શબ્દ-રચના-શક્તિનો વિદ્યાપીઠની પરિભાષામાં પુષ્કળ પરિચય થાય છે. ‘કુમારમંદિર’, ‘વિનયમંદિર’, ‘વિનીત’, ‘સ્નાતક’, ‘નિયામક સભા’, ‘અન્વેષક’, ‘ધ્યાનમંત્ર’ વગેરે શબ્દો આજે આપણને ચિરપરિચિત જેવા લાગે છે અને કેટલાક તો બીજાં ક્ષેત્રોમાંયે ફેલાયા છે. તે દિવસે એ બધા વિલક્ષણ લાગતા હતા. વિદ્યાપીઠનો ધ્યાનમંત્ર સા વિદ્યા યા વિમુક્તયે અને વિદ્યાપીઠની મહોર પરનું વટવૃક્ષ તથા કમળ પણ કાકાસાહેબની સૂઝ છે.

2

શ્રી વિનોબા વારંવાર સંભળાવે છે કે શ્રુતિનો આદેશ છે કે “ચલતે રહો, ચલતે રહો.” કાકાસાહેબ એ આદેશનો અક્ષરાર્થ તેમ જ રહસ્યાર્થ પાળતા આવ્યા છે. ગાંધીજી કરતાંયે કાકાસાહેબનું ભ્રમણ વધારે થયું હોવાનો સંભવ છે.

પણ ગાંધીજી અને કાકાસાહેબની આંખોની રચના જુદી જુદી છે, તેથી બંનેએ કરેલું દેશદર્શન જુદી જુદી જાતનું અને અન્યોન્યપૂરક છે. ગાંધીજીની કરુણાભીની અને અર્થશોધક આંખોએ જોયું કે હિંદુસ્તાન ગામડાંમાં વસે છે, અને એ ગામડાં ઉકરડાના ટેકરાઓ વચ્ચે છે; અને એ ગામડાં ગંદકી અને રોગોનાં કેન્દ્રો છે, તેમ સંપત્તિના યે ભંડારો છે. પણ તેની સંપત્તિ ખાલી થઈ જાય છે, અને ગંદકી તથા રોગો ફૂલેફાલે છે. વળી, ગાંધીજીએ તેમાં ન્યાતજાત, અસ્પૃશ્યતા વગેરેનાં ઝેર જોયાં.

ગાંધીજીએ પોકાર કર્યો છે કે ગામડાં સાફ કરો, તેની અખૂટ સજીવ તથા નિર્જીવ સંપત્તિવર્ધક સામગ્રીનું વ્યવસ્થિત સંયોજન કરો; તેને ઐક્ય અને ઉદ્યોગોથી ભરી દો.

કાકાસાહેબની રસભરી અને સૌંદર્યશોધક આંખોએ સર્વત્ર સુંદરતાનો વિસ્તાર જોયો. જ્યાં ગયા ત્યાંના પર્વતો જોયા; બરફથી ઢંકાયેલાં ઉચ્ચ શિખરો જોયાં; આકાશને અડકતાં મહાન વૃક્ષો જોયાં; નદીઓનો વિસ્તાર, ધોધ કે ઘોડાપૂર, ઝરણાંઓના શાંત કે ઉન્માદભર્યા પ્રવાહ જોયા. વસંતનાં ફૂલ, પર્તંગિયાં તથા પક્ષીઓમાં ઉડાઉ છતાં રસિકપણે છાંટેલા રંગો જોયા; આમ સર્વત્ર પ્રકૃતિનો સૌંદર્યવિસ્તાર જોયો. સાથે સાથે સૌંદર્ય સાથે એકરૂપ થયેલા કલામય હાથોએ નિર્માણ કરેલું ઇમારતી સૌંદર્ય, કંઠોએ નિર્માણ કરેલું નાદસૌંદર્ય, વાણીએ નિર્માણ કરેલું ભાષાસૌંદર્ય પણ જોયું. પણ આટલું તો એમણે દીવાના કે દિવસના ‘અંધારા’માં જોયું. એથીયે વધારે એમણે સચંદ્ર કે અચંદ્ર રાત્રીના ‘પ્રકાશ’માં જોયું. પૂર્ણ ચંદ્રમાંથી વરસતું રૂપું અને આકાશમાં રમતા તારલાઓની ચંચળ આંખો તથા રાસમંડળીઓ જોઈ. તેમાં અનેક પૌરાણિક આખ્યાયિકાઓ વાંચી, અને આ બધું એમણે ભાષાના ચમત્કારોથી ભરેલી વાણીમાં વર્ણવી બતાવ્યું. એમણે સુજલ, સુફલ, શયશ્યામલ, શુભ્રજ્યોત્સ્નાપુલકિત અને કુલ્લકુસુમિત દ્રુમદલથી શોભિત દેશ જોયો. અને ક્યારેક બાળકના જેવી સરળતાથી પોકારી ઊઠ્યા, “આટલી બધી સુંદરતા ચોમેર વેરાયેલી પડી છે, કોઈ લૂંટતા કેમ નથી ?”

આમ ગાંધીજીએ જે ન જોયું તે કાકાસાહેબે જોયું, અને કાકાસાહેબે ન જોયું તે ગાંધીજીએ જોયું, અને બંનેએ પરસ્પર અવિરોધીપણે પ્રગટ કર્યું. બંનેની નેત્રરચનામાં આટલો બધો ભેદ છતાં કાકાસાહેબે કળા અને કલ્પનાની ખાણ રવીન્દ્રનાથને છોડી ગાંધીજીમાં વધારે ગુરુભાવ અનુભવ્યો, અને ગાંધીજીએ કાકાસાહેબ જેવા મહામાત્ર (લેફ્ટનન્ટ) મળવાથી પોતાને હંમેશાં ધન્ય ગણ્યા.

3

કાકાસાહેબે પોતાને હંમેશાં સિપાઈ તરીકે જ ઓળખાવ્યા છે. આ ભક્ત શબ્દનો જ પર્યાય છે. અને કાકાસાહેબ પ્રધાનપણે ભક્ત જ છે. એ જુવાનીની શરૂઆતમાં શ્રી ગંગાધરરાવ દેશપાંડેની સેનામાં જોડાયા હતા. તે વખતે તેમણે જે આજ્ઞા કરી તે ઉઠાવી. પછી તેમની જ આજ્ઞાથી વડોદરાના શ્રી કેશવરાવ દેશપાંડેના સિપાઈ બન્યા. ત્યારથી તેમના અનુવર્તી થઈને રહ્યા. તેમણે કાકાસાહેબને ગાંધીજીને સૌંધ્યા ત્યારથી ગાંધીજીની આજ્ઞા વફાદારીપૂર્વક ઉઠાવવી એ એમનો જીવનધર્મ બન્યો છે. એમાં જે અંતરાય કરે તેનો ત્યાગ પણ કરે. ભક્તનું એક લક્ષણ છે કે –

નારાયણનું નામ જ લેતાં વારે તેને તજીએ રે;
કુળને તજીએ, કુટુંબને તજીએ, તજીએ મા ને બાપ રે;
ભગિની સુત-દારાને તજીએ, જેમ તજે કંચુકી સાપ રે.

કાકાસાહેબે આવા અનેક ત્યાગ કર્યા છે, અને આવશ્યક થાય તો નવાયે કરી શકે છે.

કાકાસાહેબની ગાંધીજી પ્રત્યેની ભક્તિ વિલક્ષણ છે. કોઈ એમને ગાંધીજીના અંધભક્ત કહે તો તેથી તે શરમાશે નહીં, ગાંધીજીના વિચારોને અનુસરીને પોતાના વિચારો બાંધવાનો પ્રયત્ન કરવામાં તેમને નાનમ લાગશે નહીં.

પણ કાકાસાહેબ માત્ર શ્રદ્ધાવાન ભક્ત જ નથી, પરંતુ સિપાઈ, અને તેયે યોજકશક્તિવાળા સિપાઈ છે. આથી, કમમાં કમ જે ક્ષેત્રમાં ગાંધીજીએ યોજના કરી હોય તેમાં જૂના સનાતનીની શ્રદ્ધા, આર્યસમાજનો જુસ્સો, સત્યાગ્રહીની હઠ, નૈયાયિકની વાદકુશળતા અને સફળ મેનેજરની કુનેહથી ગાંધીજીના મતનો પ્રચાર કરે, બીજાને ગળે તે મત ઉતારી તેને પાકી રીતે બાંધી દે અને તેના અમલનો પ્રબંધ કરી દે.

4

કાકાસાહેબે પોતાને શિક્ષક કહેવડાવવામાં જ ગૌરવ માન્યું છે. વિદ્યાર્થીઓનાયે તેઓ સદા માનીતા રહ્યા છે. પણ એમના શિક્ષણમાંથી મળતો ખાસ આનંદ લેવો હોય તેણે એમને મોટા વર્ગો કે સભાઓમાં સાંભળવાને બદલે, એમના ખાટલા પાસે જઈને બેસવું વધારે ઠીક. ઉંમરે એમના આ ધંધામાં થોડોક ફેર પાડ્યો છે ખરો. વીસ વર્ષ પહેલાંના કાકાસાહેબ બાળકો અને મોટાઓની ભેગી બેઠક હોય, તો જાણે મોટાઓને ભૂલતા હોય અને બાળકોને જ જોતા હોય તેવી વાતો કરતા. તેમની સમજાવવાની વિલક્ષણતાને લીધે મોટાઓ પણ તેનો આનંદ લઈ શકે તે જુદી વાત. આજના કાકાસાહેબ એવી બેઠકમાં બાળકોને ભૂલતા હોય અને મોટાઓને જ જોતા હોય એવો અનુભવ થાય છે. કાકાસાહેબ બોલે અને બાળકો બગાસાં ખાય એવું વીસ વર્ષ પહેલાં ન થતું; હવે થઈ શકે છે. પણ હજુ કાકાસાહેબ એવી કોટિએ નથી પહોંચ્યા કે મોટાં પણ બગાસાં ખાવા માંડે !

કિશોરલાલ ઘઠ મશરૂવાળા

[‘ગાંધી-પરિવારના જ્યોતિર્ધરો’ પુસ્તક]

❀

ગામડાના કવિ

વૃદ્ધ અમેરિકન કવિ કાર્લ સેન્ડબર્ગ ગામડામાં રહે. ન્યૂયોર્કના પત્રકારોએ એમના માનમાં ભોજન-મેળાવડો યોજ્યો, ત્યારે જાણવા મળ્યું કે એવા પ્રસંગે પહેરાતો લાંબો કોટ (ટેઈલ કોટ) એમણે જિંદગીમાં એ બીજી જ વાર પહેર્યો હતો. ઉમાશંકર જોશી.

❀

હિંદમાતાને સંબોધન

ઓ હિંદ ! દેવભૂમિ ! સંતાન સૌ તમારાં !
કરીએ મળીને વંદન ! સ્વીકારજો અમારાં !
હિંદુ અને મુસલમાન : વિશ્વાસી, પારસી, જિન :
દેવી ! સમાન રીતે સંતાન સૌ તમારાં !
પોષો તમે સહુને, શુભ ખાનપાન બક્ષી :
સેવા કરે બને તે સંતાન સૌ તમારાં !
રોગી અને નીરોગી, નિર્ધન અને તવંગર,
જ્ઞાની અને નિરક્ષર : સંતાન સૌ તમારાં !
વાલ્મીકિ, વ્યાસ, નાનક, મીરાં, કબીર, તુલસી,
અકબર, શિવાજી, માતા ! સંતાન સૌ તમારાં !
સૌની સમાન માતા, સૌએ સમાન તેથી :
ના ઉચ્ચનીચ કોઈ સંતાન સૌ તમારાં !
ચાહો બધાં પરસ્પર : સાહો બધાં પરસ્પર
એ પ્રાર્થના કરે આ સંતાન સૌ તમારાં !

‘કાન્ત’

દોહન કરનાર નીકળશે

ભિન્ન ભિન્ન વખતે લખેલા લેખોનો સંગ્રહ છપાવતી વખતે એમાં કાટછાંટ કરીને પુનરુક્તિ ટાળવાનો મારો ધર્મ હતો. તેનું પાલન કરવા જેટલી નવરાશ મને નથી. અને છતાં એ સંગ્રહ છપાવવા જેટલો ઉત્સાહ છે. આશા રાખી હતી કે કાટછાંટ કરીશ, ફકરાઓ એક વિશિષ્ટ અનુક્રમ પ્રમાણે ગોઠવીશ. પણ હવે જોઉં છું કે કામો વધે છે અને શારીરિક શક્તિ ઊલટી ઘટે છે. હજી વાંચવાનું ઘણું છે. વિચારવાનું એથીયે વધારે છે. ફલાણું લખીશ, ઢીંકણું લખીશ, એવા કરેલા સંકલ્પોનો ઢગલો ઊંચો થતો જાય છે.

એટલે જૂનું સમારવાનું અને સુધારવાનું કામ હું કરી શકીશ, એની આશા ઓછી થતી જાય છે. આ લખાણોમાં કાંઈક ગ્રાહ્યાંશ હશે, તો એનું દોહન કરનાર કોઈક તો નીકળશે જ.

કાકા કાલેલકર

અગ્નિ અને રાખ

અંગ્રેજો અહીં આવ્યા ત્યારે દેશની જે પરિસ્થિતિ હતી, તે જાણે આજે ફરી દેશમાં સર્જાઈ રહી હોય એમ લાગે છે. સંકુચિત સ્વાર્થોએ તે વખતે રાષ્ટ્રીય એકતાને શીર્ષાવિશીર્ષા કરી નાખી હતી. દેશનું ડહાપણ ત્યારે નંદવાઈ ગયું હતું, અને હોડી ડૂબશે તો સાથે પોતેય ડૂબશે એટલું સમજવાની બુદ્ધિય બહેર મારી ગઈ હતી. એટલે જ આ વિશાળ દેશ પર અને તેની કરોડોની પરાક્રમી પ્રજા પર હજારો માઈલ દૂરના એક ટ્યૂકડા ટાપુની નાનકડી પલટન કબજો જમાવી શકી.

સંકુચિત સ્વાર્થોમાં તે વખતે રજવાડાંઓ ખદબદતાં હતાં. આજે એ રજવાડાંઓની આધુનિક લોકશાહી આવૃત્તિરૂપ રાજકારણીઓ તેમાં ગળાડૂબ છે. ક્ષુદ્ર મહત્ત્વાકાંક્ષાઓ અને બાલિશ ઉત્પાતોમાં ચક્ર્યૂર બનેલા એ લોકોને ક્યાંથી સમજાય કે પોતાનાં કરતૂકો વડે તેઓ, જે નાવડીમાં પોતે બેઠા છે તેમાં જ કાણાં પાડી રહ્યા છે !

અને પ્રજાનું અજ્ઞાન પણ ભારે છે. ગમે તેની ચઢાવી તે શૂળીએ ચઢી જાય છે. આ બધી જેટલી ખાનાખરાબી થાય છે તેનો બોજ છેવટે તેની કેડ પર જ પડવાનો છે, એટલી સમજ પણ હજી આવી નથી. રાષ્ટ્રીય સંપત્તિને નુકસાન પહોંચાડવાથી અગવડ કોને વેઠવી પડવાની છે ? પરંતુ સામાન્ય માણસ પાસે જઈને આ બધું એને સમજાવનારું આજે છે કોણ ? એટલે પ્રજા બિલકુલ અવિચારીપણે વર્તી નાખે છે.

પરંતુ આ તો અંદર ધૂંધવાતો અસંતોષનો અગ્નિ કોઈ ને કોઈ સ્વરૂપે દેખા દે છે. કાળજાતૂટ ઢસરડા કરીને જિંદગીથી થાકેલા કરોડો આ દેશમાં છે. એમની અંદર પ્રજવળતી ભૂખ અને અસંતોષની જ્વાળાને શમાવ્યા વિના તોફાનો અને ખાનાખરાબી નહીં નિવારી શકાય. આવા નિર્દોષ જનોના જે બલિ ચઢાવાઈ રહ્યા છે તેનું પાપ રાજકારણીઓ ઉપર જ નહિ, પોતાના માનવબંધુઓની ગરીબી, અજ્ઞાન વગેરે નાબૂદ કરવા ન મથનારા આપણા જેવાઓ માથે પણ છે.

*

સમાજમાં આજે બધા જેમ ખાય છે, પીએ છે, વર્તે છે, તેમાં મૂળભૂત પરિવર્તન કરવા માટે અંદરની આગ જગાડવી પડશે, ઉપરની રાખ ખંખેરવી પડશે. આજે તો બધે રાખ જ રાખ વળી ગઈ છે. યુવાનોમાં ક્યાં છે તરવરાટ ? ક્યાં છે છલાંગ મારવાની તમન્ના ? ક્યાં છે ઉકરડા જેવા સમાજમાં પૂળો મૂકીને નવી રચના કરવાની છટપટાહટ ? ક્યાં છે નવું ભારત, નવું જગત સર્જવાનો થનગનાટ ? એને બદલે આજે તો તે વળગી રહ્યો છે નિર્માલ્યને. એની આકાંક્ષાઓ નિર્માલ્ય છે, એનાં અરમાનો નિર્માલ્ય છે, એનો પુરુષાર્થ નિર્માલ્ય છે. કરચલી ન પડે એવાં કપડાંમાં એને મહાલવું છે, કમર ન વાળવી પડે એવી બાબુશાહી નોકરી માટે વલખાં મારવાં

છે, ઢંગધડા વિનાનાં ફીસાં ગાણાં ગાવાં છે, ઢીંગલા-ઢીંગલી જેવાં જીવનસાથીનાં સપનાં સેવવાં છે, નિર્માલ્ય પૈસા માટે હાયવોય કરવી છે.

પણ એમનેય શું દોષ દઈએ ? તબેલા જેવી અને ચીડિયાખાનાં જેવી શાળાઓમાં એમને નિર્માલ્ય શિક્ષણ અપાયું છે. નથી એમની પાસે ખેતરમાં કામ કરાવાયું, કે નથી કોઈ કળા-કસબ એમને શીખવાયો, નથી નવાં જીવન-મૂલ્યોનું એમને પાન કરાવાયું, અને શાળામાંથી બહાર નીકળીને તો એમણે નિર્માલ્ય માટે હડી કાઢતો સમાજ જ જોયો છે. શા માટે ? કોઈને કાંઈ ગમ નથી. છતાં દોડી બધાં જ રહ્યાં છે. અને આ નવો રંગડટ પણ ઝાઝું સમજ્યા વિના દેખાદેખીએ આ હડીમાં સામેલ થઈ જાય છે.

કાંતિ શાહ

વેગળાં ને વેગળાં જ !

આપણા ઘરની નિયમિત મુલાકાત ત્રણ જણા લેતા હોય છે : એક છે છાપાંવાળો, બીજો દૂધવાળો અને ત્રીજો ટપાલી. આ ત્રણે સ્વજન જેવા લાગવા જોઈએ. આ ત્રણે મૂક સેવકોને આપણે ક્યારેય બે સારા શબ્દોથી આવકારીએ છીએ ખરા ? એ લોકો આપણે બારણે આવે ત્યારે પાણીનો ભાવ પણ પૂછીએ છીએ ખરા ? વરસને વચલે દહાડેય તેમને એક કપ ચા કે નાસ્તો ધરવાનું સૌજન્ય બતાવીએ છીએ ખરા ? એક જીવતો માણસ આપણે ત્યાં લગભગ નિયમિત રીતે આવતો રહે તોય એના અસ્તિત્વનો સ્વીકાર કરવાની તમીજ આપણામાં હોય છે ખરી ?

ઘરમાં કામ કરતી કામવાળી એક એવું પાત્ર છે જે ઉપેક્ષાયા કરે છે. એ કેઝ્યુઅલ લીવ, સીક લીવ, હાઉસ રેન્ટ, બેઝિક પગાર, મોંઘવારી અને પ્રોવિડન્ટ ફંડથી પર છે. એના અસ્તિત્વનો સ્વીકાર એની ઓર્થિટી ગેરહાજરી વખતે જ થાય છે. ઓછામાં ઓછા પૈસે વધારેમાં વધારે કામ કરાવવાનું એક ષડ્યંત્ર ગોઠવઈ જાય છે. જ્યાં કામવાળીઓ આ અંગે થોડી જાગૃતિ બતાવે છે, ત્યાં 'દિવસો ખરાબ આવ્યા' એવી વાતો થવા માંડે છે.

રોજબરોજ આપણા સંપર્કમાં આવતા અને આપણું જ કામ કરતા માણસો સાથે આપણે શરીરથી નખ વેગળા રહે એવું વર્તન રાખીએ છીએ.

ગુણવંત શાહ

['નૂતન શિક્ષણ' માસિક : 1977]

સાતત્ય વિનાનું શિક્ષણ

આપણી શિક્ષણવ્યવસ્થા વિદ્યાર્થીઓને કમાઈ ખાવાની કરામત જ શીખવે છે; જીવનનાં મૂળભૂત મૂલ્યો, માનવીને માનવી બનાવે એ ગુણધર્મો હવે શીખવાતા નથી. આપણને નાનાં નાનાં ક્ષેત્રોના તજજ્ઞો જોઈએ છે. એ તજજ્ઞનું ફલક નાનું થતું ગયું છે અને એમાંથી જે બાદબાકી થઈ છે તે માનવીને માનવી બનાવે તે માનવવિદ્યાની. તજજ્ઞ નિપુણ થયા, પણ સારા માનવી થવામાં ક્યાશ રહી ગઈ. પરિણામે એક ભૌતિકવાદી સમાજ-રચના અસ્તિત્વમાં આવી. આવી સમાજરચનામાં પૈસા, સંપત્તિ, ભૌતિક સુખો મેળવવાની વૃત્તિ જ પ્રધાનપદે હોય છે. આવી સમાજરચનામાં આપણે જીવીએ છીએ અને આપણું હાલનું શિક્ષણ એ મૂલ્યોને પોષે છે.

આપણા સરેરાશ શિક્ષકો વર્ગખંડોમાં વિદ્યાર્થીઓને ઉદ્દેશીને જે વિશેષણો વાપરે છે, જે ભાષા બોલે છે તે માત્ર અશિષ્ટ નહિ પણ ધિક્કાર પ્રેરે એવાં છે. ન્યાતજાત, માબાપ, પશુઓ, ગુજરાતી ભાષાનાં પ્રચલિત-અપ્રચલિત વિશેષણો અપશબ્દો બધાં જ વર્ગમાં વિદ્યાર્થી સાથેના વ્યવહારમાં ઉપયોગમાં લેવાય છે અને બચાવ કરવાને અસમર્થ એવાં બાળકો આનો ભોગ બને છે ને સાક્ષી બને છે. શિક્ષક તરફ એ સતત નફરત કેળવતાં થાય છે. શિક્ષકો સમાજમાં આદરણીય કેમ થતા નથી એનાં કારણોમાંનું એક આ પણ છે. શિક્ષણની આખી પ્રક્રિયા શિક્ષક માટે કેવળ અર્થોપાર્જનનું સાધન બની છે, વિદ્યાર્થી માટે એ અનિવાર્ય અનિષ્ટ બની છે.

શાળાઓમાં વધતી જતી અશિષ્ટતામાં સૌથી મોટી સમસ્યા વિદ્યાર્થીઓની વર્ગમાંની ગેરહાજરી અંગેની છે. આપણી શિક્ષણસંસ્થાઓમાં બે પરિબળો કામ કરે છે. એક પરિબળ શ્રીમંતોનાં છોકરાંઓનું છે અને બીજું રાજકારણી બડેખાંઓનાં છોકરાંઓનું. આ છોકરાંઓ કોલેજમાં દાખલ થાય છે, ત્યારે એમનું લક્ષ પોતાની સમૃદ્ધિનું પ્રદર્શન કરવાનું, એ સમૃદ્ધિથી જે કંઈ ખરીદી શકાય તે ખરીદવાનું જ હોય છે. આ વિદ્યાર્થીઓ વર્ગમાં હાજરી આપતા નથી. વિદ્યાર્થી પ્રતિનિધિસભાની ચૂંટણીમાં ઝુકાવે છે ત્યારે ધૂમ પૈસો ખર્ચે છે. જો જીતે છે તો એની ઉજવણીમાં પૈસાની છોળ ઉછાળે છે. કોલેજના આંતરિક વહીવટમાં પણ આ બન્ને પરિબળોની પાર વિનાની દાદાગીરી હોય છે.

શિક્ષણ-સંસ્થાઓની મિલકતનું દુરસ્તીકામ કદાચ નાણાભીડને લીધે થતું નથી અને બીજી બાજુ અસામાજિક તત્ત્વો તરફથી એમાં ભાંગફોડ થતી રહે છે. વિદ્યાર્થીઓ પણ શાળા-કોલેજોનાં મકાનમાં ભાંગફોડ કરે છે. આપણે ત્યાં આંદોલન – કોઈ પણ હેતુ માટેના આંદોલનની પહેલી પ્રતિક્રિયા મકાનની ભાંગફોડ કરવાની છે. કોલેજની ચૂંટણી હોય, હડતાલ હોય, કોઈ પરત્વે વિરોધ વ્યક્ત કરવાનો હોય, એટલે વિદ્યાર્થીઓ ટોળામાં ભેગા થઈને પથ્થરમારો કરીને મકાનની બારીઓના

કાયના ભુક્કા બોલાવી દે. ઇલેક્ટ્રિક ફિટિંગની તોડફોડ કરે. શાળાનાં મકાનોમાં સરસ કાયની શોભતી બારીઓમાં આજે દેવદારનાં પાટિયાં કાયને બદલે લાગેલાં દેખાશે. એ વિદ્યાર્થીઓનાં આંદોલનની દેન છે. આપણી સંસ્થાઓમાં અદ્યતન સાધનો રાખવાં પડે છે, આવાં સાધનો પાછળ જે જાળવણીની કાળજી લેવાવી જોઈએ તેનો અભાવ હોય છે અને એક વાર આવું સાધન બગડ્યા પછી તેની દુરસ્તીનો ખર્ચ એટલો મોટો હોય છે કે, તે કરાવવા સંસ્થા તૈયાર થતી નથી. એવું જ ઓરડાઓના પંખાઓ, વીજળીના દીવાઓ વિશે કહી શકાય. વિદ્યાર્થીઓ વર્ગમાંથી બહાર નીકળતી વખતે પંખાઓની ચાંપ બંધ કરવાનું શીખ્યા જ નથી. ઊલટું ખાલી ઓરડાઓમાં બંધ પંખા ચાલુ કરવાનું ટીખળ એ કરતા હોય છે.

અધ્યાપકો એક કાળે સમાજનું બ્રેઈન ટ્રસ્ટ ગણાતા. દેશના, સમાજના કોઈ પણ પ્રશ્નના પહેલા પ્રત્યાઘાત અહીં પડતા, સમાજને માર્ગદર્શન અહીંથી મળતું. આ બધું ગઈકાલનું બની ગયું. આજે મોટી ચિંતાની વાત તો એ છે કે, અધ્યાપકોને નોકરીની સલામતી મળતાં, પગારધોરણો સુનિશ્ચિત બનતાં અને નિવૃત્તિ પછીના લાભોની ખાતરી મળતાં એ વર્ગનું અતડાપણું અને અહમ્ વધ્યાં. એક કવિતા લખનારો દેશની સેવા કરે છે એટલી જ સેવા ખેતર ખેડતો માણસ પણ કરે છે – એ વાત સ્વીકારવાને એ તૈયાર નથી ! સંઘ જે કહે તે અંતરાત્માની વિરુદ્ધ હોય તો પણ બાબાવાક્ય પ્રમાણમ્ કહીને મૂંગા મૂંગા કરવું, આરામપુરશીમાં બેસીને વાણીવિલાસ કરવો. આટલો મોટો બૌદ્ધિકોનો વર્ગ આટલો ઉદાસીન, નિષ્ક્રિય, અશ્રદ્ધાળુ અને મંદપ્રાણ બને એ કેટલા મોટા દુર્ભાગ્યની વાત છે ! વિદ્યાર્થીઓને વીફરવા માટેનાં કારણોનું મૂળ પણ અહીં જ છે.

રોટલો રળી ખાવાની કરામત શિક્ષણ દ્વારા પ્રાપ્ત કરી લેવી, એટલો જ શિક્ષણનો અર્થ આજે કરવામાં આવે છે. પછી રોટલો રળી ખાવા માટે ગમે તે ઉપાયો અજમાવવા પડે, ગમે તેવા ભ્રષ્ટાચાર કરવા પડે કે જૂઠાણાં ચલવવાં પડે તેમાં કોઈ બાધ આવતો નથી. પરિણામે આપણી આજની શિક્ષણવ્યવસ્થા સાતત્યવિહીન, ઉદ્દેશવિહીન અને ઠીંગાડિયા જ રહી છે.

કુંજવિહારી મહેતા

[‘શિક્ષણ અને સંસ્કારની સમસ્યાઓ’ પુસ્તક]

ઊડ્યા જ કરવાનું આ ગગન શૂન્યમાં, વાયુમાં
ઊડ્યા જ કરવાનું ખાલીખમ વાદળોમાં, ઊડ્યા
ઊડ્યા જ કરવાનું આ ધુમ્મસમાં, નર્ચા ધૂમમાં,૦૦૦
ઊડ્યા જ કરવાનું ના ઊતરવાનું, થાક્યા છતાં

ચંદ્રકાન્ત ટોપીવાળા

અમૃતકુંભ

દક્ષિણ આફ્રિકાને સદાને સારુ છોડીને ગાંધીજી 1914ના જુલાઈમાં હિંદ ભણી રવાના થયા; વાટમાં એમને ઈંગ્લંડમાં રોકવાનું હતું. પણ ફિનિક્સ આશ્રમના કેટલાક સાથીઓ અને વિદ્યાર્થીઓને એમણે સીધા હિંદ રવાના કરેલા. 1915ના આરંભમાં પોતે હિંદ પહોંચ્યા પછી ગાંધીજી એ ફિનિક્સ મંડળીને જ્યાં ઉતારો મળેલો તે શાંતિનિકેતન ગયા. ત્યાં વિધિવિધાનપૂર્વક એમનું ભાવભરેલું સ્વાગત થયું. તેનાથી તૃપ્ત થઈને ગાંધીજી બોલી ઊઠેલા કે, કયા ભારત માટે હું પ્રાણ અર્પવા કટિબદ્ધ થયો છું, એની ખબર ન હતી. આજે તેનું અપ્રતિમ ઐશ્વર્ય ઉપલબ્ધ કરી શક્યો છું.

પછી ગાંધીજીના આગ્રહથી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના અધિવેશનમાં હાજર રહેવા રવીન્દ્રનાથ 1920માં અમદાવાદ આવ્યા, ત્યારે એમનો ઉતારો અંબાલાલ સારાભાઈને ઘેર શાહીબાગમાં હતો. કવિવરની સાથે આવેલા તેમના સાથી ક્ષિતિમોહન સેનને તે યજમાન-ઘરે એક અભિજાત બ્રાહ્મણનો પરિચય થયો – કરુણાશંકર ભટ્ટનો, જે 1915થી 1927 સુધી અંબાલાલભાઈની ખાનગી ઘરશાળામાં શિક્ષક હતા.

એ અરસામાં ગાંધીજી સાથે ઘનિષ્ઠ સંબંધમાં આવેલા કરુણાશંકરભાઈ પછીથી શાહીબાગથી સાબરમતી ઓળંગીને વહેલી સવારે સત્યાગ્રહ આશ્રમમાં જતા અને ગાંધીજી સાથે ઘંટી ફેરવતાં ફેરવતાં શિક્ષણની ચર્ચા કરતા. દરમ્યાન અસહકારનું આંદોલન વેગ પકડતું જતું હતું. એવા કાળમાં માત્ર એક કુટુંબના શિક્ષક તરીકે કામ કરતા રહેવાનું એમને સાલતું હતું. એટલે ગાંધીજીની સલાહથી તેમણે કોસિન્દ્રા ગામમાં એક આશ્રમ સ્થાપ્યો. 1927માં નોકરી છોડી પોતે એ આશ્રમમાં રહેવા ગયા. આશ્રમનો ઉદ્દેશ હતો પછાત પાલ પ્રદેશના ખેડૂતોના છોકરાઓ સંસ્કારલક્ષી ખેતી કરે તે. આજુબાજુનાં ગામોના ખેડૂતોના ફાળા ઉપર આશ્રમ ચાલતો.

અગાઉ વડોદરા રાજ્યની પ્રાથમિક શાળાના એક ઉત્તમ શિક્ષક તરીકે કરુણાશંકરભાઈને મહારાજા સયાજીરાવ જાણતા હતા. તેમણે કહેવડાવ્યું કે કરુણાશંકર આર્થિક મુશ્કેલીઓ ન વેઠે. પણ આ મદદનો એ બ્રાહ્મણે આદરપૂર્વક અસ્વીકાર કર્યો અને જવાબ વાળ્યો કે જ્યારે ખેડૂતો ફાળો નહિ આપી શકે ત્યારે આશ્રમ બંધ કરી દઈશું, પણ સરકારી મદદ નથી લેવી.

રવીન્દ્રનાથે શાંતિનિકેતનમાં જે વિરલ વિભૂતિઓ એકત્ર કરેલી, તે પૈકીના ક્ષિતિબાહુ અધ્યાપક, પરિવ્રાજક, સંત અને મરમી હતા. સાહિત્ય પરિષદ વખતે અમદાવાદમાં એમની અને કરુણાશંકરભાઈ વચ્ચે પ્રેમનો જે નાતો બંધાયેલો, તે આજીવન અખંડ રહેવાનો હતો. કોસિન્દ્રામાં આશ્રમ સ્થાપવા ઉપરાંત ત્યાં જ્ઞાનયજ્ઞો યોજીને કરુણાશંકરભાઈ સમાજને સંસ્કારની લહાણી પણ કરાવતા. એ જ્ઞાનયજ્ઞ કરાવનાર પુરોહિત હતા ક્ષિતિબાહુ. 1926માં એમણે કોસિન્દ્રા અને કાશીપુરા

ગામોમાં 14 વ્યાખ્યાનો આપ્યાં હતાં. શ્રોતાવર્ગમાં મુખ્યત્વે આશ્રમના વિદ્યાર્થીઓ અને શિક્ષકો ઉપરાંત આજુબાજુનાં ગામના લોકો રહેતા.

ફરી 1928માં કોસિન્દ્રા આવીને ક્ષિતિબાબુએ વ્યાખ્યાનો આપેલાં. આ બે પ્રસંગનાં વ્યાખ્યાનો ઉપરાંત અન્ય વ્યાખ્યાનો, લેખો, પત્રો વગેરેનો સમાવેશ કરતો 750 પાનાંનો ગ્રંથ ‘સાધનાત્રયી’ પ્રગટ થયેલો છે. તેના સંપાદકો પૈકીના ઉમાશંકર જોશી આ બધાં લખાણો ગ્રંથસ્થ કરતી વખતે એક એક વાંચતા જતા ને કહેતા જતા : “નગદ સોનું, નગદ સોનું.” પછી વળી કહે : “સોનું ઓછું પડે છે – અમૃત, અમૃત.” અને છેલ્લે એ કહેતા ગયા : “અમૃતકુંભ !”

[‘સાધનાત્રયી’ પુસ્તક]

ચાલ મજાની આંબાવાડી

સાવ અમસ્તું નાહક નાહક નિષ્ફળ નિષ્ફળ રમીએ,
ચાલ મજાની આંબાવાડી ! આવળબાવળ રમીએ.
બાળસહજ હોડી જેવું કંઈ કાગળ કાગળ રમીએ,
પાછળ વહેતું આવે જીવન, આગળ આગળ રમીએ.
માંદા મનને દઈએ મોટું માદળિયું પહેરાવી,
બાધાને પણ બાધ ન આવે, શ્રીફળ શ્રીફળ રમીએ.
તરસ ભલે ને જાય તણાતી શ્રાવણની હેલીમાં,
છળના રણમાં છાનામાના મૃગજળ મૃગજળ રમીએ.
હોય હકીકત હતભાગી તો સંઘરીએ સ્વપ્નાંઓ,
પ્રારબ્ધિ પથ્થરની સાથે પોકળ પોકળ રમીએ.
ફરફર ઊડતું રાખી પવને પાન સરીખું પહેરણ,
મર્મર સરખા પારાવારે ખળખળ ખળખળ રમીએ.
હુંય ‘ગની’, નીકળ્યો છું લઈને આખોમાખો સૂરજ,
અડધીપડધી રાત મળે તો ઝાકળ ઝાકળ રમીએ.

‘ગની’ દહીંવાલા

“તમે જીવનમાં શું કર્યું ? એમ કોઈ પૂછે, તો શો જવાબ આપો ?”
“મનગમતાં અને જરૂરી કામો કરવામાં જાત ઘસી નાખી.”

ઉમાશંકર જોશી

કળિયુગની ગાંધારી

યવતમાળ જિલ્લાના સાયખેડે ગામે ભાઉજી તુળજાપુરે રહેતા હતા. ઘરની સ્થિતિ ઘણી સારી હતી. બાળબચ્ચાંથી ઘર ભર્યું ભર્યું હતું. ગાયો, ભેંસો અને બળદની જોડીઓનો કોઈ તોટો નહોતો. નોકરચાકરોની અવરજવર સતત ચાલ્યા કરતી. આવી જાહોજલાલી સાથે શ્રી તુળજાપુરે વરાડના એક સુખી અને સમૃદ્ધ ખેડુનું જીવન ગુજારતા હતા. માબાપ ખૂબ પ્રેમાળ. ઘરવ્યવહાર સરખાઈથી ચલાવી શકાય, બજારની સારી માહિતગારી રહે, દુનિયામાં શી શી નવાજૂની થયા કરે છે એનો પણ પરિચય રહ્યા કરે એવા ઈરાદાથી, પોતે સાવ નિરક્ષર હોવા છતાં, પિતાએ ભાઉજીને જરૂરી શિક્ષણ આપ્યું હતું. ગામમાં ઉપસ્થિત થતા નાનામોટા ઝઘડાઓ તેમ જ ભાઈ-ભાઈ વચ્ચેની તકરારો ભાઉજી બહુ ડહાપણથી પતાવતા. તેમના નિષ્પક્ષપાતીપણાને લીધે લોકોમાં તેમની સારી પ્રતિષ્ઠા હતી, અને ગામમાં તેઓ લોકપ્રિય બન્યા હતા.

આ બધું જોઈ પિતાને જીવન ધન્ય થયું લાગતું. જતે દહાડે પુત્ર શક્તિશાળી નીવડશે અને કુળનું નામ ઉજાળશે, એવાં સુખસ્વપ્નોમાં ડોસા રાચતા હતા. યોગ્ય સમયે ભાઉજીનાં ઠાઠમાઠથી લગ્ન થયાં. જાનમાં સો-સો તો ગાડાં જોડાયાં હતાં. દારૂખાનું, પાનસોપારી, જમણવાર વગેરેની ધામધૂમ સાથે મંજુલાબાઈએ ગૃહલક્ષ્મી તરીકે ઘરમાં પગ દીધો.

પણ તુલસીદાસજીનું અમર વાક્ય છે –

કરમ ગતિ રાહે ના રહે !

પરિણીત જીવનનાં ત્રણ-ચાર વર્ષો ભાગ્યે જ પસાર થયાં હશે ત્યાં તો ભાઉજીને મહારોગે ઝડપ્યા. શરૂઆતમાં વ્યાધિ મહારોગ એટલે પતનો છે, એવું એનું નિદાન થયું નહિ. સામાન્ય ત્વચારોગ છે, ચામડી બહેરી પડી જવાનો વ્યાધિ છે, એવી માન્યતામાં ઠીક ઠીક સમય વીત્યો. પણ આ બધાં ચિહ્નો તો પતનાં છે એવો અભિપ્રાય યવતમાળના ડોક્ટરોએ જાહેર કરતાં જ તમામ દૃશ્ય પલટાઈ ગયું ! ગામનાં મોટેરાંઓ બીતાં બીતાં સૂચવતાં હતાં કે ભાઉજીએ કોઈક અન્ય સ્થળે જઈને ઉપચાર કરાવવા. ભાઉજીના કાને આ વાત પહોંચી.

ભાઉજી આમ તો મૂળે પોતે ખૂબ શ્રદ્ધાવાળા હતા. તેમણે સાંભળ્યું કે અંગૂલ બાજુએ એક સિદ્ધ પુરુષ બાળસ્વરૂપે પ્રગટ થયા હોઈ તેઓ સિદ્ધૌષધિ આપી બધી જાતના રોગો મટાડે છે અને રોગોથી ત્રાસી ઊઠેલાં વરાડનાં સંખ્યાબંધ દરદીઓની કતાર અંગૂલ તરફ મંડાઈ ગઈ છે ! ભાઉજી પણ ત્યાં ગયા, અને જે દશા બધાંની થઈ તે જ તેમની પણ થઈ : તેઓ ત્યાંથી પાછા આવ્યા ત્યારે ઊલટાનો રોગ વધી ગયો હતો; આખે શરીરે પત ફૂટી નીકળ્યું હતું !

કોઈએ કહ્યું કે ઉનકેશ્વરમાં ગરમ પાણીના ઝરા છે. ત્યાં નાહવાથી તમામ

જાતના ચામડીના રોગો નાશ પામે છે. આખા શરીર પર રોગ ફૂટી નીકળ્યો હોઈ એવી દશામાં એકલા જવું જોખમભર્યું હતું. ભણતરની દૃષ્ટિએ ગણીએ તો અભણ ગણાય એવાં, પણ દઢ મનોબળવાળાં, મંજુલાબાઈ, અનેકનો વિરોધ હોવા છતાં, સાથે ગયાં. પતના જંતુઓને કારણે શરીર આખું દાહ અનુભવી રહ્યું હોય – તેમાં વળી ઝરાના ગરમ પાણીથી નાહવાનું ! સતત એક મહિનો સ્નાન કરવા છતાં રોગ મટ્યો તો નહિ જ; ઊલટાનાં હાથે-પગે નવાં વ્રણ સાથે ભાઉજી પાછા સાયખેડે આવ્યા.

પણ સાયખેડેમાં રહેવું હવે મુશ્કેલ બન્યું. લોકો તો ઘૃણા કરતાં જ હતાં. પરંતુ જન્મ આપનાર પિતા અને પ્રેમમૂર્તિ ગણાય એવી માતા પણ ઘૃણા દાખવવા લાગ્યાં. મંજુલાબાઈથી એ બધું સહન થયું નહિ. ભાઉજીનાં બે ખેતરો પીંપરી ગામે પણ હતાં. ભાઉજી સાથે ત્યાં જઈને રહેવાનું પોતાનું માનસ મંજુલાબાઈએ સાસુ-સસરાને જણાવ્યું. સાસુ-સસરા તેમ જ મંજુલાબાઈના માબાપે પણ તેમને આ નિશ્ચયમાંથી ફરવાને ઘણું ઘણું સમજાવ્યું. જ્ઞાતિ-ધર્મ અનુસાર પતવાળા પતિથી છૂટાછેડા લઈ ભાવિ જીવન સુખી કરવાની સલાહ પણ પિયેરનાં લોકોએ આપી. સહુને મંજુલાબાઈએ એક જ જવાબ આપ્યો : “પરમાત્માએ મારો ઋણાનુબંધ તેમની સાથે જોડ્યો છે; હું તેમની જ સેવા કરતી રહીશ. તમે મને મારા સતીધર્મમાંથી ચળી જવાનું કહેશો નહિ.” ખુદ ભાઉજીએ પણ તેમને પોતાથી અલગ રહેવાનો આગ્રહ કર્યો. પરંતુ મંજુલાબાઈએ પોતાનો નિશ્ચય ફેરવ્યો નહિ અને પીંપરીમાં એક નાનકડું નવું ઘર બાંધીને પોતે ભાઉજી સાથે ત્યાં રહેવા લાગ્યાં.

સવારમાં મંજુલાબાઈ ભાઉજીના બધા વ્રણ પોતે જાતે ધોતાં. રાંધી ખવરાવવાનું પણ તેઓ કરતાં. ઉપરાંત, ખેતરમાં મજૂર-દાડિયાં કામ કરતાં હોય તેમના પર દેખરેખ પણ પોતે જ રાખતાં. ભાઉજી તો જરા પણ ચાલી શકતા નહિ. નાનપણથી તેમને હનુમાનજી પ્રત્યે સારો ભક્તિભાવ હતો. તેમણે મનમાં મનમાં પ્રાર્થના કરી અને બાધા લીધી : “હે હનુમાનજી બાપા ! જો હું જાતે ચાલતો થઈશ તો તમારે માટે એક મંદિર બંધાવીશ.”

પતિવ્રતા મંજુલાબાઈની સેવા-ચાકરીને પરિણામે તેમના વ્રણ સહેજ રુઝાયા, અને લાકડીને ટેકે ચાલી શકે તેટલા સાજા તેઓ થયા. પોતાની માનતા ફળી છે એમ માનીને ભાઉજીએ પોતાના ઘરની સામે જ એક સુંદર નવી એવી હનુમાનજીની દેરી બંધાવી, અને તેમાં મૂર્તિની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

તે પછી થોડાએક દિવસ સારું રહ્યું, પણ એમાં એક વાર ભાઉજીને મેલેરિયાનો સખત તાવ આવ્યો અને ફરી પાછું આખા શરીરે પત ફૂટી નીકળ્યું. હવે તો તેમાંથી નીકળતું સહેલું, રોગી લોહી ગંધ મારવા લાગ્યું. તેમણે તે વેળા ફરી મંજુલાબાઈને સમજાવ્યાં : “તમે મારી ચાકરીનું વેન લઈને જાતનું નુકસાન ન વેઠો. તમે પાછાં ઘેર જાઓ, સુખશાંતિથી રહો; હું તો હવે પરમાત્માનાં ચરણોમાં જ શાંતિ શોધીશ.”

મંજુલાબાઈને આ અસહ્ય લાગ્યું; તેમની આંખે ચોધાર આંસુ વહેવા લાગ્યાં. તેમણે કહ્યું : “પતિદેવ ! તમે મને નરકમાં શા માટે ધકેલો છો ? તમારી સેવા કરવી એ તો મારો ધર્મ છે, ને આખર સુધી હું એ ધર્મ આચરવાની છું. નસીબે જે માંડ્યું હશે તે ભોગવવા હું તૈયાર છું. હું જ ફૂટેલ કરમની છું કે તમારા ઘરમાં મેં પગ દીધો ને તમને આવી માંદગી લાગુ પડી !”

ભાઉજી તો એ જવાબથી સ્તબ્ધ જ થઈ ગયા !

વળી થોડો સમય પસાર થયો.

વ્રણની વેદના વધવા લાગી. ભાઉજી આર્તસ્વરે ભજન કરતા : “મારુતીરાયા બલભીમા, હો બલભીમા !” અને પાસે બેસી મંજુલાબાઈ વ્રણ ઉપર હાથ ફેરવતાં. આવી તો અનેક રાતો વીતી.

એક દહાડો વેદના એવી અસહ્ય થઈ પડી કે મંજુલાબાઈથી પણ જોયું ગયું નહિ. ઓરડીમાંથી એ બહાર ઓસરીમાં આવ્યાં અને હનુમાનજીની મૂર્તિ સામે બે હાથ જોડી કરુણભાવે ગદ્ગદ સ્વરે વિનંતી કરવા લાગ્યાં : “હે ભગવાન ! તું એમને હવે આવી યાતનામાં કેટલા દિવસ ખેંચાવીશ ?”

ભાઉજીને કાને મંજુલાબાઈના આ ઉદ્ગારો અકસ્માત સંભળાયા, વીજળીનો આંચકો લાગે તેમ તેમનું હૃદય હલી ઊઠ્યું. કોઈ માનસિક ચમત્કાર થયો – અને ભાઉજીની વેદના એકાએક અટકી ગઈ ! તેમને સહેજ ઊંઘ પણ આવી ગઈ.

બીજે દિવસે સવાર પડતાં જ ભાઉજીએ મંજુલાબાઈને આગ્રહ કરી કહેવા માંડ્યું : “ઘણા દિવસો થયા તમે ખેતરે મજૂરોનું કામ જોવા ગયાં જ નથી. આજે મને જરા આરામ છે, તો બપોરના ખેતરે જજો ને બધાંનું કામકાજ જોઈ આવજો.”

મંજુલાબાઈને પણ થયું કે તેમને આરામ છે તો આંટો મારી આવવામાં હરકત નથી. પણ વળી મનમાં કાંઈ આશંકાઓ ઊઠી એટલે કહે : “આજે તો નહિ, પણ આવતી કાલે તમને જરા વધારે આરામ જણાશે પછી હું જઈ આવીશ.”

પણ ભાઉજીએ ફરી દબાણભર્યો આગ્રહ કર્યો, એટલે તેમણે રાંધીને ભાઉજીને જમાડ્યા અને પોતે પણ થોડું જમી લઈને ખેતરે ગયાં.

મંજુલાબાઈ દૂર ગયાં, દેખાતાં બંધ થયાં, એટલે ભાઉજીએ પથારીમાં બેઠાં બેઠાં જ હનુમાનજીની મૂર્તિ ભણી મોં ફેરવી હાથ જોડ્યા, અને ગદ્ગદ સ્વરે ઉદ્ગાર કાઢ્યા : “હે મહાવીર ! હવે તમારે આ દેવી જેવી બાઈને કેટલા દિવસ ત્રાસ આપવો છે ? મારી ખાતર એણે મા-બાપને છોડ્યાં, પણ મારી આ પતિયાની દશામાં પણ એણે મને ત્યજ્યો નથી ! કાલે મારી યાતનાઓથી બેજાર બની એ કેવા દીનભાવે તમારી પ્રાર્થના કરતી હતી ! કહેતી હતી : ‘હે ભગવાન ! તું એમને હવે આવી યાતનામાં કેટલા દિવસ ખેંચાવીશ ?’ મારે હવે મારી અને એની પણ યાતનાઓનો અંત આણવો જ જોઈએ.”

આમ વિચારી ભાઉજી પથારીમાંથી ઊભા થયા. લોકો બધાં ખેતરમાં કામે

ગયાં હતાં. સર્વત્ર શાંતિ હતી. થરથરતે હાથે તેમણે એક કાચલી લીધી : બાજુના ગોખલામાંથી તેમાં કપૂર મૂક્યું, અને કાંપતા હાથે દીવાસળી ધરી કપૂર પ્રગટાવ્યું : બેઠા હતા ત્યાંથી જ હનુમાનજીની આરતી ઉતારી. ઓશીકે એક જાડી દોરી હતી; ખાટલાની ઉપરની આડીએ તે બાંધી, અને ગળે ફાંસો નાખ્યો : મંજુલાબાઈ ખેતરે ગયાં હતાં એ બાજુએ એક વાર નજર નાખી લીધી – અને આવેલું ડૂસકું મહામહેનતે રોક્યું : પછી ગળે નાખેલા ફાંસાને બે આંચકા મારી પોતે પરલોક સિધાવ્યા !

સાંજે મંજુલાબાઈ ઘેર આવ્યાં. ઉંબરામાં પગ દેતાં જ સામેનું દશ્ય જોઈ, “પતિદેવ ! તમે આ શું કર્યું ?” એવો જોસભેર ચિત્કાર કર્યો – અને નિષ્પ્રાણ બનેલા ભાઉજીના દેહને બાથ ભરી લીધી; બેભાન બની ગયાં.

ગ૦ મા૦ પિંપરકર (અનુ૦ ગોપાળરાવ ગ૦ વિદ્વાંસ)

મન નો ડગે

મેરુ રે ડગે ને જેનાં મન નો ડગે
મરને ભાંગી રે પડે ભરમાંડ રે;
વિપદ પડે પણ વણસે નહિ,
ઈ તો હરિજનનાં પરમાણ રે.

ભાઈ રે ! હરખ ને શોકની ના'વે જેને હેડકી ને
શીશ તો કર્યાં કુરબાન રે,
સતગુરુ વચનમાં શૂરા થઈ ચાલે,
જેણે મેલ્યાં અંતરનાં માન રે.

ભાઈ રે ! નિત્ય રે'વું સતસંગમાં ને
જેને આઠે પો'ર આનંદ રે,
સંકલપ-વિકલપ એકે નહિ ઉરમાં
જેણે તોડી નાખ્યો માયા કેરો ફંદ રે.

ભાઈ રે ! ભગતિ કરો તો એવી રીતે કરજો પાનબાઈ !
રાખજો વચનુંમાં વિશવાસ રે,
ગંગાસતી એમ બોલિયાં
તમે થાજો સતગુરુજીનાં દાસ રે.

ગંગાસતી

[ઝવેરચંદ મેઘાણી – સંપાદિત 'સોરઠી સંતવાણી' પુસ્તક]

અમૃતસંજીવની વિદ્યા

જે બાપુએ મારા જેવી અભણ સ્ત્રીને બોલવાની હિંમત પ્રેરી છે, તેમનું પાવનકારી સ્મરણ આજે મને ગદ્ગદ કરી હૈયાને ભરી દે છે. મૃત્યુ પછી બીજો જન્મ કેવો હશે, એમ આપણા મનમાં થાય છે. પણ હું તો આ જિંદગીમાં જ બે જન્મો અનુભવી ચૂકી છું : બાપુજી પહેલાંનું સંસારના રગડાઓમાં ભરાયેલું મારું જીવન, અને બાપુજીના સમાગમમાં આવ્યા પછીનું આ ધન્ય જીવન. બાપુજીનો પવિત્ર પ્રેમ, સહાનુભૂતિ ને કરુણા મળતાં મને અમૃતસંજીવની મળી. મારા જીવનને હું સાર્થક કરી શકી. આ અનુભવ મારી એકલીનો નથી, મારા જેવી લાખો બહેનોનો, લાખો ભાઈઓનો, લાખો દીકરા-દીકરીઓનો છે.

બાપુ શું હતા અને શું નહોતા એ કહેવું જ કઠણ છે. આપણને સ્વરાજ્ય અપાવનાર બાપુ તો જાણે બહેનોના બાપુ હતા. માંદાઓના બાપુ હતા. ગરીબોના બાપુ હતા. બાળકોના બાપુ હતા. ચોકસાઈભર્યા બાપુ હતા. સંયુક્ત રસોડાના ચાલક બાપુ હતા. આવાં આવાં બાપુનાં અનેક રૂપો આજે મારી સમક્ષ ખડાં થઈ જાય છે, અને બાપુ સાથેનો પ્રથમ પરિચય થયો એ દિવસ યાદ આવે છે.

રોલેટ બિલના વિરોધમાં બાપુએ મુંબઈમાં બહેનોની સભા કરી તેમાં હું ગઈ હતી, ત્યાં મને તેમનાં પ્રથમ દર્શન થયાં, મારા હૃદયમાં તેઓ સ્થપાઈ ગયા. બીજી વખત ભગિની સમાજમાં બાપુનું સ્વદેશી ઉપર ભાષણ હતું ત્યારે થયાં. એ જ વખતે બાપુ સમક્ષ મેં સ્વદેશીનું વ્રત લીધું. પછી તો બાપુજીએ મને નવો આકાર આપવા માંડ્યો. મણિભવનમાં રૈટિયાશાળા ખોલી ને બાપુનો મારા ઉપર પત્ર આવ્યો :

વહાલાં બહેન,

આજથી અહીં કાંતવાનું શિખવવાની નિશાળ શરૂ થઈ છે. હંમેશાં બારથી ત્રણ વાગ્યા સુધી ચાલશે. આપ આવશો એવી હું ઉમેદ રાખું છું.

15 જૂન, 1919

મોહનદાસ ગાંધીના વંદેમાતરમ્

મારા આનંદનો પાર ન રહ્યો. બાપુના અક્ષરવાળું આ પત્રું મળતાં હું રૈટિયાની નિશાળમાં ગઈ. બાપુ પોતે ત્યાં હતા. હું એક રૈટિયા ઉપર બેસી ગઈ. થોડી વારમાં જ મારા સૂતરના તાર નીકળવા લાગ્યા. બાપુએ મને કાંતતી જોઈ અને પૂછ્યું, “તમે પહેલાં કાંત્યું છે ?”

“ના જી, નાનપણમાં જોયું હતું ખરું.”

1924માં એપેન્ડિસાઈટિસનું ઓપરેશન કરાવી બાપુ આરામ માટે જુહુ આવ્યા, ત્યાં હું તેમને મળી. મારે આશ્રમમાં રહેવા આવવું છે, એ વાત તેમની પાસે મૂકી. બાપુએ મારા વિચારને વધાવી લીધો અને વહેલી તકે હું આશ્રમમાં રહેવા ગઈ.

એક વખત આશ્રમનો મેલ જોઈ મને ભાગવાનો વિચાર આવ્યો ત્યારે બાપુએ લખ્યું : “ક્યાંય મેલ ન હોય એવી જગ્યા તમારા ધ્યાનમાં હોય તો આપણે બંને ત્યાં આશ્રમ લઈ જઈએ. પણ જો એમ માનો કે મેલ તો થોડોઘણો બધેય હોય

જ, તો આશ્રમને વળગી રહી તેને શુદ્ધ કરવામાં જ તમારું, મારું, ને જેઓ પોતાને આશ્રમના માને છે તેનું કાર્ય સાર્થક છે.”

પછી તો હું પાંચ વખત જેલમાં ગઈ. બોચાસણમાં લડત વખતે બહેનોએ બાળકોનો વર્ગ ચલાવ્યો હતો. તેથી બાપુ 1931માં એ તરફ ગયા ત્યારે એમણે એવી ઈચ્છા જાહેર કરી કે અહીં કોઈ શિક્ષણની સંસ્થા ચાલે તો સારું. એ પછી થોડા જ વખતમાં ત્યાં વલ્લભ વિદ્યાલયના મકાનનો પાયો તેમને હાથે નંખાયો. ને 1934માં હું બોચાસણ રહેવા ગઈ.

બાપુ સેવાગ્રામમાં વસ્યા છતાં હું તેમની પાસે હોઉં તેમ સદા માર્ગદર્શન આપતા રહ્યા. ત્યાં 1937માં બાપુને મળવાનું થતાં બાપુએ કહ્યું, “તમે એક ગાય રાખો તો ?” બાપુનું સૂચન એ મારે મન આજ્ઞા હતી. મેં ગાય રાખી. ગાયની હું પોતે જ સેવા કરતી. દાણા-પાણી આપવાં, ગાય દોહવી, બધું હું કરતી. અત્યારે એમાંથી મોટી ગૌશાળા બની છે. નાના દવાખાનામાંથી મોટી ઈસ્પિતાલ બની છે. નાનકડી બાળકોની શાળામાંથી મોટું સુંદર વિદ્યાલય બન્યું છે. હું 94 વર્ષની ઉંમરે બેઠાં બેઠાં બાપુએ ચીંધેલ રેંટિયા ઉપર રોજની દોઢ-બે આંટી કાંતી રામનામનો ગુંજારવ કરું છું. જીવનમાં સંપૂર્ણ શાંતિ છે, સ્વસ્થતા છે, એ બાપુએ મને જે નવજીવન આપ્યું તેના પ્રતાપે છે.

ગંગાબહેન વૈદ્ય

ખંડિત સ્વપ્નના અવશેષ

એવા વળાંક પર હવે ઊભો છે કાફલો
અહીંથી જવાય રણ તરફ, અહીંથી નદી તરફ
અહીંથી હું શ્વેત શ્વેત કંઈ સ્વપ્ને લચી શકું
અહીંથી હું અંધકારની ખીણો ખરી શકું
અહીંથી હું ભવ તરી શકું - અહીંથી ડૂબી શકું
અહીંથી જવાય ક્ષણ તરફ, અહીંથી સદી તરફ
અહીંથી જવાય રણ તરફ, અહીંથી નદી તરફ
અહીંથી ઉમંગ ઊડતા અવસરમાં જઈ વસું
કે કાળખીંટ વેદનાના દરમાં જઈ વસું
અહીંથી હું કબ્રમાં કે પછી ઘરમાં જઈ વસું
અહીંથી જવાય હમણાં-તરફ, અહીંથી કદી-તરફ
અહીંથી જવાય રણ તરફ, અહીંથી નદી તરફ....

કિસન સોસા

['કંકાવટી' માસિક : 1975]

ગિજુભાઈની બાલવાર્તાઓ

પીરુ

પીરુ જુવાન હતો. કાંડામાં બળ હતું, પગમાં જોર હતું, ચહેરો ગુલાબી હતો. પીરુ માથે ઓડિયાં રાખે. ડિલે તસતસતું કેડિયું પહેરે અને હાથમાં ડાંગ રાખે. પીરુ જુવાન હતો.

બાપા ઘરડા હતા, સિત્તેર વરસનું ઠોઠું. માથે પળી ને આંખે મોતિયો. પગ ચાલતા નહોતા.

બાપાને પીરુ વહાલો, ને પીરુને રમજુ વહાલો. પીરુ બાપાનો, ને રમજુ પીરુનો. બેઉ બાપાના તો ખરા જ; પણ પીરુ બાપાનો, ને રમજુ પીરુનો. બાપાને મન છ માસનો રમજુ યે છોકરું, ને અઢાર વર્ષનો પીરુ યે છોકરું.

બાપા ઓશરીમાં બેસે, બજર સૂંઘે, બંદગી કરે, બે ટંક રોટલા ખાય, ને રમજુને હેત કરી રમાડે. પીરુ ઘાણી હાંકે, તેલ વેચે, ઘરાક સાચવે, પૈસા ગણે ને વેપાર ચલાવે.

બાપા ઓશરીમાં બેઠા બેઠા પીરુને હરતોફરતો જોઈ રાજી થાય. પીરુ વારેઘડીએ ઘરમાં જઈ જઈ રમજુને રમાડે.

બાપાને પીરુની પહેલી ફિકર, ને પીરુને રમજુની પહેલી ફિકર. પણ પીરુને મન બાપાની ફિકર લેખામાં યે નહિ ! ને રમજુ ક્યાં પીરુની ફિકર સમજે તેમ હતો ?

બાપા કહેશે : “પીરુ ! અડધી રાતે બહાર ચાલ્યો, તે લાકડી લેતો જજે. અને જોડા પણ પહેરતો જજે.”

પીરુ કહેશે : “બાપા ! એટલી બધી ફિકર શું કામ કરો છો ! અમને એટલી ખબર નહિ પડતી હોય ?” પીરુ જાણીજોઈને જોડા પહેર્યા વિના જ ચાલ્યો જાય. પોતે જુવાન હતો ના !

બાપાનો જીવ કળીએ કળીએ કપાય. પણ પીરુને તો ગગનમાં ગાજે !

કડકડતી ટાઢ પડતી હોય ને પીરુ ઉઘાડે ડિલે બળદને નીરણ નાખતો હોય. બાપા કહેશે : “પીરુ ! પછેડી ઓઢ, પછેડી; ક્યાંઈક ઝપટમાં આવી જઈશ, ઝપટમાં !”

પીરુ કહેશે : “બાપા ! ઈ ટાઢ તો તમને ઘરડાને વાય; મને તો ઊલટો ઘામ થાય છે ઘામ !”

છોકરો મોટો અને જુવાન; વખતે આવું એલફેલ બોલી નાખે. બાપા કહેશે : “હશે ! અણસમજુ છે.” તો યે આખરે બાપ !

ઉનાળાના ખરા બપોર તપતા હતા, ને સૂરજ માથે આવ્યો હતો. ઘરમાં રોટલા ઘડાઈ રહ્યા હતા. પીરુ છાપરું ચાળતો હતો. બાપાએ બૂમ પાડી : “એ પીરુ ! હવે

તો હેઠી ઊતર. ક્યારનો ચડ્યો છે તે બપોર થઈ ગયા.”

પીરુ કહે : “બાપા, હવે એક કાવું ઢાંકીને આ ઊતર્યો ! બાપા, હમણાં જ ઊતર્યો સમજો.”

પીરુ નળિયાં ફેરવતો હતો; પણ બાપા ઉતાવળા થયા. એને એમ કે, મારો પીરુ તડકે તપે છે; વખતે એનું આંખમાથું ઢુખે. બાપે ફરી બૂમ પાડી : “પીરુ ! હેઠી ઊતર્યો કે ? માથે ધોમ ધખ્યો છે – ખબર નથી પડતી ? આ રોટલાવેળા તો થઈ !”

પીરુ તડકામાં તપ્યો : “આ અડધું કાવું ઢાંકીને ઊતરું છું, ત્યાં આવડી ઉતાવળ શી છે ? બાપુ ! ભૂખ લાગી હોય તો તમે ખાઈ લ્યો ને ! એમ તો વાર લાગશે.”

બાપ વિચારમાં પડ્યો; જરા માર્હું લાગ્યું. તેનાથી ન રહેવાયું. ઊંચે સાદે બોલ્યો : “એલા પીરુ ! ગાંઠતો નથી કે ? આ માથે આગ વરસે છે, ને કાવું ઢાંકવા બેઠો છે ? ત્યાં ભૂખની કોને પડી છે ? – મને તો તારી ફિકર છે !”

પીરુ બબડ્યો : “આ બાપા જોને ? એને મારી ફિકર થાય છે ! હું રમજી હોઈશ, ખરું ના ? એ બાપા ! તમે તમારે નિરાંતે બેસો. હું કાંઈ નાનો કીકલો નથી – મને શાનો તડકો લાગે ? આ ઢાંકીને ઊતર્યો.”

બાપા કહે : “એલા, અબઘડીએ ને અબઘડીએ ઊતરે છે કે નહિ ? મારે તારું કાવું નથી ઢાંકવું ! એક વાર હેઠી ઊતરે છે કે નહિ ? આ તડકો નથી જોતો ?”

પીરુ કહે : “બાપા ! તમે તમારે ગમે એમ કરો. ગમે તો રાડો નાખો, ને ગમે તો બેસો. આ કાવું ઢાંક્યા પછી બીજી વાત... ને તમને તડકો ક્યાં લાગે છે, તે તડકો તડકો કરીને માથું પકવો છો ? તડકો લાગવાની શું અમને ખબર નહિ પડતી હોય ?”

બાપાનો જીવ ઢુખાયો. બાપા ખિજાયા. બાપા ઘરમાં દોડ્યા ને રમજીનું ઘોડિયું ઉપાડ્યું. ધૂજતે હાથે ને લથડતે પગે ઘોડિયું બહાર કાઢ્યું ને ફળિયામાં મૂક્યું : “લે ત્યારે, જો હવે તડકો લાગવાની ખબર પડે છે કે નહિ ? હવે હેઠી ઊતરે છે કે નહિ ?”

પીરુ ઠેકડો મારીને હેઠી ઊતર્યો : “હં હં, બાપુ ! આ શું કર્યું ? આ રમજીડો મરી જશે ! આ બાળકને આગમાં મૂકતાં વિચાર નથી આવતો ?”

પીરુએ એક જ હાથે ઘોડિયું ઉપાડીને ઓશરીની કોર ઉપર મૂક્યું.

બાપે કહ્યું : “બેટા ! રમજી તને કેવો વહાલો છે ! એવો જ તું મને વહાલો છે. જેવો તું એનો બાપ, એવો જ હું તારો બાપ. જેવો રમજી પીરુને મન કીકો, એવો જ પીરુ મારે મન કીકો ! જેવો તારો રમજી, એવો જ મારો તું. સમજ્યો, બાપુ ?”

ડોસાની આંખમાં આંસુ આવ્યાં. પીરુ શરમાઈ ગયો; તેણે નીચું જોયું. તેની આંખમાંથી પણ આંસુ ખર્યાં.

લખડો ગાંડો

છોકરાં બધાં વાંસે વાંસે ફરે. એક મોટી ઘીંઘ. લખડો આ શેરીમાં જાય તો છોકરાં એ શેરીમાં જાય, ને લખડો બીજી શેરીમાં જાય તો સૌ તેમાં જાય.

“લખડો ગાં...ડો ! લખડો ગાં...ડો !” કરીને બધાં લખડાને ખીજવે.

લખડો શું કામ ખિજાય ? એ તો એની મેળે જવું હોય ત્યાં જાય, ને આવવું હોય ત્યાં આવે.

લખડાનો વેશ ચીંથરિયો. ચીંથરાં ચીંથરાં બાંધીને મોટો ઝભ્ભો કરેલો, એ લખડો પહેરે. એને જોઈને ગામનાં કૂતરાં ય ભસે. નાનાં છોકરાં તો એને જોઈને ઘરમાં સંતાઈ જાય. “ઓય બાપ રે ! લખડો આવ્યો.”

રસ્તામાં જે પડ્યું હોય તે લખડો ઉપાડે. કોડી, બંગડી, ફૂચી, ભાંગેલું તાળું, સડી ગયેલું બુતાન, તૂટી ગયેલા કાચના હીરા, નાખી દીધેલાં ડબલાં – જે હાથ આવે તે લખડો ઉપાડે ! ને પછી એક દોરીમાં બધાંને બાંધીને મોટો હાર કરીને પહેરે.

ગામ બધું એને ‘લખડા ગાંડા’ને નામે ઓળખે. ગાંડા જેવો જ ખરો ને ? બોલે તે ય ગાંડા જેવું, ચાલે તે ય ગાંડા જેવું; એનું બધું ગાંડું ગાંડું.

છોકરાં કાંકરા મારે, તો લખડો કાંકરા લઈને ચીંદરીએ બાંધે. છોકરાં કહેશે : “લખડો વાં...દરો !” “લખડી વાં...દરી !” તો લખડો સામે હસે. છોકરાં કહે : “લખડા, કૂદકા માર જોઈએ ?” તો લખડો કૂદકા મારે. કહે : “રોવા માંડ જોઈએ ?” તો લખડો રોવા માંડે.

લખડાને ઘરે નહિ ને બારે નહિ. જ્યાં ઊભા ત્યાં એનું ઘર, ને જ્યાં ઊભા ત્યાં એનું બાર. ઠામઠીકરું તો હોય જ શાનું કે લખડાને સાચવવું પડે ? પંડ સાથે બધું આવ્યું.

ભૂખ લાગે તો લખડો કોઈને ત્યાં જઈને ઊભો રહે ને કહે : “ખાવા દેશો ?” આપે તો ઠીક, નહિ તો બીજે ઘેર. પાંચ-સાત ઘર ફરે, મળે એટલું ખાય, નહિતર ભૂખ્યો તો રહે જ. લખડાને વાસણમાં કોણ ખાવા આપે ? લખડો કહેશે : “મારા હાથમાં આપો. હું એમ ને એમ ખાઈ જાઉં.” દાળ હાથમાં લે, રોટલા ય હાથમાં લે, ને ભાતેય હાથમાં જ લે.

વરસાદ આવે તો લખડો ક્યાંઈક ભીંત વાંસે ઊભો રહે. શિયાળામાં ટાઢ વાય એટલે લખડો કૂતરાંની ભાઈબંધી કરે. ગલૂડિયાંને ને કૂતરાંને પાસે સુવડાવે. કૂતરાં પણ એને બહુ હળેલાં. લખડો માગી આણેલ રોટલામાંથી અડધો કૂતરાંને આપે ને અડધો પોતે ખાય.

કોઈ કહેશે : “આવો ગાંડો તે કેવો ?” ગાળો દઈએ તો કહેશે : “ભગવાન તમારું ભલું કરશે.” પગ બળતા હોય ને જોડા આપીએ તો કહેશે : “કોઈ ગરીબને આપજો – મારા તો પગ જ જોડા છે.”

લખડો ચાલ્યો જતો હોય ને કોઈક ત્રીજે માળથી એટું ફેંકે ને લખડા પર પડે, તો લખડો કહેશે : “આવું તો કોઈ દિવસ નહોતું થયું !”

પુરુષો તો બધા કામમાં હોય. એ લખડાની સામેય ક્યાંથી જુએ ? ઘર આગળ લખડો બેઠો હોય ને પોતે ઘેર આવે તો કહેશે : “હટ લખડા ! અહીં કેમ બેઠો છે ?” અમલદાર આવે તો પટાવાળાને કહેશે : “આ લખડાને કાઢો અહીંથી – આંટા મારે છે, તે માળો ચોર જેવો લાગે છે !” લખડો કહ્યા પહેલાં જ ઊભો થઈને ચાલ્યો જાય.

નવરાં બૈરાંઓ લખડાને બોલાવે અને પૂછપૂછ કર્યા કરે : “લખડા ! તું વાણિયો કે બ્રાહ્મણ ?”

લખડો કહેશે : “આપણે તો એકેય જાત નહિ.”

“લખડા ! અલ્યા, તું જેનું-તેનું ખાય છે, તે વટલાય નહિ ?”

“રોટલા તો બધાના સરખા જ છે ને ? એમાં વટલાવું તું શું ?”

“અલ્યા લખડા, આ વઘારણી ખાંડી દે; બે પૈસા આપીશ.”

લખડો કહેશે : “લાવો ને બાપુ ! પૈસાનું શું કામ છે ? એમ ને એમ ખાંડી આપતાં ક્યાં દુઃખ પડે છે ? પૈસા પાછો સાચવું ક્યાં ? એ પૈસા તમારે ઘેર સારા.”

લખડો દિવસ આખો આંટા માર્યા કરે. કોઈ ગાય પૂછડે પડી હોય તો એને ઊભી કરે, કોઈક બકરીને વાણિયો મારે તો લખડો હાથથી પંપાળીને એને રમાડે, કોઈ ચકલીનું બચ્ચું માળામાંથી હેઠે પડી જાય તો પાંજરાપોળમાં મૂકી આવે.

લખડો એવું એવું કરે. દિવસ આખો ચાલ્યો જાય. રાત પડે. લખડો ગામ બહાર ચાલ્યો જાય. દૂર દૂર નદીકાંઠે એક ભોંયરા જેવો ખાડો; એમાં જઈને લખડો બેસે. ભજન કરે ને ભગવાન ભજે.

ખરેખર, લખડો શું ગાંડો હશે ?

વાત કહેવાય એવી નથી !

“ભાઈ ! ઈ વાત કહેવાય એવી નથી. એમાં વારે વારે શું પૂછે છે ? એક વાર કહ્યું કે ઈ વાત કહેવાય એવી નથી.”

“પણ ભાઈ ! એવી વાત શી છે ? કહો તો ખરા – મારાથી એવું શું ખાનગી છે ?”

“ખાનગી કે બાનગી, તારાથી કે મારાથી – મેં તને ન કહ્યું કે ઈ વાત કહેવાય એવી નથી ?”

“પણ એવી તે વાત કેવી કે મને ય ન કહેવાય ?”

“ભાઈ ! ન કહેવાય. તને શું ? – કોઈને ય ન કહેવાય ! ઈ વાત કોઈને કહેવાય એવી નથી. માણસ હોય તો સાનમાં સમજે. કંઈક ન કહેવાય એવું હશે

ત્યારે ને ?”

“ભાઈ ! મારાથી તો કાંઈ સંતાડવાનું નથી ને ?”

“એમાં સંતાડવાનું ક્યાં છે ? હું તો કહ્યું છું કે ઈ વાત કહેવાય એવી નથી.”

“કીધે શી ખોટ જાય એમ છે ? કહેવાય એવી વાત નથી – તે કાંઈ ચોરની વાત છે, કે કાંઈ મોળી વાત છે ?”

“કોણ કહે છે ખરાબ વાત છે ? કોણ કહે છે ચોરની વાત છે ? મેં કહ્યું કે મોળી વાત છે ? વાત ન પણ કહેવાય ! બધી વાત કાંઈ કહેવાય એવી હોય છે ?”

“પણ ભાઈ ! ન કહેવાનું કારણ હોય ને ? કાંઈ વિનાકારણે ન કહેવાય એમ હોય ?”

“કારણેય હોય ને બારણેય હોય; હોયે તે ને નયે હોય !”

“પણ કાંઈ કારણ તો હોય ને ?”

“છે જ એવું – વાત જ કહેવાય એવી નથી !”

“ભાઈ ! મને તો કહે – હું કોઈને નહિ કહ્યું.”

“એમાં કોઈને ન કહેવાની વાત ક્યાં છે ? તું કોઈને કહી દઈશ, એમ પણ ક્યાં છે ?”

“ત્યારે મારા ઉપર એટલો વિશ્વાસ નથી ?”

“અરે, ભલી બહેન ! વિશ્વાસનું ક્યાં ફૂટે છે ? આ તો વાત કહેવાય એવી નથી.”

“પણ ભાઈ ! વાતમાં એવું તે શું બળ્યું છે ? વાત કાંઈ એમ કહે છે કે ‘હું કહેવાઉં એવી નથી.’ તારે કહેવી છે ક્યાં ?”

“બાપુ ! એવું કાંઈ નથી. હું તો આ ઘડીએ કહ્યું – પણ વાત કહેવાય એવી જ નથી.”

“પણ કો’ક જાણી જાય એની બીક છે ? કો’ક જાણી જાય તો વઢે એમ છે ? કોઈને કાંઈ થાય એમ છે ?”

“એવું કાંઈ યે નથી. કોઈ વઢતું યે નથી, ને કાંઈ બીકેય નથી... વાત એવી બની છે કે... પણ એમાં કહેવા જેવું છે શું ? વાત છે છેક માલ વિનાની – પણ કહેવાય એવી નથી.”

“આ તો ભાઈ, નવી નવાઈની વાત ! માલ વિનાની વાત – ને પાછી કહેવાય એવી નહિ ! ભાઈ ! કોઈ રીતે કહેવી છે ? જેની હોય એને પૂછીને કહે – પછી છે કાંઈ ?”

“એમાં કોઈને પૂછવાનું ક્યાં છે ? મને જ થાય છે કે વાત કહેવાય એવી નથી.”

“પણ ભાઈ ! કોઈ રીતે કહેવી છે ? કોઈ વાતે ?”

“પણ બહેન ! કહીને શો ફાયદો ? કામ વિનાની વાત, દમ વિનાની વાત,

છોકરવાદીની વાત. એમાં કહેવું તું શું ? કહેવા જેવી નહિ હોય ત્યારે નહિ કહેતા હોઈએ ને ?”

“પણ આટલો મોટો પડારો શો ! કહીએ છીએ કે બાપુ, કહેને !”

“એમ ? કહું ત્યારે ? - પણ કોઈને કહેતી નહિ, હોં !”

“હું તે કોઈને કહું ?”

“લે, સાંભળ ત્યારે - એ તો એમ થયું કે કુસુમબહેને મારા બૂટમાં કાગળના ડૂચા ભર્યા હતા !”

“ઓહોહોહો ! આ તો ભારે વાત !”

હેન્સ

ફૂલો ને લીલીતરીનાં ખેતરો પડ્યાં હતાં. પતંગિયાં ને ભમરા ઊડતાં હતાં. કોઈ વાર ચકલી બોલતી હતી, કોઈ વાર ચંડોળ બોલતું હતું, કોઈ વાર બુલબુલ બોલતું હતું, ને કોઈ વાર તમરું તમતમતું હતું.

ગામ ઘણે દૂર હતું. માણસો બધાં ઘેર હતાં. સીમ આખી એકલી હતી. ત્યાં કોઈ નહોતું. બે ભાઈઓ રમતા હતા. એકનું નામ હેન્સ, અને બીજાનું નામ નથી આવડતું.

એક તરફ ગામ ને બીજી તરફ દરિયો. વચ્ચે મોટો બંધ, એવો તો જાડો કે ઉપર ગાડાં ચાલે. બંધ જરાક તૂટે તો થઈ રહ્યું. ચારે કોર પાણી, પાણી ! એકે જીવ જીવે નહિ.

“એલા હેન્સ ! જો તો ખરો - આ નાનકડું કાણું શેનું ? અહીં તો બડબડિયાં બોલે છે !”

“કાણું ! ક્યાં છે ? બતાવ જોઈએ !”

“આ રહ્યું - જરા જરા પાણી ગળે છે.”

“હાય હાય ! આ તો બંધમાં કાણું પડ્યું છે ! હવે શું કરશું ?”

હેન્સે ચારે તરફ જોયું. દૂર દૂર નજર કરી - કોઈ ન મળે. કાણા તરફ જોયું - પાણીનાં ટીપાં પડતાં હતાં. ફરી વાર ચોમેર આંખ ફેરવી - કોઈ નહીં. કાણા સામે જોયું, તો જરા મોટું થયેલું. હળવે હળવે પાણી ગળતું હતું.

ગામમાં જઈને ખબર કરે તો ? પણ ત્યાં તો ગાબડું પડે. પછી તો સાંધ્યું યે ન સંધાય. ઘડીકમાં દરિયો ફરી વળે ને ગામ આખું રસાતાળ જાય !...ત્યારે ?

હેન્સે ચારે કોર જોયું, કાણા તરફ જોયું, ઊંચે જોયું, નીચે જોયું - ઊંડે અંતરમાં જોયું.

“એલા ભાઈ ! જા, દોડદોડ, ગજબ થશે ! જઈને બાપુને કહે કે બંધમાં કાણું પડ્યું છે. જોજે - ક્યાંય ઊભો રહ્યો તો ! કહેજે કે હેન્સ કાણામાં આંગળી ખોસીને ઊભો છે. જીવ જશે, પણ આંગળી નહિ ખસે !”

નાનકો ઊપડ્યો. જાણે પવનનો ઘોડો. એ ગયો, એ ગયો ! ક્યાંયનો ક્યાંય નીકળી ગયો. દેખાતોય બંધ થઈ ગયો.

દરિયો ઘૂઘવે છે, પ્રલયની વાતો કરે છે, પથ્થર પર પછડાઈ પછડાઈને પાછો વળે છે. પાસે પાસે આવતો જાય છે. હેન્સ કહે, “આંગળી તૂટી જાય તો યે શું ? બહાર કાઢું તો તો થઈ રહ્યું ! ઘડીકમાં આખું ગામ તણાઈ જાય ને ?”

આંગળી બેરી થઈ ગઈ. હાથ ઠરવા લાગ્યો. હેન્સે હાથને બીજે હાથે ઘસ્યો, પણ શું વળે ? હાથ બેરો ખોડ થઈ ગયો હતો. હેન્સે ચારે બાજુ જોયું. “આવે છે કોઈ માઈનો પૂત ? આવે છે કોઈ માનવીની જાત ?” પણ નિરાશ !

હાથ તો તૂટું તૂટું થઈ રહ્યો હતો. કાંડું તો જાણે હિમ થઈ ગયું ! ઘડીકમાં તો કોણી પણ ઠંડી. એવી તો પીડા કે વાત કરો મા. પણ હેન્સ આંગળી શાનો કાઢે ? એ તો ખોસી તે ખોસી.

પણ ત્યાં તો ખભામાં ને વાંસામાં સડાકે સડાકા ! ઊભે વાંસે શૂળ નીકળ્યું. હેન્સે ચારેય દિશાએ આંખ ફેરવી - કોઈ ન મળે. “અરે ! આટલી બધી વાર ?”

એટલું સખત શૂળ કે રહ્યું ન જાય. હેન્સે માથું બંધ ઉપર ટેકવ્યું. કાન બંધને અડ્યા. દરિયાનું ભીષણ વચન સંભળાયું : “છોકરા ! સમજ, સમજ, આંગળી કાઢી લે ! જાણતો નથી - હું મહાન રાજા છું ? મારી સામે થનાર તું કોણ ? મને રોકનાર તું ક્યાંનો ?”

હેન્સનું હૃદય ધૂજી ઊઠ્યું : “અરે, હજી નહિ ?”

દરિયાની ભયંકર વાણી જાણે ફરી વાર સંભળાઈ : “નાસી છૂટ, નાસી છૂટ; તારું મોત આવ્યું, છોકરા ! તારું મોત આવ્યું. ઊભો રહે, આ આવ્યો છું, આ આવ્યો છું !”

હેન્સને હૈયે હામ ન રહી : “આંગળી કાઢી લઉં ? નાસી જાઉં ? ઊગરું ?”

વળી વિચાર થયો : “નહિ, એમ કદી નહિ બને. આંગળી તો શું - પણ જીવ જાય તો ય શું ? ચાલ, આવી જા, હેન્સ અડગ છે; થાય તે કરી લે !” હેન્સે દાંત પીસ્યા. આંગળી કાણામાં જોસથી દબાવી.

“એ... પણે માણસો દેખાય ! એ...નજીક પહોંચ્યા... આ આવ્યા. હાશ !”

“શાબાસ હેન્સ ! શાબાસ હેન્સ ! ફિકર નહિ - અમે આવી પહોંચ્યા છીએ.”

પાવડા ને કોદાળીઓ લઈને ટોળું મંડી પડ્યું...એક ક્ષણ, ને કાણું બરાબર.

હેન્સનો વરઘોડો કાઢ્યો. ચારે બાજુ સિપાઈઓની હાર, ને વચમાં હેન્સ. એક મોટા સિપાઈના ખભા ઉપર હેન્સ બેઠો હતો. લોકો બોલતા હતા : “શાબાસ હેન્સ ! શાબાસ હેન્સ !”

ગિજુભાઈ બધેકા

[‘ગિજુભાઈની બાલવાર્તાઓ’ પુસ્તક : 1990]

લોકમત કેવી રીતે કેળવશું ?

આજે માનવસમાજ અનેક ક્ષેત્રોમાં ધરમૂળથી પરિવર્તન માગી રહ્યો છે. પરિવર્તન લાવવા માટે આજ સુધી અનેક પદ્ધતિઓ અપનાવાઈ છે, અને એ પદ્ધતિઓનાં સારાંમાઠાં પરિણામો આપણે જોયાં છે. આજે હવે એ બધી પદ્ધતિઓ કાંઈક ઊણી હોય એવો અનુભવ થાય છે. એટલે આપણી સમક્ષ પ્રશ્ન એ ઉપસ્થિત થયો છે કે માનવસમાજમાં ત્વરિત પરિવર્તન આણવા માટે આજના યુગને અનુરૂપ અને માનવીને શોભે તેવી સંસ્કારી પદ્ધતિ કઈ હોઈ શકે ?

હિંસા, બળજબરી અને જોરજુલમ દ્વારા મૂળભૂત પરિવર્તન લાવી શકાશે, એ વાત ઉપર હવે ઝાઝો ભરોસો રહ્યો નથી. મતપેટી કબજે કરીને માત્ર કાયદા દ્વારા સમાજની સિકલ ફેરવી શકાશે, એવોયે વિશ્વાસ સમજદાર માણસને રહ્યો નથી. એટલે દરેક બાબતમાં લોકમત કેળવવા ઉપર ભાર મુકાય છે.

પણ એ લોકમત કેળવવાની પદ્ધતિ યે આજે કાયાકલ્પ માગી રહી છે. વ્યાખ્યાનો, ઉપદેશ અને આદર્શ નમૂનાઓ દ્વારા લોકમતને જરૂર પ્રમાણે ઢાળવાની પદ્ધતિની મર્યાદાઓ નજર સમક્ષ આવતી જાય છે. એટલે આજના સંવેદનશીલ માનવચિત્તને અનુરૂપ પરિવર્તનપદ્ધતિ ખોળવી, એ આજે આપણી સમક્ષનું આહ્વાન છે.

આવી પરિવર્તનની પ્રક્રિયા સાહિત્યકારની હોઈ શકે, શિક્ષકની હોઈ શકે. માનવસમાજમાં આદતો, રૂઢિઓ, માન્યતાઓ વગેરે વર્ષોના અનેકવિધ સંસ્કારોનું પરિણામ હોય છે, અને સામાન્ય રીતે જે-તે કાળની જરૂરિયાતમાંથી તે જન્મ્યાં હોય છે. એ બધાંમાં પરિવર્તન આણવા માટે નવા સંસ્કાર સીંચવાના રહે છે. એ સંસ્કાર-સિંચન શિક્ષક કરી શકે, સાહિત્યકાર કરી શકે.

ક્રાંતિકારીની જેહાદ, તીવ્રતા અને દૂરદર્શિતા; શિક્ષકની ધીરજ, સમજાવટ ને એકડો ઘૂંટાવવાની આવડત; તથા સાહિત્યકારની સંવેદનશીલતા, સલૂકાઈ ને અપ્રત્યક્ષ પદ્ધતિ : સમાજપરિવર્તન કરવા માટે આ બધાંનો સમન્વય કરવાનું અનિવાર્ય છે.

કાન્તિ શાહ

['ભૂમિપુત્ર' દશવારિકા]

અમથાં કિરણ પસાર થયાં હોય, શક્ય છે ?

એ એક ક્ષણ પસાર થયાં હોય શક્ય છે.ooo

ગિરનારની શિલાઓ સજીવન બની ગઈ

એનાં ચરણ પસાર થયાં હોય શક્ય છે.

મનોજ ખંડેરિયા

ગિજુભાઈનાં સંસ્મરણો

મારા પિતા વિશ્વનાથ પાઠક અને ગિજુભાઈના મામા હરગોવિંદ પંડ્યા બન્ને ગાઢ મિત્રો. એ બન્નેની એક જ ઇષ્ટ ઉપર શ્રદ્ધા, પરસ્પરની મમતા, એકબીજાની હિતચિંતા. એનો વિચાર કરું છું ત્યારે લાગે છે કે એ જાતની મિત્રતા જ અત્યારે રહી નથી.

મારા પિતા જેતપુરમાં સ્કૂલમાસ્તર હતા અને હરગોવિંદભાઈ ભાવનગરના સ્ટેશનમાસ્તર હતા. જેતપુરમાં અંગ્રેજી પાંચ જ ધોરણ હતાં, જે પૂરાં કર્યા પછી મને ભાવનગર રાખવાની મારા પિતાની ઇચ્છા હતી. એટલે ઘરબહાર રહેતાં શીખું અને ભાવનગરથી કંઈક પરિચિત થાઉં એટલા માટે હું અંગ્રેજી ચોથું ધોરણ ભણી રહ્યો ત્યારે, બન્ને મુરબ્બીઓએ નક્કી કર્યા પ્રમાણે, મારા પિતાએ મને ભાવનગર હરગોવિંદભાઈને ત્યાં દિવાળીની રજાઓ ઉપર થોડા દિવસ રહેવા મોકલ્યો. હરગોવિંદભાઈના મોટા પુત્ર હીરાલાલ (પોપટભાઈ) અને ગિજુભાઈનો મને ત્યાં સૌથી પહેલો પરિચય થયો.

અમે ત્રણેય લગભગ સરખી ઉંમરના. ગિજુભાઈએ નાની ઉંમરમાં પણ પોતાના મનમાં એટલો નિશ્ચય કરી દીધેલો કે હરકોઈ માણસ ઉદ્યોગથી અને ખંતથી મહાન કાર્ય કરી શકે છે. એ વૃત્તિ તેમનામાં બેન્જામિન ફ્રાંકલિનનાં પુસ્તકો વાંચવાથી જાગી હતી. ફ્રાંકલિનનું જીવનચરિત્ર એ તેમનું પ્રિય પુસ્તક હતું. કોઈ અંગ્રેજી પુસ્તકમાંથી ફ્રાંકલિનનાં વચનો વાંચી તેઓ વારંવાર બોલતા : Dost thou love life ? Then do not squander time, for that is the stuff life is made of. તને જીવન વહાલું છે ? તો સમય વેડફી નાખીશ મા, કારણ કે જીવન સમયનું બનેલું છે. Sleep not, for there will be enough time to sleep in the grave. ઊંઘ મા, કારણ કે કબરમાં ઊંઘવાને પુષ્કળ વખત મળશે. આ વાક્યો તેમના બોલવાથી જ મને યાદ થઈ ગયેલાં.

ગિજુભાઈ ઠેઠ સુધી નાનાં સાથે રમતા, પણ ઉદ્યોગપરાયણતા તેમના જીવનની સફળતાનું મોટામાં મોટું કારણ છે તે ભૂલવું નહીં જોઈએ. મોટી ઉંમરે તેઓ ભાવનગરમાં બાળમંદિર ચલાવતા, ત્યારે રાતે ઉજાગરો કરીને પણ ટપાલના જવાબો આપતા અને લેખો કે પાઠો લખતા મેં તેમને જોયેલા છે.

પછી પાંચમી અંગ્રેજી પૂરી કરી હું આગળ ભણવા ભાવનગર ગયો. ત્યાં ગિજુભાઈ તથા હું મારા પિતાના તથા હરગોવિંદભાઈના મિત્ર ચૂનીભાઈ ભટ્ટને ઘેર રહેવા ગયા.

ગિજુભાઈ વાંચવામાં ઘણા નિયમિત અને મહેનતુ હતા. સાહિત્યનો શોખ અમને બન્નેને સારો હતો. શ્રી અંજારિયાનું 'કાવ્યમાધુર્ય' વગેરે અમે અહીં ખૂબ વાંચેલું. અમને આવડે એવા રાગડા તાણીને અમે સંસ્કૃત શ્લોકો, ગુજરાતી કવિતા

અને ગઝલો પણ ખૂબ આરડતા. આ સમયમાં ગુજરાતી વાર્તાઓ, સંસ્કૃતમાં 'મેઘદૂત' વગેરે, કંઈક વેદાંત અને થિયોસોફી જેવું ધર્મસાહિત્ય અને અંગ્રેજી પણ વાંચતા.

*

ગિજુભાઈ મિત્રો એકદમ કરી શકતા. તેમનું મિત્રમંડળ મોટું હતું. નાનપણના સાથીઓ જોડે પણ તેમણે ઠેક સુધી સંબંધ રાખેલો. પોતાથી હલકી ગણાતી સ્થિતિના મિત્રો સાથે વ્યવહાર રાખતાં તે કદી શરમાતા નહીં, તેમ જ વધારે ઊંચી સ્થિતિના માણસોથી ડઘાતા નહીં. પોતાની વાત કરતાં સંકોચ ન રાખવો, મુશ્કેલીમાં મૂંઝવું નહીં, “કોઈના ભાર શા છે !” એ મનોવૃત્તિ એમને સ્વાભાવિક હતી. આ વૃત્તિને લીધે તેઓ સહેલાઈથી નેતા થઈ શકતા.

ગિજુભાઈએ હાઈકોર્ટ પ્લીડર થવાનું નક્કી કર્યું, અને મુંબઈમાં રહી કાયદા-શિક્ષણના વર્ગોમાં હાજરી આપવા માંડી. હું પણ તે વખતે એલ.એલ.બી.નો અભ્યાસ કરતો હતો. અમે બન્નેએ લોઅર પરેલમાં નવી બંધાયેલી ચાલોમાં પાસે પાસે ઓરડીઓ લીધી. અમે અત્યંત ગાઢ સંબંધથી સાથે રહેવાનું શરૂ કર્યું. થોડાં વરસો ઉપર અમે બે સાથે અભ્યાસ કરતા, ત્યારે આદર્શ મૈત્રી તો માત્ર પુરુષોના સંબંધની નહીં, પણ બે દંપતીઓની ગણાય, એવી ચર્ચા ઘણી વાર કરતા; તે સાચું પાડવાનો વખત આવ્યો જણાયો.

અને છતાં એક બનાવ બની ગયો. અમારી વચ્ચે અણબનાવ થયો. અમે સહકુટુંબ પરસ્પર અબોલા લીધા. અમે એકબીજાને ટાળીને ચાલવા લાગ્યા. એવું વૈમનસ્ય ઠીક ઠીક ચાલ્યું. એમાંથી અમારો મેળ કરાવી આપનાર અમારા મુરબ્બી હરગોવિંદભાઈ. અમારા અણબનાવની વાત બધા મુરબ્બીઓથી અમે છાની રાખેલી, છતાં એમણે ક્યાંકથી એ જાણેલી. તેમણે અમને બન્નેને ભેગા કર્યા અને “બન્ને ભેટો” એમ કહીને અમને પરસ્પર ખરેખર ભેટાડ્યા ! અમે મિત્રો હતા ત્યારે પણ કદી ભેટેલા નહીં, એટલે આમ ભેટતાં અમને બહુ કફોડું લાગેલું.

અને અમારો જૂનો મૈત્રીસંબંધ પાછો શરૂ થયો. લોકો કહે છે કે દોરી તૂટે તેને ફરી સાંધીએ તો પણ વચમાં ગાંઠ તો રહી જાય; પણ અમારી વચ્ચે ગાંઠ પણ રહી નહોતી.

સાધારણ રીતે સંસ્મરણોમાં કોઈ પોતાનો અણબનાવ ભાગ્યે જ લખે. મેં લખ્યો છે તેનું કારણ એ નિમિત્તે મારે એકબે બાબત કહેવી છે. મારે કહેવાનું છે કે મૈત્રી તૂટી હોય તોપણ પાછી સાંધી શકાય છે. એમ અમારા સંબંધમાં ન બન્યું હોત, તો કદાચ એ બાબત મેં કહી પણ ન હોત. અને બીજું એ કે અમારી વચ્ચે જે અણબનાવ થયો હતો તેનું નિમિત્ત તો હું ભૂલી ગયો છું, પણ તેનું તાત્ત્વિક કારણ અત્યારે મને મૈત્રીનો અતિ ઉત્સાહ જણાય છે. મૈત્રીના અતિ ઉત્સાહમાં અમે જોઈએ તે કરતાં એકબીજાની વધારે નિકટ ગયા, અને એ નિકટતાથી જ અમે

કંટાળ્યા, તેના પ્રત્યાઘાતથી જ અણબનાવ થયો. ખાસ ભીડ કે કોઈ મહાન ભાવનાથી આવશ્યક થયેલી જરૂરતને લીધે ભેગાં રહેવું પડે એ જુદો સવાલ છે, નહીંતર મિત્રોએ પણ ધીમે ધીમે જ નિકટ જવું જોઈએ. મૈત્રી વિશે બીજું ગમે તે કહીએ, પણ તે કાલસાધ્ય છે; આગ્રહથી તેનો વેગ કે ઘનતા વધારી શકાતી નથી.

*

ગિજુભાઈમાં પ્રચારશક્તિ સારી હતી, એમ કહી શકાય. પણ એમ કહેતાં એક વિવેક કરવાની જરૂર છે. કેટલાક માણસો પોતાની મોટાઈ અર્થે પ્રચારશક્તિનો ઉપયોગ કરે છે. પણ જ્યારે કોઈ માણસ પોતાની શ્રદ્ધાનું ધ્યેય લોકગમ્ય કરવા પ્રચાર-શક્તિનો ઉપયોગ કરે છે, ત્યારે તેમાં દોષ નથી. તેમાં પણ ગિજુભાઈના ધ્યેયની સફળતા લોકસ્વીકાર ઉપર જ આધાર રાખતી હતી. બાળકો ઉપરનો કેળવણીને નામે થતો અત્યાચાર ત્યારે જ બંધ થાય કે જ્યારે માબાપો તે તત્ત્વ સમજે. અને ગિજુભાઈએ એમ કરવામાં પ્રયત્નની ક્યાંય પણ ખામી રહેવા દીધી નથી. તેમણે બાળકેળવણી હાથમાં લીધી ત્યાં સુધી એ પ્રશ્ન ઉપર થોડા કેળવણીકારો સિવાય કોઈ વિચાર નહોતું કરતું, અને તેમણે એ વિષયમાં પ્રવેશ કર્યા પછી ગુજરાતનો વિચાર કરી શકે તેવો લગભગ દરેક માણસ તેને વિશે વિચાર કરતો થઈ ગયો છે. એ સફળતાની પાછળ ગિજુભાઈની અથાગ મહેનત રહેલી છે. જાગૃતિના બધા કલાકો મેં તેમને તેમના ધ્યેય પાછળ કામ કરતા જ જોયા છે. તેમણે નવરાશને ઓળખી નથી. બે ઘડી ખાટે બેઠા હોય, પાસે તેમનું એકાદ બાળક હોય તેને પંપાળતા જતા હોય, તેનું મન રાખતા જતા હોય, અને આસપાસના સહાયક શિક્ષકો, વિદ્યાર્થીઓ, કાર્યકર્તાઓ સાથે વાતો કરતા હોય, કાગળોના જવાબ આપતા હોય.

ગિજુભાઈને પગાર મળતો હતો તેના પ્રમાણમાં તેમને વારંવાર પૈસાની ભીડ ભોગવવી પડતી હતી. કુટુંબમાં એ મોટા, એટલે કદાચ તેમને માથે આર્થિક જવાબદારી પણ વધારે હશે. પણ મુખ્ય મુશ્કેલી તો એ કે પોતાના ધ્યેય માટે ખર્ચ કરતાં તેમને ગણતરી આડી આવી શકતી નહીં. અને તેમની સફળતા જેટલે અંશે તેમની ખંત, મહેનત, ધૂન, ધ્યેયનિષ્ઠાને આભારી હતી એટલે જ અંશે આ ત્યાગ અથવા બિનગણતરીપણાને આભારી હતી. એ સ્વભાવથી માણસને ઘણું સોસવું પડે છે, પણ એના વિના જગતનું કોઈ મોટું કામ થઈ શકતું નથી.

*

મેં તેમને છેલ્લા તેમની છેલ્લી માંદગીમાં જોયા. હોસ્પિટલમાં હું તેમને જોવા ગયો. મને જોઈને પહેલાં તો તેઓ ચોંધાર આંસુએ રડી પડ્યા. તેઓ બોલી શકતા નહોતા. મને લખીને કહ્યું : “હવે વધારે ટકી શકવાનો નથી.” મેં કહ્યું : “હજી તો ઘણું કરવાનું છે. આટલાં વરસ જંપ્યા વિના કામ કર્યું છે, એટલે થોડો ફરજિયાત આરામ લેવાનો આવ્યો છે. એ આરામનો વખત શાંતિથી પસાર કરો.”

મારી એ મુલાકાત છેલ્લી જ નીવડી. અલબત્ત, તેમણે ઘણું નવું કામ કરવાનું શરૂ કર્યું હતું, તે અધૂરું રહી ગયું. છતાં હું માનું છું કે દુનિયામાં કરવા ધારેલા કામ માટે પોતાની શક્તિઓથી કામ કર્યાનો પૂરો સંતોષ લઈ તેમણે આ દુનિયા છોડી છે. માણસ માટે એ ધન્યતા ઓછી નથી.

રામનારાયણ વિ. પાઠક
[‘જીવનચરિત્રાત્મક નિબંધ-સંચય’ પુસ્તક]

બાળગીતોની કસોટી

આપણા ઘણા કવિઓ બાળકો માટે લખતા રહ્યા છે. અને કવિ નથી તેવા પણ ઘણા લેખકો – ખાસ કરીને બાળશિક્ષણ સાથે જોડાયેલા શિક્ષકો – બાળકો માટે ગીતો જોડતા રહ્યા છે, જેમાં કવિતા અને બાળકો બંને પર અત્યાચાર જ થતો રહ્યો છે. પણ બાળચેતનાની સાથે અનુસંધાન સાધી સાચી કવિતા આપતા રહે એવા કવિની આપણને જરૂર છે. બાળકો માટે જ લખવું, એવા કશા ભારણ વિના સહજ રીતે સૌંદર્ય અને આનંદના સ્વયંભૂ ઉદ્ગાર તરીકે લખાયેલાં કાવ્યો કવિઓએ બાળકો આગળ ધરતા રહેવું જોઈએ.

કાવ્યમાં ભાષાનું, ભાવનું, વિચારનું કે વસ્તુનું ઔચિત્ય સાચવવું, એ ઘણું નાજુક અને દોર પર ચાલવા જેવું કામ છે. કાવ્ય અંગે પહેલું ભયસ્થાન એ રહે છે કે કવિને લય કે છંદ હાથ આવી જાય, એટલે તેનો ઉદ્ગાર પૂરતો કાવ્યમય સંસ્કાર પામ્યા વિના, કલ્પના કે ભાવથી રસાયા વિના, ઉપરચોટિયો ગદ્યાળુ બની જાય છે. બાળગીતોમાં તો આવું સહેલાઈથી થઈ જાય, કેમકે બાળકાવ્યની બાનીને બને તેટલી બાળકની સપાટી પર રાખવાની છે. અને આમાં ઊલટી કવિની વધુ કસોટી થાય છે; સપાટીની નિકટ રહી તેણે ચારુતા સાધવાની છે.

સુન્દરમ્

ઈન્દ્રધનુની રચના સમું

બાળસાહિત્યની સાધના સહેલી નથી. એટલે જ બાળસાહિત્યનું ક્ષેત્ર હજારો પ્રતિભાશૂન્ય રચનાઓના ભારથી પીડાય છે. જેઓ ઈન્દ્રધનુ રચી શકે, તેઓ જ બાળસાહિત્ય રચી શકે.

લીલા મજમુદાર

સોરઠી સંસ્કૃતિ

હું કાઠિયાવાડી છું અને મારા જેવા બીજા કાઠિયાવાડી લેખકો પણ છે. અમે સોરઠી સંસ્કાર અને સંસ્કૃતિની આરાધના કરીએ છીએ. અમે સોરઠના ભૂમિજનોની ઊર્મિઓ અને ભાવનાઓને સાદ દઈએ છીએ. કાઠિયાવાડનું રાજકીય, ઔદ્યોગિક અને પ્રજાકીય જીવન એકકાળે શેષ હિન્દથી આગળ હતું.

1770ની આસપાસ દ્વારકાનો એક વાઘેર નામે રામસિંહ માલમ યુરોપના પ્રવાસે ગયેલો. ત્યાંથી એ મીનાકારી, કાચ, લોખંડ અને હથિયારો બનાવવાના ઉદ્યોગો શીખી આવેલો. કેવળ ઉદ્યોગ જ માત્ર નહિ, ફાંસની મહાકાંતિનો સંદેશ પણ લાવેલો. અને એના એ સંદેશથી પ્રેરિત થઈને કચ્છની પ્રજાએ 1784માં પોતાના રાજા રાયઘણને પદભ્રષ્ટ કર્યો, કેદ કર્યો અને કચ્છના બાર મહાલના બાર પ્રજાકીય આગેવાનોની કાર્યવાહક સમિતિનો – બારભાયાનો કારભાર પણ સ્થાપેલો.

બારભાયાના આ પ્રજાકીય કારભારને તોડી પાડવાને જોધપુર, રાધનપુર, રજપૂતાના ને કાઠિયાવાડનાં બીજાં રાજ્યો અને કંપની સરકારના દળકટક એકઠાં થયાં. કચ્છ કાઠિયાવાડના વાઘેરો, મિયાણાઓ અને ખલાસીઓની મદદથી કચ્છની પ્રજાએ આ એકત્રિત હુમલા સામે વીસ વીસ વર્ષ સુધી ટક્કર ઝીલી. છેવટે બારભાયામાંથી જ ત્રણચાર ‘ભાઈ’ ફૂટ્યા. પ્રજાતંત્રનો અંત આવ્યો. અને પ્રજાએ પદભ્રષ્ટ કરીને કેદ કરેલા રાજા રાયઘણને 1804માં કચ્છના રાજા તરીકે ફરીથી સ્થાપવામાં આવ્યો.

પ્રજા ફરીથી આવું બળ કેળવી ન શકે, ફરીથી આવો પ્રજાતંત્રનો પ્રયોગ ન કરી શકે એ માટે બારભાયાના કારભારના અંત પછી તરત જ કાઠિયાવાડના તમામ રાજાઓને બ્રિટિશ સલ્તનત તરફથી પોતાની ગાદી ઉપર સલામત કરવામાં આવ્યા. સુરાજ્ય કરવાની, વસ્તીના જાનમાલની કે ઇન્સાફનાં ધોરણો જાળવી રાખવાની એમના ઉપર કોઈ જવાબદારી રાખવામાં આવી નહિ.

કુરાજ્યનાં સર્વ પરિણામો સામે જેમને પરદેશી સેનાનાં સંરક્ષણ હતાં એવાં એકસો નેવ્યાસી રજવાડાં વચ્ચે પ્રજા ફાળવવામાં આવેલી. એટલે પ્રજા કેળવણીથી વંચિત બની; આર્થિક રીતે બેહાલ બની. ખેતી બરબાદ બની; રસ્તાઓ ને નદીઓ બિસમાર થયાં; જાનમાલની બિનસલામતી થઈ; હજાર હજાર વર્ષથી બારે માસ લીલી રહેતી નદીઓનાં વહેણો અદૃશ્ય થયાં ને સદાકાળ હરિયાળી રહેતી ધરતીએ લીલા સાજ ઉતારીને ભૂખરા વાઘા પહેર્યા; કચ્છના ને કાઠિયાવાડના શાહ સોદાગર સુંદરજી શિવજી હીરજી ખત્રી – સુંદર સોદાગરે અનેક હમવતનીઓને ચીન ને યુરોપ મોકલીને તાલીમ અપાવીને કાચ, ચામડાં ને લોખંડનાં કારખાનાં નાખેલાં તે અદૃશ્ય થયાં.

આ તમામની અસર લોકજીવન ઉપર પડી. મુત્સદ્દીગીરીનું સ્થાન ખટપટે લીધું.

લાયકાતનું સ્થાન મહેરબાનીએ લીધું. ખમીરનું સ્થાન ખમાબાપુએ લીધું.

સમજદાર ને સાહસિક માનવીઓએ વતન છોડીને પરભોમમાં વાસ સ્વીકાર્યો. વતનની અસ્મિતાને ભોગે મુંબઈ ને આફ્રિકા, બર્મા ને મધ્યહિન્દ વસવા લાગ્યા.

સોરઠી સંસ્કૃતિ લડાયક છે એનું કારણ એ છે કે સોરઠી સંસ્કૃતિ પરચકની નઠોરતાનો ભોગ બની હોઈ પોતાના જીવનમરણનો સંગ્રામ ખેલે છે. એટલે જ સોરઠી સંસ્કૃતિમાં લાગણીઓ અને ભાવનાઓ ઉગ્ર સ્વરૂપમાં દેખાય છે. સતત સવાસો વર્ષથી અમારી પ્રજા આ જુલમગારી સહન કરતી આવી છે. એટલે જ સોરઠી સંસ્કૃતિનું સ્વરૂપ લડાયક રહ્યું છે.

ઝંડુ ભટ્ટજી, કાળિદાસ શાસ્ત્રી, ગોકળજી ઝાલા, આદિતરામ માસ્તર એ અમારા જ્ઞાનવિજ્ઞાનના વારિધિ. સ્વામી દયાનંદ અને મહાત્મા ગાંધીજી એ સમસ્ત પ્રદેશની પચીસ લાખની વસ્તીની સવાસો વર્ષની પરચકે લાદેલી પામરતાનો સોરઠી સંસ્કૃતિએ આપેલો જવાબ.

સોરઠી સંસ્કૃતિ એ કેવળ સોરઠ માત્રની નહિ સમસ્ત ગુજરાતની ગૌરવ-ગાથા છે. એનો પૂરો પાર પામવાને એક ઝવેરચંદ મેઘાણી કે એક ગુણવંતરાય આચાર્ય બસ નથી, એમાં તો ઝવેરચંદ મેઘાણીને બીજો અવતાર લેવો પડશે, સૈંકડો ગુણવંતરાયો જોઈશે.

ગુણવંતરાય આચાર્ય

[1945નો રણજિતરામ ચંદ્રક ગુજરાત સાહિત્ય સભા તરફથી આપવામાં આવ્યો
ત્યારે કરેલા ભાષણમાંથી : 1947]

વળતા આજ્યો હો !

માધવ, વળતા આજ્યો હો !
એક વાર પ્રભુ ખબર અમારી લેતા જાજ્યો હો !
રાજમુગુટ પહેરો કે મોટા કરો ધનુષટંકાર,
મોરપિચ્છ ધરી જમુના કાંઠે વેણુ વાજ્યો હો !
અમને રૂપ હૃદય એક વસિયું, ગમાર ક્યો તો સહેશું,
માખણ ચોરી નાયણ પગલે નેણ લગાજ્યો હો !
રોકી કોણ શકે તમને પ્રભુ, રાખી પ્રાણ પરાણે,
જોશું વાટ, અમારા વાવડ કદી પુછાજ્યો હો ?
મકરન્દ દવે

સુવાસની અનાસક્તિ

સામેના છોડ પર ધ્યાનસ્થ થયેલા એક પુષ્પની હાજરી ઊંડી પ્રસન્નતાનો ભાવ જગાવી જાય છે.

પુષ્પ પોતાની જગ્યા છોડીને સુગંધનો પ્રચાર કરવા ક્યાંય જતું નથી. એ શાંતિથી પોતાના સ્થાને ઊભું છે. એનું હોવું એ જ પૂરતું છે. એને અપાર ધીરજ છે. આસપાસ કોઈ સુગંધ માણનારું છે કે નહીં, તેની ચિંતા એ કરતું નથી. પોતાનાં રંગ-રૂપને જોનારું કોઈ છે કે નહીં, એ વાતનો એને ઉચાટ નથી. પુષ્પનો દેહ નાશવંત છે. સાંજ પડ્યે એની પાંખડીઓ ખરી પડે છે. પરંતુ પુષ્પનું જે પુષ્પત્વ છે તે અક્ષર છે. પુષ્પ મરે છે, પણ પુષ્પત્વ જીવે છે.

પુષ્પ પાસે સુગંધ છે, રંગ છે અને ભવ્યતા છે. પણ આ બધું કોઈને પહોંચાડવાની ચેષ્ટા એ નથી કરતું. એની ભવ્યતા આસપાસ પ્રસરે છે, કારણ કે એ છે. પુષ્પ એ પ્રચારક નથી, પ્રસારક છે. કોયલ ટહુકે છે, પણ તે શ્રોતાઓ માટે નથી ટહુકતી. ટહુકી એના અસ્તિત્વનો એક ટુકડો છે. કોયલનું સંગીત પ્રચરતું નથી, એ પ્રસરતું રહે છે. પ્રચારમાં અપેક્ષા છે, આકાંક્ષા છે; પ્રસારમાં નિજાનંદ છે, મસ્તી છે.

માણસને નિજાનંદ વહેંચવાની પણ એક વાસના જાગે છે. કોયલ પણ નિજાનંદ વહેંચે છે, પણ તે વાસના વગર. આનંદનો પૂંજ પડ્યો છે. કોઈને લેવો હોય તો ફાવે તેટલો લઈ લે, અને કોઈ નહીં લે તો પણ હરિ-ઈચ્છા. પોતાની આંતરિક સંપત્તિ પરખનારું કોઈ નથી, એનો અજંપો કેટલાક સંતોને પણ રહેતો હોય છે. પામર જીવોનો ઉદ્ધાર કરવાની ઉપદેશકોને ભારે આસક્તિ હોય છે.

પુષ્પ અનાસક્ત છે. પોતાની સુગંધની સમજ આપવા માટે એ વર્ગો નથી ચલાવતું. સુગંધ પ્રચારક મંડળ પણ એ નથી શરૂ કરતું.

ગુણવંત શાહ

ઊભો છે

ગત સમયમાં પગ ઝબોળી દુર્ગ ઊભો છે હજી,
સાંભરણનાં જળ ડબોળી દુર્ગ ઊભો છે હજી.
ભીંતમાં પીપળ ઉગાડી, કાંગરા ખેરી ખડો,
આંખમાં ઈતિહાસ ઘોળી દુર્ગ ઊભો છે હજી.
હાકલા, પડકાર, હલ્લા, હણહણાટી સાંભળે,
યાદની તલવાર તોળી દુર્ગ ઊભો છે હજી.

વિજય રાજ્યગુરુ

ચોકમાં દાણા નાખ્યા છે

આવો પારેવાં, આવો ને ચકલાં,
ચોકમાં દાણા નાખ્યા છે.
આવો ને કાગડા, આવો ને હોલા,
ચોકમાં દાણા નાખ્યા છે.
આવો ને મોરલા, આવો ને ઢેલડ,
ચોકમાં દાણા નાખ્યા છે.
આવો પોપટડા, મેનાને લાવજો,
ચોકમાં દાણા નાખ્યા છે.
આવો કાબરબાઈ, કલબલ ના કરશો,
ચોકમાં દાણા નાખ્યા છે.
બંટી ને બાજરો, ચોખા ને બાવટો,
ચોકમાં દાણા નાખ્યા છે.
ધોળી છે જાર ને ઘઉં છે રાતડા,
ચોકમાં દાણા નાખ્યા છે.
નિરાંતે ખાજો, આનંદે ખેલજો,
ચોકમાં દાણા નાખ્યા છે.
બિલ્લી નહીં આવશે, કુત્તો નહિ આવશે,
ચોકમાં દાણા નાખ્યા છે.
ચક-ચક કરજો ને કટ-કટ કરજો,
ચોકમાં દાણા નાખ્યા છે.
ગિજુભાઈ બધેકા

બાળસાહિત્યને નામે

બાળસાહિત્યને નામે આજે જાત-જાતનો કચરો પ્રગટ થઈ રહ્યો છે અને સાહિત્યની બાબતમાં બાળકો જેવાં જ અનભિજ્ઞ મા-બાપો તે ખરીદે છે.

એ લોકોની એક દલીલ આશ્ચર્યકારક છે. બાળસાહિત્ય વિષે બોલનાર તમો વિવેચકો કોણ ? જે ગીતોને બાળકોએ અપનાવ્યાં છે તેને વખોડી કાઢનાર તમે કોણ ? પણ આનાં કરતાં સારાં કાવ્યો બાળકોને આપવામાં આવે તો તેઓ તેનો અસ્વીકાર કરે એમ લાગે છે ? બાળકોની રુચિ પણ તમે જ ઘડો છો ને ?

નગીનદાસ પારેખ

[ઝવેરચંદ મેઘાણી પરના પત્રમાં : 1938]

પત્નીને મશીન નથી બનાવવી

મોહનલાલ મહેતા 'સોપાન' મારા પરમ મિત્ર. અઠવાડિયામાં બે-ત્રણ વાર એમને ન મળું તો મને ચેન ન પડે.

'સોપાન'ને પોતાને ઘેર ભોજન મજલિસો રાખવાનું ખૂબ ગમે. દર રવિવારે એમને ત્યાં એક નહિ તો બીજા, થોડા મિત્રો ભોજન માટે આવ્યા જ હોય. અનેક ક્ષેત્રના એ સજ્જનો એવી એવી આનંદભરી વાતો કરે કે સમય ક્યાં ઊડી જાય તેની ખબર પણ ન પડે.

અને પાછી ભોજનની કુશળતા તો 'સોપાન'નાં પત્ની લાભુબહેનની જ. એવું સરસ સરસ જમાડે, અને એવા ભાવથી કે ઉદર તો સંતૃપ્ત થાય જ, પણ હૃદય પણ એટલી જ સંતૃપ્તિ પામે.

વર્ષો સુધી આ ક્રમ ચાલ્યો. અમે બધા પછી એટલા જુવાન નહોતા રહ્યા, પણ આ ક્રમમાં કશો ફરક ન પડ્યો. 'સોપાન'નો એટલો જ આનંદ અને લાભુબહેનની ભાવભરી ભોજન-સામગ્રી અમે મિત્રો માણતા રહ્યા.

તેમાં એક દિવસ કંઈક મોડું કે એવું કંઈક થયું હશે, અને 'સોપાન' જરા ઉતાવળા થયા. લાભુબહેને તેનો યોગ્ય વિનયભર્યો જવાબ આપ્યો. મેં એ બધું સાંભળ્યું, પણ ન સાંભળ્યું હોય તેવો દેખાવ કર્યો.

પછી 'સોપાન' જરા આઘાપાછા થયા અને લાભુબહેન મને મળ્યાં કે તરત તેમણે હસવા જેવું મોં કરીને મને કહ્યું :

“ગુલાબદાસભાઈ, તમારા મિત્ર મને હજી પચીસ વરસની જ માનતા લાગે છે !” ને એ ચાલતાં થયાં પોતાને કામે. પણ એ વાક્ય હજી મારા હૃદયમાં એવું ને એવું સચવાઈ રહ્યું છે.

આપણે બધા આપણી પત્નીઓને સદાય એ પચીસ વર્ષની જ હોય એવી જાતના કામની અપેક્ષા એમની પાસેથી નથી રાખતા ?

હું પણ એ બધા જમાનામાં યૌવન પછી પ્રૌઢત્વ પામ્યા પછીયે મારે ઘેર ઘણાબધા મિત્રોને વારંવાર ભોજન માટે નોતરતો હતો અને મારી પત્ની હોંશે હોંશે બધાંને જમાડતી હતી. ન કરતી ફરિયાદ કે ન બતાવતી કંટાળો. ને મને કોઈ દિવસ એના વિશે તો કશો ખ્યાલ જ નહોતો આવતો.

પણ લાભુબહેને કહેલું વાક્ય યાદ આવતાં મને થતું કે એકલા 'સોપાન' જ નહિ, હું પણ મારી પત્ની જાણે નિરંતર પચીસ વર્ષની જ રહી હોય એવું માનતો હતો.

ને મન વિચારે ચઢી જતું. આપણે આપણી પત્નીઓ પાસે કેટલી મોટી અપેક્ષાઓ રાખીએ છીએ ? અને એમનો એક માત્ર, ગુનો કહેવો હોય તો ગુનો કહો, કે સાલસતા કહેવી હોય તો સાલસતા કહો, પણ એક માત્ર સ્વભાવ કદી

ફરિયાદ કરવાનો હોતો નથી; એટલે આપણે આ એક બાબતમાં તેને માણસ નહિ પણ મશીન જ માનતા હોઈએ તેમ વર્તીએ છીએ. ખ્યાલ જ નથી આવતો આપણને કે એનું શરીર પણ માણસનું શરીર છે, ને એ પણ થાકતું હોય, આરામ માગતું હોય, તેને ધારી ઝડપથી કામ ન કરવા દેતું હોય !

આવા વિચારો જોર કરતા ગયા એટલે મારા મનમાં એક નિર્ધાર થઈ ગયો કે આ બધું જોયા, સાંભળ્યા, સમજ્યા પછી મારે મારી પત્નીને આવી મશીન જેવી નથી જ બનાવી દેવી.

એટલે એ પછી એ રીતની મોજ ખાતર નોતરેલા મહેમાનોની સંખ્યા મેં ઓછી કરી નાખી. કોઈકને ખરાબ લાગશે એ ભાવ પણ મનમાંથી કાઢી નાખ્યો, કેમ કે એ કોઈકને ખાતર, આ કોઈકને, જેને મારી પત્ની થવાનું નસીબમાં લખાયું હતું તેને, મારે હેરાન પરેશાન થવા દેવી, એ કંઈ વાંધો ન લે એથી ?

ગુલાબદાસ બ્રોકર

[‘મુંબઈ સમાચાર’ દૈનિક : 1994]

મારી માને ગમશે ?

તે વખતે હું અગિયારેક વરસનો હોઈશ. એક દિવસ હું રસ્તા પરથી પસાર થતો હતો. એવામાં એક ફકીરબાબા સામેથી આવ્યા. તેમણે મને ઊંચકી લીધો અને મારી આંખમાં આંખ મિલાવીને બે ઘડી તે જોઈ રહ્યા. પછી મને નીચે મૂકી દીધો. ફરીથી તેમણે મને ઉપાડી લીધો ને એ જ પ્રમાણે નિહાળીને પાછો નીચે મૂક્યો. આમ તેમણે ત્રણેક વાર કર્યું.

પછી ફકીરબાબાએ કહ્યું, “બચ્યા, એક વાત તું હંમેશાં યાદ રાખજે. જ્યારે તું કંઈ પણ કરે, બોલે, વિચારે ત્યારે તારા દિલને એક સવાલ પૂછજે કે, ‘મારી માને આ ગમશે કે નહીં ?’ એટલું કહીને ફકીરબાબા ચાલ્યા ગયા. એ પછી મેં તેમને કદી જોયા નથી. પણ તેમની એ શિખામણ મારા દિલમાં જડાઈ ગઈ છે. ત્યારથી મને એક ટેવ જ પડી ગઈ છે કે, કંઈ પણ હું કરું, બોલું અથવા વિચારું ત્યારે મારી આંખ સામે સવાલ ખડો થઈ જાય છે કે, ‘મારી માને આ ગમશે કે નહિ ?’

આ શિખામણથી હું ઘણા દોષમાંથી બચી ગયો છું. માને હંમેશાં નજર સામે રાખવાની મને ટેવ પડી ગઈ છે. તેથી કંઈ પણ અનિષ્ટ વિચારતાં, બોલતાં કે કરતાં મને સંકોચ થઈ આવે છે અને એ કુવિચાર, કુવચન કે કુકર્મના દોષમાંથી હું બચી જાઉં છું.

ગુરુદયાલ મલ્લિક (અનુભવ મુક્ત કલાર્થી, નિરંજના કલાર્થી)

બોલવાની જરૂર ન પડી

ઈસ્લામના બીજા ખલીફા હઝરત ઉમર સાહેબને જેરુસલેમ આવીને ઈસ્લામનો પયગામ સુણાવવાનું આમંત્રણ તે કાળે ત્યાં વસતા ખ્રિસ્તી આરબો તરફથી મળ્યું. હઝરત સાહેબ એક ઊંટ અને તેનો રખેવાળ લઈને જેરુસલેમ જવા નીકળ્યા.

સામાન્ય રીતે ઊંટ પર બે જણ સવારી કરે. પણ હઝરત સાહેબના દિલમાં થયું કે આટલી લાંબી મુસાફરી છે; બે માણસનો બોજો બિચારા મૂંગા પ્રાણી પાસે શા માટે ખેંચાવવો ?

રખેવાળ દોરી પકડીને આગળ ચાલતો હતો અને હઝરત સાહેબ ઊંટ પર બેઠા હતા. ત્યાં અચાનક એમના દિલમાં થયું : હું ય માણસ છું, ને આ રખેવાળ પણ માણસ છે. ખુદાએ મને પણ બે પગ આપ્યા છે, એને પણ બે પગ આપ્યા છે. અલ્લાહના દરબારમાં ઊંટના રખેવાળ કે ખલીફાનો ભેદ નથી. ત્યાં સૌની કરણી બોલે છે. કયામતને દિવસે તો અહીં આચરેલી ભલાઈ જ કામ આવે છે.

“અરે ભાઈ રખેવાળ !”

“જી.”

“જો, આપણે ઘણી લાંબી મજલ કાપવાની છે. આપણે બે જણ આ મૂંગા પ્રાણી ઉપર ચઢી બેસીએ એ તો બરાબર લાગતું નથી. તેમ તું એકલો જ ચાલે ને હું તો ઊંટ પર બેસી રહું, એ પણ ન્યાયી લાગતું નથી. માટે એમ કર : એક મંજિલ તું ઊંટ પર બેસ ને એક મંજિલ હું બેસું.”

“અરે હઝરત સાહેબ ! આપ આ શું કહો છો ? હું તો આપનો રખેવાળ છું. ઊંટની નકીર ઝાલીને ચાલવું ને આપને જેરુસલેમ પહોંચાડવા, એ મારી ફરજ છે.” રખેવાળે કહ્યું.

“તારી વાત સાચી છે. પણ તને ખબર છે ? ઈસ્લામમાં એવા ભેદ નથી; સૌ સરખા છે. માટે હવે તું ઉપર આવી જા. હું એક મંજિલ સુધી ઊંટની નકીર લઈને આગળ ચાલું છું.” ખલીફાએ કહ્યું.

“હઝરત સાહેબ ! આપ આ શું કહો છો ? શું હું ઉપર બેસું ? અને આપ ઊંટની નકીર ઝાલીને આગળ આગળ ચાલો ? એ કેમ બને ?”

“કેમ નહીં ?”

“ક્યાં આપ ને ક્યાં હું ? આપ સારીય મુસ્લિમ આલમના ખલીફા છો; હું તો એક મામૂલી ઊંટનો રખેવાળ છું.”

“પણ ઈસ્લામ જ મને કહે છે કે ન્યાયનો અમલ કર. ન્યાય કહે છે કે આ દુન્યવી ભેદો સાચા નથી. આખરે તો આપણે સહુ એ જ ખુદાતાલાની ઓલાદ છીએ. સૌ સરખાં છે.”

“પણ મારાથી તો ઉપર બેસી જ કેમ શકાય ?”

“ના શા માટે બેસાય ? હું તને કહું છું ને ! શું ન્યાયનો અમલ કરવામાંથી તું મને પાછો વાળીશ ?”

“હઝરત સાહેબ ! આપની મોટી મોટી વાતો મને સમજાતી નથી. હું તો આપના જૂતાની રજ બરાબર પણ નથી. શા માટે આપ મને શરમાવો છો ?”

“હું શરમાવતો નથી, મારી ફરજ અદા કરું છું. તું ઉપર બેસી જા. વારા મુજબ બીજી મંજિલે પાછો હું સવાર થઈશ, ને તું આગળ ચાલજે.”

સંકોચાતે દિલે રખેવાળ ઉપર બેઠો. એને મન તો માલિકની આજ્ઞા જ સર્વેસર્વા હતી. એણે વિચાર્યું, એમાં પણ કાંઈક હેતુ હશે. આવા મહાન પુરુષ વિચાર્યા વગર કશું ન કરે.

યાત્રાની મંજિલો એક પછી એક કપાવા લાગી. હઝરત ઉમર અને રખેવાળ વારાફરતી ઊંટ પર સવાર થવા લાગ્યા. અંતે જેરુસલેમનાં મકાનો દેખાવા લાગ્યાં. હવે છેલ્લી મંજિલ હતી. ખુદાનું કરવું અને ત્યારે જ રખેવાળનો ઊંટ પર બેસવાનો વારો આવ્યો. રખેવાળ તો શહેર નજીક જોઈને ચાલ્યે જ જતો હતો, પણ ખલીફાએ તેને રોક્યો : “ઊભો રહે.”

“કેમ ?”

“તું ભૂલી કેમ જાય છે ?”

“શું ?”

“આપણે નક્કી કર્યું હતું તે. અહીં મંજિલ પૂરી થઈ. હવે તારે ઉપર બેસવાનું ને મારે નીચે ઊતરવાનું.”

“પણ હવે તો શહેર આવી લાગ્યું.”

“તેથી શું ?”

“આપ મને શા માટે શરમાવો છો ? જેરુસલેમના આરબો શું માનશે ?”

“ભલે એમને જે માનવું હોય તે માને !”

“પણ હું ઉપર બેસું ને આપ મારા ઊંટને દોરો એ તો કેમ સહેવાય ?”

“ભલા માણસ ! શું ઊંટની નકીર ખેંચવી એ હલકું કામ છે ? આપણે બંનેએ સાથે યાત્રા કરી છે. આપણે ઠરાવ્યા મુજબ હવે મારો ચાલવાનો વારો આવ્યો છે. લોકો મને પગે ચાલતો જોશે તેથી શું ? મારે શું મારી ફરજ ચૂકવી ? ન્યાય અને સચ્ચાઈને શું જતાં કરવાં ?”

વળી પાછો રખેવાળ લાચાર બનીને ઉપર બેઠો. હઝરત સાહેબ ઊંટની નકીર પકડી, ખુદાની બંદગી કરતા કરતા આગળ ચાલતા હતા.

ત્યાં નગરમાં હઝરત ઉમરના સ્વાગતમાં આરબોએ મોટી તૈયારી કરેલી હતી. મોટી મોટી કમાનો ઊભી કરી હતી. આખું શહેર એમને જોવા, એમને મુખેથી ઈસ્લામની વાણી સાંભળવા અધીરું બન્યું હતું. જેરુસલેમની આ તેમની પહેલી જ

મુલાકાત હતી.

શહેર આવી પહોંચ્યું. પહેલાં તો હરખલેલા લોકોએ રખેવાળને જ ખલીફા માની લીધા. પણ પછી થોડી વારમાં એમને સારી પિછાન થઈ. મામૂલી રખેવાળના ઊંટની નકીર પકડીને આગળ ચાલતા ઈસ્લામના બીજા ખલીફાને નિહાળીને તેમના આશ્ચર્યનો પાર ન રહ્યો. આંખો આનંદ ને ભક્તિનાં આંસુથી છલકાઈ ગઈ.

સાંજે લોકોને એ સફરની આખીયે વાતની ખબર પડી. પછી તો શું જોઈએ ? નગરની સમસ્ત પ્રજાએ ઈસ્લામનો અંગીકાર કર્યો – જે ધર્મના મહાપુરુષના જીવનમાં આવી સચ્ચાઈ હોય, આવી ન્યાય હોય, મૂંગા પ્રાણી પ્રત્યે આવી સહાનુભૂતિ હોય, તે ધર્મ કેવો મહાન હશે !....

હઝરત સાહેબને કશું બોલવાની જરૂર ન પડી.

ગુલામ રસૂલ કુરેશી

આ તે કેવું ?

ઉરનું આ તે કેવું પંખી !

વર્ષમાં ત્રિભાય તૃષાથી, ઝાકળને રહે ઝંખી :

ઉરનું આ તે કેવું પંખી !

આગ જલે ભીતરમાં એની, બહાર સદા યે હસતું;

મૃગજળને માની જળબિન્દુ નિત વેરાને ધસતું;

અણદીંદાની આંખમહી પણ નેહ રહે એ ઝંખી :

ઉરનું આ તે કેવું પંખી !

વસંતના વૈભવમાં એનું બળતું અંતર ઝાળે,

પાનખરે એ થઈને કોકિલ ગુંજે ગીત સહકારે,

પ્રીતો એની કંટક સાથે, કુસુમો રહેતાં ઝંખી :

ઉરનું આ તે કેવું પંખી !

ચિરપરિચિત છોડી મારગ, અણદીંદા પથ ધાતું;

અંધારે અટવાતું, ઠોકર ખાતું – ખાઈ મલકાતું;

મારગ ક્યાંના ? જાવું ક્યાં ? શીદ ? જાણે નહિ પણ પંથી !

ઉરનું આ તે કેવું પંખી !

ગુણવંત પંડ્યા

કવિતા એ મનુષ્યજાતિની માતૃભાષા છે.

જોહાન હેમન

દરભંગા(બિહાર)માં દર વર્ષે દુર્ગાપૂજાનો મોટો મેળાવડો થાય છે. તેમાં પ્રસિદ્ધ દૂમરી-ગાયિકા ગિરિજાદેવીને પણ આમંત્ર્યાં હતાં. પણ કોઈ બાબતમાં કાર્યક્રમના આયોજકોની સાથે તેમને બોલાયાલી થઈ ગઈ એટલે એ લોકોએ તેમને કહ્યું, “તમારો કાર્યક્રમ રાતના ચાર વાગ્યે થશે.” અને ચાર વાગવા આવ્યા ત્યારે એમણે શ્રોતાઓને કહ્યું કે હવે કાર્યક્રમ પૂરો થયો છે, એટલે શ્રોતાઓ તો ચાલ્યા ગયા.

ગિરિજાદેવી મંડપમાં ગયાં ત્યારે ત્યાં કોઈ ન મળે. તેમને ઘણું દુઃખ થયું. મંડપની સામે જ દુર્ગામાતાની મૂર્તિ હતી, બાજુમાં ભગવાન શિવનું મંદિર હતું. તે જ વખતે પ્રભાતની પૂજાની શરૂઆત થઈ. ઘંટ અને શંખના નાદ સાથે ગિરિજાદેવીના હૃદયના તાર ઝણઝણી ઊઠ્યા. તેમણે વિચાર્યું, લોકો સાંભળે કે ન સાંભળે, પણ ભગવાન તો સાંભળશે જ ને ?

ગિરિજાદેવીએ દુર્ગામાતાની સામે બેસી આંખો બંધ કરીને તંબૂરના તાર છેડ્યા, અને તેની સાથે જ હૃદયના તાર પણ મળી ગયા. કોકિલ કંઠમાંથી રાગ અહિર ભૈરવ વહેવા માંડ્યો : “હે બેરાગી ! રૂપ ધરે મેરે મન ભાયે.” ....અને જ્યાં આખો મંડપ ખાલી હતો ત્યાં ધીમે ધીમે ત્રણથી ચાર હજાર માણસો ભેગા થઈ ગયા. તે પછી તેમણે દૂમરીમાં ‘બાબુલ મોરા નૈહર છૂટો જાય’ અને જોગિયામાં ‘જનની મૈં ન જાઉં બિન રામ’ ભજન ગાયું. ગાતાં ગાતાં તેમની આંખમાંથી આંસુની ધાર વહેવા લાગી.

મૂળજીભાઈ શાહ

1848માં !

શ્રી ગોપાળ હરિ દેશમુખ મોટા સરકારી અમલદાર, પણ અંદરથી પૂરા દેશપ્રેમી. ‘લોકહિતવાદી’ નામે એ છાપામાં લખતા. એ ઉપનામે લખેલા સો પત્રો ‘શતપત્રે’ પ્રગટ થયેલા છે. એમાં જોવા મળે છે કે 1848 જેટલા જૂના સમયમાં એમણે પ્રજાને બે બાબતો અંગે હાકલ કરેલી : એક તો, પરદેશીઓને કાચો માલ આપવો નહીં; અને બીજું, પરદેશીઓ પોતાનો માલ અહીં ખપાવવા માગે છે તે ખરીદવો નહીં.

[ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી (ગુજરાત વિદ્યાસભા)ના ઓનરરી સેક્રેટરી તરીકે ગોપાળરાવ હરિ દેશમુખ ચૂંટાયા હતા.]

ઉમાશંકર જોશી

મારા પુસ્તક ‘સ્વિટ્ઝરલેન્ડ શોઝ ધ વે’ (સ્વિટ્ઝરલેન્ડ રસ્તો બતાવે છે)ની નવી આવૃત્તિ તૈયાર કરવા માટે હું એ દેશમાં ગયો હતો. સ્વિટ્ઝરલેન્ડના રાષ્ટ્રપતિ સાથે જેણે દસ વર્ષ કામ કર્યું છે એવા એક અધિકારીની મુલાકાત પાટનગર બર્નમાં મેં લીધી હતી, તેનો થોડો ભાગ અહીં રજૂ કરું છું.

સવાલ : તમારા રાષ્ટ્રપતિનો મહેલ ક્યાં છે ?

જવાબ : અમારા રાષ્ટ્રપતિને કોઈ મહેલ નથી. બગીચાવાળું ઘર પણ નથી. તેઓ એક ફ્લેટમાં રહે છે ને તેનું ભાડું ભરે છે.

સવાલ : રાષ્ટ્રપતિને ત્યાં કેટલા નોકર છે ?

જવાબ : સ્વિટ્ઝરલેન્ડમાં “કેટલા” એમ તો પૂછશો જ નહીં. એક હોય તો પણ આશીર્વાદ ગણાય. પણ રાષ્ટ્રપતિનાં પત્ની પ્રોફેસર છે, તેમને મદદ કરવા એક બાઈ પાર્ટટાઈમ કામ કરે છે.

સવાલ : રાષ્ટ્રપતિનાં મહેમાનો ક્યાં ઊતરે છે ?

જવાબ : હોટલમાં.

સવાલ : રાષ્ટ્રપતિ કેટલા કલાક કામ કરે છે ?

જવાબ : ઓફિસનો સમય નવ કલાકનો છે. સવારના 7-30થી 12-30 અને બપોરના 2-30થી 6-30. ઘણી વાર તે સવારના સાત પહેલાં પણ આવે છે. અંગત મંત્રી સાડા સાતે આવે છે. કોઈ વાર સાંજના સાડા સાત કે આઠ વાગ્યા સુધી પણ રાષ્ટ્રપતિ કામ કરે છે. ઘેર પણ ફાઈલો લઈ જાય છે.

સવાલ : ફાઈલો ઘેર કોણ ઊંચકી જાય છે ?

જવાબ : રાષ્ટ્રપતિ પોતે. અમારે ત્યાં પટાવાળા નથી.

સવાલ : રાષ્ટ્રપતિ માટે રાજ્ય તરફથી કેટલી મોટરગાડી આપવામાં આવે છે ?

જવાબ : એક પણ નહીં. આવવા-જવા માટે તે બસ કે ટ્રામનો ઉપયોગ કરે, એવી અપેક્ષા રખાય છે. સામાન્ય રીતે સવારમાં તે ઘરેથી ચાલીને ઓફિસે આવે છે ને રોંઢો કરવા બસમાં ઘેર જાય છે.

સવાલ : બસમાં ગિરદી હોય તો ?

જવાબ : તો ? - બીજા કોઈ પણ મુસાફરની જેમ તે પણ ઊભા રહે છે. કોઈ સ્ત્રીને જગા ન મળી હોય તો તે પોતાની જગા તેને આપે છે. સ્ત્રીઓમાં તે બહુ લોકપ્રિય છે, કારણ કે સામાન્ય રીતે બીજા પુરુષો સ્ત્રીઓને જગા નથી આપતા. તેઓ કહે છે - “સ્ત્રીઓને સમાન હક છે ને !”

સવાલ : તમારા રાષ્ટ્રીય દિને બે-ત્રણ હજાર સંપત્તિવાનોને આમંત્રણ આપતો

ભભકાદાર ભોજન-સમારંભ ગોઠવાય છે ?

જવાબ : રાષ્ટ્રીય દિવસે રાજ્ય તરફથી કોઈ સમારંભ થતો નથી. સરકાર ઈચ્છે છે કે લોકો પોતાને ખર્ચે રાષ્ટ્રીય દિન જાતે જ ઊજવે. અને ગામડાંમાં પણ લોકો ઉત્સાહથી એ દિવસ ઊજવે છે.

સવાલ : તમે તમારા રાષ્ટ્રપતિની ફિલ્મ બનાવો છો ? તેમનાં ભાષણો પુસ્તક આકારે છાપો છો ?

જવાબ : કદી નહીં.

સવાલ : બધા કામદારોની જેમ રાષ્ટ્રપતિને અઠવાડિયામાં બે દિવસ રજાના મળે છે ?

જવાબ : રાષ્ટ્રપતિ શનિવારે પણ ઓફિસે આવે છે. રવિવારે તે પોતાનાં પત્ની સાથે પહાડોમાં જાય છે. કુદરતના તે ખૂબ ચાહક છે.

સવાલ : તમારા રાષ્ટ્રપતિને અંગરક્ષકો છે ?

જવાબ : ના, પોતાના રક્ષણ માટે રાષ્ટ્રપતિને કોઈ અંગરક્ષકની જરૂર નથી. સાદા પોલીસની પણ નહીં. તેમની લોકપ્રિયતા જ તેમની શ્રેષ્ઠ અંગરક્ષક છે. ઓફિસના દરવાજા પાસે પણ તમે પોલીસને નહીં જુઓ. રાષ્ટ્રપતિની ઓફિસ એક નાની ગલીમાં આવેલી છે. કોઈ પણ માણસ ત્યાં વિફ્ટ મારફત જઈ રાષ્ટ્રપતિના અંગત મંત્રીને મળી શકે છે.

ચમનલાલ

ચાંદનીનો ઘંટનાદ !

આકાશ ભરીને ચાંદની વરસી રહી હતી. આસિસી ગામનાં ઊંચાં મકાનો, મિનારાઓ, ઝરૂખાઓ ચંદ્રનીચે નહાતાં હતાં. ખળ ખળ વહેતા ઝરણાની જેમ ચાંદની સડકો પરથી વહી જતી હતી. આસિસીના નગરજનો ભર ઊંચમાં સૂતા હતા.

અચાનક સાં રફિનોના દેવળમાંથી ઘંટનાદ થવા લાગ્યો. કોઈ આફત ચડી આવે ત્યારે જ આ તોર્તિંગ ઘંટ વગાડવામાં આવતો. ક્યાંક આગ લાગી કે શું ? – એવા ભયથી બેબાકળા બનીને લોકો દેવળ ભણી દોડી આવ્યા. જોયું તો સંત ફ્રાંસિસ જોરશોરથી ઘંટ વગાડી રહ્યા હતા. માણસો સાદ પાડી ઊઠ્યા : “શું થયું છે, પ્રભુ ? ઘંટ શીદને વગાડો છો ?”

“જરા આંખો તો ઊંચી કરો !” સંતે ઉત્તર આપ્યો. “જુઓ તો ખરા ચંદ્ર સામે ! ચાંદની કેવી ખીલી છે !”

“બોડીને તાં વળી કાંહકી કેવી !”

મારા પિતાજી ખેતી સાથે ધીરધારનો ધંધો પણ કરતા. પિતાજીનું મૃત્યુ થયું. જમીન ગણોતે ખેડનાર કે તેની દેખભાળ કરનાર કોઈ રહ્યું નહિ, એટલે અમે મૂળ શેઠને સોંપી દીધી. હવે વિધવા બાને માથે બે નાના દીકરા ને એક દીકરી ઉપરાંત ત્રણ પરણેલી બહેનોના વ્યવહાર સાચવવાની જવાબદારી હતી. બા બિચારી રાતદિવસ વૈતરું કરે. દીકરામાં હું મોટો, એટલે ચૌદ વર્ષની ઉંમરે ગામડે ઉઘરાણી કરવા બા મને મોકલે. દેણદારો પ્રામાણિક, પણ ખેતીનાં વર્ષો એક પછી એક એવાં ખરાબ આવે કે લેણદારોને રોકડ કશું આપી ન શકે. ક્યારેક થોડુંઘણું આપે, એ તો અમારા કુટુંબને આપદા ન પડે એટલા ખાતર ! પોતે પેટે પાટા બાંધીને પણ જે મળે તે વ્યાજ પેટે ભરી જતાં.

ધરમપુરથી પાંચેક માઈલ દૂર મરઘમાળ ગામે રાનીપરજ કોમના જીવલા નામના ખેડૂત પાસે અમારું લેણું નીકળે. કાઠાં વરસોમાં જીવલાની સ્થિતિ બહુ કપરી થઈ ગયેલી. પૈસા તો જે મળે તે આપે; ઉપરાંત બાપુના મૃત્યુ પછી વર્ષોવર્ષ લાકડાં, ડાંગર, કઠોળ, ગોળ, કેરી, શાકભાજી, ઢોર માટે ઘાસ ને એવું કંઈ ને કંઈ વ્યાજ પેટે ભરે. વરસ ગમે તેવું નબળું પડ્યું હોય તોય “હાઉકારનાં પોયરાંને આપદા ની પડવી જોઈએ” – એવી ભાવનાથી કંઈક તો આપવું જ જોઈએ, એવું જીવલો માનતો.

બાપુજી જીવતા ત્યારે જીવલો અવારનવાર ઘેર આવતો. શેરડી, બોર, જાંબુ, કેરી એવું કંઈ ને કંઈ મારા માટે લાવે. તેની સાથે કોઈક વાર તેનો પુત્ર ગોવિંદ પણ ‘હેર’ જોવાની લાલચે આવે. લંગોટી ને મેલું જીર્ણ ડગલું એ એનો પોશાક. જીવલો જુવાનીમાં પણ ખખડી ગયેલો, હાડપિંજર જેવો. તો એનો પુત્ર ગરીબડો, અર્ધનગ્ન દશામાં.

મરઘમાળમાં જીવલા ઉપરાંત પણ એક-બે દેણદાર હતા. તેઓ જીવલાની સરખામણીમાં જરા ઠીક સ્થિતિના કહેવાય. એટલે તેમના પૈસા નિયમિત મળતા, બીજું પરચૂરણ અનાજ મળતું, પણ જીવલો તદ્દન ભાંગી ગયેલો. પત્ની મરી ગયેલી, તેનું બારમું કરવા માટે વળી બીજો શાહુકાર કરેલો, એટલે જીવલા ઉપર કડક ઉઘરાણી થાય.

દિવાળી પછી તો લગભગ દર રવિવારે ઉઘરાણીએ જવાનો કાર્યક્રમ નક્કી હોય. એક રવિવારે એ રીતે જીવલાને ત્યાં જવાનું થયું. સાથે મારા મિત્રો મહમદ ને રસિક હતા. દસ વાગતાં ઘેર આવી જઈશું, એ ગણતરીએ બાએ કશું ભાતું બંધાવ્યું નહોતું. અમે પહોંચ્યા, તો માલૂમ પડ્યું કે જીવલો કશે બહાર ગયો હતો. ગોવિંદને પૂછ્યું તો એણે જણાવ્યું : “કોથે ગોયલો ઓહે તે ખબર ની, પણ બારેક વાગતાં આવી પુગહે.” એટલે સમયનો સદ્દુપયોગ કરવા અમે એના ખેતરમાં

ઉપડ્યા. બોરડી પરથી મીઠાં રાંદેરી બોર પાડ્યાં, ખાધાં ને ગજવાં ભર્યાં. છોડ પરથી મરચાં ને રીંગણાં તોડીને થેલી ઠાંસીઠાંસીને ભરી. ગોવિંદે બાવળનાં દાતણ કાપી આપ્યાં તે લીધાં. નદીમાં નાહ્યા ને પાછા ઝૂંપડીએ પહોંચ્યા, ત્યાં જીવલો આવી ગયો હતો. તેણે પૂછ્યું, “ભીખલા, બપોર થઈ ગયા; કંઈ ખાધું કે ભૂયખો જ ? ડોહાડી(ડોસી)એ હું બાંધી આપલું છે ?”

મેં કહ્યું કે અમે તરત પાછા જવાના હતા એટલે ભાનું નથી લાવ્યા; હવે તો ઘેર જઈને ખાશું. જીવલો કહે, “પોયરા, ભૂખ્યો તો ની જ જવા દેવ. દાળ-ચોખા આપું, તે ખીચડી બનાવી લાખ !” ખીચડી મને બહુ ભાવે નહિ, ને એ કડાકૂટ કરે કોણ ? એટલે ના પાડી. પણ જીવલો એમ શાનો માને ? “ભીખલાને હીરો (શીરો) બઉ ભાવે,” એમ કહી ગોવિંદને મોકલી, ક્યાંકથી પાશેર ઘી મંગાવ્યું. મોટી દીકરી પાસે ચોખા દળાવ્યા. થોડો ગોળ કાઢી આપ્યો. ત્રણ પથ્થર મૂકી ચૂલો બનાવ્યો. પછી કાંસાના તાંસળામાં લાકડાના તવેથાથી આવડે એવો શીરો મેં બનાવ્યો. જીવલો કેળનાં પાન કાપી લાવ્યો. ગોવિંદે કાંદા સમારી આપ્યા. અને અમે ત્રણ જણ ખાવા બેઠા. પ્રેમનો શીરો. ધરાઈને ખાધું. થોડો આરામ કરીને જવા નીકળ્યા. તે પહેલાં પૂછ્યું, “જીવલા, થોડાક પૈસા આપશે કે ?”

“ચૈહાની જોગવાઈ તો હમણાં ની થવાની,” એમ જીવલાએ લાચારી વ્યક્ત કરી. એટલામાં ગોવિંદ વાડામાંથી વાલોળ ને રીંગણાં લઈ આવ્યો. પણ અમારી થેલી તો ભરેલી હતી, એને મૂકવાં ક્યાં ? મેં જીવલાને એકાદ થેલી હોય તો આપવા કહ્યું, ત્યારે તે કહે, “બોડીને તાં વળી કાંહકી કેવી ?” જ્યાંત્યાંથી ફાટેલો કટકો શોધી આપ્યો, તેમાં રીંગણાં-વાલોળ બાંધ્યાં અને અમે ચાલી નીકળ્યા...

તે રાતે મોડે સુધી ઊંઘ ન આવી. જીવલાના જ વિચાર આવ્યા કર્યાં. એક બાજુ જીવલાનો પ્રેમ ને બીજી બાજુ તેની કારમી ગરીબાઈ યાદ આવ્યાં. એનું પેલું વાક્ય “બોડીને તાં વળી કાંહકી કેવી !” ઘડી ઘડી યાદ આવ્યા કર્યું. રાત આખી અજંપામાં ગાળી. જીવલાની “બોડી” જેવી દશા કરનાર હું જ છું, એવો ભાવ જાગ્યો. અમે શીરો જમતા હતા ત્યારે જીવલાનાં નાગૂડિયાં ને પેટમાં વેંતવેંત ખાડા પડેલાં નાનાં છોકરાં કેવું ટીકીટીકીને જોઈ રહ્યાં હતાં, તે દશ્ય ખડું થયું. ભણવાગણવા ને રમવાની ઉંમરે કોઈ ગોવાળિયામાં જતો, કોઈ ખેતરમાં ચાર કાપતો કે બળતણ માટે લાકડાં કાપતો, શાહુકારી પેટે કોઈ શેઠિયાને ત્યાં વેઠ કરતો – ત્યાં હું બીજો શાહુકાર બેઠો બેઠો શીરો ખાતો હતો ! એનાં છોકરાંનાં મોંનો કોળિયો મેં જ ઝૂંટવ્યો હોય એમ મને લાગ્યું. ને તે પણ ઓછું હોય તેમ બે થેલીઓ ભરીને શાકભાજી લઈ આવ્યો ! મારી જાત પર મને તિરસ્કાર આવ્યો.

સવારે બાને પૂછ્યું, “બા, જીવલાનું દેવું ક્યારે પૂરું થશે ? એ બિચારો શી રીતે દેવું ભરી શકશે ?” બાએ ગુસ્સે થઈને કહ્યું, “ફોગટ થોડું આપે છે ? મૂળાનાં પતીકાં જેવા રૂપિયા રોકડા કાઢીને આપ્યા છે !”

જીવલો મૂળ કોઈકની ગણોતે ખેતી કરે. તે ખેતર વેચાતું લેવા તેણે બાપુ પાસે રૂપિયા ત્રણસો વ્યાજે લીધેલા. બેત્રણ વર્ષમાં પૈસા વસૂલ કરશે, એવી એને શ્રદ્ધા, પણ વરસ એક પછી એક ખરાબ આવ્યાં. મેં ચોપડામાં જોયું, તો વ્યાજનું વ્યાજ ચઢીને રૂ. 1500 લેણા નીકળતા હતા ! વર્ષોવર્ષ ફસલ ભરી જાય; શાકભાજી, લાકડાં, ઘાસ, ગોળ આપી જાય, તે બધું મફતમાં ! ચોપડે રોકડા રૂપિયા સિવાય કશું જમે ન થાય. આટઆટલું આપવા છતાં ત્રણસોના પંદરસો શી રીતે થયા, તે સમજવા જેટલી તેનામાં બુદ્ધિ તો શાની હોય ?

ચંદ્રકાન્ત પંડ્યા

[‘બાનો ભીખુ’ પુસ્તક]

મારું વતન

મારું વતન આ મારું વતન, હાં,
વહાલું વહાલું મને મારું વતન !
જેની માટીની મારી કાયા ઘડેલી,
તેને કરું છું કોટી કોટી નમન, હાં ...વહાલું
રાણા પ્રતાપ ને શિવાજી શૂરવીર,
મારા વતનનાં મોંઘાં રતન, હાં ...વહાલું
ગાંધીબાપુને હૈયે વસ્યું જે,
સંસારસાર ને જીવનધન હાં ...વહાલું
વહાલા વતનની બેડીને તોડવા,
હોંશે ઓવારું હું તન, મન, ધન, હાં ...વહાલું

ચિમનલાલ ભટ્ટ

ત્રણ વસ્તુઓ

મને અંગ્રેજ પ્રજા એની ત્રણ વસ્તુઓ માટે ગમે છે : એક તો તેરમી સદીથી સતત જાગૃતિપૂર્વક એણે નિપજાવેલું લોકશાહી ખમીર, બીજી એની કવિતા અને ત્રીજી ગમતી વસ્તુ એણે નિબંધનો જે કલાપ્રકાર ખીલવ્યો છે તે.

ઉમાશંકર જોશી

ઉર્દૂ સાથેનો લગાવ શરૂ થયો 1947-1948માં, પાલનપુર હાઈસ્કૂલમાં, અને ઉર્દૂના પહેલા સબક શીખવનાર મારો દોસ્ત અલી મુર્તુઝા શમીમ હતો, જેને બધા શમીમ પાલનપુરી તરીકે ઓળખતા હતા. આઝાદીના દિવસો હતા, હવામાં ઇલેક્ટ્રિક ચમક હતી અને મારી ઉંમર પંદર-સોળની હતી, એ ઉંમર જ્યારે બધું જ નવું જ્ઞાન બ્લોટિંગ પેપરની જેમ ચુસાતું જતું હતું. એક પુસ્તિકા હાથમાં આવી : ‘ઉર્દૂ હિજજે વ માની’. પછી હું ઉર્દૂ શીખતો ગયો. ઉર્દૂમાં નિબંધ લખવા સુધી પહોંચી ગયો. મારા સાથીઓ જો મુસ્લિમ હોય તો ઈદ વખતે હું એમને ‘ઈદ મુબારક’નું કાર્ડ લખું છું, સાથે ઉર્દૂમાં એક ખત લખું છું.

ઉર્દૂ જાણું છું, પણ ફારસી શીખ્યો નથી એનો રંજ જીવનભર રહ્યો છે. ફારસી જગતની સૌથી શીરી ઝબાનોમાંથી એક છે. શમીમ અને હું એ 1947ના વર્ષમાં પાલનપુરના માનસરોવર ફરવા જતા, ધૂળમાં મીણબત્તી સળગાવતા, મારો દોસ્ત મને ઉર્દૂની નવી ચીજો સંભળાવતો. સાહિર લુધિયાનવીની ‘તલ્ખિયાં’, અને મખ્દુમ મોહિયુદ્દીનની ‘લો સુર્ખ સવેરા આતા હૈ, આઝાદી કા, આઝાદી કા...’ અને જોશ મલીહાબાદીની (શમીમ ઉચ્ચાર કરતો હતો : જોશ મલયાબાદી) ‘મુક્કીઓ મેં ભર કે અફશાં ચલ ચૂકા હૈ ઇન્કલાબ !’ હિંદુ સ્ત્રીઓ સૌભાગ્ય માટે વાળમાં જેમ સિંદૂર ભરે છે, એમ મુસ્લિમ પરિણીતાઓ માંગમાં અફશાં અથવા ચાંદીના રંગની ભૂકીની ચપટી ભરે છે. શમીમે મને ઉર્દૂ અદબની પૂરી દુનિયા ખોલી આપી અને એ માટે હું મારા એ દિલદાર દોસ્તનો આજીવન ઋણી રહ્યો છું. ઉર્દૂ મને બહુ કામ આવી ગયું છે. કરાંચીમાં 1981માં હું ઉર્દૂ જાણતો હતો માટે બહુ સહુલિયત રહી હતી.

હા, ઉર્દૂ ન હોત, શરાબ ન હોત, રેશમી કબાબ ન હોત, શામ ન હોત, ‘શમ્મા હર રંગ મેં જલતી હૈ સહર હોને તક’ ન હોત, શરાતી આંખો ન હોત, તો આ જિંદગી 72 વર્ષ સુધી કેમ ગુજરી હોત ? ઉર્દૂએ બહુ સુખ આપ્યું છે, બહુ દુઃખ આપ્યું છે. ઉર્દૂ શીખવા મળ્યું એને હું મારી ખુશકિસ્મતી સમજું છું. ઉર્દૂ એક એવી ભાષા છે જે જનતાની ઝુબાન પર ઊછળતી ઊછળતી જન્મી છે. મુશાયરાઓ થાય છે, મહેફિલો થાય છે, તમાશાબીનો આવે છે, વાહવાહીમાં ઉર્દૂ ઘૂંટાઈ જાય છે. હિંદુસ્તાનમાં ઉર્દૂ માત્ર જલસાઓ અને જરનોની ભાષા જ બની રહેશે ? કદાચ, કારણ કે ઉર્દૂના રિસાલા કે પર્યા વેચાતા નથી, એમને જાહેરખબરો મળતી નથી. નવી પેઢીઓને ઉર્દૂમાં દિલચસ્પી નથી. જોબ-માર્કેટમાં ઉર્દૂનું સ્થાન કોંકણી કે તુલુ કે કચ્છી બોલીઓ કરતાં પણ નીચું છે.

ગુજરાતી મુસ્લિમોમાં પણ ખાલિસ ઉર્દૂ બોલી શકે (લખવાની વાત જવા દઈએ !) એવા લોકો બહુ ઓછા જોવા મળે છે.

ચંદ્રકાંત બક્ષી

[‘ઉર્દૂ શીખો’ પુસ્તક : 2004]

પોર્ટ-રેલવેના પાટા ઓળંગીને મસૂદ અહમદ નદી-કિનારાની છોટી સડક પર આવ્યો. ડાબી તરફ રેલવેનો લાકડાનો પુલ હતો. મસૂદ પથ્થરની સીડી ઊતરીને નદીના પથ્થરો પર આવીને ઊભો રહ્યો. એની જૂની છત્રીમાં એક સળિયો કપડું ફાડીને બહાર નીકળી ગયો હતો. હૂંગલીની મુલાયમ માટીમાં છત્રી ખોસીને નદી તરફ જોતાં એણે જોરથી બૂમ મારી : “નંબર પચપન...!”

નદીના પહોળા પટ પર ધુમાડાથી કાળી પડી ગયેલી ડિંઘીઓ, નાનીમોટી લોંચો, પોર્ટ-કમિશ્નરની બોટો ખચાખચ જામેલી હતી. મેન ઓફ વોર જેટ્ટીની લગોલગ ત્રણ દિવસ પર આવેલી બ્રિટિશ કુઝર ‘એચ. એમ. એસ. ગેમ્બીઆ’ પર મસ્ત ગોરા ખલાસીઓ આંટા મારી રહ્યા હતા. સામેની એક નાની હોડીમાં એક ચૂલા પર એલ્યુમિનિયમના તપેલામાં ચાવલ બફાઈ રહ્યા હતા, અને પાસે લાલ લુંગી પહેરેલો એક માઝી મોટા છરાથી મરચાં કાપી રહ્યો હતો.

“પચપન નંબ... !”

સામેથી નદીના પાણી પર ગબડતો હોય એવો ફિક્કો અવાજ આવ્યો : “હાં...!”

મસૂદે જોયું કે દૂર એક હોડી પર એક છોકરો હાથ ઊંચો કરી રહ્યો હતો. એણે જવાબમાં હાથ ફરકાવ્યો. દૂરથી હોડી નીકળી રહી હોય એવો ખળખળાટનો અવાજ આવ્યો. મસૂદે ખિસ્સામાંથી બીડી કાઢીને સળગાવી અને આસપાસ નજર નાખી. જરા દૂર રજબઅલીની હોડીમાં તમાકુના થેલા ગોઠવાઈ રહ્યા હતા. રજબઅલી એના જ ગામનો માઝી હતો. સારા પૈસા બનાવતો હતો. પાકિસ્તાનમાં જમીન-જાયદાદ હતી. અહીં પણ એની ત્રણ હોડીઓ ચાલતી હતી. પણ એનામાં એક બડી ખરાબી હતી : બિરાદરીમાં એણે કોઈ દિવસ કોઈને મદદ કરી ન હતી. ગઈ સાલનો જ કિસ્સો : છ નંબરના વેરહાઉસમાં જ્યારે કેઈનમાંથી કપડાની ગાંઠ અસ્લામના પગ પર પડી હતી ત્યારે અસ્લામે ઘેર મોકલવા પચાસ રૂપિયા માગેલા, પણ એ કમબખત એક પૈસો પણ શાનો છોડે ? અને અસ્લામની ટાંગ તૂટી ગઈ ત્યારે સરકારે પણ શું આપ્યું ? એશી રૂપિયા આપીને ઘરભેગો કરી દીધો. એની મઝદૂરી ખતમ થઈ ગઈ... જવાન આદમી હતો, હજી પચીસ સાલ મહેનત કરી શકે એમ હતો. પણ તકદીર ગરીબનું લાવ્યો – થાય શું ? આજ હવે કપડાની ફેક્ટરીમાં નવા તાકાઓને જિલેટીન પેપર લગાવે છે બેઠો બેઠો.

પાણી કાપતી કાપતી હોડી સામે આવી ગઈ. હલેસાં મારતા છોકરાએ પૂછ્યું : “કેમ, મસૂદ ?”

હોડી કિનારે આવી. મસૂદ ડાબા હાથથી લુંગી ઊંચી કરીને ટેકવેલા પાટિયા પર આસાનીથી ચડી ગયો. અંદર એક સૂકો બુઢ્ઢો માણસ સૂતો હતો. એની

સફેદ દાઢી ધુમાડિયા રંગની થઈ ગઈ હતી. બાજુના ખૂણામાં એક જૂનો હુક્કો ઊભો કર્યો હતો, જેના નાળચામાં, તરત મરી ગયેલી ભેંસના મોઢા પર ફીણ સુકાઈ ગયું હોય એમ, રાખ જામી ગઈ હતી.

“કેમ છે ચાચાને ?”

“હમણાં જ ઊલટી થઈ છે. હું તો કહું છું, મુલક ભેગા થઈ જાઓ, હવા બદલાશે. અહીં તો આખો દિવસ ધુમ્મસ અને ધુમાડો...ને રાતના ધુમાડો નીચે ઊતરે છે ત્યારે અબ્બા ખાંસી ખાતાં ખાતાં એટલા થાકી જાય છે કે વાત મત પૂછ. કાલે હું જરા બેધ્યાન રહ્યો હોત તો પાણીમાં પડી જાત.” નદીમાં થૂંકતાં એણે કહ્યું : “બીમારી ને બૂઢાપો બંને ભેગા થયાં છે; બડા જિંદી થઈ ગયા છે.”

મસૂદે બુઢાના થાકેલા શરીર તરફ જોયું. ખૂણામાં પતરાંની પેટી પર બે નવી લુંગીઓ પડી હતી.

બહુ મજૂરીથી સુકાઈને સખત થઈ ગયેલા છોકરાના બદન તરફ જોતાં મસૂદે કહ્યું : “અપ્તર, હું તને કહેવા આવ્યો હતો કે મારી બીબીને આજે સવારે કસુવાવડ થઈ ગઈ છે.”

“શું ?” અપ્તર ચમકીને બોલ્યો.

“સવારે બસ્તીમાં પાણી માટે ભીડ થાય છે. એ પાણી ભરવા ‘ટ્યુબવેલ’ પર ગઈ હતી ત્યાં ઝઘડો થઈ ગયો. કંઈક મારામારી થઈ હશે; મને તો લોકોએ ખબર આપ્યા. હોસ્પિટલમાં લઈ ગયો. ડોક્ટર સા’બ કહે, અહીં રાખ, નહિ તો ઝેર થઈ જશે અને તારી ઓરત મરી જશે. અત્યારે હોસ્પિટલમાં છે.... ખર્ચામાં ઊતરી ગયો છું, ભાઈ !”

“બીબીને બચાવવી છે અને ખર્ચની ફિકર કરવી છે, એ કેમ બને ? બીબી જશે તો આવી બીજી નહીં મળે.”

“સો રૂપિયા તો ઊડી ગયા છે, ને હજી શી ખબર કેટલા થશે !...ઉપર યુનિયન હડતાલ કરીને બેઠું છે.”

“પણ તું ક્યાં યુનિયનમાં છે?”

“બરાબર છે, હું નથી. પણ એટલે શું ? ગોદીઓ પર કામ અટકી ગયું છે. કેનો કેટલાય દિવસોથી કાટ ખાય છે. ફુર્જાઓમાં તેલ પૂરવાવાળા પણ હડતાલ કરી બેઠા છે. જો હડતાલ લાંબી ચાલશે તો –”

અપ્તર જોઈ રહ્યો – “રોટીનું શું ? મઝદૂર રોટી વિના કેટલા દિવસ બેસી રહેશે ?”

મસૂદે બીડીની છેલ્લી ફૂંક મારીને પાણીમાં ફેંકી દીધી. ધુમાડો કાઢતાં એ બોલ્યો, “ – ભૂખે મરશે. ત્યાં સુધી યુનિયનના લીડરો રોજ સાંજે મિટિંગો ભરે છે, બેકાર કામદારો માટે ફંડો ઉઘરાવે છે – અને એ પૈસાથી શરાબબાજી ઊડે છે. લીડરો માટે ટેકસીઓ દોડે છે અને મઝદૂરને બસ્તીના ભાડાના ત્રણ રૂપિયાય રહેતા નથી.”

અને મસૂદ ફરી બબડ્યો : “મિટિંગોમાં નારા લગાવ્યે પેટ થોડું જ ભરાય છે !”

“તું કેટલા દિવસથી બેકાર થઈ ગયો છે ?” અપ્તરે પૂછ્યું.

“આજે ચોવીસમો દિવસ છે. જોઉં છું; બે-ત્રણ દિનમાં હડતાલ નહિ ખૂલે તો કામે ચડી જઈશ. એક તો ઓરતનો ખર્ચો ચાલુ જ છે, ત્યાં રાતથી બચ્યાંને તાવ આવે છે. જો હું રોજી પેદા નહિ કરું તો ખવરાવીશ શું – મારું માથું ?” મસૂદે તીખાશથી સામેના કિનારા તરફ જોયું.

“અત્યારે તારી પાસે કેટલા પૈસા છે ?”

“આ ત્રણ મહિના સીઝન હતી એટલે સો રૂપિયા બચી ગયા હતા, એ એક જ ઝપાટે સાફ થઈ ગયા. કામે ચડ્યા સિવાય મારે ઇલાજ નથી.”

અપ્તર ચૂપ રહ્યો. એણે ઉપર રેલવેના પુલ પર જઈ રહેલા એક ખૂબસૂરત યુગલ તરફ જોયું અને નજર ફેરવી લીધી.

થોડી વારે એ બોલ્યો : “અત્યારે તું પંદર રૂપિયા લઈ જા. પછી ડોક પર કામ શરૂ થાય એટલે આપી જશે.”

અપ્તરે ઊભા થઈને ભાંડકિયામાંથી એક જૂની પેટી કાઢી. પેટી ખોલીને એણે એક મેલા બટવામાંથી પાંચ-પાંચની ત્રણ નોટો કાઢી અને મસૂદના હાથમાં મૂકી. મસૂદ ખમીસના ખિસ્સામાં નોટો મૂકતાં ઊભો થયો. અપ્તરે કહ્યું : “બીબીની દવા બરાબર કરાવજે. આજે તો લાંચ-સર્વિસ ચાલુ છે એટલે મને ફુરસદ નહિ મળે. કાલે બંધ છે; બનશે તો બસ્તી પર આવી જઈશ.”

મસૂદ સિફતથી કિનારા પર ઊતરી ગયો. એણે છત્રી એક પથ્થર પર ટેકવીને હાથ ઊંચો કર્યો : “ખુદા હાફિઝ, અપ્તરભૈયા !”

“ખુદા હાફિઝ !” એક મોટા પથ્થરથી હલેસું ભિડાવીને હોડી પાણીમાં ધકેલતાં અપ્તરે કહ્યું.

*

બે દિવસ બાદ મસૂદ ડોક્ટરની સલાહ-સૂચનાની ઉપરવટ જઈને એની બીબીને હોસ્પિટલમાંથી ઘેર લઈ આવ્યો. એને અશક્તિ વધારે આવી ગઈ હતી અને બચ્યાંને તાવ ચાલુ હતો. રાત્રે ઘેર આવ્યો ત્યારે બચ્ચું સૂઈ ગયું હતું. એણે રજિયાના ખાટલા તરફ નજર નાખી. રજિયા એક ફાટેલી ચાદર ઓઢીને પડી હતી. મસૂદે ખાટલા પાસે બેસીને પાસે પડેલું ફાનસ તેજ કર્યું. રજિયાએ પડખું ફેરવ્યું.

મસૂદે એના લુખ્યા વાળમાં હાથ ફેરવતાં ધીમેથી કહ્યું : “રજિયા !”

રજિયાએ આંખો ખોલી. કંઈ પણ બોલ્યા વિના એ માત્ર જોઈ રહી.

“કેમ છે ?”

“સારું.”

એક મિનિટ બંને ચૂપ થઈ ગયાં. મસૂદે હલકા અવાજે કહ્યું : “મેં કાલે કામ

પર જવાનો વિચાર કર્યો છે.”

“કેમ, એકદમ ?”

“બસ, ક્યાં સુધી બેકાર બેસી રહેવું ?...અને પૈસા ક્યાં છે ?”

રજિયાની સૂકી આંખોમાં તેજ આવ્યું : “પણ હડતાલ ચાલે છે એનું શું ? યુનિયનવાળા તમને હેરાન કરી નાખશે.”

“મારે અને યુનિયનને શું ? હું યુનિયનનો મેમ્બર નથી, યુનિયનના ફંડમાં એક પૈસો પણ ભરતો નથી;” મસૂદ ટટાર થયો. “દરેક મજદૂરને કામ કરવાનો હક છે. મારામાં મજદૂરી કરવાની તાકાત અને હિંમત હશે તો કોણ રોકશે ?”

રજિયા સમજ્યા વિના તાકી રહી. એણે કહ્યું : “પણ હડતાલ તો યુનિયને કરાવી છે ને ?”

મસૂદ નફરતથી હસ્યો. “યુનિયન ?...યુનિયન મારાં બીબી-બચ્ચાંને રોટી આપે છે – કેમ ?” એણે બહુ જ તેજ થઈ ગયેલા ફાનસને ઝાંખું કરતાં કહ્યું : “રજિયા, ડોકના કામદારો તો બિલ્લીનાં બચ્ચાં જેવાં છે. બિલકુલ મૂર્ખ – અભણ. મહમ્મદ ઇઝરાયલ નચાવે છે એમ નાચે છે. હજી સુધી ઇઝરાયલને કોઈ મર્દ મળ્યો નથી. એને ખબર નથી ડોક-વર્કર એ શી ચીજ છે !”

“આપણે ગરીબ રહ્યા, એ છે મોટો માણસ. એની સામે થવાનો વિચાર જ કેમ થાય ?”

મસૂદ ચૂપ રહ્યો. એના પહોળા, બરછટ હાથની મુઠ્ઠીઓ બિડાઈ ગઈ. ઊભા થઈને એણે એક લોટામાં ઠંડું પાણી ભરીને પીધું. બહાર અંધારું હતું. એલ્યુમિનિયમના કટોરામાં દવા ભરીને એણે રજિયાને પાઈ અને ફાટેલી જાજમ પાથરીને એ સૂઈ ગયો.

બીજી સવારે મસૂદે બગલમાં કાણાં પડી ગયેલું પટ્ટાવાળું બ્લુ ટીશર્ટ અને તેલના ડાઘાવાળો પેન્ટ પહેરી લીધો. પેન્ટના ખિસ્સામાં નાનો લાલ કાંસકો અને ડોક-વર્કરનું પીળું કાર્ડ નાખ્યાં. ગળામાં પાનના ડાઘાવાળો રેશમી રૂમાલ બાંધી લીધો. બચ્ચાના તાવથી ગરમ ગાલ પર બચી ભરીને એણે એનો હથોડો ઉપાડ્યો ને ડોક તરફ ચાલી નીકળ્યો.

રસ્તામાં ચાંદની હોટલની બહાર બે માણસોને એણે કોકા-કોલા પીતા ઊભેલા જોયા. એક હતો ડોક-વર્કર યુનિયનનો સેક્રેટરી મહમ્મદ ઇઝરાયલ. એના ઠીંગણા, વજનદાર શરીર પર મોટું માથું ભયંકર લાગતું હતું. એની દેડકા જેવી બે ગંદી આંખો બહાર ધસી આવી હતી, અને કાનની નીચેનો ગાલ બળી જવાથી એક મોટો ડાઘો ત્યાં પડી ગયો હતો. બીજો એનો શાગિર્દ હતો – બિસુ ચેટરજી. ઇઝરાયલે મસૂદ તરફ આંખો ફેરવતાં પૂછ્યું : “મસૂદ, ક્યાં જાય છે ?”

મસૂદ ઊભો રહી ગયો. કતરાતી આંખે એણે બંનેને માધ્યા. હથોડો નચાવતાં એ ઠંડકથી બોલ્યો : “ડોક પર !”

“ઓહો ! હડતાલ પૂરી થઈ ગઈ...!” ઇઝરાયલ જોરથી હસ્યો. પોતાના સાથી તરફ આંખ મારતાં એણે કહ્યું : “બિસુ, મસૂદ સા’બને હવે યુનિયનના મેમ્બર બનાવો, બીજું શું ?”

બિસુ સુસ્તીથી હસ્યો. એના ઊંટ જેવા સડેલા, પીળા દાંત જોઈને મસૂદ ઘૃણાથી જમીન પર થૂંક્યો અને કદમ ઉઠાવીને ચાલવા માંડ્યો.

બિસુ દોડતો આવ્યો. મસૂદનો ખભો પકડીને એણે કહ્યું : “બેવકૂફ ! શું કરી રહ્યો છે ? મજદૂર થઈને મજદૂરના પગ પર કુહાડો મારે છે ?”

મસૂદે ખભાથી એક જોરનો ધક્કો માર્યો : “દૂર હટ !”

મસૂદ એક કદમ આગળ ચાલ્યો અને કોકા-કોલાની એક ખાલી બોટલ એના પગ આગળ જોરથી અવાજ કરતી ફૂટી. મસૂદે ચમકીને આગળ જોયું : મહમ્મદ ઇઝરાયલ ધીમું ધીમું હસી રહ્યો હતો. બિસુ એક ખાલી રિક્ષાની પાછળ ઊભો રહી ગયો હતો.

મસૂદના હાથની લીલી નસો ફૂલી ગઈ. એણે ધૂજતો હથોડો ઊંચો કર્યો અને ફાટેલા અવાજે કહ્યું : “ઇઝરાયલ, બેટા ! મને ડરાવવાની કોશિશ કરી છે તો યાદ રાખજે, આ જ હથોડાથી તારું કપાળ ફાડી નાખીશ !”

હોટલના દરવાજામાં ત્રણ-ચાર માણસો આવીને ઊભા રહી ગયા હતા. ઇઝરાયલ પલકારામાં હોટલની અંદર અદૃશ્ય થઈ ગયો. બિસુ સહેજ ધૂજી રહ્યો હતો. એના તરફ એક સળગતી નજર નાખીને મસૂદ ઝપાટામાં ડોકને રસ્તે વળી ગયો.

બે દિવસ પછી મસૂદ નદી-કિનારે અખ્તરને મળ્યો અને કહ્યું : “હું કામે ચડી ગયો છું. યુનિયન પણ હાલી ગયું છે. બે દિવસ મને એકલાને કામ પર જતો જોઈને બીજાચ ત્રણ-ચાર વર્કર કાલે આવવાના છે.”

“પણ યુનિયને તને રોક્યો નહિ ?”

“યુનિયન તો મને ડરાવવાની ઘણી જ કોશિશ કરે છે, પણ મેં ઇઝરાયલને પરખાવી દીધું કે બચ્ચા, આ બીજી માટી છે.”

અખ્તરે ગંભીર થઈને કહ્યું : “મસૂદ, મારી વાત માનીશ ? તું યુનિયનનો મેમ્બર થઈ જા.”

“કેમ ?”

“જો તું યુનિયનમાં જોડાઈશ તો તને યુનિયનના ફંડમાંથી આ બેરોજગારીના દિવસોના પૈસા મળશે...”

“જો, અખ્તર, હું યુનિયનની ભીખ પર જીવતો નથી. મને રોજી મળે છે મારી મજદૂરીની – યુનિયનની કે ઇઝરાયલની ઇબાદત કરવા માટે મળતી નથી. ઇઝરાયલ મજદૂરોના ફાયદા માટે હડતાલ કરાવી રહ્યો છે, કેમ ? ડોક-વર્કરોને એ ડરથી કાબૂમાં રાખી રહ્યો છે. એની પાસે પૈસા છે. છ મહિના હડતાલ ચાલશે તોપણ એને વાંધો નહિ આવે. મારી હાલત જુદી છે. હું મારા હક્કનું કમાઉં છું. હક્કનું ખાઉં છું. મજદૂરી

કરું છું - પણ ઇજજતથી..." મસૂદે સફાઈથી ઉમેર્યું : "ઇઝરાયલની સામે કોઈકે માથું ઊંચકવું જ પડશે. એ ડોક-લેબરની જાન સાથે રમી રહ્યો છે."

"સરકાર..."

"સરકાર શું કરવાની હતી ? સેક્રેટરીને બોલાવશે, સલાહમશવરા કરશે, ચા-પાણી ઉડાવશે, જરૂર પડશે તો થોડા પૈસા ખવડાવશે અને હડતાલ સંકેલાઈ જશે !... અને ડોક-વર્કરોના લીડર મહમ્મદ ઇઝરાયલ સા'બની છાતી પર ચાર ચાંદ લાગી જશે !... રોજી કોની જશે, ખબર છે ? મારા-તારા જેવા મઝદૂરોની !" મસૂદે ગરમ થઈ ગયો.

અખ્તર ચૂપ થઈ ગયો. એણે વાત બદલતાં પૂછ્યું : "મસૂદ, તે દિવસે તો હું આવી શક્યો નહીં; હવે બીબીની તબિયત કેમ છે ?"

"ઠીક છે."

"બચ્યાંને તાવ ઓછો થયો ?"

"હા." મસૂદે કહ્યું : "કાલથી ઊતરી ગયો છે."

થોડી વાતો કરીને મસૂદ છૂટો પડી ગયો.

*

સૂર્યનાં પહેલાં કિરણ આવતાં પહેલાં સાંકડી બસ્તીમાં ચહલપહલ મચી ગઈ હતી. રોતાં બચ્યાં અને ટચૂબવેલ પર ઝઘડતી ઔરતોના અવાજે મસૂદને જગાડી દીધો. તેણે ઊભા થઈને બચ્યાંના કપાળ પર હથેળી મૂકી. તાવ ન હતો. રજિયા હજુ સૂતી હતી. એની ઓઢેલી ચાદર ખસી ગઈ હતી. મસૂદે ચાદર સરખી કરી અને એક કમરાવાળી એની નાની દુનિયામાં સંતોષની નજર નાખીને એ બહાર નીકળી ગયો.

બહારથી આવ્યો ત્યારે રજિયા હજુ સૂતી હતી. એણે ડોક પર જવા માટે ચુપચાપ કપડાં પહેર્યાં - ખાખી પેન્ટ અને નવું કથ્થાઈ ટીશર્ટ. ડોક-વર્કરનું ચૂંથાઈ ગયેલું પીળું કાર્ડ એણે સીધું કરીને પેન્ટના બિસ્સામાં નાખ્યું ને હથોડો લઈને એ તૈયાર થઈ ગયો. મસૂદને થયું, રજિયા સાથે થોડી વાત કરે. પણ રજિયા ઘસઘસાટ સૂતી હતી. એને જગાડવી ઠીક ન લાગી. ધીરેથી બહાર નીકળી એણે બારણું બંધ કર્યું.

મસૂદ બસ્તીમાંથી નીકળીને સડક પાર કરી ડોકને રસ્તે આવ્યો. દૂર ઝાડ નીચે ચાંદની હોટલની એક બેંચ પર બે મઝદૂરો બેઠા હતા. બાજુમાં પાનવાળાની દુકાનમાં રેડિયો શાંત હતો. મસૂદ હોટલ તરફ જોયા વિના ડોકની દિશામાં આગળ વધ્યો. ત્યાં પાછળથી એક હાથ મસૂદના ખભા પર ધીરેથી પડ્યો : "કેમ દોસ્ત, ડોક તરફ ?"

મસૂદે જોયું : બિસુ સફેદ કુરતું અને ધોતી પહેરીને ઊભો હતો. એક મિનિટ બંનેની આંખો સવાલ-જવાબ કરતી રહી.

"આવ, મસૂદ, ચા પીએ. હું તારી સાથે થોડી વાત કરવા માગું છું."

"શી વાત કરવી છે ? જે કંઈ કહેવું હોય, અહીં જ કહી નાખ !" મસૂદે સખ્તાઈથી કહ્યું.

"વિશ્વાસ રાખ મારા પર. હું મઝદૂર છું - બસ, પાંચ જ મિનિટ, વધારે નહીં. ચાલ." બિસુએ નરમાશથી મસૂદને હોટલ તરફ ખેંચ્યો.

બંને હોટલમાં ઘૂસ્યા. બે માણસો એક ટેબલની આસપાસ બેઠા બેઠા વાતો કરી રહ્યા હતા. બાકી હોટલ ખાલી હતી. મસૂદે હથોડો સખ્તાઈથી પકડ્યો.

એક ખૂણાના ટેબલ પાસે બંને બેઠા. બિસુએ ચાનો ઓર્ડર આપીને કહ્યું : "મસૂદ, મને ઇઝરાયલે મોકલ્યો છે તારી સાથે વાત કરવા. જો, હું તને ખુલ્લા દિલથી વાત કરું છું. તું, બસ, એક અઠવાડિયું કામ પર જવું મોકૂફ રાખ. સરકાર તંગ આવી ગઈ છે ને હવે બેત્રણ દિવસમાં જ લેબર-કમિશનર ઇઝરાયલને મુલાકાત માટે બોલાવવાનો છે."

મસૂદના ચહેરા પર ખાસ કંઈ જ અસર થઈ નહીં. એ જોઈ રહ્યો. "જો, તું કામ પર જાય છે એટલે બીજા વર્કરો કમજોર પડી જાય છે. તું સમજદાર છે," બિસુએ આંખો ઝીણી કરતાં કહ્યું : "મઝદૂરના પેટ પર લાત કેમ મારી રહ્યો છે ?"

"હું ?" મસૂદે ઘૂરક્યો : "હું મઝદૂરના પેટ પર લાત મારું છું ? તમે લોકો મઝદૂરોને ભૂખે મારી રહ્યા છો - તમારા સ્વાર્થ માટે, તમારી ઇજજત માટે, તમારી ટેક્સીઓ દોડાવવા માટે..."

"જો, મસૂદ, હોશમાં આવ." હોટલના છોકરાએ ચાના બે કપ ટેબલ પર ગોઠવ્યા. બિસુએ ચાલુ કર્યું : "પાગલ મત બન. તને તારી બેકારીના દિવસોના પૈસા મળી જશે. બોલ, બીજું શું જોઈએ છે ?"

મસૂદે મોઢા સુધી આવેલો કપ જોરથી રકાબીમાં મૂક્યો. એનાં ભવાં ખેંચાયાં : "બિસુ, મને ખરીદવા અહીં લાવ્યો છે ?"

"ખરીદવા નહીં, દોસ્તી બઢાવવા." બિસુએ સ્વસ્થતાથી કહ્યું.

"જા, તારા સેક્રેટરીને જઈને કહેજે કે ડોક-વર્કરો મુર્ગીઓ નથી કે ઊભી બજારે ખરીદી લેવાય." મસૂદે ચા મૂકીને ઊભો થયો. એણે હથોડો જમણા હાથમાં લીધો.

બિસુએ ઊભા થઈને મસૂદનો હાથ પકડ્યો : "સાંભળ, સાંભળ ! જો તું કામ કરવા માંડીશ અને હડતાલ તૂટી જશે તો મઝદૂરો તબાહ થઈ જશે. અને ખબર છે - મારી અને ઇઝરાયલની શી હાલત થશે ? બબે સાલની લાગી જશે !"

મસૂદે ખડખડાટ હસ્યો : "બરાબર છે. પછી જેલમાં કોકાકોલા પીજો - તું અને તારો સેક્રેટરી." મસૂદે પગથી ખુરશીને લાત મારીને આગળ વધ્યો. સામે મહમ્મદ ઇઝરાયલ સિગારેટ પીતો ઊભો હતો.

"કેમ બેટા, કોકા-કોલા પીવો છે ?" ઇઝરાયલના ચહેરા પર બરફ જેવી ઠંડક હતી.

"હટ, બદમાસ !"

મસૂદે જોયું કે ઇઝરાયલે આંખ મારી. એ ચેતે એ પહેલાં પાછળથી કોઈએ જોરથી લોખંડનો સળિયો મસૂદના જમણા હાથના કાંડા પર ફટકાર્યો. હથોડો અવાજ કરતો જમીન પર પડી ગયો. મસૂદે ચીસ પાડીને ડાબા હાથથી જમણા હાથનું જોરથી ધૂજતું કાંડું પકડી લીધું. સામેથી એક તગડા માણસે આવીને મસૂદના પેટમાં એક મુક્કો જમાવી દીધો. મસૂદનું મોઢું ખૂલી ગયું. કોઈએ એના મોઢામાં કપડાનો એક મોટો ડૂચો ફસાવી દીધો. મસૂદનું માથું ચક્કર ખાઈ રહ્યું હતું અને હાથમાંથી બધી જ તાકાત ઓસરી ગઈ હતી. પાછળથી કોઈએ આંટી મારી. મસૂદ લથડ્યો અને ચત્તોપાટ પડી ગયો. સેકંડોમાં લાતોનો વરસાદ વરસી ગયો. થોડી વારે મસૂદનું શરીર હાલતું બંધ થયું ત્યારે ઇઝરાયલે સફાઈથી કહ્યું : “બસ, દોસ્તો, મસૂદસા’બને માટે આટલો પ્યાર કાફી છે !”

બિસુએ હાંફતાં હાંફતાં કહ્યું : “ઇઝરાયલ, તું પણ કેવો આદમી છે ? તારા દોસ્તને કોકાકોલા પાવો ભૂલી ગયો ?”

“ઓહો !” ઇઝરાયલે તગડા માણસ તરફ જોયું : “લખન ! એક કોકાકોલા આ સાહેબના મોઢામાં રેડી દેજે... અને પછી એમને સંભાળીને નદી-કિનારાની ઠંડી હવામાં મૂકી આવજે.” ઇઝરાયલ બિસુનો હાથ પકડીને આગળ ચાલ્યો. એણે અટકીને કહ્યું : “અને જો, પેલો હથોડો પણ સાથે મૂકી આવજે. ઇઝરાયલનું કપાળ ફોડવા માટે જોઈશે ને ?”

“...અને જરૂર પડશે ત્યારે કોફિનમાં ખીલા ઠોકવાય કામ આવશે !” બિસુ બોલ્યો. બધા હસ્યા – લીલામમાં ઊભેલા કસાઈઓની જેમ...

*

ખાટલામાં બેઠી બેઠી રજિયા કાળા બુરખાની જાળીમાંથી જોઈ રહી હતી. સામે મસૂદનું પાટા બાંધેલું શરીર પડ્યું હતું. ખોળામાં રોતાં રોતાં સૂઈ ગયેલું બચ્ચું હતું. નાની ખોલીમાં ત્રણચાર માણસો આવી જવાથી ભીડ થઈ ગઈ હતી. માણસો અરસપરસ વાતો કરી રહ્યા હતા. “કરવી મઝદૂરી, અને ખુમારી રાખવી લાટ સા’બની – એ કેમ ચાલે ?” રજબઅલી કહી રહ્યો હતો.

“ડોકમાં તો યુનિયન એ જ સરકાર. લેબર-કમિશનર પણ યુનિયનથી ગભરાય છે, પછી સાધારણ મઝદૂરનું શું ગજું ? મેં તો મસૂદને કહ્યું હતું કે ભલો થઈને યુનિયનનો મેમ્બર બની જા અને ઇઝરાયલનો મર્તબો રાખ. ઇઝરાયલ ધારે તો માલામાલ કરી નાખે. જોતો નથી બિસિયાને ? મહિનામાં પચાસ રૂપિયા પણ મુસીબતથી મળતા હતા. આજ આરામથી પાંચસો રૂપિયાની આમદાની કરતો હશે, ઇઝરાયલે જરાક હાથ આપ્યો એમાં.” અખ્તરે કહ્યું.

એક મિનિટ શાંતિ છવાઈ ગઈ. એક બૂઢો અવાજ આવ્યો : “એ બધું બરાબર છે, બેટા, પણ છોકરો મર્દ હતો. એકલે હાથે એણે ઇઝરાયલનો મુકાબલો કર્યો.

ઇઝરાયલને એની જિંદગીમાં આવો જિગરવાળો નહિ મળ્યો હોય !” અખ્તરના બાપે થાકેલા અવાજે કહ્યું.

ચોળાચેલા બુરખાની પાછળથી આવતાં ડૂસકાંઓના અવાજે બધાંનું ધ્યાન ખેંચ્યું અને ફરી ચુપકીદી છવાઈ ગઈ. થોડી વારે માણસો ઊભા થયા. અખ્તરના બાપે રજિયાની પાસે આવીને કહ્યું : “ગભરાવાની જરૂર નથી, બેટી. એ થોડો વખત બેહોશ રહેશે. ડોક્ટરે કહ્યું છે કે માર લાગ્યો છે એ તો અઠવાડિયું – દસ દિવસ આરામ કરશે એટલે મટી જશે. પણ હાથ તૂટી ગયો છે. મહિનો-દોઢ મહિનો લાગી જશે... ખેર, શુકર ખુદાનો – જાન બચી ગઈ.” ધીરે ધીરે બધા બહાર નીકળ્યા. અખ્તરના બાપે કહ્યું : “હું આજે અહીં રહીશ.”

દિવસો પસાર થયા. ધીરે ધીરે મસૂદના ઘા રુઝાવા માંડ્યા, અઠવાડિયા બાદ હડતાલ ખૂલી ગઈ. મઝદૂરો કામે ચડી ગયા અને લેબર-કમિશનર દેવરાજ ખન્નાએ કામદારોના યુનિયનના નેતા બિશ્વનાથ ચેટરજી અને સેક્રેટરી મહમ્મદ ઇઝરાયલને ચર્ચા માટે બોલાવ્યા. ચર્ચાઓ ચાલી અને અંતે સમાધાનનો મુસદ્દો તૈયાર થયો. બંને પક્ષોએ ધાર્યું કે પોતાનો વિજય થયો હતો. અખબારોએ સમાધાનના સમાચાર ચમકાવ્યા. છેવટે – હડતાલ ખૂલ્યા બાદ અઠવાડિયે – એક મોટી જાહેર સભા ભરાઈ. ડોક-વર્કરો અને હાર્બર-વર્કરોની રાહબરી નીચે સભા ભરાઈ હતી. લેબર-કમિશનર ખન્ના એ સભાના પ્રમુખ હતા !

મસૂદ હરતોફરતો થઈ ગયો હતો. ફક્ત એનો તૂટેલો હાથ હજી ઝોળીમાં હતો. એ સભામાં પહોંચ્યો ત્યારે સેક્રેટરી ઇઝરાયલે હમણાં જ ભાષણ પૂરું કર્યું હતું. સભાને છેડે ઊભા રહીને એણે જોયું કે મચાન પર લેબર-કમિશનર, બિસુ વગેરે બેઠા હતા. મઝદૂરો દુનિયાના શ્રમજીવીઓની એકતાના નારા લગાવી રહ્યા હતા. એકબે સ્થળેથી “મહમ્મદ ઇઝરાયલ ઝિંદાબાદ !”ના નારા ઊઠ્યા. એકાએક શાંતિ છવાઈ ગઈ. લેબર-કમિશનર ખન્ના ઊભા થયા. કોલાહલ શાંત થઈ ગયો. ખન્નાએ ભાષણની શરૂઆતમાં મઝદૂરોને સમાધાનની સફળતા માટે અભિનંદન આપ્યાં. મઝદૂર નેતાઓની બાહોશી અને ખાસ કરીને મહમ્મદ ઇઝરાયલની શ્રમવિભાગ સાથેના સક્રિય સહકારની નીતિની પ્રશંસા કરી. મસૂદના મોઢાનો સ્વાદ કડવો થઈ ગયો. એ સભા છોડીને, હારેલા દેશનો યુદ્ધકેદી વતન પાછો ફરે એમ, ઘર તરફ ચાલ્યો. પાછળ સભા હતી, મઝદૂરો હતા, મઝદૂરોના નેતાઓ હતા, સરકારના પ્રતિનિધિ હતા...

લાઉડ-સ્પીકરમાંથી ખન્નાનો કર્કશ અવાજ આવી રહ્યો હતો : “સરકાર ડોક-મઝદૂરોના હક્કો માટે પૂરી રીતે સતર્ક છે. આવતી કાલની દુનિયા મઝદૂરોની છે. મઝદૂર માલિક બનશે – કામ એનો જન્મસિદ્ધ અધિકાર બની જશે. મઝદૂરને પોતાનું સ્વમાન હશે, પોતાનું વ્યક્તિગત સ્વાતંત્ર્ય હશે – જ્યારે કોઈ મઝદૂરને એની ઇચ્છા વિરુદ્ધ મહેનત નહિ કરાવી શકે, જ્યારે પોતાના ભવિષ્ય પર મઝદૂરનો ખુદનો કાબૂ હશે...”

મસૂદ દોડ્યો. અવાજ પાછળ ડૂબી ગયો. એકાએક એને ખ્યાલ આવ્યો કે

સામે જ ઘર હતું - ઘર ! એક મિનિટ એ સ્થિર ઊભો રહ્યો. હલકે હાથે એણે બારણું ખોલીને અંદર જોયું. ખાટલામાં રજિયા અને એનું બચ્ચું પડ્યાં હતાં. બચ્ચું રડી રહ્યું હતું. રજિયાએ બચ્ચાને એક થપ્પડ મારી અને ગાળો બબડવા લાગી. બચ્ચું જોરથી રડી ઊઠ્યું. રજિયાએ રોતા બચ્ચાને એની ચુસાઈ ગયેલી છાતી સાથે લગાવ્યું... બચ્ચાનો રૂંધાતો અવાજ ધીરે ધીરે બંધ થઈ ગયો.

મસૂદે ધીરેથી બારણું બંધ કર્યું. ચાંદની ખુશનુમા હતી, હવામાં બેફામ મસ્તી હતી - અંધારામાં બેઠેલા કબૂતરની જેમ મસૂદ છટપટી ઊઠ્યો.

ચંદ્રકાન્ત બક્ષી

નીરખતું કોણ ?

નીરખતું કોણ આ ગગનની પારથી,
અણસુણ્યાં ગુંજતાં ગાન કોનાં ?
રણઝણે શબ્દ આભે ગહન, આંતરે
અણદીર્ઘ ઝળકતાં વદન કોનાં !

સરિતના વેણમાં તરવરે તરુવરો,
ફરફરે મ્હેકતા શબ્દ કમળે;
પવનના સ્પર્શમાં હસ્ત કોનો ફરે ?
શ્વાસમાં પરિમલે વ્હાલ સઘળે !

સકળ શાસ્ત્રો થકી યોગવિદ્યા થકી
વેદ શુક-પાઠથી ના પમાયે;
નવ જડે પાઠપૂજા ને જપતપ કીધે,
પુરુષ પ્રાણ પ્રેમે ઝલાયે.

જળ વિના કૂપનાં રૂપ વિરૂપ ને
મેઘ વિણ પૃથ્વીનાં વાન ભૂંડાં;
પર્ણ વિણ વૃક્ષ સૂકાં રૂઠ્યા સ્વજન શાં,
કમલ વિણ સર દીસે સાવ ફૂડાં.

દીપ વિણ મહેલ, કીકી વિના લોચનો,
આત્મવિણ દેહશણગાર જેવા;
ભક્તિ વિણ જ્ઞાન વિણ દષ્ટિ વિણ તેજ વિણ
લક્ષ્મીકોટિ જનમફેર તેવા.

ચંદ્રશંકર ભટ્ટ, 'શશિશિવમ્'

નરસિંહનાં પ્રભાતિયાંના પડઘા

નરસિંહનાં પ્રભાતિયાં સૈકાઓ સુધી ગુજરાતના શિક્ષિત-અશિક્ષિતોના ઊઘડતા પ્રભાતને રસાળું ઉજમાળું કરતાં રહ્યાં છે. એની વાણી કંઈકની સવારને સોહામણું કરતી. ઊઘડું ઊઘડું થતા સૂર્યને આમંત્રતાં પ્રભાતિયાંના નાદસ્વરો ઘરને ભરી દેતા. પણ તે ફરી ન લખાયાં.

કવિજીવ 'શશિશિવમે' - ચંદ્રશંકર ભટ્ટે આ વસમી વાટે પગલાં પાડ્યાં અને એક એકથી ચડિયાતાં પ્રભાતિયાંથી આ શૂન્ય ખૂણાને અજવાળ્યો. એમાં નરસિંહના વાણી-લહેકા તો છે જ, પણ જાણે નવા ઉમંગથી, પોતીકા અવાજથી કંઈક નવી તાજગીથી તે ગવાયાં છે. આનંદ-ઉમંગ આ પ્રભાતિયાંમાં મૂળ ભાવ છે. કેટકેટલી કડીઓમાં તે ઊભરાય છે !

સકળ આકાશમાં મેઘ ગરજે અને
ઝબકતી વીજ ભરી ગગન ગાજે;
અવનવાં રૂપ સોહામણાં ઊઘડતાં
અણદીર્ઘ નયનમાં કંઈ વિરાજે.

*

શ્વાસના શ્વાસમાં કોણ આ ધબકતો,
રક્તના વહેણમાં કોણ સરકે !
વિરહનાં આંસુમાં કોણ ટપકી રહ્યો !
ઝીલવો કેમ જીવ કંઈ ન પરખે...
આવ હવ આંગણે તરફડે જીવ આ,
રમ્ય કે રુદ્ર રૂપે વધાવું.

એ પરાત્પરને ખોજતાં કવિનું વ્યાકુળ ચિત્ત ઉદ્ગારી ઊઠે છે :
ક્યાં હશો ક્યાં હશો, કૃષ્ણ હે જાદવા !
વ્યોમમાં ભોમમાં ક્યાં નિહાળું ?

વળી કહે છે :

સ્હાય કર સ્હાય કર, શામળા, સ્હાય કર !

ત્રણ ત્રણ વાર 'સ્હાય કર' શબ્દ પ્રયોજી કેવા અપાર તલસાટથી કવિ શામળાને પોકારે છે !

સરલ પ્રવાહી આર્ત વાણીમાં જાણે મૃદંગનાં બેઉ પડખાં પડઘાય ! બાહ્ય જગત, વ્યોમ-ભોમ, વૃક્ષ-વેલી-જલ બધું જ પ્રત્યક્ષ અને અંતરનો ઝુરાપો :

નેત્ર વિણ નીરખવો

સ્પર્શ વિણ પરખવો.

એકેય ઈન્દ્રિય - મન સુધ્યાં - કામ ન આવે, અને છતાં તે છે, અંદર છે,

બહાર છે, બધે છે. એ અનુભવ પ્રભાતિયામાં નરસિંહે ગાયો અને ચંદ્રશંકરે તેને ફરી સજીવ કર્યો. આ પ્રભાતિયા અર્વાચીન કવિતામાં અનેરું અર્પણ છે.

મનુભાઈ પંચોળી

ઝાકળબિંદુ સમાં

આ કવિતા છે બ્રાહ્મમુહૂર્તની. રાત્રીનો અંધકાર ચીરીને પ્રકાશ પ્રગટે અને પુષ્પ ઉપર ચળકવા માંડે તેવાં ઝાકળબિંદુઓ સમાં આ પ્રભાતિયાં છે. આ કાવ્યો ક્યારેક પ્હો ફાટીને અજવાળાં પ્રગટતાં લાગે, તો ક્યારેક મધુર લયથી પવન સાથે ડોલતાં ફૂલ લાગે, ક્યારેક માળા છોડી કલરવ કરતાં ઊડતાં પંખી લાગે.

આ પ્રભાતિયાંમાં આદ્ય કવિ નરસિંહના પડઘા અને પડછાયા અવિરત ઝિલાયા છે. ક્યારેક તો એવો ભાસ થાય છે કે જાણે નરસિંહ અને તેના નાથનાં ગાન રટતાં રટતાં કવિનું માથું નરસિંહને ખોળે સહજ રીતે ઢળી પડે છે અને તે જે સમણાં જુએ તે આ પ્રભાતિયાં.

આ કાવ્યોમાં ક્યાંય સર્જન-પરિશ્રમ વરતાતો નથી અને કવિ કીટ્ટસના શબ્દો યાદ આવે છે : “છોડ ઉપર પર્ણો ખીલે એમ કાવ્યો ન ખીલે, તો મારે કવિતાનો કશો ખપ નથી.”

ટેકરીઓની વચ્ચેનું, પાનમ નદીને કાંઠેનું, હૈયામાં સમાઈ જાય એવું ખોબા જેવું કવિનું ગામ. પણ પંદરમે વર્ષે પિતા ગુમાવ્યા, અભ્યાસ છોડ્યો અને અસહ્ય દારિદ્ર્યમાંથી મુક્ત થવા એ મુંબઈ પહોંચી ગયેલા. પ્હો ફાટે ત્યાં ધીમે ધીમે જાગતા ગામમાં ઘંટીઓના ગુંજન સાથે ગવાતાં પ્રભાતિયાંના સ્વરો કવિએ પોતાના અંતરમાં સંઘરેલા. તેથી શૈશવ અને તારુણ્યને દઝાડતી જીવનજવાળાઓને કવિતાનું અલૌકિક સૌંદર્ય જાણે ધોઈ નાખે છે અને વરસે છે આનંદહેલી. પ્રાચીન પ્રભાતિયાંના વિસરાતા સૂર ધ્વનિમોજાંઓની ભરતીરૂપે પ્રગટે છે. જીવનની બધી તડકી-છાંચડી કવિ વિસરી જાય છે અને જીવનસંધ્યાના ઓળાઓને અજવાળતું કાવ્ય-પરોઢ ક્યાંકથી ખીલી ઊઠે છે.

રમેશ અં. દવે

સ્વપ્નભ્રંશ દરેક સ્વપ્નસેવીના ભાગ્યમાં હોય જ છે.

ઉમાશંકર જોશી

સમાજવાદી ધોરણે નોકરીની શરતો

આપણે સૌ છેલ્લાં થોડાં વર્ષથી સમાજવાદી ધોરણે આપણા સંસારનું સંચાલન કરી રહ્યાં છીએ.

આ નૂતન પ્રયોગને પરિણામે જે અનેકવિધ ફેરફારોનું સર્જન આપણે કર્યું છે તેમાંનો એક નોંધપાત્ર બનાવ આ છે : પહેલાં ઘર-કર્મચારીઓની છત હતી, શેઠિયાની અછત હતી; જ્યારે આજે શેઠિયાની છત છે, ઘરકર્મચારીઓની અછત છે ! (અત્રે એ ખુલાસો કરવાની જરૂર ખરી કે, ‘ઘરકર્મચારી’ એટલે જૂના જમાનામાં જેને ‘નોકર’ કહેતા હતા તે; અને ‘શેઠિયા’ એટલે જેને ત્યાં મોટર-ટેલિફોન હોય તે નહિ, પણ જે મહિને દોઢસો રૂપિયા કમાઈને વીસ રૂપિયાનો ઘરકર્મચારી રાખી પોતાની જાતને ‘શેઠ’ તરીકે સંબોધન કરાવે તે !)

શેઠિયાની છત અને નોકરોની અછતને કારણે ઘરકામની મુશ્કેલીઓ દેખીતી રીતે જ એટલી બધી વધી પડી છે કે નોકરને સાચવી રાખવાની આવડત માટે અમને લાગે છે કે ‘હોમ સાયન્સ’ના અભ્યાસક્રમમાં ‘નોકરની સાચવણી’ અંગે એક ખાસ વિષય રાખવો જોઈએ.

આ સમાજવાદી પ્રયોગને પરિણામે ખાસ લાભ એ થયો છે કે શેઠિયા પહેલાની જેમ મિજાજ પરથી કાબૂ સહેલાઈથી ગુમાવી શકતા નથી.

અમારા એક પડોશીનાં પત્ની ગઈ કાલે રાત્રે મોટે ઘાંટે નોકરને લડતાં હતાં : “પાંચ વાગ્યાનો એના સગલાને મળવા ગયો છે... અને નવ વાગવા આવ્યા ! આ વાસણનો ઢગલો કોણ તારો બાપ ઊટકશે ? અલ્યા, તું એમ સમજે છે કે બે વાર ગમ ખાઈ ગયાં એટલે તને કોઈ કહેનાર જ નથી ! હવે હું તને ઘડીયે રાખવાની નથી; લે, આ તારા પગારના પૈસા લેતો પરવાર... જાણે મોટા જમાઈરાજ થઈને આવ્યા છો... આવ્યો ત્યારે તો ચીંથરું પહેરીને આવ્યો હતો. વાસણ માંજતાં મેં શીખવ્યું, કપડાં ધોતાં મેં શીખવ્યું, ભાડાના પૈસા આપી મૂઆને સાઈકલ પણ શીખવી. સાવ ખયના દરદી જેવો હતો ! એની મા યે એ તગડાને ઓળખી શકી નહોતી. અલ્યા, તારું ઝાલીને ક્યાં લગી બેસી રહું ? તું આઘો આપને, તારી વાત છે ! આ ધોકણું અને તારો બરડો...”

અમારે મન કે આજ તો નોકરનું આવી બન્યું. અમે એમના ઘર બાજુ નજર નાખી ત્યાં તો તેમનો નોકર બહારથી આવી નિસરણી ચઢતો દેખાયો.

નોકર ઘરમાં પ્રવેશ્યો કે શેઠાણી તાડૂક્યાં : “ચાલ, જમી લે જલદી. આખો દહાડો ઢસરડો કરે છે ને ભૂખેય નથી લાગતી મૂઆને !”

અમે પણ પરિસ્થિતિને અનુરૂપ થવા પ્રયત્ન કરી રહ્યા છીએ. અમે અમારી સલામતી માટે એક ‘નોકર-કરારપત્ર’ બનાવ્યું છે અને નોકરીએ રહેનારે તેમાં સહી કરી, કાંડાં કાપી આપવાં પડે છે.

જે કરારપત્ર પર નોકરીએ રહેનારની સહી લેવાની છે તે નીચે પ્રમાણે છે :
ઘરકર્મચારીની નોકરીની શરતો

શેઠશ્રી.....

હું આપને ત્યાં નીચેની શરતોએ ઘરનું કામ કરવા ખુશી છું :

(1) હું નોકરીએ રહું ત્યારથી મારાં પોતાનાં કપડાં પહેરી શકીશ નહિ - ભલે હું માત્ર એક દિવસ નોકરી કરીને ચાલ્યો જાઉં તો પણ આપનાં જ કપડાં પહેરવા બંધાઉં છું.

(2) મારે દર પંદર દિવસે વાળ કપાવવા જ પડશે અને તે અંગે લીધેલાં નાણાંથી સસ્તા દરે વાળ કપાવું તો જ વધારાનાં નાણાં હું મારી પાસે રાખી શકું.

(3) પૈસા માગવાની બાબતમાં, જો મેં પંદર દિવસ સળંગ નોકરી કરી હશે તો મને બે મહિનાના પગાર જેટલી રકમથી વધુ રકમ ઉધાર માગવાનો કોઈ હક નથી - સિવાય કે જો મારાં માબાપ મારું લગ્ન એકાએક ગોઠવે તો મને બસો રૂપિયાથી વધુ રકમ માગવાનો અધિકાર નહિ રહે.

(4) આવી રકમ ઉધાર લીધા બાદ હું પાછો નોકરીએ આવું તે વખતે મારા પગારમાંથી પાંચથી વધુ નહીં એટલી રકમ દર મહિને દેવા પેટે કાપી લેવાની છૂટ રહેશે.

(5) અઠવાડિયે હું એકથી વધુ દિવસ કઠ્ઠા વગર ગેરહાજર રહી શકું નહિ, તેમ જ કુલે મહિનામાં પાંચ દિવસથી વધુ હું ઘરમાં કોઈને જણાવ્યા વગર બહાર રહી શકું નહિ - સિવાય કે મારે ઘેરથી મારા ભાઈ પર કાગળ હોય તો અનાજ દળવાની ઘંટી પરથી, ત્યાં જ લોટ મૂકીને, હું બારોબાર મારે ગામ જઈ શકું. આ અંગેની ખબર એક અઠવાડિયામાં ન આપી શકું તો જ આપ નવો નોકર રાખી શકો. (અત્રે નોંધ લેવી કે 'ભાઈ' એટલે સગો નહિ પણ અમારા ગામનો કોઈ પણ નોકર 'ભાઈ' જ ગણાય છે.)

(6) સાબુ, તેલ, કાંસકી વગેરે હું મારાં પોતાનાં વાપરી શકું નહિ; 'આરોગ્ય અને સ્વચ્છતાની દૃષ્ટિએ' આ વસ્તુઓ શેઠની જ વાપરવા બંધાઉં છું.

(7) જ્યારે જ્યારે કોઈ પણ મહેમાન માટે ચા મૂકવાની હોય ત્યારે ત્યારે મારા પોતાના માટે એક કપથી વધુ ચા મૂકી શકું નહિ.

(8) મારા મિત્રો કે સગાં બહારગામથી એકાએક આવે તો તેમને બે દિવસથી વધારે સમય મહેમાન તરીકે ઘરમાં રાખી શકું નહિ. તેઓ માટે ઘરમાં થતી ચાલુ રસોઈથી કશું ખાસ વધુ બનાવવાનું કહી શકું નહિ. ઘરમાં બધા જમતા હોય તેનાથી જ તેઓએ ચલાવી લેવું જોઈશે.

(9) આપને ત્યાં બહારગામથી આવતા મહેમાનો બોણી આપવી ભૂલી જાય તો દર મહેમાન દીઠ આપની પાસે એક રૂપિયાથી વધુ માગી શકું નહિ.

(10) અઠવાડિયામાં એકથી વધુ ફિલ્મ જોઉં તો તેનાં નાણાં મારા પગાર પેટે કપાશે. ઉપરાંત બીડીના ખરચના અરધા પૈસા પણ મારા પગાર પેટે કાપી શકાશે.

(11) અને છેલ્લે, મને આપનો કે શેઠાણીનો સ્વભાવ અનુકૂળ ન આવે અને મહિનાની અધવચ હું ચાલ્યો જાઉં તો બાકીના દિવસોનો પગાર કાપી શકાશે. પરંતુ જો આપને કે શેઠાણીનો મારો સ્વભાવ કે કામ અનુકૂળ ન આવ્યું અને જો મને રજા આપવામાં આવે તો, મહિનાના બાકીના દિવસોનો અથવા પંદર દિવસનો પગાર - જે વધુ હોય તેથી વધુ માગી શકું નહિ.

(નોંકરની સહી કે અંગૂઠાનું નિશાન)

અમને ખાતરી છે કે આવી કડક શરતો પર સહી કરવા કોઈ પણ નોકર તૈયાર ન થાય. પરંતુ અમુક ગરજુ નોકરો તો જરૂર સહી કરશે. અને એક વાર સહી કરતા થયા પછી રિવાજ પડી જશે.

ચિનુભાઈ પટવા

અલપઝલપ દર્શન

આનંદની હેલી, આજ મારે આનંદની હેલી,
ધન્ય રે ઘડી ઘેર પ્રભુ પધાર્યા, દુઃખડાં મેલ્યાં ઠેલી.

- નરસિંહ મહેતા

આ પ્રભાતિયાં વિશે બોલવા જતાં મુદ્દમય મૌન છવાઈ જાય છે.

એટલું કહી શકું કે પ્રભાતિયાં તે પરાત્પરનો પ્રસાદ છે. તેને કવિતાના ઉન્નતોન્નત શિખરે પ્રસ્થાપનાર નરસિંહ છે. આ પ્રસાદ યત્કિંચિત પામવા માટે હું નરસિંહનો ઋણી છું. નરસિંહના શબ્દની ઉદ્દાત્તતા અને દિવ્યતાને પહોંચવાનું ગજું કોનું ? હું તો તેની પાંખે ઊડવા અને તેના હૃદયનાદને ગુંજવા મથતો જીવ. એમ ઊડતાં જો અલપઝલપ કંઈક દર્શન થયું હોય, ગુંજન કરતાં કરતાં જો થોડા પણ સ્વકીય રણકા પ્રકટ્યા હોય, અંદર થોડી પણ તેજરેખાઓ ઝળકી હોય તો હું મારા જીવનકવનની કૃતાર્થતા સમજીશ. મારે મન આ આત્મખોજની, આપને પામવાની અદમ્ય ઝંખના છે.

આજના વૈજ્ઞાનિક અને ભૌતિક યુગમાં આવી કવિતા અપ્રસ્તુત લાગે. પરંતુ આધ્યાત્મિકતા તો માનવ સંવિતનો સનાતન અંશ છે. તેથી તો નરસિંહ આજે પણ જીવંત છે. નરસિંહની પછી પ્રભાતિયાં ઝાઝાં લખાયાં નથી, અર્વાચીન યુગમાં લગભગ લુપ્ત રહ્યાં છે. મારામાં તે કેવી રીતે અવતર્યા તે જાણતો નથી. મારી એક કાવ્યપંક્તિ "શશિશિવમ્ તો બહાનું" ટાંકું એટલું જ.

ચંદ્રશંકર ભટ્ટ, 'શશિશિવમ્'

“હનમોદાદાને કે’જો કે –”

વડોદરાના કાંપથી ફારમ પર જવાના ધોરી રસ્તાને જ્યાં આગળ રેલની સડક કાપે છે, ત્યાં એક બંગલો હતો. એ બંગલાને રેલવેનો ડબ્બો લગાડીને અને ડબ્બાની બે બાજુ કઠેરા મઢાવીને રહેઠાણને મોટું બનાવ્યું હતું. ડબ્બાની અડોઅડ કેબિન. કેબિન પ્રમાણમાં ખાસ્સી ઊંચી હતી. એનાં છવ્વીસ પગથિયાં કેટલીયે વાર ગણ્યાં હશે.

કેબિનમાં ત્રણ માસ્તરો, બેત્રણ પોર્ટરો અને એકાદ સફાઈવાળો, એમ કબીલો રહેતો. એ બધામાં જાણવાજોગ તો એક જ વ્યક્તિ – અને તે ડાહ્યાભાઈ માસ્તર : મારા બાપાના નિકટના દોસ્ત. 1902થી ત્યાં મેં જોયેલા. મારા, મારી બહેનોના, બાના, સૌના ડાહ્યાકાકા. જરા ભારે શરીર, મીઠી અવાજ, લહેરી જીવ, અને પાકા દુશ્મનનું પણ કામ કરી છૂટવાની નિઃસ્વાર્થી વૃત્તિ.

“કોણ, બાબુ આઈવો કે ? જા અલ્યા, ડાભઈ ! ઘેર જા, ને દાબડો લઈ આવ.” થોડી વારમાં મગનો દળ, થોડો તમતમતો ચેવડો ને પાંચસાત ‘કોપ’ ચાથી ભર્યો ચળકતો લોટો ટુવાલમાં બંધાઈને આવતાં “ચાલો, ઉડાવો” કહી બધાને ખવડાવતા. “એઈ જીવલા, ડાભઈ, કેમ આઘા ઊભા છો ? મારો ’લ્યા ફાકા. ખાશો તો નોકરી કરશો...”

ત્યાં ટનનન... કરતી ઘંટડી વાગ્યે જતી. “બાબુ, જો આ સાલી રેલવે. ત્રણ ત્રણ મિનિટે એને સનેપાત થાય ! હાં, ઊભો રહે – એલાવ, કોણ ગોધરાવાળો નીકળ્યો ? આવવા દે સાલાને ! ...હા, મોંમાં જરા ચેવડાનો ફાકો છે. જરા જંપીને બેસવા તો દો.”

ટર્કિંગ ટર્કિંગ... “પાછી લોથ જાગી ? આ તો વડોદરા – મૂળ સ્ટેશન બોલ્યું. આવો, તમેય આવો; બોલો ભઈ, શું છે ? ...હાં-હાં-હાં, એમ ? મોકલી આપો મારી પાસે, બરોબર ચોકી-પહેરામાં. હં... કંઈ નાઈખો તો નથીને ? ...ના, પીએ એવો તો નથી...”

“...હું અલ્યા ડાભઈ ! આ મઘાનું છે શું ? ઓજિન નીચે હૂઈ ગયો ! અલ્યા, મરવું કેમ તે પણ આપણે બતાવવું પડે ?”

“શા’બ ! બહુ દુઃખી માણહ સે.”

“તે ડાભઈ ! રેલવેમાં કોઈ તેં સુખી જોયો ? જેના દા’ડા ભરાયા હોય તે અહીં ચોટે. ભગવાને નરકની ખાણ અહીં જ બનાવી છે.”

“તે શા’બ, એણે આપઘાત કીધો ?”

“અરે હોય, ડાભઈ ! રેલવેનાં ઓજિન એટલાં દયાળુ છે એમ તું ધારે છે ? મરવા ગયો, પણ મર્યો નહિ.”

અને પછી સ્ટેશનથી ઓજિન આવ્યું તેમાં મઘાને લાવવામાં આવ્યો. એના પગે થોડું વાગ્યું હતું. હાથ પકડી એને દાદર ચડાવ્યો અને ડાહ્યાભાઈ સામે ખડો કર્યો.

“આ મઘો આવો, સાહેબ. લે અલ્યા, માફી માગ !”

“ના, ના. માફી કોની વળી ? બેસ મઘા. તમે બધાં છોડો એને. એ તો હું જોઈ લઈશ.”

એક દિવસ ડાહ્યાકાકા કહેતા હતા : “આ મઘાને પૈસા નથી જોઈતા, પગારમાં વધારો નથી જોઈતો; પણ ફક્ત હૂંફ જોઈએ છે. કોઈ એને મીઠી બોલ કહેનારુંય નથી. બે બૈરી અને છ છોકરાં. એક બૈરીએ આપઘાત કર્યો. એક છોકરો ટ્રેન નીચે કપાયો. બાકીના રોગે મૂઆ. અને જીવી ગયો એ એકલો. ત્રણચાર વાર મરવા ગયો, પણ ન મર્યો. એનાં સગાંબહાલાંમાં કોઈએ ચોરી કરેલી, તે ફોજદાર એની ઉપર નજર રાખે. ગામવાળા અતડા રહે. નજીકનું સગું કોઈ મળે નહીં. આજે દસબાર ભાખરા ટીપી રાખશે, તે ત્રણચાર દિવસ ચાલ્યા કરશે. શાકભાજીમાં અલ્લાયો. છ મહિનામાં એક દિવસ મેં એને મૂળા લાવતો જોયો છે, બસ !

“એને જીવવામાં રસ જ નથી. એક દિવસ શનિવારે મેં એને હનુમાન-દર્શન કરવા સાથે આવવા કહ્યું, તો કહે : અરે, શું માસ્તર સાયેબ ! હવે મારે હનમો કેવો ને દર્શન શેનાં ? વળી કંઈ ધરમધોન કરું અને મોત આઘું ઠેલાય, તો એટલી મારે ઉપાધિ ! ના ના, તમે જાઓ છો તો લ્યો, આ પૈસો નાંખતા આવજો ! અને મારા વતી કે’જો કે, હનમોદાદા, મઘલાનું મોત જરા વે’લું મોકલોને !”

ચન્દ્રવદન મહેતા

કોલેજોમાં પુસ્તક-ભંડાર

કેરળ રાજ્યમાં થોડાં વર્ષો પહેલાં મેં લગભગ દરેક કોલેજમાં એક સંગીન, સમૃદ્ધ, શિષ્ટ સાહિત્યનાં પુસ્તકોનો વેચાણ-સ્ટોલ જોયો હતો. આજે પણ હશે. કોલેજમાં ભણતા ગરીબ વિદ્યાર્થીઓમાંથી બે-ત્રણ વિદ્યાર્થીઓ એ ચલાવે. એમાંથી ઊપજતાં કમિશનમાંથી એ તેની ફી કાઢે. પુસ્તકો સારા પ્રમાણમાં વેચાય. કિશોરોને લગભગ ઘર આંગણે સારું સાહિત્ય મળે. કિંમતમાં પણ જરા વધારે સસ્તાં. કોલેજના ખાસ નીમેલા અધ્યાપકો એ ઉપર નજર રાખે. ગુજરાતની પ્રત્યેક કોલેજ, મોટી હાઈસ્કૂલોમાં આ પ્રથા દાખલ કરવા કટિબદ્ધ થઈએ. પહેલા વર્ષમાં સો, બીજે વર્ષે બસો – એમ હજારની સંખ્યામાં આવા સ્ટોલ નીકળે, તો પાંચ વર્ષમાં હજારો કિશોરોને આપણે સાહિત્યાભિમુખ કરી શકીએ. દશ વર્ષમાં તો વાયકવર્ગ ઓછામાં ઓછી ગણતરીએ પાંચગણો થઈ જાય.

ચન્દ્રવદન મહેતા

[ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખસ્થાનેથી : 1977]

ચમન મેં વિરાના દિલ

કવિ જગદીશ જોષીની જીવનલીલા 46 વરસની ઉંમરે સંકેલાઈ ગઈ. આ ગાળામાં એમણે ત્રણ કાવ્યસંગ્રહ આપ્યા. એમણે કવિતા લખવાનો પ્રારંભ મોડી ઉંમરે કરેલો. કવિને કાવ્ય મળ્યું એનો વિસ્મય આમ પ્રગટ થાય છે :

આ તો બીજમાંથી ફૂટી છે ડાળ,
કે એક એક પાંદડીમાં પ્રગટ્યું પાતાળ.

એમની કવિતામાં વેદનાનો ખટકો છે. કદાચ આ જિંદગી જીવવા જેવી નથી લાગતી. કવિ આમ તો દેખીતી રીતે સુખી હતા. કદાચર દેહ, વૈભવશાળી અવાજ, સંપત્તિની કોઈ કમી નહોતી, વ્યવસાયે શાળાના આચાર્ય-માલિક હતા. છતાંય જીવનમાં કશુંક ખટકતું હતું. કેટલીક વેદનાઓ એવી હોય છે કે કોઈને આંગળી મૂકીને બતાવી ન શકાય. જાણે કોઈ પૂર્વજન્મની વેદના લઈને જીવતા હોય, એમ કવિ કહે છે :

પણ
કોઈ તો કહો
- હું થીજી રહ્યો છું
કે ભડકે બળી રહ્યો છું ?

જગદીશ ગાતો પણ સારું. એનું એક પ્રિય ગીત હતું : ‘ચમન મેં રહકે વિરાના મેરા દિલ હોતા જાતા હૈ...’

સુરેશ દલાલ

[‘ઝલક તેરા’ પુસ્તક : 2004]

એક ભોળો ભાભો

એક ભોળો ભાભો મોટા ખેતરમાં માળે ચડી,
હરણને હાંકે અને પક્ષીને ઉડાડે છે;
જંગલી જનાવરોને બહુ બિચરાવવાને,
થીર રહી પોતે એક થાળી લૈ બજાવે છે;
એવે સમે ઊંટ આવી ખેતરમાં ખાવા લાગ્યો,
ભોળો ભાભો થાળી ઠોકી તેને બિચરાવે છે;
ત્યારે બોલ્યો ઊંટ મારે માથે તો ત્રંબાળુ ગાજે,
ઠાલો થાળી ઠોકે તે લેખામાં કોણ લાવે છે.

દલપતરામ કવિ

અનન્ય ચરિત્રરેખા

ચી.ના. પટેલ ગાંધીધેલા માણસ છે. મિત્રો મજાકમાં કહે છે કે એમને ગાંધી-વાચરસ લાગુ પડેલ છે. એ કંઈ પણ વાત કરતા હોય - ધર્મની, રાજકારણની, સાહિત્યની - દોસ્તોએવ્સકી કે દલપતરામ ઉપર લખતા હોય, એમાં ગાંધી આવ્યા વિના ન રહે. પણ બીજા ઘણા ગાંધીધેલાઓ તો હાથમાં આવી ગયેલું ગાંધીજીનું કોઈ પૂછડું પકડીને ચાલતા હોય છે, એમને આખા ગાંધીની ખબર નથી હોતી. ચી. ના. પટેલ એવા માણસ છે કે જેમને આખા ગાંધીની ખબર છે અને પાકી ખબર છે. પોતાની વાતમાં એ ગાંધીને લાવે ત્યારે એ ઉલ્લેખ સંપૂર્ણ અધિકૃત હોય, ગાંધીએ કયા પ્રસંગે અને ક્યારે આમ કહ્યું હતું એ તારીખ-વાર સાથે એ કહી બતાવે, ગાંધીના શબ્દો કયા હતા એ પણ એમને યાદ હોય. આથી જ, ગાંધી વિશે લખાયેલું કંઈ ચી. ના. પટેલ પાસે આવે એટલે એમની ઝીણી નજરને એમાં નાનીમોટી ભૂલો દેખાયા વિના ન રહે. ઉપા મહેતા જેવાં ગાંધીરંગે રંગાયેલાં ને રાજ્યશાસ્ત્રના અભ્યાસીના ગ્રંથમાં એમને હકીકતદોષો દેખાય અને આચાર્ય કૃપાલાનીને હાથે પણ ગાંધી કેટલેક ઠેકાણે ખોટી રીતે રજૂ થયા જણાય. ચી.ના.ના આધાર સાથેના ખુલાસા સાંભળીએ ત્યારે એમ લાગે છે કે ગાંધી વિશે લખાતું સર્વ કંઈ એમની નજરમાંથી પસાર થવું જોઈએ અને એની શુદ્ધિ કરવાનું કર્તવ્ય એમણે બજાવવું જોઈએ.

આવું તો ક્યાંથી થઈ શકે ? પણ ગાંધીજીનો એક અધિકૃત ચરિત્રગ્રંથ તો એમણે આપવો જ જોઈએ, એવું હું હંમેશાં માનતો રહ્યો છું.

આ સંયોગોમાં ધીરુભાઈ ઠાકર ‘ગુજરાતી વિશ્વકોશ’ માટે ચી. ના. પટેલ પાસે અધિકરણ લખાવી શક્યા, એ માટે એમને ખરેખર અભિનંદન ઘટે છે.

વિશ્વકોશનાં 44 પાનાં અને આશરે 35,000 શબ્દોમાં વિસ્તરતો ગાંધીજી વિશેનો આ લેખ વાંચતાં, પહેલાં તો મને લાગ્યું કે આ હકીકતખચીત વૃત્તાંતથી ગાંધીજીની મહત્તા અને એમનો પ્રભાવ યોગ્ય રીતે ઊપસે છે ખરો ? આરંભના “ભારતના રાષ્ટ્રપિતા અને વિશ્વવિખ્યાત સંત” એ શબ્દો અને અંતે ટૂંકમાં રજૂ થયેલી ગાંધીજીના યુગકાર્યની સંક્ષિપ્ત નોંધ બાદ કરીએ તો આખા લેખમાં નકરી દસ્તાવેજી માહિતી છે. એમાં ક્યાંય ગાંધીજી વિશે પ્રશસ્તિવચનો વેરાતાં જતાં નથી, ગૌરવગાન થતું નથી ને હકીકતોને રોમાંચકતાથી રંગવામાં આવી નથી. કોશરચનાની આવી પણ એક રીત હોય છે - કેવળ હકીકતો રજૂ કરવાની. ‘ઓક્સફર્ડ કમ્પેનિયન ટુ લિટરેચર’ શેક્સપિયર વિશે ‘એક નાટ્યકાર’ એટલું જ લખે, ‘મહાન’ કે ‘પ્રથમ પંક્તિના’ કે ‘વિશ્વવિખ્યાત’ એવું વિશેષણ પણ ન લગાડે. અને પછી એમની કોરી જીવનરેખા દોરીને જ સંતોષ માને. ગાંધીજી વિશેનો ચી. ના. પટેલનો આ લેખ એ શિસ્તનો છે. અને એનું મૂલ્ય એ શિસ્તના હોવામાં જ છે. ગાંધીજી કોઈ એક ચોક્કસ પ્રસંગે કેમ વર્ત્યા હતા કે શું બોલ્યા હતા કે એમનું દષ્ટિબિંદુ શું હતું એ જાણવા

માટે જેની પાસે નિશ્ચિત રીતે જઈ શકાય એવો આ લેખ થયો છે. એટલે ગાંધીજીવિષયક એક અત્યંત ઉપયોગી સંદર્ભસાધન આપણને હાથવગું થયું છે. સૌ ગાંધી-અભ્યાસીઓ ને ગાંધીપ્રેમીઓના હાથમાં એ હોવું જોઈએ. (ગાંધીચરિત : લે. ચી. ના. પટેલ)

જયંત કોઠારી
[‘વ્યાપન’ પુસ્તક]

સમજણ તે આપણા બેની

તારી તે હોડી ને મારાં હલેસાં છે,
દરિયો તે આપણા બેનો;
તારી તે ગાડી ને મારા છે ઘોડલા,
રસ્તો તે આપણા બેનો;
તારા બળદ ને મારાં હળલાકડાં,
ખેતર તે આપણા બેનું;
તારો તે ચાંદલો ને મારો સૂરજ છે,
આખું નભ આપણા બેનું.
તારી તે વાટ અને મારું છે તેલ મહી,
જ્યોતિ તે આપણા બેની;
તારું છે ફૂલ અને મારું પર્તગિયું,
મધુરપ તે આપણા બેની.

ચંદ્રકાન્ત શેઠ

આપણો

મીણબત્તીને સૂરજ માની જીવ્યા તે આપણો,
ને ફરીથી સ્વર્ણ-મૃગ પાછળ પડ્યા તે આપણો.ooo
સાત સાગર પાર જઈ સામે કિનારે ઊતર્યા,
ઝાંઝવાના એક બિન્દુમાં ડૂબ્યા તે આપણો.
આંખ સામે મોલ સુકાયા, ન આપ્યું બુંદ પણ,
ને ‘જટિલ’, રણ-રેતમાં વરસી પડ્યા તે આપણો.

‘જટિલ’

[‘કુમાર’ માસિક : 1977]

પાછલે બારણેથી

કેળવણી વધતી જાય છે, વાચકવર્ગ વધતો જાય છે, અને શહેરીઓ ઉપરાંત દૂર દૂરનાં ગામડાંની વસ્તીને પણ જીવન અંગેની જાણકારી વધારવાની જરૂરિયાત જણાવા લાગી છે. આ કારણે ગામડાંમાં પણ વર્તમાનપત્રો વંચાવા લાગ્યાં છે. વાચકોના અનેક વર્ગો હોય છે; તેમના રસ-શોખના વિષયો અનેક હોય છે. વાચકોનો વિશાળ સમુદાય પોતા તરફ આકર્ષાય તે માટે આપણાં દૈનિક વર્તમાનપત્રો વિશેષ કાળજી રાખે છે.

અર્થશાસ્ત્ર, રાજકારણ, વેપાર-ઉદ્યોગ, ખેતી-બાગાયત, સંસાર-સમાજ, સાહિત્ય, બાળસાહિત્ય, સ્ત્રીસાહિત્ય, રંગભૂમિ-ચિત્રપટ, ધર્મ, ઇત્યાદિ અનેક વિષયોનાં નાનાંમોટાં સામયિકો ગુજરાતીમાં છે. લગભગ એવાં બધાં સામયિકોના જેવી થોડી થોડી વાનગી પત્રમાં લેવાની એક રીતિ દૈનિકો અજમાવી રહ્યાં છે. ઇનામી શબ્દવ્યૂહોનો પ્રચાર ઘટી ગયો છે, પણ એક વાર કેટલાંક દૈનિકોનું એ એક આકર્ષણનું અંગ બની ગયું હતું. આજે પણ કેટલાંક પત્રો માટે રાશિવાર ભવિષ્ય એ આકર્ષક અંગ હોય છે. ધ્યેયલક્ષી મનાતા પત્રકારોને આ સંબંધે પ્રશ્ન પૂછીએ છીએ, ત્યારે તેઓ કાંઈક સંકોચાઈને જવાબ આપે છે, શું કરીએ ? વાચકો માગે છે ! એ જ રીતે ગુનાખોરીને પોષે એવી વાર્તાઓ, અદાલતોમાં ચાલતા મુકદ્દમાના અહેવાલો, સંસારસમાજના ગંદા ઝઘડાઓ, જાતીય મનોવૃત્તિને ઉશ્કેરનારી પ્રસંગકથાઓ, અને એ બધાં તત્ત્વને મોટાં મથાળાંથી તથા આકર્ષક શૈલીએ ગોઠવવાની કલાચાતુરી – એવું બધું વાચકોની અપરુચિને પોષવાની વર્ગણામાં આવે.

સમાચારોને ભોગે જુદા જુદા વિષયોના લેખો પાછળ જગ્યા રોકવામાં આવે છે ત્યારે સમાચારરૂપ મહત્ત્વનું અંગ પાંખું પડી જાય એ સ્વાભાવિક છે. ઘણાંખરાં દૈનિકોનું આ અંગ ઊણું અને ખામીભર્યું લાગે છે.

સમાચાર-વિભાગની ઊણપ ઉપરાંતની એક ખામી તેના લેખનની છે. અંગ્રેજીમાં આવેલા અહેવાલોના અનુવાદો ત્રૂટક અને ભૂલોવાળા હોય છે. પૂરી અને સાચી ખબર વાંચવા માટે સમજૂ વાચકો ગુજરાતી દૈનિકો ઉપર આધાર રાખતાં ડરે છે અને તેટલા પૂરતાં અંગ્રેજી દૈનિકો વાંચવા પ્રેરાય છે. અંગ્રેજી પત્રોનો સમાચાર-વિભાગ વધુ સમૃદ્ધ હોય છે. પહેલાંનાં પારસી માલિકીનાં દૈનિકોની ભાષા કરતાં આજની અખબારી ભાષા સુધરી છે, છાપભૂલો ઘટી છે એ ખરું છે. પણ મુંબઈ, અમદાવાદ, સુરત, વડોદરા અને રાજકોટનાં ગુજરાતી દૈનિકોનો પ્રચાર જોતાં તેમના સંપાદનની અને વાચનશુદ્ધિની ખામીઓ નીચું જોવાડાવનારી લેખાય.

પત્રોના પોતાના ખબરપત્રીઓ અને વૃત્તાંતનિવેદકોના સમાચારો ને વૃત્તાંતો પણ સારી પેઠે ખામીભર્યાં હોય છે. કોઈ વાર તેમાં અધૂરી માહિતી, ઉપલક્ષિયાપણું,

અપરસ અને અંગત રાગદ્વેષ પણ દેખાતાં હોય છે. કોઈ મોટી જાહેરખબરો આપનાર વેપારીની ઝેંશી વર્ષની જ્યારે માતા મૃત્યુ પામી હોય, ત્યારે પત્રમાં કાળી કિનારી વચ્ચે ‘શોકજનક અવસાન’ની ખબર છપાય અને નિર્માલ્ય જીવનરેખાને પ્રસિદ્ધિ અપાય, તે કેવા પ્રકારનું સમાચાર-સંપાદન સમજવું ? ન્યાતના શેઠના પુત્રના લગ્નોત્સવમાં હાજરી આપનારા લખપતિઓ અને અમલદારોની નામાવલિ, કોઈ ધર્મગુરુ કે પંડિતના આગમન-વિદાયની વિશેષણોથી ભરેલી પાચણ, એવું બધું વર્તમાનપત્રમાં ખડકવું એ સમાચાર-પસંદગી કરી લેખાય ? વાચકોના એક ટકાને પણ જે વાંચવામાં રસ નથી હોતો, જરૂર પણ નથી હોતી, એવા સમાચારો અને અહેવાલો વાચકોને માથે મારવા તેના જેવો પત્રની જગ્યાનો બીજો કોઈ દુરુપયોગ નથી.

અમદાવાદમાં મળેલી પહેલી પત્રકાર પરિષદના પ્રમુખ મહેરજીભાઈ માદને પોતાના ભાષણમાં પત્રકારોને એક ચેતવણી આપેલી : “તમારા પત્રમાં પાછલે બારણેથી સમાચારો અને લખાણો ઘૂસી ન જાય તે માટે સાવચેત રહેજો !” આ ચેતવણી અપાયાને અનેક દાયકા થવા આવ્યા, છતાં હરકોઈ માથાભારે વ્યક્તિ આવું ઘાલ-ઘૂસણ કરતી હોવાના બનાવો બન્યા જ કરતા હોય છે. આ ખામી દૂર થાય તો ઓછાં પાનાંની મર્યાદામાં રહીને પણ વર્તમાનપત્રો સમાચારનું પ્રમાણ ઠીક ઠીક રીતે જાળવી શકે.

દેશનાં વર્તમાનપત્રોના સંચાલનમાં આજે તેના વાચકોનો કશો અવાજ નથી. રેલવેના ઉતારુઓની સંસ્થા છે, તેવી વર્તમાનપત્રોના વાચકોની કાયમી સંસ્થા કેમ ન હોય ? વખતોવખત વાચકોની પરિષદ પણ મળતી હોય તો સંચાલકોને સજાગ રાખવા જેટલી સિદ્ધિ તો જરૂર મેળવી શકે.

ચુનીલાલ વ૦ શાહ

સૌ જનના સુખ કારણે, કીધું જે કંઈ કામ;
ધરણી તળમાં ધન્ય તો, નિર્મળ તેનું નામ;
એવા જનનો જગતમાં, કરવો જશ વિસ્તાર;
આપ્યો મુજને ઈશ્વરે, એ માટે અવતાર.

દલપતરામ કવિ

નહિ છૂપે

બધું છૂપે, છૂપે નહિ નયન ક્યારે પ્રણયનાં.

સુન્દરમ્

થોડાં આંસુ, થોડાં ફૂલ

મારે રંગભૂમિના નટ થવું હતું. એનું આકર્ષણ, કોણ જાણે કેમ, મને બાળપણથી હતું.

મારો જન્મ થાય એ પહેલાં, 1853માં, ગુજરાતી રંગભૂમિની શરૂઆત થઈ ચૂકી હતી. રંગભૂમિની સ્થાપના મુંબઈના શિક્ષિત પારસીઓએ કરી હતી. આ શોખીન કલાકારોએ પારસી ગુજરાતીમાં નાટક ભજવવાની પહેલ કરી. એમને જોઈ શોખીન હિન્દુઓ પણ શુદ્ધ ગુજરાતીમાં નાટક ભજવવા બહાર પડ્યા હતા. 1889માં મુંબઈ ગુજરાતી નાટક મંડળીનો જન્મ થયો. મારો જન્મ પણ આ જ સાલમાં થયો હતો.

મારા દાદા ત્રિભુવનદાસે સંગીતની સાધના કરી કીર્તિ વધારી હતી. અમારી જ્ઞાતિમાં, રાજ્યમાં અને ખાસ કરીને જૈનોમાં તેઓ જાણીતા ગવૈયા હતા. એમના પિતા મનસુખ ઠાકોર, પ્રદાદા જગન્નાથ ઠાકોર એ એમના સમયમાં વિખ્યાત ગાયકો હતા. ઉપરાંત જૈન શાસ્ત્રો ભણેલા, જૈન કથાઓ અને રાસોના ગાયકો તેમ જ લલિયા હતા. મારા દાદાના સંગીતની સૂરાવલિમાં ઊછરી મારો અંતરનટ તૈયાર થતો હતો પા પા...પગલીએ....

શૈશવની ઘણી સવારો દાદાના સુમધુર સંગીતના આલાપ સાંભળવામાં પસાર થતી. દાદા જ્યારે આનંદધનજીનાં પદો ગાતા ત્યારે ભક્તિના વાતાવરણથી ઘર ભરાઈ જતું. મારા પિતા પણ કોઈક વાર તાનપૂરાનો સાથ આપતા. આ વખતે અમારું ઘર જાણે સંગીતનો અખાડો બની જતું. રોજના આવા અભ્યાસને લઈને ઘરના નાનામોટા સૌના કાન સારા-નરસા ગવાતા સંગીતને પારખતા થઈ ગયા હતા.

નિશાળ મને કેદખાના જેવી લાગતી હતી. પરિણામે ઘણી વાર ઘેરથી નિશાળે જવાનું કહી દેળિયા તળાવના સામા કિનારે ગરનાળાં છે ત્યાં છુપાઈ રહેતો. પાસેના મંદિરમાં અવારનવાર ઊતરતા બાવાઓની દિનચર્યા જોયા કરતો. તેઓની સ્નાન, પૂજા અને સેવાવિધિ બારીકાઈથી નિહાળવામાં મને આનંદ આવતો. તેઓ ઘણી વાર ‘રામાયણ’ વાંચતા, ત્યારે એમની સામે બેસીને ધ્યાનપૂર્વક શ્રવણ કરતો. આ વખતે મનમાં એવા તરંગો આવતા કે આપણે પણ બાવા હોઈએ તો કેવું સારું ! આ સમયમાં મને કથાવાર્તા સાંભળવાનો સારો જેવો શોખ હતો. આમાંથી નાટક-ભવાઈ તરફ આકર્ષાયો હતો. સંગીતનું મને જ્ઞાન ન હતું, છતાં કર્ણપ્રિય અને તાલબદ્ધ સંગીત મને આકર્ષતું. મારી ઉંમરના બીજા છોકરાઓ કરતાં આની અસર મારી ઉપર તીવ્ર થતી હતી.

આવા જલસા મારી પડોશમાં વારંવાર થતા હતા. અમારા ઘરની પાસે ભોજક મોહનલાલ વૈદ્ય રહેતા હતા. કોઈ પણ જ્ઞાતિભાઈ નાટકમાંથી રજા ઉપર આવ્યો હોય, સંગીત, નૃત્ય કે કથકી અદાકારી જાણતો હોય તો જ્ઞાતિભાઈઓને આમંત્રણ

આપી તે એનો જલસો ગોઠવતા. આમાં હું હાજર રહેતો હતો. એવી જ રીતે અમારા ગોર્વિંદ ચકલાના ચોકમાં ભવાઈ થતી ત્યાં પણ જતો હતો. અને ગામમાં રામલીલા આવે ત્યારે તો મારા આનંદનો પાર રહેતો ન હતો. રામલીલાના પડદા પરનાં મહેલો, જંગલો, પર્વતો, નદીઓ અને બીજાં અનેક પ્રાકૃતિક દૃશ્યો ઉપરાંત વિવિધ વેશપરિધાન કરી આવેલાં રાજા, રાણી, રાજકુંવર, રાજકુંવરી આ બધાં મને સાચાં લાગતાં હતાં. બીજા કોઈએ એનો સ્વાંગ લીધો છે એમ લાગતું ન હતું.

શાળામાં બેઠો હોઉં ત્યારે વાજતેગાજતે રાત્રે ભજવવાના નાટકની જાહેરાત માટે ફરતા વિદ્યુષકને જોઈ મને કંઈ ને કંઈ થઈ જતું. પાણી પીવા જવાનું બહાનું કાઢી શાળામાંથી છટકી જતો. વિદ્યુષક પાછળ ગામમાં રખડતો અને રામલીલાના માંડવા સામે આસન જમાવતો. એમની રાતની તૈયારી જોવામાં નિશાળ, ઘર, ભૂખ-તરસ બધું ભૂલી જતો. અને ક્યારે રાત પડે અને ખેલ જોવા મળે એની ઉત્સુકતામાં દિવસ ઝડપથી પસાર થઈ જતો.

આ ઉપરાંત દાદાની લાગવગથી મેં બેચાર નાટકો જોયાં હતાં. અને આ પછી મારા પાડોશી માળીની ઓસરીમાં નાનો માંડવો બાંધી કપડાંના પડદા લટકાવી જાડા કાગળનાં રાજારાણી બનાવી, જોયેલા ખેલનાં પાત્રોનું અનુકરણ કરતો. એનો સંચાલક, દિગ્દર્શક અને પ્રેક્ષક પણ હું પોતે જ હતો.

મારા અંતરનટને તૈયાર કરવામાં બહુરૂપીના વેશ, નળદમયંતીની કથા, ઈલાચીકુમારનું ચિત્ર, હરિશ્ચંદ્રનું નાટક વગેરેએ મહત્ત્વનો ભાગ ભજવ્યો છે. એકધારી રીતે વહેતા જીવનને નાવીન્ય બક્ષનાર મનોરંજન પ્રત્યેક યુગ પોતાની આગવી રીતે મેળવી લે છે. મારા બાલ્યકાળમાં મારા ગામમાં પણ બહુરૂપી આવતા. તેઓ વિવિધ વેશપરિધાન કરી વાચિક તેમ જ આંગિક અભિનય દ્વારા પાત્રને સજીવ બનાવતા. એમની વેશભૂષા અને અભિનય ઘણી વાર એવાં તો સચોટ લાગતાં કે બાળમનને આ બધું અવલોકવાની સ્વાભાવિક રીતે જ મગ્ન આવતી.

મારા મન ઉપર કથાવાર્તાની તીવ્ર અસર થતી હતી અને લાગણીના પૂરમાં હું ઝડપથી ખેંચાઈ જતો હતો. આવું એક આખ્યાન સાંભળવાનો બનાવ મારા મોસાળમાં ઊંઢાઈ ગામમાં બન્યો હતો.

રોજ વાળુપાણી પતાવ્યા પછી મારા પિતા અમને કંઈક વાંચી સંભળાવતા. તે ચાંદની રાતે પિતા દીવીના અજવાળે મહાકવિ પ્રેમાનંદકૃત ‘નળાખ્યાન’ સંભળાવતા હતા. આખ્યાનમાં નળને દમયંતી ઉપર શંકા આવવાનો પ્રસંગ આવતાં એને છોડીને નળ ચાલ્યો જાય છે, દમયંતી વનમાં હૃદયદ્રાવક કલ્યાંત કરે છે – આ કડવાં વંચાતાં હતાં :

વૈદર્ભિ વનમાં વલવલે, ઘોર અંધારી રાત,

ભામિની ભય પામે ઘણું એકલડી રે જાત...

આ કડવાં સાંભળી મારી ધીરજ ખૂટી ગઈ. નળ-દમયંતીનો આ પ્રસંગ મારી

નજર સામે ખડો થતાં હું ચીસ પાડીને રોવા લાગ્યો. અચાનક જ ચીસભર્યાં રુદનને કારણે વહેમ અને ગભરાટથી મારાં બાએ મને છાતી સરસો ચાંપી દીધી અને “શું થયું ? શું થયું, ભાઈ ?” આમ પૂછવા લાગ્યાં. કડવાં સંભારી હીબકી હીબકી હું રોવા લાગ્યો. આથી બધાં ગભરાઈ ગયાં. મારા મામા, મને કંઈક કરડવું હશે એમ માની દીવાને અજવાળે ઉપરનીચે શોધવા લાગ્યા. પિતા સફાળા ઊભા થઈ મારા હાથપગ તપાસવા લાગ્યા. ઝેરી ડંખની કલ્પનાથી બાના હોશકોશ ઊડી ગયા. આમ રંગમાં ભંગ પડ્યો. અંતે મારો ડૂમો બેસતાં હું શાંત થયો. ત્યાર પછી મેં જણાવ્યું કે, કશું કરડવું નથી; એ તો નળરાજાએ દમયંતીને છોડી દીધી એના દુઃખથી હું રોતો હતો !

પિતાની આખ્યાનગાન સમયની લાક્ષણિક મુદ્રાઓ, ભાવવાહી ગાન, પ્રસંગને તાદાત્મ્યભરી રીતે રજૂ કરવાની સચોટ શૈલી, આ બધાંની મારા ઉપર અસર થઈ હશે. દમયંતીની વિરહવેદના હું કદાચ તે સમયે નહિ સમજ્યો હોઉં. પણ “હો નળ, હો નળ બોલતી, બીજો નહિ ઉચ્ચાર”ના ગાન સમયે પિતાની આંખનાં આંસુએ મને લાગણીવિભોર બનાવ્યો હશે. નટને ઉપયોગી અને આવશ્યક એવી રજૂઆત કરવાની શક્તિ આવા પ્રસંગો દ્વારા મને મળી હશે એમ આજે લાગે છે.

આવો જ વાર્તા સાંભળવાનો પણ મને શોખ હતો. એના છપ્પા, કવિત, આપમેળે કંઠે થઈ જતા હતા. વાર્તાનો પ્રવાહ મને રસમાં તરબોળ કરી નાખતો હતો.

મારી આ અવસ્થા દરમિયાન ‘હરિશ્ચંદ્ર’, ‘માનટુક માનવતી’ અને કેશવલાલ અધ્યાપકકૃત ‘સંગીત લીલાવતી’ નાટક જોવાનો મોકો મળ્યો હતો.

આમ મારી નવ વર્ષની ઉંમર દરમિયાન હું નાટકના મંડપોની સામે જઈ બેસી રહેતો, દિવસ દરમિયાન થતી રંગીન તાલીમ જોયા કરતો. નટોનો પહેરવેશ, એમની ચાલ, એમની છટા – આ બધું મારા બાળમાનસને ખૂબ ગમવા લાગ્યું.

જયશંકર ભોજક, ‘સુંદરી’

[‘થોડાં આંસુ, થોડાં ફૂલ’ પુસ્તક]

મઘમઘ

યાદ થકી હું મઘમઘ થાતો,

તમને બાકી ક્યાં અડકેલો ?

શ્યામ સાધુ

ભગવાન આપણને સ્મૃતિ આપે છે,

જેથી પાનખરમાં પણ આપણે ગુલાબોને માણીએ.

જવાહરલાલજી જેવો વ્યક્તિત્વનો વૈભવ જવલ્લે જ પ્રગટ થતો હોય છે. બુદ્ધિની - વૈજ્ઞાનિક બુદ્ધિની તેજસ્વિતા અને હૃદયની અભિજાત સુકુમારતા એમનામાં ઝલમલ ઝલમલ થતી. પણ કદાચ એમની મુખ્ય શક્તિ હતી ભાવનાની. સહાનુકંપાનો સ્રોત એમનામાં અવિરતપણે વહેતો.

હિંદ નેહરુને અશોક અને અકબર, એ ઉદારદિલ રાજર્ષિઓ સાથે સંભારશે. નેહરુ પોતાને પૂર્વ અને પશ્ચિમના વિચિત્ર મિશ્રણ તરીકે ક્યારેક ઓળખાવતા. એક રીતે યુવક નેહરુ પશ્ચિમની ભારતને ભેટ હતા, પણ શાંતિપુરુષ મહામાનવ નેહરુ એ બુદ્ધ અને ગાંધીના ભારતની જગતને અનોખી બક્ષિસરૂપ હતા. ભારતવાસીઓના હૃદયસિંહાસને વિરાજતા એ મહામાનવના અવાજમાં જગતને મૈત્રી-કરુણાનાં મૂલ્યોનો ઉદ્ઘોષ સંભળાતો અને એના ઘા જાણે રૂઝાતા, એની આશા જાણે પાંગરતી.

આખા જગતનું એક રાજ્ય સ્થપાય, એ સમય આ અણુયુગમાં હવે ઘણો દૂર ન હોવો જોઈએ. જગતરાજ્યનો ઇતિહાસ લખાશે ત્યારે તેના પ્રથમ પ્રકરણમાં નેહરુનું નામસ્મરણ થશે. એવા એક સાચા જગત-રાજપુરુષ એ હતા.

ઉમાશંકર જોશી

['હૃદયમાં પડેલી છબીઓ' : દ્વિતીય ખંડ]

ગઝલ

જૂઠનાં આ દૃશ્ય ચાલે ક્યાં સુધી ?
સાચનો પડદો પડે ના ત્યાં સુધી.
આયનાઓ સાથ આપે ક્યાં સુધી ?
ઘટ્ટ અંધારું ઢળે ના ત્યાં સુધી.
હસ્તરેખાઓમાં શ્રદ્ધા ક્યાં સુધી ?
મુઠ્ઠીઓના બંધ ઊઘડે ત્યાં સુધી.
શબ્દના સૌ ખેલ ચાલે ક્યાં સુધી ?
મૌન ના મૂકે મલાજો ત્યાં સુધી.
તો તમારો સાથ - બોલો ક્યાં સુધી ?
ભૂલા પડ્યાનું ભાન આવે ત્યાં સુધી.
ખોજ બીજાની કરીશું ક્યાં સુધી ?
આપણે ખોવાઈએ ના ત્યાં સુધી.

જ્યંત પાઠક

['સમર્પણ' પખવાડિક : સંવત 2031]

હું વણિક કુટુંબનું સંતાન. વિદ્યાના સંસ્કાર ઘરમાં નહીંવત્. પિતા સાવ બાળપણમાં ગુમાવેલા. પિતાને સ્થાને જેમને અમે ગણતા તે બાપુજી(પિતાના મોટા ભાઈ)એ થોડો સમય શિક્ષકપદું કરેલું. મારા મનમાં ઊંડી વસી ગઈ એમની સરળ સત્યનિષ્ઠા. બા મોટા અક્ષરો વાંચવા જેટલું શિક્ષણ પામેલાં, પણ રૂઢિપ્રયોગો-કહેવતોનો ભંડાર. મને લાગે છે કે સાહિત્યનો ને વિદ્યાનો રસ મારામાં આજુબાજુના વાતાવરણમાંથી જ સિંચાયો હશે. માણસમાં સ્વભાવગત કંઈક હોય છે અને એને અનુરૂપ પોષણ એ આજુબાજુથી ખેંચી લે છે. શિક્ષણે મને ઘણું આપ્યું છે, પણ મારી સિદ્ધિના મૂળમાં કંઈક સ્વભાવગત - કહો કે ઈશ્વરદત્ત હોવા સંભવ છે.

જમીનના તળમાંથી ફૂટતી સરવાણી બહારથી આવી મળતાં ઝરણાંઓથી પુષ્ટ બની વિશાળ પ્રવાહનું રૂપ પકડે છે ત્યારે કેટલું એનું પોતાનું અને કેટલું બીજાનું, એ કહેવું મુશ્કેલ હોય છે. તેમ જ જીવનવિકાસનું પણ છે.

રામનારાયણ પાઠક એક આદર્શ વિવેચક તરીકે મારી સામે રહ્યા છે - તત્ત્વગ્રહણની સૂક્ષ્મ શક્તિ અને એ તત્ત્વગ્રહણને સ્વચ્છ રીતે ઝીલી બતાવતા ગદ્યને કારણે. મારા સ્વભાવે એમનામાંથી પોષણ મેળવ્યું. અમારા સમાનશીલનો પાયો આ હોવાનો સંભવ છે : વસ્તુને બરાબર સમજવી અને સમજીને લખવું. સમજાયું હોય એ લખવું. સમજાયું હોય એ લખીએ તો બીજાને સમજાય જ. લખાણની દુર્બોધતા ઘણી વાર વસ્તુની અધૂરી પકડ, અપર્યાપ્ત સમજને કારણે હોય છે.

જ્યંત કોઠારી

લોકોને સાહિત્ય તરફ વાળવા

ગુજરાતી વિવેચન શબ્દાળુતામાં રાચતું દેખાય છે. કહેવાનું ઓછું હોય ને ઘટાટોપ વધારે હોય. આવું બધું જોઈએ ત્યારે થાય કે સીધી સરળ ભાષા લખવી એ ખરેખર અઘરું કામ છે, ને અઘરું લખવું એ સહેલું કામ છે. સીધી, સરળ અભિવ્યક્તિ વિચારની ચોકસાઈ ને ચોખ્ખાઈ વિના સંભવતી નથી.

અખબારી કોલમની લખાણની ગુણવત્તા પર અસર જરૂર થાય છે. એમાં સુરેશ જોશી પણ અપવાદ નથી. લખવા પાછળ જે દષ્ટિ તથા ખંત હોવાં જોઈએ, તે આપણા કટારલેખકોમાં નથી. કેટલાક તો ચાર-ચાર પાંચ-પાંચ છાપાંઓમાં લખતા હોય છે. પછી ગુણવત્તા જળવાય કઈ રીતે ?

વધારે લોકો સુધી પહોંચી શકે એવાં સામયિકો ખૂટે છે. લોકો સુધી જે પહોંચે છે તે સાહિત્યિક નથી હોતાં. અને જે સાહિત્યિક છે તેની ભાષા એવી છે કે લોકો સમજી ન શકે. બે વચ્ચે સમન્વય રચાવો જોઈએ. 'મિલાપ' એ કામ કરતું હતું.

હવે આપણી પાસે એવું સામયિક નથી. લોકોને કલા અને સાહિત્ય તરફ વાળવા એ જ સવાલ છે. લોકો પુસ્તકો લેવા ન આવે, તો તમે લોકો પાસે પુસ્તકો લઈ જાઓ. ‘લોકમિલાપ’ એ કામ કરતું આવ્યું છે.

જયંત કોઠારી

પારિતોષિકોનું મૂલ્ય

પુરસ્કારો-પારિતોષિકો જે-તે વ્યક્તિના કાર્ય તરફ લોકોનું ધ્યાન ખેંચવાનું કાર્ય કરે છે. પણ આવી ઘટના કેવળ કામચલાઉ હોય છે અને અંતે તો માણસ એના કાર્યથી જ ઊભો રહેતો હોય છે. [વળી] સમાજની બધી પ્રતિભાઓને કંઈ પોંખી શકાતી નથી. ઘણી પ્રતિભાઓ અને ઘણાં સત્કાર્યો પોંખાયાં વિનાનાં રહી જતાં હોય છે. ઘણાંની જાણ પણ થતી નથી. ઘણાં સુંદર કાર્યો પોંખાવાની અપેક્ષા વિના થયાં જ કરતાં હોય છે.

બીજી પણ વાત છે. ઇનામ-અકરામની વ્યવસ્થામાં આકસ્મિકતા ટાળી શકાતી નથી. અંગત રુચિનો ને કેટલીક વાર અંગત સંબંધનો પ્રભાવ ટાળી શકાતો નથી. વળી માણસમાં ઇનામ-અકરામ માટેની લાલસા પણ હોય છે. આ સ્થિતિ કેટલીક વાર ખટપટોને પણ અવકાશ આપે છે. ઇનામ-અકરામો કેટલીક વાર અયોગ્ય સ્થાને અપાતાં પ્રતીત થાય છે. પારિતોષિકો-પુરસ્કારો કેટલીક વાર ખોટાં મૂલ્યો ઊભાં કરતાં લાગે છે.

જયંત કોઠારી

સત્યકામ વિદ્યાપુરુષ : જયંત કોઠારી

સત્ય જ એમનો દેવ અને કર્મ એમની દેવી. જે કામ હાથમાં હોય તેમાં ઊંડાં ઊતરવાનું, સૂક્ષ્મદર્શક કાર્યથી એનું પરીક્ષણ કરવાનું અને ચોક્કસ તારણો આપવાનાં – આ એમની કાર્યપદ્ધતિ રહી. તારણ પર ન પહોંચે ત્યાં સુધી ચેન ન મેળવે. હંમેશાં કહે કે કોઈ પણ વિષય પોતે નાનો કે મોટો હોતો નથી; તમે એ વિષયનું શું કરો છો એ મહત્ત્વનું છે.

કીર્તિદા શાહ

વ્યવસ્થાશક્તિ, સતત મચી પડવાની વૃત્તિ, ખંત, પોતાની આસપાસની વ્યક્તિઓમાં વિશ્વાસ ઊભો કરી દરેકની શક્તિને ઓળખી એ પ્રમાણે કામ લેવાની આવડત, નિર્ભયતા વગેરે સંઘનેતૃત્વના ગુણો એમનામાં હતા. પોતાને સાચું લાગે તો એ માટે લડવાનું એમના સ્વભાવમાં હતું.

જયંત ગાડીત

વિદ્યાર્થીઓ જયંતભાઈના અપાર વાત્સલ્યથી ભીંજાઈને એમનું ઋણ ચૂકવવા તત્પર બનતા, ત્યારે તેમને સમજાવતાં જયંતભાઈ કહેતા : “કેટલાંક ઋણ કદી ચૂકવાતાં નથી. નિષ્ઠાથી અધ્યાપન કરવું, એ જ ગુરુના ઋણનો પ્રત્યુત્તર છે. કોઈકનું ઋણ તમારા પ્રત્યે ચૂકવતો હું, ને એ ઋણ બીજા પ્રત્યે ચૂકવતા તમે – આ સંબંધો વર્તુળાકાર છે.”

દર્શના ધોળકિયા

સત્યકામ વિદ્યાપુરુષ જયંત કોઠારી ગુજરાતીના અધ્યાપકને પદેથી પ્રમાણમાં વહેલા નિવૃત્ત થયા હતા, છતાં છેવટ સુધી શિક્ષક રહ્યા હતા, 71 વર્ષની વયે [2001માં] અવસાન થયું ત્યારે પણ સૌ પ્રથમ તેઓ એક વિદ્યાર્થી હતા.

દીપક મહેતા

જયંત કોઠારીને નગીનદાસ પારેખ કે હરિવલ્લભ ભાયાણીની શ્રેણીમાં મૂકી શકાય. નગીનદાસ પોતાના સંસ્કૃત કાવ્યશાસ્ત્ર વિષયક ગ્રંથ છપાય તે પહેલાં જયંત કોઠારી વાંચી જાય એવી ઇચ્છા રાખે. અમુક લખાણો એકબીજાને વાંચી સંભળાવવાની આદત આ ત્રણે વિદ્વાનોમાં હતી.

જયંત કોઠારી ગુજરાતીના અધ્યાપક હતા અને એમની ચિંતા, વિદ્યાર્થીઓને અધિકૃત અધ્યયનસામગ્રી કેમ ઉપલબ્ધ થાય તેની રહેતી. એ સામગ્રી મેળવી આપવા એમણે પુસ્તકો તૈયાર કર્યાં. એમાં એમની વિદ્યાર્થી-પ્રીતિ જ પ્રગટ થતી જોવા મળે. જેમ વિદ્યાર્થી માટે તેમ અધ્યાપકો માટે, પોતાના વિષયની સજ્જતા વધે એ માટે ‘ગુજરાતીનો અધ્યાપક સંઘ’ દ્વારા તેમણે પ્રયત્નો કરેલા. એક ઉત્તમ અધ્યાપકનું કાર્ય, સઘન અધ્યયન પરંપરાને જીવંત રાખનાર છાત્રો તૈયાર કરવાનું પણ છે. જયંતભાઈએ જે કેટલાક છાત્ર તૈયાર કર્યાં છે, તેમાં કીર્તિદા જોશી [શાહ] અને દર્શના ધોળકિયા ગુરુપરંપરાને ચલાવે એ રીતે સજ્જ થયાં છે.

ભોળાભાઈ પટેલ

વિદ્યા કે સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં કશું પણ ખોટું કે ધોરણ વિનાનું થતું હોય તે એ સાંખી શક્તા નહીં. એ વિશે સ્પષ્ટપણે કહેતાં લાભ-હાનિનો વિચાર કરનારી કોઈ વ્યવહારુતા વચ્ચે આવતી નહીં. છતાં જ્યંતભાઈના કોઈ કથન પાછળ કશો દુરાશય કોઈએ જોયો નથી, કેમ કે કોઈ પણ તીવ્રતાની પાછળ એમની ઊંચી સત્યનિષ્ઠા પડેલી હતી.

અધિકૃત ને ઉત્તમ અભ્યાસ-સામગ્રી વિદ્યાર્થીઓને સુલભ કરી આપવી, એને જ્યંતભાઈ અધ્યાપકનો ધર્મ સમજતા. અનેક સામયિકો-પુસ્તકોમાં વેરાયેલી લેખસામગ્રીને સંમાર્જિત-સંપાદિત કરીને તેમણે કરેલાં સંપાદનો તેમની સંપાદનશક્તિનાં ને સાચી વિદ્યાર્થીહિત-ચિંતાનાં દર્ષાંતો છે.

રમણ સોની

[‘અપ્રગટ જ્યંત કોઠારી’ પુસ્તક]

શેણે ?

મન મતવાલું માને શેણે ?
ઘાવ ઝીલે એ વજજરના ને
ભાંગી પડે મૂઠું વેણે :
મન મતવાલું માને શેણે ?
સાત સમંદર પાર કરે, ને
ડૂબે ઝાકળબિન્દુ;
અગ્નિભડકે બળે નહિ એ,
સળગે શીતલ ઇન્દુ.
ઉગ્ર તૃષ્ણા ઓલાશે ક્યાંથી,
છો ઘન વરસે નેણે :
મન મતવાલું માને શેણે ?
ગિરિવર સરખો બોજ ઉઠાવે,
પુષ્પ તળે કચડાતું;
ઝેરઘૂંટડા જીરવી જઈને,
અમી છલોછલ પાતું.
ચ્છાદ્ય ભવોભવ એ નિષ્કુરને
દીધી વેદના જેણે :
મન મતવાલું માને શેણે ?
જ્યંત પલાણ

સાચના શહીદ

પૂર્વ પંચમહાલના વનાંચલનો એક વિસ્તાર પહેલાં દેવગઢબારિયાના દેશી રાજ્યની હકૂમત હેઠળ હતો. વસ્તી મોટે ભાગે કોળી, ધારાળા, બારૈયા ને આદિવાસીની.

આ પ્રદેશની પ્રજાને મન થાણું એટલે યમસદન ને સરકારી નોકર એટલે જમડા. એમની નજરે ચડવાનું એ બને તેટલું ટાળે. આદિવાસી જંગલમાં વાઘવરુનો એકલે હાથે સામનો કરે, અંદર અંદર ઝઘડો થતાં સામાને ઝટકાવી નાખતાં વિચાર ન કરે, પણ ખાખી ડગલી જુએ કે થરથર કંપે. દરેક ખાખી ડગલીવાળો માણસ એક રાજા છે : એ તમારાં મરઘાં-બકરાં માગે તો આપવાં પડે; એ તમારી સ્ત્રી, બહેન કે દીકરીની લાજ લૂંટે તો તમારે લાચારીથી જોઈ રહેવાનું. અહીં દમન એ જ કાયદો છે, ભયંકર અન્યાય એ જ વ્યવસ્થા છે.

એક વાર થાણામાંથી ભરણાની રકમ ઊપડી ગઈ; હશે પાંચસો-છસો રૂપિયા. ચોરીની ફરિયાદ પાટનગર પહોંચી. પોલીસવડા યારમહમ્મદને તપાસ માટે મોકલવામાં આવ્યા. એમણે રાજગઢ થાણામાં મુકામ નાખ્યો. યારમહમ્મદની બાહોશી વખણાય. એ ચોરી ન પકડી શકે એવું બને જ નહિ, એવી એમની છાપ. આ છાપ કાયમ રાખવા એમણે કમર કસી. બીજે જ દિવસે શક પરથી બે માણસોને પકડવામાં આવ્યા : એક ગોઠ ગામના નાનિયાને (ચોરીના બનાવ વખતે એ કોઈ કામ અંગે થાણે આવેલો) ને બીજા ઘોઘંબાના પટાવાળા રામલાને. બન્નેને પહેલે દિવસે હેડમાં પૂર્યાં. એમણે ગુનો કબૂલ ન કર્યો. બીજે દિવસે એમને એક ઓરડીમાં પૂરીને મારવા લીધા. છાતી ઉપર ચડી બેસી મોં ઉપર મુક્કા મારે, નાગા કરી ગુહ્ય ભાગમાં લાતો મારે, છાતી ઉપર લાઠી મૂકી બે છેડે બે જણા બેસે. પોલીસના ભેજામાં યાતના આપવાની જે કોઈ યુક્તિ સૂઝે તે અમલમાં મૂકવામાં આવે. પણ આ બે જુવાનોએ ગુનો કબૂલ ન કર્યો તે ન જ કર્યો. એમનો એક જ જવાબ હતો : “અમે લીધા નથી, પછી ચમ કરીને હા કહીએ ?”

એક બપોરે નાનિયો ઉતાવળે પગલે અમારા ઘર આગળથી થાણામાં જવા નીકળ્યો. બાને થયું કે, લાવો પૂછીએ તો ખરાં કે શું કરે છે ? “કેમ નાનભઈ !” કહ્યું એટલે ઓટલે ચડ્યો. “હારુ બા.” “તમને, અલ્યા, ત્યાં શું કરે છે થાણામાં ?” “અરે બા, વાત જ જવા દો ! પૂર્વ જનમનાં પાપ હશે તે ભોગવવા વારો આવ્યો, નકર આ જનમારે તો અધરમ નથી કર્યો. બે વાર ખાવા છોડે છે – ઘેર રોટલા ખાવાના ને થાણામાં માર ખાવાનો.” બાની નજર એના મોં પર ગઈ એટલે નાનભાઈએ કહ્યું, “આ જુઓને બા, કાલે એવી ઝાપોટ મારી કે મારા બે દાંત પડી ગયા; જુલમનો પાર નથી. હશે, કરમના લેખ ભોગવ્યા વગર છૂટકો નથી.” બાને દયા આવે છે, એ કહે છે, “પણ તું હા કહી દે ને, એટલે આ મારપીટ તો બંધ

થઈ જાય !” “એવું તે ચેમ કહેવાય, બા ? લીધું ના હોય ને માથે ચેમ ઓઢી લેવાય ? એક તો આબરૂ જાય ને પાછા જૂઠું બોલી ભગવાનના ગુનેગાર થઈએ તે જૂઠું. એ પાપમાંથી કયે ભવ છૂટીએ પાછા ? જે નસીબમાં હશે તે થશે.”

શૈશવમાં જોયેલું નાનિયાનું મુખ ભુલાતું નથી. એ ઉતાવળી, ધરતી ધ્રુજાવતી, ઉઘાડા પગની ચાલ, એ કપાળ ઉપર હીંચકા ખાતા વાંકડિયા વાળ, એ વૃશસ્કંધ પડછંદ શરીર, સત્યને ખાતર રોજ રોજ નિયમિત થાણે હાજર થઈ અમાનુષી માર ખાવાની એની ધીરતા-દૃઢતા, “લીધા ના હોય ને માથે ચેમ ઓઢી લેવાય ?” એવાં એનાં સત્યાગ્રહ-વચનો : આ બધાંએ મારા શિશુચિત્તમાં સાચના એક શહીદની મૂર્તિ સ્થાપી દીધી છે. નાનિયાનું શરીર મજબૂત, ને મારનાર હાર્યા અને આખરે એને છોડી મૂક્યો. પણ પેલો રામલો – પહેલેથી જ ભાંગેલા શરીરનો સળેકડા જેવો, તે એનાથી કેટલું સહન થાય ? એક સવારે વાત આવી કે રામલો કોટડીમાંથી રાતોરાત ભાગી ગયો ! એનો પત્તો ન મળ્યો. બિચારો રામલો ! ત્રાસથી નાસી તો ગયો – પણ બીજી દુનિયામાં.

જયંત પાઠક

કવિતા

ચોકની વચ્ચે ઊભી કરેલી
શૂળી પર ચઢી
હસતાં હસતાં વીંધાઈ જવાની હિંમત છે ?
ઘગઘગતા અંગારાને
હથેળીમાં લઈને રમાડવાની આવડત છે ?
ચણ્ણોડીઓ ફૂંકી ફૂંકીને
તાપણું કરી તાપવાની ધીરજ છે ?
ઊભી દીવાલમાંથી
આરપાર નીકળી જવાની હિંમત છે ?
કરોળિયાના જાળામાં
આખા બ્રહ્માંડને
તરફડતું જોવાની આંખ છે ?
હોય તો તું
કવિતા કરી શકે – કદાચ.

જયન્ત પાઠક

[‘કવિતા’ બે-માસિક : 1975]

આ વાલો !

એક સવારે હું મારી દીકરીને ‘ગીતાજી’નો બારમો અધ્યાય શીખવવાની કડાકૂટ કરતો હતો, ત્યાં વાલો મહેતર આવ્યો.

“આવો, વાલાભાઈ, રામ રામ !” મેં કહ્યું.

“એ રામ રામ. હમણાં તો બહુ દિવસે જોયા !”

“કહો, કેમ છો ?”

“છે તો ઠીક. આ એક નાથિયાના ઉઘામા થકવી દે છે.” નાથિયો વાલા મહેતરનો મોટો દીકરો. છોકરો ઘડી ઘડી નોખો થાય ને પાછો ભેળો થાય.

“હું તમને કહું છું કે એને એક નોખું ખોરડું જ બાંધી દો ને – નકામા બળાપા કરવા મટે !” મેં સલાહ આપી.

“હું ઈ જ વિચારમાં છું. શું કરશું ? ઘડીક થાય છે કે અગાસીવાળું બાંધું કે વિલાયતી નળિયાં ચડાવું ? ભાઈ, મને તો લાગે છે કે પતરાંવાળું જ કરું, એટલે પછી ઉપાધિ જ નહિ.”

આ વાલો વીડી રાખી ઘાસ વેચવાનો ધંધો કરે. આજુબાજુનાં ગામડાંમાંથી સૂકાં છોડાં, ચામડાં લાવે ને એય વેચે. વ્યાજવટાવ પણ કરે. ભારે હેયાવાળો આદમી.

પછી અમે ખોરડું કેમ બાંધવું એના વિચારે ચડ્યા. વાલાએ ચલમ સળગાવીને બે દમ માર્યા ત્યાં લગીમાં તો અમે બ્રહ્મદેશના જંગલમાંથી પાકો સાગ લેવા સુધી પહોંચી ગયા. ખૂણ્ણોમોહકે કઈ ખાણનાં બેલાં વાપરવા અને કયા મિસ્ત્રીને બોલાવવો, એ બધું લગભગ નક્કી કરી નાખ્યું. આમ વાલા મહેતરના નાથિયા માટે ખોરડું બાંધવાનો પાકો નકશો થઈ ગયો.

“ઠીક ત્યારે, વાલા બાપા, હવે ઊઠશું ?”

“હા હા, લ્યો તર્યે,” કરતાકને ઊઠ્યા.

“હમણાં કેની કોર ઝપટું દો છો ?” ઊઠતાં ઊઠતાં મેં પૂછ્યું.

“વીડીમાં જ છું. ગંઠા બંધાય છે ....હું – પણ ભાઈ, એક પાટિયાનું બટકું જોઈએ છે. આપણા ઓલ્યા ખેરીયામાં હશે કે ?”

“શું કરશો ?”

“આ ગંઠા બાંધવામાં એક ખૂટવું છે.”

હવે હું સમજ્યો કે આ વાલો મહેતર એક પાટિયાના બટકા સારુ છોકરા માટે ખોરડું ને બ્રહ્મદેશના જંગલ સુધી આંતો જઈ આવ્યો ! ને એ હેયાવાળો આદમી એને જોઈતું પાટિયું અમારા જૂના સામાનમાંથી લઈને પોતાના કામે ઉપાડી ગયો.

ઉછીના લઈને વ્યાજે આપે એવો વાલો એક વાર તો મારા મનને હલાવી ગયો. મને થયું કે આ વાલો !

વાલાના વીડમાં ખડ વઢાઈને કુંદવાં થઈ ગયેલાં. સાઠ વરસનો એ ફરતિયાળ આદમી ગામથી ચાર ગાઉ દૂર એના વીડમાં રોજ આંટો જઈ આવતો. એની ભારે સાવચેતી છતાં રોજ કોક ખડનો ભારો બાંધી ઉઠાવી જતું હતું. એક વાર એણે વાતવાતમાં કહેલું, “ભાઈ, કોઈ પાકો આદમી લાગે છે, નકર મારી નજર ન ચૂકી જાય.” પણ એક દી વાલાએ ચોરને પકડી પાડ્યો.

“કોણ હતો ઈ ?” મેં પૂછ્યું.

“બરાબર સૂરજ મેર બેઠા ને હું ઘર ભણી વળતો હતો, એમાં મને વિચાર આવ્યો ને હું પાછો વળ્યો. ઓલી રાફડાવાળી કટકી દેમનો હાલ્યો. ઊંચે ચડીને જોઉં તો કોક આદમી ભારો બાંધી ઊભો’તો. હત તારી ! પણ હવે તો પકડ્યો જ સમજ, એવો વિચાર કરી હું પેલાની નજર ચૂકવીને પગલાં ભરું ત્યાં તો સામેથી જ સાદ આવ્યો : ‘એ વાલા બાપા, જરા ઓરા આવો તો !’ ઓળખ્યો : આ તો ઓલ્યો કાનિયો. કેવો મારો બેટો પાકો ચોર ! હું ત્યાં પહોંચ્યો એટલે મને કહે, ‘લ્યો બાપા, ભારો ચડાવો !’

‘લે હવે શરમા, કાનિયા ! મારા જ ઘરમાં ચોરી કરે ને પાછો હું તને ભારો ચડાવું ?’

‘બોલશો મા, બાપા ! ચડાવી ઘો ઝટ - હજી આવું જાવું છે.’

‘હવે કાલો થા મા, કાલો ! છોડી નાખ ભારો.’ મેં કહ્યું.

‘જો બાપા, લાંબી વાતનું ટાણું નથી. ઘરમાં સુવાવડ આવી છે, ટંકનાય દાણા નથી; અને હું એકલો બધે પહોંચું એમ નથી. એટલે જ આ કામો કરવો પડે છે.’ ”

વાલા મહેતરની વાત હું એકધ્યાનથી સાંભળી રહ્યો હતો. હું બોલ્યો, “શી દુનિયા છે ! એક તો ચોરી ને માથે પાછી ચાલાકી !”

“ચાલાકી નો’તી, ભાઈ; એની વહુને સુવાવડ આવી’તી ને ઘરમાં ટંકનાય દાણા નો’તા, ઈ વાત સાચી હતી.”

“પણ એટલે કાંઈ વીડમાંથી ચોરીના ભારા બંધાય ?”

“બંધાય જ ને, ભાઈ - શું થાય ?”

“શું કહો છો, વાલાભાઈ ! પણ પછી તમે શું કર્યું ?”

“શું કરે ? એને ભારો ચડાવ્યો - ને માથે દસ રૂપિયા રોકડા આપ્યા..”

વાલાએ કહ્યું.

આ વાલો !

જયંતીલાલ માલધારી

વિરલ વીરજીવન

જવાહરલાલની જીવનકથા નિત્ય વિકાસવંત જીવનનો એમને પોતાને મુખે કહેવાયેલો ઇતિહાસ છે. આપણામાંના કેટલા પોતાને વિષે આ ઉદ્દગાર કાઢી શકે એમ છે : “મારો વિકાસ થઈ રહ્યો છે, એવો ચાલુ અનુભવ મને થાય છે.” નિત્ય નવીન વિકાસનો અનુભવ કરી રહેલા એવા, હું તો બીજા એકલા ગાંધીજીને જ જાણું છું. આમ સતત વિકાસનો અનુભવ કરનાર વ્યક્તિઓ જગતમાં વિરલ છે. આ પુસ્તકમાં એ વિરલ વીરજીવનની કથા છે; યુવાવસ્થાથી જ વૈભવમાત્રને ફગાવી રણમાં ઝૂઝનાર, અનેક આઘાતોથી માથું લોહિયાળ થયા છતાં માથું અણનમ રાખનાર યોદ્ધાના જીવનની કથા છે.

આપણા સ્વાતંત્ર્યના મહાભારતનાં અનેક નાનાં-મોટાં વર્ણનો લખાયાં છે; પણ આટલું ઉદ્દત્ત, આટલાં ગંભીર ચિંતન અને આત્મનિરીક્ષણથી ભરેલું, આટલું તાદૃશ વર્ણન બીજું એકે નથી લખાયું. એ સંપૂર્ણ ઇતિહાસ નથી, છતાં એ અપ્રતિમ છે. આપણા પુણ્યશ્લોક, સુગૃહીતનામ, યશઃકાય મહાજનો એ પુસ્તકનાં પાનાંમાં આપણી આગળ સજીવ મૂર્તિ સમા ખડા થાય છે; એમને જાણે આંખ આગળ જોઈને આપણે પ્રણમીએ છીએ. આપણા કેટલાક રોગો - કોમવાદ અને હિંસાભરી ત્રાસનીતિ - નું એમનું તલસ્પર્શી પૃથક્કરણ એ ગહન ચિંતન અને અભ્યાસનો અજોડ નમૂનો છે. એમનું કેટલુંક પૃથક્કરણ - દેશી રાજ્યની એકહથ્થુ સત્તાનું, કોમવાદનું, સામ્રાજ્યવાદનું - બર્ક જેવા લેખકની અગ્નિઝરતી અને વિવેકભરી શૈલીની યાદ આપે છે. વળી ક્યાંક ક્યાંક યુદ્ધના વર્ણનમાંથી વિરામ લઈ જ્યારે તેઓ પોતાના અંતરમાં વાચકને ડોકિયું કરાવે છે ત્યારે વાચક, પંડિતજીની ગમે તેટલી મહત્તા છતાં, તેમની સાથે સહૃદયતા અને સામ્ય અનુભવે છે, તેમના તરફ વહાલથી ઊભરાય છે.

આ પુસ્તકના અભ્યાસથી જે તાકાત અને શિક્ષણ મળે છે, જે તાજગી, સ્ફૂર્તિ અને ચેતન મળે છે, તે આપણા ઇતિહાસના કોઈ પણ અભ્યાસીને છોડવે પાલવે એમ નથી.

આ પુસ્તકમાં એમને જેવા છે તેવા જોઈએ છીએ - અધીરા, આકરા અને વળી પ્રસન્નગંભીર, નિરાશામાં ડૂબતા અને વળી આશાભર્યા ઊડતા. એનાં પાનાંમાં એમનાં હાસ્ય અને એમનાં અશ્રુ પણ ઘણી વાર આપણે પ્રગટ જોઈ શકીએ છીએ. છતાં જાણે એમ લાગે છે કે કાંઈક રહી ગયું છે, કાંઈક વધારે અંગત પરિચય આપ્યો હોત તો ! ઘણે ઠેકાણે લાગણીના ઝંકાર અને હૃદયના ધબકાર ઝીલવું એમનું ગદ્ય ગીતિકાવ્ય બને છે, ત્યારે કેટલેક ઠેકાણે જાણે વર્તમાનપત્રોને માટે એ લખતા હોય એમ લાગે છે.

પંડિતજીના સમૃદ્ધ વ્યક્તિત્વમાં અનેક પરસ્પર વિરોધી તત્ત્વો ભળ્યાં છે - શ્રદ્ધા અને શંકા, નિશ્ચય અને અનિશ્ચય, ધર્મ અને ધર્મ વિશે અસહિષ્ણુતા.

રાતદિવસની અપરંપાર પ્રવૃત્તિથી ભરેલું અને વેદના ને દુઃખોથી ભરેલું જીવન એથી બીજું ન હોઈ શકે. સાચી હકીકત એ છે કે પંડિતજીમાં શંકા છતાં શ્રદ્ધા છે, ધર્મનાં પ્રચલિત સ્વરૂપો વિશે તીવ્ર વિરોધ છતાં ઊંડે ઊંડે ધર્મ ભર્યો છે.

મહાદેવ દેસાઈ

[જવાહરલાલ નેહરુની 'મારી જીવનકથા'ના અનુવાદક તરીકે પ્રસ્તાવનામાં]

માણસ

રમતાં રમતાં લડી પડે ભૈ, માણસ છે !
હસતાં હસતાં રડી પડે ભૈ, માણસ છે !
પહાડથી યે કકણ મક્કમ માણસ છે;
દડ દડ દડ દડ દડી પડે ભૈ, માણસ છે !
ચંદર ઉપર ચાલે ચપચપ, માણસ છે;
ને બે ડગલે ખડી પડે ભૈ, માણસ છે !
સૂર્યવંશીનો પ્રતાપ એનો, માણસ છે;
ભરબખોરે ઢળી પડે ભૈ, માણસ છે !
પૂજાવા ઝટ થયા પાળિયા, માણસ છે;
ટાણે ખોટું પડી - પડે ભૈ, માણસ છે !

જયન્ત પાઠક

['સમર્પણ' પખવાડિક : 1976]

શરદનું સોનું

આ સીમ ભરીને સોનું રે કોઈ સોનું લ્યો !
ઝગમગતું ઝાકળભીનું રે કોઈ સોનું લ્યો !
આ કિરણકણસલે ડોલે રે કોઈ સોનું લ્યો !
પીળચટ્ટી હવાને ઝોલે રે કોઈ સોનું લ્યો !
સારસ ટહુકામાં તરતું રે કોઈ સોનું લ્યો !
શેઢામાં હરતું ફરતું રે કોઈ સોનું લ્યો !
આ ભારે બાંધી લગડી રે કોઈ સોનું લ્યો !
આ જાય થોરથી દદડી રે કોઈ સોનું લ્યો !
આ ગયું ગામમાં ગાડે રે કોઈ સોનું લ્યો !
ઠલવાયું વાડે વાડે રે કોઈ સોનું લ્યો !

જયન્ત પાઠક

આશિક કા જનાજા

ગમકે શરીક ભાઈયોં ઔર બહનોં,

યે તેરહ દિન હમ સબ પર જૈસે બીતે હૈં, આપકો ભી વૈસે હી માલૂમ હૈં જૈસે કિ મુઝે માલૂમ હૈ. જિસને દિલ્લીકી ઉસ ભીડકો દેખા હૈ જો પંડિતજીકે બદનકો ચિતા પર લે જાનેકે વક્ત જમા હુઈ થી, જિસને ઉસ રેલ પર, જિસમેં ઉનેકે ફૂલ આએ, આદમિયોંકે દરિયાઓંકો - જમુનાઓં ઔર ગંગાઓંકો - બહતે દેખા, ઘંટો તક જિસને બૂઢોંકી દાઢિયોંકો આંસુઓંસે ગીલા દેખા, જિસને છોટે છોટે બચ્ચોંકો બિલખતે હુએ ઔર સિસકતે હુએ દેખા, વહ જાનતા હૈ કિ ઇસ દેશ પર કયા ગુજરી હૈ. કિસીને સચ કહા હૈ - આશિક કા જનાજા થા, બડી શાનસે નિકલા. ઇસલિએ કિ શાયદ કમ લોગ ઇસ દેશ પર, દેશ કે ગરીબોં પર, ઇસ દેશકી વિપદાઓં પર, ઇસ દેશકી અચ્છાઈયોં પર એસે આશિક હોંગે જૈસે કિ હમારા ગુજરને વાલા સરદાર થા.

પચાસ સાલ ઉસ ઇશકને બરાબર કામ કિયા. વો ઇશક ખાલી આંસૂ બહાને વાલા ઇશક નહીં થા. વો ઇશક ખાલી મીઠે બોલ બોલને વાલા ઇશક નહીં થા. વો કામ કરને વાલા ઇશક થા. વો સુલગતા રહા, બિલખતા રહા, અપની જાનકો ખપાતા રહા, ઔર પચાસ સાલ તક બરાબર હમારી સેવામેં અપને એક એક મિનટકો ગુજારા ઔર જિંદગીકે આખિરી મિનટ તક વો હમારી સેવામેં લગા રહા. યહ સારા જમાના ઉસને ઇસ ઇશકમેં ગુજાર દિયા ઔર હમકો નવી નવી ચીજેં દી, હમકો નયે નયે સુઝાવ દિએ, ઉન પર ચલાકર હમકો દિખલાયા, હમારી ગલતિયોં પર રોયા, હમારી અચ્છાઈયોં પર ખુશ હુઆ - લેકિન અપને કામમે લગા રહા.

જિસ તરહ ઉસને અપની જિંદગીકો નિભાયા થા, ઉસમેં એક શાને-મહબૂબિયત થી, ઉસમેં એક પ્રેમ જગાને વાલી જ્યોત થી જિસસે આદમીકે દિલકો લગાવ હોતા થા, જિસ પર આદમી ફિદા હોતા થા. ઉસકી હર બાતમેં દિલકશી થી, ઉસકી હર અદામેં દિલનવાજી થી, ઔર ઇસ તરહ વો હમારા મહબૂબ થા. હમારા મહબૂબ હમસે છિન ગયા હૈ - એસા મહબૂબ જો હમેં ઝિડકતા ભી થા, ઔર ઉસકી ઝિડકમેં વહી મજા આતા થા જો મહબૂબકી ઝિડકમેં આ સકતા હૈ. યહ હમસે મહોબત કરને વાલા, ઔર હમારી મહોબત લેને વાલા, ગયા. લેકિન વો અપના હક અદા કર ગયા. થક ગયા થા, આરામકો ચલ દિયા. ઉસ થકે હુએ આદમીકે કામકો હમેં આગે બઢાના હૈ.

સબ મજમુનોંમેં જહાંસે ઉસકી લાશ ગુજરી, સુનકર મેરા દિલ દહલતા થા : જવાહરલાલ નેહરુ જિન્દાબાદ, જવાહરલાલ નેહરુ જિન્દા રહે ! કેસે જિન્દા રહે જવાહરલાલ ? બદન વાલે જવાહરલાલ અબ નહીં આયેંગે. લેકિન એક માયનેમેં વો જિન્દા રહ સકતે હૈં. અગર જવાહરલાલસે કોઈ પૂછ સકતા હૈ આજ કિ, આપ ભાખડા-નંગલમેં જિન્દા રહના ચાહતે હૈં, યા કિસી ઇસ્પાતકે કારખાનેકી શકલમેં

જિન્દા રહના ચાહતે હૈં ? તો કહ દેંગે કિ, મૈં અપને ભાઈયોંકે, બહનોંકે દિલોંમૈં જિન્દા રહના ચાહતા હૂં. જબ જબ બચ્ચોં પુકારતે હૈં કિ “ચાચા નેહરુ જિન્દાબાદ !” તો મેરા જી કહતા હૈ કિ બસ, ઉનકા કહના પૂરા હો. ઇસલિએ કિ ઉનકે દિલોંમૈં ઉન્હૈં સબસે જ્યાદા જિન્દા રહના ચાહિએ. હમ તો થોડે થોડે દિનકે હૈં, ઔર નિકલ જાયેંગે, ચલે જાયેંગે. લેકિન અગર બચ્ચોંકે દિલમૈં યહ બાત જમ જાએ કિ જવાહરલાલકો જિન્દા રખના હૈ, તો હમ જિન્દા રખ સકતે હૈં, ઔર વે હમારે કામોંમૈં જિન્દા રહ સકતે હૈં, હમારે વિચારોંમૈં જિન્દા રહ સકતે હૈં.

ઇસ તરહસે હમે જવાહરલાલકો અમર બનાના ચાહિએ. ઉનકો અમર બનાનેકે લિએ હમકો અપને અંદર કુછ બાતે જવાહરલાલકી સી પૈદા કરની ચાહિએ. જવાહરલાલ જૈસે આદમી બનનેસે જવાહરલાલ જિન્દા રહેંગે. અગર હમારે દિલમૈં હિમ્મત નહીં હૈ, તો હમ જવાહરલાલકો જિન્દા નહીં રખ સકેંગે. અગર હમારે દિલમૈં રવાદારી નહીં હૈ, તો હમ જવાહરલાલકો જિન્દા નહીં રખ સકેંગે. અગર હમારે દિલમૈં મહોબ્બત નહીં હૈ, તો હમ જવાહરલાલકો જિન્દા નહીં રખ સકેંગે. અગર હમારે દિલમૈં રહમ નહીં હૈ અપને ગરીબ ભાઈયોંકે સાથ, પિછડે હુઝોંકે સાથ પૂરા તાલ્લુક નહીં હૈ, તો હમ જવાહરલાલકો જિન્દા નહીં રખ સકેંગે. અગર હમ નયે તરીકોંકી નહીં સમઝતે હૈં, અગર હમ સાઇન્સ (વિજ્ઞાન) સે ભાગતે હૈં, હમ સોચનેસે ડરતે હૈં, તો ભી હમ જવાહરલાલકો જિન્દા નહીં રખ સકેંગે.

જિસકે દિલમૈં ઘટિયાપન હૈ, કમીનાપન હૈ, છોટી નજર હૈ, વો જવાહરલાલકો નહીં જિન્દા રખ સકતા. જવાહરલાલને કભી કોઈ ઘટિયા કામ નહીં કિયા, કભી ઘટિયા ચીજકો પસંદ નહીં કિયા, કભી કોઈ ઘટિયા બાત કહી નહીં. હમ ઘટિયા બાત કહતે હૈં, હમારે દિલ જલિલ હૈં, હમ નફરત કરતે હૈં, હમ બરાબર લડતે હૈં. હમ તાકતકે લિએ ભૂખે ગિધ્ધોંકી તરહ ગિરતે હૈં, જૈસા કિ મુદ્દાર પર ગિરતા હૈ. યે બાતે હમૈં દિલમૈં સે નિકાલની હોગી અગર જવાહરલાલકો જિન્દા રખના હૈ તો. ફિર હમારા દેશ સચોંકા, નેકોંકા દેશ બન જાયેગા ઔર વહી જવાહરલાલકો અમર કરેગા.

ઝાકિર હુસેન

[જવાહરલાલ નેહરુનાં અસ્થિ ત્રિવેણી સંગમમાં પધરાવ્યા પછી અલ્લાહાબાદની સભામાં આપેલા ભાષણમાં : 8 જૂન, 1964]

માતાપિતા પાસેથી આપણે પ્રેમ અને ઉલ્લાસ પામીએ છીએ, એક પછી એક પગલું માંડતાં શીખીએ છીએ. પણ પુસ્તકો ખોલીએ ત્યારે ખબર પડે છે કે આપણને પાંખો ફૂટી છે.

હેલન હેઇઝ

આ પ્રેમને લાયક બનશું ?

બધું જ તો કાંઈ નખશીખ સારું નહોતું. ભૂલો હતી, મર્યાદાઓ હતી. પણ એ અંગે કશી ફરિયાદ હોતે ચડતી નથી. જીભ નથી ઊપડતી.

ઘરમાં થોકબંધ કામ કરવાનું પડ્યું હોય, કેટકેટલું ઊંચુંનીચું કરવાનું હોય, સાફ-સફાઈ કરવાની હોય, બધું વ્યવસ્થિત ગોઠવવાનું હોય : એક કર્મઠ વડીલ એ બધું કરી રહ્યો હોય, પરસેવો પાડીને કરી રહ્યો હોય, કમર તોડીને કરી રહ્યો હોય, જાત ઘસી નાખીને કરી રહ્યો હોય અને આપણે જોતાં રહીએ, હુકમ કરતાં રહીએ, ક્યાંક ઊણપ રહી ગઈ તો દોષ એને માથે ઢોળીએ – આ કેવું લાગે ?

અંજલિઓ ઘણી દેવાઈ, સંસ્મરણો ઘણાં લખાયાં, પણ શ્રીપ્રકાશ સાથેની છેલ્લી મુલાકાત વાંચી ત્યારે ખરી જવાબદારીનું ભાન થયું. 24મી મેના રોજ દેહરાદૂનમાં એને જોઈને શ્રીપ્રકાશની આંખમાં ઝળઝળિયાં આવી ગયાં. ખભા ઝૂકી ગયા હતા, કમર વળી ગઈ હતી, ધીરેધીરે અને લથડતે પગે એ ચાલતો હતો. “તમારી આ અવસ્થા મેં કદી કલ્પી નહોતી. આ જોઈને હું રડી ઊઠું છું.”

આ કમર એની ક્યાંથી ભાંગી ? ભારતની તારુણ્યમૂર્તિને આ ઘડપણ ક્યાંથી આવ્યું ? પચાસ-પચાસ વર્ષથી એણે આ કરોડોના દેશનો અને સમગ્ર માનવજાતનો ભાર એ ખભા ઉપર વહ્યો હતો. જરીકે વિશ્રામ વિના એણે પોતાના માનવબંધુઓની સેવામાં જાત ઘસી નાખી હતી. શ્રીપ્રકાશ લખે છે : “હું એમને કહેતો હતો કે આ આખી દુનિયાનો ઇજારો તમે થોડો જ લીધો છે ? આ લાઓસ અને ઇન્ડોનેશિયાને છોડોને હવે !”

પણ ના, એની માટી જ જુદી હતી. રોબર્ટ ફોસ્ટની કાવ્યપંક્તિઓ લખી રાખેલી એણે પોતાના ટેબલ પર. એનાથી એના અંતરતમમાં નિરંતર ચાલતા તુમૂલ સંઘર્ષની સહેજ ઝાંખી મળી જાય છે. ના, એ પોતાનાં વહાલાં વનડાં પાછળ ન ગયો. પણ ટેબલ પર આ પંક્તિઓ મૂકી જઈને અછડતો અણસારો માત્ર કરતો ગયો કે એનું હૃદય ક્યાં ઊડતું હતું ? શું ઝંખતું હતું ? આ કોલાહલિયા જગતની વચ્ચે એના અંતરતમની અભીપ્સા શી હતી ? આ રાજર્ષિના હૃદયસિંહાસન પર કોણ બિરાજતું હતું ? અને એનું વસિયતનામું જુઓ. એમાં ગંગાનું વર્ણન વાંચ્યો. એની પરથી ખ્યાલ આવશે કે આ ઉમદા આત્મા ક્યાં વિહરતો હતો. હા, એ દુનિયાદારીનાં ભાષણો કરતો, રાજવહીવટની ફાઈલો ઊથલાવતો, નાનેરા માનવીની રાજખટપટો અને ક્ષુલ્લક ઝઘડાઓ ઊકેલતો; પણ આ બધી તો હતી રંગભૂમિ પર કુશળ નટની અદાકારી. હસતે મોઢે એ બધી જવાબદારીઓ અદા કરતો, કેમકે ફરિયાદ કરવાનું એના મિજાજમાં નહોતું, રોદણાં રડવાનું એના લોહીમાં નહોતું, ઉકાળા કાઢવાનું એના ખમીરમાં નહોતું.

હા, એણે જરીક સિસકારોયે ન કર્યો. અરે, ચહેરા પર થાક, અણગમો કશુંયે

વર્તાવા ન દીધું. બસ, અવિરતપણે એ સેવા કરતો રહ્યો, ભાર વહન કરતો રહ્યો. એ તો પ્રેમની નવાજેશ કરતો હતો. આ દેશને, આ જનતાને, આ માનવજાતને એણે ચાહી હતી. એ સ્ફટિકસમ નિર્મલ અને સૂક્ષ્મ વાદ્યતંતુસમ સંવેદનશીલ માનવહૃદય અહીં આવ્યું, અને પ્રેમમાં પડ્યું. આ સહુ માનવબંધુઓ સાથે એને પ્રેમ થઈ ગયો. અને તેને એણે નભવ્યો – છેલ્લા શ્વાસ પર્યંત નભવ્યો. પૂર્ણ વક્ષાદરીપૂર્વક નભવ્યો.

એટલે આજે એનાં અધૂરાં અંગે ફરિયાદ કરવાનું દિલ નથી થતું. બલકે દિલમાં સવાલ ઊઠે છે કે એના આ પ્રેમને આપણે લાયક બન્યા છીએ ખરા ? એ એનો ભાગ ભજવી ગયો, આપણે આપણો ભાગ ભજવ્યો કે ?

કાંતિ શાહ

ક્યાં છે ?

જાંબુડાના ઝાડ ઉપર લટકતો
લીલો લીલો મારો સૂરજ ક્યાં છે ?

ક્યાં છે મારા ખેતરખૂણાના કૂવામાં
કબૂતરાંની પાંખો ઉપર સૂતેલો
ભોળો ભોળો અંધકાર ?

પ્રભાતપંખીનાં પગલાંની લિપિમાં
આળખેલો

ડુંગર ફરતો, ચકરાતો એ ચીલો ક્યાં છે ?

ક્યાં છે મારી પથ્થર વચ્ચે
પાણી લઈને વહેતી
શમણા જેવી નદી ?

વનપરીના નાનકડા ખોબા જેવી તરંગની

આંગળીઓ વચ્ચે

પવન રમાડતી

પેલી મારી તલાવડી ક્યાં છે ?

ક્યાં છે મારું ટેકરીઓનું ગામ,
ગામનું ઘર, ઘરની કોઢ, કોઢમાં

અંધારાની કાળી ગાયને દૂલોતી મારી બા ?

ક્યાં છે....

જયન્ત પાઠક

સંસ્કૃતિની કસોટી

સંસ્કૃતિ એટલે શું ? માણસો અને પશુઓ વચ્ચે જ્યારે નહિ જેવો ફેર હોય છે તે સ્થિતિને બર્બર અવસ્થા કહેવામાં આવે છે. સંસ્કૃતિ એથી ઊભટી અવસ્થા છે.

પણ કોઈ એક માણસ કે સમાજ જંગલી છે કે સુસંસ્કૃત છે તે કેવી રીતે પારખી શકાય ? સુંદર મકાનો, સુંદર ચિત્રો ને સુંદર ગ્રંથો અને જે કાંઈ સૌંદર્યવાળી માનવકૃતિઓ છે, તે બધાં સંસ્કૃતિનાં ઘોતક છે. પરંતુ બીજાંના ભલા માટે લોકોની સાથે મળી કાર્ય કરનારો સજ્જન એ બધાં કરતાં યે સંસ્કૃતિને વધારે શોભાવે છે.

આજે તો દુનિયામાં પરસ્પર સહકારનો ઠીક ઠીક અભાવ માલૂમ પડે છે, અને એક પ્રજા સ્વાર્થને ખાતર બીજી પ્રજા ઉપર આક્રમણ કરી રહી છે ને તેને પીડી રહી છે.

આજકાલ ઘણા લોકો અર્વાચીન સંસ્કૃતિની મહત્તા વિશે બડાશો હાંકે છે. પણ ઘણી બાબતોમાં માણસ ઇતર પ્રાણીઓથી વિશેષ આગળ વધ્યો નથી. એવો ઘણો સંભવ છે કે કેટલીક બાબતોમાં કેટલાંક પ્રાણીઓ આજે યે માણસ કરતાં ચડિયાતાં હશે. મેટરલિકનાં ‘માખીનું જીવન’, ‘ઊંધઈનું જીવન’ અને ‘કીડીનું જીવન’ વગેરે પુસ્તકો છે. આ જંતુઓને આપણે તુચ્છ ગણી કાઢીએ છીએ. પરંતુ સમૂહના હિત ખાતર સહકાર અને બલિદાનની કળા આ જંતુઓ મનુષ્ય કરતાં વધારે સારી રીતે શીખ્યાં છે. ઊંધઈ વિશે તથા પોતાના સજાતીયો માટે તેના ત્યાગ વિશે મેં વાંચ્યું ત્યારથી એ જંતુ પ્રત્યે મારા મનમાં આદર પેદા થયો છે. સમાજના હિતને અર્થે પરસ્પર સહકાર અને પોતાનું બલિદાન એ જો સંસ્કૃતિની કસોટી હોય, તો આપણે કહી શકીએ કે ઊંધઈ અને કીડી એ રીતે માણસથી ચડિયાતાં છે. એક સંસ્કૃત શ્લોક છે –

ત્યજેદેકં કુલસ્યાર્થે, ગ્રામસ્યાર્થે કુલં ત્યજેત,

ગ્રામ જનપદસ્યાર્થે, હ્યાત્વાર્થે પૃથિવીં ત્યજેતે.

એનો ભાવાર્થ આ છે : કુટુંબને ખાતર વ્યક્તિનો, ગામને ખાતર કુટુંબનો, દેશને ખાતર ગામનો અને આત્માને ખાતર સમગ્ર જગતનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. આ શ્લોક જે બોધ આપે છે તે વિશાળ હિતને ખાતર બલિદાન આપવાનો અને સહાયવૃત્તિથી જીવવાનો જ બોધ છે. આપણે હિંદના લોકો લાંબા સમય સુધી સારી મહત્તા પ્રાપ્ત કરવાનો આ રાજમાર્ગ ભૂલ્યા હતા, તેથી આપણી અધોગતિ થઈ. પરંતુ ફરીથી આપણને એ વસ્તુની ઝાંખી થવા લાગી છે અને આખો દેશ જાગ્રત થઈ ગયો છે. પુરુષો અને સ્ત્રીઓ તથા છોકરા-છોકરીઓ કોઈપણ પ્રકારનાં કષ્ટ કે દુઃખની પરવા કર્યા વિના હિંદની ઉન્નતિને માટે હસતે મોંએ આગેકૂચ કરતાં આજે જોવા મળે છે, એ કેટલું અદ્ભુત છે ! મહાન ધ્યેયની સિદ્ધિમાં ફાળો આપવાનો

આનંદ તેમને લાઘ્યો છે. આજે આપણે હિંદને આઝાદ કરવા મથી રહ્યા છીએ. એ ઉદાત્ત ધ્યેય છે, પરંતુ સમગ્ર મનુષ્યજાતનું હિત એ તેથીયે વધારે ઉદાત્ત ધ્યેય છે. આપણી લડત એ દુઃખ અને યાતનાઓનો અંત આણવાની મનુષ્યજાતની મહાન લડતનો જ એક ભાગ છે એમ આપણે માનીએ છીએ, એટલે દુનિયાની પ્રગતિમાં આપણે પણ યત્કિંચિત ફાળો આપી રહ્યા છીએ એવો આનંદ આપણે લઈ શકીએ.

જવાહરલાલ નેહરુ

['જગતના ઇતિહાસનું રેખાદર્શન' પુસ્તક : 1945]

થાય છે -

જમીન પર પથરાયેલી
વૃક્ષની ઠંડીલીલી છાયાને
ભેગી કરી લઈ લઉં...
બારીના કાચ પર ઘડીભર જંપેલા
તેજભર્યા સૂરજને
હળવેથી ઊંચકી લઉં
ને
અગાશી ભરીને લેટેલા
હૂંફાળા તડકાની મેંદીને
ગુપચુપ ભરી લઉં હથેળીમાં
અને પછી
ગુલબાસની ફોરમને
પગલે પગલે ભીતર પ્રવેશી
પૂછી આવું ખબરઅંતર મૂળિયાના
અને
સોંપી દઉં સૌને
થોડી થોડી છાયા, થોડો થોડો તડકો
થોડો થોડો સૂરજ.

જયા મહેતા

['સંસ્કૃતિ' માસિક : 1977]

સુંદરતાની શોધમાં આખી પૃથ્વી ખૂંદી વળીએ તોપણ હાથ લાગશે નહીં -
જો તે આપણી જ અંદર રહેલી નહીં હોય.

મનુષ્યનો આત્મા

મનુષ્યનો આત્મા કેવી અજબ ચીજ છે ! સંખ્યાતીત પરાજયો વેઠ્યા છતાં આદર્શને ખાતર, સત્યને ખાતર, શ્રદ્ધાને ખાતર, દેશને ખાતર તથા ઇજ્જતને ખાતર માણસ યુગયુગાન્તરોથી પોતાના જીવનનું, તથા જેને પોતે પ્યારામાં પ્યારું લેખતો હોય તે બધાંનું, બલિદાન આપતો આવ્યો છે. એ આદર્શ ભલે બદલાય, પણ આત્મબલિદાનની માણસની એ તાકાત કાયમ રહી છે અને એટલા ખાતર તેનું ઘણું ઘણું દરગુજર કરી શકાય એમ છે તથા તેને વિશે હાથ ધોઈ નાખવાનું અશક્ય બની જાય છે. ભારે આપત્તિની પળે પણ તેણે પોતાનું ગૌરવ છોડ્યું નથી, કે નથી પોતે સેવેલા આદર્શો પરની શ્રદ્ધા તેણે ગુમાવી. કુદરતનાં પ્રચંડ બળોના રમકડા સમો તથા આ વિરાટ વિશ્વમાં એક રજકણ સમો હોવા છતાં, નિસર્ગની મૂળભૂત શક્તિઓ સામે તેણે પડકાર ઉઠાવ્યો છે. માણસમાં ખરે જ દેવનો કંઈક અંશ છે - અને સાથેસાથે જ તેનામાં શેતાનનો પણ અંશ છે.

જવાહરલાલ નેહરુ

['મારું હિંદનું દર્શન' પુસ્તક : 1951]

વા વા વંટોળિયા !

વાયરા વનવગડામાં વાતા'તા
વા વા વંટોળિયા રે !
હાં રે અમે ગાડામાં બેસીને જાતાં'તાં
વા વા વંટોળિયા રે !
ગાડાં દોડે, ઘૂઘરા બોલે,
બળદ કેરાં શિંગડાં ડોલે !
હાં રે અમે એકસાથ-સાથ મળી ગાતાં'તાં
વા વા વંટોળિયા રે !
ધોમ ધખેલા, આભ તપેલાં,
ગરમી કેરી ગાર લીપેલા,
હાં રે અમે ઊની ઊની લૂ મહીં નાહતાં'તાં
વા વા વંટોળિયા રે !
જગદીપ વીરાણી

બહુત મંઝિલેં બાકી હેં

આજ એક શુભ મુબારક દિન છે. જો સ્વપ્ન હમને બરસોંસે દેખા થા, વહ કુછ હમારી આંખોંકે સામને આ ગયા. દિલ હમારા ખુશ હોતા હે કિ એક મંઝિલ પર હમ પહુંચે. યહ હમ જાનતે હેં કિ હમારા સફર ખતમ નહીં હુઆ, અભી બહુત મંઝિલેં બાકી હેં.

હમારા મુલ્ક આઝાદ હુઆ. લેકિન આઝાદી ભી અજબ-અજબ જિમ્મેદારિયાં લાતી હેં ઓર બોજે લાતી હેં. અબ ઉન જિમ્મેદારિયોંકા સામના હમે કરના હે ઓર અપને બડે બડે સવાલોંકો હલ કરના હે. હમે ગરીબીકો દૂર કરના હે, અનપઢનકો દૂર કરના હે, ઓર આપ જાનતે હેં કિતની ઓર મુસીબતેં હેં જિસકો હમે દૂર કરના હે.

હમે સારે દેશમેં બહુત-કુછ આર્થિક તરક્કી કરની હે, કારખાને ખોલને હેં, ઘરેલૂ ધંધે બઢાને હેં જિસસે દેશકી ધનદૌલત બઢે - ઓર ઇસ તરહસે નહીં બઢે કી વહ થોડી સી જેઓં મેં જાયે, બલ્કિ આમ જનતાકો ઉસસે ફાયદા હો. હમે આઈન્દા આરામ નહીં કરના, બલ્કિ મેહનત કરની હે, એકદૂસરેકે સહયોગકે સાથ કામ કરના હે, તભી હમ અપને બડે સવાલોંકો હલ કર સકેંગે.

જવાહરલાલ નેહરુ
[15 ઓગસ્ટ, 1947]

થોડો વગડાનો શ્વાસ

થોડો વગડાનો શ્વાસ મારા શ્વાસમાં,
પહાડોનાં હાડ મારા પિંડમાં ને
નાડીમાં નાનેરી નદીઓનાં નીર;
છાતીમાં બુલબુલનો માળો ને
આંગળીમાં આદિવાસીનું તીજું તીર;
રોમ મારાં ફરકે છે ઘાસમાં,
થોડો વગડાનો શ્વાસ મારા શ્વાસમાં.
સૂરજનો રંગ મારાં પાંદડાં પિયે ને
પિયે માટીની ગંધ મારાં મૂળ,
અર્ધું તે અંગ મારું પીળાં પતંગિયાં ને
અર્ધું તે તમરાંનું કુળ;
થોડો અંધારે, થોડો ઉજાસમાં,
થોડો ધરતીમાં, થોડો આકાશમાં,
થોડો વગડાનો શ્વાસ મારા શ્વાસમાં.
જયન્ત પાઠક

મેહનત કરનેકા સમય

એક જમાના થા કિ જબ એક બડે વ્યક્તિકી રોશનીસે હમારે દિલોંમેં ભી કુછ ગર્મી આઈ થી. મહાત્માજીકા સબક સુન કર ઉનકી આવાજ હમારે કાનોંમેં ઓર દિલોંમેં ગુંજી થી ઓર હમ લોગ દેશમેં લાખોં ઓર કરોડોંકી તાદાદમેં અપને ઘરકી મામૂલી બાતોંકો, ઝગડોંકો ભૂલ કર, અપને પરિવારોં તક કો ભૂલ કર, અપને પૈસે ઓર જાયદાદોંકો ભૂલ કર મૈદાનમેં આએ થે. ઉસ સમય કોઈ સવાલ નહીં ઉઠતા થા અપને ફાયદેકા, અપને ઓહદેકા, અપની નૌકરીકા. અગર કોઈ મુકાબલા થા તો ખાલી ઇસ બાતકા થા કિ કિસ તરહસે હમ દેશકી સેવામેં મુકાબલા કરે. એક ખ્વાબ થા, એક સ્વપ્ન થા જો હમને દેખા ઓર કભી-કભી કિસી કદર પાગલોંકી તરહસે હમ ઉસ સ્વપ્નકે પીછે ઢોડે.

મેં આપસે યાદ દિલાના ચાહતા હૂં ઉસ જમાનેકી જબ બગૈર ફૈજકે, બગૈર હથિયારકે, બગૈર કિસી બાહરી સહારેકે, બગૈર પૈસેકે ઇસ મુલ્કકી આઝાદીકી લડાઈ લડી ગઈ થી. કિસને લડી થી ? ઇસ મુલ્કમેં બડે બડે નેતા થે, ઓર હમારે બડે ભારી નેતા થે મહાત્માજી; લેકિન આખિરમેં ઇસ મુલ્કકી લડાઈ હમને, હમારે કિસાનોંને, હમારે અદનાસે અદના, ગરીબસે ગરીબ આદમિયોંને લડી થી. ઉનકે ઉપર બોઝા પડા થા ઉસ લડાઈકા. કેસે વે જીતે થે ? અપની હિમ્મતસે, અપને દમસે, ઓર અપને દેશ ઓર અપને નેતા પર ભરોસેસે.

જવાહરલાલ નેહરુ
[15 ઓગસ્ટ, 1949]

એટલું ભૂલીએ નહીં -

એટલું કદી ભૂલીએ નહીં કે ઝાકઝમાળ એ મહાનતા નથી, વાહવાહ તે પ્રતિષ્ઠા નથી, પ્રાધાન્ય તે શ્રેષ્ઠતા નથી. આજની ઘડીનો માનવી યુગપુરુષ બનવા યોગ્ય નહીં હોય. કાંકરો કદાચ ચળકતો હોય, પણ તેથી એ હીરો બની જતો નથી. બ્રહ્માંડમાં સૌથી મોટી શક્તિઓ કદાપિ ભપકાદાર હોતી નથી. વાવાઝોડા કરતાં વર્ષા વધારે અસરકારક હોય છે. જેમનાં સન્માનો થતાં નથી, જેમનાં ગીત ગવાતાં નથી તેવાં મનુષ્યોની ઈમાનદારી, નિષ્ઠા અને પવિત્રતા વિના તો આ જગત જોતજોતામાં નાબૂદ થઈ ગયું હોય.

જોન સીઝકો

ફાટેલી ચાદર

પંડિતજી જેટલા મોટા હતા તેટલા જ નાના હતા - સાવ બાળક જેવા. તેમણે કદી પોતાને વૃદ્ધ માન્યા નથી, અને એ હતા પણ નહીં. મરતાં સુધી, મને તો કોઈ એવો પ્રસંગ યાદ નથી જેમાં તેમણે પોતાનો થોડો અમથો બોજ પણ બીજાને માથે નાખવાનો પ્રયત્ન કર્યો હોય. એ તો ભારતના વડાપ્રધાન હતા. જરા અમથો ઇશારો કરતાં મોટા મોટા માણસો એમના પગમાં ઝૂકી જાય. પણ તમને વિશ્વાસ નહીં બેસે - એમણે કદી ઘંટડી વગાડીને કોઈ નોકરને બોલાવ્યો નથી. કોઈ વસ્તુની જરૂર હોય તો જાતે ઊઠીને બારણા સુધી જતા ને જે કોઈ દેખાય તેને કહેતા : “ભાઈ, જરા અંદર આવજે.” અને ઓફિસમાં કામ પૂરું થાય પછી ઊઠતા ત્યારે કોઈ કામ નોકરોને માટે બાકી ન રાખતા. બત્તી, પંખો, હીટર જાતે જ બંધ કરતા. અરે, બારણાં સુધ્યાં જાતે બંધ કરીને નીકળતા.

મેં મારી આંખે જોયું છે કે એ બેઠાબેઠા કામ કરીને થાકી જાય ત્યારે ખુરશી પર એક પગ રાખીને કામ કરતા. પછી ઊભા થઈ જતા. થાકી જવાથી કે તબિયત ઠીક ન હોવાથી તેમણે કદી કામ અધૂરું છોડ્યું નથી.

લોકોને એમ થતું હશે કે ભારતના વડાપ્રધાન આરામ અને દબદબાથી રહેતા હશે. પણ ઘણુંખરું તો એ એક ભગવો ઝભ્ભો ને પાયજામો પહેરતા. એક જૂની ચાદર હતી, ઘણી જગ્યાએથી ફાટેલી; સવારે ફરતી વખતે કે છાપું વાંચતી વેળા તે જ ઓઢતા. એક દિવસ ચાદર બહુ મેલી જોઈ હરિને કહ્યું, “આ ધોવડાવી નાખજે.” બપોરે ધોવી આવ્યો. ચાદર લઈ જવાની જ એણે ના પાડી, બોલ્યો, “આ તો સાવ જરી ગઈ છે, પાણીમાં જ રહી જશે.”

બીજે દિવસે પંડિતજીને આ વાતની ખબર પડી, ત્યારે જાતે ચાદર ધોઈ વરંડામાં દોરી બાંધીને સૂકવી. છેક સુધી એમની પાસે એ જ ફાટેલી ચાદર મેં જોઈ હતી.

મધુસૂદનલાલ

મ્હેક...

મ્હેક, મ્હેક, મ્હેક, મ્હેક, મ્હેક, મ્હેક, મ્હેક, મ્હેક, મ્હેક, મ્હેક,૦૦૦
ઉમરાથી ઓસરીથી, ઘરમાંથી શેરીએથી
ધમધમતી જાય જુઓ મોસમની વરણાગી પાલખી !
ખાખરાએ કેસરિયા કીર્યા ઝરુખડા
-ને ઝાડવાંએ ઝાડવાંએ વેલબુટ્ટા હોય એવા
વાઘા સજે છે બધી ડાળખી !

દિલીપ જોશી

આઝાદીકી મશાલ

હમને ઔર આપને ખ્વાબ દેખેં, હિન્દુસ્તાનકી આઝાદીકા ખ્વાબ. ઉન ખ્વાબોંમેં કયા થા ? વહ ખ્વાબ ખાલી યહ તો નહીં થા કિ અંગ્રેજ કૌમ યહાંસે ચલી જાએ ઔર હમ ફિર એક ગિરી હુઈ હાલતમેં રહેં. જો સ્વખ્ન થા વહ યહ કિ હિન્દુસ્તાનમેં કરોડોં આદમિયોંકી હાલત અચ્છી હો, ઉનકી ગરીબી દૂર હો, ઉનકી બેકારી દૂર હો, ઉન્હેં ખાના મિલે, રહનેકો ઘર મિલે, પહનનેકો કપડા મિલે, સબ બચ્ચોંકો પઢાઈ મિલે, ઔર હરેક શખ્સકો મૌકા મિલે કિ હિન્દુસ્તાનમેં વહ તરક્કી કર સકે, મુલ્કકી ખિદમત કરે, ઔર ઇસ તરહસે સારા મુલ્ક ઉઠે. થોડેસે આદમિયોંકે હુકૂમતકી ઊંચી કુરસી પર બેઠેનેસે મુલ્ક નહીં ઉઠતે હેં. મુલ્ક ઉઠતે હેં જબ કરોડોં આદમી ખુશહાલ હોતે હેં ઔર તરક્કી કર સકતે હેં. હમને ઐસા સ્વખ્ન દેખા ઔર ઉસીકે સાથ સોચા કિ જબ હિન્દુસ્તાનકે કરોડોં આદમિયોંકે લિએ દરવાજે ખુલેંગે, તો ઉનમેંસે લાખોં ઐસે ઊંચે દર્જે કે લોક નિકલેંગે જો કિ નામ હાસિલ કરેંગે ઔર દુનિયા પર અસર પૈદા કરેંગે.

હમ લોગોંને એક જમાનેસે, જહાં તક હમમેં તાકત થી ઔર કુવ્વત થી, હિન્દુસ્તાનકી આઝાદીકી મશાલકી ઉઠાયા. હમારે બુસુગોંને ઉસકો હમેં દિયા થા, હમને અપની તાકતકે મુતાબિક ઉસકો ઉઠાયા. લેકિન હમારા જમાના ભી અબ હલકે-હલકે ખત્મ હોતા હે ઔર ઉસ મશાલકી ઉઠાને ઔર જલાએ રખનેકા બોઝ આપકે ઉપર હોગા, આપ જો હિન્દુસ્તાનકી ઔલાદ હેં, હિન્દુસ્તાનકે રહને વાલે હેં, યાહે આપકા મઝહબ કુછ હો, યાહે આપકા સૂબા યા પ્રાંત કુછ હો. યાદ રખિએ, લોગ આતે હેં, જાતે હેં ઔર ગુજરતે હેં. લેકિન મુલ્ક ઔર કૌમેં અમર હોતી હેં, વે કભી ગુજરતી નહીં હેં જબ તક કિ ઉનમેં જાન હે, જબ તક કિ હિમ્મત હે. ઇસલિએ ઇસ મશાલકી આપ કાયમ રખિએ, જલાએ રખિએ, ઔર અગર એક હાથ કમજોરીસે હટતા હે તો હજાર હાથ ઉસકો ઉઠાકર જલાએ રખનેકો હર વક્ત હાજિર હોં.

જવાહરલાલ નેહરુ

[15 ઓગસ્ટ, 1948]

કેટકેટલું કામ કરવાનું પડ્યું છે ? પણ આજકાલ વખત કેટલો ઓછો મળે છે ! માટે વાંચવામાં જે સમય તમે ગાળો, તેનો પૂરેપૂરો બદલો એ વાચનમાંથી મળી રહેવો જોઈએ.

ઇસ દેશમેં હજારોં કામ હેં. હજારો કામ હમ કરેંગે, ફિર ભી હજારોં બાકી રહેંગે. કામકા હમ ઇસ તરહ અંદાજ કરેં કિ હમને કોઈ નઈ ઇમારત બનાઈ, કોઈ નયા સ્કૂલ બનાયા ઔર કોઈ નયા બડા કામ ક્રિયા, તો ઠીક હે; લેકિન આખિરમેં કામકા અંદાજ યહ હે કિ ઇસ મુલકમેં ઐસે કિતને લોગ હેં જિનકી આંખોંસે આંસૂ બહતે હેં, ઉનમેં સે કિતને આંસૂ હમને પોંછેં, કિતને આંસૂ હમને કમ ક્રિએ. વહ અંદાજ હે ઇસ મુલકકી તરક્કીકા, ન કિ ઇમારતેં જો હમ બનાએં યા કોઈ શાનદાર બાત જો હમ કરેં. ક્યોંકિ આખિરમેં યહ મુલક ક્યા હે ? યહ મુલક ઇસકે રહનેવાલે કરોડોં આદમી હેં – મર્દ, ઔરત ઔર બચ્ચેં – ઔર આખિરમેં ઇસ મુલકકી ભલાઈ-બુરાઈ ઉન કરોડોં આદમિયોંકી ભલાઈ ઔર બુરાઈ હે. ઔર આખિરમેં મુલક હે હમારે છોટી ઉમ્મરે લડકે-લડકિયાં ઔર બચ્ચેં. ક્યોંકિ હમારા, આપકા ઔર હમારી ઉમ્મરે લોગોંકા જમાના તો ગુજરતા હે.

હમને અપના ફજ અદા ક્રિયા, બુરા યા ભલા. હમારા જમાના ગુજરતા હે ઔર ઓરોંકો સામને આના હે. જહાં તક હમમેં તાકત થી, હમારે બાજુમેં ઔર હાથોંમેં, હમને આઝાદીકી મશાલકો ઉઠાયા ઔર કભી ઉસકો ગિરને નહીં દિયા. અબ સવાલ યહ હે કિ આપમેં ઔર હિન્દુસ્તાનકે કરોડોં આદમિયોંમેં, નૌજવાનોં ઔર બચ્ચોંમેં, કિતની તાકત હે કિ વે ભી ઉસકો શાનસે ઉઠાએ રખેં, ઇસ મુલકકી ખિદમત કરેં, તરક્કી કરેં ઔર ખાસ કર ઇસ બાત પર હમેશા ધ્યાન દેં કિ કિસ તરહસે ઇસ મુલકકે લાખોં-કરોડોં મુસીબતજદા આદમિયોં કે આંસૂ પોંછેં, કેસે ઉનકી તકલીફ દૂર કરેં, કિસ તરહ વે તરક્કી કરેં. આજકલ કિસ તરહસે હમારે બચ્ચોંકો મૌકા મિલે કિ વે ઠીક તૌરસે સીખેં, પઢેં-લિખેં, ઉનકા શરીર ઠીક હો, મન ઠીક હો, ઔર દિમાગ ઠીક હો, ઔર ફિર બડે હોકર વે ઇસ મુલકકા બોઝા અચ્છી તરહસે ઉઠાએ. વે બડે કામ હેં, જબરદસ્ત કામ હેં. કોઈ ખાલી કાયદે ઔર કાનૂનસે, ગવર્નમેન્ટકે હુકમસે તો નહીં હો સકતા, જબ તક કી સારી જનતા ઉસમેં હિસ્સા ન લે, ભાગ ન લે.

હમ એક બડે મુલકકે રહનેવાલે હેં. જબરદસ્ત મુલક હે, જબરદસ્ત ઉસકા ઇતિહાસ હે. બડે મુલકકે રહનેવાલે બડે દિલકે હોને ચાહિએ. શાનસે હમને હિન્દુસ્તાનકો આઝાદ ક્રિયા, શાનસે હમેં આગે બઢના હેં, શાનસે હમે યહ જો હિન્દુસ્તાનકી આઝાદીકી મશાલ હે ઉસકો લેકર ચલના હેં ઔર જબ હમારે હાથ કમજોર હો જાએ તો ઓરોંકો દેના હે, તાકિ નૌજવાન હાથ ઉસકો ઉઠાએ, ઔર હમ અપના કામ પૂરા કરકે ફિર ચાહે ખાકમેં મિલ જાએ.

જવાહરલાલ નેહરુ

[15 ઓગસ્ટ, 1952]

ભારતની જનતા તરફથી મને એટલાં તો સ્નેહ અને ચાહના મળ્યાં છે કે હું ગમે તેટલું કરું તોપણ એ ઋણ અંશમાત્ર પણ ચૂકવાય તેમ નથી. અને ખરેખર, સ્નેહ જેવી મૂલ્યવાન વસ્તુનું ઋણ ચૂકવી પણ ન શકાય.

હું તો માત્ર એટલી જ આશા રાખું છું કે, મારા જીવનનાં બાકીનાં વરસોમાં હું મારા દેશબાંધવોને અને તેમના સ્નેહને અપાત્ર ન બનું.

મારા અસંખ્ય બિરાદરો અને સાથીઓનો તો હું આથીય વધારે ઋણી છું. અમે મહાન કાર્યોમાં સંયુક્ત ભાગીદાર રહ્યા છીએ અને એમાંથી અનિવાર્યપણે નીપજતા આનંદ અને શોકના સમભાગી બન્યા છીએ.

મારા મૃત્યુ બાદ કોઈ પણ ધાર્મિક વિધિ કરવામાં આવે તેવું હું ઇચ્છતો નથી. એવી કોઈ વિધિમાં હું માનતો નથી અને એક આચાર તરીકે પણ એવી વિધિ ચલાવી લેવી તે દંભ સમાન છે અને આપણી જાતને તેમ જ બીજાને ભ્રમમાં નાખવાના પ્રયત્ન સમાન છે.

હું જ્યારે મૃત્યુ પામું ત્યારે મારા દેહનો અગ્નિસંસ્કાર થાય તેમ ઇચ્છું છું. જો હું વિદેશમાં મૃત્યુ પામું તો મારા દેહનો અગ્નિસંસ્કાર ત્યાં જ કરવો અને મારાં અસ્થિફૂલ અલ્લાહાબાદ લાવવાં. આમાંનાં થોડાંક અસ્થિફૂલ ગંગા નદીમાં પધરાવવાં અને બાકીનાંનું નીચે જણાવ્યા પ્રમાણે વિસર્જન કરવું.

મારાં થોડાંક અસ્થિફૂલ અલ્લાહાબાદ ખાતે ગંગા નદીમાં પધરાવવાની મારી ઇચ્છા પાછળ કોઈ ધાર્મિક ભાવના રહેલી નથી. છેક મારા શૈશવકાળથી હું અલ્લાહાબાદની ગંગા અને જમના નદી સાથે સ્નેહભાવથી બંધાયેલો છું, અને જેમ જેમ હું મોટો થતો ગયો તેમ તેમ આ સ્નેહબંધન પણ દૃઢ થતું ગયું છે. બદલાતી મોસમો સાથે એના પલટાતા મિજાજ મેં નિહાળ્યા અને માણ્યા છે અને યુગોથી એની સાથે સંકળાયેલા તથા એમના વહેતા જળપ્રવાહના અંગરૂપ બની ગયેલાં ઇતિહાસ, દંતકથા, પરંપરાઓ, સંગીત અને કથનીઓનો અનેક વાર વિચાર કર્યો છે.

ખાસ કરીને ગંગા ભારતની પ્રજાની પ્યારી અને માનીતી નદી છે. એની આસપાસ અનેક વંશો અને જાતિઓનાં સંભારણાં, એની આકાંક્ષાઓ અને ભયો, એનાં વિજયગાન, એના જય અને પરાજયની વાતો ગૂંથાયેલી છે. ભારતની યુગોજૂની સંસ્કૃતિ અને સભ્યતાની પ્રતીક બની રહેલી ગંગા હંમેશાં નવતરરૂપ ધરતી રહી છે, અખંડ વહેતી રહી છે – અને છતાંય તે એની એ જ ગંગા છે. એ મને અત્યંત પ્યારાં હિમાલયનાં હિમાચ્છાદિત ઉન્નત શૃંગો અને તેની ઊંડી ખીણોની યાદ આપે છે, તેમ જ જ્યાં મારા જીવન તથા કાર્યનું ઘડતર થયું છે તેવા સમૃદ્ધ અને વિશાળ પ્રદેશોની સ્મૃતિ તાજી કરાવે છે.

અને, જો કે મેં ભૂતકાળની ઘણી પરંપરા, રૂઢિ ને રીતરિવાજોનો ત્યાગ કર્યો છે, અને ભારતના લોકોને જકડતી ને બંધનમાં રાખતી તેમ જ તેમને વિભક્ત કરતી, બહુસંખ્ય લોકોનું દમન કરતી તથા તેમના દેહ ને આત્માના મુક્ત વિકાસને રૂંધતી તમામ શૃંખલાઓને ભારત ફગાવી દે એમ હું ઇચ્છું છું, છતાં હું મારી જાતને ભૂતકાળથી સંપૂર્ણપણે અળગી કરી નાખવા ચાહતો નથી.

અને તેથી, મારી આ ઇચ્છાના સાક્ષી તરીકે તેમ જ ભારતના સાંસ્કૃતિક વારસાને મારી અંતિમ શ્રદ્ધાંજલિ તરીકે, હું એવી વિનંતી કરું છું કે મારાં થોડાંક અસ્થિફૂલનું અલ્લાહાબાદમાં ગંગા નદીમાં વિસર્જન થાય, જેથી એ ભારતના પાય પખાળતા મહાસાગરમાં ભળી જાય.

પરંતુ મારા મોટા ભાગનાં અસ્થિફૂલનું વિસર્જન બીજી રીતે કરવું, હું ઇચ્છું છું કે એ અસ્થિફૂલ એક વિમાનમાં ખૂબ ઊંચે લઈ જવામાં આવે અને ત્યાંથી, જે ખેતરોમાં ભારતના કિસાનો પસીનો વહાવી રહ્યા છે તેવી ભારતની ધરતી પર વેરવામાં આવે, જેથી કરીને એ ભારતની માટી સાથે એકરૂપ બની જાય અને ભારતના અવિભાજ્ય અંગરૂપ બની જાય.

જવાહરલાલ નેહરુ

[1954માં કરી રાખેલા અંગ્રેજી પરથી અનુવાદિત]

ધારો કે -

ધારો કે એક સાંજ આપણે મળ્યાં અને આપણે હળ્યાં
પણ આખા આ આયખાનું શું ?
ખુલ્લી આ આંખ અને કોરી કિતાબ એને ફરીફરી કેમ કરી વાંચશું ?
માનો કે હોઠ સ્વેજ મ્હોરી ઊઠ્યા ને છાતીમાં મેઘધનુષ ફોરી ઊઠ્યાં
પણ બળબળતી રેખાનું શું ?
આકાશે આમ ક્યાંક ઝૂકી લીધું ને ફૂલોને 'કેમ છો ?' પૂછી લીધું
પણ મૂગી આ વેદનાનું શું ?
માનો કે આપણે ખાધું-પીધું અને માનો કે રાજ ! થોડું કીધુંયે રાજ,
પણ ઝૂરતા આ ઓરતાનું શું ?
ધારો કે રાણી ! તમે જીતી ગયાં અને ધારો કે વાયરા વીતી ગયા
પણ આ માંડેલી વારતાનું શું ?

જગદીશ જોષી

['વમળનાં વન' પુસ્તક]

જવાહરલાલ નેહરુનાં પુસ્તકો

ઇન્દુને પત્રો : 'લેટર્સ ફ્રોમ એ ફાધર ટુ ડિઝ ડોટર' નામની લેખકની પહેલી ચોપડી મૂળ અંગ્રેજીમાં 1929માં બહાર પડી. પુત્રી ઇન્દિરા દસ વરસની હતી ત્યારે, 1928માં, શ્રી નેહરુએ તેને લખેલા એકત્રીસ પત્રો તેમાં છે અને જગતના આદિકાળની કથા એમાં કિશોરો માટે કહેલી છે. "જે બાળકોને એ પત્રો વાંચવાના મળશે તે બધાં આપણી આ દુનિયાને જુદી જુદી પ્રજાઓના બનેલા એક મોટા કુટુંબરૂપે ઓળખતાં શીખશે," એવી ઉમેદ લેખકે દર્શાવેલી છે. તેનો આ ગુજરાતી અનુવાદ 1944માં પ્રગટ થયો હતો, તેમાં અનુવાદકનું નામ જણાવેલું નથી.

જગતના ઇતિહાસનું રેખાદર્શન : 'ગ્લોબ્સીઝ ઓફ વર્લ્ડ હિસ્ટરી' નામનો અંગ્રેજી ગ્રંથ 1934માં બહાર પડ્યો. તેમાં પણ લેખકે 'ઇન્દુને પત્રો'ની માફક પોતાની કિશોર પુત્રીને ઉદ્દેશીને લખેલા, "આપણી દુનિયા વિશે કાંઈક વિશેષ કહેવાનો પ્રયત્ન" કરતા, મનુષ્યની શાણી તથા ગાંડીધેલી જીવનયાત્રાનું નિરૂપણ કરતા પત્રો છે. 1930-33 દરમિયાન શ્રી નેહરુ નૈની, બરેલી અને દેહરાદુનની જેલોમાં કેદી હતા ત્યાંથી તેમણે આ પત્રો લખેલા. પછી 1939 અને 1945ની આવૃત્તિઓ વેળા તેમણે પુસ્તકમાં ઠીક ઠીક સુધારાવધારા કરેલા. તેનો શ્રી મણિભાઈ ભ. દેસાઈએ કરેલો અનુવાદ 1945માં બહાર પડ્યો. લગભગ 1200 પાનાંના એ દળદાર ગ્રંથના અરધા જેટલા કદનો સંક્ષેપ પણ પાછળથી પ્રગટ થયેલો.

મારી જીવનકથા : 1934-35 દરમિયાન અલ્મોડાની જેલમાં લખાયેલું અંગ્રેજી પુસ્તક 'એન ઓટોબાયોગ્રાફી' 1936માં બહાર પડ્યું. શ્રી મહાદેવ દેસાઈએ કરેલો તેનો આ અનુવાદ પણ તે જ વરસે પ્રગટ થઈ ગયો. જવાહરલાલજીનાં પુસ્તકોના ગુજરાતી અનુવાદોમાંથી સહુથી વધુ નકલો આ પુસ્તકની છપાઈ છે. શ્રી મણિભાઈ ભ. દેસાઈએ કરેલો તેનો સંક્ષેપ પણ 1954માં બહાર પડેલો.

મારું હિંદનું દર્શન : 1942-45માં અહમદનગરના કિલ્લામાં શ્રી નેહરુએ ભોગવેલા છેલ્લા કારાવાસ દરમિયાન પાંચ જ મહિનામાં તેમણે 'રિસ્કવરી ઓફ ઇન્ડિયા' નામનું અંગ્રેજી પુસ્તક લખેલું તે 1946માં બહાર પડ્યું. હિંદના ઇતિહાસ તથા હિંદની સંસ્કૃતિનાં ભિન્ન ભિન્ન પાસાં અંગેના પોતાના વિચારો લેખકે તેમાં રજૂ કરેલા છે. શ્રી મણિભાઈ ભ. દેસાઈએ કરેલો તેનો આ ગુજરાતી અનુવાદ 1951માં પ્રગટ થયો.

આઝાદી કે સત્રહ કદમ : 1947થી 1963 સુધીનાં સત્તર વર્ષો દરમિયાન 15મી ઓગસ્ટના દરેક સ્વાતંત્ર-દિને દિલ્લીમાં લાલ કિલ્લા પરથી આપેલાં હિન્દી ભાષણોનો સંગ્રહ.

મેઘાણીભાઈ

આ વસંતનાં ફૂલોમાં હું યુગો સુધી ઢાંકી રાખીશ
દેવળમાં બળતી મીણબત્તી જેવો
તમારો વેદનાનો ચહેરો...૦૦૦
તમારાં જુલ્ફાંમાં
સાવજની કેશવાળીના પછડાટથી ત્રમત્રમી ઊઠતું ગીરનું રાન
કંઠના ટોડલા પર બેઠેલું મોરલાના અવાજનું ટેળું
ઘેઘૂર અઘબીડ્યાં પોપચાંમાં
હમણાં ધોધમાર વરસું વરસું કરતા અષાઢના આકાશ જેવી
મોરપીંછની આંખો...૦૦૦
તમે ચાલીસ ચાલીસ વર્ષ પહેલાં
ઘોળીઘોળી ભરેલા પિયાલામાંથી ઊભરાઈને
આજે અત્યારેય
મને કસુંબીના છાંટા ઊડે છે, મેઘાણીભાઈ !
પગમાં કાંતિનાં પગરખાં
આંખોમાં થીજી ગયેલાં આંસુના દ્વીપ
ને ઝોળીમાં બારમાસીનાં વેડેલાં ગીત -
જોઈ છું તો ગોઘૂલિ ટાણે
કોઈના લાડકવાયાની આરસખાંભી પર
તમે લોહીના અક્ષરે કવિતા લખી રહ્યા છો...

યશવંત ત્રિવેદી
[‘પરિપ્રશ્ન’ પુસ્તક]

વિચિત્ર શોધ

ફિલસૂફ બર્ટ્રાન્ડ રસેલ એકવાર ઊંડા ચિંતનમાં ડૂબેલા બેઠા હતા, ત્યાં એક મિત્રે આવીને પૂછ્યું : “આટલા બધા તલ્લીન શાના વિચારમાં થઈ ગયા છો આજે ?”

“મैं એક વિચિત્ર શોધ કરી છે,” રસેલે જવાબ વાળ્યો. “જ્યારે જ્યારે હું કોઈ જ્ઞાનીની સાથે વાત કરું છું ત્યારે મને પ્રતીતિ થાય છે કે સુખની હવે કોઈ શક્યતા રહી નથી. અને છતાં મારા માળી સાથે વાત કરતી વેળા એથી ઊલટી જ વાતની ખાતરી મને થાય છે.”

અંતિમ ઈચ્છા

આંખો તો કશાય કામની નથી.
એ મીંચાય કે તરત જ
એમાં ઊગેલાં મેઘધનુષ્યોને
હળવેકથી ઉપાડીને
કોઈ કોરી આંખના આકાશમાં લહરાવજો.
હીરનાં ચીરનોય મોહ ક્યાં હતો કે કફનનો હોય ?
મારાં અંગ ઉપર ઊગેલાં રોમાંચોને
બાગની કોઈ ક્યારીમાં વાવજો,
કોઈ ફૂલડાને આપજો.
મારી ભવોભવની લેણદાર
કો પુરકન્યકા
નીચી નજર ઢાળી
એણે આપેલાં
કુન્દધવલ સ્મિત
(મારે મન તો મોટી મૂડી)

વિશે
મહકતા મૌનથી પૃચ્છા કરે
ત્યારે
તેને મારાં ગીતો આપજો.
મારી શ્રુતિમાં પડઘાતા ફૂલોના સૌરભ-ટહુકાઓને
તારલાના મધપૂડા સુધી પહોંચાડજો.
મારા છેલ્લા શ્વાસે
ખીલું ખીલું થતી કો પાંચિનીની સુવાસ
ભરું ને પોઢી જાઉં ત્યારે
‘બે મિનિટનું મૌન’ પાળવાને બદલે
હે અભિનવ કોકિલો,
આમ્રમંજરીના આરવાદથી મહેકતા કંઠે
તમે
ગાજો, ગાજો, ગાજો.

જિતેન્દ્ર કા. વ્યાસ
[‘કવિલોક’ બે-માસિક : 1977]

બેએક વર્ષ પર વડોદરાની વાર્ષિક વ્યાખ્યાનમાલાના વ્યાખ્યાતાઓ લેખે મારો અને મુનિશ્રી જિનવિજયજીનો ભેટો થયેલો. તેમણે મારા હાથમાં કેટલાએક નવા ગ્રંથો મૂક્યા. ગ્રંથો વિશ્વભારતીની શ્રી સિંઘી જૈન જ્ઞાનપીઠ તરફથી મુનિજીએ સંશોધિત-સંપાદિત કરેલા.

ઘેર આવી હોંશે હોંશે આ ગ્રંથોનાં પાનાં ફેરવ્યાં, પરંતુ મારા મગજની સ્થિતિ તુંબડીમાં કાંકરા ભરાયા જેવી થઈ. સંસ્કૃત સાહિત્યનાં છેલ્લાં દર્શન મુંબઈ યુનિવર્સિટીનો બી.એ.નો સંસ્કૃત પ્રશ્નપત્ર પતાવ્યો તે દિવસે કર્યાં હતાં. અનુવાદ વગરના આ પ્રબંધપાઠમાં ચંચુપાત કરવાની મારી અશક્તિ કબૂલી મેં એ મૂલ્યવાન ગ્રંથોનો માત્ર સ્વીકાર નોંધીને ‘કલમ-કિતાબ’માં પતાવ્યું.

પછી મુનિશ્રીનો મેળાપ એમના નિવાસસ્થાને, માટુંગામાં થયો. કોણ જાણે કેટલાયે ઊંચા નંબરનાં ચશ્માં ચડાવીને આ વિદ્વાન પ્રૂફ છેક આંખો પાસે માંડીને તપાસતા હતા. એક નવી રચનાનું મેજ તેમની છાતી સુધી પહોંચતું હતું. મેં પૂછ્યું “આ ટેબલની રચના કઈ જાતની ?”

“શું કરું, ભાઈ !” એમણે કહ્યું. “આંખોનાં જળ ઊંડાં ગયાં છે. સૂર્ય જેમ જેમ એની ગતિ ફેરવતો રહે છે તેમ હું પણ આ બારી સામે ટેબલને ફેરવ્યે જાઉં છું. તમને આપેલા તેના જેવા પ્રબંધોના તો ગંજેગંજ પડ્યા છે. તેનો ઉદ્ધાર કોણ કરશે ?”

પ્રબંધ-સંગ્રહનો ઉલ્લેખ સાંભળી હું શરમાયો. મેં ખુલાસો કર્યો કે હું પ્રયત્ન કરવા છતાં એ પ્રબંધો ન વાંચી શક્યો.

“પણ પ્રબંધોનું સંસ્કૃત કેટલું સહેલું છે તે બતાવું ?” એમણે વસ્તુપાલ-તેજપાલનો જ પ્રબંધ ખોલીને લવણપ્રસાદ, દેવરાજ પટ્ટકિલ ને મદનરાણીવાળો એક ફકરો વાંચી સંભળાવ્યો.

એક પ્રસંગના સંસ્કૃત-વાચનની ચાવી લઈ હું ઘેર આવ્યો. પ્રબંધોના અર્થો બેસાડવા માંડ્યા. ફરી ફરી પ્રબંધો વાંચ્યા અને ગુજરાતના પુનરુદ્ધારના એ શેષ દીપકજ્યોત સમા સમયની આસમાની હૃદય પર છવાતી ચાલી. પરિણામ – આ વાર્તા.

ઝવેરચંદ મેઘાણી

[‘ગુજરાતનો જય’ પુસ્તક : 1940]

લાખ વાચકોની અપેક્ષા જે ન રાખતો હોય,
તેવા લેખકે એક લીટી પણ લખવી ન જોઈએ.

જોહાન ગયટે

મુંબઈનું મારું બાળપણનું નિવાસસ્થાન પીંપળવાડી હતું. આસપાસ ચાલીઓથી ઘેરાયેલું વિશાળ મેદાન, વચ્ચે સુંદર નાળિયેરીનાં ઝાડ શોભી રહ્યાં હતાં.

આ દિવસોમાં એક મારાથી સહેજ મોટી ઉંમરનો, ઝીણી ઝીણી દાઢીવાળો, પારદર્શક આંખોવાળો, હસમુખો, ગૌરવર્ણો અને ભગવાંધારી જુવાનિયો અમારી ચાલીમાં તેના મોટા ભાઈને ઘેર આવ્યો. અમે ચાલીના જુવાનિયાઓ તેના તરફ ખૂબ આકર્ષાયા અને વખતોવખત તેને વીંટળાઈ તેની સ્ફૂર્તિદાયક વાતો સાંભળવા લાગ્યા. આ મોહક સાધુ, જે ચાલીમાં રહેતાં સંસારીઓમાં ખૂબ જ છૂટથી ભળતા હતા, તે હતા સ્વામી આનંદ. અમે ધીમે ધીમે જાણ્યું કે અમારી ચાલીના બીજા માળ પર શિયાણીના બ્રાહ્મણ ગૃહસ્થો હરિલાલ તથા જયાશંકર દ્વિવેદી રહેતા હતા, તેમના એ નાના ભાઈ હતા. થોડાં વર્ષ પર તે આવી પડેલી લગ્નની તિથિ ચૂકવવા ઘેરથી નાસી છૂટ્યા હતા. સાધુસંતોનાં મંડળોમાં ફરતાં ફરતાં તે હિમાલયનાં પહાડી તીર્થસ્થાનોમાં ફરી વળ્યા હતા. તે દરમ્યાન જ્ઞાની અને યોગી સાધુઓના તેમ જ આધુનિક ભણેલાગણેલા સાધુઓ અને યાત્રીઓના પણ સંસર્ગમાં આવ્યા હતા. અનુભવ થતો ગયો તેમ અમે જોયું કે તે દેશની અનેક ભાષાઓ બોલી શકતા હતા. જેવું શુદ્ધ ગુજરાતી તેવું જ મરાઠી પણ તે શુદ્ધ દક્ષિણી બ્રાહ્મણો જેવું જ અસ્ખલિત રીતે બોલી શકતા હતા. હિંદી પણ તેવું જ. બંગાળીની પણ તેમને તેટલી જ છૂટ હતી એમ અમે સાંભળ્યું. અમે ઓળખતા ગયા તેમ તેમ જાણ્યું કે તેમના પરિભ્રમણ દરમિયાન તે દેશના જુદા જુદા ભાગોમાં નેતાઓ, સાધુઓ, ગૃહસ્થીઓ, સંસ્થાઓ, મઠો વગેરેમાં છૂટથી ભળ્યા હતા અને એકરસ થઈને રહ્યા હતા. ભાષાઓ એ તો એ ભળવાનું ઉપરનું ફળ જ હતું. ઊંડા પરિચયો, દિલોજાન મૈત્રીઓ, બાળકોનાં કિલ્લોલ, વૃદ્ધોના પ્રેમાશિષ એ બધાંનો તેમણે એ નાની ઉંમરમાં ભરપેટ લહાવો મેળવ્યો હતો.

અમને એ પણ જાણવા મળ્યું કે સ્વામી જેમ સાધુસંન્યાસીમાં ફર્યા છે તેમ સ્વરાજના તીખા તમતમતા જહાલ નેતાઓ અને પત્રકારોમાં પણ એટલું જ ભળ્યા છે. તેમને ખુદ લોકમાન્ય ટિળકની સાથે પણ ઓળખાણ હતી.

ટિળક મહારાજ માંડવેની જેલમાંથી ‘ગીતારહસ્ય અથવા કર્મયોગ’ નામનો મોટો મરાઠી ગ્રંથ લખી લાવ્યા હતા. સ્વામીને તે એટલો ગમી ગયો હતો કે તેમણે તેનું ગુજરાતીમાં ભાષાંતર કરી નાખ્યું હતું, અને પોતાના તે હસ્તલિખિત લખાણમાંથી એ કોઈ કોઈ વાર અમને વાંચી સંભળાવતા હતા.

આશ્રમમાં હવે ગાંધીજીનું કામ જામવા લાગ્યું હતું. તેમણે એક સાપ્તાહિક

‘નવજીવન’ કાઢવાનું ઠરાવ્યું. તેનો પહેલો અંક તા. 7-9-19ને દિવસે નીકળ્યો. તે માટે અમદાવાદમાં એક નાનું સરખું પ્રેસ રાખી લીધું. આ કામ દિવસેદિવસે વધી રહ્યું હતું. પ્રેસના ચાલુ માણસો તેને પહોંચી વળતા નહોતા. ગાંધીજીને આ ભીડને વખતે સ્વામી આનંદ યાદ આવ્યા. તેમને ખબર હતી કે સ્વામીને છાપવા-છાપાવવાના કામનો અનુભવ હતો, અને આ નવું કામ તે ખીલવી શકશે એવો તેમને વિશ્વાસ હતો. ગાંધીજીએ એમને બોલાવી લીધા અને ‘નવજીવન’ સાથે જોતરી દીધા. તે 1919ના અંતભાગમાં ‘નવજીવન’માં આવ્યા હશે.

એ કામ સ્વીકાર્યા પછી સ્વામીએ એક-બે મહિનામાં મને વડોદરાથી બોલાવી લીધો. હું અમદાવાદ ગયો ત્યારે સ્વામી આર્ય ભુવનવાળા મકાનમાં ‘નવજીવન’નું કાર્યાલય ખોલીને બેઠા હતા.

આ દિવસો 1919-20ના હતા, એટલે ગાંધીજી તરફથી સવિનયભંગની અને જાહેર હડતાળની અને ઉપવાસની હાકલો પડી રહી હતી. આથી નવજીવન પ્રેસમાં તેમના તરફથી રોજ હસ્તલિખિત લેખોનો ધોધ આવી રહ્યો હતો. ‘નવજીવન’નાં 8 પૃષ્ઠોને ઠેકાણે દરેક અંકમાં 12 ને 16 પૃષ્ઠો થવા લાગ્યાં હતાં. ચૂડી ઓળની સાંકડી ગલીમાં આવેલા તેનાથી પણ સાંકડા નવજીવન પ્રેસમાં રાતદિવસ ધમાલ ચાલતી હતી. છાપેલાં પાનાંના ટાઇપ ધોવાઈને ઉકેલાય તે પહેલાં નવાં પૃષ્ઠો છાપવાની તાકીદ ઊભી થતી રહેતી. તેમાં ગાંધીજીનાં ઘણી વાર પેન્સિલથી લખેલાં પાનાં ઉકેલવાનો રસિક વ્યાયામ સ્વામી અને તેમના મદદનીશોને માટે સારો રસ પૂરો પાડતો હતો. મશીન ચલાવનારાઓ, કંપોઝીટરો, પ્રૂફવાળાઓ સૌને દિવસના ચોવીસ કલાક ટૂંકા પડતા હતા. ઉજાગરા ઉપર ઉજાગરા કરવામાં તેઓ એકબીજા સાથે હરીફાઈ કરતા હતા, પણ તે શક્તિમાં સ્વામી સૌને ચડી જતા હતા. ત્રણ રાત્રિઓ અખંડ જાગરણ કર્યા પછી ચોથી સવારે પણ પ્રૂફ વાંચી છાપવાનો ઓર્ડર આપવા તે તૈયાર હતા.

‘નવજીવન’, ‘યંગ ઇન્ડિયા’માં બાપુએ અગ્નિ જેવાં તેજસ્વી લખાણોનો ધોધ વહેવડાવવા માંડ્યો હતો. ચૂડી ઓળનું નાનું છાપખાનું તેને માટે અતિ નાનું પડતું હતું. સ્વામીએ સારંગપુર તરફનું વિશાળ મકાન શોધી કાઢ્યું. મૌલાના મહમદઅલીએ બંધ કરેલા છાપખાનાનાં યંત્રો બાપુને આપી દીધાં. તે આ નવા મકાનમાં ગોઠવી દેવામાં આવ્યાં. સ્વામીને વધારે મદદનીશોની જરૂર હતી. મારી સાથેની વણલખી બોલી પ્રમાણે તેમણે મને પાછો નવજીવનમાં ખેંચી લીધો.

બાપુએ અસહકારની લડત ઉપાડવાની તૈયારી માંડી હતી અને તે માટે બારડોલી તાલુકાની પસંદગી કરી હતી, અને પોતે 1921ના ડિસેમ્બરથી તાલુકાને લડત માટે સજ્જ કરવા બારડોલી જઈને પડાવ નાખ્યો હતો. સ્વામીને ઈચ્છા થઈ કે બાપુની નજીક રહી મારે પણ બારડોલીનું તાજું વાતાવરણ ‘નવજીવન’માં મોકલતા રહેવું. તે પ્રમાણે હું બારડોલી જઈ ત્યાંના લડતના સૈનિકોમાં ભળી ગયો અને દર

અંકમાં ‘વાતાવરણ’ મોકલવા લાગ્યો.

બાપુએ બારડોલીને પસંદગી આપવામાં ત્રણ શરતો મૂકી હતી, તેનું પાલન કરવા ઘણાં ગામો કેવો ભરચક પ્રયત્ન કરી રહ્યાં હતાં તે મને નજરે જોવા મળ્યું હતું. જે ગામે કોઈ પણ નેતા જાય ત્યાં કોઈ પણ ઘરમાં ગામલોકો ભેગા થતા, ત્યાં ગામના હરિજનોને ખાસ તેડી લાવતા અને સભામાં સૌની સાથે બેસાડતા. એ હરિજન ભાઈ કે બહેન ઘરના કૂવેથી પાણી સીંચે અને ભેગા મળેલા સૌ ગામલોકોને પોતાને હાથે પાણી પાય. આ રીતે તેઓ અસ્પૃશ્યતા-નિવારણની શરતનું પાલન પ્રત્યક્ષ કરી બતાવતા હતા.

પછી બારડોલી તાલુકાનાં ઘણાંખરાં ગામોમાં તેમણે સરકારી નિશાળો ઉઠાડી મૂકી “રાષ્ટ્રી” ચાલુ કરી દીધી હતી. આ રીતે સરકારી શિક્ષણના અસહકારની બીજી શરતનું તેમણે પાલન કરી બતાવ્યું હતું. “રાષ્ટ્રી” કાઢવાની તેમની રીત ઘણી રમૂજ અને ગામડાંને શોભે તેવી હતી. ગામ ગામના જુવાનિયાઓ – ખાસ કરીને જે ગામોમાં “રાષ્ટ્રી” આ પહેલાં નીકળી ચૂકી હતી ત્યાંના – ટોળે મળીને તે નવા ગામ ઉપર કૂચ લઈ જતા, અને સરકારી નિશાળ ઉઠાડી “રાષ્ટ્રી” ચાલુ કરે ત્યાર પછી જ પોતે ભોજન કરશે એમ જાહેર કરતા. આ ભલા ખેડૂતો બીજું બધું સહન કરી શકે, પણ ઘેર આવેલા મહેમાનો – જેમાંના મોટા ભાગના પોતાના જ્ઞાતિબંધુઓ હોય તેઓ – ભૂખ્યા રહે, એ કેમ સહન કરી શકે ? તેમાંના કોઈ બહેનોના છોકરાઓ હતા, કોઈ મામા-માસીના હતા. અને ગામેગામના લોકો સાથે ગાઢ સંબંધવાળા કુંવરજીભાઈ ખાસ કાળજી લેતા કે એ ટોળીમાં આ ગામના થોડા જમાઈઓને પણ આગ્રહ કરીને સાથે લેવામાં આવે ! હવે ઘરને આંગણે આવેલા જમાઈરાજોને ભૂખ્યા કેમ સહન કરી શકાય ? નચિકેતાને ઘરને આંગણે ભૂખ્યો-તરસ્યો ત્રણ દિવસ સુધી બેસી રહેલો જોઈ યમરાજાના જીવને કંઈનું કંઈ થઈ ગયું હતું, પોતાનું બધું પુણ્ય બળી જાય છે એમ લાગ્યું હતું. તેવો જ અનુભવ બારડોલીના ખેડૂતોને થતો હતો. પુરુષો થોડા કલાક કઠણ કાળજું કરી જવાબ ન આપે, તો ગામની બહેનો ઘરમાંથી નીકળી સભા સમક્ષ ખુલ્લે મોઢે આવી કંઈ કંઈ વચનો સંભળાવી જતી અને ભરસભામાં પોતાના ઘરવાળાઓને શરમાવી જતી. લાજ કાઢવાના રિવાજવાળા ગુજરાતના બીજા જિલ્લાઓમાંથી તેમ જ દેશના તેવા જ બીજા ભાગોમાંથી આવેલા નેતાઓ ઉપર બારડોલીની મહિલાઓનું આ સ્વરૂપ ખરેખરી વીરાંગનાઓ અને રણચંડીઓ સમું લાગે, એમાં શું આશ્ચર્ય ? ગામના લોકો વશ થઈ સરકારી શાળામાંથી છોકરાને ભગાડી મૂકતા અને કોઈના મોટા મેડા ઉપર તેમને ભેગા કરી તેમના ઉપર ગમે ત્યાંથી લાવીને એક રાષ્ટ્રીય શિક્ષકને બેસાડી દેતા, અને બાળકોનાં રાષ્ટ્રગીતોથી ગામ ગાજી ઊઠતું.

આ ઉપરાંત પુરુષો અને સ્ત્રીઓ રૈંટિયા ઉપર મથી રહ્યાનાં દશ્યો પણ ગામેગામ જોવામાં આવતાં અને કોઈ કોઈ તો એ જાડા સૂતરને વણાવી તેનાં ધોતિયાં,

પહેરણ અને ધોળી ટોપી પહેરતા પણ જોવામાં આવતા હતા. એ રીતે બાપુની વસ્ત્ર-સ્વાવલંબનની ત્રીજી શરત વિશે પણ નેતાઓને ખાતરી થતી હતી.

હું 'નવજીવન'ના સંજય તરીકે આવાં દશ્યો વચ્ચે ફરી રહ્યો હતો અને 'નવજીવન'ની કટારોમાં એ બધું વાતાવરણ પીરસી રહ્યો હતો.

મારા પોતાના જીવન ઉપર પણ બારડોલીની ગ્રામપ્રજાનાં આ દશ્યો ઘેરી છાપ પાડી રહ્યાં હતાં. મને અહીંની ભૂમિ અને તેનાં નિવાસીઓ વિશે પોતાપણાની લાગણી થવા લાગી હતી. તેના પરિણામે આગળ ઉપર જ્યારે મારી સમક્ષ 'નવજીવન' અને આશ્રમશાળાનું કામ છોડી ગામડું વસાવવાનો વિચાર ઉપસ્થિત થયો, ત્યારે મારા ગ્રામપ્રદેશની શોધ કરવામાં મારે જરા પણ મનોમંથન કરવું પડ્યું નહીં.

જુગતરામ દવે

[‘મારી જીવનકથા’ પુસ્તક]

હાથે કરી કેમ હારી તું જા ?

હાથે કરી કેમ હારી તું જા ?
થાતું નથી કહી બેસી શું જા ? - હાથે
સરખાવી જો ઓલ્યો બાળો પ્રહ્લાદજી,
તુંથી હુતી શું એની લાંબી ભુજા ? - હાથે
જુલમની જાળમાંય રમતો એ બાળુડો,
રોતલ થતાં શું તને ના'વે લજજા ? - હાથે
છૂંદો છેલો ને એને સળગાવ્યો જીવડો,
એવી ક્યાં તેં તો હજી સાંખી સજા ? - હાથે
નાજુક કાયા તે તારી કેવીક, કાપરા ?
કંકણ પ્રહ્લાદ કને તું તો કૂચા ! - હાથે
જોયો જોયો રે તારો જાલિમ જોરાવર,
હિરણ્ય વાઘ અને એ તો અજા. - હાથે
મૃત્યુને રોજ તાલી દેતા પ્રહ્લાદજી,
સંકટ સ્પર્શ્યું કે તત્ત્વ નહોતા તજ્યા. - હાથે
સાચાને શક્ય સહુ, ખોટાને મિષ બહુ,
બાળે ત્રિકાળ એવી રોપી ધજા. - હાથે

જુગતરામ દવે

વટવૃક્ષની કથા

મારે હાથે મારી જીવનકથા લખવી, એ મારી પ્રકૃતિની વિરુદ્ધ છે. છતાં પૂજ્ય જનોના અને મિત્રોના પ્રેમને વશ થઈને મેં લખી છે.

પણ વાંચનાર જોશે કે મેં જે કાંઈ લખ્યું છે તે મારી પોતાની જીવનકથા નથી, પણ વેડછી આશ્રમની અથવા વેડછીના વટવૃક્ષની કથા છે.

મારા જીવનની આટલી વાતો લખવા જ્યારે હું તૈયાર થયો છું જ, તો મારું આ અંગત પ્રકરણ લખવું એ મારો ધર્મ થઈ પડે છે.

નજીકના સૌ પરિચિતો જાણે છે કે હું બ્રહ્મચારી છું. તેઓ સહુ મારા સંબંધમાં બહુ વિવેકથી વર્તે છે, તેથી કોઈએ મને મારા આ જીવન વિશે કદી પૂછ્યું નથી, તેમ મને પોતાને પણ આ વિશે વાતો કરવાનો ઉત્સાહ કદી થયો નથી.

આ સંબંધમાં મને કોઈએ સીધો પ્રશ્ન કર્યો હોય તો મારી આસપાસ ઊછરી રહેલી એક છસાત વર્ષની નાની બાળાએ એક વાર અચાનક અને અણધાર્યો કરેલો. તેના બાળસુલભ કૌતુકથી એક દિવસ તેણે પૂછ્યું, તમારી 'બા' ક્યાં છે ? તે મારી પાસે આખો દિવસ રમવા અને વાર્તાઓ સાંભળવા આવતી, એટલે જ તેનો આ અધૂરો પ્રશ્ન હું સમજી ગયો. તે મારી જન્મદાતા મા વિશે પૂછતી નહોતી. પણ જેમ તેના પોતાના ઘરમાં તેની બા હતી, અને જેમ બધાં ઘરોમાં બાળકો માટે બા હોય છે, તેમ મારી પાસે કેમ કોઈ બા જોવામાં આવતી નથી એ તેનો ભાવાર્થ હતો. મેં જવાબ આપ્યો, ઘર હોય તો બા હોય, મારે ઘર ક્યાં છે કે બા હોય ? જવાબનો મર્મ તે સમજી હશે કે કેમ તેની મને ખાતરી નથી. હું મઢી આશ્રમમાં રહું છું. ત્યાં અન્નપૂર્ણાબહેનના ઘરમાં રહું છું - એટલે મારા ઘરમાં રહેતો નથી. આશ્રમને રસોડે જમું છું, એટલે પણ મારે ઘર નથી એમ તે સમજી ગઈ હશે. પણ ફરીથી તેણે આવો પ્રશ્ન પૂછ્યો નથી. ઉંમર સાથે આવા પ્રશ્નો બાળકો પોતાની મેળે સમજી જાય છે, તેમ તે પણ વખત જતાં સમજી હશે જ કે બીજાં બધાં પરણે છે તેમ હું પરણ્યો નથી.

ત્યાર પછી મારે ગાંધીજીના સત્યાગ્રહાશ્રમમાં જવાનું થયું. ત્યાં હું એક રીતસરના આશ્રમવાસી તરીકે કદી રહ્યો નથી. મારું વધારે ભાગે રહેવાનું નદી તરફના બ્રહ્મચારી વિભાગમાં નહોતું, પણ સામી તરફના ગૃહસ્થી વિભાગમાં જ હતું. મારી પોતાની એવી કોઈ કોટડી મેં કદી રાખી નથી. કાકા-કાકી, મહાદેવ-દુર્ગાબહેન અને નરહરિ-મણિબહેનનાં ઘર એ જ મારાં ઘર બની ગયાં હતાં. વળી મારું મુખ્ય કામ તો 'નવજીવન'માં હતું અને તે માટે સ્વામી આનંદની સાથે રહેવાનું હતું. એ ઘર નહોતું પણ સ્વામીનો આખાડો જ હતો ! આશ્રમમાં જ્યારે ઉપર બતાવ્યાં ગૃહસ્થી ઘરોમાં જાઉં ત્યારે જ મારા દિલને ઘેર ગયા જેવું લાગતું. ત્યાં મને બાળકો સાથે રમવાનું અને તેમને વાર્તાઓ કહેવાનું મળતું.

હવે તો મારા પોતાના મનમાં બ્રહ્મચારી જીવન નિશ્ચયરૂપ બની ગયું હતું, જે મંડળ વચ્ચે હું રહેતો હતો તેમાં પણ એક હકીકત તરીકે સ્વીકારાયું હતું, અને મારી પાસે લગ્નની વાત કાઢવી પણ આ મંડળમાં અસ્વાભાવિક જેવી થઈ ગઈ હતી. પણ વઢવાણમાં બેઠાં બેઠાં નાનુબા પોતાની સરખેસરખી બહેનપણીઓ સાથે મને પરણાવવાનાં સ્વપ્નાં સેવી રહ્યાં હતાં અને અગાઉનાં અપમાનો ભૂલીને પણ પ્રસંગ આવ્યે વાત ચલાવતાં રહેતાં હતાં. છેવટે જ્યારે એક વાર તે હરદ્વારની યાત્રાએ ગયાં અને ત્યાં ગંગાતટે જ કાયમની પથારી કરી પોઢ્યાં ત્યારે જ આ પ્રકરણ તેમની સાથે જ ગંગાના જળમાં તણાઈ ગયું, અને મારા મનથી પણ બ્રહ્મચારી જીવનની ગાંઠ પાકી વળી.

બ્રહ્મચર્ય પાળવા માટે મેં કોઈ સાધના કરી છે એમ કહી શકાય તેમ નથી. સાબરમતી આશ્રમમાં તેમ જ વેડછી આવ્યા પછી ત્યાં પણ ઉત્સાહી બાળકો અને યુવકો સાથે રાતદિવસ રહેવાની તક મને મળી છે, તેઓએ મને આડકતરી એવી ભારે કીમતી મદદ કરી છે. હું વર્ષે વર્ષે ઉંમરમાં વધતો જતો હતો, પણ મારા મનથી હું આ બાળકો જેવડો બાળક જ છું એવી અનુભૂતિ મને કાયમને માટે રહી છે. શરીરથી તેમજ મનથી હું તેમની સાથે તેમના જેવડો થઈને રહ્યો છું. જોકે મારા મનમાં ચાલી રહેલાં દિવાસ્વપ્નો કોઈ કોઈ વાર મને જુદા જીવનમાં ખેંચી જતાં, પણ વળી પાછો હું બાળકોને જોઈ મારી બાળકભૂમિકામાં પાછો આવી જતો. એ ભૂમિકા જ મારા જીવનની સાચી અને સ્વાભાવિક ભૂમિકા છે એમ મને હંમેશાં લાગ્યું છે.

આશ્રમજીવન એ પણ મને મદદરૂપ નીવડ્યું છે. સદા સમુદાયમાં રહેવું અને તે પણ ઉત્સાહથી ઊભરાતા એવા ઊગતા કુમારોના સહવાસમાં રહેવું, શક્તિ પ્રમાણે સૌની સાથે નાનાંમોટાં શારીરિક કામોમાં જોડાયેલા રહેવું, વહેલા જાગવું, રાત્રે મોટે ભાગે ખુલ્લા આકાશ નીચે સૂવું, ઘણુંખરું કઠણ પથારીમાં સૂવું, બહુ ટાઢના દિવસોમાં પણ વધારે પડતું ઓઢવું નહીં, રોજ શીતળ જળથી સ્નાન કરવું – આ બધું જીવન મને સદા આનંદદાયક લાગ્યું છે.

આ ઉપરાંત મારી આસપાસ હંમેશાં કોઈ ને કોઈ સેવકો પોતાનું જીવન નિચોવીને કામ કરતા રહ્યા છે. સાબરમતી આશ્રમમાં મારાં શરૂઆતનાં વર્ષોમાં હતો ત્યારે ત્યાં તો તેવાં ભાઈબહેનો સારી સંખ્યામાં બાપુના પ્રેરક વાતાવરણમાં પોતાનાં જીવન ગાળી રહ્યાં હતાં. સુરેન્દ્રજી મુખમાં ‘ઉપનિષદ’ અને હાથમાં ચર્મોદ્યોગ, છોટેલાલજી મુખમાં ભજનો અને હાથમાં રસોડાનાં તપેલાં, બાળકોબા મુખમાં સંતોનાં ભજનો અને હાથમાં પાયખાનાંની ડોલો, અપ્યાસાહેબ પટવર્ધન મુખમાં સંપત્તિશાસ્ત્ર અને હાથમાં તેમના છાત્રો સાથેનાં કામકાજ, નવા નવા આવેલા ભણસાળી મુખમાં પ્રોફેસરનાં ભાષણો અને હાથમાં અતિ વજનદાર પાણીની ડોલની કાવડો ! પણ એ સૌના શિરોમણિ વિનોબા હતા; આ દિવસોમાં તેઓ ગુજરાતી બાળકોને ભણાવતા, તેથી તેમને મુખે ગુજરાતી કવિઓની નવીજૂની કવિતાઓ હતી અને હાથમાં વણાટ અને પીંજણ હતાં.

આ સૌની છાયા મારા જીવન ઉપર મૂંઘી મૂંઘી કામ કરી રહી હતી. તે સાથે બાપુ-બા અને બીજાં અનેક ગૃહસ્થાશ્રમી જોડાંઓ આશ્રમમાં અપૂર્વ રીતે પોતાના ઘરસંસાર ચલાવી રહ્યાં હતાં.

‘નવજીવન’માં કામ કરવા જાઉં ત્યારે સ્વામી આનંદ ચોવીસે કલાક મારી સમક્ષ હતા. તેમણે સાધુનું નામ રાખવા છતાં સાધુનો વેશ ફગાવી દેવા ઉપરાંત સાધુજીવનની પરંપરાગત રહેણીકરણી જરા પણ રાખી નથી એ મને તેમની અતિ મોટી વિશેષતા લાગતી હતી. ક્યાં ધડાધડ કરતાં છાપખાનાંનાં યંત્રો અને ટાઈપનાં બીબાંની ગેલીઓ અને પ્રૂફો, અને ક્યાં સ્વામીનું નામ ! મને મનમાં લાગતું કે જમાનાઓથી હિંદ દેશમાં ભગવાંધારી સાધુ-સંન્યાસીઓ સંસારથી અને તેનાં કામકાજોથી ભાગી રહ્યા છે, ફરજો વખતે ત્યાગી અને સુખસગવડ વખતે રાજબાદશાહી ભોગવી રહ્યા છે, તેમને જાણે સ્વામી તેમના જીવન દ્વારા મોઢા ઉપર તમાચો ચોડી રહ્યા છે !

મારા જીવન ઉપર એ સૌનાં જીવનની પાવનકારી અસર હંમેશાં ફેલાયેલી રહી છે.

બીજાં પણ સંખ્યાબંધ કુટુંબોના એક સ્વજન તરીકે રહેવાનું મને સદ્ભાગ્ય મળ્યું, તેનાં નાનાં નાનાં બાળકો પાસેથી મને પ્રસન્નતા મળી છે. જીવનના આ પ્રકારના વર્ણનમાં મારે મારા ગુરુનું નામ આપવું ફરજિયાત હોય તો તે પદવી આ નાનાં નાનાં બાળકોને ભાગે જ જાય છે !

મારા જીવનને શુષ્ક બની જતું બચાવનાર એક બીજી હકીકત અહીં નોંધવાની ઈચ્છા થાય છે. ક્યારેક ક્યારેક મારા મન ઉપર કવિતા કે ગીત રચવાની ધૂન સવાર થતી હોય છે. વર્ષમાં બે કે ત્રણ એવા પ્રસંગો આવી જાય છે. તેવા પ્રસંગે ત્રણચાર કે કોઈ કોઈ વાર સાત દિવસ સુધી તે ગીતનો જ ગણગણાટ અણુ અણુમાં ચાલતો રહે છે. એ ગીતનો વિષય હંમેશાં કોઈ ભારે આધ્યાત્મિક અને ઉચ્ચ પ્રકારનો જ હોય છે એવું નથી હોતું. કોઈ વાર તો નાનું સરખું બાળગીત જ હોય અને તે પણ બાલોચિત ટોળકાથી ભરેલું –

અલી આરસીવાળી રે – અલી આરસીવાળી રે !

તું તો સાવ મારા જેવી !

આરસીમાં પોતાની છાયા જોઈ બાળક તેની સાથે વાત કરે છે !

ક્યારેક ‘કૌશિકાખ્યાન’ની ધૂન થોડા દિવસ સુધી એકધારી ચાલી છે, તો ક્યારેક શબરીનાં બોરની. બાપુના ગયા પછી કેટલાંક વર્ષ સુધી એ દિવસ નજીક આવે ત્યારે મારે એકાદ ગાંધીગીત રચવાનું થતું. મુંબઈના “શુદ્ધિ મંદિર”માં ‘વહાલુડી વેડછી’ રચવાની ધૂન લાગી અને તે પહેલાં નાશકના વૈજ્ઞાનિક રીતે મજબૂત તુરંગમાં ‘અંતરપટ આ અદીઠ’ની રચના થઈ.

એ બધાં તે તે વખતે મારાં દિવસ અને રાત એક પ્રકારના તનમનાટથી ભરી

દેતાં હોય છે. મને નાનપણથી 'ગીતા'પાઠ કરવાની ટેવ છે, તે પ્રમાણે હું અવારનવાર તેનો પાઠ કરતો રહું છું. પણ મારા જીવનને ચાવી ચડાવનારી ખરી 'ગીતા' અને ખરી 'ઉપનિષદ' તો આ ગીતો અને લખાણો જ છે.

જુગતરામ દવે
[‘મારી જીવનકથા’ પુસ્તક]

બાલમંદિરિયું

બાલમંદિરિયું બાલમંદિરિયું
અમારું સુંદર સોહાય,
વહાલું મારું બાલમંદિરિયું.
ટેકરીને શિખરે મંદિર અમારું,
દહેરાથી જાણે ધજાય,
વહાલું મારું બાલમંદિરિયું.
કાંકરીયે કાંકરી વહાલી મારી ટેકરીની,
ઝડવાંની ઝાઝી ઘટાય,
વહાલું મારું બાલમંદિરિયું.
સવારે સૂરજ હસતા રે આવે,
સાંજે હસી હસી જાય,
વહાલું મારું બાલમંદિરિયું.
સવારે સૂરજ સોનલાં રે વેરતા,
સાંજે ગુલાબ ઢોળી જાય,
વહાલું મારું બાલમંદિરિયું.
કોઈ રાતના દૂધના ડેકે સરોવર,
કોઈ રાત તારા વરસાય,
વહાલું મારું બાલમંદિરિયું.
સૂરજલોકથી ને ચાંદા તે લોકથી,
તારાથી આવ મોરી માંય,
વહાલું મારું બાલમંદિરિયું.
સામે તે ઘૂઘવે ઘેરો સમુંદર,
આવ આવ ત્યાંથી જગમાંય !
વહાલું મારું બાલમંદિરિયું.
જુગતરામ દવે

અન્તરપટ

અન્તરપટ આ અદીઠ -

અરેરે આડું અન્તરપટ આ અદીઠ.
અહીં મેં માંડી - તહીં તેં માંડી - આંખની આતુર મીટ,
પળ ઊપડી પટ પુનઃ બિડાયું, વા વાયો વિપરીત. અરેરે.
તું મારાં - હું તારાં ઝીલું વિરહે વ્યાકુળ ગીત;
રાગ સુણ્યો, પણ રંગ ન રેલ્યો, વસમું એ સંગીત. અરેરે.
આ પા ઊછળે, તે પા ઊછળે, હૃદયો ભરી ભરી પ્રીત;
આકર્ષણ પણ સ્પર્શ નહીં, ક્ષણ એન પડે નહીં ચિત્ત. અરેરે.
ખીણ કે ખાડી-નદી નથી આડી, વંડી, વાડ કે ભીંત,
હાથ ચડે નહીં, તોય નડે આ ઝાકળ-ઝીણું ચીર. અરેરે.

જુગતરામ દવે

આત્મયોગીની ધૂણી

‘ગામડે જાઓ’ના એક ગાંધીબાણે વીંધાઈને જુગતરામભાઈએ જીવનનાં બાસઠ-ત્રેસઠ વર્ષો દક્ષિણ ગુજરાતના આદિવાસીઓની સેવામાં ગાળ્યાં. પાંચ તપથીયે લાંબું એમનું તપ. જુગતરામભાઈની સેવાએ દક્ષિણ ગુજરાતમાં શાંત કાંતિ સર્જી છે. એમણે આખું જીવન વેડછી અને આસપાસના લોકોની સેવારૂપે સમર્પણ કર્યું અને તેને જ આત્માની ઉન્નતિનો માર્ગ માન્યો.

જુગતરામભાઈનાં કાવ્યોમાં એક ‘અન્તરપટ’ કાવ્ય જ એમને ગુજરાતી સાહિત્યમાં અમર સ્થાન અપાવે તેવું છે.

રવીન્દ્રનાથનાં કાવ્યોનાં જુગતરામભાઈએ કરેલાં ગુજરાતી ભાષાંતરો સંપૂર્ણ ગુજરાતી કલેવર ધરીને આવે છે. આ બાબતમાં જુગતરામભાઈ મેઘાણી જોડે તુલ્ય છે. ભાષાંતરકારને બંને ભાષાઓના સ્વરૂપનું જ્ઞાન અને કાવ્યના વિષયનો અનુભવ જોઈએ. જુગતરામભાઈ પાસે આ બંને વસ્તુઓ પૂરતા પ્રમાણમાં છે. તેથી ‘બંદો દોડે દોડે’, ‘ભૂલું નહીં શયને કે સપને’, ‘મારગડો કોણ ગામ જાશે ?’ જેવાં ગીતો મૌલિક રચનાઓ જેવાં જ રઢિયાળાં થયાં છે.

નારાયણ દેસાઈ

[જુગતરામ દવેનાં વીણેલાં કાવ્યોનો મોહન મઢીકર-સંપાદિત સંગ્રહ ‘અન્તરપટ’]

ગુજરાતના આદિવાસીઓ વચ્ચે ચાળીસ વર્ષોથી પલાંટી વાળીને બેઠેલા આજીવન સેવક શ્રી જુગતરામ દવેને 1965માં પંચોતેર વરસ પૂરાં થવા આવ્યાં ત્યારે ગુજરાતના ગાંધી-વિચારના સેવકો એમની સેવાની કદર કરીને કાંઈક વિશેષ પ્રેરણા મેળવવા માગતા હતા. એ માટે ચીલાચાલુ રીતે રૂપિયાની થેલી અર્પણ કરવાનો વિધિ નહોતો વિચાર્યો, પણ પંચોતેર નવયુવકો પછાત પ્રદેશમાં સેવા કરવાની દીક્ષા લે તો એમને સ્નાતક સુધીનો અભ્યાસ કરાવવાની યોજના વિચારી હતી. પણ એમણે કહ્યું કે, હું જીવતો છું ત્યાં સુધી તો મહેરબાની કરીને આવું કાંઈ ન કરો એવી મારી માગણી છે. એ કાર્યક્રમ યોજનારી સમિતિના સંવાહક ઉપર એમણે લખેલો પત્ર વાંચવાથી એમની આ બાબતની કેવી ઉન્નત વૃત્તિ છે એનું આપણને દર્શન થાય છે :

વાત્સલ્યધામ, 7-9-65

પ્રિય ભાઈ રતિભાઈ,

તમારો તા. ૩જીનો પરિપત્ર મળ્યો અને તમે કેટલાક મિત્રોએ મળીને મારું ‘જગતિયું’ કરવાની યોજના ઘડી છે એ તે ઉપરથી જોયું. ગઈ કાલે આ સંબંધમાં મારી સંમતિ મેળવવા શ્રી બબલભાઈ આવ્યા છે.

મિત્રોની ભાવના સમજી શકું છું અને તે માટે હું સૌનો આભારી છું. પણ મારી જીવન-પદ્ધતિ અને સ્વભાવ તમે સૌ જાણો છો તેમ જુદી જાતના ઢાળામાં ઢળાયેલાં છે. આવી કોઈ યોજનાથી મારા આત્માને આનંદ થવાને બદલે અત્યંત વિશાદ જ થાય તેમ છે. તે અંગે કંઈ સભામેળાવડા કરવામાં આવે તેમાં હું હાજરી આપવાનું પસંદ કરી શકું નહીં.

મારી હાજરી વગર તમે તમારી મેળે કંઈક કરશો તો હું તમને અટકાવી શકવા લાચાર હોઈશ. પણ તમારે માટે પણ આવું કંઈક કરવાનો સારામાં સારો સમય મારા પ્રયાણ પછીનો જ હશે. આ તો સારાસારવિવેકનો અને મારી પ્રકૃતિને સમજી શું કરવું, શું ન કરવું, ઉચિત ગણાય તે સમજવાનો પ્રશ્ન છે. ચર્ચા કે દલીલનો પ્રશ્ન નથી.

શ્રી બબલભાઈ અહીં રૂબરૂ આવ્યા છે તે મારી મનોભાવના સમજ્યા છે. તમે સૌ ભાઈઓ પણ સમજી જશો અને મને બિનજરૂરી દૂભવવાથી દૂર રહેશો એમ માગી લઉં છું. મને સમજાવવા કે શરમાવવાનો પ્રયત્ન પણ ન કરો એમ ઈચ્છું છું.

લિ. જુગતરામ દવે

બબલભાઈ મહેતા

19મી સદીના નવમા દાયકાને એક દિવસે ભરાવદાર રાતાં થોભિયાંવાળો એક આદમી ફાંસના શિક્ષણપ્રધાનની મુલાકાતે ગયેલો. તેના નામના કાર્ડ સામે જોતાં જ શિક્ષકચેરીના સ્વાગતમંત્રીનું વદન પ્રકાશી ઊઠ્યું. “વર્ન સાહેબ,” એક ખુરશી ધરતાં એ બોલ્યો : “કૃપા કરીને જરા વાર બેસશો ? તમે આટલી બધી મુસાફરીઓ કરો છો, તે થાકેલા હશો !”

હા, લેખક જુલે વર્નને તો થાક લાગ્યો જ હોય. અનેક વાર એમણે પૃથ્વીની પ્રદક્ષિણા કરેલી હતી – એક વાર તો 80 દિવસમાં. મહાસાગરના પેટાળમાં એમણે 60,000 માઈલની સફર ખેડી હતી, ચંદ્રલોકની યાત્રા કરી હતી, ધરતીના પેટાળમાં પ્રવાસ કરેલો હતો. ખંડેખંડના આદિવાસીઓ સાથે એમણે વાતો કરેલી હતી. લેખક જુલે વર્ન જ્યાં ન પહોંચ્યા હોય તેવો પૃથ્વીની ભૂગોળનો ભાગ્યે જ કોઈ પ્રદેશ હશે.

પણ માનવી જુલે વર્ન તો બેઠાડુ ઘરકૂકડી જેવા હતા. એમને કોઈ વાતનો થાક લાગ્યો હોય તો તે લખવાનો. આમિયે ગામના એમના ઘરના ઉપલા મજલાની એક નાની ઓરડીમાં બેઠાં બેઠાં 40-40 વર્ષો સુધી એમણે વરસનાં બેને હિસાબે પુસ્તકો લખ્યે જ રાખ્યાં હતાં.

વર્ન એક સ્વપ્નદ્રષ્ટા હતા એટલું જ નહિ, આવતી કાલની આલમની રૂપરેખાના એક મહાન આલેખક હતા. હજી તો રેડિયોની પણ શોધ નહોતી થઈ ત્યાં તેમની કલમે ટેલિવિઝનને કામ કરતું આલેખી નાખ્યું હતું – એનું નામ એમણે ‘ફોનો-ટેલિફોટો’ પાડેલું. વિમાનના શોધક રાઈટ-બંધુઓ ધરતી ઉપરથી ઊંચે ચડ્યા તે પૂર્વે પચાસ વર્ષે લેખક વર્ન પાસે ‘હેલિકોપ્ટર’ વિમાનો તૈયાર હતાં. આપણી વીસમી સદીની કોઈક જ એવી અજાયબી હશે કે જેનાં આગમ ઓગણીસમી સદીના આ કલ્પનાશીલ માનવીએ નહીં ભાખ્યાં હોય : સબમરીનો, હવાઈ જહાજો, ગગનચૂંબી ઇમારતો, યાંત્રિક દાદરા, બખ્તરિયા ગાડીઓ. વૈજ્ઞાનિક વાર્તાઓના એ પિતામહ હતા.

હજી તો આવતી કાલે થનારી શોધો વિશે વર્ન એટલી ચોકસાઈભરી વિગતો સાથે લખતા, કે વિજ્ઞાની મંડળોમાં તેની ઉપર ચર્ચાઓ ચાલતી અને વર્ન આપેલા આંકડાઓનો તાળો મેળવવામાં ગણિતશાસ્ત્રીઓ અઠવાડિયાંનાં અઠવાડિયાં ગાળતા.

આગળ જતાં વર્નનાં લખાણોમાંથી પ્રેરણા પામનારા અનેક નામાંકિતોએ તેને અંજલિ આપેલી છે. ઉત્તર ધ્રુવ ઉપર વિમાનમાં ઊડીને પાછા ફરેલા એડમિરલ બર્ડે કહ્યું હતું કે જુલે વર્ન એમના ભોમિયા હતા. ઊંચે અવકાશમાં ને નીચે સાગરના પેટાળમાં હેરત પમાડે તેટલાં અંતરો સુધી પહોંચનારા ઓગસ્ટ પિકાર્ડે, વાયરલેસના શોધક મારકોનીએ અને બીજા અનેકોએ કબૂલ કર્યું છે કે એ બધાં શોધ-સાહસીનો પહેલવહેલો તણખો એમના મગજમાં મૂકનાર એક જ માનવી હતો : જુલે વર્ન.

પોતાની કલ્પનાભોમમાંથી ફૂટેલા અનેક તરંગોને વાસ્તવિક સ્વરૂપ લેતા

જોવાનું સદ્ભાગ્ય પણ જુલે વર્નને સાંપડ્યું હતું. એ કહેતા કે, “એક માણસ જેની કલ્પના કરી શકે તેને બીજો માણસ સાચેસાચ સરજાવી પણ શકે.”

*

1828માં જુલે વર્નનો જન્મ થયો ત્યારે રેલગાડીના જન્મને હજી પાંચ જ વરસ વીત્યાં હતાં; એટલાંટિક મહાસાગર ખેડતી સ્ટીમરોમાં યંત્રો મુકાયાં હતાં, પણ તે ઓર્થિતાં ખોટકાઈ પડે તે બીકે જૂના સઢ પણ સ્ટીમરો સાથે જ રાખતી હતી.

પિતાના આગ્રહથી 18 વરસની ઉંમરે જુલે વર્ન પેરિસમાં કાયદાનો અભ્યાસ કરવા ગયા. પણ એમને કવિતા અને નાટકો લખવામાં વધારે રસ હતો.

એક સાંજે, પેરિસની એક ફેશનેબલ મિજબાનીથી કંટાળીને જુલે વર્ન ઓર્થિતા ઊભા થઈ ગયા ને દાદરો ઊતરી ગયા. સીડીને નીચલે છેડે એ પહોંચ્યા ત્યારે બીજા એક સજ્જન પગથિયાં ચઢવા જતા હતા.

‘શ્રી મસ્કેટીઅર્સ’ના મશહૂર લેખક એલેક્ઝાન્ડર ડ્યૂમા સાથેની જુલે વર્નની દોસ્તીની ત્યાં, એ સીડીને પહેલે પગથિયે, શરૂઆત થઈ. ડ્યૂમા સાથેની ઓળખાણને પરિણામે નવજુવાન વર્નના જીવનમાં લેખનકાર્યનું કાયમી સ્થાન નિશ્ચિત થઈ ગયું. એ બંનેએ મળીને એક નાટક લખ્યું. પછી, ઇતિહાસ માટે ડ્યૂમાએ જે કાર્ય કરેલું તે પોતે ભૂગોળ માટે કરવાનું વર્ને ઠરાવ્યું.

પિતાની મદદથી વર્ન હવે શેરબજારના એક દલાલ બન્યા. એમના સંજોગો સુધરવા માંડ્યા, તે છતાં પુરાણા ઘરમાં રહેવાનું ને લખવાનું એમણે ચાલુ રાખ્યું. સવારના છ વાગ્યે તો એ કામે ચડી જતા ને બાળકોના એક સામયિક માટે વિજ્ઞાન વિશેના લેખો તૈયાર કરવા માંડતા. દસેક વાગે, એટલે શેરદલાલિયા વાઘા ચડાવીને એ બજારમાં પહોંચી જતા.

જુલે વર્નની પહેલવહેલી ચોપડી હતી ‘બલૂનમાં પાંચ અઠવાડિયાં’. પંદર પ્રકાશકોને એ મોકલાયેલી, પણ તે એમણે પરત કરી હતી. ખિજાઈને વર્ને ઘરની સગડીમાં એનો ઘા કરેલો, પણ લેખક-પત્નીએ દોડીને એ ચોપડીને ઉગારી લીધી, ને હજી એકાદ પ્રકાશકને તે મોકલી જોવાનું વચન પતિ પાસેથી મેળવ્યું. સોળમા પ્રકાશકે એને સ્વીકારી ને પ્રગટ કરી.

જોતજોતામાં ‘બલૂનમાં પાંચ અઠવાડિયાં’એ તે જમાનામાં વધુમાં વધુ વેચાતાં પુસ્તકોની હરોળમાં પોતાનું સ્થાન લઈ લીધું. સુધરેલી દુનિયાની દરેક ભાષામાં તેનો અનુવાદ થયો. 1862માં, એ ચોપડીના ચોત્રીસ વરસના કર્તાની ખ્યાલિત દૂર દૂર સુધી પ્રસરી ગઈ હતી. ત્યારબાદ શેરબજારની વિદાય લઈને, દર વરસે બે નવલકથાઓ લખી આપવાના એક પ્રકાશક સાથેના કરાર પર વર્ને સહી કરી.

વર્નના તે પછીના પુસ્તક ‘ધરતીના પેટાળમાં’નાં પાત્રો આઈસલૅંડ ટાપુના એક જ્વાળામુખીના ડાચા વાટે પૃથ્વીના પેટમાં પ્રવેશ કરે છે, અને સેંકડો સંકટોનો

સામનો કરીને ઇટલીના બીજા એક જ્વાળામુખીમાંથી વહેતા લાવા-ઝરણ સાથે બહાર નીકળે છે. પૃથ્વીના પેટાળમાં જે કાંઈ બની રહ્યું છે તે વિશેની વિજ્ઞાનની તમામ માહિતી તેમ જ કલ્પનાઓ એ કથામાં ગૂંથાયેલી હતી – ને ઉપર રોમહર્ષણ સાહસનો મસાલો ભભરાવેલો હતો. વાચકો એનાથી ધરાય જ નહિ. તે વખતે જ સુએઝની નહેરું બાંધકામ પૂરું કરી આવેલા યશસ્વી ઇજનેર ફર્ડિનાંડ દ લેસેપ્સે વર્ન ઉપર આફ્રીન થઈને ફેંચ સરકારને હાથે ‘લીજિયન ઓફ ઓનર’નો ચંદ્રક અપાવીને એમનું સન્માન કરાવ્યું.

વર્ન-દંપતીને ઘેર પુત્રજન્મ થયો પછી પેરિસમાંથી રહેણાંક ફેરવીને તેઓ આમિર્યે ગામે જઈ વસ્યાં. લક્ષ્મીનો પ્રવાહ હવે એમના આંગણમાં વહેવા માંડ્યો હતો. જુલે વર્ને એ કાળની મોટામાં મોટી ગણાતી એક નૌકા ખરીદી, નવું મકાન બાંધ્યું ને તેના ઊંચા મિનારાની ટોચે કોઈ જહાજી કપ્તાનની કેબિન જેવી પોતાની ઓરડી સજાવી. નકશાઓ અને પુસ્તકોનાં થોથાંના ઘેરા વચ્ચે બેઠાં બેઠાં પોતાના જીવનનાં છેલ્લાં ચાલીસ વરસો એમણે ત્યાં વિતાવ્યાં.

જુલે વર્નનાં તમામ સર્જનોમાં કદાચ સહુથી વધુ વિખ્યાત ‘80 દિવસમાં પૃથ્વીની પ્રદક્ષિણા’ બનેલું હશે. પેરિસના એક છાપામાં એ ચાલુ વાર્તારૂપે પ્રગટ થતું. ફોગ નામનો તેનો નાયક પોતે લગાવેલી એક શરત જીતવા માટે સમયની સાથે હોડમાં ઊતર્યો હતો. આ રસાકસીને કારણે દેશદેશાવરનાં વાચકો ફોગની સાથે એવાં ઓતપ્રોત બની ગયાં કે એ કલ્પના-વીર કેટલે પહોંચ્યો છે તે છાપામાં વાંચીને તરત જ લંડન-ન્યુયોર્કનાં અખબારોના પેરિસવાસી ખબરપત્રીઓ તે સમાચારના રેડિયો-સંદેશા પોતપોતાની કચેરીએ પહોંચાડતા.

એ હતી 1872ની સાલ. તે પછી સત્તર વરસે ન્યુ યોર્કના એક છાપાએ નેલી બ્લી નામની ખબરપત્રી પાસે ફોગનો કાલ્પનિક વિક્રમ તોડાવેલો – એ બાઈએ 72 દિવસમાં પૃથ્વીની પ્રદક્ષિણા કરી બતાવી. પાછળથી, રશિયામાં સાઈબીરિયા વીંધતી રેલવે નખાઈ તેને પ્રતાપે, ફ્રાંસના એક વતનીએ 43 દિવસમાં એ પ્રદક્ષિણા કરી બતાવેલી – અને સાઈબીરિયાની આરપાર જનારી એ રેલવેની આગાહી તો જુલે વર્ને વરસો અગાઉ કરી રાખેલી હતી જ !

‘સાગર તળે 60,000 માઈલ’માં વર્ને ‘નોટિલસ’ નામની જે સબમરીનનું સર્જન કરેલું તે વીજળીથી ચાલતી એટલું જ નહિ, સમુદ્રમાંથી જ વીજળી પેદા કરી શકતી – અને બે બ્રિટિશ વૈજ્ઞાનિકોએ પછીથી એ વસ્તુ પ્રયોગરૂપે સિદ્ધ કરી બતાવી છે. અણુશક્તિ વડે ચાલતી અમેરિકન નૌકાદળની અદ્યતન સબમરીન ‘નોટિલસ’ અનંત કાળ સુધી સાગરના પેટાળમાં રહી શકવાની જે સિદ્ધિ પહેલી જ વાર હાંસલ કરી તે પણ વર્નની ‘નોટિલસ’ને પગલે ચાલીને જ.

આર્ષદ્રષ્ટા તરીકે વર્નને વધુમાં વધુ કીર્તિ અપાવે તેવી એમની એક ચોપડી ઓછામાં ઓછી વંચાઈ છે. એનું નામ છે ‘એક અમેરિકન પત્રકારની નોંધપોથી :

સન 2890.' એ કથામાં ન્યુ યોર્કનું નામ 'વિશ્વનગરી' રાખેલું છે ને તે જગતનું પાટનગર બન્યું છે. 100-100 વાર પહોળા તેના રાજમાર્ગોની બેઉ બાજુએ હજાર-હજાર ફૂટ ઊંચી ઇમારતોની કિલ્લેબંધી ખડી છે. તેમાં પૃથ્વીની આબોહવા સંપૂર્ણપણે માનવીના અંકુશમાં રહે છે, અને ઉત્તર ધ્રુવનાં હિમ-વેરાનોમાં પણ ખેતી થાય છે. વર્નની એ કથાનો નાયક 'વિધિનો છડીદાર' નામનું છાપું ચલાવે છે, ને તેનાં આઠ કરોડ વાયકો છે. એ અખબારના ખબરપત્રીઓ જુદા જુદા ગ્રહ ઉપરથી ટેલિવિઝન વાટે સમાચાર પાઠવે છે, અને તેના ગ્રાહકો પોતાના દીવાનખાનામાં બેઠાં બેઠાં જ બ્રહ્માંડના જુદા જુદા બનાવોનાં દશ્યો નિહાળી શકે છે.

આયુષ્યને અંતે વર્નના જીવનમાંથી સુખ ઓસરવા માંડ્યું હતું. સાહિત્ય-જગતના પંડિતો એને તુચ્છકારતા હતા. એ જમાનાના ક્ષેત્ર લેખકોમાં વર્નનાં પુસ્તકો સહુથી વધુ વંચાતાં, તે છતાં ફ્રાંસની 'સાહિત્ય-અકાદમી'માં તેમને સ્થાન મળ્યું નહોતું. મીઠી પેશાબની બીમારી એમને લાગુ પડી હતી, આંખોનું નૂર આથમવા લાગ્યું હતું, બહેરાશ વધતી જતી હતી. એમની આખરી કૃતિઓ સરમુખત્યારો અને સિતમગરોના આગમનની ભયભીતતાથી ભરેલી હતી.

1905માં જુલે વર્નના પ્રાણ પરલોકને પ્રવાસે ઊપડી ગયા. આલમ આખી એમની મૈયતમાં મોજૂદ હતી - પેલી 'અકાદમી'ના 40 સભ્યો, દેશદેશાવરના એલચીઓ અને સમ્રાટો તથા રાષ્ટ્રપતિઓના ખાસ પ્રતિનિધિઓ. એની કબર ઉપર પ્રશંસાનાં હજારો પુષ્પોનો જે ગંજ ખડકાયો તેમાંથી પેરિસના એક છાપાની આ અંજલિ કદાચ જુલે વર્નના હૈયાની વધુમાં વધુ સમીપ પહોંચી હશે :

'વાર્તા કહેનારા દાદાજી ચાલ્યા ગયા.'

જ્યોર્જ કેન્ટ (અનુ. મહેન્દ્ર મેઘાણી)

પ્રહ્લાદ જેવો બનિયન

જોન બનિયન હતો આપણા પ્રહ્લાદજી જેવો ટેકીલો. સત્યની ખાતર પ્રહ્લાદજીએ જેમ સંકટ વેઠેલાં, તેમ એ સત્યની ખાતર જેલમાં રહેલો; અને આપણા તિલક મહારાજે જેમ 'ગીતા-રહસ્ય' જેલમાં રહીને લખેલું, તેમ એમણે જેલમાં લખી 'પિલગ્રીમ્સ પ્રોગ્રેસ' (યાત્રાગુની મુસાફરી). અંગ્રેજીમાં તો લગભગ 'બાઇબલ'ની સાથે એ મુકાય છે. અને બનિયને એને એવી તો સરળ, સુંદર ભાષામાં બાળકોને માટે મૂક્યું છે કે જ્યાં જ્યાં અંગ્રેજી ભાષા બોલાય છે ત્યાં ત્યાં બાળકો માટે એ અદ્ભુત પુસ્તક ગણાય છે.

મો. કં. ગાંધી

ફાસીવાદનું અસલ સ્વરૂપ

ફાસીવાદ ભયંકર વસ્તુ છે, એ લોકશાહીનો શત્રુ છે; કોઈ પણ ભોગે તેને હરાવવો જોઈએ.

પરંતુ ફાસીવાદ એટલે શું, ફાસીવાદીઓની નીતિરીતિઓ કેવી હોય છે વગેરે વિશે જાણ્યા વિના પ્રજા ફાસીવાદ કે ફાસીવાદીઓને ઓળખી શકે નહિ, તેમનો યથોચિત સામનો કરી શકે નહિ. એટલે ફાસીવાદનું અસલ સ્વરૂપ પ્રથમ સમજી લેવું જોઈએ.

ફાસીવાદનો ઉદય યુરોપના ઇટલી દેશમાં પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધ પછી થયો હતો. યુદ્ધમાં પરાજિત થયેલ ઇટલીમાં સર્વત્ર હતાશા ફેલાઈ હતી. જૂના રાજકીય પક્ષો અને તેમના નેતાઓની વિચારસરણીઓ બદનામ થઈ ગઈ હતી. સામાજિક અને ધાર્મિક વ્યવસ્થા નિર્બળ અને વેરવિખેર થઈ ગઈ હતી. આર્થિક દુર્દશા પરાકાષ્ઠાએ પહોંચી હતી. લાખો લોકો કામઘંધા યા નોકરી વિના બેકાર હતા. નાનાં-મોટાં ઘણાં કારખાનાં બંધ થઈ ગયાં હતાં. મજૂરો મનફાવે ત્યારે, ગમે તે બહાને, હડતાલો પાડી ઉત્પાદન થંભાવી દેતા હતા. કારખાનેદારો મરજી મુજબ તાળાબંધી જાહેર કરતા હતા. ચીજવસ્તુઓની ભારે અછત હતી. કુળાવો આસમાને પહોંચ્યો હતો. ભૂખમરો, રોગચાળો જ્યાંત્યાં ફેલાયા હતા. લોકોને ઉગારવાનો ક્યાંયે આરો દેખાતો ન હતો.

આવી પરિસ્થિતિમાં એક નવો જ પક્ષ અસ્તિત્વમાં આવ્યો : ફાસિસ્ટ પક્ષ. એક વેળાના સમાજવાદી અખબારનો તંત્રી બેનિટો મુસોલિની તેનો આગેવાન હતો. તેણે તીખાં તમતમતાં ભાષણો દ્વારા, રેલીઓ દ્વારા, હતાશ પ્રજાને નવસંદેશ સુણાવવા માંડ્યો. ઇટલીના ભવ્ય ભૂતકાળની તેજભરી વાતો એણે ઊર્મિલ લોકો સામે વારંવાર કહેવા માંડી. નવરા, બેકાર યુવાનોની તેણે ફાસિસ્ટ પક્ષના સ્વયંસેવક દળમાં ભરતી કરવા માંડી. ગરીબ, મજૂર, નીચલા મધ્યમ વર્ગના લોકોના ઉદ્ધારની મોટી મોટી યોજનાઓ જાહેર કરી. ઘણા લોકો મુસોલિનીના ફાસિસ્ટ પક્ષમાં જોડાયા. પક્ષ બહુ જોરશોરથી ફૂલવા ફાલવા માંડ્યો. મજૂરો, ગરીબો ઉપરાંત ધનિકો, કારખાનેદારો, ધર્મગુરુઓએ પણ ફાસિસ્ટ પક્ષને ટેકો આપવા માંડ્યો. પક્ષનાં વાજિત્રો સમાં અખબારોએ લોકોના કાનમાં એકની એક વાત વારંવાર રેડવા માંડી : દેશનો ઉદ્ધાર એકમાત્ર ફાસિસ્ટ પક્ષ જ કરી શકશે. અન્ય તમામ પક્ષો જાત જાતનાં દેશી-વિદેશી સ્થાપિત હિતોનાં રખેવાળ છે. તેઓ લોકોના, દેશના દુશ્મનો છે. ઇટલીનું શાસન એક વાર ફાસિસ્ટ પક્ષના હાથમાં સોંપો, મુસોલિનીને દેશની ધુરા સંભાળવા દો; પછી જુઓ કે ઇટલી યુરોપનો સર્વશ્રેષ્ઠ દેશ બને છે ! યાતનાઓ, હતાશા, દિશાશૂન્યતાથી થાકેલા લોકોના ઘણા મોટા ભાગે ફાસિસ્ટ પક્ષની આવી વાતોમાં વિશ્વાસ મૂક્યો.

દેશની સામાન્ય ચૂંટણીઓમાં સૌથી મોટા પક્ષ તરીકે ફાસિસ્ટ પક્ષ બહાર આવ્યો. હવે તે વધુ આક્રમક બન્યો. તેનું પ્રચંડ સ્વયંસેવક દળ ઉગ્ર અને હિંસક બન્યું. વિરોધપક્ષોની ઓફિસો પર તે હુમલા કરવા લાગ્યું. વિરોધી અખબારોની હોળીઓ થવા લાગી. વિરોધપક્ષોના સંખ્યાબંધ નેતાઓની હત્યાઓ થઈ. કારખાનેદારોને ફાસિસ્ટ પક્ષ તરફથી ખુલ્લી નોટિસ અપાતી કે, કારખાનું ચાલુ રાખવું હોય, મજૂરોને અંકુશમાં રાખવા હોય, તો આટલા પૈસા પક્ષના ફંડમાં જમા કરાવો. મજૂરસંઘોમાં ફાસિસ્ટોએ ઘૂસણખોરી કરી. તેમણે હરીફ મજૂર સંઘો શરૂ કર્યાં. આ મજૂર સંઘો પાસેથી ફાસિસ્ટ પક્ષ કારખાનેદારોને અંકુશમાં રાખવા માટે ફાળો ઉઘરાવતો હતો. કેથોલિક ધર્મસંઘમાં પણ ઘણા પાદરીઓને ફાસિસ્ટ પક્ષ માટે કામ કરવા માટે રાજી કરી દેવામાં આવ્યાં. પાટનગર રોમમાં ફાસિસ્ટોનાં સભા-સરઘસ અને રેલીઓ સતત યોજાવા માંડ્યાં. દેશની સંસદના તેમના દ્વારા ઘેરાવ થવા લાગ્યા. પરિણામ એ આવ્યું કે, છેવટે દેશની ધુરા મુસોલિનીને સોંપવામાં આવી. દેશ પર ફાસિસ્ટ પક્ષનું શાસન શરૂ થયું.

ઈટલીને હવે ફાસીવાદનો પ્રત્યક્ષ પરિચય થયો. ફાસીવાદી પક્ષ જ દેશના કલ્યાણ માટે પ્રવૃત્ત એક માત્ર પક્ષ હતો; બીજા બધા વિરોધપક્ષો દેશના દુશ્મનો હતા. પરિણામે વિરોધપક્ષો પર પ્રતિબંધ મૂકવામાં આવ્યો. વિરોધપક્ષના ઘણા નેતાઓને જેલમાં પૂરવામાં આવ્યાં. કેટલાકની વિવિધ કાવતરો દ્વારા હત્યા પણ કરવામાં આવી. ફાસિસ્ટ પક્ષની યા તેના નેતા મુસોલિનીની ટીકા કરનાર વ્યક્તિ, સંસ્થા, અખબાર દેશદ્રોહી ગણાવા માંડ્યાં. તેમને કાં તો જેલમાં મોકલવામાં આવ્યાં યા તેમના પર પ્રતિબંધ મુકાયા. કેટલાંક અણનમ વિરોધી છાપાંને ફાસિસ્ટ ટોળીઓએ બાળી મૂક્યાં. દેશભરમાં કડક 'સેન્સરશીપ' દાખલ કરવામાં આવી. તમામ સમાચારોની સરકાર દ્વારા પ્રથમ ચકાસણી કરાવવાનું અખબારો માટે ફરજિયાત બનાવાયું. સરકારની, ફાસિસ્ટ પક્ષની, પક્ષના 'સર્વોચ્ચ' નેતા મુસોલિનીની ટીકા કરતા કોઈ પણ સમાચાર છાપવાની મનાઈ ફરમાવાઈ. અખબારી સ્વાતંત્ર્યને આમ ગૂંચળાવી મારવામાં આવ્યું. અખબારોએ નિત્ય નવા નવા રૂપમાં દેશની વધતી જતી સમૃદ્ધિના, ફાસિસ્ટ પક્ષની લોકકલ્યાણ અંગેની પ્રવૃત્તિઓના, મુસોલિનીની મહાનતાના સમાચારો પ્રથમ પૃષ્ઠે પર મોટા અક્ષરોમાં છાપવા માંડ્યાં.

સાથોસાથ ફાસિસ્ટ સરકારે દેશના રેડિયો પર પણ અંકુશ જમાવ્યો, રેડિયો પર ફાસિસ્ટ પક્ષના યા તેની વિચારસરણીને અનુસરનારા અધિકારીઓને ઘુસાડવામાં આવ્યાં. ઘણા તટસ્થ યા નિષ્પક્ષ કર્મચારીઓને કાં તો નીચલા હોદ્દા પર ઉતારી દેવામાં આવ્યાં યા બરતરફ કરવામાં આવ્યાં. રેડિયો રાતદિવસ મુસોલિનીની મહાનતા વિશે, ફાસિસ્ટ પક્ષે સાધેલા ઈટલીના કલ્યાણ વિશે પ્રચાર કરવા લાગ્યો. મુસોલિનીની વ્યક્તિપૂજા શરૂ કરવામાં આવી. વિરોધપક્ષી-નેતાઓની રેડિયો સતત કટુ આલોચના કર્યાં કરતો. તેમના પર ઉપજાવી કાઢેલા આરોપો મુકાતા અને લોકોને

એવા દેશદ્રોહીઓની જાળમાં ન ફસાવા માટે ચેતવણી અપાતી. રેડિયો પર ફાસિસ્ટ પક્ષના યા તેના તરફ સમભાવ દાખવતા લેખકો, કલાકારો, પત્રકારોને જ બોલવા માટે નિમંત્રણ અપાતાં. ફાસિસ્ટ પક્ષના વિરોધી યા તેના તરફ શંકાસ્પદ વફાદારી ધરાવતા લેખકો, પત્રકારો, કલાકારોને રેડિયોકાર્યક્રમોમાંથી સદંતર દૂર કરી દેવામાં આવ્યાં. એવી જ રીતે વિશ્વવિદ્યાલયો, ફિલ્મ અને નાટકકંપનીઓ, સાંસ્કારિક પ્રવૃત્તિઓ કરતી સંસ્થાઓમાં ફાસિસ્ટ પક્ષના સમર્થકોને મુખ્ય યા ઉચ્ચ પદે ગોઠવી દેવામાં આવ્યાં.

ફાસિસ્ટ સરકારે 'એક રાષ્ટ્ર'નો નારો ગજાવ્યો; તેની સાથે 'એક પક્ષ અને એક નેતા'નો પણ નારો ગજાવ્યો. ઈટલી એક રાષ્ટ્ર છે, તેમાં એક જ પક્ષ છે - ફાસિસ્ટ, અને પક્ષનો ને દેશનો એક જ 'સર્વોચ્ચ' નેતા છે - બેનિટો મુસોલિની, એવી વિચારસરણી જોરશોરથી વહેતી કરાઈ. દેશની સંસદને નિષ્ક્રિય બનાવી દેવાઈ. 'સર્વોચ્ચ'નો બોલ તે જ કાયદો; તેને ફાસિસ્ટ પક્ષનો આંધળો ટેકો મળતો. વિરોધ પક્ષો-નેતાઓ હતાશ અને છિન્નભિન્ન થઈ ગયા. ઘણા વિરોધીઓ ભય-લાલચના માર્યા ફાસિસ્ટ પક્ષમાં જોડાયા. તેમાં સમાજવાદીઓ, લોકશાહીવાદીઓ, કેથોલિક ધર્મસંઘવાળા ઉપરાંત ઘણા સામ્યવાદી પણ સામેલ થઈ ગયા. પદ, પૈસા, સત્તાની લાલચે કરી તેમ જ ફાસિસ્ટ પક્ષે સર્જેલા આતંકભર્યા વાતાવરણથી ગભરાઈ અનેક તકવાદી લેખકો-કવિઓ પણ મુસોલિનીના પક્ષમાં મળી ગયા. એઝરા પાઉન્ડ જેવા અમેરિકન કવિ પણ ફાસિસ્ટ પક્ષ અને મુસોલિનીના પ્રશંસક બન્યા. મુસોલિનીની સરકાર તેમજ ફાસિસ્ટ પક્ષ તરફથી સારાં માન-અકરામ મેળવનારા આવા લેખકો સ્વબચાવમાં કહેતા કે, અમે તો દેશના 'મુખ્ય પ્રવાહ'માં ભળ્યા છીએ; 'સર્વોચ્ચ' અને તેના પક્ષને અમે એટલા માટે સમર્થન આપીએ છીએ કે તેઓ જ દેશને બચાવી શકે તેમ છે, દલિત-પીડિત લોકોનો ઉદ્ધાર કરી શકે તેમ છે. મુસોલિનીની સરકારે આવા 'રાષ્ટ્રભક્ત' લેખક-કવિઓને સરકારી, અર્ધસરકારી છાપાં-સામયિકોમાં ઊંચા હોદ્દે બેસાડ્યા તેમજ સાહિત્યિક-સાંસ્કૃતિક-કલા સંસ્થાઓના વડા તરીકે સ્થાપ્યા. પોતાના આત્માને વશવર્તી લખનારા, સ્વતંત્ર મિજાજ, સ્વમાની ઘણા લેખકો-કવિઓ-કલાકારો કાં તો મૂંગા બની ગયા, યા તક મળી તો દેશ બહાર ભાગી છૂટ્યા. લોકોને સમાચારો ઉપરાંત સાહિત્ય, કલા વગેરે પણ સરકારી સાહિત્યકારો પાસેથી પ્રાપ્ત થવા લાગ્યાં. તેમાં પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ રૂપમાં 'સર્વોચ્ચ નેતા' મુસોલિનીનાં ગુણગાન થતાં રહેતાં.

પ્રજાથી આવું બધું સહેવાતું નહોતું, પણ તે અંગે ક્યાંય કશું કહેવાતું પણ ન હતું; કારણ કે 'સર્વોચ્ચ નેતા', ફાસિસ્ટ પક્ષ, સરકાર યા તેનાં વિવિધ ખાતાં દ્વારા થતી કોઈ પણ પ્રવૃત્તિની ટીકા કરવી એ દેશદ્રોહ હતો અને એવા દેશદ્રોહીને ગમે ત્યારે સજા થઈ શકતી. ચોતરફ સરકારી અને પક્ષની જાસૂરી જાળ પથરાયેલી હતી. કોઈ કશું પણ વિરોધમાં બોલે તો તેની ખબર પક્ષ યા સરકારને દક્ષતરે તુરત

જ પહોંચી જતી, અને વિરોધ કરનાર વ્યક્તિ તત્કાળ ગિરફતાર થઈ જતી. પરિણામે ઘર, શેરી, બજાર, રસ્તો, શાળા, કોલેજ, થિયેટર, કારખાનું, ખેતર, અદાલત, દેવળ – ક્યાંય મોકળે મને કશી સાચી વાત કરવાની કોઈને તક ન હતી, કોઈમાં હિંમત પણ ન હતી. દેશ આખો એક વિરાટ કારાગાર બની ગયો હતો.

સરકાર અને પક્ષ બેઉ અભિન્ન બની ગયાં હતાં. ફાસિસ્ટ પક્ષના અનુયાયીઓ ગમે તેની ઉપર ગમે તેવો આરોપ મૂકી શકતા, ફાસિસ્ટ પક્ષના સ્વયંસેવકો તેની ધરપકડ કરી શકતા, ફાસિસ્ટ સરકારની અદાલત તેને મનફાવે તેવી સજા ફટકારી શકતી. ન્યાયાધીશો-વકીલોને કાયદા-કાનૂન અનુસાર નહિ પણ ફાસિસ્ટ પક્ષના અધિકારીઓના આદેશ મુજબ વર્તવું પડતું. કાનૂનને વફાદાર રહેવા માટે અડગ એવા ન્યાયાધીશો અને વકીલોને તેમના હોદ્દા પરથી દૂર કરી દેવામાં આવ્યા હતા. દેશનો ‘સર્વોચ્ચ’ એવો મુસોલિની તમામ કાયદા-કાનૂન, ન્યાય-અદાલતથી સંપૂર્ણ પર હતો. ફાસિસ્ટ પક્ષના અધિકારીઓ ન્યાયતંત્રના નિયંત્રણમાંથી મુક્ત બની ગયા હતા. ન્યાયતંત્રનું દેખાવ પૂરતું માળખું ટકાવી રાખવામાં આવ્યું હતું, પણ તેમાં તળિયેથી માંડી ટોચ સુધીના અધિકારી વર્ગની ભરતી ફાસિસ્ટોની મરજી મુજબ થઈ હોવાથી, તેમ જ ફાસિસ્ટ સરકારની તલવાર માથા પર સદાય લટકતી હોવાથી, તેનું કશું સ્વાતંત્ર્ય કે મહત્ત્વ રહ્યું ન હતું એટલે લોકોને ન્યાયતંત્ર તરફથી કશું સંરક્ષણ મળે તેમ ન હતું.

પોલીસતંત્રમાં પણ ફાસિસ્ટ પક્ષના સભ્યો, સમર્થકો યા સમભાવશીલોને ભરી દેવામાં આવ્યા હતા. પોલીસદળ પ્રજાની સલામતી અને સુરક્ષા માટે નહિ પણ ફાસિસ્ટ પક્ષની સલામતી અને સુરક્ષા માટે કામ કરતું હતું. ફાસિસ્ટ પક્ષ અને સરકારનું પૂરેપૂરું પીઠબળ પોલીસતંત્રને મળતું, પરિણામે તે આપખુદ, જુલમી અને લાંચિયું બની ગયું હતું. પોલીસતંત્ર અને ન્યાયતંત્ર લાંચરુશવતથી ખદબદતાં હતાં. એ વિભાગોમાં કામ કરનાર અધિકારી વર્ગ બહુ થોડા સમયમાં અત્યંત ધનિક બની ગયો હતો.

સરકારનાં તમામ ખાતાંમાં લાયકાત કરતાં વધુ તો ‘સર્વોચ્ચ’ તરફની વફાદારીને ધોરણે ભરતી કરાતી. આવી રીતે સત્તાધીશ બનેલ અધિકારી વર્ગ ‘સર્વોચ્ચ’ એવા મુસોલિનીને અને ફાસિસ્ટ પક્ષને વફાદાર રહી ગમે તેવી પ્રવૃત્તિ કરી શકતો. પોતાની જવાબદારીઓ પ્રતિ દુર્લક્ષ કરી, લાંચરુશવત લઈ, અમલદાર વર્ગ લાચાર, ભયભીત પ્રજાને વિવિધ રૂપમાં સતત નિચોવ્યા કરતો.

‘સર્વોચ્ચ’નું એવું સ્થાન સદા ટકી રહે તે માટે શક્ય એવા તમામ પ્રયાસો ફાસિસ્ટ પક્ષ તરફથી ચાલુ રહેતા. મુસોલિની પોતાના વિશ્વાસુઓને જ લશ્કરમાં ઉચ્ચ સ્થાનો પર નીમતો યા ટકી રહેવા દેતો. લશ્કરમાં પણ ‘સર્વોચ્ચ નેતા’ની વ્યક્તિપૂજાને ઉત્તેજન આપવામાં આવતું. ઘણા સૈનિકો ફાસિસ્ટ સ્વયંસેવક દળોમાંથી

જ સેનામાં જોડાયા હતા.

ફાસિસ્ટ પક્ષમાં પણ ‘સર્વોચ્ચ’નો કોઈ હરીફ પેદા ન થાય – હરીફ હોય તો ટકી ન રહે – તે માટે પૂરી તકેદારી રખાતી. કોઈક ભયજનક હરીફને ખતમ કરી નાખવામાં આવતા. આવાં ખૂનોને વિરોધીઓનાં કાવતરાંનાં પરિણામ ગણાવવામાં આવતાં. તેમને અનુલક્ષી બચ્ચા-રહ્યા વિરોધીઓને પકડી દંડવામાં આવતા. એ રીતે ‘સર્વોચ્ચ’ના વિરોધીઓનો અંત આવી જતો. પરિણામે ફાસિસ્ટ પક્ષની અંદર પણ ભય-આતંકનું વાતાવરણ સદા જામેલું રહેતું. ફાસિસ્ટ પક્ષમાંની સત્તાભૂખી વ્યક્તિઓ, ટોળકીઓ પરસ્પર શંકા, અવિશ્વાસથી જોતી. કોણ કોનું કાસળ કઈ રીતે કાઢી નાખશે એ અંગેની ભીતિ સૌના મનમાં સદા જાગતી જ રહેતી.

અનેક કારખાનાં, ઉદ્યોગધંધા ખોરવાઈ ગયા હતા. તેમનું ઉત્પાદન ઘટી ગયું હતું. ખેતીક્ષેત્રે પણ જુલમી સરકારી તંત્રની હેરાનગતિને લઈ ઉત્પાદન સાવ ઘટી ગયું હતું. ફાસિસ્ટ પક્ષના ભંડોળમાં ફંડફાળા આપનાર ‘દેશભક્ત’ વેપારીઓ ધૂમ કાળાબજાર, નફાખોરી, સંઘરાખોરી કરતા હતા, પ્રજાનું બેફામ શોષણ કરતા હતા; તેમ છતાં તેમને કોઈ ટોકતું-રોકતું ન હતું. બીજી બાજુ, ‘સર્વોચ્ચ’ અને ફાસિસ્ટ પક્ષના વિરોધી ગણાતા વેપારી યા કારખાનેદારોને નફાખોર, સંઘરાખોર, પ્રજાપીડક બતાવી જેલમાં પૂરવામાં આવતા હતા. આ વસ્તુનો સરકાર ઘણો પ્રચાર કરતી કે, તે ગરીબ પ્રજાના હિતમાં તેમના શત્રુઓ સામે કડક પગલાં લઈ રહી છે. પરંતુ આવા ‘સ્ટંટ’ દ્વારા ન તો ફુગાવો અંકુશમાં આવ્યો, ન મોંઘવારી ઘટી. ન ચીજવસ્તુઓ સુલભ થઈ, ન કાળાંબજાર ઘટ્યાં, ન ગરીબી હટી; તવંગર વધુ તવંગર બન્યા, ગરીબ વધુ ગરીબ બન્યા. સૌથી વધુ સમૃદ્ધ થયા ફાસિસ્ટ પક્ષના નેતાઓ, અધિકારીઓ ને કેટલાક અનુયાયીઓ તેમજ તેમના સાથીદારો બનેલા ધનપતિઓ, ઉદ્યોગપતિઓ, લેખકો, અધ્યાપકો, મજૂરસંઘોના નેતાઓ અને કેટલાક પાદરીઓ. સામાન્ય પ્રજા તન-મન-ધનથી ખુવાર બની ગઈ.

સમય જતાં પ્રજાની અંદર ધૂંધવાતો અસંતોષ બહાર આવવા લાગ્યો. પક્ષમાંનાં અસંતુષ્ટ તત્ત્વો પણ માથું ઊંચકવા માંડ્યાં. છિન્નભિન્ન વિરોધપક્ષો નવેસરથી ઊભા થવા લાગ્યા. પરિણામે, આવી રહેલા ભયનાં ઝંધાણ પારખી ‘સર્વોચ્ચ’ અને ફાસિસ્ટ પક્ષે જોરશોરથી પ્રચાર શરૂ કર્યો : દેશનું સ્વાતંત્ર્ય જોખમમાં છે, શત્રુદેશો તેના પર તૂટી પડવાની તૈયારીમાં છે, તેમણે તેમના ‘એજન્ટો’ ઇટલીમાં મોકલ્યા છે, આ લોકો મજબૂત સરકારને તોડી પાડી દેશમાં અંધાધૂંધી ફેલાવવા માગે છે, જેથી કરીને તેઓ આસાનીથી આક્રમણ કરી શકે, દેશને જીતી લઈ શકે. એટલે ‘સર્વોચ્ચ’, ફાસિસ્ટ પક્ષ અને સરકારી નીતિરીતિનો વિરોધ કરનારાઓ ભયંકર દેશદ્રોહી ગણાવા માંડ્યા. તેમના પર અકથ્ય જુલમ ગુજારવામાં આવ્યા.

અંતે એક માત્ર બીજા વિશ્વયુદ્ધમાં કારમો પરાજય જ ઇટલીને ફાસીવાદના મહાભીષણ ફેદામાંથી છોડાવી શક્યો.

મુસોલિનીના ઇટલીનું પુનરાવર્તન કોઈ પણ દેશમાં ગમે ત્યારે થઈ શકે.

જે. એમ. પટેલ

['નિરીક્ષક' અઠવાડિક : 1976]

પુણ્યપુરુષોનાં કીર્તન

વસ્તુપાલ-તેજપાલ માટે તમારી સુભગ અને સુંદર કલમનો ઉપયોગ કરવા ઇચ્છો છો એ જાણી બહુ જ આનંદ થયો. એમાં શંકા નથી જ કે એ ભાઈઓ આપણી પ્રજાના મહાન આદર્શ પુરુષો હતા. મેં એમના ચરિત્રનો ઠીક ઠીક અભ્યાસ કર્યો છે અને કર્યા જ કરું છું અને જેમ વધારે વિચાર કરું છું તેમ તેમ મને એ ભારતના ઇતિહાસમાં અદ્ભુત વ્યક્તિ તરીકે તરી આવે છે. સદ્ભાગ્યે એમને વખાણનારા અને અમર કરનારા સોમેશ્વર જેવા ઘણા સમર્થ કવિઓ મળી આવ્યા, છતાં એમની મહત્તા તો એ કવિઓએ ગાઈ છે તેના કરતાં ઘણી વધારે વ્યાપક અને અદ્ભુત હતી. તમારા જેવો કુશલ અને સહૃદય લેખક એમનાં પુણ્યકીર્તન કરે એ દેશ માટે અને આપના પોતાના માટે ખરેખર પુણ્યકાર્ય છે. એમાં સાંપ્રદાયિક કે ધાર્મિક પક્ષપાત નથી પણ વ્યક્તિની મહત્તાનો પક્ષપાત છે. આપણા ગુજરાતના લેખકોમાં, મારી દૃષ્ટિએ તમારા કરતાં વધારે લાયક મનુષ્ય નથી જે આ પુણ્યપુરુષોનાં અદ્ભુત ચરિત્રનું સત્ય અને સાત્ત્વિક ભાવે સ્પષ્ટ સાક્ષાત્કાર કરી શકે. મારી સેવા આપવામાં મને કૃતાર્થતા જ અનુભવાશે.

જિનવિજય

['ગુજરાતનો જય' નવલકથા લખી રહેલા ઝવેરચંદ મેઘાણી પરના પત્રમાં : 1940]

ભૂલવા બેઠાં...

આજે અમે બધું ભૂલવા બેઠાં.

એક અવાચક રાતને આરે,

તારોડિયા જ્યારે -

આવી આવીને આળોટતા હેઠાં,

ત્યારે અમે બધું ભૂલવા બેઠાં.ooo

ઇન્દુલાલ ગાંધી

બેધારી તલવાર પર

મારી દૃષ્ટિએ સારો તંત્રી શારીરિક, માનસિક અને નૈતિક રીતે ખડતલ હોવો જોઈએ. લાંબા કલાકો સુધી સતત કામ કરવા માટે તેનું સ્વાસ્થ્ય સારું હોવું જોઈએ.

તંત્રી માનસિક રીતે ખડતલ હોવો જોઈએ, કારણ કે તેણે વિવિધ વિકલ્પોમાંથી પસંદગી કરીને નિર્ણય લેવાનો હોય છે. ફોટા, સમાચારો, અહેવાલો વગેરે વચ્ચે તુલના કરીને પસંદગી કરવાની હોય છે. તેની નીચેના સ્ટાફને વિવિધ સત્તા અને કામ સોંપવામાં જ અને તેમને શિસ્તમાં રાખવામાં તંત્રીની અડધી શક્તિ ખર્ચાઈ જાય છે.

તંત્રીમાં નૈતિક ખડતલપણું પણ હોવું જોઈએ. બાહ્ય દબાણથી તે પર હોવો જોઈએ. આવું દબાણ સંચાલકો તરફથી કદાચ આવે, રાજકારણીઓ તરફથી પણ આવે. કોઈ મોટી વ્યક્તિ મિજાજ પણ ગુમાવે. પરંતુ તે સમયે મને ખોટું લાગતું નથી. કારણ કે જેમ મને મારો અભિપ્રાય વ્યક્ત કરવાની સ્વતંત્રતા છે, તેમ મારા વાચકને પણ તે સ્વતંત્રતા છે.

ઉપરાંત તંત્રીએ નાની નાની ભૂલો માટે જાગૃત રહેવું પડે છે. રિપોર્ટરો ઉતાવળે અહેવાલ લખે અને સમય જાળવવો હોય એટલે કોઈ વખત ભૂલ તો રહી જ જાય. મેં જે જે વર્તમાનપત્રોમાં કામ કર્યું છે ત્યાં વિગતોની ભૂલ, છાપકામની ભૂલ વગેરે નિવારવા સખત જહેમત ઉઠાવી છે. છતાંય માનવમાત્ર ભૂલને પાત્ર છે. જનતા તો પૂર્ણતા માગે છે. પણ જનતા જાણતી નથી કે એક પુસ્તક વરસે કે છ મહિને તૈયાર થાય છે, મોજથી તેનાં પ્રૂફ વંચાય છે, એમ છતાંય પુસ્તકોમાં ભૂલો રહી જાય છે. તો પછી વર્તમાનપત્ર તો 'પિસ્તોલની અણીએ' તૈયાર થતું હોય છે, માત્ર બાર કલાકના ગાળામાં તેણે પૂર્ણતાએ પહોંચવાનું હોય છે.

વર્તમાનપત્રની રાજકીય નીતિ અંગે પણ તંત્રીએ જાગૃત રહેવું પડે છે. જો તંત્રી સાથે માલિકો અગર સંચાલકો મળતા ન થાય તો ? જોકે મોટે ભાગે વર્તમાનપત્રના માલિકોને તંત્રીના રાજકીય વલણની જાણ હોય છે. ઉપરાંત જો તંત્રી મૂરખ ન હોય તો તેના વર્તમાનપત્રની નીતિને અને માલિકોની નીતિને પણ જાણતો જ હોય છે. મારા અનુભવ ઉપરથી મને સમજાય છે કે તંત્રીએ એક વખત પોતાની નિમણૂક સ્વીકારી લીધા પછી માલિકોને વર્તમાનપત્રની નીતિનો નિર્ણય કરવાની છૂટ આપવી જોઈએ. તેનો મત ભિન્ન થતો હોય તો તેણે રાજીનામું આપવું જોઈએ. આખરે તો, વર્તમાનપત્ર એ પણ બીજી મિલકતોની માફક એક મિલકત છે. માલિક અમુક નીતિનો આગ્રહ રાખે તે વાજબી છે. ઘણા પત્રકાર એમ દલીલ કરે છે કે 'તંત્રી સાચા હોય છે અને માલિકો ખોટા હોય છે' - આ વાત હું સ્વીકારતો નથી. એવો કોઈ કુદરતી કાનૂન નથી કે તંત્રીમાં જ દૈવી હકાપણનો ભંડાર ભરી દેવાય છે. લંડનના 'ટાઇમ્સ' દૈનિકના તંત્રીએ બીજા વિશ્વયુદ્ધ પહેલાં જર્મનીના નાઝીવાદને

પુરસ્કૃત કર્યો હતો, તે કેટલું ખોટું હતું તે હવે આપણને સમજાય છે. એ પછીના તંત્રીએ રશિયાને ખુશ કરવાની નીતિ અપનાવી હતી, તે કેટલી ખોટી હતી તે પણ આજે સમજાય છે.

મારી દષ્ટિએ તો તંત્રી અને માલિક બન્ને એક જ વ્યક્તિ હોય તે શ્રેષ્ઠ સ્થિતિ છે. પણ તેવી સ્થિતિ ન હોય ત્યારે તંત્રીએ માલિકોની મરજી આગળ નમતું જોખવું પડે છે. વાસ્તવમાં ભાગ્યે જ માલિકો દબલ કરતા હોય છે. લંડનના 'ટાઇમ્સ'ના તંત્રીઓને મોટે ભાગે આવી સ્વતંત્રતા મળી છે. વેડ્ઝવર્થ તંત્રી હતા ત્યારે મેં ઉપર વણવિલા ગુણો તેનામાં હતા. તે કદી થાકતા નહિ. લાંબા કલાકો સુધી કામ કરતા, ભાગ્યે જ રજા ભોગવતા. તેમના ઉત્સાહ અને કામ અંગેની તન્મયતામાં ઓટ જ ન આવતી. તે તત્કાલ નિર્ણય લેતા, ને પછી પોતે ખોટા ઠરશે તે બાબતની ચિંતા પણ ન કરતા. વેડ્ઝવર્થને માલિકો તરફથી સંપૂર્ણ છૂટ હતી.

દરેક તંત્રીને સમાજ, દુનિયા અને તેના રાજકારણ વિષે સ્પષ્ટ મતો હોતા નથી. મારામાં પણ એવી કોઈ સ્પષ્ટતા નહોતી. હું સાચો જ છું અને જે મત વ્યક્ત કરું તેને પડકારી જ ન શકાય, તેવું હું માનતો નહિ. મારા પત્રકારત્વની કારકિર્દી પછી અત્યારે હું એક તારણ ઉપર આવ્યો છું – એ તારણ બીજા પત્રકારોને અને તંત્રીઓને માર્ગદર્શક બની શકે તે માટે અહીં લખું છું : કોઈ પણ તંત્રી કે માનવી પોતે સાચો હોય તેના કરતાં તે વિવેકબુદ્ધિવાળો હોય તે વધુ મહત્ત્વનું છે.

લોકશાહીમાં કોઈ પણ વર્તમાનપત્ર તર્કસંગત રીતે દલીલો રજૂ કરે તો તે ઉપયોગી સેવા કરી શકે છે. કદાચ પાછળથી તે દલીલો ખોટી પણ ઠરે. બીજાં વર્તમાનપત્રો પણ એ સમયે વિરુદ્ધની દલીલો કરતાં હોય છે. તંત્રી કાંઈ ઈશ્વરનો અવતાર નથી. તંત્રી લોકશાહીની પ્રક્રિયાનો એક ભાગ છે. સત્ય ભણી પહોંચવા સમાજ આ પ્રક્રિયામાંથી પસાર થાય છે ત્યારે ભૂલો પણ થતી હોય છે. જો આપણે આટલું સ્વીકારી લઈએ તો પછી આપણે આપણા વિરોધીઓ પ્રત્યે વધુ સહિષ્ણુ બનીશું (કારણ કે કદાચ આપણા વિરોધી સાચા હોય). આપણે વાજબી દલીલો કરવી જોઈએ અને પ્રતિપાદન કરવા મહેનત કરવી જોઈએ. તંત્રીની મુખ્ય ફરજ તેના વર્તમાનપત્ર કે તેના માલિક પ્રત્યે કે તેના રાજકીય પક્ષ પ્રત્યેની નથી, પણ વિવેકપુરઃસરની ચર્ચાવિચારણા માટેના મુખ્ય સિદ્ધાંતો પાળવાની છે. જીવનભર વિવિધ ઘટનાઓ ઉપર આડેધડ ટીકાટિપ્પણી કરીને ઉદ્દત બન્યા પછી અત્યારે હું કબૂલ કરું છું કે માણસે નમ્ર અને વિવેકી બનવું જરૂરી છે.

જોન ડગલાસ સ્પ્રીંગલ (અનુ. કાંતિ ભટ્ટ)

[‘માન્યેસ્ટર ગાર્ડિયન’ અને ‘ઓબ્સર્વર’ અખબારોના ભૂતપૂર્વ તંત્રીની આત્મકથા]

શિખરોના સમ્રાટની સલામીએ

પર્વતારોહણના જૂના અનુભવીઓ તથા અનેક આશાસ્પદ નવા ડુંગરખેડુઓમાંથી કાળજીપૂર્વક ચૂંટેલા દસ આદમીઓની બનેલી અમારી બ્રિટિશ ટુકડી આ વરસે (1953) હિમાલયના એવરેસ્ટ શિખરને સર કરવા નીકળી છે. એ દસમાંના બે ન્યુઝીલેન્ડના વતની છે, બાકીના અંગ્રેજ. અમારી મંડળીમાં એક દાક્તર પણ છે, જે જાતે ચુનંદા પહાડખેડુ છે; એક શરીરશાસ્ત્રી છે ને એક ફોટોગ્રાફર છે. બે જણ સિવાયના બીજા બધા આ અગાઉ પર્વતરાજ હિમાલયનો પ્રત્યક્ષ પરિચય કરી આવેલા છે.

કોઈને યશ કે અમે શા માટે આમ પહાડો ચડવા નીકળતા હશું ? એના જવાબમાં અમારામાંનો પ્રત્યેક જે કહેશે તેમાં જુદી જુદી બાબતોનું વધુઓછું મહત્ત્વ જણાશે. પણ હું ધારું છું કે જીવનના હરકોઈ ક્ષેત્રમાં માનવીના પુરુષાર્થની પાછળ જે પ્રયોજન પડેલું હોય છે તે જ અમારા પ્રયાસનું પણ મુખ્ય કારણ ગણાવી શકાય. એક અણઉકેલ્યા કોયડાનો ઉકેલ શોધવાનો તરવરાટ એ જ અમારું પ્રયોજન. મનુષ્યે હજી જેની ઉપર પગ ન મૂક્યો હોય તેવું પ્રત્યેક શિખર તે પહાડખેડુઓ માટે એક અણઉકેલ્યા કોયડા સમાન જ છે. પહાડખેડુના સમસ્ત જીવનને, તેના સામર્થ્યને પડકાર કરતું એ શિખર ઊભું હોય છે. અને એવરેસ્ટનું અજેય, ઊંચામાં ઊંચું શિખર એ પડકારનું ભવ્ય પ્રતીક છે.

એક વાત હું બિલકુલ સ્પષ્ટ કરી દેવા માગું છું તે એ કે એક ટુકડી તરીકે અથવા વ્યક્તિગત રીતે પણ એવરેસ્ટ ઉપર ચડવાની કોઈ હરીફાઈમાં અમે ઊતર્યા હોઈએ તેવી ભાવના અમારા મનમાં સમૂળગી નથી. અમારી પહેલાં ગયે વરસે જ સ્વિટ્ઝરલેન્ડની ટુકડીએ એવરેસ્ટ-આરોહણનો પ્રયાસ કરેલો અને, જો અમે નિષ્ફળ જઈશું તો, આવતે વરસે અમારા ફેંચ મિત્રો પણ પ્રયાસ કરશે. એવરેસ્ટ ઉપર અમે સૌથી પહેલા ચડી શકીએ તો તેનો આનંદ તો થાય જ. પણ અમારે મન મહત્ત્વની વાત એવરેસ્ટનો પડકાર ઝીલવાની છે – બીજાઓ સાથે હોડમાં ઊતરવાની નહિ. વળી, સમગ્ર ટુકડીરૂપે અમે આ કોયડો ઉકેલવા નીકળ્યા છીએ; તે છતાં, એવરેસ્ટની ટોચે પ્રથમ પહોંચવાનું સદ્ભાગ્ય પોતાને સાંપડે તેવી ગુપ્ત ઝંખના અમારા દસેયના દિલમાં લપાયેલી ન પડી હોય તો જ નવાઈ લાગે.

આ વરસના પ્રયાસમાં સફળ થવાની અમને આશા છે તે મુખ્યત્વે આગલી ટુકડીઓ પાસેથી સાંપડેલા સારા એવા અનુભવ અને જ્ઞાન ઉપર મંડાયેલી છે. આગલા વરસના પ્રયાસ પછી થયેલી વિજ્ઞાનની નવામાં નવી શોધોનો લાભ અમે લઈ શક્યા છીએ તે પણ અમારું પલ્લું નમાવતી હકીકત છે. એક છેલ્લી કડી સિવાયનો આખો કોયડો લગભગ ઊકલી ગયેલો પડ્યો છે.

અમારા હાથ મજબૂત બનાવનારાં આ જ્ઞાન-માહિતી ભૂતકાળમાં કેવી રીતે

સાંપડ્યાં છે તે પણ ખ્યાલમાં રાખવા જેવું છે. એવરેસ્ટ શિખર ઉપર ચડવાની શક્યતાઓ તપાસવા પહાડખેડુઓની પહેલવહેલી ટુકડી હિમાલયને પ્રવાસે ગઈ તે વાતને આજે ત્રીસથી વધુ વરસ થઈ ગયાં. 1921ના એ પ્રથમ પ્રયાસ પછી બીજી દસ ટુકડીઓ એ પર્વતાધિરાજ ઉપર ચઢાઈ કરી ચૂકી છે – અને તેમાંથી સાતની નેમ તો એવરેસ્ટને સર કરવાની જ હતી. એ દસમાંથી ત્રણ (ગયા વરસની સ્વીસ ટુકડી તથા 1924 અને 1933ની બ્રિટિશ ટુકડીઓ)ને તો વિજય હાથવેંતમાં જ હતો. બે વરસ પૂર્વે એરિક શિપ્ટનની આગેવાની નીચેની ટુકડીએ જે કેડાની તપાસ કરી હતી અને સ્વિસ ટુકડી જેના લગભગ છોડા સુધી પહોંચી હતી તેનો જ અમે પણ મુખ્ય ઉપયોગ કરવાના છીએ.

આ બધી હકીકત મારે મન ખૂબ મહત્ત્વની છે. અત્યારે અમે ક્યાં ઊભા છીએ અને હવે કેટલું કરવાનું બાકી રહે છે તે એમાંથી દેખાય છે. એ હકીકતો બતાવે છે કે અમારું આ કોઈ નવલું સાહસ નથી. જે કયાનો મોટો ભાગ આલેખાઈ ચૂક્યો છે તેને જ અમે થોડી આગળ ચલાવવાના છીએ. અમારી પૂર્વે હિમાલયની ટોચ ભણી જઈ આવેલા સહુ કોઈની પ્રત્યે અમારું જે ઋણ છે તે 1953ની અમારી એવરેસ્ટ-ટુકડીના હૈયામાં પૂરેપૂરું વસેલું છે. સાથોસાથ, કુશળ માનવીઓએ આટલા પ્રયાસો કર્યા છતાં જે ધ્યેય સિદ્ધ નથી થયું તે અમને રમતવાતમાં સાંપડી જશે તેવો મૂર્ખાઈભર્યો આશાવાદ પણ અમે સેવતા નથી.

અમારી અગાઉની ટુકડીઓએ જેની ઉપર પ્રકાશ ફેંક્યો છે તેને જ અમારે પાર કરવાની છે તેવી સૌથી મોટી કસોટી કઈ છે ? ઝીણવટથી જોતાં એવરેસ્ટના ગઢ ઉપરના છેલ્લા 1,000 ફૂટના ચઢાણમાં જ એ કસોટી રહેલી છે. એવરેસ્ટની ઓતરાદી ને દખણાદી ધાર ઉપર 28,000થી વધુ ફૂટની ઊંચાઈ સુધી તો જુદી જુદી ટુકડીઓ કે એકલ પર્વતવીરો આજ પૂર્વે ચાર પ્રસંગે પહોંચી ચૂકેલ છે. છેક 1924માં નોર્ટન એકલો એટલે ઊંચે પહોંચેલો; અને એ જ વરસે મેલોરી તથા ઈરવિન પણ એટલી જ અથવા એથીય વધુ ઊંચાઈએ પહોંચ્યા હોય તે બનવાજોગ છે. 1933ની ચડાઈ દરમિયાન વેઈજર અને વિન હેરિસ તથા પાછળથી એકલપંથી ફેંક સ્મિથી પણ ઓતરાદી ધાર ઉપર લગભગ નોર્ટનના જેટલી જ ઊંચાઈએ પહોંચેલા. ગયે વર્ષે લેઈબર્ટ તથા શેર્પા મજૂર તેનસિંગ દખણાદી ધાર ઉપરથી એટલી જ ઊંચાઈએથી પાછા ફરેલા. એટલે, ફક્ત છેવટના 1,000 ફૂટના પંથ ઉપર જ પગલાં પાડવાનાં બાકી રહે છે. પણ વાત એમ લાગે છે તેટલી સહેલી નથી. એવરેસ્ટનો આખરી ગઢ અવિજેય રાખનારી બે બાબતો છે – ઊંચાઈ અને હવામાન.

એવરેસ્ટના કે બીજા કોઈ પણ ઉત્તુંગ શિખરના ઊંચાણ પ્રદેશની આસપાસ વીંટળાયેલી પાતળી હવામાં હલનચલન વધુ ને વધુ મુશ્કેલ બને છે; અને પ્રાણવાયુના અભાવને પરિણામે મગજશક્તિ મંદ ને ક્ષીણ બની જાય છે. બીજી બાજુથી, હવે એ પણ સાબિત થઈ ચૂક્યું છે કે માણસ જો મોટી ઊંચાઈએ સારો એવો સમય

રહીને ત્યાંના વાતાવરણથી ટેવાઈ જાય, તો ઉપર કહી વિપરીત અસરોમાંથી એ થોડોઘણો પણ ઊગરી શકે છે. આ બાબતમાં કોઈ પણ નવી ટુકડીને આગલી ચઢાઈનો અનુભવ ખૂબ ઉપયોગી થઈ પડે છે. એ રીતે ક્રમે ક્રમે મોટી ઊંચાઈએ જીવવાની આદત પાડતો પાડતો મનુષ્ય 23,000 ફૂટની ઊંચાઈએ પહોંચી શકે, ને વધુ ઊંચા શિખર પર છાપો મારવાની તૈયારી કરવા જેટલો કાળ ત્યાં વિના હરકતે વિતાવી શકે એમ હવે ખાતરીપૂર્વક કહી શકાય તેવું છે.

પણ એટલે પહોંચ્યા પછી જ મુસીબત ઊભી થાય છે. તેથી જ, 26,000 ફૂટથી વધુ ઊંચાં જગતભરનાં શિખરો ઉપર ચડવાની મુશ્કેલીઓ જુદા જ પ્રકારની રહે છે. ક્રમે ક્રમે મોટી ઊંચાઈના વાતાવરણથી ટેવાઈ જવાની મનુષ્યની શક્તિની પણ ત્યાં સીમા આવી જાય છે, કારણ કે માનવીની કાયાના સ્નાયુઓ ત્યાંથી ઢીલા પડવા માંડે છે, તેની શક્તિ ઘટવા માંડે છે, ઠંડી વેઠવાની તેની તાકાત મંદ પડતી જાય છે, ભૂખ-તરસની લાગણીઓ ક્ષીણ થતી જાય છે, ને ઊંઘમાંથી એ આરામ પણ મેળવી શકતો નથી. એટલે 23,000 ફૂટ સુધી ધીમે ધીમે, શરીરને નવા નવા વાતાવરણથી ટેવાવા દઈને, આગળ વધતા પહાડખેડુને એટલી ઊંચાઈએ પહોંચીને પછી એકાએક પોતાની ચાલ બદલવી પડે છે ને રહ્યાસહ્યા અંતર ઉપર વીજળિક વેગે છાપો મારવો પડે છે. જોકે હિમાલયના કોઈ શિખર ઉપર વેગીલો છાપો મારવો એમ કહેવું તે પણ બેહુદું છે, કારણ કે હકીકતમાં એ ક્રિયા અતિ વેદનાભરી ને ધીમી હોય છે. માણસ જેમ ઉપર ચડતો જાય તેમ તેમ તેના શરીરે કદી ન અનુભવેલું વાતાવરણ તેને ભેટતું જાય છે. શરીરબળ અને મનોબળ ટકાવી રાખવાનું વિકટ ને વિકટ બનતું જાય છે. ઓછી ઊંચાઈએ સામાન્ય ડુંગરખેડુ જેની આગળ નમે નહિ તેવી મુશ્કેલીઓ પણ 23,000 ફૂટની ઉપર ગયા પછી વિકરાળ સ્વરૂપ ધારણ કરે છે ને ભલભલા પર્વતવીરોને હંફાવે છે. એટલે, ખાંડીએક બોજો વેઠતું ઊંટનું કાઠું છેવટના એક તણખલા-ભારે જ ભાંગી પડે તેમ, હજારો ફૂટનો પંથ કાપી ચૂકેલો માણસ છેવટના થોડાક ચઢાણ દરમિયાન જ તૂટી પડે છે. અને એવરેસ્ટ ઉપર તો એ છેવટનું ચઢાણ પણ નાનુંમૂનું નથી – પૂરા 6,000 ફૂટનું. એ 6,000 ફૂટનું અંતર, માત્ર પોતાના શરીરબળને આધારે ચઢતો માનવી એક જ દિવસમાં કે બે દિવસમાં પણ પાર કરી શકે નહિ. પાકા ચાર દિવસનું એ ચઢાણ છે; અને વાટમાં રાતવાસાની ત્રણ છાવણીઓ પણ ઊભી કરવી પડે કે જેથી ઉપર પહોંચ્યા પછી પાછા 23,000 ફૂટની સીમાએ ક્ષેમકુશળ ઊતરી શકાય.

રાતવાસા માટેની આ છાવણીઓ માટે તંબુઓ જોઈએ, કોથળા-પથારી જોઈએ ને પર્વત આરોહણનો સરંજામ જોઈએ. આ બધું કાંધે નાખીને 23,000 ફૂટ પછીની ઊંચાઈઓએ પહોંચાડવું જોઈએ. ચઢનારાઓને ઠંડી સામે પૂરતું રક્ષણ આપી શકાય ને તેમની સાધારણ સગવડ પણ જાળવી શકાય તેટલી ચીજવસ્તુઓ લેતાં પણ બોજો સારી પેઠે વધી જાય છે. વળી એવરેસ્ટના ભાવિ વિજેતાઓની કાંધ ઉપર જ આ વધારાનો બોજો લાદીએ તો તેમનું કાર્ય વધુ અશક્ય જ બને છે. એટલે જેમને ટોચ

સુધી જવાનું ન હોય તેવા બીજા માણસો પાસે એ સામાન ઉપડાવવો પડે છે. બહુ ઊંચાઈએ આવેલી છાવણીઓ બને તેટલી નાની રાખવા માટે આ સામાન ઉપાડનારી ટુકડીઓને પણ વારાફરતી મોકલવી પડે છે; એટલે તમામ જરૂરી સરંજામ ઉપર પહોંચતાં કેટલાય દિવસનો ગાળો વીતી જાય છે. અને એ સમય-ગાળો પણ લંબાતો જાય છે કારણ કે એટલી બધી ઊંચાઈએ માણસ બહુ મર્યાદિત બોજો ઉપાડી શકે છે. 25,000 ફૂટ ઉપર ગયા પછી વીસેક રતલનો ભાર જ તેનાથી ઊપડે છે. આ રીતે કોઈ પણ ઊંચા શિખર પર ચઢવામાં બે રીતે સમય બહુ વીતે છે : પ્રથમ તો શરીરને ધીમે ધીમે ઊંચાઈના વાતાવરણથી કેળવવામાં, ને પછી આખરી છાપાની મંદ ગતિએ આગળ વધવામાં. આ તો થઈ ઊંચાઈની વાત. અહીંથી હવે એટલી જ નિર્ણાયક ને અકળ બીજી મુશ્કેલીની – આબોહવાની – કથની શરૂ થાય છે.

એવરેસ્ટની ટોચે પહોંચવાનો ગંભીરપણે પ્રયાસ પણ જ્યારે થઈ શકે તેવા સમય-તબક્કાઓ વરસ આખામાં બહુ થોડા આવે છે, ને તેમની આવરદા સાવ ટૂંકી હોય છે. નવેમ્બરથી માર્ચ સુધીના આખા શિયાળા દરમિયાન ઉત્તરપૂર્વમાંથી ભયાનક પવન સતત ફૂંકાયા કરે છે. 70થી 80 માઈલના પ્રચંડ વેગવાળા એ વાયરાની ઠંડી કાતિલ હોય છે. હિમાલયનાં ઓતરાદાં પડખાં ઘસતો ઘસતો એ દક્ષિણની ધાર ઉપર ચંચળ બરફના અતિ જોખમી ગંજ ખડકે છે. શિયાળાના આ બધા મહિનાઓ દરમિયાન એ કારણે કોઈ પણ ઊંચા શિખર ઉપર ચઢવું અશક્ય બની જાય છે. મે માસની આખરે કે જૂનમાં ઉનાળો બેસતાંની સાથે જ એ હિમવાયુ સામે પ્રતિઆક્રમણ કરતો દક્ષિણ-પૂર્વનો મેઘ આવી પહોંચે છે. બંગાળના ઉપસાગર પરથી આવેલો આ ભેજભર્યો પવન ઊંચાં શિખરો ઉપર ઢગલાબંધ બરફ ઠાલવે છે. આખો ઉનાળો એ પવન ફૂંકાયા કરે છે, ને છેવટે સપ્ટેમ્બરના આખરી દિવસોમાં શાંત પડે છે. ચોમાસા દરમિયાન થોડું ચઢાણ થઈ શકે ખરું, પણ 23,000 ફૂટથી ઉપર જવાની કોઈ આશા ત્યારે હોતી નથી. એવરેસ્ટ ઉપર પહોંચી જવાની એકમાત્ર તક શિયાળુ વાયરો પડી જાય અને ચોમાસુ પવન આવી પહોંચે તે બેની વચ્ચેના ગાળામાં જ મળી રહે છે. અમે જે તકનો લાભ લેવા ધાર્યું છે તે તો ચોમાસું બેઠાં પહેલાના સમયગાળાની છે. પાછલાં વર્ષોના ઇતિહાસ ઉપરથી અનુમાન કરીએ તો આ વચગાળો આઠથી દસ દિવસ સુધી જ લંબાશે એમ લાગે. પરંતુ એ વચગાળાના દિવસો પૂરતુંવે ઋતુઓનું તોફાન થંભે નહિ તે પણ બનવાજોગ છે. અમારી પૂર્વે થયેલી સાત સાત ચડાઈઓમાંથી ફક્ત 1924માં જ આબોહવા તેમ જ બરફે અકસ્માત પહાડખેડુઓને યારી આપી હતી.

અમારી સામેની ઊંચાઈની તથા આબોહવાની બેવડી મુશ્કેલી આટલા ઉપરથી કાંઈક વધુ સ્પષ્ટ થઈ હશે. ઊંચાણને કારણે માણસ ધીમો પડે છે, થાકી જાય છે; પરિણામે તેને આશરો, ગરમી ને ખોરાક પૂરાં પાડવાં પડે છે; ને તેમ કરવા જતાં તેની ધ્યેયસિદ્ધિ માટે વધારે સમયની જરૂર પડે છે. બીજી બાજુથી આબોહવા આવીને

તેની સમક્ષ પડેલી સમય-મર્યાદા સાવ ટૂંકાવી નાખે છે – ને ક્યારેક એટલો મર્યાદિત ગાળો પણ એ રહેવા દેતી નથી.

આ કોયડાના સંભવિત ઉકેલની દિશાઓ હવે પોતાની રૂપરેખા ઉપસાવતી આવે છે. પહેલી જરૂર તો, જાણે કે, બે ઋતુઓ વચ્ચેના વિરામકાળની તક, જો તે મળે તો, ઝડપી લેવા તૈયાર રહેવાની છે. એનો અર્થ એ કે એ વિરામકાળનો વહેલામાં વહેલો આરંભ, પાછલા અનુભવને આધારે, અંદાજને તે ઘડીએ 23,000 ફૂટ ઉપર પહોંચી, ત્યાંના વાતાવરણથી ટેવાઈ જઈ, ટોચ ઉપર છાપો મારવા સજ્જ બનીને ખડા રહેવું જોઈએ. અમે ધારીએ છીએ કે વહેલામાં વહેલી એ ઘડી મેની 15મીએ આવશે. ત્યાં સુધીમાં છેલ્લા છાપા માટેનો તમામ જરૂરી સરંજામ અમારે 23,000 ફૂટ સુધી પહોંચતો કરી દેવો જોઈએ. તે પછી, બીજી જરૂર એ છે કે, સાનુકૂળ આબોહવાનો જે કોઈ ગાળો અમારા નસીબમાં આવી પડે તેનો પૂરેપૂરો ફાયદો ઉઠાવવા માટે અમારી પાસે તે ઘડીએ તંદુરસ્ત ને સશક્ત પહાડખેડુઓ તથા સરંજામ અને ખાધાખોરાકી પૂરતા પ્રમાણમાં તૈયાર હોવાં જોઈએ. એવરેસ્ટનું ચઢાણ ઘણું આકરું છે ને અમારા પહેલા જ કે બીજા છાપાએ પણ એ સર થશે તેવું માની લઈ શકાય નહિ. બેશક, તેની પણ મર્યાદા રહેલી છે. સેંકડો માણસોની સેના ને ટનના ટન જેટલો સરંજામ લઈને પર્વત ઉપર આક્રમણ કરવા નીકળવાનું ન હોય. પરંતુ પહેલા છાપામાં જ અમારી તમામ તાકાત ખતમ કરી દીધેલી તેથી, તક હોવા છતાં પણ, બીજો છાપો મારી શક્યા નહિ – એવું અમારે નીચે આવીને કહેવું પડે તે પણ સારું નહિ.

અમારા આશાવાદનાં બીજાં પણ કારણો છે : અમારી યોજના ને તૈયારીઓમાં, અમારા માલવાહક મજૂરોમાં ને ખુદ અમારી જાતમાં, અમારા ઉત્તમ પ્રકારના ને પૂરતા સરંજામમાં અમને વિવેકપૂર્ણ શ્રદ્ધા છે. આ બધું અમને પૂરું પાડવા માટે જે અનેક લોકોએ નિસ્વાર્થભાવે મહેનત કરી છે તેમને હું અંજલિ આપું છું.

પણ બધી વાતને અંતે, અમારી જે આખરી આશા છે તેનો તો ખરેખર કોઈ પાયો જ નથી. તેમ છતાં, જેમ અમે મૂરખ આશાવાદીઓ નથી તેમ નિરાશાવાદીઓ પણ નથી જ. ભાગ્યવિધતા પાસે જરીક સાનુકૂળ આબોહવાની યાચના કરતાં કરતાં શિખરોના સમ્રાટની સલામીએ અમે જઈ રહ્યા છીએ.

જોન હંટ (અનુ. મહેન્દ્ર મેઘાણી)

હોઠમાં હજાર વાત,
એથી વે અનેક લાખ વાત નેનમાં;૦૦૦
પાંપણો જરાક ઊંચકાય ત્યાં અપાર દશ્ય
આવીને સમાઈ જાય નેનના ઉછંગમાં.

ઈન્દુલાલ ગાંધી

આપણી દોડવાની ગતિ વધારીએ તે પહેલાં બે ઘડી શાંતિથી વિચારશું ખરા કે આપણે જવું છે ક્યાં ? આજે આટલા બધા લોકો વધુ ને વધુ બેચેન અને અશાંત થતા જાય છે. તેમને ખબર નથી કે તેઓ ક્યાં જવા માગે છે, પણ તેમને ક્યાંક જવું છે : જીવન ત્યાં વધુ સારું હશે, અહીં તે સંતોષકારક નથી. આપણો આખોયે સમાજ બેચેન છે, અસ્વસ્થ છે, અસંતુષ્ટ છે; બીજે ક્યાંક જવા, બીજું કશુંક મેળવવા ઝંખે છે. તેથી આ બધી દોડધામ છે.

નકામી ને ભંગાર ચીજવસ્તુઓનાં ઉત્પાદન, જાહેરાત અને ખરીદ-વેચાણ પાછળ આજે કેટલાં બધાં સમય, શક્તિ અને નાણાં વેડફાઈ રહ્યાં છે ! આ નરી મૂઢતા છે; કેમ કે જેઓ વધુ પૈસા મેળવવા પોતાના ઘરાકને છેતરે છે, તેઓ એ વાત ભૂલી જાય છે કે તેઓ પોતે જ્યારે ઘરાક બનીને કશુંક લેવા નીકળશે ત્યારે તેઓ પણ છેતરાવાના જ છે. આ તો એક ઝેરી કૂડાળું છે.

ખરેખર તો, મોટા ભાગના લોકો કાંઈક માનસિક શાંતિ ઇચ્છે છે. એમને એવો સમાજ જોઈએ છે કે જેમાં પોતાના કુટુંબના ભાવિ વિશે ચિંતા ને ભય ન રહે. તેઓ સતત દોડવે જ રાખવા માગતા નથી, પણ ઠરીઠામ થવા ઇચ્છે છે. ભાવો, પગારો, અકરાંતિયો ઉપભોગ વગેરેના ચકરાવામાંથી છૂટવા મળે, તો એ સુખ પામશે. એમને ઝંખના છે થોડુંક વિચારવાની, કંઈક મનની શાંતિ માણવાની. અને એ બધી ચીજોના કાંઈ પૈસા નથી પડતા, તે મેળવવા માટે ઓવરટાઈમનો ઢસરડો નથી કરવો પડતો.

પરંતુ આવી બાબતોનો પ્રચાર કરવાથી કોઈનો નફો વધતો નથી, એટલે પછી લોકોને એ વિશેની કેળવણી કોઈ આપતું નથી.

એક વિકરાળ પ્રશ્ન આપણી સામે ડાચાં ફાડીને ઊભો છે : લોકો આ તે કઈ જાતનું જીવન જીવે છે ? ગુનાઓનું પ્રમાણ કેમ વધતું જ જાય છે ? સમાજમાં આટલી બધી હિંસા ને વિધ્વંસકતા, હતાશા ને સાશંકતા કેમ છે ? કોઈ સામૂહિક હેતુ કે ધ્યેય વિશેની પ્રતીતિ કેમ નથી ? સમાજ પ્રત્યે આત્મીયતાની ભાવના કેમ ક્યાંય દેખાતી નથી ?

જે. બી. પ્રિસ્ટલી

મહાનમાં મહાન લેખકને પણ

એકાદ ક્ષણ અહીં, એકાદ પળ ત્યાં, એટલું જ સાંપડે છે.

રોબર્ટ ફોસ્ટ

[સાહિત્યકારો માટેનું સર્વોચ્ચ અમેરિકન સન્માન 'પુલીટર પ્રાઇઝ'

ચાર વખત મેળવનાર કવિ]

છગન પટલ નવા નાવડાના કણબી હતા. હવે તો છગનભાના મોં પર અવસ્થા આવીને બેસી ગઈ હતી. પણ જુવાની જ્યારે એમના અંગ ફરતો આંટો દઈ ગઈ હતી ત્યારે ગોળમટોળ અને ગુલાબી મોં, મૂછોના થોભિયાથી ભારે ખીલી ઊઠતું. મકરાણી મરદ જ જોઈ લ્યો ને ! જુવાનીમાં છગન પટલના દી હતા. ત્રીસ ત્રીસ મણ કાલાના જાકડાને ધરો ઝાલીને ધડ દેતોકને ઊંધો નાખી દે. આંચકા દઈને સોડિયાની સાંકળના મકોડા લાંબા કરી નાખે. એક ભેંસનું દૂધ એક ચાસે ઊભા ઊભા પી જાય. મનમાં આવે તો વાળુ કરીને પછી બેઠા બેઠા ભેલી ગોળ બુકડાવી જાય.

એક વાર નવા નાવડાની જાન ભાંભણ ગામે ગયેલી. છગન પટલને પણ તાણ કરીને જાનમાં ભેળા લીધા. એ વખતે માંડવામાં ઘી પીવાનો રિવાજ. છગન પટલને સાથે લઈને બેચાર જુવાનિયા માંડવા નીચે ઘી પીવા ગયા. કાંસાની થાળિયુંમાં ઘી પીરસાણું. છગન પટલ બે થાળી પી ગયા. માંડવિયાને થયું કે આ જુવાન તો ભારે જોરૂકો લાગે છે - છાતવારમાં તો બે થાળી ઘી ઉલાળી ગયો ! બધા ખૂબ તાણ કરવા માંડ્યા. કોઈએ સાસુના સમ દીધા, ત્યાં તો છગન પટલ ઊભા થયા. ઘી પીરસનારના હાથમાંથી બોધરણું લઈ લીધું અને એમાં વધેલું સાત શેર ઘી માંડવા નીચે ઊભા ઊભા ગટગટાવી દીધું અને બોધરણાનો કર્યો ઘા - બોધરણું ગાર્ય કરેલા સામા કરામાં બંદૂકની ગોળીની માફક પેસી ગયું અને થાળી જેવું લાંબું લચ થઈ ગયું !

ભાંભણ ગામમાં તે દિવસે 30 માંડવા નંખાયેલા. જુદા જુદા પંથકમાંથી ત્રીસેક જેટલી જાનું આવેલી. ભાંભણની બજાર બહુ સાંકડી, એટલે લગોલગ એક પછી એક વાંહામોરી જાનનાં ગાડાં છૂટેલાં. છગન પટલ પરોઢીએ દિશાએ જવા નીકળ્યા. અંધારામાં ગાડાના જોહરાની સમલ એમના પગના નળા હાર્યે ભટકાણી. “મારા બેટા જાનવાળાને આવડા મોટા ગામમાં ગાડાં છોડવાનો ચંઈ મોખ જ મળ્યો નહીં, તે આંચા બજાર વચ્ચે ડેગડી ચડાવીને મૂક્યાં છે ?” એમ બબડતા છગન પટલે ડાબા હાથમાં કળશ્યો ઝાલ્યો ને જમણા હાથે એક પછી એક ગાડાને ઊંધાં ઝીંકેટવા માંડ્યાં. ઘડીબેઘડીમાં તો હનુમાને ઉખાડી નાખેલ રાવણની વાડીનાં ઝાડવાંની જેમ સંધાય ગાડાં ઊંધાં કાન નાખી દીધાં.

મોંસૂઝામાં તો દેકારો બોલી ગયો. જાનનાં ગાડાં ઊંધાં નાખનાર છે કોણ ? નક્કી માંડવાવાળાનાં જ આ કારસ્તાન ! માંડવાવાળાએ તો બે-પાંચ આળવીતરા જુવાનડાઓને બોલાવીને ખખડાવ્યાય ખરા. બજાર વચ્ચે આ બધી વહટી ચાલતી હતી ત્યાં છગન પટલ ત્યાંથી નીકળ્યા. એ પણ ટોળાની વચ્ચે આ કૌતુક જોવા ઊભા રહ્યા. એક અથરો જાનૈયો બોલી ઊઠ્યો. “કોણ આ પાણિયાળો બેટો છે ?

કોનું બળ પછાડા મારે છે ?”

“ઈ તો, બાપલા, આ છગન પટલનું બળ પછાડા મારે છે. પાણી માપવું હોય તો નવા નાવડાની જાનના ઉતારે આવી રે’જે.” છગન પટલ ઠાવકાઈથી બોલ્યા. “આમ મારગ માથે ગાડાં છોડીને હાલી નીકળતાં પે’લા થોડો વિચાર તો કરતા હો, ભા !”

“પણ અમારા કાને વાત નાખી હોત તો બજાર માથેથી ગાડાં આઘાં ખસેડી લેત. પણ આમ ઊંધાં નાખ્યે તમારા હાથમાં શું આવ્યું ? આટલાં બધાં ગાડાં સવળાં કોણ કરશે ?”

“ઈની ફકર્ય તમે શીદને કરો છો ?” એમ કહેતાં છગન પટલે ધરો ઝાલીને એક પછી એક ત્રીસેય ગાડાં સવળાં કરી નાખ્યાં. “ભઈલા, આવી રમતું તો અમારા નવા નાવડાના છોકરા હંદરોજ રમે છે. ધોલવાડના મલક માથે નવા નાવડાને છતું કરવું’તું એટલે આ ખેલ કરવો પડ્યો.”

જોરાવરસિંહ જાદવ

[‘સ્વસ્થ માનવ’ માસિક : 1978]

નિરધાર

સાચને પડખે રહીને ઝૂઝતાં
આપણે પળવાર પણ ખસવું નથી.૦૦૦

જાલિમો ને ધૂર્તના પાયે પડી
કોઈ દી કોઈ મિષે નમવું નથી.૦૦૦

પ્રાણ મારા, એકલા આગે બઢે;
આજ બોલો, ‘ના, હવે ડરવું નથી.’૦૦૦

સાચને પડખે પરાજય હો ભલે,
તે છતાં પાછું હવે ફરવું નથી.

મકરન્દ દવે

એટલા માટે

કલાકાર પોતાની નવી કૃતિ ઉપર કામ એટલા માટે શરૂ કરે છે કે
આગલી કૃતિથી તેને પૂર્ણ સંતોષ થયો હોતો નથી.

દિમીત્રી શોસ્તાકોવિચ
(રશિયન સંગીતકાર)

પુસ્તકાલયની વિરુદ્ધમાં

પોતાના કામ માટે પાંચ-સાત વાર મને મળવાના નિષ્ફળ પ્રયત્ન કર્યા પછી
મારો એક મિત્ર મને અચાનક, હું પુસ્તકાલયમાં જતો હતો ત્યાં મળી ગયો.

“હું પાંચ-સાતવાર આવી ગયો,” એણે કહ્યું.

“હું જાણું છું, હું પુસ્તકાલયમાં ગયો હતો.”

“એટલે ?”

“લાઈબ્રેરીમાં ગયો હતો, ને આજે પણ જરા મોડું થયું હોત તો ન મળત.
હમણાં પણ હું ત્યાં જ જતો હતો.”

“તમે દરરોજ લાઈબ્રેરીમાં જાઓ છો ?”

“હા.”

“આ બધી લાઈબ્રેરીઓને બાળી મૂકવી જોઈએ !”

“કેમ ?”

“કેમ શું ? હું તો સમજતો જ નથી કે એની જરૂર શી છે ? લોકોના પૈસા
ને વખત બગાડવા સિવાય એ શું કરે છે ?”

બહારથી આવતાં મને મોડું થાય છે ત્યારે ‘લાઈબ્રેરી ગયા હશો ! લોકોને
પણ નકામી લાઈબ્રેરીઓ કાઢવાનું મન કોણ જાણે કેમ થતું હશે ?’ એવાં ઉપાલંબનાં
વચનો મારે ઘરનાં મનુષ્યો તરફથી સાંભળવાં પડે છે.

પરંતુ મારા ઉપર્યુક્ત સુશિક્ષિત મિત્રે પુસ્તકાલયની આવશ્યકતા વિશે
દર્શાવેલી શંકા સાંભળ્યા પછી મને પણ થાય છે કે આપણા જેવા ગરીબ દેશમાં
પુસ્તકાલયની જરૂર છે ખરી ?

પુસ્તકાલયને લીધે વખત ને પૈસાનો બગાડ થાય છે એની કોઈથી ના પડાય
એમ નથી. મારો પોતાનો તો પુષ્કળ વખત એમાં જાય છે – જોકે એ વખતમાં
હું બીજું શું કામ કરત તે કહી શકતો નથી ! ને જે પૈસા મેં પુસ્તક અને પુસ્તકાલય
પાછળ ખર્ચ્યા છે તેમાંથી કેટલાં સિનેમા-નાટકો જોઈ શક્યો હોત, કેટલા કપ ચાના
પી શક્યો હોત, કેટલાં કપડાં વસાવી શક્યો હોત એનો હું વિચાર કરું છું ત્યારે
– આગળ વિચાર કરવાની મારી શક્તિ થંભી જાય છે.

મને લાગે છે કે પુસ્તકાલયનો ગ્રંથપાલ પણ હું આ રીતે સમય-દ્રવ્યનો બગાડો
કરી રહ્યો છું તે જોઈ શકતો નહીં હોય. હું જ્યારે જ્યારે એની પાસે અમુક પુસ્તકની
માગણી કરું છું ત્યારે ત્યારે હંમેશા એ પહેલાં મારા સામું ઘૂરકીને જુએ છે. પછી
કહે છે કે : “એ ચોપડી અહીંયાં છે જ નહીં.” હું જવાબ દઉં છું કે : “આ
પુસ્તકાલયની યાદીમાંથી જ મેં એ ચોપડીનું નામ શોધી કાઢ્યું છે.” ત્યારે શાંતિથી
એ જવાબ દે છે : “એ તો ‘ઈસ્યુ’ થઈ છે, કોઈક વાંચવા લઈ ગયું છે.” હું કહું
છું કે : “કબાટમાં છે. મેં હમણાં જ જોઈ.” ત્યારે નિરુપાયે કબાટની કૂચી આપી

મને કહે છે : “જાઓ, કાઢી લાવો.”

નકામી ચોપડીઓ વાંચી હું મારો વખત ન બગાડું તેની એ બહુ જ કાળજી રાખે છે.

પુસ્તકો તથા પુસ્તકાલયની આવશ્યકતા વિશે ઘણાં દષ્ટિબિંદુથી વિચાર કરી શકાય.

આર્થિક દષ્ટિએ જોતાં પુસ્તકો તથા પુસ્તકાલય પાપરૂપ છે. જ્યાં ગરીબો ભૂખે મરતા હોય, જ્યાં પશુઓ હરાયાં થઈ ફરતાં હોય, જ્યાં ટાઢતડકાથી રક્ષણ કરવા માટે કપડાં ન મળતાં હોય, ત્યાં વિદ્વાનોએ વાંચવાનો શોખ રાખવો એટલું જ નહીં, પણ તે માટે પુસ્તકાલયો કાઢવાં એના જેવું બીજું કયું પાપ છે ?

ધાર્મિક દષ્ટિએ વિચાર કરતાં જણાશે કે પુસ્તકોએ જગતમાં જેટલો અધર્મ ફેલાવ્યો છે તેટલો બીજા કશાએ ફેલાવ્યો નથી. “કુરાન”માં હોય તે જ આમાં હોય તો એ પુસ્તકો નકામાં છે, ‘કુરાન’માં હોય તેનાથી જુદું હોય તો તે અધર્મ્ય છે. માટે એ પુસ્તકો કોઈ પણ રીતે બાળી મૂકવાં જોઈએ” – એવી જે દલીલ એલેક્ઝાંડ્રિયાનું ભવ્ય પુસ્તકાલય સળગાવી નાખતાં કરવામાં આવી હતી, તે બધાં જ પુસ્તકોને લાગુ પડે એવી છે.

એમ કહેવામાં આવે છે કે પુસ્તકાલયથી પ્રજાના જ્ઞાનમાં વૃદ્ધિ થાય છે. પણ જ્ઞાનવૃદ્ધિ થયે શો ફાયદો ? પ્રજાને જ્ઞાન મેળવવાની જરૂર છે કે પૈસો ? આપણે હીન દશામાં છીએ તેનું કારણ એ નથી કે આપણે અજ્ઞાન છીએ, પણ આપણે નિર્ધન છીએ તેથી જ આપણે પરાધીન છીએ. જ્ઞાન મેળવવાના શોખ પૈસાદારને છાજે. અને જ્ઞાન મેળવ્યે કંઈ સિદ્ધિ મળતી નથી. એમ તો રાજ કેમ ચલાવવું તેનું મને બહુ સારું જ્ઞાન છે. પણ તેથી કંઈ હું રાજા થયો ?

આપણાં શરીર તો જુઓ. મારા જેવા પુસ્તકો વાંચનારાઓનાં શરીરનું વજન, હાથમાં વાંચવા લીધેલાં પુસ્તક જેટલુંયે હોતું નથી. “જીવીશ બની શકે તો એકલાં પુસ્તકોથી !” એમ કહેનાર કલાપી કેટલી નાની વયમાં મૃત્યુ પામ્યો ? અને એમ કહેવું એ તો ઊધઈને શોભે, માણસને નહીં. તનને કેળવ્યા પહેલાં મનને કેળવીને આપણે શો કાંદો કાઢવાના છીએ ? દંડ કરો, બેઠક કરો, કુસ્તી કરો, ઝાડ પર ચડો, પહાડ પર ચડો, નાચો, કૂદો, તરો, રમો, દોડો; પણ વાંચી વાંચીને માંદા શું કામ પડો છો ! પુસ્તકોમાંથી – ખાસ કરીને પુસ્તકાલયનાં જૂનાં પુસ્તકોમાંથી – એક જાતનાં પ્રાણહર જંતુ વાયકના દિલમાં દાખલ થાય છે એની તો કેટલાકને ખબરે નહીં હોય.

આધ્યાત્મિક દષ્ટિએ જોઈએ તો પુસ્તકો જ્ઞાન નહીં પણ અજ્ઞાન ફેલાવે છે ને મનુષ્યને માયાના મોહપાશમાં જકડે છે. છોકરીઓની પેઠે ચોપડીઓ પણ માણસને પરવશ બનાવે છે, ઉન્મત્ત કરે છે, એની વિવેકશક્તિને કુંઠિત કરે છે, એના મગજમાં પોતાની સત્તા જમાવે છે, એને અન્ય કાર્ય માટે નાલાયક બનાવે છે, એની પાસે ઉજાગરા કરાવે છે. એની પાસે પૈસા ખરચાવે છે ! કોઈક બહારના ઠાઠમાઠથી,

તો કોઈક આંતરગુણથી, કોઈક પોતાના દળદાર કદથી, તો કોઈ પોતાની નાજુકાઈથી, કોઈક પોતાની સફાઈથી, તો કોઈક પોતાના દમ્મામથી, કોઈક અક્કડ ગુમાનથી, તો કોઈક નેહભીની નમ્રતાથી, કોઈક પોતાની દુર્લભતાથી, તો કોઈક તરત હાથે ચડી આવવાના ગુણથી – છોકરીઓ તેમ જ ચોપડીઓ – માણસોને ઉલ્લુ બનાવે છે. બંનેનાં આકર્ષણ ખરેખર અદ્ભુત છે – અનિવાર્ય છે. યોગીઓ એકની માયામાંથી મુક્ત થઈ શકે છે, ભોગીઓ બીજાની માયાથી અલગ રહી શકે છે, પણ મારા જેવા રોગીઓ તો એકેની માયાથી વિરક્ત થઈ શકતા નથી.

એક રાજાએ પોતાના પુત્રને મનગમતી કન્યા પરણાવવા માટે ઉચ્ચ કુટુંબની ખૂબસૂરત કન્યાઓ ભેગી કરી તેમાંથી પસંદગી કરી લેવાનું કહ્યું. રાજકુમાર આટલી બધી ખૂબસૂરત કન્યાઓ જોઈ ગાંડો થઈ ગયો. એણે કહ્યું : “મને તો આ બધી જ ગમે છે. કોને પસંદ કરું ને કોને નહીં ?” હું પુસ્તકાલયમાં જાઉં છું ત્યારે મારી સ્થિતિ એ રાજકુમાર જેવી જ થાય છે. આટલી બધી ચોપડીઓ જોઈ મને થાય છે કે : “આમાંથી કઈ લઉં ને કઈ નહીં ?” પુસ્તકો આમ મને કિંકર્તવ્યવિમૂઢ બનાવે છે.

છોકરીઓની જોડે ચોપડીઓને બીજી બાબતમાં પણ સામ્ય છે. બંને, સામાન્ય રીતે પ્રામાણિક ને ઉચ્ચ ભાવનાવાળા સદ્ગૃહસ્થોની નીતિની ભાવના કથળાવી નાખે છે. પારકી સ્ત્રીનાં હરણ કરી જનારા સદ્ગૃહસ્થોના દાખલા ઇતિહાસમાં નોંધાયેલા છે. સારી છોકરીઓ જોઈને પણ મન પર અંકુશ રાખી શકનારા કેટલાયે મહાનુભાવ પુરુષો ચોપડીઓ જોઈ ચલિતચિત્ત થઈ જાય છે. પારકી ચોપડી ઉપાડી જવી એને તેઓ પરમ પુરુષાર્થનું લક્ષણ લેખે છે. કેટલાક પોતાને કામની હોય કે ન હોય પણ પારકી ચોપડીને પોતાને ત્યાં જનાનખાનામાં પૂરી રાખવામાં જ મોટાઈ માને છે. પુસ્તકાલયમાં સંગ્રહાયેલાં પુસ્તકો જોઈ તેમને કંઈનું કંઈ થઈ જાય છે ને ચૌર્યવૃત્તિનાં બીજ તેમનામાં વિકાસ પામે છે.

આમ, પુસ્તકાલયની આપણને જરૂર નથી એ સહેલાઈથી સિદ્ધ થઈ શકે. એ જ પ્રમાણે દુનિયામાં આપણી પોતાનીયે કંઈ જરૂર નથી એ પણ એટલી જ સહેલાઈથી સિદ્ધ થઈ શકે.

જ્યોતીન્દ્ર હૃદયે

[‘જ્યોતીન્દ્રના હાસ્યલેખો’ પુસ્તક]

પરમ દાન

કીર્તિની વાત જવા દો. ભાગ્યનું પરમ દાન પ્રીતિ છે, કવિપક્ષે તે જ શ્રેષ્ઠ પુરસ્કાર છે. જે મનુષ્ય કામ કરે છે તેનું વેતન કીર્તિ આપીને ચૂકવી શકાય. આનંદ દેવાનું જ જેનું કામ છે, એનું પ્રાપ્ય પ્રીતિ વિના ચૂકવી શકાતું નથી.

રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર

હાસ્યનો અવતાર

અમે નાના હતા ત્યારે અકબર બાદશાહ અને બીરબલની વાર્તાઓ બહુ જ રસપૂર્વક વાંચતા, સાંભળતા ને કોઈ હૈયાફૂટે અડકેટે ચડી જાય તો તેને સંભળાવતા પણ ખરા. અમારે મન બીરબલ હાસ્યસમ્રાટ હતો. સાચો રાજા અમને બીરબલ લાગતો; અકબર નહિ. બીરબલે અમારા પર જબરી ભૂરકી નાખેલી. આ બીરબલ રસ્તામાં મળ્યો હોય તો કેવો લાગે એવું હું મારા નાનકડા મનને પૂછ્યા કરતો.

– ને કો એક સભામાં શ્રોતાઓના સવાલોના તત્ક્ષણ જવાબ આપી તેમને ખડખડાટ હસાવતા જ્યોતીન્દ્રભાઈને સાંભળ્યા એ જ ક્ષણે કલ્પનાનો પેલો બીરબલ જ્યોતીન્દ્રનો દેહ ધરવા માંડ્યો !

જ્યોતીન્દ્રને હું હાસ્યનો અવતાર જ ગણું છું. જ્યોતીન્દ્રનો પરિચય આપતાં એક સભામાં ઉમાશંકરે કહેલું : “જ્યોતીન્દ્રભાઈ હવે તો હાસ્યના પર્યાય તરીકે ઓળખાય છે. મને હસવું આવે છે એમ કહેવાને બદલે મને જ્યોતીન્દ્ર આવે છે એમ કહેવું જોઈએ...” આનો વિરોધ કરતાં જ્યોતીન્દ્રે ઉમાશંકરના કાનમાં એ જ વખતે કહેલું : “આ બાબત મારી પત્નીને પૂછવું પડે...”

જ્યોતીન્દ્રને વાંચવાનો જેટલો આનંદ છે એટલો જ, બલકે એથી યે અદકો, આનંદ તો એમને સાંભળવાનો છે. હાસ્યકાર બધું જ હસી કાઢતો હોય છે, એવું આપણને આ હાસ્યકારને વાંચતાં કદાચ લાગે; પણ જ્યોતીન્દ્રને મળવાથી જુદો જ અનુભવ થાય. એમની પાસે બેઠા હોઈએ ત્યારે જાણે કોઈ જ્ઞાનની પરબે બેઠા હોઈએ એવું જ લાગ્યા કરે. આમ તો એ પંડિત-પેઢીના લેખક છે. છતાં પોતાના જ્ઞાનથી કોઈનેય આંજી દેવાનો પ્રયાસ એ ક્યારેય નથી કરતા. પંડિતાઈનો એમના માથે ખોટો ભાર નથી. હા, પંડિતાઈને વચ્ચે લાવ્યા વગર પોતાના લખાણમાં પંડિતાઈનો ઉપયોગ સરસ રીતે કરી શકે છે. સંગીતથી માંડીને બંદૂક સુધી ને વૈદકથી માંડીને સ્ટ્રિપ ટીઝ સુધીના બધા વિષયો પર તમને છક કરી દે એટલું જ્ઞાન તે ધરાવે છે.

તત્ક્ષણ જવાબ આપવામાં તો જ્યોતીન્દ્રનો જોડો જડવો મુશ્કેલ છે. કેવળ ગમ્મત ખાતર મેં કેટલાક હાસ્યલેખકોના ઇન્ટરવ્યૂ લીધેલા. એમાં હું જ્યોતીન્દ્ર પાસે ગયો ત્યારે એ બીમાર હતા. પથારીમાં સૂતા’તા. શરીરે વધારે કૃશ દેખાતા. મને જોઈને ‘આવો’ કહી એ ઊભા થઈ ગયા ને શર્ટ પર તેમણે કોટ પહેરી લીધો. મને આશ્ચર્ય થયું. કદાચ બહાર તો નહિ જવાના હોય ! હું વગર એપોઈન્ટમેન્ટે ગયેલો. મેં સંકોચથી પૂછ્યું : “આપ ક્યાંય બહાર જાઓ છો ?”

“ના... આ તો મને બરાબર જોઈ શકો એ માટે કોટ પહેરી લીધો !”

‘તમારો ઇન્ટરવ્યૂ લેવા આવ્યો છું.’

“બલે, લઈ લો.” ખૂબ સ્વાભાવિકતાથી તે બોલ્યા. મેં તેમને માટે તૈયાર

કરેલો પ્રશ્નપત્ર તેમની આગળ ધર્યો.

ને મેં પ્રશ્નો પૂછવા માંડ્યા. મારો પ્રશ્ન પૂરો થાય ન થાય, ત્યાં તો તે ફટાફટ ઉત્તર આપી દેતા. એમાંની કેટલીક પ્રશ્નોત્તરી આ પ્રમાણેની હતી :

“તમે શા માટે લખો છો ?”

“લખવા માટે... અક્ષરો સુધરે એ માટે !”

“તમે હાસ્યલેખક જ કેમ થયા ?”

‘સાહિત્યના બીજા પ્રકારોમાં શ્રેષ્ઠ જગ્યા ખાલી નહોતી. આમાં ખાલી જગ્યા જોઈને ઘૂસી જવાનો પ્રયાસ કર્યો. ભીડ ઓછી, જગ્યા મોટી; મારું શરીર નાનું ને ચાલ ઝડપી; એટલે થોડા સમયમાં ને ઝડપથી પહોંચી જવાશે એમ વિચારી પ્રયત્ન કર્યો. હજી પહોંચી શક્યો નથી..”

“તમે હાસ્યલેખક છો એવી ખબર પહેલવહેલી તમને ક્યારે પડી ?”

“મારા વિવેચનનો ગંભીર લેખ વાંચીને ત્રણચાર મિત્રોએ ‘અમને તમારો લેખ વાંચીને બહુ હસવું આવ્યું’ એમ કહ્યું ત્યારે.”

“હાસ્યલેખકે લગ્ન કરવું જોઈએ એમ તમે માનો છો ?”

“હા... કારણ કે હાસ્ય અને કરુણ રસ પાસે પાસે છે, એ સમજાય એ માટે હાસ્યલેખકે લગ્ન તો કરવાં જ રહ્યાં.”

“તમારા કોઈ ઓળખીતાના સ્વજન ગુજરી ગયા હોય તો એના બેસણામાં જઈને તેને આશ્વાસન કેવી રીતે આપશો ?”

“એ તો ગયા, પણ તમે તો રહ્યાને ? – એમ કહીને (પણ કહેતો નથી).’

હસવા-હસાવવાની વાત થોડી વાર માટે બાજુએ મૂકીને વ્યવહારુ દષ્ટિએ જોઈએ તો જ્યોતીન્દ્ર જેવો બીજો અવ્યવહારુ – નિઃસ્પૃહી માણસ ભાગ્યે જ જડે. ગીતાની, ‘કર્મણ્યેવાધિકારસ્તે’ની ફિલસૂફી એમણે બરાબર પચાવી છે. તમે એમની પાસે લેખ મંગાવો, પ્રસ્તાવના મંગાવો, એ તમને મોકલી આપે – વિદ્યાર્થી લેસન કરે છે એ રીતે... બસ, પતી ગયું. એમનું કામ પૂરું થયું. પછી એ લેખ તમે છાપ્યો કે નહિ, એમની પ્રસ્તાવના લખાયેલા પુસ્તકની નકલ તમે મોકલી કે નહિ કે પુસ્તકાર કેટલો આપવાના છો એ વિશે એમના તરફથી કોઈ જ પત્ર તમને નહિ મળે. ભાષણ કરવા લઈ જનાર ટ્રેનના ફર્સ્ટ ક્લાસમાં બેસાડે છે કે સેકન્ડ ક્લાસમાં એય તેમણે જોયું નથી. કશાની જાણે પડી જ નથી, સ્પૃહા જ નથી !

એકવાર જ્યોતીન્દ્ર કોઈ કોલેજમાં ભાષણ કરવા ગયા. કોલેજના પ્રિન્સિપાલે તેમનો પરિચય આપતાં કહ્યું : “જ્યોતીન્દ્રભાઈ ભાષણ કરતા હોય ત્યારે કોઈની મગદૂર છે કે તે હસ્યા વગર રહી શકે ?”

કોલેજનો એક વિદ્યાર્થી જરા વધુ સ્માર્ટ હતો. તે વચ્ચે જ બોલ્યો : “બોલો, એ મને હસાવી ના શકે.” પ્રિન્સિપાલ જેવા પ્રિન્સિપાલ પણ એક વિદ્યાર્થીની જાહેરાતથી ચોંકી ગયા.

પછી એ વિદ્યાર્થીને સ્ટેજ પર જ્યોતીન્દ્રની બાજુમાં ઊભો રાખવામાં આવ્યો. જ્યોતીન્દ્રે બોલવાનું શરૂ કર્યું. બધા જ વિદ્યાર્થીઓ હસતા'તા; નહોતો હસતો પેલો છોકરો. દાંત ભીંસીને તે ઊભો રહ્યો હતો. તે નહિ હસવાની જીદ પર આવી ગયો હતો. અરધોપોણો કલાક જ્યોતીન્દ્રે બોલિંગ કરી, બોલ સ્પિન કર્યા, પણ કેમેય કર્યો પેલો બેટ ઊંચકે જ નહિ - હસે જ નહિ. ભાષણ પૂરું કરવાનો સમય પણ થઈ ગયો. છેલ્લી ઓવરના છેલ્લા બોલની જેમ જ્યોતીન્દ્રે છેલ્લું વાક્ય કહ્યું : 'આ ભાઈ આજે તો શું, ક્યારેય નહિ હસે... એ કેમ નહિ હસે એનું સાચું કારણ હું જ જાણું છું : એમને બીક છે કે એમના પીળા દાંત કદાચ તમે બધા જોઈ જશો.' - ને પેલો ફૂંઉઉઉ... કરતો હસી પડ્યો !

ઘણાબધા હાસ્યલેખકો વાંચ્યા છે, માણ્યા છે, હાલમાં હાસ્યનું લખતા ઘણાખરા તો મારા મિત્રો પણ છે; પણ જ્યોતીન્દ્ર જેટલી 'હાઈટ' મને ક્યાંય દેખાઈ નથી.

વિનોદ ભટ્ટ

[વિનોદની નજરે' પુસ્તક : 1979]

માઈ, માઈ, કૂતરી વિયાઈ

'કંકાવટી' મળી. તમારી હંમેશની રીત પ્રમાણે પુસ્તક બહુ જ ઉત્કૃષ્ટ રીતે લખાયું છે. એ રીતે જ આપણું જૂનું સાહિત્ય સચવાઈ રહેશે.

નાની નાની પાંચ-પાંચ છ-છ વરસની છોડીઓ બોચલા-ઘાઘરા ને ચોળીઓ પહેરી, હું ભાવનગરમાં રહેતો હતો ત્યારે, શેરીમાં કૂતરી વિયાય કે તરત તેના ખાનપાનની વ્યવસ્થા કરવા નીકળી પડતીઓ ને ઘેરઘેર ફરી નીચેનાં મધુર ગીત ગાઈ ખાવાનું ઉઘરાવતીઓ :

- (1) કાઠિયા ઘઉં, બાઈ, કાઠિયા ઘઉં,
આ ઘેરથી ઘો તો ઓલે ઘરે જઉં,
કાઠિયા ઘઉં, બાઈ, કાઠિયા ઘઉં.
- (2) માઈ, માઈ, કૂતરી વિયાઈ,
રોટલો ઘો કે ધાન દાળ ઘો.

શેરીની કૂતરી તે સૌની કૂતરી, તેના તરફ દયાભાવ રાખવો જ જોઈએ, એવું નાનપણથી છોકરાંઓને શીખવવામાં આવતું.

તમારાં આગળ ઉપર લખવા ધારેલાં પુસ્તકોમાંથી કોઈને માટે ઉપલી હકીકત કદી કોઈ વખત ઉપયોગમાં આવે એમ ધારી આ કાગળ લખ્યો છે.

કૃષ્ણલાલ મો. ઝવેરી

[ઝવેરચંદ મેઘાણી પર પત્ર : 1927]

કંડારેલું મહાકાવ્ય

અખંડ પહાડમાં જ કેં વર્ષો પૂર્વે કોરી કાઢેલી પચાસ-સાઠ સરસ ગુફાઓ તથા મોતી જેવાં નિર્મળ મીઠા પાણીનાં મોટાં ટાંકાં, અંદરના ખંડમાં ઊભેલો બૌદ્ધ ધર્મનો સ્તૂપ વગેરેનો બનેલો સુંદર બૌદ્ધ વિહાર વીસરાતો નથી. શબ્દોમાં ગૂંથેલું નહીં પણ પથ્થરોમાં કંડારેલું મહાકાવ્ય : ચારણી ગીત-છંદો કરતાં યે શતકો જૂનું એ કાવ્ય; સૌરાષ્ટ્રીય તવારીખના સુયશકાળનો એ અબોલ સાક્ષી; બૌદ્ધ વિહાર. દૂરદૂરથી એ કાળા ડુંગરની ગુફાઓ દેખાઈ અને દિલ જાણે ઊંટ પરથી ફૂંકી મારીને મોખરે દોડવા લાગ્યું. નાનીશી નદીને કાંઠે ગીરના તમામ ડુંગરાથી નિરાળો એકલ ઊભેલો સાણો શિહોરના ડુંગરાથી યે નીચેરો અને નાજુક છે. વચ્ચે વિશાળ યોગાન છે અને બંને બાજુથી જાણે કોઈ રાજમહેલની અટારીઓ ચઢી છે. ગુફાઓ ! ગુફાઓ ! નજર કરો ત્યાં ગુફાઓ ! નીચેથી તે ટોચ સુધી ! સંપૂર્ણ હવા-પ્રકાશ આવી શકે તેવી બાંધણીના એમાં ઓરડા ઉતાર્યા છે. ઠેકઠેકાણે ઓરડાની બાજુમાં પાણીનાં મોટાં મોટાં ટાંકાં કોરી કાઢેલાં છે. ડુંગર પરનું પાણી ખાસ કોતરેલી સરવાણીઓ વાટે ચોમાસે ટાંકાંમાં ચાલ્યું આવતું હશે. કદી કોઈએ એ ટાંકાં ઉલેચ્યાં નહીં હોય છતાં પાણીમાં નથી દુર્ગંધ કે નથી કુસ્વાદ. ચડવા-ઉતરવાનાં પગથિયાં, સ્તંભોવાળી રૂપાળી ગુફાઓના કારીગરીવાળા ઘાટ, એવી પચાસ ગુફાઓ અને એ બધું નક્કર કઠોર પાષાણમાંથી જ કોતરી કાઢ્યું છે, જાણે મીણના પીંડામાં કરેલી એ કરામત છે.

ઝવેરચંદ મેઘાણી

[સૌરાષ્ટ્રનાં ખંડેરોમાં' પુસ્તક : 1928]

હાલો ગલૂડાં રમાડવા જી રે !

[શેરીમાં કૂતરી વિયાય એ બાળકો માટે આનંદ, નૃત્ય અને પશુપ્રેમના ઉમળકા ઠાલવવાનો અવસર બને છે.]

કાળુડી કૂતરીને આવ્યાં ગલૂડિયાં

ચાર કાબરાં ને ચાર ભૂરિયાં રે

હાલો ગલૂડાં રમાડવા જી રે !

માડીને પેટ પડી ચસ ! ચસ ! ધાવે

વેલે ચોંટ્યાં જેમ તૂરિયાં રે

હાલો ગલૂડાં રમાડવા જી રે !

માતાને માથે ચડતાં ને ચાટતાં,

જોગણનાં જાણે લટૂરિયાં રે
 હાલો ગલૂડાં રમાડવા જી રે !
 રાતાં માતાં ને રોમે રોમે સુંવાળાં,
 હોય મીઠાં ગાલ-મસૂરિયાં રે
 હાલો ગલૂડાં રમાડવા જી રે !
 બાને વા'લાં છે જેમ વીરો ને બેની,
 કાળવીને વા'લાં કુરકુરિયાં જી રે
 હાલો ગલૂડાં રમાડવા જી રે !
 મોટાં થાશે ને મારી શેરી સાચવશે,
 જાગશે રાતે બહાદુરિયાં રે
 હાલો ગલૂડાં રમાડવા જી રે !
 ટીપુડો દીપુડો ડુંગરડે ઘૂમશે,
 ગોધીન ભેળા વોળાવિયા રે
 હાલો ગલૂડાં રમાડવા જી રે !
 મોતિયો ને માનિયો ઝોકે રોકાશે,
 વાછરુ ને પાડરુ ભળાવિયાં રે
 હાલો ગલૂડાં રમાડવા જી રે !
 ડાઘિયો દૂઘિયો ખેતરમાં જાશે
 વાસુ રે'શે બે રખોલિયા રે
 હાલો ગલૂડાં રમાડવા જી રે !
 કાળિયો ને લાલિયો પાદર પસાયતા
 બાઉ ! બાઉ ! આલબેલ બોલિયા રે
 હાલો ગલૂડાં રમાડવા જી રે !
 ગોળ-ઘી-લોટના શેરા બનાવ્યા
 કાળવીનાં પેટડાં પૂરિયાં રે
 હાલો ગલૂડાં રમાડવા જી રે !
 પેટ ભરીને માડી બાળક ધવરાવે
 ધાવીને પોઢે ટીપૂડિયાં રે
 હાલો ગલૂડાં રમાડવા જી રે !
 ઝવેરચંદ મેઘાણી
 ['કિલ્લોલ' પુસ્તક : 1929]

જીવનવાટ

ગિરનારનાં પગથિયાં પર ઠબ ઠબ લાકડીઓ ટેકા લેતી આવતી હતી. નાનાં છોકરાંને તેડીને બે મજૂરણો ચાલી આવતી હતી. એમના બોલ મોતી જેવા વીણી શકાતા હતા. બેમાંથી એક ડોશીનો બોલ પકડાયો : 'શું કરું બાઈ ? ગાંડી થઈ જાઉં તો મલક ઠેકડી કરશે કે રાંડ હારીને ગાંડી થઈ ગઈ. એટલે જ રોજ ડુંગરા ચડવા-ઊતરવા રિયા.'

જીવનજોધ દીકરાઓના અકાળ મોત પછી સંસારમાં એકલી થઈ પડેલી શ્રમજીવી મા ઉપહાસ ન થાય તે સારુ ઉદ્યમમાં જ મસ્ત છે.

*

ત્રણ ડોળીવાળા ગિરનારની પહેલી ટૂક પર ચોથાની રાહ જોતા હતા.

'આવ્યા, આવ્યા. બાપુ આ આવ્યા.' બોકાનીદાર એક ખડતલ મરદ આવી પહોંચ્યો. 'આહીં ધૂણે આવો. બાપુ, જરા તાપી લ્યો. ચા પી લ્યો.'

મૂંગા મરદે તાપ્યું. ચા પતાવી ડોળી લઈને ચાર મરદો પગથિયાં ઊતરવા લાગ્યા. અરધો રસ્તો કપાયો તેટલામાં જ 'બાપુ'નો જીવન-ઈતિહાસ જડી ગયો. ચાર દીકરા, દીકરાના પણ જીવન પરજાવેલા દીકરા, ચાલી નીકળ્યા હતા. દીકરાની ને દીકરાના દીકરાની વહુઓ જુદાં ઘર માંડી મજૂરીએ ચડી ગઈ હતી. બાપુ એંશી વર્ષની અવસ્થાએ ડોળીઓ ચડાવતા-ઉતારતા રહ્યા છે. એમનો જીવનસંતોષ એક જ હતો : સાઠ વર્ષથી જાત્રાળુ બાપું-બેન્યુંને ગરનાર ચડાવ્યો-ઊતરાવ્યો છે. કોઈની સામે કે'દી ય નજર માંડી નથી. કોઈને કે'દી કષ્ટ દીધું નથી. આઘુંપાછું વેણ કહ્યું નથી.

ડોળી ઊંચકનાર પચાસ-સો મજૂરોનો નૈતિક આદર્શ આ ઇસ્માઈલબાપુ છે. એમની આપવીતીમાં એ શ્રમજીવીઓની મહાગાથા છે. મૂંગું રહેવામાં જ માનવતાનું ગૌરવ સમજનાર એ ડુંગર જેવડું દુઃખ પચીસ-પચાસ સાથીઓની મૂંગી દિલસોજીથી મધુર બની ટાંટિયામાં જીવન-વાટ ખેંચવાનું જોર મૂકે છે.

ઝવેરચંદ મેઘાણી

['જન્મભૂમિ' દૈનિક : 1939]

ચોરોએ ચેમ્પિયન બનાવ્યો !

ચોરલોકોએ મને લાંબી દોડનો ચેમ્પિયન બનાવ્યો હતો. એક સવારે મને ખબર પડી કે મારી મોટર સાઈકલ ચોરાઈ ગઈ છે, એટલે મેં એક સાઈકલ વસાવી. પછી એ સાઈકલ પણ ચોરાઈ ગઈ ત્યારે મેં નક્કી કર્યું કે રોજ નોકરી પર પહોંચવા માટેની 2-3 માઈલની મજલ દોડીને કાપવી. એની ચોરી કોણ કરી શકવાનું હતું ?

બીલ રોજર્સ

ગ્રામજનોની દિલેરી

અત્યાર સુધીની અમારી મુસાફરીઓમાં કાઠિયાવાડનો પ્રવાસ અમારી શ્રેષ્ઠ સ્મૃતિ છે. એ મુલાકાત સાચેસાચાં આધ્યાત્મિક મૂલ્યોના અનુભવોથી અંકિત છે, અને સમગ્ર ભારતનું કાર્યું સર્વેક્ષણ કરવાની જવાબદારી મેં માથે ન લીધી હોત તો એકાદ વરસ માટે અમે કાઠિયાવાડમાં સ્થાયી બન્યાં હોત. ત્યાંનાં ગ્રામજનોમાં અમને ભારતમાં બીજે ક્યાંય જોવા ન મળી એવી વિશિષ્ટ આંતર્ગત દિલેરીનાં દર્શન થયાં છે. આ ગુણને ગરીબી સાથે લેવાદેવા નથી. કાશ્મીરના લોકો કંગાળ છે, પણ એમનામાં એ ગુણ નથી જોવા મળતો. આ કદાચ રાજપૂતાનાના જ સંસ્કાર હોય.

આર્નોલ્ડ બાકે

[ઝવેરચંદ મેઘાણી પર પત્ર : 1939]

અશ્રુપાત નહીં - આંતરવ્યથા

આખા રાષ્ટ્રમાં ઘૂમનારા પરદેશી વિદ્વાને કાઠિયાવાડના તળપદા સંસ્કારધનમાં દેખેલું આ સૌંદર્ય અત્યારે છેલ્લા શ્વાસ ઘૂંટી રહેલ છે એના પર હું અશ્રુપાત કરવાનું કોઈને કહેતો નથી. કાળનું ચક્ર ફરે છે તે સારાને માટે જ છે. કાળચક્રના ફરવા સાથે જૂની સ્થિતિનું સૌંદર્ય અલોપ થાય છે, તો નવી અવસ્થાનું રહસ્ય ઉપર આવે છે. વિદાય લેતા કાળને વળામણાં દેતે દેતે આંતરવ્યથા ફક્ત આટલી જ કે એની સંપૂર્ણપણે સુરેખ છબી, એની તવારીખ અને એના યુગબોલ આપણે આપણી અનુભવપોથીમાં અંકિત કરી શક્યાં નથી.

ઝવેરચંદ મેઘાણી

['જન્મભૂમિ' દૈનિક : 1939]

એવું રૂપ લીધું !

રવીન્દ્રને આરેથી શબ્દ ફૂટ્યો હતો, તે ઘૂઘવાટ કરતો છેક અહીં પહોંચ્યો : એક વાર તો ખુદ રવીન્દ્રનાથનેય ગુજરાતીમાં લલકારવાનું મન થઈ જાય એવું રૂપ રવીન્દ્ર-ગાને લીધું.

કનુભાઈ જાની

['મેઘાણી-છબી' પુસ્તક]

બેલડાં

મેડેલિનબાઈને બેલડાં આવ્યાં.

સ્વિત્ઝરલૅન્ડ દેશનું ફ્રીબર્ગ ગામ છે. ગામની નાની ઇસ્પિતાલ છે. 1941ની સાલ છે - આખા યુરોપમાં લડાઈનો દવ ફરી વળ્યો છે. એ દાવાનળે સ્વિત્ઝરલૅન્ડનો સીમાડો હજી ઓળંગ્યો નથી, પણ દેશ પોતાના રક્ષણની તૈયારીઓ કરી રહ્યો છે. કેટલાંય દાક્ટર-નર્સો પોતપોતાનાં ઇસ્પિતાલ-દવાખાનાં છોડીને લશ્કરમાં ભરતી થઈ ગયાં છે. જે નથી ગયાં તેમને માથે તૂટી પડાય તેટલો મોટો કામનો બોજો છે. મેડેલિનની માવજત કરનારી સુયાણી જ જુઓને - ત્રણ દિવસ ને બે રાતથી એ ખડેપગે કામ કરે છે, આંખનું મટકુંય માર્યું નથી.

ને એમાં, 4થી જુલાઈના પ્રભાતે મેડેલિનબાઈને પેટે બેલડાં અવતર્યાં છે.

બેલ ભાઈ તો ફૂલના ગોટા જેવા છે. એમનાં નામ પાડ્યાં છે ફિલિપ અને પૉલ. દિવસો જતાં જતાં બેલ મોટા થયા - પણ એ બેલડાંના હશે એવો અણસારેય કોઈને દેખાય નહિ. બેલના સ્વભાવમાં પણ બહુ ફેર. ફિલિપ હતો એકવાડિયો ને કાંઈક ચીડિયો; ને પૉલ તો ભારે ધમપછાડિયો. છઠ્ઠું વરસ બેઠું એટલે બેલ ભાઈને નિશાળે બેસાડ્યા.

નિશાળમાં પહેલે જ દિવસે એક અચરજ થયું. દેખાવમાં એકસરખા એવા બે છોકરાઓને બેલડાં સમજીને માસ્તરે એક પાટલી ઉપર બેસાડ્યા. એ જોઈને નિશાળિયાઓ હસી પડ્યા. વર્ગની બહાર છોકરાઓ જે ભૂલ કરી બેઠેલા તે જ ગફલત માસ્તરે પણ કરી હતી. અર્નસ્ટ નામનો વર્ગનો એક છોકરો દેખાવમાં ફિલિપને એટલો બધો મળતો આવતો હતો કે માસ્તર પણ થાપ ખાઈ બેઠા, ને એ બેલને એમણે બેલડાંના ભાઈ માની લીધા. સારી વાત સમજાઈ ત્યારે પછી માસ્તરે જ ફિલિપને એના ભાઈ પૉલ સાથે બેસાડ્યો. અકવાડિયાં ગયાં, મહિના વીત્યા. પણ માસ્તરની મૂંઝવણ ઓછી થઈ નહિ. હજીય નિશાળમાં સહુ કોઈ ફિલિપ અને અર્નસ્ટનો ગોટાળો કરી બેસતાં હતાં.

ગામ કાંઈ મોટું નહોતું. વાતને ફેલાતાં શી વાર ? એક દિવસ એક ઓળખીતાએ આવીને મેડેલિનબાઈને કહ્યું કે, “આજ તો મેં તમારા ફિલિપને શેરીમાં બહુ તોફાન કરતો જોયો.”

“એ ફિલિપ નહિ હોય,” મેડેલિનબહેન બોલી ઊઠ્યાં. “એને તો સળેખમ બહુ થયું છે તે આખો દિવસ ઘરમાં જ બેઠો છે.”

આવું આવું તો ઘણીય વાર બનતું. મેડેલિનબહેનને ને ફિલિપના બાપાને પણ થયું કે આ તે શું કૌતુક ! પછી 1947માં નિશાળનો વાર્ષિક મેળાવડો થયો. બધા છોકરાઓનાં માબાપ એ જોવા આવ્યાં. એમાં ફિલિપના બાપાએ પહેલી જ વાર પોતાના દીકરાને આબેહૂબ મળતો અર્નસ્ટ નામનો પેલો બીજો છોકરો જોયો.

મેળાવડામાં આખી નિશાળને એકસરખાં લૂગડાં પહેરીને આવવાનું હતું. એટલે તે પોશાકમાં તો એ બે વચ્ચેનું સરખાપણું વળી અનેકગણું વધી ગયું. ફિલિપના બાપા તો જોઈ જ રહ્યા. પછી ત્યાં ને ત્યાં જઈને એ અર્નસ્ટની બાને મળ્યા, પૂછ્યું : “તમારા દીકરાનો જન્મ 1941ની 4થી જુલાઈએ પેલી ઇસ્પિતાલમાં જ થયો હતો ?”

જવાબ મળ્યો : “હા..”

ફિલિપનાં માબાપ તો હવે મૂંઝાવા લાગ્યાં. ગામના એક આગેવાન દાક્તરને જઈને એ મળ્યાં, પેટછૂટી વાત કરી અને પોતાની શંકા રજૂ કરી.

“બની શકે જ નહિ,” દાક્તર બોલી ઊઠ્યા. “એમ છોકરાં બદલાઈ જાય તે તો બધું વારતામાં બને, સાચી જિંદગીમાં નહિ !”

બે દિવસ પછી ફિલિપના બાપા એને ને પોલને દાંતના દાક્તર પાસે લઈ ગયા. તપાસ કરાવી. બધા છોકરાને નીચલી દાઢમાં ચાર રાક્ષસી હોય, પણ ફિલિપના મોઢામાં બે જ હતી. પોલના દાંતમાં કાંઈ ખામી નહોતી. વળતે અઠવાડિયે ફિલિપની બાએ નિશાળે જઈને જોયું તો આ પેલા અર્નસ્ટનાં જડબાંમાં પણ બે જ નીચલી રાક્ષસી હતી.

હવે તો મેડેલિનને અને તેના પતિને ખાતરી થઈ ગઈ કે નક્કી, ઇસ્પિતાલમાં છોકરા બદલાઈ ગયા છે; અર્નસ્ટને બદલે પોલ આવી ગયો છે. એમનાં હૈયાંમાં વલોપાત ચાલ્યો. બેય છોકરા ઉપર એમને સરખો પ્રેમ હતો. પણ હવે પોલથી જુદાં પડવું પડે તો – એ વિચાર જ એમને મૂઠ બનાવી મૂકતો. પણ હજીય કોને ખબર છે – કદાચ પોતાની ભૂલ થતી હોય, એમ માનીને એ તો પેલા આગેવાન દાક્તર પાસે ફરી વાર ગયાં. દાંતવાળી વાત સાંભળીને દાક્તરને પણ શંકા પડી. એણે પેલા સુવાવડખાનામાં જઈને ઊંડાણથી તપાસ કરી. ને એનો વહેમ પાકો થતો ગયો.

હવે ફિલિપની બાનું હૈયું હાથ રહેતું નહોતું. બીજી બાજુ, અર્નસ્ટની માને તો આ વાતમાં કાંઈ રસ જ નહોતો. એને દસ વરસની એક દીકરી હતી, ને પછી આ નાનો અર્નસ્ટ હતો. એ બાઈનો ધણી થોડા વખત પહેલાં જ મરી ગયો હતો, ને અર્નસ્ટ હવે એને આંખની કીકી જેવો વહાલો થઈ પડ્યો હતો. ઇસ્પિતાલમાં અદલબદલ થઈ હોય કે ન થઈ હોય, બાઈને એની કાંઈ પડી નહોતી.

ગામના લોકો પણ એમ જ કહેતા : થવાનું હશે તે થઈ ગયું. બેય છોકરા પોતપોતાને ઠેકાણે કલ્લોલ કરે છે. સહુ સુખી છે. પછી હવે જૂની વાત શીદને ઉખેળવી ?

પણ મેડેલિનને ને એના ધણીને તો સાચી વાત જાણ્યા વિના જંપ વળે એમ ન હતો. વળી શરૂઆતમાં એમની વાત હસી કાઢનાર પેલા આગેવાન દાક્તર પણ હવે વાતનો તંત છોડવા તૈયાર નહોતા. અર્નસ્ટની બા ને એમની મોટી દીકરી, ફિલિપનાં માબાપ ને એમના બેય છોકરા – એ બધાંનું લોહી તપાસવામાં આવ્યું. પણ એ તપાસથી કાંઈ વળ્યું નહિ, કારણ કે સાતેયનું લોહી એકસરખું હતું.

થોડા દિવસ પછી બન્ને કુટુંબો પાટનગર જીનીવા ગયાં, ત્યાં મોટા મોટા તબીબોની સલાહ લીધી. આઠ-આઠ મહિના સુધી તો તબીબોએ તપાસ ચલાવી. ને પછી એકમતે ચુકાદો આપ્યો કે ફિલિપ ને અર્નસ્ટ એક માને પેટે જન્મેલા છે, ને જે બાઈએ અર્નસ્ટને ઉછેરીને મોટો કર્યો છે તેનો સાચો દીકરો પોલ છે.

બીજી પણ એક સાબિતી સાંપડી ગઈ. મેડેલિન ઇસ્પિતાલમાં હતી ત્યારના એના કેસનાં કાગળિયાંમાં થોડી છેક ભૂંસ નીકળી. બેલડાં જનમ્યાં ત્યારે એમનાં જે વજન નોંધાયાં હતાં તેમાં પાછળથી ફેરફાર થયો હતો. બેલડાંનાં બાળકોનાં વજન જન્મ વખતે સામાન્ય બાળક જેટલાં જવલ્લે જ હોય છે. ભૂલભૂલમાં અર્નસ્ટની જગ્યાએ પોલ મુકાઈ ગયો હશે; પણ પેલી થાકીપાકી નર્સને એ વાતનો અંદેશો નહિ રહ્યો હોય, એટલે એણે બેલડાંના એક બાળકનું વજન મૂળ હતું તેના કરતાં બે રતલ જેટલું વધારે લખી નાખ્યું હતું.

પછી તો જાતજાતની તપાસ થઈ. આંગળાંની છાપ લેવાઈ, એક્સ-રેથી ત્રણેય છોકરાની ખોપરીઓના ફોટા લેવાયા, કાનના પડદા ને આંખની કીકીઓ પણ તપાસાઈ ગયાં. દરેક કસોટી એક જ ઉકેલ ચીંધતી : કે ફિલિપ ને અર્નસ્ટ જ સાચાં બેલડાં હતાં.

છેવટની એક અફર પરીક્ષા રહી હતી. એ હતી ચામડીનું થીગડું મારવાની. માણસની પોતાની જાંઘમાંથી ચામડી લઈને એના જ હાથ ઉપર એનું થીગડું માર્યું હોય તો એ બરાબર ચામડી સાથે મળી જાય. પણ બીજા કોઈની – માબાપની કે સગા ભાઈની ચામડીનું થીગડું સુધ્ધાં એવું કામ નથી આપતું. એમાં અપવાદ એક છે : બેલડાંનાં બાળકોની ચામડી એકબીજાંને થીગડાં મારવામાં કામ આવે છે. એટલે, દાક્તરોએ એ ત્રણેય છોકરાઓની ચામડીના થોડા થોડા કટકા લઈને એકબીજાનાં શરીર ઉપર એનાં થીગડાં મારી જોયાં. ફિલિપની ચામડીનું થીગડું અર્નસ્ટના શરીર પર, ને અર્નસ્ટનું ફિલિપ ઉપર બરાબર ચોટી ગયું. પણ પોલના શરીર પરનું થીગડું કરમાઈને ઊખડી ગયું.

ડિટેક્ટિવ વારતા ત્યાં પૂરી થાય છે. પણ સાચી જિંદગીની કરુણા ત્યાંથી શરૂ થાય છે.

1948ના જુલાઈ મહિનાની 1લી તારીખે મેડેલિનના પતિ પોલને લઈને એની સાચી માને ઘેર મૂકી આવ્યા, અને અકળાયેલા અર્નસ્ટને ત્યાંથી લઈ આવ્યા. એ અદલાબદલીથી કોઈ સુખ પામ્યું નહિ. ત્રણેય છોકરાઓ સાત-સાત વરસના થઈ ગયા હતા, ને પોતપોતાના ઘરમાં એ પ્રેમથી, જતનથી ઊછર્યા હતા.

“અર્નસ્ટને મેં ખૂબ હેત કરીને મારા ઘરમાં લીધો. મારા ફિલિપની છબી જેવો જ એ હતો – એટલે મને એની ઉપર હેત તો કેટલુંય છૂટતું હતું !” મેડેલિનબહેને મને કહ્યું. “પણ પેલા છોકરા પોલને – ભલે ભૂલથી પણ – મેં મારું બાળક ગણીને જ મોટો કરેલો હતો. એના વિના મારાથી કેમ રહેવાય ? પેટનું બાળ પાછું મેળવ્યું

તેનો મને હરખ હતો, પણ હૈયાનું બાળ ખોઈને હું હીબકાં ભરતી હતી.”

એ વાતને ત્રણ વરસનાં વહાણાં વાયાં છે. પણ મેડેલિનની આંખનાં નીર હજી સુકાયાં નથી. પોલ જે દિવસે એને ઘેરથી ગયો ત્યારનો એને દીઠો નથી. છતાં કેમેય કરીને એ વીસરાતો નથી. મેડેલિને અને એના પતિએ પોલને એના ઘરબદલાનું કારણ સમજાવેલું. એને જવું બહુ આકરું ન લાગે એટલે એમણે તેને એ પણ કહેવું કે, તારી સાચી બા બહુ પૈસાદાર છે, એને ઘેર મોટર છે, એ તને સાઈકલ અપાવશે, ખૂબ ખૂબ રમકડાં લઈ દેશે. એ બધું સાંભળીને પોલભાઈ તો નવે ઘેર જવા ઉતાવળા થઈ ગયા હતા.

પોલ ગયો ને અર્નસ્ટ આવ્યો. નવા ઘરમાં ક્યાંય સુધી એ અતડો અતડો રહ્યો. મેડેલિનને એ ‘બહેન’ કહીને જ બોલાવતો અને હેત કરતો નહિ, બચીઓ ભરતો નહિ. ડાહ્યો ડમરો બનીને એ રહેતો. નવાં માબાપની આજ્ઞા પાળતો, પણ માતૃપ્રેમની જવાળાઓ એના ભીતરમાં ભડકે બળ્યા કરતી. મેડેલિને તો એને જ્યારે મન થાય ત્યારે જૂને ઘેર આંટો મારી આવવાની રજા પણ આપેલી. પરંતુ અર્નસ્ટે માતાનો વિરહ મૂંગો મૂંગો અંતરમાં શમાવી લીધો.

અર્નસ્ટ જેને મૂકીને આવ્યો હતો તે માતાની વેદનાનો કોઈ જોટો નહોતો. મેડેલિનને તો એટલુંય સુખ હતું કે પોતાની પાસે બેલડાંનું એક બાળક હતું, તેની જોડનું બીજું બાળક એને સાંપડ્યું હતું. પણ આ વિધવા બાઈને તો એટલું ય આશ્વાસન નહોતું. પોતે ખોયેલા દીકરાથી દરેક રીતે જુદું એવું એક બાળક એના ઘરમાં આવ્યું હતું. હા, એ બાળકનું મોઢું એના મરેલા ધણીની છબીને મળતું આવતું હતું. પણ જેને પોતાની છાતીએ ધવરાવીને મોટો કર્યો હતો એ છોકરો તો આ નહિ જ ને ! જેને પોતે બેસતાં શીખવ્યું હતું, પા પા પગલી પાડતાં શીખવ્યું હતું, એ સંતાન તો આ નહિ જ ને !

આજે ત્રણેય છોકરા દસ-દસ વરસના થઈ ગયા છે. પોતપોતાનાં નવાં ઘરમાં એ બરાબર ગોઠવાઈ ગયા છે. બધી વાતે સુખી છે. પણ એ બે માતાઓ તો તૃષ્ણાતુર ચાતક પંખિણીઓની જેમ ઝૂંચ્યા જ કરે છે.

જ્યોર્જ કેટ (અનુ. મહેન્દ્ર મેઘાણી)

ભૂલી જઈએ !

આપણે લેખકો લખતી વખતે આપણી જાતને ભૂલી જઈએ, આપણે ક્યાં છીએ તે ભૂલી જઈએ, હવે પછી શું કરવાના છીએ તે વિસારે પાડીએ – જેમ સમુદ્રમાં ડૂબી જઈએ, તેમ લેખનકાર્યમાં તરબોળ થઈ જઈએ.

એન લિંડબર્ગ

ઉબેણને કાંઠે

“ઉંમર કેટલી હશે, ભાભા ?”

“એંશી માથે પાંચ.”

છતાં ત્રાંબાવરણું શરીર ! મોં પર ઊર્મિનો એક પણ રંગ નહોતો દેખાતો ઘેટાં ચારનાર વૃદ્ધની વાતોમાં.

“તરવે ભાઈ, વાત કહી દઉં ?”

“કહોને બાપા.”

“ચાર ઘર કર્યાં, પણ પેટે એકેય વીયા ન થયું.”

“અરે રામ, ચાર ઘર ?”

‘પે’લી હતી પરણેતર. એક દીકરો મેલીને મૂઈ. બીજીને ઘરઘીને લાવ્યો ત્યાં દીકરો મૂઓ. દીકરો ભરખનારી ગણીને કાઢી. ત્રીજી આણી. આગલા ઘેર સર્કું હાલતી’તી. મારે ઘેર વણકોળેલ રહી, ને પાછી ગઈ. હવે ચોથી બેઠી છે.”

હસીને ડોસો ચાલ્યો. પાછો વળ્યો. બોલ્યો, “તરવે ભેળાભેળ વાત ઠાલવી નાખું. પે’લી મારી પરણેતર બહુ યાદ આવે છે.”

“આટલાં વર્ષે ?”

“નથી વીસરાણું. ઈ એની નમણાઈ, એના ગુણ, એની અદબ...” પંચાશી વર્ષના રબારીની આંખોમાથી આંસુની ધારાઓ નીકળી પડી. એ દુઃખનાં નહીં, પ્રેમનાં આંસુ હતાં.

સાઠ વર્ષોનો સમય જે સ્નેહને વીસરાવી નથી શકતો, આંસુભીનો રાખી જાળવે છે તે શોધ્યો ન જડત. ઉબેણને કાંઠે એક ઓર્થિતી પ્રાપ્તિ હતી.

ઝવેરચંદ મેઘાણી

[જૂનાગઢ જિલ્લામાં વહેતી ઉબેણ નદીને કાંઠે વણથળી ગામે આવેલી જાનોના નવસો મીઠળબંધા નાઘોરી મુસલમાન વરરાજાઓએ, જૂનાગઢના નવાબની ફોજથી ભાગતા એક હિંદુ કાંધલજી મેરને બચાવવા ઉબેણને કાંઠે ધીંગાણું કરેલું. એ નવસો યે નવસો તેમાં ખપી ગયેલા તેની કથા ‘કાંધલજી મેર’ મેઘાણીએ ‘સૌરાષ્ટ્રની રસધાર’ (ભાગ 2)માં આપેલી 1924માં.]

આપણા નવા યુવાન કવિઓમાં સુંદર ગદ્ય લખનારા બહુ ઓછા નીકળે છે. કારણ કે ગદ્ય લખવાને માટે પોતાની પાસે કશુંક કહેવાનું હોવું જોઈએ. જેની પાસે કહેવાનું કાંઈ નથી, તે પદ્ય વણી શકે છે, તુક જોડી શકે છે, કેમ કે તેમાં એક શબ્દમાંથી બીજો શબ્દ સૂઝે છે.

જોહાન ગયટે

ઉબેણની ઝાંખી

મુંબઈ : 26-02-1937

ઘણું વ્હાલા મેઘાણીભાઈ,

We will go game and die dancing [રમીશું-ખેલીશું અને નાચતાં નાચતાં મોતને ભેટીશું] એવો વખત લગભગ આવી ગયો છે.

‘આજકાલ’ [અઠવાડિક] છલાંગ મારી શક્યું નથી. કેટલાંક પતંગિયાં બે રાત જ જીવે છે. અમે ખૂબ કામ કર્યું, slaves of freedom [સ્વાતંત્ર્યના ગુલામો]નો હોદ્દો મહાલી લીધો. હું તો સોળમા વરસથી ઘેરથી નીકળી “રાની પંખીડું” થઈ ઊડી નીકળ્યો છું. ઘણી નોકરીઓ કરી. આ સાહસમાં ખૂંતી રહેવાની મુરાદ હતી, પણ નથી બન્યું.

રવિભાઈ [મહેતા]ને મેં તમારું સરનામું નીચે પ્રમાણે આપેલું : C/o ઉબેણ નદી, સ્વચ્છ કાંઠો, કાઠિયાવાડ. તમારા ઉબેણના વર્ણન પછી એમ લાગવા માંડ્યું છે કે I am a worm without having a glimpse at Uben. [ઉબેણની ઝાંખી ન થાય ત્યાં સુધી આ જીવન કીડા જેવું જીવું છું.] આ નદી ખરેખર વહે છે તો ખરી ને ?
લિ. તમારો જ જીતુ

જિતુભાઈ પ્ર. મહેતા

[‘લિ. હું આવું છું’ પુસ્તક : 2004]

ઉપેક્ષા કરતાં શીખવું જોઈશે

કેસરે હિંદનાં કટિંગ મળ્યાં. વાંચીને મારા મન પર તમારી સરળતાની છાપ પડી છે, પરંતુ આ પ્રસંગને જાહેરમાં ફરી ચર્ચવાનું મહત્ત્વ આપવા જેવું જણાતું નથી. આથી આપ દિલગીર થશો નહીં અને મારી નીડરતા કે નિષ્પક્ષપાતીપણા વિશે શંકા લાવશો નહીં. આપણે તો પ્રમાણબુદ્ધિ અને ઔચિત્યબુદ્ધિ રાખવાની જરૂર છે, એટલે કેટલીક વસ્તુઓની ઉપેક્ષા કરતાં શીખવું જ જોઈશે. તેમ પોતે પણ આવા પ્રસંગને વધુ વખત દિલ પર ન રાખતાં તમારી કવિતા તેમ જ વિવેચનાની ઉપાસનામાં જ આગળ વધશો એવું ઇચ્છું છું. મને તમારામાં ઘણી આશા દેખાય છે.

ઝવેરચંદ મેઘાણી

[મીનુ દેસાઈ પર પત્ર : 1940]

વાતવાતમાં ‘શામળિયોજી આવ્યા’ !

ભાઈ ચેલૈયા, ખરે જ જો આ શિયાળબેટ તારી માભૂમિ હોય, સાચે જ જો આ ખાંડણિયો તારા લોહીથી ખરડાયેલ અબોલ સાક્ષી હોય, તો હું તને કહું છું કે લાખો નાનકડા ચેલૈયા તારું ગીત સાંભળી તારી જોડે જ કપાયા ને કંડાયા છે. તારાં ફૂલની કણી પણ આ મિટ્ટીમાં ક્યાંક પડી હોય તો એને કાને પુકારું છું કે બાવાઓ, સાધુઓ, ધર્મગુરુઓનો એનો એ અઘોર પંથ ચાલ્યો આવે છે, મા-બાપોની અંધશ્રદ્ધા હજુ ય ઘેર ઘેર કિશોર કુમળા ચેલૈયાઓનો – શરીરનો નહિ પણ આત્માનો – વધ કરી રહેલ છે. ને સામે બેઠેલું માનવભક્ષી ધર્મપાખંડ આહુતિ પછી આહુતિ પામતું ‘હજુ લાવો !’ ‘હજુ લાવો !’ની હાક પાડી રહેલ છે. બંધુ ચેલૈયા, નક્કી કોઈ અઘોરી જોગીએ આવી દશા કરી હશે, પણ આપણે કરુણ અંત સહી શકતા નથી. એટલે પ્રભુએ પ્રગટ થઈ તમને સહુને સજીવન કર્યા એવો સુખદ અંત બાપડા લોકકવિએ ઠોકી બેસારેલો હોવો જોઈએ.

ના, ના, એ કથાઓ જેવી સીધી ને મર્મવેધક છે તેવી જ છો રહી. એમાંથી અંતરાત્માઓનાં મંથનો જાગે છે; એ નિગૂઢતાને માનવી યુગયુગો સુધી વિચાર્યા કરે, સારાસાર ખેંચ્યા કરે, જીવનનું સ્વતંત્ર ઘડતર કર્યા કરે. વાતવાતમાં ગરુડે ચડીને શામળિયોજી આવ્યાની ચાવી બેહૂદી લાગે છે.

ઝવેરચંદ મેઘાણી

[‘સોરઠને તીરે તીરે’ પુસ્તક : 1933]

તંત્રી માટે જરૂરી પરંપરા

‘ફૂલછાબ’ની સંપાદકીય દષ્ટિને હંમેશાં સાવ સ્વતંત્ર રાખવાને માટે હું મારી આંહીની મર્યાદાઓ વચ્ચે પણ સતત મથ્યો છું. હજુ વધુ સ્વતંત્રતા ને તટસ્થતાની ઉપાસનાને અવકાશ છે, પણ [બ્રિટિશ વાઈસરોય] લિનલિથગો સાહેબ પોતાને માટે કહે છે તેમ હું પણ કહું કે I am a constitutional editor [હું બંધારણીય તંત્રી છું] ! એ સ્થિતિની મેં tradition [પરંપરા] પાડી છે. એવી પરંપરા તંત્રીઓ માટે જરૂરની છે, કેમ કે નહીં તો તંત્રીઓને બદલે નાનકડા ઝવેરચંદો જ વ્યક્ત થવા લાગે.

ઝવેરચંદ મેઘાણી

[કપિલ પ. ઠક્કર પર પત્ર : 1940]

એ ભાવનાને જાગ્રત કરવા જ !

પાંચાળમાં ઉનાળો વિતાવી વતન વળી નીકળેલા ચાર ગોવાળો ધણ લઈને ધાંધલપુર રાત રહ્યા. સાંજે આથમણા આભમાંથી કાળલૈરવના વાંસા જેવાં કાળાં વાદળાં ચડતાં જોઈને એકે કહ્યું, 'ભાઈ, આજ તો આભનો રંગ જુદો છે. એવો વરસ્યો તો મહિનામાં ગજ ગજ સમાણાં ખડ ઊગી નીકળવાનાં.' વાત કરે છે ત્યાં સુસવાટા કરતો પવન ફૂંકાયો અને મુશળધાર મંડાયો. દરિયાની રેલ ફરી વળે એટલાં બહોળાં પાણી આખા ગામની સીમમાં ફરી વળ્યાં. અસંખ્ય પશુ તણાઈ ગયાં. જીવને જોખમે દેશાવર ભટકીને જાળવી રાખેલું એ ગૌધન મેઘરાજાએ હણી નાખ્યું. ગોવાળો ભૂખ્યા ને તરસ્યા ચાર દિવસ સીમમાં પડી રહ્યા અને પછી પોતાની વહાલામાં વહાલી વસ્તુ સદાને માટે એ ગામને પાદર મૂકી જતા હોય તેમ તે ગોકળીઓ પોકેપોક રોતાં રોતાં વતન તરફ ચાલી નીકળ્યા.

પાંચ દિવસ [23થી 27 જુલાઈ] વરસેલા વરસાદે ધંધૂકા, ધોલેરા અને પાસેના ભાલપ્રદેશને ડુબાડી દીધો. કેટલાં મકાનો પડ્યાં, પશુઓ મર્યાં, ગામ સાફ થઈ ગયાં... કંઈ ખ્યાલ આવી શકતો નથી.

'બહાદુરી' સ્ટીમર મુંબઈથી રાહત સામગ્રી લઈને ભાવનગર પહોંચી. મદદ વહેંચવા મને પાંચાળ સોંપાયો. ચાર જણાની અમારી ટુકડીએ વહેંચાઈને નેવું ગામો તપાસ્યાં અને સહાય વહેંચી. મહાજનોએ લોકોને ઢોરો તેમ જ ઘરવખરી સહિત જે રક્ષણ ભેદભાવ વગર દીધું તેની વાતો સાંભળીને થાય કે આપણી સામુદાયિક જીવનની ભાવનાને જાગ્રત કરવા ખાતર જ આ તોફાન મોકલાયું હશે.

ઝવેરચંદ મેઘાણી

['સૌરાષ્ટ્ર' અઠવાડિક : 1927]

દુઃખની પતાકા

અરે ભાઈ, આવા દુઃખ પર સાંત્વન-શબ્દો ધીરજ ઉપજાવી શકે ? રાંક બનીને એક આ પતું જ નાખું છું. હે પ્રભુ ! અમને સૌને અમારા રંકપણાનું ભાન કરાવીને જ સંતોષ ન લેજે. અમે તારાં સંતાનો; સહેવાની શક્તિ પણ એવી આપજે કે તું તાત તરીકે પણ લજિજત ન બને. દુઃખની પતાકા ઉપાડવાનો બોજો આપે છે તું, તો ઉપાડવાની તાકાત પણ તું જ દેજે, નહિતર નાસ્તિકો ફજેતી કરશે.

ઝવેરચંદ મેઘાણી

[કવિલ પં. ઠક્કર પર પત્ર : 1938]

પાછી નદી તો વહેવા જ માંડે

શ્રીમતી દમયંતીબહેનના દેહાંતનો પત્ર વાંચી ઘડીભર સ્થિર થઈ ગયો. તે પછી કેટલીએ વાર પાનાં લઈ લઈ લખ્યાં, પણ કશું લખવાનું સૂઝ્યું નહિ. અરે ભગવાન ! તમારો આવો મીઠો સંબંધ ! તેમાં આ શું બન્યું ? કેમ બન્યું ?

ઘણી વાર દુનિયાના બનાવો વાર્તા કે નાટકના બનાવો કરતાં પણ વધારે અસંભવિત, વધારે ચોંકાવનારા હોય છે. તેવો જ આ છે. વાર્તા કરતાં વધારે કરુણ, અને આ જગતને ચલાવનારી શક્તિ વાર્તા કરતાં પણ કહો કે વધારે નિષ્કરુણ ! તમારે માથે એક બાજુ દુઃખ આવી પડ્યું અને બીજી તરફથી જાણે એ દુઃખ પણ પૂરું ન ભોગવવા દેવું હોય તેમ છોકરાં ઉછેરવાની જવાબદારી !

પણ હું તો તમને એમ કહું કે એ છોકરાંની જવાબદારી એ જ તમારો તરણોપાય. એક રીતે તો એ છોકરાં તમારા કરતાં વધારે દુઃખી છે. તેમને જીભ નથી એટલે એ વધારે દેખાય નહિ, પણ મા વિનાનાં છોકરાંની કરુણતા એટલી જબરી છે કે હું માનું છું કવિઓ પણ તેને ન્યાય આપી શક્યા નથી. એ છોકરાંની કરુણ દશાથી તમારે વધારે દુઃખી ન થવું ઘટે, પણ એ છોકરાંની માતા થવું ઘટે. વિધવા માતા છોકરાંને સાચવે છે, ખરા વીરત્વથી સાચવે છે, એવા મૂક વીરત્વથી અને ઘેર્યથી હવે તમે તમારો નવો માર્ગ કોરી કાઢો.

મન અને શરીરને નિશ્ચેષ્ટ કરતો વિષાદ છોડી દો. માત્ર નિશ્ચેષ્ટ કરતો વિષાદ એમ કહું છું, બાકી અમુક બનાવોની અસર જિંદગીભર ખસતી નથી અને આની પણ નહિ ખસે. પણ એ વિષાદ જતો રહેવો જોઈએ. જીવન નવા રંગથી પણ પાછું વહેવા માંડવું જોઈએ. નદી ઉપર વીજળી પડે છે ત્યાં પાણીનો સુંદર ધરો થાય છે, પણ પાછી નદી તો વહેવા જ માંડે છે. જીવનનું પણ એવું છે. વધારે ઊંડાણથી તમારું જીવન પાછું વહેવા માંડે એમ ઈચ્છું છું. શરીર સાચવશો. હજી તેની પાસેથી ઘણું કામ લેવાનું છે.

રામનારાયણ વિ. પાઠક

[ઝવેરચંદ મેઘાણી પર પત્ર : 1933]

ભલેને બાપડું આવો !

સંસારમાં સુખદુખ બેઉનાં જોડલાં જ સૌને માટે નિર્માયાં છે, એટલે દુખને દૂર રાખવું એ તો આપણા હાથની વાત નથી. આપણા હાથની વાત તો આ છે કે સુખમાં ને દુખમાં આપણો સંગાથ તૂટે નહીં, દાંપત્યની નિષ્ઠા ડગે નહીં અને બેઉ વચ્ચે સરસાઈ ચાલે એક જ વાતની કે કોણ વધુ સહિષ્ણુ ને ધીર રહી શકે છે, કોણ વધુ અનુકૂળ બની રહે છે. આટલું હોય તો પછી ભલેને દુખ બાપડું આવો !

ઝવેરચંદ મેઘાણી

[યાંબહેન અને રતિલાલ શેઠ પર પત્ર : 1937]

સાહિત્યકાર અને શિશુ

સવારનો પહોર છે. બાળક ખુશમિજાજમાં જાગેલ છે. એકાએક એનો પિત્તો દૂધ-ચાની બેઠક વખતે જ બદલી જાય છે. રોજની સંસારી ભાષામાં પ્રદર્શિત થતા એના કજિયાનું કારણ જડતું નથી, ગોતવા યત્ન પણ થતો નથી. પ્રભાતનો નાસ્તો ઝેર જેવો બને છે. કજિયાળાને માતા ઢીબવા લાગે છે, પિતા ધમકાવવા માંડે છે. એવી ધમકી આપનાર ફોજદાર હોય તો એને માટે અમે એક કોલમ ભરી કાઢીએ ! એવું ઢીબવું જો કોઈ ટેનિસ-બેલાડીએ ટેનિસ-બોય પર ગુજાર્યું હોય તો એ કિસ્સાને અદાલતમાં લઈ જવા લાયક લેખીએ.

અહીં બાળક મા-બાપની જંગમ મિલકત છે. ધમકીઓ અને ઢિબામણનો ભોગ બની ધુસકાં ભરતો એ શિશુ આજે તો સામનો કરવાને શક્તિવિહોણો હોઈ બેસી રહે છે, થાકીને સૂઈ જાય છે. પોતાની બેવકૂફીનું ને જડતાનું ભાન અનુભવતાં માતાપિતા આત્મલજજાના મૌનમાં મોં છુપાવી અબોલા ભાંગવાનો સમય પણ હાથ કરી શક્યાં નથી, ત્યાં તો બધી કટુતા ને તમામ તેજોવધ નિદ્રાની નદીમાં ધોઈ નાખી શિશુ જાગે છે; એના મોંમાં એ જ સ્નેહશબ્દો છે. એ નાહી-ધોઈ, વાળ ઓળાવી, પોતે કેવો રૂપાળો છે તે બતાવવા ‘જોવો !’ બોલતો સામે આવી ઊભો રહે છે ત્યારે આત્મલજિજત અવદશાની મા-બાપને મન અવધિ થાય છે.

ને સાહિત્યકાર પિતા અંતરને પૂછે છે : તારા જ ઘરના ઉંબરને ઘસીને નવલિકાનું ઝરણ વહી રહ્યું છે, પણ એ નવલિકા તું આજે ન લખજે ! લખીશ તો લાગણીવેડા નીપજશે. એક દિવસ બાળકના મનોવ્યાપારોનાં ઊંડાં પડોને ઉકેલીને જોજે ને પછી લખજે કે આ જ શિશુ ગુજરેલા ગજબનો ચક્રવૃદ્ધિ વ્યાજ સાથેનો હિસાબ મોટી ઉંમરે માગશે – અદાલતમાં મિલકત-હિસ્સાનો દાવો નોંધાવીને. સારે જ લાગે છે કે પિતાપુત્ર વચ્ચે અદાલતી કજિયારૂપે ફાટતા જવાળામુખીઓના ગર્ભમાં આવા નાનકડા પ્રસંગોની જ ભૂસ્તરક્રિયાઓ કામ કરતી હશે.

ઝવેરચંદ મેઘાણી
[‘પરિભ્રમણ’ પુસ્તક]

કવિધર્મ

પીડિતોનાં કાવ્યો કાં ગાળોનો કોશ બની જાય છે, કાં વેવલાઈની રુદ્ધનિકા બની જાય છે. નરી ચીડ અને પુણ્યપ્રકોપ વચ્ચે, ગુસ્સા અને જુસ્સા વચ્ચે વિવેક કરવાનો કવિધર્મ ગંભીર છે. પુણ્યપ્રકોપના વિશુદ્ધ પ્રાદુર્ભાવને ‘પુણ્ય’ની પહેલી અપેક્ષા છે. એ પુણ્યવત્તાને પામતાં પહેલાં હૃદયને કેટલા વિષદંટડા પચાવી જવા પડે છે !

ઝવેરચંદ મેઘાણી
[‘એકતારો’ કાવ્યસંગ્રહના પ્રવેશકમાં]

છાપાને વ્યક્તિત્વ નિષ્ઠાનું

વાચક, તમારું નવું તંત્રીમંડળ પોતાની વિશિષ્ટ સિદ્ધિઓ કે સાધનાઓની પિછાન કરાવવા માગતું નથી. લોકસેવા એણે કરી નથી. ઊંડા જીવનપ્રશ્નો એણે વલોવ્યા નથી. પ્રજાજીવનની એકેએક દિશાઓમાં ઘૂમી વળવાના એને ઘમંડ નથી. કાંતિની જ્યોતને એણે ઉપાસી નથી.

આજ ને આજ, અત્યારે ને અત્યારે, અમારા શબ્દોના હથોડાને આઘાતે સમાજનું પરિવર્તન આવી જવું જોઈએ, ને ન આવે તો સમાજ નાલાયક છે, એવી વિચારસરણી સેવનારા મહાન પુનર્વિધાયકો આંહીં નથી આવ્યા. ફૂટી ચૂકેલી આતશબાજના ઉકરડા વાળવાનું કામ લઈને આવે છે માટીના માનવો. એમની પણ ખામીઓ ને ખૂબીઓ છે.

‘ફૂલછાબ’ની વિશિષ્ટ ફરજ છે કાઠિયાવાડના લોકપ્રશ્નોને અવલોકી આગળ કરવાની, કાઠિયાવાડના સંસ્કારજીવનમાં રંગ પૂરવાની. નવું તંત્રીમંડળ એ અદા કરવાનો ઉદ્દેશ સેવશે.

એક કે બે વ્યક્તિઓના મહિમાનો પડછાયો બનવાની કોઈ પણ છાપાને જરૂર નથી. છાપાને વ્યક્તિત્વ હોય છે – વિચારોનું, સંસ્કારોનું, નિષ્ઠાનું. એ વ્યક્તિત્વે હયાતી પુરવાર કરવા નોખાં ફાંફાં મારવાનાં ન હોય. છાપાનું સાહિત્ય એ વ્યક્તિત્વનું રૂપ હોય છે. એટલે જ, વાચક, ‘ફૂલછાબ’ના શબ્દદેહમાં જો તને તારું મનમાન્યું વ્યક્તિત્વ ન જડે તો તે શોધવા તું તંત્રીમંડળની એક અથવા વધુ વ્યક્તિની વિભૂતિથી ન દોરવાતો.

બીજું જોતા રહેજો નવા તંત્રીઓનું વલણ. સમાચારપત્ર ચલાવતા હોઈને સમાચાર બેશક પીરસશે પણ સો સાચા સમાચાર આપવાના રહી જાય તેને ભોગે પણ એક ખોટા સમાચાર ન છાપી મારવાની નીતિ એ સાચવશે. સત્યનો ભોગ દેનારી નાની-મોટી સનસનાટીઓ ફેલાવવાથી, હાલતાં ને ચાલતાં માત્ર ગંદવાડાઓ ખુલ્લા પાડવાથી લોકહિત સધાતું હોવાની વાત અમને માન્ય નથી.

વારસામાં મળેલી અનેક વિટંબણાઓની વચ્ચેથી પોતાની નવી પિછાન આપનાર આ હાથ, વાચક, તારા હાથ જોડે મૈત્રીનો મિલાપ યાય છે.

ઝવેરચંદ મેઘાણી

[‘ફૂલછાબ’ અઠવાડિકનો તંત્રીલેખ : 1936]

પીડિતોનાં ગીતો

પીડિતો પ્રત્યેના સમભાવનાં ગીતો અંગે કોઈની સૌથી વધુ સજજતા હોય, તો તે મેઘાણીની હતી. અને સંભવ છે કે કોઈનાં પણ એ જાતનાં બે-ચાર ગીતો જીવતાં રહે, તો મેઘાણીનાં ‘કવિ, તને કેમ ગમે ?’, ‘ઘણ રે બોલે ને –’ જેવાંને માટે કદાચ સૌથી વધારે તક છે.

ઉમાશંકર જોશી

ગુંડાઓનો ડર ત્યજો !

ગામો ભાંગતી લુટારુ ટોળીઓથી વધુ ભયંકર અને વધુ નામરદાઈમાં આપણને ધકેલનારા તો ગામોના એકાદ-બે ગુંડાઓ હોય છે. પ્રજાની છાતી પર દિવસ ને રાત ઊભા રહી, ધોકો બતાવી નાણાં પડાવે છે અને આપણી આબરૂના કાચના ફૂંપા તેઓ એક જ ટકોરે તોડી શકે છે એવો ડર પલેપલ ઘુરકાવી રહે છે.

પ્રજાજનો ! આપણે આપણી નિર્દોષ ને સીધી પ્રવૃત્તિઓ પર પણ આવા એકાદ-બેનો કાળો ઓળો સતત છવાતો દેખી જીવતે મોત અનુભવીએ છીએ. આવું જીવન જીવીને શું કરવું છે ?

ભાઈઓ અને બહેનો ! આપણે કાયદાધીન પ્રજા છીએ, ને રહીએ, પણ આબરૂનો આપણો ખ્યાલ ખોટો છે. આપણે સૌના પગની રજ બનીને ચાલીએ ભલે, પણ ગુંડાદાદાનો ડર નમ્રતા કે સાધુતા નથી. આપણને ભ્રાંતિ થઈ છે કે આપણે કમજોર છીએ ને ગુંડા શેરબહાદરો છે. એ ભ્રાંતિનો જ ગુંડાઓ લાભ લે છે. એક પણ ગામડાનું કે શહેરનું જીવન આ ધુજારી વગરનું નથી.

પ્રજાજનો ! મોતથી ડરીને ગુંડાઓને સંઘરશું ? પોલીસને મદદ કરવા ટાણે ઘરમાં બેસી જઈને પોકારો જ કર્યા કરશું કે ગુંડા પીડે છે તેનો પોલીસ ઇલાજ કરતી નથી ? આપણી અધોગતિ તો થઈ ચૂકી પણ આપણાં સંતાનો માટે આપણે કેવો વારસો મૂકતા જઈએ છીએ તેનો, ઓ પ્રજાજનો, ગામેગામ વિચાર કરજો !

ઝવેરચંદ મેઘાણી

['ફૂલછાબ' અઠવાડિકનો તંત્રીલેખ : 1940]

આદમિયતને પડકાર

‘ફૂલછાબ’માં પોતાનું લખાણ છાપવાનો વારંવાર દુરાગ્રહ કરીને હિંસક ધમકીઓ આપનાર એક નામચીન માથાભારે શખ્સે એક બપોરે બોટાદ સ્ટેશને ઝવેરચંદ મેઘાણીના અંગત મદદનીશ હાથીભાઈ ખાચર પર હુમલો કરી મારામારી કરી ત્યારે મેઘાણી કોઈની સાથે વાતો કરતા હતા. કોઈએ દોડી આવીને ખબર આપતાંવેત મેઘાણી દોડ્યા. ગુંડાએ એમની પર ધસારો કર્યો. પોતાની પાઘડી ઉતારીને દૂર ફંગોળીને સ્વરક્ષણાર્થે લડીને મેઘાણીએ એને ધૂળ ચાટતો કર્યો. એ દશ્ય જંકશન પર સામસામી ઊભી હતી તે બંને ટ્રેનના સેંકડો મુસાફરોએ ફૂંડાળું વળીને જોયું.

ઓતરાદા વાયરા ઊઠો !

ઓતરાદા વાયરા, ઊઠો ઊઠો હો તમે -

ઓતરાદા વાયરા, ઊઠો !ooo

ઘરતીના દેહ પર ચડિયા છે પુંજ પુંજ

સડિયેલાં ચીર, ધૂળ, ફૂંથો;

જોબનનાં નીર મહી જામ્યાં શેવાળ-ફૂંગ :

ઝંઝાના વીર, તમે ઊઠો !

કોહેલાં પાંદ-ફૂલ ફેંકી નાખો રે, ભાઈ !

કરમાતી કળીઓને ચૂંટે;ooo

મૂર્છિત વનરાજિનાં ઢંઢેળો માથડાં,

ચીરો ચમકાટ એનો જૂઠો !

(કાર્તિક-માગશરથી પવન પલટાઈને ઉત્તર-દક્ષિણ વહે છે, વિશુદ્ધીકરણની પાનખર ઋતુ મંડાય છે. નવરચનાને કારણે જીવનવાયરા પણ એવા જ સૂસવતા ને સંહારક જોઈએ.)

ઝવેરચંદ મેઘાણી

સંસ્થાઓથી દૂર રહેજો

સોરઠી યુવક સંઘ સ્થાપવાની તમારી ઉમેદને ધક્કો લાગે તેવું કંઈ ન લખવાની મારી ઇચ્છા હતી, પણ તમે મારા પ્રતિ જે શ્રદ્ધા રાખીને પુછાવેલ છે તે શ્રદ્ધાને જો હું મારા મનોભાવ છુપાવી, તમને રૂડું લગાડવા ખાતર જ પંપાળતું લખું તો અન્યાય કરી બેસું. મારા વિચારો આ છે : મને સંસ્થાઓ પર ઇતબાર નથી; તમે બધા કંઈ કામ કરવાને બદલે બંધારણના ઝઘડામાં ને નાણાંની બેજવાબદાર અવ્યવસ્થામાં અટવાઈ જશો, તેને પરિણામે નર્યા લોહીઉકાળામાં પડી જઈ અભ્યાસ, નિજાનંદ, મૈત્રીનો આનંદ, બધું જ ચૂકશો. ભલા થઈને સંસ્થાઓથી દૂર રહેજો. એ કરતાં તો અવિધિસરનાં સ્નેહ-મૈત્રી-મિલનો કેળવજો ને અંદરખાનેથી ઉત્તમ ભાવનાઓ ચોમેર રેલાય તેવું મુક્ત જીવન ખીલવજો. કોઈ કોઈ વાર મેળારૂપે મળો તો પણ એ પ્રસંગ પૂરતો જ સમારંભ કરીને પછી વીંખી નાખજો. સંસ્થા કદી રચશો નહીં.

ઝવેરચંદ મેઘાણી

[પુષ્કર ચંદરવાકર અને મિત્રો પર પત્ર : 1940]

એક જ કલગી

હું તો મારા કંઠમાં પાંચસો ગીતો પકડીને બેઠો છું. એ ચાલ્યાં જતાંને મેં હજુય આગમાંથી ઉગારી પકડી રાખેલ છે, પણ હું કરું શું ? કોની પાસે જાઉં ? મારે એક મોટું volume [ગ્રંથ] ગીતોનું બનાવવું છે, 'રઢિયાળી રાત'ના ત્રણ ભાગોની અંદર ન આવી શકેલાં પુષ્કળ છે. ભજનોનું કરાવી રહ્યો છું. પણ એ બધું હું કોના સહકારથી કરું ? મારે પણ બીજી કોઈ પ્રતિષ્ઠા જોઈતી નથી, લોકસાહિત્યની એક જ કલગી બસ છે, ને એને vindicate [સાર્થક] કરવા માટે મારી પાસે ઘણું છે. ચારણી સાહિત્ય મારા હાથમાં છે. પેલા વળાવાળા ચારણ-કવિ ઠારણભાઈ, એકસઠ વર્ષની વયના છેલ્લા અવશેષ, ગઈ કાલે જ ભેટી ગયા. એને ઘેર, મારા ગામથી આઠ જ ગાઉ ઉપર, પાંચસો વર્ષ અંદરની હસ્તપ્રતો-ચોપડાના થોકથોક પડ્યા છે, પણ હું એનો ભંડાર જોઈને શું કરું ? હું એકલો કેટલુંક કરી શકું ? Revival માટે મેં રસમાર્ગ લીધો, તો વિદ્વાનો કહેશે કે આમાં શાસ્ત્રીયતા નથી. અરે ભાઈ, શાસ્ત્રીયતા તો યુનિઝની ડિગ્રી લઈ આવનાર સેંકડો બતાવે છે, મારો છોકરો ય કાલે બતાવશે, પણ પાંચસો ગીતો ને પાંચસો દુહા, આટલાં ભજનો ને આટલાં ચારણી કાવ્યો ને એનામાં રસ મૂકતી બીજી થોકબંધ પ્રસાદીઓનો બોજ ખેંચનારને અશાસ્ત્રીય કહીને કાઢી નાખ્યે શો લાભ છે ? ને એમ હું ગળાઈને ઈતિહાસમાંથી કાંકરા-કસ્તર જેવો નીકળી જાઉં તો યે શો અફસોસ છે ? પણ હું મારી પાસે જીવનતત્ત્વ છે તેને ક્યાં લઈ જાઉં તે કોઈ કહેશે ?

મારું ઈતર લેખન જરૂર જરૂર ભલે ભૂંસાઈ જાઓ (ને ભૂંસાઈ જ જશે તો !) હું ફક્ત એકલા લોકસાહિત્યનું નામ લઈને ઊભો રહીશ. એમાં રહેલી નાનપ પણ મને મારી પોતાની લાગશે.

ઝવેરચંદ મેઘાણી

[ઉંમરશંકર જોશી પર પત્ર : 1940-1941]

પાણી... પાણી...

એક રતલ કાગળ બનાવવામાં 24 ગેલન પાણી વપરાય... એક ટન સીમેન્ટ બનાવવામાં 65,000 ગેલન પાણી વપરાય... એક મોટા મકાનને 'એર-કંડિશનિંગ' કરવા માટે રોજનું 30 લાખ ગેલન પાણી જોઈએ - એટલે કે 25,000ની વસ્તીનું ગામ એક દિવસમાં વાપરે તેટલું !

કવિઓ : માનવજાતના પ્રથમ શિક્ષકો.

હોરેસ

વેણીનાં ફૂલ

મારે ઘેર આવજે, બેની !
નાની તારી ગૂંથવા વેણી.
આપણા દેશમાં નીર ખૂટ્યાં ને
સળગે કાળ દુકાળ;
ફૂલ વિના મારી બેનડી ! તારા
શોભતા નો'તા વાળ. મારે...
બાગબગીચાના રોપ નથી, બેની,
ઊગતા મારે ઘેર;
મોગરા ડોલર જુઈ ચંબેલીની
મારે માથે નથી મ્હેર. મારે...
રૂપ સુગંધી હું કાંઈ નો જાણું !
ડુંગરાનો ગોવાળ;
આવળ બાવળ આકડા કેરી
કાંટામાં આથડનાર. મારે...
ડુંગરાની ઊંચી ટોચ ઊભેલાં
રાતડાં ગુલનાર;
સાપ-વીંટ્યા પીળા કેવડા હું મારી
બેન સાટુ વીણનાર. મારે...
પ્હાડ તણે પેટાળ ઊગેલાં
લાલ કરેણીનાં ઝાડ;
કેસૂડલાં કેરી વાંકડી કળીઓ
વીણીશ છેલ્લી ડાળ. મારે...
ખેતર વચ્ચે ખોઈ વાળીને
ફૂલ ઝીણાં ખોળીશ;
વાગશે કાંટા, દુઃખશે પાની,
તોય જરીકે ન બહીશ. મારે...
સાંજ વેળા મારી ગાવડી ઘોળી
આવીશ દોટાદોટ;
ગોંદરે ઊભીને વાટ જોતી બેની
માંડશે ઝૂંટાઝૂંટ. મારે...
ઝવેરચંદ મેઘાણી

વિદ્યાપીઠમાં આવતા અતિથિઓ પૈકી જે મને પ્રેરક રીતે યાદ રહ્યા છે તેમાં દિલીપકુમાર રાય અને ઝવેરચંદ મેઘાણી અગ્રસ્થાને છે. દિલીપકુમારે ગાયેલું મીરાંનું ભજન ‘ચાકર રાખોજી’ એટલા તો ભાવથી ગવાયું હતું કે એની પંક્તિએ પંક્તિએ આલોખાતાં ચિત્રો મારા મનમાં કંડારાતાં ગયાં.

આવા બીજા અતિથિ, જેમની સાથે વખત જતાં આત્મીયતા બંધાઈ તે શ્રી મેઘાણી, એ વખતે એટલા જાણીતા થયા ન હતા. હું ભૂલતો ન હોઉં તો એમણે સંગ્રહેલાં લોકગીતોનો કાર્યક્રમ પહેલવહેલો વિદ્યાપીઠમાં એમણે આપ્યો. તેમનું વ્યક્તિત્વ અત્યંત આકર્ષક હતું. બાંધી દડીનું એમનું શરીર, એમનો સાફો, આત્માના ઊંડાણમાં ઊતરી જતી હોય એવી સ્વપ્નદર્શી એમની આંખો, એમનો સૂરીલો અને બુલંદ અવાજ, એમની વાણીનું માધુર્ય ને નમ્રતા એ બધું પ્રથમ દર્શને જ આપણા મન પર વશીકરણ જમાવે એવું હતું. ગીતોની એક પછી એક વહી આવતી અમૃતધારાનું અમે આર્કઠ પાન કર્યું. આચાર્ય કૃપાલાનીજી અને અમારા બીજા શિંધી અધ્યાપકોએ પણ ઉત્કંઠાથી એ રસ માણ્યો. એ કાર્યક્રમ ખાસ્સો બે-અઢી કલાક જેટલો ચાલ્યો અને સમય ક્યાં જતો રહ્યો એની કોઈને ખબર સરખી પણ રહી નહિ. હવે તો ગુજરાતની જીભને ટેરવે રમતાં થઈ ગયેલાં અનેક ગીતો એમણે અમને સંભળાવ્યાં. એ દરેક ગીતની એમની મિતાક્ષરી સમીક્ષા આકર્ષક હતી. અમારે માટે જેમ આ એક અવિસ્મરણીય પ્રસંગ હતો, તેમ એમની પ્રવૃત્તિઓને અમે જે ઉમળકાથી વધાવી લીધી તેનાથી તેમને માટે પણ એ પ્રસંગ ઘણો યાદગાર બની ગયો.

ઝીણાભાઈ દેસાઈ, ‘સ્નેહરશ્મિ’

[‘સાહ્યટાણું’ પુસ્તક]

‘રંગ છે, મેઘાણી !’

બીજાઓ પાસેથી સાંભળેલી બાર લોકવાર્તાઓનું કંઠસ્થ સ્વરૂપ અણીશુદ્ધ જાળવીને ‘રંગ છે, બારોટ !’માં એવા સંપાદન-કૌશલથી મેઘાણીએ રજૂ કરી છે કે ‘રંગ છે, મેઘાણી !’ એમ સહસ્રા બોલી ઊઠવાનું આપણને મન થાય. જેનો વાર્તારસિયો બાલભાવ જમાનાએ કે ઉંમરે શોધી લીધો નહિ હોય એવા સૌને આ કથાઓ પોતાના વાર્તારસથી આકર્ષશે.

પણ વિશેષ આકર્ષણ તો એનું થવું જોઈએ આજના વાર્તાલેખકોને. એ લોકકથાઓની રસજમાવટની કરામતો તેમજ અદ્ભુત લાઘવ અને છટાવાળી મર્મળ ભાષાનો અભ્યાસ તેમને કેટલુંક શીખવી જશે.

અનંતરાય મ. રાવળ

[‘પિસ્તાળીસનું ગ્રંથસ્થ વાંગમય’ પુસ્તક]

મેઘાણીએ જેને ‘રઢિયાળી રાત’નો ભાગ ચોથો અર્પણ કર્યો છે તે “બગવદરનાં મેરાણી બહેન ઢેલી”ને થોડાં વર્ષો પહેલાં મળવાનું થયેલું.

‘રઢિયાળી રાત’ તેમને અર્પણ થયાનું સ્મરણ હતું. એટલે મેઘાણી વિશે પૃચ્છા કરી : મેઘાણી અહીં ક્યારે આવેલા ? શું બન્યું હતું ? વગેરે. ઢેલીઆઈ વાતડાઘાં જાજવલ્યમાન મેરાણી છે. તેમણે આખી વાત માંડીને કહી :

મને ગીતો બહુ યાદ છે, એવું સાંભળીને મેઘાણીભાઈ એક દિવસ આવ્યા. ધોળાં ધોળાં લૂગડાંમાં મોટી મોટી આંખો નીચી ઢાળીને મારે આંગણે ઈ ઊભા હતા. જોતાં જ આવકાર દેવાનું મન થાય એવો માણસ ! મેં તો ઓટલીએ ગોદડું પાથરી દીધું ને બેસાડ્યા. હું હેકે બેસવા જતી હતી, ત્યાં પગે પડીને “હં...હં...હં, તમે અહીં ઉપર બેસો, નહીંતર હું ય નીચે બેસું.” એમ કહીને મને ય ઉપર બેસાડી. પછી તો એમને જે ગીતો જોતાં તેની અરધી અરધી કડીઓ પોતે બોલે, ને હું ગીત પૂરું કરી દઉં. પોતે નીચી મૂંડકી રાખીને ઝીણા ઝીણા અક્ષરમાં ટપકાવ્યે જાય. મને ગીત ગાયા વિના બોલતાં ન આવડે, એટલે પોતે હસે. હું તો જેના જેવા રાગ તેમ મન મૂકીને હલકો કાઢીને ગાઉં ! આજુબાજુનાં ય ભેળાં થઈ ગયાં અને છેક બપોર સુધી ગીતો ગાયાં.

જમવા બેઠા. પાટલો ઢાળ્યો હતો, પણ પોતે પાટલે ન બેઠા. હું નીચે બેઠી બેઠી રોટલા ઘડતી હતી, તે પોતેય નીચે બેઠા ! ઘણું કહ્યું, તો કહે : “રોટલા ઘડનારી નીચે બેસે અને ખાનારો ઊંચે બેસે, એ ક્યાંનો ન્યાય ?” મને તો અમારા ગાઈવાળા ઘરમાં એનાં લૂગડાં બગડે એનો જ ભે હતો. પણ પોતે એકના બે ન થયા. અને હજી તો પૂરા જમી ન લે એની મોર્ય તો આખું ગામ ઓસરીમાં ભેળું થઈ ગયું. અમારી કોમમાં ગીતો ગાવાં-સાંભળવાં બહુ ગમે.

જમીને એમણે એક ગીત ગાયું. અસલ અમે ગાઈએ એ જ ઢાળમાં. અમે તો બધાં એના મોઢા સામું જ જોઈ રહ્યાં ! -ને પછી તો એક પછે એક.... રોંઢે ઢળ્યા સુધી એની પાસે ગવડાવ્યે જ રાખ્યું. પછી અમારો વારો આવ્યો. અમે આઠદશ બાયુંએ ગીત ગાવા માંડ્યાં. પણ બધી બાયું ભેળી થાય, એટલે બેસીને કેમ ગવાય ? થયાં ઊભાં અને ફળિયામાં જ રાસડા માંડ્યા ! પોતે તો હમણાં ઢગલો એક હસી નાખશે એવા થતા થતા કાગળિયાંમાં ટપકાવ્યે જાય. જોણાં ને રોણાંને તેડું થોડું હોય ? ઢગ બાયું ભેગી થઈ અને અંધારું થયા લગી રાસડા હાલ્યા. વાળુ કરીને પાછાં ભેળાં થયાં, તે એક પછી એક નવાં નવાં ગીત મધરાત સુધી ગાયાં. છેલ્લે પોતે થોડાંક મરકડાં કીધાં અને સહુને હસાવ્યાં.

થોડાંક રહી જતાં હતાં તે ગીત સવારે પણ મેં ગાયાં. અને પોતે તો મારાં વખાણ કરતાં કરતાં નીચી મૂંડકી રાખીને લાખ્યે જાય. મનેય ગીત બહુ મોઢે - સવારોસવાર ગાઉં, પણ એકેય ગીત બીજી વાર ન આવે.

અહીંથી પોતાને બખરલા જવું હતું, એટલે શિરામણ કરીને ગાડું જોડ્યું. પણ

પોતે કહે : “હું ગાડામાં નહીં બેસું; એક જીવ તાણે ને બીજા જીવથી અમથું અમથું નો બેસાય.” સંધાયની આંખમાં પાણી આવી ગયાં. પોતે લૂગડાં સંકોરતા સંકોરતા સૌને હાથ જોડીને ચાલતા થયા. ઓહોહો ! આવો માણસ...!

મેઘાણીભાઈની તસવીર, નેતું વરસ વટાવી ચૂકેલાં ઢેલીઆઈની આંખમાંથી મેં પીધી !

નરોત્તમ પલાણ

❁

વર્ષા

ભીડેલા આભને ભેદી કો' રાજબાળ
તાળીઓ પાડતી છૂટી;
બાપુના લાખ લાખ હેમર હાથીડલા
હાંકતી હાંકતી છૂટી.

ઘાટા અંબોડલાની મેલી લટ મોકળી
રંગભરી રાસડે ઘૂમે;
લૂંબઝૂંબ તારલાના ટેટા ઝંઝેડતી,
ચાંદા સૂરજને ચૂમે.

રૂંધ્યાં જોબન એનાં જાગી ઊઠ્યાં રે આજ,
કાજળ ઘૂંટે છ કાઠિયાણી;
નવરંગી ચૂંદડીના ચીરા ઉરાડતી
કોને ગોતે છ મસ્તાની !

કોને પાવાને કાજ સંચી રાખેલ હતી,
આ વડલાની દૂધની કટોરી !
ચાંદા-સૂરજની ચોકી વચ્ચેય તુંને
કોણ ગયું શીખવી ચોરી !

સંધ્યાને તીર એક બખ્તરિયો જોધ ને
ઘોડલાની જોડ મેં દીઠી;
એની બેલાડચ ચડી ક્યાં ચાલી એકલી
ચોળી તું તેજની પીઠી ?

નિર્જન ગગનના સીમાડા લોપતી
આવ રે આવ અહીં ચાલી;
સૂતી વસુંધરાને વીજળ સનકાર કરી
પાતી જા ચેતનાની પ્યાલી

ઝવેરચંદ મેઘાણી

❁

સાહિત્યની સાગરવેળ

પ્રજાના નિત્ય વિકસતા જતા વાચનરસનો નવયુગ ઊઘડ્યો છે. ભાતભાતના વાચન-પ્રદેશોની ભૂખ પ્રજામાં ઊઘડી છે. પ્રજાના ઊર્મિતંત્રમાં અનેક સંચા ખોટકાયા છે. તેને ઠેકાણે લાવવા માટે કાવ્યને, ચિત્રને, નૃત્યને પ્રજામાં પ્રતિષ્ઠિત કરવાનાં છે. પેટની ક્ષુધાવૃત્તિની સાથોસાથ પ્રજાની બીજી લાગણીઓ પણ સંતોષવાની છે.

સાહિત્ય એ સમસ્ત લોકપ્રાણને ડોલાવી શકે એવી વસ્તુ છે. વધુમાં વધુ લોકસમૂહને ગમ્ય તેમ જ ભોગ્ય બની રહે એવું તેનું સ્વરૂપ હોવું જોઈએ.

સાહિત્ય એટલે મુંબઈના મહોલ્લાના કોઈ ત્રીજા માળ પર ખરે બપોરે માંડ માંડ દંદુડી પાડતા નળનું પા-અરધી ડોલ પાણી નહિ. સાહિત્યની તો સાગરવેળ : જીવનના વિશાળ ક્ષેત્રને અણુએ અણુએ પ્લાવિત કરી મૂકે, ચોમેર જીવન જીવન ઊછળતું કરી મૂકે એવી સચેતન દશા સાહિત્યની થાય.

સાહિત્યનો ફાલ ગુજરાતને ગૌરવ અપાવે તેટલો છે.

સાહિત્યની અભિરુચિ કેળવી શકાય છે. સાહિત્યના સારા-નરસાપણાની નાજુક સમજશક્તિનું પ્રજામાં ઘડતર કરવા માટે સારા સાહિત્ય પ્રત્યે નિર્દેશ કરતા રહેવો ઘટે છે. નવા યુગની ભાવનાઓ સંતોષતી કૃતિઓ જ્યાં મળે, તે લોકોને સુપ્રાપ્ય બનાવવાની છે. સાહિત્ય-સર્જનોને કડક તુલા પર ચડાવનારા, પ્રચારકવેડાથી મુક્ત કલાપારખુઓ હોય તો મૂલ્યાંકન સ્વચ્છ બને. કલાની પરીક્ષા એ હોવી જોઈએ કે લાગણીની સચ્ચાઈ શામાં છે ? રસનું ચિરગુંજન શામાં છે ? જીવન પર માર્મિક પ્રકાશ નાખતી દષ્ટિ શામાં છે ?

તમે જેનું વાચન કરો તેનાં ઊર્મિ-સંવેદનનો સ્થિર દીપક તમારા દિલમાં બળ્યા કરે, એ દીપકની જ્યોત ભડક ભડક ન થાય - તે સ્થિતિ સારા વાચનરસની છે.

ઝવેરચંદ મેઘાણી

[‘પરિભ્રમણ’ પુસ્તક]

❁

ધર્મશાળા બનવું ન પાલવે

નાનકડાં સામયિક પતંગિયાની જેમ પુંકેસરનાં વાહકો છે. ઇતિહાસ કહે છે કે જે સામયિકે નવી હવા પ્રવેશાવીને જૂનાં જાળાં ઉડાવી દેવાં હોય, તેને ‘ધર્મશાળા’ બની રહેવાનું ન પાલવે. આવાં સામયિકો જે સામગ્રી પ્રગટ કરે તેને આધારે નભતાં હોય છે એ જેટલું સાચું છે, તેટલું એ પણ સાચું છે કે અમુક સામગ્રી પ્રગટ નહિ કરીને પણ તે નભતાં હોય છે.

અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટ

❁

કિનારા ઉપરનાં પ્રેમાળ મુખો ઝાંખાં થતાં ગયાં અને છેક દષ્ટિ આગળથી લુપ્ત થયાં ત્યાં સુધી આંખ તાણીતાણીને જોતા, અને છેવટે આસપાસના પાણી સિવાય બધું દેખાતું બંધ થયું એટલે બોટ ઉપરની અમારી ઓરડીમાં બેઠા. કૂડીબંધ તારો અને કાગળો આવેલા હતા તે વાંચવા માંડ્યા. વાંચી રહ્યા બાદ મેઘાણીનો ‘છેલ્લો કટોરો’ બાપુના હાથમાં આવ્યો. બાપુ કહે : “મારી સ્થિતિનું આમાં જે વર્ણન થયું છે તે તદ્દન સાચું છે.” મીરાંને કહે, “એનું ભાષાંતર મહાદેવ કરશે, પણ એનું કાવ્ય અને એની ભાષા તને શી રીતે આપી શકશે ?... કવિએ તો એનું આખું હૃદય એમાં ઠાલવ્યું છે.”

મેઘાણીના કાવ્યને વાંચતાં તો જાણે મેઘાણીનો આત્મા ગાંધીજીના છેલ્લા પંદર દિવસનો સતત સાક્ષી રહ્યો હોય એમ પ્રતીત થાય છે. 11મી ઓગસ્ટે હોટસન સાહેબનો કાગળ આવ્યો ત્યારથી માંડીને તે 27મીએ સિમલાથી નીકળ્યા ત્યાં સુધીનું દરેક પગલું જાણે મેઘાણીજીએ ક્યાંક છુપાઈને – પેલી આપણી પ્રાચીન વાર્તાઓનો અંધારપછેડો ઓઢીને – જોયા કીધું હોય એમ લાગે છે.

“છેલ્લો કટોરો ઝેરનો પી આવજે, બાપુ !” અને છેલ્લા પંદર દિવસના કડવા ઘૂંટડાનો કટોરો હજી પૂરો થયો નહીં હોય તેમ વિલાયત એ પૂરો કરવાને માટે જતા હોય, એ કવિની ભવ્ય કલ્પના હૃદય સોંસરી ચાલી જાય છે.

પણ એ કટોરાનું ઝેર, પીનારને થોડું જ ચડવાનું છે ? પીનાર તો કલ્પનામાં ન આવી શકતી શંભુની લીલા જગત આગળ પ્રત્યક્ષ કરશે :

સુર-અસુરના આ નવયુગી ઉદ્ધિ-વલોણે,
શી છે ગતાગમ રત્નના કામી જનો ને ?
તું વિના, શંભુ ! કોણ પીશે ઝેર દોણે !
હેયા લગી ગળવા ગરલ ઝટ જાઓ રે, બાપુ !
ઓ સૌમ્ય-રૌદ્ર ! કરાલ-કોમલ ! જાઓ રે, બાપુ !

‘સૌમ્ય-રૌદ્ર’ ‘કરાલ-કોમલ’ને તો, ઘડીકમાં ખડખડાટ હસાવનારા અને ઘડી પછી બોર બોર જેવડાં આંસુ પડાવનારા બાપુની સાથે ચોવીસે કલાક રહેનારા જેટલા જાણે, તેટલા કોણ જાણે ? એ રહેનારા, અ-કવિ હોઈ, બાપુની મૂર્તિનું અમર ચિત્ર નથી આપી શક્યા. જ્યારે બાપુની સાથે રહેવાનો લાહવો જેને નથી મળ્યો, પણ જેની અદ્ભુત કલ્પનાશક્તિ બાપુને રોમેરોમ ઓળખી ગઈ છે, તેવા કવિએ બાપુનું શાશ્વત ચિત્ર આલેખ્યું છે.

મહાદેવ દેસાઈ

મેઘાણીનું ગાંધીજી-વિષયક કાવ્ય ‘છેલ્લો કટોરો’ ગુજરાતી સાહિત્યમાં ઘણી પ્રસિદ્ધિ પામ્યું છે. એને ગાંધીજીનું પ્રમાણપત્ર પણ સાંપડેલ છે. પણ ગાંધીજીવિષયક બીજું એક મેઘાણી-કાવ્ય ‘છેલ્લી સલામ’ મને આનાથીયે ચડિયાતું ભાસે છે.

અસ્પૃશ્યો માટે અલગ મતદારમંડળો રચવાનો અંગ્રેજ સરકારનો નિર્ણય જાહેર થયો તેના વિરોધમાં ગાંધીજીએ અનિશ્ચિત મુદતના ઉપવાસ શરૂ કર્યા, એ પ્રસંગને અનુલક્ષીને ‘છેલ્લી સલામ’ કાવ્ય રચાયેલું છે. ગાંધીજીએ એ સ્પષ્ટ કર્યું હતું કે ઉપવાસ કરવામાં પોતાનો ઉદ્દેશ સરકાર ઉપર દબાણ લાવવાનો નહીં પણ સવર્ણ હિંદુઓની ન્યાયવૃત્તિ જાગ્રત કરવાનો છે, જેથી તેઓ અસ્પૃશ્યો પ્રત્યે ભેદભાવ રાખતા બંધ થાય અને અસ્પૃશ્યો માટે અલગ મતદારમંડળોની જરૂર ન રહે. સવર્ણોએ અસ્પૃશ્યો પર ગુજારેલા સિતમો અને એને લઈને ગાંધીજીને થતી અપાર વેદનાનો એકમાત્ર દોર લઈને મેઘાણીએ ‘છેલ્લી સલામ’ કાવ્ય રચ્યું છે.

કાવ્ય ઐતિહાસિક છે. પણ કાવ્યમાં એની ઐતિહાસિકતાનો નિર્દેશ નથી – ન ગાંધીનો, ન એમના અનશનનો, ન અનશનના કારણનો. આપણે એ ઐતિહાસિકતાને લઈને કાવ્યમાં પ્રવેશવાનું છે. કાવ્યમાં આપણે પરાકાષ્ઠાની નજીકની ક્ષણે પ્રવેશીએ છીએ. અનિશ્ચિત મુદતનું અનશન મરણાન્તક પણ બને. ગાંધીજી મરણાસન્ન સ્થિતિએથી બોલી રહ્યા છે, વિદાય માગી રહ્યા છે, એ રીતે કાવ્યનો આરંભ થાય છે. વિદાય હમેશાં હૃદયને આર્દ્ર કરનારી હોય છે, પણ આ તો ગાંધીની વિદાય છે – એક મહા આત્માનું મહાન હેતુ કાજે આત્મસમર્પણ છે. એ આપણને હલાવી મૂક્યા વિના રહે નહીં. પણ ગાંધીજીનો પોતાનો સ્વર તો શાતાભર્યો છે, પ્રેમનીતરતો છે, ક્ષમાભાવભર્યો છે. એ સલામ પાઠવે છે ને જુહાર કરે છે સૌ પ્રથમ ‘મારાં ભાંડુડાં’ને. આ ‘મારાં ભાંડુડાં’ કોણ ? કાવ્યમાં પછીથી આવતી પંક્તિ “એની તો વણાવી ધીંગી ધરમ ધજાઓ, એને ભાંડું કેરે રગતે રંગી ભલી ભાત”ને યાદ કરીએ, તો સમજાય કે ‘મારાં ભાંડુડાં’ એટલે જેમને ખાતર ગાંધીજીએ પોતાના જીવનને હોડમાં મૂક્યું છે એ દલિતો. પહેલી વિદાય-સલામ તો એમને જ હોય ને ! પણ જગપ્રેમી ગાંધી કંઈ જગતને, અને પોતાના વિરોધીઓને પણ, થોડા વીસરી શકે ? “મળાયું ન તેને સહુને માફમાફ કે’જો, ને રુઢિયામાં રાખી અમને રે’જો” એ ઉદ્ગાર બતાવે છે કે ગાંધીજી જગતને પ્રેમ કરનારા માત્ર ન હતા, જગતનો પ્રેમ ચાહનારા પણ હતા. એમાં જ પ્રેમની પરિપૂર્ણતા છે ને ? આ કડીમાં ગાંધીજીની નરી નમ્રતા, નરી નિર્વેરતા, નરી પ્રેમમયતાનો સ્પર્શ આપણે અનુભવીએ છીએ અને એ દ્વારા એમના વ્યક્તિત્વની અસાધારણતા, લોકીતરતા પ્રતીત કરીએ છીએ.

હવે આત્મસમર્પણનો ઉત્કટ ભાવ. કેવો ઉત્કટ ? “ટીપે ટીપે શોષિત મારાં

તોળી તોળી આપું”. શોષિત તોળી આપવાની વાત જ આત્મસમર્પણની ઉત્કટતા વ્યક્ત કરવા સમર્થ છે, પણ “ટીપે ટીપે” “તોળી તોળી” એ દ્વિરુક્ત પ્રયોગથી સમર્પણભાવની ઉત્કટતા ગાઢી બને છે. “ટીપે ટીપે” એટલે એક એક ટીપું આપીને નહીં, પણ એકેએક ટીપું, ટીપેટીપું આપીને. શિબિરાજાએ શરણે આવેલા હોલાને બચાવવા સામા છાબડામાં પોતાના શરીરનું માંસ ટુકડે ટુકડે મૂકતા જઈને અંતે આખું શરીર ધરી દીધેલું, એ ભવ્ય આત્મસમર્પણકથા આપણને અહીં યાદ આવે.

પછીની પંક્તિમાં કહેવાયું છે કે આત્મસમર્પણ પાપના પ્રાયશ્ચિત્તરૂપે છે. પણ પાપ તો એવું છે કે આવા આત્મસમર્પણથીયે એનું પૂરું પ્રાયશ્ચિત્ત થઈ શકે તેમ નથી. કદીયે ન ધોઈ શકાય એવું પાપ છે. “પૂરાં જેનાં પ્રાણત કદીયે જડશે ન જી” – કેવો આબાદ ભજનવાણીનો ઉદ્ગાર છે આ !

ભૂતકાળનાં પ્રજાકીય પાપનાં – પૂર્વજોનાં પાપનાં બે દષ્ટાંતો અહીં અપાયેલાં છે. એ આર્યપ્રજાએ અનાર્યપ્રજા પર ગુજારેલ અત્યાચારનાં દષ્ટાંતો છે. “મારા પૂર્વજ” કહીને ગાંધીજી પોતાને પણ એ પાપના વારસદાર – ભાગીદાર બનાવે છે. અત્યાચાર, અન્યાયના પ્રસંગોનું સીધું કથન જ થયું છે. કવિ-કલ્પનાનો કશો ઓપ એમાં નથી. છતાં એ બે કડીઓ હૃદયમાં જડાઈ જાય છે. આનું રહસ્ય શામાં છે ? એકેએક શબ્દ અને ઉક્તિની ઔચિત્યપૂર્ણતામાં અને અર્થસભરતામાં. લોકબાનીના લાક્ષણિક શબ્દપ્રયોગો એમાં સહજ રીતે આવી ગોઠવાઈ ગયા છે : “પાંડુ તણા પુત્રે”, “આદુના નિવાસી”, “રુદાનો વિસામો”, “ખાધેલ ખોટું” વગેરે. તે ઉપરાંત “ભુજાણાં”ને “ઓરાણાં” એ ક્રિયાપદોની અર્થવાહકતા તો અદ્ભુત છે. બળવાની સામાન્ય ક્રિયાનો બોધ એ કરાવતાં નથી. ધગધગતી કડાઈમાં અનાજના દાણા શેકાતા હોય, આંધણના ઊકળતા પાણીમાં અનાજ નખાતું હોય, એનાં ચિત્રો આપણી આંખ સામે ખડાં થાય છે, અને અત્યાચારકથા ભારે હૃદયદાવકતા ધારણ કરે છે.

નાગલોકો પરના અર્જુનના અત્યાચારની વાત તો ઠીક, પણ ખુદ રામે ઊઠીને શૂદ્ર તપસ્વી શંબૂકને કરેલા અન્યાયની વાત ગાંધીજીના મુખમાં મૂકવાનું કામ જરા કપરું કહેવાય. પણ મેઘાણીની ઔચિત્યબુદ્ધિને, એમના અભિવ્યક્તિકૌશલને આપણે દાદ દેવી પડે. “રઘુપતિ રામ મારા રુદાનો વિસામો” એવા ઉદ્ગારથી પ્રથમ ગાંધીજીની રામભક્તિને સુંદર રીતે ઉઠાવ આપ્યો, અને પછી “ઋષિઓને વચને ખાધેલ ખોટું” એમ જરા હળવાશથી – કહો કે બચાવનામા સાથે – એમના દોષની રજૂઆત કરી દીધી. રામ પ્રત્યેનો આદર ઓછો થતો નથી, પણ એમનો દોષ તે દોષ જ રહે છે, ને એનાં પરિણામ આજ સુધી પહોંચે છે – “એનું ઘોર પાતક આજે ઊમટ્યું...!”

દાખલા તો બે જ, પણ પછી સમગ્ર પરિસ્થિતિનું જે ચિત્ર મેઘાણી દોરે છે, એ તો હૃદયમાં ઉત્પાત મચાવે એવું છે. “છેલાં, બાળ્યાં, ગારદ કીધાં પૃથ્વીના પેટમાં”

– વિવિધ ક્રિયાપદોના સમુચ્ચયથી સંહાર એ માત્ર સંહાર રહેતો નથી, સંહારલીલા બને છે. પણ કેવળ સંહારથી આતતાપીઓનું કામ કદી પૂરું થાય છે ? એમનાં બીજાં શસ્ત્રો પણ છે, ને કદાચ વધારે દર્દનાક – નિશ્કાસન અને ઘૃણા (“અસુરો કહી કાઢ્યાં વનવાસ”), યાતનામય જીવન (“જીવતાંને કાજે જુદી નરકું બંધાવીયું”), છેવાડાનું સ્થાન અને ગુલામી (“સદાનાં નરાધમ રાખ્યાં દાસીદાસ”). આર્ય પ્રજાએ આ દેશની આદિ-નિવાસી પ્રજા પર જે જે વિતાડ્યું તે સઘળું મેઘાણીએ આ ચાર પંક્તિમાં કેવા લાઘવથી ને સચોટ રીતે વર્ણવી બતાવ્યું છે !

આ અન્યાય-અત્યાચારને ધર્મનું રૂપ આપવામાં આવ્યું, તેની વાત પછીની બે કડીઓમાં કરી છે. વર્ણવ્યવસ્થા હિંદુ ધર્મનું એક મહત્ત્વનું અંગ છે, અને એમાં એક ક્ષુદ્ર વર્ગ ઊભો કરવામાં આવ્યો છે જે માનવઅધિકારોથી વંચિત છે. આ વાત કહેવા માટે મેઘાણીએ બે ધાર્મિક પ્રતીકો લીધાં છે – ધર્મધ્વજા અને હરિનો રથ. ધર્મધ્વજામાં શાનો વણાટ છે ? સમર્થોની સત્તા, ધુતારાની ધૂતણબાજી, કુડિયા ગુરુની કરામત વગેરેનો. એટલે કે ધજા એ સત્તાનું, ધૂર્તતાનું, કૂડકપટનું પ્રતીક બનેલ છે. આ બધું દલિતોને કાયમ દલિત અવસ્થામાં જ રાખવા માટે છે. તેથી તો એ ધીંગી ધરમધજા “ભાંડું કેરે રગતે રંગી ભલી ભાત” એમ કહેવાયું છે.

છેવાડે છતાં આ દલિતો હિંદુધર્મનું અંગ બની રહ્યા છે. સિતમોની ઝડીઓ સહીને પણ એમણે હિંદુધર્મને પુષ્ટ કર્યો છે. “ધરમધજા કેરે ક્યારે સિયાણાં” એ અલંકારોક્તિનું આ તાત્પર્ય છે. “રુદામાં શમાવી સરવે રુદનપિયાલા, વાલાં હરિ કેરા રથડા હેટળ પિલાણાં” એનું પણ એ જ તાત્પર્ય. હરિનો રથ એમના બલિદાનપૂર્વક જ ગતિ કરતો રહ્યો છે.

પણ હવે તો અવધિ આવી છે. ગાંધીજી પોકારીને કહે છે, “રથના સારથિડા – સુણજો, સાધુ ને ગુંસાઈ સરવે, કડાકા કરે છે રથની ધરીઓ.” હરિરથ તો ભલે રહ્યો પણ, ગાંધીજી હળવેથી ધ્યાન દોરે છે – “ભીતર તો નિહાળો : હરિ ક્યાં પળિયો ?” ધર્મનું ખોખું જ રહ્યું છે, એનો આત્મા તો રિસાઈ ગયો છે. આ અન્યાય-અત્યાચાર કંઈ ઈશ્વરને માન્ય હોય ?

નવા યુગનાં મંડાણ થયાં છે, અને એની માગ છે પરિવર્તનની. “જુઓ જુઓ જુગનો ભેરવ ઊભો વાટ ખાળી આજે”, “જુગનો મહારાજા આજે મહાકાળ જાગિયો” એ પંક્તિઓમાં આ વાત મેઘાણીએ પ્રભાવક રીતે મૂકી છે. ધર્મના ધારણ-કાંટા આજે નવેસરથી મંડાયા છે. એક નવા ધર્મમૂલ્યની સ્થાપના માટે ગાંધી પોતાનું બલિદાન આપવા તત્પર થયા છે : “સતને ત્રાજવડે મારાં કલેજાં ચડાવિયાં મેં, શીશ તો નમાવ્યું શાસનદેડે.” કાવ્યના આરંભે આવેલી “ટીપે ટીપે શોષિત મારાં તોળી તોળી આપું” એ પંક્તિ અહીં યાદ આવે. પણ ત્યાં કેવળ પાપના પ્રાયશ્ચિત્ત રૂપે જીવનસમર્પણનો ભાવ હતો. અહીં એ તો છે જ, પણ એ ઈશ્વરી શાસન સ્વીકારવાની તૈયારીરૂપે આવે

છે – “શીશ તો નમાવ્યું શાસનદંડે.” એમાં પરમ ઈશ્વર શરણતા અને નમ્રતા વ્યક્ત થાય છે. વળી, અહીં કેવળ પાપના પ્રાયશ્ચિત્તનો ભાવ નથી; સત્યધર્મની – ન્યાયધર્મની સ્થાપના અર્થે આત્મસમર્પણનો અતિ ઉદાત્ત ભાવ પણ છે. રોશ અને આક્રોશનું જાણે શાંત, નિર્મળ આત્મસમર્પણભાવમાં શમન થાય છે. એક માનવઆત્મા કેટલી ઊંચાઈએ પહોંચી શકે તેનું પાવનકારી દર્શન એમાં થાય છે.

ફરી પાછાં વિદાયવચનો. દલિતોની યાતનામય જીવનસ્થિતિ માટેની ગાંધીજીની હૃદયની વેદના કાવ્યની પંક્તિએ પંક્તિમાંથી નીતરે છે, પણ વિદાયની કોઈ વેદના નથી. આ તો વધામણી આવી છે – શુભ સમાચાર, આનંદના સમાચાર, મંગલ અવસર આવ્યો છે. દલિતોનો મુક્તિયજ્ઞ મંડાયો છે, એમાં ગાંધીના નામની હાકલ પડી છે. ને આ તો હરિનું તેડું છે. એનો શોક શાનો હોય ? માટે જ તો ગાંધીજી કહે છે : “હસતાં મુખડાંની અમને વિદાયું દિયો રે, વાલાં ! રખે કોઈ રોકે નયણાં રડીને.” હસતે મુખે અને આંસુવિહીન આંખે – આનંદપૂર્વકની વિદાયને કવિએ મૂર્તતા અર્પી છે. હરિશરણ અને ધર્મપાલનના આવા પ્રસન્નમંગલ ધ્વનિ સાથે કાવ્ય સમાપ્તિ પામે છે, એમાં ગાંધીજીનું કેવું ઉજ્જવલ સંતત્વ પ્રગટ થાય છે !

હૃદયને વલોવી નાખનારો વિશયવિભાવ – દલિતવર્ગની યાતનાભરી અધમદશા, એને અવલંબીને પ્રગટ થતું ગાંધીજીનું ભવ્યોજ્જવલ સંતચરિત્ર, એને સમર્થ રીતે અભિવ્યક્ત કરતાં ભજનવાણી ને ભજનસૂર – આ બધું આ કાવ્યને ઘણે ઊંચે સ્થાને સ્થાપે છે. ભાવદ્રવ્ય અને અભિવ્યક્તિકળા, બન્નેની અસામાન્યતા લઈને ‘છેલ્લી સલામ’ આવે છે અને આપણા ચિત્તને ઊર્ધ્વલોકની યાત્રા કરાવે છે.

જયંત કોઠારી
[‘શબ્દસૃષ્ટિ’ માસિક]

કલાકારનું જીવનકાર્ય

શિવ પંડ્યાને હાથે એક મુખ્ય કામ થઈ આવ્યું, તે ગુજરાતી સાહિત્યકારોનાં વ્યંગચિત્રોનું. દલપત-નર્મદથી માંડીને નિરંજન સુધીનાં પચાસેક ચિત્રો છે. મેઘાણીની આકૃતિમાં સર્જકતાનો વિરલ ઉન્મેશ છે. આખું વ્યક્તિત્વ, કહો કે સૌરાષ્ટ્રની ધરતી, જાણે નાચી રહે છે : એક હાથમાં ઊંચે એકતારો છે – એટલી બધી લયબદ્ધ ગતિશીલતા છે કે આ માણસને ધરતી પર માત્ર પચાસ વરસ નહીં, પણ યુગના યુગ મળ્યા ન હોય !

આ વ્યંગચિત્રમાલા શિવ પંડ્યાનું જીવનકાર્ય થવા સર્જાઈ છે.

ઉમાશંકર જોશી

[‘હૃદયમાં પડેલી છબીઓ’ : ભાગ 1 પુસ્તક]

“આવો માણસ કોઈ દિ’ જોયો નથી !”

સમાજ અને સાહિત્યને મળતાં મળે એવા સર્જક ઝવેરચંદ મેઘાણીનું પત્રજીવન ‘લિ. હું આવું છું’ પુસ્તકમાં વાંચવા મળે છે. બે ખંડમાં થઈને કુલ 1366 પાનાંમાં વિસ્તરતા આ ગ્રંથનું સંપાદન મેઘાણીના ચિરંજીવી વિનોદ મેઘાણી અને વાર્તાકાર હિમાંશી શેલતે કર્યું છે. મેઘાણીએ 1910થી 1947નાં વર્ષો દરમિયાન લખેલા કે તેમને મળેલા અઢીથી ત્રણ હજાર કુલ પત્રોમાંથી અહીં 1292 પત્રો પસંદ કરીને મૂકવામાં આવ્યા છે. તેમાંથી 649 પત્રો મેઘાણીએ લખેલા છે, અને 643 પત્રો અન્યોએ મેઘાણી પર લખેલા છે. સંપાદકોનાં ઉત્કટ ઊર્મિ અને ઉમદા ઉદ્દેશ્યથી તૈયાર થયેલો આ પત્રસંચય અનેક રીતે અજોડ છે. સંપાદકીય દષ્ટિ, વિદ્યાકીય નિષ્ઠા, અથક પરિશ્રમ અને ઉત્તમને ઉત્તમ રીતે લોકો સુધી પહોંચાડવાની વૃત્તિ જેવી અનેક ગુણવત્તાઓ તેને એક સીમાચિહ્ન બનાવે છે. તદુપરાંત આ પત્રો મેઘાણીના ઘટનાપૂર્ણ અને સંઘર્ષમય જીવનના અંતરતમ ભાવો પર પ્રકાશ પાડે છે, તેમજ તેમની એક દેદીધ્યમાન માનવછબી આપણી સામે મૂકે છે.

ચૌદ વર્ષની ઉંમરે લખાયેલા પહેલા પત્રથી જીવનના છેલ્લા દિવસ સુધીના પત્રો મેઘાણીની ત્રણ તપની પરકમ્માને જાણે સ્લો-મોશનમાં બતાવે છે. તેમાં વાત્સલ્યમૂર્તિ બાપુજી, પરિવારપ્રેમી વડીલ, ઉત્કટ સંવેદનશીલતા ધરાવતા પતિ, નિષ્ઠાવાન સંશોધક, પ્રખર પત્રકાર, ઈમાની સર્જક એવા મેઘાણીના પ્રાણવાન વ્યક્તિત્વની રેખાઓ એકબીજામાં ભળતી રહે છે.

બે ખંડોના આ સંચયનું નામકરણ મેઘાણીના એક પત્રની સહી પરથી કરવામાં આવ્યું છે. જીવણલાલ એન્ડ કંપની નામની એલ્યુમિનિયમનાં વાસણો બનાવતી ફેક્ટરીમાં નોકરી કરવા મેઘાણી 1918થી 1921નાં વર્ષોમાં કલકત્તા ગયા હતા. ત્યાંથી તેમણે તેમના પ્રાણનો નાભિપોકાર કરતો પત્ર એક મિત્રને લખ્યો. તેનો છેલ્લો ફકરો છે : “અંધારું થતું જાય છે. ગોધૂલિનો વખત થઈ ગયો. વગડામાંથી પશુઓ પાછાં આવે છે – એના કંઠની ટોકરીનો ગંભીર અવાજ કાને પડે છે. મંદિરમાં ઝાલર વાગવા લાગી. હું પણ પાછો આવું છું. ધરાઈને આવું છું. જીવનની આ ગોધૂલિને સમયે, અંધકાર ને પ્રકાશની મારામારીને વખતે, મારો ગોવાળ મને બોલાવી રહ્યો છે – હું રસ્તો નહિ ભૂલું. એના સાદને હું ઓળખું છું – વધુ શું ?

લિ. હું આવું છું.”

મેઘાણીના પત્રો અનેક પ્રકારના સંબંધી અને સંપર્કોને લગતા છે. તેમાં બંને પત્નીઓ અને તેમનાં સંતાનો ઉપરાંત અનેક પરિવારજનો અને મિત્રો છે. સંશોધકો, સાહિત્યકારો, સમાજસેવકો ને દેશભક્તો છે. પત્રકારો, સંપાદકો ને પ્રકાશકો છે. ગઢવીઓ, ચારણો, બહારવટિયા, વિદ્યાર્થીઓ, વાચકો, ચાહકો છે. લગભગ બધાના પત્રોમાં માણસ અને સાહિત્યકાર મેઘાણી માટે ખૂબ ઉમળકો છે.

પત્રોમાં વ્યક્ત થતી લાગણીઓનો પટ ઘણો વૈવિધ્યપૂર્ણ છે. સંતાનો માટે અખૂટ પ્રેમ અને ચિંતા છે. આસપાસના લગભગ દરેક માણસની કાળજી અને કદર છે. સહુથી મોટા ચિરંજીવી મહેન્દ્ર સાથેના પોણા બસો જેટલા પત્રોમાં લાગણીસભર છતાંય વાસ્તવદર્શી અને પ્રબુદ્ધ પિતૃત્વ દેખાય છે. પુત્રવધૂ નિર્મળા પરના પત્રો તો ભારતીય સમાજના સંદર્ભમાં અને વ્યક્તિગત લાગણી એમ બંને રીતે વિરલ છે. પુસ્તકમાં એવા મેઘાણી મળે છે કે જેમણે ઘરઝુરાપો, દામ્પત્યજીવનના આઘાત, પુનર્લગ્ન પછી અનુકૂલન માટેની મથામણ, કટુતા અને એકંદરે કરુણતા સતત અનુભવી છે. વ્યાધિ અને વ્યાકુળતા, વ્યવહાર અને વ્યસ્તતા, આવેશ અને આક્રોશને મૂલ્યો તેમજ આદર્શોની ભવ્યતામાં સમાવી લેતા મેઘાણી અહીં છે.

આ મૂલ્યનિષ્ઠા અનેક રીતે જોવા મળે છે. એટલે જ કોમી સંવાદિતા, અભિવ્યક્તિ સ્વાતંત્ર્ય, સંશોધનની ચીવટ, લેખકના ગૌરવ અને અધિકાર, ઉપેક્ષિતોના પ્રશ્નોની સમજ જેવા આપણા સાંપ્રત સાહિત્યમાંથી એકંદરે ઓછાં થઈ રહેલાં મૂલ્યો સાથેનો મેઘાણીનો અનુબંધ વત્તેઓછે અંશે અનેક પત્રોમાં જોવા મળે છે.

આ સંચયના પાને પાને સંપાદક દંપતીની સમજ અને મહેનત દેખાશે. વિનોદભાઈએ પંદર વર્ષ પહેલાં આ શીર્ષકથી મેઘાણીના પત્રો પ્રસિદ્ધ કર્યા હતા. આ નવા સંચયમાં તેનું બમણી પત્રસંખ્યા સાથે નવસંસ્કરણ થયું છે. પત્રો ઉપરાંત બહુ મોટા પ્રમાણમાં પૂરક વાચન-સામગ્રી અહીં મળે છે, જેમાં છબીઓ, ચિત્રો, રેખાંકનો, નકશા, સ્થળસંકેતો, અવતરણો, પરિચયનોંધો, પ્રસંગનોંધો, પત્રના સંદર્ભ મુજબ મેઘાણીના તેમ જ અન્યોનાં લખાણોના અંશો, હસ્તાક્ષરોનાં પુનર્મુદ્રણો વગેરે બાબતોનો સમાવેશ થાય છે. તેનો વ્યાપ, ગ્રંથની શાસ્ત્રીયતા અને સંપાદકોની દષ્ટિ સ્વતંત્ર લેખના વિષયો છે.

આ પત્રસંચય પૂર્વે સંપાદકયુગલે ‘અંતર-છબી’ નામે મેઘાણીનું સંકલિત આત્મવૃત્તાંત પ્રસિદ્ધ કર્યું છે. વિનોદભાઈએ મેઘાણીની 32 વાર્તાઓનો અંગ્રેજી અનુવાદ ત્રણ ખંડોમાં કર્યો છે. તેમણે ‘માણસાઈના દીવા’નો ‘અર્ધન લેમ્પ્સ’ નામે અંગ્રેજી અનુવાદ કર્યો છે. વિનોદભાઈનો ખૂબ જાણીતો બનેલો અનુવાદ એટલે ‘સળગતાં સૂરજમુખી’. અમેરિકન લેખન અરવિંગ સ્ટોને ડચ ચિત્રકાર વાન ગોંગના જીવન પર લખેલી નવલકથા ‘લસ્ટ ફોર લાઈફ’નું આ ગુજરાતી અવતરણ છે.

‘લિ. હું આવું છું’ પત્રસંચય સાહિત્યકાર તેમ જ માણસ મેઘાણીની એક તત્ત્વપૂર્ણ પ્રતિમા આપણી સામે મૂકે છે. તેમાંનો સાહિત્યકાર કહેવાતી સાહિત્યિક પ્રતિષ્ઠાથી દૂર રહેવા કોશિશ કરે છે. તેના વિચારોમાં સાતત્ય અને અભિવ્યક્તિમાં પારદર્શકતા છે. કશું મેળવી લેવાનાં વલખાં વિનાની તપસ્યા છે. વિરલ સચ્ચાઈ અને ઈમાનદારી છે. જીવનકાર્ય, સર્જન અને સમાજ માટે તીવ્ર ને ગહન નિસ્ખત છે. તેનાથી પ્રેરાઈને, જાતને નિચોવીને થાય એટલું કરવાની આ સાહિત્યકારની નેમ છે. સંપાદક દંપતીનું પણ કંઈક એવું જ છે. એટલે જ તે મેઘાણીની દેદીપ્યમાન

માનવીય પ્રતિમા રજૂ કરવામાં સફળ રહ્યાં છે.

આ પ્રતિમાની વિશિષ્ટ રંગરેખાઓ બતાવતા કેટલાક પત્રો છે. કેટલીક છટાઓ સંપાદકોએ મૂકેલી પૂરક માહિતીમાંથી ઊપસી આવે છે. આ બંનેમાંથી થોડીક વિશિષ્ટ રંગરેખાઓ અહીં મૂકી છે.

મેઘાણી અમરેલી હાઈસ્કૂલમાં હતા ત્યારે છોકરાઓને “ગીતો ગવડાવતા, નાટકોમાં પાઠ લેતા અને સ્ટેજ ગજવતા.” તે દિવસોમાં તેઓ “એક સોળ વર્ષની શરમાળ છોકરી જેવા દેખાતા”, તેવું તેમના વર્ગમિત્ર જગજીવન મોહનદાસ ગાંધીએ પત્રમાં નોંધ્યું છે.

‘ડોશીમાની વાતો’ નામનું પુસ્તક મેઘાણીએ 1946માં સાતમી આવૃત્તિ પછી બંધ કર્યું. કારણ કે મહેન્દ્રભાઈએ તે પુસ્તક બાળકો માટેના વાચન તરીકે યોગ્ય નથી એ વાત તેમને સમજાવી અને લોકશાહીવાદી લેખક પિતાએ તે સ્વીકારી.

પાંચાળ પ્રદેશમાં 1927ના જુલાઈમાં પૂર આવ્યું ત્યારે મેઘાણી રાહતકામમાં જોડાયા હતા. ચાર જણની ટુકડી સાથે મેઘાણી નેવું ગામમાં ગયા અને સહાય પહોંચાડી.

જર્મન ઓરિએન્ટ સોસાયટીના પુસ્તકમંત્રી ડૉ. વિલ્હેમ પ્રિન્ટ્ઝ 1928ના ઓગસ્ટમાં લખે છે : “અહીંના ‘ક્રિટિકલ જર્નલ ઓફ ઓરિએન્ટલ લિટરેચર’ નામના સામયિકમાં તમારી પ્રશંસાત્મક સમાલોચના લીધેલી છે તે વાંચીને તમારી શ્રેણીનાં તમામ પુસ્તકો મોકલવા વિનંતી કરું છું. અમારા સંગ્રહમાં એ બધા સંઘરવા હું ઉત્સુક બન્યો છું.”

ધોલેરા સત્યાગ્રહમાં ગિરફતાર થયેલા ભાઈઓને અભિનંદન આપવા માટે મેઘાણી 27 એપ્રિલ 1930ના દિવસે બરવાળા ગયા અને ત્યાં પોલીસે તેમને અટકાયતમાં લીધા.

‘કોઈનો લાડકવાયો’ કાવ્યની પહેલવહેલી પ્રશંસા નરસિંહરાવ દિવેટિયા જેવા પંડિત વિવેચકની રોજનીશીમાં મળે છે.

મેઘાણીએ બાળપણમાં લખેલી એક પ્રાર્થના અમરેલીની જૈન બોર્ડિંગમાં ગવાતી હતી.

મેઘાણીને આકાશદર્શનમાં રસ હતો. ઉમાશંકર જોશી પરના એક પત્રમાં તેમણે લખ્યું છે : “હમણાં તો આકાશના તારા, ગ્રહો, નક્ષત્રો વગેરે નિહાળવાની ખૂબ ધૂન લાગી છે. પણ ઓળખું ફક્ત બે-પાંચને જ, એટલે બાકીના જ્યોતિર્ધરોની સામે તો બાઘાની પેઠે જોઈ રહું છું.... ચાલીસ વર્ષો જીવનનાં ગયાં, આખું જગત ડોળવાનો દાવો કરનાર લેખક બન્યો, ને રોજના આવા વિરાટ સોબતી આકાશને જ ઓળખ્યા વિના રહ્યો ! અને એ ન જોયું તેને પરિણામે કેટલી બધી કંગાલિયત મારા સાહિત્યમાં પણ રહી ગઈ હોવી જોઈએ.”

ડૉ. આર્નોલ્ડ બાકે નામના ડચ સંશોધક ઓક્સફર્ડ યુનિવર્સિટી તરફથી

ભારતનાં ભજનો પર સંશોધન કરવા માટે સજોડે ભારત આવ્યા હતા. ત્યારે મેઘાણી પરિવારે તેમને ઘણાં મદદ અને માર્ગદર્શન આપ્યાં હતાં. ડૉ. બાકેએ વડોદરા, રાણપુર, લાઠી અને વડિયાની મુલાકાત લઈને વાયર રેકોર્ડર તેમજ 35 એમએમ ફિલ્મ પર કરેલા રેકોર્ડિંગની કેસેટ પર કરેલી નકલ કેલિફોર્નિયા યુનિવર્સિટી (લોસ એન્જેલસ)ના સંગીત વિભાગમાં એથનો મ્યુઝિયોલોજી (એટલે કે સંગીતશાસ્ત્ર, લોકસંગીત, પ્રાચીન સંગીત તથા તેના વિવિધ માનવજાતિઓ સાથેના સંબંધોના શાસ્ત્ર) વિભાગમાં સચવાઈ છે. આ રેકોર્ડિંગની આખી નકલ અને ડૉ. બાકેએ લીધેલી ફિલ્મો, એમના અહેવાલો વગેરે સામગ્રી દિલ્હીની અમેરિકન ઇન્સ્ટિટ્યૂટ ઓફ ઇન્ડિયન સ્ટડીઝ સંચાલિત ધ આર્કાઇવ ઓફ રિસર્ચ સેન્ટર ફોર એટનોમ્યુઝિકોલોજીમાં જતનપૂર્વક જળવાઈ છે. ડૉ. બાકેના રેકોર્ડિંગમાં આઠ રચનાઓ મેઘાણીએ ગાયેલી છે.

‘ફૂલછાબ’માં પોતાનાં લખાણો સાથેના કાર્ટૂન મેઘાણી પોતે જ દોરતા.

મેઘાણીને એક વ્યક્તિએ લખેલા પત્રમાં તેમનાં નવાં પ્રકાશનો તેમ જ પુનર્મુદ્રણો પોતાના પરિચિત એક પ્રકાશકને આપવાની ભલામણ કરી હતી. તેણે એમ પણ લખ્યું હતું કે ‘આપ જે આંકડો મૂકો એ ઉપાડી લેવા’ પ્રકાશક તૈયાર છે. પત્રની નીચે મેઘાણીએ જવાબનોંધ કરી છે : ‘જૂના પ્રકાશકોને હું ન છોડી શકું. તેઓએ કરેલ ઉદમ પરસ્પરના ઇતબાર પર ઊભેલ છે. અર્થલાભની લાલચે હું એ ઇતબાર ન લોપું.’

‘ફૂલછાબ’માં પોતાનું લખાણ છાપવાનો વારંવાર દુરાગ્રહ કરીને હિંસક ધમકીઓ આપનારા એક નામચીન માથાભારે શખસે એક બપોરે બોટાદ સ્ટેશને મેઘાણી પર હુમલો કર્યો. મેઘાણીએ સ્વરક્ષણાર્થે પૂરા જોર સાથે લડીને એને ધૂળ ચાટતો કર્યો. એ દશ્ય સેંકડો મુસાફરોએ જોયું. 5-4-1940ના ‘ફૂલછાબ’માં મેઘાણીએ ‘ગુંડાઓનો ડર ત્યજો’ નામે અગ્રલેખ લખ્યો. હુમલાને વખોડતા અને તેમના શૌર્યની પ્રશંસા કરતા અનેક પત્રો મેઘાણી પર આવ્યા.

મનોરંજક કાર્યક્રમો વિશે સ્પષ્ટતા કરતા એક પત્રમાં મેઘાણી લખે છે : ‘આજ સુધી પુરસ્કાર માગ્યો નથી તેમ જ સાહિત્યેતર સમારંભમાં મનોરંજક કાર્યક્રમ તરીકે મારાં ગીતો-કથાઓનો ઉપયોગ કર્યો નથી. જ્યાં જાઉં છું ત્યાં આ ગીતો-કથાઓને શુદ્ધ સાહિત્યની સામગ્રી તરીકે જ લઈ જાઉં છું. યજમાનો ધરે છે તેમાંથી પ્રવાસ ખર્ચ જ સ્વીકારું છું.’

સંકટગ્રસ્ત ખેડૂતોને સહાય કરવા અને ખેડૂતોના પ્રશ્ને જનતાનું ધ્યાન દોરવા ખેડૂત સમિતિના ઉપક્રમે મેઘાણીએ 23 માર્ચ, 1936ના દિવસે મુંબઈના બ્લેટવેટસ્કી લોજમાં ગીતોનો કાર્યક્રમ રજૂ કર્યો હતો. હોલ ભરાઈ જતાં ટિકિટો બંધ કરી દેવી પડી હતી.

મેઘાણી રવીન્દ્રનાથ ટાગોરને મુંબઈમાં 1933માં મળ્યા. મુલાકાતનો સમય

અડધો કલાક નક્કી થયો હતો. પણ ગુરુદેવ મેઘાણીની લોકસાહિત્ય વિશેની વાતો બે કલાક સાંભળતા રહ્યા ને તે પછી નંદલાલ બોઝને મેઘાણીના ઘરે મોકલી શાંતિનિકેતનમાં વ્યાખ્યાનો આપવા માટેનું આમંત્રણ આપ્યું હતું.

મેઘાણીએ 1941ના માર્ચ મહિનામાં શાંતિનિકેતનમાં લોકસાહિત્ય પર વ્યાખ્યાનો આપ્યાં હતાં. ત્યાંના વિદ્યાર્થીઓ, અધ્યાપકો અને કલાકારો પર મેઘાણીની ભૂરૂકી છવાઈ ગઈ હતી. તેમાંથી કેટલાકે મેઘાણીને ભાવભીના પત્રો લખ્યા હતા. મેના નામની વિદ્યાર્થિનીએ લખ્યું : ‘આઠ દિવસ રહ્યા, પણ રહ્યા ન હો તેવું લાગે છે.’ વિશ્વનાથ ખન્ના લખે છે : ‘અલ્પ સમયમાં હી ન જાને કેસી માદક સુધા હમ લોગોં કો પિલાઈ જિસકા નશા ચિરકાલ તક નહીં ઉતરેગા.’ મેઘાણી શાંતિનિકેતનથી ગયા પછી પણ ઠેરઠેર તેમનું નામ ઘણી વખત કેવા આદરથી લેવાનું હતું, તેમણે આખાય વાતાવરણને કેવી રીતે મંત્રમુગ્ધ કર્યું હતું તેની વાત વ્રજલાલ ત્રિવેદીના પત્રમાં વાંચવા મળે છે.

શાંતિનિકેતનમાં અંગ્રેજીમાં આપેલાં વ્યાખ્યાનોએ મેઘાણી માટે વિશાળ ભારતનાં દ્વાર ખોલ્યાં હતાં. શાંતિનિકેતનનાં ત્રૈમાસિક ‘ધ વિશ્વભારતી ક્વાર્ટર્લી’માં મેઘાણીએ લખેલો લેખ ‘ફોક સોંગ્સ ઓફ ગુજરાત’ 1943માં પ્રગટ થયો. તે પછીના વર્ષે ગુજરાત રિસર્ચ સોસાયટીના મુખપત્રમાં ‘મેરેજ સોંગ્સ ઓફ કાઠિયાવાડ’ નામનો લેખ પ્રકટ થયેલો. ઓક્સફર્ડના અંગ્રેજ નૃવંશશાસ્ત્રી અને જગવિખ્યાત આદિવાસી સંશોધક વેરિયર એલ્વિને તેમના એક પુસ્તકમાં મેઘાણીએ લખેલા બધા જ અંગ્રેજી લેખોની સૂચિ આપવાની ઇચ્છા વ્યક્ત કરી હતી.

મેઘાણીએ 1943ના ઓગસ્ટમાં મુંબઈમાં ઠક્કર વસનજી માધવજી વ્યાખ્યાનો આપ્યાં. આ ખૂબ મોભાદાર વ્યાખ્યાનમાળા માટેની તૈયારી, વિદ્વાનો સાથે ચર્ચા, ભરચક સભાગૃહમાં વ્યાખ્યાનો આપવામાં પડતા શ્રમ, અને લોકસંપર્કની વચ્ચે પણ મેઘાણી તેમનાં બીજાં પત્ની ચિત્રાદેવીને મદદ કરવાનું ચૂકતા ન હતા. ચિત્રાદેવી કાઠિયાવાડી ભરતકામ બનાવડાવીને તેનું વેચાણ કરવાનો વ્યવસાય કરતાં. આ વસ્તુઓ ગ્રાહકોને બતાવવાનું, સમજાવવાનું, મંગાવવાનું અને ગ્રાહકોને પહોંચાડવાનું કામ મેઘાણીએ વ્યાખ્યાનો ઉપરાંતના સમયમાં કર્યું હતું. ચિત્રાદેવીને આ કામમાં તેમણે વર્ષો સુધી, જુદી જુદી જગ્યાએ અનેક રીતે મદદ કરી હતી.

મેઘાણીએ ‘ફૂલછાબ’ના વાચકો માટે ઘણાં ભેટપુસ્તકો લખ્યાં હતાં. તેમાંથી કેટલાંક તો માત્ર અઢીસો-ત્રણસો રૂપિયા પુરસ્કાર લઈને લખ્યાં હતાં અને તેની આવૃત્તિઓ 5-6 હજાર નકલોની થઈ હતી.

પોલીસખાતામાં કામ કરતા મેઘાણીના પિતાએ 30 વર્ષ સુધી રાખેલો તમંચો તેમના મૃત્યુ પછી રાણપુર પોલીસના તાબામાં હતો. તે પાછો મેળવવા મેઘાણીએ ઘણી લખાપટ્ટી કરી. અને અંતે 26-8-1928ના દિવસે અમદાવાદના જિલ્લા મેજિસ્ટ્રેટને અંગ્રેજીમાં લખ્યું : ‘મારો તમંચો મને અહીં અથવા ભાવનગરમાં સલામત પાછો

સોંપાવો જોઈએ એવી મારી સાદર રજૂઆત છે. રાણપુર પોલીસ તમંચો મને સોંપવામાં નિષ્ફળ જશે તો મારા વાંક વગર મારો તમંચો જિલ્લા પોલીસ પડાવી લેવા માગે છે એવું દુઃખદ અનુમાન કરીશ. પણ મને શ્રદ્ધા છે કે આપ આ બાબત ન્યાય કરશો અને આપની પોલીસને આપબુદ પગલું લેતા અટકાવશો.”

પોતાની કૃતિઓ પરથી ફિલ્મો બને તે વાત સાથે મેઘાણી સંમત ન હતા, એ વાત અનેક પત્રોમાં તેમણે લખી છે. એકમાં તેઓ લખે છે : “...સિનેમાની સૃષ્ટિ પ્રત્યે હું ઉદાસીન બન્યો છું ને મને ભારોભાર બીક પેસી ગઈ છે કે આપણા ગુજરાતી લેખકોની વાર્તાઓ પડદા પર નિષ્ફળ જ જાય છે. એ નિષ્ફળતાનો આઘાત મારા જેવા નબળા હૃદયના માણસને ઘણો મોટો લાગે.”

અમદાવાદમાં 1946ના જૂન-જુલાઈમાં કોમી હુલ્લડો થયાં અને તેમાં વસંત-રજબ શહીદ થયા. આ તોફાનોમાં ગાંધીજી અને તેમના અનુયાયીઓની ભૂમિકા વિશે મેઘાણીએ 6-7-1946ના પત્રમાં લખ્યું : “મહાત્માજી બીજાઓને આ વાઘદીપડાની બોડમાં અહિંસા પ્રબોધવા જવાની હાકલ દેવા કરતાં પોતે જો પાંચસોકને લઈ જમાલપુર જેવા એકાદ સ્થળમાં પહોંચી પદાર્થપાઠ આપે તો વધુ શ્રેયસ્કર બને. આટલાં હુલ્લડો થયાં; મહાત્માજીને કે એમના પટ્ટશિષ્યોમાંથી કોઈને એ બૂઝવવા જતા જોયા નથી.” આ સંદર્ભમાં ગાંધીજીએ 28 જુલાઈ અને 4 ઓગસ્ટના ‘હરિજનબંધુ’માં દિલગીરીના સૂરે લખ્યું હતું : “હું ઘરમાં બેસીને બીજાઓને મરવા મોકલું એ મારે માટે શરમની વાત કહેવાય ને એ અહિંસાના દાખલારૂપ ન થાય.”

‘ફૂલછાબ’ કાર્ટૂન કેસમાં મેઘાણીને સરકારે કોમી વૈમનસ્ય ફેલાવવાના હળાહળ ખોટા આરોપસર 1941ના મે મહિનામાં ગિરફતાર કર્યા હતા. (અલબત્ત અદાલતે મેઘાણીને નિર્દોષ જાહેર કર્યા હતા.) ધરપકડ પછી જામીન મળતાં પહેલાં મેઘાણી કાચા કામના કેદીઓ માટેની કોટડીમાં રહ્યા હતા. તે વખતે તેમને બરાકમાં “ઝાડુ મળે તો વાળી નાખવાની” અને “બાગમાં પાણી ભરી ભરીને ઝાડને પાવાની” ઇચ્છા થઈ, કેમ કે “ઝાડવાં પાયાં હોત તો તો એકાદ-બે નવી ટીશીઓ, કૂંપળો, કળીઓ એક દિવસ ઈશ્વરની અદાલતમાં હાજર થાત ને ગવાહી પૂરત તો ખરી કે આ માણસને વિનાશના મોંમાંય સર્જન પ્યારું હતું.”

મેઘાણીએ ઉમાશંકરને લખેલા અનેક પત્રોમાંથી એકમાં લખ્યું હતું : “નવરાતરના દિવસોમાં બહાર પડતું લોકજીવન એકેય વાર ગુજરાતમાં જોયું નથી તે જોવું છે.” તેમને બીજા એક પત્રમાં લખ્યું હતું : “ઝંખના ફક્ત એક રહી જાય છે ગુજરાતનાં પૂરાં દર્શન કરવાની, તમારા જેવા ભોમિયાના સાથમાં.”

મેઘાણીએ તેમના અવસાનના આગળના દિવસે દિલીપ કોઠારી પરના પત્રમાં લખ્યું : “પીપલ્સ થિયેટરનાં ત્રણ બેલે પર મુંબઈ સરકારે મૂકેલો પ્રતિબંધ વખોડી

કાઢવા અને સખત વિરોધ ઉઠાવવા આપણે સૌએ સંયુક્ત બનવું જોઈએ. આ તો ઘણું અનુચિત કહેવાય. મેં એ જોયાં છે અને મને એમાં કશું જ વાંધાભર્યું લાગ્યું નથી. મુંબઈ સરકારે તો માઝા મૂકવા માંડી છે. મોરારજી દેસાઈ જેવો કલા-સાહિત્યનો મૂળાક્ષર પણ ન સમજનાર મિથ્યાભિમાની માણસ પગલે પગલે લોકચાસને જ રૂંધી રહેલ છે. બહુ ઉકળાટ થાય છે.”

મેઘાણીએ અવસાનના બે દિવસ પહેલાં ‘સંસ્કૃતિ’ સામયિક માટે ઉમાશંકરને લેખ મોકલ્યો હતો ને તેની સાથેના પત્રમાં લખ્યું હતું : “શરીર કામ કરી શકતું હશે ત્યાં સુધી તો મારો લેખ દર અંકે હાજર હશે...”

‘વિંહ હું આવું છું’માં અનેક પત્રો એવા પણ છે કે જે મેઘાણીની કૃતિની શ્રેષ્ઠતા ઉપસાવતા હોય, તેમના સંશોધનની મહત્તા બતાવતા હોય કે માણસ તરીકેની તેમની મોટાઈની વાત કરતા હોય. વેરિયર એલ્વિન લખે છે કે : “તમે સાચા લોકજીવનનું અર્થઘટન કરી રહ્યા છો તે અમારે સહુને માટે પ્રેરણારૂપ છે.” ઇરાવતી કર્વે તેમના સંશોધનમાં મેઘાણીએ કરેલી મદદ માટે તેમનો એકથી વધુ વખત આભાર માને છે. પ્રખર વિદ્વાન જહાંગીર એદલજી સંજાણા લખે છે : “હવે હું વિદ્યાર્થી તરીકે માહિતી શોધવા તમારી પાસે આવું છું.” ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના રાજકોટ અધિવેશનના વ્યાખ્યાનમાં મેઘાણીએ સંઘોર્મિની વિભાવનાનાં દર્શન કરાવ્યાં હતાં. તેનો ઉલ્લેખ કરીને બ. ક. ઠાકોર લખે છે : “સંઘોર્મિની ઝીલનાર અને તેને ઝિલાવનાર થોડી જ વ્યક્તિઓ હોય તેમાંના તમે અદ્યતન ગુજરાતે છો...” ચારણી સાહિત્ય પરના મેઘાણીના અભ્યાસની વાત કરતાં ઠાકોરભાઈ ગઢવી લખે છે : “આપ એટલા ઊંડા ઊતર્યા છો કે તેટલું જ્ઞાન અમારી જ્ઞાતિમાં કોઈકને હોય તો. આપે અમારી જ્ઞાતિ પર મહાન ઉપકાર કર્યો છે. આખી જ્ઞાતિ આપની ઋણી છે.” ઇન્દ્ર વસાવડા લખે છે : “મારી નાની દીકરીને ટાઢીબોળ કબરમાં સુવાડતાં સુવાડતાં તમારી ‘સોરઠ તારાં વહેતાં પાણી’ અને ‘વસુંધરાનાં વહાલાદવલાં’ ચોપડીઓમાંથી મને કેટલું આચ્છાસન મળ્યું !” કાકાસાહેબ કાલેલકર લખે છે : “મરાઠીમાં જેમ ‘જ્ઞાનેશ્વરી’ એ આદ્યગ્રંથનું સ્વતંત્ર વ્યાકરણ રચાયું છે, તેમ તમારે હાથે સંગ્રહિત લોકસાહિત્યનું વ્યાકરણ, ભાષાશાસ્ત્ર અને વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્ર તૈયાર કરવા માટે કોઈ વિદ્વાન પાકવો જોઈએ. એવા વિદ્વાનનું આહ્વાન કરવાનો અધિકાર તમારો છે.” શાંતિનિકેતનના ગુરુદયાલ મલ્લિકે લખ્યું છે : “હું હિંદનો સમ્રાટ હોત તો તમને મારા વડાપ્રધાન નીમત. પહેલું કારણ તો એ કે તમે કવિ છો, દ્રષ્ટા છો; બીજું એ કે તમારી નજર દરેકમાંનું શ્રેષ્ઠ પારખી શકે છે... તમારી સ્મૃતિઓનાં મઘમઘતાં ઉપવનોમાં તમને વારંવાર મળું છું.”

મેઘાણીએ લોકસાહિત્યના સંશોધન માટે સૌરાષ્ટ્ર ખૂંટ્યું હતું. તેમણે ગામડાંગામના ચારણો, ગઢવીઓ, આહિરો, મેરો, ખારવાઓ, ખેડૂતોની સાથે બેસીને

મૌખિક લોકસાહિત્ય એકદું કર્ચુ હતું. ટાંચણો ને નોંધો કર્યા હતાં. પોરબંદરના બરડા મહાલના બગવદર ગામનાં મેરાણી બહેન ઢેલીએ એક વખત પોણી રાત જાગીને મેઘાણીને મેરાણીઓના રાસડા સંભળાવ્યા હતા. 1975માં 90 વર્ષનાં જાજરમાન ઢેલી આઈએ નરોત્તમ પલાણને મેઘાણીનું એક સંસ્મરણ કહ્યું હતું. તેમાં મેઘાણીના સહવાસ અને રીતભાતનું સોંસરી ભાષામાં વર્ણન કરીને છેલ્લે ઢેલી આઈ કહે છે : “આવો માણસ મેં કોઈ દિ’ જોયો નથી. એની હાજરીનો કોઈ કહેતાં કોઈને ભાર જ નો લાગે !”

સંજય શ્રી૦ ભાવે
[‘આરપાર’ અઠવાડિક : 2004]

નમીએ તુજને વારંવાર

પરોઢિયે પંખી જાગીને
ગાતાં મીઠાં તારાં ગાન;
પરોઢિયે મંદિર-મસ્જિદમાં
ધરતાં લોકો તારું ધ્યાન.
તું ધરતીમાં, તું છે નભમાં,
સાગર મહીં વસે છે તું;
ચાંદા-સૂરજમાંયે તું છે,
ફૂલો મહીં હસે છે તું.
હરતાં-ફરતાં કે નીંદરમાં
રાતે-દિવસે, સાંજ-સવાર,
તારો અમને સાથ સદાયે,
તું છે સૌનો રક્ષણહાર.
દેવ, બનાવી દુનિયા છે તેં,
તારો છે સૌને આધાર;
તું છે સૌનો, સૌ તારાં છે,
નમીએ તુજને વારંવાર !
ઝીણાભાઈ દેસાઈ, ‘રનેહરશિમ’

સાચી કવિતા આપણને સમજાય તે પહેલાં જ પોતાની વાત કહી જાણે છે.

ટોમસ એલિયટ

લાખ વાચકોનો મહાસંઘ

ગુજરાતી બોલનારી પ્રજા ત્યારે ચાર કરોડથી સહેજ વધુ હશે. એટલે કે એકાદ કરોડ કુટુંબો. તેમાંથી ફક્ત એક ટકાને, એટલે એક જ લાખ પરિવારોને, સત્ત્વશીલ વાચનની એક ચોપડી એકસામટી પહોંચાડવાનું એક સ્વપ્ન હતું. તેને સાચું પાડવાનો પુરુષાર્થ આઠસોએક મિત્રોએ મળીને સાત મહિના દરમિયાન કર્યો, તેને પરિણામે 1989માં બહાર પડ્યું એક નાનું પુસ્તક ‘ચંદનનાં ઝાડ’.

લાખ વાચકોનો એક મહાસંઘ જાણે કે સાહિત્યનાં તીર્થક્ષેત્રોની યાત્રાએ નીકળી રહ્યો છે. માર્ગમાં આ યાત્રીઓને રોજના એક પાના જેટલું વાચન મળતું રહે, પૌષ્ટિક ખોરાકના જેટલી કાળજીથી એ તેમને પીરસાતું રહે, એવી વ્યવસ્થા કરવાની છે. એવું વાચન એટલી નજીવી કિંમતે સુલભ બની શકે તેમ છે તેની સાબિતી છે ‘ચંદનનાં ઝાડ’. હવે પછી કોઈને એવું કહેવાનો વારો નહીં આવે કે, પુસ્તકો મોંઘાં છે એટલે અમે વસાવી શકતાં નથી. આપણી પ્રજાને માથાદીઠ અમુક અનાજ, તેલ, દૂધ, બળતણ કે કાપડ મળે, તેમ દરેક નાગરિકને રોજનું એકાદ પાના જેટલું નરવું વાચન પણ સાંપડી રહે તેવું આયોજન આપણે કરી શકીએ તેમ છીએ.

લાખ વાચકોના આ સંઘમાં કોને કોને સામેલ કરવાનાં છે ? ગામડાંના ખેડૂતો ને પશુપાલકોને, કાંતનારી બહેનો અને વણકરોને, દરજી-મોચીથી માંડીને સુથાર-કડિયા સુધીના કારીગરોને, રેલ-પાટા ને સડકો પર દિવસરાત વાહનવહેવાર ચાલુ રાખનારા કર્મચારીઓને, ટપાલીઓને, શિક્ષકોને, વિદ્યાર્થીઓને.

આ લાખ વાચકો પાસે ધરવા જેવું જે યાદગાર વાચન આપણી ભાષામાં પડેલું છે, તેનું સ્મરણ કરતાં એના અનેક લેખકો પ્રત્યે આભારવશતાની લાગણી અંતરમાં ઊભરાય છે. એમના સાહિત્યમાંથી આ વિશાળ વાચક-સમુદાયને અનુરૂપ વાચન કરીને તેમને નજીવી કિંમતે સુલભ કરી આપવાનો કીમિયો આપણે અજમાવતા રહેવાનો છે.

નર્મદા યોજના હેઠળ સરદાર સરોવરનું વિશાળ જળાશય ભરાશે તેને પરિણામે ચોપાસ સેંકડો હેક્ટરના વિસ્તારના ફૂવાઓમાં પાણીના ભૂગર્ભ પ્રવાહો જઈ પહોંચશે. ત્યાંની વાડીઓમાં મોલાતો લહેરાશે અને વગડો છે ત્યાં વનરાજિ વિસ્તરશે. એ પ્રમાણે આ લાખ વાચકોનું સંગઠન રચાયા પછી પ્રજાજીવનમાંથી સુકાયેલાં રસનાં નવાણો સાહિત્યના પ્રવાહો વડે સજીવન બનશે. અત્યારે સરેરાશ ગુજરાતી પુસ્તકની એક હજાર જ નકલ છપાય છે, તેને બદલે હવે આપણાં કેટલાંક પુસ્તકોની પાંચ પાંચ હજાર નકલ પ્રગટ થતી રહેશે. પોતાની કલાના ભોક્તાઓનો આવો વિસ્તરતો જતો સમુદાય જોઈને સાહિત્યકારોને પણ નવા નવા વિષયો અને વધતી જતી સજજતા સહિત વાચકો સમક્ષ ઉપસ્થિત થવાની પ્રેરણા મળશે.

આ ‘ચંદનનાં ઝાડ’ પાંચ જ રૂપિયામાં, ચાલુ બજારભાવના પાંચમા ભાગની

કિંમતે, એક લાખ વાચકોને ઘેરબેઠાં સાંપડેલું. માની ન શકાય તેટલી નજીવી કિંમતે એ મળ્યું તેનું મોટું શ્રેય આઠસો ઉદારદિલ પુસ્તકપ્રેમીઓને જાય છે. લાખ નકલોની આગોતરી કિંમત ચૂકવીને તેમણે કોઈ સમર્થ પુસ્તક-પ્રકાશકની કામગીરી બજાવી છે. તદ્દુપરાંત, પોતાની આસપાસના સમાજને આ પુસ્તક પડતર કિંમતે જ સુલભ બનાવવામાં પોતાનાં સમયશક્તિ અર્પણ કરીને સેંકડો પુસ્તક-ભંડારોથી ન થાય તેટલું મોટું કામ તેમણે બજાવ્યું છે. કોઈ પણ પુસ્તકના પ્રકાશકે તથા વિદેશીઓએ બજાવેલી કામગીરીના બદલામાં તે પુસ્તકની કિંમતના છાસઠ ટકા જેટલો હિસ્સો તેમને ફાળે આજે જતો હોય છે. આ આઠસો મિત્રોએ તે છાસઠ ટકા બચાવી આપીને આ પુસ્તક આટલી અલ્પ કિંમતનું બનાવી આપ્યું. ગુજરાતી પુસ્તક-પ્રકાશનના ઇતિહાસમાં તેમનું અર્પણ યાદગાર નીવડશે.

આઠસો કુટુંબો-સંસ્થાઓએ આ પુસ્તકની ઓછામાં ઓછી પચાસ-પચાસ નકલ તો મગાવી જ. 100, 200... એમ 5,000 સુધી નકલો મંગાવનારાની સંખ્યા પણ સારી એવી થઈ. આઠસો પૈકી ત્રીજા ભાગના મિત્રોએ જ 70 ટકા જેટલી નકલો છપાવવા માટે મૂડી-રોકાણ કરેલું અને તેના વિતરણનો બોજો પણ ઉઠાવેલો. આ લાખ નકલની વરદીઓ બસો ગામ-શહેરોમાંથી નોંધાઈ અને તેમાંથી પણ લગભગ 30 ટકા એકલા મુંબઈના મહાનગરમાંથી.

આ પુસ્તકની યોજના 1988ના એપ્રિલમાં જાહેર કરી ત્યારે એવું ઠરાવેલું કે તેની લાખ નકલ ખરીદીને વિતરણ કરનારા મિત્રો મળે પછી જ તેનું છાપકામ શરૂ કરવું. સદ્ભાગ્યે, લાખ નકલો માટેના એવા સંકલ્પો કાકા કાલેલકરની જન્મજયંતીના શુભ દિવસે, પહેલી ડિસેમ્બરે, પૂરા મળી રહ્યા.

મહેન્દ્ર મેઘાણી

‘ચંદનનાં ઝાડ’

પાંચ ચરિત્રગ્રંથોના અંશોનું સંકલન

સાહ્યતાશું : લે. ઝીણાભાઈ દેસાઈ, ‘સ્નેહરશ્મિ’ (પ્રકાશન : 1983, 1986, પાનાં 28+335)

મારી જીવનયાત્રા : લે. બબલભાઈ મહેતા (પ્રકાશન : 1982, 1982, પાનાં 16+232)

મારી અભિનવ દીક્ષા : લે. કાશીબહેન મહેતા (પ્રકાશન : 1986, પાનાં 16+127)

મૂળ સોતાં ઊખડેલાં : લે. કમળાબહેન પટેલ (પ્રકાશન : 1977, 1985, પાનાં 28+259)

સત્યકથા (ભાગ 2) : લે. મુકુન્દરાય પારાશર્ય (પ્રકાશન : 1984, પાનાં 194)

સાહ્યતાશું

[શ્રી ઝીણાભાઈ દેસાઈની આત્મકથાનો આ બીજો ભાગ અસહકારનું આહવાન થયું ત્યાંથી શરૂ થાય છે અને પછી દેશભરમાં જે વ્યાપક ધરપકડો થઈ તેના ભાગરૂપે ઝીણાભાઈ પણ પકડાયા ને 1933ના પાછલા ભાગમાં છૂટીને બહાર આવ્યા ત્યાં પૂરો થાય છે. આમ, એ તેર વર્ષની કથા છે. એ વર્ષો આપણા દેશના અને ઝીણાભાઈની પેઢીના માણસોના જીવનનાં ઉજ્જવળ ત્યાગભાવના અને દેશની આઝાદી માટે કંઈક કરી છૂટવાની તીવ્ર તમન્નાભર્યાં વર્ષો છે. ખરું જોતાં, આ ઝીણાભાઈ નામે એક વ્યક્તિની કથા નથી રહેતી પણ એ જમાનાની અનેક વ્યક્તિઓની, અને ખાસ તો એ ગાળામાં દેશે અનુભવેલા અપૂર્વ અને અદ્ભુત જીવનસાહ્યતા ટાણાની, કથા બની જાય છે. ગાંધીજી માટીમાંથી માનવ સરજતા હતા એમ જે કહેવાયું છે, તે ક્રિયા અહીં પ્રત્યક્ષ જોવા મળે છે. એ જમાનાનો ઉચ્ચ આદર્શવાદ અને ધ્યેયનિષ્ઠ ત્યાગભાવના સામાન્ય માણસમાં પણ કેવું બળ પૂરતાં હતાં તેનો અહીં પાને પાને પરિચય થાય છે. એ રીતે આ કથા આજની પેઢીને આપણી આઝાદીની લડતના એક ઉજ્જવળ ગાળાના પ્રેરક અને પાવક વાતાવરણનો જાણે કે પ્રત્યક્ષ અનુભવ કરાવે છે. – નગીનદાસ પારેખ]

ઓક્ટોબર 1920 : કોઈ મોટા ગુરુત્વાકર્ષણથી હોય તેમ ભરૂચથી અમે કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ સુરતના ‘પાટીદાર આશ્રમ’માં ખેંચાઈને ગયા. તે વખતે વિદ્યાર્થીઓ અને અધ્યાપકો માટે એક પ્રચંડ સભા યોજાઈ હતી. એ સભાને ગાંધીજી સંબોધવાના હતા. માત્ર વિદ્યાર્થી-જગતમાં જ નહીં, પણ આખા જાહેર જીવનમાં ભારે ઉત્સાહનું પૂર આવ્યું હતું. ટ્રેન મારફતે, બળદગાડાં મારફતે કે પગપાળા ઠેરઠેરથી, ગામગામથી વિદ્યાર્થીઓ, જુવાનો અને વૃદ્ધોનો પ્રવાહ અસ્ખલિત રીતે, સભાના સમયથી ઘણો વહેલો, પાટીદાર આશ્રમ તરફ વહેતો થયો હતો. ગાંધીજીને જોવાનું અને એમને સાંભળવાનું ભારે કુતૂહલ લોકોના મનમાં હતું. કંઈક અવનવું બનવાનું છે, અંગ્રેજ સરકારના પાયા ડગમગવા લાગ્યા છે, અને દક્ષિણ આફ્રિકામાં મોટી જીત મેળવી ગાંધીજી આવ્યા હતા તેમ આપણે ત્યાં પણ સરકાર સામે તે એવો જ વિજય મેળવવાના છે, એવી લોકોને જાણે કે ખાતરી થઈ ગઈ હતી; જોકે અસહકારની લડતનો પૂરો ખ્યાલ લોકોને ન હતો. એમને પોતે શું કરવાનું છે એનો પણ એમને ખ્યાલ ન હતો. એમને એક જ ખ્યાલ હતો, ને તે એ કે ગાંધીજી જે કંઈ કહે તેવું અચૂક થાય જ. આવી અખૂટ શ્રદ્ધા, ગાંધીજીને જેમણે જોયા ન હતા, સાંભળ્યા ન હતા, પણ જેમનાં કેટલાંક લખાણો વાંચ્યાં હતાં, તેવા અમારા જેવા વિદ્યાર્થીઓમાં હતી.

આજે લગભગ છ દાયકા બાદ પણ એ ભવ્ય દૃશ્યને વર્ણવવા મારી પાસે

શબ્દો નથી. ગાંધીજીનું ઉદ્બોધન ખાસ કરીને વિદ્યાર્થીઓને અનુલક્ષીને હતું : એક વર્ષને માટે જો આખો દેશ અસહકાર કરે, શાળા-કોલેજોનો વિદ્યાર્થીઓ બહિષ્કાર કરે, વકીલો કોર્ટનો, અધિકારીઓ સરકારી નોકરીનો બહિષ્કાર કરે, તો સ્વરાજ એક વર્ષમાં હસ્તામલકવત્ બને. ગાંધીજીની જાદુભરી વાણી મારા ચિત્તતંત્રને કોઈ નવા પ્રકાશથી ભરી ગઈ. મૅટ્રિકની પરીક્ષામાં પહેલા દસમાં સ્થાન મેળવી જગન્નાથ સ્કોલર બનવાની મહત્વાકાંક્ષા સાથે હું ભરૂચ આવ્યો હતો. સિદ્ધિઓનાં તે રંગીન સ્વપ્નાં, કાશીબા ને નાનાં ભાઈ-બહેનો માટેની ચિંતા – એ બધું જાણે કે મનમાંથી સરી પડ્યું, શેષ રહી માત્ર એક જ ઝંખના – શાળા છોડી દઈ મુક્તિસંગ્રામમાં સ્વયંસેવક બનવાની અને તે માટેની પાત્રતા પામવાની.

એ માટે સૌથી પહેલું કામ તો શાળા છોડવાનું હતું. એ મારે માટે કેટલું બધું મુશ્કેલ હતું એનો વિચાર કરવામાં પણ જાણે બલિદાન માટેની પાત્રતા ઝંખવાતી હોય એવી મારા મનની સ્થિતિ બની. હું કઈ રીતે કાશીબાની પાસે જાઉં, કઈ રીતે એમની પાસે રજા માગું ? એ તો રાહ જોતાં હતાં કે ક્યારે એમનો બોજ હું હળવો કરું. પણ જે પ્રયંડ આહવાન હતું એની આગળ આ બધી વસ્તુ ઓગળી જતી લાગી.

મેં અસહકારમાં ઝંખવાવું અને જોતજોતામાં ભરૂચમાં એ લડતના એક વિદ્યાર્થીનેતા તરીકેનું મને સ્થાન મળી ગયું. બટુકનાથ વ્યાયામશાળાના મેદાનમાં એક સભામાં મને ભાષણ કરવાની તક મળી. એ વખતે મારી સમજ પ્રમાણે વાણીની છટા સાથે ઉગ્ર તથા ઝનૂનભર્યાં વિધાનો મેં કર્યાં અને ઉપરાઉપરી પડતી તાળીઓથી હું જાણે કે સાતમા આસમાને ચડ્યો. આ ઘેન ઘણું ભારે હતું, અને હું વ્યાખ્યાન કરવાની તકો શોધવા માંડ્યો.

મારી શાળા હજુ અસહકારમાં ભળી નહોતી. એ વખતે શાળાઓને સરકારી અંકુશમાંથી મુક્ત કરાવવા માટે પિકેટિંગ કરવાનો પવન શરૂ થઈ ગયો હતો. એ પવન અમારે ત્યાં પણ જોરથી ઊઠ્યો; અને મારી શાળા ઉપર પિકેટિંગ કરવા માટેનાં ટોળાંમાં હું ફંગોળાયો. છોટુભાઈ મારી પાસે આવ્યા. તેમણે કહ્યું, “આપણે પોતાને જે ઠીક લાગે તે કરવા સ્વતંત્ર છીએ, પરંતુ બીજાના ઉપર આપણા વિચારો બળજબરીથી લાદવા એ શું બરોબર છે ? આપણે આપણી શાળાને પણ અસહકારમાં લઈ જવી છે, પણ એને માટે બધાની સંમતિ જોઈએ, એમાં કદાચ થોડો સમય પણ જાય.” એ વખતની એમની બધી વાતો તો મને યાદ નથી, પણ એમના ગૌરવભર્યાં વ્યક્તિત્વ આગળ હું અત્યંત શરમિદો બની ગયો. મને થયું કે હું જે કંઈ કરી રહ્યો હતો, તેમાં અવિનયની પરિસીમા હતી. તેમાંથી પાછા વળવાનું મેં વિચાર્યું, પણ મારા સાથીઓએ મને પડકાર્યો, હું ટોળાની બહાર ન જઈ શક્યો.

લડતના કામમાં જોડાયા પછી મારે સુરત જવાનું થયું. એ વખતે સુરતમાં

પાટીદાર આશ્રમ અને અનાવિલ આશ્રમ તો જાણે યુદ્ધનાં મોટાં કેન્દ્રો બની ગયાં હતાં. એકમાં સેનાપતિ તરીકે હતા કલ્યાણજીભાઈ, બીજામાં હતા દયાળજીભાઈ. હું અનાવિલ આશ્રમમાં ગયો. આખું વાતાવરણ દેશભક્તિના રંગે રંગાયેલું હતું.

સુરત એ વખતે દલુ-કલુની જોડીથી ગાજતું હતું. દલુ એટલે શ્રી દયાળજીભાઈ દેસાઈ અને કલુ એટલે શ્રી કલ્યાણજીભાઈ મહેતા. જીવનમાં ઘણાં શક્તિશાળી સ્ત્રી-પુરુષોનો પરિચય મેળવવાનું સદ્ભાગ્ય મને મળ્યું છે. સમર્થ અધ્યાપકોને ચરણે બેસી જ્ઞાનામૃતનું પાન કર્યું છે. આંતરરાષ્ટ્રીય કક્ષાની અનેક પરિષદોમાં પણ ભાગ લેવાનું અને એ નિમિત્તે ઘણી તેજસ્વી વ્યક્તિઓના સમાગમમાં આવવાનું સદ્ભાગ્ય સાંપડ્યું છે. પણ દલુ-કલુની મારા મન પર જે છાપ રહી છે, અને એનું સ્મરણ કરતાં મારું મન જે આનંદથી પુલકિત થઈ ઊઠે છે, જે ઊંડી ઉષ્મા અનુભવે છે, તેવું આચાર્ય કૃપાલાનીજી કે ગિદવાણીજી જેવી વિરલ વ્યક્તિઓ બાદ કરતાં આંગળીને વેઢે ગણી શકાય તેવી પરિમિત વ્યક્તિઓ માટે જ મેં અનુભવ્યું હશે. દક્ષિણ ગુજરાતની ગભરૂ, નિખાલસ ને બાળક જેવી સરળ આમજનતામાંથી આવેલા આ બંને ધરતીજાયા એ પ્રદેશના ઉત્તમ પ્રતિનિધિઓ જેવા હતા. ફળદ્રુપ એવા એ પ્રદેશમાં નદી, નાળાં, ઝરણાં અને તળાવોની મનોરમ ફૂલગૂંથણીથી ભરેલી એની હરિયાળી વાડીઓ જે માનવીઓના અખૂટ પરિશ્રમ અને તપથી પલ્લવિત બનતી રહી છે, તે ખેડૂતોના એ વારસ હતા. દયાળજીભાઈ જ્ઞાતિએ અનાવિલ બ્રાહ્મણ, અને કલ્યાણજીભાઈ પાટીદાર. બેમાંથી એકેયે યુનિવર્સિટીનું પ્રવેશદ્વાર દીઠેલું નહીં. પરંતુ એમની ચોમેરની અનેક યુગોના અનુભવોથી ભરેલી પ્રકૃતિએ એમને નિત પાંગરતા ને નિત તાજા રાખ્યા હતા, અને બેઉ આપણા ઉચ્ચ કોટિના કર્મનિષ્ઠ આજીવન સારસ્વત બન્યા. દયાળજીભાઈએ પોતાની કોમનાં વિદ્યાર્થીઓ માટે સુરતમાં અનાવિલ આશ્રમની સ્થાપના કરી, અને કલ્યાણજીભાઈએ પણ બાજુમાં જ એમની કોમનાં બાળકો માટે પાટીદાર આશ્રમ સ્થાપ્યો. આ બંને આશ્રમો સહોદરની જેમ વિકસ્યા અને બંનેની ક્ષિતિજો પણ વિસ્તીર્ણ બનતી ગઈ. વખત જતાં નાતજાતનાં બંધન વિના એમાં સૌ કોઈને પ્રવેશ મળે તેવી પરિસ્થિતિ પણ સર્જાઈ અને એમણે રાષ્ટ્રીય સંસ્થાનું બિરુદ પ્રાપ્ત કર્યું.

આ બે સંસ્થાઓનો હું જ્યારે વિચાર કરું છું ત્યારે એ વખતના ગુજરાતમાં જે નવી સાંસ્કૃતિક ચેતના ઉદય પામી રહી હતી તેનું પ્રેરક દૃશ્ય નજર સમક્ષ રમી રહે છે. એ જ અરસામાં ચરોતરમાં શ્રી મોતીભાઈ અમીન અને સૌરાષ્ટ્રમાં શ્રી નાનાભાઈ ભટ્ટ જેવા જીવનવીરોએ જ્ઞાનની નવી રોશનીઓ પ્રગટાવી હતી અને ગુજરાત એના વિવિધ ભાગોમાં પ્રગટેલી આ નાની નાની ધીની દીવડીઓના મધમઘાટભર્યા પ્રકાશથી દીપી રહ્યું હતું.

અસહકારની શરૂઆતના એ દિવસો યાદ કરતાં, જેમ કોઈ ઊંચા ગિરિશિખર પરથી ધરતીના જુદા જુદા ભૂમિખંડો એકબીજામાં ગૂંથાઈ ગયેલા દેખાય, તેમ વિગતો

એકબીજામાં ઓતપ્રોત થયેલી મનમાં ઊભરાય છે. ગુજરાતની ધરતીને નવપલ્લવિત કરતા અનેક ભવ્ય સ્રોતો દેશના જુદા જુદા ભાગમાંથી આપણે ત્યાં વહેતા થયા હતા. અખૂટ ચેતના ને પ્રેરણાના એવા એક ભાવનાસભર સ્રોત હતા આચાર્ય ગિદવાણી. આ જીવનયાત્રામાં મારા પર એમનું કેવું ભારે ઋણ છે, તેનો અંદાજ કાઢવાનું મારી શક્તિ બહાર છે. એમને એ વખતની જાહેર સભાઓમાં કેટલી વાર સાંભળ્યા તેનો હિસાબ આપી શકાય એમ નથી. પણ આજે જ્યારે એ વખતની સ્મૃતિઓ તાજી થાય છે ત્યારે પ્રાચીન રોમની સેનેટનો કોઈ પ્રતિભાવંત સેનેટર આપણે ત્યાં ઊતરી આવ્યો હોય એવી, શ્વેત ખાદીના ઝભ્ભા ઉપર જનોઈઢબે શાલ-વેષ્ટિત એક ભવ્ય આકૃતિ અડધી સદીના કાળના પડદાને હટાવી દષ્ટિગોચર થાય છે. એમના મુઘ્ધ શ્રોતા અમે સૌ કિશોર ને તરુણો એમની વાકૂછટા ને ભાષાવૈભવના રસિયા હતા.

ગિદવાણીજીની વાણીનું વશીકરણ કેવું ભારે હતું, એ શબ્દોથી ભાગ્યે જ દાખવી શકાશે. કોઈ પ્રચંડ ધોધ પડતો હોય એવી અસ્ખલિત એમની વાણી સાંભળતાં અમે એમને શબ્દે શબ્દે જાતને ભૂલી એ જેમ દોરે તેમ જાણે કે દોરવાયે જતા : “ભારતમાતા પરાધીનતાની બેડીમાં છે ત્યારે ક્યાં સુધી એ બેડીઓને આલિંગતા તમે આ સંસ્થાઓને વળગી રહેશો ? ક્યાં સુધી ઝેરી સર્પોની જેમ તમારાં મન અને આત્માને દૂષિત કરતાં વિદેશી વસ્ત્રો, પેન, ઘડિયાળ આદિને તમારા અંગ પર રાખવાની ક્ષુદ્રતા ને હીણપત તમે વેદશો ?.....” એમનાં આ વાક્યો પૂરાં થાય ન થાય ત્યાં તો, ઈન્ટર આર્ટ્સની પરીક્ષા માટે તૈયારી કરતા મારા એક મિત્રે થોડા જ દિવસ પર ખરીદેલી દોઢસો રૂપિયાની, તે જમાનામાં ખૂબ કીમતી લેખાય એવી, કાંડાઘડિયાળ જમીન પર ફગાવી દીધી ! ગજબનું હતું એ વશીકરણ. સુન્દરમૂને સત્યાગ્રહની લડત વખતે ‘સાફલ્યટાણું’ કાવ્યમાં લાધેલું દર્શન રોજ રોજ નજર આગળ ભજવાતું અમે જોતા, અને એના વધતા જતા અદમ્ય નશામાં અમે એકબીજા સાથે ત્યાગની હોડમાં ઊતરતા.

એમનું નામ સૂચવે છે તેમ ગિદવાણીજી મૂળે સિન્ધી. દિલ્હીની રામજસ કોલેજના આચાર્યપદે એ હતા. શાળા-કોલેજના બહિષ્કારની હાકલના જવાબમાં આચાર્યપદનો ત્યાગ કરી પોતાની જાત તેમણે ગાંધીજીને ચરણે ધરી દીધી હતી, ને ગાંધીજીએ તેમને ગૂજરાત વિદ્યાપીઠના કુલનાયકપદની જવાબદારી સોંપી હતી.

સ્વરાજ માટે ગાંધીજીની અધીરાઈને સીમા ન હતી. એક વર્ષમાં દેશને સ્વરાજ મેળવી આપવાનો એમણે કોલ આપ્યો હતો. ‘એક વર્ષમાં સ્વરાજ’ શબ્દપ્રયોગે જાણે કે એક પ્રકારની મંત્રશક્તિ મેળવી લીધી હતી. આ ભવ્ય રાષ્ટ્રયજ્ઞમાં આપણે રખે રહી જઈએ, એ ઝંખના આબાલવૃદ્ધ લાખો ને કરોડો લોકોના હૈયામાં થનગની ઊઠી હતી. એક કરોડનો ટિળક ફાળો, કોંગ્રેસના કરોડ સભ્યો ને વીસ લાખ રૈટિયાના ગુંજારવથી દેશને ભરી દેવાના કાર્યક્રમને પાર પાડવા અસંખ્ય જણે પોતપોતાની

શક્તિ ને રુચિ અનુસાર ઝંપલાવ્યું હતું. શાળા-પાઠશાળા છોડી આવેલા વિદ્યાર્થીઓને પોતાનો અભ્યાસ ચાલુ રાખવાની સગવડ વિદ્યાપીઠની સ્થાપના કરી ગાંધીજીએ ઊભી કરી આપી. પણ તેમના લોભને થોભ ન હતો. એટલે ગાંધીજીએ યુદ્ધસમયના વિદ્યાર્થીધર્મની વાત શરૂ કરી. યુદ્ધમાં યુનિવર્સિટીના વિદ્યાર્થીઓ પુસ્તકોને અભરાઈએ ચડાવી, શસ્ત્ર સજ્જ રણભૂમિ પર ધસી જતા હોય છે.

ગિદવાણીજીએ ગાંધીજીની વાતનો આ તંતુ પકડી લઈ, શાળા-પાઠશાળા છોડી આવેલા વિદ્યાર્થીઓ પૈકી જેઓ આખો વખતના રચનાત્મક કાર્યક્રમમાં જોડાઈ જઈ સ્વાધીનતાના સૈનિક થવા માગતા હોય તેમને માટે સ્વરાજ આશ્રમની સ્થાપના કરી. સ્વરાજ આશ્રમમાં એક જ કાર્યક્રમ હતો – કાંતવાનો ને કાંતણ શીખવવાનો, ને એ રીતે તૈયાર થયેલા વિદ્યાર્થીઓને ગામડાંમાં મોકલવાનો. એ વખતે કાંતવાની પ્રવૃત્તિએ આશ્ચર્યજનક આકર્ષણ જમાવ્યું હતું. એમાં જ જાણે મુક્તિની અમોઘ શક્તિ હોય એવી પ્રાણવાન હવા એણે ઊભી કરી હતી.

સ્વરાજ આશ્રમમાં અલ્પ સમય મારે રહેવાનું થયું. ત્યાંના વિચાર, વર્તન ને વાણીમાં અદમ્ય ઉત્સાહ, ભાવનાશીલતા અને ત્યાગની ભાવના હતી. રાત્રે ગીતો, લોકનૃત્યો, જુદા જુદા દેશોની સ્વાધીનતાની લડતની વાતો, આપણે ત્યાંના કાંતિકારીઓના જીવનની રોમાંચક કહાણીઓ વગેરેથી મન ભર્યું ભર્યું બની જતું. અહિંસક યુદ્ધના સૈનિકો માટેનો એ એક પ્રકારનો તાલીમશિબિર હતો, ને ત્યાંથી તૈયાર થઈ વિદ્યાર્થીઓ ગામડે પ્રચાર અર્થે જતા અથવા નવી સ્થપાતી રાષ્ટ્રીય શાળાઓમાં અધ્યાપન માટે જતા.

એ વખતે સાપ્તાહિક ‘નવજીવન’નો પ્રવાહ આખા દેશને માટે પ્રેરણાના પ્રચંડ નદ જેવો હતો. દર અઠવાડિયે એના આગમનની અમે આતુરતાથી રાહ જોતા, અને તેના દરેક અંકમાંથી કંઈક નવી પ્રેરણા, નવી દષ્ટિ, નવી ભાવના વગેરે મેળવતા. એ અરસામાં ‘નવજીવન’માં આવેલા સહી વિનાના એક લેખનું શીર્ષક મને યાદ આવે છે. એ હતું ‘ઋષિઓના વંશજ’. એ લેખમાં, સત્યાગ્રહ આશ્રમમાં એ વખતે જે નવું ભાવનાજગત સર્જાઈ રહ્યું હતું એ માટેનો મુઘ્ધ અહોભાવ હતો. બહાર કામગીરી બજાવી ઘણે દિવસે પાછા વળતાં લેખકે આશ્રમમાં જાણે કે કોઈ નવી જ દુનિયા જોઈ. એ દુનિયા હતી આદર્શોની રંગબેરંગી ઝાંચવાળી, એમાં હતી નિર્મળ ચારિત્ર્ય માટેની સાત્ત્વિક સ્પર્ધા અને ત્યાગ માટેની ઊંડી તમન્ના. લેખકે આશ્રમમાં જેનું દર્શન કર્યું તે, નાખી નજર ન પહોંચે એવી અમારી તે દિવસોના આદર્શોની ક્ષિતિજો એમાં અમે લહેરાતી જોતા. આખો દેશ અને ખાસ કરીને એની કિશોર અને તરુણ દુનિયા અમને ઋષિઓના વંશજ જેવી લાગતી. જ્યાં નજર પડે ત્યાં આદર્શવેલાં યુવક-યુવતીઓનાં મુખ ઉપર મુક્તિની ઝંખના અને એ માટેની સાધનાની દીપ્તિ નજરે પડતી. એ વખતે અસહકારના રંગે રંગાયેલી જે કોઈ વ્યક્તિને – કિશોરોથી માંડી વૃદ્ધો સુધી – મળવાનું થતું, તે બધી જાણે ભાવનાના પ્રચંડ

તરંગો પર ઝોલાં ખાતા દેવો જેવી લાગતી. એ પ્રત્યેકને ભારે મનોમંથન અને વેદનાઓના બોજને હસતે મુખે હળવા ફૂલની જેમ ઉપાડી, પોતે જ્યાં હોય ત્યાં પોતાનું શ્રેષ્ઠ અર્પતા જોવા અને એ બલિદાનની ધન્યતાથી પુલકિતતા અનુભવતા જોવા, એ જીવનનો એક અણમોલ લહાવો હતો.

અસહકારની લડત જેમ જેમ વેગ પકડતી ગઈ તેમ તેમ એના વિરોધીઓ પ્રત્યેનો અસહિષ્ણુતાનો પારો પણ ઊંચે ચડતો ગયો. નેતાઓનાં ભાષણોમાં પણ ઘણું ઝનૂન પ્રવેશતું. લાલા લજપતરાયે તો ‘જે અમારી સાથે નથી તે અમારી સામે છે’ એવું સૂત્ર આપ્યું, ને અમે અમારાં વ્યાખ્યાનોમાં એને વેદવાક્યની જેમ ટંકી એના પરના ભાષ્યમાં વાણીને અંકુશવિહોણી બનાવી દેતા. આપણા દેશમાં અનેક વાર સામાજિક અત્યાચારોમાં પરિણમેલું ન્યાતબહાર મૂકવાનું શસ્ત્ર પણ અવારનવાર વપરાવા લાગ્યું ને કેટલીક વાર તે ઘોર હિંસામાં પણ સરી પડતું. ચૌરીચૌરામાં એણે એનું અતિ વરવું સ્વરૂપ દાખવ્યું. આમ, અસહકારનો અખતરો ઘણો મુશ્કેલ હતો. માણસના સ્વભાવગત રાગદ્વેષ પર વિજય મેળવી માનવતાનો, પ્રેમનો ને અહિંસાનો મહિમા માનવહૃદયમાં વધારવાનો હતો – અને એ કાર્ય ગાંધીજીએ અમારા જેવાં અસંખ્ય અપૂર્ણ કે પાંગળાં સાધનો દ્વારા સાધવાનું હતું !

લોકોના મોહ ને પ્રેમને રચનાત્મક માર્ગે વાળવાનું ગાંધીજી જેવા માટે મુશ્કેલ ન હતું. પણ એમની મોટી મુશ્કેલી તો આ દેશના અનેક સારાનરસા વારસાવાળી વિરાટ જનતામાં નૈતિક મૂલ્યો માટેની ભૂમિકા સર્જવાની હતી. ગાંધીજી કરતાં સહેજ પણ ઓછી શક્તિવાળી વ્યક્તિ આવા વિષમ સંજોગોમાં ભાંગી પડ્યા વિના ભાગ્યે જ રહી શકી હોત. પોતાને એક અમોઘ શસ્ત્ર લાધ્યું હતું; પણ જેમના હાથમાં એ મૂક્યા વિના પોતે આગળ ડગ ભરી શકે તેમ ન હતું, ને જે હાથમાં એ મુકાય તે હાથમાં એ માટેની પાત્રતા ઓછી હતી એ, જગતના અન્ય મહાન પયગંબરોની જેમ, ગાંધીજીના જીવનની મોટી કરુણતા હતી.

ઝીણાભાઈ દેસાઈ, ‘સ્નેહરશ્મિ’

[‘સાહ્યટાણું’ પુસ્તક : 1983]

ધરપકડ

વિખ્યાત ફ્રેન્ચ વિચારક ઝાં પોલ સાર્ત્રે એક વાર પારી(સ) શહેરમાં ‘ધરણા’ કરેલ. રાજધાનીના મેંજિસ્ટ્રેટની એમને પકડવાની હિંમત ન ચાલી, અને ફ્રાંસના ગૃહપ્રધાન પાસે એમણે એ બાબત રજૂ કરી. પ્રધાને રાષ્ટ્રપતિ ‘દ’ ગોલની સૂચના માગી. “દ’ ગોલ ફ્રાંસની ધરપકડ કરી શકે નહિ,” રાષ્ટ્રપતિએ ઘોષણા કરી.

પી. એન. લેખી

અરુણોદય

ઊગે છે પ્રભાત આજ ધીમે ધીમે;

ઊગે છે ઉષાનું રાજ ધીમે ધીમે;

ઊગે છે પ્રભાત આજ ધીમે ધીમે....

રજનીની ચૂંદડીના

છેડાના હીરલા શા,

ડૂબે છે તારલા આજ ધીમે ધીમે;

ઊગે છે પ્રભાત આજ ધીમે ધીમે....

પરમ પ્રકાશ ખીલે,

અરુણનાં અંગ ઝીલે;

જાગે પ્રભુ વિશ્વમાં આજ ધીમે ધીમે....

જાગે પ્રભુ જીવમાં આજ ધીમે ધીમે;

ઊગે છે પ્રભાત આજ ધીમે ધીમે....

ન્હાનાલાલ કવિ

ટીકાકારો વચ્ચે વસવાટ

શિલ્પી ડોનટેલોની ખ્યાતિ આખા યુરોપમાં પ્રસરી હતી. એના વતન ફ્લોરેન્સ શહેર કરતાં બીજાં નગરોમાં ને વિદેશોમાં એની કીર્તિ વધુ ફેલાઈ હતી.

એક વાર ડોનટેલોને એના કાર્ય માટે પીસા શહેરમાં રહેવાનું બન્યું. અહીં એણે ઉત્તમ શિલ્પોની રચના કરી, તેથી એની કલા વિશે ચારે બાજુથી પ્રશંસાનો વરસાદ વરસવા લાગ્યો. એક વિખ્યાત કલાસમીક્ષકે કહ્યું, “ડોનટેલો વિશ્વના મહાન શિલ્પીઓની હરોળમાં બિરાજે છે.” બીજો કહે, “એની શિલ્પકૃતિઓ અદ્ભુત છે; ગમે તેટલી મહેનત કરો તોયે એમાં એક ક્ષતિ જડતી નથી.”

આમ પીસામાં એને અઢળક પ્રસિદ્ધિ મળતી રહી ને વિશ્વમાં એની ખ્યાતિ પ્રસરતી રહી. પણ એક દિવસ ડોનટેલોએ પોતાના વતન ફ્લોરેન્સમાં પાછા ફરવાનું નક્કી કર્યું. આ જાણીને એના ચાહકોને આઘાત થયો. ડોનટેલોનો પરમ મિત્ર એની પાસે દોડી આવ્યો અને એણે કહ્યું, “પીસામાં તને સંપત્તિ, સન્માન, સિદ્ધિ અને પ્રસિદ્ધિ – સઘળું સાંપડ્યું છે. તેને છોડીને પેલા બેકદર ફ્લોરેન્સમાં રહેવા જવાનો વિચાર તને કેમ આવે છે ?”

ડોનટેલોએ જવાબ આપ્યો, “અહીં મારી આટલી બધી પ્રશંસા થાય છે તે કારણે જ પીસા છોડીને હું ફ્લોરેન્સ જઈ રહ્યો છું. ફ્લોરેન્સવાસીઓ મારી કલાની આકરી ટીકા કરનારા છે. પણ એટલે જ તેઓ મને ક્યારેય આત્મસંતુષ્ટ કે આળસુ થવા દેતા નથી.”

મધર ટેરેસા

એક વ્યાપારી બંધુનો લંડનમાં દાક્તરી અભ્યાસ કરતો એકનો એક જુવાન પુત્ર મોટર અકસ્માતમાં અવસાન પામ્યો. ઘટના દુઃખદ હતી. પાછળથી સદ્ગતની ચાળીસ હજાર જેટલી વીમાની રકમ આવી. શોકસંતપ્ત પરિવારે સમસ્ત રકમ માનવ-સેવાર્થે કામ કરતી નાનીમોટી સંસ્થાઓ વચ્ચે વહેંચી દેવાનો પ્રશસ્ત નિર્ણય લીધો. કોઈએ એમને મારું નામ સૂચવ્યું. વ્યાપારી બંધુ મારી પાસે આવ્યા. એમની દષ્ટિ ધર્મનિરપેક્ષ હતી. એમને એવી કેટલીક સંસ્થાઓ કે વ્યક્તિઓનાં નામ જોઈતાં હતાં, જેમને માનવ-સેવાર્થે ઉચિત રકમ નિશ્ચિત મને આપી શકાય. સર્વપ્રથમ નામ મધર ટેરેસાનું યાદ આવ્યું. વ્યાપારી બંધુ વિશેષ પરિચિત નહોતા. મેં એમને ધાપામાં (કલકત્તાથી સાઠેક માઈલ દૂર) રક્તપિતિયાઓ માટે સ્થપાયેલી કોલોનીની વાત કરી; મહાનગરની ફૂટપાથો પરથી નિઃસહાય રોગી સ્ત્રી-પુરુષોને ઊંચકી 'નિર્મલ હૃદય'માં સિસ્ટર્સ ઓફ ચેરિટી દ્વારા શુશ્રૂષાની વાત કરી; ત્યક્ત અને અપંગ બાળકો માટે 'નિર્મલ શિશુભવન' હતું તેનો અને કોમ્પી રમખાણો દરમિયાન કલકત્તાની સડકો પરથી ટેરેસાના માણસોએ એકઠી કરીને અંતિમ સંસ્કાર આપેલી લાશોનો ઉલ્લેખ કર્યો.

મધર ટેરેસાને મળવાની એમણે ઇચ્છા દર્શાવી. મેં પત્ર લખ્યો. લંડન ખાતે અવસાન પામેલા યુવકની વાત લખી. ચારેક દિવસ પછી વળતો ઉત્તર મળ્યો. મધર ટેરેસાએ પોતાની હાર્દિક સંવેદનાઓ પાઠવી હતી; મૃતાત્મા માટે પોતે પ્રાર્થના કરશે એવી ખાતરી આપી હતી, અને મુલાકાત માટે બે દિવસ પછી બપોરનો સમય આપ્યો હતો. અમારા આવવાની મધર ટેરેસા રાહ જોશે.

કલકત્તાની બપોર અકળાવનારી તો હોય જ. ઉનાળાની બપોર સૂનકારભરી પણ હોય. પૂર્વાચલમાં બધે જ મધ્યાહ્ન પછી એકથી ત્રણ સુધી બજારો-દુકાનો બંધ રહે છે સડકો સૂની પડી જાય. કલકત્તાની ખખળડખળ ટ્રામ પણ કંજૂસના ધનની જેમ રડીખડી દેખા દે. અમારે ઇન્ટાલી વિસ્તારમાં જવાનું હતું. ગરીબ વસતિવાળો ઇલાકો છે - બંગાળની પ્રચલિત બાનીમાં એને 'બસ્તી' કહે. 'બસ્તી'માં પછાત, ગરીબ, અશિક્ષિત, ઝગડાળુ લોકો મળે. શીળીના ડાઘ જેવી અગણિત 'બસ્તી'ઓ કલકત્તામાં છે. ત્યારે મધર ટેરેસાનું પ્રમુખ કાર્યાલય ઇન્ટાલીમાં હતું. આજે પણ એમના દ્વારા સ્થાપિત લગભગ બધી પ્રમુખ સંસ્થાઓનાં કાર્યાલય એવા ઇલાકાઓમાં જ છે, જ્યાંની પ્રજાને એમની સૌથી વધુ જરૂરત છે. થોડા કચવાતા (ઊજળાં કપડાં પહેરેલાં હતાં ને !), થોડા ભયભર્યા, અમે બંને ઇન્ટાલી પહોંચ્યા.

ટ્રામ સ્ટોપ પર ઊતર્યા. સાથે મધર ટેરેસાનું પોસ્ટકાર્ડ તો હતું જ. સરનામું હતું. પણ અહીં મકાનોના નંબર અવ્યવસ્થિત છે. આસપાસ વેરાયેલી નાની, સાંકડી, સૂની ગલીઓ. અમારે પહોંચવાનું સ્થાન મુખ્ય સડકથી થોડી અંદરની બાજુએ હતું. એક ગલીને નાકે અમને વિચિત્ર નજરે જોઈ રહેલા ચારપાંચ 'મસ્તાન' મળ્યા.

લાપરવાહીપૂર્વક સિગારેટના ધુમાડાનાં ગૂંચળાં હવામાં ઉછાળતા હતા.

આ 'મસ્તાન' શબ્દને કલકત્તાવાસી બરાબર ઓળખે છે. એમનાં જીંથરાં ખભા સુધી ઝૂલતાં જ હતાં. બેકારી એમનો પેશો છે, ગુંડાગીરી એમનો ધર્મ. 'મસ્તાન' ટોળી પાસે જઈને મેં મધર ટેરેસાનું પોસ્ટકાર્ડ ધર્યું. ટોળીનો 'લીડર' બે પળ અમને ઉપરથી નીચે જોઈ રહ્યો - ચીડિયાઘરનાં પ્રાણીઓને જોતો હોય એમ. "માધરેર કાછે જાબેન ? આસુન આમાર સંગે. માએર બાડી દેખિયે દિચ્ચી." (મધર પાસે જવું છે ? આવો મારી સાથે, માનું મકાન તમને દેખાડી દઉં.)

હું અવાફ. સામાન્ય રસ્તો પૂછો તો પણ ગાળ બોલ્યા વિના વાત ન કરે એવો અજડ, અસંસ્કારી છોકરો અમને સાથે ચાલીને ઘર દેખાડવા આવતો હતો, એટલું જ નહિ, એક વિદેશી યુગોસ્લાવ સ્ત્રી માટે 'મા' જેવો બંગાળનો સન્માનવાચક શબ્દપ્રયોગ કરતો હતો ! નિર્વિવાદ, કંઈક એવું હતું જે 'બસ્તી'ની પ્રજાને મધર ટેરેસા પાસેથી મળ્યું હતું, જેને કારણે મધર પ્રતિ ભક્તિભાવ હતો.

અમે જે મકાનના દરવાજા પર આવી ઊભા તેના પર એક નાનું પાટિયું લટકતું હતું. એ સિવાય બીજી કોઈ જાહેરાત નહોતી. અહીં એક સંસ્થા ચાલી રહી છે જેની પ્રવૃત્તિઓએ દેશવ્યાપી ખ્યાતિ મેળવી છે, લોકઆદર પણ, એનો ઢંઢેરો સંભળાયો નહિ. એ સીધુંસાદું, આડંબરહીન મકાન બપોરની નીંદરમાં સૂઈ રહેલું હોય એવું લાગ્યું. આંગણમાં એક વૃક્ષ હતું ને એની લીલી ડાળીઓ દીવાલની આ પારથી દેખી શકાતી હતી. દરવાજા પર દોરડું લટકતું હતું. જહાંગીર બાદશાહનો ન્યાયઘંટ વગાડતા હોઈએ એમ દોરડું ખેંચવાનું. દોરડું ખેંચ્યો એટલે અંદર ઘંટડી રણકે. કદાચ, આવી મધ્યયુગીન વ્યવસ્થા આસપાસની પછાત અશિક્ષિત પ્રજાને સહુલિયતભરી થઈ પડે માટે કરી હશે. કદાચ તાજા જન્મેલા બાળકને કોઈ છાનાછપના પ્રહરે બંધ દરવાજા પર મૂકીને અદૃશ્ય થઈ જતી માની લજજા ઢાંકવા કરી હશે. મેં દોરડું ખેંચ્યું. બહુ જલદી જ બંધ બારણાં પાછળથી કોઈનાં આવતાં પગલાં સંભળાયાં.

'સિસ્ટર્સ ઓફ ચેરિટી' પહેરે છે એ બરછટ, જાડા, સફેદ કપડાની, બે બ્લુ પટ્ટીવાળી કિનારી ધરાવતી સાડી મધર ટેરેસાની સાધ્વીઓનું ઓળખચિહ્ન થઈ પડી છે. જે કમરામાં અમને ટેરેસાની એક 'નન' (સાધ્વી) બેસાડી ગઈ, એ ઓફિસનો કમરો હતો. મકાન જેવો જ આડંબરહીન. માત્ર આવશ્યક ખુરશીઓ, ટેબલ, દીવાલ પર લટકતા થોડા ચાર્ટ, એક ભીંત-ઘડિયાળ અને બે-પાંચ એવી બીજી પરચૂરણ વસ્તુઓ. મધર મેરી અને બાળ ઈસુનું એક રંગીન ચિત્ર અને સલીબ પર શહીદ થઈ ગયેલા જીસસની નાની કરુણ મૂર્તિ.

થોડી મિનિટોના ઇંતેજાર પછી મધર ટેરેસાનો પ્રવેશ. આ યુગોસ્લાવ મહિલાનો જીવતોજાગતો ચહેરો એના ફોટોગ્રાફોમાં દેખાય છે એવો જ હૂબહૂ છે : કપાળ સુધ્ધાં ઢાંકી દેતી પેલી બે બ્લુ પટ્ટીઓવાળી સાડી, ને આંખની કિનારીઓથી શરૂ થઈને નીચે ઊતરતી, હડપચી સુધી ફેલાઈ ગયેલી અસંખ્ય કરચલીઓ. એક

એક કરચલી જાણે કારુણ્યનો આલેખ બનીને આવી છે. પાતળા હોઠ, ને ઉપલા હોઠ પર કાળાશની આછી ઝાંચ. બે હોઠ વચ્ચે દેખાતા છૂટા છૂટા સફેદ દાંત. પ્રથમ મુલાકાતમાં જ વિશ્વાસ જીતી લેતું નિખાલસ સ્મિત. કિંતુ, મધર ટેરેસાના ચહેરા પરનું સૌથી નોંધપાત્ર અંગ છે આંખો. આ આંખોએ આર્દ્ર થઈને આજાર, અનાથ, ત્યક્ત અને નિઃસહાય સ્ત્રી-પુરુષોની વેદનાને આત્મસાત્ કરી છે.

1948ની એક સવારે મધર ટેરેસાએ હોસ્પિટલનાં પગથિયાં પર પડેલી એક લાચાર, રોગગ્રસ્ત સ્ત્રી જોઈ હતી. એ સ્ત્રીના હાથપગ પરનું માંસ ને ચામડી સડકની ગટરોમાં ફરતા ઉંદરો ને કોળ ચાવી ગયા હતા. મધર ટેરેસાની કરુણ આંખો હાલીચાલી ન શકતી એ સ્ત્રી પરથી ખસી ન શકી. ટેરેસાએ એ સ્ત્રીની શુશ્રૂષા કરી. સ્ત્રી બચી તો નહિ, બચાવી શકાઈ નહિ; પણ ભારતમાં વસી ગયેલી આ યુગોસ્લાવ સાધ્વીને બાકીનું જીવન દીનદુઃખીઓની સેવાર્થે ગાળી દેવાની બહુમૂલ્ય પ્રેરણા આપતી ગઈ. કદાચ, એ બદકિસ્મત સ્ત્રીના મૃત્યુનું આ સર્વોત્તમ સાર્થક પાસું છે.

સુદૂર યુગોસ્લાવિયામાં એક નાનું ગામ સ્કોપ્પે. મધર ટેરેસાની જન્મ તારીખ 27 ઓગસ્ટ, 1910. એમણે ભારતમાં ચાળીસ કરતાં વધુ વર્ષ ગુજાર્યાં છે. આલ્બેનિયન ખેડુ મા-બાપની દીકરી. આશ્ચર્ય એ વાતનું હતું કે કલકત્તા જેટલે દૂર આવીને વસવાનું એમને કેમ સૂઝ્યું ?

બાલિકા ટેરેસાને પ્રાથમિક શિક્ષણ ધર્મપ્રચારકો દ્વારા સંચાલિત એક શાળામાં મળ્યું. જે સંસ્થા આ સ્કૂલ ચલાવતી હતી તેણે કેટલાક જેસ્યુઈટ પાદરીઓને ધર્મપ્રચાર અર્થે છેક કલકત્તા સુધી મોકલ્યા હતા. કલકત્તાથી એમણે લખેલા પત્રો નાની ટેરેસાના વર્ગશિક્ષકે વાંચી સંભળાવ્યા. કલકત્તાનું વર્ણન હતું, કલકત્તાના લોકોની આર્થિક અને સામાજિક સ્થિતિ સંબંધી વિસ્તૃત જાણકારી હતી. વિદ્યાર્થીની ટેરેસાના દિલમાં ત્યારથી જ કલકત્તા જવાની એક તીવ્ર ઇચ્છા જાગી. અઢાર વર્ષની યુવા વયે ટેરેસાએ પોતાની સાધ્વી કારકિર્દીનો આરંભ આયર્લેન્ડના ડબ્લિન શહેરની એક શાળામાં શિક્ષિકાની નોકરી સ્વીકારીને કર્યો. શાળાના સંચાલકોએ ટેરેસાને બંગાળના દાર્જિલિંગ શહેરમાં મોકલવાની વ્યવસ્થા કરી આપી. થોડો સમય દાર્જિલિંગમાં રહ્યા પછી સિસ્ટર ટેરેસા કલકત્તામાં વસી ગઈ - હંમેશ માટે.

કલકત્તામાં પણ એમની કારકિર્દીનો આરંભ થાય છે શિક્ષિકા તરીકે. લોરેટો સ્કૂલમાં ટેરેસાએ ઘણાં વર્ષ વિદ્યાર્થીનીઓને ભૂગોળ શીખવી. પછી, એમની નિમણૂક સેન્ટ મેરીઝ હાઈસ્કૂલમાં પ્રિન્સિપલ તરીકે થઈ. એ દિવસોમાં જ પેલો નોંધપાત્ર બનાવ બન્યો. હોસ્પિટલના પ્રાંગણમાં પડેલી રુગણ સ્ત્રીની લાચાર અવસ્થા જોઈ ટેરેસાનું હૃદય દ્રવી ઊઠ્યું. એમણે પોપની મંજૂરી મેળવીને બે વર્ષમાં જ નિઃસહાય સ્ત્રીપુરુષોની સેવાર્થે ‘ધ મિશનરીઝ ઓફ ચેરિટી’ નામે સંસ્થા સ્થાપી. સેવાકાર્ય માટે આ જૈફ સ્ત્રીમાં આશ્ચર્યજનક ધગશ છે - એક એવો ઉત્સાહ છે જેના પર વધતી જતી ઉંમરની ભાગ્યે જ કોઈ અસર પડી દેખાય છે. ફલસ્વરૂપ, ‘મિશનરીઝ ઓફ

ચેરિટી’ની શાખાઓ કલકત્તાથી વિસ્તરતી દક્ષિણ અમેરિકામાં વેનેઝુએલાના કારાકાસ, શ્રીલંકાના કોલંબો, ઇટલીના રોમ, તાન્ઝાનિયાના ટાબોરા, ઓસ્ટ્રેલિયાના મેલબર્ન ને જોર્ડનના અમાન સુધી ફેલાઈ ચૂકી છે.

“ભોઓબાન આચ્છેન !” (ભગવાન છે !) - મારા એક પ્રશ્નના ઉત્તરમાં મધર ટેરેસાએ ખૂબ ભારપૂર્વક અને શ્રદ્ધાભર્યા સ્વરે કહેલું. ઈશ્વરીય શક્તિમાં પોતાની આ શ્રદ્ધાને પ્રતિપાદિત કરતાં મધર ટેરેસા હંમેશાં એ દાખલા આપે છે જે એમના જીવનમાં ખચીત બનતા રહ્યા છે. જ્યારે જ્યારે પૈસાની જરૂરત પડે છે ત્યારે ન જાણે ક્યાંથી અણધારી મદદ, અણધારી નાણાકીય ભેટ આવી જ પહોંચતી હોય છે. અને મધર ટેરેસાની સંસ્થાઓને દેશવિદેશથી, અને વિશેષે જે લોકો ખ્રિસ્તી ધર્મ નથી પાળતા એમના તરફથી, મોટી રકમો ગુપ્ત દાનમાં મળતી રહે છે.

આજે તો હવે મધર ટેરેસાને રાષ્ટ્રીય અને આંતરરાષ્ટ્રીય ઘણાં મૂલ્યવાન પારિતોષિક મળી ચૂક્યાં છે. કિંતુ ‘બસ્તી’ના ગરીબોની સેવા કરવા માટે જ્યારે મધર ટેરેસાએ સેન્ટ મેરીઝ હાઈસ્કૂલ છોડી ત્યારે એમની પાસે માત્ર પાંચ રૂપિયા હતા ! એ મૂડી પર શરૂ થયેલું સેવાકાર્ય આજે લાખોનું અનુદાન મેળવી શકે છે. જર્મની, ડેનમાર્ક, ઇંગ્લેન્ડ અને અમેરિકાનાં બાળકોએ પોતાને મળતા ખ્રિસ્તાખર્ચમાંથી નિયમિત રકમ બચાવીને મધરને મોકલી આપેલી. સેવાકાર્ય પાછળ લાખોનું ધન ખર્ચતી મધર ટેરેસાની સંસ્થાઓના કાર્યકરો, ‘સિસ્ટર્સ ઓફ ચેરિટી’ની સાધ્વીઓ, જે સાદાઈ અને કરકસરપૂર્વક જીવે છે એ પણ એક અનુકરણીય મિસાલ છે.

મધર ટેરેસાની સેવા-પ્રવૃત્તિઓનો ચાર્ટ જોવા યોગ્ય છે : 70 શાળાઓ, અને એ શાળાઓમાં, 6,000 કરતાં વધુ અનાથ બાળકોને શિક્ષણ અપાય છે; 260 દવાખાનાં, જેમાંથી પ્રતિ વર્ષ દશ લાખ જેટલા દરદી મફત યા મામૂલી કીમતે દાકતરી મદદ ને દવાદાડ પામે છે; કોઠ અને રક્તપિત્તનાં દરદીઓ માટેનાં 58 કેન્દ્ર, જેમાં આશરે 47,000 રુગણ સ્ત્રી-પુરુષોનો વસવાટ છે; 25 શિશુભવનો, જેમાં માનસિક રોગોથી પીડાતાં 1200 જેટલાં બાળકોની સારસંભાળ લેવાય છે; અને 25 એવાં કેન્દ્ર, જે પ્રતિ વર્ષ લગભગ 5,000 જેટલાં મૃતપ્રાય કે અસાધ્ય રોગોથી પીડાતાં ગરીબોની શુશ્રૂષા કરે છે.

લલિતકુમાર બક્ષી

[‘કુમાર’ માસિક : 1975]

કાવ્ય નામને યોગ્ય કૃતિ માત્ર એક જ વાચનમાં સમાપ્ત થતી નથી. પ્રત્યેક પુનર્વાચને જાણે કાવ્યનાં નવાં નવાં રસરહસ્યો ઊઘડતાં જાય છે. શતદલ પદ્મની જેમ જાણે કાવ્ય વિકસતું જાય છે.

વિનોદ અધ્વર્યુ

મારે જાણવું છે

દુનિયા આખીમાં મારે છે
ઘણું ઘણું જોવાનું,
અહીંયાં બેસી રે'તાં મારે
શું શું નહિ ખોવાનું !
ધરતીનો છેડો છે ક્યાં ને
સૂરજ આવે ક્યાંથી ?
કોયલ કાળી, પોપટ લીલો,
બગલો ધોળો શાથી ?
શિયાળે ઠંડી છે શાને ?
ગરમી કેમ ઉનાળે ?
ચોમાસામાં ગાજવીજ શેં ?
તણખો શાથી બાળે ?
આવું આવું ઘણુંક મારે
ભણવાનું હજી બાકી,
લીલી કેરી પીળી પડતાં
કેમ મનાતી પાકી ?
ચાર પગે કેમ પશુઓ ચાલે ?
પંખીને કેમ પાંખો ?
આવી દુનિયા જોવા મુજને
દીધી કોણે આંખો ?
ઝીણાભાઈ દેસાઈ, 'સ્નેહરશ્મિ'

આ પણ પસાર થઈ જશે...

અનુકૂળતામાં, સુખમાં જ્યારે છકી જવાય અને પ્રતિકૂળતામાં, દુખમાં જ્યારે ગભરાઈ જવાય ત્યારે સમતુલા અને સમભાવ જાળવવા એમ વિચારજો કે આ પણ પસાર થઈ જશે.

સર્વ સ્થિતિમાં, સુખમાં કે દુખમાં, ધનિક અવસ્થામાં કે નિર્ધન અવસ્થામાં, રોગી સ્થિતિમાં કે નિરોગી સ્થિતિમાં, પ્રશંસા પામતા હો ત્યારે કે તિરસ્કૃત થતા હો ત્યારે, લાભ થતો હોય ત્યારે કે ખોટ જતી હોય ત્યારે આ એક જ સૂત્ર પર દષ્ટિ રાખજો કે, આ પણ પસાર થઈ જશે.

['ઝરૂખે દીવા' પુસ્તક]

સ્વાધીનોનું ગીત

સ્વાધીન અજય છે ભોમ અમારી,
મુક્ત અજય અમ સરિતાતીર;
ગિરિગહ્વર ને ખીણ-કોતરો,
મુક્ત સદા અમ સાગર-નીર !
[વૃન્દ] સ્વાધીન ! અમે સ્વાધીન ! સદા સ્વાધીન !
અમે સૌ ઉન્નત-શિર;
મુક્ત અભય છે ભોમ અમારી,
મુક્ત અભય અમ વહે સમીર.
વિશાળ ગૌચર ધણ અમ વિહરે,
મત્ત મુક્ત અમ ગોપી-ગોપ;
ભર્યા ભર્યા ખેતર અમ વિલસે,
મુક્ત નભે લહેરંતા રોપ !
[વૃન્દ] સ્વાધીન ! અમે સ્વાધીન ! સદા સ્વાધીન !
સ્વાધીન ખડાં અમ ઘર જહીં રૂડાં,
જ્યાં સ્વાધીન સુખી સંસાર;
મુક્ત જહીં અમ મા-વહુ-બેટી,
ખેલે મુક્ત જહીં અમ બાળ !
[વૃન્દ] સ્વાધીન ! અમે સ્વાધીન ! સદા સ્વાધીન !ooo
પડે નજર એ પર જે ઝેરી,
ખાતી તે અહીં મોત-પછાડ;
ઊભા સંત્રી અમે સદા જ્યાં,
હિમગિરિ સરખા માનવ-પછાડ !
[વૃન્દ] સ્વાધીન ! અમે સ્વાધીન ! સદા સ્વાધીન !
વંદન હો આ મુક્ત હવાને,
વંદન હો તુજને મા-ભોમ !
અમો જીવતાં મુક્ત તું નિત હો !
મુક્ત નભે જ્યાં સૂરજ-સોમ !
ઝીણાભાઈ દેસાઈ, 'સ્નેહરશ્મિ'
['પનઘટ' પુસ્તક]

પ્રયત્ન કરવામાં હું કદી થાકું, સુખની એકાદ ક્ષણને વળગી રહેવા લલચાઉં, તો હું મરેલો જ છું. ઠરીઠામ બેસી જવાનું મને કદી મન થાય, તો હું ગુલામ જ છું. સ્વતંત્રતા કાજે રોજેરોજ લડી લેવા અને ફરીફરીને તેને જીતવા જે સમર્થ હોય, તેઓ જ એને પાત્ર છે.

જોહાન ગયટે

અંતિમ છબી

વીસમી સદીની કેટલીક સૌથી વધુ વિખ્યાત તસવીરો જગત સમક્ષ રજૂ કરનાર અમેરિકન સામયિક 'લાઇફ'ની જિંદગી 2002માં 66 વરસની વયે પૂરી થઈ. પ્રખ્યાત અમેરિકન અઠવાડિક 'ટાઇમ'ના સ્થાપક હેન્રી લ્યુસે 1936માં 'લાઇફ' શરૂ કરેલું તે વાચકો "જીવનને જોઈ શકે, દુનિયાને જોઈ શકે" એ માટે. સદીના પાંચમા ને છઠ્ઠા દાયકાના એના સુવર્ણકાળ દરમ્યાન 'લાઇફ' અઠવાડિક 85 લાખ નકલો મારફત અમેરિકનોને એમનાં ગામ-શહેરની બહારના વિશ્વ સાથે ઉત્તમ છબીકલા મારફત પરિચય કરાવતું હતું. અંતિમકાળ દરમ્યાન તેનો ફેલાવો 16 લાખ પર આવી ગયેલો, તેટલો પણ પોતે ધરાવી શકે તો મોટા ભાગનાં સામયિકોના તંત્રીઓ પારાવાર સુખ અનુભવે. અને છેવટ લગી 'લાઇફ' નજીવો પણ નફો કરતું રહેલું. પરંતુ એના માલિકો માટે તે પૂરતો નહોતો.

એક જમાનો હતો જ્યારે માત્ર અમેરિકનો જ નહીં પણ ભારત સહિત અનેક દેશના રસિકો છબીઓથી છલકાતા 'લાઇફ'ના અંકની આતુરતાથી રાહ જોતા. દુનિયાના કેટલાક ઉત્તમ ફોટોગ્રાફરોએ લીધેલી દુષ્પ્રાપ્ય તસવીરો જગતના ચાહે તે ભાગમાંથી તુરતોતરત મેળવીને તેનું પ્રથમ પ્રકાશન કરવાનો જશ લેવા ત્યારે લાખોનો ખર્ચ કરતાં 'લાઇફ' ખચકાતું નહીં. ચર્ચિતની અંતિમ યાત્રાની છબીઓ 'લાઇફ'નો અંક યંત્ર પર ચડવાની છેલ્લી ઘડીએ પણ પહોંચી શકે તે માટે એક ખાસ વિમાન ભાડે કરવામાં આવેલું ને કેમેરાની ફિલ્મ 'ડેવલપ' કરવાનો સરંજામ પણ તેમાં હાજર રાખવામાં આવેલો. હેમિંગ્વેની નવલકથા 'ઓલ્ડ મેન એન્ડ ધ સી' જેવાં પુસ્તકોનું પ્રથમ પ્રકાશન પોતાના અંકમાં કરવા માટે 'લાઇફ' લખલૂટ દામ ચૂકવતું. એ દિશામાં 'લાઇફ'ની મહત્ત્વાકાંક્ષાઓ નાનીસૂની નહોતી. જર્મન વિમાનોના અવિરત બૌંબમારાથી મહાનગરી લંડનમાં ફાટી નીકળતી અગણિત આગોને ઠારવા કાજે પાણી બચાવવા પોતાના બાથ-ટબમાં ઓછું પાણી ભરવાની સૂચના નાગરિકોને આપવામાં આવી, ત્યારે અમેરિકન તંત્રીએ 'લાઇફ'ના લંડન ખાતેના પ્રતિનિધિને સંદેશો મોકલેલો કે, "બાર્કિંગેમ મહેલના બાથ-ટબમાં રાજા જોર્જ છઠ્ઠાની છબી તાબડતોબ મોકલાવો." પણ એ કામગીરી તો 'લાઇફ'ના ચતુર પત્રકારોથી પણ બજાવી શકાઈ નહોતી.

'લાઇફ'ની વિશિષ્ટતા એની છબીઓ હતી. પણ ટેલિવિઝન આવ્યું પછી એનો ફેલાવો ઘટવા લાગ્યો, અને 1972માં 'લાઇફ'નું પ્રથમ અવસાન થયું. છ વરસ પછી અઠવાડિકને બદલે માસિક તરીકે તેનો નવો અવતાર થયો, ત્યારે એનું કદ પણ નાનું બન્યું. તેમ છતાં એનો વિકાસ ન થયો, પરિણામે જાહેરખબરો મળતી ઓછી થઈ.

'લાઇફ'ના અંતિમ અંકના પૂંઠા ઉપર તેના પ્રથમ અંકના પૂંઠાનું સ્મરણ કરાવતી છબી હતી. ત્યારે એક દાક્તરના હાથમાં તાજું જન્મેલું બાળક હતું ને તેનું

શીર્ષક હતું : 'લાઇફ બિગીન્સ' : જીવનનો આરંભ. આ વખતે જાતજાતની નળીઓથી વીંટળાયેલા શિશુની તસવીર હતી.

ડેમિયન વ્હીટવર્થ

['ટાઇમ્સ' (લંડન) દૈનિક : 2003]

તા. ૦૦ 2004માં સમાચાર આવ્યા છે કે 'લાઇફ'નો નવો અવતાર થયો છે. મુખ્ય અમેરિકન અખબારોમાં એક પૂર્તિરૂપે હવે તે દર શુક્રવારે મૂકવામાં આવશે. એ પૂર્તિની સવા કરોડ જેટલી નકલો શરૂઆતમાં છપાશે.

બળતા બપોરમાં

બળતા બપોરમાં,
વાતા વંટોળમાં;
રાયણની કોકડી ખઈ,
હાં રે અમે વનમાં ભટકતાં ભઈ !

બળતા બપોરમાં,
વાતા વંટોળમાં;
કેરી કપુરિયાં ખઈ,
હાં રે અમે વનમાં ભટકતાં ભઈ !

બળતા બપોરમાં,
વાતા વંટોળમાં;
વડલાને છાંયડે,
ખાતા'તાં રોટલો ને દહીં !
હાં રે અમે વનમાં ભટકતાં ભઈ !

બળતા બપોરમાં,
વાતા વંટોળમાં;
વડલાને છાંયડે,
ગાયો ચરાવતા ભઈ !
હાં રે અમે નાના ગોવાળિયા થઈ !ooo

હું એક એવા મનુષ્યનો શિષ્ય છું કે જે શ્રેષ્ઠમાં શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણ હોવા છતાં, કેટલાય દિવસ સુધી અડધી રાતે ઊઠીને ભંગીને ઘેર જઈ છાનામાના તેનું સંડાસ સાફ કરી આવતા હતા.

સ્વામી વિવેકાનંદ

‘રચ્યા છે રૂડા છંદ દલપત્તરામ’

1998નું વર્ષ દલપતરામ કવિની મૃત્યુશતાબ્દીનું વર્ષ હતું. કવિના અવસાન પછી એક સો વર્ષમાં ગુજરાતી કવિતા ક્યાંની ક્યાં પહોંચી છે. તેમ છતાં, અર્વાચીનયુગના આરંભમાં દલપતરામ એવા કવિ થઈ ગયા છે જેમનું નામ ગુજરાતી ‘ભાષામાં ઓગળી ગયું છે’, એવી પ્રતીતિ થયા કરે છે. દલપતરામનું નામ ભાષામાં ઓગળી જવાનું એક કારણ તેમણે ‘હોપ વાચનમાળા’ માટે રચેલાં કાવ્યો છે. દલપતરામની કેટલીક કાવ્યરચનાઓ વિદ્યાર્થીકાળમાં જેમને ભણવામાં આવેલી હશે, તેમાંથી મારી જેમ અનેકોને હજીય લગભગ કંઈસ્થ હશે.

ગુજરાતી ભાષાના પ્રેમી અંગ્રેજ ન્યાયાધીશ ફોર્બ્સ અને દલપતરામની મૈત્રી ગુજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસમાં એક અનન્ય ને ઉજ્જવળ પ્રકરણ છે. ફોર્બ્સની પ્રેરણાથી 1848માં સ્થપાયેલ ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી (હાલની ગુજરાત વિદ્યાસભા) સાથે યુવાન દલપતરામ જોડાયા અને જોતજોતામાં એને ગુજરાતી ભાષાસાહિત્યની પ્રવૃત્તિનું કેન્દ્ર બનાવી અમદાવાદ શહેરના પ્રતિષ્ઠિત નાગરિકોને એ સંસ્થામાં રસ લેતા કર્યા.

ભોળાભાઈ પટેલ

[‘ચૂંટેલી કવિતા : દલપતરામ’ પુસ્તક : 2002]

આસપાસ આકાશમાં, અંતરમાં આભાસ,
ઘાસચાસની પાસ પણ વિશ્વપતિનો વાસ.
ભોંયમાં પેસી ભોંયરે, કરીએ કાંઈ વાત,
ઘડીએ મનમાં ઘાટ તે, જાણે જગનો તાત.
ખાલી જગા ખોળીએ કણી મૂકવા કામ,
ક્યાંએ જગકર્તા વિના ઠાલું ન મળે ઠામ.

અરે ન કીધાં ફૂલ કેમ આંબે,
ક્યાં વળી કંટક શા ગુલાબે ?
સુલોચનાને શિર અંધ સ્વામી,
ખરે વિદાતા, તુજ કૃત્ય ખામી !

મરતાં સુધી મટે નહીં, પડી ટેવ પ્રખ્યાત;
ફાટે પણ ફીટે નહીં, પડી પટોળે ભાત.ooo

વસુધા અને વિદ્યા વિશે વિવિધ રસોનો વાસ;
આંબો ચૂસે મિષ્ટ રસ, લે આંબલી ખટાસ.

ભણતાં પંડિત નીપજે, લખતાં લહિયો થાય;
ચચ્ચાર ગાઉ ચાલતાં લાંબો પંથ કપાય.ooo
ફૂલા ઉપરના કંઈ જ પાકા કાળા પાંજા,
દોરડીએ છેદાય છે, એ લેવું અંધાણ.

એક ટેક અચ્ચે ચડે, લડે લઈને લાગ;
રિપુદળ પર તૂટી પડે, પાછો ન ધરે પાગ.ooo
દાખે દલપતરામ, શૂર તે કહીયે શાનો;
હરખ ન ઊપજ્યો હોય શુણ્ણી રવ રણશિંગાનો.

દલપતરામ કવિ

ખિસકોલી

રામ બાંધે સાગરને સેતુ ખિસકોલી
જાણે લંકાનો કો પ્રલયકેતુ ખિસકોલી
કપિ પર્વત ઉપાડી લાવે કાંધે ખિસકોલી
કપિ સેતુ દિવસરાત બાંધે ખિસકોલી
એક નાની-શી આમતેમ ફૂંદે ખિસકોલી
કાંઠો સિન્ધુનો આખો દિ ખૂંદે ખિસકોલી
જરા વેળુમાં જઈ એ આળોટી ખિસકોલી
જઈ ખંખેરી સેતુએ રજોટી ખિસકોલી
સહુ વાનર ને રીંછ હસે જોઈ ખિસકોલી
ઘણો દરિયો પૂરવાની વાલામોઈ ખિસકોલી
જોઈ ગમ્મત ત્યાં રામ આવી જુએ ખિસકોલી
આંખે હરખનું આંસુ એક લુએ ખિસકોલી
મારો સૌથી નાનેરો સૈનિક તું ખિસકોલી
હવે પામીશ સીતાને ખચીત હું ખિસકોલી
એમ કહીને પસવારી હાથ મીઠે ખિસકોલી
પામી પટ્ટા તે દા’ડાથી પીઠે ખિસકોલી

ઉમાશંકર જોશી

ખિસકોલી

તું અહીંયાં રમવા આવ, મજાની ખિસકોલી !
તું દોડ, તને દઉં દાવ, મજાની ખિસકોલી !
તું કેવી હસે ને રમે, મજાની ખિસકોલી !
તારા કૂદકા તો બહુ ગમે, મજાની ખિસકોલી !
તું જ્યારે ખિલખિલ ગાય, મજાની ખિસકોલી !
તારી પૂંછડી ઊંચી થાય, મજાની ખિસકોલી !
તારે અંગે સુંદર પટા, મજાની ખિસકોલી !
તારી ખાવાની શી છટા, મજાની ખિસકોલી !
તું ઝાડે ઝાડે ચડે, મજાની ખિસકોલી !
કહે, કેવી મજા ત્યાં પડે, મજાની ખિસકોલી !
બહુ ચંચળ તારી જાત, મજાની ખિસકોલી !
તું ઉંદરભાઈની નાત, મજાની ખિસકોલી !

ત્રિભુવન વ્યાસ

યોગ્યતા

કવિ દયારામની ખ્યાતિ થયા પછી ડભોઈના કોઈ નાગરે એમને કન્યા આપવા તૈયારી બતાવી. કવિએ કહેવડાવ્યું : “ખેં તો કિંદાડાનું કૃષ્ણ જોડે લગ્ન કરી મૂક્યું છે.” નર્મદાના ઘાટ ઉપર શિષ્ય સાથે કવિ ભજન કરતા હતા. ગાયકવાડનો જનાનો જતો હતો. તેણે ભેટ ધરી. કવિએ લેવાની ના પાડી. “આપનારની યોગ્યતા જોયા વગર અમે કાંઈ લેતા નથી.”

જનાનાએ પડદો દૂર કર્યો, ત્યારે રાજી થઈને પોતાના શિષ્ય નારણને દસ મહોર અપાવી.

ઉમાશંકર જોશી

‘બાપા’નું બિરુદ

હરિજનસેવા અને આદિવાસીઓની ઉન્નતિ ઉપરાંત એક બીજું ઉત્તમ કામ ઠક્કરબાપાએ કર્યું તે અનન્ય નિષ્ઠાવાન કાર્યકર્તા તૈયાર કરવાનું. યુવાનોને પોતાના કામમાં ખેંચી, કડક શાસન દ્વારા એમને સેવાની તાલીમ આપી, અને સાથોસાથ પુત્રવત્ પ્રેમ કરીને ‘બાપા’નું બિરુદ મેળવ્યું.

વનમાળા દેસાઈ

આબુનું વર્ણન

ભલો દૂરથી દેખતાં દિલ આવ્યો,
ચઢી જેમ આકાશમાં મેહ આવ્યો;
દીસે કુંડનો દેવતા બીજ જેવો,
દીકો આજ આબુ ગિરિરાજ એવો.
તિથી પૂનમે શોભિયા સાંજ ટાણે,
બન્યા ઘંટ બે સૂર્ય ને સોમ જાણે;
દીપે દેવ હાથી કહે કોઈ કેવો,
દીકો આજ આબુ ગિરિરાજ એવો.
કદી ઉપરે જૈ જુઓ આંખ ફાડી,
ઝૂકી ઝાડનાં ઠુંડની ઝાઝી ઝાડી;
મહા સ્વાદુ માગ્યો મળે મિષ્ટ મેવો.
દીકો આજ આબુ ગિરિરાજ એવો.
દિસે વાઘ ને વાંદરા સિંહ હર્ષા,
ઝરે નિર્મળા નિરનાં નિત્ય ઝર્ષા;
શીળો ને સુગંધી વહે વાયુ તેવો,
દીકો આજ આબુ ગિરિરાજ એવો.૦૦૦
તહાં તેર ગાઉતણે તો તળાવે,
પિવા ગામ અગીયારના લોક આવે;
જહાં જેઠ માસે ન દીસે પ્રસેવો,
દીકો આજ આબુ ગિરિરાજ એવો.૦૦૦
દલપતરામ કવિ

ઊંટ કહે

ઊંટ કહે આ સભામાં વાંકાં અંગવાળાં ભૂંડાં,
ભૂતળમાં પક્ષીઓ ને પશુઓ અપાર છે;
બગલાની ડોક વાંકી, પોપટની ચાંચ વાંકી,
ફૂતરાની પૂંછડીનો વાંકો વિસ્તાર છે.
વારણની સૂંઢ વાંકી, વાઘના છે નખ વાંકા,
ભેંસને તો શિર વાંકાં શીંગડાંનો ભાર છે;
સાંભળી શિયાળ બોલ્યો દાખે દલપતરામ,
અન્યનું તો એક વાંકું આપનાં અઢાર છે.

દલપતરામ કવિ

પિતાની સેવા

છડો હું હતો છોકરો છેક છોટો,
પિતા પાળી પોષી મને કીધ મોટો.
રૂડી રીતથી રાખતા રાજી રાજી,
ભલા કેમ આભાર ભૂલું પિતાજી.

ચડી છાતીએ જે ઘડી મૂછ તાણી,
કદી અંતરે રીસ આપે ન આણી;
કહું મેં મુખે તે કર્યું હાજી હાજી,
ભલા કેમ આભાર ભૂલું પિતાજી.

મને સારી શિક્ષા શિખાવી સુધાર્યો,
વળી આપી વિદ્યા વિવેકે વધાર્યો;
ભલી વાતના ભેદ સીધા દીધાજી,
ભલા કેમ આભાર ભૂલું પિતાજી.

કદી કોટી કોટી સહી કષ્ટ કાયા,
મને છાતીમાં લે કરી છત્રછાયા;
અતિ પ્રાણથી પ્યાર જે આણતાજી,
ભલા કેમ આભાર ભૂલું પિતાજી.

મને દેખી અત્યંત આનંદ લેતા,
મુખે માગી વસ્તુ મને લાવી દેતા;
પૂરો પાડ તે તો ભૂલે પુત્ર પાજી,
ભલા કેમ આભાર ભૂલું પિતાજી.

વડા વાંકમાં આવું તો રાંક જાણી,
દીધો દંડ દેતાં દયા દિલ આણી;
તજી સ્નેહ દેહે ન દીધી પીડાજી,
ભલા કેમ આભાર ભૂલું પિતાજી.

ભણાવી ગણાવી કીધો ભાગ્યશાળી,
તથા તુચ્છ જેવી ભૂરી ટેવ ટાળી;
જનો મધ્ય જેથી રહી કીર્તિ ગાજી,
ભલા કેમ આભાર ભૂલું પિતાજી.

લીધો લાવ ને લૈશ જે લાવ સારો,
ગણું ગુણ હું તાત તે તો તમારો,
સદા સુખ સારુ ઉપાયો સજ્યાજી
ભલા કેમ આભાર ભૂલું પિતાજી.

મને નિર્જતા નેત્રમાં નીર લાવી,
લઈ દાબતા છાતી સાથે લગાવી;
મુખે બોલતા બોલ મીઠા મીઠાજી,
ભલા કેમ આભાર ભૂલું પિતાજી.

હતો ભાળ હું આજ સુધી અજાણ્યો,
ઉરે આપનો ગુણ એકે ન આજ્યો;
હવે હું થયો જાણીતો આજ આ જી,
ભલા કેમ આભાર ભૂલું પિતાજી.

જગંનાથજી જીવતો રાખશે જો,
હયાતી તમારી અમારી હશે જો;
કરું સેવના દિલ સાથે સદાજી,
ભલા કેમ આભાર ભૂલું પિતાજી.૦૦૦

દલપતરામ કવિ

માનો ગુણ

હતો હું સૂતો પારણે પુત્ર નાનો,
રડું છેક તો રાખતું કોણ છાનો;
મને દુખી દેખી દુખી કોણ થાતું,
મહા હેતવાળી દયાળી જ મા તું.

સૂકામાં સુવાડે ભીને પોઢી પોતે,
પીડા પામું પંડે તજે સ્વાદ તો તે;
મને સુખ માટે કદુ કોણ ખાતું,
મહા હેતવાળી દયાળી જ મા તું.

લઈ છાતી સાથે બચી કોણ લેતું,
તજી તાજું ખાજું મને કોણ દેતું;
મને કોણ મીઠાં મુખે ગીત ગાતું,
મહા હેતવાળી દયાળી જ મા તું.

પડું કે ખડું તો ખમા આણી વાણી,
પડે પાંપણે પ્રેમનાં પૂર પાણી;
પછી કોણ પોતાતણું દૂધ પાતું,
મહા હેતવાળી દયાળી જ મા તું.૦૦૦

તથા આજ તારું હજી હેત તેવું,
જળે માછલીનું જડવું હેત જેવું;

ગણિતે ગણ્યાથી નથી તે ગણાતું,
મહા હેતવાળી દયાળી જ મા તું.
અરે એ બધું શું ભવું જૈશ ભૂલી,
લીધી ચાકરી આકરી જે અમૂલી;
સદા દાસ થૈ વાળી આપીશ સાદું,
મહા હેતવાળી દયાળી જ મા તું.
અરે દેવના દેવ આનંદ દાતા,
મને ગુણ જેવો કરે મારી માતા;
સમો વાળવા જોગ દેજે સદા તું,
મહા હેતવાળી દયાળી જ મા તું.

દલપતરામ કવિ

લઈ જા

અસત્યો માંહેથી, પ્રભુ ! પરમ સત્યે તું લઈ જા,
ઊંડા અંધારેથી, પ્રભુ ! પરમ તેજે તું લઈ જા;
મહામૃત્યુમાંથી અમૃત સમીપે, નાથ ! લઈ જા,
તું-હીણો હું છું તો તુજ દરસનાં દાન દઈ જા.ooo

ન્યાનાલાલ કવિ

પ્રાર્થના - પણ ઉત્તમ કાવ્ય

પ્રાર્થનાની રચના કાવ્યકોટિએ પહોંચી હોય એવું કોઈકોઈ વાર બને છે, ત્યારે આનંદનો પાર રહેતો નથી. સરકારી વાચનમાળાની સાતમી ચોપડીમાં પહેલી જ કવિતા ન્યાનાલાલની હતી. તેની આ કડીની એક મોટી વિશેષતા એ છે કે તેમાં કવિશ્રીની એક નોંધપાત્ર શક્તિ પ્રગટ થાય છે. પ્રાચીન સંસ્કૃત ભાવના-ઉદ્ગારોનો મર્મ ભાવવાહી રીતે ગુજરાતીમાં લઈ આવવાની ન્યાનાલાલની શક્તિ અજોડ છે. આ કડીમાં ‘ઉપનિષદ’ની પ્રસિદ્ધ પ્રાર્થના - ‘અસતો મા સદ્ ગમય । તમસો મા જ્યોતિર્ગમય । મૃત્યોર્માન્મૃતં ગમય । - સહજ રીતે ઊતરી આવે છે, મૂળના ઉદ્ગારોની ઊંડી તીવ્રતા સાથે. વાચનમાળામાં જોડકણાં જેવું પદ નહીં, પણ સાચી કવિતા આપવી જોઈએ, જેથી ઉત્તમ સંસ્કાર બાળકને મળે. પ્રાર્થના હોય તો તે પણ, ઉત્તમ પ્રકૃતિકાવ્ય હોય એ રીતે, ઉત્તમ પ્રાર્થનાકાવ્ય હોવું જોઈએ. બાળપણમાં મળેલી પ્રાર્થનાઓના સંસ્કાર જીવનભરનું ભાથું બની રહે છે એટલે તો ખાસ.

ઉમાશંકર જોશી

આસમાનમાંથી ટપકી પડી છે ?

આજની પરિસ્થિતિનો ઉકેલ અમારી પાસે છે, એવું કહેનારાઓ ઘણા છે; પણ આ પરિસ્થિતિ માટે સૌથી વધુ જવાબદાર આપણે સામાન્ય નાગરિકો છીએ, એવું કોઈ કહેતું નથી. એક મારા સિવાયના બીજા બધા બૂરાઈ માટે જવાબદાર છે, એમ સૌ કોઈ કહે છે; અને છેવટે તો તે જવાબદારી ઈશ્વર ઉપર પણ નાખી દેવામાં આવે છે. નેતાઓને ભય લાગે છે કે જો તેઓ જનતાને જવાબદાર ગણાવશે તો પોતે નેતા નહિ રહે. આજની મોટી મુશ્કેલી એ છે કે જનતાને નિસ્પૃહ રીતે તેની જવાબદારી બતાવનાર કોઈ નથી.

“તમારી મુશ્કેલીઓનો ઉકેલ અમારી પાસે છે,” એવું કહેનારાઓનો ભરોસો કરશો નહીં - પછી તે કહેનાર ગમે તે હોય, સર્વોદયવાળા પણ ભલે હોય. તમારી પરિસ્થિતિ જે બદલશે, તે તમારા ઉપર કાબૂ પણ ધરાવતો થશે. તેના ન્યાયા તમારે નાચવું પડશે.

આજે સામાન્ય નાગરિક ફરિયાદ કરે છે, પણ બધી મુશ્કેલીઓનો ઉકેલ લાવવાની લગની તેને નથી. દરેકને ફિક્કર છે એટલી જ કે “મારી” મુશ્કેલી મટવી જોઈએ. દરેક પોતાનું જ વિચારે છે, બીજાની મુશ્કેલીની તેને કાંઈ પડી નથી. વેપારી, ગ્રાહક, ઉત્પાદક સૌ કોઈ પોતપોતાની વાત જ આગળ કરતા હોય છે; “આપણે બધા” મળીને મુશ્કેલીઓ દૂર કરીએ, એમ કોઈ વિચારતું નથી.

આજની પરિસ્થિતિમાં એક ગંભીર બાબત ભ્રષ્ટાચારની છે. આપણી સાર્વજનિક સંસ્થાઓમાંથી એવી કેટલી હશે કે જેમાં હિસાબ વિશે એકબીજા ઉપર આરોપ ન મુકાતા હોય ? સંસ્થા છોડતી વખતે છોડવાવાળો પવિત્ર, અને તેમાં રહેવાવાળા બધા ભ્રષ્ટ ને નાલાયક ! તેવી જ રીતે સરકારમાં. પણ સરકાર નાલાયક હોય, તો તે ત્યાં છે જ કેમ ? તે કાંઈ આસમાનમાંથી ટપકી પડી નથી ને ? તમારા જ મતથી એ ત્યાં આવી છે. કદાચ પૈસાથી વોટ ખરીદીને આવી હશે, તો પૈસા લઈને વોટ વેચનારા પોતે જ પહેલાં તો ભ્રષ્ટ થઈ ગયાને !

દાદા ધર્માધિકારી

God grows weary of great kingdoms,
but never of little flowers.

પરમેશ્વર મોટાં મોટાં સામ્રાજ્યોથી વાજ આવી જાય છે,
પણ નાનકડાં ફૂલોથી કદી કંટાળતો નથી.

રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર (અનુ. નગીનદાસ પારેખ)

આંદોલનો

દરેક આંદોલનમાં અમુક ભ્રમની આવશ્યકતા હોય છે. આપણે જાણીએ છીએ કે 1947 સુધી ગાંધીજીને પણ એવો ભ્રમ રાખવો પડેલો કે, મારું આંદોલન એક અહિંસક આંદોલન છે. અસલમાં એ એવું અહિંસક હતું નહીં. મને યાદ છે, અસહકારના વખતમાં એવાં એવાં ભાષણો થતાં કે સ્વરાજ્ય આવશે ત્યારે આપણે ડાયરને ખોળી કાઢીશું, એને ગરદન સુધી જમીનમાં દાટીશું અને ચારેકોરની જમીન ટીપીને પાકી કરીશું ! આવાં આવાં ભાષણો મારી અધ્યક્ષતામાં થયાં છે ! છતાં ગાંધીજીને એમ માનવું પડ્યું કે ભારતમાં લોકો અહિંસક આંદોલન કરી રહ્યા છે.

આ સ્થિતિ હતી. તેમ છતાંયે કેટલું બધું પરિણામ આવ્યું ! ગાંધીજીની પોતાની અહિંસા પાકી હતી. પ્રતિપક્ષી પણ આપણા વિશે શંકા ન કરે, એ અહિંસાની કસોટી છે. એક વાર તિલકની પુણ્યતિથિએ 'કેસરી'માં એક લેખ લખાયેલો. તેમાં એમ લખ્યું હતું કે તિલક ગાંધી કરતાં શ્રેષ્ઠ હતા, કારણ કે અંગ્રેજો તિલકનો વિશ્વાસ નહોતા કરી શકતા, જ્યારે અંગ્રેજ વાઇસરોય પણ ગાંધીની ગોદમાં સુખે સૂઈ શકતો. લેખકે માન્યું હશે કે પોતે તિલકની તારીફ કરી રહ્યો છે. પણ હકીકતમાં એ ગાંધીની મહત્તા હતી કે વાઇસરોયને પણ એટલો વિશ્વાસ હતો કે, આ ગાંધી મારા રાજ્યને સમાપ્ત કરવા માગે છે, તેમ છતાં એની હાજરીમાં હું એકલો પણ નિશ્ચિત રહી શકું છું. કેમ કે વખત આવ્યે પોતાનો જાન આપીને ય એ મારું રક્ષણ કરશે. તો આપણા લોકોના અહિંસાના ઢોંગમાંથીયે આટલું નીકળ્યું !

1920થી આજ સુધીનાં બધાં આંદોલનોમાં જોવા એમ મળે છે કે હજી છેલ્લો માણસ તો ચિત્રમાં જ નથી આવી શક્યો. સમાજમાં જે પ્રતિષ્ઠિત છે, તેની સહાયતા સુલભ હોવાથી તે લઈને આપણે લોકો બધાં આંદોલન ચલાવતાં રહીએ છીએ. પણ આ નહીં ચાલે. નવો રસ્તો ખોલવો પડશે.

એક વાર હું અલ્લાહાબાદ સ્ટેશને રાતે બાર વાગે ઊતર્યો. મારે પાંચ માઈલ દૂર જવાનું હતું. રિક્ષામાં બેઠો. રસ્તે કોઈ ચકલુંય ફરકતું નહોતું. માણસના મનમાં જ્યારે બીક હોય છે ત્યારે તે કાં તો ગીત ગણગણવા માંડે છે, કાં વાત કરવા લાગી જાય છે. મેં પણ રિક્ષાવાળા સાથે વાતચીત શરૂ કરી, પરંતુ એ મારો વા'લો ઝાઝું બોલે નહીં. એક એક શબ્દમાં જ ઉત્તર આપીને પતાવે. આખરે મેં એને પૂછ્યું કે, ભાઈ, હું આટલા વખતથી તને સવાલો પૂછી રહ્યો છું, પણ તું કાંઈ જ જવાબ નથી આપતો, તે શી વાત છે ? કંઈ વિચારમાં છે કે શું ? ત્યારે બોલ્યો કે, બાબુજી, જવા દો ને ! કહીશ તો તમે નારાજ થશો. મેં કહ્યું, ના, ના, કહે ! ત્યારે એ બોલ્યો, બાબુજી, હું એમ વિચારી રહ્યો છું કે એવો વખત ક્યારે આવશે જ્યારે હું રિક્ષામાં બેઠો હોઈશ અને તમે એ રિક્ષા ચલાવતા હશો ?

દાદા ધર્માધિકારી

ધરતી હિન્દુસ્તાનની

મૂર્તિ જ્યાં સરજાઈ રહી છે એક નવા ઇન્સાનની, ચાલો, દોસ્તો ! ખૂંટી વળીએ ધરતી હિન્દુસ્તાનની. સતલજનાં બંધાયાં પાણી, બાંધ્યા કોશીના વિસ્તાર, દામોદર ને હીરાકુંડના શા સરજાયા જલભંડાર ! દુર્ગમ સૂકા મારગ ભેદી વહેતી નહેરો અપરંપાર, ધરતીમાં નવજીવન જાગે, સોડે હરિયાણા અંબાર. લાખો હાથે બદલે સૂરત આ ઉજ્જડ વેરાનની. —ચાલો.

કોના દિલમાં હજી નિરાશા ? કોણ હજી ફરિયાદ કરે ? કોણ એવો બુઝદિલ હજી અંધારી રાતો યાદ કરે ? અંગ્રેજના આશક બેઠા માધ્યમ કેરા વાદ કરે, છોડો એને; ચાલો સાથી ! ખુલ્લાં ખેતર સાદ કરે. દિશેદિશામાં ગાજે નોબત પ્રજા તણા ઉત્થાનની. —ચાલો.

નવીન આશા, નવા ઉમંગો, નવાં તેજ રેલાય છે, ખંડે ખંડે પંચશીલનો શાંતિમંત્ર લહેરાય છે. પ્રજા પ્રજાનાં ભવ્ય મિલન ! શી પ્રીતગાંઠ બંધાય છે ! આજ અખિલ સંસાર તણું શું ભાગ્ય અહીં પલટાય છે ! હજાર વરસે આવી અનુપમ ઘડી નવાં નિર્માણની. —ચાલો.

અમર રહો ભારત જેની અરવિંદે કીધી સાધના, ને અણમોલાં કાવ્યકુસુમથી કરી રવીન્દ્રે અર્ચના, ગાંધી, જેને પુણ્ય પગલે પાવન આ પૃથ્વી બની, જીવન કેરા યજ્ઞ રચી જેની કીધી આરાધના. જિંદગી સાટે રક્ષા કરીએ ભારતના એ પ્રાણની. —ચાલો.

નાથાલાલ દવે

બે જ વસ્તુ

નાગરિક આપણો પ્રમાદશીલ છે. જે કાંઈ થવાનું હોય તેને માટે પોતાને લગીરે હાથપગ હલાવવા ન પડે તો સારું, એમનેમ બધું થઈ જવું જોઈએ. પરિણામે નાગરિકે કાંઈ કરવાનું હોય તો માત્ર બે જ વસ્તુ — કાં તો ફરિયાદ, કાં તો માગણી ! આમાં આપણા તરુણોયે અપવાદ નથી. બસ, એક જ નારો — અમારી માગણીઓ પૂરી કરો, અમારી ફરિયાદો દૂર કરો !

દાદા ધર્માધિકારી

દાદા ધર્માધિકારી

દાદાનું પૂરું નામ શંકર ત્ર્યંબક ધર્માધિકારી. જન્મસ્થાન મધ્ય પ્રદેશના બેતુલ જિલ્લાનું મૂળતાપી ગામ. તાપીના મૂળનો પ્રદેશ, ઋષિમુનિઓની તપસ્યાની ભૂમિ. તેમાં ધર્માધિકારી કુટુંબમાં જન્મ. વ્યવસાયે ધર્માધિકારી એટલે ધર્મ, શાસ્ત્ર, પાંડિત્ય વગેરેના સંસ્કાર સહજ ગણી શકાય. દાદા વિદ્યાર્થી અવસ્થાથી જ સારા વક્તા તરીકે ખ્યાતનામ. કુટુંબ સંયુક્ત. એટલું મોટું કે શ્રોતાગણ અને પ્રશંસકોની ખાસી મોટી ફોજ એમાંથી જ મળી રહે.

નાનપણમાં દાદાની વાકપટુતાનું એક જુદું સ્વરૂપ પણ હતું. કોઈના પણ બોલવાની નકલ એવી આબેહૂબ ઉતારે કે સાંભળનાર હસતાં હસતાં બેવડ વળી જાય. અને એમ દાદાની આજુબાજુ મધપૂડો જામે. હાઈસ્કૂલના કાળ દરમિયાન દાદાનું વક્તૃત્વ પૂર બહારમાં આવી ગયું હતું. હાઈસ્કૂલકાળથી જ મધ્ય પ્રદેશની વિદ્યાર્થી આલમના એ લાડલા નેતા બની ચૂક્યા હતા. ગામમાં સારે-માઠે પ્રસંગે સભાઓનું આયોજન થાય. બહારથી વક્તા બોલાવવામાં આવે, એમનાં ભાષણ થાય. પણ ઉપસંહાર કરવા દાદા ઊઠે - અને અચૂક રીતે એ અગાઉ થયેલાં ભાષણ કરતાં ચઢિયાતું જ હોય. વ્યાપક વાચન, વિષય પરની સર્વગ્રાહી પકડ, પ્રભાવશાળી સુરેખ રજૂઆત - આ બધાં તત્ત્વો દાદાને નાનપણથી સહજ પ્રાપ્ત હતાં.

જેવું વક્તૃત્વનું તેવું જ ભણવામાં. સૌને આશા હતી કે દાદા, તે વખતના આશાસ્પદ યુવકોની અભિચ્છિત આઈ.સી.એસ.ની પરીક્ષા આપશે. પિતાજી ન્યાયાધીશ, એટલે અપેક્ષા સાવ સ્વાભાવિક હતી. પરંતુ 1920માં બાપુના અસહકારના આંદોલનના આવાહનને માન આપી કોલેજ છોડી દાદા ટિળક વિદ્યાલયમાં માસિક ત્રીસ રૂપિયાના પગારે શિક્ષક તરીકે જોડાયા.

ધર્મપત્ની શ્રીમંત ખાનદાન ઘરાણાની એકની એક દીકરી. અને દાદાના ભર્યાભાદર્યા વિશાળ કુટુંબના ઉદાર અને મુક્ત મનના સંસ્કાર. સાથે સ્વેચ્છાએ વરણ કરેલી ગરીબી. વિચારો અને આદર્શોની દુનિયામાં જ વિહરતા દાદાને સંસાર કેમ ચાલે છે એનો અણસારેય શાનો હોય ? શાકભાજી લાવવા માટે આપેલા પૈસા પુસ્તક-ખરીદીમાં કે કોઈ જરૂરિયાતવાળા મિત્રની મદદમાં ખરચીને ન આવે તેની ખાતરી નહીં. સાવ મોકળા દરવાજાનું દિલ. વર્ધા રહેતા ત્યારે શ્રી જમનાલાલ બજાજના પછી બીજે નંબરે મહેમાનોની ભીડ દાદાને ઘેર.

દાદાએ સ્વૈચ્છિક ગરીબી વરણ કરવા સાથે સ્વૈચ્છિક અજ્ઞાતતા પણ સ્વીકારવા પૂરો પ્રયત્ન કર્યો. વિશાળ વાચનમાંથી આવતું વ્યાપક જ્ઞાન, વિષયની ઊંડી સમજ, મૌલિક ચિંતન અને વિદ્વત્તાના સુવર્ણમાં વક્તૃત્વની સુગંધ, એની બહાર જ દાદાની મહત્તાની ચાડી ખાય. સ્વાતંત્ર્ય પૂર્વેનો કાળ એટલે એનાં આંદોલનો અને એમાંથી સહજ પ્રાપ્ત થતો રાજનીતિધર્મ, જેલવાસ અને આખા દેશના નેતાઓ સાથેનો પરિચય. રાજકારણની ઊંડી સૂઝ અને લોકપ્રિયતાએ રાજનીતિના ક્ષેત્રે અનેક

ફરમાઈશો આણી. સરદારના મનમાં દાદા માટે મધ્ય પ્રદેશનું મુખ્ય મંત્રીપદું ખરું. પણ દાદા તો વિધાનસભામાં જ જવા તૈયાર નહીં. બાપુ-વિનોબાના દબાણને વશ વિધાનસભામાં ગયા ત્યારે પણ શરત કરીને કે કોઈ પણ હોદ્દા નહીં સ્વીકારે. બંધારણ સભામાં ત્યારે જ જવાનું સ્વીકાર્યું જ્યારે બાપુએ થોડાક ગુસ્સા સાથે “તો પછી તારી આ બુદ્ધિનો ઉપયોગ શું ?” - કહી ઠપકો આપ્યો.

વિનોબાના ભૂદાનયજ્ઞે આવીને દાદાને રાજદરબારમાંથી મુક્તિ અપાવી એમ કહી શકાય. વિનોબા સાથે જૂનો પરિચય હતો જ. સર્વોદયની માસિક પત્રિકા કાઢવાની વાત થઈ ત્યારે એનું સંપાદકત્વ વિનોબાએ એક શરતથી સ્વીકાર્યું : દાદા એના સહસંપાદક બને. દાદાએ એ કામ સર્વોત્તમ રીતે બજાવ્યું હતું. વિનોબા તેલંગણાથી ભૂદાનયજ્ઞની માનવીય ક્રાંતિની જ્યોતિ લઈને મધ્ય પ્રદેશ તરફ આવી રહ્યા હતા, ત્યારે દાદા પેણગંગાને તટે જઈને વિનોબાને જીવનમાં પહેલી વાર પગે પડ્યા, “આપ દધીચિ બની ગયા છો, ઋષિપદ પામ્યા છો.” ત્યારથી માંડીને આજ સુધી દાદા ભૂદાન ગ્રામદાન સર્વોદય વિચારના જ્યોતિર્ધર બની દેશભરમાં ધૂમતા રહ્યા છે. સર્વોદય વિચારના પ્રકાશનમાં દાદાના ફાળાનો ઉલ્લેખ કરતાં વિનોબાને ગદ્ગદ થઈ જતાં સાથીઓએ જોયા છે.

વિચારની રજૂઆત દાદાની પોતાની લાક્ષણિક છે. ગાંધીવિચારના બે મહાન પ્રવક્તા આ યુગે જોયા. એક વિનોબા અને બીજા દાદા. વિનોબાની આમજનતાને સમજાય તેવી ભાષા. એની એક જબરદસ્ત અપીલ લોકચિત્ત પર થાય. દાદાની ઢબ તર્કપ્રધાન અને વૈજ્ઞાનિક. બુદ્ધિવાદીઓને સ્વીકાર્ય એવી શૈલીમાં નિરુત્તર કરી મૂકે એવા અકાટ્ય તર્ક સાથે વાતની રજૂઆત ક્યારેક મંત્રમુગ્ધ કરે.

ભૂદાનયજ્ઞ નિમિત્તે દેશભરમાં ફરીને દાદાએ ગાંધી-વિચાર પર વ્યાખ્યાનો આપ્યાં. ગાંધીવિચારના આવા પ્રખર પ્રવક્તા બીજા જોયાજાણ્યા નથી. સર્ગગસૂત્ર વિષયબદ્ધ એમનાં ભાષણો સીધાં છાપવા આપી શકાય એટલાં ચોક્કસ અને સચોટ. પણ ક્યાંય સુધી દાદા પોતાની વાતોને પ્રકાશિત થતી રોકતા. એ આગ્રહ પણ છેવટે એમણે છોડ્યો. એમનું સૌથી વ્યવસ્થિત પુસ્તક થયું હોય તો ગુજરાતીમાં ‘વિચાર-ક્રાંતિ’ અને હિન્દીમાં ‘સર્વોદય દર્શન’.

ચુનીભાઈ વૈદ્ય

[‘ભૂમિપુત્ર’ દશવારિક : 1978]

બધો આધાર ઈશ્વર પર હોય
તેમ પ્રાર્થના કરો,
બધો આધાર તમારા પર હોય
તેમ કામ કરો.

મારું સામાન્યત્વ

શરીરની વરણાગીઓ પૂરી કરવામાં હું લગીરે કસર કરતો નથી. પરંતુ, સમજી-વિચારીને જીવનનો જે માર્ગ મેં અપનાવ્યો છે તેને જોતાં શરીરને બહુ આરામપ્રિય બનવા દેવાય તેમ નથી. પોતાની પથારી ઉપાડી વ્યવસ્થિત ગોઠવી મૂકી દેવી, ધોતિયું, ઝભ્ભો, ટુવાલ, રૂમાલ અને ઠંડીના દિવસોમાં મોજાં ધોવાં, જોડાને પોલિશ કરવું, વાસણ માંજવાં વગેરે નાનાંમોટાં કામોનો મને મહાવરો થઈ ગયો છે. અઠવાડિયામાં એક-બે વાર ઓઢવા-પાથરવાનાં કપડાં પણ ધોઈ લઉં છું. ધોબીને કપડાં આપવાં મને ગમતું નથી, વળી એટલું મારું ગજું પણ નથી. તેથી પગે ચાલવાનાં મારાં આનંદ અને શાન પણ હું છોડવા તૈયાર નથી. જીવનની જે મર્યાદાઓનો વિચારપૂર્વક સ્વીકાર કર્યો, તેની અંદર શરીર રહે એ માટે મારો પ્રયત્ન રહે છે. ખાતું-પીતું વગેરે પર એ જ ગણતરીથી કાબૂ રાખું છું. હા, દેહ-પીડન ક્યારેય નહીં કરું. પરંતુ એટલું ધ્યાન જરૂર રાખું છું કે એને જે સુખ આપવાનું મારું ગજું નથી તે સુખની એને આદત ન પડવી જોઈએ.

મારું જે સામાન્યત્વ છે તે સ્વેચ્છાથી સ્વીકારાયેલું અને નભાવાયેલું છે, એ કોઈ લાચારીનું પરિણામ નથી. તેથી મારી દરિદ્રતામાં દીનતાનો છાંટો પણ નથી. વળી કોઈ સંસ્થા, સંપ્રદાય, હકૂમત વગેરેની પદવી મારા વ્યક્તિત્વને ચોટેલી નથી; માટે મારી ગણતરી સામાન્ય માણસોમાં જ થવી જોઈએ. સામાન્ય માણસ તેજસ્વી તથા સામર્થ્યવાન બનશે તો જ લોકસત્તાનો પાયો મજબૂત નાખી શકાશે, બીજી કોઈ રીતે નહીં.

મારે મન મનુષ્યનો સ્નેહ અમૃતથીયે અદકો જીવનદાયી અને અણમોલ છે. એને પામવાનો મારો પ્રયત્ન હોય છે. અધમ અને અપરાધી વ્યક્તિનો સ્નેહ પણ અધમ અથવા તરછોડવા યોગ્ય નથી. કેટલાક લોકોનો સ્નેહ વિકાર અથવા બીજા કોઈ હેતુથી ખરડાયેલો હોય છે, પરંતુ એમના વિકાર અને સ્વાર્થીપણાનો દંઢતાથી પ્રતિકાર કરતાં કરતાં હું એમના સ્નેહનો સંગ્રહ કરવા પ્રયત્ન કરું છું. કોઈની પણ અશુભ મનોવૃત્તિ, દુષ્ટ પ્રવૃત્તિ અથવા દુષ્કર્મને ઉત્તેજન ન મળે એટલી સાવધાની હું મારા નિરપેક્ષ સ્નેહમાં રાખી શકું તો મારું કામ પૂરું થાય.

દાદા ધર્માધિકારી

['ભૂમિપુત્ર' દશવારિક : 1978]

એ દેશમાં -

ઝાઝાં છે મંદિરો ને ઝાઝાં જુગારખાનાં,
એ દેશમાં ઉપાયો ક્યાં છે ઉગારવાના ?
ઝાઝા છે મુખર વક્તા, ઝાઝા છે મૂઢ શ્રોતા,
એ દેશમાં છે મેલાં કથણી તણાં મસોતાં.
ઝાઝા છે પ્રેક્ષકો ને ઝાઝા છે અદાકારો,
એ દેશમાં છે નકલી વેશો તણો વધારો.
ઝાઝા છે ગુરુજીઓ, ઝાઝા છે વળી ચેલા,
એ દેશમાં છે માનવ મૃત્યુ વગર મરેલા.
ઝાઝા છે પક્ષકારો, ઝાઝા છે દેશનેતા,
એ દેશમાં તો કાયમ છે વૈતિયા વિજેતા.
ઝાઝા છે બંધ, ઝાઝા હડતાળની બજારો,
એ દેશમાં હંમેશાં હડધૂત છે હજારો.
ઝાઝા છે ખાસ દિવસો, ઝાઝા વળી રજાઓ,
એ દેશમાં ફળે છે સદીઓ તણી સજાઓ.
તેજના ટકોરાથી જાગે ન દેશ હમણાં,
એ દેશમાં રહ્યાં છે સૌ લોક સારુ ડફણાં.

મકરન્દ દવે

['કવિતા' દ્વિમાસિક : 1999]

We come nearest to the great
when we are great
in humility.

આપણે મહાનતાની વધુમાં વધુ સમીપ
ત્યારે પહોંચીએ છીએ,
જ્યારે આપણી નમ્રતા મહાન બને છે.

રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર (અનુ. નગીનદાસ પારેખ)

“તેથી દીકરા મટી જતા નથી !”

ઘણાં વરસો પહેલાંની વાત છે. દેવી ડોશી દાંડીનાં વતની. ડોશીના ત્રણ જુવાન પુત્ર છે. બે દક્ષિણ આફ્રિકામાં વેપાર ખેડે, એક જમશેદપુરમાં સારું કમાય. ત્રણ પુત્રોની વહુઓ દેવી ડોશીના ઘરમાં જ રહે છે. પરદેશ કમાતા દીકરાઓ પત્નીઓને નિયમિત રકમ મોકલે છે. પણ એમાંથી દેવી ડોશીને કશું મળતું નથી – એમને તો રૅંટિયો જ મદદ કરે છે. ડોશીના હાથમાંથી ઘંટી નથી છૂટી. ચોખા છડવાનું ચાલે છે. બળતણ લીલાં હોય તો ફૂંકવાં પડે, આંખમાંથી પાણી નીતરે.

દાંડીમાં પરદેશથી ગરીબો માટે મફત અનાજ આપવાની યોજના થઈ. દેવી ડોશીને પણ એ યોજનામાં નામ લખાવવા જણાવ્યું. ડોશી નામ લખાવતાં નથી.

“ડોશીમા ! તમે આ મદદ કેમ લેતાં નથી ?”

“દીકરા ! મારાથી એ ન લેવાય. હું ગરીબોમાં મારું નામ લખાવું તો મારા દીકરાઓની આબરૂ જાય.”

“પરંતુ એ દીકરા તમને કશું જ આપતા તો નથી !”

“તેથી શું થઈ ગયું ? તેથી એ મારા દીકરા મટી નથી જતા – મારા દીકરાની આબરૂ હું ન સાચવું તો કોણ સાચવે ?”

દિલખુશ દીવાનજી

[‘લોકજીવન’ પખવાડિક : 1978]

સૌથી મોટું કમનસીબ

સ્વરાજ તો મળ્યું, પરંતુ હિંદની પ્રજામાં ગુલામી માનસ ખીલવવામાં જે શિક્ષણ-પદ્ધતિએ સૌથી વધુ ફાળો આપ્યો છે તે લગભગ એ જ રહી છે. અંગ્રેજ સરકારના વૈભવને કેટલીક વાર ભુલાવે એવા વૈભવો અને કુટેવો, ભણતા અને ભણી પરવારેલા વર્ગમાં ઊંડાં ઊતરતાં જાય છે. ગરીબો માટેની દાઝ તો જાણે આજના ભણતરમાં દેખાતી જ નથી. દૂરના ગ્રામવાસીઓ પણ કેળવણીના આ ભયાનક ભ્રમમાં ફસાતા જાય છે. સ્વરાજનું આ સૌથી મોટું કમનસીબ છે.

શાળા-કોલેજના વિદ્યાર્થીઓને વરસો પહેલાં બાપુએ પોતાની દર્દભરી વાણીમાં જણાવેલું તે તેઓ યાદ નહિ કરે ? “તમે ગરીબમાં ગરીબ ખેડૂતના દેવાદાર છો. એ ખેડૂતો જ તમને નિભાવે છે, તમારા શરીરને ઢાંકે છે. આ ભવ્ય મકાનો પણ એમણે જ બાંધી આપ્યાં છે. મજૂરોના પરસેવા અને લોહીથી આ સ્થળ ઊભાં થયાં છે. એમના પ્રતિના ઋણમાંથી તમે કદી મુક્ત નથી થવાના – સિવાય કે આ સ્થળ છોડ્યા પછી તમે એ ગરીબોની સેવામાં જીવન સમર્પણ કરો.”

દિલખુશ દીવાનજી

‘બાર નહીં ખખડાવું’

કવિશ્રી દુલા ભાયા કાગ : પહેલો એમને મળ્યો બોટાદમાં. મેઘાણીભાઈને ખરખરે એ આવેલા ત્યારે. ઊંચી પ્રભાવશાળી આકૃતિ, કાળી ભરાવદાર દાઢી વચ્ચે ક્યાંક સફેદ ધાગો, તેજસ્વી પણ ભાવનમ્ર આંખો, સફેદ સાફો તેમજ આખો પહેરવેશ, કાંસાનો મધુરગભીર અવાજ – એક વ્યક્તિત્વની સમ્મુખ ઊભા છો એમ સહેજે મનને સમજાઈ જાય. શહેરી દીવાનખાનામાં ગોઠવાય એવું આ વ્યક્તિત્વ નહીં. લાંબી ઓસરી, ગામડાના એ ઢોલિયા, એ ડાયરો, એ હુક્કા, એ વાતચીતનો અકૃત્રિમ કિલ્લોલ.

કવિનાં કેટલાંક કાવ્યો પ્રચલિત થયાં છે. ‘અજવાળું’ એ ગીત એક ઊર્મિગીત જેવું બને છે :

તમારાં દ્વાર ખોલો તો આવું;
કાગ નિયમ છે કાયમ એવો,
ખુલ્લાં દ્વારમાં જાવું.
હું અજવાળું
જગ અજવાળું,
બાર નહીં ખખડાવું.

ઉમાશંકર જોશી

મારા ઘરનો વાઘ

મેં એક બિલાડી પાળી છે,
તે રંગે બહુ રૂપાળી છે.
તે હળવે હળવે ચાલે છે,
ને અંધારામાં ભાળે છે !
દહીં ખાય, દૂધ ખાય;
ઘી તો ચપચપ ચાટી જાય.
તે ઉંદરને ઝટપટ ઝાલે,
પણ ફૂતરાથી બીતી ચાલે.
એના ડિલ પર ડાઘ છે,
એ મારા ઘરનો વાઘ છે !

ત્રિભુવન વ્યાસ

માંયલીપા ઊઘડેલાં કમાડ

ઠેઠ તેરમી સદીની વાત. કવિ બીજલ કવિતા કરીને રાજા રા ડિયાસનું માથું લઈ આવેલો ! પણ કવિ તો એ માથું આપનારના ગુણ ગાવા એનું મસ્તક ખોળામાં લઈ ચિતા પર ચઢી બળી મૂઓ. કવિ દુલા ભાયા કાગ આ બીજલ કાગના વંશજ. કવિ બીજલના ત્રણ દીકરા, કાગ સુર એમાં નાનો. કાગ સુરની ૩૬મી પેઢીએ ઝાલા કાગ થયા. એના દીકરા ભાયા કાગ. ભાયા કાગનાં પત્ની આઈ ધાનબાઈ. ભાયા કાગનો રોટલો ને ઓટલો એટલા પહોળા કે આઈ ધાનબાઈ રોજ પોણો મણ દળણું દળે ! આ અન્નપૂર્ણાને પેટે વિ. સં. ૧૯૫૮ના કારતક વદ ૧૧ને શનિવારે કવિ દુલો કાગ જન્મ્યા. ભાયા કાગનો સાત ખોટનો દીકરો દુલો. અધરમીઓને માથે ભાયો કાગ કાળ બનીને ત્રાટકે. પણ દીકરો દુલો જુદી જ દુનિયામાં વસે. કિશોરવયનો દુલો – એના હેયામાં બે કોડ છે. એક ગાયો ચારવાના અને બીજા ગાયના દૂધ જેવી અમૃતમયી કવિતા કરવાના. ગુજરાતી પાંચ ચોપડીનું ભણતર ભણી, નિશાળને રામરામ કરી એણે ધેનુ ચારવાનું વ્રત લીધું. તપસ્વી જેવા નિયમો લીધા. ઉઘાડા પગે ચાલવાનું, ઉઘાડા માથે ફરવાનું, ગાય બેસે ત્યાં બેસવાનું, ગાય ઊભી રહે ત્યાં ઊભા રહેવાનું. ગાયોને કૂવાને કાંઠે લઈ જઈ હાથે પાણી સીંચીને પાવાનું ! ગાય ચાલતી ચાલતી ગોચરી કરે, એમ ઘેરથી બાંધી આપેલો રોટલો પણ વગર દાળ-શાકે ચાલતાં ચાલતાં બટકાવી જવાનો. કિશોરવયે દુલો આવું જતિ જેવું જીવન જીવે.

ગાયો ચરીને ઝાડને છાંયડે વાગોળતી બેઠી હોય, પવન વીણા વાતો હોય, પંખી ગીત ગાતાં હોય, એવે વખતે દુલો કાગ નવાણે જઈને નહાય, ડિલ પર કપડાં બે. એક ધોઈને સૂકવે, એક પહેરીને પૂજા કરવા બેસે. નાનકડી પોટલીમાં બાંધેલી ગજાનનની મૂર્તિ કાઢે અને પૂજા કરે. પછી આ કિશોર ‘રામાયણ’ વાંચે છે. સ્વર તો સિતારના તાર જેવો છે પણ એ દબાતે રાગે ગાય છે. મનમાં એક છાની બીક છે. બાપુને એના આ ભગતવેડા નથી ગમતા. ભાયા કાગ શક્તિનો પૂજારી. ઘેર પાંખાળા ઘોડા છે. બાપ મારતે ઘોડે સો ગાઉની સીમ માથે બાજની ઝપટે આંટો દઈ આવે ને દીકરો સો દોહાચોપાઈ એક દહાડામાં યાદ કરે. એકાંતે માળા ફેરવતા દીકરાને જોઈ બાપ કહે, “દીકરા, હવે આ સીંદરાં ખેંચવાં મૂકી દે ! બાંધ કેડે તલવાર ને હાલ્ય મારી સાથે !” દીકરો કંઈ ન બોલે. એ તો એના નીમમાં અચૂક !

કિશોર દુલા કાગને ધેનુ ચારવતાં, દુલા-ચોપાઈ ગોખતાં એક વરસ ને નવ મહિના વીતી ગયા. પોષ મહિનાની વદ તેરશ હતી. કિશોર દુલો સ્નાન કરીને ઘેર ગયો. એણે આંગણામાં જ બાપને બેઠેલ જોયો. બાપે દીકરાને પૂછ્યું, “કાં ! હવે ગાયું ચારવી છોડવી છે ને ?” દીકરાએ હા પાડી. બાપને આનંદ થયો. આખરે દીકરો છાણ-ગોબરના મોહમાંથી છૂટ્યો. દીકરો તો પૂજા-સેવામાં બેસી ગયો. પૂજાના

ઓરડામાં જ બાપુની તલવાર રહે. ભાયો કાગ તલવાર લેવા આવ્યા ને દીકરાને ગણપતિની પૂજા કરતો ભાળ્યો. કહ્યું, “હાલ મારી સાથે. પીપાવાવના ગીગા રામજી મહારાજ મારા મિત્ર છે. એમને ત્યાં એક મહાસંત મુક્તાનંદજી આવ્યા છે. તને એમને સોંપી આવું એટલે તું સીંદરાં તાણતો (માળા ફેરવતો) મટે.”

બાપે દીકરાને લઈ જઈને મહારાજ મુક્તાનંદજીને સોંપ્યો. દુલો ભણવા લાગ્યો. ‘વિચારસાગર’, ‘પંચદશી’, ‘ગીતા’ મોઢે કરી લીધાં. કિશોર દુલાની દસ આંગળીઓમાં પોતાની દસ આંગળીઓ પરોવી, આંખે આંખ મિલાવી, ગોઠણે ગોઠણ મિલાવ્યા. પછી આંખ પર હાથ રાખી કહ્યું, “જા, સવૈયો લખી લાવ !”

પહેલો અનુભવ. પહેલી આજ્ઞા. કાગળ લીધો, પેનસિલ લીધી. રમત શરૂ કરી ને લખાઈ : ભક્તકવિ દુલા ભાયા કાગની કાવ્ય-નિર્જરણીની એ પહેલી સરવાણી. નાભિબંધમાં કસ્તૂરી છે ને મૃગ કસ્તૂરી બીજે શોધે છે. એ ઉપરથી તત્ત્વજ્ઞાનભર્યો સવૈયો લખાયો :

દોડત હે મૃગ, ઢૂંઢૂત જંગલ, બંદ, સુગંધ કહાં બન ભાસે ?

જાનત ના મમ નાભિ મેં હે બંદ, ત્યૂ હી બિચરી મન મૃગ ત્રાંસે.

ક્યું ત્યોં નર શઠ રહે હરિ ખોજત, ભ્રમ થકી ચિત જ્ઞાન ન ભાસે ?

‘કાગ’ કહે વે ગુરુ મુક્તાનંદ, આપ હી આતમજ્ઞાન પ્રકાશે.

૧૭ વર્ષની ઉંમરે ફૂટેલી આ સરવાણી પછી અટક્યા વગર વહેતી જ રહી.

કવિ કાગનાં કાવ્યોને છપાયાં પહેલાં જ પાંખો આવી જાય છે. પુસ્તકાકારે પ્રસિદ્ધ થતાં પહેલાં તો એ કાવ્યો પ્રજાની જીભે ચડી જાય છે અને દૂર-સુદૂરનાં ગામડાંઓમાં એકતારાના ઝણકાર સાથે ગુંજવા લાગે છે. મુંબઈ, વડોદરા, અમદાવાદ, રાજકોટનાં આકાશવાણીગૃહો પરથી જુદા જુદા ગાયકો અનેક વાર ‘કાગવાણી’ની સુરાવલીઓ વહેતી કરે છે. ‘કાગવાણી’એ લોકસાહિત્યના પુરાણા ખોળિયામાં નવા યુગના પ્રાણ પૂર્યાં છે. જૂની સુરાવલીઓને ફરીથી જીવતી કરી છે, જૂના લોકઢાળોને નવાં વહેણ આપ્યાં છે. ‘કાગવાણી’નો કવિ માનવજીવનનાં સનાતન મૂલ્યોને પિછાણનારો છે, સમાજહૃદયનાં સ્પંદનો પારખનારી વેધક દષ્ટિવાળો છે. ભારતની સંસ્કૃતિ-ગંગાનાં નીર એણે સૌરાષ્ટ્રની તળપદી શૈલીમાં વહેતાં કર્યાં છે.

સાચો કવિ એ કોઈ પણ યુગનું પરમ ધન છે. ગાંધીયુગ એ તો લોકયુગ. ગાંધીજી પર લખાયેલાં આ કવિનાં કાવ્યો ગાંધીજીના વ્યક્તિત્વને સાંગોપાંગ આલેખે છે. ગાંધીજીના જીવનનો મર્મ, ગાંધીજીનું વ્યક્તિત્વ આ કવિએ આત્મસાત્ કર્યાં છે. ગાંધીજી પર લખાયેલું એમનું કાવ્ય ‘સો સો વાતુંનો જાણનારો’ જુઓ :

ઢાળ ભાળીને સૌ ધ્રોડવા માંડે...

ઢાળમાં નવ ધ્રોડનારો;

પોતે ચણેલામાં પોલ ભાળે તો

પાયામાંથી પાડનારો.

આવવું હોય તો કાચે તાંતણે...
બંધાઈને આવનારો;
ના'વવું હોય તો નાડાં જો બાંધશો...
નાડાં તોડાવી નાસનારો...

મોભીડો મારો સો સો વાતુંનો જાણનારો.

કવિ કાગનાં કાવ્યોનો મુખ્ય રણકો ભજનોનો છે.

આ કવિની કવિતામાં માનવજીવનની મીમાંસા છે, તત્ત્વજ્ઞાનની ઝીણવટ છે, પ્રભુની કલાની પિછાણ છે.

આ કવિ ભક્ત છે, વિચારક છે, માનવતાના પૂજારી છે. પાણકોરાનું ધોતિયું, ડગલો, ફેંટો, ગળે એક પછેડી, કાળી, ઘાટી લાંબી દાઢી અને માથા પર લાંબો ચોટલો. પાણીદાર છતાં પ્રશાંત બે આંખો અને ઘેરો, ગંભીર, મંદિરના ઘંટ-રણકાર જેવો કંઠ. વ્યવસાયે ખેડૂત, અજાયબી ચારણ, નિજાનંદ કાજે કાવ્યો રચે. નાનપણથી જ સાધુઓના સમાગમ કરેલા, સંસ્કૃત શાસ્ત્રો અને પુરાણોનો પરિચય કરેલો અને એમાં ઉમેરાઈ નવવિચારોની સામગ્રી. પરિણામે જાયક ચારણકુળમાં જન્મીને પણ એ અજાયક રહ્યા. રાજયશ ગાનાર કુળમાં એ પ્રભુયશ ગાનાર થયા.

*

આજથી પાંચસેક વર્ષ પહેલાં સન્મુખાનંદ સભાગૃહમાં એકી બેઠકે પ્રભાતી ગાવાના સમય સુધી શબ્દને સ્વરમાં ઝબોળેલો મારા કાને સતત ઝીલ્યો. ભક્તકવિ કાગને, કાળજે ધરવ ન થાય ત્યાં લગી સાંભળ્યા. ન તાલવાજિંત્ર, ન તારવાજિંત્ર, ન ઘા, ન ફૂંક, ન ઘસરકો. બધું કંઠમાં. એક હાથની મૂઠી બંધ અને બીજા હાથની તર્જની. જુગલબંધીના ટપાકા સંભળાય.

અને જે રણઝણ ચઢી તે આજ લગી રહી છે. 'કાગવાણી'ના ભાગ વાંચ્યા, વાંચે જ ગયો – દરેક વખતે કશું નવું મળતું જ રહ્યું. મારા ભાવજગતને ભાવતાં મોતી હું ચણતો જ ગયો. અને જ્યાં જ્યાં ભાવિકોનાં વૃંદ રચાતાં ગયાં ત્યાં ત્યાં એ મોતીડાં હું વેરતો ગયો.

'કાગવાણી'ના ભાગોમાં દિવંગત મેઘાણીજીએ, જયભિખુએ, ગોકુળદાસ રાયચુરા વગેરે વિદ્વાનોએ કાગબાપુ અને એમની સર્જનપ્રક્રિયા વિશેની અંતરંગ વાતો જે લખી છે તે વાંચી ગયો અને એને આધારે સંપાદનનું આ કાર્ય પૂરું થયું. હું એ સાક્ષરોને અંતઃકરણથી વંદન કરી એમનો ઋણસ્વીકાર કરું છું.

સુરેન ઠાકર, 'મેહુલ'

[કવિ કાગનાં સર્જનોનું સંપાદન 'કવિ કાગ કહે...']

❀

ઊડી જાઓ, પંખી !

[વનમાં આગ લાગી છે. એક વડલા પર પોપટ-પોપટીનું જોડલું ઘણાં વર્ષોથી વસતું. તેને વડલો કહે છે : "હે પક્ષીઓ ! તમે ઊડી જાઓ, કારણ કે જંગલમાં લાગેલો દાવાનળ મને હમણાં બાળી મૂકશે. મારે તો પાંખો નથી, માટે બળી જઈશ. પણ તમે તમારા પ્રાણ બચાવો. હે પક્ષીઓ, ઘણાં વર્ષો સુધી તમારાં સુંદર ગાયનો સાંભળ્યાં, તે હૈયામાં વસી ગયેલ છે, જેથી અહીં મારી રાખ પર આવી કદીક એકાદ ટૈકો કરી જજો." ત્યારે બંને પક્ષી બોલે છે : "હે વડરાજ ! તારા આશરે અમે ઘણાં વર્ષો આનંદથી રહ્યાં, તારાં મીઠાં ફળો ખાધાં અને આજે મરણ વખતે અમે તારો સાથ છોડી દઈએ તો તો અમારાં મોઢાં કાળાં થાય. હવે તો આપણે સાથે જ મરશું, સાથે જ ફરી જન્મશું અને તારે માથે, તું મોટો થઈશ ત્યારે, અમે માળો બાંધશું." આ તો લોકકલ્પનાની જૂની વાત છે. એનો એક દુહો છે કે :

'પત્ર બિગાડે ફળ ડસે, બેઠે શીતળ છાંય;
તુમ જલો અમે ઊડીએ, જીવન કા ફલ નાંય.']

ઊડી જાઓ પંખી ! પાંખુવાળા...જી,

વડલો કહે છે, વનરાયું સળગી, મૂકી દિયો જૂના માળા.
આભે અડિયાં સેન અગનનાં, ધખિયાં આ દશ ઢાળાં જી;
આ ઘડીએ ચડી ચોટ અમોને, ઝડપી લેશે જવાળા.
બોલ તમારા હૈયામાં બેઠા, રૂડા ને રસવાળા જી;
કોક દી આવી ટૈકી જાજો, મારી રાખ ઉપર રૂપાળા...૦૦૦
આશરે તારે ઈંડાં ઉછેર્યાં, ફળ ખાધાં રસવાળાં જી;
મરવા વખતે સાથ છોડી દે, એ મોઢાં મશવાળાં.
ભેળાં મરશું, ભેળાં જન્મશું, તારે માથે કરશું માળા જી;
'કાગ' કે આપણે ભેળાં બળશું, ભેળાં ભરશું ઉચાળા.

દુલા ભાયા 'કાગ'

❀

એ જ કીમિયો

રવીન્દ્રનાથની 'ગીતાંજલિ'નાં સોએક પદોમાં ભારતવર્ષની પાંચ હજાર વરસની સાધનાનાં ચિરંજીવ તત્ત્વો સર્વગમ્ય પ્રકારે વ્યક્ત થવા પામ્યાં હતાં. એ જ કીમિયો ઉદયશંકરના નૃત્ય દ્વારા પણ થયો છે. ઉદયશંકરે આપણા દેશના વિવિધ નૃત્યપ્રકારોને પોતાની તેજસ્વી પ્રતિભાના રસાયણથી એક સર્વગમ્ય સ્વરૂપ આપી ભારતના આત્માની અપૂર્વ કલાઅભિવ્યક્તિ સાધી છે.

ઉમાશંકર જોશી

વાણી તો અમરત વદાં....

જેઠ મહિનાના ખડેલ જાંબુડા જેવો વાન, વાંભની સાંકળ ઠરડાઈને અવળાસવળી કનોટી ભેળી થઈ જાય, થાળી જેવડું કપાળ, કરમાઈ ગયેલ કારેલાના સીંસા જેવા ફોરણાં, ગોઠણથી ઊતરતી કેશવાળી, અંજળીમાં પાણી પીએ એવી નાની મોકળી (મોઢું), તાંસળી જેવી ડાબ, હથોડી જેવા ગાળ, ગાડાની પીંજણી જેવી ફીંસ (સાથળ), હાથીના પઠા જેવી પીઠ, બાજોટ જેવા ત્રીંગ, હીરની ફેલ જેવી પૂંછી, ત્રાટેલ મૃગલી જેવી આંખ, કોરેલ પીપળાના પાન જેવી કપાળમાં ધોળી ટીલી, ફોરણાંથી નીતરતી માણેકલટ, પોતાના પડછાયાથી કંપે, પવનના ઉતાવળા લેરખાથી ફડકે અને બાપ પાંહે નદીએ પાણી પિવરાવવા માગ્યો હોય તો પેટના દીકરાને દેતા પણ જીવ નો હાલે એવો જાતવાન ઘોડો.

*

અબળા અંબિકા મટી કાલિકા બની, અંગેઅંગ ફરકી ઊઠ્યાં. સામી ખીંટીએથી પરબોળિયાના રસ જેવી લીલીછમ તલવાર લઈ, કામી જેમ લજજાને ફગાવી દે તેમ મ્યાન ફગાવીને લીધી હાથમાં ભવાની. ભય અને શૂરાતનથી શરીર કંપવા લાગ્યું. સાડાત્રણ કરોડ રુંવાડાં સમ... સમ... કરતાં અવળાં થઈ જાગી ઊઠ્યાં. આંખ્યુંમાં શનીશર ધજાગરા લઈ બેસી ગયો. ત્રણેક ડગલાં પાછી હઠી પગ ઠેરવી અને ક્યોં ઘા ! અને હરદારના મેળામાં રાંકના હાથમાંથી જેમ રામપાતર જઈ પડે તેમ એક ઘા ને બે કટકે માથું ને ધડ જુદાં થઈ ગયાં. ભીંતગરોળીની પૂંછડી જેમ ઘડીક ધડ તરફડ્યું. ફાટેલ ડોળે ઠાકોરની આંખ્યું આ ચંડિકાને જોઈ રહી, અને જીવન આખાના પાપના સ્મરણની ઘડી જુગ જેવડી લાગી. તલવાર ત્યાં જ મૂકી મીંદડીની માફક ડગલાં ભરતી તીરની જેમ દરબારગઢની ડેલી બાર નીકળી ગઈ.

*

કાયામાં જુવાની હાગડતિ રમે છે. કાળો મોસરનો દોરો અને કાળી ભમ્મર દાઢી ગાલને બોકા દઈ રહી છે. અજવાળી આઠમના ચાંદા જેવું અરધેક માથે કપાળ, જોબનના લાલ ચટકા ઊપડેલ કેરીની ફાડ જેવી આંખડિયું, દીવાની શગ જેવું નાક, પરવાળા જેવા હોઠ, દાડમની કળિયું જેવા દાંત અને કાંધની બુહુંડું ગઈ છે. હાથીની સૂંઢ જેવાં બાવડાં, ચોળાફળી જેવી આંગળિયું, ઢાલવા છાતી, સાવજ જેવી કેડ અને ગોઠણથી હેઠી બેય ભુજાઉ ફડાકા લઈ રહી છે.

*

સૂરજ મા'રાજે હજી માંડ માંડ ઉગમણી દશ્યે કોર કાઢી છે. રાતના કાળા ઓઢણના લીરેલીરા થઈને સાતમા આસમાને ઊડી ગયા છે. મંગળ આરતીના ઘાસાં વાગી રહ્યા છે. ગાયુંના ગાળા છૂટ્યા છે. ઉદયાચળના ખોપરા માથે ઊભા રહી સૂરજનારણે સોનવરણા પડદાનો ઘા કર્યો તે પચાસ કોડ ધરતીના છેડા વીંધી અસ્તાચળ પર્વતના ઉંબરે પડ્યો છે.

❀

વર્ષા ઋતુ તો જેઠ મહિનો આવતાં જ શરમનો પડદો ફેંકીને કડેડાટ કરતીક બહાર આવે. વરુણદેવના કટક બળભળી ઊઠે. બારબાર મહિનાનાં વિયોગી વાદળાં છાતી ભીડી ભીડીને આકાશમાં ભેળાં થાય. કાળા કાળા ઝભભા પે'રી મેઘ-મા'રાજની મશાલુનાં અજવાળાં થાય. હેયામાં સાત સાત રંગના સાથિયા પૂરી ઇન્દરધનુષ પૂર્વ-પશ્ચિમમાં ઊગી નીકળે. સમદર ગાંડોતૂર બની જાય. એના અનંત લોઢનો આંતરવિગ્રહ સળગે. દરિયાકાંઠે તો કાન પડ્યું કાંઈ જ નો સંભળાય. ઠંડા હેમાળા જેવા સાગરનાં નીર આંધણ મૂક્યું હોય એવાં ઊનાં થઈ જાય. મોરલા મેઘ મા'રાજની સવારીને નીરખી (ડોકની) સાંકળના ત્રણ ત્રણ કટકાઉ કરી 'કેલૂક...કેલૂક...કેલૂક' એમ ગહેકાટ કરે. બપૈયાઉ 'પિયુ...પિયુ' બોલી ઊઠે. ચકલિયું ધૂળમાં ના'વા માંડે. બગલાં, પારેવાં વગેરે પાંખ્યું પો'ળી કરી કરી હાંફવા માંડે. ગાયો ને ભેંશો વરસાદના વાવડ પામી, પૂંછડાના ઝંડા માથે લઈ હુંકાર કરતી નાચવા-ફૂલવા માંડે અને ગાંડી ગીર સામું મોં રાખી ભેંશો રણકવા માંડે અને આમ ધરતી ગજ ગજ ઊંચી આવી જાય !

દુલા ભાયા 'કાગ'

[દુલા કાગ વિશયક લેખોનો સંગ્રહ 'વાણી તો અમરત વદાં...']

❀

આવકારો મીઠો આપજે

તારે આંગણિયે કોઈ આશા કરીને આવે રે
આવકારો મીઠો... આપજે રે જી...
તારે કાને કોઈ સંકટ સંભળાવે રે, બને તો થોડું...
કાપજે રે જી...
માનવીની પાસે કોઈ... માનવી ન આવે...રે...,
તારા દિવસની પાસે દુઃખિયાં આવે રે - આવકારો મીઠો...
આપજે રે...જી...
કેમ તમે આવ્યા છો ? ...એમ નવ કે'જે...રે...,
એને ધીરે એ ધીરે તું બોલવા દેજે રે - આવકારો મીઠો...
આપજે રે...જી...
વાતું એની સાંભળીને... આડું નવ જોજે...રે...,
એને માથું એ હલાવી હોંકારો દેજે રે - આવકારો મીઠો...
આપજે રે...જી...
'કાગ' એને પાણી પાજે... સાથે બેસી ખાજે...રે...,
એને ઝાંપા એ સુધી તું મેલવા જાજે રે - આવકારો મીઠો...
આપજે રે...જી...

દુલા ભાયા 'કાગ'

❀

માવજતનો મંતર

સૂરતમાં 'હકીમચાચા'ની દોઢસો વર્ષ જાણીતી દવાઓની દુકાન. કોકવાર એ દુકાને જઈ ચાચા સાથે વાતો કરવાની મારી ટેવ. એક વાર એક નવયુવક ગોટી લેવા આવ્યો. પ્રથમ બાળકનો એ પિતા બન્યો હતો. હકીમને કહ્યું : “બાબાને પાવાની ગોટી આપો.”

હકીમે પૂછ્યું : “કેવી ગોટી આપું ? એક વાર ઘસારાવાળી, બે વાર ઘસારાવાળી કે ત્રણ વાર ઘસારાવાળી ?”

યુવક : “મને સમજ નથી પડતી. એક વાર ઘસારાવાળી ને ત્રણ વાર ઘસારાવાળી ગોટીમાં શો ફેર ?”

હકીમ કહે : “એક વાર ઘસારાવાળી ગોટી, ઓરસિયા પર એક જ ઘસરકો કરો ને પાણી સાથે બાળકને પાવ, તો પેટ ચોખ્ખું રહે. જ્યારે ત્રણ વાર ઘસરકાવાળી ગોટી ત્રણ વાર ઘસવી પડે.”

યુવક : “પણ એમાં દવા તો એક જ પ્રકારની ને ?”

હકીમ કહે : “બિલકુલ એક જ પ્રકારની દવા, પણ પૂટ પૂટમાં ફેર. એક ઘસરકાવાળી ગોટીમાં દવા ખૂબ ઘૂંટીને તૈયાર કરેલી, જ્યારે ત્રણ ઘસરકાવાળી ગોટીમાં દવા ઓછી ઘૂંટેલી.”

યુવક કહે : “ઓહ ! એટલે ફેર શો ?”

હકીમ કહે : “માવજતનો !”

દવા એક જ, પણ માવજત જુદી ! જેટલી માવજત વધારે તેટલો દવા પર પૂટ ચડે ને દવાની માત્રા વધે. પણ દવા એક જ. આ માવજતનો મંતર મને હકીમચાચાએ સમજાવ્યો.

આપણા જીવનમાંયે કેટકેટલી બાબતો માવજત માગે. રસોઈ માવજત માગે, આપણી કાચા માવજત માગે, બાળકોનો ઉછેર માવજત માગે, આપણો વ્યવસાય માવજત માગે, માંદગી માવજત માગે.

ઉદવાડા જાઓ તો પટેલ બાપાની વાડી જોજો. વાડીમાં બે ફૂટ જ ઊંચા આંબા. વીસ વીસ કેરી લટકે. ફલાવર-વાઝમાં મુકાય એવાં આંબા-જમરૂખી. નાળિયેરીની એવી જાત જે માત્ર છ ફૂટ ઊંચી થાય અને ખૂબ નાળિયેર આપે. બાપાની સાઠ એકરની વાડી જોઈ, “આ બધું કેવી રીતે બને ?” એમ પૂછ્યું.

બાપા કહે, “માવજત.”

માવજતના મંતરને સમજવો હોય તો એક જ રોજિંદી ક્રિયા લઈએ - રોટલો બનાવવાની ક્રિયા. લોટ-પાણી જુદાં હોય તેને અમુક પ્રમાણમાં એકઠાં કરવાં પડે. માવજત કરનારમાં પ્રમાણભાન હોય. પ્રમાણ ચૂક્યા તો પદાર્થ બગડે. પછી મેળવીને લોટ ગૂંદવો પડે. મસળવો પડે. મસળવાની ક્રિયા ધીરજ માગે. માવજત કરનારમાં ધીરજની ખૂબ જરૂર. મસળીને આખડિયે રોટલો થબેડતાં થાપવો પડે. હળવેક હાથે એ કરવું પડે. એટલે માવજત કરનારમાં હળવેક હાથે કામ કરવાની આવડત જોઈએ.

એ રોટલાને તાવડીમાં ધીમે તાપે શેકવો પડે. માવજત કરનારમાં શેકવાની આવડત ને શેકવાની ધીરજ અને ક્ષમતા જોઈએ. છેવટે કદાચ હાથ દાઝે, પણ રોટલાને દેવતા પર ફુલાવવો પડે. માવજત કરનારને તાપ સહન કરતાં આવડવો જોઈએ. એ સહનશક્તિ. અને છેવટે એ રોટલા પર ઘી કે તેલ (જેને સંસ્કૃતમાં સ્નેહ કહેવાય) લગાડે. માવજત કરનાર પાસે પૂરતા પ્રમાણમાં સ્નેહ હોવો જોઈએ.

એક વાર માવજત કરી જુઓ : તમારો રોટલો રૂડો લાગશે.

દોલતભાઈ દેસાઈ

[‘જનસત્તા’ દૈનિક : 1976]

સોનાવરણી સીમ

સોનાવરણી સીમ બની,

મેહુલિયે કીધી મ્હેર રે,

ભાઈ ! મોસમ આવી મહેનતની.

નદીયુંનાં જલ નીતર્યાં

લોકોમાં લીલાલ્હેર રે...ભાઈ ! મોસમ.

લીલો કંચન બાજરો

ને ઊજળો દૂધ કપાસ રે...ભાઈ ! મોસમ.

જુવાર લોથે લૂમેઝૂમે

ને હૈયામાં ઉલ્લાસ રે...ભાઈ ! મોસમ.

ઉપર ઊજળા આભમાં

કુજડિયુંના કિલ્લોલ રે...ભાઈ ! મોસમ.

વાતા મીઠા વાયરા

ને લેતા મોલ હિલોળ રે...ભાઈ ! મોસમ.

હો ! લિયો પછેડી દાતરડાં

આજ સીમ કરે સાદ રે...ભાઈ ! મોસમ.

રંગે સંગે કામ કરીએ

થાય મલક આબાદ રે...ભાઈ ! મોસમ.

લીંપીગૂંપી ખળાં કરો

લાવો ઢગલેઢગલા ધાન રે...ભાઈ ! મોસમ.

રળનારા તે માનવી

ને દેનારો ભગવાન રે...ભાઈ ! મોસમ.

નાથાલાલ દવે

પારિસના ફૂટપાથ પરના રેસ્તોરાંમાં બેસી મધરાતે કોફી પીવાની મજા અનેરી હોય. તેમાંયે ઓફિસ ટાવરની પેલી કોરના રેસ્તોરાંમાં બેસો, તો જગતના ભાતીગળ લોક જોતા રહો ને ચિંતન કર્યા કરો. કોઈ અલગાગરી મજા મળે. બેઠો'તો 1974ના માર્ચમાં ત્યાં. ઓર્ડર આપ્યો, વેઈટ્રેસને કોફીનો. પાસે ભાતીગળ લોકો હતા. બધાં જ ઓળખ્યા વિના વાત કરતા બેસી જાય. ન નામ, ન ઠામ, ન રંગ, ન દેશ જુએ; 'માણસ' છો એટલું પૂરતું. જેને જિંદગીમાં પહેલી વાર જોયાં, ને પછી જોવાના નથી, તે વાતો કરે, ગીતો ગાય, ઘડી બે ઘડી બેસે ને પછી અલવિદા ! વિચારું છું, ત્યાં કોફી આવી.

વેઈટ્રેસ અર્ધું અંગ્રેજી જાણે.

કોફી જોડે કેક ને વેફર પણ હતાં.

મધરાતે કેક ખાવાની ઈચ્છા નહિ.

મેં કહ્યું : “માત્ર કોફી જોઈએ, કેક ન જોઈએ.”

વેઈટ્રેસ જોતી રહી. કહે, “પણ એ તો એની સાથે જ હોય. કોફીની સાથે હંમેશાં કેક લેવાય.”

ભારે વાત કહી ગઈ. પારિસનાં બહેન બેઠેલાં. સમજાવે મને કે એકલી કોફી પીવાથી અલ્સર થાય, કેક લેવાથી નુકસાન ન થાય. પારિસમાં – અરે, આખા ફ્રાન્સમાં – યુરોપમાં સામાન્ય રિવાજ કોફીનો ઓર્ડર આપો એટલે કોફી જોડે કશુંક ખાદ્ય આપવાનો.

તે રાતે વિચાર મનમાં ઘોળાયા. પ્રવાસની ડાયરીમાં નોંધાયું : “એ તો એની સાથે હોય જ.” હજી સુધી એ વાક્ય ‘ઉપનિષદ’ની ઋચા જેવું લાગે છે.

એક જણે ગુલાબ ચૂંટતાં અસંતોષ વ્યક્ત કર્યો : “આ કેવું ! આટલું સારું ફૂલ, ને તે છોડને કાંટા કેમ કર્યા ?” તો કો'કે ફરિયાદ કરી : “નાળિયેર આટલું સારું ફળ, પણ છોતરાં કેવાં કઠણ ?”

એના ઉત્તર રૂપે પડઘો પડે : “એ તો એની સાથે હોય જ.”

દોલતભાઈ દેસાઈ

[‘પ્રબુદ્ધ જીવન’ પખવાડિક : 1977]

જીવન અર્પણ કરી દીધું કોઈને એટલા માટે –

મરણ આવે તો એને કહી શકું : “મિલ્કત પરાઈ છે.”

‘શૂન્ય’ પાલનપુરી

આજનો વિદ્યાર્થી ચોમેરથી એક પ્રકારની ભીંસમાં સપડાયો છે. અને તેની એને જ ખબર નથી. ચારે તરફથી જ્ઞાનતંતુ પર આક્રમણ થાય છે. ફિલ્મની જાહેરાતોનાં પાટિયાં, ફિલ્મનાં ગીતો અને ખુદ ફિલ્મો, એક મોટું આક્રમણ છે. અસલ ફિલ્મનો ‘હીરો’ ચાહનાનું કેન્દ્ર બનતો, પણ આ દાયકામાં ફિલ્મનો વિલન પ્રશંસાનું, ચાહનાનું અને આકર્ષણનું કેન્દ્ર બન્યો છે ! વિદ્યાર્થીની અતૃપ્ત અને વિધ્વંસક કામનાઓને આ વિલનમાં પોષાતી જોવા મળે, તેથી વિદ્યાર્થીઓ (કે પછી મોટેરાંઓ પણ) એના પ્રત્યે આકર્ષાતા હશે. બે પ્રશ્નો થાય : એક, આ વિલન પ્રત્યે વધતી જતી ચાહના યુવાનોને ક્યાં લઈ જશે ? બીજું, ફિલ્મ કેટલું જબરદસ્ત મોટું અસરકારક માધ્યમ છે !

બીજું આક્રમણ તે સ્વાદનું. પાનની દુકાને, ભજિયાં કે પાંઉ-ભાજીની લારીએ યુવાનો ઊભેલા જોવા મળે. જે ઉંમરે પૌષ્ટિક આહારની જરૂર પડે તે ઉંમરે આ જાતનો ખોરાક યુવાનોને ક્યાં લઈ જશે ? ત્રીજું આક્રમણ તે કર્ણોન્દ્રિયપર. રસ્તા પર જાતજાતના અવાજો. અવાજો માપવામાં આવે તો ‘ડેસીબલ’નું યંત્ર તૂટી જાય. એ સાથે રેસ્તોરાંમાં વાગતા ‘જ્યૂક-બોક્સ’માંથી નીકળતો તમ્મર આવે એવો અવાજ અવાજ એટલો તો મોટો કે પાસેની ખાલી ખુરશી થથરે !

ચોથું આક્રમણ ગતિનું છે. યુવાનને સ્કૂટર પર પસાર થતો જુઓ. એની ગતિ, અવાજ, ડ્રાઇવિંગની વાંકીચૂકી દિશા ઘણી વાતો કહેશે. તેમાંયે હમણાં તો ‘બુલેટ’ સ્કૂટર પર યુવાનોની ચાહના વધી છે; કેમ કે એ ધ્યાન ખેંચતો અવાજ કરે છે. ગતિ કેફ બક્ષે છે. આ અસર નીચે યુવાન પીડાય છે. આ સાથે, વિલનટાઈપ મારામારી, ભૂમબરાડા, સસ્તી બીભત્સતા..... બધુંય આપણને વિચારતા કરી મૂકે તેમ છે.

તો શું યુવાનો ખરાબ છે ? મને તો એવું નથી લાગતું. સમાજે યુવાનનો ‘યોગક્ષેમ’ જાળવ્યો નથી. એને માટે સારાં નાસ્તાગૃહો ખોલ્યાં નથી, તેથી ભજિયાંની લારીવાળો ફાવે છે. એને માટે દૂધ કેન્દ્રો ખૂલ્યાં નથી. સમાજે યુવાનો માટે સારા મનોરંજનવાળી ફિલ્મ કલબો સ્થાપી નથી, તેથી એ રઘવાયો થઈ ‘શોલે’ પાછળ દોડે છે, અને એને ખબરેય ન પડે તે રીતે દાઝે છે. સમાજે યુવાન માટે નવી પ્રતિમાઓ સર્જી નથી, અસરકારક વ્યક્તિઓને સમાજે યુવાન સમક્ષ મૂકી નથી, તેથી પડદાના પડછાયા પાસે એ શિર ઝુકાવે છે. એ યુવાનની ગતિને ટેબલટેનિસમાં, કબડ્ડીમાં, કે રમતોમાં ગૂંથવા સમાજે વેગવાન પ્રયાસો શેરીએશેરીએ કર્યાં નથી, તેથી સ્કૂટરની ગતિ આપણને મૂંઝવે છે. સમાજે યુવાનને સૂર્યોદય, સૂર્યાસ્ત કે આકાશના રંગો જોતાં શીખવ્યું નથી, તેથી એ ફિલ્મના પોસ્ટરના રંગો જોઈ ખેંચાય છે.

દોલતભાઈ દેસાઈ

[‘નૂતન શિક્ષણ’ માસિક : 1976]

પોષની સવારે

પાદરમાં લીમડાની છાંયડીઓ તડકાની વાટ જોઈ ઊભી છે ધૂજતી...
વણઝારી દંઘાની જેમ પણે ધુમ્મસમાં ટેકરીઓ લાગે છે ઊંઘતી...
જળની વચાળ હશે સૂતું તળાવ અને ઝાડ ઉપર ઝૂલે ના ડાળખી,
પાળ ઉપર મોરના ન રંગ હજી ઊડતા કે સીમ નથી પીંછાથી આળખી;
ગામને તો ઠીક ઓલા સૂરજનાં કિરણોને એની દિશાય નથી સૂઝતી...
વણઝારી દંઘાની જેમ પણે ધુમ્મસમાં ટેકરીઓ લાગે છે ઊંઘતી...
પાદરમાં લીમડાની છાંયડીઓ તડકાની વાટ જોઈ ઊભી છે ધૂજતી...

મનોહર ત્રિવેદી

['નવનીત' માસિક : 1978]

“હું થોડો ગાંડો થયો છું !”

ગુજરાતી હાસ્ય-સાહિત્યને સમૃદ્ધ કરનારા ધનસુખલાલ મહેતાનાં પ્રથમ પત્ની સરલા એમને યુવાન વયે જ છોડીને ચાલી ગયાં. દ્વિતીય પત્નીને કોઈક મનોરોગ થયો. ગાંડપણમાં બધો રોષ એમણે ધનસુખલાલ પ્રત્યે જ ઠાલવ્યો. એમને દેખે ત્યાંથી જે કંઈ હાથમાં આવે તે એમના પર ફેંકે. આખરે ઘરમાં એને રાખવી અશક્ય છે એમ લાગવાથી એને 'નેટલ હોમ'માં રાખવાનો પ્રબંધ કરવો પડ્યો.

દર શનિવારે ધનસુખલાલ એને મળવા જતા. હું તે વેળા કબીલાઈ હાઈસ્કૂલમાં શિક્ષક તરીકે કામ કરતો હતો, તે શાળાની સામે જ આવેલી એક દુકાનમાંથી જલેબી અને ગાંઠિયા કે એવું કોઈક ચવાણું લઈને પત્નીને આપવા સારુ એ 'નેટલ હોમ'માં જતા. એક વાર એ વિષે વાત નીકળતાં મેં એમને પૂછ્યું, “તમને આમ દર અઠવાડિયે ત્યાં જતાં કંટાળો નથી આવતો ? તમને એ ઓળખી શકે છે ખરી ?” “અરે ! બરાબર ઓળખે છે. મને દેખે છે એટલે દોડતી સામે આવે છે અને જે કંઈ હાથમાં આવે છે તે છૂટું મારા પર ફેંકે છે. સુપરિન્ટેન્ડેન્ટે મને કહ્યું પણ ખરું કે, તમને જોઈને એ ઉશ્કેરાઈ જાય છે; તમે ન આવતા હો તો ? અહીં એના ખાવાપીવાનો પ્રબંધ અમે કરીએ છીએ.” “ત્યારે જાઓ છો શું કામ ?” મેં પૂછ્યું. “અરે ! એમ કંઈ થાય ? એ તો ગાંડી થઈ ગઈ છે. મને ભલે ભૂલી જાય. પણ હું થોડો ગાંડો થયો છું ? મારાથી એને કેમ ભુલાય ?”

જ્યોતીન્દ્ર હં વે

['સમર્પણ' પખવાડિક : 1975]

ધોવા ઘો

[હિંદી ભાષાનું કોઈ કાવ્ય સાંભળેલું કે ગુહ ભીલને હોડીમાં બેસારી ઉતારવાનું ભાડું લેવાનું કહેતાં શ્રીરામને નાવિક-ભીલે ઉત્તર આપ્યો કે : “મહારાજ ! આપણે તો ધંધાભાઈ કહેવાઈએ; હજામે હજામ, ધોબીએ ધોબી સામસામું મહેનતાણું લેતા નથી. હું તમોને અહીં તારું છું, અને ‘તુમ કેવટ ભવસાગર કેરે’, એ હિસાબે આપણે બેઉ એક જ ધંધો કરનારા છીએ.”]

પગ મને ધોવા ઘો રઘુરાય;

પ્રભુ, મને શક પડ્યો છે દિલમાંય.

રામ લક્ષ્મણ જાનકીજી તીર ગંગાને જાય જ;
નાવ માગી નીર તરવા, ગુહ બોલ્યો ગમ ખાઈ :
રજ તમારી કામણગારી, નાવ નારી થઈ જાય જ,
તો અમારી રંક જનોની આજીવિકા ટળી જાય...
નાવડીમાં બાવડી ઝાલી, રામની ભીલરાયજ;

પાર ઉતારી પૂછિયું કે શું લેશો ઉતરાઈ ?
નાવિક નવ લીએ નાવિકનું, આપણ ધંધાભાઈ જ;
'કાગ' લે નહિ ખારવાની ખારવો ઉતરાઈ.

દુલા ભાયા 'કાગ'

તો હું માગું શું ?

એટલું આજે કહો, બસ એટલું જ કહો જરા
કે, અરે મકરન્દ, જા તું માગ તે મંજૂર છે.
તો હું માગું શું તમે કલ્પી શકો છો, હું ભલા !
એક હો પટ વિસ્તર્યો સામે અફાટ અને પગે
ચાલતાં કેડી મહી જ્યાં ફૂટતા અંકુર છે;
હાથ લાઠી, કામળી ખભને અને કંઠે કડી
ગીતની એકાદ : ના બીજી કંઈ જ જરૂર છે...
મકરન્દ દવે

દરેક માનવીના અંતરમાં ક્યાંક કવિતાનું ઝરણ વહેતું હોય છે.

ટોમસ કારલાઈલ

કાંડાંની કમાણી

ચહેરે કાળી અને કેશે ગોરી, જોતાં અંગઉપાંગ પણ બેડોળ ગણાય તેવી વૃદ્ધાને લઈને એક બહેન ઓર્થિતાં મારે ત્યાં આવ્યાં. તેમણે કહ્યું : “તમારે માટે આ માલિશ કરવાવાળી લાવી છું. થોડાક દિવસ જોઈ જુઓ; ઠીક લાગે તો વધારે દિવસ રોકજો – નહિતર રજા આપજો.”

હું કંઈ જવાબ આપું ત્યાં ડોશીમાએ કહ્યું : “તમે મારી પાસે કામ કરાવી જુઓ; રાખવા-ન-રાખવાનું પછી નક્કી કરજો. મારે કોઈના પૈસા હરામના નથી લેવા, બહેન !”

મને તેની વાત વાજબી લાગી : આમતેમ દવાદારૂ માટે દાક્તરને ત્યાં દોડીએ તેના કરતાં, ઘેર બેઠાં આ બાઈ આવી છે તો શા માટે ન અજમાવી જોવું ? મેં તેને રાખી લીધી.

દેખાવે ડોશી હતી, પણ જોરમાં જુવાન લાગી. મારે જ કહેવું પડ્યું : “અરર, મારાથી તો ખમાશે નહિ આવું !”

તે બોલી : “તમને ટેવ નથી તેમાં જ; બાકી તો માણસો એવાંય છે કે કલાકો સુધી ના ન પાડે. લો ત્યારે, ધીરે ધીરે ચોળું, હં !” પછી પૂછ્યું : “હવે કેમ લાગે છે ?”

“હં, બસ આમ જ; આસ્તેથી ચોળજો.” મને થયું, પાએક કલાક આ કાર્યક્રમ ચાલશે; પણ એમ ન બન્યું. એ તો વગરપૂછી કેટલીયે વાતો કરવા લાગી : “વીસ વરસથી આ ધંધો કરું છું, બહેન ! દેખાવે હું ‘કંડમ’ લાગું છું. પણ કામમાં ‘કંડમ’ નથી, હોં !”

બિલકુલ જૂના જમાનાની વૃદ્ધાને મોંએ પણ અંગ્રેજી શબ્દો સરતા જોઈને મને સહેજ હસવું આવ્યું. મારે કબૂલવું પડ્યું : “ના, માજી, તમારું કામ સોળ આના છે !”

“તો બસ, મારી બહેન ! ઘરાક રાજી તો હુંયે રાજી. મને કામનો લોભ છે એટલો પૈસાનો નથી. ને તેમાં તો મારાં જૂનાં ઘરાક મને જ બોલાવે છે ને ? પણ મારાથી કેટલેક ઠેકાણે પહોંચાય, બહેન ? એટલે મારે બીજાં કોઈને મોકલવાં પડે છે. પણ આજનાં લોક હાડકાંનાં એટલાં હરામ થઈ ગયાં છે કે રોટલો નભાવી જાણતાં નથી. આપણે ઓલી કે’વત છે ને – કે બ્રાહ્મણ હાથજોડ કરાવી દે, કંઈ ઘર થોડાં જ હલાવી દે !”

મેં પૂછ્યું : “આવાં કેટલાંક કામ તમે ધર્યાં છે ? તમે થાકી નથી જતાં આટલું બળ વાપરીને ?”

“થાકી તો કામ નથી હોતું ત્યારે જાઉં છું – ઊલટી માંદા જેવી થઈ જાઉં છું ! આમ ચોળવા-મસળવામાં તો મારા હાથનેય કસરત મળે છે. અત્યારે આ બીજું કામ છે તમારું; અને ખાઈ કરીને પછી પાછાં ત્રણ હજુ કરવા જઈશ.”

“એટલે તમને પોણોસોકનો મહિનો પડે છે ?”

“પોણોસો તો રોકડા. ઉપરાંત ક્યાંકથી બપોરનું ખાવાનું, સવારની ચા પણ મળે; અને જેને ઘેર લાગટ એક-બે મહિના કામ કર્યું હોય ત્યાંથી સાડી-લૂગડું પણ મળે છે.”

“તો એટલી બધી સાડીઓને તમે શું કરો – વેચી નાખો ?”

એણે દાંત તળે જીભ દબાવીને કહ્યું : “અમે મડદાં પરનાં ખાંપણ થોડાં લઈએ છીએ કે વેચી નાખીએ ? અમે તો મડદાંને બેઠાં કરીને કમાણીનાં, મહેનતનાં લૂગડાં લઈએ છીએ. હું તો મારે હાથે કરું છું ! જોકે તમ જેવાને પ્રતાપે પેરનારી ત્રણ ત્રણ વહુઓ આવી ગઈ છે. અને તે ઉપરાંત મારા ભાઈની દીકરીઓ છે એનેય આપું.”

“તમારે ત્રણ દીકરા છે, માજી ? – અને તોય તમે આવાં કામ કરો છો ?” મેં નવાઈ પામીને પૂછ્યું.

“તે કામ કરવામાં શી ખોટ છે, બહેન ? દાણા પડ્યા સડી જાય તે કરતાં દળ્યા શું ખોટા ?”

ડોશીનો એકેએક જવાબ મને દંગ કરી દેતો હતો. મેં પૂછ્યું : “છોકરાના બાપ ક્યારે – હમણાં જ મરી ગયા ?”

“ના રે, બહેન ! ઈ તો સાવ જુવાનીમાં દેવ થઈ ગયા છે. ઉપઉપલાં જણ્યાંને ભગવાને હેમખેમ રાખ્યાં એટલો પાડ પ્રભુનો. નીકર એને તો થ્યો’તો ટી.બી. ! પૈસા રોકડા તો અમ જેવા પાસે ક્યાંથી હોય ? ખેતરની પેદાશ આવે એટલી ઘરમાં જ પૂરી ન થતી, એટલે મંદવાડમાં મારે કરજ કરવું પડ્યું; તોય આવરદા નહિ તે ઊંચ્યા જ નહિ. થોડોક વખત શોક પાળવા રહી ત્યાં લેણાવાળા ઉતાવળા થવા માંડ્યા. મેં તો શોક છોડી દીધો – એટલે કે મનમાંથી મરનારાને ભૂલી ગઈ એમ નહિ. હું તો એક મોટા છોકરાને મુલકમાં તેની ફઈ પાસે મૂકીને આવી. મુંબઈ બે છોકરાને હારે લેતી આવી. નવીસવી હતી એટલે શરૂઆતમાં તો બિગારી કામ કરતી. પછી એ છોડીને લોકોનાં કપડાં-વાસણ કરવાનું શીખી. અને એકાદ વરસમાં તો એક જણીને આ ધંધામાં કમાતી જોઈને હુંય મારે આ કામ કરવા લાગી !”

“મોટા દીકરાને ઘેર કેમ મૂક્યો ?” મેં પૂછ્યું.

“ઘેર મારી નાણંદ વિધવા થઈને આવેલાં, તેને કોણ સાચવે ? અને ખેતીવાડીની પણ દેખભાળ કરે ને ? અમારે ફણસનાં ચાર ઝાડ છે અને બીજા આંબા છે. એનીય ઊપજ આવે અને ખેતરમાં પંદર મણ ચોખા પણ થાય છે. મારા દેરે કહ્યું : તમારી જમીનનો કર અમે ભરશું. પણ મેં ના પાડી. હવે કર ભરવાના આવે આખા દસ રૂપિયા – એટલામાં મારે એના ઓશિયાળા શું કામ થાવું જોઈએ ? મારે દીકરા હતા ત્રણ ! પછી લોકના હાથ સાજા કેમ કરું ?”

“પછી પેલા કરજનું શું કર્યું ?”

“અરે, એટલું બસો રૂપિયાનું કરજ તો ત્રણ જણાંનું ખાવા-ખર્ચ કાઢતાં છ

મહિનામાં કર્યું પૂરું, અને બીજા છ મહિનામાં ઘર ચણાવું એટલું જમા કર્યું. પછી ઘરે જઈને ઘર ઉખેડ્યું અને કકડાવીને કર્યું પૂરું !”

“ઘર ચણવાનો તો બહુ ખર્ચ થયો હશે, ખરું ને ?”

“અરે બહેન, મારે ક્યાં બંગલો ચણવો’તો કે ખરચ વધારે થાય ! અમારે ઝાડવાં તો ઘરનાં બાવળ, ખેર, નાળિયેર જેવાં હોય. અને માણસોને મજૂરી નહીં આપવાની. કોઈનું ઘર ચણાવું હોય તો ફુરસદને વખતે સૌ મદદ કરવા લાગે. જે જાય દોડ્યાં કે જંગલમાંથી ઝાડવાં કાપી લાવે. બબ્બે ખેપ નાખે ત્યાં કાટમાળ થઈ જાય. રૂપિયા તો સુથારને જ દેવા પડે, બાકી કાંઈ નહિ.”

મેં કહ્યું : “અરે વાહ ! આ રીત તો બહુ સારી કહેવાય. અહીં તો કોઈ એમ સંપીને કામ કરે જ નહિ.”

“આ તો શે’રગામ ગણાય, બાપુ; આંઈનાં માણસું બઉ પાકાં ! ગામડાંનાં માણસુંમાં કળજગ હજુ આવ્યો નથી !”

“તમારા દીકરાને પરણાવ્યા કોણે ?”

“આ કાંડાંની કમાણી ઉપર દીકરાને મેં જ પરણાવ્યા છે. અમારા ધારા પ્રમાણે વહુઓને બધું જ ઘરેણું કરાવ્યું છે મેં.”

ચોળવા-મસળવાથી અંગો ઊલટાં અકળાયાં હતાં, પરંતુ મારા હૈયામાં અપાર આનંદ થતો હતો. વચમાં તે પૂછતી : “થાકી ગયાં, બહેન ?” મેં કહ્યું : “ચોળવાનું બંધ કરો ભલે, પણ વાત તો કર્યાં જ કરો. મારે તમારી બધી જ વાત સાંભળવી છે.”

તે બોલી : “મારી વાતમાં શું માલ બળ્યો છે, બહેન ? વાતું તો ઓલ્યા રસિયાના રાજા આવ્યા છે એની સાંભળવા જેવી હોય !”

“તમે હમણાં ક્યાં રહો છો ?”

“હું મારા ભાઈની છોકરી ભેગી રહું છું. મારા દીકરા બે માટુંગામાં રે’ છે. હમણાં જ આવી. છ મહિનાથી મુલકમાં ગઈ’તી. મારાં જૂનાં કામ બે બાઈઓને વેચી દીધાં’તાં; હવે હું આવી એટલે એ લોક મને કહેવા મંડ્યાં : ડોસી, તમે જ આવો ! પણ બહેન, આપણને ગરજ હોય ત્યારે કોઈને રાખીએ અને આવતાંવેંત ખસેડી મૂકીએ એ કંઈ રીત ગણાય ? મને તો દેવ દઈ રે’શે. કોઈના રોટલા પર પાટુ મરાય થોડી ? મને પૈસાની એવી હાયવરાળ નથી. વળી મારા દીકરા ક્યાં ના પાડે છે ? ત્રણ જણા પાંચ-પાંચ આપે તોય બે મહિના ખેંચી કાઢું. પણ એ અચારા હવે થયા બાળબચ્ચાંવાળા; એને નડવા હું નથી જાતી.”

“પણ તમે એની સાથે કેમ નથી રે’તાં ? વહુઓ કેવીક છે ?”

“વહુઓ તો આ જમાનાની બધીય સરખી. કોઈનાં વખાણ થાય તેમ નથી. પણ મારા છોકરા તો છોકરા જ છે, હોં ! હું મુલકમાં ‘સિક’ પડી હોઉં ને કાગળ લખાવું, કે તરત ત્રણેય દોડે. એ તો કે’ છે ને કે, અમારી મા એટલે મા જ છે ! એની હારે રે’વા જાઉં તો મારાં જૂનાં ઘરાક ટળી જાય; અને વળી મારા ભાઈની

છોકરીને મારાં જેવાં માણસની જરૂર છે.”

“એને તમારે પૈસા આપવા પડે છે ?”

“ના રે, એક પાઈ પણ નહિ. એ બીજાંનાં કામ કરવા જાય ત્યારે હું સાથે તેને કામ કરાવવા લાગું ને પાછી ! વળી ઘરમાંય કાંઈ બેસી થોડી જ રહું છું ? એનાં છોકરાંને રાખું, કચરો કાઢું, સાંજે રસોઈ કરું...”

મેં કહ્યું : “આટલી ઉંમરે તમે જે કામ ગણાવો છો એ સાંભળતાં જ મારાં તો હાજાં ગગડી જાય છે, માજી !”

“સાચું કહ્યું ? આ કમર કસીને કામ ન કરવાથી જ તમારા સાંધા ઝલાઈ જાય છે ! હમણાં ઘંટી ફેરવવાની હોય, છાશ તાણવાની હોય કે કૂવેથી પાંચ બેડાં પાણી તાણવાનું હોય ને, તો કોઈ રોગ પાસે ઢૂંકવાય નો આવે !”

મારે કબૂલવું પડ્યું કે, “તમે ગણાવ્યું તેવું કામ જ્યારે હું કરતી ત્યારે માથું કેમ દુઃખે એની મને ખબરેય નહોતી.”

તે આપમેળે કહેવા લાગી : “મારે બળદ હતા બે, મેં જ કમાઈને લીધા’તા. પણ મોટો છોકરો નોખો થયો ત્યારે એક બળદ તેણે લઈ લીધો. લઈનેય પાસે ન રાખ્યો; વેચી નાખ્યો રૂપિયા સાઠમાં. હવે એક બળદથી અમે ક્યાંથી ખેતી ખેડીએ ? તરત જ વાણિયાના રૂપિયા કરજે કાઢ્યા અને બળદ લાવી બીજો. છોકરાએ કહ્યું : જમીન વહેંચી આપ. પણ હજુ બે કુંવારા હતા ત્યાં જમીન ક્યાંથી વહેંચું, બહેન ? એને પાંચ મણ ડાંગર પાકે એટલો કટકો આપ્યો, બીજી ન આપી. હા, ત્યાર કેડે બે પરણાવ્યા એ પણ ઉધાર કરીને જ. હવે એનાં દેણાં આપું છું.”

“તે તમારા દીકરા નથી ભરતા પૈસા, કે તમારે ભરવા પડે ?”

“એય ભરે, પણ એને વધે જ શું ? અત્યારના છોકરાના હાથ બઉ પો’ળા. જોઈએ ત્યાં ન ખરચે, ન જોઈએ ત્યાં વાપરે; પછી વધે શું ? અને મારે ભેળું કરીને એના સાટુ મૂકી જાવું, તેના કરતાં દેણું જ ન દઈ દઉં !”

“વહુઓ તમારું અપમાન કરે કે કોઈ વાર, માજી ?”

“ભેગી રે’વા જાઉં તો કોઈ ભૂલે એવીયું નથી – અને એની દાઢ તળે બોલતાં કાંકરોય ન આવે. પણ આપણે આબરૂને લીધે કાંઈ ન બોલી શકીએ. તેના કરતાં જીવું ત્યાં સુધી આમ કમાઈ ખાવા દેજે, પ્રભુ ! – એવું હું તો માગું છું, બહેન ! કેમ બોલતાં નથી ?”

મેં ઘડિયાળમાં જોયું ત્યારે બરાબર એક કલાક થઈ ચૂક્યો હતો, છતાં ડોશી ચોળવાથી થાક્યાં નહોતાં. મેં કહ્યું : “બસ કરો, માજી, હવે.”

તે બોલી : “લાવો ચણાનો લોટ, હું પીઠે ચોળીને નવડાવીયે દઉં !”

એક આઠઆનીમાં તેની પાસેથી આટલું બધું કામ લેવાની મને શરમ આવતી હતી, પણ તે એમ છોડે ? તેણે સ્નાન કરાવ્યું; ઉપરાંત કપડું પણ ધોઈને સૂકવી નાખ્યું.

આવીને પાછું તેણે પૂછ્યું : “મારું કામ પસંદ પડ્યુંને, બહેન ? કોઈ નવું

ઘરાક હોય તો બતાવજો, જેથી મારે પેલી બાયુંને આપવા થાય અને હું મારાં જૂનાં ઘરાક પાછાં લઈ શકું. વીસ-વીસ વરસની માયા થઈ ગઈ છે ને, એટલે તેને કે મને નવાં માણસ ઝટ દઈને ન ફાવે.”

“પણ માજી, તમે અહીં આવ્યાં તે હવે ત્યાં ખેતી કોણ કરશે ?”

“એક છોકરાવહુને ત્યાં જ રાખ્યાં છે. એ ઊપજ આવે ત્યારે ત્રણ સરખા ભાગ પાડી નાખે છે. મારી નણંદ ખેતરમાં જ ઝૂંપડી બાંધી છે ત્યાં રે’ છે. એને છોકરો ભાનું દઈ આવે રોજ. મારે હમણાં આવવું નો’તું, પણ એક બળદ મરી ગયો એટલે બીજો લીધા વગર છૂટકો થોડો જ થાય ? આ છ-આઠ મહિના કામ કરીશ ત્યાં બળદ માટે લીધેલા રૂપિયા ભરાઈ જાશે.”

“તે રૂપિયા તમે કોની પાસેથી લીધા છે ? વ્યાજે લીધા ?”

“ના બાપુ, વાણિયાના ચોપડામાં માથું મૂકવા હું ન જાઉં ! મેં તો એક ખેડૂતને ફણસનાં ચાર ઝાડ ચડાણે આપ્યાં છે. જ્યાં સુધી રકમ ન ભરું ત્યાં સુધી ફણસની ઊપજ એ ખાય. પછી મને પાછાં આપશે.”

“એમ કરવામાં તકરાર ન થાય ? લખતબખત કરાવ્યું છે ?”

“અરે મારી બાઈ, લખત ને બખતનું કામેય શું ? ગામડાંના અને વળી સાવ ત્રાહિત માણસું એવી તકરાર ન કરે. હા, સગાંને આપ્યાં હોત તો વળી કદી હક્ક કરી બેસત ખરાં !... લો, ત્યારે, હું હવે જાઉં કે ? કાલે ક્યારે આવું ? જો તમારી મરજી હોય તો જ બોલાવજો, હોં ! હું પૈસા માટે પરાણે નથી કહેતી.”

મેં એને બીજા દિવસનો સમય આપ્યો અને તે ગઈ.

ધીરજબહેન પારેખ

ધુમાડાના બાયકા

દુષ્ટબળોની રમણા ચાલી રહી છે. લાંચરુશવત, કાળાં બજાર, જાહેર નાણાંની ગોલમાલ – એ તો હવે કોઠે પડી ગયાં છે. પણ આ દુષ્ટબળોના રાસ કરતાંયે વધુ અસ્વસ્થ કરનાર વસ્તુ તો, જાણે બધું બરાબર ચાલતું હોય એમ દેશમાં જે સમારંભો ઊજવાઈ રહ્યા છે એ છે. જરી નજર કરતાં, અગત્યના માણસો ભારે અગત્યના એક સમારંભમાં હાજરી આપી બીજામાં જઈ રહેલા જોવા મળશે. બધી રીતની બરકત હોય એમ પ્રજા પણ સ્ટેડિયમમાં સિનેમા નટ-નટીઓ પાસે ક્રિકેટ ખેલાવી આનંદમાં ધુમાડાના બાયકા ભરતી જોવા મળે છે.

ઉમાશંકર જોશી

પ્રેમાનંદનો પુનરાવતાર

છેલ્લી દોઢ-બે સદીના માણભટ્ટો સાધારણ રીતે કેવળ ‘મહાભારત’ની જ કથા કહેતા, પ્રેમાનંદ કે અન્ય કવિઓનાં આખ્યાન પ્રમાણમાં બહુ જૂજ રજૂ થતાં. પણ પ્રેમાનંદકાલીન આખ્યાનગાનને પુનઃ ગુજરાતી પ્રજા સમક્ષ સફળતાપૂર્વક રજૂ કરવાનો યશ ધાર્મિકલાલ પંડ્યાને ફાળે જાય છે. પ્રેમાનંદની દીકરીના તેઓ વંશજ છે. તેમના પિતામહ અને પિતાનો માણભટ્ટનો વારસો તેમણે દીપાવ્યો છે. ભાવનગર સ્ત્રી કેળવણી મંડળે પચાસમી વરસગાંઠની ઉજવણીમાં શ્રી ધાર્મિકલાલના આખ્યાનગાનનું એક સપ્તાહ ગોઠવ્યું. ધાર્મિકલાલજીએ સાત દિવસ સુધી ભાવનગરને ઘેલું કર્યું. દસથી પંદર હજારની સંખ્યામાં લોકો આવતા. કેટકેટલા સ્તરના લોકોને આખ્યાનકાર આકર્ષી શક્યા ! શ્રોતાઓના ચહેરા પરની પ્રસન્નતા નજરે નિહાળો તો ખ્યાલ આવે કે પ્રેમાનંદ ગુજરાતીઓનાં હૈયાને કેવો ડોલાવતો હશે. ધાર્મિકલાલજી કવિ નથી, માત્ર આખ્યાનગાન કરે છે, પરંતુ એમના કંઠ અને કથનશૈલીનો આસ્વાદ જેમણે કર્યો છે તેમની કલ્પનાસૃષ્ટિમાં પ્રેમાનંદનો પુનરાવતાર થાય છે. પ્રેમાનંદનાં બધાં આખ્યાનો શબ્દશઃ તેમને કંઠસ્થ છે. એ ઉપરાંત ‘રામાયણ’, ‘મહાભારત’, ‘ગીતા’, ‘ભાગવત’, ‘ઉપનિષદો’ વગેરે આકરગ્રંથોનો સારો અભ્યાસ છે. સંગીતની ઉપાસનાને પરિણામે વચ્ચે વચ્ચે શાસ્ત્રીય રાગરાગિણીઓ દ્વારા પ્રેમાનંદની કવિતાનું નવું પરિમાણ તેઓ ખોલી આપે છે.

આમ તો છેલ્લાં વીસ વર્ષથી ધાર્મિકલાલજી આ પ્રવૃત્તિ કરે છે. પરિષદો અને સંમેલનોમાં પણ તેમના કાર્યક્રમ યોજાય છે. પ્રેમાનંદ ભણાવાય છે ત્યાં ત્યાં એક વાર એમનું આખ્યાનગાન યોજાય તો ભણાવનાર પ્રેમાનંદ વિષે જે વિશેષણો વાપરે છે તેની સાર્થકતા ભણનાર અનુભવે.

શિક્ષણ-સાતત્યની જે પ્રવૃત્તિ પોતાની ફરજના એક ભાગરૂપે દરેક વિદ્યા-સંસ્થાએ કરવી ઘટે, તે કાર્ય આ માણભટ્ટ એકલે હાથે સફળતાપૂર્વક કરી રહ્યા છે તેનો સાક્ષાત્કાર થતાં લોકશિક્ષણના આ જૂના પણ સક્ષમ માધ્યમને નવા નવા સ્વરૂપે પ્રયોજવાની કેટલી બધી જરૂર છે એનું મારી જેમ ઘણાને ભાન થયું હશે.

જયેન્દ્ર ત્રિવેદી

[‘ગ્રંથ’ માસિક : 1976]

મહાન માણસ પોતાની જાત પાસેથી અપેક્ષા રાખે છે,

નિમ્ન માણસ બીજાઓ પાસેથી.

કોન્ફ્યુશિયસ

શિક્ષકોના યે શિક્ષક

મને બરાબર યાદ છે. પંચમહાલ અને સાબરકાંઠામાં 1960-61નાં વર્ષોમાં ગોધરા અને મોડાસા મુકામે પ્રથમવાર આર્ટ્સ-સાયન્સ કોલેજો શરૂ થયેલી. એ વર્ષોમાં વિદ્યાસંસ્થાઓ શરૂ કરવી એ એક તપકાર્ય હતું. માત્ર વિદ્યાપ્રાપ્તિ, માત્ર ગામડાંના વિદ્યાર્થીઓને ઉચ્ચ શિક્ષણનો લાભ મળે એ જ એના સંચાલકોનો અભિલાષ.

ધીરુભાઈ ઠાકર ગુજરાત કોલેજની નોકરી છોડીને મોડાસા જેવા અલ્પવિકસિત નગરમાં આવે છે. જે કોલેજ હજી શરૂ જ થઈ હતી. નહોતું એનું પોતાનું મકાન, એ વિદ્યાસંસ્થા વિશે કોઈના મનમાં ત્યારે કશો પાકો નકશો પણ ન મળે. કોલેજ ચલાવવા માટે ભંડોળની પણ આગોતરી વ્યવસ્થા નહીં ! છતાં ધીરુભાઈ અમદાવાદ છોડી મોડાસા આચાર્યપદ સ્વીકારી લે છે. કારણ ધીરુભાઈની શિક્ષણપ્રીતિનું - ગામડામાં શિક્ષણપ્રસારનું, ધૂણી ધખાવીને એક વિદ્યાકેન્દ્ર વિકસાવવાનું. ચિત્રો યાદ કરું છું તો હારમાળારૂપે એ સર્વ આવતું જાય છે. સગવડના અભાવવાળા મકાનમાં ધીરુભાઈ વિદ્યાર્થીઓને તન્મયતાથી ભણાવે, કોલેજ સિવાયના સમયમાં મંડળના સદસ્યો સાથે મોડાસા અને આજુબાજુનાં ગામોમાં ઉઘરાણા માટે નીકળે, કોલેજમાં વિદ્યાર્થીઓ વધુમાં વધુ ગામડેથી આવે, શિક્ષણનો લાભ લે તે માટે અધ્યાપકોને સાથે રાખી ગામડે તેની ટહેલ નાખવા પણ જાય.

નવી નવી કોલેજ, નવા નવા આચાર્ય. ત્યારે તેમના માટે કામના કલાક ચાર-પાંચ નહીં - ચોવીસ હતા. મકાનની સાથે હોસ્ટેલ, ગ્રંથાલય, રમતગમતનું મેદાન, નાટ્યગૃહ બધાં કામો તેમણે વારાફરતી હાથમાં લેવા માંડ્યાં. છેવટે અધ્યાપકો માટેનાં ક્વાર્ટર પણ. જોતજોતામાં તો કોલેજ કેમ્પસ એક અનન્ય વિદ્યાધામ તરીકે યુનિવર્સિટીના નકશામાં ઉપર ઊપસી આવ્યું. 1965-66નાં વર્ષોમાં તો કોલેજ કેમ્પસ વિદ્યાપ્રવૃત્તિઓથી તેની ટોચ દાખવી બતાવે છે. કોમનરૂમના અધ્યાપકવર્તુળમાં વિભિન્ન વિષયોની દર અઠવાડિયે ચર્ચાઓ થાય. યુનિવર્સિટી કક્ષાની નાટ્યસ્પર્ધાઓ, આઉટડોર-ઈન્ડોર ગેઈમ્સ પણ આ કેમ્પસ ઉપર થાય. આખું વિદ્યાસંકુલ પ્રવૃત્તિઓથી ઊભરાતું લાગે. ભાગ્યે જ એવું એકાદ સપ્તાહ બાકી રહે કે જ્યારે કોઈ વિદ્વાનનું વ્યાખ્યાન ન થયું હોય ! અહીં જ્યોતીન્દ્ર દવે આવે, રઘુવીર-ભોળાભાઈ આવે, ચં. ચીં. મહેતા પડાવ નાખે, કુમુદિની લાખિયા અને મૃણાલિની સારાભાઈ પણ આવે. પુરુષોત્તમ માવળંકર, ઉમાશંકર-સુન્દરમ્, ઈશ્વર પેટલીકર કે ભોગીલાલ સાંડેસરા જેવા પણ ઘણા ઘણા આવે. અધ્યાપકો અને વિદ્યાર્થીઓને પ્રકટ થવા, પામવા અહીં પૂરો અવકાશ હતો. આ સઘળા પાછળ ધીરુભાઈની તંતોતંત વિદ્યાપ્રીતિ પડેલી હતી. સાચો શિક્ષક કેટલો વિસ્તરી શકે અને પોતાની શક્તિઓથી સંસ્થાને પણ વિકસાવી

શકે તેનું દષ્ટાંત ઠાકરસાહેબે અહીં પૂરું પાડ્યું. ધીરુભાઈ માત્ર શિક્ષક નહોતા, સ્વપ્નશીલ શિક્ષક હતા.

પ્રવૃત્તિઓમાં ગળાડૂબ ઠાકરસાહેબ સેનેટ, સિન્ડિકેટ અને યુનિવર્સિટીનાં અન્ય મંડળોમાં સતત કામ કરે. પોતાના પ્રભાવથી શિક્ષણને ઉપકારક નિર્ણયો લેવડાવી શકે. પણ આ બધી વેળા 'પોતાની કોલેજ' અને 'પોતાનો વિદ્યાર્થી' સહેજે અળગાં નહીં. બેલ પડે એટલે તરત વહીવટીકાર્યને બાજુએ મૂકીને અમારો બી.એ.ઓ. પિરિયડ એ પોતાની ઓફિસમાં શરૂ કરી દે. 'શર્વિલક' ભણાવે ત્યારે એ નાટક આખે આખું નજર સામે ભજવાતું લાગે, તેવી તેમની ભાષાશૈલી. એમ.એ.માં 'ગોરા', 'બ્રહ્મર્ષ કેરેમેઝોવ', 'ટેસ' જેવી કૃતિઓ ભણાવે ત્યારે વિશ્વનવલકથાનો આખો પરિપ્રેક્ષ્ય તેઓ ઉઘાડી આપે. વિદ્યાર્થીને વ્યાખ્યાનમાં રસતરબોળ કરી મૂકે. ધીરુભાઈનું શિક્ષકત્વ ત્યારે એવું કોળે કે તેઓ શિક્ષકની સાથે સાથે નર્ચા આત્મીયજન પણ લાગે.

અધ્યાપકોની સાથે પણ તેમનું શૈક્ષણિક આદાન-પ્રદાન સતત ચાલુ રહે. બધાં કાર્યો પડતાં મૂકી તેઓ રિસેસમાં અધ્યાપકોના ખંડમાં આવીને સૌ સાથે ચા-નાસ્તો કરે. અંગત જીવનના પ્રશ્નોથી માંડીને લખવા-વાંચવાનું શું ચાલે છે, સાહિત્ય કે શિક્ષણમાં દેશમાં કે દેશબહાર કશું નવું થયું હોય - એ સર્વની વાત ઠાકરસાહેબ કરે. અધ્યાપકખંડ આખો મહેકતો થઈ જાય. દર અઠવાડિયે અધ્યાપકે અનિવાર્યપણે કોઈ એક વિષય ઉપર અધ્યાપકખંડમાં પેપર રીડિંગ કરવાનું રહેતું. પેપર પૂરું વંચાઈ રહે પછી ગોષ્ઠી થાય, અને એમ એવી ગોષ્ઠીઓમાંથી 'સંગોષ્ઠી' ગ્રંથ થયો.

એક વાર તેમણે અધ્યાપકખંડમાં પ્રસ્તાવ મૂક્યો : "તમે મને ત્રણ મહિનાની ઉનાળુ રજાઓમાંથી માત્ર પંદર દિવસ આપો." અધ્યાપકોએ હા પાડી, એટલે તેમણે કહ્યું : "આ પંદર દિવસ તમે કોલેજના ગ્રંથાલયમાં હાજર રહો. મન ફાવે તે વાંચો, નોંધ કરો. ન વાંચવું ગમે તો એમ જ બેસી રહો. પણ ગ્રંથાલયમાં તમારી પંદર દિવસની ઉપસ્થિતિ જ એક દિવસે નવી આબોહવાનું નિર્માણ કરશે." બસ, પછી અધ્યાપકોની ગ્રંથાલયમાં આવન-જાવન વધી. ગ્રંથપાલ પણ ઉત્સાહી. દોડી દોડીને પુસ્તકો ખોળી આપી, પરાણે વાંચવાનું કહે. આનું પરિણામ સરવાળે ઘણું સારું આવ્યું. સીમા ઉપર ઊભેલા નવા-સવા અધ્યાપકોને વાંચવાની એક સુટેવ પડી.

સાચો શિક્ષક મૃદૂનિકુસુમાદપિ હોય, તો વજાદપિ કઠોરાણિ પણ હોય. ધીરુભાઈમાં એ બંને ગુણોનું અજબનું મિશ્રણ. વર્ગમાં પૂરી આત્મીયતાથી ભણાવતા ઠાકરસાહેબ લોભીમાં નીકળે, કેમ્પસમાં આંટો મારવા નીકળે. જો વર્ગ ચાલતો હોય અને કોઈ વિદ્યાર્થીએ પિરિયડ ન ભર્યો હોય તો તેનું આવી બન્યું સમજો. ત્યારે તેમની કઠોરતાનો પૂરો અનુભવ થઈ રહે. લાકડી તૂટી જાય ત્યાં સુધી માર્યાનો પ્રસંગ છે. અલબત્ત, તેનો પશ્ચાત્તાપ પણ તેમણે પ્રકટ કર્યો છે. હોસ્ટેલમાં પણ

વિદ્યાર્થીના કોઈ તોફાનને તે ચલાવી ન લે. ક્યારેક હોસ્ટેલમાંથી કે કોલેજમાંથી એવા વિદ્યાર્થીને કાઢી મૂક્યાના પ્રસંગો પણ બન્યા છે. હોસ્ટેલના વિદ્યાર્થીઓની જો કોઈ સાચી ફરિયાદ હોય તો તેઓ વિદ્યાર્થીની પડખે પણ ઊભા રહ્યા છે. રસોડાના કોન્ટ્રાક્ટર દાસભાઈને એવી વેળા તે ઊધડો પણ લે. કોલેજ હોસ્ટેલના કેમ્પસમાં ત્યારે તેમનો પ્રભાવ એવો કે કોઈ મધરાતે પણ બીડી-સિગારેટ પીવાની હિંમત ન કરે. મધરાતે પણ ઠાકરસાહેબ હોસ્ટેલમાં અચાનક રાઉન્ડ લેવા નીકળે ! મારા જેવો મોડી રાત સુધી વાંચતો હોય તો પટાવાળા પાસે એ પુસ્તકો જ લેવડાવીને પોતાના ઘેર મુકાવી દે ! વાંચો, પણ તબિયતના ભોગે નહીં. કઠોરતાની સાથે આવું માર્દવ પણ ઠાકરસાહેબમાં એટલું જ. કોઈ વિદ્યાર્થી ગરીબ હોય, ટી.બી. જેવો રોગ થયો હોય, પાસે દવાદારૂના પૈસા ન હોય તો ઠાકરસાહેબ તેની વહારે ધાય. તેને મદદ કરે - કરાવડાવે. જે કામ હાથમાં લે તે પછી નાનું હોય કે મોટું તંતોતંત તે તેમાં ખૂંપી જાય. પરિણામે કોઈ પણ કાર્ય એમના હાથે દીપી આવે.

આવા સ્વસ્થ, શીલવંત, ભડ અને ભદ્ર શિક્ષકને નવનિર્માણના વર્ષમાં મેં વ્યથિત હૃદયે જોયા છે. પોતાની સાકાર સ્વખભૂમિને વેરવિખેર થતી જોઈને તે દ્રવી ઊઠ્યા હતા. એ પળે મોડાસામાં ગાળેલાં વર્ષો વિશે - 'શું મેં અઢાર અઢાર વર્ષ સુધી રણમાં પાણી રેડ્યા કર્યું ?' - એવો હલબલાવી મૂકે તેવો પ્રશ્ન કરી બેઠા હતા. પેલી સ્વહસ્તે ચીતરેલી, રંગ પૂરેલી છબી હવે ઓઘરાળી બનતી જતી હતી. એ બધું તેઓ માટે અસહ્ય હતું. એમનું શિક્ષકત્વ એ જીવની શક્યું નહોતું.

મોડાસા કોલેજમાંથી નિવૃત્તિ લીધી ત્યારે 1960થી 1978નાં અઢાર વર્ષોનું શિક્ષણજગતનું દોઢ તપ પૂરું થયું હતું. અમે થોડાક વિદ્યાર્થી મિત્રોએ એકઠા થઈ ઠાકરસાહેબનો વિદાય સમારંભ યોજ્યો. ઉમાશંકરભાઈને અમે રૂબરૂ મળી સમારંભમાં ખાસ હાજર રાખ્યા. હોલ ચિક્કાર હતો. ઠાકરસાહેબમાંનો શિક્ષક ત્યારે ગદ્ગદિત હતો. મોડાસાને વિદ્યાધામ તરીકે પ્રતિષ્ઠા અપાવનાર તેઓની પાસે ત્યારે શબ્દો ઓછા હતા. ઉમાશંકરભાઈ બધું પારખી ગયા હતા. તેમણે આંખમાં આંસુ સાથે ધીરુભાઈની શૈક્ષણિક સેવાઓને બિરદાવતાં કહ્યું : "મારે મારા વતનમાં જે કામ કરવું જોઈએ એ ન કરી શક્યો તેનો મને આજે અફસોસ છે. પણ ધીરુભાઈએ અહીં વસીને એ કાર્ય કર્યું. એ માટે હું તેમનો ભવોભવનો ઋણી છું."

ધીરુભાઈ આજે પણ, જીવનના સાડા આઠ દાયકા ઉપર પહોંચ્યા પછીય, ગુજરાતી ભાષાના વિશ્વકોશના કાર્યમાં ખૂંપેલા છે. તેઓ રુંવે રુંવે શિક્ષક છે. અનેક શિક્ષકોના તે શિક્ષક રહ્યા છે.

પ્રવીણ દરજી

['સામ્પત' માસિક : 2003]

ચાલ જાગીએ !

ભાંગતો પહોર કંઈક બોલે છે બોલ
ક્યાંક વાગે છે ઢોલ - ચાલ જાગીએ !
આઘેના ડુંગરમાં બોલે છે મોર
એનો ઝીણો કલશોર - ચાલ જાગીએ !
ઝરમરતી વાદળીના ઝીણા વરસાદ
ભીનો ચંદરવો ગોળ - ચાલ જાગીએ !
ઝીલી લે ઝીલી લે વરસ્યાં આકાશ
એમાં સપનાઓ બોળ - ચાલ જાગીએ !
ઝીણેરી જાત એના ઝીણેરા ઓરતામાં
રાચે છે કોક - ચાલ જાગીએ !
ઝીણેરી ઝંઝરીના ઝીણા રણકાર
એમાં પગનો હિલ્લોળ - ચાલ જાગીએ !
ઝરમરતી રાત એના ઝીણા ઉજાગરાની
આંખો હિંગોળ - ચાલ જાગીએ !
ઝીણી ઘોડી ને એનો ઝીણો અસવાર
કહે દરવાજો ખોલ - ચાલ જાગીએ !
ઝીણેરાં ઝાડવાંનાં ઝીણેરાં ફૂલ ખર્ચો
આખોયે ચોક - ચાલ જાગીએ !
ફૂલ છે તો ફોરમ કે રંગ છે તો રૂપ
બધી ધારણાઓ ફોક - ચાલ જાગીએ !
આવ્યા તે ઓઢી લે ઝીણા અંધાર
હવે પડછાયા છોડ - ચાલ જાગીએ !
ઝીણેરી વીજળીના ઝીણા ઝબકાર
એમાં દર્પણને તોડ - ચાલ જાગીએ !
ધ્રુવ ભટ્ટ

રાજકારણ છે પ્રેમના જેવું - એને વિશે એક અક્ષર પણ જાણ્યા વિના દરેક જણ ઊંધે માથે તેમાં ખાબકે છે.

લેખનની મુશ્કેલીઓ

કોઈ ભાવ, વિચાર કે વસ્તુ ભાષા દ્વારા લખીને બીજાને પહોંચાડવાની કળા, તે લેખન. એમાં બે વસ્તુ સમાઈ જાય છે : એક તો જે કહેવાનું છે તે, અને બીજી તે કહેનારી ભાષા.

કોઈ પણ વસ્તુ આપણે બીજાને કહેવાનો પ્રયત્ન કરીએ તે પહેલાં તેનો આપણા મનમાં સ્પષ્ટ ખ્યાલ હોવો જોઈએ. તો જ આપણે તે સામા માણસને બરાબર કહી શકીએ. ત્યાર પછી એને સારી રીતે સામા માણસને પહોંચાડવા માટે ભાષા જોઈએ. આપણા મનમાં કહેવાની વાત સ્પષ્ટ હોય, છતાં બીજો માણસ તે બરાબર સમજી શકે એ રીતે કહેવાની ભાષા આપણી પાસે ન હોય, તોયે લેખન સફળ થતું નથી.

પોતાને શું કહેવું છે તેની જે માણસને ખબર જ નથી હોતી, તેનું લખાણ ગાંડા માણસના રઝળપાટ જેવું હોય છે. તેમાં હકીકતનાં ટોળાં ફાવે તેમ ભટકતાં હોય છે. લખાણમાં અસંગતિ, અસંબદ્ધતા વગેરે દોષો દેખા દે છે. તેનું કારણ, લેખકના ચિત્તમાં વિચાર સ્પષ્ટ થયો હોતો નથી.

લેખન સંબંધે પહેલી મુશ્કેલી શું લખવું છે તે નક્કી કરવાની છે; અને બીજી, એ કહેવાને કાબેલ ભાષા મેળવવાની છે. આ બે તત્ત્વોને આધારે આપણે લેખકોના ચાર વર્ગ પાડી શકીએ.

1. જેમની વિચારણા સ્પષ્ટ અને તર્કશુદ્ધ છે, અને સાથોસાથ તે વ્યક્ત કરવાને કાબેલ એવી ભાષા પણ જેમની પાસે છે.
2. જેમની પાસે સ્પષ્ટ વિચારણા છે, પણ ભાષાની સજ્જતા ઓછી છે.
3. જેમની પાસે ભાષાની સજ્જતા છે, પણ જેમની વિચારણા ગોટાયેલી કે ધૂંધળી છે.
4. જેમની પાસે સ્પષ્ટ વિચારણા પણ નથી અને ભાષાની સજ્જતા પણ ઓછી છે.

આમાંના પહેલા વર્ગના પ્રતિનિધિ તરીકે હું બર્ટાન્ડ રસેલને લેવા માગું છું. એમનાં લખાણ જેમણે વાંચ્યાં હશે તેમને એ અનુભવવાનો આનંદ મળ્યો હશે કે અત્યંત સૂક્ષ્મ અને સંકુલ વિચારો પણ કેવા સુવ્યવસ્થિતપણે પાણીના રેલાની માફક અસંદિગ્ધ અને પ્રાસાદિક ભાષામાં વહેતા હોય છે. એમનું કોઈ પણ લખાણ વાંચીએ ત્યારે વાક્યો અને વિચાર વ્યૂહબદ્ધ થઈને કૂચ કરતા સૈન્યની માફક ચાલતાં લાગે છે. એનું કારણ, એમણે પોતાનું કહેવાનું ચિત્તમાં બરાબર પ્રત્યક્ષ કરેલું હોય છે, એકએક વાક્ય અને તેમાં આવતો દરેક શબ્દ સુધ્ધાં એમણે વિચારી લીધેલો હોય છે.

બીજા વર્ગના લેખક પાસે સ્પષ્ટ વિચારણા હોય છે, પણ ભાષાની સજ્જતા ઓછી હોય છે. એ વર્ગના લેખકોના પ્રતિનિધિ તરીકે 'હિંદ સ્વરાજ'ના લેખક ગાંધીજીને હું લેવા માગું છું. એમણે પોતાના જીવનના ચાલીસમા વરસે 'હિંદ સ્વરાજ'

લખ્યું. એ સમયે એમના વિચારો સ્પષ્ટ થઈ ગયા હતા, સ્થિર થઈ ગયા હતા અને પોતાને શું કહેવું છે તે એમના મનમાં બરાબર સ્પષ્ટ હતું. તેમ છતાં એમના લખાણમાં જે કચાશ લાગે છે તેનું કારણ ભાષાને લગતી સજ્જતા એમની ઓછી છે એ છે. આ સજ્જતા પણ ગુજરાતી કરતાં અંગ્રેજીમાં એમની વધારે છે. એટલે તેઓ પોતાની વાત અંગ્રેજીમાં વધુ સારી રીતે કહી શકે છે. 'હિંદ સ્વરાજ' એમણે મૂળ ગુજરાતીમાં લખેલું, પણ પછી ગુજરાતી ન જાણનાર મિત્રો માટે એનો અંગ્રેજી અનુવાદ કરેલો. એ મૂળ પુસ્તક અને તેનો અંગ્રેજી અનુવાદ, એ બેની મદદથી હું મારી વાત સ્પષ્ટ કરવા પ્રયત્ન કરીશ.

'હિંદ સ્વરાજ'માં (પાના 55 ઉપર) આ વાક્ય આવે છે : "તે લશ્કરનો આપણે ઉપયોગ કર્યો, ને હવે તેની ઉપર દોષ રાખીએ તે નકામું છે."

અહીં લેખકના મનમાં "હવે તેને દોષ દઈએ" અથવા "તેનો દોષ કાઢીએ" એમ હોવાનો સંભવ છે.

અંગ્રેજોના સ્વભાવમાં રહેલી એક વસ્તુનો પરિચય આપતાં (પાના 39 ઉપર) તેઓ કહે છે : "તેઓનામાં એક વસ્તુ છે ખરી, તે એ કે પોતાના દેશને જવા નહીં દે, ને જો કોઈ તેની ઉપર નજર કરે, તો તેને આંધળો ભીંત કરી મૂકશે."

હવે, આપણે સામાન્યપણે "આંધળું ભીંત" એ શબ્દપ્રયોગ "સારાસાર વિવેકશૂન્ય, ભાન ભૂલેલું" એવા અર્થમાં કરીએ છીએ. પણ અહીં ગાંધીજીએ તે શબ્દપ્રયોગ જુદા જ અર્થમાં કર્યો છે. અને એમનો ઇષ્ટ અર્થ અંગ્રેજી અનુવાદ જોવા પછી જ મને સમજાયો. અંગ્રેજીમાં એ ભાગ આ પ્રમાણે છે :

"They have certainly one quality very strongly developed. They will never allow their country to be lost. If any person were to cast an evil eye on it, they would pluck out his eyes."

અહીં આપણે જોઈએ છીએ કે "તેઓ તેની આંખ જ નિકોલી કાઢે" એમ કહેવા માટે એમણે આવો પ્રયોગ કર્યો છે, જે એમણે ઇચ્છેલો અર્થ દર્શાવવાને સમર્થ નથી. આ સિવાય પણ આખો વિચાર અંગ્રેજીમાં વધારે સ્પષ્ટ છે, એ ખ્યાલમાં આવ્યું હશે.

શું કહેવું છે તે ગાંધીજીના મનમાં સ્પષ્ટ હોવા છતાં તે કહેવાને કાબેલ શબ્દો એમની કલમે ચડતા ન હોઈ, કહેવાનું બરાબર કહેવાતું નથી.

હવે લેખકોના ત્રીજા વર્ગનો વિચાર આપણે હાથ ધરીએ. એ વર્ગના લેખકો પાસે ભાષા હોય છે, પણ એમના વિચારો ધૂંધળા હોય છે. આ વર્ગના પ્રતિનિધિ તરીકે હું કોઈ એક લેખકને ન લેતાં કેવળ છૂટક ઉદાહરણ જ આપીશ. 'જુવાની ટકાવવી હોય તો' એ નામના લેખમાં લેખક લખે છે : "કોઈ એ ટકાવી શકતું નથી એ હકીકત છે. એ ટકી શકે તેવી વસ્તુ નથી એ હકીકત છે. એ ટકી શકે તેવી વસ્તુ છે એ કલ્પના છે. એને ટકાવવી જોઈએ એ આદર્શ છે. એને ટકાવવાની કલા છે એ શાસ્ત્ર છે.ooo

જુવાની એ માણસની ટકે છે, જેના જીવનમાં કવિતા ટકે છે.”

અને લેખને અંતે આવે છે : “એક વખત એ ગયા પછી આવતી નથી એ ખરું, પરંતુ એ જવા માટે આવતી નથી એ પણ એટલું જ ખરું છે.”

આને આપણે શું કહીશું ? વિચારદોષ, તર્કદોષ કે શબ્દછલ ?

ચોથા પ્રકારના લેખકો પાસે વિચારણાની સ્પષ્ટતા પણ નથી હોતી, તેમ નથી હોતી ભાષાની સજ્જતા. એવા લેખકો કેવળ શબ્દાડંબરથી કામ લેવા મથે છે અને હાસ્યાસ્પદ પરિણામ નિપજાવે છે.

આચાર્યશ્રી કૃપાવાનીજીના જીવનનો પરિચય આપતી એક પુસ્તિકામાંથી દૃષ્ટાંત હું લઉં છું. એમના દેખાવનું વર્ણન : “ઉન્નત ભાલપ્રદેશની સીમાના એક છેડાથી શરૂ થઈને વિશાળ ગરદનના બીજા છેડા સુધી૦૦૦૦ પથરાયેલા મનોહર વાળના જુલફા. છેક આજાન સુધી સ્પર્શતો ખાદીનો ચૈત ઝભભો.”

શબ્દના ગોળાથી વાચકને માત કરવાની નેમ વાંચતાં જ વરતાઈ જાય છે.

“અન્યાયની સામે સર્વતોમુખી શક્તિથી ઝઝૂમવાની કેવી અદ્ભુત આત્મશક્તિની કેળવણીની તાલીમ એમણે પ્રાપ્ત કરી છે૦૦૦”

‘ઝઝૂવું’ એટલે યુદ્ધ કરવું, અને ‘ઝઝૂમવું’ એટલે તોળાઈ રહેવું, લટકવું, એ તે શબ્દોના સાચા અર્થો છે. ઘણા લેખકો ‘ઝઝૂવા’ના અર્થમાં ‘ઝઝૂમવું’ વાપરે છે. જેમ કે, શ્રી ખબરદારના એક કાવ્યમાં આવે છે –

ક્યાં રજપૂત વીર ઝઝૂમ્યા

બળ દાખવવા જ અસીમ.

‘કેળવણી’ એટલે જ ‘તાલીમ.’

એવો જ એક બીજો પ્રયોગ જુઓ : “સમગ્ર દેશમાં મહાત્માજીની દાંડીકૂચે એક નવા રાજદ્વારી વાતાવરણની હવા દેશમાં ફેલાવી દીધી હતી.”

‘વાતાવરણ’ એટલે જ ‘હવા’, પણ લેખકને એક શબ્દથી સંતોષ નથી.

આ વાક્ય જુઓ : “એમની પ્રાધ્યાપકક્ષમ શિક્ષણપદ્ધતિની સુકીર્તિની સુવાસ પથરાઈને મઘમઘી ઊઠતી હતી.”

આવાં વાક્યો વિચાર અને વસ્તુની ઊણપ લક્ષણદાર ભાષાથી ઢાંકવાના વ્યર્થ પ્રયત્નોનાં જ નિદર્શક છે. આવી શબ્દોના સાથિયામાં રાચનારી શૈલી કેટલી હદ સુધી જઈ શકે, તેનો ઉત્કૃષ્ટ નમૂનો નીચેના વાક્યમાં જોવા મળે છે : “નજીકમાં આવેલાં વૃક્ષોનાં નાનાંમાં નાનાં પાંદડાંય જાણે પોલીસની આજ્ઞાઓનું ઉલ્લંઘનનો અસ્વીકાર કરવાની ના પાડતાં હોય એમ હાલી રહ્યાં હતાં.”

ઉપહસનીયતામાં આને ટપી જાય એવાં વાક્યો ભાગ્યે જ મળે.

નગીનદાસ પારેખ

[‘બૃહદ ગુજરાતી ગદ્યપરિચય’ : ભાગ 2]

દરજજાનો ખ્યાલ

માનસિક કામ કરનારા આપણને બધાને એક જાતનું બેઠાડુ, બને ત્યાં સુધી પટાવાળા અને નોકરો પાસેથી કામ લેવાની આદતવાળું, જીવન જીવવાની ટેવ પડી ગઈ છે. અને આપણું શિક્ષણ પણ આપણને એ જ શીખવી રહ્યું છે. આપણે આપણી ઓફિસમાં પટાવાળાઓ પાસે તેમની ફરજના ક્ષેત્રમાં ન આવતું કામ પણ લઈએ છીએ. બહુ ઓછા શિક્ષિત માણસો આવા કર્મચારીઓનાં નામ જોડે ‘ભાઈ’ શબ્દ જોડીને તેમને સંબોધતા હશે. પટાવાળો આપણા કરતા ઉંમરમાં મોટો હોય તો પણ ‘તું’ જ રહે છે.

પશ્ચિમના સંપત્તિવાન દેશોમાં ઝાડુવાળો પોતાની મોટરમાં આવી સફાઈ કરી, જમવાના સમયે, તે જ ઓફિસના વડા સાથે એક ટેબલ પર ભોજન કરવા બેઠો હોય. માનવ સમાનતાનો આપણે ફક્ત વિચાર-સ્વીકાર જ કર્યો છે, એના અમલ વિષે આપણે ભાગ્યે જ સભાન રહીએ છીએ. સ્વિટ્ઝરલેન્ડમાં બાગમાં સુકાયેલાં પાંદડાં વીણતા વૃદ્ધને એક પરદેશી મુસાફરે ત્યાંના પ્રમુખની ઓફિસ બતાવવા કહ્યું. વૃદ્ધ પેલાની જોડે ચાલ્યો. ઓફિસમાં આવ્યા પછી વૃદ્ધે કહ્યું : “બોલો, શું કામ છે ? હું જ પ્રમુખ છું.” આ સહજતા આપણા રાજકારણીઓમાં ભાગ્યે જ જોવા મળે છે, કારણ કે દરજજાના ખ્યાલને આપણે ક્યારેય છોડ્યો નથી.

નરેશ ઉમરીગર

[‘ગુજરાતમિત્ર’ દૈનિક]

મેહુલો ગાજે ને –

મેહુલો ગાજે ને માધવ નાચે, રૂમઝૂમ વાગે પાયે ઘૂઘરડી રે,
તાલ પખાજ વજાડે રે ગોપી, વહાલો વજાડે વેણુ વાંસલડી રે.
પહેરણ ચીર, ચરણા ને ચોળી, ઓઢણ આછી લોબરડી રે;
દાદુર, મોર, બપૈયા બોલે, મધુરી શી બોલે કોયલડી રે.
ધન વંસીવટ, ધન જમનાતટ, ધન ધન આ અવતાર રે;
ધન નરસૈયાની જીભલડીને, જેણે ગાયો રાગ મલ્હાર રે.

નરસિંહ મહેતા

આ બધા કવિઓએ કેટલાંક કાવ્યો એવાં આલેખ્યાં છે કે એની લિપિ શિલાલેખની જેમ ગુજરાતી કવિતામાં અમર થવાને સજ્જાયેલી છે.

સુરેશ દલાલ

હસતો સંતકવિ

આપણા ભક્તકવિઓનું એક ઊડીને આંખે વળગે એવું લક્ષણ એ છે કે તેઓ સંસારની વચ્ચે રહી જનસમાજને પ્રત્યક્ષ બોધ આપતા રહ્યા છે. આ સંતકવિઓ “સંસારચું સરસા” રહ્યા છે, એનો અર્થ એ નથી કે એ સંસારમાં રચ્યાપચ્યા રહ્યા છે. જનસમાજને અણગમતી વસ્તુઓ પણ સત્ય ખાતર આચરતાં એ કદી અચકાયા નથી. જનસમાજ અજ્ઞાનના મોહને વશ થઈ પોતાને કનડે, તો એવી વિશમતાને પણ એ અમૃત ગણી પી જાય છે.

ઘણા સંતકવિઓએ તો ભગવાં પણ ધારણ કર્યાં નથી; ટીલાં-ટપકાં, માળા આદિથી પણ અળગા રહ્યા છે. ઘણા તો સાદા અમથા ગૃહસ્થનું જીવન ગુજારતાં ગુજારતાં પ્રભુપંથની ખાંડાની ધારે મજલ કાપતા નજરે પડે છે.

સંસારની વચ્ચે આ સંતકવિઓ રહેતા હોઈ, સંસારિયાંની સાથે એમની સહાનુભૂતિ પારાવાર છે. સંસારની રજેરજ વાત એ જાણે છે. માણસને માથે શી શી વીતે છે એનો એમને અનુભવ હોય છે. એટલે સર્વત્ર સૌની ઉપર એ કરુણા જ વરસી રહે છે, ને કાંઈ દોષ જેવું આંખે ચઢી જાય તો તે હસી નાખે છે. એ હસવાની ટેવ એમને સંસારમાં ધારણ જાળવવા માટે એક મોટી મદદ કરનારી વસ્તુ છે. જગતની અવળાઈઓ જીવવામાં એ એમને ખપ લાગે છે. એમનું હસવું નિર્દોષ હોય છે.

આવા હસનારાઓમાં નરભો કદાચ અજોડ છે. એક વાર ડાકોર દર્શને જતાં રસ્તે પોતે લૂંટાયા વિશે એણે જે કવિતા રચી છે, તે જાણે કોઈ દુશ્મન લૂંટાયો હોય ને રચી હોય એમ એ પ્રસંગનું વર્ણન થયું છે. આખો પ્રસંગ જાણે કોઈ ઉત્સવનો ન હોય, એમ ઉલ્લાસથી ઊછળતી એની વાણી ચાલે છે.

1852માં તો નરભેરામ બેઠા હતા. મૂળ વતની પેટલાદ પરગણાના પીજ ગામના; પણ પાછળથી પોતે અમદાવાદ આવી રહેલા એમ, “ગોમતીપુર વડપોળમાં વાસ છે રે, અમદાવાદ શહેરની પાસ” એમ પૂરું સરનામું એક પદમાં એમણે આપ્યું છે એ ઉપરથી, જાણવા મળે છે. પોતે બ્રાહ્મણ હતા, 88 વરસની પાકી ઉંમર સુધી એ જીવ્યા હતા. એમની રચનાઓમાં ‘ગર્જેદ્રમોક્ષ’, ‘કંસવધ’, ‘અંબરીશનાં પદો’, ‘જીવને શિખામણ’, ‘વાચનાપ્યાન’, ‘નાગદમન’, ‘બોડાણાની મૂછનાં પદો’ વગેરે છે. ભક્ત બોડાણો દ્વારકાધીશને ડાકોર લઈ આવ્યો, એ ઉપરથી એમણે એ પ્રસંગને ગૌરવ અપાવનાર ગણી ‘બોડાણાની મૂછનાં પદો’ ગાયાં છે.

નરભાનાં છૂટક છપ્પા અને પદો ચોટદાર અને લોકપ્રિય છે. ‘પ્રેમ’ વિશે એ કહે છે :

નથી નીપજતો પ્રેમ વાડીમાં પાણી પાતાં,
નથી નીપજતો પ્રેમ તેલ ચોળ્યાથી તાતાં;

નથી નીપજતો પ્રેમ ગાંધીદોશીને હાટે,
નથી મળતો કાંઈ પ્રેમ ખોળતા વાટે વાટે,
નથી મળતો પ્રેમ તપાસતાં ગુજરી ગામોગામની;
કહે નરભો, પ્રેમ પૂરો મળે કૃપા હોય શ્રીરામની.

નરભાની હાસ્યશક્તિ પૂરેપૂરી તો પોતાને ભોગે એ હસે છે ત્યારે ખીલી ઊઠે છે. ડાકોર જતાં પણસોરા ગામ પાસે કવિને લૂંટાવાનું થયું.

ધરમે ધોળાં નિત્યે ગાઈએ, ડાકોરવાળો ડાહ્યો વા’લા;
આંબા તળેથી બે જણ ઊઠ્યા, બ્રાહ્મણ દેખી ધાયો વા’લા.

ચોરને દેખીને પોતે નાઠા, એ છુપાવવાની કવિને રજમાત્ર ઈચ્છા નથી !

“ઊભો રે” અલ્યા બ્રાહ્મણ તું તો !” ત્યારે લાગી બીક, વા’લા;

જુગત કરીને જોડો લીધો, ઠાકોરને છે ઠીક, વા’લા.

‘ઠાકોર’ એટલે ચોર. ચોરને ‘ચોર’ કેમ કેહવાય ? મર્મમાં એને ‘ઠાકોર’ કહે છે. જોડા કઢાવી લીધા તે ઠાકોરને ચપોચપ બેસતા પણ આવી ગયા ! કવિને દોડતાં નીકળી ગયા હોય, કે સંભવ છે કે હાથમાં લઈ દોટ મૂકવા ગયા હોય એટલે પહેલાં જ ઝૂંટવાયા.

“ભાંજ આપ્યને !” “ભાંજ આપ્યને !” એવું આવી કહે છે વા’લા;
અચરજ સરખું મુજને ભાસ્યું, લૂગડાં તોલે છે વા’લા.

“ભાંજ (તમાકુ) આપને !” એમ કહી ઠાકોર કવિનાં કપડાં તપાસવા લાગ્યા હશે, અને પછી તો ઉતારી લેવા પણ મંડ્યા. કવિને તો એ “અચરજ સરખું” લાગ્યું કે, આ લોકો આવી તસ્દી શીદને લેતા હશે ?

પાઘડીને પહેલી લીધી, માથું કરિયું બોડું વા’લા;
હીંડી હાલી ઠાકોર આવ્યા, પાસે નો’તું ઘોડું વા’લા.
“દોટીમાં શું એવું ?” કહીને પછેડી પણ લીધી, વા’લા;
જૂનાં લઈને નવાં આપશે, કૃપા હરિએ કીધી વા’લા.

ત્યારે અચરજ તો કવિને એ થતું હતું કે, આ ભગવાન પણ ખરો છે – આ નરભાનાં જૂનાં કપડાં ઊતરાવી લઈને નવાં આપવાની એને ઈચ્છા થઈ લાગે છે ! પોતે લૂંટાય છે, આ કપડાં કાઢી લેવાય છે, એમાં જાણે પોતાને તો કાંઈ જ નથી. માત્ર હરિની જૂનાં લઈને નવાં આપવાની ઈચ્છા પાર પાડવામાં પોતે અનુકૂળ થવું, એટલું જ. એટલે પોતે તો હોંસે હોંસે ચોરને કહેવા લાગ્યા :

જે જોઈએ તે માગી લોને, ના કહ્યાનો નેમ વા’લા;
હાથપગ ને દોરી તુંબડી રહી છે કુશળ ખેમ વા’લા.

પછી લંગોટીભેર “રામકૃષ્ણ ગોવિંદા” કરતા પોતે ગામ પ્રતિ કૂચ આદરી તેનું વર્ણન જુઓ :

ચોખાનીનો કડકો પહેર્યો સર્વે દાન કરીને વા’લા;
ઉમળકો આણીને સોંપ્યું નરભે તો હરિને વા’લા.

જૂનાંપૂનાં વસ્તર મારાં, લાજ રહી તે માટે વા'લા,
રામકૃષ્ણ ગોવિંદા કરતા ચાલ્યા ઊભી વાટે વા'લા.
પણસોરાને ચોરે લોક ભેળું થઈ ગયું.

લોક મળે તે એવું પૂછે : કહે બ્રાહ્મણ ક્યાં લૂંટ્યો વા'લા ?
જિહ્વા મુખમાં સાજી છે, તો છોગાળી જી નૂક્યો વા'લા.
નાને ભડકે દિવાળી ને મોટે ભડકે હોળી વા'લા.
જન નરભાનાં વસ્તર લીધાં, લોક કહે છે કોળી વા'લા.

કોળી - ચોરને ઝાલી લાવવા વહાર કરવા તૈયારી થતી જોઈ, કવિએ કોઈ ક્ષમાદાન કે એવી આદર્શવાદી વાત કહેવાને બદલે એટલું એક વ્યવહારુ કારણ જ માત્ર આપ્યું કે ભાઈ મને જીવતો રાખવો હોય તો એમને સજા ન કરશો - મારે તો પાછું દર મહિને આ રસ્તે ડાકોરજી જવાનું છે.

દારકા દેસાઈને જોરે ભાઈએ કરિયું જોર વા'લા;
ઘો રણશિંગું, વહાર કરો ને ઝાલી લાવો ચોર વા'લા.
નરભો કહે, એવું નવ કરવું, સમજાવ્યા નિરવાણ વા'લા;
નિત્ય પૂનમે મારે જાવું, ખોશ્યો મારા પ્રાણ વા'લા.

ગામલોકોએ તરત તાકો મંગાવીને પછેડી ભરી આપી અને નવાં કપડાં આપ્યાં.

પછેડી તો તુરત મગાવી, હાથ ભરીને લીધી વા'લા.
જૂનાં લેઈને નવાં આપ્યાં, કૃપા હરિએ કીધી વા'લા.

પછી તો ગામલોકોએ ભગતને કવિજન જાણી કથા કહેવા બે દિવસ રોક્યા.
કથામાં બેના પાંચ દિવસ થઈ ગયા. કથાને અંતે બાજરીની ટીપ થઈ, તો જોતજોતામાં બાજરો થઈ ગયો મણ બાર.

બેચાર દિવસ જો રહો, તો બાજરો લખાય વા'લા;
જન નરભાને હેતે રાખયે, ગુણ હરિના ગાય વા'લા.
પાંચ દિવસ કીર્તન કરિયાં, બાજરી થૈ મણ બાર વા'લા;
વેઠિયાનાં મન દુખાયાં, નરભે મૂક્યો પાર વા'લા.

વેઠિયાઓ કવિને મુકામ બાજરો પહોંચાડવા ઉપાડીને ચાલતાં રસ્તે બોજાથી દુઃખી થવા લાગ્યા. આટલો બાજરો આ લોકોને કદી ઉપાડવો પડ્યો નથી; અર્થાત્ કોઈનો કદી આટલો બાજરો બોલાયો નથી, એમ કવિ ખુશ થઈ ગયા કે શું - પણ વેઠિયાઓની પીડા સમજી જઈને બાજરો એમને વહેંચી આપી ત્યાં ને ત્યાં જ એનો પાર મૂક્યો !

આપણા સાહિત્યમાં આ હસતો સંતકવિ નરભો એ એક હૃદયંગમ પાત્ર છે.

ઉમાશંકર જોશી
[‘અભિરુચિ’ પુસ્તક]

લોકજીવનનાં સ્પંદનો

અમદાવાદની સાહિત્ય પરિષદમાં 1934માં પ્રમુખપદેથી ગાંધીજીએ ગુજરાતના લેખકોને ગ્રામજનો માટે સાહિત્ય સર્જવા આદેશ આપ્યો હતો. મારા સાહિત્યસર્જનના પ્રારંભના એ દિવસો હતા. રાષ્ટ્રપિતાએ તે દિવસે અશ્વસિક્ત કંઠે કરેલી અપીલ મનમાં વસી ગઈ અને ત્યારથી ગ્રામસમાજ સમજી શકે, ઝીલી શકે, લાગણીઓ માણી શકે તેવાં સરલ ગીતો તેમની જ ભાષામાં, પ્રચલિત લોકઢાળોમાં લખવાનું મારું વલણ બંધાયું.

ગુજરાતનું ભાતીગળ લોકજીવન ! કેવી હૃદયકારી, મનોહર, વૈવિધ્યસભર એની કૂલગૂંથણી છે ! સુખદુઃખ, આનંદઅશ્રુની કેવી અનંત તરંગમાલા ! ગામડાનું પરિશ્રમમય જીવન, સરલ ઉલ્લાસ, ઋતુઓની લીલા, ઉત્સવો અને મેળા, દિનભરની પ્રવૃત્તિનો ઈશભજનમાં વિરામ, એ સમૃદ્ધ લોકજીવનનાં સ્પંદનો અહીં સૂર અને શબ્દોમાં ઝીલવાનો પ્રયત્ન છે.

નાથાલાલ દવે

[‘સોનાવરણી સીમ’ પુસ્તક : 1988]

ધરતીના સાદ

એવા આવે છે ધરતીના સાદ રે...હાલો ભેરુ ! ગામડે.
ભીની માટીની ગંધ આવે યાદ રે...હાલો ભેરુ ! ગામડે.

બોલાવે આજ એનાં ખુલ્લાં આકાશ,
મીઠા પરોઢના અલબેલા ઉજાસ.
ઘેરાં ઘમ્મર વલોણાંના નાદ રે...હાલો ભેરુ ! ગામડે.

ચારીશું ગાવલડી ડુંગરના ઢાળે,
બાંધીશું હીંચકો વડલાની ડાળે.
મોર ગહેકે જ્યાં સરોવરની પાળે...હાલો ભેરુ ! ગામડે.

ગાઓ રે બંધવા ! ગામડાંનાં ગીત,
યાદ કરો ભોળુડાં માનવીની પ્રીત.
જાણે જિંદગીનાં મીઠાં નવનીત રે...હાલો ભેરુ ! ગામડે.

ખૂંદવાને સીમ, ભાઈ ! ખેડવાને ખેતરો,
ભારતના ભાવિનાં કરવાં વાવેતરો,
હે જી કરવા માભોમને આબાદ રે...હાલો ભેરુ ! ગામડે.

નાથાલાલ દવે

ઘાણીના બળદની વાત

કોઈ એક ગામને વિષે કોઈ એક વેળાએ નારણ નામે પટેલ વસતો હતો. અતિ પ્રયાસે પાંચમા પ્રયત્ને ‘એસ. એસ. સી.’ પરીક્ષા પાસ થઈ છે જેના વડે એવા તે પટેલને, ત્યાર બાદ, પોતાનો ખેતીનો ધંધો કનિષ્ઠ અને ગામડાના ખેડૂતોને છેતરીને પાંચ પૈસા પેદા કરતા વણિકનો ધંધો શ્રેષ્ઠ લાગ્યો. એટલે, એક વેળાએ જ્યારે પરચૂરણ વેપાર કરનાર ગામના વણિકની દુકાને ખેડૂતો વડે કપાસ તેમજ અનાજના બદલામાં માલસામાન લઈ જવાતો હતો, અને વણિક વડે તેલમાં બોળેલ હાથે ગોળ જોખાતો હતો, ત્યારે તે નારણ નામે પટેલ વડે તે વણિકને આ પ્રમાણે કહેવાયું : “હે બંધુ, વૈદને હાથે મરવા કરતાં જેમ ડોક્ટરના હાથે મરવું ઉત્તમ છે, તેમ ખેડૂતનો ધંધો કરવા કરતાં તમારો ધંધો કરવો વધુ સારો છે. માટે, હે મિત્ર ! મારો વિચાર તમારા જેવો ધંધો શરૂ કરવાનો છે, તો કૃપા કરીને મને તેના લાભાલાભ સમજાવો.”

પટેલનું આવું ઉદ્બોધન સાંભળીને, દુકાનમાંથી માખીઓ ઉડાડતા તે વણિક વડે આ પ્રમાણે કહેવાયું : “હે ભાઈ ! તારું કહેવું યથાર્થ છે; પરંતુ વેપારીઓને જેમ સેલ્સ-ટેક્સ નડે છે તેમ અમને પણ આ ગામનો મુખી નડે છે. કહેવત છે કે -

“સિનેમા-ટિકિટના કાળાબજારિયાને જેમ મેનેજરનો લાગો હોય છે, શહેરમાં ફરતી લારીઓને જેમ એનકોયમેન્ટવાળાઓનો લાગો બાંધેલો હોય છે, સટ્ટા-ફીચરિયાઓને જેમ પોલીસનો લાગો હોય છે - તેમ ગામડાના વેપારીને મુખીનો લાગો બાંધેલો હોય છે. (1)

“તે માટે, હે બંધુ, જો તારે વગર મહેનતે કમાવાનો ધંધો કરવો હોય તો ગામનો મુખી થવા માટે પ્રયત્ન કર.”

તે પછીથી તે વણિકની આપેલી પૈસાની બેવાળી બીડી પીને ખુશી થતાં તે નારણ નામે પટેલ વડે ગામના મુખી પાસે જઈને આ પ્રમાણે કહેવાયું : “હે મુખી ! દેવો જેમ વૃત્રાસુરથી ડરે, તેમ ગામનાં લોકો આપ વડે ડરે છે. અમેરિકાની પેઠે આપ પણ અનેક સંધિઓ કરાવો છો, ને અનેક તોડાવો છો. રશિયાની જેમ આપનો વીટો-પાવર પણ અસીમ છે. માટે હે બંધુ ! એસ. એસ. સી. પાસ થયેલા એવા મારા વડે હવે મુખી થવાનો વિચાર કરાયો છે; તો આપના આ મુખીપણાના લાભાલાભ મને સમજાવો.”

તે પરથી તે મુખી વડે આ પ્રમાણે કહેવાયું : “હે નારણ ! જોકે યાદ્ય કરારની જેમ, અમારા ધંધાની વાત પણ બહાર પાડવામાં મજા નથી; તો પણ હું તે તને કહું છું તે તું શ્રવણ કર. હે ભાઈ ! ગામડામાં અમે સર્વસત્તાધીશ હોવા છતાં પણ પોલીસ ઇન્સ્પેક્ટરના આગમન વખતે તો અમે પણ સાવ બકરી જેવા થઈ જઈએ

છીએ. કહું છે કે -

“રેશનાલિઝેશન આવતાં જેમ મજૂર ગભરાય છે, ટી.ટી.ઈ. આવતા જેમ ખુદાબક્ષ મુસાફર ગભરાય છે, પરીક્ષા આવતાં જેમ વિદ્યાર્થી ગભરાય છે, મહેમાન આવતાં જેમ અમદાવાદી ગભરાય છે - તેમ પોલીસ ઇન્સ્પેક્ટર આવતાં ગામડાનો મુખી ગભરાય છે. (2)

“માટે કરીને, હે ભાઈ, તારા વડે ગમે તેમ કરીને પોલીસ ઇન્સ્પેક્ટર થવાનું યોગ્ય છે.”

ત્યાર બાદ, ફાન્સના પ્રધાન-મંડળની પેઠે વિચારો બદલાયા છે જેના, એવા તે નારણ નામે પટેલ વડે પોલીસ ઇન્સ્પેક્ટર થવાનો વિચાર થયો. તે પછીથી એક વેળાએ જ્યારે ગામમાં પોલીસ ઇન્સ્પેક્ટરનું આગમન થતાં ઉતારો સજ્જ કરાવાતો હતો, માગી આણેલાં ગાદલાં પથરાતાં હતાં, રાવણિયાઓ વડે દોડાદોડી થતી હતી, કુંભારને ત્યાંથી મજૂત માટલાં આવી રહ્યાં હતાં, અને હજામને ચંપી કરવાની વરદીઓ અપાતી હતી - ત્યારે તે નારણ વડે તે ઇન્સ્પેક્ટર પાસે જઈને આ પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું : “હે સાહેબ, બેકારોની સંખ્યા જેમ અપરિમિત છે, તેમ આપની સત્તા પણ અપરિમિત છે; આપની કૃપા વડે કરીને અનેક કેસો દબાઈ જાય છે અને અકૃપા વડે અનેક નિર્દોષો રહેંસાઈ જાય છે; આવી આપની સત્તાનું વર્ણન સાંભળી પોલીસ-અધિકારી બનવાની આકાંક્ષાવાળો હું આપને આ સંબંધમાં પૂછવા માટે આવ્યો છું.”

તે પરથી તે ઇન્સ્પેક્ટરે કહ્યું : “હે મિત્ર ! પોલીસ ડિપાર્ટમેન્ટમાં અત્યારે ‘વિનય-સપ્તાહ’ ચાલતું હોવાથી તારા પ્રશ્નોના ઉત્તર હું શાંતિથી આપું છું તે તું શ્રવણ કર. હે ભાઈ ! વકીલાતનો ધંધો મૂકીને પોલીસ થવું એ કોંગ્રેસ કારોબારીના સભ્ય મટીને ગવર્નર બનવા જેવું છે. સરકારના અનેક પ્રશ્નોમાં માથું મારતી કારોબારીની જેમ વકીલો પણ પોલીસોનાં અનેક (સારાં-નરસાં) કામોમાં માથું મારે છે. કોર્ટમાં અનેક વખતે અમારે વકીલથી ડરવું પડે છે. કહેવામાં આવ્યું છે કે -

“જેમ (અમદાવાદી) કાછિયાને રખડતી ગાયોનો ડર છે, લેંકેશાયરના કાપડ ઉદ્યોગને ભારતનો ડર છે, વેપારીને ઇન્કમટેક્સ અધિકારીનો ડર છે, ફિલ્મ-નિર્માતાને સેન્સરનો ડર છે - તેમ પોલીસના સિપાહીને વકીલનો ડર છે. (3)”

ત્યાર બાદ, તે પોલીસ ઇન્સ્પેક્ટરની સલાહ ગમી છે જેને એવા તે પટેલ વડે વકીલાતનું ભણવાનો વિચાર કરવામાં આવ્યો; તથા એક વેળાએ જ્યારે કોર્ટ પાસે ‘...હાજર હે !’ની બૂમો પડતી હતી, બનાવટી જામીન થનારાઓ ઘરાક માટે આમતેમ ફરતા હતા, બોગસ પંચનાં નામોના સમન્સો નીકળતા હતા, રજૂ કરવા માટે લવાયેલા કેદીઓ પાસેથી બીડીઓ માગીને સિપાહીઓ પીતા હતા, તથા રૂઆબવાળા વકીલોને મેજિસ્ટ્રેટ ધારીને અજાણ્યાઓ વડે સલામો ભરાતી હતી - ત્યારે તે નારણ નામે પટેલ વડે એક વકીલ પાસે જઈને (તથા તેની દક્ષિણાના પૈસા અપાઈને) આ પ્રમાણે કહેવાયું : “હે સાહેબ ! હોલાંડના ડોક્ટરો જેમ પુરુષને સ્ત્રી

અને સ્ત્રીને પુરુષ બનાવી શકે છે, તેમ આપ પણ સત્યને અસત્ય અને અસત્યને સત્ય બનાવી શકો છો. હે સાહેબ ! મારા વડે વકીલાતની પરીક્ષા આપવાનો વિચાર કરવામાં આવ્યો છે તે યોગ્ય છે કે નહિ તે આપના વડે કહેવાઓ.”

તે પરથી તે વકીલે કહ્યું : “હે બંધુ ! ગોવધ-સત્યાગ્રહીઓની જેમ તારા મગજમાં અનેક વિચારો આવે તે સ્વાભાવિક છે; પરંતુ અમદાવાદી જીવદયાપ્રેમીઓ જેવી રીતે કૂતરાને પકડીને બીજા ગામની સીમમાં મૂકી આવે, તેવી જ રીતે તારા મનમાંથી વકીલ થવાના વિચારોને તું કાઢી મૂક; કેમ કે સારાનરસાનું જ્ઞાન હોવા છતાં પણ રાષ્ટ્રપ્રમુખની જેમ અમારી પાસે પણ કાંઈ કરવાની સત્તા નથી. વકીલોની દલીલ કરતાં મેજિસ્ટ્રેટના વિચારો ઉપર કેસ વધારે આધાર રાખે છે; માટે વકીલ કરતાં મેજિસ્ટ્રેટ શ્રેષ્ઠ છે. કહેવત છે કે -

“સો ડબા વેજિટેબલ ઘી કરતાં એક ડબો અમેરિકન ઘી સારું છે, સો રૂપિયાના ફીચર કરતાં એક રૂપિયાની (શબ્દરચના) હરીફાઈ સારી છે, સો ઠરાવ કરતાં એક કાયદો સારો છે - અને સો વકીલ કરતાં એક મેજિસ્ટ્રેટ સારો છે. (4)

“તેથી કરીને, હે વીર ! જો તારો કોઈ પણ લાઈન લેવાનો વિચાર હોય તો તું ગમે તેમ કરીને મેજિસ્ટ્રેટ થા, અને તારા ઓળખીતા-પાળખીતા વકીલોના ઉદ્ધાર માટે પ્રયત્ન કર.”

તે પછીથી મેજિસ્ટ્રેટ થવાની ઉત્કંઠા વધી ગઈ છે જેની એવા તે નારણ નામે પટેલ વડે એક થર્ડ ક્લાસ મેજિસ્ટ્રેટના ઘેર જઈને આ પ્રમાણે કહેવાયું : “હે માન્યવર ! હું કોઈ કેસના કામ માટે નથી આવ્યો; પરંતુ સર્વે ધંધાઓમાં મેજિસ્ટ્રેટ થવું ઉત્તમ છે એ પ્રમાણે સાંભળવામાં આવવાને લીધે તે સંબંધમાં આપની શી સલાહ છે તે જાણવા માટે હું અહીં આવ્યો છું.”

તેનું આવું કથન સાંભળીને તે મેજિસ્ટ્રેટે તે નારણ નામે પટેલને કહ્યું : “હે ભાઈ ! તારાથી આ પ્રમાણે અહીં અવાયું છે તે યોગ્ય જ છે, જેવી રીતે પરભાષામાંથી ગુજરાતીમાં અનેક અનુવાદો પ્રગટ થયા કરે છે, તેમ મેજિસ્ટ્રેટોની સત્તા બાબતમાં પણ અનેક અફવાઓ ઊડ્યા કરે છે; પરંતુ, હે બંધુવર ! ખરું જોઈએ તો અમારા વડે તો કાયદાઓ પ્રમાણે જ ચુકાદો અપાય છે; પણ જેમણે ઊંઘતાં ઊંઘતાં ઘડેલા કાયદાઓનો અભ્યાસ કરીને પિટકલાસના પ્રેક્ષકની જેમ અમારી ગરદન દુઃખી જાય છે, એવા ધારાસભાના સભ્યો જ ખરેખરા સત્તાવાળા છે. માટે, હે વિપ્ર ! જો તારે આરામ અને પૈસા બંને જોઈતા હોય તો તું ધારાસભાનો સભ્ય થા. કહ્યું છે કે -

“ઉંમરલાયક કન્યાનો પિતા રાત્રે તેમજ દિવસે જાગે છે; તસ્કર, વેશ્યા ને વિદ્યાર્થી રાતના જાગીને દિવસે ઊંઘે છે; પરંતુ ‘એસ.ટી.’ના વહીવટકર્તાઓ તેમ જ ધારાસભાના સભ્યો તો રાત્રે અને દિવસે બેઉ વખત ઊંઘે છે. (5)

“તેથી, હે બંધુ ! તું ખરેખરો સત્તાવાન થવા માગતો હોય તો ધારાસભાનો

સભ્ય થવા માટે પ્રયત્ન કર.”

ત્યાર પછી એક વેળાએ રાતની ટ્રેનમાં જ્યારે ઉપર તેમ જ નીચેના બર્થ પર બિસ્તરાઓ પથરાતા હતા, સૂતેલાઓ અને બેસનારાઓ વચ્ચે મારામારી થતી હતી, પોલીસો વડે અશુદ્ધ હિંદીમાં ગાળો દેવાતી હતી, ઠરાવેલા ચાર્જ માટે પોર્ટરો સાથે રકઠક થતી હતી, તેમ જ પાઉડરની ચાના પ્યાલા વેચાતા હતા - ત્યારે તે નારણ નામે પટેલ વડે, બંધારણસભામાં હાજરી આપવા માટે સરકાર તરફથી સેકંડ ક્લાસનું ભાડું મળવા છતાં થર્ડ ક્લાસમાં મુસાફરી કરતા એક ધારાસભ્ય પાસે જઈને આ પ્રમાણે કહેવાયું : “હે સાહેબ ! આપ તો દેશના ભાગ્યવિધાતા છો. આપ ઊંઘતાં ઘડેલા કાયદા વડે અનેકોની ઊંઘ ઉડાડી દો છો; સિને-અભિનેત્રીઓના ચાહકોની જેમ આપની ઓળખાણો પણ અનેક છે; રાજસ્થાનના સીમાલોભની જેમ આપનાં ભાષણો, ઉદ્ઘાટનો અને વચનોને પણ સીમા નથી; અરે, હે ભાઈ ! આપ તો પાકિસ્તાનના ગવર્નર-જનરલની જેમ બંધારણમાં પણ સુધારો કરી શકો છો. હે સાહેબ ! મારો વિચાર પણ આવતી ચૂંટણીમાં ઊભા રહેવાનો છે; તો તે સંબંધમાં આપની શી સલાહ પડે છે તે આપ મને જણાવો.”

અમદાવાદ વડોદરા રેલિયો-સ્ટેશનોના કાર્યક્રમોના જેવાં આ પટેલનાં વચન સાંભળીને માથું દુખ્યું છે જેનું એવા તે ધારાસભ્ય વડે, ત્યાર બાદ, તેને બીજે દિવસે મળવા માટે સમજાવવામાં આવ્યો; પરંતુ તેમ છતાં પણ, મુંબઈ પર દાવો કરતા મહારાષ્ટ્રીયનોની જેમ, તે પણ પોતાની હઠમાંથી ડગ્યો નહીં, ત્યારે ધારાસભ્ય વડે તેને આ પ્રમાણે કહેવાયું : “હે બંધુ ! રાજા બનનાર નટની જેમ અમે પણ રંગભૂમિ પર હોઈએ ત્યાં સુધી જ સત્તાવાન હોઈએ છીએ; પરંતુ તે પછી તો અમારા સગાને નોકરી અપાવવા જેટલી પણ અમારી સત્તા રહેતી નથી. માટે, ખરેખર જોઈએ તો જેમના વડે અમે ધારાસભામાં ચૂંટાઈએ છીએ તે ગામડાંના કરોડો ખેડૂતો સાચી રીતે મહાન છે. તેથી જ કહેવાયું છે કે -

“પાટલૂન પટાને આધારે રહે છે, શહેરની સ્ત્રીઓ રામાને આધારે રહે છે, છાપાવાળાઓ જાહેરખબરને આધારે રહે છે - અને ધારાસભ્યો ખેડૂતોના તથા મજૂરોના મતને આધારે રહે છે. (6)

“માટે, હે ભાઈ ! ખરેખરા મહાન તો દેશના કરોડો ખેડૂતો જ છે.”

આ પ્રમાણેનાં તે ધારાસભ્યનાં વચન સાંભળીને, રેલવેકન્સેશન માટે ધક્કા ખાતા યુનિવર્સિટીના વિદ્યાર્થીની જેમ બધે ફરીને નિરાશ થયેલા તે નારણ નામે પટેલ વડે, ત્યાર બાદ, પોતાનો જ ધંધો સ્વીકારાયો.

સાર : મેલ કરવતિયા કરવત કે પટેલના પટેલ.

નવનીત સેવક

અરધી સદીની કલાસાધના

નંદલાલ બોઝની અરધી સદી ઉપરાંતની કલાસાધના આધુનિક ભારતીય કલાની સમુક્તિની પણ તવારીખ છે.

નંદલાલના બાપદાદાનું ગામ કલકત્તાથી દસ માઈલ દક્ષિણે હુગલી નદીના કિનારા પર આવેલું બાનીપુર. પરંતુ એમનો જન્મ બિહારમાં ખડગપુર ગામે 1888ના ડિસેમ્બરની ત્રીજી તારીખે થયો હતો. એમના પિતા પૂર્ણચંદ્ર બોઝ દરબંગા રાજ્યની નોકરીમાં હતા. આઠ વરસની ઉંમરે નંદલાલનાં માતા ક્ષેત્રમણિ દેવલોક પામ્યાં. આ જ સમયમાં નંદલાલના મનમાં કલાનાં બીજ રોપાયાં. ઘરમાં માતા જુદા જુદા આકારની મીઠાઈઓ બનાવતી, ઢીંગલીઓ સીવતી, ભરત ભરતી અને લગ્નપ્રસંગે કંઠાભરણની જુદી જુદી આકૃતિઓ ઘડતી એમાંથી નંદલાલે પ્રથમ પ્રેરણા લીધી. ગામમાં જુદા જુદા તહેવારો વખતે દેવદેવીઓની માટીની પ્રતિમાઓ ઘડાતી. નંદલાલને આમાં અખૂટ રસ. કલાકોના કલાકો બેસીને એકધ્યાને આ પ્રવૃત્તિ જોતાં થાકે જ નહિ.

ખડગપુર ગામ શાંત સુંદરતાનો પટ પ્રસારતું બેઠું છે. ઉત્તરે વિંધ્યાચળની નીચેની હરોળ ઊભી છે. બાજુમાં ઝરણું વહે છે. દૂર દૂર સુધી સવારસાંજ રંગો બદલતાં ડાંગરનાં ખેતરો પડ્યાં છે. એમાં ક્યારેક જતી-આવતી પડદાવાળી પાલખી દેખાય છે. આવા કુદરતી શાંત વાતાવરણે નંદલાલના કલાકાર તરીકેના આરંભના ઘડતરમાં ઘણો મોટો ભાગ ભજવ્યો છે.

ખડગપુરની શાળાનો અભ્યાસક્રમ પૂરો કરીને નંદલાલ કલકત્તાની કૉલેજમાં દાખલ થયા. ખડગપુરના જ પાલ કુટુંબની પુત્રી સુધીરા સાથે એમનું લગ્ન થયું.

કૉલેજમાં પાઠ્યપુસ્તકો અને હાથખર્ચને માટે મળતા પૈસા જૂનાં માસિકો અને ચિત્રો ખરીદવામાં ખર્ચાવા માંડ્યા. રફાયેલ અને રવિ વર્માનાં મુદ્રિત ચિત્રોની ખરીદી થવા માંડી. અંગ્રેજી કવિતા તરફ પણ એનું આકર્ષણ થયું. વર્ડ્ઝવર્થની પ્રાકૃતિક કવિતાની એને લગની લાગી. એ કવિતાનાં કેટલાંક કલ્પનાચિત્રો નંદલાલે તૈયાર કર્યાં. આ સમયમાં નંદલાલની ચેતનાને ખબર પડી કે એને શું જોઈએ છે અને શું કરવું છે. એણે કલકત્તાની સરકારી ચિત્રશાળામાં અવનીન્દ્રનાથ ટાગોરના વર્ગમાં દાખલ થવાનું નક્કી કર્યું.

ઈ. બી. હાવેલ આ વખતે એ ચિત્રશાળાના આચાર્ય હતા અને અવનીન્દ્રનાથ ટાગોર ઉપાચાર્ય. હાવેલ પહેલાં મદ્રાસની સરકારી ચિત્રશાળામાં પશ્ચિમની ચિત્રકલા શીખવવા આવ્યા હતા. એ વખતે અંગ્રેજોનો અમલ, એટલે પશ્ચિમની કલા અને સંસ્કૃતિનો વેગ ધસમસતો હતો. શિક્ષિત ભારતીય માનસ આ વિલાયતી સંસ્કૃતિ માટે તલસતું હતું. પરંતુ હાવેલ સાચા કલાકાર હતા. ખોટાં મૂલ્યોની એમને ખબર હતી. એમણે ભારતીય કલાના પુનરુત્થાનનો પુરુષાર્થ આરંભ્યો, તે છેક માંદા પડીને

હિંદુસ્તાન છોડ્યું ત્યાં સુધી અખંડિત રહ્યો. દેશના કલાજીવનમાં ગ્રામકલાની એમણે સાચો પદે પ્રતિષ્ઠા કરી. પોતાની ચિત્રશાળામાં હાથવણાટનો નવો વિભાગ શરૂ કર્યો. દેશના ખૂણેખૂણેથી ગ્રામકલા અને ગૃહઉદ્યોગના જાણકારોને વીણીવીણીને તેડાવ્યા. ચિત્રશાળાના સંગ્રહસ્થાનમાં અને કાયમી પ્રદર્શનમાં પશ્ચિમનાં જાણીતાં ચિત્રોની નકલોનો પાર નહોતો. હાવેલે આ નકલો ખસેડાવી એને ઠેકાણે મોગલ, રાજપૂત અને બીજા હિંદી સંપ્રદાયનાં નાનાં નાનાં મૌલિક ચિત્રો મુકાવ્યાં. (એમના આ કાર્યથી એ વખતનો કહેવાતો સંસ્કૃત વર્ગ ચોંકી ઊઠ્યો.) છતાં હાવેલ ભારતીય કલાનું પુનરુત્થાન કરી ન શક્યા. એ કાર્ય કર્યું અવનીન્દ્રનાથ ટાગોરે. અવનીન્દ્રનાથની અપૂર્વ પ્રતિભાએ પશ્ચિમ અને પૂર્વની કલાના શાસ્ત્રીય સંવાદમાંથી એક અભિનવ શૈલી નિપજાવી.

અવનીન્દ્રનાથ અને નંદલાલનો સમાગમ એ આધુનિક ભારતીય કલાના ઇતિહાસમાં એક મહત્વનો પ્રસંગ છે. 1905માં કલકત્તાની સરકારી ચિત્રશાળામાં અવનીન્દ્રનાથ પોતાના ઓરડામાં બેઠા છે. એક ઓળખીતા માણસે આવીને નંદલાલને અવનીન્દ્રનાથ પાસે ધર્યાં : “મહાશય, તમારે કૃપા કરીને આ વિદ્યાર્થીને સ્વીકારવો પડશે.” અવનીન્દ્રનાથે ઊંચું જોયું. પાતળો જુવાન, વાંકડિયા વાળ અને લીસો ઘેરો રંગ. એની આંખોમાં પ્રતિભાનો ચમકારો હતો, ચહેરા પર આત્મવિશ્વાસની આભા હતી, હાથમાં કાગળિયાં લઈને ઊભો હતો. અવનીન્દ્રનાથે જોયું તો કાગળોમાં રફાયેલની ‘મેડોના’નું ચિત્ર હતું, ગ્રીક આરસ-પ્રતિમાઓની નકલો હતી, પોતાનાં મૌલિક રેખાંકનો હતાં. અવનીન્દ્રનાથ નંદલાલને હાવેલ પાસે લઈ ગયા. હાવેલને નંદલાલનાં પોતાનાં રેખાચિત્રો બહુ ગમ્યાં. નંદલાલ ચિત્રશાળાના વિદ્યાર્થી બન્યા.

અવનીન્દ્રનાથના વર્ગમાં જેને સામાન્ય રીતે ભણતર કહીએ એવું કશું નહોતું. ગુરુશિષ્યનો સ્વાભાવિક મુક્ત સંબંધ અને સમાગમ હતો. એનું બીજું હતું શિષ્યનું સમર્પણ : પરિણામ હતું ગુરુનો અપાર પ્રેમ. ઇતિહાસ અને પુરાણો પર વાર્તાલાપ થતો હતો. આ વિષયમાંથી પ્રેરણા લઈને નંદલાલે કેટલાંક મશહૂર ચિત્રો કર્યાં છે. પક્ષીને પોતાની બાથમાં લઈને ઊભેલો સિદ્ધાર્થ, દશરથનું મૃત્યુ, કાલી, સત્યભામા, કૃષ્ણ, શિવતાંડવ, શિવસતી, ભીષ્મ-પ્રતિજ્ઞા, ગાંધારી, ધૃતરાષ્ટ્ર અને સંજય એમાંથી બહુ જાણીતાં છે.

આ જ સમયે ભારતીય કલાના પુનરુત્થાનની એક જોરદાર પ્રવૃત્તિ અસ્તિત્વમાં આવી. અવનીન્દ્રનાથને કેન્દ્ર બનાવીને એમની આસપાસ નંદલાલ બોઝ, અસિતકુમાર હલદર, સુરેન્દ્રનાથ ગાંગુલી, સમરેન્દ્રનાથ ગુપ્તા, ક્ષિતીન્દ્રનાથ મજમુદાર, સુરેન્દ્રનાથ કાર, કે. વેંકટૃપ્પા, હકીમ મહમદખાન, શૈલેન્દ્રનાથ દે અને દુર્ગેશ સિંહાનું એક તેજસ્વી વૃંદ એકત્ર થયું. આદર્શની એકતા, સર્જનની ઝંખના અને ભારતીય કલા પ્રત્યેની અનુપમ ભક્તિ – એ ત્રણ હેતુઓના ઐક્યને કારણે આ કલાકાર વૃંદની સર્જન-પ્રવૃત્તિમાં એકાગ્રતા આવી, અને આખી પ્રવૃત્તિએ ભારતીય કલાના પુનરુત્થાનનું દર્શન ને પુરુષાર્થ પ્રાપ્ત કર્યાં. જોરાસાંકીમાં આવેલું

અવનીન્દ્રનાથનું ઘર ભારતીય કલાના પુનરુત્થાનનું મંગલતીર્થ બની ગયું.

આ પ્રવૃત્તિને કાયમી સ્વરૂપ આપવા 'ઇન્ડિયન સોસાયટી ઓફ ઓરીએન્ટલ આર્ટ'ની સ્થાપના થઈ અને નંદલાલ બોઝ એની સાથે સંકળાયા. આ સોસાયટીને આશ્રયે યોજાયેલા ભારતીય કલાના પ્રદર્શનમાં નંદલાલનું પહેલું ચિત્ર 'શિવસતી' પાંચસો રૂપિયામાં વેચાયું. આમાંથી શ્રદ્ધા મેળવીને નંદલાલે ઉત્તર-દક્ષિણ હિંદની કલાયાત્રા કરી. નંદલાલનું જીવનમાં આ કલાયાત્રાએ મોટો ભાગ ભજવ્યો. દેશના ઉત્તર અને દક્ષિણ વિભાગના કલાના ખજાનાએ નંદલાલનું ચિત્ર ઉપર સ્થાયી મુદ્રા મૂકી. એમની સર્જકદષ્ટિને આમાંથી જ ભારતની સાંસ્કૃતિક એકતાનાં દર્શન થયાં.

અજંતાની ગુફાઓની જાણ દુનિયાને પહેલી વાર 1819માં થઈ. આ ગુફાઓનાં ચિત્રોનાં સંરક્ષણ અને સાચવણી માટે રોયલ એશિયાટિક સોસાયટીએ 1844માં ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીને અપીલ કરી. આને પરિણામે લશ્કરમાંથી મેજર ગિલ નામના અંગ્રેજ કલાદર્શી અજંતાની ગુફાઓનાં ચિત્રોની નકલ કરવા માટે નિમાયા. એમણે 1857ના બળવા સુધી ભક્તિપૂર્વક આ કામ કર્યું.

1910માં લેડી હેરિંગહામ અજંતાની ગુફાઓનાં ચિત્રોની નવી નકલો કરવા આવ્યાં. એમની સાથે કેટલાક અંગ્રેજ કલાકારો પણ હતા. પરંતુ લેડી હેરિંગહામને ભગિની નિવેદિતા પાસે થોડાક હિંદી કલાકારોની માગણી કરી. ભગિનીએ પોતાનો સ્નેહઅધિકાર વાપરીને નંદલાલ બોઝને બીજા ત્રણ કલાકારો (અસિત હલદર, વેંકટૃપ્પા અને સમરેન્દ્રનાથ ગુપ્તા) સાથે અજંતા સવાના કરી દીધા. આ કલાનુભવની અતિ ઊંડી છાપ નંદલાલની સર્જકપ્રતિભા પર પડી.

નંદલાલ 1915માં પહેલી વાર ગુરુદેવના નિમંત્રણથી શાંતિનિકેતન ગયા. કવિવરે કલાકારનું શાંતિનિકેતનની આમ્નૃત્કૃત્તમાં પરંપરાગત સન્માન કર્યું. નંદલાલ વિશે લખેલું વિશિષ્ટ કાવ્ય એમણે વાંચ્યું અને અર્પણ કર્યું.

એ જ વરસમાં નંદલાલ પદ્માને કિનારે આવેલી રવીન્દ્રનાથની જાગીરમાં એક મહિનો કવિવર સાથે રહ્યા. આ સમય દરમિયાન બધા જ કાગળો પૂરા થઈ જાય એટલાં રેખાંકનો કર્યાં. પદ્માના સૌંદર્યનું નંદલાલને અનોખું આકર્ષણ હતું. એ વરસે નંદલાલને જોરાસાંકોમાં ટાગોર-કુટુંબનાં બાળકોનું શિક્ષકપદ સ્વીકાર્યું.

વિશ્વભારતીની સ્થાપના 1918માં થઈ. 1919ના જુલાઈમાં જોરાસાંકોમાં પોતાની નિશાળમાં નંદલાલ કામમાં મસ્ત હતા. ત્યાં પાછળથી કોઈએ ખભા પર હાથ મૂક્યો. નંદલાલે ચોંકીને જોયું તો પાછળ કવિવર હસતા ઊભા હતા. ગુરુદેવે અતિશય વહાલથી કહ્યું : “નંદ, તારે હવે શાંતિનિકેતન આવવું જોઈએ.” ત્યારથી નંદલાલ બોઝ શાંતિનિકેતનના થયા.

નંદલાલ સર્વદા ગુરુ-શિષ્યના જીવંત અંગત સંબંધો બાંધતા અને એનો બન્નેના વિકાસમાં વિનિયોગ કરતા. એમણે સહજીવનની એક એવી અભિનવ પરિપાટી નિપજાવી હતી કે 'કલાભવન'ના વિદ્યાર્થીને મન નંદલાલ ગુરુ, મિત્ર અને

માબાપ સર્વસ્વ હતા.

1924માં નંદલાલને રવીન્દ્રનાથ સાથે ચાર માસની ચીન, જાપાન, મલાયા અને બર્માની યાત્રા કરી. દસ વરસ પછી ટાગોર લંકા ગયા ત્યારે પણ નંદલાલ સાથે હતા. નંદલાલ ગાંધીજીના નિકટના સંબંધમાં લખનૌ કોંગ્રેસ વખતે આવ્યા. લખનૌ કોંગ્રેસની સમગ્ર કલાચર્યાના નંદલાલને સોંપાઈ. આ રચનામાં નંદલાલે ભારતીય સંસ્કૃતિને એવી ઉપસાવી કે ત્યાર પછીનાં વરસોમાં ફૈઝપુર અને હરિપુરામાં ભરાયેલી કોંગ્રેસની બધી જ કલાવ્યવસ્થા એમને જ કરવી પડી. જે પ્રદેશમાં કોંગ્રેસ ભરાવાની હોય તે પ્રદેશના અંતરભાગમાં જઈને લોકજીવન અને લોકકલાની પરંપરાનો તે અભ્યાસ કરતા અને એને ભારતની સમગ્ર સંસ્કૃતિના સ્વરૂપમાં એવી સ્વાભાવિકતાથી ગોઠવી આપતા કે પ્રદેશની વિશિષ્ટતા લુપ્ત ન થાય છતાં ભારતીય સંસ્કૃતિની એકતા અને અખંડિતતાને ક્યાંય આંચ ન આવે.

ગાંધીજી પોતાની સેવાગ્રામની કુટિરમાં કોઈની કલાકૃતિ રાખતા નહિ. પ્રકૃતિ એમને મન મહાકલા હતી. એક દિવસ નંદલાલે સેવાગ્રામ આવીને ગાંધીજીની કુટિરની માટીની ભીંતમાં રેંટિયો ઉપસાવી આપ્યો. બાપુ રેંટિયાનું આંતરદર્શન કરીને એટલા રાજી થયા, એટલા રાજી થયા કે એમની કુટિરમાં ગુપચુપ આવીને નંદલાલ એક ચિત્ર લટકાવી ગયા તે બાપુએ જતનથી સાચવ્યું. આ ચિત્ર તે નંદલાલ બોઝનું મશહૂર ચિત્ર – જેમાં બુદ્ધ અપંગ ઘેટાના બચ્ચાને છાતી સરસું ચાંપીને બિંબિસારના યજ્ઞમાં જાય છે.

કિશનસિંહ ચાવડા

વૈતરું

મેં સાહિત્યકૃતિઓ લખી છે, તે છતાં મારી જાતને હું પત્રકાર ગણું છું, કારણ કે મારો મુખ્ય રસ માનવીઓમાં અને તેમની પર પડતી બનાવોની અસરમાં છે. સવારના 9 વાગ્યે હું મારા કામે ચડી જાઉં છું અને, બપોરે ભોજન માટેના એક કલાકના ગાળાને બાદ કરતાં, રાતના 8 સુધી સતત કામ ચાલુ રાખું છું – વાચન, સંશોધન અને લેખન. બરાબર સુયોગ્ય શબ્દની, શબ્દોના ઉત્તમોત્તમ સમૂહની ખોજ સતત ચાલ્યા કરે છે. હું તો વૈતરું કરનારો છું, ઘડિયાળના કાંટા સામે જોઈને હું લખું છું. પ્રેરણાની વાટ જોતો હું બેસી રહ્યો હોત તો કશું કામ થયું ન હોત. લેખનની પ્રત્યક્ષ ક્રિયામાં આનંદ છે, પરંતુ તે પૂર્વે જે બધાંમાંથી પસાર થવું પડે છે તે એક યાતના છે. લેખકને જે ટકાવી રાખે છે તે છે લખાયેલા શબ્દની શક્તિમાંની શ્રદ્ધા.

વેદ મહેતા

અભણોના વેદના લહિયા

વ્યાસ ભગવાન એક વાર બદરિકાશ્રમમાં બેઠા હતા. ત્યાં નારદમુનિ આવ્યા યજ્ઞા. ત્યારે નારદે વ્યાસને પૂછ્યું, “ભગવાન, તમે પરમતત્ત્વનું ઊંડું ચિંતન કર્યું છે, છતાં તમારા મુખ પર આવો ખેદ કેમ ?”

વ્યાસ બોલ્યા, “ભક્તરાજ નારદ, તમારી વાત સાચી છે. મેં ‘વેદ’ના વિભાગ કર્યા અને ‘વેદાંતસૂત્રો’ની રચના કરી; છતાં કોણ જાણે કેમ મારા ચિત્તમાં હું પ્રસન્નતા અનુભવતો નથી. તમે યોગી છો, તો મારા ખેદનું કારણ મને સમજાવો તો તમારો મોટો ઉપકાર થશે.”

આવાં વચન સાંભળીને નારદ ઘડીભર શાંત રહ્યા અને પછી ઊંડા વિચારમાંથી જાગીને બોલતા હોય એમ બોલ્યા, “વ્યાસજી, મને તમારા ખેદનું કારણ સમજાય છે. તમે ‘વેદ’ રચ્યા એ વાત સાચી; પણ તમારા ‘વેદ’ અને ‘વેદાંત’ એ તો વિદ્વાન બ્રાહ્મણો સમજી શકે એવાં ગણાય. પરંતુ આવા વિદ્વાન બ્રાહ્મણોની સંખ્યા કેટલી ? આવા ગણ્યાગાંઠ્યા પંડિતોને બાદ કરીએ તો ‘વેદ-વેદાંત’ના અધિકારી પણ ન ગણાય એવા લાખો શૂદ્રો, સ્ત્રીઓ, અભણ, અનાર્થ એ બધાં લોકોને તો તમારા જ્ઞાનનો લાભ જ નથી મળ્યો. ભગવાન તો વિદ્વાનનો પણ છે અને અભણનો પણ છે, બ્રાહ્મણનો છે અને શૂદ્રોનો પણ છે, પુરુષોનો છે અને સ્ત્રીઓનો પણ છે – અને તેમાં પણ જે અભણ છે, દલિત છે, ગરીબ છે, તેનો તે વધારે છે. માટે આવાં લાખો અભણ સ્ત્રી-પુરુષો સમજે એવી રીતે તમે તમારું શાસ્ત્ર લખો, તો તમે વિરાટ ભગવાનની સેવા કરી ગણાશે. અને ત્યારે તમારો ખેદ આપોઆપ દૂર થશે.”

વ્યાસ બોલ્યા, “નારદજી, વિચાર કરતાં મને પણ તમારી વાત યથાર્થ લાગે છે.”

આ પ્રમાણે વાત ચાલતી હતી ત્યાં તો વ્યાસ ભગવાનના મનમાં ‘મહાભારત’ની વાતો કેમ જાણે આકાર લેવા માંડી અને તેમની આર્ષવાણી કૂટું કૂટું થવા લાગી. એટલે વ્યાસે નારદને જણાવ્યું, “ભક્તરાજ, તમે કહો છો તેવો અભણ લોકોનો ‘વેદ’ મારે લખવો હોય તો તેના માટે એવો હોશિયાર લખનારો જોઈએ. ભગવાનની કૃપાથી મને બધું સ્ફુરશે, પણ એ લખવા માટે તમે મને કોઈ યોગ્ય લખનારો આપો.”

વ્યાસનાં વચન સાંભળીને નારદ સીધા ગણપતિ પાસે ગયા અને વિરાટ ભગવાનની સેવાના આ કામમાં વ્યાસના લખનાર થવા માટે ગણપતિને વાત કરી. પણ ગણપતિ તો મોટા દેવ ! ગણપતિ જેવા દેવ વ્યાસ જેવા ઋષિના લખનારા થાય ? પણ નારદજી તો ભારે કુશળ. તેમણે નમ્રતાથી કહ્યું, “હે ગણેશ, વ્યાસને અભણ લોકોનો ‘વેદ’ રચવાની પરમાત્માની પ્રેરણા થઈ હોય એમ લાગે છે. એમની પ્રતિભાનો ધોધ કૂટું કૂટું થઈ રહ્યો છે. આવે વખતે આ ધોધનો ઝીલનારો કોઈ ન મળે તો પરમાત્માની કૃપા ને વ્યાસની પ્રેરણા એળે જાય. વ્યાસના આ ધોધને ઝીલનારો તમારા વિના બીજો કોઈ દેખાતો નથી. માટે સમાજના કલ્યાણ ખાતર

તમે આ લખવાનું કામ સ્વીકારો.”

ગણેશ ઘડીભર વિચારમાં પડી ગયા અને પછી બોલ્યા, “ભલે, હું વ્યાસની કૃતિનો લેખક થાઉં; પણ મારી એક શરત વ્યાસ સ્વીકારે. વ્યાસનો કવિતાપ્રવાહ ખરેખર ધોધ જ હોય તો મારે લખતાં લખતાં કદી અટકવું પડે નહીં એમ વ્યાસ લખાવે. જો લખતાં લખતાં મારે બેસી રહેવું પડે, તો હું લખવાનું કામ છોડી દઉં.”

નારદે બદરિકાશ્રમમાં આવીને બધી વાત વ્યાસને કહી, એટલે વ્યાસ પણ ઘડીક તો વિચારમાં પડી ગયા, પણ પછી બોલી ઊઠ્યા, “નારદજી, ભલે, ગણપતિને લખતાં લખતાં વચ્ચે અટકવું ન પડે એવી રીતે હું લખાવીશ. પણ ગણેશ ભગવાનને કહેશો કે એમણે પણ કોઈ શ્લોક સમજ્યા વિના લખાણ આગળ ચલાવવું નહીં.”

ગણપતિએ એ વાત આનંદથી સ્વીકારી. ગણેશ પોતે જ વિદ્યાના અધિષ્ઠાતા હતા, એટલે શ્લોકો સમજવામાં તેમને જરાય મુશ્કેલી આવે તેમ ન હતું. પણ વ્યાસ ભગવાને એવી યુક્તિ કરી કે દર એકસો શ્લોકને અંતે એક એક કૂટ શ્લોક એ ગોઠવતા ગયા, અને ગણપતિ આ કૂટ શ્લોકનો અર્થ બેસાડવા રોકાય, એટલી વારમાં વ્યાસ બીજા ત્રણસો નવા શ્લોકો વિચારી લે અને કામ આગળ ચલાવે.

નાનાભાઈ ભટ્ટ

મરજીવિયા

સમુદ્ર ભણી ઊપડ્યા કમરને કસી રંગથી
અટંક મરજીવિયા, ડગ ભરંત ઉત્સાહનાં;
પ્રદીપ્ત નયનો; અથાગ બળ ઊભરે અંગથી;
મહાઈર્વ તણી દિશા પર ઠરી બધી ચાહના.
ડર્યા પ્રિયજનો, બધાં સજલનેત્ર આડાં ફર્યા,
શિખામણ દીધી ‘વૃથા જીવન વેડફે કાં ભલા !
કહીંથી વળગી વિનાશકર આંધળી આ ભલા !’

પરંતુ દંઢનિશ્ચયી નહિ જ એમ વાર્યા વર્યા.
ગયા ગર્જતા અફાટ વિકરાલ રત્નાકરે,
તરંગ ગિરિમાળ શા ઊછળતા ઉરે આથડ્યા;
હઠ્યા ન લવ તોય, સાહસિક સર્વ ફૂદી પડ્યા
અગાધ જળમાં, પ્રવેશ કીધ કાળને ગઢરે.
ખૂંટાં અતળનાં તમોમય તળો, અને પામિયા
અખૂટ અણમોલ કોશ, લઈ બહાર એ આવિયા.

પૂજાલાલ

[‘પારિજાત’ પુસ્તક]

સ્થિર, પ્રકાશવંત દીપ

ગાંધીજીએ આ દેશને ઢંઢોળવા મુંબઈને કિનારે પગ મૂક્યો એ જ સાલનો બનાવ છે. ભાવનગરના તખ્તેશ્વર મંદિર પાસેના એક બોર્ડિંગ હાઉસના દરવાજા પર એક બપોરે ધમાલ મચી છે. તીર-કામઠાં ને બંદૂકોવાળા પંદરવીશ શિકારીઓ બંધ દરવાજાની બહાર ઊભા છે. કેટલાકની પાસે સાંકળે બાંધેલ કૂતરા છે, કોઈને કાંડે બાજ છે.

“માસ્તર ક્યાં છે ?”

“ઘેર નથી, બંદરે ગયા છે.” અંદર ઊભેલ છોકરાઓ કહે છે.

“તમારી કૂતરી ક્યાં છે ? લાવો, મહારાજા સાહેબે મગાવી છે.”

“કૂતરી તો ક્યાંય રખડતી હશે. સા’બ આવે પછી આવજો,” છોકરાઓ બનાવટી જવાબ આપે છે. કૂતરી એમને અતિશય વહાલી છે.

“અમે હમણાં જ એને ઝાંપામાં આવતી જોઈ છે. અંદર જ છે. બારણાં ઉઘાડો; અમારે તપાસ કરવી છે.”

છોકરાઓ બારણાં આડા ઊભા છે, ને શિકારીઓ બારણાં ધકેલે છે, ધમકીઓ આપે છે, ગાળો દે છે; પણ છોકરાઓ ચસકતા નથી. કાળુડી ને એનાં ગલૂડિયાં એમને જીવ જેવાં વહાલાં છે. એમની બૂમાબૂમ સાંભળી પડખેના ઓરડાની બારીમાંથી ડોકું કાઢી એક આધેડ બાઈ શિકારીઓને ધમકાવે છે : “મારા રોયાઓ, એમ પરાણે ઘરમાં પેસતાં લાજશરમ નથી આવતી ?”

બરાબર એ જ વખતે માસ્તર આવે છે : મોં ઉપર ધૂળનો થર જામ્યો છે; કપાળ પર પરસેવાનાં ટીપાં બાઝ્યાં છે; કોટ કાઢી હાથ પર નાખ્યો છે. માસ્તર જુવાન છે. મોં પર ખડકની દઢતા ને પ્રતિમાની નિશ્ચલતા છે, પણ પ્રતિમાની નિર્જીવતા નથી. શરીર સંન્યાસીના દંડ જેવું સીધું, ને માથું પર્વતના શિખર પેઠે ઊંચું રહ્યું છે.

“ભાઈ, ભાઈ, આપણા ફળિયામાં શિકારીઓ પેઠા છે, ને બા તો રડે છે.” એક વિદ્યાર્થી દોડતો આવીને કહે છે.

માસ્તરને જોતાં જ પેલી આધેડ બાઈ ઘરમાંથી બહાર નીકળીને રડી દે છે : “મારે આંહીં નથી રહેવું, અમને અમારે ગામ મોકલી દે; આ ત્રણ દોકડાનાં સપાઈસપરાં મને ને મારી વહુને ગાળો કાઢે ત્યાં અમારે નથી રહેવું.” માસ્તર મૂંગામૂંગા જ એને આશ્વાસન આપે છે. છોકરાઓને હાથ વતી દૂર ખસવાનો ઇશારો કરી શિકારીઓને પૂછે છે.

એક ઘરડો શિકારી આગળ આવીને કહે છે : “માસ્તર, એ તો વાત એમ બની કે કાલ સાંજે મહારાજા સા’બની ગાડી અહીંથી નીકળેલી ત્યાં અહીં બે ગલૂડિયાં રમતાં ભાળ્યાં. ગલૂડિયાં રૂપાળાં ને રાભડા જેવાં હતાં એટલે બાપુસાહેબે પૂછ્યું કે, આ ગલૂડિયાં કોની કૂતરીનાં છે ? તપાસ કરતાં ખબર પડી કે આ બોર્ડિંગની

કૂતરીનાં જ છે. એમને એમ થયું કે આપણે એ કૂતરી રાખી લઈએ તો ઓલાદ સરસ થાય. એટલે અમને આજ લેવા મોકલ્યા.”

“પણ એને લઈ જાવ તો ગલૂડિયાં મરી જાય; ધાવે કોને ?” છોકરાઓ કહે છે.

“એ તો દૂધ પવાય,” પેલો શિકારી કહે છે. “લ્યો માસ્તર, હવે કૂતરી લાવો.”

માસ્તર તો વિચારમાં ઊતરી ગયા છે – જાણે એ એમની ટેવ જ હોય ને ! – એટલે સહેજ ઝબકીને કહે છે : “કૂતરી ? કૂતરી તો નહીં મળે.”

છોકરાઓ તાળીઓ પાડવા માંડે છે, માસ્તર આંખ વતી જ ના ભણે છે, ને બધા શિકારીઓ સાંભળે તેમ સ્પષ્ટપણે, દરેક શબ્દ પર ભાર મૂકીને કહે છે : “તમે મહારાજા સાહેબને કહો કે માસ્તર કૂતરી આપતા નથી.”

“તમે શું બોલો છો, માસ્તર ? કાંઈ ભાન-ભાન છે ?” માસ્તર કાંઈ જવાબ આપતા નથી; પોતાના હાસ્યથી જ પોતે બેભાન નથી એમ કહે છે.

“મહારાજાએ તો અમને હુકમ આપ્યો છે કે કૂતરી લઈને જ આવજો.”

“હું આપવાનો નથી.”

“માસ્તર, અમે તમારી હારે માથાઝીક કરવા નથી આવ્યા. કાં તો કૂતરી આપો, નહીંતર અમે ઝાંપો તોડી અંદર આવીએ છીએ.” આખરે પેલા ઘરડા શિકારીએ સંભળાવ્યું ને તિરસ્કારથી ઉમેર્યું : “બામણ અમથા માને જ નહીં.”

“ગોપાળ, પોલીસ-ઉપરી સાહેબને મારું નામ દઈ સલામ સાથે કહેજે કે અમારી બોર્ડિંગની હદમાં થોડાક હથિયારબંધ લોકો પરાણે ઘૂસવા માગે છે; આપ પોલીસની મદદ લઈને આવો.” એમના અવાજમાં ત્રાંબાનો રણકાર ને પોલાદની દઢતા છે. હોઠ સખત રીતે બીડી એ બારણા પાસે ઊભેલ શિકારીઓને હાથ વતી હડસેલી આડા ઊભા રહે છે. “જોઉં છું કે તમે કેમ દાખલ થાવ છો ?”

શિકારીઓના ગુસ્સાનો પાર નથી. એ તો મહારાજાના માનીતા શિકારીઓ : મહારાજાના એમના પર ચારે હાથ ! આવાં તો કાંઈક તોફાન એમણે મચાવ્યાં છે, કોઈ દી ઊની આંચ આવી નથી. આજ એક પંતુજી એમને બધાને ડરાવી જાય ? એમનાં કૂતરાં ઘૂરકે છે; બાજ ચિચિયારીઓ પાડવા માંડે છે.

થોડી વારે પોલીસ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ એમના માણસો સાથે આવી પહોંચે છે. એટલે માસ્તર એક બાજુએ ખસી જઈને કહે છે : “હવે તમે સંભાળો.”

પોલીસ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ માસ્તરને ઓળખે છે; ગામમાં જેટલાં ભણેલાં માણસો છે એ સૌએ માસ્તરનું નામ સાંભળ્યું છે. ત્રણેક વર્ષ પહેલાં જ એ રાજ્યની કોલેજમાં પ્રોફેસર હતા, મહિને બસો રૂપિયાનો પગાર હતા, માનપાન હતાં; પણ કોલેજનું ભણતર નિરર્થક લાગતાં એ છોડી દીધું છે, ને અત્યારે પંદરવીશ ટાબરિયાંને લઈને અહીં બેસી ગયા છે; ‘શાર્કુતલ’ ને ‘શિશુપાલવધ’, રોમ કે ગ્રીસનો ઇતિહાસ ભણાવવાને બદલે ચકાયકીની વાર્તા કહેવા માંડ્યા છે. કેટલાક લોકો એમને ભેજાંગેપ માને છે. પોલીસ-ઉપરીએ પણ અહીં આવીને મહારાજાના શિકારીઓને જોયા ત્યારે

એ સહેજ ખંચકાઈ ગયો. એણે તો ધારેલું કે કોઈ ડફેરબફેર હશે.

“માસ્તર, આ તો મહારાજાના શિકારી છે.”

“એ તો છે જ; પણ એ પરહદપ્રવેશના ગુનેગાર છે.”

પોલીસ ઉપરી બિચારો મૂઝવણમાં પડે છે. શિકારીઓને સમજાવવા જાય છે ત્યારે એને ખબર પડે છે કે આ તો એક મામલત વગરની કૂતરી માટે ઝઘડો થાય છે.

“ત્યારે તો માસ્તર, તમે કૂતરી આપી દો ને !”

“જુઓ સાહેબ, આપને મહારાજા સાહેબના શિકારીઓની બીક લાગતી હોય તો આપ મને કહી દો કે, હું તમને રક્ષણ નથી આપી શકતો; એટલે હું મારું રક્ષણ કરી લઈશ. બાકી કૂતરી તો શું આ ફળિયાની કાંકરી પણ આપવી કે ન આપવી એ મારી મુનસફીની વાત છે. આપની સ્થિતિ હું સમજી શકું છું, આપ ખુશીથી ના પાડી દો; હું મારો રસ્તો ગોતી લઈશ.”

“પણ તમારે કાયમ અહીં રહેવું છે, સંસ્થા ચલાવવી છે. રાજ્યનાં હજાર કામ પડશે. બે દોકડાની કૂતરી માટે મહારાજા સાહેબ સાથે...”

“આમાં કૂતરીનો સવાલ નથી; જબરદસ્તીનો સવાલ છે. હું જબરદસ્તીને નમતું નહીં આપું.” એમના અવાજમાં પ્રતિજ્ઞા લેનારનું ગાંભીર્ય છે. પોલીસ ઉપરી એ રંગ પારખે છે; પોતાના સિપાહીઓને દરવાજા આડા ઊભા રહેવાનો હુકમ કરી કહે છે : “માસ્તર, ચાલો તો, આપણે ટેલિફોન કરતા આવીએ.”

ટેલિફોનની ઘંટડી ગાજે છે : ટરરર.....ટરરર. “હાં, હાં, કોણ – માસ્તર ના પાડે છે ?”

“જી હા, એ કહે છે કે, મારે કૂતરી નથી આપવી; ને શિકારીઓ કહે છે કે કૂતરી લઈને જ આવવાનો આપનો હુકમ છે.”

“તે માસ્તરને સમજાવો કે કૂતરી આપી દે.”

સજજન પોલીસ અમલદાર મૂઝાઈને માસ્તર સામું જુએ છે.

“મારું નામ લઈને મહારાજા સાહેબને કહો કે કૂતરી એમ નહીં મળે. કૂતરી લેવાનાં આ લખખણ નથી. મારી બોર્ડિંગમાં પૂછ્યા વિના પેસી જાય, મારાં છોકરાંઓને ગાળો કાઢે, મારી માને ધમકાવે – એમ કૂતરી ન મળે.”

પોલીસ-ઉપરી માસ્તરનો સંદેશો કહે છે.

“હું, ગાળો કાઢે છે ? મારીને કાઢી મૂકો એ બધાને – સમજે છે શું ?”

પોલીસ ઉપરી ખડખડાટ હસી પડે છે.. એક ઘડી પછી શિકારીઓ બબડતા ફફડતા પાછા જાય છે.

એ બોર્ડિંગ તે દક્ષિણામૂર્તિ : મહારાજા તે ભાવસિંહજી, ને માસ્તર તે નાનાભાઈ ભટ્ટ.

*

બાળપણ છેક ગરીબાઈમાં વિતાવેલું. મા નાનપણમાં મૂકીને જ મરી ગયેલાં. પિતાનો અગ્નિહોત્રી ને કથાકારનો ધંધો હતો ....કથા વાંચતી વખતે જો પાટલા પર કાંઈ પૈસા આવ્યા હોય તો ઘરમાં શાક આવે, નહીંતર સૌ લૂખુંપાંખું ખાઈ લે એવી સ્થિતિ. પણ આ ગરીબાઈ પિતાને ભાગ્યે જ સાલતી, ને દીકરાને તો કદીયે નથી સાલી. એલફ્રિસ્ટન કોલેજ તો બાદશાહી કોલેજ ગણાય. ત્યાં તો બધા અમીરના દીકરા પેઠે રહેનારા. એ બધા વચ્ચે પણ નરસિંહપ્રસાદ એક જ પહેરણે ચલાવે : રોજ રાત્રે પહેરણ ધોઈને સૂકવી નાખે, ને સવારે ઊજળા બાસ્તા જેવું પહેરણ પહેરીને કોલેજમાં જાય. એક જ કોટે ચાર વર્ષ કાઢેલાં.

મુંબઈમાં ભણતા ત્યારે રજા પડે કે તરત જ આજુબાજુના ડુંગરામાં ભટકવા ઊપડી જાય. સાથે રાખે એકાદ લાકડી ને બેચાર ટંકની ભાખરી. કેનેરી, કાર્લા, એલિફન્ટા-ઘારાપુરીની ગુફાઓ – એ બધું તો પગ નીચે કેટલીય વાર કાઢી નાખેલું. ઊંચા ઊંચા ડુંગરાની ટોચે ચડી ક્ષિતિજ સુધી પથરાયલા રત્નાકરને જોયા કરવામાં કલાકો ચાલ્યા જાય; એકાદ ઝાડ નીચે વાંચતાં વાંચતાં સાંજ પડી જાય. મોજશોખ તો જીવનમાં કદી રુચ્યા નથી. હા, મુંબઈમાં એક મોજ માણેલી : એ અરસામાં એક અમેરિકન નાટક-કંપની આવેલી, તે શેક્સપિયરનાં નાટકો અસાધારણ સુંદર રીતે ભજવે. નરસિંહપ્રસાદે એ વર્ષમાં એલિઝાબેથના સમયનાં નાટકોને ઐચ્છિક વિષય તરીકે લીધેલાં. એમણે નક્કી કર્યું કે આ નાટકો તો જોવાં જ. તપાસ કરી તો છેલ્લામાં છેલ્લા વર્ગની ટિકિટ પણ દસ રૂપિયા. ને દસ રૂપિયા તો નરસિંહપ્રસાદનું આખા મહિનાનું ખર્ચ આવતું. છતાં ત્રણ નાટકો જોયાં. ત્રીસ રૂપિયા ખરચ્યા ને છ મહિના એકટાણું જમ્યા. એલિઝાબેથના સમયનાં કાવ્યો ને નાટકો ખરીદવા માટે પાંચસો રૂપિયા ઉછીના લીધેલા – એવું ગાંડપણ !

*

ભણી રહ્યા પછી એમણે ભાવનગર રાજ્યમાં નોકરી માગી – પણ તે અંગ્રેજી હાઈસ્કૂલ કે કોલેજમાં નહીં, પણ ગુજરાતી પ્રાથમિક શાળામાં. રાજ્ય પણ સહેજ વિચારમાં પડ્યું : બી.એ.માં જે પ્રથમ શ્રેણીમાં ઊંચા ગુણ લઈને પાસ થયેલ છે, એ ગુજરાતી નિશાળમાં એકડિયા ભણાવવાનું શા માટે પસંદ કરે છે ? નરસિંહપ્રસાદ રાજને કહે છે કે, મારે ખરેખર શિક્ષણનું કામ કરવું હોય તો આ બાળપોથી ને એકડિયાનાં ધોરણો જ લેવાં જોઈએ. જેનો પાયો જ પોલો ખોદાયો છે એના પર હું કઈ રીતે મોટી ઈમારત ચણવાનો હતો ? મારે તો પાયામાં જ પૂરણી કરવી છે.

રાજ્યને વાત સમજાઈ, પણ ગુજરાતી કેળવણી ખાતામાં ઊહાપોહ થઈ પડ્યો. કેટલાક ‘સિનિયર’ શિક્ષકોએ વાંધો ઉઠાવ્યો કે આ પ્રમાણે વધુ અંગ્રેજી ભણેલાને ગુજરાતી નિશાળોમાં દાખલ કરશો તો બીજા સિનિયર કદાચ ઊંચા નહીં આવી શકે. એમાંના એક મહેતાજી તો પહોંચ્યા નાનાભાઈના પિતાની પાસે ને તેમને

સમજાવ્યું કે, નરસિંહપ્રસાદ તો અમારા પેટ પર પગ મૂકે છે. એને જગ્યાઓનો ક્યાં તોટો છે તે ગુજરાતી શાળામાં દાખલ થાય છે ? એને તો અંગ્રેજી નિશાળમાં ગમે ત્યાં દાખલ કરશે. પણ જો તે અહીં દાખલ થશે તો અમે આગળ નહીં વધી શકીએ. પિતાના અતિશય આગ્રહથી છેવટે એમણે એ વિચાર પડતો મૂક્યો ને ૩. 50ના પગારથી મહુવાના હેડમાસ્તર તરીકે નોકરીમાં જોડાયા.

હાઈસ્કૂલમાંથી પછી કોલેજમાં પ્રોફેસર તરીકે નિમાયા; પગાર પણ સારો એવો વધ્યો. બધું સુખશાંતિથી ચાલતું હતું, પણ મનને સુખશાંતિ નહોતી. તેઓ જોતા કે કોલેજના વિદ્યાર્થીઓ એમની પાસે આવતા, પણ એ તો કેમ પાસ થવું એની ચાવીઓ શીખવા જ – કેમ જીવન જીવવું તે શીખવા નહીં. જાણે એમની ને વિદ્યાર્થીઓની વચ્ચે એક વ્યાપારી સંબંધ હતો, એકબીજાના જીવનમાં પ્રવેશવાનાં બારણાં જાણે બંધ હતાં. તેઓ જોતા કે વિદ્યાર્થીઓ કોલેજમાં ચાર વર્ષ રહ્યા પછી પણ એટલા જ દિશાશૂન્ય ને ઉપલકિયા રહેતા.

આ સ્થિતિ કરુણ હતી. પૃથ્વીનાં દ્રવ્યોમાંનું સૌથી મૂલ્યવાન દ્રવ્ય, ચૌવન, નિરર્થક વેડફાયે જતું હતું. એમને થાય છે કે આવી અર્થશૂન્ય કેળવણીનો હું કેમ ભાગીદાર થાઉં ? અહીં તો અધ્યાપકો મહાલયો બાંધે છે, પણ ઈંટ-ચૂના વિના જ. અહીં જે બધા વિદ્યાર્થીઓ આવે છે એ ધોવાઈ ગયેલાં ખેતરો જેવા, ઘઈડાવાળી પાટી જેવા : એમાં કશું ઝિલાય તેમ નથી, કશું સર્જાય તેમ પણ નથી.

1910-11ના એક શુભ દિવસે એ કોલેજમાંથી રાજીનામું આપી દે છે. ગુજરાતના કેળવણીના ઇતિહાસમાં એ દિવસ યાદ રહેશે કારણ કે તે દિવસે ગુજરાતમાં શિક્ષણવિદ્યાનો પુનર્જન્મ થયો, શારદાની વીજ્ઞાનો બંધ પડેલ ઝંકાર ફરી શરૂ થયો.

તે દિવસે એમને આ માર્ગે ન જવાની સલાહ આપનારા સંખ્યાબંધ નીકળેલા. ઘણાએ કહેલું કે, “રોટલી વિના રાજીશો, ને પછી વારે વારે આ કોલેજની જગ્યા નથી મળવાની.”

પણ એમણે એક જ જવાબ આપેલો કે, “એવું થશે તો મારું દુર્ભાગ્ય સમજીશ.”

*

દક્ષિણમૂર્તિ સંસ્થા શરૂ થઈ તે દિવસોની વાત છે.

“ધરમશી ક્યાં છે ?” છાત્રાલયના કમ્પાઉન્ડમાંથી એક ગૃહપતિ બૂમ પાડે છે.

“એની જગ્યાએ.”

“કહો કે મહાદેવ બોલાવે છે.”

ગૃહપતિ છાત્રાલયમાં હમણાં જ જોડાયેલા છે. એ ધરમશીને ધમકાવતા હોય છે :

“ક્યાં હતા અત્યાર સુધી ? તમારો વાળવાનો વારો હતો. હજુ કેમ વાળ્યું નથી ? હું એ બિલકુલ નહીં ચલાવું.”

વિદ્યાર્થી બબડતો-ફફડતો ચાલ્યો જાય છે. ઉપરની મેડી પરથી એક સ્થિર ને શાંત અવાજ આવે છે : “મહાદેવ...”

ગૃહપતિ ઉપર જુએ તો ઓફિસની બારીમાં નાનાભાઈ ઊભા છે. “આવ્યો, નાનાભાઈ.”

ઉપર જતાં જ સંભળાય છે : “તમે ગૃહપતિ છો, હવાલદાર નથી. હાકોટા હવાલદાર નાખે.”

“પણ નાનાભાઈ, એણે છાત્રાલય વાળ્યું નથી.”

“એ બરાબર છે; મેં તમને છાત્રાલય વળાવવા નથી રાખ્યા, એ તો પંદર રૂપિયાનો હવાલદાર પણ કરી શકે. તો હવાલદાર અને ગૃહપતિ વચ્ચે ફેર શો ? તમે વ્યવસ્થા, સ્વચ્છતા બધું રખાવો – પણ હવાલદાર થઈને નહીં.”

*

એમના પરિચયમાં આવ્યા પછી મને સૌથી મોટું આશ્ચર્ય થતું તે એમના ગૃહસ્થાશ્રમનું. પહેલી જ વાર એમને ઘેર ગયો, ત્યારે એ બેઠા બેઠા મંજુને ડીંચોળતા ડીંચોળતા જેઠાલાલના હિસાબના ચોપડામાં સહી કરતા હતા ને તેમને હિસાબની ગૂંચ બતાવતા હતા.

પછી જ્યારે જાઉં ત્યારે ડીંચોળતા હોય, કાં તો ખાટલો પાથરતા હોય, કોઈ વાર બાથરૂમમાં બેસી બધાંનાં લૂગડાંને સાબુ દેતા હોય, કોઈ વાર રસોડામાં બેસી અજવાળીબહેનેને કંઈક વાંચી સંભળાવતા હોય. વચમાં વચમાં વાંચવાનું અટકી પડે ને ઘરની વાતો ચાલે. આમ કોઈ નેતાને તૂટેલી માંચી પર બેસી છોકરાંને ડીંચોળતા જોયેલ નહીં. અહીં એક વિદ્વાનને, એક મોટી સંસ્થાના નિયામકને, પથારીઓ પાથરતો ને થાળી-વાટકા મૂકતો જોઉં છું. મારા આશ્ચર્યની કોઈ સીમા રહેતી નથી.

એવું જ મને બીજું આશ્ચર્ય થાય છે કે અજવાળીબહેન સાથે એમને કેમ ફાવતું હશે ?

અજવાળીબહેન બિચારાં લગભગ અભણ; બ્રાહ્મણની દીકરી તરીકે છૂતાછૂતનો પાર નહીં. ઘરમાં પેસતાં જ એમ થયા કરે, કે રખે ક્યાંક અડી તો નહીં જવાય ને ! એમનું પાણિયારું-રસોડું, પૂજાઘર અને ચારે બાજુ મરજાદની વાડ ઊભી કરેલી. મને તો આશ્ચર્ય, કે આ તે કેમ નભે ! વારંવાર સવાલ થયા કરે : કેવું જબરદસ્ત છે આ બન્ને વચ્ચેનું અંતર ! ક્યાં નાનાભાઈની વિદ્વત્તા, યશ, સ્થાન, ત્યાગ – ને ક્યાં અજવાળીબહેન ? એ કેટલું ભણ્યાં હશે ? બે-પાંચ ચોપડી. કેમ ચાલ્યો હશે એમનો સંસાર ? આજસુધી તો અનેકને મોંએ સાંભળ્યું છે, કે જે બન્નેમાં સમાન આદર્શ, સમાન શીલવ્યસન ન હોય, એક અભણ ને બીજું ભણેલું હોય,

ત્યાં સંસાર-રથનાં ચક્રો ચૂંચૂં ચૂંચૂં કરવાનાં જ - ને કદાચ અધવચ્ચે જ ખૂંપી જવાનાં. અહીં તો એ ઊણપ, એ કલેશ, એ ક્ષુદ્રતા, એ કર્ણકટુ વાદવિવાદની છાયા પણ દેખાતી નથી. કઈ અદૃશ્ય વસ્તુએ આવડા મોટા અંતરને ભેદીને એમને નિકટ આણ્યાં હશે ?

પરિચય થયાને બહુ દિવસો નથી થયા. એક રાત્રે કંઈક કામે ગયો હતો. પોતે મંજુને હીંચોળતાં હીંચોળતાં હાલરડું ગાતા હતા. મને કહે : “હમણાં તો નવરાશ મળે છે, પણ શરૂઆતમાં તો દિવસમાં પા કલાક પણ બચુની બા સાથે બેસવાને વખત ન મળે મને. પછી તો મન સાથે નક્કી જ કર્યું, કે દિવસનો અમુક સમય તો આપવો જ - પછી ભલે ગમે તેવું કામ હોય. આજ સુધી એ નિયમ અતૂટ ચાલ્યો આવ્યો છે, ને એમાં હું ઘણું કમાયો છું : મંજુ કે બેબીને હીંચોળતાં, એમની પથારી કરતાં, એમને પંપાળતાં, રાતમાં એ થાકી ગઈ હોય ત્યારે ઊઠીને ગોદડું સમું કરતાં મનને આનંદ ને કૃતાર્થતા મળે છે. મારા સંસારનો સમસ્ત ભાર પત્ની પર નાખી દીધો છે, એનું થોડુંક પ્રાયશ્ચિત્ત કરતો હોઉં એમ લાગે છે.”

“એ જ આપની મોટાઈ.”

“ઘણાં લોકો આમ કહે છે ત્યારે મને લાગે છે, જીવનમાં જે મોટાં કારભારાં ડોળે એ જ મોટા ? બીજા ગુણોની કિંમત નહીં ? સાદામાં સાદા માનવીમાં પણ એક એની પોતાની મહત્તા પડી હોય છે, જે વિશ્વના બીજા કોઈ ખૂણેથી મળવાની નથી, એ આપણે ભૂલી ગયા છીએ ? ....કહે છે, કે મારી બા ખડ વાઢવા જતી ત્યારે ઝોળીમાં મને સાથે લઈ જતી. વાંસા પરની ઝોળીમાં મને સુવાડ્યો હોય, ને ખડ વાઢતી જાય. આ ત્યાગ, આ સંભાળની તોલે શું મારો આ થોડોક બુદ્ધિવૈભવ મૂકી શકાય તેમ છે ?”

એક વાર મેં પૂછ્યું : “મારી બા ખાદી કેમ નથી પહેરતાં ?”

એ હસીને કહે : “ભાઈ, મારી એક મૂંઝવણ છે : મેં ખાદી ને સ્ત્રી-સ્વાતંત્ર્ય, બંનેની હિમાયત સાથે ઉપાડી છે. કહેતા હો તો ખાદી પરાણે પહેરાવું, ને સ્ત્રીસ્વાતંત્ર્યનો ઝંડો હેઠો મેલી દઉં. પણ જ્યાં સુધી એ ધજાગરો પણ ઝાલ્યો છે ત્યાં સુધી તો ખાદી પહેરાવવાનું નહીં બને....

“મારે મનથી ખાદી એ કેવળ રાજકીય પોશાક નથી. એ અહિંસાનું પ્રતીક છે. પ્રેમમૂર્તિ ઈશુ ને કારુણ્યમૂર્તિ બુદ્ધની મૂર્તિ માટે લોકો તલવાર ઉપાડે છે એ ક્ષણે જ બુદ્ધ ને ઈશુ મરી જાય છે. હું રાહ જોઈ શકીશ, પણ તલવાર નહિ ઉઠાવી શકું. ખાદી પહેરવાની વસ્તુ છે, પહેરાવવાની નહીં....

“બગીચાનો માળી પાણી સીંચ્યા જ કરે છે. કદી છોડને પહોંચ્યું કે નહીં એ જોવા છોડને ઉખેડતો નથી. એ તો જાણે જ છે, કે છોડનાં મૂળિયાં જે દિવસે પાણીને ગ્રહણ કરશે તે દિવસે તેને કૂમળી ટીશીઓ નીકળવાની, નવરંગી પાંદડાં પ્રગટવાનાં. હા, શંકા થાય તો એટલું જુએ, કે કષ્ટતુએ તો નથી આપતો ને ? વધારે

પડતું તો નથી આપતો ને ? પણ મૂળિયું ઉખેડીને જોવાનું ડહાપણ તો ભગવાને એને નથી જ આપ્યું !”

*

ચારે બાજુની કૃત્રિમતાએ ને ઝેરે એમને ગામડાંનાં ખુલ્લાં ખેતરો ને મહેનતુ લોકો તરફ ધકેલ્યા. ત્રીશ વર્ષ પહેલાં કહ્યું હતું તેમ એક શુભ દિવસે કહે છે : “ચાલો, આ બધાંને છોડીને ગામડામાં ચાલ્યા જઈએ.”

કાર્યવાહકો કહે છે : “આ ચાર લાખ ખરચીને મકાનો કર્યા, તેનું શું ?”

“મકાનો કાંઈ આપણને બાંધી રાખી નહીં શકે. આપણો સંકલ્પ હશે તો ઈંટચૂનો તો ગમે ત્યાં ભેળાં થવાનાં.”

પણ એ ગંજાવર સંસ્થામાંથી એક પણ જણ એમની સાથે જવા તૈયાર નથી.

કોલેજ છોડી ત્યારે જેમ અનેકે ચેતવણી આપી હતી એમ આજે પણ સૌ ચેતવે છે. ધ્રુવને છોડીને અધ્રુવ પાછળ નહીં દોડવાને વિનવે છે : “આવડી મોટી સંસ્થા, કાર્યકર્તાઓનું આવું જૂથ, આટલી પ્રતિષ્ઠા, એ બધાંને શા માટે છોડી દો છો ?... આટલાં વર્ષો શહેરમાં ગાળ્યાં પછી ગામડામાં ફાવશે ?... છોકરાં તથા છોકરાંની બાનું શું ? તમે હવે કેટલાંક વર્ષ ? તમારા ગયા પછી નવી સંસ્થાને કોણ સંભાળશે ?...આવી રૂડી સંસ્થા વીંખી નાખવાનું કેમ સૂઝે છે ?” આવા અનેક પ્રશ્નો ને વિનવણીની ઝડી વરસે છે. કોઈ કોઈ સંસ્થા ભાંગી નાખવાના આક્ષેપો કરે છે. કોઈ વળી એવી શંકા પણ બતાવે છે કે - આ બધું નવી સંસ્થામાં ભેળું કરવું હશે !

તેઓ તો પોતાની નિત્યની ટેવ મુજબ હસે છે. આવું તો કેટલુંય ઝેર એમણે આજ સુધી પચાવ્યું છે. માત્ર મનમાં જ એક સંકલ્પ કરે છે કે, અહીંની એકેએક ચીજ મારે શિવનિર્માલ્ય છે.

જે સંસ્થાનો એક એક પથરો ચણાતાં જોયો છે, એક એક ખૂણા સાથે રાગના તંતુઓ જોડ્યા છે, જે કલામંદિરની એક એક કૃતિને પ્રશંસા ને અભિમાનથી એકઠી કરી છે, એને નજર પણ નાખ્યા વગર પાછળ છોડીને બિલકુલ અજાણ્યા ને અનિશ્ચિત ભાવિ તરફ એકેય સાથી વિના ચાલતા થવું એ સહજ વસ્તુ નથી. આજે તો જુવાની પણ નથી. મિતાહારે સ્વસ્થ રાખેલું શરીર પણ ખળભળી ગયું છે. કોઈક વાર આંખમાં થાકનો પડછાયો દેખાય છે. પણ સંકલ્પ ? સંકલ્પ તો સ્થિર ને પ્રકાશવંત દીપ પેઠે પડ્યો છે. સંસ્થાનો રાગ ખરી જાય છે, વૃદ્ધાવસ્થા ભુલાઈ જાય છે; માત્ર સામે દેખાય છે - ધૂળમાં રગદોળાયેલું, અજ્ઞાન ને દારિદ્ર્યે છિન્નભિન્ન ગામડું.

ગુજરાતની કેળવણીના ઇતિહાસમાં એ દિવસ પણ લખાશે.

જાણે ફરી જુવાની ફૂટી. સવારના ચાર વાગ્યે ઊઠે છે તે સૂએ ત્યાં સુધી કામ ચાલ્યા કરે છે. એ જ ઉત્સાહ, એ જ ચીવટ, એ જ અવિચલતાથી છોકરાંઓને

ભણાવવાનું, પટેલિયાઓને સમજાવવાનું, કાંતવાનું, વાડીઓમાં ફરવાનું, દર્દીઓને જોવાનું ચાલ્યા જ કરે. થાક નથી – ઊલટો ઉત્સાહ છે : જાણે બાકી રહી એકેય ક્ષણ નિરર્થક ન જાય.

કોઈ કોઈ વાર મિત્રો આવી ચડે છે; પૂછે છે :

“આપ અહીં ગ્રામવિદ્યાપીઠ કાઢવાના ?”

“વિદ્યાપીઠ શેની કાઢું ? હજુ તો મારી પાસે એમને આપવાની વિદ્યા જ નથી, ત્યાં પીઠ શાની ચલાવું ? મને ઝરડાંની ઝાંપલી બનાવતાં આવડે છે ? આંબામાંથી ઘણ કેમ કાઢવો એ ખબર છે ? ગાયને દોહતાં, બળદનું ખાણ પલાળતાં, હળ હાંકતાં, કોશ કાઢતાં – કશું આવડે છે ? અરે, નીંદતાં-ગોડતાં પણ ક્યાં આવડે છે ? આવો હું એમની વિદ્યાપીઠ શું કાઢું ? હું તો બને તો ઘણું ભૂલવા ને નવું શીખવા આવ્યો છું. આમ નવું નવું શીખતાં જ દેહ પડી જાય તોય જીવતર સફળ થઈ ગયું ગણું.”

મનુભાઈ પંચોળી

રાનમાં

ક્યાંક ચોમાસું ગાજે છે રાનમાં,
વાડ પરે સૂતેલી સઘળી લીલાશ હવે નીતરતી
થાશે મેદાનમાં,
ક્યાંક ચોમાસું ગાજે છે રાનમાં....
ઊંચેથી આરપાર સરતું આકાશ હવે ઊતરશે
ધોધમાર હેઠું,
ભીંજતા વાયરાઓ વહેશે સંદેશા કે ચોમાસું
ધારધાર બેઠું.
કાલ સુધી રહેતા'તા આપણે ને કાલથી તો
વાછંટો રહેશે મકાનમાં,
ક્યાંક ચોમાસું ગાજે છે રાનમાં....
આપણને થાય એવું વાદળને થાય, એવું
ઝરણાંને થાય એવું ઘાસને
આવી ઘટનામાં જે ડુંગરને થાય, થાય નેવેથી
દડદડતાં ગામને.
તમને યે થાય ચાલ ટહુકો થઈ જાઉં અને ઝાડ
તળે ગહેકું રે પાનમાં,
ક્યાંક ચોમાસું ગાજે છે રાનમાં...
ધ્રુવ ભટ્ટ

બડા જાદુગર આયા

હમ બડા જાદુગર આયા
હમ ખેલ ઇલમકા લાયા.
અચ્છા મૈયા, આજ દિખાવો,
ક્યાં પેંડાકા ડબરા ?
પલભરમેં છૂમંતર કર દેં,
હમ જાદુગર જબરા !
લ્યો હસવામાં શું પાયા ?
હમ બડા જાદુગર આયા.
ચોકલેટ, પીપરસે મૈયા,
ભરો હમારી મુઠ્ઠી;
ફૂંક મારકે ખાલી દેખો,
જાદુઈ લકડી જુકી ?
લ્યો હમને તો નહીં ખાયા !
હમ બડા જાદુગર આયા.
ખોટા ખોટા હમકો ખીજવી,
હસો હસો મત બબલી,
હવે બોલી તો ચપટીમેં હમ,
કર દેવેંગે ચકલી !
હાં, ઐસા બોત બનાયા !
હમ બડા જાદુગર આયા.
આંખ મીચકે ઊભી બજારે,
સાઈકલ સોત ચલાવે,
દો આના તો દે દો મૈયા,
હમ ભાડે લઈ આવે.
લ્યો ના પાડી નવડાયા !
હમ બડા જાદુગર આયા.
અડધો તારો ભાગ બરાબર,
સમજી બબલી બેના !
તને સાથ સવારીમાં પણ
સાઈકલ ઉપર લેના.
બસ અબ તો જાદુ ભાયા ?
હમ બડા જાદુગર આયા.

તેરા કહ્યા કરેંગે મૈયા,
 દે પીપર ને પૈસા,
 બબલી બીચમેં ક્યોં કરતી હૈ,
 મુખડા બંદર જૈસા ?
 બા તેરા દીકરા ડાયા,
 હમ બડા જાદુગર આયા.
 મકરન્દ દવે

અમારી મહેફિલો

અમારી મહેફિલો કદીક નભના મંડપ મહી
 થતી; ને ત્યાં રાત્રિ નિજ મટુકીચંદા શિર ધરી,
 લઈ આવે પીણું અજબ ભરિયું એ મટુકીમાં;
 અમે તારા-પ્યાલી ભરી ભરી પીતા એ ફરી ફરી.

અમારી મહેફિલો કદીક વળી થાતી વન મહી;
 વસંતે આવે ત્યાં કુસુમ-મટુકીને શિર ધરી;
 નશાવાળું પીણું મટુકી મહી એ છે સુરભિનું;
 અમે પ્યાલી માંહી ભરી ભરી પીતા એ, મુકુલની.

અમારી મહેફિલો કદીક વરષા સંગ ભરતા,
 અને તેનાં પીણાં ભરી ભરી અમે વાદળ પીતા;
 ભરી મુઠ્ઠી વર્ષા વિવિધ તહીં રંગો ઊડવતી,
 અને નાચી રે' ત્યાં ગગન ભરીને વિદ્યુત નટી.

કદી મહેફિલો એ જનગણ તણાં આંગણ મહી
 થતી, ને પીણાં જે પ્રિયતમ અમારાં, તહીં મળે;
 ઉરોના પ્યાલામાં સુખ-રસ, કદી દુઃખ, છલકે,
 લઈએ પી, હૈયાં અમ અનુભવે ઐક્ય સહુથી.

અમે પીનારા એ અદ્ભુત રસોના ફરી ફરી,
 અમે ગાનારા એ રસઅસરને સૌ અનુભવી.

પ્રહ્લાદ પારેખ

['આજ અંધાર ખુશબોભર્યો લાગતો' પુસ્તક]

સાહિત્ય-સંગીતનું જોડું

બાર-તેર વર્ષો પરનું પ્રભાત હતું. જોધાર પુત્ર શો તંબૂર ખોળામાં સુવાડીને એક હાથે તેના તાર ગુંજાવતા તેમ જ બીજે હાથે કાગળ પર પેન્સિલ વડે લીટા કાઢતા શ્રી ખરે [ગાંધીજીના આશ્રમવાસી નારાયણ મો. ખરે] મારી પાસે લોકગીતો ગવરાવીને તેની સ્વરલિપિ નક્કી કરતા હતા. મારા અણઘડ ગળામાં સૂરો ફરી જતા, લપસી-લપસીને આઘાપાછા થઈ જતા; પંડિતજી સ્વર-લેખાઓમાં છેકભૂંસ કરતા હતા, કહેતા હતા કે શાસ્ત્રીય રીતે વિસંવાદી ગણાતા શત્રુ-સ્વરોની પણ શી અદ્ભુત મેળવણી લોકસંગીતમાં થઈ છે !

સાથે બેસી લોકગીતોની સ્વર-લિપિ કરી લેવાની મુરદ તો રહી ગઈ. એમના બે કાગળ આવી ગયા : 'મારે ગીતો-વાર્તાઓનો મેળો ભરવો છે. આવો. બીજાને લાવો.'

મેળો નોતરનાર પોતે ચાલી નીકળ્યા છે. સાહિત્ય-સંગીતનું સુખી જોડું પરણાવી આપવા પ્રયત્ન કરનાર શ્રી ખરે જેવાને આપણે ક્યાં શોધશું ?

ઝવેરચંદ મેઘાણી

['જન્મભૂમિ' દૈનિક : 1938]

મેળ

આશ્રમની સ્થાપના થઈ ત્યારે ગાંધીજીએ પંડિત વિષ્ણુ દિગંબરજીની પાસે આશ્રમને છાજે એવા કોઈ સંગીતશાસ્ત્રીની માગણી કરી. ત્યારે એમણે પોતાના શિષ્ય નારાયણ મોરેશ્વર ખરેને ગાંધીજી પાસે મોકલ્યા. સંગીતની સાથે બુદ્ધિ અને પવિત્ર જીવનનો મેળ એમણે જેવો સાધ્યો તેવો તો કોઈક જ કળાકાર સાધી શકે. ગાંધીજીએ રાજકારણને આધ્યાત્મિક બનાવ્યું અને પંડિત ખરેજીએ સંગીતને આધ્યાત્મિક બનાવ્યું.

વનમાળા દેસાઈ

['અખંડ આનંદ' માસિક]

જાશું જઈને કાળની ગરદન ઝુકાવશું,
 સંસાર પરથી જુલ્મની હસ્તિ મિટાવશું.ooo
 મૃગજળને પી જશું અમે ઘોળીને એક દી,
 રણને અમારી પ્યાસનું પાણી બતાવશું.

'શૂન્ય' પાલનપુરી

પહાડી નિશાળના પડઘા

જાપાનમાં પહાડોની ગોદમાં યામામોટો નામનું ગામડું વસેલું છે. યામામોટોમાં નિશાળ તો છે; પણ એની જાહલ છાજલી વરસાદ અને બરફ-વર્ષાની વાટ જોતી ઊભી છે. એની પાસે કોઈ જાતનાં સાધનો નથી, એક પણ છાપેલો નકશો નથી, સંદર્ભગ્રંથો નથી. ફક્ત દરેક વિષયનું એક-એક પાઠ્યપુસ્તક, ચાકનો ટુકડો અને એક પુરાતન પાટિયું એ નિશાળમાં છે. પણ નિશાળની સૌથી મોટી મૂડી એના વિદ્યાર્થીઓના વિદ્યા-તલસાટમાં ને એના શિક્ષકોની શિક્ષણ-લગનીમાં સમાયેલી છે. પહાડોમાં વસનારાં ગામડિયાં કિશોર-કિશોરીઓ યામામોટોની શાળાને ખરા દિલથી ચાહે છે, ને નિશાળે જઈને ભણવા માટે અનેક મુસીબતો ઊંશેઊંશે વેઠે છે.

સેઈક્યો મુચાકુ નામના 24 વર્ષના જુવાન એ નિશાળના ઉત્સાહી શિક્ષક છે. પોતાના દેશની - ખાસ તો પોતાના ગામની - સામાજિક હાલત એ ગ્રામશાળાના નિશાળિયાઓ સમજતા થાય, અને એ હાલત સુધારવાની તમન્ના એમનામાં જાગે, એના મુચાકુભાઈને કોડ છે. એટલે પોતપોતાના જીવનના કોયડાઓ વિશે અને સમાજ માટેના એમના ખ્યાલો વિશે એમણે વિદ્યાર્થીઓ પાસે નિબંધો લખાવ્યા. છોકરાંઓએ ગામડાંનું જીવન જેવું જોયું હતું, જેવું અનુભવ્યું હતું તેવું એમની પાસે શિક્ષકે આલેખાવ્યું. નિશાળિયાઓએ આ નિબંધ-લેખનનું કામ એટલા બધા ખંતપૂર્વક ઉપાડી લીધું, અને એ લખાણોમાં એમના જીવનનું તેમજ આસપાસના વાતાવરણનું એવું હૂબહૂ પ્રતિબિંબ પાડ્યું, કે મુચાકુ માસ્તરે સારા સારા નિબંધો ચૂંટીને તેની ચોપડી છપાવી. સમાજના ઉપયોગી, પુરુષાર્થી નાગરિકો બનવા પૂરતી કેળવણી મેળવવા માટે યામામોટોના ઊગતા કિશોરો જે મુસીબતો બરદાસ્ત કરી રહ્યા છે તેનો થોડો ખ્યાલ પોતાના દેશનાં શહેરીજનોને આ ચોપડી આપશે, એવી એ શિક્ષકને ઉમેદ હતી.

એ ઉમેદને જાપાની પ્રજાએ ધાર્યા કરતાં ઘણો મોટો આવકાર આપ્યો. કૂણી ડાંખળીઓ સમી કિશોર-કલમોએ લખેલા નિબંધોના એ સંગ્રહે જાપાનભરમાં વધુમાં વધુ વેચાતાં પુસ્તકોની યાદીમાં જોતજોતામાં સ્થાન લઈ લીધું, ને વાચકોના હૃદય સોંસરવો એનો સંદેશો પહોંચી ગયો. અર્થશાસ્ત્રના મોટા મોટા નિષ્ણાતો કે સમાજશાસ્ત્ર-વિશારદો જે ન કહી શક્યા હોત તે એ બાળકોની સરળ શૈલીએ મર્મભેદક રીતે કહી બતાવ્યું. એ નાનકડી ચોપડી એટલી બધી વંચાઈ, એને વિશે એટલી બધી વાતો થઈ, કે જાપાનના શિક્ષણ-પ્રધાને યામામોટો ગામ સુધીની મજલ ખેડી અને પોતાના જીવનના પ્રશ્નો સમજવા માટે આવો પુરુષાર્થ કરી રહેલા એ ગામઠી શાળાના વિદ્યાર્થીઓ-શિક્ષકોને શાબાશી આપી. તે પછી એ ચોપડી ઉપરથી એક ફિલ્મ પણ ઊતરી. અને અંતે તેનો અંગ્રેજી અનુવાદ 'એકોઠ ફોમ એ માઉન્ટન-સ્કૂલ' (પહાડી નિશાળના પડઘા) નામે પ્રગટ થયો.

યામામોટો જેવાં અનેકાનેક ગામડાં જાપાનમાં, ચીનમાં, ભારતમાં તેમજ એશિયાભરના, આફ્રિકાના ને લેટિન અમેરિકાના અણવિકસ્યા પ્રદેશોમાં પડેલાં છે. પૃથ્વીનાં લાખ-લાખ યામામોટોનાં જીવનજળ શોષાઈ ગયાં છે. ભેંકાર કંગાલિયત, રોગિયલપણું, અજ્ઞાન અને જડ રૂઢિ વચ્ચે ઘેરાયેલાં એનાં કોટિ કોટિ બાળુડાંઓમાંથી થોડાંક સ્વમાનભેર ઊંચે ચડવા માટે કેવો અથાક પરિશ્રમ કરી રહ્યાં છે તેનો ચિતાર એમનાં બાલહેંચાં ને બાલમાનસમાંથી ઊઠેલા આ શબ્દ-ક્રુવારામાંથી મળી રહે છે. યુગયુગોની માનવ-ક્રૂચમાં પાછળ પડી ગયેલાંઓને નવાં કદમ માંડવાની પ્રેરણા આવા કિશોરોના પુરુષાર્થમાંથી નહિ મળે તો બીજે ક્યાંથી મળશે ?

મૂળ જાપાની ચોપડીમાંથી જે આઠ નિબંધો તેના અંગ્રેજી અનુવાદમાં આપેલા હતા તેમાંથી ચૂંટેલા ત્રણને અહીં ગુજરાતીમાં ઉતાર્યાં છે.

મહેન્દ્ર મેઘાણી

રોજ ઊઠીને

કો'ક કો'ક દી જ હું નિશાળે જાઉં છું. રોજ મારે ડુંગરામાં કામે જવું પડે છે. ડુંગરામાં હું લાકડાં વીણું છું ને કોલસા પાડું છું. બીજા બધા છોકરાની જેમ મનેય રોજ નિશાળે જવાનું બહુ મન થાય છે. પણ હું કેમ કરીને જાઉં ? બાપા હતા તે ગુજરી ગયા છે; બા મામાને ઘેર જતી રહી છે. દાદાજી તો બહુ ઘરડા, એટલે એનાથી શું કામ થાય ? પછી કામ કરનારો રહ્યો હું એકલો.

રોજ ઊઠીને હું ડુંગરામાં જાઉં છું, ને લાકડાં ફાડીને તૈયાર કરું છું. પછી હું કાળજીથી ભઠ્ઠી ગોઠવું છું. પહેલાં ભઠ્ઠીની નીચલી બારી બંધ કરીને ઉપરના બાંકામાંથી દેવતા પેટાવું છું. પછી લાકડું સળગવા માંડે એટલે ઉપલું બંધ કરીને નીચલું બાકું ઉઘાડી નાંખું છું. એને લીધે લાકડાં ધીમે ધીમે બળે છે, ને સારા કોલસા પડે છે. પછી ભઠ્ઠીને સળગતી મૂકીને વળી પાછો ઊંચે ડુંગરામાં જઈને લાકડાં ભેગાં કરું છું. લાકડાંને ઢસડીને ભઠ્ઠી સુધી લાવવાં પડે છે. ત્યાં લાવીને એને ફાડવાનાં, ને વળી પાછાં ભઠ્ઠીમાં નાખવાનાં.

ડુંગરો ચડું, ને લાકડાં ઢસડીને નીચે લાવું : એવા છ ફેરા કરું ત્યાં રોંઢની વેળા થઈ જાય. ભૂખેય બહુ લાગી હોય, એટલે ભાતનો લચકો ને ખાટું અથાણું બહુ મીઠાં લાગે. ખાઈને બે ઘડી જંપીને બેસું, ભઠ્ઠી ઉપર નજર નાખું, ને વળી પાછો ડુંગરો ચઢવા માંડું. સાંજના પાંચેક વાગ્યા સુધી લાકડાં લાવવાના ફેરા કર્યા કરું. પછી ભઠ્ઠીને વળી એક વાર તપાસી-કરીને કોલસાનો એક થેલો ખભે નાખીને હું ઘરની વાટ પકડું.

કોલસા ભારે વજનદાર હોય છે; એટલે હજી હું અડધી રસ્તે પહોંચું ત્યાં તો,

ગમે તેવી ટાઢ પડતી હોય તો પણ, આખું ડિલ પરસેવે રેબઝેબ થઈ જાય છે.

શિયાળામાં સાડાછ વાગ્યે ને ઉનાળામાં સાંજે સાતે હું ઘેર પહોંચું. વાળુ કરી લઉં પછી ખડકલોએક ઘાસ ખાંડવાનું હોય છે. દાદાજી બેઠા બેઠા એનાં દોરડાં વણે છે. આમ ખૂબ મહેનત કરી કરીને બે-ત્રણ દીના રોટલા જેટલું હું રળી લઉં છું. બસ, ઘરમાં એટલી જણસ ભેગી થઈ જાય એટલે દાદાજી કહેશે કે, “બેટા, હવે કાલ તું તારે નિશાળે જાજે !” એટલાં વેણ સાંભળું ત્યાં તો હું હરખમાં અડધો અડધો થઈ જાઉં.

આમ કો'ક કો'ક દી જ મારે નિશાળે જવાય, એટલે ભણવામાં બીજાં છોકરાંની હારે તો હું ન રહી શકું. તોય વર્ગમાં બેઠાં બેઠાં માસ્તરની જે વાત કાને પડે તેને ચિત્તમાં ઉતારી લઉં. ને પછી, વળતે દી, ડુંગરા ઉપરથી લાકડાં ઢસડી લાવતો હોઉં ત્યારે એ વાતના જ વિચાર મને આવ્યા કરે. એમ કરતાં કરતાં ક્યારેક વળી ઉપરાઉપરી બે દી સુધી હું નિશાળે જઈ શકું. પણ બે દી સુધી ન જવાય તો ય વાંધો નહિ. સમૂળગા ન જવાય તેના કરતાં તો એક દી યે સારો ને ?

તોશિયો ઈશી (છોકરો : 15 વર્ષ)

પૈસા, પૈસા ને પૈસા

નિશાળેથી નીકળીને ઘેર જવું મને બહુ આકરું લાગે છે. જ્યારે ઘેર જાઉં ત્યારે નિશાળના કાંઈક નહિ ને કાંઈક પૈસા મારે બા પાસે માગવાના આવે જ છે. મને એમ કે નિશાળમાંથી અમે ઉજાણીએ ગયાં હતાં તેનો ફાળો તો મેં આપી દીધો હશે. પણ ત્યાં તો સાંભર્યું કે હજી મારે ગાડીભાડાના ત્રણ યેન દેવાના બાકી છે. તે જ દિવસે મારી વિજ્ઞાનની ચોપડીના દસ યેન મારે બા પાસેથી લેવાના હતા.

“ભલે,” કહીને બાએ મારા હાથમાં સાડા તેર યેન મૂક્યા : “તારી ચોપડીઓ માટે જોશે એટલા પૈસા તો હું આપીશ; પણ આ તારી નિશાળ તો, બાપુ, બહુ પૈસા ખરચાવે છે.”

પૈસા મળ્યા એટલે મારે માથેથી ભાર ઓછો થયો. પણ ત્યાં તો મારી નાની બહેને બા પાસે 18 યેન માગ્યા – ને મને ફાળ પડી. તરત બા ખિજાણી : “આ તારાં બે ભાઈબહેન આજ સવારથી ચોપડીના ને આના ને તેના પૈસા માગ માગ કરે છે; એમાં વળી તું આવી. એટલા બધા પૈસા તો મારે કાઢવા ક્યાંથી ?” હું ઝટ ઝટ ઘર બહાર નીકળી ગઈ; વધારે કાંઈ મારે સાંભળવું નહોતું.

નિશાળે જઈને હિસાબનીશને ગોતીને હસતાં હસતાં મેં એમના હાથમાં પૈસા મૂક્યા, એમણે એ કાળજીથી ગણી જોયા, ને પછી કહ્યું : “ગયે ઉનાળે તમે નાગરિકશાસ્ત્રની ચોપડી લીધેલી તેના પૈસા તો હજી બાકી રહ્યા !”

એમ કેમ બને ? હજી વધારે પૈસા ! મારા હૈયામાં ધ્રાસકો પડ્યો. તે દિવસે

અમારા માસ્તરે વર્ગમાં જે શીખવ્યું તેમાં મને જરાય રસ પડ્યો નહિ. હાય ! હવે બા શું કહેશે ?

નિશાળ છૂટી ત્યારે સોજુ મારી વાટ જોઈને ઊભો હતો. “વિદ્યાર્થી-બેંકમાં તારું ખાતું ખોલવાના 20 યેન કાલે લેતી આવજે;” એ બોલી ઊઠ્યો. 14 યેન ચોપડી માટે, ને 20 યેન બેંક માટે – બધા મળીને 34 યેન ! શું કરીશ ? બા પાસે 34 યેન કેમ કરીને મગાશે ?

નિશાળમાં જ રોકાઈને હજી મારે રમવું હતું. પણ રમતમાં જીવ જ પરોવાય નહિ. મને તો બહુ ફિકર થયા કરતી હતી. ક્યારે બા પાસે પૈસા માગીશ ? શું કહીશ ? ઘેર જતાં આખે રસ્તે એ જ વિચાર મારા મનમાં આવ્યા કર્યા. ચિંતામાં ને ચિંતામાં એ સાંજે ઘરની છો પણ મારાથી સરખી ધોવાઈ નહિ. તે જ દિવસે બા પાસે પૈસા માગી લેવાનો વિચાર મેં કર્યો; પણ જીભ ઊપડે જ નહિ. પૈસા માગવાનો કોઈક કીમિયો મેં શોધવા માંડ્યો; પણ સૂઝે જ નહિ. આમ તો અમે જ્યારે માગીએ ત્યારે નિશાળના પૈસા આપી દે એવી સારી અમારી બા છે. પણ અમે માગનારાં એટલાં બધાં છીએ કે બધાંને પૂરા પડે એટલા પૈસા એ કાઢે ક્યાંથી ? બીજે દિવસે તૈયાર થઈને નિશાળે જવા નીકળી ત્યારે, જતાં જતાં ધીમે સાદે મેં બાને કહ્યું : “બા, મારી નાગરિકશાસ્ત્રની ચોપડીના ને વિદ્યાર્થીબેંકના પૈસા...”

હું શું ગણગણી તે એને કાંઈ સમજાયું નહિ, એટલે મારી તરફ ફરીને કહે : “શું કહ્યું ?”

“ગયા સત્રમાં મેં એક ચોપડી લીધેલી તેના ને વિદ્યાર્થીબેંકમાં ખાતું ખોલવાના પૈસા મારે દેવાના છે.” એની સામે જોયા વિના જ હું બોલી ગઈ.

“શું કીધું ? વળી પાછા પૈસા ! જરાક તો શરમાતી જા ! તારા જેવડી હતી ત્યારે હું કો'કને ઘેર ઠામ-વાસણ ઊટકતી, ને મારા પગારના પૈસા ઘેર મોકલતી...ઠીક, એમાં તારોય શું વાંક ? પણ આ નિશાળવાળાએ કાંઈક વિચાર કરવો જોઈએ. તમે બધાં છોકરાં જરાક મોઢું ઉઘાડો એટલે એમાંથી પૈસા, પૈસા ને પૈસાની જ વાત નીકળે છે. અખાડાના પૈસા, કાગળ-પેનસિલના પૈસા, ચોપડીઓના પૈસા, બેંકના પૈસા... આપણે કાંઈ પૈસાવાળાં નથી. તારા માસ્તરને કહેજે કે, આજ ઘરમાં પૈસા નથી.” પછી જાણે મનમાં જ ગણગણતી હોય તેમ – “પૈસા હતા એટલા તો તમારા બાપાને દઈ દીધા; ને હવે હું પાડોશી પાસે માગવા નથી જવાની.”

“બાની વાત તો સાચી છે;” નિશાળ ભણી ચાલતાં ચાલતાં મને વિચાર આવ્યા : પૈસાની અમારે બહુ જરૂર પડે છે. મને થાય છે કે અમારાથી યે ગરીબ હશે તે લોકોનું કેમ કરીને ચાલતું હશે ? ફરજિયાત કેળવણીનો કાયદો છે, એટલે નિશાળે તો અમારે જવું જ પડે છે. પણ તો પછી ચોપડીના ને એવા પૈસા અમારે ન આપવા પડે તેવો બંદોબસ્ત કેમ કોઈ કરતું નથી ? આ કોઈચીને બિચારાને નથી બાપ કે નથી મા. ટોઈસીને દી બધો ડુંગરામાં કામ કરવું પડે છે. એવા છોકરા

કો'ક દી જ નિશાળે જવા પામતા હશે. ભણવાની ચોપડીઓ ને બીજું બધું એ ક્યાંથી કાઢતા હશે ? નિશાળના અડધોઅડધ છોકરા જો એવા ગરીબ હોય કે ચોપડી વેચાતી લઈ ન શકે ને નિશાળે ન આવી શકે, તો માસ્તર શું કરે... ?

નિશાળે પહોંચીને મેં મારી હિસાબની ચોપડી તપાસી. જુલાઈથી સપ્ટેમ્બર સુધીનો હિસાબ ઝીણી આંખે જોઈ ગઈ. પણ એકેય નકામી ચીજ પાછળ મેં પૈસો બગાડ્યો હોય તેવું એમાં લાગ્યું નહિ. નિશાળમાંથી અમે બહારગામ ફરવા જતાં ત્યારે પણ મેં પૈસા વાપર્યાં નહોતાં, મારે જેની બહુ જરૂર ન હોય તેવી એક પણ ચીજ મેં ખરીદી નહોતી.

તેમ છતાં જ્યારે ને ત્યારે બા પાસે પૈસા માગવા મને બહુ આકરા લાગે. એટલે તોજાબુરો ને યોશીનોરીની જેમ હું પણ કાંઈક કમાવાની મહેનત કરવાની છું. એ બેય ભલે છોકરા રહ્યા; છોકરીઓ ય ધારે તો કમાઈ શકે.

યાએનો કાવાઈ (છોકરી : 15 વર્ષ)

વાંચવાની વેળા ક્યાં છે ?

આજ સવારનો હું ઘાસનાં દોરડાં વણ્યા કરું છું. હું ઝટ ઝટ વણતો હતો – જેથી એ કામ પૂરું કર્યા પછી મને કાંઈક વાંચવાનો વખત રહે. ઘાસનાં છેલ્લાં તણખલાંને વળ દેતાં દેતાં નિસાસો નાખીને હું ગણગણ્યો : “હાશ, હવે મારે વંચાશે.” પણ જ્યાં ચોપડી ઉઘાડું છું ત્યાં પાછળથી એક અવાજ આવ્યો : “એટલાં દોરડાં શું પૂરાં થઈ રહેવાનાં છે ?”

બસ, તે પછી મારાથી કેમ વંચાય ? ચોપડી બંધ કરીને દોરડાં માટે વધુ ઘાસ લાવવા હું ઊઠ્યો. ખેતરની દિશામાં ધીમાં પગલાં ભર્યાં. ત્યાં પણ ખાંડેલું ઘાસ તૈયાર નહોતું, એટલે થોડું ઘાસ ખાંડીને દોરડાં વણવા જેવું બનાવવા સિવાય બીજો કોઈ રસ્તો નહોતો. જેટલું જોર હતું તેટલું કાઢીને હું લાકડાનો ઘણ પછાડતો હતો, ને ઝટ ઝટ ખાંડતો હતો, એટલે બહુ વાર તો ન લાગી. પણ તેમાંથી પછી દોરડાં વણવા માંડ્યાં ત્યાં બપોરનું ભૂંગળું વાગ્યું. મને થયું કે, હવે તો વાંચવાનો વખત મળવાનો જ નહિ; એટલે પછી પૂરેપૂરું ચિત્ત કામમાં ચોડીને હું ધમધમાવવા માંડ્યો. મને રોંઢો કરવા બોલાવ્યો ત્યાં સુધીમાં ત્રીજા ભાગનું ઘાસ જ બાકી રહ્યું હતું.

મેં નક્કી કર્યું કે બપોર પછી ખેતરે જવું નહિ, પણ એટલો વખત ચોપડી વાંચવામાં ગાળવો. મન સાથે એટલી ગાંઠ વાળીને હું અંદરની ઓસરીમાં ગયો, આડો પડ્યો અને ઊંઘવાનો ઢોંગ કરવા માંડ્યો.

પાંચેક મિનિટમાં બાપાનો સાદ સંભળાયો : “એલા ક્યાં ગયો ? ચાલ ઝટ !”

તમાકુનાં પાન સૂકવવાની સાદડી એમણે ખભે નાખી તેનો ખખડાટ મેં સાંભળ્યો. મને શોધી કાઢવાનું એ બાને કહેતા પણ સંભળાયા. હવે વાંચવાનું જરાય બનશે નહિ, તે મને સમજાઈ ગયું. ચોપડી પડતી મૂકવી મને બહુ વસમી લાગતી હતી; પણ બીજો રસ્તો નહોતો.

બાપા બહુ મહેનત કરે છે. ખેતીમાં એ ભારે પાવરધા ગણાય છે. મારા વર્ગમાં તેતાલીસ છોકરા છે તેમાંથી અમારું કુટુંબ સારી સ્થિતિનું ગણાય છે. બાપાની આવડતને લીધે જ અમે ઊંચાં આવ્યાં છીએ. મોટીબાના ઘરમાં બા એકની એક દીકરી – દીકરો એકેય નહિ; એટલે લગ્ન પછી એમણે બાપાને જ દત્તક લઈ લીધેલા. પછી તો બાપાના નામને મોટા બાપુજીની અટક લાગી. તે વખતે અમારા ખેતરની માઠી દશા હતી. એ ખેતરમાંથી અમારા ઘરનો રોટલો પેદા કરવા બાપાએ રાત-દી જોયા વિના શરીર ઘસી નાખેલું.

હવે અમારું સારું ચાલે છે, કારણ કે બાપા દિવસ-રાત મજૂરી કરે છે. આજે જે લોકો 30-40 વરસનાં છે તે નાનાં હતાં ત્યારના કરતાં અત્યારે ગામની એકંદર હાલત પણ સુધરી છે. પણ હજી ઘણો સુધારો થવો જોઈએ – ને એટલે મારે ખૂબ મહેનત કરીને ભણવું જોઈએ. પણ આટલું બધું કામ કરતાં કરતાં હું કેવી રીતે ભણી શકું ? એક ચોપડીયે પૂરી વંચાતી નથી. જો બધું આમ ને આમ ચાલશે તો જે લોકો પાસે ભણવાના પૈસા છે, ફરસદ છે, એમના હાથમાં જ સરકાર રહેવાની. અમે કેમ જિંદગી ગુજારીએ છીએ તેની એ લોકને કાંઈ ખરખબર નથી. અમારે જ સરકારમાં ભાગ લેવો જોઈએ – નહિતર આ સમાજને અમે કઈ રીતે સુધારી શકવાનાં હતાં ? જેમના હાથમાં સત્તા છે તે અમારા પહાડી લોકોના જીવન વિશે કાંઈ નહિ જાણતા હોય તો એ એકલા પૈસાદારોનો જ વિચાર કરશે; બહુ બહુ તો શહેરનાં કારખાનાંના મજૂરોનો જ વિચાર કરશે. તો પછી અમારી દશા ક્યાંથી સુધરવાની હતી ?

બાલસાહિત્યની ચોપડીઓ ને તેનાં માસિકો હું જોઉં છું ત્યારે અમને ડુંગરાનાં બાળકોને રસ પડે એવા લેખ હું એમાં ગોત્યા કરું છું. કેમ જાણે જાપાનમાં ખેડૂતો જ ન હોય ! ભણતર, રમતગમત ને બીજું બધું જાણે કે ફક્ત શહેરનાં છોકરાં માટે જ ગોઠવેલાં હોય તેવું લાગે છે. અહીં ડુંગરામાં આવીને અમને કોણ ભણાવશે ? આગળ વધવાનો રસ્તો અમને કોણ બતાવશે ? દિવસ ઊગે ત્યાંથી આથમે ત્યાં સુધી અમારે કામ, કામ ને કામ કર્યાં કરવું પડે છે. અમારી ને અમારી આસપાસનાં લોકોની હાલત સુધારવી હોય તો કામ ઉપરાંત બીજું કાંઈક પણ અમને મળવું જોઈએ, તે કોઈ સમજતું નથી. અમે આળસુ નથી, કામની અમને ફડક નથી, પણ અમારું કામ ઊગી નીકળે તેવું થવું જોઈએ. અમે મોટાં થઈએ ને પછી અમારાં છોકરાં મોટાં થાય ત્યારે એમની દશા અમારા કરતાં વધુ સારી હોય, અમારા કરતાં વધુ કેળવણી એમને મળેલી હોય, એવું અમે માગીએ છીએ.

આ બધા વિચાર હું કરતો હતો ત્યાં મને સાંભર્યું કે બાપા ખેતરમાં મારી વાટ જોતા ઊભા હશે. મને તો ધોળે દિવસે સ્વપ્નાં આવે છે એમ કહીને બાપા ઘણી વાર મને ઠપકો આપે. પણ જો સ્વપ્નાં ન આવે તો તો આપણે કાંઈ નવું કરી જ કેવી રીતે શકીએ ?

તોજાબુરો સાતો (છોકરો : 15 વર્ષ)

તો ખરા !

ઝાંઝવાંને બાથ ભીડો, તો ખરા;
પેટમાં અજગરને પાળો, તો ખરા.
દીવડાને દૂર રાખી જ્યોતથી
અંધકારોને ઉલેચો, તો ખરા.
પાનખરને આમ હડસેલો નહીં;
શક્યતાને આવકારો, તો ખરા.
સામસામે જોઈ લેવું ઠીક છે;
ભીંત સોંસરવા નિહાળો, તો ખરા.
ચાર પળનો ચટકો ક્યાંથી પાલવે ?
શ્વાસના સંબંધ રાખો, તો ખરા.
એક હોઠે સ્મિત ફરકાવો અને
એક આંખે ગમ વહાવો, તો ખરા.
દ્વાર સામે ઝૂરતી પીળાશ છે;
સ્થેજ દરવાજો ઉઘાડો, તો ખરા.

‘પથિક’ પરમાર

[‘વિશ્વમાનવ’ માસિક : 1977]

છંદ

શિખે સાંભળે આટલા છંદ આઠે,
પછી પ્રીતથી જો કરે નિત્યપાઠે;
રીઝી દેવ રાખે સુખી સર્વ ઠામે;
રચ્યા છે રૂડા છંદ દલપતરામે.

દલપતરામ કવિ

વિશ્વાસનું વાવેતર

અમારી શાળામાં એક સંત માણસનો આજે વાર્તાલાપ હતો. સમય થતાં હું મારા વર્ગનાં બાળકોને પ્રાર્થના-મંદિરમાં લઈ ગયો. પાંચેક મિનિટ થઈ હશે ને આચાર્યશ્રી મહેમાન સાથે આવી પહોંચ્યા.

આચાર્યશ્રીએ મહેમાનની ટૂંકી ઓળખાણ આપી પછી એ મહેમાન ઊભા થયા અને કહેવા લાગ્યા :

પ્યારાં બાળકો,

જ્યારે જ્યારે તમારા જેવાં બાળકો આગળ બોલવાનું આવે છે ત્યારે મારા બચપણનો એક પ્રસંગ યાદ આવતોકને ઊભો રહે છે.

એ વખતે મારી ઉંમર અગિયાર-બારની હતી. મારા પિતા એક સારા કેળવણીકાર હતા. અમે લોકો મુંબઈના એક પરામાં રહેતાં હતાં.

મારે એક ચાર-પાંચ વર્ષની નંદા નામે બહેન હતી. અમને બેઉને જોડેના પરામાં બાપુજીના એક મિત્રની સંસ્થામાં ભણવા માટે મૂક્યાં હતાં. નંદાનું બાલમંદિર પણ મારી શાળા ભેગું જ હતું, એટલે હું તથા નંદા બસમાં બેસીને સાથે જતાં ને સાથે જ પાછાં આવતાં.

આમ તો જોકે, બસભાડું તથા વાપરવાના પૈસા બા જ મને આપતાં. પણ એ દિવસે બા બહારગામ ગયાં હતાં. એટલે હું તથા નંદા ખભે બસના ભરાવી બાપુજી પાસે પૈસા માગવા ગયાં. મેં કહ્યું : “લાવો બાપુજી, પૈસા.”

“શું ?” કહેતાં બાપુજીએ ટેબલ ઉપર મૂકેલા એક મોટા પુસ્તકમાંથી નજર ઉઠાવી ચશમાં કાઢી આંખો ચોળી. જાણે કોઈ ઓરડામાંથી બહાર આવીને જોતા હોય તેમ અમારી સામે જોયું. હસીને પૂછ્યું : “કેમ બેટા, શું છે ?”

મેં કહ્યું : “લાવો ત્રણ આના.”

“કેમ ત્રણ આના ?”

“કેમ તે – બે આના મારા જતા-વળતાના, ને એક આનો ચવાણાનો !”

“ને નંદાને ?”

બાપુજીના આ અજાણપણા ઉપર મને હસવું આવ્યું : “હા...હા...નંદાને શું વળી ?”

“કેમ ?” એને નાસ્તાના નહિ, પણ બસના તો ખરા ને ?”

વળી પાછું મને હસવું આવ્યું : નંદાને બાલમંદિર તરફથી નાસ્તો મળતો હતો એ બાપુજી જાણતા હતા, પણ એનું બસભાડું નથી પડતું એ વાતની એમને એક વર્ષ થવા આવ્યું તોય ખબર ન હતી ! મેં કહ્યું : “એની ક્યાં ટિકિટ પડે છે, બાપુજી ?”

બાપુજીને કાં તો થયું હશે : કાયદો બદલાઈ ગયો કે શું ? નવાઈ પામતાં બોલ્યા : “કેમ ? ચાર-ચાડાચાર વર્ષના બાળકની અડધી ટિકિટ કેમ નહિ ?”

“અરે, પણ કંડક્ટર જ નથી માગતો ને !”

બાપુજીએ બાજુની ભીંતે ભેરવેલા પહેરણમાંથી પાકીટ કાઢતાં કહ્યું : “એ ન માગે તોય આપણે સામેથી આપવું. એ શું જાણે કે આની ઉંમર ત્રણ વર્ષ કરતાં વધારે છે ?”

બસ ચૂકી જવાની બીકને લીધે મેં બોલ્યા-ચાલ્યા વગર પાંચ આના લઈને ખિસ્સામાં મૂક્યા, ને નંદાને આગળ કરી ચાલતો થયો.

મને હતું કે બે દિવસ પછી બા આવશે ત્યારે એને નંદાની ટિકિટના પૈસા આપતાં, બાપુજીએ આ પૈસા બઝાડ્યા છે એની ગમ્મતભરી વાત કરીશ.

પણ બસમાં બેઠો ત્યાં જ નંદાએ એની લૂલી હલાવવી શરૂ કરી : “ભાઈ, મારી ટિકિટ મને આપજે.”

ટિકિટો આપતો કંડક્ટર બાજુમાં આવ્યો ત્યાં વળી બોલી ઊઠી : “ભાઈ, લઈ લે ને આપણી ટિકિટો !”

મને એના ઉપર એવી તો ચીઢ ચઢી ! પણ બસની અંદર એને દબડાવવા જાઉં તો ઊલટાની વાત ફૂટી જાય. ને મેં એને પટાવી : “જો, હમણાં તું ચૂપચાપ બેસી રહે. નીચે ઊતરીને હું તને -”

ને પછી કંડક્ટર પાસેથી મારી એકલાની ટિકિટ લઈ નંદાને એ આપી રાખી, “લે, રાખ તારી પાસે.”

“પણ તારી ?”

મેં એના કાનમાં કહ્યું : “હમણાં ચૂપ બેસ. પછી નીચે ઊતરીને તને ગમ્મતની વાત કરીશ.”

ને નંદા બિચારી ચુમાઈને બેસી રહી.

પણ નીચે ઊતરતાં વળી એણે વાત ઉપાડી : “ભાઈ, બાપુજીએ તો આપણા બેઉની ટિકિટ લેવાનું કહ્યું હતું ને ?... ત્યારે તેં એક જ કેમ લીધી ?”

“આ બચેલા પૈસાની આપણે ચોકલેટ લઈશું.” આમ કહીને મેં એને સમજાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો.

પણ નંદા ન માની. એને તો ચોકલેટ કરતાં પોતાના હાથમાં ટિકિટ આવે, ને તેય પાછી પોતાના નામની, એ વાતનો વધારે રસ હતો. અને મેં, શાળાનો દરવાજો આવતાં હાલ તુરત એને શાંત કરી : “ઠીક છે, જતી વખતે લઈશું...”

ને જતી વખતે વળી પાછો નંદાએ, બસમાં બેસતાંની સાથે એનો ટકટકારો શરૂ કરી દીધો : “ભાઈ, લેજે હાં ટિકિટ !... મને આપજે હાં, ભાઈ..”

ને કંડક્ટર આવ્યો ત્યારે તો એણે, મને જાણે કાનમાં કહેતી હોય તેમ, ધીમે બોલતાં આંગળીઓ પણ ખોસવા માંડી : “લે ને ભાઈ; ભાઈ, બે લેજે, હાં !”

પણ જ્યારે મેં એક જ ટિકિટ લીધી ત્યારે તો એ એટલી બધી નિરાશ થઈ ગઈ ! અરે, રડવા આડે એક આંસુ આવવાં જ બાકી હતાં. આ વખતે તો મારી

ટિકિટ પણ એણે ન લીધી. મેં એના હાથમાં થમાવી તો એણે મારા ખોળામાં પાછી ફેંકી દીધી.

ને ઘેર જતાંમાં જ એણે ઓફિસમાંથી હમણાં જ આવેલા બાપુજીને ફરિયાદ કરી : “ભાઈએ તો, બાપુજી, મારી ટિકિટ લીધી જ નો’તી.” આ વખતે તો એની આંખમાં આંસુ પણ આવી ગયાં.

બાપુજીએ પ્રેમપૂર્વક અમને બેઉને સામે બેસાડ્યાં ને પછી આખીય વાત અમારી પાસેથી જાણી લીધી.

શા માટે મેં ટિકિટ ન લીધી એનું કારણ અત્યાર સુધી મેં ગોઠવી દીધું હતું; કહ્યું : “ટિકિટ તો લેત પણ પછી બા આવે ને નંદાની ટિકિટના પૈસા ન આપે તો ?”

મારો ભય અર્થ વગરનો છે એમ બાપુજીએ કહ્યું, એટલે પછી એમના કરતાં હું જાણે વધારે ડાહ્યો હોઉં એ જાતની મેં બીજી વાત કરી : “કંડક્ટર માગે નહિ, પછી આપણે સામે જઈને શું કામ આપવા ?...બાએ પણ આમ જ કહી રાખ્યું છે કે માગે તો કે’જે કે, કાલથી લઈ આવીશ.”

પણ બાપુજીએ તો મારી આ હોશિયારીની વાત જાણે કાને જ ન ધરી, સાટે એમણે મને લાંબીચોડી શિખામણ આપી, જેનો સાર કાઢીએ તો આમ કહેવાય : “બસ આપણને વહી લઈ જાય એના બદલામાં આપણે એને એના કાયદા અનુસાર ત્રણ વરસ પછી અડધું ભાડું આપવું જ જોઈએ. ન આપીએ તો એ આપણે ચોરી કરી કહેવાય.”

પણ ખરું કહ્યું તો એ વખતે બાપુની આ શિખામણ સાંભળવાનો, એટલે કે કાને ધરવાનો, કોણ જાણે કેમ પણ હું માત્ર ડોળ જ કરી રહ્યો હતો.

પરંતુ બીજી સવારે તૈયાર થઈને હું તથા નંદા બાપુજી પાસે પૈસા લેવા ગયાં એ વખતે એવી એક વાત બની કે એ ઉપરથી બાપુજીએ કરેલી એક નાનીશી ટકોર, મીણના ગણામાં તીર ખૂંપે એ રીતે, આજ દિવસ સુધી મારા હૃદયમાં ખૂંપી રહી છે !

મેં બસ-ભાડાના પૈસા માગ્યા એ સાથે જ નંદા બોલી ઊઠી : “બાપુજી ! મારી ટિકિટના (પૈસા) મને આપો.”

આ સાથે જ બાપુજી જાણે કોઈ બોમ્બ પડ્યો હોય એ રીતે સ્તબ્ધ થઈ ગયા. નંદા ઉપરથી નજર ઉઠાવી, મારી દયા ખાતા હોય એ રીતે મારી સામે જોતાં પૂછ્યું : “શું સમજ્યો, બેટા ?”

પણ મને એમાં કંઈ સમજ ન પડી. એટલે બાપુજી સામે તો નંદા તરફ, એમ હું જોવા લાગ્યો.

બાપુજીએ પૂછ્યું : “શા માટે નંદા એની ટિકિટના પૈસા પોતે લેવાનો આગ્રહ રાખે છે ?”

હું જાણે સમજી ગયો હોઉં તેમ બોલી ઊઠ્યો : “હાં, બાપુજી...! એને બસની ટિકિટો રમવા જોઈએ છે ને એટલે !”

મારી વાત ન માનતા હોય એ રીતે બાપુજીએ નંદા સામે જોયું.

નંદા બોલી ઊઠી : “ના બાપુજી, ભાઈ મારી ટિકિટ લેશે જ નહિ !”

બાપુજીએ જરા દુઃખ સાથે મારી સામે જોયું, ને વળી મારી દયા ખાતા હોય એ રીતનું હસ્યા. કહ્યું : “જોયું ને બેટા ! નંદાને તારો હવે વિશ્વાસ જ નથી પડતો !”

હું તો એવો લજવાઈ ઊઠ્યો કે બાપુજી સામે જોઈ જ ન શક્યો !

અલબત્ત, આ પછી નંદાને સમજાવીને એના પૈસા મને જ આપ્યા. પણ આ સાથે કહેલું વાક્ય એવું તો મારા હૈયામાં ઘર કરી ગયું છે !

ધીર ગંભીર અવાજે બાપુજીએ કહ્યું હતું, “આમ કરતાં કરતાં જગતમાં તું અવિશ્વાસનાં બીજ વાવતો ન થઈ જાય એ વાત, આજના પ્રસંગ ઉપરથી, ખૂબ ધ્યાનમાં રાખજે, બેટા.”

પન્નાલાલ પટેલ

તમે શું કહેશો ?

તરફડાટ એટલે...?

તમે કહેશો :

જલ બહાર આણેલા

કોઈ મીનને પૂછી જુઓ !

પણ

ઘૂઘવતા ઉદધિની ભીતર

જે

કોરું કોરું તરફડે

એને તમે શું કહેશો ?

પન્ના નાયક

[‘પ્રવેશ’ પુસ્તક]

સુખી તેઓ છે, જે સ્વપ્નાં સેવે છે -

અને તેને સાચાં પાડવાની કીમત ચૂકવવા તત્પર હોય છે.

આપકર્મી સાહિત્યસર્જક

જીવનના કેવા કેવા ઝંઝવાતોમાંથી પન્નાલાલ પટેલ પસાર થયા હતા ! એક બાવાની આંગળીએ વળગીને એમણે વતન છોડેલું. જૂના વખતમાં જેને અંગ્રેજી ચોથું ધોરણ કહેવાય ત્યાંથી એમનું ભણતર અટકેલું. પછી તો દારૂ ગાળવાની ભઠ્ઠી ઉપર નોકરી, શહેરમાં આવીને મજૂરી અને ઘરચાકરની નોકરી. વાચન કશું ખાસ નહીં. પણ એમ તો લાગે છે કે કિશોરવયમાં પણ સ્વભાવ રંગીલો. લોકજીવનમાં પ્રસારેલાં ગીતો, ભજનો બધું ગાઈ શકે. લોકબોલીમાં પણ ઓતપ્રોત. ગુજરાત અને રાજસ્થાનની સરહદે આવેલા માંડલી ગામના આ ખેડૂતપુત્રની નાનપણમાં પરખાયેલી કોઈ વિશેષતા હોય તો તે જીવનરસ, અને માણસભૂખી સંવેદના.

વિદ્યાર્થી પન્નાલાલને સહાધ્યાયી તરીકે મળ્યા ઉમાશંકર જોશી. બંને ગાઢ મિત્રો બની રહ્યા. પછી છૂટા પડી ગયા. પણ ગાંધીજીના પ્રમુખપદે અમદાવાદમાં મળનારી સાહિત્ય પરિષદ પ્રસંગે બંને મળ્યા ત્યારે ઉમાશંકરે, કોણ જાણે શું સમજીને પણ, પન્નાલાલને લખવા સૂચવ્યું. પછી તો કારખાનામાં મજૂરી કરતા આ પચીસ વર્ષના જુવાનકાને લખવાનો જે ઓરતો જાગ્યો તે કદાપિ વિરમ્યો જ નહીં.

પન્નાલાલને કાવ્યસર્જન સહજ હતું. શું કાવ્યમાં કે શું વાર્તામાં પન્નાલાલને નિરૂપવો ગમ્યો છે પ્રેમ - માનવીય પ્રેમ, નિસર્ગપ્રેમ, વિશ્વપ્રેમ. એમનાં મનચક્ષુ સમક્ષ પોતાના વતનનું વાતાવરણ નર્તી રહ્યું હતું. ત્યાંની પ્રકૃતિ, ડુંગરા, ઝરણાં, સ્ત્રીપુરુષો અને સંસ્કારો તેમના ઘટમાં ઘૂંટાયા હતા.

જે પહેલી વાર્તાઓ એમણે લખી તે સુન્દરમ્ની કસોટીમાંથી ક્રમે ક્રમે પાર ઊતરતી પ્રસિદ્ધ થવા લાગી. રામનારાયણ વિ. પાઠકે તો ‘પ્રસ્થાન’ માસિકમાં વાર્તા લખતા રહેવાનું પાઠરૂં ઈજન જ આપી દીધું, અને ઝવેરચંદ મેઘાણીએ ‘ફૂલછાબ’ની ભેટવાર્તા માટે પન્નાલાલ પાસેથી ‘મળેલા જીવ’ જેવી અનુપમ નવલ મેળવી. પન્નાલાલની કલમ હવે સડસડાટ ચાલવા લાગી.

પન્નાલાલની વાર્તાકલાનો ચરમવિકાસ ‘માનવીની ભવાઈ’માં અનુભવાય છે. દુકાળો તો ગુજરાતે ઘણા જોયા હશે, પણ છપ્પનિયો દુકાળ જનસ્મૃતિમાં એવો કંડારાયો છે કે પન્નાલાલને એમાંથી નવલકથાનું વસ્તુ લાઘ્યું. દુકાળની ભીષણતાનું અને માનવીના પ્રેમ ને પુરુષાર્થનું એ મહાકાવ્ય બની રહી. જ્ઞાનપીઠ પારિતોષિક આ અર્ધા ભણેલા આપકર્મી સાહિત્યકારને પ્રાપ્ત થયું.

પન્નાલાલ ટૂંકી વાર્તાઓના પણ સિદ્ધહસ્ત સર્જક બની શક્યા. એમણે નાટકો લખ્યાં છે, બાળવાર્તાઓ પણ લખી છે. પન્નાલાલ જે કાંઈ લખે તેમાં કથનવેગ, ભાષાની શક્તિ અને ચિત્રાત્મકતા ઊતરી આવ્યા વિના તો કેમ જ રહે ? એમની કૃતિઓની અનેક આવૃત્તિઓ થઈ છે, તે વાચકો ઉપર પન્નાલાલે કેવું અદ્ભુત કામણ કર્યું હશે તેની નિર્દેશક છે.

એક સંવેદનશીલ સર્જક બોલાતી ભાષાનો અને જીવાતા જીવનનો લય પકડીને કેવળ પોતાની કલમના તાલે તાલે આગળ વધે તો કેવું ઉત્તમ સાહિત્ય સર્જાય, તેની પ્રતીતિ પન્નાલાલનું માતબર સાહિત્યસર્જન કરાવે છે.

પશવન્ત શુકલ

એક છોરી

એક છોરી

કોરી ગઈ અંતરમાંહી દેરી :
આંખો તણાં બે નિજ ટંકણાંથી,
ને હાસ્ય કેરી લઘુ દૈ હથોડી,
કોરી ગઈ અંતર માંહી દેરી
એ એક છોરી.

બની ગઈ દેવ સ્વયં પધારી
ત્યાં ઘંટડી કંઠ તણી બજાવી;
ને બોલ એના પ્રગટી ઊઠે છે
દીવા બનીને.

અંગાંગમાં પુષ્પ અનેક ફૂટતાં
પળે પળે, ને સહુ એ ખરી જતાં
દેરી મહીં; સૌરભ છાઈ ત્યાં જતી
કોઈ અનેરી.

ને ઊડતી જે લટ કેશ કેરી,
એ ધૂપની સેર સમી જણાતી !
માન્યું હતું, પથ્થર શું બન્યું છે
હેયું હવે, કોઈ પ્રવેશ પામી
શકે નહીં ત્યાં !

પણ એક છોરી

આવી, અને અંતર કોરી કોરી,
દેરી બનાવી,
બની ગઈ દેવ સ્વયં પધારી !

પ્રહ્લાદ પારેખ

['આજ અંધાર ખુશબોભર્યો લાગતો' પુસ્તક]

આશ્રમના આફતાબ

આરામ હરામ હૈ : એ સૂત્રને ભાઈ પરીક્ષિતલાલ મજમુદારે જીવનમાં અખંડ બેંતાલીસ વરસ સુધી આચરી બતાવ્યું. 1923માં ગુજરાત વિદ્યાપીઠના સ્નાતક થયા પછી તરત જ એ જે કામે ચડ્યા તે ચડ્યા. એ બેંતાલીસ વરસમાં એમણે કોઈ રજા કે રવિવાર સુધ્ધાં ભોગવ્યાં નથી.

સંકલ્પપૂર્વક તેઓ આજીવન એકાકી રહ્યા. હરિજન સમાજ એ જ એમનો સંસાર. હરિજન આશ્રમ (સાબરમતી)ની ઓરડી એ જ એમની ઓફિસ અને એ જ એમનું ઘર. આશ્રમની બહેનો ચલાવે એ જ એમનું રસોડું. મહિનામાં વીસ દિવસ તો પ્રવાસમાં હોય - ત્રીજા વર્ગમાં જ ફરવાનો આગ્રહ. ગામડાંમાં ચાલતાં ફરવાનું, હરિજનવાસોમાં જવાનું. વચ્ચે વચ્ચે આશ્રમમાં આવે ત્યારે કામના ઢગલા ચડી ગયા હોય, અનેક જાતના પ્રશ્નોમાં ધ્યાન આપવાનું હોય. છેવટના દિવસ સુધી કદી આરામ ભોગવ્યો નહિ - સિવાય કે અંગ્રેજ સરકારે જેલમાં ફરજિયાત આરામ આપ્યો તે. અંતે ઈશ્વરે આપ્યો.

સ્નાતક થયા પછી તરત એમણે હરિજનસેવામાં જીવન અર્પણ કરવાનો નિર્ણય કરી લીધો હતો. પણ એવામાં નાગપુરનો ઝંડા-સત્યાગ્રહ ચાલતો હતો, એટલે તે સત્યાગ્રહથી જીવનની શરૂઆત કરી અને જેલમાં ગયા. ત્યાં પથ્થરો ફોડતાં હાથે ફોલ્લા પડતા. કામની વરદી પૂરી ન થાય એટલે આડાબેડી, દંડાબેડી પહેરાવે. છતાં હસતે મુખે સજાઓ ભોગવી, કામ પણ કર્યું. એ આકરી કસોટી જીવનભર ચાલુ રાખી.

આમ હરિજનસેવાને મુખ્ય રાખી આખી જિંદગી સ્વરાજ્યના સૈનિક તરીકે કામ કરી, તેમણે આ સેવાસૂત્રને જીવનમાં બરાબર આચરી બતાવ્યું :

ના હું ઇચ્છું સ્વર્ગ વા ઇહ રિદ્ધિ,
ના હું ઇચ્છું જન્મમૃત્યુથી મુક્તિ;
હું તો ઇચ્છું નમ્રભાવે, દયાળો !
સૌ પ્રાણીનાં દુખનો નાશ થાઓ.

વિક્લદાસ કોઠારી

પરીક્ષિતભાઈ કદી નવરા બેસતા નહિ. તહેવાર હોય કે રવિવાર, એમણે બધા વારને સરખા માન્યા. હસતાં હસતાં તેઓ કહેતા : “તહેવારના કે રવિવારના દિવસે આપણે ખાતાં નથી ? તો પછી કામ કેમ બંધ રખાય ?” સવારના પાંચથી રાતના દસ અને છેલ્લે તો અગિયાર સુધી તેઓ સતત કામમાં રોકાયેલા રહેતા. ગામડાંનાં મેલાંઘેલાં મુલાકાતીઓ એમની આજુબાજુ વીંટળાયેલાં રહેતાં. ઓફિસમાં હોય કે

સૂવાની ઓરડીમાં, પ્રવાસમાં કે ગાડીમાં, મુલાકાતીઓની હારમાળા ચાલુ જ રહેતી. “આવો, કેમ આવ્યા છો, ભાઈ !” કહીને તે સહુને આવકારતા.

આશ્રમમાં હોય ત્યારે હરિજન સેવક સંઘની ઓફિસમાં સવારના સાતથી સાંજના પાંચ સુધી, સાતેય દિવસ, તેઓ બેસતા. એક દિવસ વાતમાંથી વાત નીકળી અને તેમણે પૂછ્યું, “આપણે અહીં હોળીની રજા રાખવામાં આવે છે ?” રજાની યાદી જોઈને મેં કહ્યું : “હોળી ને ધૂળેટી, એમ બે રજા છે.” “એમ ? બે દિવસની રજા હોય છે ?” તેમણે આશ્ચર્યથી પૂછ્યું. પછી, ઓફિસના સહુ કાર્યકર્તાઓને સંભળાવ્ય તેમ એક પ્રસંગ કહ્યો :

“બાપુએ ક્યારેય તહેવાર કે રવિવાર પાળ્યા નથી. તેઓ યરવડા જેલમાં હતા ત્યાં પણ પોતાની હંમેશની ટેવ મુજબ વહેલા ઊઠે, પ્રાર્થના કરે, કાંતે, અધ્યયન કરે. તેમનો એક ચોકીદાર એડનવાસી સોમાલી હતો, તે ન અંગ્રેજ જાણે, ન હિન્દી. અવારનવાર બાપુ પાસે પ્રાર્થનામાં બેસે, બાપુ કાંતે તે જોઈ રહે.

“એ અરસામાં બાપુને ખૂબ શરદી થઈ. તેમ છતાં રોજના નિયત કાર્યક્રમ મુજબ બાપુ વહેલા ઊઠે ને બધું કામ કરે. સોમાલીએ આ જોયું. બાપુ પાસે જઈને એ પોતાની ભાષામાં કાંઈક કહેવા લાગ્યો. પણ બાપુ તે ભાષા જાણતા નહોતા. છેવટે સોમાલીએ ઇશારા વડે આરામ કરવાનું કહ્યું. બાપુ સમજી ગયા. તેથી તેમણે પણ માથે તપતા સૂરજ તરફ આંગળી કરી કહ્યું : આફતાબ, આફતાબ. ચકીર સોમાલી બાપુનું કહેવું ઇશારામાં સમજી ગયો – સૂરજ જેમ આરામ કરતો નથી, તેમ માણસે પણ કામ કરવું જોઈએ.”

પ્રસંગ પૂરો થયો એટલે પરીક્ષિતભાઈ હસતા હસતા પોતાના કામમાં પરોવાઈ ગયા.

રવિવારને પણ કામનો જ દિવસ ગણનારા પરીક્ષિતભાઈનું અવસાન પણ એક રવિવારે જ થયું. છેલ્લી મિનિટ સુધી એમણે શરીર પાસેથી કામ લીધું. દવાખાનામાં લઈ ગયા, તો આજુબાજુ ઊભેલા સાથીઓને “તમારાં કામ બગડશે” કહી જવાનું કહ્યું. પણ “આજે રવિવાર છે, મોટાભાઈ ! અમારે રજા છે,” એવો સાથીઓનો ઉત્તર એમને જાણે કે અસુખ કરાવી ગયો.

હવે એમનું સ્મરણ કરીએ ત્યારે અંતરમાંથી કોઈક અવાજ સંભળાતો લાગે છે : રવિવાર એ રજાનો વાર નથી. રવિવારે અનેક બાળકો આ વિશ્વમાં જન્મ લે છે. રવિવારે અનેક રોગીઓ અને વૃદ્ધો મૃત્યુ પામે છે. રવિવારે આપણે ખાઈએ છીએ, પીએ છીએ, દેહની અન્ય ક્રિયાઓ કરીએ છીએ. છતાં રવિવારને રજાનો વાર, આરામનો વાર કેમ ગણીએ છીએ ?

જગદીશ ચાવડા

પ્રેમની હત્યા

ધરતીના દૂર દૂરના છેવાડાના પ્રદેશો સુધીયે બાળકો માટેનો પ્રેમ સર્વત્ર જોવા મળે છે. એ પ્રેમ જીવનને ભર્યુંભર્યું રાખનારો છે. આશા અને શ્રદ્ધાનો એ નવો જન્મ છે.

શ્રદ્ધા રાખવાની અને ચાહવાની તત્પરતા લઈને જ બાળક અવતરે છે – શ્રદ્ધા કે દુઃખમાં કોઈક શાતા પૂરશે ને પીડાનું શમન કરશે... અને પછી એ દિવસ, એ ઘડી કેટલી વેદનામય બને છે, જ્યારે એ વિશ્વાસનો ઘાત થાય છે ! તેમ છતાં બાળકોની ક્ષમાશક્તિ અકલ્પ્ય હોય છે. પ્રેમ માટેનાં તમામ કારણો નાબૂદ થઈ ગયાં હોય ત્યારે પણ તેમનું પ્રેમઝરણું વહેતું જ રહે છે. માબાપો પોતાની જાતને એ પ્રેમ માટે નાલાયક સાબિત કરી ચૂક્યાં હોય, તે પછીયે લાંબા કાળ સુધી બાળકો તો પોતાનાં જનક-જનનીને ચાહવાનું ચાલુ રાખવાનાં જ.

બાળકના હૈયામાં રહેલા પ્રેમની હત્યા કરવી બહુ મુશ્કેલ છે – પણ એ કરી શકાય છે; હા, એ કરી શકાય છે ખરી. અને એ હત્યા થાય છે ત્યારે, બાળક જ્યારે જાણ પામે છે કે પોતે જેને ચાહે છે એવી કોઈ વ્યક્તિએ તેને છેલ્લે દીધો છે ત્યારે, એ જખમ પછી કદી રુઝાવી શકાતો નથી. એ બાળક પોતાનું શેષ જીવન એક જખમી પ્રાણી બની વિતાવે છે, શ્રદ્ધાપૂર્વક એ ફરી કદી ચાહી શકતું નથી. એવો પ્રાણઘાતક જખમ કોઈ બાળકને થયો છે કે નહિ તે એના વદન પરથી, એની આંખોની મીટ પરથી, પારખી શકાય છે. બાળકમાં છલના નથી હોતી, બાળક કશું ગોપવી રાખતું નથી. એ જે રીતે મીટ માંડે છે, તેની મારફત એ બધું પ્રગટ કરી દે છે.

બાળક પ્રેમ ઝંખે છે. તેના વિકાસને માટે પ્રેમ આવશ્યક છે. પરંતુ એ એક નિસ્વાર્થ પ્રેમ હોવો જોઈએ. બાળકના પોતાના વિકાસ સિવાય બીજા કશા બદલાની તેમાં અપેક્ષા ન હોવી જોઈએ. અને એ બદલો જ શું પૂરતો નથી ? એક બાળકના દેહનો, ચિત્તનો, આત્માનો વિકાસ થાય; પોતાની જાતમાં જ લીન એવું એક નાનકડું નવજાત પ્રાણી એક જવાબદારી ભરેલા, પ્રવૃત્તિમય મનુષ્યરૂપે પરિવર્તન પામે – તે નિહાળવાના આનંદ કરતાં મોટો જીવનનો બીજો કોઈ આનંદ હોઈ શકે ?

પર્લ બક

કપરું

જીવનમાં જડતા વગરની દઢતા કેળવવાનું કપરું છે. નમાલાપણું નમ્રતામાં ન ભળી જાય તે માટે સતત જાગતા રહેવું પડે છે. અવિનયને પ્રવેશવા દીધા સિવાય વિદ્યાને જીવવવી એ પણ ઓછું મુશ્કેલ નથી.

ગુણવંત શાહ

ભગવાન તે જ આપે

ભગવાન આપણે માગીએ તે આપવાવાળા નથી. શંકરાચાર્યે નમસ્કૃતામ્બીષ્ટવરપ્રદામ્યામ્ કહ્યું છે. અમ્બીષ્ટવરપ્રદામ્યામ્ એટલે મારું જેમાં કલ્યાણ હોય તે જ એ આપે, બાકી બીજું ન આપે. જેનાથી જીવનનો વિકાસ થાય તે જ ભગવાન આપે.

સાધકના જીવનમાં આવો અનુભવ ઘણી વખત આવે. એનો પુણ્યસંચય થયેલો હોય અને ભગવાન પાસે એ કાંઈ માગણી કરતો હોય પણ તે મળતું ન હોય. આમ છતાં, 'મારો આટલો પુણ્યસંચય થવા છતાં મને મળતું કેમ નથી ?' એવું તેને લાગતું નથી.

માગ્યા પછી તરત આપે તે મા જ નહીં. માગ્યા પછી ના પાડે તેનું નામ જ મા ! માગ્યા પછી તરત આપે તે બીજા. એ તો કહે - 'લે, જા ને મર.' એમનું શું જવાનું છે ? પણ માની ભૂમિકા જ જુદી હોય. મા પાસે માગો તો પણ એ આપે જ એવું નહિ. અંગ્રેજીમાં એક કહેવત છે 'Jam yesterday, jam tomorrow, no jam today.' છોકરો ખૂબ ગળ્યું ખાય એટલે એની તબિયત બગડે. તેથી તે મીઠાઈ માગે ત્યારે એની મા કહે : 'ગઈ કાલે મીઠાઈ હતી, આવતી કાલે પણ આપીશ, પણ આજે મીઠાઈ નહીં મળે.' આવી રીતે મા જ ના પાડે. હોટેલવાળો ના ન પાડે. ભગવાન હોટેલવાળો નથી કે તમે પૈસા - પુણ્ય આપો કે તરત તમે માગો તે આપે. ભગવાન મા છે. હોટેલવાળાને તો પૈસા કમાવા છે - તમારું પેટ બગડે તો એના બાપુનું શું જાય ? એને તો, તમે પૈસા આપો એટલે આપવું જ પડે. પણ ભગવાન આવી રીતે બંધાયેલા નથી કે એ માગો તે આપે જ. આ ભગવાનનું માતૃવાત્સલ્ય છે. તેથી જ શ્રી શંકરાચાર્યજી કહે છે ભગવાન અમ્બીષ્ટવરપ્રદામ્યામ્ - એટલે કે જેમાં કલ્યાણ હોય તે જ આપવાવાળા છે.

પાંડુરંગ આઠવલે

એક અંધનો સવાલ

એક સવારે ન્યૂ યોર્કની ભોંયરાગાડીમાં હું જતો હતો, ત્યાં એક આંધળા જુવાનને તેને દોરનાર કૂતરા સાથે મેં જોયો. ડબામાં હું એની બાજુમાં જ ઊભો હતો, એટલે નજીકમાં બેસવાની એક ખાલી જગ્યા નજરે પડી કે તરત મેં જુવાનને કહ્યું કે, ચાલો, તમને ત્યાં દોરી જાઉં. એણે મારો ખૂબ આભાર માન્યો અને મૂઠું અવાજે અણધાર્યો જ સવાલ કર્યો : "આજુબાજુમાં કોઈ બહેનો ઊભેલી નથી ?"

આર૦ એમ૦ મેરીલ

ગામની વિદાય

હે જી મારા નાનપણના ગામ ! મારા બાળપણના ધામ !
તને કરું રે પરણામ, તને કરું રે પરણામ.
તારી આ માટી, તારું પાણી, હે ગામ મારા !
તારી આ ઝાડવાંની છાયા,
એની લાગી છે મને માયા;
છોડવાં નો'તાં એને છોડવાં આજે :
જાણે હૈયાનાં ખેંચાય છે ચામ - મારાં
ના રે કળાયા કદી, નેહના વેલા એવા,
ભોંયે આ તારી પથરાયા;
જાવા ઉપાડું મારા પાયને ત્યાં તો એમાં,
ડગલે ને પગલે એ અટવાયા.
ક્યારે બાંધી લીધો'તો મને આમ ? - મારાં
તારા ડુંગર ને તારા વોંકળા, હે ગામ મારા !
તારાં આંસુ ને તારાં હાસ;
હૈયાને મારા એવો બાંધી લીધો છે જાણે,
કોઈ અદીઠ એવી રાશ :
ખેંચી ઊભાં છે આજ એ તમામ ! - મારાં
પ્રહ્લાદ પારેખ

ઊલટાનો આનંદ

જૂના જમાનાની વાત છે. ગ્રીસ દેશના સ્પાર્ટા નામે રાજ્યમાં એક જુવાન રહેતો. પિડાર્ટસ એનું નામ. ભણીગણીને તે વિદ્વાન બન્યો હતો. હવે એ નોકરીની શોધમાં હતો. તેવામાં ખબર મળી કે રાજ્યમાં ત્રણસો જગ્યાઓ ખાલી છે. એણે તરત અરજી કરી.

પરંતુ પરિણામ જાહેર થતાં જણાયું કે પિડાર્ટસને નોકરી માટે પસંદ કરવામાં નહોતો આવ્યો. મિત્રોને લાગ્યું કે વિદ્વાન પિડાર્ટસ બાપડો બહુ દુઃખી થયો હશે, તેથી બધા તેને આશ્વાસન આપવા ગયા.

એમની વાત સાંભળીને પિડાર્ટસ હસતાં હસતાં બોલ્યો : "એમાં દુઃખી થવા જેવું શું છે ? મને તો ઊલટાનો એ જાણીને આનંદ થયો કે, આપણા રાજ્યમાં મારા કરતાં પણ વધુ લાયક ત્રણસો માણસો છે."

મુકુલ કલાર્થી

ભવનું ભાતું

મોટે મળસકે નરી શાંતિ છવાઈ ગઈ હોય, શીતળ પવનની મીઠી લહરથી રાત ઠરતી આવતી હોય, જળથળ જંપી ગયાં હોય, ત્યાં અવાજ આવે :

અન્ન સમાન નહિ ઓખદી, જરણા સમો નહિ જાપ,
કૃષ્ણ સમો નહિ દેવતા, નિંદા સમો નહિ પાપ.
ભજ મેના સમો નામ હરિ...રા...મો ના...મ હરિ.

પ્રભાતનો રાગ સાંભળતાં જ અડોસપડોસની બાઈઓ-બહેનો ઝબકીને જાગી જાય અને એકબીજાને કહેવા લાગે : “ઊઠો ઊઠો, બાઈયું ! ઘંટીએ બેસવાનું ટાણું થઈ ગયું. જુઓ, મૂળુ આતા ઊઠ્યા !”

વા ચૂકે, મે’ ચૂકે, પણ મૂળુ આતાના ઊઠવાના ટાણામાં ફેર ન પડે.

મેર લોકો ચારણોને ‘આતા’ કહે છે. છત્રાવા ગામના દેવીપુત્ર મૂળુ આતા ખેડુ છે. પોતે ઈશ્વરની મોટી કૃપા માનતા કે એક તો ચારણને ખોળીએ અવતાર, અને વળી ખેતીનો ઉત્તમ ધંધો આપ્યો છે – જે ધંધો કોઈના ઘરમાં ખાડો પાડ્યા વિના એક કણનું અનેકગણું કરી આપે છે. બીજા ધંધામાં તો કોઈકના ઘરમાં ખાડો પડે ત્યારે આપણા ઘરમાં આવે. ખેડુને માટે તો ઈશ્વરને ઘેરથી જ ચિઠ્ઠી ફાડવાની. જાતમહેનત કરીને રોટલો રળવો, કોકને ખવરાવીને ખાતું, એના જેવું બીજું સદ્ભાગ્ય કયું ?

મૂળુ આતા હંમેશાં વહેલા ઊઠી, દાતણપાણી કરી, પ્રભાતિયાં ગાતા ગાતા આખું ફળિયું વાળે. માથે પાણીનો છંટકાવ કરી પંખીડાંને ચણ નાખે. પછી ઢોરને વાડે આવે ત્યાં પાવડીથી પોદળા ખસેડીને ઢોરને નીરણપૂળો કરે. મોંસૂઝણું થતાં ખભે કાવડ લઈને ભાદર નદીએ જાય. ભદ્રાવતીની સ્તુતિ કરે. સ્નાન પતાવી, પાણીની કાવડ ભરી ઘેર આવે. ચકલાંનાં કૂડિયાં ઘસી વીછળીને તાજું પાણી ભરે.

ત્યારબાદ લોટની ટોપલી લઈ ઓસરીની કોરે થાંભલીને ટેકે બેઠા બેઠા બેરખો ફેરવે ને લોટિયાંને લોટ આપે. લોટિયાં આવી ગયા બાદ શિરામણ કરવા બેસે. પછી લાંબા હાથવાળી કોદાળી લઈને ઊપડે ખેતર ભણી. રસ્તામાં જ્યાં ખાડા, ખાબોચિયાં, પથરા, કાંટા નડતર કરતાં હોય તેને શોધી શોધીને, કોઈ મોક્ષપંથનો વટેમાર્ગું કામ-કોધ ને ઈર્ષા-તુષ્ણાનાં જાળાં સાફ કરતો હોય તેમ, રસ્તાને સમારતા જાય. કહે કે, “એ મૂળા જીવ બિચારા કોને કહેશે કે, આ વાટના ખાડાના ઓચિંતાના આંચકાથી અમારી કાંધ ભાંગી પડે છે ?”

રસ્તે ખેતર ગમે તેનું હોય – શેઢાના છોડવા ઢળી પડ્યા હોય તો ઊભા કરી, પાંદડાંની આંટી વાળી ઊભડી કરી દેવાની.

પોતાને ખેતરે પહોંચીને જ્યાં સાંતી ચાલતું હોય ત્યાં જાય. બળદને માથે હાથ ફેરવે, ઈતરડી-ગિંગોડા વીણે. માણસને પૂછતા હોય એમ બળદને પૂછે : “કેમ બાપા ! આજ ભૂખ્યા છો ?” સાથીને પૂછે : “સાંગણ ! આજ મોડો ઊઠ્યો’તો ?

ખેડુના દીકરાથી દિવસ ઊગતાં સુધી નીંદર ન ઘોરાય. આમ ભૂખ્યે પેટે એનાથી ધૂળના લાદા ક્યાંથી ઢરડાય ? હવે આજ એને વે’લેરા છોડી નાખજે, હો ભાઈ ! અને એક વાત ભૂલવી નહિ – સાંતીએથી બળદને છોડીએ ત્યારે એના મોઢાનાં ફીણ લઈને કાંધે ચોપડી દેવાં.”

આમ વાતો કરતાં કરતાં દાંતા-ડાઢા તપાસે : કસૂતર તો નથી ને ? જોતરની ડોઈ જુએ : ટૂંપો તો નથી આવતો ને ? ધૂંસરી કાંધ ઉપર ચડી જાય એટલી બધી ઢીલી તો નથી ને ? અનેક ભલામણ કરે. બળદને એકાંતરા તેલની નાળ વાળવાનું કહીને ઓથે આવે, ગમાણ સાફ કરે, ઓગાસના પૂળા વાળી ઓઘામાં ખડકે. મૂતરના ખાડામાં ધૂળ ભરે. પછી ઘર તરફ વળે ને વળી સાથી પાસે આવીને કહે, “સાંગણ ! ઢાંઢાને હાંકતી વેળા જબાન સારી રાખીએ. બળદને ગાળો દેતાં હોઈએ, ને ખડ લેતી બાઈયું-બોનું સાંભળે ઈ કેવું ખરાબ લાગે ! ‘મર ! મર !’ ને બદલે ‘હાલો, મારા બાઈ ! હાલો, મારી જિવાઈ !’ એમ કહીએ તો પણ એટલી જ વાર લાગે. સારું વેણ નીકળે તો સાંસતું કાઢીએ જ નહીં.”

વળતા દિવસનાં કામોની ભલામણ કરીને બપોરટાણું થાય ત્યાં ઘેર આવે. રોટલા ખાય ને ઘડીક આડો વાંસો કરે. ટાઢો પો’ર ઢળતાં ગામને ચોરે જાય. રસ્તામાં બાઈઓ-ભાઈઓ જે કોઈ સામાં મળે એમને “રામરામ સીતારામ” કહેતા જાય. માણસ માણસને સામું મળે, તો કાંઈ ઢોરની જેમ મૂંગુંમૂંગું ચાલ્યું જવાય છે ?

ચોરે આવીને બેઠા બેઠા આતા બેરખો ફેરવે. સાંજ પડતી જાય એમ માણસો આવતાં જાય. બેરખો ફેરવતાં ફેરવતાં એમની સાથે વાતો કરતા જાય. પોતે અભણ, એટલે સાદી સીધી એની વાત :

“દેને કુ ટુકડા ભલા, લેને કુ હરિનામ. બને તો પાંચ માળા કરવી. સ્થિતિ પ્રમાણે આપણો હાથ લંબાવવો. કોક કહેશે કે, આપણે ગરીબ માણસ શું કરીએ... ? ભલે આપણે તળાવ ન બંધાવી શકીએ, પણ પોતાની ઝૂંપડીને નેવે સીકું બાંધી, ઘડાની ડીબ મૂકીને બે કળશિયા પાણી તો રેડી શકીએ ને ? પંખીડાં આવીને ત્યાં પાણી પીએ, ઈ આપણું તળાવ ! દળણું દળીને જે સોંણ-ઝાટકણ ચપટી ચાંગળું નીકળે, તે ચકલાં ચણી જાય એવે ઠેકાણે નાખીએ; ઠામ-વાસણનો એઠવાડ કૂતરાંની ચાટમાં નાખીએ, એ આપણું સદાવ્રત. મોટી ધર્મશાળા ભલે ન બંધાવી શકીએ, પણ બે-ચાર ઝાડવાં તો આપણે ઉજેરી શકીએ ને ? એ આપણી ધર્મશાળા – જેને દરવાજો જ નહિ. ગમે તે અને ગમે ત્યારે આવે ત્યાં પોરો ખાવા. આપણા સ્વાર્થ માટે કેટલાં ઝાડ કાપી નાખ્યાં હશે, એનો કોઈ નેહો (હિસાબ) ખરો ? જેટલાં કાપ્યાં એટલાં તો નહીં, પણ બે-પાંચ તો ઉજેરી જવાં, કે પાછલાંને કામ આવે.”

કોઈ કહે, “મૂળુ આતા ! આપણી આ ખારચ જમીનમાં ઝાડ ઊજરતાં નથી !” તો મૂળુ આતા સમજાવે :

“એવું નથી, ભાઈ. ભગવાને જેવી જમીન બનાવી છે, એમ એને ભાવે તેવી

વનસ્પતિ પણ બનાવેલી છે. ખારય શું - દરિયામાં પણ થાય એવાંય ઝાડવાં છે. હું આંબા ઉજેરવાનું નથી કહેતો, પણ બીજાં ઝાડ ક્યાં ઓછાં છે ? ખારયમાં પણ લીમડો, રામબાવળ, અરડૂસો, એવાં એવાં ઊજરે છે. જો, મેં કેટલાં ઉજેર્યાં !”

ગામને પાદર ઝાડનું નામ નથી, સાવ ઉઘાડું પડ્યું છે. ઘેણું તડકે હાંફે છે, થાક્યાંને વિસામો નથી. આ વાત આતાના અંતરમાંથી ખસતી નથી. એમણે વિચાર્યું કે, પુણ્ય તો પાંગળું છે; કોઈ પીખડી પકડીને ચલાવવાવાળો જોઈએ. આમ વાતો કરવાથી નહિ વળે. એટલે નક્કી કરી નાખ્યું કે, મારે પંડે પચાસ ઝાડ તો ઉજેરવાં જ. દર વર્ષે દસ ઝાડ ઉજેરતો જઈશ.

આમ મૂળુ આતાએ વરસે વરસે દસ ઝાડ વાવવા માંડ્યાં. એને વાડ-કાંટો ને રખેવાળી કરે. એમાંથી બે-ત્રણ ઘસાઈ યે જાય; તો પાંચસાત ઊજરી જાય. આમ આઠ-દસ વરસમાં તો ગામ લૂંબેલૂંબે થઈ ગયું. એ જોઈને બીજા બે-પાંચ ભાઈઓને ચાનક ચડી. ગામ હોય ત્યાં બેપાંચ તો નીકળેને ? એમણે પણ બબ્બે-પાંચપાંચ ઝાડ ઊજેર્યાં.

પિસ્તાલીસ વરસ સુધી મૂળુ આતાએ આવાં કામ કર્યાં. છેવટે બ્યાશી વરસની અવસ્થાએ, મહાત્મા ઈસરદાસની જેમ, જાણે કે ઘોડે ચડીને પરિયાણ કર્યું. પોતે ઘોડી લઈને સીમમાં આંટો દેવા નીકળેલા. પાદરમાં ઘોડી પરથી પડી ગયા. સામેથી આવતા ખેડૂતે પાસે આવીને જોયું તો કાયાને કશી ઈજા થઈ નહોતી. કાંઈ બોલાયું નહિ, પણ હાથમાં બેરખો ફરતો હતો. ખાટલા પર સુવરાવીને ઘેર લાવ્યા, ને આતાએ સંવત 1993માં લાંબું ગામતરું કર્યું.

મૂળુ આતા પોતે ભવનું ભાતું બાંધીને ગયા, અને ઝાડ ઉજેરવાનો સંસ્કાર ગામમાં સીંચતા ગયા.

પિંગળશી મે. ગઢવી

શાંતિ પમાડે તેને -

શાંતિ પમાડે તેને તો સંત કહીએ;
એના દાસના તે દાસ થઈને રહીએ રે.
કલ્પવૃક્ષ સેવ્યે દારિદ્ર રહું ઊભું;
ત્યારે તેના તો ગુણ શીદ ગાઈએ રે ?
લીધો વળાવો ને લૂંટવા રે લાગ્યો;
ત્યારે તેની સંઘાતે શીદ જઈએ રે ?
વૈદ્યનો સંગ કર્યો રોગ રહ્યો ઊભો;
ત્યારે વૈદ્યની તે ગોળી શીદ ખાઈએ રે ?
બાપુ ગાયકવાડ

હરિનો મારગ

હરિનો મારગ છે શૂરાનો, નહિ કાયરનું કામ જોને;
પરથમ પહેલું મસ્તક મૂકી, વળતી લેવું નામ જોને.
સુત વિત્ત દારા શીશ સમરપે, તે પામે રસ પીવા જોને;
સિંધુ મધ્યે મોતી લેવા, માંહી પડ્યા મરજીવા જોને.
મરણ આગમે તે ભરે મૂઠી, દિલની દુગ્ધા વામે જોને;
તીરે ઊભો જુએ તમાસો, તે કોડી નવ પામે જોને.
પ્રેમપંથ પાવકની જ્વાળા, ભાળી પાછા ભાગે જોને;
માંહી પડ્યા તે મહાસુખ માણે, દેખનહારા દાઢે જોને.
માથા સાટે મોંઘી વસ્તુ, સાંપડવી નહિ સહેલ જોને;
મહાપદ પામ્યા તે મરજીવા, મૂકી મનનો મેલ જોને.
રામઅમલમાં રાતા માતા, પૂરા પ્રેમી જન જોને;
પ્રીતમના સ્વામીની લીલા, નીરખે રજનીદિન જોને.
પ્રીતમ

જેમનાં કાવ્યો પૂજાય છે

અઢારમા સૈકાના ઉત્તરાર્ધમાં થઈ ગયેલા પ્રેમાનંદ ગુજરાતના સર્વોત્તમ કવિ ગણાય છે. તેમના સમકાલીન કવિઓમાં શામળ ભટ્ટ, અખો ભગત વગેરે જાણીતા છે.

પ્રેમાનંદનાં ઘણાંખરાં કાવ્યો તો એક રીતે ગુજરાતમાં પૂજાય છે, એમ કહીએ તો ચાલે. એમનું ‘સુદામાચરિત્ર’ શનિવારે અને ‘હૂંડી’ રવિવારે ગાઈ જવાનો એક કાળે હજારોને નિયમ હતો. ચૈત્ર માસમાં એનું ‘ઓખાહરણ’ ગામેગામ ઊછળી જ રહેતું. સુરતમાં દરેક સ્ત્રીની અઘરણી વખતે સાસરે ને પિયર પ્રેમાનંદનું ‘મામેરું’ ગવરાવવું, એ તો એક આચારનો જ ભાગ થઈ પડ્યો હતો. ચોમાસાના દહાડામાં ત્યાં એક પણ ગામડું એવું માલૂમ પડતું નહીં કે જ્યાં તેનો ‘દશમસ્કંધ’ વંચાતો નહીં હોય. પ્રેમાનંદના કાવ્યસમુદ્રમાં પર્વેપર્વે સ્નાન કરવાને આટલા બધા જીવ ધાઈને આવતા અને શુદ્ધ, કોમળ તથા ભક્તિમાન થઈને સંસારમાં પાછા વળતા.

‘હુંવરબાઈનું મામેરું’ એ પ્રેમાનંદનું અત્યંત લોકપ્રિય આખ્યાન છે. નરસિંહ મહેતાની પુત્રીનું સીમંત આવ્યું ત્યારે, આ દેશની રીત પ્રમાણે મોસાળું તો કરવું જ જોઈએ. પણ મહેતાજી પાસે તો ફૂટી બદામ પણ ક્યાંથી હોય ? એ સમયે ભગવાન વણિકના રૂપે ભરસભામાં આવી મોસાળું કરી ગયા અને ભક્તની લાજ રાખી. આખ્યાનમાં સઘળી કથા વાંચનારની આગળ આવીને મૂર્તિમાન ઊભી રહે છે. આપણે તે વાંચતા નથી પણ જાણે જોઈએ છીએ, એમ લાગે છે.

આખરી પડદો

પંજાબમાં થોડાંક ગામડાંનું બનેલું એક નાનકું રજવાડું હતું. એનું નામ સમુંદ્રી. સમુંદ્રીના જમીનદાર મૂળ પેશાવરના વતની એક હિંદુ પઠાણ હતા. પૃથ્વીરાજ કપૂરના એ દાદા.

નાનપણથી 'પૃથ્વી'ને નાટકનો ભારે શોખ. કોલેજમાં ભણતા પૃથ્વીરાજનો એક વાર ગ્રાંટ એન્ડરસન નામના અંગ્રેજ અભિનેતા સાથે મેળાપ થયો. હિન્દુસ્તાની યુવક-યુવતીઓની એક મંડળી બનાવીને એ હિંદભરમાં શેક્સપિયરનાં નાટકો ભજવતો ફરતો. પૃથ્વીરાજે એન્ડરસનની સાથે પ્રવાસ ખેડ્યો.

કોલેજમાં કાયદાનો અભ્યાસ પૂરો કરીને પૃથ્વીરાજે ચલચિત્રોની દુનિયામાં પગ મૂક્યો. મુંબઈ અને કલકત્તાની ઘણીખરી જાણીતી ફિલ્મ-કંપનીઓમાં એમણે કામ કર્યું. એવામાં, 1944માં એક દિવસ, બેતાબજી નામના એક કવિ પૃથ્વીરાજ પાસે મદદ માગવા આવ્યા. સરળ હિન્દીમાં 'શકુંતલા'નું નાટક લખવાનું કામ કોઈએ બેતાબજીને અગાઉ સોંપેલું હશે, પણ હવે તે ગ્રાહક એ લેવા તૈયાર નહોતા. હવે શું કરવું ? બેતાબજીની બધી મહેનત પાણીમાં જશે ? એ 'શકુંતલા'નું નાટક ભજવવાનું પૃથ્વીરાજે માથે લીધું અને લેખકને પુરસ્કાર પેટે રૂ. 101 અગાઉથી આપ્યા.

પછી પૃથ્વીરાજે અભિનેતાઓ ને કારીગરો ભેગા કરવા માંડ્યા. થોડા વખતમાં એમની આસપાસ 60 કલાકારોનું જૂથ એકત્ર થયું અને નાટકનાં 'રિહર્સલો' શરૂ થયાં. જોકે શકુંતલાનું મુખ્ય પાત્ર ભજવનારી નટી હજી મળવી બાકી હતી. અંતે છ મહિના પછી, ઉત્તરા મુમતાઝ ઉપર એ કળશ ઢળ્યો. તે વખતે 'લોકનાટ્ય સંઘ'ના 'જુબેદા' નાટકમાં ઉત્તરાબાઈ મુખ્ય પાત્ર ભજવતાં હતાં.

'પૃથ્વી થીએટર્સ' નામની એ નવી નાટ્યસંસ્થા તરફથી રજૂ થયેલ 'શકુંતલા'ની પહેલી રજૂઆતમાં ખોટ ગઈ - લાખેક રૂપિયાની. પણ નાટકના તમામ અદાકારોને તેમજ મંડળીના બધા સભ્યોને એ પહેલી રજૂઆતની યાદગીરીમાં બહે મહિનાના પગાર-બોનસની ભેટ મળી ! ફિલ્મ કંપનીઓ સાથેના પૃથ્વીરાજના કોંટ્રાક્ટમાંથી નાણાં મળી રહ્યાં.

એ રીતે અનાયાસે નાટકની દુનિયામાં ઝંપલાવી ચૂકેલા પૃથ્વીરાજ સામે હવે સવાલ એ ખડો થયો કે બીજાં કયાં નાટક ભજવવાં ? જૂનાં સંસ્કૃત નાટકો એમને બહુ લાંબાં લાગ્યાં, અને તે કાળે કહેવાતાં આધુનિક નાટકો પશ્ચિમની કૃતિઓનાં રૂપાંતરો હતાં. એટલે પછી પોતાની સંસ્થા માટે નવાં જ નાટકો લખાવવાની કમર એમણે કરી. એ નાટકો હિન્દુસ્તાનના હરકોઈ પ્રદેશના લોકોને સમજાય તેવાં હોવાં જોઈએ અને એનું વસ્તુ પણ હિંદી જ હોવું જોઈએ.

તે કાળે ભાગલાની તલવાર દેશ ઉપર લટકતી હતી, અને પૃથ્વીરાજના

કલેજાની આરજૂએ 'દીવાર' નાટકનું રૂપ ધારણ કરીને પોતાના પાગલ દેશબંધવોને આવી રહેલી આંધીની ચેતવણી આપી. અત્યાર સુધી હળીમળીને પરસ્પર ઇતબારથી જિંદગી ગુજારતા નાના અને મોટા ભાઈની વચ્ચે એક પરદેશી આવીને દુશ્મનીની દીવાલ કેવી રીતે ઊભી કરે છે, તેનું દિલ હચમચાવનારું રૂપક એમાં જીવંતુ થયેલું. મેકોલે, ગાંધીજી અને ઝીણાનાં કેટલાંક જાણીતાં ભાષણોના અંશ 'દીવાર'ના સંવાદોમાં ગૂંથી લેવામાં આવેલા. નાટકના છેલ્લા પ્રવેશમાં, કબીલાના પતનને અત્યાર સુધી મૂંગી મૂંગી જોઈ રહેલી મા-બહેનો અને બંડ પોકારનારા કિસાનો મળીને જુદાઈની પેલી દીવાલને તોડી નાખે છે.

પૃથ્વી થીએટર્સના બીજા નાટક 'પઠાણ'નું વસ્તુ પણ હિંદુ-મુસ્લિમ ઐક્યને લગતું હતું. પોતાના હિંદુ દીવાન માટેની એક મુસ્લિમ ખાનની મહોબતની એ તસ્વીર, દીવાનના દીકરાને બદલે એ ખાન પોતાના એકના એક બેટાનું બલિદાન ચડાવે છે ત્યારે પરાકાષ્ટાએ પહોંચે છે.

ત્રીજું નાટક 'ગદાર', વતનના ટુકડા થયા પછી ભારતમાં રહેલા ચાર કરોડ બેગુનાહ મુસલમાનો તરફની આશંકાની લાગણીઓ દૂર કરવાનો એક પ્રયાસ હતું.

હિન્દુસ્તાનના ભાગલા વખતનાં રમખાણોમાં અપહરણ કરાયેલી એક કન્યાને જીવતી બચાવીને તેના કુટુંબમાં પાછી પહોંચાડવામાં આવે છે. તે પછી પણ ચાલુ રહેતાં સમાજનાં આંગળી-ચીંધામણાંથી ત્રાસ પોકારીને એને કેવી રીતે આત્મહત્યાનો માર્ગ લેવો પડે છે તેનો ચિતાર 'આહુતિ' નામના ચોથા નાટકમાં અપાયો.

રાજકીય વિષયોનો ચીલો ચાતરનારું નાટક 'કલાકાર' તે પછી આવ્યું. પહાડોનું ધાવણ ધાવેલી એક નિર્દોષ ગ્રામકન્યા 'આધુનિક' સમાજના સમાગમમાં કેવી રીતે આવે છે, એની બહારની ઝાકમઝાળથી શરૂઆતમાં એ કેવી લપસવા માંડે છે, પણ અંતે એની અંદર રહેલા વારસાગત સદ્અંશો કેવી રીતે એને ખાઈમાં પડતી બચાવી લે છે તેનો ચિતાર એમાં આવે છે.

ધન-દોલતની સદંતર જૂઠી કિંમત તરફ સમાજનું ધ્યાન દોરનાર 'ગૈસા' પછી આવ્યું પૃથ્વી થીએટર્સનું અંતિમ અર્પણ 'કિસાન'. મુલક આઝાદ બન્યા પછી પદભ્રષ્ટ બનેલો એક કાળનો જમીનદાર અને તેની ટોળકી ગામડાના લોકોમાં કલેશનું હળાહળ રેડવા જતાં કેવી અવદશાને પામે છે તેનું ચિત્રણ તેમાં હતું.

આ બધાં નાટકો પાછળ એકધારી પ્રેરણા પૃથ્વીરાજની પોતાની હતી. તેના અમુક અમુક ભાગ પણ એમણે પોતે લખેલા કે લખાવેલા, અને રંગમંચ ઉપર તત્કાલે સ્ફુરેલા કેટલાયે સંવાદોથી પૃથ્વીરાજે તેને વધુ ચોટદાર બનાવેલા. માભોમની યાતનાઓને કારણે વેદનાની જે આગ પોતાના કાળજામાં સળગતી હતી તેનું પ્રતિબિંબ પૃથ્વીરાજે તેમાં પાડેલું હતું. દરેક નાટકની વારતા સરળ અને તેની ભાષા સાદી હિન્દુસ્તાની હતી. શૈલી પણ વાસ્તવિક રહેતી - સિવાય કે કેટલીક પરાકાષ્ટાઓમાં નાટકીય છટા પેસી જતી.

પૃથ્વી થીએટર્સે ભજવેલા એક એક નાટકની તૈયારી પાછળ વરસ વરસ ને ક્યારેક બે-બે વરસની જહેમત લેવાતી. એનાં રિહર્સલો એટલાં બધાં ખંતથી થતાં કે દરેક નટ-નટી જાણે પોતે આ કે તે પાત્રનો અવતાર જ લીધો હોય એમ અનુભવતાં. પાત્રની સાથે આટલી તીવ્ર એકરૂપતાની લાગણી અનુભવનાર અભિનેતાઓના હૃદયમાંથી પણ કેટલીય વાર નવાનવા સંવાદની શેડ્યો ફૂટતી અને લેખકની મૂળ કૃતિને એ દીપાવતી. એને લીધે અસંખ્ય રાત્રીઓ સુધી ભજવાયા છતાં પૃથ્વી થીએટર્સનાં નાટકો જીવંત અને સદાય તાજાં રહેતાં. તમામ વર્ગના પ્રેક્ષકો એને હોંશે હોંશે ઝીલતા.

સોળ વરસ સુધી પૃથ્વી થીએટર્સે લગભગ એકસો કલાકારો-કારીગરોને કામ ઉપર રાખ્યા. પોરબંદરથી કલકત્તા સુધી અને પહેલગાંવ (કાશ્મીર)થી ધનુષકોડી સુધીના સમસ્ત દેશમાં ઘૂમીને 120 શહેરોમાં એમણે નાટકો રજૂ કર્યાં. બધાં મળીને ત્રણ હજાર જેટલા ‘ખેલ’ એ મંડળીએ કર્યાં તેમાંના દરેકે દરેકમાં લોકલાડીલા પૃથ્વીરાજે પાઠ ભજવેલો.

પણ એ સામા પ્રવાહનો પંથ હતો. પોતાની મંડળીનાં આવક-જાવકનાં બે પલ્લાં સમતોલ રાખવા માટે પૃથ્વીરાજને સતત પ્રવાસમાં રહેવું પડતું હતું. શરૂઆતમાં તો ચલચિત્રોમાંની પોતાની કામગીરી પણ ચાલુ રાખીને તેની આવક બધી નાટકોની ખોટમાં એ રેડી દેતા. પાછળથી એમની સફરો લાંબી ને દૂર દૂરની થતી ગઈ ને એ પોતે વચવચમાં મુંબઈના ફિલ્મ-સ્ટુડીઓ સુધીની ખેપ ખેડી શકે તેમ રહ્યું નહિ, ત્યાર પછી એમના ફિલ્મી કલાકાર બેટાઓએ નાણાંનો એ પ્રવાહ ચાલુ રાખેલો.

પરંતુ પૃથ્વીરાજની પડછંદ કાયાને પણ અંતે ઘસારો તો લાગવા માંડ્યો જ. 104^જ જેટલો તાવ શરીરમાં ભર્યો હોય, હૃદયરોગનો હુમલો આવ્યો હોય કે હરકોઈ બીજી બીમારી આવી ચડી હોય છતાં પૃથ્વીરાજ તખ્તા પર પોતાની ભૂમિકા ભજવતા જ હોય, અને એકેએક ખેલમાં જાણે કે પોતાની અભિનયકલાનું બિંદુએ બિંદુ સીંચી દેતા હોય. પણ એ બધું કાયમ માટે ક્યાંથી નભે ? પૃથ્વી થીએટર્સે સોળ વરસમાં રંગમંચ ને રૂપેરી પરદા માટે નટ-નટીઓ તૈયાર કર્યાં, સંગીત અને નૃત્યના ડિગ્રેશંકો તૈયાર કર્યાં – પણ એક બીજો પૃથ્વીરાજ એ મંડળી ન નિપજાવી શકી.

અનેક જાતની મુસીબતોનો સામનો એને કરવો પડ્યો. દેશના ભાગલા વખતે અને પછીથી, એના સ્થાપક અને બીજા કાર્યકરોને (રાજ્વાદી ભાવનાવાળાં નાટકો રજૂ કરવા બદલ) જાનથી મારી નાખવાની ધમકીઓ મળ્યા કરતી. એના કેટલાય કસબી કલાકારો સિનેમાની સૃષ્ટિમાં સિધાવી ગયા. ખુલ્લા રંગમંચ ઉપર નાટક રજૂ કરતી વખતે એને વાયરા ને વરસાદથી પરેશાન થવું પડતું. ક્યારેક ચાલુ ખેલે વીજળીનો પ્રવાહ કપાઈ જતો, ક્યારેક ‘સેટ’ ભરેલાં રેલ-વેગનો વખતસર આવી

પહોંચતાં નહિ, કાં તો અત્યંત તાપના અને કાં તો અત્યંત ઠાંઠાના સપાટા બોલતા. એક રિહર્સલ વખતે સાવ નવાનકોર ‘સેટ’ ઉપર વીજળી ત્રાટકી ને તેનાં ચીથરાં ઉડાડી મૂક્યાં (પૃથ્વીરાજ અને બીજા ત્રણ કલાકારો તખ્તા પર હતા તે કોઈ ચમત્કારથી જ બચી ગયા). ‘દીવાર’ના અંતિમ પ્રવેશ વખતે એક નટીની સાડીને ઝાળ લાગી.... આવી આવી, કલ્પી શકાય તેટલા પ્રકારની પરેશાનીઓની વચ્ચે પણ એક એકથી ચડિયાતાં નાટકોની પરંપરા સોળ વરસ સુધી વણથંભી ચાલુ રહી.

અને તેમ છતાં પૃથ્વી થીએટર્સના પડદા પાછળ નરી હાડમારી જ હાડમારી હતી તેવું પણ નથી. એના કાર્યકરોએ પોતાના જીવનના કેટલાક વધુમાં વધુ મસ્તી-ભરેલા, રોનકભરેલા દિવસો એ મંડળીમાં ગાળ્યા છે. નાનીમોટી દરેક ઉંમરનાં ખુશહાલ ને બેફિકર સ્ત્રી-પુરુષોનું એ વૃંદ હતું. ને તેમની વચ્ચે બાલકલાકારોનુંયે વિશિષ્ટ સ્થાન હતું. એની લિજ્જતભરી સફરો દરમિયાન કેટલીયે જીવનભરની દોસ્તીઓ બંધાઈ છે અને કેટલાયે સ્નેહતાંતણા સુખી લગ્નો સુધી લંબાયા છે. પૃથ્વી થીએટર્સને સમસ્ત મુલકનો ધ્યાર સાંપડેલો હતો, એટલે તેના કલાકારો દેશભરમાં જ્યાં જ્યાં જતા ત્યાં સર્વત્ર આ મંડળના સભ્ય તરીકે ઓળખાવામાં મગરૂરી અનુભવતા.

પણ આ સૃષ્ટિમાં દરેક ચીજને આદિ અને અંત બેય હોય છે. એ રીતે, 1960ના મે માસમાં પૃથ્વી થીએટર્સની લીલા પણ સંકેલાઈ ગઈ. એ અંતનું કોઈ એક ચોક્કસ કારણ દર્શાવવું મુશ્કેલ છે. પૃથ્વીરાજના ચાહે તેવા પ્રભાવશાળી બરડા ઉપર પણ કરજનો જે બોજો વધતો જતો હતો તેની ચિંતા એ સમાપ્તિ માટે કારણરૂપ હશે ? કે પછી રંગભૂમિની આવરદા લંબાવી શકે એવાં સત્ત્વશીલ નાટકો લખવાની આપણા આગેવાન નાટ્યકારોની અશક્તિ એને માટે જવાબદાર હશે ? બહારથી જોતાં તો પૃથ્વીરાજના ગળામાં એક ગાંઠ થઈ હતી ને એમનો અવાજ નીકળતો નહોતો, એ આ સંકેલાનું કારણ લાગે. પાછલા થોડા મહિનાઓમાં બે વાર એવું બન્યું કે એ નટમંડળી પ્રવાસે નીકળેલી તેની અધવચ્ચેથી જ એને મુંબઈ પાછા ફરવું પડેલું, કારણ કે પૃથ્વીરાજનો ઘોર ગંભીર અવાજ નાટકનાં છેલ્લાં દર્શ્યો દરમિયાન મંદ પડી જતો.

પણ પૃથ્વી થીએટર્સની વિદાયનું એ સાચું કારણ હતું એમ કહી શકાય ખરું ? ગળાની ગાંઠ તો, સારામાં સારા તબીબોના કહેવા મુજબ, કાઢી શકાય તેવી છે અને એક નજીવા ઓપરેશનની જ તેમાં જરૂર છે. પણ આટલાં વરસો સુધી એકલે હાથે ઝૂઝનારા એ એકલવીરના આત્માનું શું ? એણે ઝીલેલા ઘાવ ઉપર મલમપટા કરી શકે એવું કેમ કોઈ નીકળ્યું નહિ ?

ઝોહરા સેગલ (અનુ. મહેન્દ્ર મેઘાણી)

હરિને ભજતાં-

હરિને ભજતાં હજી કોઈની લાજ જતી નથી જાણી રે,
જેની સુરતા શામળિયા સાથ, વદે વેદવાણી રે.
વહાલે ઉગાર્યો પ્રહ્લાદ, હરણાર્કસ માર્યો રે;
વિભીષણને આપ્યું રાજ્ય, રાવણ સંહાર્યો રે.
વહાલે નરસિંહ મહેતાને હાર હાથોહાથ આપ્યો રે;
ધ્રુવને આપ્યું અવિચળ રાજ, પોતાનો કરી થાપ્યો રે.
વહાલે મીરાં તે બાઈનાં ઝેર હળાહળ પીધાં રે;
પાંચાળીનાં પૂર્યાં ચીર, પાંડવ કામ કીધાં રે.
આવો હરિ ભજવાનો લહાવો, ભજન કોઈ કરશે રે;
કર જોડી કહે પ્રેમળદાસ, ભક્તોનાં દુઃખ હરશે રે.

પ્રેમળદાસ

*

ભાષા અને ભાવ બંને દષ્ટિએ આ મારાં પ્રિય ભજનોમાંનું એક છે. આનો ભાવ સીધીસીધો બાળબોધ છે. આની શ્રદ્ધા પણ બાળબોધ ભોળી જ છે. આમાં સિદ્ધ કર્યું છે કે વેદકાળથી તે મીરાં અને નરસિંહના સમય સુધી ભગવાને જાતે આવીને ભક્તોની ભીડ ભાંગી છે. ભગવાન ભક્તોનાં દુઃખ હરે છે, એમનાં કામ જાતે કરે છે, અને હર વખતે એમને ઉગારે છે, એવી શ્રદ્ધાથી આ ભજન લખાયું છે.

આવાં ભજનોથી ભોળા લોકોને થાય છે કે ભગવાનની ભક્તિ કરીશું, તો સૌ સંકટ દૂર થશે. પણ અનુભવ તો હંમેશ એવો થતો નથી.

મીરાંએ ઝેર પીધું પણ તેની અસર ન થઈ, માટે મીરાં ભક્ત અને સોકેટિસે ઝેર પીધું ને એ મરી ગયા માટે એ ઓછા ધર્મિનિષ્ઠ, એમ કોઈ કહી શકે ? હિરણ્યકશ્યપે મારવાના અનેક પ્રયત્ન કર્યા છતાંયે પ્રહ્લાદ મર્યો નહિ, એ ભક્તિનો મહિમા; અને ઈશુ ખ્રિસ્ત ક્રૂસ ઉપર મરી ગયા, એ શું ભક્તિની વિફળતા ?

દુખમાંથી બચાવવા છેલ્લી ઘડીએ ભગવાન દોડી આવે જ છે, એ કેવળ કવિની ભાવના છે, લોકોને ભક્તિના માર્ગ તરફ ખેંચવા માટે મૂકેલું પ્રલોભન છે. એની પાછળ નિરપવાદ સત્ય છે, અનુભવ છે, એમ માનવાનું કારણ નથી.

હરિને ભજતાં કોઈની લાજ હજી નથી ગઈ - આનો સાચો અર્થ એટલો જ કે જે માણસ દંઢતાથી ઈશ્વર ઉપર નિષ્ઠા રાખે છે, તે ગમે તેવાં કઠણ સંકટ આવે તોય ચારિત્ર્યભ્રષ્ટ થતો નથી.

સાચા ભક્તવિરો માટે કાવ્યમય આશ્વાસનની જરૂર નથી રહેતી. તેઓ ભગવાન સાથે સાટુ કરતા નથી. 'મહાભારત'માં ધર્મરાજાએ કહ્યું છે કે, સદાચાર

અને ઈશ્વરનિષ્ઠાના બદલામાં મને સુખ મળે, રાજ મળે, એવું કશું હું માગતો નથી; અપેક્ષા પણ નથી. મારો સ્વભાવ છે, મારા હૈયાને સંતોષ છે, એટલા માટે જ હું ભગવાનની ભક્તિ કરું છું અને સદાચારને વળગી રહું છું.

માણસને થવું જોઈએ કે ભક્તિમાં આનંદ છે, હૃદયનું સમાધાન છે, ચારિત્ર્યની મજબૂતી છે, અને વાતાવરણ પવિત્ર થાય છે. ભક્તિને જોરે માણસ ઈંદ્રિયો ઉપર વિજય મેળવી શકે છે, અને એથી ચારિત્ર્યની દંઢતા કેળવાય છે. ભક્તિનું ફળ સત્ત્વરક્ષા અને આત્મનિષ્ઠા એ જ છે. બીજાં ફળો મળે કે ન મળે, એ કેવળ અકસ્માત છે.

કાકા કાલેલકર

['ભજનાંજલિ' પુસ્તક : 1974]

❀

સાદ કરે છે !

સાદ કરે છે, દિલ હરે છે રે,

મને એ સાદ કરે છે રે !

ગામને પાદર રોજ બપોરે

ઝડવાં કેરી ડાળ,

સાદ કરે છે સાંજને ટાણે

દૂરની ડુંગરમાળ ! - મને એ.

ભણવા-ટાણે સાદ કરે છે

નાનકું એક તળાવ,

કામની વેળા રોજ બોલાવે

એક એવો છે ઢાળ ! - મને એ.

નદીઓ કેરી ભેખડ પેલી,

ખેતરો કેરી હાર,

સાદ કરે છે જંગલ-કેડી,

કેમ કરું હું વાર ? - મને એ.

આભ અડે જ્યાં દૂર જમીને

કોણ છુપાયું ત્યાં ?

રોજ ઇશારે એય બોલાવે :

આવ, અલ્યા ! અહીંયાં ! - મને એ.

પ્રહ્લાદ પારેખ

❀

શબ્દ એ શસ્ત્ર

કોઈનો ન્યાય તોળવા બેસો ત્યારે બોલવામાં ધ્યાન રાખજો.
શબ્દો શક્તિશાળી શસ્ત્રો છે, જેને કારણે અનેક મહાભારત સર્જાય છે.
તમારી જીભને કારણે સામો માણસ ગમાર લાગે એવું તો ન જ કરો.
તમારા મોટે મોઢે સામો માણસ નાનો લાગે એવું તો કરતા જ નહીં.
એક કઠોર શબ્દ, એક ધારદાર વાગ્બાણ કોઈના દિલને લાંબા સમય સુધી
કોતર્યા કરશે અને મૂકી જશે એક કાયમી જખમ.
સ્વીકારો કે બીજાઓ તમારાથી જુદા છે,
જુદી રીતે વિચારે છે, જુદી રીતે વર્તે છે,
કંઈક જુદું જ અનુભવે છે અને બોલે છે -
થોડાક સૌમ્ય બનો અને શબ્દોથી એના ઘા રુઝાવો.
શબ્દો ફૂલ જેવા હળવા હોવા જોઈએ, શબ્દો શાંતિ પમાડે તેવા હોવા જોઈએ,
જે લોકોને એકમેક સાથે જોડી આપે અને સુખચેનનો અહેસાસ કરાવે.
શબ્દો જ્યારે શસ્ત્રો બને છે ત્યારે, લોકો એકમેકનો મુકાબલો દુશ્મનની જેમ
કરે છે.
જિંદગી બહુ જ ટૂંકી છે. અને આપણી દુનિયા કુરુક્ષેત્ર બનાવવા માટે બહુ
નાનકડી છે.
મારે જે કહેવું છે એના વિશે હું પૂરેપૂરું જાણું નહીં ત્યાં સુધી, હે ઈશ્વર, મારી
વાણીના તીરને મ્યાન કરવામાં મદદ કર.

ફિલ બોસ્મન્સ (અનુ. રમેશ પુરોહિત)
[‘સુખને એક અવસર આપો’ પુસ્તક : 1993]

હરેક જલસે મેં ઈમ્તિહાન

હમ તો કુછ નહીં ગાતે, અલ્લાહ ગવાતા હૈ ઐર હમ ગા લેતે હૈં. વો તો
આપકા પ્રેમ હૈ કિ આપ લોગોં કો મેરા ગાના અચ્છા લગતા હૈ... ખુદ કો ભૂલ
જાના પડતા હૈ, તબ કબી અચ્છા ગાયા જાતા હૈ. આપ લોગ દો-ચાર સાલ તાલીમ
લેને કે બાદ ઈમ્તિહાન દેતે હૈં ઐર બી.એ. યા એમ.એ. કી ડિગ્રી લેતે હૈં. લેકિન
હમ લોગોં કો તો હરેક જલસે મેં ગાતે વક્ત ઈમ્તિહાન દેની પડતી હૈ.

ફૈયાઝખાં

થાયે છે થેઈથેઈકાર

થાયે છે થેઈથેઈકાર,
- ધરા ને ગગનમાં
થાયે છે થેઈથેઈકાર !
બોલે છે મોરલા મલ્હાર,
- કે આઘેરી સીમમાં
થાયે છે થેઈથેઈકાર !
વાદળના પડદાની આગળ આ વીજળી
નાચે, ને થાયે ચમકાર;
આવે અવાજ ઓલાં ઝરણાંની ઝાંઝનો
ને ઝાડવાં વગાડે કરતાલ !
- ધરા ને ગગનમાં
થાયે છે થેઈથેઈકાર !
કેવું અજબ છે આ વર્ષાનું જંતર, એને
બાંધ્યા છે લખલખ તાર;
એ રે અનેકમાંથી એક જ ઊઠે છે આ
હેયાં હલાવતો ઝંકાર !
- ધરા ને ગગનમાં
થાયે છે થેઈથેઈકાર !
વાગે છે પાવા પવન કેરા ધીરા ધીરા,
- વાદળનો ઘેરો ઘમકાર;
શ્યામલના સૂર કેરી, ધરતીને આવરીને
ચાલી રહી છે વણજાર !
- ધરા ને ગગનમાં
થાયે છે થેઈથેઈકાર !
પ્રહ્લાદ પારેખ
[‘આજ અંધાર ખુશબોભર્યો લાગતો’ પુસ્તક]

સહજપણે ઉમેરાયા

મરાઠી તેમ જ કોંકણીના પ્રસિદ્ધ કવિ બાલકૃષ્ણ બોરકરે કાલિદાસના
‘ભેઘદૂત’નો સમશ્લોકી અનુવાદ આપ્યો છે. ક્યાંય ચારની વધુ લીટીઓ કરવી પડી
નથી. નવાઈની વાત એ છે કે મૂળમાં નથી તે પ્રાસ એમના અનુવાદમાં સહજપણે
ઉમેરાયા છે.

ઉમાશંકર જોશી

ઓફિસનો આત્મા

જવાહરલાલ નેહરુ કહે છે કે આપણી ઓફિસમાં પટાવાળાઓની જરૂર નથી; પરદેશોમાં ઓફિસોમાં પટાવાળા રાખવાની પદ્ધતિ જ નથી; આપણે ત્યાં પણ પટાવાળા બિનજરૂરી છે. એક રીતે એમની વાત ખરી છે. ફાઈલો એક ટેબલ પરથી બીજા ટેબલ પર લઈ જવી, ટપાલનાં કવરો પર ટિકિટો ચોડવી, કારકુન સાહેબોને પાણી આપવું વગેરે કામો ઓફિસના અન્ય કાર્યકરો જાતે કરી લઈ શકે એવાં છે. એ રીતે પટાવાળાઓ બિનજરૂરી છે, એ વાત હું કબૂલ કરું છું; પણ કોણ જાણે – મારું મન માનતું નથી. જીવનમાં કેટલાક વિષયો બુદ્ધિના ક્ષેત્રના નથી હોતા, લાગણીના ક્ષેત્રના હોય છે. બુદ્ધિની કોઈ ગણતરી, બુદ્ધિનો કોઈ ચુકાદો ત્યાં ચાલતો નથી. હું, અને સહેજ હિંમતથી કહું તો અમે સૌ, (અમે એટલે કે ઓફિસોમાં જેણે જેણે કામ કર્યું છે તે સૌ – ટાઈપિસ્ટો, કારકુનો, કેશિયરો કે હિસાબનીસો, નાના કે મોટા સાહેબો કે ગ્રાહક તરીકે કે બીજા કોઈ સંબંધે ઓફિસોમાં જવાઆવનારાઓ, સૌ) કબૂલ કરીશું કે પટાવાળાઓ વિના ચાલી શકે એમ છે. અને શ્રી જવાહરલાલ પટાવાળાઓને દૂર કરવાનું કહેશે તો કદાચ અમે કબૂલ પણ રાખીશું. પણ એટલું ચોક્કસ કે પટાવાળાઓ જતાં આપણી ઓફિસોમાં – અને અમારાં હૃદયમાં – એક એવું ખાલીપણું ઊભું થવાનું છે કે જે કદી પૂરી શકાવાનું નથી.

પટાવાળો તો ઓફિસનો આત્મા છે. જાણું છું કે ઓફિસમાં કારકુનો પણ હોય છે. ગુસપુસ કરતા, વારેવારે ચા પીતા, રજાઓ કેમ લેવી વધારે એની યોજના ઘડતા, સાહેબના જીવનચરિત્રની ખૂટતી કડીઓ પરસ્પરની સહાયથી મેળવવાનો પ્રયત્ન કરતા, કાગળોના જવાબ લખતા, જવાબ ન લખવા જેવા કાગળો ટેબલના ખાનામાં કે કબાટની પાછળ સેરવી દેતા, પટાવાળા પાસે પાણી મંગાવતા, પટાવાળો ના લાવે એટલે સાહેબને ફરિયાદ કરવાની ધમકી આપતા પણ પછી શાણા થઈ એ ધમકી પાછી ખેંચી લેતા, આ હૃદયપલટાથી ખુશ થયેલા પટાવાળાએ લાવી આપેલું પાણી પી જતા, ટેબલની જમણી બાજુની ફાઈલો ડાબી બાજુ ગોઠવીને અને પછી ડાબી બાજુની ફાઈલો જમણી બાજુ ગોઠવીને રિસેસ પહેલાંનો સમય, અને ટેબલના એક ખાનામાંના કાગળો બહાર કાઢીને બીજા ખાનામાં મૂકી એ બીજા ખાનાના કાગળો કાઢીને પહેલા ખાનામાં મૂકી રિસેસ પછીનો સમય પસાર કરનાર કારકુનભાઈઓ ઓફિસમાં ઘણા મહત્ત્વના છે એ ખરું. એ ન હોય તો ઓફિસ ન ચાલે એ પણ ખરું. પણ ઓફિસના આત્માનું સ્થાન તો એમને ન જ અપાય.

ઓફિસમાં કેશિયર પણ મહત્ત્વનો છે. ઓફિસના મકાનને આગ લાગી હોય, ચારે બાજુ દોડાદોડ અને ગભરાટ વ્યાપ્યાં હોય, છતાં એક પછી એક નોટો શાંતિથી ગણી, થોકડી પર રબરની દોરી ચડાવી, પેન્સિલથી એ નોટો પર સંખ્યા લખી, કોટ નીચેના ખમીસ નીચેના ઝીણા પહેરણ નીચેની બંડી નીચેની જનોઈ પરની

ચાવીઓ બહાર કાઢી તિજોરી ખોલી, નોટો એમાં મૂકી, તિજોરી બંધ કરી, ખૂણામાં પડેલી જૂની છત્રી લઈને જ બહાર નીકળનારો ધીરગંભીર કેશિયર પણ ઓફિસનો આત્મા નથી. મહિનાની 1લી તારીખથી 7મી તારીખ સુધી એ ઓફિસનો આત્મા હોય એવું લાગે છે, પણ તે ભ્રમ છે. કારકુનોને પેઢી તરફથી અપાતો પગાર પોતે પોતાના તરફથી જ આપી રહ્યો છે એવા કો'ક ભ્રમને કારણે હંમેશના ગંભીર મોઢા પર વધુ ગંભીરતા લાવી દેતા અને 'વધારે આવ્યા હોય તો પાછા આપી દેજો' એમ કહીને ખૂબ દિલગીરી સાથે પગાર ચૂકવતા કેશિયરનું મહત્ત્વ ઓછું આંકી શકાય એમ નથી. પણ ઓફિસનો આત્મા તો એને ન જ ગણી શકાય.

ઘણા માને છે કે, 'સાહેબ'ને જ ઓફિસના આત્માસ્થાને ગણવા જોઈએ, સાહેબ વડે ઓફિસ ઊજળી છે, સાહેબ છે તો ઓફિસ છે. જોકે કેટલાક બળવાખોરો એમ નથી માનતા. એ લોકો તુમાખીમાં, કટાક્ષમાં, મિજાજમાં (સાહેબ હાજર ન હોય ત્યારે) કહે છે કે "ઓફિસ છે તો સાહેબ છે." એમનો મુદ્દો પણ વિચારવા જેવો છે. કેરી પહેલી કે ગોટલો પહેલો, અથવા તો મરઘી પહેલી કે ઈંડું પહેલું, એના જેવો જ ગૂંચવણભર્યો આ પ્રશ્ન છે : સાહેબ છે તો ઓફિસ છે, કે ઓફિસ છે તો સાહેબ છે ? ઓફિસ છે તો સાહેબ છે, એમ માનનારા અધર્મીઓ દલીલો કરે છે કે આ ઓફિસ ન હોત તો સાહેબનું શું થાત ? આટલો મોટો પગાર, ચીજવસ્તુઓ આમતેમ ગોઠવવા માટે આવું વિશાળ ટેબલ, વગાડવા માટે આવી ઘંટડી, ઘડીકમાં ધીમો અને ઘડીકમાં ઝડપી કરીને વખત પસાર કરવા માટેનો આ સુંદર ઇલેક્ટ્રિક પંખો, મોં જોવા માટેનો ટેબલ પરનો સરસ કાચ, તારીખો ફાડવા માટે કેલેન્ડરો, વઢવા માટે કારકુનો, હુકમો કરવા માટે પટાવાળા અને પેનમાં પૂરવા માટે ઓફિસની મફત શાહી એમને ક્યાંથી મળત ? ઓફિસ ન હોત તો સાહેબનું શું થાત ? આમ દલીલ કરીને એ લોકો ઓફિસ છે તો સાહેબ છે, એમ સાબિત કરવા મથે છે. પણ હું માનું છું કે સાહેબ છે તો ઓફિસ છે. અનેક સરકારી ઓફિસના દાખલા મારી પાસે છે કે જ્યાં સાહેબને ખાતર ઓફિસો સર્જવામાં આવી છે. સાહેબની એક ઓફિસ સંકેલાઈ જાય – કરકસરનાં પગલાંને કારણે કે કોઈ કામ કે યોજના પૂરી થવાને કારણે – તો સાહેબને ખાતર નવી ઓફિસ ઊભી કરવામાં આવે છે, એ શું બતાવે છે ? એ જ. અજ્ઞાનીજનો ભલે માનતા હોય કે ઓફિસ છે તો સાહેબ છે. જેને સંસારનું જ્ઞાન છે, જેને વ્યવહારનું ભાન છે, જેને વાસ્તવિકતા માટે માન છે, તે તો જાણે છે જ કે સાહેબને ખાતર જ ઓફિસો હોય છે – ઓફિસોને ખાતર સાહેબ નહિ.

એટલે આવી મહત્ત્વની વ્યક્તિને ઓફિસનો આત્મા કહેવા આપણે લલચાઈએ એ સ્વાભાવિક છે. જગતની અનેક ઓફિસોને ઉપરછલ્લી રીતે જોઈને આવા જ નિર્ણય પર અવાય એ સંભવિત છે. પણ સાહેબનાં અને ઓફિસનાં નિકટવર્તી વર્તુલો, 'સાહેબનોય સાહેબ તે પટાવાળો' એવી જે વ્યાખ્યા પટાવાળાની કરે છે તે સાંભળ્યા પછી સાહેબ ઓફિસનો આત્મા છે, એ માન્યતા ટકાવવી મુશ્કેલ બની જાય છે.

ઓફિસનું ઓફિસત્વ પટાવાળાઓને કારણે જ છે. કેટલાક માને છે કે ઓફિસનું ઓફિસપણું, ઓફિસનો અર્ક, એ ત્યાં થતું કામ છે; ત્યાં લેવાતા અગત્યના નિર્ણયો, લખાતા પત્રો, ઉકેલાતા પ્રશ્નો, એ બધાંમાં જ ઓફિસનું સાર્થક્ય છે. આ ખ્યાલ ખોટો છે. આ ખ્યાલને ખરો ગણીએ તો તો ઘણી ઓફિસોને ઓફિસો જ ન કહી શકાય. ઓફિસોનું ઓફિસપણું આ બધાં કાર્યોમાં નથી. આ કાર્યો તો ક્ષણિક છે, મિથ્યા છે, આજ છે ને કાલ નથી. ઓફિસનું ખરું ઓફિસપણું છે એની ‘હવા’માં, એના ‘વાતાવરણ’માં, એના ભાવકામાં, એના દમામમાં, એના ચક્રચક્રમાં, એના કાગળોના સળવળાટમાં, ટાઇપરાઇટરોની કટકટમાં, કોલબેલની અને ટેલિફોનની રણકતી ઘંટડીઓમાં, ઝપોઝપ ઊઘડતાં – બંધ થતાં અને ઝૂલ્યાં કરતાં રિવોલ્વિંગ બારણાંમાં. આ બધું ન હોય તો ઓફિસને ઓફિસ કોણ કહે ? પત્રોના જવાબ બરાબર કે વખતસર ન જતા હોય તો ચાલશે, પ્રશ્નો ઉકેલાતા નહિ હોય તો ચાલશે, નિર્ણયો નહિ લેવાતા હોય તો ચાલશે – ચાલશે શું ? ચાલે છે જ – પણ જો ઓફિસમાં ઉપર કહ્યું તેવું ઓફિસનું ‘વાતાવરણ’ નહીં હોય તો એને ઓફિસ નહીં કહેવાય !

અને ઓફિસના આ ઓફિસપણાનું પ્રતીક છે પટાવાળો ! ઓફિસમાં આમતેમ ઘૂમતા, ફાઇલો કે કાગળો લઈને ઘૂમાઘૂમ કરતા પટાવાળાઓને કારણે તો ઓફિસ ઓફિસ લાગે છે. આ કેવી રીતે એ મારાથી નહીં સમજાવી શકાય. રામકૃષ્ણ પરમહંસ કહેતા કે આ સૃષ્ટિના અણુઅણુમાં વ્યાપી રહેલો ઈશ્વર એ સમજવાની વાત નથી, અનુભવવાની વાત છે; એમ ઓફિસના ઓફિસપણાના પ્રતીક સમા પટાવાળાનું મહત્ત્વ પણ કોઈ વિવરણ-વિવેચનથી સમજાવી શકાય એમ નથી. તમે થોડો વખત પણ આપણી કોઈ ઓફિસ જોશો તો તમારું હૃદય જ મારી વાત ખરી છે એવી સાક્ષી પૂરશે !

આમ તાત્ત્વિક રીતે તો પટાવાળો ઓફિસનો આત્મા છે જ. પછી બાહ્ય રીતે એનું મહત્ત્વ સ્વીકારાતું હોય કે નહીં, એ સવાલ જુદો છે. જોકે ઘણુંખરું તો બાહ્ય રીતે પણ પટાવાળાનું મહત્ત્વ સૌ જાણતા જ હોય છે. ‘પટાવાળો એટલે સાહેબનો સાહેબ’ એ વ્યાખ્યા કંઈ અમથી પ્રચલિત બની હશે ? કારકુનની ‘સાહેબે કહ્યું છે’ એવી ધમકીભરી દલીલના ઉત્તરમાં “સાહેબ તો કહે, એમને બિચારાને શી ખબર ? હું કહ્યું છું ને ? તમે તમારે આમ જ કરો !” – એમ કહેવાની હિંમત ઓફિસમાં પટાવાળા સિવાય બીજા કોની હોય છે ?

દેખીતી રીતે કૃષ્ણ અર્જુનના સારથિ હતા, સેવક હતા. પણ બીજી રીતે એ અર્જુનના સાથી હતા, સખા હતા. અને હકીકતમાં તો એ અર્જુનના ભગવાન હતા. એવું પટાવાળાનું પણ છે. ઘણી વાર પટાવાળાનો અને સાહેબનો સંબંધ કૃષ્ણ અને અર્જુન જેવો હોય છે. આમ એ સાહેબનો સેવક જ હોય છે; સાહેબ આવે છે ત્યારે બારણું ઉઘાડીને ખડો થઈ જાય છે, સાહેબની ઘંટડી વાગે છે ત્યારે સજાળો ઊભો થઈ જાય છે, સાહેબને ને સાહેબનાં પત્નીને અને સાહેબના પુત્રને પણ સલામ કરે છે; પરંતુ આ એનું એક બાહ્ય સ્વરૂપ છે. સંસારમાં કર્મ કરવા માટે કૃષ્ણે પણ

સારથિનું રૂપ ધારણ કરેલું જ ને !

પટાવાળો આમ દેખીતી રીતે સાહેબનો પટાવાળો છે, પણ બીજી રીતે સાહેબનો સમોવરિયો પણ છે. ઓફિસમાં જેવા સાહેબના જ અધિકાર છે એવા જ એના પણ અધિકાર છે. આખીય ઓફિસમાં હક્કપૂર્વક ઊંઘવાનો અધિકાર બે જ જણને હોય છે – કોને કોને એ તમે જાણો છો ! ચાલુ ઓફિસે બહાર ફરવા પણ કોણ કોણ જઈ શકે છે ? પોતાની પત્નીને માટે ‘શોપિંગ’ કરવા સાહેબ જઈ શકે છે, અને પોતાના છોકરા માટે ઉતરાણની તૈયારીરૂપે ગોંડા છાપ રીલ ખરીદવા – અને ઘણી વાર તો દોરી પાવા પણ – પટાવાળો જઈ શકે છે. અને કારકુનોને હક્કપૂર્વક દબડાવવાનો અધિકાર પણ ઘણી ઓફિસમાં બે જ જણને હોય છે – સાહેબને અને પટાવાળાને. આમ એનું સ્થાન સાહેબના જેટલું જ મહત્ત્વનું હોય છે.

જોકે પટાવાળા અને સાહેબના સંબંધની નાજુક રમણીયતા નહીં સમજનારાઓને ઉપરના કથનમાં કંઈક અવિવેક, કંઈક અઘટિતપણાનો વહેમ આવશે. નમ્ર અનુવાદકો કહે છે તેમ હું પણ કહ્યું છું કે જો આવી કંઈક ભાસ તમને થતો હોય તો તેમાં પટાવાળાનો કે સાહેબનો વાંક નથી – વાંક મારી વર્ણનશક્તિની મર્યાદાનો છે. આદર્શ પટાવાળો સાહેબ પ્રત્યે કદી અવિવેક નથી બતાવતો. એ જ્યારે કહે છે કે, “સાહેબ શું સમજે ?” ત્યારે એ કોઈ અવિવેક કે અહંકારને કારણે નથી કહેતો, પણ માતાને બાળક પ્રત્યે હોય છે એવી લાગણીને કારણે, એવા ભાવને કારણે – હં, શબ્દ જડ્યો – ‘વાત્સલ્યભાવ’ને કારણે. ઘણા પટાવાળા સાહેબ પ્રત્યે વાત્સલ્યભાવ રાખતા હોય છે. એ જાણે કહેતો હોય છે : “સાહેબ મોટા માણસ છે એ વાત ખરી, એ જાણીને મારા જેટલો આનંદ બીજા કોને થાય ? પ...પણ... કંઈ નહીં, જવા દો ને... તમને કહેવાની શી જરૂર છે ? હું જાણું છું...ને સાહેબ જાણે છે ! પછી શું ?”

સાહેબની પત્નીના અધિકાર ઘણી વાર પટાવાળો ભોગવે છે. “ના સાહેબ, હવે વધારે કામ નથી કરવાનું !”; “ના, તમારે આજે ઓફિસમાં નથી આવવાનું, તમારી તબિયત કેવી છે ! ખબર નથી ?”; “સાહેબ, તમે તો કહો – હું નથી કરવાનો !” આવી ઉક્તિઓ બે જણના મુખમાં જ શોભે છે : સાહેબની પત્નીના અને સાહેબના પટાવાળાના !

આ બધાં કારણે જ મને, અને મારા જેવા અનેકોને, લાગે છે કે ઓફિસનો પટાવાળો એ જવાહરલાલજી માને છે એવો બિનજરૂરી નથી. ભલે એ ઓફિસમાં મરજી પડે ત્યારે અને તો જ પાણી પાવાનું, અનુકૂળતાએ ફાઇલોની હેરફેર કરવાનું કે સાહેબ આવે ત્યારે બારણું ઉઘાડવાનું... એવાં નજીવાં કામ કરતો હોય; ભલે એ ખૂણામાં સ્ટૂલ પર બેસીને ઝોકાં ખાવાનું, કોઈ કારકુન ઘંટડી વગાડે તો ગુસ્સાભરી નજરે એની સામે જોઈ રહેવાનું ને ફરીથી પાંપણો ઢાળી દેવાનું, ફરીથી ઘંટડી વગાડે તો માંડ માંડ ઊઠીને કારકુનનું બતાવેલું કામ (ફરીથી) કામ બતાવવાનું મન ન થાય એવી રીતે અને એવી ગતિએ) કરીને, પાછો સ્ટૂલ પર જઈ ઝોકે ચડી જવાની પ્રવૃત્તિ

જ કરતો હોય; ભલે એ નવરો બેઠો શબ્દરચના હરીફાઈના વ્યૂહ ભરતો હોય કે, અમારો એક પટાવાળો કરતો હતો તેમ, કોઈ ભેદી મંત્ર સવાલાખ વાર લખી જઈ વશીકરણ શક્તિ મેળવવાની પ્રવૃત્તિમાં ગૂંથાયેલો રહેતો હોય; ભલે એનું મુખ્ય કાર્ય ઓફિસમાં કારકુનોની પ્રવૃત્તિ અંગે સાહેબના ખબરપત્રી તરીકેની, સાહેબની પત્ની આગળ સાહેબની પ્રવૃત્તિના ખબરપત્રી તરીકેની અને કારકુનો આગળ સાહેબ તથા સાહેબની પત્ની બન્નેની પ્રવૃત્તિના ખબરપત્રી તરીકેની ફરજ બજાવવાનું જ હોય; તો પણ એ ઓફિસમાં અનિવાર્ય છે. એ ઓફિસની શોભા છે. એ ઓફિસનું ચૈતન્ય છે. એ નહીં હોય તો ઓફિસ ઓફિસ નહીં કહેવાય, અને સાહેબ સાહેબ નહીં કહેવાય.

ને તોયે, થોડાક રૂપિયા-આના-પાઈની કરકસર ખાતર, આજે આપણે પટાવાળાને દૂર કરવાની વાતો કરતા થઈ ગયા છીએ ? આપણે તે ક્યાં જઈને અટકીશું ?*

* હમણાં તો અહીંયાં જ !

બકુલ ત્રિપાઠી

જાગો જાગો જન

જાગો જાગો જન, જુઓ, ગઈ રાત વહી;
રાત વહી ને ભોર ભઈ. - જાગો.

હિમડુંગરનાં શિખરો ઝળક્યાં,
મરક મરક વનરાઈ થઈ;
સાગર જાગ્યો ભૈરવ રાગે,
ઝરણ-જલે નવઝલક ધરી. - જાગો.

દૂરે દૂરે ઝાલર વાગે,
ક્યાંક બજી શરણાઈ રહી;
વન ઉપવનમાં ફૂલડાં જાગે,
પવન ફરે પમરાટ લઈ. - જાગો.

શ્યામલ-વરણી પલટી ધરણી,
તેજ તણા શણગાર કરી;
જાગે છે નવ જોમ ગગનમાં,
લાલ રંગ સહુ અંગ ધરી. - જાગો.

પ્રહ્લાદ પારેખ

['આજ અંધાર ખુશબોભર્યો લાગતો' પુસ્તક]

આ નભ ઝૂક્યું તે -

આ નભ ઝૂક્યું તે કાનજી
ને ચાંદની તે રાધા રે.
આ સરવર જલ તે કાનજી
ને પોયણી તે રાધા રે.
આ બાગ ખીલ્યો તે કાનજી
ને લહેરી જતી તે રાધા રે.
આ પરવત શિખર કાનજી
ને કેડી ચડે તે રાધા રે.
આ ચાલ્યાં ચરણ તે કાનજી
ને પગલી પડે તે રાધા રે.
આ કેશ ગૂંથ્યા તે કાનજી
ને સેંથી પૂરી તે રાધા રે.
આ દીપ જલે તે કાનજી
ને આરતી તે રાધા રે.
આ લોચન મારાં કાનજી
ને નજરું જુએ તે રાધા રે !

પ્રિયકાન્ત મણિયાર

કવિતાનાં બાળોતિયાં ધોનાર

વર્ષો પહેલાં 'કુમાર'ના તંત્રી બચુભાઈ રાવતે મારી ગીતરચનાને પરત કરતાં લખ્યું હતું કે, હજી છંદોબદ્ધ કાવ્યો લખવા પ્રમાણમાં સહેલાં છે, ગીત લખવાં મુશ્કેલ છે. બચુભાઈ એટલે એવી વ્યક્તિ કે જેમણે, મેઘાણીએ કહ્યું એ પ્રમાણે, ગુજરાતી કવિતાનાં બાળોતિયાં ધોયાં. આપણાં નબળાં કાવ્યો કોઈ તંત્રી ન છાપે એને માટે તંત્રીના સદા ઋણી હોવું જોઈએ, કારણ કે આપણી નબળી કૃતિ દ્વારા આપણે જ ઉઘાડા પડતા હોઈએ છીએ. કવિતા સિદ્ધ કરવી એ બહુ દુર્લભ ઘટના છે.

સુરેશ દલાલ

['ભજનયોગ' પુસ્તક]

‘કુમાર’માં પ્રવેશ પહેલાં

‘મારું જે કંઈ છે તે આ ‘કુમાર’ જ.’ આમ કહેનાર બચુભાઈ રાવત માટે ‘કુમાર’ એક સ્વપ્નસિદ્ધિસમ હતું.

ગોંડળમાં હતા ત્યારે બચુભાઈ જાણે સ્વપ્નસિદ્ધિની શોધમાં હતા. 1914માં મૅટ્રિક થયા બાદ પૂના જઈ ફરગ્યુસન કૉલેજમાં અભ્યાસ કરવાનો મનસૂબો ઘડ્યો. પરંતુ કૌટુંબિક પરિસ્થિતિને કારણે યુવાન બચુભાઈનાં અરમાનોની ઇમારત તૂટી પડેલી.

1915થી 1919 એમણે ગોંડળની હાઈસ્કૂલમાં શિક્ષક તરીકે સેવા આપી. આ દરમિયાન એમણે ચિત્રશાળામાં વર્ગો ભરી પ્રાથમિક પરીક્ષાઓ પસાર કરેલી. શાળાના પુસ્તકાલયનું કામ કરી સાહિત્યિક સજ્જતા કેળવવાનો પ્રયાસ કર્યો. એમાં ‘ધૂમકેતુ’, દેશભ્રમણ પરમાર જેવા સાહિત્યકાર તથા રવિશંકર પંડિત જેવા ચિત્રકાર મિત્રો મળ્યા અને એક વાતાવરણ ઊભું થયું. ત્યાં કવિ ‘વિહારી’નો પણ સાહિત્યસંપર્ક રહ્યા કર્યો.

ગામથી દૂર ચારપાંચ અંગ્રેજ કુટુંબોનો ઘરોબો. ત્યારે ત્યાં ગાર્ડન સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ મિ. મેરડ સાથે મૈત્રી સધાઈ. એમને ત્યાં અંગ્રેજી સાહિત્યનું સાપ્તાહિક ‘બુકમેન’ આવતું. તેના વાચને એમની સાહિત્યિક રુચિ બલવત્તર બનાવી. પછી તો અમદાવાદ આવ્યા ત્યારે ‘જહોન ઓવ લંડન્સ વીકલી’ના ગ્રાહક બનેલા. એ બે પત્રોના તંત્રીઓ બચુભાઈના જાણે ગુરુઓ બન્યા. આ ઉપરાંત ‘લિટરરી ડાયજેસ્ટ’, ‘પોએટ્રી રિવ્યૂ’ વગેરે વિદેશી સામયિકોમાંનાં અંગ્રેજી કાવ્યોના સેવનથી બચુભાઈની કાવ્યપ્રીતિ પોરસાઈ હતી. આ બધાં સામયિકો અને તેમના તંત્રીઓ એમના સાહિત્યિક પત્રકારત્વના આદર્શ નમૂના રહ્યા.

લગભગ આ ગાળા દરમિયાન હાજમહમદ અલારખિયાએ સાહિત્ય અને કલાનું સચિત્ર ને સુરુચિપૂર્ણ સામયિક ‘વીસમી સદી’ મુંબઈથી શરૂ કર્યું. યુવાન બચુભાઈને એ ગમી ગયું. એમાંથી પ્રેરણા લઈને એમણે ‘જ્ઞાનાંજલિ’ નામે હસ્તલિખિત શરૂ કર્યું. રચનાઓ મિત્રોની અને એકધારા મરોડદાર અક્ષરો બચુભાઈના. એ હસ્તલિખિત પત્રનો પમરાટ મુંબઈમાં રવિશંકર રાવળ સુધી પહોંચ્યો.

એ અરસામાં સ્વામી અખંડાનંદ અમદાવાદ ખાતેનું પોતાનું સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય બંધ કરવાનું વિચારી રહ્યા હતા. ગોંડળના કવિ ‘વિહારી’ના પુત્ર ચંદુભાઈ પટેલે એ સદ્પ્રવૃત્તિનો સંકેલો ન કરવા માટે એમને સમજાવ્યા. કોઈ ભાવનાશાળી યુવાનની સહાય મળે તો ‘સસ્તું સાહિત્ય’ ચાલુ રાખવા સ્વામીજી તૈયાર થયા. ચંદુભાઈએ આ વાતની જાણ બચુભાઈને કરી. પરિણામે 1919ના નવેમ્બરમાં બચુભાઈ અમદાવાદ આવીને વસ્યા. અહીં દોઢેક વરસ રહ્યા એ દરમિયાન પ્રકાશન અને મુદ્રણ વ્યવસાયનાં વિવિધ પાસાંનો અનુભવ મેળવી શક્યા.

આ દરમિયાન રવિશંકર રાવળ મુંબઈ છોડીને અમદાવાદમાં સ્થાયી થયેલા. હવે બચુભાઈ એમના વિશેષ સંપર્કમાં આવ્યા. એ વેળા હાજમહમદના ‘વીસમી સદી’ની આર્થિક સ્થિતિ કથળવા લાગી હતી. તેના સંચાલન-સંપાદનમાં સહાયરૂપ થાય તેવા માણસની માગણી હાજમહમદ રવિશંકર રાવળ પાસે કરતા રહ્યા હતા. રવિભાઈએ એમને બચુભાઈનો પરિચય કરાવ્યો. બચુભાઈએ આ તક વધાવી લીધી અને ‘સસ્તું સાહિત્ય’માંથી રાજીનામું આપ્યું.

બચુભાઈ ‘વીસમી સદી’નું કામકાજ સંભાળી લે એ પહેલાં જ હાજમહમદનું અવસાન થયું. પરંતુ રવિશંકર રાવળે ‘હાજમહમદ સ્મારક ગ્રંથ’ના સંપાદનકાર્યમાં એમને ગોઠવી દીધા.

એ કામ પૂરું થતાં, તરતમાં સ્થપાયેલા નવજીવન પ્રકાશન મંદિરમાં બચુભાઈ જોડાયા. દોઢેક વર્ષ ત્યાં કામ કર્યું તે દરમિયાન સ્વામી આનંદ જેવા કર્મયોગીના સાંનિધ્યનો લાભ એમને મળ્યો.

વિદાય

કદી નહિ કહું, ‘મને જ સ્મરણે સદા રાખજે, અને નયનપંથનું અવર વિશ્વ તું ત્યાગજે; પરંતુ ગગનાંગણે, અવનિમાં અને સિંધુમાં, મળે અધિક જે તને મુજ થકી, ઉરે થાપજે.

પરસ્પર કરી કથા રજનિ ને દિનો ગાળિયાં, અનેક જગતો રચી સ્વપનમાં, વળી ભાંગિયાં; કઠોર થઈને કદીક તુજ આંસુ જોયા કર્યાં, કદીક તુજ ગોદ શીશ ધરી હીબકાં મેં ભર્યાં.

મળે અધિક ઊજળા દિન અને મીઠી રાતડી, જજે સકલ તો ભૂલી રજનિ ને દિનો આપણાં; રચે સ્વપન ભવ્ય કો જગતનું બીજા સાથમાં, ભલે વીસરજે પછી જગત આપણે જે ઘડ્યાં.

છતાંય સ્મરણે ચડી વિપળ એક જો હું લઉં, ઉદાર તવ ઉરની પ્રથમથી ક્ષમા તો ચહું.

પ્રહ્લાદ પારેખ

[‘આજ અંધાર ખુશબોભર્યો લાગતો’ પુસ્તક]

નિર્મળ દીવી

‘કુમાર’નો 500મો અંક ! કેટકેટલી સ્મૃતિઓ, કેટકેટલી તવારીખો અંકાઈ ગઈ છે એ પહેલા અને પાંચસોમા અંક વચ્ચે ! કેવા પ્રબળ ઝંઝાવાતો ! એમાં નિર્મળ ધીના દીવાની જેમ સ્થિર જ્યોતે ‘કુમાર’ પ્રકાશતું રહ્યું છે. ગુજરાતની એ એક મંગળ, સાંસ્કૃતિક જ્યોત છે. એના શીતળ, સ્થિર, શાંત પ્રકાશમાં અનેક પથિકોને પ્રેરણા મળી છે.

આ કથા કહેતાં કલ્પના નાચી ઊઠે છે. પણ એ બધું સિદ્ધ કરતાં શું થયું હશે; ડગલે ને પગલે ખાડેકેરે અડવડતા, ઠોકરાતા કયા હાથોમાં એ દીવી સચવાતી રહી છે, એ કથા આપણે કેટલી બધી ઓછી જાણીએ છીએ ! કેવળ એક કે બે વ્યક્તિની મૂક સાધના પ્રજાજીવન ઉપર કેટલી વ્યાપક અસર કરી શકે છે, તેનું એક અત્યંત મનોરમ ચિત્ર ‘કુમાર’ના પાંચસોમા અંક પ્રસંગે ગુજરાતને લાઘશે.

ઝીણાભાઈ દેસાઈ

નાનો-મોટો

તું નાનો, હું મોટો -
એવો ખ્યાલ જગતનો ખોટો;
આ નાનો, આ મોટો -
એવો મૂરખ કરતા ગોટો.

ખારા જળનો દરિયો ભરિયો,
મીઠા જળનો લોટો;
તરસ્યાને તો દરિયાથીયે
લોટો લાગે મોટો.

નાના છોડે મહેકી ઊઠે
કેવો ગુલાબગોટો !
ઊંચાં ઊંચાં ઝડે તમને
જડશે એનો જોટો ?

મન નાનું તે નાનો,
જેનું મન મોટું તે મોટો.

પ્રેમશંકર નં ભટ્ટ

આજ

આજ અંધાર ખુશબોભર્યો લાગતો,
આજ સૌરભ ભરી રાત સારી;
આજ આ શાલની મંજરી ઝરી ઝરી
પમરતી પાથરી દે પથારી. - આજં

આજ ઓ પારથી ગંધને લાવતી
દિવ્ય કો સિન્ધુની લહરી લહરી;
આજ આકાશથી તારલા માંહીથી
મહેકતી આવતી શી સુગંધી ! - આજં

ક્યાં, કયું પુષ્પ એવું ખીલ્યું, જેહના
મઘમઘાટે નિશા આજ ભારી ?
ગાય ના કંઠ કો, તાર ના ઝણઝણે :
ક્યાં થકી સૂર કેરી કુવારી ? - આજં

હૃદય આ વ્યગ્ર જે સૂર કાજે હતું
હરિણ શું, તે મળ્યો આજ સૂર ?
ચિત્ત જે નિત્ય આનંદને કલ્પતું,
આવિયો તે થઈ સુરભિ-પૂર ? - આજં

પ્રહલાદ પારેખ

[‘આજ અંધાર ખુશબોભર્યો લાગતો’ પુસ્તક]

- તો ન્યાલ થઈ જઈએ

કાળની ચાળણી તો એવી છે કે એમાં હાથીના હાથી ચાલ્યા જાય. આજે જેની ઉપર ગ્રંથ લખાતા હોય તે કાલે એકાદ પ્રકરણને પાત્ર બને, પરમ દિવસે પાદટીપમાં પણ હડસેલાય. કવિતાના “ગ્રંથો”માંથી ચારચાર-પાંચપાંચ પણ સનાતન રસની ચીજો નીકળે તો ન્યાલ થઈ જઈએ. આમ વિચારું છું ત્યારે એવી રસભર ગણતર ચીજો પણ જેમની ટકી રહી છે તે રઘુનાથદાસ, રાજે, મીઠો આદિ કવિઓને માટે સાચી માનની લાગણી થાય છે. પણ આવી વાતો સાંભળવાની નવી સર્જનશક્તિથી ઊભરાતા કળાકારને ફુરસદ હોય કે ? હું તો બોદલેરનું એક સુવચન સંભારી આપીને અળગો રહું : “કવિતામાં પ્રથમ કક્ષા કરતાં નીચેનું કશું ન ચાલે.” કલામાત્ર માટે આ સાચું છે.

ઉમાશંકર જોશી

ભાઈબહેન

પાછલા તે પહોરની ઊડી ગઈ નિંદરા,
સરવે ઊંઘે ને અમે જાગતાં જી રે;
ઓશીકાં ઉપર બે ઓઢાડી ધાબળા,
ચૂપચાપ ભાઈબહેન ભાગતાં જી રે.

બિલ્લીપગે તે અમે ઉઘાડ્યા આગળા,
બાપુ ને બા તે શું જાણતાં જી રે !
હાથમાં તે હાથ લેઈ ભાગ્યાં ઉતાવળાં,
ખુલ્લી હવાની મોજ માણતાં જી રે.

ટાઢો તે હિમ જેવો વાય વહાલો વાયરો,
ધોળાં તે ધોળાં અજવાળિયાં જી રે;
ખેતર ને કોતરને ચાલ્યાં વટાવતાં;
ખૂંદી વળ્યાં તે આંબાવાડિયાં જી રે.

રૂપા તે રંગની રેતી વેરાયલી
પાસે વહે છે વહેણ વાંકડું જી રે;
છોડી રહેઠાણ આવું રૂપાળું મોકળું,
શાનું ગોઠે ઘર સાંકડું જી રે ?

ઊડે અદીઠ રોજ ઝાકળની ચૂંદડી,
આજ એને ઊડી જતી ખાળવી જી રે;
છેડો ઝાલીને એનો જાવું આકાશમાં,
જોવું છે કોણ એનો સાળવી જી રે !

ખોબો ભરીને વીણી શંખલાં ને છીપલાં,
આખાયે વાદળમાં વેરવાં જી રે;
ઊંચે તે આભથી લાવીને તારલા,
ધરતીને ખોળે ખંખેરવા જી રે.

સોનેરી કોરની લાવીને વાદળી,
ચંદરવા ચાર કોર બાંધશું જી રે;
એની તે હેઠ અમે રહેશું બે ભાઈબહેન,
ભાવતી રસોઈ રોજ રાંધશું જી રે.

બાલમુકુન્દ દવે

હજી છે આશ સૃષ્ટિની

હજી છે આશ સૃષ્ટિની જ્યાં લગી ખીલતાં ફૂલો,
વૃક્ષે વૃક્ષે વિહંગો ને શિશુસોઢ્યાં મનુકુલો.૦૦૦

ખીલવું પ્રતિ ફાલ્ગુને કેસૂડો નવ વીસરે,
ફોડીને રણની ભોમ ખજૂરી-વૃક્ષ નીસરે.૦૦૦

શરદે શરદે ચન્દ્રી અમીનો કુંભ ઠાલવે,
હજી લજજાવતી ઢાંકે શીલને નિજ પાલવે.૦૦૦

ગીરના કેસરી જેવા અલ્પસંખ્ય ભલે, છતાં
શૂર ને સંતથી સીંચી લીલી છે સૃષ્ટિની લતા.

તૂટું તૂટું થતો તોયે ગંઠાયો હજી તાર છે,
વીંટાયો સ્નેહને સૂત્રે વિશ્વનો પરિવાર છે.

બાલમુકુન્દ દવે

['લોકજીવન' માસિક : 1975]

બેઠા બેઠા તોલ કરે છે

કેટલા બધા માણસો એવા છે જેઓ માત્ર ચૂપચાપ વાંચે છે. તેઓ કહેવા
આવવાના નથી કે આ બરાબર લખ્યું છે કે બરાબર લખ્યું નથી; પણ બેઠા બેઠા
એ આપણો તોલ કરે છે. એ લોકો સંકીચથી પોતાનો અભિપ્રાય પ્રગટ કરવાના
નથી. પણ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે આપણે જે કાંઈ બોલ્યા, જે કાંઈ લખ્યું, તે બધાંનું
જેઓમાં જોવાની શક્તિ છે તેવા વિચક્ષણ માણસો અવલોકન કરી રહ્યા છે. આપણી
તેમની પ્રત્યે જવાબદારી છે.

ઉમાશંકર જોશી

કાનમાં કહું ?

કેટકેટલા કાવ્યસંગ્રહો, વાર્તાસંગ્રહો સુંદર શક્તિવાળા ઉદીયમાન કવિઓ ને
વાર્તાકારોને હાથે સહેજ ઉતાવળમાં પ્રગટ થાય છે અને કાળના પ્રવાહમાં જાણે તણાઈ
જાય છે, મૂળિયાં નાખી સાહિત્યવાડીમાં એક અવનવા ઉમેરારૂપ જવલ્લે જ થાય છે.
ત્રણ-ચાર સંગ્રહોને આ રીતે તણાઈ જવા દેવા, એ સારું ? - કે એ બધામાંથી ચૂંટીને
એક સબળ અર્પણ બની રહે એવું કંઈક આપવું, એ સારું ? કાનમાં કહું ? - મારા
હાથમાં મારો ભૂતકાળ ભૂંસવાનું શક્ય હોય, તો પદનાં થોથાં ગાળી નાખીને એવું
જ કાંઈક કરું. પણ બાણ છૂટી ગયું - હવે શું ? એ કામ હવે કાળ ભગવાને કરવાનું.

ઉમાશંકર જોશી

મારું ગામડું

લડત દરમિયાન પ્રજાની પારાશીશીનું માપ બાપુના હાથમાં બરાબર આવી ગયું હતું. એમણે જોઈ લીધું કે હવે તલમાંથી વધુ તેલ નીકળે એમ નથી, પ્રજા દમનથી થાકી ગઈ છે, ત્યારે એમણે સત્યાગ્રહની લડત બંધ જાહેર કરી. એમણે એમ પણ કહ્યું કે હવે સ્વયંસેવકોએ ગામડે ગામડે બેસી જવું જોઈએ અને પ્રજાની તાકાત વધારવી જોઈએ. એટલે ગામડામાં જવાની મારી ઇચ્છા તીવ્ર બની હતી. ત્યાંની દુઃખી, અજ્ઞાન, વહેમી પ્રજાની સેવામાં દટાઈ જવાની અંતરની અભિલાષા હતી.

ગામડામાં જવાનો નિર્ણય કર્યો ત્યારે મેં એક વિચાર કર્યો હતો કે સંપન્ન નહીં પણ વિપન્ન ગામમાં જ સેવા કરવા બેસવું. જ્યાં રસ્તા ન હોય, રેલવે સ્ટેશન ન હોય, પાણીની અગવડ હોય, ગરીબી હોય, અજ્ઞાન હોય, વહેમો હોય એવું કોઈ પછાત નાનું ગામ પસંદ કરવું. 1930-32ની સત્યાગ્રહની લડત વખતે મારે ખેડા જિલ્લામાં કામ કરવાનું આવ્યું હતું અને ત્યાંના કાર્યકરો તથા ગામ સાથે વધુ પરિચય થયો હતો. એટલે સ્વાભાવિક રીતે જ ગામડું પસંદ કરવા માટે હું સર્વ પ્રથમ ખેડા જિલ્લામાં ફરવા નીકળ્યો. પછાત ગણાતા તાલુકાઓમાંથી એકાદ ગામડું પસંદ કરવાનું મેં નક્કી કર્યું. કોઈ ઓળખાણનો આશરો લીધા વિના અજાણ્યા ગામડામાં બેસી જઈને અનુભવ લેવાની પણ એક ઝંખના હતી.

ફરતાં ફરતાં ઠાસરા તાલુકામાં શેઠી નદીને કિનારે આવેલું મીઠાનું મુવાડું કરીને એક નાનું ગામ મને પસંદ પડ્યું હતું. પણ એનાથીયે ‘ચડિયાતું’ કોઈ પછાત ગામ મળી જાય તો એની શોધ માટે મેં આ પ્રવાસ લંબાવ્યો. એક દિવસ એક ટેકરી ઉપરના નાના ગામના ઝૂંપડાના આંગણામાં મેં એક બારૈયા ભાઈને એનો પગ પકડીને બેઠેલો જોયો. પગ સાથળ સુધી કોવાયો હતો, ચારે બાજુ સોજો ચડી ગયો હતો અને એની વેદના વધતી જતી હતી. મેં જોયું તો એની ઝૂંપડીમાં કોઈ હતું નહીં. અડોશપડોશવાળાં પણ ખેતરોમાં ચાલ્યાં ગયાં હતાં. એની પાસે ખાવાનાં ઠેકાણાં નહોતાં, ત્યાં દવા તો ક્યાંથી કરાવે ?

મને થયું : આને શી રીતે મદદ કરવી ? થોડી વાર બેસી મેં એની સાથે વાતો કરી. પછી પાંચ માઈલ ચાલીને હું ઠાસરા ગયો. ત્યાંથી રેલિંગમાં ઉપયોગી થાય એવી થોડી દવાઓ તથા ખાવા માટે લોટ, ગોળ ને તેલ ખરીદતો આવ્યો. સાંજે હું પાછો એના ઝૂંપડે આવ્યો. ગરમ પાણી કરી, એમાં પોટાશ પરમેંગેનેટ નાખી જખમ ધોયો અને રેલિંગ કરી પાટો બાંધ્યો. ત્યાર પછી રાબડી અને રોટલો બનાવીને અમે બંનેએ ખાધું. બીજે દિવસે મેં એનું ઘર જરા વ્યવસ્થિત કર્યું, આંગણું સ્વચ્છ બનાવ્યું, ફરી રેલિંગ કર્યું અને ફરી રસોઈ કરીને અમે ખાધું. અડોશીપડોશી અમારે ત્યાં આવીને બેસવા ને વાતો કરવા લાગ્યાં. મારા વિશે એ બધાં ભાતભાતની

અટકળો કરવા લાગ્યાં.

ત્રીજે દિવસે સવારે હું ઊઠ્યો ત્યારે પેલા ભાઈની પીડા લગભગ મટી ગઈ હતી. જખમ ઉપર પાટો કેમ બાંધવો અને કઈ કઈ દવા લગાડવી, એ મેં એને સમજાવી દીધું હતું. એટલે બપોરે જમીને હું આગળ વધ્યો.

ઠાસરા કસબો છોડીને ડાકોર તરફ જતાં મને ખબર પડી કે ત્યાંથી પાંચેક માઈલ દૂર માસરા નામે એક ગામ છે. એની શાખ સારી ન હતી. પણ મને થયું : ચાલો, ત્યાં જ જઈએ. કેટલાક ભાઈઓએ મને ચેતવ્યો : “એ તો ધોળા દહાડે લૂંટે એવું છે; ત્યાં જઈને શું કરશો ?” મેં કહ્યું, “અનુભવ તો લઈએ.”

એ કાળે થામણા અને માસરા વચ્ચે ગીચ બાવળી હતી. એ બાવળીનું વન જ ચોરી-લૂંટની બીક લગાડે એવું હતું. પણ હું તો હિંમતભેર એકલો માસરા તરફ આગળ ધપ્યો જતો હતો. બપોરના બરાબર એક વાગ્યે હું એ ગામમાં પહોંચ્યો. તરસ બહુ લાગી હતી. કોઈકના ઘરેથી પાણી માગી લેવા વિચાર્યું, પણ ગામમાં લગભગ બધાં ઘર બંધ દેખાયાં. બધાં સીમમાં કામે ગયેલાં. એક જગ્યાએ જોયું તો પાંચ-સાત માણસો માટીનું એક પીઠેરી મકાન ચણતા હતા. ત્યાં જઈને મેં પૂછ્યું : “અહીં પીવાનું પાણી મળશે કે ?” દૂર તળાવ હતું એના તરફ આંગળી ચીંધીને એક જુવાને જરા કટાક્ષમાં કહ્યું : “એ રહ્યું પેલું તળાવ !” એ સાંભળીને હું તો ચમકી ગયો. મને થયું, પીવાનું પાણી માગનારને તળાવ ચીંધનારા મનુષ્યો પણ ભારત જેવા આતિથ્ય-મશહૂર દેશમાં પડ્યા છે ! આપણી સંસ્કૃતિનો પારો કેટલો નીચે ઊતરી ગયો છે, એનું મને અહીં દર્શન થઈ ગયું. ગામડામાં દળદર, ગંદકી અને બીજાં ઘણાં અપલક્ષણો સાંભળ્યાં હતાં અને કેટલાંક નજરે પણ જોયાં હતાં, પણ આ દર્શને તો મારી આંખ ઉઘાડી નાખી. મનમાં નક્કી થઈ ગયું કે મારે આ ગામમાં જ બેસવું જોઈએ.

થોડી વારે મકાન ચણનારાઓમાંથી એક જણ મારે માટે તળાવના ડહોળા પાણીની ડોલ ભરી આવ્યો. મેં થેલીમાંથી પ્યાલો કાઢી રૂમાલ વતી એ ડહોળું પાણી ગાળીને પીધું અને મારી તરસ છિપાવી. આમ, “એ રહ્યું પેલું તળાવ !” એ વાક્યે, હું જે ગામડું શોધતો હતો એ મને શોધી આપ્યું.

માસરા એક હજારની વસ્તીનું એકમાત્ર બારૈયા કોમનું ગામ. ગામમાં નહોતી નિશાળ કે નહોતું કોઈ સંસ્કારકેન્દ્ર. ગામની વચ્ચોવચ એક જ ‘સંસ્કારધામ’ હતું, અને તે દાડનું પીઠું ! ગામમાં વેપારીઓ આવતા, પણ તે આ ગરીબ માણસો પાસેથી નફો મેળવવા. અમલદારો આવતા તે પણ અંદરઅંદરની લડવાડનો લાભ ઉઠાવવા. વર્ષો સુધી સરકારે કે કોઈ ધર્મ ને સંસ્કારિતાનો ફેલાવો કરનારાઓએ આ ગામ તરફ જોયું નહોતું. પછી દળદર, અજ્ઞાન અને વહેમોમાં સબડતા આ ગામની સંસ્કૃતિનું તળિયું આવી રહે, એમાં શી નવાઈ ? મેં આ ગામમાં જ બેસવાનો નિર્ણય કર્યો.

ગામ-આગેવાનોને ભેગા કરીને મેં આ વાત એમના કાને નાખી. ત્યારે એમણે કહ્યું, “બહુ સારું. માણહથી રૂંડું શું ?” પણ થોડી વાર પછી એમણે પ્રશ્ન કર્યો, “શું તમે દુકાન કાઢવાના છો ?” મેં કહ્યું, ના. એમણે કહ્યું, “તો નિશાળ ખોલવાના છો ?” મેં કહ્યું, ના. ત્યારે એમણે પ્રશ્ન કર્યો, “તો શા માટે અહીં રહેવા આવવાના છો ?” મેં કહ્યું, “મહાત્મા ગાંધીએ ગામડામાં જઈને રહેવા અને ગામલોકોની સેવા કરવા કહ્યું છે, એટલે હું અહીં આવ્યો છું. પણ હું રહેવા લાયક છું કે નહીં એની મારે ખાતરી કરવી છે. જો હું લાયક હોઈશ તો વધુ રોકાઈશ, નહીં તો પંદર દિવસમાં અહીંથી ચાલ્યો જઈશ.”

આવી વાત કહેનારો આજ સુધી એમને કોઈ મળ્યો ન હતો. એમને થતું હતું કે લાભ વિના કોઈ શા માટે આપણા ગામમાં આવે ? એમના મનમાં એવી પણ શંકા આવી ગઈ કે આ વેશે કોઈ સી. આઈ. ડી.નો માણસ આપણા ગુના પકડવા તો નહીં આવ્યો હોય ? મેં એમને પૂછ્યું, “અહીં રહેવા માટે કોઈ મકાન ભાડે મળે ખરું ?” એટલે એ લોકો અંદરઅંદર જ વાતો કરવા લાગ્યા : “આપણે ત્યાં એકેય મકાન ક્યાં ખાલી છે ? ઢેર બાંધવાની પણ આપણને મુશ્કેલી નથી પડતી ?” એમની આ વાતોથી મને જવાબ મળી ગયો કે મકાન મળશે નહીં. પણ થોડી વાર પછી એક ભાઈએ કહ્યું, “મારું ઢેર બાંધવાનું એક કોઠારું છે એ હું આપું. પણ ચોમાસામાં મને એ ખાલી કરી આપવું પડે. એ વખતે એમાં ઢેર બાંધવાં પડે છે.” મેં કહ્યું, “બહુ સારું. એનું ભાડું શું લેશો ?” એમણે કહ્યું, “ખાંડિને એક રૂપિયો આપજો.”

આમ મેં એ કોઠારું રહેવા માટે ભાડે રાખ્યું. માટી લાવીને મેં એના ખાડા પૂર્યા અને થાપી-લીંપીને એ રહેવા લાયક બનાવ્યું. આગળના ચોકમાં એક ઉકરડો લાંબો થઈને સૂતો હતો એને પાવડા વતી બેઠી કર્યો, એટલે એના તળે દબાયેલો સુંદર ચોક હતો એ બધાની નજરે ઊપસી આવ્યો. રોજ સાંજે હું ત્યાં બેસતો અને ગામલોકો આ નવતર કોણ છે એ જાણવાની આશાએ વાતો કરવા ભેગા થતા. હું મારો ચોક અને શેરી વાળીને ચંદન જેવાં ચોખ્ખાં કરી નાખતો. કોઈ કોઈ વખત હું પડોશીના ખેતરમાં વાઢવા-લણવા પણ જતો. કામ કરતાં કરતાં જે વાતો થતી એમાંથી મને એમનો સાચો પરિચય થયો.

મેં એક નિયમ કરેલો : નવરા બેસવું નહીં. કાંઈ કામ ન હોય ત્યારે હું મારો રૈંટિયો કાંતતો હોઉં. એ જોવામાં લોકોને બહુ રસ પડવા લાગ્યો. કોઈ કોઈ કહેવા લાગ્યા, “અમને રૈંટિયો ના શીખવો ?” મેં કહ્યું, “જરૂર શીખવીશ.” ધીમે ધીમે કરતાં મારા ઓરડામાં માય એટલા 14-15 રૈંટિયા ચાલુ થઈ ગયા. હું મારું આંગણું ચોખ્ખું રાખતો એ જોઈ આજુબાજુનાં ઘરવાળાં પણ એમનાં આંગણાં ચોખ્ખાં રાખવા લાગ્યાં. પ્રૌઢે રાતે બેસવા આવતા, એમને હું વાર્તા કહેતો અને લખતાં-વાંચતાં શીખવતો. એમાંથી કેટલાકે બીડી છોડી, કેટલાકે દારૂ છોડ્યો, કેટલાકે હુક્કો અને

ચા પણ છોડ્યાં.

એક દિવસ એક હરિજનને વીંછી કરડ્યો. એ રડતો રડતો મારે ત્યાં આવ્યો. મેં થોડી દવાઓ રાખી હતી. મેં એની દવા કરી, વીંછી ઊતર્યો અને એ હસતો હસતો ઘેર ગયો. પણ પ્રૌઢેએ મને પ્રશ્ન પૂછ્યો, “બબલભાઈ, તમે હરિજનને અડચા પછી નાઘ્યા કેમ નહીં ?” મેં કહ્યું, “હું તમને અડીને નાહું છું ? તમારા કરતાં એ કાંઈ વધારે ગંદો દેખાતો નહોતો !”

પણ આટલી વાત થયા પછી બીજે દિવસે અમારા વર્ગની સંખ્યા સત્તાવીસની હતી તે સાતની થઈ ગઈ અને ત્રીજે દિવસે ત્રણની થઈ ગઈ. હું તો જેમ ચલાવતો હતો એમ મારો વર્ગ ચલાવ્યો ગયો.

એટલામાં એક દિવસ કેટલાક ખ્રિસ્તી મિશનરીઓ ત્યાંના ખ્રિસ્તી ભાઈઓને મળવા આવ્યા. ગામના ચોકમાં જ મારો ને એમનો ભેટો થઈ ગયો. એમણે મારી સાથે હાથ મિલાવ્યા અને રાતે એમના વાસમાં મળનારી સભામાં આવવાનું મને આમંત્રણ આપ્યું. મેં એ સ્વીકાર્યું. લોકોને થયું કે આણે તો ગામમાં બોળાવાડો કરી મૂક્યો !

રાતે હું હરિજનવાસમાં જવા નીકળ્યો. અંધારી રાત હતી. મારી પાછળ પાંચ-સાત ભાઈઓ લાકડીઓ ને ધારિયાં લઈને ચાલવા લાગ્યા. હું સભામાં ગયો ત્યારે એ બધા વાસની બહાર ટોળે વળીને ઊભા રહ્યા. મેં ત્યાં જઈને ખ્રિસ્તી ભાઈઓને આરોગ્યની દૃષ્ટિએ મુડદાલ માંસ છોડવાનું સમજાવ્યું, અને હું ત્યાંથી પાછો ફર્યો. પેલું ટોળું પણ મારી પાછળ પાછળ ચાલવા લાગ્યું. એક જણ બોલ્યો, “એને ઘર કોણે આપ્યું છે ? એને બાળી મૂકો ને !” બીજાએ કહ્યું, “કાલે સવારે આપણા કૂવે ચડે તો એને કૂવામાં જ હડફી દો !”

એ લોકોના રોષનો મને ખ્યાલ આવી ગયો. મને થયું, આજે રાતે જરૂર કાંઈક નવાજૂની થશે. મારા મનમાં તો એક પ્રકારનો આનંદ હતો : કદાચ આજે બલિદાન અપાશે તો આ પ્રશ્ન ઉકેલવામાં એ મદદરૂપ જ થશે. રોજ હું મારો ખાટલો ઓસરીમાં ઢાળતો. પણ આજે મેં એ આંગણામાં જ ઢાળ્યો, જેથી કોઈને કાંઈ કરવું હોય તો સહેલું પડે. આ મારી છેલ્લી પ્રાર્થના હશે, એમ સમજી પ્રાર્થના કરી હું ઘસઘસાટ ઊંઘી ગયો. સવારે ઊઠ્યો ત્યારે જાણ્યું કે કોઈ વિશેષ બનાવ બન્યો નથી. પણ એ લોકોનો રોષ વધી નહીં એ માટે મેં એમની સાથે કોઈ ચર્ચા ન કરી. વરસાદને કારણે મારી શેરીમાં ખાડા પડ્યા હતા અને ઘાસ ઊગી ગયું હતું. હું ખાડા પૂરી, ઘાસ કાઢીને શેરીને સપાટ અને સ્વચ્છ કરી રહ્યો હતો, ત્યારે ત્યાંથી પસાર થનારાં બોલવા લાગ્યાં : “એ અહીં આયા પછી છોકરાં ભણવા લાગ્યાં, દારૂ-બીડી ઓછાં થયાં, સારો સુધારો થવા લાગ્યો – આ જ શું એનો વાંક છે ?” મેં જોયું કે લોકોના મનમાં મારા વિશે સદ્ભાવ તો છે.

પણ થોડા દિવસ પછી મેં જ લોકોને કહ્યું કે, “હું હવે અહીંથી જવા માગું

છું.” ફળીવાળા કહેવા લાગ્યા, “કેમ ?” મેં કહ્યું, “હું અહીં રહું તો કોઈકનું ઘર બળી જાય; મારે એવું નથી થવા દેવું.” લોકોએ કહ્યું, “તમને આપણી ફળીમાં એક સ્વતંત્ર મકાન બનાવી આપીશું.” મેં કહ્યું, “પણ મારા એ મકાનમાં હરિજનો તો આવશે.” એમણે કહ્યું, “તમારા ઘરમાં જેને આવવું હોય તો છોને આવે !”

એક જ મહિનામાં એમણે મારે માટે સ્વતંત્ર મકાન તૈયાર કરી આપ્યું, અને હું એમાં રહેવા લાગ્યો. ભણવા આવનારની સંખ્યા પણ દિવસો જતાં વધવા લાગી. પેલા ઘરવાળાએ એના ઘરમાં બે વર્ષ રહ્યો છતાં એક પાઈનું પણ ભાડું લીધું નહીં અને કહ્યું, “તમે તો અમારા માટે તકલીફ ઉઠાવો છો. તમારી પાસેથી ભાડું શાનું લેવાનું હોય ?” એક વિદ્યાર્થીને નાતે હું આ ગામમાં ત્રણ વર્ષ રહ્યો, લોકોનો મિત્ર બનીને, એમનો અદનો સેવક બનીને એમની વચ્ચે રહ્યો. મેં જોયું કે થોડા વખતમાં ગામના ભાઈઓ મારે માટે મહોબત રાખતા થઈ ગયા. એમના કકડા રોટલામાંથી પણ મને એ કકડો ખવડાવવા લાગ્યા. નવી અને જૂની પેઢી વચ્ચે અથડામણો થાય છે એવી અમારે પણ થતી, પણ અમારો પ્રેમનો તાંતણો એવો બંધાયો હતો કે બધી અથડામણો વચ્ચે પણ એ અતૂટ રહેતો હતો.

કોઈ કહેશે, “ત્રણ વર્ષમાં તમે શું કર્યું ?” હું કહીશ કે એ બધું જાણવું હોય તો ‘મારું ગામડું’ પુસ્તક વાંચો. માસરાના મારા અનુભવો અને ગ્રામજીવનનો મારો અભ્યાસ એમાં છે. છતાં બાહ્યદષ્ટિએ કહેવું હોય તો એમ કહી શકાય કે એ ગામમાં હવે થોડાં ઈંટરી અને નળિયેરી મકાન વધ્યાં છે, ગામલોકોનું દેવું ઓછું થયું છે. ખેતીમાં પણ સુધારો થયો છે; પહેલાં લોકો માત્ર બાવટો-કોદરા ખાતા એને બદલે બાજરી-ડાંગર ખાવા લાગ્યા છે. પહેલાં ગામમાંથી કોઈક ને કોઈક તો જેલમાં હોય જ, હવે કોઈ જેલમાં નથી હોતું. પહેલાં ગામમાં દારૂ અને અફીણના અઠંગ બંધાણી હતા, એ બંને બંધાણ હવે છૂટ્યાં છે. પહેલાં ગામમાં જ્યાં શાળાનું મકાન નહોતું અને લોકો છોકરાંને ભણાવવા પણ તૈયાર ન હતા, ત્યાં શાળાનું સુંદર મકાન બંધાયું છે અને સાત ધોરણની શાળા છે. આજુબાજુનાં ગામોમાં આ ગામની શાખ પહેલાં કરતાં ઘણી સુધરી છે. પહેલાં ગામમાં બહુ વહેમો હતા. માણસ માંદો પડે ત્યારે માનતાઓ રખાતી, ભાદરવાની ઉજાણી વખતે જાહેરમાં એક પાડાનો ને ત્રણ બકરાનો વધ થતો. એ બધું હવે અટક્યું છે.

મારે માટે તો આ ગામે એક કોલેજની ગરજ સારી છે. શાળા-કોલેજમાં ભણ્યો, લડત અને જેલ દરમિયાન અનેક લોકોના સહવાસમાંથી ઘણું શીખ્યો, સમાજશાસ્ત્રનાં અને ગ્રામજીવનનાં પુસ્તકો વાંચીને ઘણું ભણ્યો, પણ માસરા ગામના ભાઈઓ સાથે હું ત્રણ વર્ષ રહ્યો એ દરમિયાન મને જે ભણતર મળ્યું એ સૌથી ચડિયાતું હતું.

બબલભાઈ મહેતા

[‘મારી જીવનયાત્રા’ પુસ્તક : 1982]

ગાઝલ

૦૦૦કોણ જાણે હતી કેવી વર્ષોજૂની જિંદગીમાં અસર એક તનહાઈની ?
કોઈએ જ્યાં અમસ્તું પૂછ્યું : “કેમ છો ?” એને આખી કહાની સુણાવી દીધી.૦૦૦

જોઈને રણ ઉપરનાં સૂકાં ઝાંઝવાં, અમને આવી ગઈ કંઈ દયા એટલી;
કે નદીઓ હતી જેટલી અંતરે, આંખ વાટે બધી વે વહાવી દીધી.

જીવતાં જે ભરોસો હતો ઈશ પર, એ મર્યા બાદ ‘બેફામ’, સાચો પડ્યો;
જાત મારી ભલેને તરાવી નહીં, લાશ મારી પરંતુ તરાવી દીધી.

બરકત વીરાણી, ‘બેફામ’

[‘જનશક્તિ’ દૈનિક : સંવત 2032]

શિક્ષણમાં ક્રાંતિ એટલે શું ?

આજકાલ અપાતું શિક્ષણ ઘણું ખામીભરેલું છે, એટલે એમાં ફેરફારો થવા જોઈએ, એ સર્વસ્વીકૃત વાત છે. એમાં યુનિવર્સિટી તથા કેળવણીતંત્રની કેટલીક ત્રુટીઓ છે, એ વાત પણ આપણે સ્વીકારીને ચાલીએ. પણ શું એમાં શિક્ષકો, વિદ્યાર્થીઓ અને વાલીઓની કોઈ જ જવાબદારી નથી ?

વિદ્યાર્થી પરીક્ષામાં ચોરી કરે કે કરાવે, વધારે માર્ક મેળવવા માટે લાલચ આપે કે ધમકી આપે, એ કેટલું વાજબી ગણાશે ? શિક્ષકો જેમ એમના પગારના વધારા કે હક્કોની માગણી કરે છે, એમ શિક્ષણનું સ્તર ઊંચું આવે એ માટેની એમની જવાબદારી ખરી કે નહિ ? પોતાનાં પુત્ર-પુત્રીઓ એમનું વર્તન એક નાગિરકને શોભે એવું રાખે છે કે નહિ, એ વિષે માબાપની જવાબદારી ખરી કે નહિ ?

આપણે શિક્ષણમાં ક્રાંતિ કરવી છે; એટલે શું ભણ્યા-ભણાવ્યા વિના વિદ્યાર્થીઓને પાસ કરી દેવા, એ ક્રાંતિ છે ? પરીક્ષામાં ચોરી કરવી-કરાવવી કે પરીક્ષક ઉપર લાગવગ વાપરવી, એ ક્રાંતિ છે ?

સાચી ક્રાંતિ તો એ છે કે, મારા હક્કનું છે એટલું જ મારે જોઈએ, એથી વધુ મારે જરાય ન જોઈએ, અને આવડતું ન હોય તો મારે પાસ નથી ગણાવું; બીજા માટે હું ઘસારો વેદીશ પણ મારા સ્વાર્થ ખાતર હું બીજા કોઈને જરાય નુકસાન નહિ પહોંચાડું; મારી વિદ્યા વડે હું બીજાઓનું અને સમાજનું હિત થાય એવાં કામો કરીશ. આવી સમજણ વધારવી અને આવો વ્યવહાર કરવો એ શિક્ષણમાં ક્રાંતિ થઈ.

બબલભાઈ મહેતા

વસ્તુ એની એ જ છે, કેવળ જુદાં સ્થળ થઈ ગયાં,
જળ સમંદરમાં જો શોષાયાં તો વાદળ થઈ ગયાં.૦૦૦
ફૂલ જેવા ફૂલનોયે ભાર ઊંચકાતો નથી,
એટલા કાંટા ઉપર ચાલ્યા કે નિર્ભળ થઈ ગયા.
તારી મહેફિલની મજાની લાજ રાખી છે અમે,
કોઈને ના જાણવા દીધું કે વિહ્વળ થઈ ગયા.૦૦૦
જીવતાં પણ કોઈએ જાણ્યા નહીં 'બેફામ'ને,
મોતની પહેલાં જ એ તો એક અટકળ થઈ ગયા.

બરકત વીરાણી, 'બેફામ'
[‘નવનીત’ માસિક : 1977]

મીઠું મીઠાપણું તજે નહીં

તોફાનો જોઈને તેને વશ થઈ જનારી સરકાર સામાન્ય જનતાને કદી રક્ષણ નહિ આપી શકે. બેંક-કર્મચારી હોય કે સરકારી નોકરિયાત હોય, પણ તે સંગઠિત થઈને હડતાલ પાડે, બીજાં તોફાનો કરે, એટલે સરકાર એના તરફ ધ્યાન આપે છે, અને તે અંગે સમાધાન કરવાના યોગ્ય-અયોગ્ય માર્ગ લે છે. આ પરંપરાથી સામાન્ય જનતાની મોંઘવારી વધતી જાય છે. બૂમો પાડવા છતાં એની તકલીફો સાંભળવામાં આવતી નથી, અને એના મનમાં પણ એવો ભાવ જાગે છે કે ન્યાય મેળવવો હોય તો ધાંધલ થાય, જાહેર મિલકતને નુકસાન થાય એવાં પગલાં ભરો – તો આપણી વાત સંભળાશે. આ બહુ ચિંતાજનક વલણ છે.

શિક્ષકો પણ જો એ દિશામાં વળતા હોય, તો એ વલણ વધુ ચિંતાજનક બને છે. જ્યાંથી સમજદારી, પ્રેમ અને ઉદારતાનાં વલણ કેળવવાનાં છે એ વિદ્યાર્થીઓ યલાવનારા જ જો એ શ્રદ્ધા ખોઈ બેસે, તો આપણે ક્યાં જઈને ઊભા રહેશું ? બીજા લોકો ગમે તે માર્ગ લે; પણ મીઠું જ એની અંદરની ખારાશ ત્યજી દેશે, તો ખારાશમાંથી પેદા થતી મીઠાશની લહેજત આજે આખો સમાજ માણી રહ્યો છે એ સંસ્કારનું સિંચન કોણ કરશે ?

તંત્રોએ પણ સજાગ થઈને, ખટકારો બોલે તેની સાથે જ એ ખટકારો શાને લીધે થયો અને વહેલી તકે એને શી રીતે દૂર કરવો એની ખોજ કરીને યોગ્ય ઉપાય કરી લેવા જોઈએ. ઊંજણની જરૂર હોય ત્યાં ઊંજણ પૂરવું જોઈએ. શિસ્ત કેવળ દબાણ કે દંડથી જ નથી જળવાતી. પોતાની વાતને યોગ્ય રીતે સાંભળવામાં આવે છે, એવી ધરપત અને આત્મીયતામાંથી શિસ્ત ઊગતી હોય છે, એ ભૂલવું ન જોઈએ.

બબલભાઈ મહેતા

ઊંઘી રે વરાળો પહોંચી આભમાં
ધરતી પાડે રે પોકાર;
દુખિયાંનો બેલી સમરથ ગાજિયો,
વા'લીડે કરિયો વિચાર :
આવે રે રાજાનો રાજા મેહુલો.
આવે રે દેકારા દેતો દખ્ખણે,
વરતે જયજયકાર;
છડી રે પોકારે વનના મોરલા,
ખમ્મા ! આવો અનરાધાર :
આવે રે રાજાનો રાજા મેહુલો.
છૂટાં રે ઊડે રાજાનાં ઓડિયાં,
ઝૂલે વીજની તલવાર;
અંકાશી ઘોડાના વાગે ડાબલા.
સાયબો થિયો છે અસવાર :
આવે રે રાજાનો રાજા મેહુલો.
નીચે રે મહેરામણ ઘેરા ગાજતા,
ઊંચે હણેણે તોખાર;
એકના પડછંદા દૂજે જાગતા,
ધરતી-આભ એકાકાર :
આવે રે રાજાનો રાજા મેહુલો.
બાલમુકુન્દ દવે
[‘સહવાસ’ પુસ્તક]

ફોજદારી કાયદામાં ઉમેરવાની કલમ

[બલવંતરાય કં ઠાકોરનો એક અંગ્રેજી પત્ર મળેલો, તેના જવાબમાં તા. 24-7-1918એ]

જ્યારે આપણી પાર્લમેન્ટ થશે ત્યારે ફોજદારી કાયદામાં એક કલમ દાખલ કરવાની હિલચાલ કરવી પડશે, એમ જોઈ છું : બંને હિંદુસ્તાની એક જ ભાષા જાણતા હોવા છતાં એક માણસ બીજાને અંગ્રેજીમાં લખે, અથવા બીજા સાથે તે ભાષામાં બોલે, તેને ઓછામાં ઓછી છ માસની સાખત મજૂરી સાથે સજા કરવામાં આવશે. આવી કલમ વિશે તમારો અભિપ્રાય જણાવશોજી, અને સ્વરાજ મળ્યું નથી તે દરમિયાન જે ગુનો કરે તેને સારુ શા ઈલાજ લેવા ઘટે એ પણ જણાવશો.

મો. કં ગાંધી

ધીરજ અને આત્મશ્રદ્ધા

સાગરકાંઠે એક માણસ બેઠો હતો. એના હાથમાં દર્ભની એક સળી હતી. દર્ભની એ સળી પાણીમાં બોળીને બહાર રેતી પર તે પાણી છંટકારતો હતો. ત્યાં બીજો એક માણસ આવી ચડ્યો. પેલાની આ વિચિત્ર ક્રિયા જોઈ આગંતુકે પૂછ્યું : “આ શું કરો છો ?”

“દરિયો ખાલી કરું છું.” પેલા માણસે શાંતિથી જવાબ આપ્યો.

“હું !” આગંતુકે આશ્ચર્યથી કહ્યું : “તમે આ રીતે તો દરિયો કેવી રીતે ખાલી કરી શકશો ?”

“કેમ કેવી રીતે ?” પેલાએ જવાબ આપ્યો; “સળીથી જેટલું પાણી બહાર છંટકારાય છે, એટલું દરિયામાંથી ઓછું તો થશે ને ? એટલું ઓછું થાય છે તો ધીમે ધીમે બધું જ ખલાસ થઈ જશે.”

ધીરજ અને આત્મશ્રદ્ધાનું આ કેવું આદર્શ ઉદાહરણ છે ! તમે હાથમાં લીધેલું કામ ગમે તેટલું મોટું હોય અને તમારી પાસેનું સાધન ગમે તેટલું નાચીઠા હોય, તોપણ તમારી પાસે ધીરજ અને આત્મશ્રદ્ધા હશે તો એ કામ અવશ્ય પાર પડશે.

જેના સામ્રાજ્યનો સૂર્ય કદી આમથમતો નહોતો એવી બ્રિટિશ સલ્તનતમાં કેટલી મોટી તાકાત હતી ? એની સામે માથું ઊંચકવા માટે ગાંધીજી પાસે કયું મોટું સાધન હતું ? એમની પાસે માત્ર અહિંસાનું એક હથિયાર હતું. છતાં એ નાનકડા માનવીએ ધીરજ અને આત્મશ્રદ્ધાથી એટલી મોટી સલ્તનતને હરાવી અને ભારતને સ્વરાજ્ય અપાવ્યું. ગાંધીજી કોઈ દૈવી પુરુષ નહોતા; આપણા જેવા જ હાડયામના બનેલા માનવી હતા. એમનાથી જે થઈ શક્યું, એ આપણાથી પણ કેમ ના થઈ શકે ?

“ધીરજનાં ફળ મીઠાં” અને “ઉતાવળે આંબા ના પાકે” એ કહેવતો આખી પ્રજાના અનુભવનો નિયોડ છે. આંબાની કેરી જેવું સ્વાદિષ્ટ ફળ પ્રાપ્ત કરવું હોય તો ગોટલો વાવ્યા પછી કેટલાં વર્ષો સુધી ધીરજ રાખવી પડે છે ? એમ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવી હોય તો “રોમ એક દિવસમાં બંધાયું નહોતું” એ ધ્યાનમાં રાખી સતત મથ્યા કરવું જોઈએ.

ધીરજ સાથે પુરુષાર્થ અને આત્મશ્રદ્ધા સંકળાયેલાં છે. એકલી ધીરજ તો કશું ફળ આપી શકે નહિ. આરંભમાં આપેલા દષ્ટાંતનો નાયક દર્ભની સળીથી સતત પાણી બહાર કાઢી રહ્યો છે, અદબપલાંઠી વાળીને બેસી રહ્યો નથી.

તમે કરવા ધારેલું કામ ઘણું મોટું છે, એ જોઈને જ તમે હારી જાઓ તો તો કદી સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ શકે નહિ. કામ મોટું છે, તો તમારી આત્મશ્રદ્ધા પણ ક્યાં નાની છે ? તમારી ધીરજ રાખવાની શક્તિને પણ ક્યાં મર્યાદા છે ?

નેપોલિયન બોનાપાર્ટ સામે આખું યુરોપ ખડું થઈ ગયું હતું. પણ એની આત્મશ્રદ્ધા હિમાલય જેટલી અડગ હતી. “મારા શબ્દકોશમાં અશક્ય જેવો કોઈ

શબ્દ નથી !” એમ કહીને એણે જે અપૂર્વ આત્મશ્રદ્ધાથી અને વિરલ ધીરજથી પોતાની સામેના પડકારને ઝીલી લીધો એનો ઇતિહાસમાં કોઈ જોતો નથી. હિમાલયની ટોચ પર પહોંચવું તે કેટલું કપરું કામ છે ? હિલેરી અને તેનસિંગે એ કપરું કામ સદેહે પૂરું પાડ્યું. એક એક ડગલું ભરીને એવરેસ્ટ પર પહોંચવાનું હતું. મુશ્કેલીઓનો તો પાર નહોતો. પણ આ બન્ને સાહસવીરો પાસે ધીરજની ઢાલ અને આત્મશ્રદ્ધાની તલવાર હતી. એથી એમણે મુસીબતોને મારી હઠાવી.

આ ધીરજ અને આત્મશ્રદ્ધાનો કોઈ ગાંધી, નેપોલિયન કે તેનસિંગે ઇજારો રાખ્યો નથી. એ બન્ને તમારી પાસે છે, મારી પાસે છે અને આપણી સૌની પાસે છે; પણ આપણે એને પારખીને વાપરતા નથી, એનો ઉપયોગ કરતા નથી.

ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠીની સુપ્રસિદ્ધ નવલકથા ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ પૂરી થતાં 20 વર્ષ લાગ્યાં હતાં. એમણે કેટલી ધીરજથી કામ કર્યું હશે ! જગતની સાત અજાયબીઓમાં સ્થાન પામેલો તાજમહાલ તૈયાર થતાં પણ વીસ વર્ષ લાગ્યાં હતાં. ચીનની દીવાલ શું રાતોરાત તૈયાર થઈ ગઈ હશે ? દરેક મહાન કાર્ય માણસની ધીરજની કસોટી કરનારું જ હોય છે. કોઈ પણ મહાન કાર્ય ચમત્કારથી થતું નથી. હા, ચાઈમ વાઈઝમેન કહે છે એમ, “ચમત્કારો પણ ક્યારેક થાય છે ખરા – પણ તેને માટે માણસને આકરી મહેનત કરવી પડે છે.”

ધીરજ માણસની માનસિક સ્વસ્થતાની સંજ્ઞા છે, એની પરિપક્વતાની નિશાની છે. ધીરજમાં સહિષ્ણુતા, સ્વસ્થતા અને માનસિક સ્થિરતા છે. એ ઉપરાંત અપૂર્વ આત્મશ્રદ્ધા પણ છે. આમ ધીરજ અનેક સદ્ગુણોની જનેતા છે.

કોલોરાડો પ્રદેશમાં જ્યારે સૌથી પહેલી વખત સોનાની ખાણો નીકળી, ત્યારે આખું અમેરિકા ગાંડું થઈ ત્યાંની જમીન ખરીદવા લાગ્યું. એક કરોડપતિએ પોતાની બધી મૂડી રોકીને એક આખો પહાડ ખરીદી ખોદકામ શરૂ કર્યું. ખૂબ ખોદકામ થયું, પણ સોનું ના મળ્યું. નિરાશ થયેલા શ્રીમંતે આખો પહાડ સાધનો સાથે વેચવા કાઢ્યો. ઘરનાં માણસો કહે, તમારા જેવો ગાંડો કોણ હશે તે ખરીદવા આવશે ? પણ ખરેખર એક ખરીદનારો આવ્યો. વેચાણ થઈ ગયા પછી આ શ્રીમંતે કહ્યું : “તમે ખરા માણસ છો ! હું બરબાદ થઈને વેચવા નીકળ્યો છું, એ જાણ્યા છતાં તમે ખરીદવા નીકળ્યા છો ?”

“શી ખાતરી કે તમે ખોલું છો એનાથી ઊંડું ખોદતાં સોનું નહિ નીકળે ?” પેલાએ શ્રદ્ધાથી કહ્યું. અને ખરેખર, એક ફૂટ ઊંડું ખોદતાં જ સોનું મળ્યું. આ નસીબ હતું ? ના, ધીરજ અને આત્મશ્રદ્ધા !

બહાદુરશાહ પંડિત

[‘કુમાર’ માસિક : 1977]

કન્યાવિદાય

સોડમાં લીધાં લાડકડી !
આંખ ભરી પીધાં લાડકડી !
હીબકાંને હૈયામાં રૂંધ્યાં
ને પારકાં કીધાં લાડકડી !

ક્યારામાં ઝપાટાભેર પાંગરી રહેલ તુલસીછોડની ઓળખાણ કલાપીએ આમ કહીને કરાવી છે : “પિતૃગૃહે જેમ વધે કુમારિકા.” પિતૃકુલક્યારામાં આવી પાંગરી રહેલી તુલસીછોડ સમી શુચિત્વભરી પ્રત્યેક કુમારિકાને એક દિવસ આખી ને આખી મૂળ-માટી સોતી બીજા કુટુંબક્યારામાં રોપાવાનો અવસર આવે છે. માંડવો બંધાય છે. ઢોલ-શરણાઈ વાગે છે. ગણેશપૂજન થાય છે. અંગે અંગે પીટી ચડે છે. ચોરી ચીતરાય છે. મંગળફેરા ફરાય છે અને કોક પરદેશી પોપટડો આવીને બેનીબાને લઈ જાય છે !

ગૃહસ્થાશ્રમની આખી આયુષ્યયાત્રામાં કન્યાવિદાય જેવો કરુણમંગલ પ્રસંગ બીજો એકે નથી. જોશી મહારાજ પાસે લગ્નની તિથિ જોવાડાવીને મુહૂર્ત નક્કી થાય ત્યારથી ઘરને ખૂણે ખૂણે હવે પરણીને પારકી થનાર દીકરીના પગની જ્યાં જ્યાં પગલીઓ પડે છે ત્યાં ત્યાં જાણે કંકુની ઢગલીઓ થતી આવે છે. હવે લગ્ન આડે ફક્ત આટલા દિવસ રહ્યા...સાહેલીઓનાં વહાલ ને વિયોગ બેય વેરાં બનતાં આવે છે. મા અધરાતે-મધરાતે ઝબકીને દીકરીનું મોં જોઈ લે છે. દીકરીના શ્વાસે શ્વાસેથી જાણે સૂર ઊઠે છે : “અમે ચકલીઓના માળા, અમે કાલે ઊડી જઈશું...”

અડધી રાત આમ ઊંઘતી દીકરીનું મોં જોઈને અને અડધી રાત દીકરી માટે કરકરિયાવરની તૈયારી કરવાના વિચારમાં પૂરી કરીને મા સવારે ઊઠે છે. માના ચહેરા પર ઉચાટ અને ઉમંગ બેય વરતાઈ આવે છે. પણ બાપે તો બધી વેદના ભીતરમાં ભંડારી દીધી છે. એ અસ્વસ્થ થાય તો આ અવસર ઊકલે શી રીતે ? દીકરીના લગ્નની ઝીણીમોટી તૈયારીઓની ગણતરી એના મગજમાં રમે છે.

ચૂડો-પાનેતર, કંકાવટી, માંચી-બાજોઠ, માયામાટલી... એકે એકે ખરીદાવા માંડવું; પણ હજી મૂળ મુલ્લે તો બાકી રહ્યો – દીકરી માટે દાગીના ! ચાલો દીકરી રતનપોળમાં, તમને ગમતો ઘાટ પસંદ કરી લો. સાથે સાડીસાલ્લાનું પણ પતાવી આવીએ. એક મોટી ટ્રેક અને એક નાની નાજુક ચામડાની બેગ... સરૈયાઓળમાંથી સેન્ટ-અત્તર... અરે, પણ ચાવીઓ માટે ચાંદીનો ઝૂડો તો રહી ગયો. ચાલો પાછાં રતનપોળમાં...

હવે તો ગણતર વરધો જ બાકી રહી. ઘરનું રંગરોગાન પૂરું થયું. રસોડાનો સામાન, પૂજાપો, જાનનો ઉતારો બધું પાકું થઈ ગયું. છતાં દીકરીના બાપને થયું : લાવ એક આંટો વેવાઈને ત્યાં મારી આવું. જાનમાં કેટલા માણસો આવશે એ પાકું કરી આવું. બીજા વટવહેવારની વાતો પણ કરતો આવું. માંડવે વર આવે ને કંઈ

વાંકું પડે તો વળી ફજેતી ! મનમાં આવા મણકા મૂકતા દીકરીના બાપ વેવાઈને ત્યાં જઈ બધું પાકું કરી આવ્યા. ઘેર આવીને ગોરને બોલાવ્યા. નજીકનાં સગાંસાગવાં આવ્યાં અને કંકોતરીઓ લખાઈ. દીકરીએ એની બહેનપણીઓ અને મિત્રમંડળમાં વહેંચવા પોતાની પસંદગીની ખાસ કંકોતરી છપાવી. માએ આડોશણ પડોશણોને કરિયાવર જોવા બોલાવી. ગોળધાણા વહેંચાયા.

હવે તો લગ્ન આડે આડી રાત જ રહી. મંડપને છેલ્લો ઓપ અપાયો. લાઈટ ડેકોરેશન થઈ ગયું. આંગણામાં છત્રીઘાટે ઊભેલી બોરસલીમાં નાની નાની લાઈટની આખી જાળ પથરાઈ ગઈ. જુવાન દીકરીના અંતરનાં અરમાનો જાણે એ બોરસલીનાં પાંદડે પાંદડે પ્રકાશી રહ્યાં ! ઢોલીડા આવ્યા. શરણાઈ ગુંજી ઊઠી. ચારે બાજુ આનંદમંગલ વરતાઈ રહ્યું. શૈશવમાં જે આંગણામાં દીકરી ખેલતીકૂદતી, ત્યાં ચોરીની સજાવટ થઈ. લગ્નની આગલી રાતે વડીલ વર્ગ તો ઊંઘ્યો જ નહીં. યાદ કરી કરીને બધી તૈયારી થઈ. સવાર પડવું. લગ્નમંડપમાં ગાલીયા પથરાઈ ગયા. પાનબીડાં અને ગુલાબના થાળ શગોશગ ભરાઈ ગયા. વરકન્યા માટે ખાસ બનાવડાવેલા મોટા હારના કરંડિયા આવી ગયા. વેણી ને ગજરા પણ આવ્યા.

....અને જાન આવી પહોંચી. સાસુએ વરરાજાને પોંક્યા. વરકન્યા માલ્હરામાં બેઠાં. ચાર આંખો મળી અને ઢળી. શરણાઈના મંગળ સૂર ગુંજી ઊઠ્યા. સૂરે સૂરે અંતરની લાગણીઓ અવળાસવળા આમળા લઈ રહી. ઢોલ ઢમકી રહ્યા. વરપક્ષની જાનડીઓ ઈડરિયો ગઢ જીત્યાના ગૌરવ સાથે ગીતો ગાઈ રહી. ગોર મહારાજે “વરકન્યા સાવધાન”નો પોકાર કર્યો. હસ્તમેળાપ થયા અને સાહેલીઓ દબાતે અવાજે ગાઈ રહી : “પરણ્યાં એટલે પારકાં બે’ની...”

અને આખરે કન્યાને વળાવવાની વસમી ઘડી આવી પહોંચી. શરણાઈના સૂરના તડપન સાથે કન્યાના ઉરની ધડકન વધી રહી. પતિને અનુસરવું પ્રિય તો છે, પણ પિતૃગૃહની માયા કેમે છૂટતી નથી. ઘરની બારસાખે કંકુના થાપા મારતી વખતે તો અંતરની ધૂજારી જાણે આંગળીઓનાં ટેરવાંએ આવીને વસી. કંકુનો થાળ ધૂજવા લાગ્યો. ઘર ધૂજવા લાગ્યું. મંડપ ધૂજવા લાગ્યો. આંગણાની બોરસલી ધૂજવા લાગી... શરણાઈના સૂર ઝૂરતા પાવામાં પલટાઈ રહ્યા, ઢોલનો ઢમકારો ધ્રાસકામાં પલટાઈ રહ્યો... માબાપની માયા, સહિયરોનો સાથ... પિયરનાં ઝાડવાંનું પાનેપાન પોકારી રહ્યું : “મત જા... મત જા...”

પણ કોઈ કન્યા રોકી રોકાઈ છે ? ઝાલી ઝલાઈ છે ? અને આ કન્યા પણ વિદાય થઈ !

દીકરીને લઈને જતી મોટર ઊપડી ત્યાં સુધી હાંફળીફાંફળી સાથે ડગ ભરતી, સાસરિયાંને દીકરીની સોંપણ કરતી, દીકરીને માથે-મોઢે હાથ ફેરવી રહેલી ડૂમાભરી માતા માટે “આવજે બેટા !” એટલા શબ્દો બોલતાં બોલતાં તો ભ્રમંડ ડોલી જાય છે. કેમે કરી દીકરી છાતીએથી છૂટતી નથી. “મારી પંખણી...” “મારું ફૂલ...” એ

શબ્દો 'આવજો આવજો'ના શોરબકોરમાં ડૂબી ગયા. મોટરે વેગ પકડ્યો, માના હૈયાના રતનને લઈને મોટર ઓ દૂર ને દૂર... ચાલી જાય.. માને આન્યાસન આપવા સગાંરનેહીઓ વીંટળાઈ વળ્યાં. કોઈએ પાણી લાવીને આપ્યું. માને જરા શાતા વળી.

પણ દીકરીના બાપ ? અત્યાર સુધી કઠણ છાતી કરીને લગ્નનો અવસર જે ઉકેલી રહ્યા હતા - તે ક્યાં ગયા ? ઓશરીમાં જોયું. ઘરમાં જોયું. ક્યાંય નથી ! તો પછી ગયા ક્યાં ? દેવપૂજાની ઓરડીમાંથી એક ડૂસકું સંભળાયું. જઈને જોયું તો તેઓ ધૂસકે ધૂસકે રડી રહ્યા હતા. દીવામાં હવે ઘી ખૂટવા આવ્યું હતું તેથી શગ ધૂજી રહી હતી. એ ધૂજતી શગના અજવાળામાં રુદ્ધ કરતા બાપના ચહેરાની એકેએક રેખા પણ ધૂજી રહી હતી. પાસે મોટો દીકરો પાણીનો પ્યાલો લઈને ઊભો હતો, પણ આંસુ આડે એને કોણ જુએ ? દેવની મૂર્તિ સાથે વાતો કરતા હોય એવો બાપનો કરુણ સ્વર સંભળાયો : “ભગવાન ! અલ્લહ વાહરડી જેવી મારી દીકરી... કોઈ દહાડો બાપડીએ કશી લીલીસૂકી જોઈ નથી... પારકા ઘરમાં શી રીતે સમાશે ?” અને અત્યાર સુધી બાપે જાળવી રાખેલા ધીરજના આચ્છાદનના સો સો લીરા વાતાવરણમાં ઊડી રહ્યા. ઉપરથી સ્વસ્થ દેખાતા બાપનાં હીબકાં કેમેય શમતાં નહોતાં : “મારી લાડકડી...”

દીવાનું ઘી ખૂટ્યું અને શગ એક છેલ્લી ધૂજારી સાથે હોલવાઈ ગઈ.

બાલમુકુન્દ દવે

[‘લોકજીવન’ માસિક : 1976]

ઝાકળની પિછોડી

જૂઠી ઝાકળની પિછોડી

મનવાજી મારા ! શીદ રે જાણીને તમે ઓઢી ?

સોડ રે તાણીને મનવા ! સૂવા જ્યાં જાશો ત્યાં તો -

ચાસને સેજારે જાશે ઊડી.

મનવાજી મારા ! જૂઠી ઝાકળની પિછોડી !

બળતા બખોર કેરાં અરાંપરાં અંઝાંમાં

તરસ્યાં હાંફે રે દોડી દોડી;

મનના મરગલાને પાછા રે વાળો, વીરા !

સાચાં સરવરિયે ઘોને જોડી.

મનવાજી મારા ! જૂઠી ઝાકળની પિછોડી !ooo

બાલમુકુન્દ દવે

બાળગંધર્વ

વીસમી સદીની શરૂઆતમાં એક દિવસે રંગભૂમિનો મખમલનો પડદો ઊંચકાયો. નાટક જોવા જતા ગણ્યાગાંઠ્યા માણસો તે દિવસે પણ ત્યાં હતા. પણ હંમેશાં નાટક જોઈને ઘેર જાય ત્યારે તેઓ પાનના ડૂચા સાથે બેચાર રંગીલા શબ્દો જીભ પર રમાડતા જાય, તેને બદલે એ દિવસે નાટક જોઈને જે ગયા તે ગંભીર બનીને ગયા. તે દિવસે તખ્તા પર જે છોકરી જોઈ તે કેટલાકને પોતાની કન્યા જેવી લાગી, તો કોઈને એમાં પોતાની બહેન દેખાઈ. એ નાટક હતું ‘શારદા’.

નાનકડી કન્યાનાં લગ્ન કોઈ જરૂર મુરતિયા સાથે લેવાયાં છે. વરરાજા આમ ખાસ ઉમરલાયક તો ન કહેવાય - હમણાં જ પંચોતેર પૂરાં થયાં છે ! પણ પૈસો સારો છે. કન્યા કરગરે છે, મા કલ્યાંત કરે છે, જુવાનિયાઓ અકળાય છે. જોનારાનાં મન જીતી લીધાં હતાં ગભરુ બાળા ‘વલ્લરી’એ. એ બોલે તો જાણે મોતી ખરે. ગાય ત્યારે બધાં મંત્રમુગ્ધ બની જાય.

ટિળક મહારાજે આ નવા નાનકડા અભિનેતાની કીર્તિ સાંભળી. ગાન પણ સાંભળ્યું. છોકરો નાનો ને નમણો, અને કંઈ તો જાણે દેવનો દીધેલો ! લોકમાન્ય ડોલી ઊઠ્યા : “આ તો બાળગંધર્વ માનવીની દુનિયામાં અવતર્યા છે !” બસ, તે દિવસથી આ બાળ-અભિનેતા ‘બાળગંધર્વ’ તરીકે જાણીતા થયા.

હવે તો સારા સારા માણસો નાટક જોવા લાગ્યા. સાક્ષરોની કલમ નાટ્યલેખન તરફ વળી. એમની પ્રભાવી ભાષા ઝીલી લઈ, કથાવસ્તુને અંતરમાં ઉતારી, એ નાટકોની નાયિકા બની, ‘બાળગંધર્વ’ તખ્તા પર ચમકવા લાગ્યા. અને પછી તો, લેખકના મનમાં રમતું હોય પણ તે વ્યક્ત કરતા શબ્દો ન જડ્યા હોય એવા એના મનના ભાવ એના અભિનયમાંથી ખીલવા લાગ્યા.

‘સ્વયંવરા’ નાટકની શરૂઆત છે : રુક્મિણી દાદરાનાં પગથિયાં ઊતરે છે. લેખકે ત્રણ જ શબ્દ એનાં મોંમાં મૂક્યા છે : “દાદા, તે આલે ના ?” (ભાઈ, એ આવ્યા ને ?) ત્રણ જ શબ્દ, પણ એમાં સ્ત્રીસુલભ શાલીનતા છે, પ્રથમ પ્રીતિનો ગુલાબી આવિષ્કાર છે, પ્રિયતમને આવકાર છે, મનોભાવનું સૂચન છે. કૃષ્ણ પ્રવેશ કરે તે પહેલાં જ ખાતરી થાય છે કે આ જે ‘એ’ છે તે અને આ દેવી અવિભક્ત છે, એક છે. માત્ર ત્રણ સાદા શબ્દોમાંથી પ્રેક્ષક જે પામે છે તે કોઈ મહાકાવ્ય વાંચીને ભાગ્યે જ પામે !

હવે તો આબાલવૃદ્ધોથી પ્રેક્ષકગૃહો ઊભરાવા લાગ્યાં. રસિક પ્રેક્ષકો ગામેગામ એ નાટક કંપની સાથે ફરવા લાગ્યા. બહેનો પણ નાટકી જોવા લાગી. પોતાના ઘરમાં કેવી સૌંદર્યવતી, ચતુરા, બુદ્ધિમતી નારીઓ વસે છે તે જોવાની દષ્ટિ બાળગંધર્વે પુરુષોને આપી. બહેનો પણ ચાતુર્ય, વેશભૂષા ને કેશરચનાનું કૌશલ્ય, બોલવું-ચાલવું-હસવું, ઘણું બધું એમની પાસેથી શીખી.

‘એક ચ પ્યાલા’માં લખનાર કવિને પણ ડોલાવી જાય એવો અપ્રતિમ

અભિનય. બાળગંધર્વે બીજું કાંઈ ન કર્યું હોત તો પણ એ અભિનય ખાતર જગતે એને કીર્તિમાળા પહેરાવી હોત. પણ આવા અભિનયની સાથે બીજી પણ અમૂલ્ય ભેટ એમણે સંસારને ધરી દીધી : સંગીતની. એમના “મધુમધુર” સૂર કંઠેકંઠમાં જઈને વસ્યા. મહારાષ્ટ્ર આખાને સંગીતનું ભાન કરાવ્યું બાળગંધર્વે.

શાસ્ત્રીય સંગીતમાં પણ હલનચલનની નજાકત બિલકુલ બગાડ્યા વગર, મુખના ભાવને અર્થ-સ્વર-લય સાથે મેળમાં રાખી બાળગંધર્વે રાગ છોડે, ત્યારે જાણકારો આફરીન થઈ જાય. રાત પૂરી થવા આવતી, પણ સંગીત ને અભિનયની સમાધિમાં ભાન ક્યાંથી રહે ? સુભદ્રાના ભાઈ કૃષ્ણ રુક્મણીની વિદાય લેવા ઊઠી “પ્રિયે, રાત્રીયા સમય સરુનિ ચેત ઉશઃકાળ હા” – એ ભૂપ રાગ લલકારે ત્યારે જ કાંડા પરનાં ઘડિયાળો તરફ લોકોની નજર જાય. પરોઢના ચાર વાગ્યા હોય, પાંચ પણ થયા હોય !

મૃણાલિની દેસાઈ

અત્તરિયાને

અત્તરિયા ! અત્તરના સોદા ન કીજીએ.
અત્તરિયા ! અત્તર તો એમનેમ દીજીએ.
હાટડી પૂછીને કોક આવી ચડે તો એને
પૂમડું આલીને મન રીઝીએ;
દિલની દિલાવરીનો કરીએ વેપાર, ભલે
છોગાની ખોટ ખમી લીજીએ.
ઊભે બજાર લોક આવે હજાર, એની
ઝાઝી ના પડપૂછ કીજીએ;
આપણને વહોરવા આવે, એને તે એલા
ગંધને રે બંધ બાંધી લીજીએ.
આઘેથી પગલાંને પરખી લઈએ, ને એના
ઉરની આરતને પ્રીછીએ;
માછીડો ગલ જેમ નાખે છે જલ, એમ
નજરુંની ડૂબકી દીજીએ.
આછી આછી છાંટ જરી દઈએ છાંટી ને એવો
ફાયો સવાયો કરી દીજીએ;
રૂંવે-રૂંવે સૌરભની લેર્યું લહેરાય, એવાં
ઘટડામાં ઘેન ભરી દીજીએ.
બાલમુકુન્દ દવે

ગુજારે જે શિરે તારે

ગુજારે જે શિરે તારે જગતનો નાથ તે સહેજે,
ગણ્યું જે પ્યારું પ્યારાએ અતિ પ્યારું ગણી લેજે.૦૦૦
રહેજે શાંતિ સંતોષે સદાયે નિર્મળે ચિત્તે,
દિલે જે દુઃખ કે આનંદ, કોઈને નહીં કહેજે.૦૦૦
કટ્ટુ વાણી સુણે જો કોઈની, વાણી મીઠી કહેજે,
પરાઈ મૂર્ખતા કાજે મુખે ના ઝેર તું લેજે.
અરે પ્રારબ્ધ તો ઘેલું રહે છે દૂર માગે તો,
ન માગે દોડતું આવે, ન વિશ્વાસે કદી રહેજે.૦૦૦

બાળાશંકર કંથારિયા

કોઈ કવિતાની કડીઓ લોકોના રોજબરોજના વ્યવહારમાં ચલણી સિક્કાની જેમ વપરાતી થાય, એવું વારંવાર નથી બનતું. બાળાશંકર કંથારિયાની આ કૃતિની કંઈ નહીં તો કેટલીક કડીઓની બાબતમાં તો આમ બન્યું છે. એક જમાનામાં આપણા શિક્ષિત લોકો આ કાવ્યની કેટલીક કડીઓનો ઉપયોગ પોતાની વાતચીતમાં છૂટથી કરતા. આ કાવ્યમાંનો વિચાર, કાવ્યનું કથયિત્વ, કંઈ નવું નથી. વાતચીતમાં આપણે ઘણી વાર કહીએ છીએ કે : ‘ભગવાન જે કરે તે સારા માટે’ એનો જ અર્થવિસ્તાર છે આ કૃતિમાં. તેમ નથી અહીં ભાષાનો ભપકો કે નથી પદાવલિની અવનવી અલંકૃતતા. ભાષા-શૈલી અહીં સાદી છે. પણ ભાવની વ્યાપકતા અને ભાષાની સરળતા એ બેને કારણે જ કદાચ આ કાવ્યની કેટલીક કડીઓ લોકજીભે ચડી હશે. આપણે માથે જે કંઈ આફતો આવે છે તે ઈશ્વરની ઈચ્છાનું પરિણામ હોય છે. અને ઈશ્વર જો આપણને પ્યારો હોય તો એની ઈચ્છા આપણને અતિ પ્યારી હોવી ઘટે. માટે એ આફતોને આપણે અતિ પ્યારી ગણી એનો સ્વીકાર કરવો જોઈએ – આ સીધીસાદી વાત કૃતિના કેન્દ્રમાં રહી છે.

બાળાશંકરનો જન્મ 1858માં, અવસાન 1898માં. એટલે કે આયુષ્ય માત્ર ચાલીસ વર્ષનું. હયાતી દરમ્યાન એકે કાવ્યસંગ્રહ પ્રગટ થયો નહોતો. અવસાન પછી નવ વર્ષે એક સંચય પ્રગટ થયો ખરો, પણ કવિ તરીકે બાળાશંકર પ્રકાશમાં આવ્યા તે તો 1942માં ઉમાશંકર જોશીએ તેમનાં કાવ્યો સંપાદિત કરીને પ્રગટ કર્યાં તે પછી. અને છતાં ઓગણીસમી સદીના અંત સુધીમાં બાળાશંકરની આ એક કૃતિ તો લોકજીભે ચડેલી હતી જ. ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠીની ‘સરસ્વતીચંદ્ર’માંની ગઝલ ‘સુખી હું તેથી કોને શું’ (1887) અને મણિલાલ નભુભાઈની ગઝલ ‘કંઈ લાખો નિરાશામાં અમર આશા છુપાઈ છે’ (1898) જેટલી જ લોકપ્રિયતા 1893માં રચાયેલી

બાળાશંકરની આ કૃતિને પણ મળી હતી. અને ચોથી આવી કૃતિ તે 1903 પછી રચાયેલી કલાપીની ‘જ્યાં જ્યાં નજર મારી ઠરે.’

લાગે છે કે ‘ગુજારે જે શિરે તારે’ ગાનાર બાળાશંકરની પ્રાર્થના જગતના નાથે ધ્યાનપૂર્વક સાંભળી હશે, કારણ તેણે બાળાશંકર પર ગુજારવામાં મણા રાખી નહોતી. નડિયાદના ગર્ભશ્રીમંત નાગર ઉલ્લાસરામને ઘરે જન્મેલા એ એકના એક દીકરા પર મૃત્યુ પછી તેમની અંતિમવિધિ માટે તેમની ઘરવખરી વેચવી પડી તેવી દશા થઈ હતી. અને મૃત્યુ પણ ચાલીસ વર્ષની વયે મરકીના રોગથી. કિશોરવયથી કુછંદ અને વ્યસનોને રવાડે ચડેલા. સરકારી નોકરી છોડી, વેપારમાં પડ્યા અને જબરી ખોટ ખાધી. ખળખળ વહેતી નદીને કિનારે લીલીછમ વાટિકામાં કવિલોક સ્થાપવાની આદર્શવેલછાથી તેમણે બીડનાં કારખાનાં કાઢ્યાં, પણ તેમાંય નિષ્ફળ ગયા. જુદેજુદે વખતે ‘ભારતીભૂષણ’, ‘સાહિત્યસિંધુ’, ‘ઇતિહાસમાળા’, ‘કૃષ્ણમહોદય’ જેવાં સામયિકો કાઢ્યાં કે તેની સાથે સંકળાયા, પણ પોતાની હયાતીમાં પોતાનો કાવ્યસંગ્રહ પ્રગટ થતો જોઈ શક્યા નહીં. ચાલીસ વર્ષમાં એટલું વેઠ્યું કે ‘કલાન્ત કવિ’ ઉપનામ સાર્થક થાય.

દીપક મહેતા

અમાસની મધરાત

રમણે ચડેલ આજ ભાળી
મધરાત મેં તો રમણે ચડેલ આજ ભાળી;
ભીલડી જુવાનજોધ કાળી,
મધરાત જાણે ભીલડી જુવાનજોધ કાળી !
દશે દિશા તે જાણે ઘાઘરાનો ઘેર એનો,
ઠેકી ઠેકી લે તાળી;
આકાશી અતલસને તસતસતે કાપડે
સંતાડી રૂપની થાળી !
મધરાત આજ રમણે ચડેલ મેં તો ભાળી.
સુખિયાં સંજોગિયાં તો હૂંફાળી નીંદમાં
શાનાં જુએ તને કાળી ?
બળતી આંખલડીએ બેસી વિખૂટાં બે
ચકવા ને ચકવીએ ભાળી !
મધરાત આજ રમણે ચડેલ મેંય ભાળી !

બાલમુકુન્દ દવે

“સમઠાંલ લેના આપકા કામ હૈ !”

આપણાં દેવમંદિરોનાં ચોઘડિયાં અને બહુ આગળ વધીને લગન વખતે મંગળ વાદ્યો પૂરતી જ મર્યાદિત રહી ગયેલી શરણાઈને ઉચ્ચ સંગીતવાદ્યોની કક્ષાએ મૂકવાનો અને સૌથી વધુ લોકપ્રિય બનાવવાનો યશ સમગ્રપણે બિસ્મિલ્લાખાનની પાર્ટીને ફાળે જાય છે. શરણાઈ પણ વાતાવરણને જીવંત કરી શકે છે તેનો ખ્યાલ એમણે આપણને આપ્યો છે.

ગયા ઉનાળાની એ વાત છે. અમદાવાદની ગરમીમાં સાધારણતઃ રાતો ઠંડી અને મજાની હોય છે. પણ એ દિવસે તો રાતે પણ ઉકળાટ હતો, અને અમે ઘેરથી નીકળ્યા ત્યારે એમ થતું હતું કે ગરમીને લીધે બહુ મજા નહિ આવે. પણ હોલ ચિત્કાર હતો. સાડાઆઠના સુમારે શરૂઆત થઈ. બેઠક ઉપર બિસ્મિલ્લાખાન, તેમના બંધુ, તબલચી અને એક બીજા સાથી હતા. ખાંસાહેબે શરણાઈ ઉપરનું રેશમી કવર છોડ્યું. પાછળના સાથીએ શરણાઈ ઉપર ‘સા’ કાઢ્યો. એક રેશમી જેવા કાપડથી વીંટળાયેલ પત્તાઓનું લૂમખું કાઢીને એમણે તેમાંથી એક પસંદ કરીને શરણાઈ ઉપર બેસાડી. તાડપત્તીની બનેલી એ નાજુક પત્તી એમણે હોટથી સહેજ ભીની કરીને હોઠ વચ્ચે બરાબર ગોઠવી. બેય ભાઈઓએ પોતપોતાની શરણાઈઓના સૂર કાઢ્યા અને, ગાડૂડી પોતાનું વાદ્ય જેમ વર્તુળાકારમાં ફેરવીને નાગને ડોલાવે છે તેવી જ રીતે, આખી શરણાઈની નળી ગોળ ફેરવીને બે જણે ‘સા’ મેળવ્યો, અને ત્રણે શરણાઈઓમાં એક સાથે ‘સા’ મળતાં જ ત્રણે સ્વરો સમગ્રપણે કાન ઉપર કબજો લગાવીને બેસી ગયા ! પાણીનો નળ ખોલતી વખતે પહેલાં બારીક ધારા વહેતી હોય અને પછી એ જ ધારા મોટી થઈને વહેવા લાગે, તેવી જ રીતે સ્વર મોટો થયો અને પછી સ્વરો ઘૂમરી લેતા ગયા, અને શરણાઈઓ પણ ગાડૂડીના વાદ્યની જેમ આસ્તે આસ્તે હવામાં વર્તુળો લેતી ગઈ. પુરિયા રાગની મૂર્તિ જાણે સાદશ થઈને નજર સામે ઊભી રહી ગઈ !

ગંભીરપણે વહેતા જતા સ્વરો ધીરે ધીરે ઘૂમરીઓ લેતા હતા અને, કોઈ મોટું માણસ નાના બાળકને રમાડતું હોય અને ઘડીકમાં એને ચુંબનથી નવરાવી નાખે ને ઘડીકમાં અદ્ધર ઉછાળે તેવી રીતે, ઘડીકમાં રમતિયાળ સ્વરોની જાણે કે હારની હાર વાતાવરણને ભરી દે, અને ઘડીકમાં એ જ સ્વરો શાંત થઈને મધ્યમમાંથી ઉચ્ચ સપ્તકમાં ચાલ્યા જાય, અને હજુ તો તમે એ સ્વરની લહરીઓમાં ડોલતા હો ત્યાં તો એકદમ ધીરા અવાજે – જાણે કે કોઈ સમાજવાદી કાર્યકર્તા ભૂગર્ભમાં ચાલ્યો જતો હોય તેવી રીતે – નીચા ઊતરી જાય અને શ્રોતાઓનાં મોંમાંથી ‘વાહ વાહ’ પોકારાઈ જાય. એક ‘વાહ વાહ’ હજુ તો પૂરી પણ ન થઈ હોય, ત્યાં તો વળી બીજો જ સ્વરપુંજ એની જગ્યા લઈ લે અને શ્રોતાઓ ‘વાહ વાહ’ ભૂલી જઈને નાગની જેમ ડોલવા લાગી જાય !

અને જાણે કે વાયોલિન વાગી ! સ્વરોના પલટા આવી રીતે શરણાઈ જેવા વાદ્યમાં લઈ શકાય છે, એ પહેલી જ વાર જોયું. વાયોલિન જેવી રીતે સ્વરોના સમૂહને ઘડીકમાં ઉપર અને ઘડીકમાં નીચે લઈ જઈને હીંચકા ખવરાવી શકે છે, તેવી જ રીતે બિસ્મિલ્લાખાન શરણાઈ ઉપર પણ સ્વરોને રમાડી શકે છે. એ જ શરણાઈ તમને ઘડીકમાં હારમોનિયમનો અને ઘડીકમાં સિતારનો ખ્યાલ પણ આપી શકે છે ! આંખ બંધ કરીને સાંભળો, અને ભૂલી જશો કે તમે શું સાંભળી રહ્યા છો !

અર્ધો કલાક વીત્યો એ તો પાછળના મોટા ઘડિયાળને લીધે જ ખબર પડી. થોડી વાર થઈ ત્યાં લાગ્યું કે આ રાગ હવે પૂરો થયો. લોકોએ તાળીઓ પાડી. અને ત્યાં તો સ્વરો ઊંચા ચડ્યા ને વળી એક નવી જ તર્જ વાતાવરણમાં વહેવા લાગી ગઈ, અને શ્રોતાઓને કોઈ પ્રિયતમા પંપાળતી પંપાળતી અચાનક તમાચો મારી દે - મજાકમાં અને પ્યારથી - તેવી લાગણી થઈ ! બંધ પડતાં પડતી તાળીઓનું સ્વરૂપ બદલાઈને આનંદથી વધાવી લેતી તાળીઓ પડી ! અને વળી એવી જ રીતે બીજો અર્ધો કલાક ક્યાં જતો રહ્યો તેની ખબરેય ના પડી.

સાથે તબલચી પણ રંગ જમાવતા જતા હતા. તબલાને સ્થાને નાની નાની ઢોલકી જેવા ઘાટની નરઘીઓ હતી, અને ઝીણું ઝીણું, છતાં ઝણઝણાટીભર્યું, ખાંસાહેબ અબ્દુલ કરીમખાંની ઠુમરી જેવું, એ બોલતી હતી. અને સાથે બિસ્મિલ્લાખાનના બંધુના સાથનું તો પૂછશો જ નહિ ! કેટલીક વખત તો બેમાંથી કોણ વધુ સારું વગાડે છે તે યે નક્કી કરવું મુશ્કેલ પડે ! બાલગંધર્વની સાથે કાદરબક્ષની સારંગી જો તમે સાંભળી હોય, તો તમને એની સહેજ કલ્પના આવશે. અને અહીં તો બે ય શરણાઈઓ જ હતી. બિસ્મિલ્લાખાનની શરણાઈ સહેજ ઊંચા સ્વરવાળી અને એમના બંધુની શરણાઈ ખરજ ઉપર મેળવેલી હતી. ક્યારેક તો જાણે બે ભાઈઓ સંતાકૂકડી રમતા હોય એવી રીતે સહગતિએ ચાલ્યા જાય ! અને ત્યારે શ્રોતાગણ મસ્ત થઈને બેઉની એ રમત જોવામાં સાંભળવાનું યે ભૂલી જાય. બિસ્મિલ્લાખાન જરા ઊંચા સ્વરે એક સ્વરોનું લૂમખું જાણે કે હવામાં તરતું મૂકી દે, અને એમના ભાઈ એ જ લૂમખાને હવામાં રમાડે ! એવી આબાદ નકલ ઉતારે કે ક્યારેક તો અસલ કયું અને નકલ કયું એ સમજવું યે મુશ્કેલ થઈ જાય ! અને એવી રીતે વાતાવરણ ચગે ત્યારે શ્રોતાઓના બે હાથ તાળીઓ માટે ઓછા પડતા હોય એવું આપણને લાગે !

બિસ્મિલ્લાખાની વાદનકળામાં બીજું પણ એક મહત્ત્વનું અંગ છે. સ્વરો સાથે એ એટલી બધી રમત કરે છે, છતાં યે એમની આંગળીઓની ખાસ કશી જ હિલચાલ જોનારને દેખાતી નથી. આંગળીનાં ટેરવાં જરા યે હલાવ્યા વગર આટલા બધા સ્વરો એ શી રીતે કાઢી શકતા હશે એની જ મને તો નવાઈ લાગ્યા કરે છે. જાણે કે મોંમાં શરણાઈ પકડી રાખવાની છે, અને એટલા પૂરતો જ હાથનો ઉપયોગ એમણે ન કર્યો હોય એવું લાગ્યા કરે ! ભીંગરી તાન હોય, ફરતી તાન હોય, બોલ તાન હોય કે પછી ગમકાની તાન હોય, પણ એમની આંગળીનાં ટેરવાં વચ્ચે કશી જ ખાસ હિલચાલ નહિ

દેખાવાની. છેક ઊંચા સપ્તક પર સ્વર જાય ત્યારે સહેજ માથું ઊંચું કરવાની એમને ટેવ છે. એ સિવાય નીચું જોઈને એ વગાડ્યા કરે છે. શ્રોતાઓ પર એમના વાદનની જે છાપ પડે છે, એમાં એમના સાથીદારોનો હિસ્સો બહુ મોટો છે. જે જે સ્વરો ઉપર ન્યાસ ચાલુ હોય તે તે સ્વરોને આસ્તેથી ઉપાડી લેવાનું કામ તેઓ બરાબર બજાવે છે. એમાં જો જરીકે કસૂર દેખાય તો આસ્તેથી એ એમના સાથીદાર તરફ જુએ છે.

બિસ્મિલ્લાખાન જાણે કોઈ મહારાજા હોય એવો છટાદાર એમનો દેખાવ છે. ભરાવદાર શરીર, ચુસ્ત પાયજામો, એના ઉપર ચળકતી શેરવાની અને ઉપર ફુમકાદાર સાફી ! ગળામાં મોતીની સેર પણ ખરી. આંખોમાં સુરમો અને ઊંચાં બનારસી અત્તરની સુવાસ પણ ખરી ! એ ઉપરાંત સાધારણ સ્મિત અને ધીર ગંભીર ચાલ.

પુરિયા પછી કજરી ઠુમરી લીધી. શરણાઈ પર ઠુમરી ગંભીર રાગો જેવી નહિ દીપે એવો સહેજ ખ્યાલ મને હતો. કારણ, શરણાઈ એ દેવમંદિરોનું વાદ્ય છે, અને ત્યાંની શાંત ગંભીરતા જેમાં સૌથી વધુ ખીલી શકે એવી જ એની રચના છે. પણ ઠુમરીયે એમણે શરણાઈ પર ચમકાવી - અને સફળતાપૂર્વક ! પુરિયાના ગંભીર સ્વરોની વિજયત પછી ઠુમરી જાણે દરબારમાં પ્રાર્થના પછી નૃત્ય શરૂ થાય એવી જામી. થોડી વાર શ્રોતાઓને રસમાં તરબોળ કરીને એમણે વિશ્રાંતિ માગી.

વિશ્રાંતિ પછી શરૂ થયો મારુ બિહાગ : ‘રસિયા આવોના !’ ગ-રે-સા મ-ગ-રે-સા અને પ-મ-ગ-રે-સા, એ ત્રણ સ્વરસમુદાય ઉપર જ એમણે ક્યાંય સુધી રમત કર્યા કરી. ખાસ્સો અર્ધો કલાક વીત્યો ત્યારે પણ એમણે મધ્યમ સપ્તકના ‘પ’થી ઊંચો સ્વર નહોતો કાઢ્યો. બે-ચાર સ્વરો ઉપર જ આટલો વખત મસ્તી કરીને એમણે શ્રોતાઓ ઉપરની પકડ જરાયે ઢીલી નહોતી પડવા દીધી. રહી રહીને પંચમ્ ઉપર આવીને સમ આપે. સમુદમાં કોઈ મરજીવો શ્વાસ રૂંધીને તળિયે ડૂબકી મારીને સહેજ વારમાં મૂઠી ભરીને મોતી લઈને ઉપર આવી જાય, તેવી જ રીતે એમણે ઘડીક નીચે ઊતરીને પાછા ઉપર આવી જવાની રમત આદરી હતી. અને દરેક વખતે ઊંચા પ્રકારનાં મોતી તો સાથે હોય જ. પ્રત્યેક વખતે નવા જ પ્રકારનાં ઊંચાં ઊંચાં મોતી ! એક જુઓ અને બીજું ભૂલો ! સ્વરો ઘૂમરીઓ લઈ લઈને આવતા-જતા હોય, અને વચ્ચે ‘રસિયા આવો ના !’ મૂકીને એ શ્રોતાઓને પાછા એમની જગ્યાએ મૂકી દે. ખાસ્સો દોઢ કલાક એમણે મારુ બિહાગ ઉપર કાઢ્યો અને શ્રોતાઓને લાગ્યું કે એમનો ફેરો સફળ હતો. તાળીઓ કેમે કરી અટકે નહિ.

કોઈએ કહ્યું : “ખાંસાહેબ, આપે તો કમાલ કરી દીધી !”

શાંતિથી સ્મિત કરીને એમણે કહ્યું : “યહ પત્તી કભી ઠીક નહીં બજતી, ચીપક જાતી હૈ. જી ચાહતા હૈ કુછ, ઓર નિકલતા હૈ કુછ. સમ્હાંલ લેના આપકા કામ હૈ !”

બિસ્મિલ્લાખાનનું વાદન-કૌશલ્ય અપ્રતિમ છે. પણ ‘અપ્રતિમ’ શબ્દ એ પૂરતો નથી. ગમે તેટલા પ્રયત્ન પછી એ કૌશલ્ય હાથ ન આવી શકે એવું છે. એને માત્ર

કુદરતી બક્ષિસ સિવાય બીજું કશું જ કહી શકાય એમ નથી. પણ આની પાછળ બિસ્મિલ્લાખાનની સાધનાયે ઓછી નથી. એમણે જ કહ્યું હતું : “મને પહેલો બહાર વગાડવા મોકલ્યો તે પહેલાં મારા મામાએ મને અઢાર વર્ષ સુધી રિયાઝ કરાવ્યા કરી હતી !” આપણામાં તપને માટે બાર વર્ષ ગણવામાં આવે છે. અરે, આ તો થયું દોઢ તપ. આજના કલાકારો અઢાર વર્ષ પછી તો બુઢ્ઢા બની જાય છે !

ઇસ્લામધર્મી હોવા છતાં, આજે પણ બનારસમાં હોય ત્યારે કાશીવિશ્વનાથના મંદિરમાં એ અચૂક વગાડે છે. અને એને વિશે કોઈ કાંઈ કહે તો એ માત્ર એટલું જ કહે છે : “સબ બાબાજી કી કૃપા હૈ !”

સુમતિ ૨૦ દલાલ

લીમડી

મારે આંગણિયે લીલુડી લીમડી;

લયે લિંબોળીની લૂમ :

લીમડી લૂમેઝૂમે રે.

વાયા વૈશાખના વાયરા,

એણે ધાવ્યાં ધરતીનાં દૂધ :

લીમડી લૂમેઝૂમે રે.

લીલીપીળી ઓઢી ઓઢણી,

માંય ચાંદાસૂરજનાં ફૂલ :

લીમડી લૂમેઝૂમે રે.

બલે ઊગે તું મારે આંગણે,

તારાં શાં શાં મૂલવું મૂલ ?

લીમડી લૂમેઝૂમે રે.

કાળે ઉનાળે તું કોળતી,

તારી ટાઢકભીની છાંય :

લીમડી લૂમેઝૂમે રે.

બળ્યાંજળ્યાંનું તું બેસણું,

થાક્યાંની ઠારે કાય :

લીમડી લૂમેઝૂમે રે.

બાલમુકુન્દ દવે

સ્વરો વીસરાય તે પહેલાં...

ઓસ્ટ્રિયાના વિયેના શહેરની શેરીમાંથી બે સજ્જનો પસાર થઈ રહ્યા હતા. સાંજનો સમય હતો. શેરીના ખૂણા પરના ઘરમાંથી આવતા સંગીતના સ્વરો સાંભળી એક સજ્જનના પગ થંભી ગયા. સ્વરોમાં દર્દ ઘૂંટાઈને આવતું હતું અને સાંભળનારના હૃદયમાં કોઈ અદમ્ય ભાવો જગાવતું હતું. એ બોલ્યા, “ચાલ આપણે એ ઘરમાં જઈએ.”

બંને એ ઘર તરફ વળ્યા. બારણું ખુલ્લું જ હતું. ઘરમાં પ્રવેશ કર્યો. જે જોયું તેનાથી બંને સ્તબ્ધ બની ગયા. એક કિશોર કોથળા પર બેસી મોચીકામ કરી રહ્યો હતો. મોચીકામનાં ઓજારો, ચામડાના ટુકડા અને બૂટ-સેન્ડલ બાજુમાં પડ્યાં હતાં. દુર્ગંધ પણ આવતી હતી. કિશોરનાં કપડાં ગંદાં હતાં. એણે ઊંચે જોયું. બે ખાનદાન નબીરાઓને પોતાના ઘરમાં આવેલા જોઈ ભાવવિહીન ચહેરાથી માત્ર ‘પધારો સાહેબો’ કહી સ્વાગત કર્યું. એક મેલી ચાદર પાથરી છોકરાએ કહ્યું, “બેસો શ્રીમાન, આ મારી બહેન છે, તે અંધ છે. તેનો એકમાત્ર સહારો આ વાયોલિન છે અને મારો એકમાત્ર સહારો મારી બહેન છે.”

આ બાળા અંધ છે એવું જાણીને બંને સજ્જનોને બહુ દુઃખ થયું. એકે કહ્યું, “અમે પણ સંગીતમાં રસ ધરાવીએ છીએ. વાયોલિનના સ્વરો સાંભળ્યા અને અમે અમારી જાતને રોકી ન શક્યા. માફ કરજો, અમારા આગમનથી કાંઈ વિક્ષેપ થયો હોય તો !” અંધ બાળાએ કહ્યું, “આપની લાગણી માટે આભાર, મહેરબાન.” એક જ ઓરડો હતો. એ પણ ઠંડો હતો. ભોંય પર કાર્પેટ નહોતી. નહોતી ક્યાંય ફાયર પ્લેસ. ઠંડી સામે ટકી રહેવા ભાઈબહેનના દેહ પર પૂરાં વસ્ત્રો પણ નહોતાં. આખા ઓરડામાં ગરીબાઈ આંટો લઈ ગઈ હતી. આવનાર સજ્જનોમાંથી એક સંગીતમાં ઘૂંટાતા દર્દનું કારણ તરત જ સમજી ગયા. થોડી વાતચીત થયા પછી અંધ બાળાએ પોતાનું સંગીત રજૂ કર્યું. સજ્જને કહ્યું, “વાહ, અદ્ભુત.” અને તરત જ અંધ બાળાએ વાયોલિન એ અવાજ તરફ ધરીને કહ્યું, “હવે આપ શ્રીમાન વગાડો.” એ સજ્જને વાયોલિન હાથમાં લીધું અને વેદનાના સ્વરો વાતાવરણમાં પ્રસરવા લાગ્યા. ઘેરા વિષાદની છાયામાં ચારેયનાં હૈયાં વિહ્વળ બની ઊઠ્યાં. દર્દના સૂરો શમ્યા એટલે અંધ બાળાએ કહ્યું, “આપ બિથોવન છો. કહો હા.” અને વાયોલિનવાદકે કહ્યું, “હા, હું બિથોવન છું.” લુડવિગ બિથોવન દુનિયાનો મહાન સંગીતકાર હતો. વર્દી, બાક, હેન્ડેલ, મોઝાર્ટ, શુબર્ટ, વાગ્નર, હાઇડન અને બિથોવન એમના જમાનાના યુરોપના મહાન સંગીતકારો હતા.

લુડવિગ બિથોવનનો જન્મ જર્મનીના બોન શહેરમાં 1770માં થયો હતો. એની ઊંચાઈ પૂરતી નહોતી પણ બાંધો કસાયેલો હતો. કાંઈક શોધવા મથતી હોય તેવી તેજસ્વી આંખો, મોઢું કપાળ, ખૂબ કાળા રંગના ઘાટા વાળ, ચહેરા પર જોવા મળતા

વિદ્રોહના ભાવ. એ કદીય ખડખડાટ હસ્યો નહિ હોય, છતાં એનું સ્મિત મોહક હતું. એ અજોડ કલાકારનું સંગીત સાંભળનાર શ્રોતાઓ સ્વયંને ભૂલી જતા. બિથોવન તો સ્થળ, સમય અને સ્વયં બધું ભૂલી તેની સંગીતસાધનામાં એવો લીન બની જતો કે રંગમંચ પર માત્ર તેનું સંગીત રહેતું. સંગીતકારનું જાણે કે અસ્તિત્વ જ નહોતું રહેતું.

સંગીતની આ અદ્ભુત સિદ્ધિ બિથોવને અથાગ પરિશ્રમને અંતે મેળવી હતી. બાળપણથી જ એ કારમા સંઘર્ષો સામે ઝઝૂમ્યો હતો. શાળામાં ભણવાની અને શેરીમાં રમવાની વચે તો તે ઓપેરામાં વાયોલિન વગાડવા જતો. આ બાળકલાકારની કમાણીમાંથી તેની માતા ઘરનો વ્યવહાર ચલાવતી અને તેનો શરાબી પિતા બાકીની રકમ ઝૂંટવી જતો. ઓપેરામાં વાયોલિન વગાડી મોડી રાતે બિથોવન ઘેર આવતો ત્યારે માતા એની રાહ જોતી બેસી રહેતી.

બિથોવન વાયોલિન વગાડતો અને પિયાનો પણ શીખતો. એમાં એક દિવસ તેની માતાએ છેલ્લી વાર બિથોવનના માથે હાથ ફેરવ્યો. માતાના વિયોગમાં બિથોવન રોતો જ રહ્યો, રોતો જ રહ્યો. આખરે એણે વાયોલિનનું શરણ શોધ્યું. એની વેદના સંગીતમાં વ્યક્ત થવા લાગી. પિયાનોવાદક તરીકે તેની ખ્યાતિ પ્રસરતી ગઈ. એક વાર મહાન સંગીતકાર હાઈડનનો બિથોવનને મેળાપ થયો. એક શિષ્ય તરીકે હાઈડન પાસેથી લઈ શકાય એટલી તાલીમ બિથોવને લીધી. પછી પોતાની સ્વતંત્ર કેડી કંડારી. હવે વિયેનાના શાહી ઘરાનામાં, શ્રીમંત પરિવારોમાં, બિથોવનનું માનભર્યું સ્થાન નિશ્ચિત થઈ ચૂક્યું.

તે સાંજે બિથોવન તેના મિત્ર સાથે વિયેનામાં માત્ર લટાર મારવા નીકળેલા. એક ગરીબ ઘરમાંથી સંગીતના સ્વરો સાંભળી બંનેએ પ્રવેશ કર્યો અને અંધ બાળાના આગ્રહથી બિથોવને વાયોલિન વગાડ્યું. અંધ બાળા તરત જ ઓળખી ગઈ. બિથોવને પણ જણાવ્યું, “હું જ બિથોવન છું.” આ વાક્ય સાંભળતાં મોચીકામ કરતો ભાઈ ચમકી ગયો. તેણે કહ્યું, ‘બિથોવન ! આપ બિથોવન છો ? મારી બહેન આઠ દિવસથી મને કહે છે બિથોવનના શોની ટિકિટ લઈ આવ, અને હું તેને સમજાવું છું કે આપણી જિંદગીભરની કમાણીમાંથી પણ બિથોવનના શોની ટિકિટ ખરીદી શકાય તેમ નથી.’ બિથોવને કહ્યું, “હવે શોની ટિકિટ ખરીદવાની જરૂર નથી. તમે કહેશો ત્યારે હું જ અહીં આવી વાયોલિન વગાડી જઈશ.” બિથોવનની આ કરુણા અંધ બાળાને સ્પર્શી ગઈ. એ ધ્રુસકે ધ્રુસકે રોવા લાગી. તેણે કહ્યું, “હવે છેલ્લી વાર વગાડો. પછી આપને તકલીફ નહિ આપું.” એ વખતે સંધ્યાનું અંધારું ઊતરી ચૂક્યું હતું. ઓરડામાં ઝાંખો પ્રકાશ હતો. ઘરમાં દીવો કરવા માટે તેલ પણ નહોતું.

અંધ બાળાની વિનંતી સાંભળી બિથોવનને કાંઈક સૂઝી આવ્યું. એ ઊભો થયો અને ઓરડાની એક બારી તેણે ખોલી નાખી. એ બારીમાંથી ચંદ્રના પ્રકાશે ઓરડામાં પ્રવેશ કર્યો અને એ પ્રકાશમાં બિથોવને વાયોલિન હાથમાં લીધું. જે સ્વરો સર્જાયા તે અદ્ભુત હતા. બિથોવનની જીવનભરની સાધના જાણે એક નવા જ સર્જન

રૂપે વ્યક્ત થઈ રહી હતી. મિલન માટે કોઈ વિરહીના પ્રાણ તરફડતા હોય એવી વેદનાનો ચારેયે અનુભવ કર્યો. બિથોવને અચાનક વાયોલિન વગાડવું બંધ કર્યું. તેણે ભાઈ-બહેનની વિદાય લીધી અને મિત્રને કહ્યું : “ઝટ ચાલ. જે રજૂઆત મારાથી અહીં થઈ છે એ સ્વરોનું કંપોઝિશન હું ઝડપથી નોંધી લેવા માગું છું. સ્વરો સ્મૃતિમાંથી વીસરાય તે પહેલાં હું એ લખી લેવા ઇચ્છું છું...”

શાહબુદ્દીન રાઈડ

['લાખ રૂપિયાની વાત' પુસ્તક : 1997]

શ્રાવણ નીતર્યો

- આ શ્રાવણ નીતર્યો સરવડે કોઈ ઝીલોજી
પેલાં રેલી ચાલ્યાં રૂપ હો કોઈ ઝીલોજી.
- આ કપૂર-કાયા સરી જશે કોઈ ઝીલોજી
પેલા ઊડી ચાલ્યા ધૂપ હો કોઈ ઝીલોજી.
- આ જલધારામાં ઝૂલતી કોઈ ઝીલોજી
પેલી તૂટે મોતનમાળ હો કોઈ ઝીલોજી.
- આ લટ લહેરાતી લળી લળી કોઈ ઝીલોજી
પેલું કોણ હસે મરમાળ ? હો કોઈ ઝીલોજી.
- આ નથી ટપકતાં નેવલાં કોઈ ઝીલોજી
આ વરસે અમરત મેહ હો કોઈ ઝીલોજી.
- આ સમણાં કેરા કરા પડે કોઈ ઝીલોજી
આ નરદમ વરસે નેહ હો કોઈ ઝીલોજી.
- આ ચળકે વાદળતલાવડી કોઈ ઝીલોજી
એની તડકે બાંધી પાળ હો કોઈ ઝીલોજી
- આ દિન વહી ચાલ્યો સુહામણો કોઈ ઝીલોજી
આ રાત ચલી રઢિયાળ હો કોઈ ઝીલોજી.
- આ દૂધ ધોયા ડુંગરા કોઈ ઝીલોજી
પેલી ઝરણાંની વણજાર હો કોઈ ઝીલોજી.
- આ જતિસતીનાં તપ રેલે કોઈ ઝીલોજી
પેલા શિવલોચન-અંબાર હો કોઈ ઝીલોજી.

બાલમુકુન્દ દવે

['સહવાસ' પુસ્તક]

જંગલની મંજરી

મુંબઈ નગરીમાં કોઈ આંબો મ્હોરે તો
એની મંજરીને રામ રામ કે'જો !
એનાં મીઠાં ઓવારણાં લેજો.

ઊંચા સિમેન્ટના ડુંગરની ધારે ને
કાળી ડામરની તળેટીએ,
જંગલની મંજરી આ આવી ચડી છે અહીં
પાણા તે ફોડવાને પેટિયે;
ઊઘડતી આંખ એની બિડાતી જાય તો
અમરતનાં છાંટણાં દેજો !

ભમરાનો ઘેરો ગુંજાર નથી ઘેરતો ને
કોયલની કૂક નથી ઘેલી,
ભૂંગળાંના ઘોંઘોંમાં હરખાતો જાય અહીં
ભોંયતેલ વેચતો તેલી;
ઝેરી ધુમાડામાં મંજરીના મુખ પરે
ઝરણું બનીને કોઈ વ્હેજો !

ક્યા રે જનમનાં પાપ આજ પાંગર્યાં ને
પથ્થર બનવાની આવી વેળા,
આના કરતાં તો ભલી જંગલની ઝાળ,
ભલે અંગ અંગ ઊઠતા ઝળેળા;
મુંબઈ નગરીમાં આજ છડેચોક ઊડે છે,
રાન રાન છોરીનો રેજો.
મકરન્દ દવે

કવિતા લખવામાં જેટલું ગૌરવ છે,
એટલું જ ગૌરવ ખેતર ખેડવામાં પણ રહેલું છે.

બુકર ટી. વોર્શીગટન

પોતે જે બધાં મહાન સત્યો ઉચ્ચારે છે,
તે કવિઓ પોતે પણ સમજતા હોતા નથી.

પ્લેટો

આવો !

અમે રે સૂકું રૂનું પૂમડું,
તમે અત્તર રંગીલા રસદાર;
તરબોળી ઘોને તારેતારને,
વીંધો અમને વ્હાલા, આરંપાર :
આવો, રે આવો હો જીવણ, આમના.૦૦૦

અમે રે ઊઘઈ-ખાધું ઇંધણું,
તમે ધગધગ ધૂણીના અંગાર;
પડેપડ પ્રજાળો વ્હાલા, વેગથી,
આપો અમને અગનના શણગાર :
આવો, રે આવો હો જીવણ, આમના.
મકરન્દ દવે

હાલરડું

સંગીત-મહોત્સવમાં મશહૂર બજવૈયા ને વિખ્યાત સ્વર-કિન્નરીના કાર્યક્રમો હતા. ભવ્ય રંગભવન શ્રોતાજનોથી છલોછલ હતું. બજવૈયો વાજિંત્રના સૂર છેડવાની હજી તો શરૂઆત કરે છે, ત્યાં જ આગલી હરોળનું એક બાળક રડવા લાગ્યું. તરત જ સૂર-સમ્રાટે વાદ્ય હેઠું મૂક્યું, અને લજ્જાભરી માતા હજારો તીણી નજરોથી પરોવાયેલાં પગલાં ભરતી બહાર નીકળવાના દરવાજા સુધીનો લાંબો પંથ ખેડી રહી ત્યાં સુધી એ વાટ જોતા ઊભા.

થોડી વાર પછી, ગાયિકાના કોકિલ-કંઠનો આલાપ શરૂ થયો. ત્યારે વળી પાછું મોખરાની જ હરોળમાંનું બીજું કોઈ શિશુ રડી ઊઠ્યું. બાલ-રુદનનો આગલો બનાવ, સ્વાભાવિક રીતે, આ માતાના સ્મરણમાં હતો. એટલે ઝટઝટ બાળકને લઈને બહાર નીકળી જવા એ ઊભી થઈ. પણ પોતાની સાથે સૂર પુરાવતા વાદ્યને બંધ કરાવી, રંગમંચની કિનારી સુધી આવીને ગાનારીએ તે મૂંઝાયેલી માતાને પોતાની બેઠકમાં પાછાં ફરવાનો ઇશારો કર્યો : “હું યે સાત છોકરાંની મા છું, બહેન,” એ બોલી : “અને કોઈ પણ બાળક રડી શકે તેના કરતાં ઊંચા સાદે હું ગાઈ જાણું છું. જે ગીત હું ગાવાની હતી તેને બદલે, ચાલ, એક હાલરડું સંભળાવું.” અને તાળીઓનો હર્ષલો ગડગડાટ શમ્યો તેવી જ પોતાના પ્રિય હાલરડાના કોમળ સૂરની હલક એ કોકિલ-કંઠમાંથી નીકળવા લાગી. જોતજોતામાં બાળક જંપી ગયું – અને શ્રોતાસમુદાય પણ.

પેરી બાસ્કોમ

જીવવાનું બંધ ના કરો !

82 વર્ષની ઉંમરે શ્રી મોરારજી દેસાઈ ભારતના વડાપ્રધાન બન્યા.

બીજું તો ઠીક, સામાન્ય માણસને અહોભાવ જાગે છે. 82 વર્ષે વડાપ્રધાન ! 82 વર્ષનો માનવી આટલો મોટો બોજો ઉપાડવા માટે શારીરિક અને માનસિક દૃષ્ટિએ કેટલો બધો સુસજ્જ હોવો જોઈએ ? મોરારજી દેસાઈ ટટાર ચાલે છે અને ટટાર બેસે છે. એમની અદામાં કે અવાજમાં આઠ દાયકાની ઉંમરનો ભાર દેખાતો નથી.

માણસો મોટી ઉંમરે પણ સક્રિય જીવનમાં તરબોળ રહી શકે, માંદા થઈને પથારીમાં ના પડે અને નિરોગી જીવન જીવે તેનું કાંઈ રહસ્ય છે ખરું ? એનું રહસ્ય એટલું જ છે કે ઉંમરની સાથે જીવનશક્તિનાં પૂર ઓસરવા ના દેવાં હોય તો કોઈ પણ સંજોગોમાં મનથી ટટાર રહો.

આપણે ત્યાં માણસો મનથી હારી જાય છે, વહેલાં હારી જાય છે અને મનથી વહેલાં નિવૃત્ત થઈ જાય છે. ઉંમરનો કાંટો 55-58 આસપાસ પહોંચે, ત્યાં માણસો થાકીને બેસી જવાની તૈયારી કરે છે.

જે દેશમાં લાખો જુવાનો કામ શોધતા હોય ત્યાં માણસોએ અમુક ઉંમરે નોકરી છોડવી પડે, તેવું તો ગોઠવવું જ પડે. નોકરી, બેશક, છોડી દો, પણ જીવવાનું બંધ ના કરો. તમારી ઉંમર ગમે તેટલી હોય, તમે તમારી જાતને ખોડા ઢોર જેવી ના ગણો. માણસ છો, તો છેલ્લી ઘડી સુધી લડો - લડતાં લડતાં જ મરો, મરતાં મરતાં પણ લડો. એટલું નક્કી કરી નાખો કે, મરીશ તો લડતાં લડતાં જ મરીશ; યમરાજ મળવા આવશે તો તેને ઓફિસ કે દીવાનખાનામાં જ મળીશ - શયનખંડમાં નહીં જ મળું.

જેમણે જિંદગીમાં કાંઈક કર્યું છે, તેવા માણસોનાં જીવન તપાસશો તો તમને દેખાશે કે, આ લોકો કામ કરતા રહ્યા છે, કપરો સંગ્રામ ખેલતા રહ્યા છે, વારે વારે પોતાની ઉંમરનાં ટીપણાં ઉખાળતા બેસી રહ્યા નથી.

પશ્ચિમ જર્મનીના એક વારના ચાન્સેલર એડોનેરનું જીવન જ 60 વર્ષ પછી શરૂ થયું હતું. ચર્ચિલનું સાચું રાજકીય જીવન પણ 60 વર્ષ પછી શરૂ થયું. ચર્ચિલના એક ચરિત્રકારે નોંધ્યું છે કે, ચર્ચિલનું મૃત્યુ 60 વર્ષે થયું હોત તો બ્રિટનના ઇતિહાસમાં તેનું નામ કોઈ નાના પ્રકરણની ફૂટનોટમાં જ દટાઈ ગયું હોત. ચંગેઝખાનની જિંદગી ખરેખર 56મા વર્ષે શરૂ થઈ હતી. બ્રિટનના જાજરમાન વડાપ્રધાનો ડિઝરાયલી અને ગ્લેડસ્ટન જિંદગીની સંધ્યાટાણે સૂરજની જેમ ઊગ્યા હતા. રવીન્દ્રનાથ ઠાકોર 55 વર્ષની ઉંમરે અંગ્રેજીમાં કવિતા કરવા બેઠા અને નોબેલ પારિતોષિક મેળવવા સફળાગી બન્યા. દુનિયામાં લાખો લોકો આજે પણ જે કથા રસપૂર્વક વાંચે છે, તેનાં હાસ્ય અને કરુણતા માણે છે, તે 'ડોન કવીઝોટ'નો લેખક સર્વાન્ટીસ દારુણ ગરીબીમાં 58 વર્ષની ઉંમરે એ વાર્તા લખવા બેઠો હતો. અમેરિકાના પ્રમુખ અબ્રાહમ લિંકન

55 વર્ષના થયા ત્યાં સુધી તેમને જિંદગીમાં કરુણ પરાજયો જ મળ્યા કર્યા હતા.

જિંદગીમાં કોઈને વહેલી સફળતા કે ખ્યાતિ મળે, કોઈને ખૂબ મોડી મળે, અને ઘણાંને તો કદાચ મળે પણ નહીં. પરિણામો આપણા હાથમાં નથી, કર્મ આપણા હાથમાં છે. માણસે પોતાને સંતોષ થાય અને જીવન સાર્થક લાગે તેવું કાર્યક્ષેત્ર નક્કી કરી નાખવું જોઈએ અને પછી તેમાં ગૂંથાઈ જવું જોઈએ.

આપણે શાંત અને સુરક્ષિત જિંદગીના ખ્યાલમાં વધુ પડતા ઈડા અને કાયર બની ગયા છીએ.

તમારી ઉંમર ગમે તે હો - હવે તમે જીવવાનું શરૂ કરો. હજુ મોડું થયું નથી. કોઈ ઉંમરે, ક્યારેય મોડું થતું નથી. કોઈક મનપસંદ કામ લઈને તેનો યજ્ઞ આરંભી દો. જિંદગી એક લાંબા પંથ જેવી છે. મોત ક્યારે અને કઈ ઝાડીમાંથી આપણી ઉપર ત્રાટકવાનું છે તે આપણને ખબર નથી. આપણે તેની બીકથી રસ્તામાં વારેવારે ઊભા રહેવાની કે બેસી જવાની જરૂર નથી. ચાલતા જ રહો, કામમાં એટલા બધા ડૂબી જાવ કે ખુદ યમરાજ તમને 'ડિસ્ટર્બ' કરતાં ખચકાટ અનુભવે.

ભૂપત વડોદરિયા

['ગુજરાત સમાચાર' દૈનિક : 1977]

આ મોજ ચલી

આ મોજ ચલી જે દરિયાની તે મારગની મુહતાજ નથી,
એ કેમ ઊછળશે કાંઠા પર એનો કોઈ અંદાજ નથી.

ઓ દોસ્ત, વહેતા જીવનની આ કોણ સિતાર સુણાવે છે ?
આ બેઠી છે ક્યાં બજવૈયો ? કેં સૂર નથી, કેં સાજ નથી.

હા, બે'ક ઘડી એ નયનોમાં જોઈ છે એવી એક છબી,
ઝબકારે એક જ જાણી છે, જ્યાં કાલ નથી કે આજ નથી.

હરરોજ હજારો ગફલતમાં હું ભૂલી જાઉં તને, પ્રીતમ !
ને એમ છતાં એવું શું છે જે પ્રીતમ, તારે કાજ નથી ?

આ નૂરવિહોણી દુનિયામાં મેં એક જ નૂર સદા દીઠું,
એક પંખી ટહુકી ઊઠ્યું તો લાગ્યું કે તું નારાજ નથી.

આ આગકટોરી ફૂલોની પરદા ખોલી પોકાર કરે,
ઓ દેખ નમાઝી, નેન ભરી ! જ્યાં લગની છે ત્યાં લાજ નથી.

મકરન્દ દવે

નારીનું એક જ રૂપ ?

એક સંબંધી હમણાં અમેરિકાથી આવ્યા હતા. એમણે કહ્યું “અહીં આપણી બહેનોને આપણે રસોડામાં વધુ પડતી કેદ કરી નથી ? ખાવાપીવાની બાબતમાં વધુ પડતા લાડ કરવા આપણે ટેવાઈ ગયા છીએ. આ કારણે બહેનો રસોડામાં સવાર-સાંજના વધારે પડતા કલાક ગાળે છે. આટલા બધા કલાક રસોડામાં ગાળતી સ્ત્રી પોતાનો વિકાસ કેવી રીતે સાધી શકે ? કાંઈ વાંચવાનો સમય તે ક્યાંથી ફાજલ પાડે ? પોતાનાં બાળકોની સાથે કેટલો સમય ગાળી શકે ? એ ઘરને સુંદર કઈ રીતે રાખી શકે ?”

આ ભાઈની વાતમાં તથ્ય છે. કચેરીઓ ને બેન્કો બંધ હોઈ શકે, શાળા-કોલેજોમાં છુટ્ટી હોઈ શકે, તાર-ટપાલની સેવાઓ પણ રજા પાળી લે, પણ આપણું રસોડું ત્રીસેય દિવસની સેવામાંથી નવરું ન પડે ! આપણી થાળીને આપણે એટલી અટપટી બનાવી દીધી છે કે તેની તૈયારીમાં ગૃહિણીના ઘણાબધા કલાકો ચાલ્યા જાય છે. સાદાઈની વાતો કરનારા પણ તેમના સાદા ખોરાકની પળોજણ ઊભી કર્યા વગર રહેતા નથી.

આપણે ત્યાં એવી રૂઢિ જડ ઘાલી બેઠી છે કે પુરુષો તો તૈયાર ભાણા ઉપર બેસે, રસોઈના કામમાં તો પુરુષોથી શાક સમારવા જેટલી મદદ પણ ના થઈ શકે ! કેટલીક વાર તો આવું કોઈ કામ પુરુષને સોંપવા ગૃહિણી જ તૈયાર થતી નથી. કોઈ પણ પ્રકારના બીજા ઘરકામમાં પણ પુરુષની મદદની આશા કોઈ કરતું નથી. આપણને કબૂલ કરવું કદાચ ન ગમે, પણ રસોયજ કે કામવાળી સિવાયના બીજા કોઈ રૂપમાં આપણે સ્ત્રીને ખીલવા દીધી જ નથી. પત્ની તરીકે, માતા તરીકે, એક સ્વતંત્ર વ્યક્તિ તરીકે એ પોતાનું સ્વરૂપ બતાવી શકતી નથી.

ભૂપત વડોદરિયા

['ગુજરાત સમાચાર' દૈનિક : 1977]

વાવાઝોડું અને કિશોર

એક ભયાનક વાવાઝોડું આવ્યું ત્યારે અમારા ગામમાં વૃક્ષો પડી ગયેલાં, છાપરાં ચૂવા માંડેલાં ને દિવસો સુધી વીજળી બંધ પડી ગયેલી. તેવામાં એક દિવસ પવનના સુસવાટા સોંસરવો બારણે ટકોરાનો અવાજ સંભળાયો. અંધારે હાથે ફેંફેસતાં દરવાજો ખોલીને જોયું તો અમારો છાપાનો કિશોર ફેરિયો સ્મિત કરતો ઊભો હતો.

“આવા દિવસોમાં બીલ ઉઘરાવવા નીકળવું બહુ આકર્ષક પડતું હશે, નહીં ?” મારી બાએ પૂછ્યું.

“ના રે, ના,” એણે જવાબ વાળ્યો. “અત્યારે તો બધા ઘરાક વેર જ હોય છે !”

પોલા હેમલીન

મોંઘવારીનાં મૂળિયાં

વિનોદ ભટ્ટે લખ્યું છે કે તેમના માતામહ પંદર રૂપિયાના પેન્શનમાં છ જણાંના આખા કુટુંબનો જીવનનિર્વાહ કરી શકતા હતા. હા, જૂના જમાનામાં મોંઘવારી એટલી હતી કે ઘરનો મોભી પંદર રૂપિયામાં બહોળા કુટુંબનું ગુજરાન ચલાવી શકતો હતો. સાથોસાથ ત્યારના લોકોમાં ત્રેવડ પણ એવી હતી કે સાવ નજીવી આવકમાં પણ કુટુંબનો નિર્વાહ કરી શકતા હતા. તેના મૂળમાં સાદગી, કરકસર, ઓછામાં ઓછી જરૂરતો, કશા પણ વગર ચલાવી લેવાની તત્પરતા – આ બધું હતું.

આજે દારૂણ મોંઘવારી છે અને વળી આ પ્રકારની જીવનશૈલીના ફુરચા ઊડી ગયા છે, એટલે મોંઘવારીનો માર આપણને બેવડો-ત્રેવડો લાગે છે. આ સ્થિતિ દૂર કરવાના, તેને હળવી પણ બનાવવાના ઉપાયો કરવાનું આપણે ટાળતા રહીએ છીએ.

મોંઘવારીનો સામનો કરવા માટે, ભાવો ઘટે એ માટે, પ્રજાકીય કે વૈયક્તિક સ્તરે આપણે કયું પગલું ભર્યું ? શું આપણે આપણી જરૂરતો જરાય ઘટાડી ? પેટ્રોલના ભાવ વધે છે તેની ભૂમો આપણે પાડીએ છીએ. પણ પેટ્રોલ-પંપો પરની કતારોમાં કાપ મુકાયો ? કોઈ જુવાને સ્કૂટરનાં ચક્કરો ઓછાં કર્યાં ?

સાદાઈ, કરકસર, શક્ય હોય તેના વગર ચલાવી લેવાની ત્રેવડ – આ બધાં આપણી અગાઉની જીવનપદ્ધતિના પાયાને આપણે ઊંચા જીવનધોરણના છાકમાં આવીને વિસારે પાડ્યા. તેની સજા સનાતન મોંઘવારીની જનમટીપના રૂપમાં આપણે ભોગવી રહ્યા છીએ.

મૂળ વાત એ છે કે ત્યાગ, તપશ્ચર્યા, સાધના, પરિશ્રમ – આ બધા જીવનધર્મો ગુણો આપણે ઝડપભેર ગુમાવતા જઈએ છીએ.

ભગવતીકુમાર શર્મા

['ગુજરાતમિત્ર' દૈનિક]

પગ પર કુહાડો

પોતાનો અલગ કોમવાદી પક્ષ બનાવવો, એ લઘુમતીના હિતમાં નથી. કેમ કે જો લઘુમતી પોતાનો કોમવાદી પક્ષ બનાવશે, તો પછી બહુમતી પણ પોતાનો કોમવાદી પક્ષ બનાવશે – જે સ્વાભાવિક રીતે જ મોટો ને બળુકો હશે. એ રીતે બહુમતીને પોતાનું કોમવાદી રાજ સ્થાપવાનું સહેલું થઈ પડશે. એટલે, પોતાની સલામતી માટે પણ લઘુમતી જો કોમવાદી પક્ષ બનાવે, તો એ પોતાના જ પગ ઉપર કુહાડો મારવા બરાબર થશે.

ભીમરાવ આંબેડકર

માત્ર રૂપાળા રંગો જ ?

1952-53ની સાલની વાત છે. રાજકોટમાં પૃથ્વીરાજ કપુર આવ્યા હતા, એમનાં પ્રખ્યાત નાટકો લઈને. પૃથ્વીરાજનાં નાટકોમાં રાષ્ટ્રીય અને સામાજિક જાગૃતિની એક ઝલક હતી. ગોંડલ રોડ ઉપરના એક વિશાળ મકાનમાં તેમનો ઉતારો હતો. તેમનાં નાટકો વિષે ઘણીબધી વાતો કરી અને પછી તેમના પુત્ર રાજકપુર વિષે પૂછ્યું. સવાલ કંઈક આવો હતો : “રાજકપુર ‘બરસાત’ જેવી ફિલ્મમાં શું કહેવા માગે છે ? પ્રણયની ઉત્કટતાનાં આ દશ્યો, પ્રેમનાથનું દિલરૂંક જુવાનનું પાત્ર અને તેની ચેષ્ટાઓ જુવાન પેઢી ઉપર કેવી અસર કરતાં હશે ? તમને નથી લાગતું કે રાજકપુરનું ‘બરસાત’ જુવાન પેઢીના માનસને દૂષિત કરશે ?”

પૃથ્વીરાજે જવાબ આપ્યો તે કંઈક આવો હતો : “આ સવાલ તમારે રાજકપુરને કરવો જોઈએ. એનો જવાબ હું આપીશ તો તમને થશે કે હું મારા પુત્રનો બચાવ કરું છું. પણ તમને હું એક સામો સવાલ કરું – આપણે આપણાં યુવક-યુવતીઓ વિશે શું માનીએ છીએ ? આપણે આ ખરાબ છે, ખરાબ છે કહીને તેની આંખોથી કેટલુંક ઢાંક્યા કરીશું ? બાળકોને, જુવાનોને આપણે શું ‘વ્લાસ વીથ કેર,’ સાચવી-સંભાળીને રાખવા જેવી કાચની વસ્તુઓ જ બનાવી દેવાં છે ? તમે શું એવું માનો છો કે તમે બાળકથી, જુવાનથી જિંદગીની બરછટ બાજુ ઢાંકેલી રાખશો એટલે તે સદ્ગુણી જ બની રહેશે ? શું સદ્ગુણો પાપના સંપૂર્ણ અજ્ઞાનમાંથી પાંગરે છે ? આને તમે શું નિર્દોષતા કહેશો ? નવી પેઢીથી તમે ઘણુંબધું છુપાવ્યા કરશો તો તેથી તે નિરોગી બની જશે, તેવું માનવાની ભૂલ કરશો નહીં. આવું કરીને તમે તેમને સદ્ગુણ શીખવી નહીં શકો; એ માત્ર દંભ શીખશે. રૂપજીવિનીઓની છબીઓ સંતાડ્યા કરશો, તો તેઓ માત્ર સતીઓની છબીઓ જ પિછાનશે તેમ માનવું ભૂલભરેલું છે. છુપાવેલી વસ્તુને તેનું પોતાનું આકર્ષણ છે. હું કહું છું કે તેને જિંદગીની બધી બાજુઓ જોવા દો. અને તેમાંથી સારી બાજુ ગ્રહણ કરવાની તેની શક્તિ નહીં વિકસાવો તો તે મહાત્મા ગાંધીના જીવનચરિત્રમાંથી પણ માત્ર ચોરીનો પ્રસંગ જ પકડી લેશે અને મનમાં ને મનમાં કહેશે કે, મહાત્મા જેવા મહાત્માએ પણ ચોરી કરી હતી તો આપણે તેમ કરીએ તો શું ખોટું ? તમે તેને વિવેક શીખવો.

“મારું માનો તો સદ્ગુણોનો ચારો ચરાવવા માટે પણ બાળકોને તેના વાડામાં પૂરવાનું રહેવા દો. સદ્ગુણના વિકાસના શુભ હેતુથી પણ આવાં બંધનો ઊભાં કરવાનું માંડી વાળો. તેમને છૂટા મૂકો. તેમને પણ ભૂલ કરવા દો. તમે તેને જિંદગીની તલવાર આપી છે, તો સાથે તલવારનું મ્યાન પણ આપો અને મ્યાનમાં તલવાર રાખતાં તેને શીખવો. તલવાર શું છે એ તે જોઈ પણ ના શકે, તે માટે માત્ર તેને મ્યાન ન આપો. આમ કરશો તો માત્ર કુતૂહલ જ કોઈક દિવસ તે મ્યાન તોડી નાખશે અને એમાં રહેલી તલવાર તેને જ ઘાયલ કરશે.”

પછી તો ચર્ચા ખૂબ ચાલી. આ સવાલ જ એવો છે કે જેનો કોઈ

બિનવિવાદાસ્પદ ઉકેલ આવી ના શકે. વખત જતાં પૃથ્વીરાજની વાતમાં તથ્ય લાગ્યું. આપણે ફિલ્મોને સેન્સર કરીએ કે તેનો બહિષ્કાર કરીએ, આપણે પુસ્તકો ઉપર પ્રતિબંધની જેઠાદ ચલાવીએ કે તેને લોકોની આંખે ચઢતાં રોકીએ, તેથી પાપનો અને દુરાચારનો ક્ષય થઈ જવાની આશા રાખતા હોઈએ તો તે મોટી ભૂલ છે. આપણે જેને સદાચાર કહીએ છીએ તે પણ માણસના જીવનમાંથી ઊગેલો હોવો જોઈએ. તેની ફોરમ તેના પોતાનામાંથી પ્રગટવી જોઈએ.

બાળકની આંખથી આપણે જન્મની ઘટના કે મોતનો બનાવ ઢાંકેલો રાખીશું તો તેથી શું થવાનું ? દુનિયામાં નવાં બાળકો આવે છે, અને માણસો મરી જાય છે, ક્યાંક અલોપ થઈ જાય છે, તે હકીકત ક્યાંક ને ક્યાંક તેની સમજ સાથે અથડાયા જ કરે છે. જિંદગીની વાસ્તવિકતાઓ સંપૂર્ણપણે સંતાડી-છુપાવી શકાતી નથી. જીવનના ચિત્રમાંથી માત્ર રૂપાળા રંગો જ બતાવવાની અને તેનાં કાળાં ધાબાં ઢાંકી દેવાની તમારી મથામણ એળે જવાની છે. જીવનનું ગમે તેવું અટપટું પણ આખું ચિત્ર જ તેને જોવા દેવું પડશે. તમે જોવા નહીં દો તોપણ વહેલુંમોડું તે તેની આંખે ચઢવાનું જ છે.

જે પ્રકૃતિગત છે તેને તમે તદ્દન ભુલાવી નહીં શકો. આખી દુનિયા ઉપર કાળો પડદો પાડીને તમે એક સ્ત્રી અને એક પુરુષને નિર્દોષ શિશુના સ્વરૂપે કોઈક નિર્જન ટાપુ ઉપર એકલાં મૂકી દેશો, તો પણ ફરી આદમ અને ઈવની કહાણી શરૂ થયા વગર રહેવાની નથી. અજ્ઞાન કદી સદ્ગુણનું ફળદાયક ખાતર બની શકતું નથી. માણસ માણસને સારાખોટાની, દૂધ અને પાણીની સમજ આપી શકે, વિવેક આપી શકે; બાકી માત્ર દૂધ દેખાડવાથી તે પાણીથી અજ્ઞાત રહે તેમ માનવું ભૂલભરેલું છે.

ચોપડીઓ ઉપર, ફિલ્મો ઉપર તમે ‘ફોર એડલ્ટ્સ ઓનલી’, ‘ફક્ત પુખ્ત વયનાઓ માટે જ’ એવી ચેતવણી ચીતરાવી શકશો. પણ આ સંસાર ફોર એડલ્ટ્સ ઓનલી, પુખ્ત વયનાઓ માટે જ છે તેવું તમે કઈ રીતે શીખવશો ? તમે બાળકને ક્યાં રાખશો ? કેટકેટલા પડદા, કેટલી કેટલી ઓઝલ ઊભી કરશો ? ગમે તેટલા પડદા છતાંય તમે તેના મનને અંધારામાં રાખી નહીં શકો. તેને જે જોવું હોય તે જોવા દો, જાણવું હોય તે જાણવા દો અને તે જે જુએ છે, તે જે જાણે છે, તેનો મર્મ સમજાવો. તમે માનો છો તેવી માણસની નમાલી માટી નથી – તમે કીચડ કરવા નાખેલી માટીમાંથી પણ કમળ બેઠાં થઈ જાય છે. બહારવટિયો વાલ્મીકિ બને છે અને સાપને દોરડું સમજવા જેટલો કામાતુર પુરુષ સંત તુલસીદાસ બને છે. પુણ્યની જરૂર દોસ્તી કરાવો, પરંતુ પાપની પણ પિછાન તેને થવા દો. તે પાપનો જ ભાઈબંધ બની જશે, તેવો ડર રાખવાની જરૂર નથી.

ભૂપત વડોદરિયા

[‘ગુજરાત સમાચાર’ દૈનિક : 1977]

સમાજ ક્યાં બદલાયો છે ?

ઉર્દૂના મશહૂર વાર્તાકાર સહાદત હુસેન મન્તોની એક વાર્તા છે. એ વાર્તામાં એક યુવતી ઘોડાગાડી ચલાવવાનું લાઇસન્સ લેવા સત્તાવાળાઓ પાસે જાય છે. ઘોડાગાડી ચલાવવાનું લાઇસન્સ એને મળી શકતું નથી. યુવતી ગણિકા બનવા માટેનું લાઇસન્સ માગે છે. એ લાઇસન્સ એને સહેલાઈથી મળી જાય છે ! પુરુષપ્રધાન સમાજ સ્ત્રીને ઉપભોગના સાધન સિવાય બીજું કશું ગણતો જ નથી, તે હકીકતને મન્તોએ એ વાર્તામાં નિષ્ક્રમતાથી અને હૃદયસ્પર્શી રીતે આલેખી છે.

એ તો વર્ષો પહેલાંની વાત. હવે દુનિયા બદલાઈ છે. નારી-મુક્તિની ચળવળ દેશેદેશમાં જાગી છે. ભારતીય સમાજ પણ બદલાઈ ગયો છે. કાયદાથી સ્ત્રીને સમાનતા મળી છે. અમદાવાદમાં જમુના નામની એક યુવતીને રિક્ષા ચલાવવાનું લાઇસન્સ મળ્યું, રિક્ષા ચલાવતી જમુનાની તસવીરો અખબારોમાં પ્રગટ થઈ. અમદાવાદ મ્યુનિસિપલ ટ્રાન્સપોર્ટ કોર્પોરેશને બારેક જેટલી યુવતીઓને બસના કન્ડક્ટર તરીકે ભરતી કરવાનું સ્વીકાર્યું છે.

ક્યાં સહાદત હુસેન મન્તોએ પોતાની વાર્તામાં આલેખેલો સમાજ, અને ક્યાં આજનો સમાજ ? સમાજ બદલાઈ ગયો છે, નહીં ? કે નથી બદલાયો ? હજુ નથી બદલાયો. મન્તોની વાર્તા આજ પણ સાચી છે. રિક્ષાનું લાઇસન્સ મેળવીને હર્ષવિભોર બનેલી યુવતીને રિક્ષા ચલાવવા જતાં શો અનુભવ થયો ? એ આંસુ સારતાં કહે છે કે, મારા બદલે મારો પતિ રિક્ષા હંકારે છે કેમ કે હજુ મારા માટે રિક્ષા ચલાવવાનું એટલું સરળ-સલામત બન્યું નથી. મારી રિક્ષામાં બેસવા માણસો પડાપડી કરે છે ! કહે છે કે, તમારે જ્યાં લઈ જવા હોય ત્યાં લઈ જાવ ! બધાની નજર એની કાયા ઉપર છે. નહીં કે એ અત્યંત રૂપવતી છે – માત્ર એટલા જ કારણે કે એ જુવાન સ્ત્રી છે.

ક્યાં બદલાયો છે સમાજ ? ક્યાં બદલાયો છે પુરુષ ? પુરુષ તો હજુ એ નો એ જ છે. ટાંગાનું લાઇસન્સ માગવા છતાં નહીં મેળવી શકતી મન્તોની એ યુવતી, અને રિક્ષાનું લાઇસન્સ મેળવી શકેલી અમદાવાદની યુવતીની સ્થિતિમાં ઝાઝો ફરક નથી.

સવાલ એ થાય કે વાસના સિવાયની બીજી કોઈ નજરે આપણે સ્ત્રીને કેમ જોઈ નથી શકતા ? આપણી નજરમાંથી વિકૃતિ ઓગળતી જ નથી, એવું કેમ ? 'મહાભારત'ના દુઃશાસને ભરી સભામાં દ્રૌપદીનાં ચીર ખેંચ્યાં હતાં. આપણા આજના સમાજમાં દુઃશાસનોનો રાફડો ફાટ્યો છે. કેટલાક ખરેખર સ્ત્રીનાં ચીર ખેંચે છે. પણ બીજા લાખો ખરેખર ચીર ખેંચતા નથી તો પણ પોતાની નજરથી સ્ત્રીનાં ચીર ખેંચે છે. તેને નિર્વસ્ત્ર કરી દે છે.

સિનેમાઘરો, હોટેલો, જાહેર બગીચા, કચેરીઓ, વેપારી પેઢીઓ – ઠેર ઠેર

અવિરતપણે આ દુઃશાસનલીલા ચાલ્યા જ કરે છે. બધાને તેની ખબર છે, અને છતાં જાણે કોઈ કંઈ નોંધ લેતું નથી. જાણે પુરુષોએ મૌનનું એક કાવતરું રચ્યું છે. બધાને આ જ સ્વાભાવિક લાગે છે. બધાને આ આધુનિકતાનું સ્વાભાવિક લક્ષણ લાગે છે. એક સેલ્સ ગર્લ, એક ટાઈપિસ્ટ, એક કારકુન સ્ત્રીને રોકનાર માનવીની ટાંપ એના દેહ ઉપર રહે છે. એક છોકરી કચેરીમાં, દુકાનમાં, પેઢીમાં, બેંકમાં જે વૈતરું કરે છે, તેની જાણે ખાસ કંઈ કિંમત નથી. એ જાણે મફતમાં રૂપિયા લઈ જાય છે – સિવાય કે એ બીજો કોઈ ઉપહાર આપી શકે તેમ હોય તો !

ચારે તરફથી આપણે કામનો એક કૃત્રિમ આતશ ઊભો કર્યો છે – સસ્તી વાર્તાઓ, સિનેમા, પોસ્ટરો, કપડાંલત્તાની જાહેરખબર હોય કે પંખાની કે ફીજની કે ચોકલેટ કે દવાની કે ગમે તેની જાહેરખબરમાં એક સ્ત્રી સિવાય બીજું કંઈ આપણને સૂઝતું નથી.

ચોતરફ દુઃશાસન-લીલા પથરાયેલી નિહાળીએ છીએ ત્યારે એવું જ લાગે છે કે આપણે નિરોગી મનના માનવીઓના સમૂહમાં ફરતા નથી, પણ ખંડિત કલેવરોના જીવતા કબ્રસ્તાનમાં ઘૂમી રહ્યા છીએ.

આપણે એવું વસ્ત્ર-હરણ માંડ્યું છે કે ક્યારેક શંકા જાય છે કે આપણે સ્ત્રીને પાછી બુરખા ભેગી તો નહીં કરી દઈએ ?

ભૂપત વડોદરિયા

[‘ગુજરાત સમાચાર’ દૈનિક : 1976]

કો'ક દિન !

કો'ક દિન ઈદ અને કો'ક દિન રોજ,
ઊછળે ને પડે નીચે જિંદગીનાં મોજાં.

કાંઈ અફસોસ નહીં કાંઈ નહીં ફિકર,
કોઈ ચીજ તણી નહીં જિંદગીમાં જિકર;
આવે ને જાય એના વેઠવા શા બોજા ?
કો'ક દિન ઈદ અને કો'ક દિન રોજ.૦૦૦

દૂધ મળે વાટમાં કે મળે ઝેર પીવા,
આપણા તો થીર બળે આતમાના દીવા.૦૦૦

ઘેલાં ભલે ઘૂઘવે આ જિંદગીનાં મોજાં,
આવો તમે ઈદ અને આવો તમે રોજા !

મકરન્દ દવે

રગેરગમાં... લોહીના લયમાં

સોજા મારું ગામ કલોલ તાલુકામાં છે. ગામ જૂનું, પણ તેનો કોઈ ઇતિહાસ નથી. નદી કે પહાડી નથી. પટેલો સારી ખેતી કરે. એક વખતનું ગાયકવાડી ગામ, ફરજિયાત કેળવણી, એટલે નિશાળે તો સૌ જઈ આવ્યાં હોય. બહેનો પણ.

મારા બાપા શંકરભાઈ પ્રાથમિક શાળામાં શિક્ષક. શિક્ષક તરીકેનાં ઘણાં વર્ષો તેમણે બાજુના ગામ પલિયડમાં ગુજારેલાં, પણ સોજાથી આવજા કરે. શિક્ષક એટલા જ ખેડૂત. નિશાળેથી આવીને ખેતરમાં કામ કરે. બાપા સ્પષ્ટવક્તા, કડવા પણ લાગે. બાપાના સ્વભાવથી વિપરીત ગુણો મારામાં આવ્યા; હું કોઈને સ્પષ્ટ કહી શકતો નથી. એમના સ્વભાવમાં આળસ જરા પણ નહિ, આવતી કાલનું કામ આજે કરે; હું કામ તરત કરવાનું ટાળવામાં રાચું. બાપાએ કદી પોતાના વિચારો મારા પર લાદ્યા નથી, મને સ્વતંત્ર નિર્ણયો લેવા દીધા છે – એક મારા લગ્ન સિવાય. મોટા ઘરની પ્રતિષ્ઠા રાખવા 14 વર્ષની વયે મારું લગ્ન કરાવી દીધેલું. પણ તે પછી હંમેશાં પોતાનો વિચાર દર્શાવી છેવટે “જેવી તમારી મરજી” એમ જ કહે.

મારી બા રેવાબા બધી બાઓ જેવી. ખેતીના કામમાંથી છોકરાંની કાળજી રાખવાની નવરાશ ન મળે. નાની વયે હું પરગામ બોર્ડિંગમાં રહેવા ગયેલો, તે આંસુ સારે. રજાઓની રાહ જુએ. પછી પણ રજાઓની રાહ જુએ – જ્યારે અમે પણ પુત્રપરિવારવાળા થયેલા. રાચણાં લઈ રાખે. નવી માટલીઓમાં પાણી ભરી રાખે. મા પાસેથી સાંભળેલું સીતાવનવાસનું લોકગીત મારી રગેરગમાં ભળી ગયેલું છે : “સોના ગેડી રૂપા દડુલો રે રામ રમવાને ચાલ્યા..”

*

દફતરમાં સ્લેટ-પેન લઈ, મહાદેવની પડાળીઓમાં ચાલતી પ્રાથમિક શાળાનાં પગથિયાં ચડેલો તે દશ્ય હજી યાદ છે. શાળાના પશા માસ્તર યાદ છે – એમની સોટીનો માર પણ. લગભગ બધા સાહેબો મારતા. ન આવડે તો તો મારે, અને આવડે તો પણ. અમારા ભાઈશંકર માસ્તર આપણો જવાબ ખરો પડે એટલે, જેનો જવાબ ખોટો હોય તેના ગાલ પર તમાચો મારવાનું આપણને કહે. પેલો તો આપણો મિત્ર હોય. તેને હળવેથી ટાપલી મારીએ, એટલે તમાચો કેમ મરાય તેનું નિદર્શન ભાઈશંકર આપણા ગાલે તમાચો મારી કરી બતાવે ! તમ્મર આવી જાય.

ત્યાં ધોરણ ચારમાં શિક્ષકને મોઢે પહેલી વાર હિંદી ભાષા સાંભળી. હિંદી પાઠ્યપુસ્તકનો કદાચ એ પહેલો પાઠ વાંચતા હતા. હિંદી સાંભળતાં જાણે કોઈક અબોધપૂર્વ ભાવ થતો હતો. એ દિવસે ઘરે આવી આખો વખત મોઢેથી એ હિંદી વાક્યો બોલ્યાં કર્યાં અને એ ભાષાનાં ઉચ્ચારણનો સ્વાદ મમળાવ્યા કર્યો.

એવી રીતે પહેલી વાર સંસ્કૃત ભાષાનું નામ સાંભળ્યું ગામને ઓટલે. પોતે

સંસ્કૃત ભણ્યા છે એવી વાત પ્રાથમિક શાળાના એક બ્રાહ્મણ શિક્ષકે કરી, ત્યારે જાણે કોઈ દુષ્પ્રાપ્ય વિદ્યા એમને આવડે છે એવી લાગણી થયેલી – પંડ્યા માસ્તર સંસ્કૃત જાણે છે ! પછી અંગ્રેજી શાળામાં જતાં પ્રાર્થના માટે પ્રથમ સરસ્વતીવંદનાનો સંસ્કૃત શ્લોક મોઢે કર્યો. મારી સ્મૃતિ પ્રમાણમાં સારી. ઘણી વાર તો કશુંક સાંભળું ને છપાઈ જાય. હિન્દીના પાઠ મોઢે થઈ જાય. અંગ્રેજી ભાષાનો પરિચય થવા લાગ્યો. પછી અંગ્રેજીના પાઠ મોઢે થઈ જાય.

*

આ દિવસોમાં પણ ચોપડીઓ માટે અનહદ આકર્ષણ. પલિયડની લાઈબ્રેરીમાંથી બાપા મારે માટે ચોપડીઓ લાવે. એ નિશાળેથી આવે એટલે નવી ચોપડીઓની રાહ જોઉં. વ્યાસ વલ્લભરામનું ‘મહાભારત’ સાતમીમાં કંઈ કેટલીયે વાર વાંચ્યું.

બાપાનો બહુ મોટો ઉપકાર, તે મને આઠમીથી કડી સર્વવિદ્યાલયમાં ભણવા મૂક્યો. કડી ભણવા જતાં તો જાણે કાશી ભણવા ગયા ! જીવનઘડતરનો દંઢ પાયો નખાયો. સર્વવિદ્યાલયનું વિશાળ વાચનાલય સાથેનું પુસ્તકાલય. પુષ્કળ પત્રપત્રિકાઓ આવે. અમારા શિક્ષકો વાંચવા માટે પ્રોત્સાહિત કરે. સંસ્કૃતના શિક્ષક રામભાઈએ ભવભૂતિના ભાવજગતમાં પ્રવેશ કરાવ્યો. મોહનલાલ પટેલના હાથે ગુજરાતી ભણવાનો લહાવો, એટલે વિશ્વસાહિત્યમાં પ્રવેશવા માટેની ભૂમિકા. રજાઓમાં કડીથી ઘરે આવીએ ત્યારેયે વાચન ચાલે. મારા બાપુજી ત્યારે ગામની નિશાળમાં આવેલા અને પુસ્તકાલય સંભાળતા. પાંચેય કબાટની ચાવીઓ મારી પાસે.

*

આઠમા ધોરણમાં સંસ્કૃત ભાષા રીતસરની ભણવા મળી. અમારે ‘ગીર્વાણ ગીતાંજલિ’ ચાલતી, તેમાંના પસંદ કરેલા શ્લોકો મોઢે કરવાના. અઠવાડિયામાં એક જ પિરિયડ, પણ એની રાહ જોઉં. સંસ્કૃત કવિતા કંઠસ્થ થઈ ગઈ. પછી તો શ્લોકોનું એ પગેરું સંસ્કૃત કૃતિઓ સુધી લઈ ગયું, અને એક દિવસ સંસ્કૃતનો ખજાનો ખૂલી ગયો. ભવભૂતિ ઊઘડી ગયા, કાલિદાસ ઊઘડી ગયા. એ દિવાળીની રજાઓમાં જુવાર ટેતાં ટેતાં, ખેતર વચ્ચેના ઊંચા માચડા પર બેસી મણિલાલ નભુભાઈનો ‘ઉત્તરરામચરિત’નો અનુવાદ એક પ્રકારના કેફ સાથે વંચાતો ગયો. ન્હાનાલાલનું ‘બેઘદૂત’ હાથમાં આવેલું. બધું સમજાય નહિ, પણ સમજાયા વિનાયે સ્મૃતિમાં રહી જાય.

સર્વવિદ્યાલયમાં હતા ને લખવાનું શરૂ થયેલું. શાળાના ગ્રંથાલયમાં એક દિવસ રવીન્દ્રનાથનું અંગ્રેજી કાવ્ય ‘બ્લાઈન્ડ ગર્લ’ વાંચવામાં આવ્યું, એનો ગુજરાતી અનુવાદ કર્યો. એસ.એસ.સી. પરીક્ષા પછી લાંબી રજામાં બંગાળી લિપિ શીખ્યો. બંગાળી ભાષાનું આકર્ષણ વધતું ગયું. પણ ક્યાં ભણવી ? તે પહેલાં શાંતિનિકેતન

એક પત્ર પણ લખેલો કે ત્યાં અભ્યાસ કરવા આવવાની ઈચ્છા છે, તો માર્ગદર્શન આપવા વિનંતી છે. જવાબ ક્યાંથી હોય ? – પત્ર ગુજરાતીમાં લખેલો !

*

બાપાએ કહેલું કે, તને કોલેજમાં ભણાવવાના ખર્ચાને પહોંચી વળવાનું મુશ્કેલ છે. ત્યાં મારા એક વખતના શિક્ષક મણિભાઈ પટેલે માણસાની નિશાળમાં શિક્ષકની જરૂર છે એમ કહી બોલાવી લીધો. હું શિક્ષક તરીકે રહી ગયો. હું સાહિત્યકાર હોઉં-નહોઉં, પણ જન્મજાત શિક્ષક છું. એટલે પૂરાં અઢાર વરસની પણ નહિ એવી નાની વયે માણસામાં શિક્ષક થવાથી મારી એ જન્મજાત વૃત્તિનો જ વિકાસ થયો. આજે ચાર દાયકા પછી પણ વર્ગ એ મારે માટે સ્વર્ગ સમાન છે. ભણાવવું એ મારે માટે સર્જનાત્મક આનંદરૂપ રહ્યું છે – તેની શરૂઆત માણસાની શાળાથી. ઉત્સાહ એવો કે નાના પગારમાંથી પણ પુસ્તકો ખરીદતો. ભણાવવાનો પાઠ મૂળ જેમાંથી લીધેલો હોય તે પુસ્તક આખું વાંચતો. આ નિશાળમાં ‘કુમાર’ની અકબંધ ફાઈલોનો ખજાનો મળ્યો. પણ સૌથી મૂલ્યવાન જે મળ્યું, તે વિદ્યાર્થીઓ. એવા છાત્રો – આપણે બોલીએ તે જાણે પી રહ્યા હોય ! ભણાવવાનો ઉત્સાહ થાય. એ ઉત્સાહમાં કદી ઓટ આવી નહિ. વિદ્યાર્થીઓનો પ્રેમ મળ્યો.

*

માણસામાં ભણાવતાં ભણાવતાં ભણવાનું શરૂ કર્યું. બીજા શિક્ષકો પણ એમાં જોડાયા. એકસ્ટર્નલ પરીક્ષાઓ એક પછી એક આપી. ચોથે વરસે તો અમે બી.એ.ની પરીક્ષા આપવા કાશી ગયા.

1955માં વડોદરામાં ભરાયેલા લેખક મિલનમાં હું માણસાથી ગયેલો. લેખકોને આમ મળવાનો પ્રથમ અનુભવ. આટલા બધા લેખકો સાથે ત્રણ દિવસ ! આ બધાનાં કાવ્યો, વાર્તાઓ એવાં વાંચેલાં કે લગભગ મોઢે. ગામડે ગામથી ગયેલો હું તો માત્ર ચૂપચાપ સાંભળું.

આમ ભણાવવાનું, ભણવાનું અને સાહિત્યજગતના સંપર્કમાં આવવાનું થતું ગયું. લખવાનું થોડું થોડું. પણ એમાંથી કશું પ્રગટ કરવાનું સાહસ થતું નહોતું.

*

માણસામાં એક મહત્ત્વાકાંક્ષા જન્મી કે કોલેજમાં અધ્યાપક થવું. એ માટે એમ.એ. તો કરવું જ. એટલે માણસા છોડવું અનિવાર્ય હતું. અમદાવાદમાં નિર્વાહ માટે નોકરી આવશ્યક હતી, તે નૂતન ફેલોશિપ હાઈસ્કૂલમાં મળી ગઈ. પરિવારને સોજા રાખી હું યુનિવર્સિટીની હોસ્ટેલમાં રહેતો. 1960માં એમ.એ.ની પરીક્ષા આપી. યુનિવર્સિટીમાં હિંદીમાં પ્રથમ આવ્યો. કોલેજમાં અધ્યાપક બન્યો – એક સ્વપ્ન સિદ્ધ થયું. હવે પરિવાર સાથે અમદાવાદમાં રહેવાનું શરૂ કર્યું.

અધ્યાપક થયા પછી એકવાર ‘બાંગલા સહજ શિક્ષા’ હાથમાં આવી, અને ઉનાળાની આખી રજાઓ એને આપી; પછી ‘રવીન્દ્ર રચનાવલિ’થી જ સીધો પ્રવેશ બંગાળીમાં કર્યો. રવીન્દ્રનાથને મૂળ બંગાળીમાં વાંચવા એ ભાષા આદરણીય નગીનદાસ પારેખ પાસે વિદ્યાર્થી બનીને શીખી. 1964થી 1978 સુધી નિયમિત સપ્તાહમાં એક કે બે વાર તેમની પાસે બંગાળી ભાષા અને સાહિત્યનો અભ્યાસ કર્યો. દરમ્યાન બંગાળીમાંથી અનુવાદ પણ થતા રહ્યા.

1983માં વિશ્વભારતીના કુલપતિએ એક વર્ષની ફેલોશિપ આપી મને શાંતિનિકેતન નિમંત્રિત કર્યો. 1951માં એસ.એસ.સી.માં હતો ત્યારે ત્યાં જવા માટે પત્ર લખેલો, તેની વાત આ પ્રસંગે કવિ ઉમાશંકરને કરી. પૂછ્યું : શો જવાબ આવેલો ? મેં કહ્યું : કોઈ જવાબ નહિ. એ બોલ્યા : કેમ – જવાબ ના આવ્યો ? આ આવ્યોને 1951ના પત્રનો જવાબ 1983માં !... શાંતિનિકેતનમાં આખું વર્ષ રહી રવીન્દ્ર-સાહિત્યનું વિશેષ અધ્યયન કર્યું.

*

ભાષાઓના અધ્યયનમાં મારો પ્રથમ પ્રેમ સંસ્કૃત. કાલિદાસ-ભવભૂતિનું પરિશીલન હંમેશનું. એવી રીતે રવીન્દ્રનાથ. એ રીતે ગુજરાતીમાં કવિ ઉમાશંકરને અને હિન્દીમાં અગ્નેયજ્ઞને વાંચ્યા છે. કાલિદાસ અને રવીન્દ્રનાથ જેવા કવિઓ જાણે હરપળે ચેતનાના નેપથ્યમાં ઉપસ્થિત રહે છે. કશુંક રમણીય જોતાં એની વાત કરવાના શબ્દો ન જડે કે અધૂરા પડે, તો તેઓ તરત સહાયમાં સાક્ષાત. મારે જે કહેવું હોય તે એમની પાસેથી મળી જાય. ઘણી વાર તો મનમાં સંકલ્પ જેવું કરીને લખવા બેસું કે, આ લખાણમાં કાલિદાસ કે રવીન્દ્રનાથ તો નહિ જ. પણ એ તો લોહીમાં લય બનીને રહેલા છે – આવે જ. પ્રત્યક્ષ ન દેખાય, પરોક્ષ ઉપસ્થિત હોય.

ભોળાભાઈ પટેલ

[‘ભોળાભાઈ પટેલ : સર્જક અને વિવેચક’ પુસ્તક]

❀

તમે

તમે ગમે તે કામ કરતા હો, ગમે ત્યાં કરતા હો – ખેતરમાં, કારખાનામાં, નિશાળમાં, ઓફિસમાં, દુકાનમાં – તમારું દૈનિક જીવન તમારું મંદિર છે, તમે પોતે એના પૂજારી છો, અને અર્પણ પણ તમે પોતે જ છો. તમે પવિત્ર સ્તુતિ છો અને યજ્ઞનો અગ્નિ પણ તમે જ છો.

ટી. એલ. વાસવાણી

❀

પ્રવાસના રમણીય દસ્તાવેજો

કેટલાક પુરુષો સર્વત્ર વિહરતા રહે છે, આદ્યપ્રવાસી મેઘ સમા. પ્રવાસશીલ ભોળાભાઈ એવી મેઘવૃત્તિનું વરદાન પામ્યા છે. પણ ભોળાભાઈ એકલપેટા નથી. પ્રવાસ દરમિયાન એ ડાયરી લખે છે, તો કદાચિત ભીના ભીના પત્રો પણ લખે છે. અને પ્રવાસના આવા રમણીય દસ્તાવેજોને એ ગ્રંથરૂપે સુલભ કરી આપે છે.

રમેશ ર. દવે

*

ભોળાભાઈના નિબંધોમાં સાહજિકતા, સચ્ચાઈ, અને સાદું છતાં સર્જનાત્મક ગદ્ય આપણું મન હરી લે છે. આ બધું જોયું છે, અનુભવ્યું છે, તેના આનંદના ભાગીદાર અન્યનેય બનાવવા છે, કશુંક વહેંચવું છે, એ રીતે એ કહે છે.

હર્ષદ ત્રિવેદી

*

એક સૌંદર્યમર્મી, સંવેદનપ્રેમી અને સાહિત્યકર્મી સર્જકના સાચૂકલા, નિરાડંબરી વ્યક્તિત્વનો ચેતનવંતો સ્પર્શ ભોળાભાઈના નિબંધો દ્વારા થાય છે.

સતીશ વ્યાસ

❀

ધૂળિયે મારગ

કોણે કીધું ગરીબ છીએ ? કોણે કીધું રાંક ?
કાં ભૂલી જા મન રે ભોળા ! આપણા જુદા આંક.
થોડાક નથી સિક્કા પાસે, થોડીક નથી નોટ,
એમાં તે શું બગડી ગયું ? એમાં તે શી ખોટ ?
ઉપરવાળી બેન્ક બેઠી છે આપણી માલમાલ,
આજનું ખાણું આજ આપે ને કાલની વાતો કાલ.
ધૂળિયે મારગ કેંક મળે જો આપણા જેવો સાથ,
સુખદુઃખોની વારતા કે'તા બાથમાં ભીડી બાથ.
ખુલ્લાં ખેતર અડખેપડખે, માથે નીલું આભ,
વચ્ચે નાનું ગામડું બેઠું, ક્યાં આવો છે લાભ ?
સોનાની તો સાંકડી ગલી, હેતુ ગણતું હેત;
દોઢિયાં માટે દોડતાં એમાં જીવતાં જોને પ્રેત !
માનવી ભાળી અમથું અમથું આપણું ફોરે વ્હાલ;
નોટ ને સિક્કા નાખ નદીમાં, ધૂળિયે મારગ ચાલ !

મકરન્દ દવે

અજાણ્યા મુસાફરની પ્રેમકથા

અજાણ્યો મુસાફર અજાણી દિશામાં

હજી વે ફરે છે,

અને કોઈ સામે મળે તેને રોકી,
વમળમાં ફસાયેલી નજરે વિલોકી

ને પૂછ્યા કરે છે :

ભલા, યાદ છે તમને ? જોયા પછી તો કહો, કોણ ભૂલે ?
એ વારુણી આંખો, જ્યાં સ્વપ્નાઓ લેલૂમ ઝૂલે ને ઝૂલે;
નયનમાં હજી સોમનાથી એ સાગરનું

છે નીલ આંજણ,

અને કેશમાં ઘટ્ટ ગિરનારી કાળી ઘટા કેરું કામણ,
અને પાનીએ હળવદી લાલ માટીનો કેસરિયો ફાગણ,
તમે જોઈ છે એને ? બોલો, કૃપાળુ !

અરે, આ હું ભાળું -

સુદર્શન સરોવરની પાળે હજી તો અમે માંડ બેઠાં
અને મેઘ ખાંગા થયા, સોનરેખા છલી, પાળ તૂટી
થયા પથરે પથરો ક્યાંય હેઠા,
અમે હાથ ઝાલી ઘણી દોટ મૂકી, ઘણી ગાંઠ વાળી,

ઘણી ભેટ તાણી,

છતાં અમને આંબી ગયાં હાથ, ભમ્મરિયાં પાણી.
રતન મારું રોળાયું ને તોય હૈયું કહે તો

કહો ભાઈ, હૈયાનો શો વાંક છે ?

કે તું જો તો ખરો, એ હજી ક્યાંક છે, ક્યાંક છે, ક્યાંક છે.

નથી હૈયું ખોટું હો ! ખોટો હશે માનવી પણ,
મને સોમનાથી લહરનાં મળ્યાં એ જ નીલેરાં આંજણ,
અને મારી ગિરનારી કાળી ઘટાનાં મળ્યાં

કેશગૂંથેલાં કામણ.

અને મારી ધખધખતી માટીમાં

લીલી ક્ષણોની મળી હૈયાધારણ

કહું ? હા, હતો ત્યારે

સમૃદ્ધ વલભીની સોના બજારે

હું તો ચાલતો ને નજર ઊંચી નાખું તો,

હે શંભુ ! પુણ્યો ફળ્યાં શું ?

નયન એ ઝરૂપેથી ઝૂકી કહે કે :

લો, આવી મળ્યા શું ?

અને સાંજના ઝલઝલા અંજવાસે
પગથિયાં ઊતરતી એ આવે જ્યાં પાસે ને પાસે,
થયો શોર હો હલ્લા, ભાગો રે ભાગો અચાનક
જુઓ, આરબોનું કટક આવી પહોંચ્યું ભયાનક,
હું કમરેથી સમશેર ખેંચી રહું ને

મુલાયમ એ કરને હું કરમાં ગ્રહું ને

કહું : ભય નથી; ત્યાં મશાલોનાં મોજાં હડૂડે
અને તેજ ભાલાનાં અંધાંધ પૂરે બધી વાટ બૂડે
અને લાલબંબોળ લોહીના જોયા મેં ધસમસતા રેલા,
સુણ્યાં ના સુણ્યાં ઘોર ઘમસાણે બે વેણ વેલાં,
ખબર છે પછી કોઈ તીરે વીંધાતી એ છાતી
અને કાનમાં રહી ગઈ ચીસ આ સંભળાતી :
નથી ભૂલી, ના, ના નથી, પ્રાણ, ભૂલી -

અધૂરાં એ વેણે,
એ અંધારે ઘેરાતાં ઘનનીલ નેણે,
સફર મારી આજે યે ચાલી રહી છે અટૂલી.
વિસામો લીધા વિણ ફરું છું બધે આમ, ભાઈ,
હું જોઈ વર્ણુ છું ને જોતાં વધે

મારી આશા ને આશાથી પીડા સવાઈ.

હજી કાય આ ઢંક પાટણની ધૂળે ભરી છે,
અને ઘૂમલી વાવ કેરા જળે નીતરી છે,
અને ઢાળ કનકાવતીનો ચડી-ઊતરી છે,
નજર જ્યાં મળી ના મળી ત્યાં ફરીથી ગુમાવી
મને ભાળ આપી શકો છો ?

ને આપી શકો ના તો લેજો નિભાવી.

સુણી વ્યર્થ વાણી
કે કથની પુરાણી,
મને માફ કરજો કદી જાવ ત્રાસી,
હું છું મોરબીનો નિવાસી.

મકરન્દ દવે

[મોરબીમાં બંધ તૂટ્યો ને ગામ તણાયું ત્યારે]

ઝીણાં પાન પર મખમલિયાં ભરત

મકરન્દ [દવે]ને ઘણી વાર કાવ્ય લખવાનો અંદરથી એટલો પ્રબળ વેગ આવે કે રાતોની રાત જાગીને પણ લખે. ઘણી વાર રસ્તે જતાં, બસમાં-ટ્રેનમાં-વિમાનમાં સફર કરતાં કવિતા આવે. ક્યારેક કાગળ પાસે ન હોય તો બીજા પાસેથી માગીને પણ લખવું પડે. પંક્તિઓ ધસમસતી આવીને મનનો કબજો લઈ લે અને કાવ્ય પૂરું લખાય નહિ ત્યાં સુધી એની પકડ ન છૂટે. ક્યારેક તો નહાતાં નહાતાં બાથરૂમમાંથી બૂમ પાડી મને અમુક પંક્તિ લખી લેવાનું કહે. એક વાર લખાઈ જાય, પછી જરૂર લાગે તો ફરી ફરી મઠારે. ઘાટઘૂટ સુંદર થાય તેની ખૂબ કાળજી કરે. ઘણી વાર એક યોગ્ય શબ્દ માટે લાંબી મથામણ ચાલે. આમ સર્વાંગસંપૂર્ણ રચના કરે ત્યારે જ એને નિરાંત થાય.

આમ છતાં એને પોતાનાં કાવ્યો માટે આસક્તિ નથી. કાવ્યોના પ્રકાશન પરત્વે એ ઉદાસીન હોય છે. પહેલાં (એટલે કે મારા પ્રવેશ પહેલાં) તો પોતાનાં લખેલાં બધાં કાવ્યો પાસે હોય પણ નહિ. વેરવિખેર પડ્યાં હોય. સારા નસીબે એના એક મિત્ર ભાવનગરના શ્રી શંકરભાઈ જોષી, જે અમદાવાદમાં મ્યુનિસિપલ ઇન્સ્પેક્ટર તરીકે કામ કરતા, તેમણે ઘણાં કાવ્યો પોતાની નોટમાં કે ક્યારેક તો હરિજન કામગારોના હાજરીપત્રકમાં પણ, ઉતારી લીધેલાં, એટલે એ સચવાયાં. ખોવાયાં કેટલાં હશે, કોને ખબર ! હવે તો દરેક કાવ્ય લખાય કે વ્યવસ્થિત રીતે નોટમાં ઉતારી લેવાના મારા આગ્રહને લીધે કાવ્યો ખોવાઈ જવાનું ભાગ્યે જ બને છે.

મકરન્દ પર ભક્ત કવિ, સાધક કવિ, મરમી કવિ, સાંઈ - એવાં એવાં નામોની છાપ લાગી છે; પણ મારી દૃષ્ટિએ પહેલાં તો એ કેવળ કવિ જ છે. એણે જરૂર ભજનો લખ્યાં છે, પદ લખ્યાં છે, પરમ તત્ત્વ સાથેના અનુસંધાનનાં તો અનેક કાવ્યો છે. પણ સાથે એણે બાળકોનાં, વ્યક્તિઓનાં, ઘટનાઓનાં, પ્રકૃતિનાં, સાંપ્રત પરિસ્થિતિનાં, ઐતિહાસિક પ્રસંગોનાં પણ ઘણાં કાવ્યો લખ્યાં છે; ગઝલો લખી છે, સોનેટ લખ્યાં છે. એના વિષયોનું ફલક વિસ્તૃત છે, પણ એની અંદરનો રંગ ભગવો છે એટલે મોટા ભાગની કૃતિઓમાં પ્રગટપણે કે પ્રચ્છન્નપણે એ જ રંગ લહેરાય છે. દા.ત. મને બહુ ગમતું એક કાવ્ય - 'ગુલમહોરનાં ઝીણાં ઝીણાં પાન પરે, જે પ્રભાતનાં મખમલિયાં કિરણો ભરત ભરે'માં પ્રકૃતિનું નિતાંત સુંદર રૂપ આલેખ્યા પછી છેવટ જતાં તો આ દૃશ્યમાનતાનાં, સ્થૂલ જીવનનાં બંધનો-કંદનો તોડીને મુક્ત થયેલ વ્યક્તિ વિશાળ ચેતનાને ધારણ કરી જગતને માગે તે આપવા ઉત્સુક હોવાની વાત આવે છે. રિચાર્ડ બાખના જોનાથન લિર્વિંગ્સ્ટન સીગલની જેમ સ્તો !

મકરન્દને આનંદના કવિ તરીકે, ગુલાલ ઉડાડનાર કવિ તરીકે ગણવામાં આવે છે; પણ એણે વેદનાને ખૂબ પિછાણી છે, વિષાદની અંધારી ગલીઓમાં યાત્રા કરી

છે, કશુંક શોધવા-પામવાની તીવ્રાતિતીવ્ર ઝંખનાની આગનો આતપ વેઠવો છે. 'પીડા તો આવીને બેઠી છે પંડ' અને 'તમારી પાસ બેસી વાત કરવાની ઘડી નહોતી' અથવા 'હરિએ નાખ્યાં હેડવમાં હો જી' જેવાં અનેક ગીતોમાં એની ઝલક જોવા મળે છે. એનો આનંદ આ વેદનામાં ઝબકોળાઈને શુદ્ધ થઈને બહાર આવેલો છે. એટલે તો છેવટે બધી વેદનાની ઉપરવટ જઈને પરમ તત્ત્વ સાથેના નિકટતમ સંબંધનો સૂર જ અનેકવિધ રીતે ગાઈ ઊઠે છે :

પગલું માંડું હું અવકાશમાં,
જોઉં નીચે હરિવરનો હાથ.
ઈશા-કુન્દનિકા

અર્ધજલે ડૂબી પ્રતિમા

હજુ યે ઘૂંટણ તારાં ડૂબી અર્ધજલે રહ્યાં,
ચિંતવી શું રહી એવું, સેંકડો વરસો વહ્યાં.
પુરાણી વાવમાં, સૂની, જલસૂકી, અવાવરી,
ક્યાં હશે ઘર ? ક્યાં વહાલાં ? ભૂલી બેઠી શું બાવરી !
અને તારો ભરાયો ના હજુ યે ઘડૂલો અહીં,
બનીને પથ્થર ઊભી, પ્રાણ તો કહીના કહીં.
કોણ જાણે સખીવૃંદ ક્યારે ચાલ્યું ગયું હશે,
તને સાદ કરી થાકી, એમ ધારી તું આવશે;
કોઈ મિલન સંકેતે આપેલું વેણ સાચવી,
પરંતુ હજુ યે ના'વ્યું મન માનેલ માનવી ?
કેટલાં આંસુડાં તારાં હશે આ જલમાં સર્પાં ?
ભરીને ઘડૂલા પાછા ઠાલવ્યા તે ભર્યા ભર્યા ?
પ્રતીક્ષા ના થશે પૂરી ? જલમાં સ્હેલ ડૂબવું,
સ્હેલું માથું અક્ષાળીને ચૂરેચૂરા થઈ જવું,
ના રે ના, એ બને ક્યાંથી ? આપેલું વેણ પાળવા,
ઘસાતાં ને ઘસાતાં યે કાળના ઘાવ ખાળવા
તારે, કાં કે કહે કોણ, ક્યારે એ આવશે ઘડી ?
કોઈની ક્યાંકથી સ્પર્શી જાય સોના તણી છડી !

મકરન્દ દવે

એમનો બેલી કોણ ?

બોલકા અને સંગઠિતોની માગણીઓ સંતોષવા પાછળ સરકારોએ કરોડો રૂપિયાનો ખર્ચ વધાર્યો હશે. છતાં માગણીઓનો અંત નથી; સાત સંતોષી ત્યાં સત્તર જન્મી : પગાર વધ્યો, પણ કામનો બોજ ક્યાં ઘટ્યો છે ? માટે વધુ માણસોનો સ્ટાફ આપો. વધુ સગવડો આપો. આપો, આપો ને આપો.

અને એ માગણીઓ માટેનાં આંદોલનો કેવાં હતાં ? કોઈએ ધમકી આપી. – અમે દર્દીઓની સારવાર બંધ કરીશું. કોઈએ કહ્યું – અમે પરીક્ષા નહીં લઈએ. બીજા વળી દેશમાં ઊંચામાં ઊંચું પગારધોરણ મેળવવા છતાં કહે છે કે ચેકોનું કલીયારિંગ થંભાવી દેશના વ્યાપારવણજ ખોરવી નાખીશું. કેટલાક રેલનાં પૈડાં જામ કરી દઈ દેશના જનજીવનને જ થંભાવી દેવાની ધમકી દે છે. કેટલાક કહે છે, વીજળીની વ્યવસ્થા ખોરવી અમે દેશ આખાને અંધારામાં નાખશું. કોનો છે આ અવાજ ? સંગઠિત, શિક્ષિત અને પોતાના અધિકારો માટે સજાગ એવા લોકોનો...જેમને ભણાવવા માટે સરકારે ગંજાવર ખર્ચ કર્યા છે અને આજે પણ દેશની શાળા-કોલેજો તથા શિક્ષણની અન્ય સગવડોનો લાભ એમનાં જ બાળકોને મહદ્ અંશે મળી રહ્યો છે. આવા લોકો સારી રીતે પોતાનું કામ બજાવી શકે તે માટે ભૂખે મરતી જનતાએ પેટે પાટા બાંધી એમને પાકાં મકાનો, પાણી, વીજળીની સગવડો, એમનાં કુટુંબીજનો માટે દવાદારૂની સગવડો અને ભવિષ્યમાં કામ છોડે ત્યારે પણ આગળ ઉપરના જીવનનિર્વાહ માટેની વ્યવસ્થાઓ આપી છે.

આ બધું જેના પેટે પાટા બાંધીને અપાયું, તે ગરીબ જનતાને શું મળ્યું ? ચોમાસાના ચાર મહિનાની બેકારી બાદ માલિકોના ખેતરમાં કેડનો કાંટો વાળીને કામ કરનાર એ સ્ત્રી-પુરુષ મજૂરોને શું મળ્યું ? રોજ લૂખોસૂકો રોટલાનો ટુકડો ચાવતાં ચાવતાં એના દિલમાં અરમાન જાગે છે, તો એટલા જ જાગે છે કે ભગવાન કરે ને આવો જ ટુકડો કાલ પણ મળી રહે ! એમાંના મોટા ભાગનાને નથી માથે છાપરું કે નથી લાજ ઢાંકવા તન પર કપડું; દવાદારૂની વાત તો દૂર જ રહી – પીવાનું ચોખ્ખું પાણી પણ નથી. એમનો બેલી કોણ થશે ? એમનો અવાજ કોણ સાંભળશે ?

ભોગીલાલ ગાંધી

[‘નિરીક્ષક’ પખવાડિક]

સારા કાયદાઓ કરતાં સારા ન્યાયાધીશોની વધુ જરૂર છે.
ક્ષણને કાબૂમાં લીધી, એટલે જિંદગીને કાબૂમાં લીધી.

અમારે ભલી રાત

તમારો ભલે દૂર દીવો ઝબૂકે,
અમારે ભલી રાત અંધારઘેરી.

સમી સાંજના સર્વ ચાલ્યા મુસાફર,
જવાનું હતું પહાડ ઊંચા વળોટી;
અમે તો જમાવી અહીં ગામચોકે
કહ્યું : કોણ આવે કરે આશ ખોટી !

હવે પર્વતો પાર છોને પ્રકાશે,
તમારી દયાવંત એ દેવ-દેરી;
તમારો ભલે દૂર દીવો ઝબૂકે,
અમારે ભલી રાત અંધારઘેરી.

અજાણી દિશે રોજ ને રોજ વેગે
અજાણ્યાં જતાં જોઉં છું કેંક ટોળાં;
અહીં બે ઘડી જે ન પામે વિસામો,
અરે, અંતમાં પામશે શું ય ભોળાં !

ભલે ગાળ ખાવી લખી છે લલાટે,
નશાખોર, પાગલ, નકામો, લહેરી;
તમારો ભલે દૂર દીવો ઝબૂકે,
અમારે ભલી રાત અંધારઘેરી.

મુબારક હજો તેજ-અંબાર સૌને,
અમોને અમાસોની જાહોજલાલી;
પ્રસાદો સદા પામજો જાતરાળુ,
અમારે ભલી એકલી રંગપ્યાલી.

નથી ઓરતા કેં, નથી કેં અજંપા,
ભર્યો જામ છે જિંદગીનો સુનેરી;
તમારો ભલે દૂર દીવો ઝબૂકે,
અમારે ભલી રાત અંધારઘેરી.

ઘટા ઘોર જામેલ કાળી નિશાને
જરા આ કટોરા તણો રંગ પાશું;
પડી આજ મેદાનમાં ધ્રો પરે બસ
મહા મસ્ત મોસમ તણાં ગાન ગાશું.
પ્રવાસી અરે ! પર્વતનો પ્રભુજી,

તમારો અહીં આવશે હેરી હેરી;
તમારો ભલે દૂર દીવો ઝબૂકે,
અમારે ભલી રાત અંધારઘેરી.
મકરન્દ દવે

સૌન્દર્યનું ગાણું

સૌન્દર્યનું ગાણું મુખે મારે હજો
જ્યારે પડે ઘા આકરા.
જ્યારે વિરૂપ બને સહુ
ને વેદનાની ઝાળમાં
સળગી રહે વન સામટાં,
ત્યારે અગોચર કોઈ ખૂણે
લીલવરણાં, ડોલતાં, હસતાં, ફૂંણાં
તરણાં તણું ગાણું મુખે મારે હજો,
સૌન્દર્યનું ગાણું મુખે મારે હજો.ooo

એકદા જેને પ્રભુ !
અંકે પ્રથમ અણબોધ ખોલી લોચનો
પામી ગયો જ્યાં હુંકું હું પહેલી ક્ષણે
ને પ્રેમનાં ધાવણ મહીં
પોષાઈ જીવ્યો છું અહીં
હેતાળ એ ભૂમિ તણે
હૈયે જીવનમાં શીખવજો સર્વસ્વ મારું સીંચતાં
ને કોઈ વેળા આખરે આ લોચનોને મીંચતાં
એના પ્રકાશિત પ્રાણનું,
એના હુલાસિત ગાનનું,
એના સુવાસિત દાનનું ગાણું મુખે મારે હજો !

આવતાં જેવું હતું
જાતાંય એવું રાખજો !
ઉત્સવ તણું તણું સુખે ત્યારે હજો !
સૌન્દર્યનું ગાણું મુખે મારે હજો.

મકરન્દ દવે

અનુકંપા

ભગવાન શંકરને પ્રસન્ન કરવા માટે ઉમાએ અતિ ઘોર તપશ્ચર્યા શરૂ કરી. શિયાળામાં તે હિમ-ઝરણામાં ઊભાં રહ્યાં, ઉનાળામાં પંચાગ્નિ તપ કર્યું અને ચોમાસામાં બારે મેઘ માથે ઝીલ્યા. આઠે પહોર એક ભગવાન શંકરનું જ રટણ તેના ચિત્તમાં રમવા માંડ્યું. દેવતાઓ પણ આવી ઉગ્ર તપસ્યા જોઈ આશ્ચર્યમુગ્ધ બની ગયા. પણ ભગવાન શંકરનાં દર્શનની આછીપાતળી ઝાંખીયે ઉમાને ન થઈ.

ઉમાના પાતળા હોઠ કંપી ઊઠ્યા. અત્યાર સુધી તો કંદમૂળનો આહાર કરી તેણે દેહને ટકાવી રાખ્યો હતો. હવે મુકીભર સૂકાં પાંદડાં જ ખાવાં તેણે શરૂ કર્યાં. એકાગ્ર ચિત્તે ભગવાન શિવનું આરાધન કરતાંકરતાં એની નજર દૂર દૂર ક્ષિતિજ પર મંડાઈ રહેતી. ક્યાંય ચન્દ્રમૌલિની ગૌર કાન્તિનો ઉદય થાય છે ? ક્યાંયે નટરાજનો દ્વિગંત ડોલાવતો ડમરુધ્વનિ સંભળાય છે ? પણ એ આશા ફોગટ નીવડી. ઉમાએ મુકીભર પાંદડાં પણ મુખમાં મૂકવાનું છોડી દીધું. દેવતાઓ હાહાકાર કરી ઊઠ્યા અને તેમણે પર્ણનો પણ ત્યાગ કરનારી ઉમાનું નામ રાખ્યું – અપર્ણા. સહુને થયું કે હવે તો વૃષભધ્વજને આ તરફ આવ્યા વિના છૂટકો નથી. પણ ભગવાન શંકરનું આસન ચલાયમાન ન થયું. આવા ભીષણ તપની જ્વાલાથી પણ ભગવાન શંકરની આનંદસમાધિને જાણે ઊની આંચ પણ ન લાગી. મહર્ષિઓ, દેવગણો, યક્ષ-કિન્નરો સહુના વિસ્મયનો પાર ન રહ્યો.

પણ ભગવાન શંકરની ઉપેક્ષા અનહદ હતી, તો ઉમાની સહનશક્તિનેયે સીમા નહોતી. તેણે આથી પણ વધુ આકરી તપસ્યા કરવાનો સંકલ્પ કર્યો. અત્યાર સુધી તો એ અંજલિ ભરી જળ પી લેતાં. રાતે થોડી વાર શયન કરતાં, થોડી નિદ્રા પણ આવી જતી. હવે એણે જળનો ત્યાગ કર્યો, નિદ્રા છોડી અને એક પગે ઊભાં રહી ખુલ્લાં નેત્રે ભગવાન શંકરની પ્રતીક્ષા શરૂ કરી. આંખનું મટકું પણ માર્યા વિના ઉમાએ ભગવાન શંકરના અખંડ ધ્યાનની લગની લગાવી. હવાના એક હિલોળાથી એનું તપઃકૃશ શરીર ક્યાંયે ઊડી પડે એમ હતું, પણ અંતરના વજનિશ્ચયથી એણે પગને હિમાલયની જેમ અડગ કરી દીધો. દેવતાઓએ અંતરીક્ષમાંથી હિમાલયની પુત્રી પાર્વતી પર પ્રસન્નતાનાં ફૂલ વેર્યાં. પણ ભગવાન શંકરને પામવાની એની આશાલતાને કોઈ ફૂલ ન બેઠું.

ઉમાની તપસ્યા આગળ વધતી ચાલી. તેની એક પગે ઊભી રહેલી અચળ કાયાને ઊગતો સૂર્ય આશ્ચર્યથી જોઈ રહેતો ને એવું જ આશ્ચર્ય લઈ આથમી જતો. ત્યાં એક દિવસ સાવ સામાન્ય બનાવ બન્યો.

ઉમા અડગ ઊભાં હતી. માથે આકરો ધોમ ધખતો હતો. બાજુના સુકાઈ જવા આવેલા સરોવરનું પાણી મરણાસન્ન વ્યક્તિની આંખ જેવું ચળકતું હતું. ત્યાં એક ડુક્કરનું બચ્ચું પાણી પીવા આવ્યું. સરોવરની ચારે તરફ કાદવકીચડ જામ્યો

હતો. સહેલાઈથી ઊતરાય તેમ નહોતું, પણ પેલા બચ્ચાની છાતી તરસથી ફટતી હશે. તે પાણી પીવા નીચે ઊતર્યું ને કાદવમાં ફસાઈ ગયું. બહાર નીકળવા એણે તરફડિયાં મારવાં શરૂ કર્યાં. ઉમાની એના તરફ નજર ગઈ. તપસ્યાભંગની બીકે તેણે તરત નજરને પાછી વાળી ને શંકરના ધ્યાનમાં પરોવી. પણ આજે કેમેય કર્યું એનું ચિત્ત ધ્યાનમાં ચોંટ્યું નહીં. ઉમાના અંતરમાં કાંઈનું કાંઈ થવા માંડ્યું. પેલા ડુક્કરના બચ્ચા ભણી એની આંખો ફરી ફરીને ભમતી હતી. ઉમાનું અંતર ચિત્કાર કરી ઊઠ્યું. પેલું બચ્ચું જેમ જેમ બચવા માટે તરફડિયાં મારતું હતું, તેમ તેમ કાદવમાં વધુ ખૂંચતું જતું હતું. હવે તો તેનું નાનકડું માથું જ દેખાતું હતું. અને એના પર કાદવ છવાતાં કેટલી વાર ?

ઉમાથી ન રહેવાયું. એ તો જગન્માતા ખરાં ને ! આવી અડગ તપસ્યા છોડીને અંતે એ દોડ્યાં. ઊંચે ચાસે, પડતાંઆખડતાં, પેલા બચ્ચાને જલદી વહાલસોયા ખોળામાં ઊંચકી લેવા, પણ કદાચ પોતે ત્યાં પહોંચે એ પહેલાં બચ્ચું કાદવમાં ગરક થઈ જાય તો ? ઉમાએ એક ડુક્કરના બચ્ચા માટે આવડી મોટી તપસ્યાનું પુણ્યફળ હોમી દેતાં કહ્યું : “દેવાધિદેવ, એ બચ્ચાને બચાવી લો ! બચાવી લો ! મારી તમામ તપસ્યાનું ફળ હું એના જીવન માટે સમર્પી દઉં છું.”

એક ડુક્કરને ખાતર ઉમા ડગી ગયાં તેથી દેવતાઓએ નિરાશ વદને માથું ધુણાવ્યું. પણ ત્યાં તો ડુક્કરના ડૂબતા બચ્ચાની જગ્યાએ ત્રિભુવનને ભરી દેતું પ્રભામંડળ રચાયું. ભગવાન શંકર પોતે પ્રગટ થયા અને ઉમાની પાસે આવી અત્યંત મધુર સ્વરે કહ્યું : “શુભે, આ એક જ કૃત્યથી આજે તેં મને સદાને માટે ખરીદી લીધો છે. હું તારો કીતદાસ છું. મારા એકાદ અતિ ક્ષુદ્ર પ્રાણી તરફની જીવતી અનુકંપા કરોડો વર્ષોની તપશ્ચર્યાથી પણ ચડી જાય છે.”

ભગવતી ઉમાની આંખો લજજા, ગૌરવ અને આનંદથી ધરતી ખોતરવા માંડી.

મકરન્દ દેવે

[‘પીડ પરાઈ’ પુસ્તક]

શીદને ?

મહાન જ્ઞેય કલાકાર રેન્વારની વૃદ્ધાવસ્થામાં એમના હાથ વાના દુખાવાથી બહુ પીડાતા હતા. આંગળીનાં માત્ર ટેરવાંથી પીંછી પકડીને ચિત્રો દોરવાનું એ ચાલુ રાખતા, પણ પ્રત્યેક હલનચલન છરીના ઘા જેવી વેદના જન્માવતી. આ બધું ગમગીનીભર જોઈ રહેનાર મિત્ર-કલાકાર માતીસે એક દિવસ પૂછ્યું કે, આટલી બધી પીડા વેઠીને પણ ચીતરવાનો આગ્રહ શીદને રાખો છો ?

“વેદના વહી જશે,” રેન્વારે જવાબ વાળ્યો, “પણ સૌંદર્ય શાશ્વત રહેશે.”

ચાર્લ્સ ગેટ્સ

મકરન્દ સાથે મુલાકાત

સુરેશ દલાલ : તમે જે કુટુંબમાં જન્મ્યા અને જે સમાજમાં ઊછર્યા તેનું વર્ણન કરશો ?

મકરન્દ દવે : મારો ઉછેર સૂર, ગીતો અને ભક્તિ સાથે થયો છે. મારાં મા કીર્તનો સારાં ગાતાં. મારાં એક અંધ મામી હતાં, તેમનો કંઠ બહુ સારો. બહુ નાની વયથી એમનાં કીર્તનો, ભજનો, પદો, ધોળ વગેરે સાંભળ્યાં છે. વિદુરજીની ‘ભાજી’ હજી મને યાદ છે :

વિદુર ઘેર પ્રભુજી પરોણા,
અરે પરોણા મળ્યા ચૈ થાશું.

કૃષ્ણ આવે છે. વિદુરને ત્યાં ઊતરે છે. વિદુરજી પત્નીને કહે છે કે હું શું સ્વાગત કરું ? દુર્યોધને આજ્ઞા કરી છે કે આને કશું આપવું નહિ. વિદુરજીની પત્ની ખેતરમાં જાય છે. ભાજી વીણે છે. તેની કથા છે. પ્રભુ પરોણા થયા છે એ મોટી વાત છે.

બોળો તે વાળીને ખેતરમાં બેઠી
વીણી તાંદળિયાની ભાજી,
અરુપરુ જુએ ને જુએ રે ઉપરાસી,
આ રે વેળાને કાજ.
આ રે વેળાને કારણિયે પ્રભુ કેમ ન ડસિયો નાગ !

આસપાસ જુએ છે, આકાશમાં જુએ છે અને બોલે છે કે પ્રભુ, તમે પરોણા છો અને આ વેળા આવી ! અમારી આબરૂ જશે, અમે પઈના થઈ જશું. આના કરતાં નાગ કેમ ડસ્યો નહીં. આવી વ્યથા છે. આખું પદ લાંબું છે. હું સાંભળું ને મારી આંખમાં આંસુ આવી જતાં.

મામી ‘ધૃવાખ્યાન’ ગાતાં. મારાં બા પણ સાથે ગાતાં. આસપાસનાં લાઠીમા, પુરીમા, કહળીમા બધાં મને યાદ છે. પ્રેમાળ અને સારાં માણસો. હૃદયનાં ચોખ્ખાં. આજે મળવાં મુશ્કેલ. એટલે ભક્તિનો રસ અને રસની ભક્તિ બન્ને મને ગળથૂથીમાંથી મળ્યાં.

મારા બાપુજીની વાત કરું. એ સ્વામિનારાયણના અનન્ય ભક્ત. કવિતાની ઓળખ મને બાપુજીએ કરાવી. સવારમાં નહાઈને શ્લોકો ગાતા તે મારા અંતરમાં ગુંજે છે. નાની વયથી જ કવિતાનો જાણે એક વળગાડ લાગી ગયેલો.

મારી આસપાસની વિશેષ વાત કરું. બહુ રંગીન માણસો હતા. લોકસાહિત્ય, લોકગીતોનો રંગ એમની પાસેથી લાગ્યો. એવાં એક રંગુભાભી હતાં. જાતનાં ખવાસ. એ ઢોલક બહુ સારું વગાડતાં. મારો કણબીપાનો પાડોશ. રાસ થાય, ગરબા થાય, દુહા બોલાય, ધમાલ ચાલે. મારા કાન આ બધું નાની વયથી ઝીલતા આવ્યા છે. મેં રંગુભાભી વિશે એક કાવ્ય લખ્યું છે :

આ સૂની સૂની રાત મહીં

કોઈ ઢોલક હજી બજાવે છે.

આ ઉપરાંત સીદીનો છોકરો અલારખો, ગાંડી આરબ સ્ત્રી મેસના બૂ, અભુ રંગારો વગેરે મારી બાળદુનિયાનાં પાત્રો કવિતામાં ઝિલાઈ ગયાં છે.

કણબી, તેલી, સુતાર, વાળંદ, રંગારા, વોરા મારા બાળગોઠિયા – આ વાતાવરણ મેં આર્કઠ પીધાં કર્યું છે. મારા મન પર એ કુટુંબની, પાડોશની એવી ઊંડી છાપ પડી ગઈ છે કે મારા સૂરની સાથે, મારા શ્વાસની સાથે કવિતાની ભક્તિ વણાઈ ગઈ છે. આ વાતાવરણ – એની એક સૃષ્ટિ હતી. એ સૃષ્ટિનો સ્પર્શ થયો, એમાં ઊછર્યો, મોટો થયો.

સુ. દ. : તમારી કઈ વયે તમારા બાપુજી ગુજરી ગયા ?

મ. દ. : ચોવીસ વર્ષની વયે. એમના અવસાનની વાત કહું. એ સ્વામિનારાયણના ભક્ત. ધર્મજીવનદાસજી સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયના સાધુ, એ એમના મિત્ર. તેઓ બાપુજી પાસે આવ્યા. કહ્યું : ‘ભાઈ, બહુ બીમાર પડી ગયા છો ?’ બાપુજી કહે : ‘ઘોડો બીમાર છે. અસવારને શું છે ?’

બીજે દિવસે બાપુજીએ મને બોલાવ્યો. કહે : ‘હું અર્કિચન બ્રાહ્મણ છું. મારી પાસે કશું નથી. હું તને ત્રણ વસ્તુ આપું છું : જ્ઞાન, ભક્તિ ને વૈરાગ્ય. જીવની જેમ સાચવજે. ગુમાવીશ નહીં.’ એમના છેલ્લા શબ્દો હતા : ચિદાનન્દ રૂપ: શિવોઽહમ્.

મારા ભાઈ મનુભાઈ કાન્તિકારી, અખાડાવીર. ઘણા યુવાનોને તેમણે તૈયાર કર્યા છે. એના જેવો નીડર અને નિઃસ્વાર્થ આદમી મેં બીજો જોયો નથી. ગોંડળના ધારાસભ્ય ગોવિંદ પટેલને નિર્વસ્ત્ર કરી લોકોનું ટોળું બાળી નાખવા જતું હતું ત્યારે મનુભાઈ અને ડો. ખંડેરિયાએ તેને બચાવી લીધેલા. મનુભાઈના તો એવા કેટલાયે પ્રસંગો છે. વિદ્યાર્થીકાળથી જ એ અન્યાય સામે માથું ઊંચકી ફરનારા. ગોંડળમાં યુનિવર્સિટી કમિશન આવેલું ત્યારે વિદ્યાર્થીઓની ફરિયાદો તેમણે લખીને કમિશનને આપી. કમિશનના સભ્યોએ તે યાદી જ શાળાના વડાને સુપરત કરી. કાગળિયાં ગોંડળ દરબાર ભગવતસિંહ પાસે ગયાં. ગોંડળને સુંદર અને સમૃદ્ધ કરનાર આ રાજવી એટલા જ આપખુદ ને કિન્નાખોર હતા. અમારા કુટુંબમાં ફફડાટ વ્યાપી ગયો. ભાઈને રાજા જેલમાં નાખે, ઘર હરાજ થાય કે સહુથી મોટા ભાઈની નોકરી જાય એવો ભય લાગ્યો. સગાં, સ્નેહી, હિતેચ્છુ, મનુભાઈને માફી માગી લેવાનું સમજાવવા લાગ્યા. બાપુજીએ મનુભાઈને પૂછ્યું : ‘તેં ખોટું કર્યું હોય એમ તને લાગે છે ?’ મનુભાઈ કહે, ‘ના, બિલકુલ નહીં.’ બાપુજી કહે : ‘ત્યારે માફી માગતો નહીં. જોઈ લેવાશે.’ મનુભાઈએ માફી ન માગી. પરિણામે તેમને ગોંડળ છોડવું પડ્યું.

એક સાધારણ માસ્તર. તેની કેવી શાંત હિંમત ! ‘અમારા માસ્તર’ કાવ્યમાં મેં બાપુની આ છબી મઢી લીધી છે. ન કોઈ સાધન, ન સંપત્તિ, ન સ્થાન અને છતાં જેને કશું જ ઝાંખું ન પાડી શકે એવા આત્મગૌરવ પર સદા સ્થિર.

સુ. દ. : તમે બાપુજી વિશે એક-બે પ્રસંગ કહ્યા, તેવી રીતે મા વિશે કોઈ પ્રસંગ કહો.

મ. દ. : મા પણ બહુ ભક્તિમય. કામ કરતી વખતે તેનું ચિત્ત ભગવાનમાં હોય. અમારા કુટુંબનાં એક બહેન વર્ષોથી પોતાને પિયર દ્વારકા નહીં ગયેલાં. બાએ તેને કહ્યું : “તું તારે પિયર જઈ આવ. હું તારું ઘર સાચવીશ.” બા પોતાના ઘરનું કામ કરે. પછી એને ત્યાં જાય. છોકરાંઓને નવડાવે-ધોવડાવે, રાંધીને જમાડે. આમ બધું કામ ચાર મહિના કર્યું.

માની લાંબી માંદગીમાં હું એમની સાથે રહ્યો. કોઈ જાતની ફરિયાદ નહીં. “હે મહારાજ, તમને ગમતું થાજો !” એ એમનું ધ્રુવવાક્ય.

સુ. દ. : તમારી વાચનકથાનો નકશો આપશો ?

મ. દ. : અમારા વખતમાં પાઠ્યપુસ્તકો બહુ સારાં હતાં. આજે પણ એ ગમે. એમાંનાં કવિતા અને પાઠો બહુ રસપૂર્વક વાંચતો. ‘રામકૃષ્ણ કથામૃત’ ગમે. ‘હિમાલયનો પ્રવાસ’ જેવાં બીજાં પુસ્તકો વાંચતો. વાચનનો બહુ શોખ અને નશો. અંગ્રેજી વાંચતો થયા પછી શેલીની બહુ અસર. એ મારો પ્રિય કવિ. ‘હિસ્ટરી ઓફ ઇંગ્લિશ લિટરેચર’માંથી ચોસરથી માંડી ટેનિસન સુધીનો ભાગ હું હાથે લખી ગયો હતો. લખીએ એટલે તંતુ જળવાઈ રહે. શેલી સૌંદર્યનો, પ્રકૃતિનો કવિ છે. હાર્ડિંગનાં કાવ્યો મને બહુ ગમતાં, લોકસમુદાયને જીવંત કરતા પ્રસંગો અને ભાવનાઓમાં હું રસ લેતો થયો તે હાર્ડિંગના વાચન પછી.

મારા વાચનનાં ક્ષેત્રો વિવિધ છે. મને એન્થ્રોપોલોજીમાં રસ. માનસશાસ્ત્રમાં પણ રસ. રૂથ બેનેડિક્ટ, અબ્રાહમ માસ્લો, ડો. વિક્ટર ફ્રેન્કલ, માર્ટિન બ્યૂબર, આર્નોલ્ડ ટોયન્બી, એરિક ફ્રોમ, કાર્લ યુંગ મને પ્રિય. આ મારા આધુનિક ઋષિઓ. કોઈ મનોવિજ્ઞાન ક્ષેત્રના ઋષિ તો કોઈ ઇતિહાસના. આ ઉપરાંત જીવનપ્રસંગો વાંચવા બહુ ગમે. જેમ જેમ વધારે વાંચતો ગયો તેમ તેમ આપણા ‘માસ્ટર્સ’ જીવનસ્વામીઓ વિશે હું વધારે સમજવા લાગ્યો. વૈદિક મંત્રદ્રષ્ટાઓ, બૌદ્ધ સિદ્ધો, નાથયોગીઓ અને નિર્ગુણસગુણ ધારાના સંતો સુધી મારી વાચનયાત્રા ચાલી આવી. આ સહુમાં ભાષાની શી શી ખૂબી છે એ હું તારવતો ગયો. આમ મારી ક્ષિતિજો વિકસી.

ટાગોર મેં ખૂબ વાંચ્યા છે. હું રવીન્દ્ર સપ્તાહ કરતો.

ભાવનું ઉદ્દીપન કરે તેવું વાચન બહુ કર્યું. એક મંત્ર, સ્તોત્ર, પદ કે સાખી વાંચ્યા પછી મન તેમાં ઘણી વાર ડૂબી જાય છે. એક ભાવમાં સ્થિર રહીએ, ઘૂંટીએ, ઘોળીએ ત્યારે તે આપણામાં લોહી બની જાય.

ઉર્દૂ પણ ઘણું વાંચ્યું. મિર્ઝા ગાલિબ, મીર તકી મીર વગેરે. મને એનો પરિચય [અમૃત] ‘ઘાયલે’ કરાવ્યો. મારો પ્રિય કવિ અસગર ગોંડવી. તે જિગર મુરાદાબાદી અને ફાની બદાયૂનીનો ગુરુ. રાજકોટ રહેતો ત્યારે ‘ઘાયલ’ રોજ સાંજે આવી અસગરના ગઝલસંગ્રહ ‘સરોદે જિન્દગી’માંથી વાચન કરતા.

મનુભાઈ ‘સરોદ’, અમૃત ‘ઘાયલ’ અને મનુ પટેલની દોસ્તીએ ગઝલનાં રૂપરંગ ઉપરાંત તેના આંતરસત્ત્વનો પણ પરિચય કરાવ્યો.

આપણાં પુરાણોને નવા અર્થમાં સમજ્યો. પુરાણોની મારા ઉપર ઊંડી છાપ પડી. પુરાણો દ્વારા જે જીવનદર્શન થયું તે ‘ગર્ભદીપ’ નામથી પુસ્તકરૂપે પ્રગટ થયું છે.

સુ. દ. : મેઘાણી સાથેનો કોઈ પ્રસંગ કહો.

મ. દ. : એક વાત કહું. રાણપુરમાં અમે જ્યાં કામ કરતા હતા ત્યાં એક ભભૂતિયો બાવો નીકળતો. તેની કમ્મરે રંગરંગનાં દોરડાં. ચીપિયો વગાડતો ‘અહાલેક’ બોલતો ચાલતો જ હોય. એ આવતો ત્યારે કામ છોડી બાવાને જોવા હું બહાર નીકળતો ને ક્યાંય સુધી તેને જોયા કરતો. મારામાં રહેલો કોઈ બાવો જાગ્રત થતો હશે. મેઘાણીને ખબર કે આ છોકરો રોજ બપોરે ક્યાંક ગાપચી મારે છે. એક વાર આ રીતે નીકળેલો ને મેઘાણી મારી પાછળ ઊભેલા. મને કહે : “કેમ ? બાવો બહુ ગમે છે ?” ખુશ થયા. એમ ન પૂછ્યું કે “કામ છોડી શા માટે બહાર ગયા હતા ? કલાક કેમ બગાડ્યો ?” પછી બાવા ઉપર મેં કાવ્ય લખ્યું હતું તે બતાવ્યું :

આવે ભભૂતગર બાવો અલ્યા,

એના ટેકરા રણઝણ વાગે,

ઓલીપાની શેરીએથી આલેક જગાવતો

આવીને ઝટ લોટ માગે.

કાવ્ય વાંચીને કહે, “ભાઈ, આપણી કવિતામાં બાવો બરાબર ન ઊઠ્યો. અરે બાવો કંઈ લોટ માગવા આવે છે ? લોટ માગવાનું તો બહાનું છે. એ તો લોકોને જગાડવા આવે છે.” રાતે જાગીને કાવ્યમાં સુધારો કર્યો :

આવે ભભૂતગર બાવો અલ્યા,

એના ટેકરા રણઝણ વાગે,

ઓલીપાની શેરીએથી આલેક જગાવતો

આવે હલકતે રાગે.

સાંભળીને મેઘાણીભાઈ કહે, “હાં ભાઈ, હવે બાવો બરાબર જાગતો ને જગાડતો આવે છે. એની હલક ક્યાંય સુધી સંભળાતી રહે છે.”

મેઘાણી સાથેના ઘણા પ્રસંગો છે. એમણે એક બહુ સરસ વાત કરેલી : ગુજરાતી ભાષા જાણવી હોય તો ન્હાનાલાલ અને ભવાઈ સાહિત્ય વાંચજો. ન્હાનાલાલમાં શબ્દાનુતા છે, પણ ગુજરાતી ભાષાના શબ્દોને તેમણે બાળકની જેમ રમાડ્યા છે.

સુ. દ. : સ્વામી આનંદના પરિચયના પ્રસંગ કહો.

મ. દ. : સ્વામી દાદાએ પોતાના જીવનનો એક અવિસ્મરણીય પ્રસંગ કહ્યો

હતો તે કહું. સ્વામી દાદાનાં માતા અને પિતા વચ્ચે સંઘર્ષ થયેલો. પતિને છોડીને મા એકલાં શિયાણી ગામે આવતાં રહ્યાં હતાં. સ્વામી દાદા તો નાની ઉંમરે ઘરબાર છોડી જતા રહેલા. સ્વામી આનંદ બન્યા પછી તે મોટી ઉંમરે ભાવનગર આવેલા. દુર્લભજી પરીખનાં પત્ની વિજયાબહેને દાદાને પૂછ્યું કે આટલે આવ્યા છો તો શિયાણી નથી જવું ? દાદાએ કહ્યું કે શિયાણીનો મારગ પણ ભૂલી ગયો છું. વિજયાબહેને સાથે માણસ મોકલ્યો. સ્વામી દાદાએ શિયાણી આવી ડેલીમાં પગ મૂક્યો, ત્યાં મા બોલી ઊઠ્યાં : “આવ્યો, બચુ ?” મા અત્યંત વૃદ્ધ થઈ ગયેલાં. ખાટલી પર શણિયું પાથરી સૂતાં હતાં. શરીર કોચલું વળી ગયેલું, આંખો ગઈ હતી. પણ દાદાએ ડેલીમાં પગ મૂક્યો કે નાનપણના હુલામણા નામે બોલી ઊઠ્યાં. દાદાએ પૂછ્યું : “બા, મને કેવી રીતે ઓળખ્યો ?” મા કહે, “તારાં પગલાં ઉપરથી. રોજ તારી વાટ જોતી હતી. મેં સાંભળેલું કે બચુ મોટો મહાત્મા બની ગયો છે, પણ મારી આગળ એક દિવસ આવશે ખરો. હું તો તારું તીરથ ખરી ને ?”

માના આ શબ્દો સાંભળી દાદાએ કહ્યું : “બા, તું તો ઈસુ ખ્રિસ્ત જેવી વાત કરે છે. તેણે પણ કહેલું કે, તારું સ્વર્ગ તારી માતાનાં ચરણોમાં છે.” આ સાંભળી માએ કહ્યું : “એમાં ઈસુ નવું શું કહેતો હતો ? સાચ તો સહુને સરખું જ સૂઝે ને !”

આ વાત કહેતાં સ્વામી દાદાની આંખોમાંથી આંસુ ઊમટી પડતાં. એ કહેતા, “એ ક્ષણે મારે ત્યાં માની પાસે જ રોકાઈ રહેવું જોઈતું હતું. પણ ત્યારે તો દેશસેવાનું ભૂત માથા પર સવાર થયું હતું ! હું માને મૂકીને ચાલી નીકળ્યો.” વૃદ્ધ, અપંગ, અંધ માનાં ચરણો છોડીને ચાલ્યા જવાનો વસવસો સ્વામી દાદાના ચહેરા પર કોતરાઈ જતો. મને કહેતા : “તમે આવી ભૂલ ન કરશો.”

સુ. દ. : ઉમાશંકરને મળવાનું થતું ?

મ. દ. : ઉમાશંકરભાઈ સાથે તો ઘણી વાર મળવાનું થયું છે અને ગોઠડી માંડી છે. એ તો બહુ મરમી માણસ, વાતચીતમાં ઝીણા ઝીણા તાર નીકળતા હોય. માત્ર ઉક્તિ જ નહીં, કૃતિ પણ વણાતી આવે. એક ઝીણી ઘટના કહું. ઉમાશંકર ગોંડળ આવેલા ત્યારે દેશજી પરમાર માંદા હતા. અમે તબિયત જોવા ગયા. ઘરમાં દાખલ થતાં જ ઉમાશંકરને પરિસ્થિતિનો ખ્યાલ આવી ગયો હશે. પરમારને મળી અમે બહાર નીકળ્યા. “હમણાં આવું છું,” કહી ઉમાશંકર પાછા ઘરમાં ગયા. દેશજીભાઈએ પાછળથી ભીની આંખે વાત કરી ત્યારે જ ઉમાશંકરે તેમને કરેલી મદદની મને ખબર પડી.

સુ. દ. : કુન્દનિકા કાપડિયા સાથે તમે ક્યારે અને કઈ રીતે સંકળાયા ?

મ. દ. : કુન્દનિકાબહેનનું નામ તો સાંભળ્યું હતું અને ‘નવનીત’માં હું લખતો જ હતો. નામથી આમ પરિચય અને પછી...

સુ. દ. : મને લાગે છે કે પત્રોએ ભાગ ભજવ્યો હશે.

મ. દ. : પત્રોએ ભાગ ભજવેલો. પછી નિકટ આવતાં ગયાં. અમને લાગ્યું કે સમાન વિચાર છે, સમાન દષ્ટિ છે, ખૂબ સંવાદિતા છે. સાથે એવી રીતે જીવન જીવી શકીશું. અને એ સાચું ઠર્યું.

સુ. દ. : તમે કંઈ લખો તે વિશે કુન્દનિકાબહેન સાથે ચર્ચા થાય એવું ખરું ?

મ. દ. : ચોક્કસ. મારું લખાણ પહેલાં કુન્દનિકાને જ વંચાવું. એ ચર્ચા કરે, સુધારા સૂચવે. અમે ભાષામાં ફેરફાર પણ કરીએ. અંગત વાત કહું ? મેં ઘણી વાર કુન્દનિકાના શબ્દો કાવ્યમાં ગૂંથ્યા છે : ‘ગમતાંનો કરીએ ગુલાલ’ મારા શબ્દો નથી, કુન્દનિકાના છે. એવી જ રીતે કુન્દનિકાની કેટલીક વાર્તાઓ મારાં સ્વપ્નો પર રચાયેલી છે.

સુરેશ દલાલ

[‘મકરન્દ-મુદ્રા’ પુસ્તકમાં]

God says to man :

“I heal you, therefore I hurt;
love you, therefore punish.”

ઈશ્વર કહે છે : “હે માનવી,
હું તારા ઘા રુઝાવું છું, માટે પ્રહાર કરું છું;
તને ચાહું છું, માટે હું સજા કરું છું.”

Wrong cannot afford defeat,
but Right can.

ખોટાને પરાજય પોસાતો નથી,
સાચાને પોસાય છે.

Every child
comes with the message
that God is not yet discouraged of man.

પ્રત્યેક બાળક

એવો સંદેશો લઈને આવે છે કે
ભગવાને હજી માણસને વિશે આશા ગુમાવી નથી.

રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર (અનુ. નગીનદાસ પારેખ)

[‘રવીન્દ્રનાથની રત્ન-કણિકાઓ’ પુસ્તિકા : 1990]

ભજન કરે તે જીતે

વજન કરે તે હારે રે મનવા !
 ભજન કરે તે જીતે.
 તુલસી-દલથી તોલ કરો તો
 બને પવન-પરપોટો,
 અને હિમાલય મૂકી હેમનો
 તો મેરુથી મોટો :
 આ ભારે હળવા હરિવરને
 મૂલવવો શી રીતે ?
 રે મનવા, ભજન કરે તે જીતે.
 એક ઘડી તને માંડ મળી છે
 આ જીવતરને ઘાટે,
 સાચ-ખોટનાં ખાતાં પાડી
 એમાં તું નહીં ખાટે;
 સ્હેલીશ તું સાગરમોજે કે
 પડ્યો રહીશ પછીતે ?
 રે મનવા, ભજન કરે તે જીતે.
 આવ, હવે તારા ગજ મૂકી,
 વજન મૂકીને વરવાં.
 નવલખ તારા નીચે બેઠો,
 કયા ત્રાજવડે તરવા ?
 ચૌદ ભુવનનો સ્વામી આવે
 ચપટી ધૂળની પ્રીતે.
 રે મનવા, ભજન કરે તે જીતે.
 મકરન્દ દવે

The dust receives insult,
 and in return
 offers her flowers.
 માટી અપમાન પામે છે,
 અને તેનો બદલે વાળે છે
 ફૂલો વડે.

રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર (અનુ૦ નગીનદાસ પારેખ)

સ્વામી આનંદને પત્ર

બા બરાબરનાં પટકાયાં. પથારીવશ. પાછાં ધીરેધીરે બેઠાં થાય છે. વચ્ચે થોડા દિવસો બહુ ખરાબ કાઢ્યા. શરીરનો ટેક્સ આકરો ને તકાદો પકાણી. ઊતરતી વેળાએ બધુંય ઉઘરાણું અંકે કરાવે. પણ અંદર ઘાટ પાકી ગયો હોય તો બહુ વાંધો આવતો નથી. મારા બાપુજીના બારામાં તો સારણગાંઠના ભયંકર ઉપદ્રવ વખતે પણ તેમને મેં હસતા જોયેલા. દેહને છે ને ! મારે શું ? – એવી અલિપ્ત આત્મવૃત્તિ તેમને સહજ થઈ પડી હતી. બાને પણ એ જ દિશામાં વળતાં જોઈ હતું. ‘રોગ ને શરીર ભલે પોતાનું રોડવી લ્યે, પણ મન, તું મોજ કર !’ – એ સમકૃષ્ણનાં વચનો જિવાતાં જોઈ હતું ને ભાથું બાંધું હતું – ભવોભવનું.

સૌરાષ્ટ્રમાં ‘લોકસાહિત્ય વિદ્યાલય’ ખોલવામાં આવ્યું છે. તેમાં અસલી ગીતોના મૂળ ઢાળ અને ચારણી છંદોની તાલીમ અપાય છે. પણ એ પુરાણાનું સંગ્રહસ્થાન ન બને તો સારું. લોકોનાં ગળાંમાં ગુંજવાને બદલે – રોજના ઉપયોગને ઠેકાણે જેમ સોરઠી ભરતના ચાકળા-ચંદરવાનો ઠંઠારો સંમેલનોમાં કરવામાં આવે છે તેમ – સભા-સમારંભોમાં આ ગાયકો ગળાં તાણશે તો ખરો અરથ નહીં સરે. પ્રજાના લોઢઉછાળ સાથે તેનો અનામી ગાયક પણ તેને પોરસ ચડાવતો, ચેતવણી આપતો કે સતમારગ ચાતરે તો ફિટકાર તો સાથે જ ચાલ્યો આવે છે. આ પરંપરા સાવ તૂટી નથી ગઈ. ક્યાંક ક્યાંકથી આ ધીંગી ને ધરખમ પેઢીના પ્રાણ જાગે છે. પણ આ સૂર ઊંચો કે એને ઝીલનારા ને લોકોની રગરગમાં રમતા કરનારા ભાવમસ્ત આડતિયાના વખા પડ્યા છે.

વ્યક્તિપૂજા ને અવતારવાદનો અતિરેક આપણે આજ લગણ જોયોજાણ્યો ને એનાં કડવાં ફળ ચાખ્યાં, પણ આ જીવનનાં સાચાં ઊંચાં મૂલ્યો ને શ્રદ્ધાને જ ફગાવી દેનારું નૂગરાપણું ક્યાં લઈ જશે ? પોતાની ક્ષુદ્રતાનું કોચલું ભાંગી કોઈ અનંતનો અણસારો દેનારો આ દુનિયાને ખપતો નથી.

મકરન્દ દવે

[‘સ્વામી અને સાંઈ’ પુસ્તક]

મૃત્યુનોંધ

લોર્ડ બેસબરોનું અવસાન થયું છે, એવા સમાચાર મળવાથી લંડનના વિખ્યાત દૈનિક ‘ટાઇમ્સ’ તેમની મૃત્યુનોંધ પ્રગટ કરેલી. તેનાથી જરા હેબતાઈ જઈને એ ઉમરાવે ‘ટાઇમ્સ’ને ફોન કરીને કહ્યું કે, “આપના છાપામાં મારી મૃત્યુનોંધ મેં હમણાં જ વાંચી છે.”

સામે છેડેથી એક આવેશભરેલો અવાજ આવ્યો : “ઓહો ! એમ કે, સાહેબ ? તો આપ અત્યારે ક્યાંથી બોલી રહ્યા છો ?”

અંધારું

અંધારું પીળું આકાશ નહીં બાલમા,
અંધારું લોલ લાલ સુંવાળું ફૂલ.
અંધારું બાવળનું ફૂલ નહીં બાલમા,
અંધારું સુંવાળી શમણાંની શૂલ.
અંધારું આંખોમાં આંજ્યું અંજાય,
એને ઘૂમટામાં સાંત્યું સંતાય મારા બાલમા.
અંધારું પીળું આકાશ નહીં બાલમા,
અંધારું લોલ લાલ સુંવાળું ફૂલ.
અંધારું ચમકે જે આંખ મહીં મધરાતે,
અંધારું મલકે જે હોઠ મહીં મધરાતે;
અંધારું કાળું ગુલાબ મારા બાલમા,
અંધારું આપેલો કોલ મારા બાલમા.
અંધારું બાવળનું ફૂલ નહીં બાલમા,
અંધારું સુંવાળી શમણાંની શૂલ.
અંધારું કોયલનું ટોળું નહીં બાલમા,
અંધારું સોનાનો સુંવાળો સૂર.
અંધારું કૂતરાનું ભસવું નહીં બાલમા,
અંધારું મૌન તણું ધસમસતું પૂર.
અંધારું માગો તો આખું અપાય,
એને ભાંગો તો ભાગ્યું ભંગાય મારા બાલમા.
અંધારું પીળું આકાશ નહીં બાલમા,
અંધારું કાળું ગુલાબ મારા બાલમા.
લીમડામાં સૂસવતું જૂલે તે અંધારું,
સુગરીના માળામાં લટકે તે અંધારું;
અંધારું ફૂલોની છાબ મારા બાલમા,
અંધારું પાળેલો બોલ મારા બાલમા.
અંધારું બાવળનું ફૂલ નહીં બાલમા,
અંધારું સુંવાળી શમણાંની શૂલ.
અંધારું અટવાતું તારા આશ્વેષમાં,
અંધારું ગૂંચવાતું છૂટેલા કેશમાં;
અંધારું આપણો આ સંગ નહીં બાલમા,
અંધારું વિરહવેરાન મારા બાલમા.૦૦૦

મણિલાલ દેસાઈ

હરિનાં દર્શન

મ્હારાં નયણાંની આળસ રે, ન નીરખ્યા હરિને જરી;
એક મટકું ન માંડ્યું રે, ન ઠરિયાં ઝાંખી કરી.
શોક-મોહના અગ્નિ રે તપે, ત્હેમાં તપ્ત થયાં;
નથી દેવનાં દર્શન રે કીધાં, ત્હેમાં રક્ત રહ્યાં.
પ્રભુ સઘળે વિરાજે રે, સૃજનમાં સભર ભર્યાં;
નથી અણુ પણ ખાલી રે, ચરાચરમાં ઊભર્યાં,
નાથ ગગનના જેવા રે, સદા મ્હને છાઈ રહે;
નાથ વાયુની પેઠે રે સદા મુજ ઉરમાં વહે.
જરા ઊઘડે આંખલડી રે, તો સન્મુખ તેહ તદા;
બ્રહ્મ બ્રહ્માંડ - અળગા રે ઘડીયે ન થાય કદા.
પણ પૃથ્વીનાં પડળો રે, શી ગમ ત્હેને ચેતનની ?
જીવે સો વર્ષ ઘુવડ રે, ન ગમ ત્હોયે કંઈ દિનની.
સ્વામી સાગર સરિખા રે, નજરમાં ન માય કદી;
જીભ થાકીને વિરમે રે, 'વિરાટ, વિરાટ' વદી.
પેલાં દિવ્ય લોચનિયાં રે પ્રભુ ! ક્યહારે ઊઘડશે ?
એવાં ઘોર અન્ધારાં રે પ્રભુ ! ક્યહારે ઊતરશે ?
નાથ ! એટલી અરજી રે, ઉપાડો જડપડદા;
નેનાં ! નીરખો ઊડેરું રે, હરિવર દરસે સદા.
આંખ ! આળસ છાંડો રે, ઠરો એક ઝાંખી કરી;
એક મટકું તો માંડો રે, હૃદયભરી નીરખો હરિ.

ન્હાનાલાલ કવિ

રંગલયગતિ

ડાંગરના ખેતરમાં તડકો રોજ સવારે જૂલે ડાંગર થઈને,
રોજ સવારે તડકો જૂલે શેઢા ઉપર પીળાંપીળાં રાઈ તણાં ફૂલ થઈને.
દૂર ક્યારડો વાલોળે લીલો ભમ્મર થઈને ચક્કર ચક્કર ઘૂમતો,
ને પાસ થોરની ટોચ ટુકડો આભ બનીને ચટાક રંગ લ્હેરમાં ચૂમતો,
બહાર ઊભેલો આંબો એનાં પાનપાન આ ઊડી જાય રે પંખીટૈકા થઈને !
ડાંગરના ખેતરમાં તડકો રોજ સવારે જૂલે ડાંગર થઈને.
નીક મહીં ખળખળતાં જળમાં આભ પડી અમળાય,
સૂરજના અસ્તવ્યસ્ત ટુકડા તરતા રેલાય,

કાંટાળા બાવળમાંથી સૂરજનાં કિરણો
જીર્ણશીર્ષ થઈ તિરાડ તૂટી ભોંય ઉપર ઠેલાય,
રંગરંગનાં પડવાં ગાબડાં સીમ મહીં
ને સીમ તણા શેઢાઓ તો આ ખીલે રે, ફૂલે રે, ઝૂલે સવાર થઈને.
ડાંગરના ખેતરમાં તડકો રોજ સવારે ઝૂલે ડાંગર થઈને.

મણિલાલ દેસાઈ

સ્હેલાણી સ્વર

જિન્દગીભર જીવતું આલાં જિગર આપો મને,
મુકલિસીમાં મહેકતું મગરૂર સર આપો મને;
નૂર આંજેલી નશાઘેરી નજર આપો મને,
પાય કેડી પાડતા, સાબૂત કર આપો મને,
- ને સદા ગાતો જતો સ્હેલાણી સ્વર આપો મને.

ક્યાંય પણ રોનક નથી એ, ને નથી એ રોશની,
ડાહીડમરી ચોતરફ ચાલે હવા કાં હોશની ?
આપની મહેફિલ ! અને ત્યાં બોલબાલા દામની ?
થાય છે : છોળો ઉછાળી દઉં છલકતા જામની,
કોઈ દીવાનાનો દામન તરબતર આપો મને.

તેજનો વાઘો સજી ફરતા તિમિરનો દોર છે,
રેશમી જાળે વણેલું શું મુલાયમ જોર છે !
જૂઠની જાદુગરી છે, પ્રેતનો કલશોર છે,
કેટલો કોમળ ગુલાબી કેર ચારેકોર છે !
ના ખપે ફાગણ ફરેબી, પાનખર આપો મને.

જોઉં છું વણાઝાર વેગીલા કદમની ડૂકતી,
જેમને ઝંઝા ગણ્યા એની સવારી ઝૂકતી,
ક્યાં ગઈ હસ્તી ભર્યું ઘરબાર હાથે ફૂંકતી ?
પાંખની પાછી ધજાઓ થાય આભ ફરુકતી,
આંખમાં એકાદ પળ જો માનસર આપો મને.

મેઘલી રાતો કદી હો, દૂધલી રાતો કદી,
ઓળઘોળી જાતને આઠે પ્રહર ગાતી જતી,
સિંધુને ખોળે સમાવા હર મુકામે સાબદી
જિન્દગી કેરી વહો ભરપૂર બે કાંઠે નદી -
આપજો બસ એટલું, કાંઈ અગર આપો મને.

મકરન્દ દવે

શિખરું ઊંચાં

શિખરું ઊંચાં ને મારગ આકરા,
નહિ કોઈ સાથ કે સંગાથ.
નહિ ત્યાં કેડી કે નહિ વાટ,
ચડવાં ચઢાણો તસુ તસુ એકલાં.
શિખરું ઊંચાં ને મારગ આકરા.

લિયે એ મારગ નર કોઈ બંકડા,
છોડી આળ ને પંપાળ,
રાખી રામૈયો રખવાળ.
કાચી રે છાતીનાં બેસે તાકતાં.
શિખરું ઊંચાં ને મારગ આકરા.

ચડે એ ઊંચે, જે માંહે ડૂબતાં,
જેને આતમનો સંગાથ,
એનો ઝાલે હરિવર હાથ.
પંડને ખુએ તે પ્રીતમ પામતાં.
શિખરું ઊંચાં ને મારગ આકરા.

મનસુખલાલ મં ઝવેરી

જીવનની ઉત્તમ ક્ષણો

મનસુખલાલ ઝવેરી અનુવાદો ઉત્તમ કરી શકતા. એનું કારણ કે એમણે
નાનપણથી બે મહાન ભાષાઓ, સંસ્કૃત અને અંગ્રેજી, એ સારી રીતે ખેડેલી. એમના
જેટલી ચોકસાઈ અને રસાર્દતા થોડા જ અનુવાદકોમાં દેખાશે. શેક્સપિયરના એમના
અનુવાદો છે તે, અત્યાર સુધીના શેક્સપિયરના બધા અનુવાદોમાં ઉત્તમ છે એમ
કહેતાં મને સંકોચ નથી. કેટલા માર્મિક અનુવાદ તેમના હાથે થતા !

‘ઓથેલો’ ને ‘કિંગ લિયર’ના અનુવાદ વિશે એ મને કહેતા કે, આ બે નાટકોના
અનુવાદ કરવામાં મારા જીવનની ઉત્તમ ક્ષણો મેં ગાળી છે - એટલો બધો મને
આ કામમાં આનંદ આનંદ થયો છે.

ઉમાશંકર જોશી

ખદબદતી મુત્સદીગીરી

યુનિવર્સિટીની મુત્સદીગીરી વિશે જેમ જેમ સાંભળું છું તેમ તેમ મારા કોધનો ને ખેદનો પાર નથી રહેતો. યુનિવર્સિટી જ શા માટે ? આપણા ગુજરાતી સમાજના અંગેઅંગમાં એ મુત્સદીગીરી ખદબદી રહી છે. ખુશામત અને ખટપટ તો જાણે આપણો સ્વભાવ જ બની ગયાં છે. કોઈને મહેનત કરવી નથી. નક્કર અભ્યાસ કે સંગીન સાહિત્યસેવા કરીને કોઈને યશપ્રાપ્તિનો સાચો પણ લાંબો અને ધીરજ ખૂટે તેવો માર્ગ લેવો નથી. લેખકોની સાથે પરિચય રાખીને જ પોતે પણ લેખક ગણાઈ જાય તેવો લોભ સહુ રાખીને ફર્યા કરે, પરસ્પર પંપાળીને સહુ પોતપોતાના મનમાં મોટા બનીને કુલાયા કરે અને નાના નાના વાડાઓ રચીને 'અહો રૂપ, અહો ધ્વનિ:' કર્યા કરે !

મનસુખલાલ મં. ઝવેરી

[ઝવેરચંદ મેઘાણી પરના પત્રમાં : 1939]

સ્વત્વ ન ચૂકજો

કાગળ વાંચતાં વાંચતાં મને પેટ ભરીને હસવું આવ્યું છે, પણ એક તો હસવું ને બીજી હાણ. ભલા ભાઈ ! આ બધા અનુભવો તમને અકળાવી રહ્યા છે તે શું ગુજરાતને તમે નંદનવન કલ્પી હતી ? જો આવું આવું ગોતવા ને દિલ પર લેવા બેસશો તો તમારાં મૂકી હાડકાં તે પણ વહેલાં લાકડે જશે. નવી ગુજરાત સર્જવી હશે તો બહુ ધીરજ ને સહિષ્ણુતા જોઈશે તેમ જ નહીં, પણ ખૂબ અલિપ્તતા જોઈશે. મને મુંબઈનો અનુભવ છે. તે પરથી એક ગાંઠ વળાવું ? આ બધી જ ટોળકીઓની ધમાલમાંથી ખસી જઈ એકચિત્તે અભ્યાસી બનજો, social contact [સામાજિક સંપર્ક] જરૂર પૂરતા જ રાખજો ને એક દસકા સુધી અભ્યાસનિષ્ઠા ટકાવી રાખી એવી તૈયારી કરજો કે ગુજરાત તમારી પાસે માગતી આવે. તમારા યૌવનકાળનો ધ્વંસ મુંબઈના આ ચેનચાળાથી ન કરાવી બેસતા. તમે scholar [અભ્યાસી] છો, અભ્યાસનિષ્ઠ પ્રકૃતિના છો. એ પ્રકૃતિને હણાવા દેશો નહીં. મુંબઈમાં તો પ્રસિદ્ધિ ને મહત્તા પામશો તો ય તમે મરી રહેશો ને ઉપેક્ષા પામશો તો દંશીલા બનશો. માટે મુંબઈની છાતી પર રહીને પણ સ્વત્વ ન ચૂકજો, ભાઈ ! મુંબઈ-અમદાવાદ તો અત્યારે સાહિત્યદષ્ટિએ ભયંકર બનેલ છે. વધુ શું લખું ?

ઝવેરચંદ મેઘાણી

[ઉપરના પત્રના જવાબમાં : 1939]

કમ્મર કસી છે

ચલો આજ, ભૈયા, ઉઠાવી લો લંગર, સમંદરની અંદર ઝુકાવી દો કિસ્તી; સલામત કિનારાના ભયને તજી દો, તુફાનોને કહી દો કે કમ્મર કસી છે.

મુહુબતની અડિયલ એ વાતોને છોડો, મુહુબતનાં દમિયલ એ ગીતો જવા દો; જગતને જગાડી દો એ રીતથી કે, કલેવરને કણકણ જુવાની વસી છે.

અમે સિંધુડાને સૂરે ઘૂમનારા, અમે શંખનાદો કરી ઝૂઝનારા; મધુરી ન છેડો એ બંસીની તાનો, અમોને એ નાગણની માફક ડસી છે.૦૦૦

અમે દર્દ ને દુઃખ કાતિલ સહ્યાં છે, ભરી આહ ઈડી ને નિશ્વાસ ઊના; જીવનમાં હતી કાલ જો ગમની રેખા, મરણ સામને આજ મુખ પર હસી છે.

મધુકર રાંદેરિયા

The roots below the earth
claim no rewards
for making the branches fruitful.

ધરતીની અંદર રહેલાં મૂળિયાં
ડાળીઓને ફળવતી બનાવવા માટે
કોઈ બદલો માગતાં નથી.

Let life be beautiful
like summer flowers,
and death
like autumn leaves.

જીવન સુંદર હજો
વસંતનાં પુષ્પો જેવું,
મૃત્યુ
પાનખરનાં પાંદડાં સમું.

રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર (અનુ. નગીનદાસ પારેખ)

એટલું નિશ્ચિત માનજો કે જ્યાં સુધી આજની શિક્ષણપદ્ધતિ આપણે નહિ બદલીએ, ત્યાં સુધી આપણું કામ થવાનું નથી. આજની ભૂંડી કેળવણીથી માણસ નર્યાં સ્વાર્થ સિવાય કશું શીખતો નથી. હરામનાં હાડકાં કરવા અને સમાજદ્રોહ કરવા સિવાય બીજી કોઈ વૃત્તિ તેનાથી પોષાતી નથી.

પહેલાં તો દસ-વીસ ટકા ભણતા હતા. તેટલો બેઠાડુ વર્ગ કદાચ પરવડી શકે, કારણ કે બાકીનો ઍશી ટકા વર્ગ કામ કરતો હોય. વીસ ટકા બેસી રહે તે પણ અન્યાય છે, છતાંય તેથી સમાજ સ્થગિત ન થાય. પરંતુ 100 ટકા લોકો બેઠાડુ થાય, તો સમાજનું સત્યાનાશ જ વળે ને !

આપણે કહીએ છીએ કે કામ કરનારા નથી મળતા. પણ શેના મળે ? આ શિક્ષણથી તો કામ ન કરે તેવાની જ સંખ્યા વધશે. આમાં તો કોઈક મળે તો ચમત્કાર માનવો જોઈએ. જ્યારે આપણે તો લાખોની સંખ્યામાં કાર્યકર્તાઓ જોઈએ છે.

આજની કેળવણી સામે આપણે બંડ ઉઠાવવું જોઈએ. આ ભયંકર વસ્તુ છે. આની આ કેળવણી ચાલુ રહી, તો દસ-વીસ વરસે નવી પેઢી સમૂળગી પાંગળી અને સ્વાર્થી, સમાજદ્રોહી અને દેશદ્રોહી બની જશે - અને ત્યારે પેલા 'અરેબિયન નાઈટ્સ'ના લોટામાંના રાક્ષસ જેવો ઘાટ થશે. તે હમણાં ભલે બંધ લોટે છે, પણ પછી બહાર નીકળશે.

મનુભાઈ પંચોળી

એમ પણ બને

પકડો કલમ ને કોઈ પળે એમ પણ બને
આ હાથ આખેઆખો બળે એમ પણ બને.

જ્યાં પહોંચવાની ઝંખના વરસોથી હોય ત્યાં
મન પહોંચતાં જ પાછું વળે એમ પણ બને.

એવું છે થોડું : છેતરે રસ્તા કે ભોમિયા ?
એક પગ બીજાને છળે એમ પણ બને.

જે શોધવામાં જિંદગી આખી પસાર થાય
ને એ જ હોય પગની તળે એમ પણ બને.

તું ઢાળ ઢોલિયો : હું ગઝલનો દીવો કરું
અંધારું ઘરને ઘેરી વળે, એમ પણ બને.

મનોજ ખંડેરિયા

શરદચંદ્ર તો સાહિત્યસ્વામી છે. આપણે જેમને સામાન્ય લોકો કહેતા હોઈએ તેવા લોકો તરફ એમની સહાનુભૂતિ, અનુકંપા અને શ્રદ્ધાનો કોઈ પાર નથી. એટલે એમની વાર્તાના નાયકો અને નાયિકાઓ ઘણી વાર સમાજના ઓરમાયા વર્ગનાં હોય છે. 'અંધારે આલોક' અને એમની વિખ્યાત નવલ 'શ્રીકાંત' એના દાખલા છે.

આ બધું વાંચ્યું છે, રસપૂર્વક વાંચ્યું છે. પણ તે વખતે મનમાં એમ થતું કે, આ બધું અદ્ભુત રીતે લખાયું છે એની ના નહિ; પરંતુ આ નવલકથામાં આવે છે એવી સ્ત્રીઓ અને એવાં અસામાન્ય સામાન્યજનો ખરેખર હશે ખરાં ? કે પછી મહાપુરુષોને હાથે પથ્થરની પ્રતિષ્ઠા થાય તોપણ પૂજાય, એવું તો આ નહિ હોય ને ? એમની અનુકંપાએ એમનાં પાત્રોને વધારે પડતો રંગ તો નહિ ચડાવ્યો હોય ? પરંતુ હમણાં ફરતાં ફરતાં શરદચંદ્રની શ્રદ્ધાને સાચી ઠરાવતા એકાદ બે કિસ્સા પ્રત્યક્ષ જોવા મળ્યા.

.... ગામ ગયો હતો. ક પટેલ અનુભવી ને આબરૂવાળા. શેરડી ખાતાં ખાતાં વાતો ચાલતી હતી. મેં કહ્યું :

“મારે તમને એક વાત કહેવી છે. બાજુના ગામમાં ગયો હતો, ત્યાં ... પટેલને તો તમે ઓળખો છો. એણે એની વહુને હમણાં કાઢી મૂકી છે. કહે છે કે છોકરાં ઊઝારતાં નથી, એટલે બીજી કરવાનો વિચાર છે. એ તો ઠીક, પણ બાઈ એના પિયરથી હજાર-બે હજારનું ઘરેણું લઈને આવેલી; હવે એ ઘરેણું પણ નથી આપતો ને જિવાઈ પણ નથી આપતો. તમારી નાતે આવા કિસ્સામાં વચ્ચે પડવું જોઈએ.”

“એ તો બહુ કહેવાય, હળાહળ કળજુગ જ આવ્યો છે ને ! ઘરનું માણસ, કેટલા તડકા-છાંચડા હારે કાઢ્યા હોય, તોય આમ કેમ થતું હશે ? સાળું, માણસ પોતાના જૂના ઢાંઢાને ય આમ કાઢી નથી મૂકતો !”

મેં કહ્યું : “હવે કાઢી મૂકવાનું ક્યાં લેવા જાવું પડે એમ છે ? એ બાબતમાં કાળજાં કઠણ થઈ ગયાં છે.”

“સાચી વાત છે. જમાનો એવો આવ્યો છે કે આબરૂસોતા એના (પરમાત્માના) ધામમાં પહોંચી જઈએ તો ઘણું કહેવાય..... અમારા ઘરમાં જ હજુ કાલ બોલાચાલી થતાં રહી ગઈ.”

“શું ?” મારાથી બોલી જવાયું.

“અમારી ભાણેજવહુ છે, એના સારુ કંઈક લૂગડું આવેલું, તે બૈરાંનો જીવ...” કહી થોડી વાર એ થંભી ગયા. શેરડીનો કટકો હાથમાં રહી ગયો. પછી કહે :

“મારે એક બહેન હતી. પરણાવી, પણ આદમી કાંઈક સ્થિતિએ દૂબળો એટલે જમીન પણ અમે પડખેના ગામમાં લઈ દીધેલી. પરણાવ્યા પછી ચારેક વર્ષે બહેન

દુઃખાણી. દોઢ વરસનો ભાણો, એટલે અમે ઘેર લઈ આવ્યા. ત્યાંની ખેડ અહીંથી જ અધવારું કરીને સંભાળી. થોડાં વરસે બહેન પણ પાછી થઈ. ભાણો અમારી ભેગો રહ્યો, ખેડ શીખ્યો. ભાણો પણ જોઈને કાળજું ઠરે એવો. સત્તર-અઠાર વરસનો થયો એટલે પરણાવ્યો. બાઈ આણું આવી, એટલે એમને ગામ મોકલીને ત્યાં વસાવ્યાં ને ખેડ શરૂ કરાવી. ભાણાને ઘેર દીકરો આવ્યો... પણ ભગવાનને કરવું છે ને ? વાત જોડી કાઢેલી લાગે, પણ ત્રીજે જ વરસે ભાણોય પાછો થયો. પછી એની વહુને આંહીં તેડી આવ્યા, કેમ કે એના પિયરમાં સમાય એમ નહોતું. પહેલાં બહેન ને ભાણો આવ્યાં ત્યાં, એમ આ ભાણેજવહુ ને એનો દીકરો આવ્યાં. ખેતીનું પેટ મોટું, તે સૌ મહેનત કરે તો ગદરી ખાય. ખેતી ઉપર એટલી ઈશ્વરની દયા છે. બહેનને હું અહીં તેડી લાવેલો તે દિવસથી મેં એક નીમ લીધેલું કે ઘરમાં બાઈયું માટે, છોકરાં માટે, કાંઈક લૂગડું-ચીથરું, ચીજ-વસ્તુ લાવવાની હોય તો એક નંગ વધારે જ લાવવું. વીસ-પચીસ વરસ થઈ ગયાં, પણ મારી સાંભરણમાં કોઈ દી હું એમને ભૂલ્યો નથી કે વહેરોવંચો થાવા દીધો નથી. પણ કાલ સાંભળ્યું કે ભાણેજવહુને માટે ઘરમાં કંઈક લૂગડું આવ્યું હશે ત્યારે નાના દીકરાની વહુએ એમ કહી નાખ્યું હશે કે, ‘આવાં ને આવાં ખરચ – ગોળ ને ખોળ સૌ સરખાં !’ ભાણાની વહુના સાંભળતાં આમ બોલ્યાં તે એણે બે આંસુ પાડ્યાં હશે. ભગવાન ! ભગવાન ! એને એટલીયે ખબર ન પડી કે ગોળ તો મીઠી મધ જેવો લાગે, ને વેણ તો કડવી નઈ જેવાં કાઢ્યાં !... પણ તોય અમારા ઘરમાં ભારે સંપ.”

હું પાછળથી પૂરું ધ્યાનપૂર્વક સાંભળતો નહોતો. વિચારે ચડી ગયેલો કે આ માણસે જે પુણ્યકાર્ય કર્યું છે, તેને કયા પ્રકારનો યજ્ઞ કહેવો ? રાજસૂય, સર્વમેધ, વિશ્વજિત કે કયો યજ્ઞ આની તોલે આવે ? પહેલાં બહેન અને ભાણેજને સમાવ્યાં. ખાવાનું જ આપ્યું એમ નહિ – એ તો અનાથાશ્રમો પણ આપે છે – પણ પ્રેમ આપ્યો, ગૌરવ આપ્યું, જીવનનો મહિમા આપ્યો. ને એ કામ પૂરું થયું, ‘હવે આપણે છૂટાં’ એમ માન્યું, ત્યાં વળી ‘પુનઃશ્ચ હરિ ઓમ્’ જેવું થયું. હજુ એ બાળક ચાર વરસનું છે; તેને અઠાર વરસનું કરવું પડશે. લાંબાં ચૌદ વરસ ! ભલભલાની છાતી બેસી જાય, પણ આને તો વિચાર જ નથી. એણે કહ્યું કે ખેતીનું પેટ મોટું, એટલે સૌ સમાઈ જાય. એ વાત સાચી છે. મધ્યમ વર્ગમાં આવું બન્યું હોય તો નભાવવું મુશ્કેલ હોય છે. કેમ કે એમાં એક જણ કમાનાર ને બાકીનાં સૌ ખાનાર હોય છે. પણ તેમ છતાંય ખેતી કરનારનું દિલ પણ મોટું હોવું જોઈએ. સગા ભાઈને અરધો ચાસ જમીન વધારે ન આપવા માટે, એટલી જમીનની કિંમત કરતાં વીસ-વીસ ગણાં નાણાં કોરટ-કચેરીમાં ખર્ચાંને પાયમાલ થનાર ખેડૂતો પણ પડ્યા જ છે ને ?

મનુભાઈ પંચોળી

જવર ન ચડવો જોઈએ....

આઈઝનહોવરે પોતે બીજા વિશ્વયુદ્ધનો એક કિસ્સો નોંધ્યો છે. આઈઝનહોવર મિત્ર રાજ્યોના સેનાપતિ હતા. જર્મની પર ચડાઈ કરનાર સૈન્યના સરસેનાપતિ હતા. તેના હાથ નીચે ચાલીસ લાખ સૈનિકો અને ડઝનબંધ જનરલો હતા. પેટન આમાંના એક મોવડી હતા. તે ટેકદળના વડા અને નિષ્ણાત હતા. તે વખતે તેની બોલબાલા હતી.

એક દિવસ પેટન ઘાયલોની હોસ્પિટલમાં જઈ ચડ્યા. ત્યાં તેણે એક સૈનિકને જોયો. પૂછ્યું : ‘તમે તો ઘાયલ થયા નથી લાગતા. તમે કેમ અહીં છો ?’ સૈનિક કહે : ‘મને બહુ બીક લાગે છે મોરચા પર.’ પેટને તેને જોરથી તમાચો માર્યો : ‘બીકણ ! હોસ્પિટલ તારે માટે નથી.’

એ વખતે દાક્તરો, નર્સો સાથે હતાં. પેલો સૈનિક રડવા લાગ્યો. પેટને તેની સામું જોયું નહિ અને ચાલતા થયા. દાક્તરોના વડા કહે : ‘જનરલ, તમારો વર્તાવ અણશોભતો હતો. એ દર્દી અમારી દેખરેખ નીચે હતો. એને માટે તો મારી જવાબદારી છે.’ પેટન કહે : ‘બીકણ લોકોને મારા સૈન્યમાં સ્થાન નથી. તેના પર તો બરફના પાણીની ડોલો ઢોળવી જોઈએ, જેથી તેનું મગજ ઠેકાણે આવે.’

પેટનની સામું તો કોઈ બોલી ન શકે. પણ આ પ્રસંગ ઘણાની રૂબરૂમાં જ બનેલો, એટલે વાત છાની ન રહે. યુદ્ધ-ખબરપત્રીઓએ તરત આ પ્રસંગના તાર-સંદેશા મોકલ્યા. પણ તે સેન્સરે રોક્યા. ખબરપત્રીઓએ સરસેનાપતિને ફરિયાદ કરી. આઈઝનહોવરે તેમને સમજાવ્યા : ‘ખબર મોકલાય તો પેટન સામે તપાસ કરવી પડે. તેને ઠપકો આપવો પડે. કદાચ હોદ્દો પણ છોડવો પડે. આ બધું ચાલુ યુદ્ધે આપણા લાભમાં નથી.’

પણ પેલા ખબરપત્રીઓને સંતોષ ન થયો. સમાચાર બીજી રીતે પણ પહોંચ્યા. અને અમેરિકન છાપાઓમાં તેની સનસનાટી મચી ગઈ. પેટનને પણ પૂછવામાં આવ્યું.

પેટન મોટા જનરલ. ટેકયુદ્ધના નિષ્ણાત. તેનું ટેકદળ માર-માર કરતું જર્મન સરહદમાં ઘૂમતું હતું. પેટને ખોટું તો કર્યું જ હતું. પણ પેટન હઠીલા હતા. તુમાખીવાળા હતા. અમેરિકન દળોમાં તેની પ્રતિષ્ઠા પણ ઘણી હતી. એણે કહ્યું : ‘હું રાજીનામું આપી દઉં, પણ માફી નહીં માગું. એક સિપાઈને મેં બે લાફા માર્યા, એમાં શું થઈ ગયું ?’

આઈઝનહોવરે કહ્યું : ‘એ માત્ર સિપાઈ નથી, અમેરિકન નાગરિક છે. અમેરિકામાં કોઈ પણ માણસને ગમે તેવો મોટો માણસ પણ લાફો મારે, એ બની જ ન શકે.’

આઈઝનહોવરે મહામહેનતે પેટનને સમજાવ્યા. અને એ જ હોસ્પિટલમાં, એ જ સિપાઈ અને દાક્તર-નર્સોની રૂબરૂમાં દિલગીરી દર્શાવવાનું ગોઠવ્યું.

ક્યાં ટેકદળોની મારમાર કૂચ. ક્યાં જર્મનીને ભિડાવી શરણે લાવનારી વ્યૂહરચના અને ક્યાં એક બીકણ સિપાઈને મારેલો તમાચો અને દર્શાવાયેલી

દિલગીરી !

આઈઝનહોવરને કંઈ મંથન નહિ થયું હોય ? કે આ આવડો મોટો સેનાપતિ રાજનામું આપશે તો શું થશે ? ક્યા જોર પર આ માણસે આ પગલું ભર્યું હશે ? અન્યાય તે અન્યાય; મોટો કરે કે નાનો કરે, તે ન જ ચલાવી લેવાય. આ પાયાની વાત.

પેટને માફી માગવી જ પડી.

*

આવો જ બીજો કિસ્સો છે ચર્ચાલનો.

ઈટલીમાં મિત્રરાજ્યો આગળ વધી રહ્યાં હતાં ત્યારે, ઉત્તર ઈટલીના શહેરમાં એ જમાનાના મોટા ચિંતક, ઇતિહાસવિદ્, તત્ત્વવેત્તા કાઉચે રહેતા હતા. એણે ઇતિહાસ, સૌન્દર્યશાસ્ત્ર પર ગ્રંથો લખેલા છે. ચર્ચાલને સમાચાર મળ્યા કે જર્મનો વળતો હુમલો કરવાના છે અને કાઉચેના ગામ આગળથી પસાર થવાના છે. એ વખતે જર્મનો એને પકડી જાય ને જેલમાં ગોંધી રાખે તો ? કદાચ જેલમાં જ એને મારી નાખે તો ? એણે તરત જ વાયરલેસથી સંદેશો મોકલાવી આપ્યો કે : “આ ગામ આપણા કબજામાં નથી. વિખ્યાત ફિલસૂફ કાઉચે ત્યાં રહે છે. ને જર્મનો એને ઉપાડી જાય એવો સંભવ છે. તેથી ત્યાં બસો પેરેશ્યુટિયા ઉતારો ને એ ગામનું રક્ષણ કરો. જરૂર લાગે તો કાઉચેને બીજે લઈ જાવ.”

દુનિયાની આવડી મોટી લડાઈ ચલાવવાવાળો માણસ, જેને માથે કરોડો માણસોની વ્યવસ્થા છે, એ માણસને મન યુદ્ધની ભીષણતા એ બિનમહત્ત્વની વસ્તુ છે. રોજ હજારો માણસો મરતા હશે. માણસોના મરવાનો હિસાબ તો યુદ્ધમાં હોતો જ નથી. એ માણસ આટલું સૂક્ષ્મતાથી જુએ છે ! આવો એક માણસ પણ આપણે કેમ ખોઈ શકીએ ? આ એક ચિત્તની અવસ્થા છે. અનાસક્તિની અવસ્થા છે.

*

મહાભારતમાં પણ આવો જ પ્રસંગ આવે છે.

એક ટિટોડી રઘવાઈ થઈને આંટા મારતી હતી. ભગવાનનું ધ્યાન ગયું. પૂછ્યું : “કેમ અહીંયાં આવી છો ?”

પેલી કહે : “ભગવાન, મારાં ઈંડાં અહીં પડ્યાં છે. હમણાં બધા રથો ને હાથીઓ અહીં દોડશે અને મારાં ઈંડાં કચડાઈ જશે, તેથી આવી છું.”

ભગવાન કહે : “દિવસોથી અહીં યુદ્ધનાં પડઘમ વાગતાં હતાં તેની ખબર નોતી ?”

પેલી કહે : “ખબર તો હતી.”

“પછી....?”

“મને એમ કે કાંઈ નહિ થાય. ભાઈઓ ભાઈઓ બાઝશે તો નહિ જ. વળી તમારા જેવા સલાહકાર છે, પછી તો ન જ બાઝે ને ? એમ મને થયું હતું.”

ભગવાન કહે : “ઠીક, ઠીક; અત્યારે તું જા. તારાં ઈંડાંને હું સાચવીશ.”

અને ભગવાને એ જ વખતે હાથીની ડોકેથી ઘંટ લઈને ટિટોડીનાં ઈંડાં માથે મૂકી દીધો. ઘમસાણ લડાઈ ચાલી. પછી સાંજે ભગવાને અર્જુનને કહ્યું : “તું જરા થોભ અહીં. રથમાં જ બેસજે. નીચે ન ઊતરતો. હું હમણાં જ આવું છું.”

જે યુદ્ધ અઢાર દિવસ ચાલ્યું તેમાં બોતેર લાખ માણસો મર્યાનો અંદાજ છે. એટલે રોજનાં ચાર લાખ માણસો મર્યા છે. એ યુદ્ધમાં કૃષ્ણ ભગવાનને શું ચિંતા છે ? આ ટિટોડીનાં ઈંડાં તો બચવાં જ જોઈએ.

સાંજે ઈંડાં હાથમાં લઈને ગયા. ટિટોડીને આખ્યાં ને કહ્યું : “લે, લઈ જા તારાં ઈંડાં.”

આ અનાસક્તિ છે.

જે મરવાને પાત્ર છે એ તો ભલે મર્યા, પણ જેનો ગુનો નથી એ શું કામ મરે ?

‘ગીતા’માં વારે વારે કહે છે : ‘યુદ્ધ સ્વ વિગત જ્વર :’ – જ્વર ન ચડવો જોઈએ.

‘મારી નાખું – ખોખરો કરી નાખું !’ એવો જ્વર ચડે છે આપણને. તેવો જ્વર ચડવો ન જોઈએ ને લડવું જોઈએ. ‘મહાભારત’ના મર્મનો એક ભાગ આ છે.

મનુભાઈ પંચોળી

❀

પ્રીતમના ઓરડા

મારા પ્રીતમના ઓરડા ઊંચા,

કે ઓરડા ઓહો કર્યા રે લોલ.

હરિયાળા ડુંગરા ને ગોચરમાં પાથરી

ફૂલભરી જાજમની ભાત,

સાંજલ તારાનો રૂડો દીવો બળે ને

ઓલી આસમાની છત રળિયાત.

વાયરાનાં ઊઘડતાં ચોગમ કમાડ અને

ઝરમરિયા પડદાના સૂર,

ઊંચા પહાડ તણા એકાકી થંભ અને

દરિયાઈ બેટ દૂર દૂર.

મારા પ્રીતમના ઓરડા ઊંચા,

કે ઓરડા ઓહો કર્યા રે લોલ.

કેથેલિન રેઈન (અનુ. મકરન્દ દવે)

❀

કોઈ કહેતું નથી

લાલઘૂમ તાપમાં મહોરતો, મસ્તીનો તોર તે ક્યાં ગયો કોઈ કહેતું નથી.
આ નગરની વચોવચ હતો એક ગુલમ્હોર તે ક્યાં ગયો કોઈ કહેતું નથી.
પૂછું છું બારને-બારીને-ભીંતને-લાલ નળિયાં-છજાંને વળી ગોખને,
રાત દિ' ટોડલે બેસીને મ્હેકતો મોર તે ક્યાં ગયો કોઈ કહેતું નથી.
કેં જ ખૂટ્યું નથી, કેં ગયું પણ નથી, જર-ઝવેરાત સહુ એમનું એમ છે,
તે છતાં લાગતું સઘળું લૂંટી અને ચોર તે ક્યાં ગયો કોઈ કહેતું નથી.
સાવ સૂની બપોરે ઘડી આવીને એક ટહુકો કરી, ફળિયું ભરચક ભરી,
આંખમાં આંસુ આંજી અચાનક શકરખોર તે ક્યાં ગયો, કોઈ કહેતું નથી.
કેટલાં વર્ષથી સાવ કોરાં પડ્યાં ઘરનાં નેવાં ચૂવાનું ય ભૂલી ગયાં;
ટપકતો ખાલીપો પૂછતો : મેઘ ઘનઘોર તે ક્યાં ગયો, કોઈ કહેતું નથી.ooo
પાછલી રાતની ખટઘડી એ હજી, એ તળેટી ને એ દામોદર કુંડ પણ -
ઝૂલણા છંદમાં નિત પલળતો પ્રથમ ખોર તે ક્યાં ગયો, કોઈ કહેતું નથી.

મનોજ ખંડેરિયા

મોકળાશ

પુસ્તકોનો લગાવ ભારે, એમને જોવાં-અડવાં સુધ્ધાં ગમે, રોમાંચિત કરે; પણ
ક્યારેય પદ્ધતિસરનું વાચન કર્યું નથી. લખવાનો શોખ મને ક્યારેય થયો નથી. મારી
દીકરીના જન્મ પછી આડત્રીસ કે એવી ઉંમરે બહાર નોકરીએ જવા અસમર્થ હતી,
તેથી ઘેર બેસી કમાવા માટે કેટલાંક અંગ્રેજી પુસ્તકોના અનુવાદ કર્યા હતા.

ઘણા બધા ચિંતકોએ મને અનેક રીતે પ્રભાવિત કરી છે : ટ્રોટ્સ્કી, ફોઈડ, કૃષ્ણમૂર્તિ, રજનીશ વગેરે. પણ જો કોઈ એક વ્યક્તિનો મારા પર સૌથી વધારે પ્રભાવ હોય, તો એ ગાંધીજી છે. એમનું લખાણ જ્યારે પણ વાંચું છું ત્યારે મોટે ભાગે તાજગીસભર લાગ્યું છે. પોતે જે માનતા હોય એને તત્કાળ આચરણમાં મૂકી સાહસભરે એ જીવ્યા, સતત પ્રયોગશીલ રહ્યા અને ઉત્ક્રાંત થતા ગયા. બહોળા ફલક ઉપર એક વિરલ સાધક રહ્યા અને ગુરુપણું કર્યું નહીં. નેતાગીરી એમને સહજ પ્રાપ્ત થઈ, પણ એમનાં તમામ કાર્યો એમની સાધનારૂપે રહ્યાં. એમની સતત પ્રયોગશીલતાને કારણે મને એક પ્રકારની મોકળાશ એમની સાથે લાગી છે.

મંજુ ઝવેરી

['કંકાવટી' માસિક : 2000]

વિશ્વશાંતિની ગુરુકિલ્લી

છેલ્લાં પચાસ વર્ષમાં ઘણી શોધો થઈ છે. ચંદ્ર પર અને સૂર્યમંડળમાં રોકેટો, ઉપગ્રહો મોકલવાની અદ્ભુત શોધો માણસે કરી છે.

પણ છેલ્લાં પચાસ વર્ષમાં થયેલી મોટામાં મોટી શોધ હું બાલશિક્ષણશાસ્ત્રની ગણું છું. મારી અફર શ્રદ્ધા છે કે જો માણસજાતને મુક્તિનો અનુભવ લેવો હશે તો તેણે બાલશિક્ષણની આ શોધ પાસે આવવું પડશે. ત્યારે જ મુક્તિનું સાચું પ્રભાત ઊઘડશે.

'યુનેસ્કો'ના ખતપત્રની પ્રસ્તાવનામાં કહ્યું છે તેમ, યુદ્ધ પહેલાં માણસોના હૃદયમાં શરૂ થાય છે ને ત્યાં જ તેને ડામવું જોઈએ. કોરી જમીનમાં પડેલ તિખારો આપોઆપ ઓલવાઈ જાય છે. પણ ઘાસવાળી ભોંયમાં જો પડે તો જરૂર દાવાનળ લાગે છે. તિખારો ન પડે તે એક સાવચેતી; ને તિખારો પડે તો પણ આગ ન લાગે, આપમેળે બુઝાઈ જાય, તે બીજી સાવચેતી. બાળકેળવણીનું શાસ્ત્ર આ બીજા પ્રકારનું કામ કરે છે. એટલે જ બાળકેળવણીમાં કામ કરનારાઓને હું ઘણી વાર શાંતિસૈનિકો કહું છું. શાંતિ સ્થાપવાનું કામ માત્ર આઈઝનહોવર, બ્રુશ્ચોવ કે વિનોબાજી જ નથી કરતા, પણ રાનીપરજનાં ઝૂંપડાંઓ વચ્ચે બાલવાડી ચલાવનાર ગ્રામસેવિકા પણ કરી રહેલ છે. કારણ કે તે પોતાની સંભાળમાં મુકાયેલાં ભૂલકાંઓમાં આક્રમક વૃત્તિનાં બીજ ન રહે તેવી હિકમતથી કામ કરી રહેલ છે.

લડાઈનાં પડઘમ વાગે કે તરત જ આક્રમકને સંખ્યાબંધ સૈનિકો મળી રહે છે, તે શા કારણે ? સૈનિકો નોંધવાની પડાપડી થાય છે, જે રહી જાય છે તે ઘણી વાર રડે છે, તે શા માટે ? ઉનાળામાં ધરતી પર તરણુંય નથી હોતું, ને વરસાદ પડતાં હરિયાળું ઘાસ ઊગી નીકળે છે, તે શા કારણે ? ઘાસનાં સૂક્ષ્મ બીજો ત્યાં ધરતીમાં જ હતાં, વરસાદ પડતાં તે બીજ ફૂટી નીકળ્યાં. આક્રમક વૃત્તિનાં બીજો ત્યાં ચિત્તની ભૂમિમાં વેરાયેલાં જ હતાં, અનુકૂળ ઘડી મળતાં જ તે ફૂટી નીકળ્યાં. સંસ્કૃતિ, વિવેક, સારાસાર વૃત્તિ કશું ત્યાં કામ ન આવ્યું.

બાલશિક્ષણ અને બાલમાનસશાસ્ત્ર એમ કહે છે કે આ આક્રમક વૃત્તિ કાંઈ બાળકમાં પહેલેથી નથી હોતી. જિજીવિષા, સંરક્ષણની ઇચ્છા તેને હોય છે, પણ આક્રમણની વૃત્તિ તો કુશિક્ષણનું જ પરિણામ છે, ને યોગ્ય શિક્ષણ તેને રોકી શકે છે.

જમાનાઓથી સાધુસંતો શાંતિનો ઉપદેશ દેતા આવ્યા છે. તેનું પરિણામ શા સારુ આટલું ઓછું આવ્યું છે ? ઈશુ કે ભગવાન તથાગત, સંત ફ્રાંસિસ, એકનાથ કે તુકારામનાં ચારિત્ર્ય, જ્ઞાન અને કરુણા અપરિમેય હતાં; પણ તેના સંસર્ગમાં આવેલામાંથી મોટા ભાગને તેઓ ચિત્તશાંતિ આપી શક્યા ? ને તેમના ગયા પછી પણ તેમના ઉપદેશનાં શ્રવણમનનથી કેટલાંનાં જીવતરનું પરિવર્તન થયું ? એમની મહત્તા અને ગુણવત્તા બંનેના પ્રમાણમાં પરિણામ કેટલું ? ગંગાના અનર્ગળ જીવનદાયી પ્રવાહમાંથી કેમ મબલખ પાક નથી ઊતર્યો ? હું ઉત્તર આપવાનું સાહસ કરું ? આ મહાપુરુષોએ પોતાનો ઉપદેશ

પ્રૌઢને આપ્યો છે. તેમણે પોતાનું કાર્યક્ષેત્ર પ્રૌઢ-પરિવર્તનનું ગણ્યું હતું.

‘મહાભારત’માં ભગવાન વ્યાસે એક માર્મિક પ્રસંગ મૂક્યો છે. દુર્યોધનને એક વાર વિદુર સમજાવે છે કે ભાઈભાઈના યુદ્ધનું પરિણામ કેવું ભયંકર આવે છે ! દુર્યોધન એ બધું સાંભળીને કહે છે જાનામિ ધર્મમ્ ન ચ મે પ્રવૃત્તિઃ, જાનામિ અધર્મમ્ ન ચ મે નિવૃત્તિઃ । (ધર્મ શું છે તે હું જાણું છું, પણ મારાથી તે પળાતો નથી. અને અધર્મ શું છે તે પણ હું જાણું છું, પણ મારાથી તેમાંથી પાછું ફરતું નથી.) સૌની ઓછેવત્તે અંશે આવી દશા હોય છે. આપણે દુર્યોધનની નાનીમોટી આવૃત્તિઓ છીએ; કારણ કે જ્ઞાન પછીથી આવે છે, આદતો-લાગણીનાં વલણ બાળપણમાં પડી ચૂક્યાં હોય છે. આથી ઉપદેશ આપણને એક બાજુ ખેંચે છે અને આદતો-લાગણીઓ બીજી બાજુ. આ ગજગાહમાં, થોડાક સદ્ભાગીઓને બાદ કરીએ તો, બાળપણની આદતો અને લાગણીઓ જીતે છે. આ પૂજ્ય અને પ્રણમ્યની મહાપુરુષો પ્રત્યે પૂરો આદર રાખીને પણ એમ કહી શકાય કે એમણે આની શરૂઆત કરવી જોઈએ ત્યાંથી નોંતી કરી, એટલે તેમના પ્રયત્નનું પરિણામ ઓછું આવ્યું છે.

બાલશિક્ષણશાસ્ત્રનું બીજું વિધાન એ છે કે આક્રમક વૃત્તિનાં મૂળ બાલ્યાવસ્થામાં થયેલ નૈરાશ્યના અનુભવમાં છે. બાળકોનાં અપમાન અને નિરાશાના જે અનુભવો આપણા ઘરમાં, શેરીઓમાં ને શાળામાં થાય છે તે બાળકો ભૂલી નથી જતાં. તેમના હાથપગ નાના હોવાથી તે મૂંગાં રહે છે, પણ તેમના ચિત્તના ચોપડામાં તેઓ તે સમાજને ખાતે ઉધારી રાખે છે. મોટાં થતાં જ તે ચોપડો ખોલે છે ને પોતાનું લેણું સમાજ પાસેથી એક યા બીજી રીતે વસૂલ કરે છે. બાળકે નાનપણમાં અપમાનના અનુભવ કર્યાં હોય છે, એટલે મોટી ઉંમરે તે કોઈને ને કોઈને પીડિત કર્યાં સિવાય રહી શકતો નથી.

બાળકને જેટલી વાર નિરાશાનો અનુભવ આપણે કરાવીએ છીએ તેટલી તેની આત્મશ્રદ્ધાની ઈંટો એક પછી એક ખસેડીએ છીએ. ને જેની આત્મશ્રદ્ધા ગઈ તે તક આવ્યે આક્રમક થાય છે, ને તક ન મળે ત્યાં સુધી અરજદાર રહે છે. તેને આપણે દબડાવ્યો, રોવડાવ્યો, હીણપત આપી; તેને થયું કે આનો બદલો કેમ લેવો ? પોતાનાથી કોઈ નાનો મળશે તેને તે દબડાવશે. બીજા દેશ પર આક્રમણનાં નગારાં વાગે ત્યારે તેમાં ભરતી થઈને દેશસેવાના નિમિત્તે મનમાં ભરી રાખેલાં અપમાનોની કોઈના પર દાઝ કાઢી પોતાની વડાઈ સાબિત કરશે.

કર્ણ ચીતરીને વ્યાસ ભગવાને આપણને આ જ શિખામણ આપી છે. કર્ણને નાનપણમાં સૌએ અજ્ઞાતકુલશીલ ગણી તિરસ્કાર્યો. પણ કર્ણ બળવાન હતો એટલે એ સહન કરી બેસી ન રહ્યો. તેણે દુર્યોધન સાથે ભળી પાંડવ-કૌરવનું પાટું ચડાવવા ન દીધું. દ્રૌપદીના વસ્ત્રાહરણમાં, છળકપટ ભરેલા દ્યુતમાં, બધે તેણે સાથ આપ્યો. કર્ણ મોટો દાનવીર હતો. પોતાનાં કવચકુંડલ દાનમાં આપતાં તે અચકાયો ન હતો. શાસ્ત્રોનો પણ જાણકાર અને છતાંયે તેણે આવું કેમ કર્યું હશે ? નાનપણમાં અપમાનો-નિરાશા વેઠવાં પડેલાં તેનો બદલો લેવા કર્ણે આ બધું કર્યું. તેને ભણવું

હતું તે માટે ખોટો વેષ લઈને તેને પરશુરામ પાસે ભણાવા જવું પડ્યું, ને ત્યાં પણ પકડાતાં શાપ મળ્યો. દ્રૌપદીને પરણવું હતું, પણ ભરસભામાં ‘સૂતપુત્રને નહિ વરું’ કહી દ્રૌપદીએ તેને અપમાનિત કર્યો. કૃપાચાર્યે કુમારોની પરીક્ષા વખતે ‘તું રાજવંશનો પુત્ર નથી – તારાં માતાપિતા કોણ ?’ કહી હાંસી કરી. ભીષ્મ તો તેને કાગડો કહેતા. આમ ચારે બાજુ નિરાશા ને અપમાન મળતાં બદલો લેવા તે અધર્મને પક્ષે ગયો, આક્રમણ કરનારાઓનું સોગર્હું બન્યો. હજારો વર્ષ પર ભગવાન વ્યાસે જે કવિની દષ્ટિથી જોયું, તે જ બાલશિક્ષણકારોએ આજે વૈજ્ઞાનિક દષ્ટિથી શોધ્યું છે.

બાલશિક્ષણશાસ્ત્રનીઓનું ત્રીજું વિધાન એ છે કે સંહારવૃત્તિનો અવેજ સર્જનવૃત્તિ છે. આક્રમણનો ઉપાય અંતઃતૃપ્તિ છે. જે સમાજ પોતાનાં બાળકો માટે તેમની વય, તેમની વૃત્તિ લક્ષમાં રાખીને સર્જનકાર્ય માટેની વ્યવસ્થા પોતાની શિક્ષણવ્યવસ્થામાં જ યોજે છે, તેને કોરટો-જેલો-લશ્કરોનું ખર્ચ ઓછું કરવું પડે છે. આત્મસંયમ નથી ત્યાં પરસંયમ-પરશાસન લાવવું પડે છે. એટલે જ પ્લેટોએ કહ્યું કે જે સમાજ યોગ્ય શિક્ષણ પાછળ વધારે ખર્ચ કરે છે તેને લશ્કર પાછળ ઓછું ખર્ચ કરવું પડે છે. આ આત્મસંયમ જેટલો નિગ્રહથી આવે છે તેનાથી વિશેષ અંતઃતૃપ્તિથી આવે છે. જેને પોતાની પ્રવૃત્તિ કઈ તે જડી ગયું છે, તેને બીજાના કામમાં ડખલ કરવાની, બીજાની ટીકા કરવાની ફુરસદ જ હોતી નથી. ફૂલ પર બેઠેલી મધમાખીની જેમ તે રસ ચૂસવામાં તલ્લીન થઈ જાય છે. આપણામાંના મોટા ભાગને આંતરતૃપ્તિ નથી માટે બહાર દોડધામ કરીએ છીએ, વસ્તુઓના ગંજના ગંજ ખડકીને મોટા થવાનો ખોટો ડોળ કરીએ છીએ, કારણ અંદર આપણું મન ખાલીખમ હોય છે.

બાળકોને એ અવસ્થાએ આપણે સ્વયંસ્ફુરિત પ્રવૃત્તિ કરવા દઈએ તો અંતઃતૃપ્તિ માટેનો તેમનો માર્ગ ખુલ્લો થશે ને બીજાને ડખલ કરવાનું, બીજાની ઈર્ષા કરવાનું, બીજાને હલકાં પાડી મોટાં થવાનું જેર તેમના સ્વભાવમાં નહિ પ્રવેશે. આ જેર શું આપણા સમાજમાં ઓછું છે ? કોઈક જરાક આગળ વધે તો રાજ થનારા કેટલા ? અને ઈર્ષા કરનારા કેટલા ? આવો ઈર્ષાળુ સમાજ, સમાજ કહી શકાય ખરો ? ઈર્ષાળુ વ્યક્તિઓ યુદ્ધની આગ ફેલાવનારાઓને સૂકા ઘાસની ગંજ જેવી ઉપયોગી નીવડે છે.

એટલે, બાલશિક્ષણનું કામ એક ધાર્મિક કામ છે, ને બાલશિક્ષકો શાંતિસૈનિકો છે. ભલે આવું કામ કરનારા શિક્ષકો ઝાઝા ન હોય, પણ જેટલા હોય તેટલા ભારે આદરને પાત્ર છે. કારણ કે સમાજના સ્વાસ્થ્ય ને સુખ માટે તેઓ પાયાનું કામ કરી રહ્યા છે. આપણાં ધન, માલ, આબરૂ, સુખાશા એ બધાંને માટે આપણે વારે વારે શેરબજાર, પોલીસ કે અદાલત તરફ જોઈએ છીએ. તેને બદલે જો આપણે બાલમંદિરો તરફ જોતા, બાલમંદિરો પાસેથી મદદ માગતા થઈએ તો સંભવ છે કે આપણી આશા વહેલી સફળ બને. કારણ કે ધનનું ધન આખરે તો આપણાં સુશીલ સંતાનો છે, અને તેમને સુશીલ બનાવવાની મોટામાં મોટી શક્યતા યોગ્ય બાલશિક્ષણમાં છે.

મનુભાઈ પંચોળી

ગમતાંનો કરીએ ગુલાલ

ગમતું મળે તો અલ્યા, ગુંજે ન ભરીએ
ને ગમતાંનો કરીએ ગુલાલ.

આડા દે આંક એ તો ઓશિયાળી આંગળી,
પંડમાં સમાય એવી પ્રીતિ તો પાંગળી,
સમદરની લહેર લાખ સુણી ક્યાંય સાંકળી ?
ખાડા ખાબોચિયાંને બાંધી બેસાય, આ તો
વરસે ગગનભરી વ્હાલ.

ગાંઠે ગરથ બાંધી ખાટી શું જિંદગી ?
સરી સરી જાય એને સાચવશે ક્યાં લગી ?
આવે તે આપ કરી પળમાં પસંદગી,
મુકીમાં રાખતાં તો માટીની પાંદડી
ને વેચે ફોરમનો ફાલ.૦૦૦

ગમતું મળે તો અલ્યા, ગુંજે ન ભરીએ
ને ગમતાંનો કરીએ ગુલાલ.

મકરન્દ દવે

આશ્વાસક !

1991થી શરૂ થયેલી ‘ગુજરાતી કવિતાચયન’ની યાત્રામાં સંપાદકોનાં તારણો લગભગ એક જ કુળગોત્રનાં બની રહે છે. 1991માં હર્ષદ ત્રિવેદી કહે છે કે, “જૂજ અપવાદો બાદ કરતાં ક્યાંય કોઈ કવિના નિજી શ્વાસોચ્છ્વાસની કવિતા સંભળાતી નથી.” 1992માં રમેશ ર. દવે “અપવાદોનું જ આશ્વાસન” પામે છે. ચંદ્રકાન્ત ટોપીવાળા 1993ની કવિતાનું નિદાન કરતાં લખે છે : “ગુજરાતી સાહિત્યકારોએ જાણે કે ઓછી મૂડીએ ઝાઝું રળવાનું શરૂ કર્યું છે.” તો એમના એવા નિદાનને સ્વીકારતા હોય તેમ હરિકૃષ્ણ પાઠકને [1994માં] “અગાઉના સંપાદકો કરતાં કશો વિશેષ સંતોષ લેવા સરખું લાગ્યું નથી.” 1995માં રમણ સોની “આપણે ત્યાં મધ્યમબરની કવિતાનું પ્રમાણ ઘણું મોટું છે, એવી સર્વસામાન્ય છાપ છે. પરંતુ કાવ્યનામી એકએક કૃતિની સાથે ઘસાઈને ચાલવાનું થયું ત્યારે લાગ્યું કે સ્થિતિ એથી વ વધુ ચિંતાજનક છે.”

અલબત્ત, વાસ્તવિકતા એવી હોવા છતાં રમણભાઈએ એમના સંપાદકીય લેખનું બાંધેલું મથાળું ‘કેટલીક રૂપેરી રેખાઓ’ આશ્વાસક નીવડે છે !

માધવ રામાનુજ

[‘ગુજરાતી કવિતાચયન’ પુસ્તક : 1995]

ગઝલ-કશિકા

ન આવે નીંદ ગયા એવું ખ્વાબ આપીને;
ગગન ન રહેવા દીધું આફતાબ આપીને.૦૦૦

આ પથ્થરોમાં તું રઝળાવે છે મને ઓ ખુદો !
ને મારા હાથમાં એક ફૂલછાબ આપીને.૦૦૦

છે એક મશકરી એની ‘કુરાન’ હો કે ‘ગીતા’,
સમય ન વાંચવાનો દે કિતાબ આપીને.

હવે કશો જ કયામતનો ડર રહ્યો ન ‘મરીઝ’,
હું જઈ રહ્યો છું જગતને હિસાબ આપીને.

*

૦૦૦પીતો રહ્યો સુરા કે ન બદનામ કોઈ હો,
લોકો કહે ખુવાર થયો છે શરાબમાં.

એવો ડરી ડરીને હું જન્મત તરફ ગયો,
જાણે કે એની ભૂલ થઈ છે હિસાબમાં.૦૦૦

*

પ્રથમ જો થાય છે આ જિંદગી તમામ ગઝલ;
પછી લખાય તો એનું છે એક નામ ગઝલ !૦૦૦

ન ધર્મભેદ છે એમાં, ન એની જાત ‘મરીઝ’,
આ અલ્લાહ અલ્લાહ ગઝલ છે કે રામ રામ ગઝલ !

*

આ નાનાં નાનાં દર્દ તો થાતાં નથી સહન,
દે એક મહાન દર્દ અને પારાવાર દે.

સૌ પથ્થરોના બોજ તો ઊંચકી લીધા અમે,
અમને નમાવવા હો તો ફૂલોનો ભાર દે !૦૦૦

*

કંઈ પણ નથી લખાણ છતાં ભૂલ નીકળી,
કેવી વિચિત્ર પ્રેમની કોરી કિતાબ છે.૦૦૦

ખુદને ખરાબ કહેવાની હિંમત નથી રહી,
તેથી બધા કહે છે જમાનો ખરાબ છે !૦૦૦

‘મરીઝ’

વિયોગદુઃખ

સાજન જાતાં સૌ આંખોથી આંસુ ખરે;

જે દી લોચન વર્ષે લોહી, તે દી સાજન સાચાં જાણિયાં

સન 1917નો ડિસેમ્બર મહિનો હતો. તે વેળા હું ગાંધીજીની સાથે તાજો તાજો જ જોડાયેલો હતો. મુસ્લિમ લીગની કલકત્તાની બેઠકે છોઈદવાડામાં પરહેજ થયેલા અલીભાઈઓમાંના એકને સરનશીન બનાવેલા અને સરનશીનની ખુરશી ખાલી રાખી હતી. ગાંધીજીને ત્યાં જવાનું ખાસ આમંત્રણ હતું. બપોરે અમે ત્યાં ગયા, તો ઉર્દૂ તકરીરોની બહાર ચાલી રહી હતી. દરેક બોલનાર પળે પળે એવાં વચનો કાઢતો હતો કે તેને આખી બેઠક ઊઠીને 'આમીન', 'આમીન' કહી વધાવી લેતી હતી અને હરેક આંખમાંથી આંસુ સરતાં હતાં. કેટલાકનાં ડૂસકાંનો અને જોરથી રોવાનો અવાજ પણ સંભળાતો.

આ સમયે ગાંધીજીને બોલવાનું કહેવામાં આવ્યું. તેઓ રોવામાં ન જોડાયા, તેમણે તો શ્રોતાઓ પાસે કેટલાક સવાલોનો સીધો જવાબ માગ્યો. “આ આંસુનો ધોધ ચાલી રહ્યો છે તે આંસુ શું સાચાં છે ? એ તમારા દિલમાંથી નીકળે છે ? જો તમને શોકતઅલી અને મહમદઅલીના વિયોગનું દુઃખ ખરેખર લાગતું હોય, તો તમારી આંખમાંથી પાણી નહિ પણ આજે લોહી વહેવું જોઈએ. એ તમારાં આંસુ તમે બંને ભાઈઓને છોડાવવાને માટે પ્રતિજ્ઞાબદ્ધ છો, પ્રાણ આકરા કરવાને માટે તૈયાર છો એ વાતની સાક્ષી પૂરતાં હોય તો સાચાં છે.”

એ જ પ્રશ્નો આજે આપણે પોતાને પૂછી શકીએ છીએ. ગાંધીજીને વળાવવા જનાર સ્વજનો સૌ સાચાં હતાં ? તેમની વિદાયના દિવસે અનેક ઘરોમાં ખૂણામાં બેસીને રોનારાઓનાં આંસુ સાચાં હતાં ? જો સાચાં હોય, તો આપણે તેમના ગયા પછી શું કર્યું ?

વિયોગદુઃખની વિહ્વળતાનું ચિત્ર આપણા સાહિત્યમાં – બલ્કે જગતના સાહિત્યમાં – ભરતના પાત્રમાં જેવું મળે છે તેવું ક્યાંયે નથી મળતું. ભરતને રામચંદ્રજીને વિદાય દેવાનો લહાવો નહોતો મળ્યો. ગાંધીજીને વિદાય દઈ તેમનો સંદેશ સાંભળવાનો જે લહાવો આપણામાંના કેટલાકને મળ્યો હતો, તે લહાવો ભરતના ભાગ્યમાં ન હતો. ભરતને પોતાના ભાઈના વિયોગના દુઃખની ખબર અયોધ્યા આવીને પડી, જે અયોધ્યામાં તેમનાં આંસુ લૂછીને તેમને સંસારનાં દુઃખ ક્ષણિક છે એમ સમજાવી રાજ લેવાનું સમજાવનારા સ્વજનો – અરે, ગુરુઓ પણ – પડેલા હતા. પણ ભરતે તેમાંના એકેની સલાહ કાને ન ધરી. તેને તો બધી સલાહ વિષમય લાગી. ક્ષણ પણ રામચંદ્રજીને જોયા વિના જીવવું તેને દુઃખરૂપ લાગ્યું. તત્ક્ષણ જ તેણે રામચંદ્રજીના દર્શને જવાનો, તેમનાં ચરણસ્પર્શ કરી ટાઢા થવાનો, બને તો તેમને અયોધ્યામાં પાછા લાવવાનો, અને ન બને તો તેમની આજ્ઞા લઈ તેનો અક્ષરે

અક્ષર પાળવાનો નિશ્ચય કર્યો.

આ નિશ્ચય કરાવીને જ તુલસીદાસ તેને રામચંદ્રજી પાસે નથી લઈ જતા. ભરત રામચંદ્રજીને મળે તે પહેલાં ભરતનાં અશ્રુથી ભીંજાયેલા તેના પ્રત્યેક પગલાનો, પ્રત્યેક સ્થળનો કવિએ ચિતાર આપ્યો છે. બહાવરા બહાવરા રથમાં ભરત નીકળે છે, ગંગાજી ઊતરવાનો સમય આવે છે ત્યાં રામચંદ્રજીનો પરમ ભક્ત ગુહક તેમને મળવા આવે છે. રામચંદ્રજીનો ભક્ત એટલે પોતાનો પૂજ્ય સમજી, દૂરથી જ રથમાંથી ઊતરી તે ગુહકને પ્રણામ કરે છે અને રામને જે શ્રદ્ધા ને ભક્તિથી જોતા તે જ શ્રદ્ધા અને ભક્તિ તેમને જોઈને અનુભવે છે. રામચંદ્ર ક્યાં ગયા છે તે જાણીને ભરત ગુહકની વિદાય નથી લેતા – તેઓ ક્યાં ઊતરેલા, ક્યાં સૂતેલા, ક્યાં બેઠેલા તે પૂછી લઈ તે પ્રત્યેક સ્થાનની પદ-રજ લે છે, અને રામનામના ઉચ્ચારણ સાથે આંસુ સારે છે. ગુહકની સાથે રામચંદ્રજી પાસે જઈ, તેમને કરેલી વિનવણી, આખરે તેમની પાઠુકાભિક્ષા અને ખિન્ન હૃદયે નંદિગ્રામમાં પુનરાગમન – કઠણમાં કઠણ હૃદયને પિગળાવનારાં છે. રામચંદ્રજીનાં વનવાસનાં દુઃખો, સીતાજીનાં દુઃખો ભૂલી જવાય, પણ ભરતનું વિયોગદુઃખ, ભરતે કરેલી 14 વરસની ઉગ્ર તપસ્યાની પ્રતિજ્ઞા, પ્રભુને મેળવવા પ્રભુનાં જેવાં દુઃખ-કષ્ટ વેઠીને રહેવાની પ્રતિજ્ઞા કોઈ ભૂલી શકે એમ નથી.

આવી પરાકાષ્ઠાની ભક્તિ અને વિયોગદુઃખ પછી કરેલાં આવાં પરાકાષ્ઠાનાં તપ જે દેશે જાણ્યાં છે, તે દેશમાં ધર્મનો શું એટલો બધો લોપ થયેલો છે કે તે પોતાનું વિયોગદુઃખ ભૂલી જાય અને પ્રથમની કર્તવ્યવિમુખ વિલાસપ્રિય દશામાં ઊતરી પડે ? જેલમાં જતાં પહેલાં ગાંધીજી પોતાનો સંદેશો પ્રજા આગળ મૂકતાં ન ચૂક્યા, ‘પતંગનૃત્ય’ જેવા લેખ લખી પ્રજાના રોગની ચિકિત્સા અને તેનું નિદાન પોકાર કરીને કહી ગયા. ગાંધીજીને માટે રોનારા કેટલાએ તે સંદેશાનો અમલ કીધો ? જ્યાં આંખમાંથી લોહીની ધારા વહેવી જોઈએ ત્યાં, જ્યારે દેશમાં અખંડ વિરહાગ્નિ સળગતો હોવો જોઈએ ત્યાં, જ્યાં જોઈએ ત્યાં કાં તો નિરાશ ઉદાસીનતા અથવા તો મૃત્યુ તરફ ધ્યાન કરતી વરયાત્રાઓની નોબત વાગી રહી છે. આ દેશને વિયોગદુઃખ છે, એમ કોણ કહેશે ?

મહાદેવ દેસાઈ

['નવજીવન' અઠવાડિક : 1923]

શું કરું ?

કોઈ પથ્થર ઉગામે, તો હું શું કરું ?

ફૂલ ફેંકું ન સામે, તો હું શું કરું ?

‘શૂન્ય’ પાલનપુરી

જીવનમાં એની કવિતા

મારાં મોટી બહેનનાં લગ્ન તેના બારમે વર્ષે થયાં. એ મારાથી બે વરસે મોટાં. લગ્ન પછી દોઢેક વરસે એ પિયર આવેલાં ત્યારે એ ઘણાં ગીતો ગાતાં. એક શિયાળાની રાતે ઓરડામાં ભાંડરડાંને એ ઊંચકો નાખતાં ત્યાં ને હું બહાર પૂર્વાભિમુખ ઓસરીમાં હતો. ખુલ્લા અંધારા આકાશમાં તારાઓ જોતો તો. ત્યારે બહેન ગાતાં તો તે શબ્દો મને ગમ્યા ને યાદ રહી ગયા :

બ્રહ્માંડ બ્રહ્મે પાથર્યું સુખકુંજ સમ ઊંડું, ત્યાં એકલો ઊંડું.

જન, જગત, સૂર્ય, સુહાગી જ્યોત્સ્ના, વિશ્વ બહુ રૂંડું, પણ એકલો ઊંડું.

અને પછી તો થોડા જ દિવસોમાં રોજ તેમની સાથે ગાઈ એ ગીત કંઠે કરી લીધું. આ ન્હાનાલાલ નામે કવિની કવિતા છે ને એ કવિ વિદ્યમાન છે, એવી કોઈ સમજણ ત્યારે હતી એવું યાદ આવતું નથી. એ ગીતની બધી જ પંક્તિઓ હું સમજું છું કે માણી શકું છું, એમ તો આજે પણ કહી શકતો નથી. પણ થોડીક પંક્તિઓની મધુરતા તો મને કાળક્રમે વધુ લાગી, એવું થયું છે. એ થયું 1929ના ડિસેમ્બરમાં, ગિરનારની ટેકરીઓમાં ઉઘાડે પગે એકલાં રખડતાં ગુફાઓ અને ખીણપ્રદેશો જોતાં તથા રાતે ખુલ્લા આકાશ તળે એ નિર્જનતામાં ગમે ત્યાં સૂવાનું થતું ત્યારે.

અમારા કુટુંબમાં અંત્યાક્ષરી રમવાની રોજની ટેવ હતી એટલે સંસ્કૃત ને ગુજરાતી શ્લોકો, મુક્તકો, કવિતા અને ગીતો-ભજનોની કડીઓ કંઠસ્થ કરેલી, તેમાં ન્હાનાલાલની રચનાઓ પણ હતી. એ વખતે વાચનનો શોખ હતો. ઘરમાં કાકાએ વસાવેલ 'વસંતોત્સવ', 'ઈન્દુકુમાર', 'ન્હાના ન્હાના રાસ', 'ગીતા'-'ભેઘદૂત'નાં ભાષાંતર વગેરે હતાં તે હું વાંચતો. મારું વય ન હતું એ વેળા હું 'વસંતોત્સવ' વાંચતો તો, તેવામાં મારાં ફઈએ એક છોકરીના સંબંધમાં કહ્યું કે 'કેવી ગુલછડી સમોવડી છે !' અને 'વસંતોત્સવ'ની પહેલી જ લીટી મને યાદ આવી, ત્યારે એ વાત સમજાઈ કે જે કંઈ વાંચીને જાણીએ તેને જીવનમાં જોતાં શીખવું જોઈએ.

મુકુંદરાય પારાશર્ય

['ગ્રંથ' માસિક : 1977]

યાદ...

ધીમે ધીમે ઢાળ ઊતરતી ટેકરીઓની સામે તમને ફૂલ દીધાનું યાદ, સળવળ વહેતી કેડસમાણી લીલોતરીમાં તરતા ખેતરશેઢે, સોનલ... અમે તમારી ટગર ફૂલશી આંખે ઝૂલ્યા ટગરટગર તે યાદ.૦૦૦

મારી આંખમાં તું વહેલી સવાર સમું પડતી
ને ઘેરાતી રાત મને યાદ છે : ઘેરાતી રાત તને યાદ છે ?

રમેશ પારેખ

મહાદેવભાઈની ડાયરી

મહાદેવભાઈ 1917માં ગાંધીજીની સાથે જોડાયા ત્યારથી તે 1942માં તેમનો દેહાંત થયો ત્યાં સુધીની ડાયરી તેમણે લખેલી છે. ગાંધીજીના પત્રવ્યવહારની, તેમનાં ભાષણોની, વ્યક્તિઓની સાથે થયેલી વાતચીતોની તેમજ વિવિધ વિષયો ઉપરના તેમના વિચારોની તેઓ નોંધ કરી લેતા.

ગાંધીજીનું આખું જીવન તદ્દન ખુલ્લું હતું. અંગત અને ખાનગી ગણાય એવી એમની વાતો જેટલી જગત જાણતું હશે, એટલી ભાગ્યે જ બીજા કોઈ નેતાની જાણતું હોય. છતાં ગાંધીજીની ઘણી જાણવા જેવી વાતો હજી જનતાને જાણવા ન મળી હોય. ગાંધીજીની બહાર નહીં આવેલી ખાસિયતો તથા જીવનપ્રસંગો તેમજ જીવનને લગતા ગાંધીજીના વિચારો આ ડાયરીઓમાંથી જાણવા મળે છે. તેમણે વાંચેલાં પુસ્તકોનું વિવેચન અને કેટલાંય પુસ્તકોમાંથી આકર્ષક ફકરા મહાદેવભાઈએ આપ્યા છે.

મહાદેવભાઈની ડાયરીઓ ગાંધીજીના જીવનચરિત્ર માટેનો કાર્યો, અતિશય મહત્ત્વનો મસાલો છે. માનવજાતિને પ્રેરણા આપનાર બહુ ઉપયોગી સાહિત્ય તરીકે તેનું મહત્ત્વ છે.

ગાંધીજીની જીવનકળા ઉપરાંત મહાદેવભાઈની કર્તવ્યનિષ્ઠા, અનેક વિષયોમાં તેમનો રસ આ ડાયરીઓમાં પ્રગટ થાય છે. મહાદેવભાઈમાં ઊંચા પ્રકારની સાહિત્યશક્તિ હતી. બીજાના ગુણ જ જોવાનો તેમનો સ્વભાવ પડી ગયો હતો. તેમની નમ્રતા, પોતાની જાતને ભૂંસી નાખવાની તેમની વૃત્તિ, એ તેમના જીવનસાંસ્કૃત્યની મુખ્ય ચાવી હતી. એ વસ્તુનું દર્શન આ ડાયરીઓમાં થાય છે.

વસ્તુના ઉદાત્તપણાને લીધે તેમજ તે રજૂ કરવાની શૈલીની ચિત્તાકર્ષકતાને લીધે 'મહાદેવભાઈની ડાયરી'નું સ્થાન દુનિયાના આ જાતના સાહિત્યમાં બહુ ઊંચું રહેશે.

નરહરિ પરીખ

['મહાદેવભાઈની ડાયરી' : પુસ્તક પહેલું]

મહાદેવભાઈની ડાયરી એ પ્રધાનપણે ગાંધીજીની પ્રવૃત્તિની ડાયરી છે. આપણા સમયની એક વિરલ વિભૂતિના પ્રભાવી વ્યક્તિત્વનાં વિવિધ પાસાં આ ડાયરી દ્વારા વાચક ખૂબ નજીકથી જોવા પામે છે. ગાંધીજીને મળવા આવનાર, એમની સાથે પત્રવ્યવહાર કરનાર અનેક વ્યક્તિઓનો એમાં પરિચય મળે છે. મહાદેવભાઈનું વાચન વિવિધ અને વિશાળ હતું. એમણે વાંચેલાં પુસ્તકોનાં સારગ્રાહી વિવેચન, ઉત્તારા વગેરે ડાયરીમાં એમણે છૂટે હાથે વેર્યાં છે. એમની શૈલી મોહક છે, ભાષાનો પ્રવાહ અસ્ખલિત વહ્યો જાય છે.

મહાદેવભાઈની ડાયરી સાથે સરખાવી શકાય એવાં લખાણોનો વિચાર કરીએ તો, તેમાં એકરમેનનું ‘કોન્વરસેશન્સ વિથ ગેટે’ આવે. શ્રી મહેન્દ્રનાથ ગુપ્તે રામકૃષ્ણદેવના વાર્તાલાપોની રોજેરોજની નોંધ રાખેલી, તે ઉપરથી ‘શ્રી રામકૃષ્ણ કથામૃત’ મહાગ્રંથ લખેલો છે. તેના અંગ્રેજી ‘ધ ગોસ્પેલ ઓવ શ્રી રામકૃષ્ણ’ની પ્રસ્તાવનામાં આલ્ડસ હક્સલીએ તેના લેખક વિશે લખ્યું છે :

To a deep knowledge of his master's teaching, he added a happy gift for recording the small happenings of each day in an interesting way. To read through these conversations is in itself a liberal education in humility and tolerance.

[પોતાના ગુરુના ઉપદેશોનું ઊંડું જ્ઞાન ધરાવવા ઉપરાંત રોજેરોજના નાના નાના પ્રસંગોની રસભરી નોંધ કરવાની કલાનું તેમને સુખદ વરદાન હતું. એ વાર્તાલાપોનું વાચન કરવામાં જ વિનમ્રતા અને સહિષ્ણુતાની કેળવણી આપોઆપ મળી રહે તેમ છે.]

આ શબ્દો મહાદેવભાઈને પણ એટલા જ ઔચિત્યપૂર્વક લાગુ પાડી શકીએ.

નગીનદાસ પારેખ

[‘પરિચય અને પરીક્ષા’ પુસ્તક]

*

આ ડાયરીમાંથી ગાંધીજીની છબી સુરેખ ઊઠી આવે છે. ગાંધીજી જીવનની પળેપળ કેવી ઊંચાઈએ જીવતા હતા, ક્ષણેક્ષણને કાર્યથી ભરી દઈ દરેકેદરેક કાર્યને કેવા અલૌકિક મહત્ત્વથી અંકિત કરતા હતા, તે આ ડાયરીમાંથી આપણને પ્રતીત થાય છે. જાણે ગાંધીજીની પાસે રહીને આપણે નજરોનજર એમની એકધારી મહાનુભાવિતાનું દર્શન કરી રહ્યા ન હોઈએ ! એવો અનુભવ થાય છે.

આ ‘મહાદેવભાઈની ડાયરી’નો વિષય મહાદેવભાઈ નથી. મહાદેવભાઈનું હૃદય તો એક વાત જાણે છે : સ્વચ્છ થઈને બાપુની સામે ઊભા રહેવું, જેથી બાપુની યથાર્થ છબી એમાં સ્ફુરી રહે. આ ડાયરીમાં ગાંધીજીનું પ્રતિબિંબ જોઈ, સ્થિર પ્રસન્ન જલાશય જેવા લેખકના ચિત્તનો પણ આહ્લાદક અનુભવ થાય છે.

ઉમાશંકર જોશી

[‘અભિરુચિ’ પુસ્તક]

*

જગત-સાહિત્યમાં ડાયરીઓ ઘણી મળશે, તથાપિ [19મી સદીના સ્વિટ્ઝર્લેન્ડના કવિ અને ફિલસૂફ] એમિયલનું ‘જર્નલ’ અને ‘મહાદેવભાઈની ડાયરી’ જેવી રચનાઓ વિરલ ગણવી રહેશે. સમયના વિશાળ પટ પર પથરાયેલી, આવડા ઊંચા સાહિત્યગુણવાળી ડાયરી બીજી એકે આપણા સાહિત્યમાંથી બતાવી શકાશે નહીં.

જીવનની પળેપળને પોતાની મહત્તાથી અંકિત કરતા ગાંધીજીના પ્રેમમય વ્યવહારના કેટલા બધા પ્રસંગો [ડાયરીમાં] આવ્યા જ કરે છે. પ્રજાના સમુદ્ધારનો હિમાલય જેવડો કર્તવ્યબોજ ઉપાડનારને અનેકના અંગત-બિનંગત પ્રશ્નો પર જીવનવિધાયકની દૃષ્ટિથી સલાહસૂચન આપતા કે લમણાઝીક કરતા, મૂર્ખ દલીલોને ધીરજપૂર્વક સાંભળતા તે તુચ્છકાર્યા વિના એનું ખંડન કરતા, એને રીઝવીને એમને કાઢતા, કોઈને ટપારતા, કોઈની ટીખળ કરતા, વિદેશી સરકારની અવળાઈઓને સતત લડત આપતા... અને આ બધાંને અંતે નિર્દોષ બાળકની જેમ ઘસઘસાટ ઊંઘતા આપણે જોઈએ છીએ.

ગંગાની જેમ નિત્ય, પ્રવાહમાન એક અલૌકિક વ્યક્તિના ઠેઠ સાંનિધ્યમાં ડાયરી આપણને મૂકી દે છે અને એની પુનિત વિચારધારાનું આપણા અંતરમાં સતત સ્પિંચન થતાં આપણે પણ પાવન થઈએ છીએ.

યશવંત શુક્લ

[‘ઉપલબ્ધિ’ પુસ્તક]

❀

એક ક્ષણ પણ -

ડાભની અણી પર ઝાકળનું ટીપું પડવાની તૈયારીમાં હોય એમ લટકતું રહે છે, એ જ પ્રમાણે મનુષ્યનું જીવન પણ ગમે ત્યારે ખરી પડનારું છે. માટે હે ગૌતમ ! એક ક્ષણ પણ પ્રમાદ ન કર.

ધર્મનું શ્રવણ દુર્લભપણે મળે છે. ધર્મનું શ્રવણ ધારો કે સાંપડ્યું છતાં તેમાં શ્રદ્ધા બેસવી મુશ્કેલ છે. ઉત્તમ ધર્મમાં વિશ્વાસ બેઠો હોય છતાં તે પ્રમાણે શરીરથી, વાણીથી, મનથી આચરણ કરવું ભારે કઠણ છે.

માટે હે ગૌતમ ! એક ક્ષણનો પણ પ્રમાદ કરીશ નહીં.

મહાવીર

[‘ઝરૂખે ટીવા’ પુસ્તક]

❀

ભરતી વિશે ઊભરાય ખાડી, ખાંજણો વે આકળી;

- ના, તે નહીં.

ને ઓટમાં એ હાડપિંજર ગણી લો પાંસળીએ પાંસળી;

- તે વે નહીં.

ઓટ ને ભરતી ઉભય સંધાય જે ક્ષણ

- તે સમુદર જિંદગી !

‘ઉશનસ’

નામ માધવનું

- બેન, વગડો બોલે છે નામ માધવનું.
 બેન, ખડવનમાં સળી સળીમાં સળવળતું નામ મારા માધવનું.
 બેન, ઝૂલે વડવાઈએ નામ માધવનું.
 બેન, છાંયે આળોટે નામ માધવનું.
 બેન, થડ થડ પર છુપાતું મલકે છે નામ મારા માધવનું.
 બેન, થાળે ઠલવાય નામ માધવનું.
 બેન, ક્યારે છવરાય નામ માધવનું.
 બેન, ખેતરનાં ડૂંડાંમાં ડોલે છે નામ મારા માધવનું.
 બેન, લણતાં લણાયું નામ માધવનું.
 બેન, ખડક્યું ખળામાં નામ માધવનું.
 બેન, ગાડે વેરાતું વહી આવે છે નામ મારા માધવનું.૦૦૦
 બેન, પિંજર પુકારે નામ માધવનું.
 બેન, ખીલે ખેંચાય નામ માધવનું.
 બેન, બારણાની તડમાંથી સૂસવતું નામ મારા માધવનું.
 બેન, ચાતક રૂવે છે નામ માધવનું.
 બેન, પાલવ લૂવે છે નામ માધવનું.
 બેન, રહી રહીને નેવલે ચૂવે છે નામ મારા માધવનું.
 બેન, સ્થળ જળ ઝીલે છે નામ માધવનું.
 બેન, મૃગજળ તલખે છે નામ માધવનું.
 બેન, અંધારાં-અજવાળાં, પીએ છે નામ મારા માધવનું.
 બેન, મળતાં મળ્યું છે નામ માધવનું.
 બેન, અનુભવનું ધામ નામ માધવનું.
 બેન, બોલાવું કોકને ને પડવામાં નામ મારા માધવનું.

મુકુન્દરાય પારાશર્ય

['સંસ્કૃતિ' માસિક : 1975]

The leaf becomes flower when it loves.
 The flower becomes fruit when it worships.
 પાંદડું પ્રેમ કરે છે ત્યારે એ પુષ્પ બને છે.
 પુષ્પ પૂજા કરે છે ત્યારે એ ફળ બને છે.

રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર (અનુ૦ નગીનદાસ પારેખ)

એક ગુરુપુષ્યામૃતયોગ

આ શીર્ષક જ્યોતિષવિદ્યાને લગતું છે. આકાશમાં બાર રાશિ વચ્ચે સત્યાવીશ નક્ષત્રો વહેંચાયેલાં છે. તેમાં કર્ક રાશિમાં પુષ્ય નક્ષત્ર આવે છે. ચંદ્ર દર માસે એક વખત તેના પરથી પસાર થાય છે. ચંદ્ર એ નક્ષત્ર પરથી ગમે તે વારે નીકળી શકે, પણ એ ગુરુવારે જ નીકળે તેવું તો ભાગ્યે જ બને છે. એવું થાય તેને ગુરુપુષ્યામૃતયોગ ગણાવાયો છે. તેમાંય ગુરુવારના પ્રારંભથી ચંદ્ર નક્ષત્ર પર હોય ને તે દિવસ પૂર્ણિમાનો હોય તેવો યોગ બહુ વિરલ છે. આવી પોષી પૂનમ જોવા હું ભાગ્યશાળી થયો છું.

પ્રભાશંકર પટ્ટણી (1862-1938)ના અવસાન પછી ત્રણ વરસે તેમના અંગત સેક્રેટરીએ કરેલી આ વાત મારા શબ્દોમાં રજૂ કરું છું.

1934ની શરૂના શિયાળામાં એક દિવસ કોઠી સાથે કામ હોવાથી પ્રભાશંકર રાજકોટ ગયેલા. પાછા ફરતાં ભાવનગર તરફની ગાડી ઊપડવાને પોણા કલાકની વાર હતી, તે વખતે પ્રભાશંકર તેમના બે સેક્રેટરી સાથે રાજકોટ સિટી સ્ટેશને આવી ગયા. એ સ્ટેશનેથી સામાન્ય રીતે ઘણા ઓછા ઉતારુઓ ચડતા. એક સેક્રેટરી પોર્ટફોલિયા સાથે બાંકડે બેઠા ને પ્રભાશંકર પ્લેટફોર્મના આ છેડેથી તે છેડે ફરવા નીકળ્યા. પ્લેટફોર્મના છેડેથી જરા આગળ તેમણે સાંધાવાળાનું ક્વાર્ટર જોયું.

બાજુમાં કાચી છાપરી નીચે એક ભેંસ ને ગાય બાંધેલાં જોઈ તે ત્યાં ગયા. એક આધેડ બાઈ સામે આવી, આવકાર આપતાં બોલી કે, “પધારો મહાતમાજી.” આમ કહી ખાટલો ઢાળી તે પર ગોદડું નાખી કહ્યું કે, “હ્યાં બેસો.”

પ્રભાશંકરે બેસતાં કહ્યું કે, “દુઝાણું જોયું એટલે તમારે આંગણે બેસવા આવ્યો. ઘરમાંથી ક્યાં ફરજ પર ગયા છે ?”

સામે નીચે બેસતાં બાઈએ હા કહી ને પૂછ્યું, “મહાતમા બાપુ, તમે કોણ, કાં રો છો ?”

પ્રભાશંકરે કહ્યું, “હું મહાત્મા નથી, બ્રાહ્મણ છું, પણ પચાસ વરસથી એક રાજની નોકરી કરું છું. ભાવનગર રહું છું. ઢોર બહુ ગમે ને એ જેને ત્યાં હોય ત્યાં જાવું-બેસવું ગમે.”

બાઈએ કહ્યું, “દેવ, મારે હ્યાં તો ભગવાને દીધાં બે જ ઢોર છે, ઝાઝાં નથી. તમારાં પગલાં ધ્યાં, હવે ઝાઝાં થાય ઈમ માગું. પણ બાપુ, તમે ભલે કો' કે રાજનો નોકર છું, પણ હું માનું નૈં. તમે તો મે'ની ઘોણે દયા કરવા આવ્યા છો, નહીંતર આંઈ વગડામાં આટલે છેટે છાપરીએ કોણ આફડું ડોકાય ? કોણ સાધુમા'તમા આવે ? આવ્યા છો તો હમણે જ ગા દોઈ છે, દૂધ લેસો ? તાંસળી ભરી દઉં, સેડકહું છે.”

પ્રભાશંકરે કહ્યું કે, “બે'ન, દૂધ તો નથી પીવું, છાશ દો તો પીઉં.”

“શીદ નો દૌં, ઈ પીયો.” કે'તી બાઈ ઊઠી ને એક હાથમાં ભરી તાંસળી

ને બીજા હાથમાં છાશની દોણી લઈ આવી. કીધું કે, “રોજ સવારે કરીએ છે.”
પ્રભાશંકરે તાંસળી ભરી માખણ ઉતાર્યા વગરની છાશ પીધી. તેનાં વખાણ કર્યાં.

બાઈએ કહ્યું, “છાશમાં શું વખાણ ? સંધેય સરખી.”

પ્રભાશંકરે કહ્યું, “માડી, મને ફેર લાગે.”

બાઈએ કહ્યું, “બાપુ, કાંક ઉપદેશ દો.”

પ્રભાશંકરે કહ્યું, “એ દેનારો હું નથી. મળેલા ઉપદેશ મુજબ જીવવા મે’નત કરું છું. તમે હ્યાં એકંતમાં ઢેર રાખી સેવા કરો છો ને મને એવે ઠેકાણે બેસવું બહુ ગમે, બાળપણ તાજું થાય, એટલે તમારે ત્યાં રાજી થઈને આવ્યો.”

બાઈએ કહ્યું, “અમે વસવાયાં કે’વાઈ. અમને અમારા જેવાં હારે ગમે એટલે બે બાંધ્યાં છે.”

પ્રભાશંકરે પૂછ્યું, “માડી, આપણાં જેવાં છે એમ તમને કેમ કરતાં લાગ્યું ?”

બાઈએ કહ્યું, “ઈ કાંઈ નો સમજું. પણ એવું થ્યું કે આંઈ એની નોકરી થૈ ને જાતે દા’ડે છાસવારે ભારખાનાના ડબામાં પૂરેલી ગામાતા ને ભેંસું જોઈ મેં એક દાણ એને પૂછ્યું કે, આ ઢેરાં ભારખાનામાં કે દેમણાં જાય છે ? તો કે, મુંબઈ. મેં પૂછ્યું, હ્યાં સું કામ ? તો કે, હ્યાં મોટું કતલખાનું છે. દેસમાંથી કેંક ઢેરાં હ્યાં જાય છે. સાંભળીને મને અરેરાટી થૈ : હાય જીવ, આ કળજગ ! ઘરેઘરે ગાય બંધાય ને સેવા થતી, છોરાં સેડકહું દૂધ પીતાં, ઈ માતાના આ હાલ ? આમ થોડા દી નો થ્યા ને મને કાંઈ ગોઠતું નેં એટલે એને કીધું કે તમે હા કો’ તો ગા મારે પીરથી લાવું ને તમે એક ગા કે ભેંસ લાવી થો. સેવા કરીએ. જે ગાડીમાં આ સારું ઢેર ચડે ઈ ગાડીવાળાનું કામ કરી એનો દીધો રોટલો કયા ભવ સારુ ખાવો ? તો મને ક્યે કે, નીણપૂર તો તું કર, પણ ઈ લાવવાં ક્યાંથી ? મેં કીધું, તમ તમારે દી આખો તમારું કામ કરો. મારે બે છોડી, રાંધી ખવરાવું પછી સાવ નવરી. છાણ-લાકડાં વીણવા જો છું ઈને બદલે છાણ ઘેર થાશે એટલે દી આખો ચારીશ, ચોમાસા કેડે ખડ વાઢ્યાવીસ. તમ તમારે એક ગા કે ભેંસ લાવી દો. ઈયે હું સરખા છે. ઈ ભેંસ લાવ્યા, બે ઢેર ઘેર બાંધ્યાં. છોડિયુંને લૈ સીમમાં ચારવા જાઉં, ઝાડને છાંયે બેસી છોડિયુંને ચણિયા-કમખા ને કડિયાં ભરતાં ને મેં આભલાં ભરતાં શીખવું. કરગઠિયાંય વીણીએ. છોડિયું જરા મોટી થૈ એટલે ઈયે ખડ વઢાવે. હવે તો ઈ સાસરે ગ્યું. આ ઢેર છે તો મારે સંગાથ છે. ઈ હતાં ઈ મરી ગ્યાં. ઈ ગાને પાંચ વાછડી. ભેંસને પાંચ પાડી થૈ. આ બે છે ઈ એનાં. વાછડી વોડકી થાય ને પાડી ખડાઈ થાય એટલે ભામણને કે એવા કોકને, જ્યાં છોરાં હોય હ્યાં દૈ આવું. આમ ને આમ દી પૂરા થાય તો હાઉં.”

પ્રભાશંકરે કહ્યું, “આટલુંયે હું કરી શકતો હોઉં !”

બાઈએ કહ્યું, “તમેય તમારી ઝૂંપડીયે ઢેર બાંધ્યાં જ હશે.”

પ્રભાશંકરે કહ્યું, “છે, પણ નીરણપૂળો કોક વાર થાય. મારાં માવતર ને મોટેરાં

તો ગાયુંની વચમાં સૂઈ રે’તાં. બાળપણમાં હુંયે સૂતો છું. પણ છેલ્લાં બત્રીસ વર્ષથી બંગલામાં રહું છું. હું દોતોય ખરો, વહુ-દીકરાને આવડે, પણ હવે કરે કોક વાર. છું ભામણ, તોય હવે તમારા જેવી સેવા અમારી નહીં. હું તો તમારાથી થયેલો રાજીખો બોલી બતાવું છું. છાશ પાઈને તમે ટાઢક કરી. માડી, બેસવાનું તો ગમે, પણ ગાડીનો વખત થયો છે એટલે રજા લઉં. મારા જેવું કામ હોય તો કહો. રાજી થઈને કરીશ.”

“મારે સું કામ હોય ! સામે રોટલા ખાઈને રૈ છે. તમે પગલાં કર્યાં, પણ મેંથી કાંઈ થ્યું નેં. દુવા થો કે આ ઢેરને સાજાંનરવાં જાળવી શકું ને મનમાની સેવા કરું.”

બેઠા થતાં પ્રભાશંકરે કહ્યું, “માડી, જે ધણીએ આટલાં વરસ તમારી રખેવાળી કરી ને સહુ જીવજંતુનીય કરતો રહ્યો છે, એ બહુ દયાળુ છે. તમારા જેવાંનું એ રક્ષણ કરશે જ. મને એ ભરોસો છે. ખોળો પાથરી પગે ન પડો,” એમ કહેતાં પ્રભાશંકરે સામે નમી પ્રણામ કર્યાં ને ઢેર તરફ હાથ જોડી માથું નમાવી પાછા ફર્યાં. પાછા ફરતાં ગાય-ભેંસને પંપાળતા આવ્યા.

પાટા ઓળંગી પ્લેટફોર્મ પર આવતાં પ્રભાશંકરના કહેવાથી સેકેટરી પાછા ફરી એ બાઈને દશ રૂપિયા દેવા માંડ્યા, તો બાઈએ કહ્યું કે, “ઈ નો લેવાય ભૈલા, પાપમાં પડીએ. અમે સખનો રોટલો ખાઈ છે.”

સેકેટરીએ કહ્યું કે બાપુ તો ભાવનગરના દીવાન હતા. બાઈએ કહ્યું, “ઈ ભલે રહ્યા. ભગવાન એને કરોડ વરસના કરે. હું નેં લઉં.”

સેકેટરીએ કહ્યું, “ઉપરથી ભગવાન મેઘ વરસાવે એ આપણે સૌ ઝીલીએ છીએ. એમ આયે ભગવાનનો જ પ્રસાદ છે. બાપુએ કે’વાનું કીધું છે કે બીજાને દેવા માટે જ ભગવાન મને નાણું આપે છે.” આમ કહી ખાટલે રૂપિયા મૂકી સેકેટરી પાછા આવ્યા.

ગાડી ઊપડ્યા પછી સેકેટરીએ બાઈની આનાકાનીની વાત કરી, ત્યારે પ્રભાશંકરે કહ્યું કે, “આ દેશનાં ભોળાંભલાં માણસોની મતિ ફેરવવા ઘણા પ્રયત્નો સૌ વરસથી થતા રહ્યા છે. પણ ઋષિમુનિઓએ હજારો વરસ પહેલાં સીંચેલા સંસ્કાર એટલા મૂળ સ્વભાવમાં ઊતરી આવ્યા છે કે સૈકાઓથી આ પ્રજા પીડાતી આવે છે છતાં હજી આવાં સાર્યાં માણસો રહ્યાં છે. પ્રભુએ આવાં માણસ જાળવીને બાવળની કાંટમાં ક્યાંક ક્યાંક ચંદનનાં ઝાડ ઉગાડ્યાં છે.”

મુકુન્દરાય પરાશર્ય

મુખ પર સ્મિત ધારણ કરેલું ન હોય,
ત્યાં સુધી તમારો પહેરવેશ સંપૂર્ણ ન ગણાય.
[દિલ્હીના એક ખ્રિસ્તી દેવળમાં મૂકેલી સૂચના]

તડકો વાદળિયો

આ તડકો જો વાદળિયો.

શોભે કેવો, પુરુષ જાણે કેડચેથી પાતળિયો !

આ તડકો જો વાદળિયો...

અહીં પડી આ ધીંગી ધરતી, ત્યાં ઘૂઘવે છે દરિયો,
કાજળકાળા કચરા-ઢગ શો, છાંયો છે પાથરિયો,
શત શત કિરણે વાળે સોનલ સાવરણાની સળીઓ.

આ તડકો જો વાદળિયો...

મેલાં થઈને સાવ મસોતાં વાદળ નભને લૂછે,
સાફ થયું કે ? ડોઠું કાઢી સૂરજ સહુને પૂછે;
થાકી ત્યારે હાશ કરીને ધરતી-હૈયે ઢળિયો.

આ તડકો જો વાદળિયો...

વિશ્વાત્માના વદન ઉપર કોઈ વિષાદ આવી વસિયો,
એમાં જાણે હોય અચાનક હૈયું ખોલી હસિયો;
પ્રસન્નમૂર્તિ પ્રકાશ એવો પૃથ્વી પર ફરી વળિયો.

આ તડકો જો વાદળિયો...

‘મીનપિયાસી’

“રોટી વડે નહીં - ”

સ્પેઈન દેશમાં આંતરયુદ્ધ ચાલતું હતું, તે વખતે ફાસીવાદી સેનાએ પાટનગર માડ્રિડને ઘેરો ઘાલ્યો હતો. ઘેરો ઘણા દિવસ સુધી ચાલ્યો. શહેરની અંદર અનાજ ખૂટી ગયું. ભૂખમરાથી લોકો પરેશાન થઈ ગયા હતા.

આવી કટોકટી વખતે એક દિવસ ફાસીવાદીઓએ માડ્રિડ શહેર પર વિમાનમાંથી પાંઉરોટીનો વરસાદ વરસાવ્યો. એ રીતે ભૂખે મરતા પ્રજાતંત્રવાદીઓને લલચાવીને તે પોતાના પક્ષમાં લેવા માગતા હતા.

પરંતુ માડ્રિડના ભૂખ્યા નગરજનો એ પાંઉરોટીને અડ્યા પણ નહીં. વ્યવસ્થાપકોએ સડકો પરથી બધી પાંઉરોટીને ભેગી કરી. પછી એનાં બંડલો બાંધીને શહેરની બહાર ફેંકી દીધી. સાથે એક ચિઠ્ઠી મૂકી. તેમાં માડ્રિડવાસીઓનો જવાબ લખેલો હતો :

“માડ્રિડ નગરની ફાસીવાદી રોટી વડે નહીં જીતી શકાય. એ માટે તો તમારે લડવું પડશે. પ્રજાસત્તાકના રક્ષણ માટે અમે એકેએક જણ ખપી જવા તૈયાર છીએ.”

મુકુલ કલાર્થી

રેવાવહુ

પ્રખ્યાત પુરાતત્ત્વવિદ પંડિત ભગવાનલાલ (1839-1888)ના પિતા ઈન્દ્રજી. એ શાસ્ત્રી ઈન્દ્રજીના કાકા શાસ્ત્રી જેઠાલાલના કુટુંબની આ વાત છે.

શાસ્ત્રી જેઠાલાલના પિતા શાસ્ત્રી જગન્નાથ મૂળ પોરબંદરના. તેના ત્રણ પુત્રો : મુરારજી, અંબારામ અને જેઠાલાલ. ત્રણેય ભાઈઓ વિદ્યાસંપન્ન, શાસ્ત્રનિપુણ અને કર્મકાંડી હતા. જૂનાગઢના નાગરોના આગ્રહને વશ થઈ મુરારજી તથા અંબારામ જૂનાગઢ જઈ વસ્યા અને જેઠાલાલ પોરબંદર જ રહ્યા.

ત્રણેય ભાઈઓમાં જેઠાલાલ વધુ વિદ્યાવ્યાસંગી ને કાવ્યકોવિદ હતા. પણ તેમની વિદ્વત્તા કરતાં તેમની ધર્મપરાયણતા અને સરળતાને કારણે તેમની સુવાસ ઘણી હતી. નિયમિત સારી આવકને અંગે જ્ઞાતિમાં સ્થિતિ પણ સારી ગણાતી; પરંતુ પતિપત્નીની ઉદારતાને કારણે પાસે સ્થાયી પૂંજ ન રહેતી.

એ શાસ્ત્રી જામનગર પરણેલા. પત્નીનું નામ મટીબાઈ. આ દંપતીને મોટી વયે સંતાનમાં એક પુત્ર થયો. પણ એ પુત્રમાં કુળની વિદ્વત્તાના કે બુદ્ધિક્ષમતાના ગુણો ન હતા. ભગવાનનો માણસ કહેવાય એવો સાવ ભોળો ને સમજહીન એ હતો. વળી બોલવામાં બહુ થોથરાતો. માતાપિતાએ ઘણા પ્રયત્ન કર્યા, પણ છોકરો કંઈયે ભણી ન શક્યો. તેમાં વળી સાતેક વર્ષની વયે, રસ્તામાં વીફરીને ભાગેલા બળદના પગ તળે આવી જતાં તે એક પગે સાવ લંગડો બની ગયેલો. એ છોકરાનું નામ ચતુર્ભુજ.

અપંગ છોકરાને નવડાવી મા તેને ઓસરીને ઓટલે બેસાડી દે. પડખે બે સૂંડલી મૂકે; એકમાં હોય જાર, બીજીમાં હોય બાજરાનો લોટ. છોકરો પારેવાંને જાર નાખીને ચણાવે, ને જે કોઈ બ્રાહ્મણ આવે તેને ચપટી બે ચપટી લોટ આપે. સાંજે સીમમાંથી ગાય આવે ત્યારે માની ઓથે રહી ગાયને ને વાછરડાંને પૂળા ખવડાવી તેને હાથ ફેરવે.

અપંગ થયા પછી વળતે વર્ષે ચતુર્ભુજને જનોઈ આપી. એ પ્રસંગે મટીબાઈનાં બાળસહિયર પ્રભાકુંવર મોરબીથી આવેલાં. જામનગરમાં એ બંને એક પછીતે આવેલાં બે ઘરમાં પડખે પડખે રે'તાં, સાથે રમતાં, જમતાં, વ્રતો કરતાં. વર્ષોથી ‘મટી’ને જોઈ ન હતી તેથી મળવા માટે જનોઈના આ પ્રસંગે તે આવ્યાં. મટીને મળી એ હરખથી રોઈ પડ્યાં. જેઠાલાલ શાસ્ત્રી પ્રત્યે આખા ગામનો ભાવ જોઈ સંતોષ પામ્યાં; પણ ચતુર્ભુજને જોઈ તેનું દિલ દુભાયું.

“મટી, તારો છોકરો અપંગ થયો તે ભારે થઈ !”

“ને સ્વભાવે જડભરત.” મટીબાઈએ કહ્યું.

“આ તો દેખીને દાઝવા જેવું થયું.” પ્રભાકુંવરે કહ્યું.

“હા. એમ થાય છે કે અમે માવતર કેટલાક દી ? પછી આ છોકરો સાવ પરાધીન થશે. સૌનો ભગવાન છે; તોય, હું તો કળજગની મા છું એટલે થાય છે

કે આનું શું થાશે ?” કહી મટીબાઈ ઢીલાં થઈ ગયાં.

“પાછું, તારે બીજો દીકરો નથી; નહીંતર ચિંતા ન રહે.”

“છતે દીકરે ડેલીએ તાળાં દેવાશે.” કહેતાં મટીબાઈને કમકમાં આવ્યાં.

“તાળાં નહીં દેવાય. આવા શાસ્ત્રીને ઘેર તાળાં ન હોય.”

“આને પોતાની દીકરી કોણ દે, બે’ન ? ને પારકી દીકરીનો ભવ બગડે એમ મારાથી લેવાય પણ કેમ ?” મટીબાઈએ કહ્યું.

“કેમ ન લેવાય ? દે એની લેવાય.” પ્રભાકુંવરે કહ્યું ને ઉમેર્યું : “હાલ્ય, મારી દીકરી રેવા તારા દીકરાને આપી, લે.”

“હું, હું ! એવું ન બોલ ! મારે એને પરણાવવો નથી. મારે મરતાં મરતાં કોઈના નિસાસા લેવા નથી.” મટીબાઈએ કહ્યું.

“હવે ના ન હોય, મારી જીભ કચરાઈ ગઈ.” પ્રભાકુંવરે કહ્યું.

“પણ મારે તારી દીકરી નથી લેવી.”

“મોં વચન દઈ દીધું. હવે તું ન લે તો મારી દીકરીને ગાળ ચોટે. તું એટલી હદે જાઈશ ? તારાથી મને ના ન કહેવાય.” પ્રભાકુંવરે કહ્યું.

“પણ તારા ઘરમાં તો પૂછ. યદુરાયને પૂછ્યા વગર...”

“ઈ મને ના પાડે ? ધરમના કામમાં ઈ ના નો કહે. એકબીજાની હા જ હોય ને ?”

ને આવી વાતચીતને અંતે, મટીબાઈ તથા તેનાં નણંદ-જેઠાણીને સમજાવી ને શાસ્ત્રી તથા તેના ભાઈઓને સમજાવી, પ્રભાકુંવરે પોતાની દીકરી રેવાનું સગપણ એ અપંગ જડભરત ચતુર્ભુજની સાથે કર્યું ને મોરબી પાછાં આવ્યાં.

એ વાત ઉપર બીજાં સાત વર્ષ ગયાં ને ચતુર્ભુજનાં રેવા સાથે લગ્ન થયાં.

પરણીને રેવા પિયર આવ્યા પછી એક વાર તેની બહેનપણીઓએ ‘રેવાનો વર લંગડો’, ‘રેવાનો વર લંગડો’ કહીને ચીડવી અને તેથી રેવા ખૂબ રોઈ, ત્યારે રેવાની મા પ્રભાકુંવરે છોકરીઓને કહ્યું : “ધણી લંગડો હોય કે માંદો, ગરીબ હોય કે ગાંડો, ધણીની સેવા કરી ઘર ઉજાળે એનું નામ સ્ત્રી. સ્ત્રીનો ધરમ સમજો ને પછી આ રેવા એના ધણીની કેવી સેવા કરે છે તે જોઈને બોલજો.”

આ પછી વર્ષે દોઢ વર્ષે આણું વળી રેવા સાસરે આવી. આવતાંની સાથે તેણે ઘરભાર ઉપાડી લીધો. રેવામાંથી રેવાવહુ બની ગયાં.

દળણુંપાણી, છાણવાસીદું વગેરે કામ એ આનંદથી કરતાં. ચતુર્ભુજને કપડાં પહેરીને બેસવાની ટેવ પાડી. સાસુને કહીને સસરાના કોઈ શિષ્ય સાથે લાકડીને ટેકે ટેકે હવેલીએ દર્શન કરવા માટે સાંજે સાંજે મોકલવા માંડ્યો. આ કારણે, કે કોઈ બીજાં કારણે, ચતુર્ભુજમાં થોડીક પ્રસન્નતા દેખાવા લાગી. બહુ બુદ્ધિ આવી ગઈ એવું તો ન થયું, પણ ચતુર્ભુજમાં ફેર થયો. પહેલાં એ ગમે તેવાં મેલાં કપડાં પહેરીને ઓસરીએ-ઓટે નીચે સૂઈ જતો, તે હવે પાથરણા વગર સૂતો-બેસતો નથી.

સ્વચ્છતાનો ખ્યાલ વધ્યો છે. ઘેર આવતાંજતાંની સાથે થોડીઘણી સરખી વાત કરે છે. જે શિખાબંધ ન રાખતો તે જાતે શિખાબંધ રાખે છે. શાસ્ત્રી પિતાને એ વાતનો હર્ષ થયો કે છોકરો ભલે અર્થ ન સમજતો પણ રોજ સવારે સૂર્યોદય પહેલાં નાહી, ઘરના ઠાકોરજી સામે બેસી ગાયત્રીની એક માળા કરે છે; ચંદન ઘસે છે. રોજ કંઈક નવો સુધારો છોકરામાં દેખાય છે, તે પ્રતાપ વહુના છે એમ કહેતા. ને એ રેવાવહુ રોજ સાયંકાળે ઘરમાં દેવ પાસે દીવો મૂકી સાસુસસરાને પાચે પડતાં ત્યારે આંખમાં ઝળઝળિયાં ભરાઈ આવતાં અને ગદ્ગદિત થઈ શાસ્ત્રી કહેતા : “વહુ બેટા ! ઠાકોરજીને પગે લાગો છો એમાં અમે બેય આવી ગયાં. તમે અમારી લક્ષ્મીમાતા છો. બેટા, તમે પગે ન લાગો.” શાસ્ત્રી એને ‘સુકન્યા’ પણ કહેતા.

આ રેવાવહુ વ્રતો-ઉપવાસો બહુ કરતાં. જોકે તેનાથી તેનું શરીર લેવાઈ જતું. ઉત્તરોત્તર તેના મુખ પર પ્રસન્ન ગંભીરતા અને ઓજસ વધતાં જતાં હતાં. લગ્ન પછી દશબાર વર્ષને અંતે જોનારને ‘આ એ જ રેવા ?’ એમ આશ્ચર્ય સાથે માન થતું, એવો ફેરફાર તેમાં થયો હતો.

અને લગ્ન પછી બાર વર્ષે રેવાવહુને સ્ત્રીમંત આવ્યું ને પુત્રજન્મ થયો. સુવાવડ પછી પિયરથી રેવાવહુ પાછાં આવ્યાં ત્યારે મટીબાઈએ શાસ્ત્રીના હાથમાં પૌત્રને મૂકતાં કહ્યું : “લો, લક્ષ્મીજીના આશીર્વાદને રમાડો.”

જ્યારે નવરા હોય ત્યારે શાસ્ત્રીજી પૌત્રને રમાડતા; પણ એ જ્યારે પૂજામાં બેઠા હોય, શિષ્યોને ભણાવતા હોય કે શ્રવણ કરાવતા હોય ત્યારે તેની સામે ગોઠડી નાખી તેમાં રેવાવહુ બાળકને સુવડાવી જતાં. એ બાળક અઢી વર્ષનો થયો ત્યારે શાસ્ત્રીજી અવસાન પામ્યા.

શાસ્ત્રીજીના કારજમાં તેમના ભત્રીજા ઈન્દ્રજીએ કહ્યું : “કાકી, હવે જૂનાગઢ ચાલો. ત્યાં સહુ સાથે રે’શું તો ચતુર્ભુજને ગમશે.”

આનો નિર્ણય રેવાવહુએ લઈ સાસુને કહ્યું : “એ તો ગાય જેવા મૂંગા છે એટલે સમજાવી નહીં શકે, પણ આ ખોરડા વગર એમનું દુઃખ હળવું નહીં થાય. અજાણ્યું રહેદાણ એમને નહીં ગોઠે. ઓળખીતા આવ્યા કરે તેથી જીવ અહીં હળવો થશે. બાકી એ જે રીતે અહીં રહે છે તે ત્યાં નહીં બને. બાપદાદાનાં ખોરડાં તળે તમારા દીકરાનું કલ્યાણ જોઈ છું.”

વહુનાં વચને જૂનાગઢ જવાનો વિચાર પડતો મુકાયો.

શાસ્ત્રીજી ગયા એટલે રાજમાંથી આવક બંધ થઈ. પણ ચતુર્ભુજને તેની સમજ ન હતી. સવારે નાહીને એ ઓટે બેસે તે વખતે જાર-લોટથી ભરેલી બે સૂંડલી પડખે તૈયાર હોય. એક સવારે અર્ધી સૂંડલી લોટ જોઈ ચતુર્ભુજે કહ્યું : “મા, આખી સૂંડલી આપો.”

માએ કહ્યું : “બેટા, હવે તારા બાપ નથી. હવે પછેડી પ્રમાણે સોડ તાણતાં શીખ.”

વહુએ આ વાત સાંભળી સાસુને કહ્યું : “જેણે આજ દિવસ સુધી આપણી રખેવાળી કરી છે એ ભગવાન હજીયે દઈ રે’શે. ભલે તમારો દીકરો દેતા હોય તેમ દે. એમનો જીવ દેવાથી રાજી રે’ છે.”

પણ આપમેળે સ્થિતિ સમજીને બ્રાહ્મણો જ ઓછા આવવા લાગ્યા, ત્યારે રેવાવહુએ આવનાર બ્રાહ્મણોને ફરી આવતા કર્યા. શાસ્ત્રીજીના સમયમાં બારસ-અમાસે પાકાં સીધાં દેવાતાં, તે દેવાતાં કર્યાં. શાસ્ત્રીજીની વરસીમાં રાજ્ય તરફથી ફરી દરમાયો શરૂ થઈ ગયો.

ચતુર્ભુજના પુત્રનું નામ જગન્નાથ. એ બોલતાં શીખ્યો ત્યારથી રેવાવહુ તેને સંસ્કૃત શ્લોકો ને કવિતાઓ શીખવતાં, બોલાવતાં. રોજ પૂજા વખતે શાસ્ત્રીજી જે સ્તોત્રો બોલતા તે રેવાવહુએ સાંભળીને કંઈક કરી લીધેલાં. તે વારસો તેણે જગન્નાથને જનોઈ દીધી તે પહેલાં આપી દીધો. જગન્નાથની જનોઈ પ્રસંગે પ્રભાકુવર આવેલાં. તેને મટીબાઈએ કહ્યું : “રોજ ચતુર્ભુજ પૂજા કરે તે ટાણે છોકરો સ્તોત્રો ભણે છે, એ કામ રેવાનાં છે. એટલે એ ઘરકામ કરતાં હોય ત્યાં માળામાંથી ઊઠીને મારું મન એને નમે છે. તારી તો એ દીકરી છે, પણ મારી તો મા છે !”

એ પ્રસંગે ગામની થોડી સ્ત્રીઓ પ્રભાકુવરને ખોળો પાથરી પગે પડી.

“બાઈયું, બે’ન્યું, તમે શું કામ પગે લાગો છો ?” એમ પ્રભાકુવરે પૂછ્યું, ત્યારે તે સ્ત્રીઓએ કહ્યું : “રેવાવહુ તો દેવી છે. તેનાં તમે જનેતા છો, એટલે પગે લાગ્યાં. તમારાં દર્શન ક્યાંથી ?!”

જગન્નાથની જનોઈ પ્રસંગે તેનું વેવિશાળ પણ થયું; ને થોડા માસ પછી મટીબાઈનું અવસાન થયું.

જગન્નાથને પહેલાં જૂનાગઢ ઇન્દ્રજી કાકા પાસે ને પછી મોરબી મોસાળમાં શાસ્ત્રી મહેશ્વર પાસે ભણવા મોકલેલો. એ મોરબી ભણતો ત્યારે રેવાબાઈ, મરે તો એ જ મરે એવાં માંદાં પડ્યાં. માંદી પત્નીની પથારીએ ચતુર્ભુજ બધો વખત બેસી રહેતા. સગાંવહાલાં હતાં તે તેને જમવાસૂવા જવા કહે તોયે ન ઊઠે. પત્નીના મંદવાડે એનું શરીર લેવાઈ ગયું હતું.

આ રાત નહીં કાઢે, માનીને સગાંસંબંધી બધાં જાગતાં બેઠાં હતાં. બીમાર પત્નીને ઓશીકે ચતુર્ભુજ બેઠા હતા. રેવાવહુએ પાણી માગ્યું. એ પાણી ટોતાં ટોતાં ચતુર્ભુજ રોઈ પડ્યા ને બે વખત બોલ્યા : “તું મરીશ તો મારું શું થાશે ?”

રેવાવહુ તેની સામે તાકી રહ્યાં. પછી હાથ જોડી આંખો મીંચી ગયાં ને થોડી વારે કહ્યું : “હું નહીં મરું.”

ને એ મર્યા નહીં. થોડા દિવસમાં હતાં તેવાં સાજાં થઈ ગયાં.

પછી તો અપંગ પતિને લઈ ગાડામાં બેસી તેણે દ્વારકા તથા પ્રભાસની યાત્રા કરી. જગન્નાથને પરણાવ્યો. ભણતર પૂરું કરી જગન્નાથ દાદા પેઠે શાસ્ત્રીપદ્ધ કરવા

લાગ્યો ને વહુએ રેવાબાઈને માથેથી ઘરકામનો બોજો ઉપાડી લીધો.

એ પછી બેચાર વર્ષે ચતુર્ભુજ માંદા પડ્યા. મંદવાડ ભયંકર બન્યો.

ને ચતુર્ભુજ ગુજરી ગયા. રેવાબાઈ પણ સખત માંદાં થઈ ગયાં. ચાલતાં પડી જાય, એવી અશક્તિ આવી ગઈ. પણ તેણે ઓટે બેસી બ્રાહ્મણોને લોટ આપવાનું પતિનું કામ ચાલુ રાખ્યું. એ લોટ તે જાતે દળતાં. જગન્નાથ જ્યારે પગે લાગીને દવા લેવા તથા આરામ કરવા કહેતો ત્યારે તે કે’તાં : “બેટા, તું ચિંતા ન કર. મને કાંઈ નહીં થાય. હું જે કરું છું એ મારા મનના સંતોષ માટે આનંદથી કરું છું.”

અને ચતુર્ભુજની વરસી પછી આખા કુટુંબને લઈ જગન્નાથ દ્વારકા ગયા ને પિતાનાં અસ્થિ પધરાવ્યાં. તે દિવસે બ્રહ્મભોજન કરાવ્યું. રાતમાં રેવાબાઈએ પુત્રને જગાડી કહ્યું : “ઘેરથી ગંગાજળની લોટી લઈને આવી છું. આ લે. હવે હું જાઉં છું.” કહી તે થોડી વારમાં અવસાન પામ્યાં !

ગોમતીને ઓવારે રેવામાનો અગ્નિસંસ્કાર કરી તેનાં અસ્થિને પિતા પાછળ પધરાવીને જગન્નાથ પાછા પોરબંદર આવ્યા.

મુકુંદરાય પારાશર્ય

ફૂલન રાખે તેમ રહીએ

ફૂલન રાખે તેમ રહીએ ઓધવજી, ફૂલન રાખે તેમ રહીએ;
કોઈ દિન પે’રણ હીર ને ચીર, કોઈ દિન સાદાં રહીએ.

કોઈ દિન ભોજન શીરો ને પૂરી, કોઈ દિન ભૂખ્યાં રહીએ;
કોઈ દિન રહેવાને બાગબગીચા, કોઈ દિન જંગલ રહીએ.

કોઈ દિન સૂવાને ગાદી ને તકિયા, કોઈ દિન ભોંય સૂઈ રહીએ.
મીરાં કે પ્રભુ ગિરિધર નાગર, સુખદુઃખ સૌ સહી રહીએ.

મીરાં

સંઘેડાઉતાર

મીરાંનું એક એક પદ કેવું સ્વચ્છ અને સુઘડ છે, કેવું સાફસૂતરું અને સંઘેડાઉતાર છે ! એનાં ઘાટઘૂટ અને એનું ઘડતર-જડતર સંપૂર્ણ છે. એનો આરંભ, એનો અંત, એનો લય, એના પ્રાસ બધું જ સુંદર છે. ક્યાંય છૂંછાછેડા નહીં, ક્યાંય ગાંઠગૂંચ નહીં. બધું જ ઘટ્ટ ને ઘાટીલું.

નિરંજન ભગત

સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયના પ્રસિદ્ધ સંત કવિ મુક્તાનંદજી એક વાર એમના થોડા બાલશિષ્યો સાથે એક ગામના મંદિરમાં ઊતર્યા હતા. એ સંપ્રદાયના સાધુઓ એક જ વાર જમે છે. એટલે બીજા દિવસે સવારે પેલા બાળસાધુઓ ખૂબ ભૂખ્યા થઈ ગયા. મુક્તાનંદજી ગામમાં કોઈ ભક્તના ઘેર ગયેલા, એટલે બાળસાધુઓની ભૂખ ભડકી ઊઠી હતી. એમણે તો રસોડામાં જઈ, આગલા દિવસના બનાવેલા બાજરીના રોટલા શોધી લાવી ખાવા માંડ્યા. પણ બિચારા બાળસાધુઓ ખાવાનું શરૂ કરવા જાય છે ત્યાં મુક્તાનંદજી આવી પહોંચ્યા. ગુરુને જોતાં શિષ્યો ગભરાઈ ગયા અને એમના હાથમાંથી રોટલા પડી ગયા.

મુક્તાનંદજી પરિસ્થિતિ પામી ગયા. પોતે જાણે કશું જોયું જ નથી એમ સીધા રસોડામાં પહોંચી ગયા અને મોટેથી શિષ્યોને બોલાવ્યા : “અરે બાળસંતો, જુઓ, તપાસ કરોને કંઈ ખાવાનું હોય તો ! આજે તો મને કકડીને ભૂખ લાગી છે.” અને વરસોનું એકટાણાનું વ્રત તોડીને પણ મુક્તાનંદજીએ બાળસાધુઓ સાથે રોટલા ખાધા.

*

એક શેઠના ઘરમાં ઘણાં વર્ષોથી એક બાઈનોકર કામ કરતી હતી અને કુટુંબના સભ્ય જેવી બની ગઈ હતી. બાઈ વિશ્વાસપાત્ર અને પ્રામાણિક ગણાતી હતી. ઘરનાં સૌ એના વિશ્વાસે ઘર ખુલ્લું મૂકીને બહાર જતાં અચકાતાં નહિ. એક વાર આમ ઘરનાં બધાં બહાર ગયાં હતાં ને આ બાઈ ઘરમાં એકલી જ હતી. શેઠ એ દિવસે પેઢીએથી થોડા વહેલા ઘેર આવ્યા. પણ ઘરમાં પ્રવેશતાં શેઠે જોયું કે બાઈ એમના ખીંટીએ લટકતા જૂના કોટના ખિસ્સામાંથી પૈસા કાઢતી હતી. શેઠને થયું કે બાઈ જો પોતાને જોઈ જશે તો એને આઘાત લાગશે. પોતે પણ જેના ખોળામાં ઊછરીને મોટા થયેલા એવી બાઈને ભોંઠાં ન પડવું પડે તે માટે શેઠ બારણેથી જ પાછા ફરી ગયા – નોકર બાઈને અણસારો પણ ના આવે એટલી સિફતથી.

પાછળથી પોતાના મિત્રને આ વાત કરતાં શેઠે કહેલું : “કેટલી મોટી લાચારી આવી પડી હશે ત્યારે એવી પ્રામાણિક બાઈને ચોરી કરવાની દાનત થઈ હશે ! એની એક એવી નાની સરખી ભૂલ માટે એના આખા જીવન પર કંઈ ડાઘ પડવા દેવાય ?”

બહાદુરશાહ પંડિત

['કુમાર' માસિક : 1977]

❀

સૌરાષ્ટ્રમાં લીંબુડા નામે નાનું ગામ છે. બ્રહ્મનિષ્ઠ નથુરામ શર્મા એ ગામે થોડો કાળ શિક્ષક તરીકે રહેલા, તેથી તે કંઈક જાણીતું થયું છે. એ ગામમાં 1800ની આસપાસમાં અહિચ્છત્ર જ્ઞાતિનું એક જ ખોરડું હતું. ઘરમાં બે માણસો : એક સાઠબાસઠ વર્ષની ડોશી ને બીજો તે ડોશીના દીકરાનો દીકરો, જેની ઉંમર પાંચસાત વર્ષની હશે. ડોશીનાં વહુદીકરો બે વર્ષ પહેલાં ગુજરી ગયેલાં. સીમમાં ચાર ખેતરમાં લાગો હતો, તે આજીવિકાનું સાધન હતું.

એ વખતે, ફાગણ-ચૈત્રની એક સાંજે, ડોશીના સાત-આઠ જ્ઞાતિભાઈઓ ચારધામની યાત્રા કરીને પાછાં ફરતાં, જૂનાગઢથી પોરબંદર જતાં, રસ્તામાં લીંબુડે રાત રહેવા માટે આવ્યા. ઘેર આવી યાત્રાળુઓએ પૂછ્યું, “છોકરા, તારી ડોશી ક્યાં ?”

“બહાર ગયાં છે, સાંજે આવશે.” છોકરાએ જવાબ દીધો.

યાત્રાળુઓએ પોતાની પાસેથી પ્રસાદ કાઢી ઘરમાંથી થાળી મંગાવીને તેમાં આપ્યો ને કહ્યું, “છોકરા, કે'જે તારી ડોશીને કે આ ચારધામની જાત્રાનો પ્રસાદ છે.”

આમ કહી યાત્રાળુઓ પાછા ફર્યા. દિવસ હજી હતો, એટલે એકાદ આગળને ગામે રહેવાનો તેમનો વિચાર હતો. પાદરે નદી ઓળંગી એ લોકો જ્યાં આગળ ચાલ્યા, ત્યાં ઘઉં ભરેલા ગાડા પર બેસી ડોશી સીમમાંથી આવતાં સામાં મળ્યાં. ડોશીએ યાત્રાળુઓને ઓળખ્યા, કહ્યું : “જાત્રા કરીને આવો છો, તેથી એમ ને એમ પાદર વળોટીને નહીં જાવા દઉં; હાલો પાછા.”

યાત્રાળુઓએ કહ્યું, “પ્રસાદ ઘેર દીધો છે, કંઠી પણ છે. સારું થયું તમે મળી ગયાં. હવે જઈએ કે જેથી કાલ વે'લા પોરબંદર ભેળા થઈએ.”

“હવે જવાય છે....” ડોશીએ કહ્યું, “તમે જાત્રા કરીને આવ્યા, ને મારે આંગણેથી એમ ને એમ જાવા દઉં તો મને પાપ લાગે. હાલો પાછા. જમી, રાત વિસામો લઈ, સવારે જાજો.”

યાત્રાળુઓ માટે ડોશીને લાડુ કરવા હતા. પૂરતો લોટ હતો નહીં, તેથી દળવા બેઠાં. યાત્રાળુઓએ કહ્યું, “ખીચડી કરી નાખો – ખાધે હળવી.”

ડોશીએ કહ્યું, “આજ આ ઘેર ખીચડી ન ખવાય.”

“પણ તમે માંદા રહો છો; કાંઈક થાય તો કાળી ટીલી અમને લાગે.”

“કાંઈ ન લાગે,” ડોશીએ કહ્યું. “ઊલટું મારાં એવાં પુન્ય ક્યાંથી કે તમે જાત્રા કરીને આવો છો ત્યાં તમારે ખભે ચડીને જાઉં ?”

ઘંટીનો અવાજ સાંભળી પાડોશજી આવી; કહ્યું : “મા, મારે ઘેરથી લોટ લાવી છું. અત્યારે થાક્યાંપાક્યાં દળવું રહેવા દો.”

ડોશીએ કહ્યું, “મારે ઘેર ચારધામના જાત્રાળુ ક્યાંથી ? ને હું હવે કેટલા દી ?”

મારા મોરાર માટે મને આજ તો પુન્ય રળવા દો.”

“લાવો, હું દળું,” પાડોશણે કહ્યું.

“તું દળે તો મને શાનું પુન્ય મળે ?”

ત્યારે પાડોશણે કહ્યું, “મને તમે પછી દળીને લોટ આપજો; પણ અત્યારે તો આ મારો લોટ રાખો.”

ડોશીએ ના કહી; કહ્યું, “નવા ઘઉંના લાડુ ખવરાવું, તો મારા જીવને શાતા રહે.”

ને ડોશીએ સામટા ઘઉં દળ્યા. બાટી કરી. જાતે ખાંડી લાડુ વાળ્યા ને તાણ કરી કરી ખવરાવ્યા. યાત્રાળુઓ પાસે બેસી ડોશીએ ચારધામની યાત્રાની વાતો સાંભળી. સહુને પગે લાગ્યાં. રાતે સહુ સૂતાં ને અચાનક ડોશીને છાતીમાં દુખવા આવ્યું. બધા જાગીને ઉપચાર કરે તે પહેલાં તો ડોશી ગુજરી ગયાં.

યાત્રાળુઓએ ડોશીની અંતિમક્રિયા કરી.

સ્મશાનેથી સહુ પાછા આવ્યા ને જોયું તો ઓસરીની થાંભલીને બથ ભરીને છોકરો મોરાર છાતીફાટ રોતો હતો. પાડોશણ બાઈ તેને છાનો રાખવા મહેનત કરતી હતી, તેમ તેમ છોકરાનું રુદન બેવડાતું હતું.

આ જોઈ યાત્રાળુઓમાંથી એકે કહ્યું, “આપણે તો જશું, પણ આ છોકરાનું શું ? એનું કોણ ?”

પ્રશ્ન સાંભળીને હાટીના માળિયાવાળા શાસ્ત્રી ધનેશ્વર ડેલીની બહાર નીકળ્યા. સ્મશાનેથી આવી હજી ધોતિયું બદલ્યું ન હતું.

શાસ્ત્રીએ પાડોશીને ઘરે જઈ કહ્યું, “કોઈ બહેન કંકાવટી લઈને આવો ને !”

પાડોશીને નવાઈ લાગી. પણ તેણે છોકરીને કંકાવટી લઈને મોકલી. ધનેશ્વરે ઓરડામાંથી બાજોઠ મગાવી, ઓસરીમાં ઢાળી, પાંચ-સાત વર્ષના મોરારને પાણી પાઈ બાજોઠે બેસાડવો. બીજાઓ પૂછવા લાગ્યા કે, આ શું થાય છે ? ત્યાં ધનેશ્વરે પાડોશણ બાઈને હાથે મોરારના કપાળે ચાંદલો કરાવ્યો ને કહ્યું : “મારી નંદા નામની એકની એક છોકરી આ છોકરાને .....છોકરા, તારું નામ શું ?”

“મોરાર.” પાડોશણે કહ્યું ને છોકરાએ તે ફરી ઉચ્ચાર્યું.

ધનેશ્વરે કહ્યું, “મારી છોકરી નંદા આ છોકરા મોરારજીને આપી, ને જેશંકર વ્યાસને ખોળે બેસાડી.”

એ જ વખતે ગોળધાણા મંગાવી વહેંચાવ્યા. બાળક મોરારને ધનેશ્વર પોતાની સાથે લઈ ગયા.

શાસ્ત્રી ધનેશ્વરે છોકરાને પોતાને ત્યાં રાખ્યો, ભણાવ્યો ને પરણાવી પાછો લીંબુડે સ્થિર કર્યો ત્યાં સુધી લીંબુડાના ઘરખેતરનીયે સંભાળ લીધી.

મુકુંદરાય પારાશર્ય

નાટ્યલેખકની સાધના

અમે નાના હતા, કાઠિયાવાડના કરબાતી ગામોમાં રહેતા, ત્યાં જેને ‘ખીચડી-ખાઉ’ કહેવામાં આવતી તેવી ભંગાર નાટક કંપનીઓ આવતી. ‘આ કંપની તો અહીં પડદા વેચીને જ જશે !’ એવું હરકોઈ આવનાર કંપની પરત્વે અમારા ગામનું અભિમાન હતું ! મુંબઈ-અમદાવાદ-વડોદરા જેવાં નગરોમાં મોટી મોટી કંપનીઓ જે ખેલો ભજવતી તેના આછા પડઘા અમારે કાને આવતા, પણ જેમ ભણતરને માટે તેમ નાટકો માટે પણ એ નગરો અમારે મન સ્વખવતું હતાં. ગામનો અમલદાર કલાક બે કલાક મોડો હાજર થાય તે પછી જ આ ભંગાર કંપનીનું નાટક શરૂ થતું, ને અમે ચાર પૈસાની પિટ-કલાસ ફીથી પણ વંચિત, કાં તો રગીરગીને અંદર જતા ને નહિ તો ડેલાની તરડ દ્વારા ચોરની જેમ જોતા. તેમ છતાં પેલી નગરોની કંપનીઓનાં જે નાટકો આ ‘ખીચડી-ખાઉ’ કહેવાતી કંપનીઓ ભજવતી તેનાં ગીતો, પ્લોટો, આછી ઝીલેલી રસિક બાની ઇત્યાદિથી અમારાં નાનકડાં હૃદયોમાં ખુમારી ભરાતી અને અમે એમાંથી સાહિત્ય-રસ પીતા.

પિયુ પરદેશીને કહેજો પ્રણામ અમારા
પ્રણામ અમારા

કહેજો કે ગઈ તુજ દારા !

કહેજો તને સંભારતી વિષપાન એ કરતી હતી,
છેલ્લો નીકળતાં ચાસ તારું નામ એ જપતી હતી.
કહેજો મને દીધી તજી ત્યમ બીજીને તજશો નહિ,
કોઈ પ્રીતિવશ અબળા બિચારી ભોળીને ઠગશો નહિ !

એવી ગીત-પંક્તિઓ, એ ગામઠી છતાં સુકુમાર બ્રાહ્મણ તરગાળા કિશોરોનાં ગળામાંથી વહેતી ને અમારા હૃદયમાં જે સ્પંદનો મચી રહેતાં તેની ધ્રુજારી આજેય યાદ કરીએ છીએ ત્યારે ઊઠે છે. એ ઋણ તો જીવન પર કાયમી બન્યું છે.

પછી જ્યારે હું અમરેલી હાઈસ્કૂલમાં આવ્યો ત્યારે શ્રી મૂળશંકર મૂળાણીના જમાઈ શ્રી વિશ્વનાથ ભટ્ટને અમારા ખગોળ-શિક્ષક તરીકે જોયા. એમની શિક્ષણ-છટા બીજા શિક્ષકોના કરતાં અનેરી જણાઈ. ખગોળ જેવો વિષય પણ અભિનય દ્વારા શીખવીને રસમાં તરબોળ કરી દેતા. પૂછતાં ખબર પડી કે એમના સસરા મોટા નાટ્યલેખક છે. બેઉએ મળીને કાઠિયાવાડી નાટક કંપની કાઢેલી, પણ હરીફોની ખટપટથી અને આ બેઉ જણાની સંસ્કારિતા તથા સરલતાને પરિણામે કંપની તૂટી ગઈ, ને વિશ્વનાથ માસ્તર વળી પાછા પોતાની મૂળ શિક્ષકની જગ્યાએ આવી બેઠા છે. પછી તો શાળામાં ભારી ઉત્સાહ પ્રકટાવી દેતી જે વાર્ષિક સોશયલ ગેઠરિંગો થતી, તેમાં વિશ્વનાથભાઈ અમારી પાસે શ્રી મૂળાણીનાં નાટકોમાંથી ચૂંટીને પ્રવેશો ભજવાવતા.

આમ શ્રી મૂળાણીની કૃતિઓના આછા વિસોટાનો જ મને પરિચય હતો અને

એમણે ગુજરાતી રંગભૂમિના પ્રદેશમાં ઇતિહાસ સરજાવ્યો છે એ વાતની વિગતે જાણ તો આજે ગુજરાત સાહિત્ય સભાના આ માન-સમારંભને લીધે જ પડે છે. 1890થી પૂરાં 40 વર્ષો પર્યંત જેમણે ઢગલાબંધ નાટકો લખી ગુજરાતી જનતાને નિર્મળ રસનું પાન કરાવ્યું તેમજ માલિકોને પુષ્કળ કમાણી કરાવી, તે માણસ મૂળે તો નોન-મેટ્રિક. મુંબઈની નાટક-કંપનીમાં માસિક રૂ. પાંચના પગારે નોકરીએ રહે છે, નાટકના પાઠની નકલ કરવાની એને કામગીરી અપાય છે. પણ એ તો એ પાઠોના કાવ્ય વિભાગમાં પિંગળના માત્રામેળ વગેરેની ખામીઓ પકડી પાડી ઉપરીનું ધ્યાન ખેંચવા લાગે છે. એની એ શક્તિ જોઈ માલિક પાંચના માસિક પચીસ કરી આપે છે, ને પોતે નાટકના કાવ્યભાગ લખવા લાગે છે. એની કાવ્યરચના જનતાને વશીભૂત કરે છે, ને ચાળીશ વર્ષોના વિશાળ જીવન પર એ પચાસેક નાટકોની નકશી પાથરી આપે છે.

એટલું બધું સાધી શકવા પાછળ કદાચ કોઈ પ્રકૃતિદીધું વિભૂતિમત્ સત્ત્વ એમનામાં હશે એ ખરું, પણ એના વિજયની ચાવી તો એમણે આ કાર્યમાં જે યોગ સાધેલો તે છે. યોગ: કર્મસુ કૌશલમ્ એ સૂત્રને સાચું પાડતી જે કર્મકુશલતા કવિ મૂળશંકરે બતાવી છે તે તો આ, કે છેક એ જમાનામાં પોતે કાલિદાસ, માઘ ઇત્યાદિ પ્રાચીન ગીર્વાણોની સંસ્કૃત નાટ્યકૃતિઓનું અને શેફ્ટસ્પિયર, બાલ્ઝાક વગેરે પાશ્ચાત્ય નાટકકારોનાં ઉત્તમોત્તમ નાટકોનું પરિશીલન કરી એની ખૂબીઓને પોતાની કૃતિઓમાં પકડવા મૌલિક યત્ન કરતા; અને પોતાની કૃતિ ભજવાતી વેળા પોતે છેક પિટકલાસમાં છાનામાના બેસી જઈ ખામીઓનું નિરીક્ષણ કરતા, ને ભૂલો જણાવ તે સુધારી લેતા.

એમની ન ભુલાય તે વિશિષ્ટતા તો ગુજરાતી વાણીની જે રમ્યતાને પોતે ઉપાસી તે છે. તે કાળનાં ઉર્દૂ નાટકોના ધમધમતા જમાનાની વચ્ચે એમણે ગુજરાતી નાટકોને બંકી બાની આપી. ગુજરાતી વાણીને જે માધુર્ય વડે એમણે શણગારી તે આજે પણ ચક્રિત કરે છે.

એટલી જ ધન્યવાદને પાત્ર સિદ્ધિ એમણે પોતાની પાસેના બાલ-નટોને ઉચ્ચ સંસ્કારે વિભૂષિત કર્યા તે છે. નટો એમની સામે મસ્તક નમાવતા. બાપુલાલભાઈ, જયશંકરભાઈ જેવા નટમણિઓ એમની પાસે બાળકો પેટે ઊછરેલા.

માણસને માનના અધિકારી બનાવવા માટે ધંધાદારી સફળતા જ બસ નથી. મૂળશંકરભાઈમાં તો ઊંડો આત્મસંસ્કાર છે. વિશાળ મનોરાજ્ય, ટૂંકી કમાણી છતાં દિલની દિલાવરી અને પોતે ગુપ્ત રહીને પણ જગતને સુગંધ આપ્યા કરવાની આત્મવિલોપન વૃત્તિ, એ આંતરિક ગુણો પણ એમની સફળતાના કારણરૂપ છે. ને એમણે શું શું નથી સહ્યું ? જખમો સહ્યા છે, નિષ્ફળતાયે વેઠી છે, પ્રપંચો ખટપટોના સપાટા અનુભવ્યા છે, માનહાનિ ને મહેણાં પણ ભોગવ્યાં છે અને છેવટે પોતાનો કાળ પૂરો થયો સમજીને શાંતિથી પોતાના ઘરમાં બેસી ગયા છે.

આપણો જમાનો આજે જે આગળ વધ્યો છે તે એમના જેવા પુરુષો તરફથી

મળેલા તૈયાર વારસાને આભારી છે. આપણે આજે ‘અવેતન રંગભૂમિ’નું સૂત્ર ઊભું કરીને ‘ધંધાદારી રંગભૂમિ’ શબ્દ પર કાળી શાહી રેડી દીધી છે. પણ આપણને ધીરેધીરે આ ભાન ઊગ્યું છે, કે રંગભૂમિની જે સાધના ધંધાદારીઓએ કરી છે તે નમવા લાયક છે. મૂળશંકરભાઈને આપણે પ્રણામ કરીએ. તેઓ સો વર્ષના થાય.

ઝવેરચંદ મેઘાણી

[નાટ્યલેખક મૂળશંકર મૂળાણીના ગુજરાત સાહિત્ય સભાએ યોજેલા સન્માન-સમારંભમાં : 1946]

તમે

અમે રે વાળેલું કોરું આંગણું
તમે કંકુ-પગલાંની ભાત,
નેજવે ટાંગેલી ટપકે ઠીબડી
ભીંજે એક ભીતરની વાત...
તમારે સગપણે અર્મી મ્હોરિયા.

તમે રે ચોપાટ્યું માઝમ રાતની
અમે ઘાયલ હૈયાના ધબકાર...
ઊઘડે અંધારાં ગરવા ઓરડે
સોણલાના ઊઠે રે ઘમકાર...
તમારા સોણામાં અર્મી મ્હોરિયા.

અમે રે રેવાલે છબતા ડાબલા
તમે ખરિયુંની ઊડતી ધૂળ,
આંખો અણિયાળી અમિયલ આભલું,
અમિયલ ધરતીનું કૂળ...
તમારે પડછાયે અર્મી મ્હોરિયા.

શેરીના રમનારા ભેરુ સાંભર્યા,
વરસ્યું આભ અનરાધાર;
કોણે રે આવીને વાળ્યાં વ્હેણને,
શમણાં આળ્યાં કે સવાર ?
કોણ રે ઊગ્યું ને મ્હોર્યું આયખું !

માધવ રામાનુજ

['કવિલોક' બે-માસિક : 1977]

દાદાના આંગણમાં કોળેલા આંબાનું ફૂણેરું તોડ્યું રે પાન,
પરદેશી પંખીનાં ઊડ્યા મુકામ પછી માળામાં ફરક્યું વેરાન !

ખોળો વાળીને હજી રમતાં'તાં કાલ અહીં,
સૈયરના દાવ ન'તા ઊતર્યા;
સૈયરના પકડીને હાથ ફર્યા ફેર-ફેર -
ફેર હજી એય ન'તા ઊતર્યા;
આમ પાનેતર પહેર્યું ને ઘૂંઘટમાં ડોકાયું
જોબનનું થનગનતું ગાન !
દાદાના આંગણમાં કોળેલા આંબાનું ફૂણેરું તોડ્યું રે પાન.

આંગળીએ વળગેલાં સંભાર્યાં બાળપણાં,
પોઢેલાં હાલરડાં જાગ્યાં;
કુંવારા દિવસોએ ચોરીમાં આવીને
ભૂલી જવાનાં વેણ માગ્યાં !
પછી હૈયામાં, કાજળમાં, સેંથામાં સંતાતું
ચોરી ગયું રે કોક ભાન !
પરદેશી પંખીનાં ઊડ્યા મુકામ પછી માળામાં ફરક્યું વેરાન !

માધવ રામાનુજ
[‘તમે’ પુસ્તક]

આપણાં બાળકો

આપણાં બાળકો કેળવણી લે તો ચીમળાઈ જાય છે. તેઓ પુરુષાર્થહીન બને છે અને તેઓને મળેલા જ્ઞાનનો ફેલાવો જનસમાજમાં નથી થતો, તેઓના કુટુંબમાં પણ નથી થતો.

વિદ્યાર્થીઓ તો પરિસ્થિતિનું આભલું છે. તેમનામાં દંભ નથી, દ્વેષ નથી. જો તેમની અંદર પુરુષાર્થ નથી, સત્ય નથી, અપરિગ્રહ નથી, તો એ દોષ તેમનો નથી; દોષ માબાપનો છે, અધ્યાપકોનો છે. પ્રજાના દોષ વિદ્યાર્થીવર્ગમાં નીતર્યા છે અને તેથી તે વિદ્યાર્થીમાં સ્પષ્ટરૂપે જોઈ શકાય છે.

મો. કં. ગાંધી

એક વાર ગાંધીજીએ પોતાના રાજકીય ગુરુ ગોખલેજીના લેખોનો ગુજરાતી અનુવાદ છપાવીને પ્રગટ કરવાનો મનસૂબો કર્યો. અનુવાદનું કામ નરહરિભાઈ અને મહાદેવભાઈને સોંપાયું હતું. પણ ગુજરાતના એક જાણીતા સાક્ષરે ગોખલેના કેળવણી-વિષયક લેખો તથા ભાષણોનો અનુવાદ કરવાની ઈચ્છા બતાવી, એટલે એ ભાગના લેખો તે સાક્ષરને સોંપવા ગાંધીજીએ નરહરિભાઈને સમજાવ્યું. નરહરિભાઈએ તેમ કહ્યું.

નરહરિભાઈ તથા મહાદેવભાઈનું ભાષાંતર તૈયાર થઈ ગયું. પેલા સાક્ષરનું ભાષાંતર પણ આવ્યું. નરહરિભાઈને એ અનુવાદ ગમ્યો નહીં, પણ પ્રસિદ્ધ ગુજરાતી લેખકને નાખુશ કરવાની તેમની હિંમત ચાલી નહીં. આખું પુસ્તક છપાઈ ગયું. નરહરિભાઈએ તેના છપાયેલ ફરમા વાંચીને ગાંધીજીને તેની પ્રસ્તાવના લખી આપવા વિનંતી કરી.

પેલા સાક્ષરે કરેલો અનુવાદ ગાંધીજીએ વાંચ્યો. તે બિલકુલ ચાલે તેવો નહોતો. તેમણે નરહરિભાઈને ઠપકો આપતાં કહ્યું, “આવી તરજુમિયા ભાષા કોણ સમજશે ? આ મુદ્દલ નહીં ચાલે !” મહાદેવભાઈ તથા કાકાસાહેબનો પણ એ જ મત પડ્યો. ગાંધીજીએ નરહરિભાઈને પૂછ્યું, “આખું પુસ્તક છપાઈ ગયું છે ?”

“હા જી.”

“તો પણ આપણે તો પુસ્તક રદ જ કરવું પડશે.”

“પણ આટલા કામનું લગભગ સાતસો રૂપિયા તો બિલ થયું હશે. એટલું બધું ખર્ચ નકામું જવા દેવાય ?”

“ત્યારે શું આની ઉપર પુસ્તક બાંધવા વગેરેનું ખર્ચ કરી વધારે ચૈસા બગાડાય છે ? સાતસો શું - પણ સાત હજાર રૂપિયા નકામા જતા હોય તો યે હું જવા દઉં. હું તો પાઈ પાઈની ગણતરી કરું, અને પ્રસંગ આવ્યે આવા ખર્ચની પરવા પણ ન કરું. આપણે ચૈસા ખર્ચ્યાં છે, તે માટે શું આવું પુસ્તક પ્રજા આગળ મૂકીએ ? એ તો બેવડો વ્યય થાય !”

પોતાની નાહિંમતથી અને ગફલતથી સાતસો રૂપિયાનું નુકસાન થયું. તે નરહરિભાઈને ડંખ્યું. તેમણે સાતસો રૂપિયા ભરપાઈ કરીને આ કામમાંથી રાજીનામું આપ્યું.

બાપુએ રાજીનામું વાંચી કહ્યું : “આવા ગાંડા ન થાઓ ! તમારે હાથે સાતસોનું તો શું પણ સાત હજારનું નુકસાન થાય તેથી શું હું તમને છોડી દઉં ? એમ કરું તો મારું કામ કેમ ચાલે ?”

પુસ્તકની છપાયેલી બધી નકલો ગાંધીજીએ બળાવી નાખી. પછી મહાદેવભાઈ તથા નરહરિભાઈએ જે તરજુમો કર્યો તે છપાવવા આપ્યો.

આવે -

એવો કોઈ દિલદાર જગતમાં નજર આવે;
આપી દે મદદ કિંતુ ન લાચાર બનાવે.
હમદર્દ બની જાય જરા સાથમાં આવે;
આ શું કે બધા દૂરથી રસ્તા જ બતાવે !૦૦૦
એ સૌથી વધુ ઉચ્ચ તબક્કો છે મિલનનો,
કહેવાનું ઘણું હો ને કશું યાદ ન આવે.૦૦૦
છે મારી મુસીબતનું 'મરીઝ', એક આ કારણ,
હું મુજથી રૂઠેલો છું, મને કોણ મનાવે ?

‘મરીઝ’

ભીંડો ભાદરવા તણો

ભીંડો ભાદરવા તણો, વડને કહે સૂણ વીર,
સમાઉ નહિ હું સર્વથા, તું જા સરવર તીર;
તું જા સરવર તીર, સુણી વડ ઊચર્યો વાણી,
વીતે વર્ષા કાળ, જઈશ હું બીજે જાણી;
દાખે દલપતરામ, વીત્યો અવસર વર્ષાનો,
ગયો સુકાઈ સમૂળ, ભીંડો તે ભાદરવાનો.

દલપતરામ કવિ

બધું ગયું વીસરાઈ

પ્રીતવણોયાં વાછરડાં ધૂસર સંધ્યામાં ભટકે,
કાલિન્દીને નીર ડૂબવા કદંબણયા લટકે.૦૦૦
ગોપી ને ગોપાળ હવે અણજાણ લોક શાં ફરતાં,
વ્યાકુળ મૂગા પડણયા શાં ધેનુનાં ધણ ચરતાં.
કોક કામળી, કોક બંસરી, કોક અધૂરું ગાન...
બધું ગયું વીસરાઈ, એકલું ટકી ગયું વેરાન !

રઘુવીર ચૌધરી

નાહી તોડું

જો તુમ તોડો પિયા, મੈં નાહી તોડું;
તોસોં પ્રીત તોડ, કૃષ્ણ ! કૌન સંગ જોડું ?
તુમ ભયે તરુવર, મੈં ભઈ પંખિયા;
તુમ ભયે સરોવર, મੈં તેરી મહિયા,
તુમ ભયે ગિરિવર, મੈં ભઈ મોરા,
તુમ ભયે ચંદા, મੈં ભઈ ચકોરા.
તુમ ભયે મોતી પ્રભુ, હમ ભયે ધાગા;
તુમ ભયે સોના, હમ ભયે સોહાગા.
મીરાં કહે, પ્રભુ ! વ્રજ કે વાસી !
તુમ મેરે ઠાકુર, મੈં તેરી દાસી.

મીરાં

ભાષાંતરના ગુણ

સારા ભાષાંતરમાં નીચેના ગુણ હોવા જોઈએ :

- . એ જાણે સ્વભાષામાં જ વિચારાયું અને લખાયું હોય, એવું સહજ અને સરળ હોવું જોઈએ. જે ભાષામાંથી ઉતારાયું હોય, તે ભાષાના રૂઢિપ્રયોગો અને શબ્દોના વિશેષ અર્થો ન જાણનાર એને સમજ ન શકે, એવું તે ન હોવું જોઈએ.
- . ભાષાંતરકારે જાણે મૂળ પુસ્તકને પી જઈને તથા પચાવીને એને ફરીથી સ્વભાષામાં ઉપજાવ્યું હોય, એવી એ કૃતિ લાગવી જોઈએ.
- . આથી સ્વતંત્ર પુસ્તક કરતાં ભાષાંતર કરવાનું કામ હંમેશાં સહેલું નથી હોતું. મૂળ લેખક સાથે જે પૂરેપૂરો સમભાવી અને એકરસ થઈ શકે નહીં અને તેના મનોગતને પકડી લે નહીં, તેણે તેનું ભાષાંતર કરવું ન જોઈએ.
- . ભાષાંતર કરવામાં જુદી જુદી જાતોનો વિવેક કરવો જોઈએ. કેટલાંક પુસ્તકોનું અક્ષરશઃ ભાષાંતર કરવું આવશ્યક ગણાય. કેટલાંકનો માત્ર સાર આપી દેવો બસ ગણાય. કેટલાંક પુસ્તકનાં ભાષાંતર સ્વસમાજને સમજાય એ રીતે વેશાંતર કરીને જ આપવાં જોઈએ. કેટલાંક પુસ્તકો તે ભાષામાં ઉત્કૃષ્ટ ગણાતાં હોય છતાં, પોતાનો સમાજ અતિશય જુદા પ્રકારનો હોવાથી, તેના ભાષાંતરની સ્વભાષામાં જરૂર જ ન હોય; અને કેટલાંક પુસ્તકોના અક્ષરશઃ ભાષાંતર ઉપરાંત સારરૂપ ભાષાંતરની પણ જરૂર ગણાય.

મો. ક. ગાંધી

સપનાં સપનાં

રે ! ખાલી સપનાં સપનાં :
 આ કરુણ જીવનને રોજ કનડતાં
 આવે છાનાં છપનાં !
 રે ! ખાલી સપનાં સપનાં.
 સાંજ પડે ને શુંય થતું કે
 હેયું ખાલી ખાલી,
 મનમોહનને મળવા કાજે
 રે'તું ભાળી ભાળી;
 હસી જરી ત્યાં આવે મૂરત
 કામણગારી કાળી :
 રે ! કૂડી જીવ કલપના !
 એ ખાલી સપનાં સપનાં.
 અધરાતે મધરાતે હું તો
 જાગી જાઉં સફાળી;
 રે ! કોઈ કહે છે : આવ, આવ ઓ !
 આવ મગનભર ચાલી !
 સુણી રહું ત્યાં ઘેલી કરતી
 વેણુ વાગે વ્હાલી :
 રે ! જૂઠી જીવ, જલપના !
 એ ખાલી સપનાં સપનાં.
 રોજ રોજ એ આંખે તરતી
 કાયા રંગરૂપાળી;
 રે ! રોજ રોજ એ જાય લગાડી
 માયા કો' મર્માળી :
 હું કરું અરે શું ? ક્યારે મળશો
 મનમોહન વનમાળી !
 રે ! સૂનાં અંતર-તપનાં
 આ સાચ કરો સૌ સપનાં.
 મકરન્દ દવે

કોણ સાચું છે તે નહીં,
 પણ શું સાચું છે એ વાત મહત્ત્વની છે.

સ્વરાજ-વૃક્ષનું બીજ

મારી જિંદગીની અંદર મેં અનેક કાર્યો કર્યાં છે. તેમાંનાં ઘણાં કાર્યોને માટે મારા મનમાં હું મગરૂરી પણ માનું છું; કેટલાંકને સારુ પશ્ચાત્તાપ પણ થાય છે. એમાંનાં ઘણાં મોટી જવાબદારીવાળાં હતાં. પણ અત્યારે જરાયે અતિશયોક્તિ વિના હું કહેવાને ઈચ્છું છું કે, મેં એવું એક પણ કાર્ય નથી કર્યું કે જેની સાથે આજે કરવાના કાર્યનો મુકાબલો થાય.

આ કાર્યમાં મને જોખમ લાગે છે તે એક જ વસ્તુ છે, કે હું જે કાર્ય કરવા બેઠો છું તેને માટે હું લાયકાત ધરાવતો નથી. આમ હું વિવેકદષ્ટિથી નથી કહી રહ્યો. પણ મારો આત્મા જે કહે છે તે હું તમારી સામે આલેખી રહ્યો છું.

અત્યારે આપણે સ્વતંત્રતાનું જે બીજ રોપી તેને પાણી પાઈ તેમાંથી સ્વરાજનું સુંદર વૃક્ષ બનાવવું છે તે ચારિત્રથી જ ઊછરશે. એ અચલિત શ્રદ્ધા મારામાં નહીં હોત, તો હું નિરક્ષર આ કુલપતિનું સ્થાન કબૂલ ન જ કરત. આ કાર્યની અંદર જ જીવવાને તેમ મરવાને હું તૈયાર છું, અને તેથી જ આ મહાન પદ મેં ધારણ કર્યું છે. એક વણિકપુત્ર જો કરી શકતો હોય તો મેં ઋષિનું કામ કર્યું છે.

વિદ્યાર્થીઓને મારી વિનંતી છે કે તમારા અધ્યાપકોમાં શ્રદ્ધા રાખજો. પણ જો તમે તમારા અધ્યાપકોને બળહીન જુઓ, તો તે સમયે તમે પ્રહ્લાદના જેવા અગ્નિથી એ અધ્યાપકોને ભસ્મ કરી નાખજો અને તમારું કામ આગળ ચલાવજો. એ જ મારો વિદ્યાર્થીઓને આશીર્વાદ છે.

અંતમાં હું પરમેશ્વરને પ્રાર્થના કરું છું અને એ પ્રાર્થનામાં તમે સહુ નિર્મળ હૃદયથી જોડાજો :

હે ઈશ્વર ! આ મહાવિદ્યાલયને એવું બનાવ કે જે સ્વતંત્રતાનો જાપ આપણે રાતદિવસ જાપીએ છીએ તે સ્વતંત્રતા તેની અંદરથી મળે. અને એ સ્વતંત્રતાથી એકલું હિંદુસ્તાન જ નહીં, પણ જેમાં હિંદુસ્તાન એક બિંદુમાત્ર છે તે આખું જગત સુખી થાઓ.

[ગુજરાત વિદ્યાપીઠના મહાવિદ્યાલયના ઉદ્ઘાટન પ્રવચનમાં : 1920]

એક દિવસ એવો આવે કે અહીં કોઈ ન રહે, કુલપતિ જ બેઠો હોય. શિક્ષક પણ એ જ હોય અને શિષ્ય પણ એ જ હોય; એની સામે એનો રૈટિયો પડ્યો હોય. એટલી શ્રદ્ધા તમારામાં હોય તો તમે એક નહીં પણ એક હજાર પેન્થ્રોક* પેદા કરશો.

ક્યાં ઈંગ્લેંડ અને ક્યાં હિંદ, જેમાં કેટલાંય ઈંગ્લેંડ સમાઈ જાય ! પણ આપણામાં એટલી વીરતા છે ? ધીરજ છે ? વીરતા અને ધીરજ વિના શ્રદ્ધાનો પાક નથી ઊતરતો. અધ્યાપકોમાં શ્રદ્ધા હશે તો તેઓ એક જ અવાજ કાઢશે; વિદ્યાર્થી

પણ એક જ અવાજ કાઢશે; તે કહેશે કે, હું એકલો હઈશ તોપણ શું ? એમ જે વિદ્યાર્થી એક છતાં નીડર થઈને બેસશે તેમાંથી 100 પાકશે.

(* ઈંગ્લેંડની પ્રસિદ્ધ કોલેજ. એની ઉત્પત્તિ નાનકડાં ઝૂંપડાંમાંથી થઈ હતી, અને તે પણ એક વીર વિધવાથી - જે પરણી તે જ દિવસે રાંડી હતી. તે સેવાધર્મને વરી. તેણે સંન્યાસીઓ અને સાધુઓ શોધ્યા અને તેમને રહેવાને ઝૂંપડાં બાંધી આપ્યાં. એ ઝૂંપડાંમાંથી આજની મોટી પેમ્બ્રોક થઈ, જેમાંથી સ્પેન્સર અને ગ્રે જેવા કવિ પાક્યા, પિટ જેવા રાજ્યનીતિધુરંધર પાક્યા અને બ્રાઉન જેવા પંડિતો પાક્યા.)

[ગુજરાત વિદ્યાપીઠના પદવીદાન સમારંભમાં આપેલા વ્યાખ્યાનમાં : 1928]

*

આપણે ત્યાં એક પણ આદર્શ અધ્યાપક રહી જાય, એક પણ આદર્શ વિદ્યાર્થી રહી જાય, તો આપણને સફળતા મળી છે એમ સમજીશ.

જગતમાં હીરાની ખાણો ખોદતાં પણ પથ્થરના ડુંગરા નીકળે છે અને અથાગ પરિશ્રમ પછી એકાદ હીરો નીકળે છે. દક્ષિણ આફ્રિકામાં હીરાની ખાણનું જે દૃશ્ય જોયું તેનું શું બ્યાન આપું ? ધૂળ અને પથ્થરના મોટા પહાડ પડ્યા હતા. કરોડો રૂપિયાનો ખર્ચ એના ઉપર થઈ ચૂક્યો હતો અને તેને અંતે લાખો માણ ધૂળ નીકળ્યા પછી બેચાર શેર હીરા નીકળે તો ભાગ્ય ! પણ એ ખાણવાળાનો મનોરથ તો અનુપમ હીરો કાઢવામાં હતો. કોહિનૂરથી પણ ચડિયાતો હીરો કાઢીને જ ખાણનો માલિક કૃતાર્થ થવા માગતો હતો.

મનુષ્યની ખાણ પર પણ લાખો અને કરોડો ખર્ચને આપણે ખોબા જેટલાં રત્નો અને હીરા કાઢી શકીએ, તો કેવું સારું ! એ રત્નો ઉત્પન્ન કરવાના ભાવથી જ આ વિદ્યાપીઠ ચાલવી જોઈએ.

[બિહાર વિદ્યાપીઠના પદવીદાન સમારંભમાં કરેલા ભાષણમાં : 1927]

*

ખાદીના મૂળમાં જે કલ્પના છે તે તો એ છે કે ખાદી ખેડૂતોને સારુ અન્નપૂર્ણાનું કામ કરનારી છે, હરિજન વણકરોનો પ્રાણ છે. ઓછામાં ઓછા ચાર માસ ખેડૂતો નિરુદ્ધમી રહે છે, તેમને ખાદી ઉદમ આપે છે.

આ દેશમાં જો આપણે લોહીની નદીઓ ન વહેવડાવવી હોય, લોકોને આજે છે તેથી વધારે પશુ ન બનાવી દેવાં હોય, તો ખાદીનો આ વ્યાપક સંદેશો ઝિલાવો જોઈએ. સામ્યવાદને નામે પ્રવર્તે છે તે સામ્યવાદ નથી. હિંદુસ્તાનને પચી શકે તે સામ્યવાદ રૈંટિયામાં ગુંજે છે.

[ગુજરાત વિદ્યાપીઠના અધ્યાપકો સાથે ચર્ચામાં : 1934]

મો. કં. ગાંધી

❁

લાજ રાખી

જ્યારે હું ડરબનમાં વકીલાત કરતો હતો ત્યારે ઘણી વાર મારા મહેતાઓ મારી સાથે રહેતા. તેમાં હિંદુ અને ખ્રિસ્તી હતા, ગુજરાતી અને મદ્રાસી હતા. તેમને હું કુટુંબીજન ગણતો ને જો પત્ની તરફથી તેમાં કંઈ વિઘ્ન આવે તો તેની જોડે લડતો. એક મહેતો ખ્રિસ્તી હતો. તેનાં માતાપિતા પંચમ જાતિનાં હતાં. ઘરમાં દરેક કોટડીમાં મોરીને બદલે પેશાબને સારુ ખાસ વાસણ હોય. તે ઉપાડવાનું કામ નોકરનું નહોતું, પણ અમારું ઘણીઘણિયાણીનું હતું. મહેતાઓ જે પોતાને ઘરના જેવા માનતા થઈ જાય, તે તો પોતાનું વાસણ પોતે ઉપાડે પણ ખરા. આ પંચમ કુળમાં જન્મેલ મહેતા નવા હતા. તેમનું વાસણ અમારે જ ઉપાડવું જોઈએ. બીજાં તો કસ્તૂરબાઈ ઉપાડતી, પણ આ તેને મન હદ આવી. અમારી વચ્ચે કલેશ થયો. હું ઉપાડું એ તેને ન પાલવે, તેને પોતાને ઉપાડવું ભારે થઈ પડ્યું. આંખમાંથી મોતીનાં બિંદુ ટપકાવતી, હાથમાં વાસણ ઝાલતી અને મને પોતાની લાલ આંખોથી ઠપકો આપતી, સીડીએથી ઊતરતી કસ્તૂરબાઈને હું આજે પણ ચીતરી શકું છું.

પણ હું તો જેવો પ્રેમાળ તેવો ઘાતકી પતિ હતો. મને પોતાને હું તેનો શિક્ષક પણ માનતો ને તેથી મારા અંધ પ્રેમને વશ થઈ સારી પેઠે પજવતો.

આમ તેના માત્ર વાસણ ઊંચકી જવાથી મને સંતોષ ન થયો. તે હસતે મુખે લઈ જાય તો જ મને સંતોષ થાય. એટલે મેં બે બોલ ઊંચા સાદે કહ્યા. “આ કંકાસ મારા ઘરમાં નહીં ચાલે,” હું બબડી ઊઠ્યો.

આ વચન તીરની જેમ ખૂંચ્યું.

પત્ની ધગી ઊઠી : “ત્યારે તમારું ઘર તમારી પાસે રાખો, હું ચાલી.”

હું તો ઈશ્વરને ભૂલ્યો હતો. દયાનો છાંટો સરખો નહોતો રહ્યો. મેં હાથ ઝાલ્યો. સીડીની સામે જ બહાર નીકળવાનો દરવાજો હતો. હું આ રોક અબળાને પકડીને દરવાજા લગી ખેંચી ગયો. દરવાજો અર્ધો ઉઘાડ્યો.

આંખમાંથી ગંગાજમના વહી રહ્યાં હતાં, અને કસ્તૂરબાઈ બોલી :

“તમને તો લાજ નથી, મને છે. જરા તો શરમાઓ ! હું બહાર નીકળીને ક્યાં જવાની હતી ? અહીં મા-બાપ નથી કે ત્યાં જાઉં. હું બાયડી થઈ એટલે મારે તમારા ધુંબા ખાવા જ રહ્યા. હવે લજવાઓ ને બારણું બંધ કરો. કોઈ જોશે તો બેમાંથી એકે નહીં શોભીએ !”

મેં મોં તો લાલ રાખ્યું, પણ શરમાયો ખરો. દરવાજો બંધ કર્યો. જો પત્ની મને છોડી શકે તેમ નહોતી, તો હું પણ તેને છોડીને ક્યાં જનારો હતો ? અમારી વચ્ચે કજિયા તો પુષ્કળ થયા છે, પણ પરિણામ હંમેશાં કુશળ જ આવ્યું છે. પત્નીએ પોતાની અદ્ભુત સહનશક્તિથી જીત મેળવી છે.

આ પુણ્યસ્મરણથી કોઈ એવું તો નહીં માની લે કે અમે આદર્શ દંપતી છીએ,

અથવા તો મારી ધર્મપત્નીમાં કંઈ જ દોષ નથી અથવા તો અમારા આદર્શો હવે એક જ છે. કસ્તૂરબાઈને મારાં ઘણાં આચરણો આજ પણ નહીં ગમતાં હોય એવો સંભવ છે. પણ તેનામાં એક ગુણ બહુ મોટા પ્રમાણમાં છે, જે બીજી ઘણી હિંદુ સ્ત્રીઓમાં ઓછાવત્તા પ્રમાણમાં રહેલો છે. મને-કમને, જ્ઞાનથી-અજ્ઞાનથી, મારી પાછળ ચાલવામાં તેણે પોતાના જીવનની સાર્થકતા માની છે, અને સ્વચ્છ જીવન ગાળવાના મારા પ્રયત્નોમાં મને કદી રોક્યો નથી. આથી, જોકે અમારી બુદ્ધિ-શક્તિમાં ઘણું અંતર છે છતાં, અમારું જીવન સંતોષી, સુખી ને ઊર્ધ્વગામી છે એમ મને લાગ્યું છે.

મો. કં. ગાંધી
[‘સત્યના પ્રયોગો’ પુસ્તક]

મારો સાહેબ

એક જ ખેતર, એક જ ખાતર, એક પવન ને પાણી
એક જ સૂરજ, એક જ ચંદર, સમ ઋતુઓને માણી;
તોય ગુલાબ રાતો તોરો !
આ ડોલરિયો કેમ ગોરો ?

સૂરજમુખી સાવ સોનાનાં તાકે આભ છકેલાં,
રંગે કેમ માણેક સરીખાં જાસૂદ કેમ ઝૂકેલાં ?
આ કરેણ શેણે પીળી ?
આ ગોરી કેમ ચમેલી ?

ગુલાબ ગંધે શીળું શીળું ચંપો તીજું મ્હેકે,
આમ્ન-મંજરી તીખું મ્હોરે, બદરિ ખાટું મ્હેકે;
આ ઘાસ ઘાસમાં નવલાં
કોણે ગંધ-પૂંભડાં રોળ્યાં ?

શિંધુથી ઠેઠ આભ-અટારી ગુપચુપ ચડ્યાં’તાં વારિ
ગાજ-વીજની ધમાલ ભારી ! આજે અજબ સવારી !
કેમ વારિ ખારાં ખારાં
થઈ ગ્યાં મીઠી જલ-ધારા ?

મેં વાવેલો એકેકે દાણો લાણ્યો મેં ગાડે ગાડે.
કણ ઓરું ને મણને પામું, કો’ અઢળક ઉગાડે ?
એ તો સાહેબ ખરો કમાલી
મારો સાહેબ ખરો કમાલી

રક્ષા દવે
[‘નિશિગંધા’ પુસ્તક]

બંસીવાલા ! આજો મોરા દેશ

બંસીવાલા, આજો મોરા દેશ ! તારી શામળી સૂરત હલવેશ.
આવન-આવન કહ ગયે, કર ગયે કોલ અનેક;
ગણતાં-ગણતાં ઘસ ગઈ જાભાં, હારી આંગળીઓની રેખ.
એક બન ઢૂંઢી સકલ બન ઢૂંઢી, ઢૂંઢ્યો સારો દેશ;
તોરે કારણ જોગન હોઊંગી, કરુંગી ભગવો વેશ.
કાગદ નહિ મારે સાહી નાહિ, કલમ નાહિ લવલેશ;
પંખીનો પરવેશ નાહિ, કિન સંગ લખું સંદેશ ?
મોરમુગટ શિર છત્ર બિરાજે, ઘુંઘરવાળા કેશ;
મીરાંકે પ્રભુ ગિરિધરના ગુણ, આવોની એણે વેશ.

મીરાં
[‘મીરાંનાં પદો’ પુસ્તક]

અલૌકિક આસક્તિ

જગતમાં માબાપનો પ્રેમ મેં જેવો જાણ્યો છે તેવો કોઈએ નહીં જાણ્યો હોય.
મારા પિતા ઝીણાંમાં ઝીણાં કામ પણ નોકરચાકર પાસે નહીં, પણ મારી પાસે જ
કરાવતા. પાણી જોઈતું હોય કે પગ ચાંપવાના હોય, કંઈ પણ કામ હોય કે મને
ભૂમ પાડી જ છે. મારા તરફ એમની આસક્તિ કંઈક અલૌકિક હતી.

તે દિવસે હંમેશની રીત પ્રમાણે હું પગ દાબતો હતો. પગ દાબતાં દાબતાં એમ
વિચાર થયા કરે કે આજે છૂટી મળી જાય તો બહુ સારું – નાટક જોવાય. કહેવા ગયો,
“બાપુ...” પણ બાપુ સાંભળે શેના ? જાણી ગયા ખરા કે આજે છોકરાનું ચિત્ત ક્યાંક
ચોટેલું છે. બીજી વાર કહ્યું, “બાપુ, આજે ભારે નાટક છે,” તોયે જવાબ ના મળ્યો.
પણ મને તે દિવસે એવો તો મોહ લાગ્યો હતો કે હું ચેતું શેનો ? ત્રીજી વાર કહ્યું,
“આજે ભારે નાટક છે, બાપુ, જોવા જાઉં ?” “જ...જાઓ” એ શબ્દ એમના મોંમાંથી
નીકળ્યા, પણ એનો અર્થ “ના જાઓ” એમ જ હતો. છતાં આપણે તો ગયા.

નાટકનો પહેલો જ પડદો ખૂલેલો હતો, અને હું તો નાટકનો ભારે રસ લેવાને
તત્પર થઈ રહેલો હતો. તેવામાં ઘેરથી એક જણે આવીને ખબર આપ્યા, “બાપુ,
તો ઘેર રોઈને માથું કૂટે છે.” હું તરત નીકળી આવ્યો. ઘેર જઈને બાપુની માફી
માગી. કંઈ પણ બોલ્યા નહીં. એક પણ કડવો શબ્દ કહ્યો નથી. પોતે જ રોઈને,
માથું કૂટીને પોતાનો અણગમો બતાવ્યો.

તે દિવસથી, તેમની જિંદગીમાં તો મેં કદી નાટક નથી જોયો.

મો. કં. ગાંધી

ચિ. દેવદાસ,

તમે હંમેશાં યાદ આવો છો. અહીં [બિહારમાં] તમે સત્યનો મહિમા અને પ્રભાવ ક્ષણે ક્ષણે જોત. તમારે સારુ મારી પાસે આ જ વારસો છે. જે ઓળખે તેને સારુ એ અમૂલ્ય છે. એ બીજો વારસો માગે નહીં ને ઈચ્છે નહીં. મારી સમજ એવી છે કે તમે આ વારસાને ઓળખી શક્યા છો અને તેના પ્રેમી છો. તમારા પરની મારી આસક્તિ આ ભવમાં તદ્દન જાય એવો ભય તમારે બહુ રાખવા જેવો નથી. બધાને વિશે સમભાવ રાખવા હું મહાપ્રયત્ન કરી રહ્યો છું. પણ તમારી પાસેથી વધારે મળવાની તો આશા રહ્યા જ કરે.

ચિ. છોટાલાલ તથા ચિ. સુરેન્દ્રને નોખો કાગળ નથી લખતો. તમારે વંચાવવો હોય તો વંચાવી શકો છો. પિતાપુત્રના પવિત્ર સંબંધને ઉદ્દેશીને છે તેથી તમારે જ સંઘરવાલાયક છે, એમ કરીને ન વંચાવો તોય ચાલે.

બાપુના આશીર્વાદ

*

દેવા,

તું મારી ગાદી લેવાને તૈયાર થાય તે દિવસે તને રોકવાનો કોઈનો ભાર નથી. માત્ર તું ખૂબ મજબૂત બને એ જ ઈચ્છું છું.

*

હરિલાલે એક ક્ષણમાં આખી જિંદગી બગાડી નાખી છે. મારા સર્વ દોષો હું એનામાં આકૃતિને મોટી દેખાડનારા કાચમાંથી પ્રતિબિંબિત થયેલા જોઉં છું. ગુણો આકૃતિને નાની દેખાડનારા કાચમાંથી પ્રતિબિંબિત થતા જોઉં છું. મારા ત્રણે છોકરાના તરફથી થતા અસંતોષનો બદલો વાળવા દેવદાસ જન્મેલો છે, એમ મને લાગે છે.

*

[હરિલાલને પત્ર : 1-5-1918]

ભાઈ મહાદેવે તમારી ગરજ સારી છે. પણ તમે તેની જગ્યાએ હોત તો કેવું સારું, એવી મમતા હજી નથી જતી. જો મને બીજા પુત્રો ન હોત, તો ઝૂરીને મરી જાત. પણ જે થયા છે તેને ખસેડવા વિના જ્યારે તમારે જ્ઞાનપૂર્વક પુત્ર બનવું હોય ત્યારે તમારી જગ્યા છે જ.

બાપુના આશીર્વાદ

મો. કં. ગાંધી

*

પૂજ્ય બહેન,

તમને વધારે પૈસા હું ક્યાંથી આપું ? મારે મિત્રના પૈસા દેવાના. હું કયે મોઢે પૈસા માગું ? એ પણ પૂછે, “તારી બહેન તો તારી સાથે જ હોવાં જોઈએ.” એનો જવાબ હું શું આપું ? મારી બહેન પણ મારા કામમાં મને મદદ કરી રહ્યાં છે, એમ અભિમાનપૂર્વક કહેવાનો અવસર તમે નથી આપતાં.

આવી દશામાં હું એક જ વસ્તુ તમને કહી શકું છું : તમે જે અગવડો ભોગવી રહો છો, એથી વધારે સગવડ ભોગવીને હું રહેતો નથી. તેથી તમારાં દુઃખ મને અસહ્ય નથી લાગતાં. તમે દળણાં દળીને ખૂટતા પૈસા મેળવો છો, તેમાં મને કશીય શરમ નથી લાગતી.

હું તો એટલું માગું છું કે તમે અહીં આવીને મારી સાથે વસો, મારા કામમાં ભાગ લો. એમ કરશો તો, અત્યારે તમને ભાઈ નથી એમ લાગતું હશે તે દશા મટી જશે અને એકને બદલે ઘણા ભાઈઓ જોશો. અને ઘણાં બાળકોની તમે મા બનીને બેસશો. આ શુદ્ધ વૈષ્ણવધર્મ છે. એ તમને ન વસે ત્યાં સુધી આપણે વિયોગદુખ સહન કરવાનું રહ્યું.

તમને કાગળ તો નથી લખતો, પણ તમારી મૂર્તિ મારી પાસેથી એક ઘડીભર દૂર રહી નથી. તમે મારી પાસે નથી, એથી જે ઘા મને વાગેલો છે તે ઘા કદી રૂઝાઈ જ ન શકે એવો છે. એ તમે જ રૂઝવી શકો. તમે મારી પાસે હો, તો મને તમારો ચહેરો જોઈને બાની કાંઈક યાદી તો આવે જ. તેથી પણ તમે મને દૂર રાખ્યો છે તેની તમારી સામેની મારી ફરિયાદ બંધ ન રહી શકે એવી છે. હું કાગળ લખું તોયે મારી બળતરા જ બતાવી શકું અને આમાં જેમ મારું છે તેમ મહેણાં જ મારી શકું. તેથીયે કાગળ લખવામાં ઢીલ કરું છું.

મો. કં. ગાંધી

*

આત્મસંસ્કારથી શોભતી

ગાંધીજી કવિ નથી, વિદ્વાન નથી, ગ્રંથકાર નથી, એક સાદા પત્રકાર છે. પણ પત્રકાર તરીકે એમણે ગુજરાતી ભાષામાં સાદી અને સચોટ છતાં તળપદી નહીં, કિંતુ આત્મસંસ્કારથી શોભા ધરાવતી એવી અવર્ણનીય શૈલી દાખલ કરી છે, જે વિદ્વાન અને અવિદ્વાન સર્વને સરખી રીતે મુગ્ધ કરી મૂકે છે.

આનંદશંકર ધ્રુવ

[ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના અધિવેશનમાં : 1928]

*

વૃંદાવન મોરલી

વાગે છે રે વાગે છે,
વૃંદાવન મોરલી વાગે છે;
તેનો શબ્દ ગગનમાં ગાજે છે.
વૃંદા તે વનને મારગ જાતાં,
વા'લો દાણ દધિનાં માગે છે.

વૃંદા તે વનમાં રાસ રચ્યો છે,
વા'લો રાસમંડળમાં બિરાજે છે.

પીળાં પીતામ્બર જરકસી જામા,
વા'લાને પીળો તે પટકો રાજે છે.

કાને તે કુંડળ મસ્તકે મુગટ,
વા'લા મુખ પર મોરલી બિરાજે છે.

વૃંદા તે વનની કુંજ ગલનમાં,
વા'લો થનક થૈ થૈ નાચે છે.

બાઈ મીરાં કહે પ્રભુ ગિરિધરના ગુણ,
વા'લા દર્શનથી દુખડાં ભાજે છે.

મીરાં

આ અંધકાર

આજે વીરતાનો નાશ થઈ ગયો છે. આપણી સ્ત્રીઓનું રક્ષણ કરવા જેટલી પણ આપણામાં શક્તિ નથી. ધોળે દહારે ગામમાં ધાડ પડે તેની સામે પણ આપણે ઊભી શક્તા નથી.. એક હજારની વસ્તીમાં આઠ માણસો આવી લૂંટફાટ કરી ચાલ્યા જઈ શકે, એ દેખાવ આખી દુનિયામાં હિંદુસ્તાનમાં જ બની શકે છે. આઠ માણસને હઠાવી ન શકે એવા, શરીરે તદ્દન દુર્બળ ગામડિયા નથી. પણ તેઓને મરણનો ભારે ભય છે. એવી લડાઈમાં પડી પોતાનું શરીર કોણ જોખમમાં નાખે ? છો ને લૂંટે ! સરકારનું કામ છે, એ ફોડી લેશે, એમ વિચારી ઘરમાં ભરાઈ રહે છે. પડોશીનું ઘર બળે, તેની લાજ લૂંટાય, માલ જાય, તેની પરવા નથી.

જ્યાં સુધી આ અંધકારનો નાશ નથી થયો, ત્યાં લગી હિંદુસ્તાનમાં ખરી શાંતિ થવાની નથી. જો આપણે આત્મરક્ષણની શક્તિ પ્રાપ્ત ન કરી શકીએ, તો જમાનાઓ સુધી સ્વરાજને માટે નાલાયક રહેવાના છીએ.

મો. કં. ગાંધી

રામ રાખે ત્યમ રહિયે

રામ રાખે ત્યમ રહિયે, ઓધવજી, રામ રાખે ત્યમ રહિયે,
આપણે ચિહ્નના ચાકર છેયે.

કોઈ દિન ખેરિયે હીરનાં ચીર, તો કોઈ દિન સાદાં ફરિયે.
કોઈ દિન ભોજન શીરો ને પૂરી, તો કોઈ દિન ભૂખ્યાં રહિયે.

કોઈ દિન રહેવાને બાગબગીચા, તો કોઈ દિન જંગલ રહિયે.
કોઈ દિન સૂવાને ગાદીતકિયા, તો કોઈ દિન ભોંય પર સૂઈએ.

બાઈ મીરાં કે પ્રભુ ગિરિધર નાગર, તો સુખદુઃખ સર્વે સહિયે.

મીરાં

અંગ્રેજના ગુણદોષ

અંગ્રેજ પ્રજાએ ઘણાં પુણ્યકાર્યો કર્યાં છે. તેને સારુ પ્રભુ તેનું ભલું કરો. પણ અંગ્રેજ પ્રજાને નામે અંગ્રેજ અધિકારીઓએ હિંદુસ્તાનને શસ્ત્રરહિત કરી જે અઘોર પાપ કર્યું છે, તે તેનાં બધાં પુણ્યોને ધોઈ નાખશે. રાષ્ટ્રની ગુલામી પાકે પાપે થઈ ગઈ છે. અંગ્રેજોએ ઇરાદાપૂર્વક આમ કરવા નહીં ધાર્યું હોય, પણ તેમનો એવો ઇરાદો હોત તો પણ તેઓ આથી વધારે કરી શકત નહીં.

હું ઇંગ્લેંડને વળગી રહ્યો છું તેનું કારણ એટલું જ છે કે હું માનું છું કે એ હાડે ખરાબ નથી. બીજી તરફથી, હિંદુસ્તાનને નિઃશસ્ત્ર કરવાનું ઇંગ્લેંડનું કૃત્ય, અને હિંદુસ્તાનના ધનનું અને કળાનું અંગ્રેજોના વેપારી લોભની વેદી ઉપર અપાયેલું બલિદાન – એ બધાંને હું એટલું ધિક્કારું છું કે મારામાં પેલી શ્રદ્ધા ન હોત તો હું ક્યારનોય બળવાખોર બન્યો હોત.

અંગ્રેજ પ્રજાના ગુણો ઉપર મારો વિશ્વાસ છે. એ પ્રજાએ હિંદુસ્તાનને ઘણું નુકસાન કર્યું છે, છતાં તેના ગુણદોષોનું માપ કરતાં મને તો ગુણનું માપ ચડિયાતું જણાય છે. પોતાની નીચે રહેલી પ્રજાને તેનું સ્વમાન ભુલાવવાના મહાન દોષો અંગ્રેજોમાં છે. પણ તેઓના બરોબરિયાને પૂરું માન આપવાના ને તેની તરફ વફાદારી બતાવવાના ગુણો પણ તેનામાં છે. બીજાના જુલમ નીચે કચરાયેલાને તે પ્રજાએ ઘણી વેળા મદદ કરેલી છે. અંગ્રેજ પ્રજાએ હલકાં કામો કીધેલાં છે, પણ તેને હલકી વાત ગમતી નથી. એથી એ જ પ્રજામાંથી પોતાની પ્રજાએ કરેલાં પાપ સામે બોલનારા નીકળ્યા છે. એ જ પ્રજાએ અનેક સુધારા કરવાની તત્પરતા બતાવી છે.

મો. કં. ગાંધી

ઘીનો દીવો

તે દિવસે સેવાગ્રામમાં નિત્ય સાયંપ્રાર્થના પછી બાપુ પ્રવચન કરનાર હતા. એ ગાંધી જયંતીનો દિવસ હોવાથી આસપાસનાં ગામનાં લોકો પણ પ્રાર્થનામાં હાજર હતા. ગાંધીજીને માટે એક ઊંચી બેઠક બનાવવામાં આવી હતી. આસપાસ કોઈ શણગાર કે સજાવટ ન હતાં, પણ સફેદ ખાદીની ગાદીથી બેઠક સુશોભિત હતી. થોડે દૂર દીવડીમાં એક ઘીનો દીવો બળી રહ્યો હતો.

ગાંધીજી આવી પહોંચ્યા. તેમનું ધ્યાન પેલી દીવડી તરફ ગયું. તેમણે આંખો બંધ કરી, પ્રાર્થના શરૂ થઈ.

પ્રાર્થના પછી કાંઈ બોલતા પહેલાં બાપુએ પ્રશ્ન કર્યો : “આ દીવડી કોણ લાવ્યું ?”

બા બોલ્યાં, “એ હું લાવી છું.”

ગાંધીજીએ કહ્યું, “એ ક્યાંથી મંગાવી ?”

બા કહે, “ગામમાંથી.”

ક્ષણભર ગાંધીજી બા તરફ જોઈ રહ્યા. દીવો કરી પોતાના પતિનાં દીર્ઘાયુ ને તંદુરસ્તી માટે પ્રભુને પ્રાર્થના કરવી એ હિંદુ સ્ત્રીનો ધર્મ છે, એમ માનીને કસ્તૂરબાએ દીવડી મંગાવી દીવો કરેલો. પણ બાપુએ આ પ્રશ્ન કેમ પૂછ્યો તે બાને સમજાયું નહિ.

પછી ગાંધીજી બોલ્યા : “આજે કંઈ સૌથી ખરાબ થયું હોય તો તે એ કે બાએ દીવડી મંગાવી ઘીનો દીવો કર્યો. આજે મારો જન્મદિવસ છે, તેથી દીવો કરવામાં આવ્યો છે ? મારી આસપાસનાં ગામડાંમાં રહેનારા લોકોનું જીવન હું રોજ જોઉં છું. તેમને તો ભાખરી પર ચોપડવાને તેલનાં બે ટીપાં પણ મળતાં નથી, અને મારા આશ્રમમાં આજે ઘી બળી રહ્યું છે ! આજે મારો જન્મદિવસ હોય તેથી શું થયું ? આજે સત્કર્મ કરવાનું હોય, પાપ નહિ. ગરીબ ખેડૂતોને જે ચીજ મળતી નથી, તેનો આવી રીતે દુરુપયોગ આપણાથી થાય જ કેમ ?

લલ્લુભાઈ મં પટેલ

જો...તો...

લેખક બર્નાર્ડ શો અને રાજકારણી વિન્સ્ટન ચર્ચિલ વચ્ચે અવારનવાર ઘર્ષણ ચાલ્યા કરતું. એક વાર શોએ ચર્ચિલને ચિકી લખી કે, “મારા નાટકના પહેલા ખેલની બે ટિકિટ હું તમારે માટે રિઝર્વ કરાવું છું. તમે આવજો ને એક મિત્રને લેતા આવજો – જો તમારે કોઈ મિત્ર હોય તો.”

ચર્ચિલે ચાંપતો જ જવાબ વાળ્યો : “પહેલા ખેલમાં હાજર રહેવું અશક્ય છે. પણ બીજામાં હાજર રહીશ – જો એ થશે તો.”

રસ્તા વસંતના

આ ડાળ ડાળ જાણે કે રસ્તા વસંતના ફૂલો એ બીજું કેં નથી, પગલાં વસંતનાં મલયાનિલોની પીંછી ને રંગો ફૂલોના લે દોરી રહ્યું છે કોણ આ નકશા વસંતના આ એક તારા અંગે ને બીજો ચમન મહી જાણે કે બે પડી ગયા ફાંટા વસંતના મહેકી રહી છે મંજરી એકેક આંસુમાં મ્હોર્યા છે આજ આંખમાં આંબા વસંતના ઊડી રહ્યાં છે યાદનાં અબીલ ને ગુલાલ હેયે થયા છે આજ તો છાંટા વસંતના ફાંટુ ભરીને સોનું સૂરજનું ભરો હવે પાછા ફરી ન આવશે તડકા વસંતના

મનોજ ખંડેરિયા

અધૂરી ચોપડી

બાપુએ એક દા'ડો યરવડામાં વિચાર કર્યો કે, હું ભારતીય સંસ્કૃતિ વિશે લખું કંઈક. તો બાપુએ લખવાની શરૂઆત કરી. એમાં પહેલું વાક્ય લખ્યું કે, “જગતની સંસ્કૃતિઓમાં ભારતની તોલે આવે એવી એકેય સંસ્કૃતિ નથી.” લખ્યા પછી કલમ અટકી ગઈ અને એમ ને એમ સૂનમૂન થોડી વાર બેસી રહ્યા. પછી આંખમાંથી દડદડ આંસુ પડવા લાગ્યાં. એમણે કહ્યું, “વાક્ય લખ્યું તો ખરું, પણ પછી મારા અંતરે પૂછ્યું કે, અલ્યા, તું સત્યાગ્રહી – ને આવું વાક્ય શું જોઈને લખ્યું ? મારી નજર સામે અસ્પૃશ્યો તરવરવા માંડ્યા, ભંગીઓ તરવરવા માંડ્યા. મને એમ થયું કે આ લોકો જે સંસ્કૃતિમાં આ દશામાં હોય, એની તોલે કોઈ આવે એમ નથી એવું હું કેમ લખી શક્યો ?”

પછી બીજું વાક્ય એમણે લખ્યું નહીં.. અને એ ચોપડી અધૂરી રહી.

મનુભાઈ પંચોળી

ગમે ના શૈશવે ખેલ, યૌવને ના પરાક્રમ,
સાધુતા નહિ વાર્ધક્યે, વ્યર્થ તો જિંદગીક્રમ.

‘ઉશનસ’

મોઢામાં અમી છૂટે નહીં !

એક પ્રસંગ મહાદેવભાઈ મારફત સાંભળવા મળ્યો છે. જેલમાંનાં અમુક કારણો માટે બાપુએ છેવટે ઉપવાસ કરવાનું નક્કી કરેલું. ઈલાકાની જેલોના ઉપરી મળવા આવ્યા. બાપુને કહ્યું કે, મેં બધો જ પત્રવ્યવહાર ઉપરવાળાઓને પહોંચાડ્યો છે, પણ ત્યાંથી જવાબ નથી આવ્યો. બાપુ કહે, મેં વચ્ચે એટલો ગાળો પહેલેથી રાખેલો કે જે ગાળામાં જવાબ જરૂર આવી જવો જોઈએ.

પેલો કહે, જવાબ આવી જ જશે. ઉપવાસ શરૂ થઈ જાય તો હું વાંકમાં આવી જઈશ. બાપુ કહે, સારું, એક ટંક મોડા ઉપવાસ શરૂ કરીશ... અને એમણે ખાવાનું મંગાવ્યું. મોંમાં કોળિયો મૂક્યો. પણ મોઢામાં અમી છૂટે નહીં. વિચાર કરો - આ માણસનું બળ કેવું હશે, એની તપસ્યાની કોટિ કેવી હશે ? એક ટંક મોડા ઉપવાસ શરૂ કરવાનું માન્યું, તોયે એના શરીરનો સહકાર મળતો નથી !

ઉમાશંકર જોશી

ક્યાંક...

ક્યાંક ઊઘડતું આવે અંતર,
ક્યાંક ઓસરી જાય !
બે આંખોમાં કંઈ કંઈ આવે,
કંઈ કંઈ ચાલી જાય !ooo
ક્યાંક કશું પકડાતું આવે,
ક્યાંક છૂટતું જાય.

ચંદ્રકાન્ત શેઠ

સ્મરણોનું એવું
કે ક્યાંક હોય ફૂલ, ક્યાંક ધૂળ, ક્યાંક રેતી
કે ધોધમાર વરસ્યો વરસાદ
પગલાંની છાપ
ક્યાંક ઓગળતી આંખ, ક્યાંક ભીંજતી લાગણી
કે દૂર દૂર સ્વરવતી સાદ.

ધ્રુવ ભટ્ટ

“એમ કહું કે, સિનેમા કાઢજો ?”

1922માં ગાંધીજીને છ વરસની કેદની સજા થઈ હતી. એમની સાથે મને એક વરસની સજા થઈ હતી. એ વરસ હું ગાંધીજી સાથે જેલમાં રહ્યો ત્યારે એમણે કાંતવા-પીંજવાને પોતાની દિનચર્યામાં મુખ્ય સ્થાન આપ્યું હતું. શરીર કામ આપી શકે એટલી હદ સુધી તેમણે રોજ બે કલાક પીંજવાના અને ચાર કલાક કાંતવાના કામ માટે રાખ્યા હતા. એવામાં, જેમની કેદની મુદત પૂરી થવા આવી હતી તેવા એક નેતા ગાંધીજીને મળ્યા અને પૂછ્યું : “બાપુ, જેલમાંથી બહાર જઈને મારે શું કરવું તે અંગે આપ સલાહ આપો.”

ગાંધીજીએ કહ્યું, “બહાર જઈને ખાદીને જોરશોરથી દેશમાં ફેલાવજો.”

એ ભાઈ પોતે ખાદીપ્રેમી હતા અને શ્રદ્ધાપૂર્વક રૈંટિયો પણ ચલાવતા; પરંતુ લોકોની વૃત્તિ વિશે એમના દિલમાં શંકા હતી. તેમણે કહ્યું, “બાપુ, આપનું કહેવું બરાબર જ છે. પણ આ ખાદી ચાલશે શી રીતે ? લોકોને જો એ પસંદ ન પડે, તો શું કરી શકાય ?”

એ સજ્જનના આવા પ્રશ્નથી ગાંધીજીને દુઃખ થયું અને તેઓ કંઈક વ્યગ્રતાથી બોલી ઊઠ્યા : “ઠીક, તો તમે જ કહો કે બીજું કયું કામ બતાવું ? શું એમ કહું કે, સિનેમા કાઢજો ? સિનેમા તો લોકોને ખૂબ ગમશે. સેંકડોની સંખ્યામાં લોકો એ જોવા આવશે અને તે માટે પૈસા પણ આપશે. પણ તેથી શું ? શું આપણું કામ લોકોને પસંદ પડે એવી જ પ્રવૃત્તિઓ બતાવવાનું છે ? આપણે તો જેમાં તેમનું હિત હોય તેવો માર્ગ બતાવવો જોઈએ, અને રૈંટિયો જ તે માર્ગ છે.”

ગરીબ પ્રજાને શરીર ઢાંકવા પૂરાં કપડાં નથી મળતાં, તે સ્થિતિથી ચોંકી ઊઠીને એમણે કચ્છ ધારણ કર્યો હતો અને બીજાં વસ્ત્રોનો ત્યાગ કર્યો હતો. દેશમાં ગરીબીનું દુખ તો છે જ, પરંતુ પ્રજામાં ઘર કરી બેઠેલું આળસ ગાંધીજીને તેનાથી પણ વધુ ખટક્યા કરતું હતું. એટલે તેઓ કહેવા લાગ્યા : “લોકોને કપડાં નથી મળતાં અને ભૂખમરો વેઠવો પડે છે, એ દુખની વાત છે જ. પણ એથીયે વધુ દુખદ વાત તો એમનામાં ઘર કરી બેઠેલું આળસ છે. આપણા દેશની આટલી દયાજનક સ્થિતિ કેમ ? તેનો વિચાર કરો તો તેના મૂળમાં આળસ જ ભર્યું છે. પ્રજાને જો ગરીબાઈ ખૂંચતી હોય, તો તેણે મહેનત કરીને તે દૂર કરવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. પણ આજે તો આળસનાં પડળ એટલાં જામ્યાં છે કે જ્યાં ગરીબી અને દુખ વધુ, ત્યાં આળસ પણ વધુ જોવા મળે છે. આ આળસ દૂર થાય તો જ ગરીબી જાય. એ આળસને દૂર કરવાનો સાચો ઉપાય એ છે કે ગામડાંની પ્રજા સહેલાઈથી કરી શકે એવા કામે તેને લગાડવી. તો તેમના શરીરનું અને સાથેસાથે મનનું આળસ પણ દૂર થાય.”

શંકરલાલ બેંકર

દક્ષિણ આફ્રિકામાં એક વાર એક ગોરો ગાંધીજીને મળવા આવ્યો. બોલ્યો : ‘મિસ્ટર ગાંધી, હું તમારો એક પ્રશંસક છું – ‘છું’ કહેવા કરતાં ‘હતો’ કહેવું જોઈએ. મારા મનમાં તમારે માટે અસીમ ભક્તિ હતી. હવે તે રહી નથી. તમને હું એક મહાન આધ્યાત્મિક પુરુષ માનતો હતો. અને મારો દંઢ મત છે કે જેના જીવનમાં શુદ્ધ અધ્યાત્મ હોય છે, એને લોકો માનતા નથી હોતા. એમને વિશે અનેક ગેરસમજ ફેલાય છે અને તેને એકલા પોતાને રસ્તે જવું પડે છે. તમે આજ સુધી તેવા હતા, પણ હવે નથી. આજે અનેક લોકો તમારી પાછળ ચાલવા લાગ્યા છે. તમે કહો છો તે લોકો માને છે. આ ઉપરથી મને લાગવા માંડ્યું છે કે હવે તમારી પાસે શુદ્ધ સત્ય નથી. એમાં ‘વહેવાર’ પણ થોડોક ભેળાયો હોવો જોઈએ. તે ગમે તેમ હો; તમને દુનિયામાં યશ મળતો રહેશે, પણ મારી ભક્તિ મળવાની નથી.’

ગાંધીજીએ જેમની એકનિષ્ઠાથી અખંડ સેવા કરી, તેમાંથી કેટલા લોકો છેલ્લે છેલ્લે એમનું કહેવું માનવા તૈયાર હતા ? ગાંધીજીનો યશ જોઈને ગાંધીજી પરની પોતાની ભક્તિ નષ્ટ થઈ, એવું કહેનારો પેલો ગોરો જીવતો હોત તો ગાંધીજીના છેલ્લા દિવસો જોઈ એણે અવશ્ય કહ્યું હોત કે કોસ પર ચડનારા ઈશુનો જ આ આધુનિક અવતાર છે.

*

જર્મન કવિ ગટેએ કહ્યું છે કે, વિભૂતિમાન પુરુષો કોઈના મિત્ર થઈ શકતા નથી. ગાંધીજી કહે છે કે સાચો મોક્ષાર્થી માણસ કોઈનો જ મિત્ર ન થઈ શકે, અથવા આખા જગત સાથે એની ચૈત્રી હોય છે.

કાકા કાલેલકર

❁

એકલ યાત્રા

દરેક મહાન વ્યક્તિના ભાગ્યમાં એકલાપણું લખાયેલું જ હોય છે. એ એક મનુષ્ય જીવનનો વસમો વિરોધાભાસ છે કે જેમ જેમ માણસ વિશ્વ સાથે તાદાત્મ્ય પામવાને માર્ગે વિકાસ સાધે, તેમ તેમ એ વિશ્વથી વધુ ને વધુ વિખૂટો પડતો જાય છે; બધાંને પોતાનાં કરવા જતાં પોતે જ એકલવાયો પડી જાય છે. મહત્તા એટલે જ મિત્રરહિત દશા.

ટાગોર એકલાપણું પચાવી શક્યા એનું કારણ એ કે બાહ્ય સિદ્ધિઓની પાછળ એમની દોડ હતી જ નહીં. કવિ આનંદને લક્ષ્ય કરીને જ સારું વે જીવન જીવ્યા છે. આનંદની યાત્રા એકલાએ કરી છે, પણ જે આનંદ પામ્યા તેની લૂંટ તો આખા જગત પાસે કરાવી છે.

ઉમાશંકર જોશી

ગાંધીજીના વખતમાં કેટલીક સ્ત્રીઓ અંગ્રેજી શીખીને [ભણીને] આગળ આવી. એમને વિશે ગાંધીજીને આદર હતો. એમની પાસેથી એમણે કામ પણ લીધું. પણ આ અંગ્રેજી શીખેલી બહેનો કનેથી એમણે બહુ મોટી અપેક્ષા રાખી ન હતી. એ કહેતા : ‘મારે એક મોટો ઉદાવ કરવો છે. એને માટે અશિક્ષિત બહેનો અને અંગ્રેજી ન જાણનાર મધ્યમ વર્ગની બહેનોને જગાડવી જોઈશે.’

આશ્રમમાં ગાંધીજી બહેનો માટે ખાસ વખત કાઢવા લાગ્યા. આનું અદ્ભુત પરિણામ આવ્યું. સ્ત્રીઓમાં એક નવી જાગૃતિ દેખાવા લાગી. દાંડીકૂચ વખતે આશ્રમના ઘણાખરા પુરુષો રણાંગણ પર ઊતરી પડ્યા, ત્યારે આશ્રમ ચલાવવાની જવાબદારી બહેનોએ સંભાળી. બધાં ખાતાં સરસ સાચવ્યાં. આશ્રમ બહારની બહેનોએ પણ જ્યાં-ત્યાં મોટાં કામ કર્યાં. દારૂબંધીના કામમાં તો એમનો ફાળો ઘણો મોટો હતો.

બાપુજીએ બહેનોને કઈ રીતે તૈયાર કરી, એ જાણવું હોય તો બાપુજીએ એમને જે પત્રો લખ્યા છે તેનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ. [‘બાપુના પત્રો : આશ્રમની બહેનોને’ : સં. કાકા કાલેલકર]

લોકોએ શ્રીકૃષ્ણ વિશે જે લખી રાખ્યું છે તેટલા પરથી શ્રીકૃષ્ણની બરાબર કલ્પના કરી શકાતી નથી. તો પણ ગાંધીજીને સમજવા માટે શ્રીકૃષ્ણની વિભૂતિને સમજવી અત્યંત જરૂરી છે. ગાંધીજીનું હૃદય સ્ત્રી-હૃદય જ હતું. સ્ત્રીઓમાં કોમળતા હોય છે. નમ્રતાને લીધે કહો અથવા દીર્ઘદક્ષિતાને લીધે, સંઘર્ષને બદલે સમજૂતી પર તેમની અધિક શ્રદ્ધા હોય છે. અભિમાની માણસ આગળ માથું નમાવી, એને બીજી રીતે હરાવવાની એક પદ્ધતિ એમની પાસે છે. પ્રેમનો દ્રોહ કર્યા વગર, કારુણ્યનો સ્રોત સૂકવ્યા વિના સ્ત્રીઓ તેજસ્વિતા દાખવી શકે છે. ગાંધીજીનો અહિંસક પ્રતિકારનો માર્ગ આ સ્વભાવ માટે અનુકૂળ હતો. બીજું કે, ગાંધીજીની આગળ સ્ત્રીઓ તદ્દન નિઃસંકોચપણે વાતો કરતી. એમની શક્તિ-અશક્તિ ગાંધીજી જાણતા. એમની અશક્તિ દૂર કરી એમની શક્તિ મજબૂત કરવાનું કામ બાપુજીએ જેવું કર્યું તેવું, શ્રીકૃષ્ણનો અપવાદ છોડીએ તો, બીજા કોઈ યુગપુરુષે કરેલું નથી.

કાકા કાલેલકર

❁

આપણને લોકશાસન, મળ્યું છે ખરું, પરંતુ આપણે લોક નથી – આપણે તો બધા એક ટોળું છીએ. કોઈ ચોક્કસ હેતુસર વસેલો હોય તે સમાજ કહેવાય, અને સૌ પોતપોતાના જ હેતુ લઈને ભેગા થયા હોય તે ટોળું કહેવાય; આપણે આજે એવું ટોળું છીએ.

રવિશંકર વ્યાસ (મહારાજ)

મહાને ચાકર રાખોજી

મહાને ચાકર રાખોજી,

ગિરિધારી લાલ, ચાકર રાખોજી.

ચાકર રહસું, બાગ લગાસું, નિત ઉઠ દરસન પાસું,
વૃંદાવન કી કુંજગલિન મેં, ગોવિંદ-લીલા ગાસું.

ચાકરી મેં દરસન પાઠોં, સુમિરન પાઠોં ખરચી,
ભાવ-ભગતિ જાગીરી પાઠોં, તીનો બાતાં સરસી.

મોરમુકુટ પીતાંબર સોહે, ગલે બૈજંતીમાલા,
વૃંદાવન મેં ધેનુ ચરાવે, મોહન મુરલીવાલા.

ઊંચે ઊંચે મહલ બનાઊં, બિચ બિચ રાખું બારી,
સાંવરિયા કે દરસન પાઠોં પહિર કસુમ્બી સારી...૦૦૦

મીરાં

ધર્મયુદ્ધના નિયમો

ગાંધીજીએ નાનીમોટી લડાઈઓ લડવામાં જ જિંદગી ગાળી છે. લડવા સારુ જ તેમનો જન્મ છે, એમ કહીએ તો પણ ચાલે. અને છતાં તેમણે એક પણ માણસ સાથે વેર રાખ્યું નથી.

દક્ષિણ આફ્રિકામાં તેમનાથી વિરુદ્ધ વિચાર ધરાવનાર કેટલાક લોકોનું એક મંડળ જનરલ સ્મટ્સને મળવા ગયું હતું. પોતાની વાત સ્મટ્સના મન પર બરાબર ઠસાવવા જેટલું ભાષાનું જ્ઞાન અથવા કુશળતા તેમના કોઈનામાં ન હતાં. તેમણે ગાંધીજીને જ વિનંતી કરી કે, આપ અમારે ખાતર આટલું કામ કરી આપો. ગાંધીજીએ તે કામ કરી આપવાનું કબૂલ કર્યું અને એ લોકોને પૂરેપૂરો સંતોષ આપ્યો.

આ પ્રસંગમાં ગાંધીજીનું અજાતશત્રુપણું જેટલું જોવામાં આવે છે, તેટલી જ પોતાના વિરોધીના આ ગુણની કદર કરી તેના ઉપર સંપૂર્ણ વિશ્વાસ મૂકનાર પેલા ભાઈઓની શ્રદ્ધા પણ તરી આવે છે. પોતાની ખેલદિલીથી ગાંધીજીએ કેટલાયે શત્રુને મિત્ર બનાવ્યા છે, કેટલાયે જણને સજ્જનતાના પાઠ ભણાવ્યા છે, અને જ્યાં દ્વેષ ને છેતરપિંડીનું રાજ્ય હતું ત્યાં ધર્મયુદ્ધના નિયમોને માન્યતા અપાવી છે.

કાકા કાલેલકર

જીવનકલાનું લક્ષણ

સેવાગ્રામમાં એક દિવસ સેવાદળના સ્વયંસેવકો ગાંધીજીને મળવા આવ્યા. ડ્રિલ અને કવાયતની તેમની સુંદર તૈયારી ગાંધીજીને દેખાડી તેમના આશીર્વાદ લેવા હતા. ગાંધીજીએ કવાયત વગેરે જોઈ પોતાનો સંતોષ વ્યક્ત કર્યો. સંચાલકે બે શબ્દ કહેવાની ગાંધીજીને પ્રાર્થના કરી. સ્વયંસેવકો દૂર કતારમાં બેઠા હતા. ગાંધીજીએ કહ્યું : “મારા બે શબ્દ સાંભળવા હોય તો નજીક આવો.”

સૂચના સાંભળતાં જ બધા સ્વયંસેવકોનું ટોળું હુડહુડ કરતું ઊભું થયું અને ગાંધીજીની નજીક અવ્યવસ્થિત રીતે ઊભું રહ્યું.

ગાંધીજીએ કહ્યું : “તમે લોકો તાલીમબદ્ધ છો. કતારમાં કેમ ચાલવું, કેમ દોડવું, એનો સુંદર પ્રયોગ હમણાં જ તમે દેખાડ્યો હતો. તમે લોકો જ્યાં બેઠા હતા ત્યાંથી મારી પાસે આવવામાં એ જ વિદ્યા કામે લગાડી હોત, તો મને ખૂબ આનંદ થાત. કતારમાં રહીને ઊભા થઈ ઝડપથી ચાલતા મારી નજીક આવી અર્ધા વર્તુળમાં આગળના લોકો બેસી ગયા હોત અને પાછળવાળા ઊભા રહ્યા હોત, તો તમારી કવાયત કામમાં આવી હોત. કવાયત માત્ર દેખાડવા માટે નથી, રોજબરોજના જીવનને વ્યવસ્થિત કરવા માટે હોય છે.”

*

શાંતિનિકેતનમાં હું પાંચ-છ મહિના રહ્યો. એ દરમિયાન કવિવર રવીન્દ્રનાથને રોજબરોજના જીવનમાં અનેક સ્વરૂપે અને નજીકથી જોવાની તક મળી. ભાષામાં, અંગપ્રત્યંગના હાવભાવ અને દરેકની સાથેના વર્તાવમાં તેમની કલાત્મકતા સુંદર રૂપે પ્રગટતી હતી. પ્રસન્નતા, નારાજી અથવા ગુસ્સો વ્યક્ત કરવામાં પણ તે કદી જીવનકલાની મર્યાદા ભૂલતા નહીં. રોજબરોજની એમની ઉપયોગની ચીજો, કપડાં, લેખનસાહિત્ય, બધાંમાં તેમની કલાત્મક અભિરુચિ વ્યક્ત થતી હતી; અને હવે તો દુનિયા જાણે છે કે કવિતા બનાવતાં કાગળ પર તેમને જે કાપકૂપ કરવી પડતી તેને પણ તેઓ કલાત્મક રૂપ આપી શકતા.

કાકા કાલેલકર

રેશમના વસ્ત્રની ગડી જેવી

‘રઘુવંશ’નો અનુવાદ કરતાં, હું ઝાઝો રાજી થયો તે તો ગુજરાતી ભાષાના અકલ્પ્ય સામર્થ્યથી. ગુજરાતી ભાષાનો શબ્દભંડોળ કોઈ અક્ષયપાત્રમાં ભરેલો હોય તેવો છે. વળી, ગુજરાતી ભાષા ઘણી નમનીય, વાળી વળે તેવી, કોઈ સારા માણસ જેવી છે. ઉત્તમ રેશમના વસ્ત્રની ગડી જેવી, કોઈ રીતે ન ભાંગી શકે તેવી છે એ. એને ગમે તેમ ચોળી નાખો તોય એ તો ઈસ્ત્રીબંધ જ રહે. સારા કુટુંબની દીકરી સાસરિયામાં સરખી ગોઠવાઈ જાય તેવી છે એ.

પ્રજારામ રાવળ

પીછું

ગગન સાથ લઈ ઊતરે એ ફરકતું
વિહગ-પાંખથી જે ખરી જાય પીછું
ફરકતું પડે ત્યારે ભૂરી હવામાં
ઝીણાં શિલ્પ કેં કોતરી જાય પીછું
હજી એમાં કલશોર ગૂંજે વિહગનો
સૂનું આંગણું આ ભરી જાય પીછું
હૃદયમાં વસ્યાં પંખીઓ બહાર આવે
કદી આંખમાં જો તરી જાય પીછું
ગગનના અકળ શૂન્યમાં જઈ ડૂબે, જે
વિહગને ખર્ચું સાંભરી જાય પીછું

મનોજ ખંડેરિયા

સારો ખેલાડી

કેવા કેવા લોકો સહકારી તરીકે બાપુજીને મળ્યા ! પણ એમણે કદી ફરિયાદ કરી નહીં. પાનાંનો સારો ખેલાડી જે હોય છે તે લઈને રમે છે; હાથમાં ખરાબ પાનાં આવ્યાં, એવી ફરિયાદ કરતો નથી. એ કહે છે કે, ‘ગમે તેવાં પાનાં આવે, હું તો એ લઈને બરાબર રમતો રહેવાનો; રમત તોડવાનો નથી.’ પોતાના આખા જીવનમાં બાપુજીએ ફરિયાદ કરી નથી કે, ભગવાને મને આવા સાથીઓ શા માટે આપ્યા, અથવા આવો દેશ કેમ આપ્યો ? જે કાંઈ ભાગે આવ્યું, તેનો એમણે યોગ્ય અને ઉત્તમ ઉપયોગ કર્યો, એવી અદ્ભુત શક્તિ એમનામાં હતી. આટલા જુદા જુદા પ્રકારના લોકોને સાચવવા, એમની પાસે મોટાં મોટાં કામ કરાવવાં, અને વળી સત્યનો દ્રોહ ક્યાંય ન થાય તે માટે સાવધ રહેવું, એ કાંઈ નાનીસૂની સિદ્ધિ નથી.

કાકા કાલેલકર

રતન

મને જે કંઈ લાધ્યાં રતન અહીં સંસારજલનાં,
લઈ આવ્યો તારે ચરણ, કવિતે ! સર્વ ધરવા.

સુરેશ દલાલ

પાપીનો પણ પ્રતિનિધિ

ગાંધીજીનું સત્યાગ્રહનું એક વ્યાકરણ હતું. આ વ્યાકરણનો નિયમ ન પાળતાં જે સત્યાગ્રહ કરવામાં આવે છે તે દુરાગ્રહ બને છે, જબરદસ્તીનો એક પ્રકાર બને છે. છેલ્લાં વીસ વરસોમાં [1950 પછીનાં] કોઈએ પણ શુદ્ધ સત્યાગ્રહના દાખલા લોકો આગળ મૂક્યા નથી. પરિણામે સત્યાગ્રહની જગ્યા હત્યાગ્રહે લીધી છે. હત્યાગ્રહ કાં તો કાયદેસર સરકારને ખાઈ જશે, અથવા સર્વત્ર ગુંડાનું રાજ્ય શરૂ કરશે.

જ્યારે ચૌરીચૌરા હત્યાગ્રહ થયો, ત્યારે ગાંધીજીએ એને રાષ્ટ્રીય પાપ માન્યું અને પોતે પ્રાયશ્ચિત્તરૂપે અપવાસ કર્યા. ત્યારે કેટલાક લોકો ગાંધીજી પાસે જઈ કહેવા લાગ્યા કે, ‘આપ અહિંસાના પૂજારી છો એ આખી દુનિયા જાણે છે. ત્યાં જે લોકોએ હિંસા કરી, તેમની સાથે આપનો દૂરનો પણ સંબંધ જોડવાની હિંમત કોઈ કરવાનું નથી. પછી આપ એ પાપ માટે પોતાને જવાબદાર શા માટે માનો છો ?’

ગાંધીજીએ જવાબ આપ્યો : ‘હું પોતાને મનથી ભારતનો પ્રતિનિધિ માનું છું. આખા ભારતનો હું સેવક પ્રતિનિધિ છું. ભારતના પુણ્યવાન તેમ જ પાપી, બધાનો હું પ્રતિનિધિ છું. આ દેશની કોઈ પણ વ્યક્તિએ આ રીતે હિંસા કરી, તો તેની જવાબદારી મારે માથે આવી પડે છે. સમગ્ર ભારત વતી હું પશ્ચાત્તાપ ન કરું, તો મારું પ્રતિનિધિત્વ લજવાશે.’

તેથી જ રાષ્ટ્રે એમને રાષ્ટ્રપિતા કહ્યા.

કાકા કાલેલકર

...જઈશ

લાલાશ આખા ઘરની હવામાં ભરી જઈશ
ગુલમોર મારી લાગણીનો પાથરી જઈશ
ઊડતાં ફૂલોની કલ્પનાને સાચી પાડવા
આખી મહેક પતંગિયાને હું ખરી જઈશ
આખુંય વન મહેકનું રહેશે પછી સદા
વૃક્ષોના થડમાં નામ લીલું કોતરી જઈશ.
હું તો છું પીછું કાળના પંખીની પાંખનું
સ્પર્શું છું આજ આભને, કાલે ખરી જઈશ
મારો અભાવ મોરની માફક ટહુકશે
ઘેરાશે વાદળો અને હું સાંભરી જઈશ

મનોજ ખંડેરિયા

લોકોનાં હૈયાંમાં પેસવા

ગ્રીક અને લેટિન ભાષાઓએ યુરોપને એક કર્યું હતું. પણ એ ઐક્ય ઉપલા સ્તરના લોકોનું હતું. એ જ રીતે આ દેશમાં સંસ્કૃતે ઉપલા લોકોનું ઐક્ય સ્થાપ્યું હતું.

આ દેશમાં લોકભાષાના પહેલા પુસ્કર્તા હતા બુદ્ધ ભગવાન. એમણે કહ્યું કે, “મારે લોકોનાં હૈયામાં પેસીને લોકોમાં એક સર્વસામાન્ય નૈતિક સ્તર નિર્માણ કરવો છે, તે હું સંસ્કૃત ભાષા મારફત ન કરી શકું. સંસ્કૃત ઉપલા લોકોની ભાષા છે. મારે જનતાની ભાષા જોઈએ છે.”

એમણે પાલી ભાષાની મદદ લીધી. ‘પલ્લી’ એટલે ગ્રામ. પાલી એટલે ગ્રામભાષા. મહાવીરે પણ તેમ જ કર્યું. આ બન્ને કહેતા કે, અમે ઉપરના લોકો માટે આવ્યા નથી; લોકો માટે – જનતા માટે – અમારો જન્મ છે.

સંતોએ એ જ કામ આગળ ચલાવ્યું. તેઓ સંસ્કૃત શીખતા. જ્ઞાન મેળવતા સંસ્કૃત મારફત, પણ જ્ઞાનદાનનું કામ લોકભાષા મારફત કરવા માગતા હતા.

કાકા કાલેલકર

ખબર પડતી નથી

યાદ ભૂંસાતી રહી કે હું – ખબર પડતી નથી,
જ્યોત બુઝાતી રહી કે હું – ખબર પડતી નથી.

હું થતો ભરચક ફૂલોની સાવ વચ્ચેથી પસાર,
મ્હેક વીંધાતી રહી કે હું – ખબર પડતી નથી.

કેં યુગોથી છું સફરમાં તોયે ખોંચાયું નહીં,
કેડી રોકાતી રહી કે હું – ખબર પડતી નથી.

ક્યાં હવે પળને લીલીછમ રાખનારાં આંસુઓ,
આંખ સુકાતી રહી કે હું – ખબર પડતી નથી.

એક લક્કડખોદ ઘસતો ચાંચ સૂની સાંજ પર,
ડાળ છોલાતી રહી કે હું ખબર પડતી નથી.

મનોજ ખંડેરિયા

જેનો જવાબ વાળવો મુશ્કેલ હોય તેવી દલીલોમાંની એક છે – મૌન.

શ્રદ્ધાનું પ્રતિબિંબ

મનુષ્યપ્રાણીએ કેટલોયે અન્યાય કર્યો હોય અને કેટલાંયે પાપ કર્યાં હોય, તોપણ મનુષ્ય એ મનુષ્ય છે; તેને આખરે ધર્મનો રસ્તો સૂઝશે જ, એવી ગાંધીજીની અમર શ્રદ્ધા છે. એ શ્રદ્ધાથી જ તેઓ બધું સહન કરે છે, અને સહન કરીને પોતાની શ્રદ્ધા બીજામાં રેડે છે. તેમનું બાળક જેવું નિર્મળ મુક્ત હાસ્ય એમની એ શ્રદ્ધાનું જ પ્રતિબિંબ છે. લોકવાર્તામાં જે વર્ણન આવે છે કે પવિત્ર પુરુષોના હાસ્ય સાથે પુષ્પ અને મોતીના પોશ ઝરે છે, તે ગાંધીજીના હાસ્યમાં ચરિતાર્થ થયું છે.

કેટલાક પાસે વિશ્વવિજયી તલવાર હોય છે, કેટલાક પાસે વિશ્વમોહિની ચતુરાઈ હોય છે, કેટલાક પાસે વિશ્વવશી રૂપ હોય છે, કેટલાક પાસે વિશ્વભયંકરી સત્તા હોય છે. ગાંધીજી પાસે આમાંનું એકે નથી. તેમની પાસે ફક્ત વિશ્વપ્રેમી હાસ્ય છે – અને તે એક હાસ્યની અંદર બધી શક્તિઓ સમાયેલી છે. આ પવિત્ર હાસ્યે ચોર-લૂંટારા અને ખૂની લોકોને સમાજના હિતેચ્છુ બનાવ્યા છે, ધૂર્તોને લજ્જિત કર્યાં છે, પારકાંને પોતીકાં બનાવ્યાં છે, બગડેલાંઓને સુધાર્યાં છે, કટ્ટર વિરોધીઓને દિલોજાન દોસ્ત બનાવ્યા છે.

કાકા કાલેલકર

બધી રીતે તકલીફ

આ સામયિક ચલાવવું એ કોઈ મનોરંજનની બાબત નથી...

અમે ટુચકા છાપીએ તો વાચકો કહે છે કે, તમે મૂર્ખ છો; અને ટુચકા ન છાપીએ તો કહે છે કે, તમે વધુ પડતા ગંભીર છો. બહારથી આવતી કૃતિઓ અમે ન છાપીએ તો કહેવાય છે કે, તમને પ્રતિભા પારખતાં આવડતું નથી; અને અમે એવી કૃતિઓ છાપીએ તો સામયિકમાં કચરો છપાય છે એમ કહીને નાકનું ટીચકું ચડાવાય છે. કોઈની કૃતિને મઠારીએ તો અમે જરૂર કરતાં વધારે ભૂલો શોધનારા કહેવાઈએ છીએ; અને કૃતિને મઠારીએ નહિ તો કહેવાય છે કે, તમે તે સંપાદન કરો છો કે ઊંઘો છો ?

બીજાં સામયિકોમાંથી લઈને અમે કૃતિઓ છાપીએ તો કહેવાય છે કે, તમે આળસુ છો અને જાતે લખવાથી બચવા માંગો છો. અમે જાતે લખીએ તો અમારા પર એવો આરોપ મઢવામાં આવે છે કે, તમને માત્ર તમારું જ લખાણ પસંદ પડે છે !

હવે કદાચ કોઈ કહે કે આ કૃતિ અમે બીજા સામયિકમાંથી લીધી છે – તો હા, લીધી છે !

[ઈંગ્લેંડના માસિક ‘કુરિયર’ પરથી અનુવાદિત : 1978]

બાપુજી જ્યારે દક્ષિણ આફ્રિકાથી ભારત આવ્યા ત્યારે એમને માથે ચોટલી ન હતી, ગળામાં જનોઈ ન હતી. હરદ્વારના કુંભ મેળામાં એક સાધુએ તેઓને બંને માટે આગ્રહ કર્યો. ત્યારે બાપુજીએ માથે ચોટલી રાખવાનું સ્વીકાર્યું, અને જનોઈની ના પાડી. એની વાત મારી આગળ કરતાં કહ્યું :

“મારે હિંદુ સમાજમાં મોટા મોટા સુધારા કરવા છે, સુધારા માટે લડવું છે, અને તે પણ એક નિષ્ઠાવાન હિંદુ તરીકે. પ્રસંગ આવ્યે મારે આ સમાજ વિરુદ્ધ ઉપવાસ પણ કરવા પડે. તેથી મારે સમાજ સાથે શક્ય તેટલા એકરૂપ થવું છે. હું પોતાનો જ છું, એવું આ સમાજને લાગવું જોઈએ. તો જ હું એમાં કાંઈ ફેરફાર કરાવી શકીશ. ત્યારે, જેટલી બાબતમાં એમના રિવાજો પળાય, તેટલામાં એમને રાજી રાખવા એ જ ઉત્તમ નીતિ છે. માથે ચોટલી રાખવા જેવી નજીવી વસ્તુમાં સુધારો કરી સમાજથી નોખા પડવામાં લાભ શો ?”

જનોઈ વિશે એમણે કહ્યું : “હિંદુ સમાજમાં નકામા અનેક વાડા પડ્યા છે, અને તેથી હિંદુ સમાજ નબળો પડતો જાય છે. તેના કકડા થાય છે એમાં અમુક લોકોને જનોઈનો અધિકાર છે, અમુકને નથી, એવો નકામો ભેદ છે. ત્યારે આપણે એ અધિકાર વિનાના લોકોમાં જ ભળી જઈએ.”

ગાંધીજીમાં બહુ મોટો સુધારક હતો. પણ ગાંધીજી વાણિયા હતા. આ સ્વભાવને લીધે ગાંધીજીએ પોતાનો સમાવેશ સનાતનીઓમાં કરાવ્યો. અને કાર્યક્રમ સ્વીકાર્યો સુધારકોનો.

કાકા કાલેલકર

બિલાડી

અમેરિકન અખબારનવીસ જોન સીનોરને એમના છાપાના સમાચાર-તંત્રીએ એક કામગીરી સોંપેલી – ઝાડ પર ચડીને ત્યાં ફસાઈ ગયેલી બિલાડીને બચાવવાની. તે યાદ કરતાં એ કહે છે : “તસવીરકાર અને હું એક લાંબી નિસરણી લઈ આવ્યા. પણ અમે ઝાડ સરસી. એને બરાબર ગોઠવી, ત્યાં તો બિલાડી પોતાની મેળે નીચે ઊતરી ગઈ. પછી તો અમારી પાસે એક જ રસ્તો રહ્યો : બિલાડીને પકડીને પાછી ઝાડ પર લઈ જવાનો, જેથી હું એને બચાવીને નીચે લઈ આવતો હોઉં એવી છબી ખેંચી શકાય. અને બીજે દિવસે અમારા છાપામાં એ તસવીર બરાબર પ્રગટ થઈ. પણ એમાં એક જ નડતર આવ્યું – ગામના હરીફ છાપાએ હું બિલાડીને ઝાડની ઉપર ગોઠવતો હતો તેની છબી પ્રસિદ્ધ કરેલી !”

[‘સાન ડીએગો ટ્રીબ્યુન’]

ગાંધીજીએ પ્રગટાવેલાં મૂલ્યોની વિશેષતા એ છે કે, વારંવાર તેનો ઘાસ કરતાં વિરોધી બળોનું વર્ચસ જામ્યા છતાં, દબાઈ ગયેલાં ગાંધીમૂલ્યો તક મળ્યે માથું ઊંચકીને પ્રજાને સત્ય, પ્રેમ અને કલ્યાણનો માર્ગ ચીંધ્યા કરે છે, મૂલ્યોની આ શાશ્વતતાને કારણે, તેમ સ્વપુરુષાર્થથી શતદલપત્રની જેમ ખીલેલા મહાત્માના વ્યક્તિત્વને બળે કરીને, તેમનો પ્રભાવ પરોક્ષ રીતે પણ આજ સુધી વિસ્તરેલો છે.

સહસ્રરશ્મિના તેજબિંબમાંથી ફૂટતાં કિરણો જેમ એકસાથે સર્વ દિશાઓને અજવાળે છે તેમ, તેમના સચ્ચારિત્ર્યમાંથી ફૂટેલી તેજ-સરવાણીઓએ રાષ્ટ્રદેહનાં ધર્મ, અર્થ, સમાજ, રાજકારણ, સંસ્કૃતિ અને સાહિત્ય – એમ સર્વ અંગોને પ્રકાશિત કીધેલાં છે.

ગાંધીજીનું સાહિત્ય વિપુલ છે. સાહિત્યસર્જન માટે નહિ, પણ લોકશિક્ષણ અર્થે તેમની લેખનપ્રવૃત્તિ હતી. એટલે તેમના સમગ્ર જીવનકાર્યનો અર્ક તેમના સાહિત્યમાં ઊતરેલો છે. તેમનાં લખાણો ઘણુંખરું ચિરંતન સાહિત્યની કોટિમાં સ્થાન પામે છે. ગુજરાતી કે ભારતની અન્ય કોઈ ભાષામાં એક જ લેખકે આટલું વિપુલ લખાણ કરેલું હોય, એમ જાણ્યામાં નથી.

ગુજરાતી સાહિત્યના પટ પર એક એ જ એવા લેખક થઈ ગયા, જેમણે દેશભરના સાહિત્ય અને જીવન પર યુગસ્વામી તરીકે અસર પાડી છે.

ગાંધીજીનું સાહિત્ય, કોસ હાંકનાર પણ સમજી શકે તેવી ભાષા વાપરવાના તેમના આગ્રહનું ઉત્તમ દષ્ટાંત પૂરું પાડે છે. છેલ્લામાં છેલ્લા થરનો માણસ પણ સમજી શકે તેવી સાદી, સરળ અને સીધેસીધી અસર કરે તેવી ભાષાનો પ્રયોગ તેમને સહજ સિદ્ધ હતો. સાદી ને તળપદી ભાષામાં ભવ્ય અને દુર્ગમ વિચારો રજૂ કરવાની તેમનામાં શક્તિ હતી. “બંદૂકની ગોળી જેવાં ટૂંકાં ટૂંકાં વાક્યો”થી તેઓ ધારી અસર ઉપજાવી શકતા હતા. બુદ્ધ અને મહાવીરની માફક તેમણે લોકભાષાનો બહોળો ઉપયોગ કરેલો છે. જરૂર પડે તેમણે સંખ્યાબંધ નવા શબ્દો યોજ્યા છે. ગુજરાતી ગદ્યમાં ઘરગથ્થુ કહેવતો અને રૂઢિપ્રયોગોનો ગાંધીજીના જેટલો બહોળો ઉપયોગ તેમના પુરોગામીઓમાંથી ભાગ્યે જ કોઈએ કર્યો હશે. ભાષાની ગુંજાશને વધારવામાં ગાંધીજીનો ફાળો અવિસ્મરણીય છે.

ગાંધીજીનાં સર્વ લખાણોમાં સાહિત્યિક દષ્ટિએ ‘આત્મકથા’ વિશેષ મહત્ત્વની છે. જેમ કોઈ સુવર્ણકાર સુવર્ણ ગાળીને શુદ્ધ કરતો જાય, તેમ તેમણે સત્યની ભઠ્ઠીમાં પોતાના જીવનની વિવિધ ઘટનાઓને ગાળીને અહીં મૂકી છે. જ્યારે વાંચો ત્યારે તેનાં તેજ ને તાજપ સ્પર્શ્યા વિના ન રહે. તેના શબ્દશબ્દમાંથી અન્ય સર્વ માટેનો પ્રેમ અને પોતાને માટે સત્યના જ્વલંત અગ્નિનો સ્પર્શ પ્રતીત થાય છે. ગુજરાતને શ્રેષ્ઠ આત્મકથાનો આદર્શ ગાંધીજીની આત્મકથાએ આપ્યો. તે ભારતની જ નહિ,

દુનિયાભરની શ્રેષ્ઠ આત્મકથાઓમાં સ્થાન પામી છે.

સત્યાગ્રહના પોતાના દક્ષિણ આફ્રિકામાંના પ્રયોગ અને અનુભવનું વર્ણન ગાંધીજીએ ‘દક્ષિણ આફ્રિકાના સત્યાગ્રહનો ઇતિહાસ’ પુસ્તકમાં કર્યું છે. તે શુષ્ક ઇતિહાસને બદલે પ્રેમ અને ઉત્સાહથી કરેલું સ્વાનુભવનું રોમાંચક રસભર્યું વર્ણન બને છે. તે ચિત્ર એવી સચેત લેખિનીથી તેમણે દોર્યું છે કે ગમે તે જમાનાના વાચકને રોમાંચિત કર્યા વિના રહે નહીં.

‘હિંદ સ્વરાજ’ ગાંધીજીના આંતરમંથનનો જ્વલંત અગ્નિ પ્રગટ કરનારું પુસ્તક છે. ભારતને કેવું સ્વરાજ ખપે અને તે કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરવું, તેની ચર્ચા તેમાં તેમણે કરી છે.

ગાંધીજીની પત્રકારપ્રવૃત્તિ ગુજરાત જ નહિ ભારતના પત્રકારત્વના ઇતિહાસનો ઉજ્જવલ અને સર્વશ્રેષ્ઠ તબક્કો છે. પત્રકારી સ્વાતંત્ર્યની ગાંધીજીએ હિમાયત કરી છે. છતાં તેમણે કહ્યું છે કે, “જેમ નિરંકુશ પાણીનો ધોધ ગામનાં ગામ ડુબાવે ને પાકનો નાશ કરે છે, તેમ નિરંકુશ કલમનો ધોધ નાશ કરે છે. એ અંકુશ બહારથી આવે તો તે નિરંકુશતા કરતાં વધારે ઝેરી નીવડે છે. અંદરનો અંકુશ જ લાભદાયી હોઈ શકે.” આ અંદરનો અંકુશ ગમે તેવી કટોકટીભરી સ્થિતિમાં પણ તેમણે ગુમાવ્યો નહોતો, એ તેમની પત્રકાર તરીકેની મોટી સિદ્ધિ હતી. સત્યભક્તિ, નીડરતા, નિયમિતતા, ઉદારતા અને વિશાળ જનહિતભાવના, એ તેમના પત્રકાર તરીકેના બીજા ગુણો હતા, જે વડે કાળક્રમે તેઓ પત્રકારમાંથી લોકનેતા અને માનવજાતિના ઉદ્ધારક સંતપુરુષ રૂપે મહોરી ઊઠ્યા હતા.

દેશમાં ચોમેર હિંસા અને વેરઝેરનો ભયાનક દાવાનળ સળગી રહ્યો હતો ત્યારે, જિંદગીના છેલ્લા સાડાચાર માસ દરમિયાન, ગાંધીજીએ આપેલાં પ્રાર્થના પ્રવચનો પ્રેમ અને શાંતિની અમૃતવર્ષા કરી રહ્યાં હતાં. ગાંધીજીએ હિંદુસ્તાનીમાં આપેલાં એ પ્રવચનોનો ગુજરાતી અનુવાદ ‘દિલ્હી ડાયરી’ પુસ્તકમાં વાંચતાં એમ લાગે છે કે સ્વાતંત્ર્યપ્રાપ્તિ બાદ નૈતિક અધઃપતન તરફ વળી રહેલી આપણી પ્રજાને હજીયે જો કોઈ તારશે તો આ શહીદ સંતની અમર વાણી જ.

જેને તેના જીવનકાળ દરમિયાન જ દુનિયાએ વિશ્વવંદ્ય વિભૂતિ તરીકે ઓળખવાનો દાવો કર્યો હતો અને જેના લાખ્ખો અનુયાયીઓ હતા, તેને જ એ અનુયાયીઓની વચ્ચે “મારું કોઈ સાંભળતું નથી” એવા આર્તનાદે રુદન કરવાનો વખત આવે, અને પોતાના જ સહધર્મીના દ્રોહનો ભોગ બનવું પડે, એના જેવી ઇતિહાસમાં બીજી કઈ કરુણ ઘટના નોંધાઈ હશે ? આ દષ્ટિએ ઈસુ અને સૉક્રેટિસના કરતાં ગાંધીજીની બલિદાનકથા વિશેષ કરુણ છે.

ધીરુભાઈ ઠાકર

[‘અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યની વિકાસરેખા’ : ભાગ 2]

શેરી

ફળિયેફળિયે ફરતી શેરી,
મોય-દંડિયો રમતી શેરી.ooo
કોક કુંવારી પાનિયું અડતાં,
સ્મિતનાં ફૂલો વેરતી શેરી.
ગામને છોડે નાનકી દેરી,
રોજ નાહીને પૂજતી શેરી.ooo
એક દી અવસર આંગણે ઊભો,
ઢોલ ઢબૂકતા તૂટતી શેરી.
તણાઈ ચાલી વેલ્યમાં શેરી,
હીબકે હીબકે ખૂટતી શેરી.
અવ ઝાંપામાં ઝૂકવી આંખો,
પગલાં પ્યારાં સૂઘંતી શેરી.

મોહન મઢીકર

[‘કોડિયું’ માસિક : 1977]

ગઢને હોંકારો તો કાંગરાય દેશે,
પણ ગઢમાં હોંકારો કોણ દેશે ?
રાણાજી, તને ઉંબરે હોંકારો કોણ દેશે ?
આઘેઆઘેથી એને આવ્યાં છે કહેણ,
જઈ વ્હાલમશું નેણ મીરાં જોડશે,
હવે તારો મેવાડ મીરાં છોડશે.

રમેશ પારેખ

ખુશમિજાજ !

“તમને કશો રોગ નથી. ચિંતા કર્યા કરવાની આદત પડી લાગે છે ! ફિકરની ફાકી કરી જાઓ, એ જ દવા. જરીક મોલિવેરનાં નાટક જોતા રહો, એટલે ખડખડાટ હસીને તમે ખુશમિજાજ થઈ જશો.”

“દાક્તર સાહેબ, પણ હું મોલિવેર પંડે જ છું !”

ઉમાશંકર જોશી

જીવનનો કલાધર

અંગો બધાં સંયમથી રસેલાં,
કંગાલની હાય થકી ભીજેલાં,
લંગોટીમાં કાય લઈ લપેટી,
ચાલે પ્રભુપ્રેરિત પ્રેમમૂર્તિ...૦૦૦

સ્મશાને ઘોર જે શાંતિ, તે ફેલી હતી હિંદમાં,
ડુબાવી તે તમે આવી, આત્મના ધીર નાદમાં...૦૦૦
દુષ્કાળે વાદળાં કેરી જુએ છે વાટ ખેડૂતો,
જોતા'તા રાષ્ટ્રશક્તિની તેમ સૌ હિંદવાસીઓ...૦૦૦
એવે ચોદિશને ઘેરી ઝૂકી મેઘઘટા મહા,
દયાની હેલીઓ વર્ષા તમે, ને સૌ હરયાં અહા !...૦૦૦

પિતા છો દિવ્ય ક્રાંતિના, અર્ધવર્ચુ નવયુગના,
ને છો માતા, અહિંસાની ગોદે જગ લપેટતા.
બંધુ છો સૌ ગુલામોના, દેવ છો દુખિયાં તણા,
આશા છો વિશ્વ આખાની, છો સર્વસ્વ જ હિંદના.
કદી તો મધુરી વેરો વાચા કોમલમંજરી,
ને બજાવો કોઈ વેળા કરાલી રણખંજરી,
એ નાદે દિલમંદિરથી નાસે સેતાનના ગણો;
હૈયે હૈયે તમે કીધાં પુણ્યનાં સમરાંગણો.
કંકાલને તાંડવનૃત્ય શીખવ્યાં,
મૃત્યુ મહી જીવન ઓળખાવ્યાં.
ને છૂટવા ભીષણ નાગચૂડથી
આપી તમે નિર્મળ પ્રેમબુટ્ટી...૦૦૦

અણુથીયે પિલાવાની છે હૈયામાં વિનમ્રતા,
સુદામા-નરસૈયાની માણવી છે દરિદ્રતા...૦૦૦

અર્ઠગ છો સત્ય તણા પૂજારી,
ઉરે સદાજાગ્રત કર્મયોગી...૦૦૦
યોગી, તમે ભારતવાસી હૈયે
જન્મી ચૂક્યા છો જ કરોડરૂપે.

ઉમાશંકર જોશી

['વિશ્વશાંતિ' પુસ્તક : 1931]

રોજિંદા જીવનનું વ્યાકરણ

ગાંધીજીએ પોતાના એક જીવન દરમિયાન અનેક જીવનોનાં કાર્યો પતાવ્યાં.
ભારત જેવા વિશાળ દેશને બ્રિટિશ સલ્તનતની નાગચૂડમાંથી છૂટવામાં મદદ કરી,
ભારતની સ્ત્રીઓને જાણે જાદુથી ન હોય એમ પુરુષોની હરોળમાં મૂકી દીધી, અને
અણુશસ્ત્રથી ત્રાસેલા જગતને આત્મબળનું હથિયાર આપ્યું. એમણે ભારતને
સ્વરાજનો એક નકશો પણ આપ્યો હતો, જેને આજે આપણે વિસારે નાખ્યો છે.
પણ એમનાં આ બધાં મોટાં ને મહત્ત્વનાં કાર્યોને બદલે એમના રોજિંદા જીવનના
કેટલાક આગ્રહો વિશે જ બે વાત હું કહેવા માગું છું.

ગાંધીજી સાચા અર્થમાં લોકનેતા હતા. તેઓ લોકોને દોરતા હતા, લોકોથી
દોરાતા નહોતા. આપણા જીવનમાં એમણે કેટલીક ઊણપો જોઈ હતી અને એમના
ઇંગલેંડવાસે એ બધીનું એમને તીવ્ર ભાન કરાવ્યું હતું. તે ઉપરથી એમણે પ્રચંડ
પુરુષાર્થપૂર્વક પોતાના જીવનમાંથી એ ઊણપોને દૂર કરી નવી ટેવો પાડી હતી. અને
આપણી આખી પ્રજામાં તેને વ્યાપક બનાવવા તેઓ જીવનભર મથ્યા હતા. એ માટે
એમણે આવા કેટલાક આગ્રહો ઉપર ખૂબ ભાર મૂક્યો હતો :

1. આવો પહેલો આગ્રહ સમયપાલનનો. આપણા દેશમાં કોઈ સભાનું કામ
જાહેર કરેલે સમયે ભાગ્યે જ શરૂ થતું. આજે પણ હંમેશાં થાય છે, એમ નથી.
સેંકડો કે હજારો માણસોનો સમય બગડે, એની જાણે આપણને કિંમત જ નથી.
પણ ગાંધીજી આ બાબતમાં ખૂબ ચાનક રાખતા હતા. જે સમય જાહેર થયો હોય
તે સમયે કાર્ય શરૂ થવું જ જોઈએ, એવો એમનો આગ્રહ રહેતો. ગોધરામાં અંત્યજ
પરિષદ મળી ત્યારે લોકમાન્ય તિલક અર્ધો કલાક મોડા આવ્યા હતા. તે જ વખતે
ગાંધીજીએ કહ્યું કે, સ્વરાજ અર્ધો કલાક મોડું થયું !

સમયપાલનનો એક બીજો અર્થ પણ થાય છે. અને તે એ કે નીમેલે વખતે
નીમેલું કામ કરવું. અમુક વખતે ઊઠવું, અમુક વખતે ફરવા જવું, અમુક વખતે
ઉપાસના કરવી, અમુક વખતે ભોજન લેવું, અમુક વખતે મુલાકાત આપવી વગેરે.
આ બધું એ ખૂબ કાળજીપૂર્વક પાળતા. જેને જે વખતે મુલાકાતનો સમય આપ્યો
હોય તેને તે વખતે અંદર બોલાવતા, અને સમય પૂરો થતાં ઘડિયાળ બતાવતા.
આટલા બધા કામગરા હતા છતાં એમણે કદી ઉપાસના કે ફરવાનું છોડ્યું હોય
એવું બન્યું નથી. વિલાયત ગયા હતા ત્યારે ત્યાંની ઠંડી અને ધુમ્મસમાં પણ એ
ફરવા નીકળતા હતા. એને એ શરીર પ્રત્યેની પોતાની ફરજ સમજતા હતા. જે શરીર
પાસે આપણે કામ લેવાનું છે, તેના સ્વાસ્થ્ય માટે આવશ્યક એવો વ્યાયામ એને
આપવો જ જોઈએ.

2. એમનો એક આગ્રહ સ્વચ્છતા વિશેનો હતો. અસ્વચ્છતા એ આપણા

દેશનો વ્યાપક રોગ છે. આપણા અંગત જીવનમાં સ્વચ્છતા હોય છે, પણ સામૂહિક જીવનમાં એ જોવા મળતી નથી. આ આપણી અસ્વચ્છતા સામે ગાંધીજી જીવનભર ઝૂંઝૂયા. એમણે સ્વચ્છ જીવનનો કેવળ ઉપદેશ જ ન કર્યો, એના દાખલા પૂરા પાડ્યા. પાપાનાં અને મૂતરડીઓ, રસોડાં અને ખાતરના ખાડા કેવાં હોય અને કેમ સ્વચ્છ રખાય એ એમણે પ્રત્યક્ષ કરી બતાવ્યું. જાજરુની સફાઈને એમણે સંસ્થાની કસોટી બનાવી મૂકી.

૩. એ પછી સાદાઈ અને કરકસર આવે. ગાંધીજીએ પોતાને ગરીબ ભારતના પ્રતિનિધિ માનેલા, એટલે એમણે પૂરી સાદાઈથી જીવન વિતાવ્યું. વિલાયત જવા ઉપડ્યા ત્યારે સાથે મહાદેવભાઈ, પ્યારેલાલ, દેવદાસ વગેરેએ ચામડાની બેંગો ભરીને સામાન લીધો હતો. સ્ટીમર ઉપડ્યા પછી ગાંધીજીએ જડતી શરૂ કરી. અને જે પુણ્યપ્રકોપના લાવાનો ધોધ વહેવડાવ્યો, તે આ બધાનાં આંસુથી પણ ઠર્યો નહિ. એડનથી વધારાની બધી ટૂંકો અને વધારાનો સામાન પાછો દેશ મોકલ્યો ત્યારે જ જંચ્યા. “હું ભારતનાં દીનજનોનો પ્રતિનિધિ. મારા મંત્રીને કાગળ રાખવા ચામડાની બેંગ શા સારુ જોઈએ ? ખાદીની થેલી કેમ ન ચાલે ?” વગેરે વગેરે. યરવડા જેલમાં સરદાર વલ્લભભાઈ ગાંધીજી માટે ખજૂર ધોઈને તૈયાર કરતા હતા. પંદર પેશી લેવાનો નિયમ હતો. વલ્લભભાઈ કોઈ વાર સત્તર સરકાવી દેતા, તો ઠપકો સાંભળવો પડતો. પોતા પર આવેલા પત્રોની પાછલી કોરી બાજુનો ઉપયોગ કરતા.

પણ જ્યાં જરૂર હોય ત્યાં હજારો વાપરતાં પણ એ અચકાતા નહિ. એક વાર બંગાળની પ્રાંતિક પરિષદમાં હાજર રહેવાનું એમણે દેશબંધુ દાસને વચન આપ્યું હતું, તે પાળવા સ્પેશિયલ ટ્રેન જોડાવીને પણ ગયા હતા. ‘યંગ ઈન્ડિયા’ કે ‘હરિજન’ માટે ઘણી વાર આખા લેખોના લેખો તારથી મોકલતા. એ એમને ઉડાઉપણું નહોતું લાગતું.

૪. એની સાથે હિસાબની ચોકસાઈ પણ સંકળાયેલી છે. જાહેર નાણાંની પાઈએ પાઈ જે હેતુ માટે આવી હોય તે હેતુ માટે જ અને કરકસરપૂર્વક વપરાય, એ વિશે એમનો આગ્રહ જાણીતો છે. પોતે દક્ષિણ આફ્રિકાથી જ્યારે પ્રતિનિધિમંડળ તરીકે વિલાયત ગયા હતા, ત્યારની એમની હિસાબની નોંધમાં ઘોડાગાડીનો, છાપાનો, ચાનાસ્તાનો, ટપાલનો એવો ઝીણો ઝીણો ખર્ચ પણ વિગતે નોંધેલો છે. પરચૂરણ ખર્ચ જેવું કોઈ ખાતું જ એમાં નથી. તદ્દન નજીવી રકમ માટે એમણે કસ્તૂરબાને પણ ‘નવજીવન’ને પાને ચડાવ્યાં હતાં.

૫. ગમે એટલું નાનું કામ કે માણસ એમને મન નાનું નહોતું. પોતે સદાય દેશનાં મોટાં મોટાં કામોમાં રોકાયેલા રહેતા હતા, છતાં પોતાના નાનામાં નાના માણસની કે કામની એમણે કદી ઉપેક્ષા કરી નથી. વાઈસરોયને જવાબ લખાવીને તરત જ બીજો પત્ર તેઓ કોઈ દૂર પડેલા સાથીને મેથીની ભાજી ખાય કે મગ

એ વિશે સલાહ આપતો પણ લખાવતા. ઘણી વાર કોંગ્રેસ કારોબારીની સભામાંથી થોડી મિનિટ કાઢીને કોઈ દરદીને એનિમા આપવા ચાલ્યા જતા.

૬. તોલ્સ્ટોયની એક વાર્તા છે : ત્રણ પ્રશ્નો. તેમાં પ્રશ્નો એવા છે કે સૌથી મહત્ત્વની ક્ષણ કઈ ? સૌથી મહત્ત્વનું કામ કયું ? અને સૌથી મહત્ત્વનું માણસ કયું ? જવાબ એ છે કે ચાલુ ક્ષણ એ જ સૌથી મહત્ત્વની, હાથમાં હોય એ કામ જ સૌથી મહત્ત્વનું, અને સામે હોય એ માણસ જ સૌથી મહત્ત્વનો.

ગાંધીજીએ પોતાના જીવનમાં સૌથી પહેલું જાહેર કામ કયું કર્યું ? દક્ષિણ આફ્રિકામાં ત્રણ ભારતીઓ – એક હજામ, એક હાટડીવાળો અને એક કારકુન – ને અંગ્રેજી શીખવવાનું માથે લીધું, એ એમનું પહેલું જાહેર કામ કહેવાય – અને તે પણ બેરિસ્ટર નવરો તે પેલાઓને ઘેર જઈને શીખવે. તેઓ જ્યારે કલકત્તા કોંગ્રેસમાં ગયા ત્યારે તો દક્ષિણ આફ્રિકાના આગેવાન થઈ ચૂક્યા હતા, છતાં એમણે કોંગ્રેસ કચેરીમાં જઈને પૂછ્યું કે “મારે લાયક કંઈ કામ હોય તો આપો. નકલ કરવી, પત્ર લખવા, જે હશે તે કરવા હું તૈયાર છું.” આપણે કોઈ મહત્ત્વની ક્ષણની, મહત્ત્વના કાર્યની અને મહત્ત્વના માણસની રાહ જોઈને બેસી રહીએ છીએ, અને જીવન પૂરું થઈ જાય છે. ગાંધીજીએ જ્યારે જે કામ આવી પડ્યું ત્યારે તે ઉપાડી લીધું અને તેમાં પોતાનો સમગ્ર પ્રાણ રેડ્યો.

૭. માનવપ્રેમ એમના જીવનના પાયામાં હતો, ગાંધીજીની વિચારણામાં માનવ કેન્દ્રમાં હતો. સંતતિનિયમનનાં સાધનોનો એમનો વિરોધ ખૂબ જાણીતો છે. એ વિશે પુષ્કળ માથાઝીક કર્યા છતાં શ્રીમતી માર્ગરિટ સેંગર એમની સંમતિ મેળવી શક્યાં નહોતાં. તેમ છતાં ‘મહાદેવભાઈની ડાયરી’ ઉપરથી આપણે જાણીએ છીએ કે અમુક માણસની બાબતમાં એમણે વંધીકરણ, ગર્ભનિરોધનાં સાધનોનો ઉપયોગ પણ હિતકર માન્યો હતો. પોતે ચા-કોફી પીતા નહોતા, છતાં થાકેલા મહાદેવભાઈ માટે ચા કે માંદા રાઘવન માટે કોફી જાતે બનાવતા એમને આપણે જોઈએ છીએ. એટલું જ નહિ, પોતે માંસાહારના વિરોધી હતા, માણસ માટે એ આવશ્યક કે યોગ્ય નથી એમ માનતા હતા, છતાં અબ્દુલ ગફારખાનનાં બાળકો માટે આશ્રમમાં આમિશ વાનીઓ કરાવવા એ તૈયાર થયા હતા. સિદ્ધાંતજડતા એમનામાં નહોતી.

અહીં મને અમેરિકન પાદરી શ્રી મોટ સાથેની ગાંધીજીની વાતચીત યાદ આવે છે. એ પાદરીએ પૂછ્યું હતું કે “તમારી સેવા પાછળ કોઈ સિદ્ધાંત પ્રત્યેનો પ્રેમ હોય છે, કે માનવ પ્રત્યેનો પ્રેમ હોય છે ?” ત્યારે ગાંધીજીએ કહ્યું હતું : “મારી સેવા પાછળ માનવ પ્રત્યેનો પ્રેમ જ હોય છે. જો હું માનવીની સેવા ન કરી શકું, તો કેવળ સિદ્ધાંત પ્રત્યેનો પ્રેમ તો નિષ્પ્રાણ છે.”

નગીનદાસ પારેખ

મેક્સીકોના એક પ્રદેશમાં ઠંડા અને ગરમ પાણીના ઝરા પાસે પાસે આવેલા છે. ત્યાંથી સ્ત્રીઓ પોતાનાં કપડાં પહેલાં ઊકળતા પાણીના ઝરામાં બોળે છે અને પછી બાજુના ઠંડા પાણીમાં તારવીને નિચોવી નાખે છે. આવી સગવડ જોઈને ત્યાં ગયેલ એક પ્રવાસીએ કહ્યું : “આવી સરસ કુદરતી સગવડ મળવાથી અહીંના લોકો ઈશ્વરનો આભાર માનતા હશે !”

“આભાર ?” ત્યાંના રહેવાસીએ સામે પ્રશ્ન કર્યો, “અરે, અહીંના લોકો તો અફસોસ કરે છે કે ઝરામાં ગરમ પાણી તો છે પણ તે સાબુ કે સોડાવાળું નથી !”

કેટલાંક દુઃખો આપણે પોતે ઊભાં કરીએ છીએ, એમાંનું એક દુઃખ આપણા અસંતોષનું છે.

સામાન્ય રીતે, માણસ પોતાને જે મળવું જોઈએ તે મળ્યું નથી, પોતાને કેટલો અન્યાય થયો છે એનો જ વિચાર કરે છે. આવા વિચારને કારણે તેનામાં અસંતોષ જન્મે છે અને અસંતોષમાંથી દુઃખ જન્મે છે.

આવી રીતે વિચારનાર માણસને અન્યાય થયો હશે અને તેને કારણે તેને કેટલુંક ગુમાવવું પડ્યું હશે; પરંતુ તેને જે પ્રાપ્ત થયું છે તેમાં કેટલી બધી વ્યક્તિઓનો ફાળો છે, તેનો તેને વિચાર આવે છે બરો ? આપણા જીવનની રચના એટલી અટપટી છે કે આપણે ગમે તેટલા શક્તિશાળી હોઈએ તોપણ આપણી પાસેનું બધું માત્ર આપણી શક્તિઓને કારણે જ પ્રાપ્ત થઈ શકે નહિ. કેટલી બધી વસ્તુઓ આપણને આપણા પૂર્વજો તરફથી વારસામાં મળેલી હોય છે ? કેટલું બધું મિત્રોને કારણે પ્રાપ્ત થયું હોય છે ? કેટલું દેશને કારણે, સમાજને કારણે, જાણીતા અને અજાણ્યા લોકોને કારણે આપણને મળ્યું હોય છે ?

આપણે જે કંઈ હોઈએ, જ્યાં હોઈએ, ત્યાં પહોંચવામાં કેટલી બધી વ્યક્તિઓનો ફાળો છે તેનો જો આપણે વિચાર કરીએ, તો એમના તરફ આપણા મનમાં આભારની લાગણી ઉત્પન્ન થયા વિના રહે નહિ. જે માણસ બીજાના ઋણનો સ્વીકાર કરે છે, તે ઊંડા સુખ અને સંતોષની લાગણી અનુભવી શકે છે.

મોહમ્મદ માંકડ

બસ, એટલું જ

મહાજનો-પયગંબરો શું કરે છે ? જેઓ નિશ્ચેતન, જડ, સ્થગિત થઈ ગયા છે તેમને, ગળિયા બળદને પૂછવું આમળી બેઠી-ચાલતો કરે તેમ, પ્રવૃત્તિશીલ કરે છે – એમનામાં ચેતનાના તત્ત્વને સંચરતું કરી મૂકે છે. બસ, એટલું જ. વ્યક્તિમાં આટલું પરિવર્તન લાવી શકાય એટલે પછી બધાં વાનાં થઈ આવશે, એ વાતનો એમને યકીન છે.

ઉમાશંકર જોશી

બાપુ અહીં 1915માં આવ્યા. ત્યારથી આખર સુધી એમની નિરંતર કર્મધારા ચાલી. આખાયે રાષ્ટ્રીય જીવન ઉપર તેનો ઘેરો પ્રભાવ પડ્યો. એવું કોણ હતું હિંદુસ્તાનમાં જે તે વખતે ગાંધીજીની બહાર જીવી શક્યું ? એ વખતના તરંગમાં અમે સહુ ઊંચકાયા હતા. એ અમારી નહિ, યુગની ઊંચાઈ હતી.

એમનો જન્મ થયો, ત્યારે ભારત અને દુનિયા માટે દીવો પ્રગટ્યો. ભારતમાતાની કૂખ સબળી છે. રામમોહન રાયથી માંડીને અનેક મહાનુભાવ વ્યક્તિઓ અહીં પાકી. ભારત જ્યારે દબાયું હતું, એના ઉપર ભીંસ હતી, એના શીલની કસોટી હતી, ત્યારે કેવી કેવી વ્યક્તિઓ બહાર આવી છે ! જાણે એક નક્ષત્રમાળા પ્રગટી. એને માટે તો નવું આકાશ જોઈએ.

પણ એ બધામાં ગાંધીજી જુદા તરી આવે છે. એક એક ગુણ લઈ ગોતવા જઈએ, તો તમને એ ગુણ બીજાઓમાં વધારે ખીલેલા જોવા મળશે. વિદ્વત્તા, બુદ્ધિશક્તિ, મુત્સદ્દીગીરી, શબ્દશક્તિ – આ બધા જ ગુણો છૂટાછવાયા બીજા ઘણામાં વધુ માત્રામાં જોવા મળશે. પણ આ બધા જ ગુણો એકમાં ભેગા થઈ જે સકળ પુરુષ થાય છે, તે દુનિયામાં વારંવાર જોવા મળતો નથી.

જન્મ્યા ત્યારે તો બીજાં બધાં બાળકો જેવા જ સામાન્ય બાળક હતા. તેમાંથી આ વિભૂતિ થઈ કેવી રીતે ? એમણે પોતાની જાતને કેવી રીતે ઘડી ? આ ઘડતર દ્વારા બાપુએ મનુષ્યજાત આગળ જીવન જીવવાનું વ્યાકરણ રમતું મૂક્યું છે. તેમાં એકડો છે, સત્ય. પછી બીજું બધું તેમાં ઉમેરાય છે. પોતે ભૂલ કરતા, પણ તે સ્વીકારવાની શક્તિ એમની અજબ હતી. દેશભરમાં મોટું આંદોલન ચાલતું હોય, તેની વચ્ચેય હિમાલય જેવી ભૂલનો એકરાર કરી દેતાં તેઓ અચકાય નહિ. ગાંધી-ઇરવિન કરાર થયા. તેના અર્થઘટન અંગે કંઈક ભાંજગડ ઊભી થઈ. ત્યારે વાઈસરોયે કહ્યું કે ગાંધીને પૂછો. સામા માણસનેય કેટલી હૈયાધારણ હશે ! કેટલો વિશ્વાસ હશે કે આખા દેશનું સ્વરાજ્ય મળતું હોય, તોયે આ માણસ કદી ખોટું નહિ બોલે !

*

માનવજાતિને અનેક મહાન શિક્ષકો મળ્યા છે, અને મળશે પણ. ગાંધીજીની વિશેષતા હોય તો તે એ કે “હું મથામણ કરવાવાળો સામાન્ય જીવ છું” – એમ સ્ખલનશીલ સાધકની પેઠે એ માનવજાતિ આગળ રજૂ થાય છે, અને ધીમે ધીમે જીવનનાં અંતિમ મૂલ્યો સાથે સમરૂપ થવા કરતા દેખાય છે. એથી દરેક માણસને સાધનામાર્ગે ડગલું માંડવા પ્રેરણા મળે એવું છે.

ડૉ. હરિપ્રસાદ દેસાઈ એક વાત કહેતા. આફ્રિકાથી નવાનવા આવેલા અને અમદાવાદમાં આશ્રમ સ્થાપીને રહેતા ‘ગાંધીસાહેબ’ પાસે પોતે અવારનવાર જતા. એક વાર એમનાથી અહોભાવથી કહેવાઈ ગયું : આપના જેવા તો કેમ કરીને થવાય ?

તરત જ ગાંધીજીએ જવાબ આપ્યો : કેમ ન થવાય ? એક દિવસ હું તમારા જેવો જ હતો. તમારામાં ને મારામાં કશો ફેર ન મળે. પણ એક બાબતમાં ફેર હશે : મને જે દિવસથી સમજાયું કે આ રીતે વર્તવાનું છે તે દિવસથી – તે ઘડીથી હું એ રસ્તે ચાલવા માંડ્યો.

એ પોતે મોહનદાસમાંથી મહાત્મા બન્યા. સામાન્ય માણસ પણ કેટલો આગળ વધી શકે છે, તે પોતાના જીવન મારફત એ બતાવી ગયા છે. અને આમ કરીને એમણે મનુષ્યજાતિને હંમેશ માટે મુશ્કેલીમાં મૂકી દીધી છે ! તમારાં કોઈ બહાનાં, ગલ્લાંતલ્લાં ચાલવાનાં નથી. તમે ઉત્તમ ન થઈ શકો, તેવું એક પણ બહાનું ચાલવાનું નથી.

ગાંધીજી જીવનના કલાકાર હતા, જીવનના શિલ્પી હતા. માનવી પૂર્ણતા તરફ કઈ રીતે પ્રગતિ કરી શકે છે, તેનો ઉત્તમ નમૂનો એમના જીવનમાંથી સાંપડે છે.

*

ગાંધીજીની એક જગદ્ગુરુ તરીકેની દેણ હોય તો તે છે, એમણે જગત આગળ મૂકેલું જીવન જીવવા માટેનું વ્યાકરણ. માણસ સત્યને અનુસરતાં પોતાના જીવનમાં પ્રયોગો કરતો જાય, એ પ્રક્રિયામાં જ એને માનવબંધુઓની સેવા કરવાની તકો સાંપડે છે. પણ સૌ પ્રત્યે પ્રેમભાવથી, એટલે કે દરેકમાં રહેલા સત્ય પ્રત્યે પૂરા આદરભાવથી, એ વર્તતો હોય છે. એટલે માર્ગમાં, ખાસ કરીને એને પોતાને સહન કરવાનું ભલે આવે – સત્ય દુભાતું નથી, સર્વનું કલ્યાણ જ નીપજે છે.

આવી વ્યક્તિઓ જગદ્ગુરુપદને પામે છે, કેમ કે તેઓ પોતાની જાતને જીવનના છેલ્લા શ્વાસ સુધી કેળવતી હોય છે. એમનામાં જીવનભર કોઈ એક સ્થિતિ તેજરેખા દેખાતી હોય તો તે છે અવિચલ સત્યનિષ્ઠાની, અવિરત સત્યાચરણની.

*

ગાંધીજી આપણી વચ્ચે મનુષ્યદેહે ધર્મ વિચરતો હોય એ રીતે જીવન જીવી ગયા. અને તેમ છતાં ગાંધીજીએ ધર્મ વિશે કોઈ શાસ્ત્ર રચ્યું નથી. ગાંધીજીનો ધર્મવિચાર માત્ર શબ્દો દ્વારા પમાય એમ નથી. ધર્મનો શબ્દો દ્વારા પ્રચાર થઈ શકે, એ એમનાથી મનાતું નથી. ધર્મશ્રદ્ધા તો જીવનમાંથી મઘમઘવી જોઈએ, એ તો આપોઆપ જાતપ્રચાર કરતી હોય. હિંદુધર્મનું તાત્પર્યદર્શન મારા આચરણ સિવાય બીજા કશા મારફત હું કરાવી ન શકું, એમ એ કહે છે. કોઈ શાસ્ત્રવચનના ચોકઠામાં ધર્મતત્ત્વને પુરાયેલું જોવાની ગાંધીજી ના પાડે છે, અને પોતાને સનાતની હિંદુ કહે છે તે પણ – અસ્પૃશ્યતા જેવા હિંદુધર્મ પરના મહાન ડાઘને ધોવામાં જિંદગી ખરચતા રહીને જ. તેઓ હિંદુધર્મને કોઈ સાંકડા સંપ્રદાયરૂપે જોતા નથી, પણ “એના ઉદરમાં સંસારની સર્વ વિભૂતિઓની પૂજાને સ્થાન છે,” એમ કહે છે. સાચા હિંદુ તો જ બની શકાય જો સર્વધર્મસમભાવ, બલકે સર્વધર્મમમભાવ, કેળવી શકાય.

“જે ધર્મને વ્યવહારમાં ન લાવી શકાય, તે ધર્મ નથી” –એમ કહી તેઓ નીતિ પર ભાર મૂકે છે : “ધર્મ એટલે નીતિ, આત્માની દૃષ્ટિએ પાળેલી નીતિ તે ધર્મ.” છેલ્લું વાક્ય અત્યંત અગત્યનું છે. સત્ય માટેની ઝીણી કાળજી ન હોય, હૃદય

અપાર ક્રુણાથી ભીંજાયેલું ન હોય, ને નીતિ ઉપર ભાર મૂકવામાં આવે છે ત્યારે – તેમાંથી ક્યારેક આસુરી કૂરતા પ્રગટવાનો સંભવ રહે છે.

*

એમ કહેવાય છે કે મુત્સદ્દી, બહારવટિયા અને સંતો સૌરાષ્ટ્રમાં વિશેષ પાકે છે. ગાંધીજીમાં આ ત્રણેય શક્તિ પૂર્ણ કળાએ ખીલેલી છે. એમની હૃદયની શક્તિ અપાર હતી, ધર્મની શક્તિ અપાર હતી, પણ એમનામાં બુદ્ધિશક્તિયે અત્યંત એકાગ્ર ને તીવ્ર હતી. ગાંધીજીમાં શ્રદ્ધા તો હતી જ. પણ સાથે સાથે બુદ્ધિથી પવિત્ર થયું છે એવું આચરણ પણ હતું. દરેક વસ્તુને બુદ્ધિગમ્ય બનાવવી, વ્યવસ્થિત કરવી, એવું એમનું કાયમ વલણ રહ્યું છે.

અંગ્રેજ મોટામાં મોટો મુત્સદ્દી, પણ એય જેની સામે હાંફી જાય એવો મુત્સદ્દી ગાંધી નીકળ્યો. એવી મુત્સદ્દીગીરી કરે કે કશું છુપાવે નહિ, બધી બાજી ઉઘાડી. સામા ભલભલા મુત્સદ્દીઓના હાથ હેઠા પડે.

આ પહેલું શોધી કાઢ્યું જનરલ સ્મટરો. એણે કહ્યું : ગાંધી, તમારી સામે તો કઈ રીતે કામ લેવું ? તમે તો જાતે સહન કરીને લડો છો. અમારું કશું બગાડતા નથી. મનમાં પણ અમારું બૂરું ઇચ્છતા નથી. અમે આફતમાં હોઈએ, ત્યારે ઊલટાના તમારી લડત સંકેલી લો છો. જે શિસ્ત તમારા માટે તમે પોતે નક્કી કરી હોય, તે બરાબર પાળો છો. તમને તે શું કરવું ?

*

ગાંધીજીની પૂર્વે આ દેશમાં રૈંટિયા કાંઈ નહોતા ચાલતા ? પણ ગાંધીજીએ આખી એક નવીન જીવનરીતિના વિધાયક તરીકે રૈંટિયાને આગળ ધર્ધો છે તે, એમાં ભાવનાનો પ્રાણ ફૂંકીને. રૈંટિયો એ ગાંધીજીનું મહાકાવ્ય છે. જીવનને યજ્ઞમાં ફેરવી નાખવું, એ એનો મર્મ છે.

રૈંટિયો એ વસ્ત્ર જેવી એક પ્રાથમિક જરૂરિયાત પૂરી પાડે છે, સહેલાઈથી સૌ કોઈ ખેડી શકે એવો ઉદ્યોગ છે. બહુજનસમાજ શરીરશ્રમથી જ જીવે છે. બાકીના ભદ્ર વર્ગે પણ જીવવા માટેના શરીરશ્રમની જવાબદારી ઉઠાવવી જોઈએ. એવા શરીરશ્રમના પ્રતીકરૂપે રૈંટિયાનો ઉપયોગ સરળતાથી થઈ શકે. જેટલો સમય તમે કાંતો તેટલો સમય, જીવવા માટેના જે શરીરશ્રમની જવાબદારી બીજાઓ ઉપર તમે નાખી છે તેની તમારી જાતને યાદ આપી શકો.

ગાંધીજી કાર્યના માણસ હતા, શબ્દના નહીં. એક પલ્લામાં મણ પ્રવચન હોય અને બીજામાં અધોળ આચરણ, તો આચરણનું પલ્લું નમે, એ એમની શ્રદ્ધા. પણ એમણે જોયું કે શબ્દ પણ મોટી શક્તિ છે, કર્મને પ્રેરનારી શક્તિ છે. ક્યારેક શબ્દ કર્મ સમોવડો પણ નીવડે છે. એટલે એમણે શબ્દની શક્તિને પણ યોજી, ભરપૂર યોજી, સબળપણે, સફળપણે યોજી.

ગાંધીજીનું જીવન એટલે કાર્યનો ઝંઝાવાત, હજારો-લાખો-કરોડોને ઢંઢોળી જાગત કરી પરદેશી શાસન સામે ખડા કરવાનો ઉપક્રમ, હિંદની સાવ નંખાઈ ગયેલી પ્રજાને પગભર કરી દુનિયાના મહાનમાં મહાન સામ્રાજ્ય સામે ભિડાવવાનો ભગીરથ પુરુષાર્થ. એના ભાગરૂપે આગેવાનો સાથેની વાતચીતો, ચર્ચાઓ, સભાઓમાં અપાતાં ભાષણો – એ રીતે બોલાતો શબ્દ સેવા આપી રહ્યો હોય. તો સાથે સાથે નિવેદનો, અરજીઓ, છાપાંના લેખો, પત્રો, મુલાકાતોના અહેવાલો – આ બધું લેખિતરૂપે ચાલતું હોય.

એમનાં ભાષણો-લખાણો મુખ્યત્વે ગુજરાતીમાં અને અંગ્રેજીમાં છે. છ દસકા જેટલા સમયમાં થયેલાં એ તમામ લખાણો મોટા દળદાર 100 જેટલા ગ્રંથોમાં પ્રગટ થયાં છે. ચાલુ પ્રવાસો અને રાત-દહાડો એક કરતી પ્રવૃત્તિમાં ગાળનાર ભાગ્યે જ કોઈ લોકનેતા હશે, જેણે આટલો ગંજાવર શબ્દસમૂહ કામમાં લીધો હશે.

આ વિપુલ શબ્દપુંજમાં એક એક શબ્દ ભરીબંદૂક છે. તે તે ક્ષણે તાકેલું નિશાન સર કરવાની પૂરી ગુંજાશ એ ધરાવે છે. ગાંધીજીની ભાષા સરળ પણ સબળ, સૌંસરી, સચોટ, દિલ જીતી લે એવી છે.

ટૂંકાં ટૂંકાં વાક્યો એ એમની ખાસિયત છે. ક્રિયાપદની પસંદગી ઉત્કૃષ્ટ હોય છે. વિશેષણને તો એ દૂર રાખે. કહે પણ છે, “ખરું જોતાં સત્યને વિશેષણના શણગારની જરૂર નથી. શુદ્ધ હકીકતમાં જે કળા છે, તે નકામાં વિશેષણોથી ખરડાયેલી હકીકતમાં નથી જ હોતી.”

ગાંધીજીની શબ્દશક્તિ પ્રકાશ પાથરનારી છે. માનવજાતનો મહામૂલો એ વારસો છે.

*

શસ્ત્ર દેહને છેદી શકે છે, આત્માને નહિ, આત્મા તો અમર છે – એ સૂત્ર આ દેશમાં હજારો વરસોથી ઘૂંટાતું આવ્યું છે. પણ છેલ્લા કેટલાક સૈકાઓમાં આ સૂત્ર ઉચ્ચારનારાઓના જેવી દેહરખી પ્રજા ભાગ્યે જ ક્યાંય જોવા મળતી. આપણા યુગના સદ્ભાગ્યે એક પુરુષ એવો પાક્યો, જેણે પોતાનાં મૂઠી હાડકાંમાં આત્માની અમરતાને પ્રતિષ્ઠિત કરી, અને દેહને આંચ આવશે એ ડરે આત્માની કોઈ વસ્તુને કદી તલભાર પણ જતી કરી નહિ. આત્માની વસ્તુઓની સિદ્ધિ માટે દેહને એક અમોઘ સાધન તરીકે હંમેશાં સ્વસ્થ રાખ્યો; પણ આત્માની વાત સાધવા માટે, જરૂર પડે ત્યારે, એ દેહને ફેંકી દેવાને ક્ષણનો પણ વિલંબ કદી અનુભવ્યો નહિ. આવા જીવનને અનુરૂપ એનો અંત આવ્યો. મહાત્માજીને લગતી ઘણી વસ્તુઓ મહાન છે, પણ એમનું મૃત્યુ કદાચ સૌથી મહાન ઘટના છે.

ઉમાશંકર જોશી

[‘જીવનનો કલાધર’ પુસ્તક]

❀

બાણપથારી

ન રે તારે પંડે, જગત ! વિશ દેવા જવું પડે, યથા ગ્રીસે પૂર્વે સુકૃત-કર પ્યાલી વિશ તણી, દીધી ને વેલુડી પ્રભુપ્રણયમાં પ્રાણ ધરતી સુકંઠી મીરાંને દીધ વિષકટોરી નૃપતિએ;

ન એવું ગાંધીને, નિજ નજર તીણી ચલવીને લિયે ગોતી એ તો વિષહૃદય પ્યાલા, વિષ ચૂસી ભરી દે પાછા એ ઉરઅમૃત પૂરી નિજ તણાં. ન એ થાકે જોઈ અનવરત આ પાપરમણા, ડગો માંડે ઘેર્યે અડગ, અભયે, ફૂંણપભર્યા કરે સદવૃત્તિને મૃદુલ પસવારે;૦૦૦

ઘવાયું જ્યાં કિંચિત સત્, જખમ ગાંધી-ઉર થયો; નિયોવાયું હૈયું, કહીં જરીય જો પ્રેમ દૂભવ્યો ગરીબીથી ભીંજી નિજ જીવન નિષ્કિંચન કર્યું; ઊંચાનીચા ભેદે કમકમી લીધું દીન-પડખું.

શકે કો એકાકીહૃદય, સહું એથી કંઈગણું. પથારી જે ભીંખે સમર બીચ પૂર્વે રચી હતી સદા ગાંધીને તે મરણ-શરશ્યા પર સૂવું ! અહો, મૃત્યુ એ તે ! જીવનભર એ શે જીવવું ?!

❀

યુગે તારેયે જો જગત-ઉર-લાવા સળગતા ઉરે પોતા કેરે હસી ઠલવતા સંતજન હો, કવિ ! તો રેડીને જીવન નિજ ગાજે : “જગજનો ! રિભાવી સંતોનાં હૃદય, કુરબાનીની પછીથી તમે ગાશો ગાથા : રમત કૂર એવી શીદ રમો ? ન કાં પ્હેલેથી તો હૃદય પરખો સંતજનનાં ?

ઉમાશંકર જોશી

[‘જીવનનો કલાધર’ પુસ્તક]

❀

દરેક વડીલને શિક્ષણ આપવા માટે જરૂર હોય છે એક બાળકની; મોટેરાંઓ એ રીતે જ શીખે છે.

❀

ફૂટ્યા કરે છે

બધી હોડીઓ રોજ પૂછ્યા કરે છે
કિનારા હવે કેમ ડૂબ્યા કરે છે ?...
મોજું તો સહેજે ન તૂટે પરંતુ,
ખડકની આ છાતી કાં તૂટ્યા કરે છે ?
તપાસો મને કેં થયું તો નથી ને ?
ગઝલ પર ગઝલ આજ ફૂટ્યા કરે છે !

યોગેશ જોશી

[‘કવિલોક’ બે-માસિક : 1978]

પોતાની જ મૃત્યુનોંધ

રોજ ઊઠીને છાપાંમાં કોઈની ને કોઈની મૃત્યુનોંધ લખવાની આવે. વરસોની એવી કામગીરીથી કંટાળેલા પત્રકારે એક દિવસ કોરો કાગળ લઈને તેને મથાળે સહેજે પોતાનું નામ લખ્યું. પછી એને થયું. લાવને, મારી પોતાની જ મૃત્યુનોંધ આજ તો લખી જોઉં ! પોતાને વિશેનો અંતિમ લેખ લખવાનો પ્રસંગ જો આવે, તો માણસને તેમાં કઈ કઈ બાબતો રજૂ થયેલી જોવી ગમે ?...

અને લખતાં લખતાં તો ત્રણ પાનાં ભરાઈ ગયાં ! જે જે વસ્તુઓ કરવાની ઝંખના એના દિલમાં હંમેશાં રહ્યા કરેલી, તે બધી જાણે કે સિદ્ધ થઈ ચૂકી હોય તે રીતે એણે પોતાને વિશે નોંધ લખી. તેમાં કેટલીક તેની અંગત બાબતો હતી, તો કેટલીક તેની આસપાસના સમાજને લગતી પણ હતી. “મરહૂમે,” એણે લખ્યું : “32 વરસની ઉંમરે અરબી ભાષા શીખવા માંડેલી, અને બે વરસમાં તો એનો આસાનીથી ઉપયોગ કરતા એ થઈ ગયેલા. સ્કાઉટની એક ટુકડી ઊભી કરવામાં તેમણે સહાય કરેલી અને નગરના જાહેર જીવનમાં પણ ભાગ લીધેલો...”

એ રીતે, પોતાના અંતરમાં સૂતેલી પડેલી આકાંક્ષાઓને તે પત્રકાર કાગળ પર આકાર આપતો ગયો.

અને બીજે જ દિવસે જઈને એણે અરબી ભાષાના એક વર્ગમાં નામ નોંધાવ્યું. સ્કાઉટ પ્રવૃત્તિના મથકની મુલાકાત પણ તેણે લીધી... એમ એક પછી એક કદમ એ માંડતો ગયો. એ મૃત્યુનોંધ એની નજર સમક્ષ હવે એક મંઝિલ બની ગઈ – અને તેને સાચી પાડવા એ કામે લાગી ગયો.

આ વિચાર આપણે સૌએ અમલમાં મૂકવા જેવો છે – ક્યારેક એકાદ પાનું લખી તો જોજો !

“ક્યા આપકા હાજિજા દુરુસ્ત હૈ ?”

મારા પાડોશીઓની મારા પર એવી કૃપા છે કે મોડી રાતે સૂતાં સુધી અને સવારે ઊઠતાંવેત ગીત-ભજનોથી માંડીને ગઝલો સુધીના સંગીત-પ્રકારો તથા સાથે સાથે ચા, તેલ અને માથાના દુઃખાવાની ટીકડીઓની જાહેરાતો મને સાંભળવા મળે છે. હવે તો આ જાહેરાતોનું મને એવું વ્યસન થઈ ગયું છે કે બીજે ક્યાંય પણ ગાલિબની ગઝલ, સૂરદાસનું ભજન કે એવું કોઈ મધુર ગીત સાંભળું છું કે તરત જ એની મેળે મારા મસ્તકમાં શબ્દો ગૂંજવા માંડે છે : “ક્યા આપકે સિરમેં દર્દ રહેતા હૈ ? સિરદર્દસે છુટકારા પાઈયે ! એક ગોલી લીજિયે – સિરદર્દ ગાયબ !”

પરિણામ એ આવ્યું છે કે હવે મારે માટે એકેય ગઝલ, ગઝલ નથી રહી; કોઈ ગીત, ગીત નથી રહ્યું; ગીત, ગઝલ કે ભજન એ કોઈ ને કોઈ ચીજની જાહેરાતના રૂપમાં જ રહી ગયાં છે. પહેલાં બહુ જ મીઠી હલકમાં ‘રહના નહીં દેશ બિરાના હૈ’ની મધુર લય આવે, અને પછી તરત જ – “ક્યા આપકે શરીરમેં ખુજલી હોતી હૈ ? ખુજલીકા નાશ કરને કે લિએ એક હી રામબાણ ઓષધિ હૈ...!”નો અવાજ ન સંભળાય તો કબીરના એ ભજનમાં મને કાંઈક ખૂટતું લાગે છે.

અને ગીતો કે ગઝલોથી જ વાત અટકતી નથી. મને લાગે છે કે મારી ચારે બાજુ દરેક ચીજનું એક નવું જ મૂલ્ય હવે અંકાવા માંડ્યું છે, જે એના આજ સુધીના મૂલ્યથી સાવ જુદું છે. આથી તમામ ચીજોનું સ્વરૂપ જ મારે મન તો બદલાવા લાગ્યું છે. એવી એકેય ચીજ આજે મળવી મુશ્કેલ છે, જે એક નહીં તો બીજી રીતે પણ, બીજી એકાદ ચીજની જાહેરાત ન હોય ! અજંતાનાં ચિત્રો અને ઇલોરાની મૂર્તિઓ પહેલાંના જમાનામાં કદાચ અનુપમ કલાનાં ઉદાહરણો ગણાતાં હશે, પણ આજે તો એ કલાને એક નવી સાર્થકતા મળી છે. ત્યાંની મૂર્તિઓનું કેશસૌંદર્ય આજે મને અચૂકપણે એક મશહૂર બનાવટના તેલની શીશીનું સ્મરણ કરાવે છે, એમની આંખો મને એક નામચીન ફાર્મસીની જાહેરાત સમી જ ભાસે છે, અને એની આખી દેહછટા તો મને એક તાલેવાન પેટ્રોલ-કંપનીની કલાભિરુચિની સાબિતી આપતી લાગે છે.

દેશને ખૂણેખાંચરે જેટલાં મંદિરો આવેલાં છે, જેટલાં જૂનાં કિલ્લા-ખંડોરો ને સ્તંભ-સ્મારકો ઊભેલાં છે, એ બધાં છે એટલા માટે જ કે એથી લોકોની મુસાફરી કરવાની રુચિ જાગ્રત થાય, ‘ટુરિસ્ટ ટ્રેડ’ને પ્રોત્સાહન મળે, અને વિદેશોથી આવી આવીને પ્રવાસી લોકો એમની તસવીરો ખેંચે ને પોતપોતાની પ્રિયતમાઓને મોકલતા રહે ! મીનાક્ષી કે રામેશ્વરમૂનાં મંદિર-શિખરો અને ખજુરાહોના કલા-ખંડો એક ખાસ જાતની સિમેંટની મજબૂતીને વ્યક્ત કરવાનાં પ્રતીક તરીકે ઉપયોગી નથી તો શેને માટે છે ? કાશ્મીરની મનોહર પર્વતીય શોભા, ત્યાંની નવયુવતીઓનું ભાવસૌંદર્ય અને ત્યાંના કારીગરોની રાતદિવસની મહેનત – એ બધાં એ વાતની જાહેરાત કરવાનાં જ સાધન છે કે સીલબંધ ડબાઓમાં મળે છે તે સફેદ રંગનું ચોક્કસ મધ જ બધી

જાતનાં મધોમાં ઉત્તમ છે ! તો પ્રશાંત સાગરમાં ફેંકાનારા અણુ-બૉબ આપણને એ વાતની ચેતવણી આપે છે કે જ્યાં સુધી આપણે અમુક વીમા કંપનીની પોલિસી નહીં લઈ લઈએ ત્યાં સુધી આપણું ભવિષ્ય સુરક્ષિત નથી. અને ભારત તથા પાકિસ્તાન વચ્ચે કશ્મીર માટેનો ઝઘડો તો ખસૂસ એટલા માટે થઈ રહ્યો છે કે કાશ્મીરી સફરજનોનો મુરબ્બો બહુ સારો થાય છે – જે ફક્ત એક જ વિખ્યાત કંપની તૈયાર કરે છે...!

વિધાતાએ આટલી ઝીણવટથી આ દુનિયા બનાવી છે અને મનુષ્યે વિજ્ઞાનની મદદથી જે ઉપગ્રહો ઉડાડ્યા છે, તે ફક્ત એટલા ખાતર જ કે જાહેરાત માટે યોગ્ય ભૂમિ તૈયાર થઈ શકે. ઉત્તરથી દક્ષિણ ધ્રુવ સુધી કોઈ ખૂણો એવો નહીં બચ્યો હોય કે જેનો કોઈ ને કોઈ ચીજની જાહેરાત માટે ઉપયોગ ન કરવામાં આવ્યો હોય. દરેક વસ્તુ, દરેક જગ્યા પોતાના સિવાયની હરકોઈ બીજી ચીજ કે જગ્યા માટે જાહેરાતનું સાધન બની શકે તેમ છે. એક કાપડની મિલની જાહેરાતમાં ઘઉંનાં ડૂંડાં આવે છે, જેથી એમ સમજવાનું છે કે નવા પાકના મળેલ પૈસાનો એક માત્ર ઉપયોગ છે – આ મિલનું કાપડ ખરીદવું તે. તો વળી ખુદ કાપડની મિલનો ઉપયોગ ડબલરોટીની બેકરીની જાહેરાત કરવામાં થાય છે, જેનો અર્થ એ કરવાનો કે મિલમાં કામ કરનારા એ ડબલરોટી ખાય પછી જ કામ પર જઈ શકે છે. અને આ બેકરીનો ઉપયોગ પાછો વોટરપૂફ જોડાની જાહેરાતમાં થાય છે, કારણ કે જ્યાં સુધી વોટરપૂફ જોડા નથી હોતા ત્યાં સુધી વરસતા વરસાદમાં માણસ ડબલરોટી જેવી મામૂલી ચીજ પણ નથી મેળવી શકતો. આમ કેટલીયે ચીજો એકબીજાની જાહેરાતના ખપમાં આવે તેમ છે. અત્તરની શીશીની જાહેરાતમાં ફૂલ ખપમાં આવે, તો ફૂલોની જાહેરખબર કરવામાં ખુશબોદાર સેન્ટની શીશી કામ લાગે. છાપું લેખકની જાહેરાત કરે, અને લેખક છાપાની જાહેરાત કરે.

ટૂંકમાં, વાત આટલી જ છે કે ગમે ત્યાં જઈએ, ગમે ત્યાં રહીએ, પણ આ જાહેરાતોની પકડમાંથી બચી શકાવાનું નથી. ઘર બંધ કરીને બેસી જઈએ તો જાળિયામાંથી આ જાહેરાતો તરતી તરતી આવે છે : “ક્યા આજ આપને દાંત સાફ કિયે હૈં ? સબેરે ઊઠતે હી સબસે પહલે ‘કલોરોફ્લિલ’ વાલે ટુથપેસ્ટસે દાંત સાફ કીજિયે. યાદ રખિયે, અપને દાંતોંકો રોગોંસે બચાને કે લિએ યહી એક સાધન હૈ !” ઘેરથી બહાર નીકળીએ તો દરેક ચોરેચોટે, સડકને થાંભલે થાંભલે જાહેરાતો – ‘ખતરેસે સાવધાન... ધોખેસે ભચિયે...ઈસકે પઢનેસે બહુતોંકા ભલા હોગા’ વગેરે જોવા મળશે. છાપું હાથમાં લ્યો કે જાહેરાત જ પહેલાં વાંચવા મળે છે ! બસમાં બેસો ત્યાં પણ સામે જાહેરાતનાં પાટિયાં ! – ‘ક્યા આપકા દિલ કમજોર હૈ ? ક્યા આપકા જિસ્મ ટૂટતા રહતા હૈ ? ક્યા આપકે સિરકે બાલ ઝડતે રહતે હૈં ? ક્યા આપકે ઘરમેં ઝઘડા રહતા હૈ ?’ – જાણે આપણી વ્યક્તિગત જિંદગી યે આપણી પોતાની ન હોય, જીવન જીવવામાં યે જાણે આપણે આ જાહેરાત-દાતાઓની

શિખામણ મુજબ ચાલવાનું હોય !

જાહેરખબરની કળા જે ઝડપથી ઉન્નતિ કરી રહી છે તે જોતાં મને ભવિષ્ય માટે ભારે ચિંતા થાય છે. મને લાગે છે કે હવે એવો જમાનો આવશે જ્યારે કેળવણી, વિજ્ઞાન, સંસ્કૃતિ અને સાહિત્ય વગેરેનો માત્ર જાહેરાત માટે જ ઉપયોગ રહેશે. એમ તો જોકે આજે પણ એમનો મોટા ભાગનો ઉપયોગ એ અર્થે જ થાય છે. ઘણીખરી કેળવણી-સંસ્થાઓ અમુક સાંપ્રદાયિક સંસ્થાઓની જાહેરાત માટે જ નથી શું ? કેટલાંયે કલાકેન્દ્રો અમુક સ્વનામધન્ય લોકોની દાનવીરતાની જાહેરાત જ નથી શું ? આપણી પેઢીના કેટલાયે લેખકોની રચનાઓ કોઈ શેઠિયાના સ્મારક-નિધિમાંથી પ્રકાશિત થઈને એ લાલાજી કે શેઠિયાના સ્વર્ગવાસી આત્માના સ્મારક તરીકેની પોતાની ફરજ અદા કરી રહી નથી ? પણ આવનારા યુગમાં તો આ કળા આથી પણ બે ડગલાં વધુ આગળ જશે એમ લાગે છે. દરેક નવી શોધ કરનાર વૈજ્ઞાનિકનો હસતો ચહેરો ટેલિવિઝન-સેટ પર આવીને કંઈક આ મતલબનું નિવેદન કરશે : “મુઝે યહ કહતે હુએ હાર્દિક પ્રસન્નતા હૈ કિ મેરે પ્રયત્નકી સફલતાકા સારા શ્રેય રબડકે ટાયર બનાવેવાલી. ઇસ કંપનીકો હૈ. ક્યોં કિ ઉન્હોં કે પ્રોત્સાહન ઔર પ્રેરણાસે મૈને ઇસ દિશામેં કદમ બઢાયા થા.” વિષ્ણુના મંદિરમાં સંગેમરમરની સુંદર પ્રતિમા નીચે પટ્ટી ચોડી હશે : ‘યાદ રખિયે. ઇસ મૂર્તિ ઔર ઇસ ભવનકે નિર્માણકા શ્રેય લાલ હાથી કે નિશાનવાલે નિર્માતાઓંકો હૈ. વાસ્તુકલા સંબંધી અપની સભી આવશ્યકતાઓંકે લિએ લાલ હાથીકા નિશાન કભી મત ભૂલિયે.’ અને એવી એવી નવલકથાઓ હાથમાં આવ્યા કરશે કે જેના ચામડાના સુંદર પૂંઠાં પર એક બાજુ ઝીણા અક્ષરોમાં છાપ્યું હશે : ‘સાહિત્યમેં અભિરુચિ રખનેવાલોંકો ઇક્કા માર્કાસાબુન બનાવેવાલોંકો એક ઔર તુચ્છ ભેંટ.’

અને વાત વધતાં વધતાં ત્યાં સુધી વધી જશે કે જ્યારે કોઈ નવજુવાન વરરાજા ભારે હરખભેર પરણીને વહુલાડીને ઘેર લાવશે, અને મિલનની પ્રથમ રાત્રીએ પ્રિયતમાનો ઘૂંઘટ હળવેકથી દૂર કરીને એના રૂપની પ્રશંસામાં બે શબ્દ કહેવા જશે... ત્યાં તો દુલ્હન મધુર ભાવથી નજર ઊંચી કરીને હૃદયના લાડ-પ્યારના સઘળા ભાવ શબ્દોમાં પરોવીને કહેશે : “બતાઉ મૈં ઈતની સુંદર ક્યોં દિખાઈ દેતી હું ? યહ ઇસ લિએ કિ મૈં પ્રતિ પ્રાતઃ ઉઠકર નૌસો ઇકાનવે નંબર કે સાબુનસે નહાતી હૂં. કલસે આપ ભી ઘરમેં નૌસો ઇકાનવે નંબરકા સાબુન રખિએ. ઇસકી સુમધુર ગંધ સારા દિન દિમાગકો તાજા રખતી હૈ, ઔર ઇસકે મુલાયમ ઝગસે ત્વચા બહુત કોમલ રહતી હૈ. ઔર ઇસકી બડી ટિકિયા ખરીદનેસે પૈસેકી ભી કિફાયત હોતી હૈ.”

જાહેરાતના પ્રદર્શન માટેની જગ્યાઓ વિશે વિચાર કરતાં એમ લાગે છે કે હજુ તો અનેક જગ્યા ઉપર એના નિષ્ણાતોની નજર નથી ગઈ. આપણે આગળ જોઈ ગયા તેમ જાહેરાતકળાની દૃષ્ટિએ બધી ચીજવસ્તુઓનો અંદરોઅંદર

અન્યોન્યાશ્રયી સંબંધ છે, એટલે કામગાઓ અને શાલો વણતી વખતે જ તેમાં ચા અને કોકોની જાહેરાતો ગૂંથાઈ જવી જોઈએ. અને શેત્રંજી-ગાલીયાઓ તો રબરનાં સોલવાળાં બૂટ-ચંપલો માટે જાહેરાતનાં આદર્શ સાધનો થઈ પડે એમ છે. બૈંકોની દીવાલો પર લોટરી અને 'રેસ'ની જાહેરાતો ચોંટાડી શકાય, અને રેસકોર્સના મેદાન પર બચત-યોજનાની જાહેરાતો રાખી શકાય તેમ છે. રેલવે અને એરોપ્લેનની ટિકિટો પર વીમા કંપનીની જાહેરાત છાપી શકાય.

આ તો આવતી કાલની વાત થઈ. પણ મને તો આજે પણ દરેક જગ્યાએ જાહેરાત ને જાહેરાત જ દેખાય છે – સાચોસાચ ત્યાં જાહેરાત હોય કે ન હોય, આ કમબખત દિમાગને આદત જ એવી પડી ગઈ છે કે દરેક ચહેરા, અવાજ કે નામનો સંબંધ કોઈ ને કોઈ જાહેરાત સાથે એ તરત જોડી દે છે. સવારના પહોરમાં ઊઠીને હું સામેની હોટલના છોકરાને ચા લાવવાનો ઓર્ડર આપું છું તો ચાનું નામ લેતાં જ, જેનો ચહેરો રોજ છાપામાં જોઉં છું એ નીલગિરિની પેલી સુંદરી મને યાદ આવે છે, અને નીલગિરિ નામની સાથે તરત જ ત્યાંની ટેકરીઓ પરનાં કોફીનાં ઢળતાં ખેતરો યાદ આવી જાય છે. તરત જ એક બુદ્ધિ રાજપૂતનો ચહેરો મારી આંખો આગળ તરવરે છે અને અચાનક હું બબડી ઊઠું છું : “યહ અચ્છી કાફી ઔર યહ અચ્છા ચહેરા, દોનો ભારતીય હૈં !”

ખેર, છોકરો બીજી જ મિનિટે હસતો હસતો આવીને મારા હાથમાં ચાનો પ્યાલો પકડાવી દે છે. એના અધઊઘડ્યા હોઠ વચ્ચેથી દેખાતી સફેદ દંતાવલીને જોઈને મને એમ લાગે છે કે જાણે વિશુદ્ધ ‘કલોરોફિલ’ પોતે હસી રહ્યું છે. અમેરિકન ઢબે કહીએ તો એને ‘મિલિયન ડોલર સ્માઇલ’ કહી શકાય અને આ હોટલ-બોય રોજ આમ છ પૈસાની ચાની પ્યાલીમાં મને દસ લાખ ડોલરનું સ્મિત દઈ જાય છે. મારી તો ઘણી વાર ઈચ્છા થઈ જાય છે કે એ છોકરાને કોઈ ‘કલોરોફિલ’ કંપનીને હવાલે જ કરી દઉં, જેથી એના દાંતનું ખરું મૂલ્ય દુનિયા સમક્ષ રજૂ થઈ શકે. અને આમ મારી વિચારમાળા ચાલતી હોય ત્યાં ‘ઇથર’માં તરતો તરતો કોઈ કોકિલકંકીનો સ્વર મને સંભળાવા માંડે છે : “ક્યા આપકા હાફિજા દુરુસ્ત નહીં હૈ ? અપના હાફિજા દુરુસ્ત કરનેકી ઔર આજ હી ધ્યાન દીજિયે...” મને બરાબર ખબર નથી કે મારી પાચનશક્તિ દુરુસ્ત છે કે નહીં.

હું કોઈ બાળકને અટ્ટહાસ્ય કરતું જોઉં છું તો મને ‘બેબી મિલ્ક’વાળો લાલ ડબો યાદ આવી જાય છે. કોઈ સુંદર દશ્ય જોઉં છું તો ઓગણત્રીસ રૂપિયાવાળો પેલો કેમેરા મારી આંખ આગળ તરવરવા લાગે છે. લગ્નમંડપ પાસે ઊભો હોઉં છું ત્યારે મને નેશનલ સેર્વિંગ્સ સર્ટિફિકેટનું સ્મરણ આપોઆપ જ થાય છે. પડખેની શેરીના લાલા ચૌધરી જ્યારે જ્યારે મને મળવા આવે છે ત્યારે ત્યારે વિટામિન બી કોમ્પ્લેક્સની જાહેરાત જ જાણે સ્વદેહે સામે ચાલી આવતી હોય એમ લાગે છે. ઓફિસની નવી ટાઇપિસ્ટ મિસ રોઝનું આખું વ્યક્તિત્વ જ મને સ્કારલેટ રંગની

પેલી લિપસ્ટિકની જાહેરાત જેવું લાગે છે. અને સાચું કહું તો, હાલત એટલે સુધી પહોંચી ગઈ છે કે હું પોતે જ્યારે અરીસા સામે ઊભો રહું છું ત્યારે મને લાગે છે કે જાણે ‘લીવર સોલ્ટ’ની જાહેરખબર વાંચી રહ્યો છું !

મોહન રાકેશ (અનુ. જયેન્દ્ર ત્રિવેદી)

ટાઇપરાઇટરને સંભારજો !

કોઈ ટાઇપરાઇટર બરાબર ચાલતું હોય, પણ ફક્ત એક જ અક્ષરની કળ તેમાં બગડી ગયેલી હોય, તો તેની પર ટાઇપ કરેલું લખાણ કેવું લાગે તેનો એક નમૂનો અંગ્રેજી જાણતા વાચકો માટે નીચે આપેલો છે :

My typ*writ*r works quit* w*ll *xc*pt for on* k*y. Som*tim*s it s**ms to m* that our group is lik* my typ*writ*r; not all th* k*ys working prop*rly. You may say, “W*ll, I am only on* p*rson. It won’t mak* much diff*r*nc*.” But you s**, for the group to b* *ff*ctiv*, it n**ds th* activ* participation of *v*ry p*rson.

So the n*xt tim* you think that your *ffort is not n**d*d, r*m*mb*r my typ*writ*r and say to yours*lf : “I am a k*y p*rson and n**d*d v*ry much !”

સમાજ પણ આ ટાઇપરાઇટર જેવો છે. માણસ વિચાર કરે કે, હું એક જ આમ કરીશ કે તેમ નહીં કરું તો કશો ફેર પડી જવાનો નથી. પણ ઉપરના લખાણમાંથી જણાશે કે સમૂહ જો અસરકારક બનવું હોય તો દરેક વ્યક્તિના સક્રિય ફાળાની જરૂર પડે છે. એટલે હવે પછી જ્યારે તમને એમ લાગે કે તમારા પ્રયત્નની જરૂર નથી, ત્યારે આ ટાઇપરાઇટરને સંભારજો અને તમારી જાતને કહેજો કે, “હું મહત્ત્વની વ્યક્તિ છું ને મારી ઘણી જરૂર છે.”

[‘મેથોડીસ્ટ મિશનરી સોસાયટી ન્યુઝશીટ’ : 1977]

આ બધા સંતો, તે સંતો શીદને કહેવાયા ? કારણ કે મોઢું હસતું રાખવું જ્યારે મુશ્કેલ હતું ત્યારે એમણે હસતું મુખ રાખેલું, ધીરજ ધરવી મુશ્કેલ હતી ત્યારે ધૈર્ય રાખેલું, જ્યારે વિસામો ખાવો હતો ત્યારે એમણે આગળ ધધ્યે રાખ્યું, બોલવું હતું ત્યારે મૌન સેવ્યું અને કડવા થવું હતું ત્યારે મીઠાશ જાળવી.

બસ એટલું જ. આ સાવ સરળ હતું અને હંમેશ સરળ રહેશે.

ગ્રામજીવનનું ચિત્ર

બોટાદકરે 'કૃષિક' નામનું કાવ્ય લખ્યું છે. તેમાં ખેડૂતના એક દિવસના જીવનનું વર્ણન છે. સંધ્યા સમયનું વર્ણન કરતાં કવિ કહે છે -

આવે ધસ્યું સુરભિનું ઘણ સીમમાંથી
સંતોષના સ્વરથકી નભને ગજાવી;

*

હાંકે ત્વરાથી હળને નિજ ગામ વાટે,
ખેંચ્યા રહે ન વૃષભો ઉર હર્ષ વાધ્યે.

*

ઘંટાનિનાદ સુરમંદિરમાં સુહાવે,
શાંતિતણી જનનીને વિધિએ વધાવે;
ભાગોળમાં જનકની ચિર વાટ જોતા,
આવી ઉમંગભર આતુર બાલ ઊભાં,
દૂરેથી જોઈ હસતાં કંઈ હર્ષવેલાં,
આલિંગતાં વિરહવ્યગ્ર બની રહેલાં;

*

ગાઠું તમિસ્ર ઉદરે ભરી સર્વ વસ્તુ,
સંરક્ષવા સદનમાં બની વ્યાપી રે'તું;
કોલાહલો પળ વિષે સહુ શાન્ત થાય,
આ એકલો અનિલ સંચરતો જણાય.

આ વાંચતાં અંગ્રેજી સાહિત્યના અભ્યાસીઓને અંગ્રેજ કવિ ગ્રેએ Elegy
Written in a Country Churchyardમાં આપેલ ગ્રામજીવનનું ચિત્ર યાદ
આવ્યા વિના રહેશે નહિ. સૌંદર્યમાં આ તેના કરતાં કોઈ રીતે ઊતરે તેવું નથી.

The curfew tolls the knell of parting day,
The lowing herd wind slowly o'er the lea;
The ploughman homeward plods his weary way,
And leaves the world to darkness and to me.

*

Now children run to lisp their sire's return,
And climb his knees the envied kiss to share.

*

Now fades the glimmering landscape on the sight,
And all the air a solemn stillness holds.

નવલરામ જૉ ત્રિવેદી

['બુદ્ધિપ્રકાશ' માસિક : 1922]

નિભાવી લેવામાં જ મજા છે

એબ્રહામ લિંકન વકીલ હતા, છતાં કેટલીક બાબતોમાં સામાન્ય વકીલ કરતાં સાવ જુદા પ્રકારના હતા. ગમે તેટલા પૈસા મળે તો પણ ખોટો કેસ એ ક્યારેય લડતા નહિ એ તો ઠીક, પણ મોટા ભાગે પોતાની ફી જતી કરીને પણ વિરોધીઓ વચ્ચે સમાધાન કરાવી આપતા. કોર્ટકેસો લડીને જ તેમને જીવવાનું હતું, છતાં તેમની કરુણા અપાર હતી અને પોતાના સ્વાર્થને જતો કરીને પણ માણસ માણસ વચ્ચે સુમેળ કરી આપવામાં જ પોતાની શક્તિ એ ખર્ચતા.

એક વાર પોતાના ઘોડા ઉપર કાયદાનાં પુસ્તકો લાદીને એ એક ગામથી બીજે ગામ જતા હતા. રસ્તામાં એમને એક ખેડૂત મળ્યો. “હલ્લો, અંકલ ટોમી,” લિંકને ખેડૂતને સલામ કરી, “મજામાં છો ને ?”

“અરે, એબ લિંકન, હું તારી પાસે જ આવતો હતો. આ રીતે તું અચાનક મળી ગયો એટલે બહુ આનંદ થયો. કોર્ટમાં આપણે એક કેસ કરવાનો છે.”

“કઈ બાબતમાં ?” લિંકને પૂછ્યું.

“જોને ભાઈ, જીમ એડમ્સની જમીન અને મારી જમીન બાજુ બાજુમાં છે. હમણાં હમણાં એ મને બહુ હેરાન કરે છે. મેં નક્કી કર્યું છે કે ગમે તે ખર્ચ થાય, પણ એને તો દેખાડી જ દેવું ! કોર્ટમાં કેસ કર્યા વિના છૂટકો નથી.”

“અંકલ ટોમી,” લિંકને કહ્યું, “આજ સુધી તમારે અને જીમને ક્યારેય કોઈ મોટો ઝઘડો થયો નથી, બરાબર ને ?”

“બરાબર.”

“આમ તો એ સારો પાડોશી છે, બરાબર ને ?”

“સારો તો નહિ, પણ ઠીક.”

“છતાં વર્ષોથી તમે એકબીજાના પાડોશી તરીકે જીવો છો, એ તો સારું ને ?”

“પંદરેક વર્ષથી.”

“પંદર વર્ષમાં ઘણા સારામાઠા પ્રસંગો આવ્યા હશે, અને એકબીજાને મદદરૂપ પણ બન્યા હશે, બરાબર ને ?”

“એમ કહી શકાય ખરું.”

“અંકલ ટોમી,” લિંકને કહ્યું, “મારો આ ઘોડો બહુ સારી જાતનો તો નથી જ અને એનાથી સારો ઘોડો કદાચ હું લઈ પણ શકું, પરંતુ આ ઘોડાની ખાસિયતો હું જાણું છું. તેનામાં જે કાંઈ ખામીઓ છે તેનાથી હું પરિચિત છું અને મારું કામ ચાલે છે. જો હું બીજો ઘોડો લઉં તો અમુક રીતે તે આના કરતાં સારો પણ હોય, પણ તેનામાં વળી બીજી કેટલીક ખામીઓ હોય, કારણ કે દરેક ઘોડામાં કાંઈક ને કાંઈક ખામી તો હોય જ છે. એટલે મને તો એમ લાગે છે કે, આ ઘોડા સાથે મારે નિભાવી રાખવું એમાં જ ઘોડાનું અને મારું બંનેનું ભલું છે.”

લિંકનની વાત સાંભળીને ખેડૂતે માથું હલાવ્યું : “તારી વાત બરાબર છે, એબ, તારી વાત સાવ સાચી છે. જીમ એડમ્સ સાથે નિભાવી લેવું એમાં જ એનું અને મારું બંનેનું ભલું છે.”

જિંદગીમાં એકબીજા સાથે જીવતાં જીવતાં આપણે બધાં જ અકળાઈ જઈએ છીએ. માણસને પણ શાહુડી જેવા કાંટા હોય છે. એકબીજાની બહુ નજીક જઈએ ત્યારે તે વાગે છે. જે માણસો આપણી નજીક હોય તેની ખામીઓ આપણને દેખાય છે અને તેમનો કાંટો વાગે ત્યારે આપણે અકળાઈ જઈએ છીએ. પણ, લિંકન કહે છે તેમ, દરેક ઘોડામાં કાંઈક ને કાંઈક ખામી તો હોય જ છે – અને એવું જ માણસોનું છે. એટલે એ ખામીઓ સ્વીકારીને જ જીવવામાં મજા છે.

મિત્રોને, સ્નેહીઓને, સગાંવહાલાંને, પતિને, પત્નીને આપણે આપણા જેવાં બનાવવા પ્રયત્ન કરીએ છીએ; પરંતુ એ તો ક્યારેય શક્ય જ નથી હોતું. એના બદલે જો આપણે જ તેમને થોડા અનુકૂળ બનીએ તો જિંદગી વધુ સરળતાથી ચાલે છે. લીમડો કડવો કેમ છે, તેનો અફસોસ કરવાને બદલે તેની કડવાશને સ્વીકારીને તેના જે કાંઈ લાભ મળી શકે તે લેવામાં જ ડહાપણ રહેલું છે.

અને માણસો વિશે બીજી સમજવા જેવી વાત એ છે કે, એક જ વ્યક્તિ કોઈ એક રૂપે બરાબર ન હોય પણ બીજા રૂપે તે ખૂબ જ સારી પણ હોય છે. કોઈ વ્યક્તિ સગા તરીકે બરાબર ન હોય પણ મિત્ર તરીકે દિલોજાન હોય, પત્ની તરીકે કજિયાખોર હોય પણ બહેનપણી તરીકે પ્રેમાળ હોય, પાડોશી તરીકે કજિયાખોર હોય પણ સમાજમાં સેવાભાવી હોય, ભાગીદાર તરીકે લુચ્ચી હોય પણ પાડોશી તરીકે પરગજુ હોય – આમ કોઈ એક સ્વરૂપે અયોગ્ય લાગતી વ્યક્તિ બીજા સ્વરૂપે ઘણી ઉમદા હોય છે. કોઈના વિશેના આપણા અભિપ્રાયો પકડી રાખીને જીવવાને બદલે સહેજ તટસ્થ બનીને વિચાર કરીએ, તો બીજા માણસો આપણને એટલા ખામીવાળા ન લાગે.

દલપતરામનું પેલું કાવ્ય ‘ઊંટ કહે આ સભામાં, વાંકાં અંગવાળાં ભૂંડાં ભૂતળમાં પશુઓ ને પક્ષીઓ અપાર છે !’ એમાં ઊંટની કોઈ વાત ખોટી નથી. કોઈની ચાંચ, કોઈની ડોક, કોઈના નખ, કોઈની પૂંછડી, કોઈ ને કોઈ અંગ દરેકનું વાંકું જ હોય છે. પણ એ વાંકાં અંગવાળાં પશુપક્ષીઓ સાથે આપણે જીવવાનું હોય છે. એમાં કોઈ ફેરફાર આપણે કરી શકતા નથી. જે કાંઈ હોય એને સ્વીકારીને જીવતાં શીખીએ.

મોહમ્મદ માંકડ

નિવૃત્ત થયેલાં અમેરિકન વૃદ્ધોનું જ એક અલાયદું ગામ વસેલું છે, તેના પાદરમાં સડક પર પાટિયું મારેલું છે : “સાવચેતીથી હાંકો : દાદા-દાદીઓ રમે છે.”

હિંમત – મારો દોસ્ત

એકલો એકલો વિચારું છું ત્યારે લાગે છે કે હું શક્તિશાળી હોઉં કે ન હોઉં, પણ ભાગ્યશાળી તો જરૂર છું. ઉંમર નાની હોવા છતાં માણસોને ઈર્ષ્યા આવે એટલી કીર્તિ – જેનો લાગવગ તરીકે ઉપયોગ થઈ શકે એવી કીર્તિ – મેં મેળવી છે. ને એટલે જ રોજ કેટલાયે માણસો મારે ત્યાં ધક્કા ખાય છે. લોકોને ધક્કા ખવડાવવામાં મને એક જાતનો આનંદ પણ મળે છે. એ વખતે ઘણી વાર મને બાળપણનો એક પ્રસંગ યાદ આવી જાય છે. મારી બા જમી રહ્યા પછી કૂતરાને રોટલી નાખવા મને મોકલતી. રોટલી ફેંકીને ચાલ્યા આવવું મને ગમતું નહિ. હું રોટલીના ઝીણા ઝીણા ટુકડા કરતો ને પછી, મોં ઊંચું કરી દીન વદને મારી સામે તાકીને પૂંછડી પટપટાવતા કૂતરાને દૂર દૂર એક ટુકડો ફેંકી, મારી એ રમતને સગર્વ નીરખી રહેતો. નોકરી માટે, બદલી માટે, ભલામણચિકી લેવા માટે, માણસો મારી પાસે આવે છે ત્યારે એમની આંખોમાં એવી જ યાયકવૃત્તિ જોઈને મારો જૂનો ગર્વ ઘણી વાર ઊછળી આવે છે.

મારા પિતા શિક્ષક હતા. (અત્યારે ગામડામાં નિવૃત્ત જીવન ગાળે છે.) એમના જેવા થવાની મને કદી ઈચ્છા નથી થઈ. મારા એક કાકા વકીલ હતા. એ મને હંમેશાં અનુકરણીય લાગ્યા છે. એમના ઘેર કોઈ આવે એટલે તરત એ પૂછતા, “કેમ ભાઈ, શું કામ છે ?”

આવનાર કહે, “ખાસ કાંઈ કામ નથી. અમસ્થો જરા....”

તો તરત જ એ બોલી ઊઠતા, “મારે ત્યાં અમસ્થું કોઈ આવતું જ નથી – ને અમસ્થા આવવુંયે નહિ.”

આજે હું પણ સગર્વ કહી શકું એવી સ્થિતિમાં છું કે, મારે ત્યાં કામ વગર કોઈ આવતું જ નથી. ને કદાચ કોઈ કામ છુપાવવાનો ઢોંગ કરે તો હું એની પાસેથી વાત કઢાવી શકું એટલી બુદ્ધિ ને ચાલાકી પણ મારામાં છે.

હું પણ વકીલ છું. જોકે વકીલાત પર હું જીવતો નથી. પ્રજાની સેવા બીજી રીતે કરવાનો મને લાહો મળ્યો છે. પ્રજા જેને ‘નેતા’ કહે એવો નાનકડો પણ હું નેતા છું. લોકોનાં ટોળાંઓ વચ્ચે હું જીવું છું. એમ જીવવું મને ફાવે છે – ગમે છે. માણસો મારી પાસે મદદ માગવા આવે, હું કંટાળાજનક ચહેરે એમને મદદ કરું, ને બદલામાં ભાવભરી આંખે મારી સામે જોઈને તેઓ હાથ જોડે – એ બધું મને ગમે છે. પણ આપણા લોકોમાં એક કુટેવ છે : જેની પાછળ પડ્યા એની પાછળ પડ્યા, એવો આપણા લોકોનો સ્વભાવ છે. એને કારણે ક્યારેક, ખરેખર, મને કંટાળો આવે છે. કેટલાક માણસો તો અવનવાં સગપણ કાઢીને મારે ત્યાં આવી ચડે છે ને પછી મારે ઘેર જ ધામા નાખે છે. એવા લપિયાઓથી કોણ ત્રાસી ન જાય ? એમાં કોઈ કોઈ તો વળી જે કામે આવ્યા હોય એ કામ મારાથી છુપાવ્યા કરે છે (તક જોઈને કહેવાની રાહમાં). એવા લોકોની છુપાવેલી વાતને ચાલાકીપૂર્વક પકડી

પાડીને ખુલ્લી પાડી દેવામાં મને અનોખો આનંદ મળે છે.

તે દિવસે રવિવાર હતો. રવિવારે હું ખાસ આનંદમાં હોઉં છું, કારણ કે એકાદ પ્રોગ્રામમાં મારે હાજરી આપવાની હોય જ છે. તે દિવસે પણ નાનુભાઈ કોન્ટ્રાક્ટર તરફથી યોજાયેલ પાર્ટીમાં મારે જવાનું હતું. ગામથી પંદર-વીસ માઈલ દૂર નવો ડેમ બંધાતો હતો ને ત્યાં વગડામાં જ બપોરનું જમણ ગોઠવ્યું હતું. અગિયારેક વાગ્યે મોટર મને તેડવા આવવાની હતી.

દસેક વાગ્યે મારા બારણામાં પરિચિત ચહેરો દેખાયો. આવીને એ માણસ હસ્યો. હાસ્ય ઉપરથી હું એને ઓળખી ગયો; એ હિંમત હતો. શરીરમાં ઘણો ફેરફાર થઈ ગયો હતો, ચહેરો કાંઈક લોહીભર્યો બન્યો હતો. પણ હજી એ એવું જ બેવકૂફીભર્યું હસતો હતો.

“જે જે, રસિકભાઈ !” એણે પગરખાં કાઢતાં કહ્યું, “હું તો ઘર ગોતીગોતીને થાકી ગયો, ભાઈસા’બ.”

એના એ શબ્દો નિર્દેશ હોવા છતાં મને એના પર પારાવાર ગુસ્સો ચડ્યો. શબ્દોના એક જ ઝાટકે એણે મારી આબરૂને કતલ કરી નાખી હતી. શું હું એટલો બધો અપરિચિત હતો કે લત્તામાં મારું ઘર શોધતાં એને મુશ્કેલી પડી ? એને કઈ રીતે સમજાવવો ? અરે, કોઈ નાના છોકરાને પૂછ્યું હોત તો પણ...

જૂની ઓળખાણ હતી, ને ઘણા વખતે એ માણસ મળવા આવ્યો હતો, એથી હું કંઈ બોલ્યો નહિ. પણ હજી એ એવો જ મૂરખ હતો એટલું તો મને લાગ્યું જ. મારે ને એને જૂની ઓળખાણ હતી એ ખરું. પણ કામે આવનાર માણસે કેમ વર્તવું જોઈએ, કેમ બોલવું જોઈએ, એ એને આવડતું નહોતું. એ મારે ઘેર આવ્યો હતો – મારી પાસે એને કામ હતું – એ વાતનો એણે ખ્યાલ રાખવો જોઈતો હતો. મેં એના દીદાર સામે જોયું. જાડું ધોતિયું અને આછા પીળા રંગનું પહેરણ એણે પહેર્યું હતું. કાંડે ઘડિયાળ બાંધી હતી. ચહેરા પર નજર કરી – પેલું હાસ્ય હજીયે ત્યાં હતું... શું કામ હશે ? નોકરી માટે આવ્યો હશે ?

મારા ગામડેથી ઘણે ભાગે લોકો નોકરી માટે જ મારી પાસે આવતા, ને હું એમને એક યા બીજી નોકરી મેળવી પણ આપતો. પેલો નાનજી કોંઠ, ભીખા ગોરનો ધનકો, ઈસબ માસ્તર, જગા શેઠનો નાણિયો (બિચારો !), વિસુભા દરબાર, ગગનની બહેન સવિતા...

“એક કલાકથી આ શેરીઓમાં આંટા મારું છું,” વચ્ચે ટપકી પડતાં વળી હિંમતે કહ્યું : “પણ અહીં તમને ‘બચુભાઈ’ તરીકે કોણ ઓળખે ?”

“એ તો ખરું જ ને !” મેં હસીને કહ્યું. “એ નામથી અહીં મને કોણ ઓળખે ?” બાળપણમાં બધાં મને ‘બચુ’ કહેતા ને હિંમત પણ મને ‘બચુ’ જ કહેતો. આટલાં વર્ષે પહેલી જ વાર એણે મને ‘રસિકભાઈ’ કહીને બોલાવ્યો હતો. મને એ યાદ આવ્યું.

“એકાએક મને સાંભરી ગયું. એક છોકરો રમતો હતો એને મેં પૂછ્યું, ‘એલા,

રસિકભાઈ ક્યાં રહે છે ?” મારા સામે જોઈને એ કહે, ‘કોણ, વ્યાસકાકા ?’ મેં કીધું, ‘હા’, ને તરત એણે મને ઘર બતાવ્યું.”

હું સહેજ ફુલાયો. હિંમત હવે ડહાપણથી વાત કરતો હતો. પછી એ અમારા ગામડાની આડીઅવળી વાતો કરવા લાગ્યો. મને થયું, ‘શું કામ આવ્યો છે એ ઝટ દઈને કહે તો સારું; અગિયાર વાગશે તો પેલા નાનુભાઈની મોટર આવી પહોંચશે ને એનું કામ રજીની પડશે.’ એને મદદ કરવા માટે મારા મનમાં ખરેખરી ઈચ્છા જાગી. ગમેતેમ તોય એની સાથે મારે જૂની ઓળખાણ હતી. મારાં પત્નીને બોલાવીને મેં એની સાથે ઓળખાણ કરાવી – એથી એનો સંકોચ દૂર થાય ને કદાચ જલદી વાત કરે !

એણે વાત તો કરી – પણ એનાં બૈરાં-છોકરાંની. પછી ખુશ થયો હોય એમ માથેથી એણે ટોપી કાઢી નાખી ને મારા બાબાને તેડીને રમાડવા માંડ્યો.

મને થયું, ‘આ માણસ નક્કી કંઈક કામે આવ્યો છે; એટલું જ નહિ, પણ એ કામ ઘણું અગત્યનું લાગે છે.’

મારા છોકરા ઉપર એ વધુ ને વધુ વહાલ કરતો હતો – મારી શંકા વધુ ને વધુ મજબૂત બનતી હતી. છેવટે મેં જ એને પૂછી નાખ્યું. બીજો કોઈ હોત તો એની પાસેથી મેં ચાલાકીપૂર્વક વાત કઢાવીને એને ભોંઠો પાડ્યો હોત, પણ હિંમત તો મારો બાળપણનો સાથી હતો. એ શરમાતો હતો એમ મને લાગ્યું, એટલે મેં જ પૂછ્યું : “શું કામે આવવું થયું ?”

“કામ ? કામ તો ખાસ કાંઈ હતું નહિ.”

(હું એની સામે તાક્યો. મારે ત્યાં કામે આવનારા એ રીતે જ વાતની શરૂઆત કરતા હતા.)

એ બોલતો હતો, “એક સગાને ત્યાં આવ્યો’તો... અરે, પણ બાપુજીએ આપેલી ચિકી તો મારા ખિસ્સામાં જ રહી ગઈ...” એણે ખિસ્સું થાબડ્યું ને એકાએક જ યાદ આવ્યું હોય એમ ચિકી બહાર ખેંચી કાઢી.

મને એના અભિનય ઉપર ખીજ ચડી. એને કામ હતું. કામ કઢાવવા માટે મારા પિતાની ચિકી લઈને, સુસજ્જ થઈને એ આવ્યો હતો – ને ઉપરથી પાછો ઢોંગ કરતો હતો ! એના તરફનો મારો સ્નેહભાવ સહેજ ઓસર્યો. આટલો દંભ કરવાની શી જરૂર ? મેં સામેથી એનું કામ કરી દેવાની તૈયારી બતાવીને પૂછ્યું હતું, છતાં હજીયે એ નાટક કરતો હતો ! હા, કારણ કે મારા પિતા પાસે એ ચિકી લખાવીને લાવ્યો હતો, ને પિતાની ચિકીનો હું અનાદર ન જ કરું એવી એને ખાતરી હતી. એટલે જ તો એ પોતાના મોંએથી યાચના કરતો નહોતો ને ?

“પણ એની હાજરીમાં હું ચિકી વાંચીશ જ નહિ.” મેં નક્કી કરી નાખ્યું. મારે એને મોઢે જ કહેવડાવવું હતું. ભલે એ યાચના ન કરે, ભલે મારી સામે દયા માગતી નજરે ન જુએ, પણ વાત તો એના મોઢેથી જ મારે સાંભળવી હતી. છાશ લેવા જવું ને દોણી સંતાડવી, એવું શા માટે ?

એણે મને ચિઠ્ઠી આપી એટલે ઠડે કલેજે મેં બાજુમાં ટેબલ પર એ મૂકી દીધી. દરમિયાન મારી પત્ની ચા લાવી. એ પીધા પછી કહે, “આજે સાંજે મારે જવું છે.”

મને થયું, હું આને કહી દઉં કે હમણાં જ મને મોટર તેડવા આવશે ને પછી રાત સુધી હું મળી નહિ શકું, માટે કામ હોય એ કહી જ દે... પણ ત્યાં જ મોટર આવી પહોંચી.

મેં કોલર સરખો કર્યો ને હિંમત સામે જોયું. એ મોટર સામે તાકી રહ્યો હતો.

એ મોટર મને લેવા માટે આવી હતી ! હિંમત, હિંમત, તેં બહુ મૂર્ખાઈ કરી ! નાનપણમાં હતો એવો જ ભોળિયો ને બેવકૂફ હજીયે રહ્યો ! તારું કામ કરી આપવાની મારી ઇચ્છા હોવા છતાં... ખેર, હવે તો મારે જવું જ પડશે...

મોટરનું બારણું સિફ્ટથી ખોલીને નાનુભાઈ ઊતર્યા. એ જાતે મને લેવા માટે આવ્યા હતા. હિંમત એમના સુઘડ પોશાક સામે તાકી રહ્યો.

મેં પણ કબાટમાંથી ગડીબંધ કપડાં કાઢીને પહેર્યાં. એ લેતી વખતે, પહેરતી વખતે, હિંમત સાથે મેં ફરી આત્મીયતાથી વાતો કરી – એનો સંકોચ એથી ઓછો થાય ને કદાચ એ વાત કરે. પણ એ તો હસતો જ રહ્યો – રાજી રાજી થતો હોય એવી બેવકૂફ મુખમુદ્રા સાથે !

મેં એને કહ્યું, “બપોરનું જમવાનું અહીં જ રાખ ને.” (મને વાત કહેતાં એને સંકોચ થતો હોય તો પાછળથી કદાચ મારી પત્નીને એ વાત કરી શકે ને ? ઘણાં સંબંધીઓ એ રીતે મારી પાસેથી કામ કઢાવતાં.)

એ હસ્યો, “ના, ના. પેલા સગાને ખોટું લાગે.”

“અહીં તારે સંકોચ રાખવાની જરૂર નથી; હું હોઉં ન હોઉં તોય...”

“એવું હોય, ભાઈસા’બ ! આ તો મારું ઘર કહેવાય. પણ આ વખતે માફ કરો.” એણે હાથ જોડ્યા.

હું નાનુભાઈ સાથે મોટરમાં ગોઠવાયો. ફરી એ ભાવભરી બાલિશ નજરે મારી સામે જોઈ રહ્યો – જાણે મોટરમાં બેસવાનો આનંદ એ પોતે લૂંટી રહ્યો ન હોય ! રસ્તે જતાં હું વિચારે ચડ્યો : માળો મૂરખો ! મેં કેટલું કર્યું, પણ ધરાર કાંઈ બોલ્યો જ નહિ !...કદાચ પાછળથી મારી પત્નીને કહેતો જશે... અથવા આજે રોકાઈ પણ જાય....

વગડામાં ગોઠવાયેલ એ ભોજનસમારંભ યાદ રહી જાય એવો હતો, પણ મને તો એ ભર્યાભર્યા સમારંભ વચ્ચે પણ હિંમત જ યાદ આવ્યા કર્યો. કેમ એ બોલ્યો નહિ હોય ? એને શું કામ હશે ? હુંય કેવો જિદ્દી કે પિતાની ચિઠ્ઠી જ મેં ન વાંચી ? હિંમત ગમે તેમ તોયે મારો બચપણનો દોસ્ત હતો... પણ તો પછી એણે કેમ ન કહ્યું ? મને કહેવામાં એ નાનમ અનુભવતો હશે ?

હા, મારી સામે યાચક બનીને ઊભા રહેવું એને ગમતું નહોતું...

મારી નજર, આજુબાજુ જમતાં અનેક માણસો ઉપર ફરી વળી. આ નાનુભાઈ, પેલા વિજયકુમાર, ત્યાં બેઠેલ એન્જિનિયર ત્રિવેદી, અરે – આ બાજુમાં જ ઊંધું ઘાલીને જમી રહેલ મિસ્ટર જાડેજા... આ બધા જ મારી પાસે કામે આવે ત્યારે એમના ચહેરા પર પેલું યાચના કરતું હાસ્ય ક્યાં નથી હોતું ? અને આ બધા જ ખાનદાન, હોદ્દદાર, પૈસાદાર માણસો છે... તો પછી હિંમત તો કઈ બુરીમાં ?

....પણ એ ન બોલ્યો તે ન જ બોલ્યો ! ને એમાં એનું કામ રખડશે – મારે શું ?

અરેરે, ઘણા વખતે બિચારો આવ્યો, પણ એની શરમને લીધે....

મોડી સાંજે હું નાનુભાઈની મોટરમાં ઘર તરફ ઊપડ્યો. સંધ્યાના રંગો શમી ગયા હતા. પેલા વિચારો પણ ઉછાળા મારી મારીને થાકી ગયા હતા, શમી ગયા હતા. તંતુવાદના છેલ્લા ગુંજારવ જેવો એક વિચાર મારા મનને ભરી દેતો ફક્ત ગુંજી રહ્યો હતો : મારા દોસ્ત માટે – મારા સંબંધીઓ માટે – મારા મનમાં કેટલી લાગણી હતી ! એમનું કામ કરવા હું સદાય આતુર હતો !

ઘર પાસે અમારી મોટર થોભવાનો અવાજ સાંભળીને મારી પત્નીએ બારણું ખોલ્યું. એનો ચહેરો અસ્વસ્થ હતો. હું કાંઈ પૂછું એ પહેલાં જ એણે કહ્યું, “બાબાનો હાથ ભાંગી ગયો – કોણ જાણે કઈ રીતે પડ્યો...”

હું એકદમ ઘરમાં દોડ્યો. બાબો પલંગ પર ઊંઘતો હતો. એના નાનકડા હાથ પર પ્લાસ્ટરનો પાટો હતો.

“એને ઉઠાડશો નહિ,” મારી પત્નીએ કહ્યું. હું પલંગ પર બેસી પડ્યો, “આમ એકાએક કેમ કરતાં હાથ ભાંગ્યો ?”

“તમે ગયા પછી થોડી વારે જ બન્યું. દોડાદોડ કરતો પગથિયાં ઊતરતો હતો એમાં એવી રીતે પડ્યો...કે પડતાં જ રાડ ફટી ગઈ !” વાત કરતી વખતે પણ મારી પત્ની હાંફળીફાંફળી થઈ ગઈ. “એ તો બિચારા હિંમતભાઈ હતા એટલું સારું, નહિ તો...”

“પણ મને કોઈ સાથે...”

“શું તમને કોઈ સાથે ? તમને ત્યાં તેડવા કોને મોકલું ? ને એટલી વારમાં અહીં છોકરો દુઃખનો માર્યો રડીને મરી જ જાય ને ? હિંમતભાઈ તો, બિચારા, પાછા સાવ અજાણ્યા. પણ હિંમતવાળા ખરેખરા. નહિ તો ગામડાના માણસ શહેરમાં તો મૂંઝાઈ જ જાય.”

“અમસ્થું એની ફેબાએ એનું નામ ‘હિંમત’ પાડ્યું હશે ?” મેં રમૂજ કરતાં કહ્યું. “અરે, નાનપણથી જ એ એવો છે. નાનો હતો ત્યારે કોઈ શરત મારે તો મસાણામાં આખી રાત સૂઈ રહે ! હિંમત તો હિંમત જ છે.” પણ બોલતી વખતે વળી મને એનો બેવકૂફ ચહેરો સાંભરી ગયો...ને પેલી અંગ્રેજી કહેવત પણ : ફૂલ્સ રશ ઇન...

રાતે મારી પત્નીએ ફરી આખો ઇતિહાસ ઉખેળ્યો. હિંમતનાં વખાણ કરતાં એ થાકતી નહોતી. હિંમતે કઈ રીતે બાબાને તેડી લીધો, કઈ રીતે દવાખાને પહોંચાડ્યો,

કઈ રીતે ‘મોટા ડૉક્ટર’ના બંગલે જઈને એમને તેડી આવ્યો ને બાબાને તાત્કાલિક સારવાર મળે એવો બંદોબસ્ત કરાવ્યો.. એ બધી વાત એણે ફરી ફરીને કરી.

“બાબો પહેલાં તો એમની પાસે જતો નહિ, પણ એમણે ચોકલેટ આપીને સમજાવ્યો : ‘જો ભાઈ, બા તને તેડી તેડીને થાકી જાય. મારી પાસે ચાલ.’ ગમે તેમ, પણ પછી બાબાએ એમને ગયા ત્યાં સુધી છોડ્યા જ નહિ.”

“પણ તેં હિંમતને જવા કેમ દીધો ? એણે કાંઈ તને કહ્યું નહિ ? કોઈ વાત...” ફરી મને, હિંમત શું કામે આવ્યો હશે એ વિચાર આવી ગયો, ને મેં કહ્યું : “પેલા રૂમમાં ટેબલ પર બાપુજીની ચિઠ્ઠી પડી છે, એ લાવને – મેં એ વાંચી જ નથી.”

ચિઠ્ઠી મને લાવી આપતાં વળી મારી પત્ની બોલી, “હિંમતભાઈ કહે કે, મારા ભાઈ ઘેર નથી એટલે મારે રોકાવું જોઈએ, પણ ઘેર ગયા વગર છૂટકો નથી. ઘેર કોઈ કરવાવાળું નથી – દુકાન નોકરને સોંપીને આવ્યો છું...”

“હિંમતને દુકાન છે ?...” હું ધીમું ગણગણ્યો. ને ઉતાવળથી પિતાની ચિઠ્ઠી વાંચવા મેં ખોલી. ચિઠ્ઠીમાં એમણે હિંમત વિષે કાંઈ જ લખ્યું નહોતું. એમને પૈસાની જરૂર હતી એટલે તાત્કાલિક પચાસ રૂપિયા મગાવ્યા હતા.

એ આખી રાત મને હિંમતના વિચારો આવ્યા. બીજે દિવસે મારા પિતાનો પત્ર મને સાંજની ટપાલમાં મળ્યો. એ આ રહ્યો :

ચિ. ભાઈ રસિક,

બાબાને હાથે લાગ્યું છે એમ હિંમતે વાત કરી, તો હવે એના હાથે કેમ છે ? અમને ચિંતા થાય છે. તો સારા સમાચારનો પત્ર તરત જ લખશો.

તમારા કહેવા પ્રમાણે હિંમતે મને પચાસ રૂપિયા આપી દીધા છે. એણે મને કહ્યું કે ભાઈને કામે જવાનું હતું એટલે ઉતાવળમાં હતા એથી મને મોઢે કહ્યું છે. તો હિંમત ઉપર જ તમે પચાસ રૂપિયા મોકલી દેશો. એણે મને દઈ દીધા છે.

એ માણસ આપણું ઘણું રાખે છે. ઘણો ભલો માણસ છે ને ભગવાને એને દીધું પણ છે. એકલે હાથે ધમધોકાર દુકાન ચલાવે છે. તમારા નામ ઉપર તો બિચારો મરી પડે. તમારાં ને વહુનાં એટલાં વખાણ કરે કે બસ તમે એનું બહુ જ રાખ્યું હશે, એમ એની વાત પરથી મને લાગ્યું. એવા માણસનું રાખવું જ જોઈએ. આપણું રાખ્યું લેખે લાગે એવો એ સમજણો માણસ છે.

પણ આ પત્ર વાંચીને મને તો કાંઈ સમજાતું જ નથી. શું એ ઉપકાર કરવા માટે જ મારે ઘેર આવ્યો હશે ? કાંઈ પણ લાલચ – કાંઈ પણ કામ વગર જ ? એવું કેમ બને ? બની શકે ?

કદાચ કોઈ મોટું કામ કઢાવવાની આ બધી તરકીબ તો નહિ હોય ને ?

મોહમ્મદ માંકડ

બાની વરસગાંઠ

હાલમાં નવાનવા તહેવારો નવા જમાના મુજબ નીકળવા લાગ્યા છે. નેતાઓના જન્મપ્રસંગે હવે તેમની વર્ષગાંઠો ઊજવવામાં આવે છે. નાનાં બાળકોના જન્મદિન તો ઘણા સમયથી ઘેરઘેર ઊજવવામાં આવે છે. પરંતુ દુનિયામાં બધી વ્યક્તિઓના કરતાં જેનું મહત્ત્વ વધારે છે એવી તો માતા જ છે. અમેરિકા જેવા દેશોમાં મે મહિનાની 11મીએ માતૃદિન ઊજવવામાં આવે છે. તે લોકોએ માતૃપૂજાને રાષ્ટ્રીય તહેવારોમાં સ્થાન આપ્યું છે. સારી કલ્પના કોઈની પણ હોય, તે સારી હોય તો તેનો અમલ કરવામાં જ અકલમંદી છે. આ વાત મારા મનમાં આવી અને અમે આ વરસથી જ તેનો અમલ કરવાનો નિશ્ચય કરી લીધો. બા બાળકો માટે કેટલો પરિશ્રમ ઉઠાવે છે, કેટલો ત્યાગ કરે છે ! તે માટે કૃતજ્ઞતા પ્રગટ કરવાની કલ્પના બધા પરિવારને ગમી ગઈ. માતાની વરસગાંઠના દિવસે માતાને ખુશ રાખવાનું બધાંએ ઠરાવ્યું.

જે દહાડે માતાનો જન્મદિન આવવાનો હતો તે દિવસે પિતાજીએ કામથી છુટી લઈ લીધી. આટલા મહત્ત્વના તહેવારના દિવસે અમે, ભલા, કેમ નિશાળે જઈ શકીએ ? અમે પણ રજા લઈ લીધી. પ્રસિદ્ધ માણસોના જન્મદિવસો પર રજા લેવાનો તો આપણો રિવાજ જ છે.

માનો જન્મદિવસ તે શું દિવાળીથી ઊતરતો તહેવાર હોઈ શકે ? બધું ઘર સજાવવાનું હતું. સ્થાને સ્થાને ફૂલોની માળાઓ અને કાગળની ઝંડીઓ લગાવવાની હતી. આંગણાને લીંપીગૂંપી ત્યાં સાથિયા ચીતરવાના હતા. ઘરમાં દીવાલે દીવાલે ‘માતૃદેવો ભવ’, ‘One who rocks the cradle rules the world’, ‘ન માતૃ: પરં દૈવતમ્’, ‘માતા એ ભગવાનનું સૌથી સૌમ્ય રૂપ છે’ એવાં સૂત્રો અને કહેવતો મોટામોટા અક્ષરોમાં લખવાનાં હતાં. ફૂલોની માળાઓ બનાવવામાં અમારી મા અજોડ છે. બધા ગામમાં તેની ખ્યાતિ છે. દર વરસે દિવાળીમાં ઘર સજાવવાનું કામ તો એ જ કરે છે. તો બાના જેવા અનુભવીને છોડીને અમારાં જેવાં બિનઅનુભવી છોકરાંઓ ઘરને શું સજાવવાનાં હતાં ? બાએ આ કામ ઉપાડી લીધું. અમને કરવા જ ન દે ! અમે તેને ફરી ફરી કહીએ કે અમે કરી લઈશું બધું. પણ તે માને ત્યારે ને ? હું ઘર સજાવવામાં આટલો રસ ધરાવતો ન હતો, પણ મારી બહેનો કહેતી કે ઘર સજાવ્યા વગર ઉત્સવ કેવો ! ઘરની સાફસૂફી પણ માતાએ પોતે જ કરી લીધી. અમે તો માતાને દુઃખ ન આપવાની પ્રતિજ્ઞા લઈને બેઠાં હતાં ! થોડા માટે, ભલા, તેને નારાજ કેમ કરાય ?

અને તહેવારને માટે નવાં કપડાં તો તદ્દન જરૂરી છે. મારી બહેનો આ તહેવાર માટે સારી સારી રેશમી સાડીઓ ખરીદીને લાવી. રેશમી સાડી અને સુતરાઉ બ્લાઉઝ તો મેળ વિનાનાં જ દેખાય. એથી બ્લાઉઝ માટે પણ કપડું લેવું પડ્યું. આપણા

દેશના દરજ્જાઓ તો તદ્દન ગમાર છે. વખતસર કપડું સીવીને આપે તો તે દરજ્જા જ શાના ? અને આટલા થોડા સમયમાં કોણ કપડું સીવીને આપે ? તેથી બરોબર સમય પર કપડાં તૈયાર થાય એ માટે માતાએ પોતે બ્લાઉઝ સીવીને તૈયાર કરી આપવાનું આશ્વાસન આપ્યું. માતાનો જન્મદિવસ ઊજવવાના તહેવાર માટે અમો બન્ને ભાઈઓ માટે પિતાજીએ બે બુશકોટ ખરીદ્યા. તેઓશ્રીએ આ પુણ્યપ્રસંગની યાદ માટે એક સારી ફાઉન્ટેનપેન ખરીદ કરી. માતા માટે અમે કેલેકોનું સારું કપડું લેવાનું ધાર્યું હતું. પણ સમય એવો આવ્યો છે કે ચીજની જે વખતે જરૂર હોય તે વખતે એ મળે જ નહિ, અને મામૂલી માણસ કાળા બજારની કિંમત આપીને શું ખરીદી શકે ? તેથી બાએ કહ્યું : “રહેવા દો. આગળ સગવડે લઈ લઈશું. હમણાં જ ખરીદવાની ઉતાવળ શી છે ? મારી જૂની સાડીઓ છે – જે હું તહેવારના દિવસે પહેરું છું – તે પહેરીને જ આ તહેવાર ઊજવીશ.” અમે તેને નારાજ કરવા ઇચ્છતા ન હતા, એટલે એનું કહેવું માનવું જ પડ્યું. પહેલાં તો તે માતૃદિન ઊજવવા જ રાજી ન હતી. જેમ તેમ કરીને તેને ગળે એ ઉતાર્યું હોવાથી તેની ઇચ્છાને પ્રમાણ માન્યા વગર આરો જ ન હતો.

માતાને રોજ ઘરનું એટલું બધું કામ કરવું પડે છે કે તેને ફરવા જવાની પણ તક નથી મળતી. રસોઈમાંથી પણ ભાગ્યે જ રજા મળે. તેની વર્ષગાંઠના દિવસે તો રસોઈમાંથી તેને રજા મળવી જોઈએ ! તે દિવસે તેને મોટરમાં બેસાડીને સૈર કરવા લઈ જવાનું પણ અમે ધાર્યું હતું. નજીકમાં એક સારું તળાવ હતું. બા કેટલાંય વર્ષોથી તે જ ગામમાં રહેતી હતી, છતાં એક વાર પણ તળાવ જોવા જવાનું શક્ય બન્યું ન હતું. પણ તળાવ પર જઈએ તો સાથે નાસ્તો તો જોઈએ જ ! પણ બહેનોને રસોઈ કરવાનું જ્ઞાન ન હતું. જુઓ તો, આજકાલની સુશિક્ષિત યુવતીઓ ! તે શું રસોઈ જાણે ! ચા બનાવવા પણ કોઈ તેઓને કહે તો આંખ કાઢતી. કોક વાર બનાવતી, તો કાં તો ખાંડ નાંખવી ભૂલી જતી, કાં તો બે વાર ખાંડ નાખતી. તહેવારના દિવસે નાસ્તો સારો ન થાય તો બધી મઝા જ ચાલી જાય ! રસોઈ કરવા માટે અમે માણસની તપાસ કરવા માંડી. પણ રસોઈયો ન જ મળ્યો. રસોઈયો એટલા બધા પૈસા માગતો હતો કે તેને બોલાવીએ તો મોટરમાં સૈર કરવાનો કાર્યક્રમ રદ કરવો પડત. બાએ કહ્યું : “હું રસોઈ બનાવીશ, મોટરમાં સૈર કરવાનો કાર્યક્રમ રદ ન કરવો જોઈએ.” મેં કહ્યું : “હોટેલમાંથી નાસ્તો લઈ લઈએ તો પણ કામ પતી જાય.” પણ બાને આ વાત સારી ન લાગી. ઘરમાં માણસ હોય ત્યારે હોટેલમાં કેમ જઈએ ? અને હોટેલની ગંદકીની તેને ઘણી ઘૃણા હતી. બીજો ઉપાય ન હોવાથી બાની સૂચના અમારે સ્વીકારવી પડી. અને બાએ નાસ્તો બનાવ્યો.

બરોબર સમયસર મોટર આવી. ભાડૂતી મોટર હતી. ભાડાની મોટરમાં તો પાંચ જ માણસો બેસી શકે. જનારાંઓ હતાં છ. અમે ડ્રાઇવરને છ માણસોને લઈ જવા વિનંતી કરી. પૈસા પણ વધારે આપવા તૈયાર થયા. પણ તે એકનો બે ન

થયો. મામલો ઘણો જ મુશ્કેલ બની ગયો. છ માણસ તો જઈ શકતા ન હતા. ઘેર કોણ રહે ? અમે બે ભાઈઓ તળાવમાં તરવા ખાતર જવાના હતા. બહેનો બનીઠનીને તૈયાર થઈ હતી. એટલે અમારામાંથી તો પાછળ કોણ રહે ? પિતાશ્રી ઘેર રહેવા તૈયાર હતા, પણ માતા તેઓશ્રીના સિવાય આવવા રાજી ન હતી. પિતાશ્રીએ અમારા તરફ એક વાર આશાથી જોયું કે અમારામાંથી કોઈ પાછળ રહે તો સારું. પણ અમે તો સમતાના ભક્ત, અમારામાંથી કોણ અને કેમ પાછળ રહે ? અમારા ચહેરા ઉપર નારાજીનો ભાવ જોઈ માએ કહ્યું : “મારી ચિંતા ના કરશો. તમે સૈર કરી આવ્યાં તો હું પણ સૈર કરી ચૂકી એમ સમજશ. તમે બધાં જાઓ. મારી તબિયત સારી નથી. માથું પણ દુઃખે છે.” બાની વર્ષગાંઠના દિવસે તેને નારાજ કેમ કરાય ? તેની ઇચ્છાને માન આપવું જ પડ્યું ! અમે બધાં મોટરમાં બેઠાં. માએ ઘણી ખુશીથી અમને રવાના કર્યાં. અમારી મોટર જ્યાં સુધી દેખાતી હતી ત્યાં સુધી તે મોટર તરફ જોતી ઊભી હતી.

તળાવ પર અમે પહોંચ્યાં. ચારે તરફ ખૂબ ફર્યાં. તરવામાં પણ ઘણી મજા આવી. પિતાશ્રી કહેવા લાગ્યા : “તમારી બા આવત તો આટલી મજા ન પડત. તે બિચારી આટલું ન ફરી શકત ! તેના પગ થાકી જાત. તે ન આવી એ જ સારું થયું. બીજું કશું નહિ, પણ તેને આરામ તો મળ્યો.” બાએ નાસ્તો તો શું પણ ભોજનની જ પૂરી સગવડ કરી આપી હતી. અમે મીઠાઈઓ ઉડાવી. સાંજે ત્યાંથી પાછાં ઘેર આવ્યાં તો ઘણાં થાકી ગયાં હતાં.

અમે ઘેર પહોંચ્યાં ને પિતાજીના બે દોસ્ત મળવા આવ્યા. પિતાજી તેઓની સાથે ઘણી વાર સુધી વાતો કરતા રહ્યા. બાએ જોયું કે અમે ઘણાં જ થાકી ગયાં છીએ. રસોડામાં જઈને એ રસોઈ કરવા માંડી. મારી બન્ને બહેનો ઘણી જ થાકી ગઈ હતી. ઘેર આવી તો લાસ જ થઈને આવી હોય એમ લાગતું હતું. બાએ તેમને જોઈને કહ્યું : “જાઓ બેટી, ઘણી જ થાકી દેખાઓ છો. જઈને આરામ કરો.” બાએ રસોઈ પૂરી કરી ત્યાં આઠ વાગ્યા.

બધાં સાથે જ ભોજન કરે તો ઠીક એમ ધાર્યું હતું. પણ જ્યારે પિતાજીને ભોજન માટે આમંત્રણ આપવા હું ગયો ત્યારે મિત્રોની સાથે એમની વાતો ચાલુ જ હતી. તેમના આગ્રહથી મિત્રોએ પણ ખાવા માટે રોકાવાનું નક્કી કર્યું. પિતાજીએ કહ્યું : “છોકરાંઓની બાની આજે વર્ષગાંઠ અમે ઊજવીએ છીએ. તમારા જેવા મહેમાન અનાયાસે આવ્યા છે તો તેનો લાભ ઉઠાવવો જ જોઈએ.” પિતાજીનું નિમંત્રણ મિત્રોએ કબૂલ કર્યું. બાએ તેઓને પણ ભોજન પીરસ્યું. બધાંનો સાથે જ ભોજન કરવાનો વિચાર પડતો મૂકવો પડ્યો.. પીરસવાનું કામ માતાએ જ કર્યું. બહેનો થાકી હતી, અને પુરુષો શું પીરસવાનું કામ કરે ! પિતાજીએ ઘણા આગ્રહથી મહેમાનદોસ્તોને ખવડાવ્યું. ભોજન પણ ઘણું સારું થયું હતું.

ભોજન પૂરું થયું એટલે બહેનોને નિદ્રા આવવા માંડી. બાએ કહ્યું : “તમે

જઈને સૂઈ જાઓ. હું બધું કામ કરી નાખીશ.” હું ભોજન થયા બાદ રસોડામાં ગયો. અમારા તળાવના પ્રવાસનું વર્ણન સંભળાવવાની ઇચ્છા રાખીને હું ગયેલો. બા જમતી હતી. બે મહેમાનોના અચાનક આવવાથી ઘણી ઓછી વસ્તુઓ બચી હતી. ગળી ચીજ તો એક પણ બચી ન હતી. થોડોઘણો ભાત અને દાળ રહ્યાં હતાં. ચાર કોળિયા ખાઈને બા ઊઠી. વાસણો જમા કરવા માંડી. એટલામાં પિતાજી અને તેમના બન્ને દોસ્તો અંદર આવ્યા. દોસ્તો બોલ્યા : “ભાભીજી, આજે રસોઈ તો ઘણી જ સારી બની હતી. હવે હરવર્ષ અમે તમારી વર્ષગાંઠના દિવસે તમારા હાથનું ભોજન કરવા આવીશું.” મિત્રો ગયા બાદ પિતાજી રસોડામાં આવ્યા અને કહ્યું : “તમારી વર્ષગાંઠ ઘણી સારી રીતે પાર પડી. ઘણી જ મઝા આવી. હવેથી દર વર્ષે તમારી વર્ષગાંઠ ઊજવવાનો મેં નિશ્ચય કર્યો છે.”

મેં પણ કહ્યું : “બા, તારી વર્ષગાંઠ ધામધૂમથી ગઈ ખરીને !”

બાની આંખોમાં આંસુ આવ્યાં. તેણે કહ્યું : “આજનો દિવસ હું ક્યારેય પણ ભૂલીશ નહિ !”

બાની આંખોમાં આંસુ જોઈને મને લાગ્યું કે અમારી બધી મહેનત સાર્થક થઈ છે !

યદુનાથ થતે

[સ્વીટ્સ લીકોકની અંગ્રેજી કથાના આધારે]

ભુલભુલામણી

સૂવા માટે ધરુવાડિયું, ફરવા માટે વાદળ,
ખાવા કૂણા તડકા-લચકા, પીવા માટે ઝાકળ !

નિશા-ફૂલનું મધુ શોધતાં જશું આગિયા પાછળ,
બીજ તણી બંકિમ હોડીમાં તરશું આગળ...આગળ !
પતંગ-પાંખો પહેરી, લઈને તમરાં-સૂરની સાંકળ,
થશું સવાર જ્યાં ધૂમકેતુનો ઘોડો દેતો હાવળ !

સૌ ભેરુ અમ પારિજાત ને ગુલાબ, આવળ-બાવળ,
અરજ પ્રભુને : જગમાં કો'નું કદી ન નીકળો કાસળ !

મોરપીંછ, બંસી માગીશું એક લાકડી-કામળ,
અમે માગશું ઘર-ઘરમાં હો નંદ-યશોદા-શામળ !

સૂર્ય-ચંદ્રની આંખે આંજી અંધારાનું કાજળ,
ભુલભુલામણી રમશું લઈને થોડા શબ્દો-કાગળ !

યોગેન્દ્ર વિ. ભટ્ટ

“તેની ના કેવી રીતે પાડી શકું ?”

1903ના સપ્ટેમ્બરની 23મીએ જન્મેલો યુસુફ મહેરઅલી કાયદાનો અભ્યાસ કરતાં કરતાં મહમ્મદઅલી ઝીણાની ઓફિસોમાં ઘડાયેલો. પણ ઝીણા રાષ્ટ્રીય મહાસભામાંથી છૂટા પડ્યા અને પાકિસ્તાનનું જુદું મુસ્લિમ રાષ્ટ્ર સ્થાપવા પ્રયાસ કર્યો એટલે યુસુફ ગાંધી-પક્ષે ગયો. 1928માં તેણે બોમ્બે યૂથ લીગની સ્થાપના કરી. અખિલ હિન્દ યુવક કોંગ્રેસનો તે સામાન્ય મંત્રી બન્યો. ઇન્ડિયેન્ડન્સ ઓફ ઇન્ડિયા લીગનો મંત્રી બન્યો. હિન્દી રાષ્ટ્રીય મહાસભા સાથે જોડાયેલા કોંગ્રેસ સમાજવાદી પક્ષના સ્થાપકોમાંનો તે એક. પછી તો તે તેનો સામાન્ય મંત્રી પણ બન્યો.

ઇંગ્લેંડમાં ત્રીસીમાં હું યુસુફ મહેરઅલીને પહેલી વાર મળ્યો. દેખાવે તે સશક્ત પણ તાજગીભર્યો હતો.

1946-47માં અમેરિકામાં હું યુસુફને ફરી મળ્યો. આ ગાળા દરમિયાન ભારતમાં તેણે અંગ્રેજ અમલ નીચે કારાવાસ વેઠ્યો હતો, લાંબી ભૂખહડતાલનો અનુભવ લીધો હતો. લાહોર સેન્ટ્રલ જેલમાંથી છૂટવાને પાંચ દિવસ થયા ત્યાં તો એ મુંબઈના મેયર તરીકે ચૂંટાયો હતો.

યુસુફ હૃદયરોગથી પીડાતો હતો અને તેના ડોક્ટરોએ તેને આરામ લેવાની કડક સૂચના આપી હતી. યુસુફ લેખકોને અને ખ્યાતનામ વ્યક્તિઓને હોટેલમાં પોતાની નાની રૂમમાં બોલાવી જતો. ત્યાં પથારીમાં પડ્યો પડ્યો તે તેની સાથે ફિલસૂફી, રાજકારણ, ઇતિહાસ, કલા, નીતિશાસ્ત્ર વગેરેના અગણિત પ્રશ્નો પર ઉત્સાહભરે વાર્તાલાપ કરવામાં ને વિચારવિનિમયમાં કલાકોના કલાક ગાળતો.

તેનું હૃદય દિવસે દિવસે નબળું પડતું જતું હતું, પણ તેનું દિમાગ લગારે મંદ નહોતું પડ્યું. જાતભાતની વ્યક્તિઓ સાથે વાતો કરવાનો ને ચર્ચા ચલાવવાનો તેનો સતત ઉત્સાહ તેની શક્તિ નિચોવી લેતો હતો. તે એટલો બધો દુર્બળ થઈ ગયો હતો કે પાંજરામાં પાંખો વીંઝતા વનપક્ષીની જેમ આછાપાતળા દેહમાં તેનો જુસ્સો પ્રગટતો હતો.

તે ઉનાળામાં હું ને મારી પત્ની કેપ કોડના છેડે ગયેલાં. અમે યુસુફને અમારી સાથે આગ્રહપૂર્વક લઈ ગયેલાં. તેને વારંવાર શરદીના હુમલા થતા ને હૃદયને વિશેષ બોજો પડતો એટલે મોટા ભાગનો સમય તે બારીઓ બંધ રાખીને પથારીમાં વિતાવતો. પણ જ્યારે ઋતુ સાનુકૂળ હોય અને તેની તબિયત સહેજ સુધરી હોય ત્યારે તે ત્યાંના કલાકારો ને લેખકોની મુલાકાત લેતો અને તેના મગજમાં જે વિચારો રમી રહ્યા હોય તે પર અનંત ચર્ચાવિચારણા કર્યા કરતો. તેને રેતાળ ટેકરાઓ, દેવદારનાં જૂંડ અને સાગર બહુ ગમતાં. પણ રેતી ખૂંદીને ત્યાં પહોંચવાની તાકાત તેનામાં નહોતી.

એક દિવસ સ્ટેશન વેગનમાં અમે સાગરકાંઠે ઘૂમવાનું ગોઠવ્યું. અમે ઉપસાગરના અંદરના કિનારાની અને આટલાન્ટિક મહાસાગરના બહારના કિનારાની

પ્રદક્ષિણા કરી. ભૂશિરના છેડે અમે પહોંચ્યાં ત્યારે મેં તેને જણાવ્યું કે આ સ્થાન 'રેસ પોઈન્ટ' તરીકે જાણીતું છે. કારણ આ સ્થાનની આસપાસ ભરતી સમયે મહાસાગરનાં ને ઉપસાગરનાં પાણી સ્પર્ધામાં ઊતરે છે. સંકોચાતાં સંકોચાતાં યુસુફે પૂછ્યું, “તમે અહીં સહેજ થોભશો ?” અમે થોભ્યાં. તે મહાસાગર ને ઉપસાગરના સંગમસ્થાને ગયો. પગરખાં કાઢી નાખ્યાં ને ઘૂમરાતાં પાણીમાં ફર્યો. બહાર આવ્યો ત્યારે તેના ચહેરા પર પ્રસન્નતાની આભા હતી. આવું સુખ તો મેં તેના મુખ પર કદીયે જોયું નહોતું.

તેણે ખુલાસો કર્યો કે “અમે ભારતીયો દરેક સંગમને પવિત્ર સ્થાન માનીએ છીએ.”

એ વખતે મને સ્પષ્ટ સમજાયું કે યુસુફમાં આંતરરાષ્ટ્રીય સમાજવાદી ફિલસૂફી અને ભારતીયોની પ્રાચીન શ્રદ્ધાનો સુભગ સમન્વય થયો હતો. જન્મે મુસલમાન હોવા છતાં તેની સહજ પ્રતિક્રિયા હિન્દુ તરીકેની હતી.

છેવટે જ્યારે અંગ્રેજોએ ભારતમાંથી ખસી જવાનો સંકલ્પ કર્યો ત્યારે મેં યુસુફની કટુતા ઓસરતી જોઈ. તેનામાં કોઈ દ્વેષભાવ નહોતો. બ્રિટિશ રાજ્યને કારણે તેને ઘણો સમય જેલમાં વિતાવવો પડ્યો હતો, છતાં ભારતીય સંસ્કૃતિ ને સભ્યતાને બ્રિટને જે શુભ તત્ત્વો આપ્યાં હતાં તેની તે વિશેષ વાત કરતો. બ્રિટિશ પ્રણાલિકામાં અંતર્ગત ન્યાયની ભાવના, વ્યક્તિનું ને તેના નાગરિક હકોનું રક્ષણ વગેરેની તે ખાસ પ્રશંસા કરતો. ભારત જેવા વિશાળ ઉપખંડમાં એટલી બધી પ્રજાઓ ને બોલીઓ છે કે હિંદના બુદ્ધિજીવીઓને વ્યવહારમાં જુલમગારોની ભાષાને સર્વસામાન્ય ભાષા તરીકે સ્વીકારવી પડી છે, એ વાતની તે મજાક ઉડાવતો. તે ભાષાએ ભારતને માટે એક મહાન સાહિત્ય ને પ્રણાલિકાનો ખજાનો ખુલ્લો કર્યો છે ને ભારતીય સાહિત્યને સમૃદ્ધ કરવામાં તે ફાળો આપી શકે તેમ છે.

જે લોકોએ તેને આટલો લાંબો સમય જેલમાં પૂરી રાખ્યો હતો તેવા ‘બ્રિટિશ લોકોની ન્યાયભાવના’ વિશેની વાત પર મેં તેને ચીડવવાની કોશિશ કરી જોઈ. પણ તેણે ઊંડી લાગણીપૂર્વક કહ્યું, “અમને તે લોકો સતાવતા ત્યારે પણ તે વિશે તે બેચેન રહેતા. બ્રિટિશ જેલમાં ભૂખહડતાલ પર ઊતરીને હું વાંચવા માટે પુસ્તકો મેળવી શક્યો. હિટલરની કે સ્ટાલિનની જેલમાં તો મને ગોળીએ દીધો હોત. પરદેશી રાજના અનિષ્ટ સામેનો ગાંધીજીનો અહિંસક સત્યાગ્રહ એ સ્વાભાવિક ધારણા પર આધારિત હતો કે આપણી અસર પહોંચાડી શકાય એટલી સારી પ્રકૃતિ અંગ્રેજો ધરાવે છે. ભલેને ગાંધીની તે હાંસી કરતા ને તેમને જેલમાં પૂરતા, છતાં તેમના વિરોધને તે નોંધપાત્ર સમજતા. રખેને એકાદ વિરોધક અનશનમાં તે મરણ પામે એ ખ્યાલથી તે હંમેશાં ભયભીત રહેતા. તેટલા જ માટે તેમણે અમને શીખવ્યું હતું કે અંગ્રેજોની અનિષ્ટ બાબતોને ધિક્કારવી પણ અંગ્રેજોને વ્યક્તિ તરીકે ધિક્કારવા નહીં, તેમ જ તેમનામાં ને આપણામાં રહેલ ચેતનતત્ત્વને ધિક્કારવું નહીં.”

જ્યારે તેણે મારી સાથે ગાંધી વિશે વાતો કરી ત્યારે હું સમજ્યો કે બન્ને વચ્ચે

સ્નેહની ઉષ્મા ને નિકટતા હતી. બન્ને વચ્ચે ઓછેવત્તે અંશે પિતા-પુત્રનો, ગુરુ-શિષ્યનો, મિત્ર-મિત્રનો સંબંધ હતો. યુસુફના સમાજવાદમાં જે સિદ્ધાંત-જડતા હતી, ઉગ્રતા હતી ને નીતિનિરપેક્ષ અંશો હતા તેમને ગાંધીના તત્ત્વજ્ઞાને કંઈક સંસ્કાર્યાં હતા.

ભારત પાછા ફરવા માટે યુસુફે પ્રોવિન્સટાઉન છોડ્યું ત્યારે મેં તેનો સામાન પેક કરાવવામાં સહાય કરી હતી. તેના સામાનનો વિસ્તાર ને વજન જોઈ હું ચોંકી ગયો હતો. તેણે સેંકડો પુસ્તકો, સામયિકો, હસ્તલિખિત લેખો એકઠાં કર્યાં હતાં. મને એમ લાગે છે કે દરેક હિંદી વધારે પડતો સામાન રાખે છે. પણ યુસુફના સામાનમાં તો બીજી ચીજવસ્તુઓ કરતાં પુસ્તકોનો ભાર જ અતિશય હતો. ક્યાં યુસુફનું સુકલકડી શરીર ને ક્યાં ગ્રંથોનો મોટો ભારો ! કેવો વિરોધાભાસ ! દૃઢયરોગને કારણે તે હલકામાં હલકો સામાન પણ ઊંચકવા અશક્ત હતો. જાણે અમારી સર્વ કલા, સાહિત્ય, સંસ્કૃતિ, સભ્યતા, તેનાં પરિચિત સ્ત્રીપુરુષો ને સ્થાનોનાં સર્વ સ્મરણચિહ્નોને ભારત લઈ જવા મથતો હતો. મારે આડોશપાડોશના ત્રણ જણની સહાય માગવી પડી. અમે ચાર જણાએ યુસુફની ‘નાજુક સવારી’ને અને તેનાં પોટલાંને ગાડીમાં ગોઠવ્યાં.

વિદાય વેળાએ મેં તેને આગ્રહપૂર્વક કહ્યું હતું કે તેણે પ્રવાસો, ભાષણો ને ચર્ચા વગેરે કાર્યક્રમો ઓછા કરી નાખવા. મેં તેને વિનંતી કરી કે તેણે તેની શક્તિ સાચવવી અને હવે પુસ્તકો મારફતે વિચારવ્યવહાર કરવો.

તેણે મને અડધુપડધું વચન આપ્યું. પણ પછી મને તે કહેવા લાગ્યો કે હિંદની આમજનતા ભાષણ સાંભળવા ને નવું શીખવા એટલી બધી આતુર છે કે શક્ય હોય તેટલું શિક્ષણ દરેકે આપવું જ જોઈએ. તેણે મને પૂછ્યું, “કોઈ પણ સ્થાને ને કોઈ પણ સમયે આ કાર્યનો ઈનકાર હું કેવી રીતે કરી શકું ? કામ તો ઢગલો પડ્યું છે. અને તે કરવામાં કેવો આનંદ છે !”

1950માં જ્યારે અમારા મિત્રોએ ભારતથી મને જાણ કરી કે યુસુફનું નાજુક દૃઢ ધબકતું અટકી ગયું છે ત્યારે મને આશ્ચર્ય ન થયું. જીવનની અંતિમ ક્ષણ સુધી તેણે દિલથી જનસેવા કરી.

યુસુફનો ગાઢ પ્રભાવ એટલા બધા લોકો પર પડ્યો છે કે ભારતથી આવેલ કોઈ પણ વ્યક્તિને અમારી મિત્રતાનો ઉલ્લેખ કરું ત્યારે મારી કિંમત તેની નજરમાં વધી જાય છે. યુસુફ મારો મિત્ર હતો એમ સાંભળેલું હોય એવા લોકો મને શોધતા આવે છે. અને મને તો ભરોસો છે કે જે દેશનું અંતરતમ એણે મારી આગળ પ્રગટ કર્યું તે દેશની મુલાકાત લેવાની તક મને કોઈ વાર મળશે, તો તેનું નામ મારે સારુ પાસપોર્ટ જેવું થઈ પડશે.

બરૂટામ વુલ્ફ (અનુ. મહેન્દ્રકુમાર મહેતા)

[‘નિરીક્ષક’ પખવાડિક : 2003]

બરા વાચનવીર

“બાપા, તમને આમાં મઝો નહીં આવે, આ તો સાહિત્યકારોનો મેળાવડો છે. મોરારિબાપુનું ધામ છે ઈ સાચું, પણ બાપુ કથા નથી કરવાના. માટે ઈ વરાહો (સમજણથી) આવ્યા હો તો પાછા વળી જાઓ.” સ્વયંસેવક બોલ્યો.

મહુવામાં નદીકિનારે મોરારિબાપુના કૈલાસ ગુરુકુળમાં ગુજરાતભરના સાહિત્યકારોનો ત્રણ દિવસનો મેળો હતો તે સાહિત્યરસિકો માટે જ હતો. એમાં મેલખાઉ લાંબી ચાળનું પહેરણ ને કાઠિયાવાડી ચોરણી ઠકાડીને આવેલા, ખીચડિયા વાળ અને ધોળી મૂછવાળા ગામડિયા કણબીનું કામ નહીં.

પણ આવનાર ગામડિયા જણે જવાબ વાળ્યો : “અરે, મારા વાલા, સાહિત્ય માટે જ આવ્યો છું. નકર આંચા કોની પાંહે ટાઈમ છે ? મારે તો મા સરસ્વતીના છોરું પાંહેથી બે વેણ સાંભળવાં છે.”

જૂનાગઢ જિલ્લાના ઉના ગામને અડીને આવેલા અને માત્ર પાંચસો માથાંની વસતિવાળા આંબાવડ ગામના છપ્પન વરસના, માંડ બે ચોપડી ભણેલા ઉકાભાઈ હરિભાઈ વઘાસિયા માટે જાકારાનો આવો અનુભવ પહેલો નથી. 29 વરસ પહેલાં સ્વાધ્યાય પરિવાર દ્વારા જૂનાગઢમાં પાંદુરંગ શાસ્ત્રીની હાજરીમાં સ્નાતક સંમેલન ભરાયેલું. એ વખતે સાહિત્યપ્રેમી ભગવતસિંહ મોરીની સાથે ઉકાભાઈ ગયા ત્યારે પ્રવેશદ્વાર પાસે ઊભેલા સ્વયંસેવકે કહ્યું : “આ તો ગ્રેજ્યુએટ માટે છે ભાઈ, આંઈ તમે નો હાલો.”

સાંભળીને તરત ઉકાભાઈએ સામો સવાલ પૂછ્યો : “ગ્રેજ્યુએટ એટલે કેટલી ચોપડી ભણવી પડે, ભાઈ ?”

સ્વયંસેવકે જવાબ આપ્યો : “ટોટલ પંદર ચોપડી.” એના અનુસંધાનમાં ઉકાભાઈ બોલે એ પહેલાં ભગવતસિંહજી બોલી ઊઠ્યા હતા : “દોસ્ત, આમણે પંદર નહીં, પંદરસો ચોપડી પંડચે વાંચી છે. આ તો આપણો સાચો ગ્રેજ્યુએટ છે.”

ભગવતસિંહ મોરી ભલે અટકળે પંદરસો ચોપડી બોલ્યા હોય, પણ ઘરનાં કબાટોમાં કમ સે કમ પાંચ હજાર પુસ્તક હશે. અને આ પુસ્તકોય પાછાં કોઈ સામાન્ય કોટીનાં નહીં, લોકસાહિત્યના આદિગ્રંથ ‘પ્રવીણ સાગર’, ‘ભૃગુસંહિતા’થી માંડીને ગુજરાતી સાહિત્યની કલાસિક ગણાય તેવી નવલકથાઓ, વાર્તાસંગ્રહો, લલિત નિબંધસંગ્રહો અને એવાં જ ઉત્કૃષ્ટ તેવાં સાહિત્યનાં પુસ્તકો છે. આવાં પુસ્તકોનું સતત વાંચન-સેવન આ ખેતીવાડીમાં રચ્યાપચ્યા ઉકાભાઈ કરે છે.

માના પેટમાં હતા ત્યાં જ પિતા ગુમાવી બેઠેલા ઉકાભાઈ કાકા મોહનભાઈના આશરે મોટા થયા. આવા શ્રમજીવી પરિવારના ખોરડામાં ચોપડીના નામે પસ્તી પણ ન હોય. પણ પિતા નિશાળમાં ભણતા એ વખતની એક ગુજરાતી ચોપડી

‘એડોલ્ફ હિટલર’ ઉકાભાઈને હાથ ચડી ગઈ. તે વાંચી નાખી. મજા પડી. પછી તો જ્યાંથી જે પુસ્તક હાથ આવે તે વાંચવા માંડ્યા. પ્રેમાળ કાકાને ખબર પડી એટલે એ જ્યારે ઉના કે જૂનાગઢ હટાણે જાય ત્યારે નાની નાની બાળકથાઓની ચોપડીઓ ઝોળીમાં નાખતા આવે. એમાં બાળક ઉકાને વાંચનનું વ્યસન પડી ગયું. રાતે બા પુરાણની, ‘રામાયણ’ની, ‘મહાભારત’ની નાની-મોટી વાર્તા કરે.

ત્રણ ચોપડી ભણીને ખેતીના કામમાં જોતરાવાનો વારો આવ્યો પછી નવરાશ મળતી બંધ થઈ. એટલે ઉકાભાઈ ખેતરે કામે જાય ત્યારે ફાળિયામાં એકાદી ચોપડી સંતાડીને લઈ જાય. મિનિટ-બે મિનિટનો સમય મળે ત્યારે વાંચવા બેસી જાય. રાતે ઘેર આવે ત્યારે વાળુ કરીને પરસાળની થાંભલીને ફાનસ ટીંગાડી વાંચવા બેસી જાય. તે ઠેક ઝોલાં આવવા માંડે ત્યાં લગી વાંચતા રહે. વય વધવાની સાથોસાથ ઉકાભાઈના વાચનની રેન્જ વધી. પહેલાં ‘ઝગમગ’, ‘બાલસંદેશ’, ‘રમકડું’ જેવાં મેંગેઝિન વાંચતા, પછી ‘કુમાર’, ‘અખંડ આનંદ’ વાંચતા થયા. એ પછી પુસ્તકો ખરીદતા થયા. પૈસાની છત નહીં, પણ જેમ લૂગડાં માટે પૈસા ગમે ત્યાંથી કાઢવા પડે તેમ ચોપડાં માટેય કાઢવા જોઈએ તેમ માનતા ઉકાભાઈ ગમે ત્યાંથી વેંત કરીને પુસ્તકો વસાવવા માંડ્યા અને વાંચવા માંડ્યા. અરે, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના આજીવન સભ્ય થઈ ગયા. ‘શબ્દસૂષ્ટિ’ અને ‘પરબ’ જેવાં માસિક ભારે રસથી આ ખેડુ વાંચવા માંડ્યો. લેખકો સાથે પત્રવ્યવહાર કરતો થયો.

રજનીકુમાર પંડ્યા

[‘ચિત્રલેખા’ અઠવાડિક : 2003]

કાવ્ય-રત્નો

કેટલાક કવિઓ એકાદ કાવ્ય-રત્નથી પ્રજાહૃદયમાં સ્થાન પામે છે. આપણા જમાનામાં શ્રી હરિહર ભટ્ટ, જેઓ ખગોળવિષયક સંશોધનમાં મશગૂલ રહ્યા, તે ‘એક જ દે ચિનગારી’ એ ભક્તિગીતથી જાણીતા છે. જૂના ભક્તકવિઓમાંથી પ્રીતમનું ‘હરિનો મારગ છે શૂરાનો, નહીં કાયરનું કામ જો ને’ એ એક ગીત જ એમને આપણા ઉત્તમ ભક્તકવિઓની હરોળમાં મૂકવા માટે બસ છે. ‘ઉપનિષદ’ અને ‘ગીતા’નો ચાર દસકાથી ઊંડો અભ્યાસ કરતા ઓક્સફર્ડના સ્પેનિશ વિદ્વાન હ્વાન મસ્કરોને મન પ્રીતમનું આ ભજન દુનિયાનાં ભક્તિકાવ્યોમાંનું એક અણમોલ રત્ન છે. પ્રેમળદાસનું ‘હરિને ભજતાં હજી કોઈની લાજ જતાં નથી જાણી રે’ એ એક જ ભજન જાણીતું છે, પણ જીભે રમી રહે, હૃદયમાં ગુંજ્યા કરે એવું છે.

ઉમાશંકર જોશી

મને કેમ વીસરે રે....

હજુયે સાંભરે છે.... બાએ કરેલો એ શુકનવંતો ચાંદલો, નવાંનકકોર કપડાં, બિસ્તરાનું એ પોટલું. હું નાનકડા ગામની નિશાળમાં પાંચ ચોપડી પૂરી કરી મોટા ભાઈ સાથે બહારગામ અભ્યાસ અર્થે જઈ રહ્યો હતો. મામાનું ઘર અને મોટી બહેનનું ગામ નજીકમાં જ હતાં. તે સિવાયની દુનિયાથી હું સાવ અજાણ ને અપરિચિત હતો. કેવો હતો એ સમયનો રોમાંચ ! મનનાં એ હુંફાળાં સ્પંદનો ! અગિયાર વરસ સુધી જેનો ખોળો ખૂંદી હું મોટો થયો હતો, જેની ધૂળમાંથી આ હાડમાંસનો દેહ બંધાયો હતો, જેના જલઝીલણથી આ કાયાએ શીતળતા પ્રાપ્ત કરી હતી... એને મૂકી નવી ધરતી અને નવા વાતાવરણમાં હું જઈ રહ્યો હતો. એક બાજુ નવું નિહાળવાનો ઉત્સાહ, તો બીજી બાજુ વતનનો મોહ : બંને વચ્ચે હું સોરાતો હતો.

ઊપડવાના આગલા દિવસે સવારથી જ ભાઈએ બા-બાપુજી સાથે બેસી મારા સામાનની તૈયારી કરવા માંડી. બાએ હોંશે હોંશે પેટીને તળિયેથી બે નવાં ગોદડાં કાઢી દીધાં. બાપુજીએ એક જૂના કોથળાને ખોલી, સાંધી નીચે પાથરવાનું કંતાન બનાવી દીધું. બટનવાળી ચકીનો યુગ ત્યારે ગામડા સુધી નહોતો પહોંચ્યો તેથી નાડીવાળી બે ચકી ને કોલર વગરનાં બે બાંડિયાં, એ હતી મારાં કપડાંલત્તાંની માયામૂડી. થાળીવાટકો ને લોટો અંદર મૂકીને ભાઈએ બિસ્તરો વીંટાળવા માંડ્યો. બિસ્તરો બાંધવા દોરીની શોધાશોધ કરી, પણ ન મળી; બાપુજીએ ચીંથરામાંથી એક સરસ દોરી બનાવી.

રાતે સૌ સાથે બેસી જમ્યાં. સૂરજ ઊગ્યે નીકળવાનું હોવાથી બાએ વહેલા સૂઈ જવાની વાત મૂકી, પણ બહાર ભાઈબંધોનું ટોળું -

કાચનો કૂંપો, તેલની ધાર,

મારા ભેરુને આવતાં કેટલી વાર ?

કરતું હતું, ચૂપકીથી સરી ગયો. પછી તો મોડી રાત જાતજાતની રમતોમાં વીતી. છેવટે અવનવાં સંસ્મરણોને સોડમાં તાણી સૂતો.

વહેલી સવારે બાના મીઠડા સાદે ઉઠાડ્યો. રાંધણિયામાંથી બાપુજીનાં પ્રભાતિયાં સાથે કંઈક મીઠી સોડમ આવી રહી હતી. બા બીજાં કામમાં પડી હતી, બાપુજી ચૂલા આગળ બેઠા લાપસીની સંભાળ લેતા હતા. મેં ઝટપટ ઊઠી, દાતણપાણી પતાવી, બાએ આખ્યાં તે નવાં કપડાં પહેર્યાં, માથું ઓળ્યું. ઘરના વાતાવરણમાં ઉત્સાહ સાથે ઉદાસીયે છતી થતી હતી. મારું ચિત્ત ઘરની એકેએક ચીજવસ્તુ ધરાઈને જોઈ લેવામાં રોકાયું હતું. ગણેશનો ગોખલો, તુલસીનો ક્યારો, રિસાતી વખતની સદાયની સાથી એવી ઘર વચ્ચેની થાંભલી, અધ્ધર લટકતું છીકું, ગોળા પર ચિતરાયેલી ચકલી ને પૂતળી, નેવે લટકતું પંખીઓ માટેનું પરબ, લૂગડાંની વળગણી, ડામચિયો, રોટલા મૂકવાનો કોઠલો ને છેલ્લાં ચાર વરસનું સંગાથી નિશાળનું દફતર - બધાંએ મનનો ખૂણેખૂણો રોકી લીધો હતો.

બાએ સાદ પાડ્યો એટલે અમે ભાઈઓ શિરામણ કરવા બેઠા. ફળફળતી લાપસીમાં બાએ વાઢીમાંથી ઘી પીરસ્યું. એમ લચપચતી લાપસી ને કઢીનું શિરામણ કર્યું.

સામાન એકઠો કરી પ્રસ્થાનની પૂર્વતૈયારી કરી. બાએ મારે કપાળે ચાંદલો કર્યો, ઓવારણાં લીધાં, ગણપતિને ગોખલે બળતા દીવાનાં દર્શન કરાવી મનોમન પ્રાર્થના કીધી. ભાઈ તૈયાર થઈ ઊભા હતા. ગામના વિદ્યાર્થીઓ પણ આવી પહોંચ્યા હતા. મેં બા-બાપુજીને પ્રણામ કર્યાં. બાએ મને ગોદમાં લીધો, બાપુજીએ માથે હાથ દીધો. મારા ગળામાંથી દબાયેલું ડૂસકું સરી પડ્યું. બાની આંખમાંથી આંસુ ખર્યાં. બાપુજી ગળું ખોંખારી આગળ ચાલ્યા - અમે પાછળ તણાયા. ચાલીને ચાર માઈલ દૂરના સ્ટેશને પહોંચવાનું હતું. જિંદગીનો પહેલો જ અનુભવ હતો ઘરથી જુદા પડ્યાનો. ઓસરી છોડી. આંગણામાં આવ્યાં ત્યારે સૂર્યનું પહેલું કિરણ ઘરની વંડીના છજા પર આવીને બેઠું. છાપરાની પાંખ નીચેથી બે પારેવાં પૂર્વ દિશામાં ઊડી ગયાં ને અમે પ્રયાણ કર્યું. આડોશીપાડોશી વળાવણે આવ્યાં, શીળી શિખામણ દીધી. સગાંવહાલાંએ મીઠી આશિષ આપી. અમે આગળ વધ્યાં. પાદરની ધૂળમાં પગલાં પાડતો હું ભાઈની પાછળ ખેંચાયો. હાથ આંખો લૂછવામાં રોકાયા હતા. બા-બાપુજી છેક પાદરની ધાર સુધી વળાવવા આવ્યાં...

ઊંડા મારગની ઊંચી વાડો પાછળ અદૃશ્ય થઈએ તે પહેલાં બા-બાપુજીને એક વાર જોઈ લેવા મેં પાછળ નજર કરી, તો બા ટેકરા પર ઊભી આંખો લૂછતી હતી ને બાપુજી ઊંચા હાથ કરી વિદાય આપી રહ્યા હતા.

મને એ હજુયે સાંભરે છે....

રણછોડદાસ રામાનુજ

દિલમાં દીવો કરો !

દિલમાં દીવો કરો, રે દીવો કરો.

કૂડા કામકોધને પરહરો, રે દિલમાં દીવો કરો !ooo

સાચા દિલનો દીવો જ્યારે થાશે,

ત્યારે અંધારું મટી જાશે,

પછી બ્રહ્મલોક તો ઓળખાશે રે.ooo

દાસ રણછોડે ઘર સંભાળ્યું,

જડી કૂચી ને ઊઘડ્યું તાળું;

થયું ભોમંડળમાં અજવાળું રે.

રણછોડ

જુનવાણી ?

આજથી લગભગ સવાસો વર્ષ પહેલાં મારાં ગંગાદાદી, માંડ પંદર વર્ષની વયે કુલવધૂ બનીને બાવીસ જણના સંયુક્ત કુટુંબમાં આવ્યાં. પંચાશુ વર્ષે તેઓ વૃદ્ધાવસ્થાને કારણે સ્વાભાવિક મૃત્યુ પામ્યાં. ત્રણ ત્રણ પેઢી સુધી એમણે ભર્યાભાદર્યા સંયુક્ત કુટુંબમાં એકચક્રી રાજ્ય કર્યું. બાવીસ સંતાનોના જન્મને જોયો... એમને મોટાં કર્યાં, ભરપટ્ટે સંસ્કાર આપ્યા ને પોતે પૂરા માનમરતબા સાથે સંસારની વિદાય લીધી.

હું પચ્ચીસનો થયો ત્યાં સુધી મારાં ગંગાદાદીને જુનવાણી સમજતો હતો. પણ હવે આઠ દાયકા વિતાવ્યા બાદ એમને જુનવાણી નહીં પણ ઉપયોગિતાવાદી સમજ્યો છું.

મારા જન્મ પહેલાં અમારા ઘરમાં એક ‘કોઠલો’ હતો. એમાં મોટે ભાગે ઘી-દૂધ-માખણ-રોટલાની છાબડી, કેરી-લીંબુ-મરચાનાં અથાણાં સચવાતાં. ‘કોઠલો’ ખૂબ મોટો મજૂસની પેટી જેવો, પણ ચીકણી માટીમાંથી બનાવેલો. ઢાંકણ વગેરે લાકડાનાં... માટીનું ફીજ જોઈ લ્યો. ઘી-દૂધ-દહીં... કશું જ બગડે નહીં, ગમે તેટલી ઠંડી-ગરમી હોય ! સંસ્કૃત ‘કોષ્ઠાગાર’, પ્રાકૃત ‘કોઠ્ઠાર’ પરથી કોઠાર શબ્દ ગુજરાતીમાં આવ્યો. કોઠલી કે કોઠલો – માટીની બનાવેલી નાની કોઠી જેમાં ખાદ્ય વસ્તુઓ મુકાય.... કોઠારમાં અનાજ રખાય. પણ અમો ચારેય ભાઈઓ મોટા થયા, કોલેજમાં ભણ્યા એટલે આ માટીનો કોઠલો અમને ‘જુનવાણી’ લાગ્યો. કોઈ પણ કારણસર એને ઘરમાંથી રૂખસદ આપવી જોઈએ. પણ દાદીના એકચક્રી સામ્રાજ્યમાં એ શી રીતે બને ?

પ્રથમ તો, ‘કોઠલા’ને દેશવટો દેવા માટે દલીલો કરી જોઈ : “દાદી, હવે આ કોઠલો ઠીક ઠીક ઘરડો થયો. એને રજા આપવી જોઈએ.” તરત જ દાદી બોલ્યાં : “હું ય ઘરડી થઈ છું... પહોંચાડો મને ય સ્મશાને.” “પણ દાદી, આ કોઠલો કેટલી બધી જગ્યા રોકે છે ?” દાદી બોલ્યાં : ‘તમારે નાગા થઈનેય નાચવું હોય તો આ ઘર તો ખેતર જેવડું મોટું છે.” “પણ દાદી, હવે આપણા ઘરમાં આ શોભતો નથી.” “જૂની વસ્તુઓથી ને ઘરડાં મા-બાપથી શરમાય એ માંણહના લેખામાં નહીં.” પત્યું, લાગ્યું કે આ પાણીએ મગ ચડનાર નથી. એટલે રફ્તે રફ્તે અમે ‘આતંકવાદ’નો આશરો લીધો ને કકડે કકડે ‘કોઠલા’ની ભાંગફોડ શરૂ કરી. રફ્તે રફ્તે ઉંદર-પ્રવેશ પૂરતી પ્રગતિ કરી ! પછી દલીલ કરી : “દાદી ! હવે તો કોઠલામાં ઉંદર બગાડ કરે છે...ઉંદરની પાછળ સાપ પણ પેસે તો કુટુંબમાં ન બનવાનું બને !” આખરે દાદી ઢીલાં પડ્યાં ને કોઠલાનો તો નિકાલ કરી દીધો, પણ દાદીએ બે દિવસ ખાધું નહીં. કુટુંબમાં કોઈનું અવસાન થયું હોય એવો શોક પાળ્યો. કોઠલાને સ્થાને અપ-ટુ-ડેટ કબાટ ને ફીજ આવી ગયાં !

અમારી દષ્ટિએ, દાદીને જુનવાણી ઠેરવતી બીજી વસ્તુ હતી... અનાજ

ભરવાની બે માટીની તોતિંગ કોઠીઓ. એ બંને કોઠીઓ ઘરમાં ઠીક ઠીક જગ્યા રોકતી હતી. આમ તો અમારું ઘર વિશાળ હતું, પણ આ કોઠીઓ તોપખાના જેવી લાગતી. અનાજથી ઠસોઠસ ભરેલી કોઠીઓની નીચે એક બાજુ નાનું બાકોરું રાખવામાં આવતું. એને ડૂચાથી બંધ કરવામાં આવતું. જ્યારે કોઠીમાંથી અનાજ કાઢવાનું હોય ત્યારે ડૂચો દૂર કરવાનો, નળમાંથી પાણી નીકળે તેમ બાકોરામાંથી અનાજનો ધોધ વહીવે. એ ક્રિયા કરવામાં રમતની મજા આવતી, પણ તોતિંગ એ બે માટીની તોપો દીઠેય ગમતી ન હતી. પિતાજીએ એમનાં બા (અમારાં દાદી)ને સમજાવી કોઠલા પાછળ બે કોઠીઓને ય વદાય કરી, એટલે ચારસો મણ અનાજ સમાય એવો કોઠાર બની ગયો. અલબત્ત, કોઠીઓમાં ક્યારેય જીવાત પડતી નહોતી. કોઠારમાં જીવાત અને ઉંદરથી અનાજનો બગાડ થવા લાગ્યો.

હવે ? અમારા ઘરમાં દળવાની બે દેશી ઘંટીઓ હતી. સવારે પાંચના સુમારે ઊઠીને બે વહુઓ દળવા બેસી જાય. દરરોજનો દશ શેર લોટ જોઈએ. ઘંટીએ દળેલા લોટની કમાલ જુદી ! યંત્ર-ઘંટીએ દળેલા અનાજના લોટનું પોષકતત્ત્વ બળી જાય, ઘટી જાય ને એની ભાખરી-રોટલી-રોટલાની મીઠાશ પણ ચાલી જાય. ઠાગાઠેયા કરી વહુઓએ દેશી ઘંટીને ય દેશવટો દીધો ને ઘરમાં દળવાની યંત્ર-ઘંટી આવી ગઈ. ત્રીજી પેઢીની વહુઓએ ભલે દેશી ઘંટીને દેશનિકાલ દીધો, પણ બીજી પેઢીની મારી પત્નીએ યંત્રઘંટી હોવા છતાં યે ઝેંશી વર્ષની જૈફ વયે પણ દેશી ઘંટીએ જ દળવાનું ચાલુ રાખ્યું. અમુક વસ્તુઓ દળવા માટે યંત્ર-ઘંટીનો ઉપયોગ થતો ને કેટલીક માટે દેશી ઘંટીનો.

અમારા મસમોટા ઘરને પાણિયારે ચારેક ત્રાંબાનાં બેડાં, ચારેક ઘડા અને ચારપાંચ ઘડા સમાય એવડો મોટો માટીનો ગોળો રહેતો. ગોળામાં પાણી ખૂટે એટલે ત્રાંબાના ઘડા-બેડાંમાંથી ઠલવાય. ઉનાળામાંય એ ગોળો ફીજની ગરજ સારે. પણ કોણ જાણે પિત્તળિયા ને ત્રાંબાની સંસ્કૃતિમાં એ ‘મૃત્તિકા-સંસ્કૃતિ’ શોભતી નહોતી. એકવાર મારાં બાની ગફલતથી ત્રાંબાનો ઘડો માટીના ગોળા સાથે અથડાયો ને ગોળો નંદવાઈ ગયો. એટલે દાદીનાં વાકૂબાણ શરૂ થયાં. “ગોળો ફૂટે શેને ? વીસ વીસ વરસથી એ સેવા આપતો હતો. અમારા રાજમાં ચાલે ને તમારા રાજમાં ફૂટે !” પિતાજીએ દલીલ કરી : “બા ! માણસ જેવા માણસ મરી જાય છે ને ! દરેકનું આયુષ્ય ખૂટે એટલે જવાનું.” પણ બેચાર દિવસ સુધી દાદીનો કકળાટ ચાલુ રહ્યો.

છાણ-માટીથી ઓકળીઓ પાડેલું ઘર ત્યારે કલાત્મક લીંપણથી શોભતું, ઉનાળામાં ઠંડક ને શિયાળામાં ઉષ્મા આપતું. આજથી છ-સાત દાયકા પૂર્વે અમારા ઘરમાં ખીચડી તપેલીઓમાં નહીં પણ માટીનાં હાંડલાંમાં થતી, કઢી પણ. છાશ પણ મોટાં કાળાં માટલાંમાં સચવાય. દહીં અને અથાણાં પણ માટીના કટોરામાં રાખવાનાં. એની મીઠાશ કૈંક ઓર હતી. આજે સ્ટીલ-સંસ્કૃતિની ‘ફીકાશ’ અનુભવીએ છીએ. હું પચાસનો થયો ત્યાં સુધી, વતનમાં જવાનું થાય ત્યારે, દેશી

ઘંટીથી દળેલા બાજરીના લોટના, કપાસની કરાંઠીના તાપે શેકેલા ત્રણ-ચાર રોટલા બેંગમાં ભરી લાવતો ને વડોદરામાં એની મીઠાશ માણતો ને ખાતાં ખાતાં બોલતો. 'દાદી, તમે રજમાત્ર જુનવાણી નહોતાં, તમે તો 100 ટકા ઉપયોગિતાવાદી હતાં.'

રણજિત પટેલ, 'અનામી'

['પ્રબુદ્ધ જીવન' માસિક : 2004]

અગમચેતી

એક વારના ગુજરાત રાજ્યના આરોગ્યપ્રધાન ડૉ. ઠાકોરભાઈ પટેલનાં મોટાં બહેન શ્રીમતી કમુબહેનનું અવસાન થયું. મારાં શ્રીમતીનાં એ ખાસ બહેનપણી. અમો એમના બેસણામાં ગયેલાં. બેસણામાં મૂકેલો સ્વ. કમુબહેનનો મોટો ફોટો જોઈ મારાં શ્રીમતીએ મને કહ્યું : “આપણે પણ બેસણા વખતે કામમાં આવે એવા બે મોટા ફોટા પડાવી લઈએ. છોકરાંઓને એટલી તકલીફ ઓછી.” મને હસવું તો આવ્યું, પણ ગૃહિણીના પ્રસ્તાવનો વિરોધ કર્યા વિના સરસ ફોટા પડાવ્યા. તા. 12-1-2002ના રોજ શ્રીમતીનું અવસાન થતાં મને એમની અગમચેતી માટે અહોભાવ થયો ! પણ મારા ફોટાના પૈસા હજી લેખે લાગ્યા નથી !

રણજિત પટેલ, 'અનામી'

['પ્રબુદ્ધ જીવન' માસિક : 2004]

સોનાનો પથ્થર

દેસાઈજીની હવેલી પાસે આવેલો તેમનો પથ્થર ઉખેડી નાખવા કલ્યાણરાય દેસાઈજીને ભરૂચ નગરપાલિકાએ નોટિસ આપી. પોતાના હકનો પથ્થર દેસાઈજીએ નહિ ખસેડતાં કોર્ટમાં દાવો થયો. દેસાઈજી મક્કમ રહ્યા ને ઉત્તરોત્તર કોર્ટે લડતાં છેવટનો દાવાનો નિકાલ ઈંગ્લેંડની પ્રિવી કાઉન્સિલમાં થયો, જેમાં દેસાઈજી જીત્યા. એમાં એમને જે ખર્ચ થયો, તે જોતાં એ પથ્થર સોનાનો થાય એટલી કિંમતનો થયો. ન્યાય ને હક્કને ખાતર લડાયેલો એ પથ્થર આજે પણ ત્યાં 'સોનાના પથ્થર' તરીકે ઓળખાય છે.

હજી તો 1850ની સાલની જ વાત છે - ત્યારે માનવજાત જે શક્તિનો ઉપયોગ કરતી તેનો 94 ટકા ભાગ માણસ કે જાનવરના સ્નાયુઓમાંથી પેદા થતો. આજે જગતભરમાં એવી શક્તિ એક ટકાથી પણ ઓછી વપરાય છે.

સાહિત્ય અકાદમીનાં 50 વરસ

1952ના ડિસેમ્બરમાં ભારત સરકારે સાહિત્ય અકાદમીની સ્થાપના કરવાનો ઠરાવ પસાર કર્યો હતો. એક સ્વાયત્ત સંસ્થા તરીકે સાહિત્ય અકાદમીની વિધિવત્ સ્થાપના 1954ના માર્ચની 12મી તારીખે થઈ હતી. દેશની બાવીસ ભાષાઓ અને તેના સાહિત્ય અંગે કાર્યરત રહેતી આ અકાદમીનું મુખ્ય કાર્યાલય દિલ્હીમાં 1961માં બંધાયેલ રવીન્દ્રભવનમાં આવેલું છે. આ ઉપરાંત કોલકાતા, બેંગલોર, ચેન્નાઈ અને મુંબઈ ખાતે અકાદમીનાં પ્રાદેશિક કાર્યાલયો છે. 1972થી મુંબઈમાં કામ કરતું પ્રાદેશિક કાર્યાલય ગુજરાતી, કોંકણી, મરાઠી અને સિંધી ભાષાનાં કાર્યક્રમો, પ્રકાશનો વગેરેનું સંકલન કરે છે. (172 મુંબઈ મરાઠી ગ્રંથસંગ્રહાલય માર્ગ, મુંબઈ 400014.)

આજ સુધીમાં અકાદમીએ 4,200 પુસ્તકો પ્રગટ કર્યાં છે. આ ઉપરાંત સેમિનાર, વર્કશોપ, વ્યાખ્યાનો વગેરે કાર્યક્રમો પણ યોજવામાં આવે છે. અકાદમી તરફથી અપાતું સર્વોચ્ચ સન્માન છે તેની 'ફેલોશિપ'. કોઈ પણ વખતે 21 કરતાં વધુ વ્યક્તિઓને આ સન્માન આપવામાં આવતું નથી. 1968માં સર્વપલ્લી રાધાકૃષ્ણનું અકાદમીના સર્વપ્રથમ ફેલો બન્યા હતા. 2002ના અંત સુધીમાં કુલ 63 લેખકોને સાહિત્ય અકાદમીની ફેલોશિપથી સન્માનવામાં આવ્યા છે, તેમાં ચાર ગુજરાતી લેખકો છે : કાકા કાલેલકર (1971), વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદી (1973), ઉમાશંકર જોશી (1985) અને રાજેન્દ્ર શાહ (1999).

અકાદમી દર વર્ષે 22 માન્ય ભાષાઓની કૃતિઓને પુરસ્કાર આપે છે. પણ આ 22 ભાષાની યાદીમાં જેમનો સમાવેશ ન થતો હોય તેવી ભાષાના અગ્રણી લેખકોને 'ભાષા સન્માન'થી નવાજે છે. 2002 સુધીમાં 27 લેખકોને 'ભાષા સન્માન' પુરસ્કાર આપવામાં આવ્યો છે, જેમાં ભીલ લોકસાહિત્યના અભ્યાસી ભગવાનદાસ પટેલનો અને પ્રશિષ્ટ તથા મધ્યકાલીન સાહિત્યના અભ્યાસી ચિમનલાલ ત્રિવેદીનો સમાવેશ થાય છે. આ ઉપરાંત 1989થી 22 માન્ય ભાષાઓમાં અનુવાદિત પુસ્તકો માટેના પુરસ્કારની પણ શરૂઆત કરવામાં આવી છે. અકાદમી-માન્ય 22 ભાષાઓમાંથી કોઈ પણ ભાષાની અનુવાદિત કૃતિને આ ઇનામ અપાય છે. 1989માં પહેલો અનુવાદ પુરસ્કાર નગીનદાસ પારેખને બંગાળી સ્મરણકથા 'ન હન્યતે' (મૈત્રેયી દેવી)ના અનુવાદ માટે અપાયો હતો. આ ઉપરાંત રમણીક મેઘાણી, રમણલાલ સોની, જ્યા મહેતા, અનિલા દલાલ, સુરેશ દલાલ, પ્રતિભા દવે, ચંદ્રકાંત મહેતા, પ્રસાદ બ્રહ્મભટ્ટ, ભોળાભાઈ પટેલ, સુકન્યા ઝવેરી, ઉષા શેઠ, વર્ષા દાસ, શર્કુતલા મહેતા વગેરેને તેમણે કરેલા અનુવાદો માટે આ પુરસ્કાર મળ્યો છે.

સ્થાનિક, પ્રાદેશિક, રાષ્ટ્રીય અને આંતરરાષ્ટ્રીય સ્તરે સેમિનારનું આયોજન એ અકાદમીની એક મુખ્ય અને મહત્વની પ્રવૃત્તિ રહી છે. 1961માં રવીન્દ્રનાથ ટાગોરની જન્મશતાબ્દી પ્રસંગે યોજાયેલ આંતરરાષ્ટ્રીય સેમિનારથી આ પ્રવૃત્તિનો

આરંભ થયો હતો. 2003ના અંત સુધીમાં કુલ 272 સેમિનારનું આયોજન અકાદમીએ કર્યું છે. 1988માં કનૈયાલાલ મુનશી વિષેનો નેશનલ સેમિનાર હતો. ત્યાર બાદ 1992માં સુરેશ જોશી, 1996માં મહાત્મા ગાંધી, 1996માં ઝવેરચંદ મેઘાણી, 1997માં ગુજરાતી વિવેચન સાહિત્યના પ્રવાહો, 1997માં ગુજરાતી સાહિત્યમાં 'દેશીવાદ', 2000માં વીસમી સદીના ગુજરાતી સાહિત્ય અને 2002માં હરિવલ્લભ ભાયાણીના પ્રદાન વિષેના સેમિનારનું આયોજન કરવામાં આવ્યું.

અકાદમી 1957થી 'ઇન્ડિયન લિટરેચર' નામના અંગ્રેજી દ્વિમાસિકનું, 1980થી 'સમકાલીન ભારતીય સાહિત્ય' નામના હિંદી દ્વિમાસિકનું, 1959થી 'સંસ્કૃત પ્રતિભા' નામના અર્ધવાર્ષિક સંસ્કૃત સામયિકનું પ્રકાશન કરે છે.

અકાદમી-પુરસ્કૃત ગુજરાતી પુસ્તકો

- 1955 મહાદેવભાઈની ડાયરી
- 1956 બૃહત્પિંગલ (રામનારાયણ વિ. પાઠક)
- 1958 દર્શન અને ચિંતન (પંડિત સુખલાલજી)
- 1960 શર્વિલક (રસિકલાલ પરીખ)
- 1961 કચ્છનું સાંસ્કૃતિક દર્શન (રામસિંહજી રાઠોડ)
- 1962 ઉપાયન (વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદી)
- 1963 શાંત કોલાહલ (રાજેન્દ્ર શાહ)
- 1964 નૈવેદ્ય (ડોલરરાય માંકડ)
- 1965 જીવનવ્યવસ્થા (કાકા કાલેલકર)
- 1967 ગુજરાતી ભાષાનું ધ્વનિસ્વરૂપ અને ધ્વનિપરિવર્તન (પ્રબોધ પંડિત)
- 1968 અવલોકના (સુન્દરમ્)
- 1969 કુળકથાઓ (સ્વામી આનંદ)
- 1970 અભિનવનો રસવિચાર (નગીનદાસ પારેખ)
- 1971 નાટ્ય ગઠરિયાં (ચન્દ્રવદન મહેતા)
- 1973 કવિની શ્રદ્ધા (ઉમાશંકર જોશી)
- 1974 તારતમ્ય (અનંતરાય રાવળ)
- 1975 સોક્રેટિસ (મનુભાઈ પંચોળી, 'દર્શક')
- 1976 અશ્વત્થ ('ઉશનસુ')
- 1977 ઉપરવાસ કથાત્રયી (રઘુવીર ચૌધરી)
- 1978 હયાતી (હરીન્દ્ર દવે)
- 1979 વમળનાં વન (જગદીશ જોશી)
- 1980 અનુનય (જયંત પાઠક)
- 1981 રચના અને સંરચના (હરિવલ્લભ ભાયાણી)

- 1982 લીલેરો ઢાળ (પ્રિયકાંત મણિયાર)
- 1983 ચિંતયામિ મનસા (સુરેશ જોશી)
- 1984 વિવેચનની પ્રક્રિયા (રમણલાલ જોશી)
- 1985 સાત પગલાં આકાશમાં (કુંદનિકા કાપડિયા)
- 1986 ધૂળમાંની પગલીઓ (ચન્દ્રકાંત શેઠ)
- 1987 જટાયુ (સિતાંશુ યશશ્ચંદ્ર)
- 1998 અસૂર્યલોક (ભગવતીકુમાર શર્મા)
- 1989 આંગળિયાત (જોસેફ મેકવાન)
- 1990 સ્ટેચ્યૂ (અનિલ જોશી)
- 1991 ટોળાં અવાજ ઘોંઘાટ (લાભશંકર ઠાકર)
- 1992 દેવોની ધાટી (ભોળાભાઈ પટેલ)
- 1993 અગ્નિકુંડમાં ઊગેલું ગુલાબ (નારાયણ દેસાઈ)
- 1994 વિતાન સુદ બીજ (રમેશ પારેખ)
- 1995 અણસાર (વર્ષા અડાલજા)
- 1996 અંધારી ગલીમાં સફેદ ટપકાં (હિમાંશી શેલત)
- 1997 કૂવો (અશોકપુરી ગોસ્વામી)
- 1998 વાંકદેખાં વિવેચનો (જયંત કોઠારી)
- 1999 ગુજરાતી સાહિત્ય (નિરંજન ભગત)
- 2000 ધૂન્ધભરી ખીણ (વીનેશ અંતાણી)
- 2001 આગંતુક (ધીરુભહેન પટેલ)
- 2002 તત્ત્વમસિ (ધ્રુવ ભટ્ટ)
- 2003 અખેપાતર (બિંદુ ભટ્ટ)

નોંધ : 1957, 1959, 1966 અને 1972માં કોઈ કૃતિને પુરસ્કાર અપાયો નહોતો.

આજ સુધીમાં ત્રણ લેખકોએ અકાદમીના પુરસ્કારનો અસ્વીકાર કરી તે પરત કર્યો છે. 1969માં સ્વામી આનંદે, 1983માં સુરેશ જોશીએ અને 1998માં જયંત કોઠારીએ.

પિતા અને પુત્ર બન્નેને સાહિત્ય અકાદમીનો ગુજરાતી પુસ્તક માટેનો પુરસ્કાર મળ્યો હોય તેવો એક જ દાખલો નોંધાયો છે : મહાદેવ દેસાઈને 'મહાદેવભાઈની ડાયરી' માટે 1955માં અને તેમના પુત્ર નારાયણ દેસાઈને મહાદેવભાઈની જીવનકથા 'અગ્નિકુંડમાં ઊગેલું ગુલાબ' માટે 1993માં આ પુરસ્કાર મળ્યો હતો.

દીપક મહેતા

['મુંબઈ સમાચાર' દૈનિક : 2004]

સાહિત્ય પરિષદ શતાબ્દીએ

ઘણી વખત એવી ટકોર કરવામાં આવે છે કે વેપારી માનસ ધરાવતી ગુજરાતી પ્રજાને સાહિત્ય-કળા આદિમાં ખાસ રસ નથી. ભલે, દેશના કેટલાક પ્રદેશોની પ્રજા જેટલી સાહિત્ય-કળામાં રસ-રુચિ ગુજરાતીઓમાં ન હોય, પણ વેપાર કરતાં કરતાં પણ ગુજરાતીઓ સાહિત્ય-કળાનું સંવર્ધન કરતા રહે છે.

ગુજરાતની એક ટોચની સાહિત્યિક સંસ્થા 'ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ' 100 વર્ષ પૂર્ણ કરવાના આરે છે, એ બાબત ગવાહી પૂરે છે કે ગુજરાતીઓ સાહિત્યનું મહત્ત્વ જાણીપ્રમાણી રહ્યા છે. સમૂહ માધ્યમો વ્યાપક અને પ્રભાવક બન્યાં હોય અને લોકોને ટેલિવિઝન, કોમ્પ્યુટર ને સંચાર માધ્યમોનું ઘેલું લાગ્યું હોય ત્યારે કોઈ પણ સાહિત્યિક સંસ્થાનું કામ કપરું બને. લોકોની સાહિત્ય અને વાચનમાંથી રુચિ ઓછી થતી હોય ત્યારે સાહિત્યિક સંસ્થાએ સામા પૂરે તરવાનું બને. આવી સ્થિતિમાં ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સાહિત્યના જતન અને સંવર્ધનની પોતાની જવાબદારી અદા કરી રહી છે.

આ સંસ્થાનો સ્થાપક તો, જેની પચ્ચીસી પણ પૂરી નહોતી થઈ તેવો એક યુવાન હતો. તેનું નામ રણજિતરામ વાવાભાઈ મહેતા. અમદાવાદની ગુજરાત કોલેજમાં એ ભણતો ત્યારે કોલેજના ધ સોશિયલ એન્ડ લિટરરી એસોસિયેશન નામના મંડળનો મંત્રી હતો. એ મંડળે સાહિત્યકારોની જયંતીઓ ઊજવવાનું શરૂ કર્યું હતું. આ મંડળ પછીથી બની ગુજરાત સાહિત્ય સભા. પ્રતિષ્ઠિત રણજિતરામ સુવર્ણચંદ્રક આ સંસ્થા દ્વારા અપાય છે. 1905માં ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું પ્રથમ અધિવેશન ભરાયું. પરિષદના અધિવેશનની યોજનાના મુસદ્દામાં જણાવાયું હતું :

“આપણાં સ્ત્રી-બાળકો, વેપારીઓ, કારીગરો વગેરેને વિનોદ સાથે ઉન્નત કરે તેવું સાહિત્ય શી રીતે ઉપજાવવું, રંગભૂમિ અને વર્તમાનપત્રો જેવી પ્રજાજીવન ઘડનારી પ્રજાલિકાઓનાં કર્તવ્યાકર્તવ્ય નક્કી કરવાં, તેઓ આપણા પ્રજાજીવનને અધિક ઉન્નત, શીલવાન, રસિક અને ઉદાર શી રીતે કરી શકે એ વિચારી રાહ દાખવવો, આપણી પ્રજાનો ઉત્કર્ષ થાય તે માટે પરિષદે પ્રજાને જાગ્રત કરવી અને કર્તવ્ય આચરવા પ્રેરવી.”

1905માં ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના પ્રથમ અધિવેશન પછી મરાઠી, 1907માં બંગાળી અને 1909માં હિન્દી સાહિત્ય સંમેલનનો પ્રારંભ થયો. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું બીજું અધિવેશન 1907માં મુંબઈમાં અને ત્રીજું 1909માં રાજકોટમાં ભરાયું હતું. 1921માં વડોદરામાં યોજાયેલા ચોથા અધિવેશનની ત્રણેય દિવસની બેઠકમાં મહારાજા સયાજીરાવે હાજરી આપી હતી અને પોતાના વિચારો વ્યક્ત કર્યા હતા.

રણજિતરામે માત્ર 35 વર્ષની વયે વિદ્યાય લીધી. સાહિત્ય પરિષદ સાથે તેઓ ઓતપ્રોત થઈ ગયા હતા. બાર વર્ષ સુધી તેમણે સંસ્થાને તેમના જીવનથી છૂટી

પાડી નહોતી. તેમની હયાતીમાં યોજાયેલાં પાંચેય અધિવેશનો માટે તેમણે સતત પરિશ્રમ કર્યો હતો.

1926માં ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું સુકાન કનૈયાલાલ મુનશીએ સંભાળ્યું. તેઓ 1955 સુધી પરિષદના સુકાની રહ્યા. 1955માં નડિયાદમાં યોજાયેલા પરિષદના 19મા અધિવેશને ગુજરાતનું ધ્યાન ખેંચ્યું. કનૈયાલાલ મુનશીએ પરિષદ પર એકહથ્થુ કબજો જમાવી દીધો છે, તેવી વ્યાપક ફરિયાદ થતી હતી. ઉમાશંકર જોશી વગેરે સાહિત્યકારોએ આ અધિવેશનમાં કનૈયાલાલ મુનશી સામે અવાજ ઉઠાવ્યો. એમને લાગતું હતું કે પરિષદનું બંધારણ લોકશાસનની પ્રજાલિકાઓને અનુરૂપ નથી.

પરિષદના પ્રમુખ કનૈયાલાલ મુનશીએ સમય પારખીને વિરોધ પ્રદર્શિત કરનારા સાત લેખક-પ્રતિનિધિઓ સાથે ચર્ચાવિચારણા કરીને પરિષદનું બંધારણ સુધારવા માટે એક સમિતિની નિયુક્તિ કરી. એ પછી નવું બંધારણ થયું અને પરિષદનું કાર્યાલય મુંબઈથી અમદાવાદ આવ્યું.

નવું બંધારણ અમલમાં આવ્યા પછી પરિષદનું પહેલું અધિવેશન અમદાવાદમાં ભરાયું. નવજન્મ પામેલી પરિષદ માત્ર શહેરો પૂરતી સીમિત ન રહે તે માટે દર બે વર્ષે ગ્રામીણ વિસ્તારમાં જ્ઞાનસત્રનું આયોજન કરવાનું વિચારાયું. એ રીતે અધિવેશન દર બે વર્ષે શહેરમાં અને જ્ઞાનસત્ર દર બે વર્ષે નગરોમાં યોજાય છે. કરાંચી, નવી દિલ્હી, કલકત્તા, મદ્રાસ, હૈદરાબાદ, પૂના, કોઈમ્બતૂર વગેરે સ્થળોએ પરિષદનાં અધિવેશનો થયાં છે.

1955 પછી પરિષદે પ્રકાશન પ્રવૃત્તિ અને સમૃદ્ધ પુસ્તકાલય શરૂ કરવાનું વિચાર્યું. સંમેલનો પ્રસંગે નિબંધવાચન ઉપરાંત પુસ્તકો અને સામયિકોનાં પ્રદર્શનો, મુશાયરા જેવાં અન્ય અંગો પણ વિકસતાં જતાં હતાં.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના વિશાળ ભવનને 'ગોવર્ધન ભવન' નામ અપાયું છે. પરિષદના પરિસરમાં 300 બેઠકોવાળું અદ્યતન રા. વિ. પાઠક સભાગૃહ છે.

પરિષદે અનુવાદ કેન્દ્રની સ્થાપના કરી અને તેના ઉપક્રમે શ્રેષ્ઠ ગુજરાતી કૃતિઓ અંગ્રેજી તથા અન્ય ભાષાઓમાં અવતરે તેવો ઉપક્રમ શરૂ કર્યો છે.

રમેશ તન્ના

The dust of the dead words clings to thee.

Wash thy soul with silence.

મરેલા શબ્દોની ધૂળ તને ચોંટી રહી છે.

તારા આત્માને મૌન વડે ધોઈ નાખ.

રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર (અનુ. નગીનદાસ પારેખ)

રણજિતરામ ચંદ્રક-ધારકો

1. ઝવેરચંદ મેઘાણી (1928)
2. ત્રિજુભાઈ બધેકા (1929)
3. રવિશંકર રાવળ (1930)
4. વિજયરાય વૈદ્ય (1931)
5. રમણલાલ દેસાઈ (1932)
6. રત્નમણિરાવ જોટે (1933)
7. સુન્દરમ્ (1934)
8. વિષ્ણુનાથ ભટ્ટ (1935)
9. ચંદ્રવદન મહેતા (1936)
10. ચુનીલાલ વા. શાહ (1937)
11. કનુ દેસાઈ (1938)
12. ઉમાશંકર જોશી (1939)
13. ધનસુખલાલ મહેતા (1940)
14. જયોતીન્દ્ર દવે (1941)
15. રસિકલાલ છો. પરીખ (1942)
16. ઓમકારનાથ (1943)
17. વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદી (1944)
18. ગુણવંતરાય આચાર્ય (1945)
19. ડોલરરાય માંકડ (1946)
20. હરિનારાયણ આચાર્ય (1947)
21. બચુભાઈ રાવત (1948)
22. સોમાલાલ શાહ (1949)
23. પન્નાલાલ પટેલ (1950)
24. જયશંકર ભોજક, 'સુંદરી' (1951)
25. કેશવરામ કા. શાસ્ત્રી (1952)
26. ભોગીલાલ સોડેસરા (1953)
27. ચંદુલાલ પટેલ (1954)
28. અનંતરાય રાવળ (1955)
29. રાજેન્દ્ર શાહ (1956)
30. ચુનીલાલ મડિયા (1957)
31. કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણી (1958)
32. જયંતિ દલાલ (1959)
33. હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રી (1960)
34. ઈશ્વર પેટલીકર (1961)
35. રામસિંહ રાઠોડ (1962)
36. હરિવલ્લભ ભાયાણી (1963)
37. મનુભાઈ પંચોળી, 'દર્શક' (1964)
38. બાપાલાલ વૈદ્ય (1965)
39. હસમુખ સાંકળિયા (1966)
40. ઝીણાભાઈ દેસાઈ, 'રનેહરશ્મિ' (1967)
41. મંજુલાલ મજમુદાર (1968)
42. નિરંજન ભગત (1969)
43. શિવકુમાર જોશી (1970)
44. સુરેશ હં. જોષી (1971)
45. નટવરલાલ પંડ્યા, 'ઉશનસુ' (1972)
46. પ્રબોધ પંડિત (1973)
47. હીરાબહેન પાઠક (1974)
48. રઘુવીર ચૌધરી (1975)
49. જયંત પાઠક (1976)
50. જશવંત ઠાકર (1977)
51. ફાધર વાલેસ (1978)
52. મકરન્દ દવે (1979)
53. ધીરુબહેન પટેલ (1980)
54. લાભશંકર ઠાકર (1981)
55. હરીન્દ્ર દવે (1982)
56. સુરેશ દલાલ (1983)
57. ભગવતીકુમાર શર્મા (1984)
58. ચંદ્રકાંત શેઠ (1985)
59. રમેશ પારેખ (1986)
60. સિતાંશુ યશશ્ચંદ્ર (1987)
61. બકુલ ત્રિપાઠી (1988)
62. વિનોદ ભટ્ટ (1989)
63. નગીનદાસ પારેખ (1990)
64. રમણલાલ ના. મહેતા (1991)
65. યશવન્ત શુક્લ (1992)
66. અમૃત 'ઘાયલ' (1993)
67. ધીરુભાઈ ઠાકર (1994)
68. ભોળાભાઈ પટેલ (1995)
69. રમણલાલ સોની (1996)
70. ગુણવંત શાહ (1997)
71. ગુલાબદાસ બ્રોકર (1998)
72. મધુ રાય (1999)
73. ચી. ના. પટેલ (2000)
74. નારાયણ દેસાઈ (2001)
75. ચંદ્રકાંત ટોપીવાળા (2002)
76. મધુસૂદન પારેખ (2003)

સિંહની પરોણાગત

સીંહ એકલું ફરવા ચાલ્યું, હાથમાં લીધી સોટી;
સામે રાણા સિંહ મળ્યા રે, આફત આવી મોટી.

ઝૂકી ઝૂકી ભરી સલામો, બોલ્યું મીઠાં વેણ :
“મારે ઘેર પધારો, રાણા ! રાખો મારું કહેણ.

હાડચામડાં બહુ બહુ ચૂંથ્યાં, ચાખોજી મધ મીઠું;
નોતરું દેવા ખોળું તમને, આજે મુખરું દીઠું !”

સીંહ જાય છે આગળ, એના પગ ધબધબ,
સિંહ જાય છે પાછળ, એની જીભ લબલબ.

“ઘર આ મારું, જમો સુખેથી, મધની લૂમેલૂમ.”
ખાવા જાતાં રાણાજીએ પાડી બૂમેબૂમ !

મધપૂડાનું વન હતું એ, નહીં માખોનો પાર;
બટકું પૂડો ખાવા જાતાં વળગી લારોલાર !

આંખે, મોઢે, જીભે, હોઠે ડંખ ઘણેરા લાગ્યા;
“ખાધો બાપ રે !” કરતાં ત્યાંથી વનરાજા તો ભાગ્યા.

સીંહ એકલું ફરવા ચાલ્યું, હાથમાં લીધી સોટી;
સામે રાણા સિંહ મળ્યા તા, આફત ટાળી મોટી !

રમણલાલ સોની

Do not linger

to gather flowers to keep them,
but walk on,

for flowers will keep themselves
blooming all your way.

ફૂલ વીણવા ને સંઘરવા કાજે

માર્ગમાં રોકાતી નહીં,

પણ આગળને આગળ ચાલતી રહેજે.

કારણ કે ફૂલો તો

તારી આખી વાટમાં ખીલતાં જ રહેવાનાં.

રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર (અનુ. નગીનદાસ પારેખ)

ખાલીખમ !

લાંબાંમાં લાંબું માપી શકાય તેવું અંતર 13,000 માઈલનું છે. પૃથ્વી પરનાં કોઈ પણ બે સ્થળ આ અંતર કરતાં વધારે દૂર નથી.

પૃથ્વીની ફરતે એક આંટો મારીએ તો એ અંતર 25,000 માઈલનું થાય. પૃથ્વીથી ચંદ્રનું અંતર આ અંતર કરતાં દસગણું છે, જ્યારે સૂરજનું અંતર ચંદ્રના અંતર કરતાં પણ 400 ગણું છે ! કલાકે 500 માઈલની ઝડપે ઊડતા વિમાનને આટલું અંતર કાપવું હોય તો ઓછાંમાં ઓછાં વીસ વર્ષ લાગે !

સૂર્ય પૃથ્વી કરતાં તેર લાખ ગણો મોટો છે. તારાઓ પૃથ્વી કરતાં લાખોગણા કદવાળા નાનામોટા સૂર્યો છે.

સૂરજ પૃથ્વીથી સવાનવ કરોડ માઈલ દૂર છે. આપણી પાસેમાં પાસેનો તારો આનાથી 2,70,000 ગણો દૂર છે.

અને છતાંય એ તો પાસેમાં પાસેના તારાની વાત થઈ. દૂરના તારાઓની વાત કરવામાં માઈલોનાં અંતર મુશ્કેલીભર્યાં લાગે. અમદાવાદથી મુંબઈનું અંતર માઈલોમાં કહેવાને બદલે કોઈ ઈંચમાં આપે તો તે કેવું લાગે ? આકાશી અંતરની વાત માઈલોમાં કહેવી એ એવું લાગે.

પણ ત્યારે એ અંતર માપવાનો કોઈ એકમ શોધી કાઢવો જોઈએ ને ?

એવો એક એકમ છે પ્રકાશ-વર્ષનો. પ્રકાશ એક વર્ષમાં જેટલું અંતર કાપે તેને પ્રકાશ-વર્ષ કહે છે. પ્રકાશનો વેગ દર સેકન્ડે 1,86,000 માઈલનો છે.

અને છતાંય એ વેગે ચાલી સૂરજના પ્રકાશને પૃથ્વી સુધી આવી પહોંચતાં બરાબર સવાઆઠ મિનિટ લાગે છે. આપણી પાસેમાં પાસેના તારાના પ્રકાશને પૃથ્વી સુધી આવી પહોંચતાં પૂરાં સવાચાર વર્ષ લાગે છે.

પણ આ તો પાશીરામાં પહેલી પૂણી જેવું છે. ઉત્તરાકાશમાં ચમકતા સ્થિરાસન જેવા ધ્રુવતારાના પ્રકાશને આપણા સુધી પહોંચતાં 407 વર્ષ લાગે છે.

જે વધુમાં વધુ દૂરના તારા છે, તે આપણાથી 66,000 પ્રકાશવર્ષ દૂર છે.

આકાશમાં દૂરબીનથી જોઈ શકાતા કરોડો તારા મળી એક મોટું તારાવિશ્વ બને છે. આ તારાવિશ્વમાં સૂર્યકદના બે અબજ જેટલા તારા છે. એકબીજાથી અબજો માઈલ દૂર આવેલા તારા સમાવતું આ તારાવિશ્વ એક લાખ પ્રકાશવર્ષની લંબાઈ-પહોળાઈવાળું છે.

પણ આશ્ચર્યની મોટી વાત તો એ છે કે એકબીજાથી 10 લાખ પ્રકાશવર્ષને અંતરે આવેલાં આવાં લાખો તારાવિશ્વો અવકાશમાં આવેલાં છે; અને છતાંય એમની વસાહતના હિસાબે આખા આકાશનો 99.9 ટકા ભાગ ખાલીખમ છે !

રમાકાન્ત શર્મા

વરસાદ ભીંજવે

આકળવિકળ આંખકાન વરસાદ ભીંજવે,

હાલકડોલક ભાનસાન વરસાદ ભીંજવે.

ચોમાસું નભ વચ્ચે લથબથ સોળ કળાએ ઊગ્યું રે વરસાદ ભીંજવે,
અજવાળું ઝોકાર લોહીની પાંગત સુધી પૂર્યું રે વરસાદ ભીંજવે.

નહીં છાલક, નહીં છાંટા રે વરસાદ ભીંજવે;

દરિયા ઊભા ફાટ્યા રે વરસાદ ભીંજવે.

ઘરમાંથી તોર્તિંગ ઓરડા ફાળ મારતા છૂટ્યા રે વરસાદ ભીંજવે,
ધૂળ લવકતા રસ્તા ખળખળ વળાંક ખાતા ખૂટ્યા રે વરસાદ ભીંજવે.

પગના અંતરિયાળપણાને ફળિયામાં ધક્કેલો રે વરસાદ ભીંજવે,
નેવાં નીચે ભડભડ બળતો જીવ પલળવા મેલો રે વરસાદ ભીંજવે.
બંધ હોકમાં સોળ વરસની કન્યા આળસ મરડે રે વરસાદ ભીંજવે,
લીલોઘમ્મર નાગ જીવને અનારાધારે કરડે રે વરસાદ ભીંજવે.

અહીં આપણે બે અને વરસાદ ભીંજવે,

મને ભીંજવે તું, તને વરસાદ ભીંજવે.

થરથર ભીંજે આંખકાન, વરસાદ ભીંજવે,

કોને કોનાં ભાનસાન, વરસાદ ભીંજવે.

રમેશ પારેખ

I am the autumn cloud, empty of rain:
see my fullness

in the field of ripened rice.

હું છું મેઘજળ વરસાવી ચૂકેલી હેમંતની વાદળી:

મારો વૈભવ

પાકેલી ડાંગરના ખેતરમાં નિહાળજો.

God loves man's lamp-lights

better than his own great stars.

ઈશ્વરને પોતાના મોટા મોટા તારાઓના કરતાં

માનવીએ પેટાવેલાં કોડિયાં વધુ વહાલાં છે.

રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર (અનુ. નગીનદાસ પારેખ)

રાજકારણીઓને સમજી લઈએ

આપણે ત્યાં ચૂંટણીના સંદર્ભમાં કેટલાક ખ્યાલો પ્રવર્તે છે તેને ઝીણવટથી તપાસવા જેવા છે.

મતદારોના વર્તનની બાબતમાં બે બાબતો આપણે તપાસીશું. એક, રાજકીય પક્ષો પોતાને જૂઠાં વચનો આપે છે એવું મતદારો જાણતા હોવા છતાં તેમની એ અપ્રામાણિકતા પ્રત્યે તેઓ દુર્લક્ષ કરે છે. બીજું, ઊંચા આદર્શો સાથે ઊભેલા અને પોતાની પ્રામાણિકતા માટે જાણીતા એવા મોટા ભાગના ઉમેદવારોને મતદારો પસંદ કરતા નથી.

મતદારો અંગત લાભ-ખર્ચનો વિચાર કરીને મતદાન કરે છે, સામાજિક લાભ-હાનિ તેમના માટે અપ્રસ્તુત બાબત હોય છે. ધારાસભ્ય સરકારની નીતિઓનો અભ્યાસ કરીને તેના અયોગ્ય, પક્ષપાતી અમલનો ધારાગૃહમાં વિરોધ કરે, અને એ રીતે સમગ્ર રાજ્યની સંનિષ્ઠ સેવા કરે, તેનાથી તેના મતદારો રીઝતા નથી. બીજી ચૂંટણી વખતે તેઓ એક જ પ્રશ્ન પૂછવાના : તમે અમારા માટે શું કર્યું ? પોતાના મતથી ચૂંટાઈ આવેલા ઉમેદવાર સમગ્ર રાજ્ય કે દેશના હિતને માટે કામ કરે તેવી મતદારોની અપેક્ષા નથી હોતી. તેમને તો પોતાનાં કામો કરે એવા જ ઉમેદવારમાં રસ હોય છે.

અંગત કે પોતાના જૂથના લાભથી પ્રેરાઈને મતદારો વર્તે છે, તે હકીકતનો લાભ લેવા માટે રાજકીય પક્ષો મતદારોના વિવિધ સમૂહોને એ પ્રકારના અંગત લાભની લાલચ આપીને તેમને ખરીદવાની કોશિશ કરે છે. ચૂંટણી ઢંઢેરામાં સમાજના પ્રત્યેક મોટા વર્ગ કે સમુદાયને લાભદાયી નીવડે એવાં વચનો આપવામાં આવે છે.

કેવળ સામાન્ય મતદારો જ અંગત લાભને નજર સમક્ષ રાખીને મતદાન કરે છે એવું નથી. નબળા વર્ગોનું કામ કરતા કર્મશીલો પણ એનાથી વધારે વ્યાપક હિતનો વિચાર કરવા તૈયાર નથી હોતા. દા.ત., જે કર્મશીલો આદિવાસી વિસ્તારોમાં કામ કરે છે તેમને આદિવાસીઓને મળનાર લાભમાં જ રસ હોય છે. સમાજમાં આદિવાસી જેવા જ બીજા ગરીબ વર્ગો પ્રત્યે તેઓ ઉદાસીન હોય છે. આવું જ વલણ સ્ત્રી કાર્યકરો, હરિજન કાર્યકરો વગેરેનું હોય છે. રાજકારણીઓની જેમ જ આ કર્મશીલો પણ તેમના કાર્યક્ષેત્રમાં ટૂંકા ગાળામાં મળી શકે તેવા ‘નક્કર’ લાભો માટે જ પ્રયાસ કરતા હોય છે.

રાજકીય પક્ષો બેધડક જૂઠાં વચનો મતદારોને આપે છે, કેમ કે કોઈ પણ મતદારોને તેને સીધી રીતે સ્પર્શતાં ન હોય એવાં વચનોના પાલનમાં રસ હોતો નથી. તેથી આખા ઢંઢેરાનો અમલ કરવા માટેનું મતદારોનું સામૂહિક દબાણ ઊભું થવાની કોઈ શક્યતા નથી હોતી.

ચૂંટણીમાં ઊંચા આદર્શો સાથે ઊભા રહેતા સંનિષ્ઠ ઉમેદવારો મોટા ભાગના દાખલાઓમાં કેમ ચૂંટાઈ આવતા નથી, તેનો ખુલાસો મતદારોના ઉપર વર્ણવેલા વર્તનમાંથી સાંપડે છે. મતદારોના કોઈ વર્ગને સામાજિક હિત અપીલ કરતું નથી. વળી જો પ્રામાણિક ઉમેદવાર ચૂંટાઈ આવીને મતદારોનાં કામો કરવામાં પણ નિયમો અને પ્રામાણિકતાનો આગ્રહ રાખવાનો હોય, તો મતદારોને તેની પ્રામાણિકતામાં રસ પડતો નથી. પોતાનાં કામો કરવાનાં હોય ત્યારે આદર્શોને વચ્ચે ન લાવે, એવા અન્યથા આદર્શવાદી ઉમેદવારને મતદારો પસંદ કરે છે !

રાજકારણીઓના વર્તન અંગેની આપણી અપેક્ષાઓ નૈતિક આદર્શોની ઊંચી ભૂમિકા પર રહીને રચાયેલી હોવાથી આપણી અપેક્ષાઓ અને વાસ્તવિકતા વચ્ચે બહુ મોટું અંતર પડે છે. તેને પરિણામે નાગરિકો તરીકે આપણે હતાશ થઈએ છીએ અને રાજકારણને સુધારવાના પ્રયાસો ખોટી દિશામાં કરીએ છીએ.

કયા ઉદ્દેશથી લોકોએ રાજકારણમાં પડવું જોઈએ એ વિશે, રાજકારણમાં નહિ પડતા લોકોએ ઊંચા આદર્શો રજૂ કરેલા છે. પરંતુ અહીં પ્રશ્ન હકીકતનો છે. લોકો કયા ઉદ્દેશથી રાજકારણમાં પડે છે ? રાજકારણીઓની બાબતમાં આપણે એક સામાન્ય અનુભવને વિચારે પાડીએ છીએ. રાજકારણમાં પડેલી વ્યક્તિઓ, રાજકારણમાં પડે તે પૂર્વે કોઈક વ્યવસાયમાં પડેલી હોય છે. એ વ્યવસાયમાં તે એક અર્થપરાયણ માનવી તરીકે વર્તતી હોય છે, એટલે કે તે અંગત લાભ-ખર્ચનો વિચાર કરીને વર્તતી હોય છે. આના સંદર્ભમાં પ્રશ્ન ઊભો થાય છે : જે વ્યક્તિ અન્યથા તેના વર્તનમાં અર્થપરાયણ માનવી તરીકે વર્તે છે, તે રાજકારણમાં પ્રવેશે ત્યારે અંગત લાભ જતો કરીને સામાજિક હિતથી પ્રેરાઈને વર્તશે એવું માનવા માટે આપણી પાસે કોઈ તર્ક કે અનુભવ છે ખરો ?

રાજકારણીઓ પણ અર્થપરાયણ માનવીઓ તરીકે વર્તે છે એ પાયાના ગૃહીત પર ચાલીએ, તો રાજકારણીઓનાં ઘણાં વર્તનને સમજવાની ચાવી મળી જાય છે.

રાજકારણીઓ ચૂંટણીમાં જીતવા માટે ઊભા રહે છે, મૂલ્યોની પ્રતિષ્ઠા કે લોકશાહીના જતન માટે નહિ. ચૂંટણી જીતવાથી મળતી રાજકીય સત્તા અને તેના દ્વારા મળતા લાભોને મહત્તમ કરવાનું તેમનું લક્ષ્ય હોય છે. અલબત્ત, કેટલાક માણસો પ્રામાણિકપણે લોકશાહીની અને સમાજની સેવાના ઉદ્દેશથી ચૂંટણી લડતા હોય છે; પરંતુ તેમની બાબતમાં પણ એક મુદ્દો સ્પષ્ટ છે. તેઓ એમ માને છે કે ધારાસભામાં પ્રવેશીને તેઓ સમાજ અને લોકશાહીની વધુ સારી સેવા કરી શકશે. તેથી તેમના માટે ચૂંટણી જીતવાનું એટલું જ અગત્યનું હોય છે, જેટલું અંગત લાભ માટે ચૂંટણી લડી રહેલા ઉમેદવારો માટે હોય છે.

ચૂંટણી જીતવા માટે મતદારોના વિવિધ વર્ગોને રીઝવવા જરૂરી હોય છે. તેથી મતદારોના વિવિધ વર્ગો શું ઇચ્છે છે તે રાજકીય પક્ષો શોધતા હોય છે. મતદારોનાં

વિવિધ જૂથો કયા અંગત લાભોથી પ્રેરાઈને મત આપશે તે અંગેની રાજકીય પક્ષોની અટકળો તેમના ચૂંટણી-ઢંઢેરામાં જોવા મળે છે. ચૂંટણી-ઢંઢેરા બે રીતે નોંધપાત્ર હોય છે. એક, તેમાં મતદારોનો કોઈ પણ નાનોમોટો વર્ગ નારાજ થાય એવી વાતો ટાળવામાં આવે છે. તેથી રાજ્ય કે રાષ્ટ્રની સમસ્યાઓના ઉકેલ માટે નાગરિકોએ કયા સ્વરૂપે કેટલી કિંમત ચૂકવવી પડશે તેનો કોઈ ઉલ્લેખ ઢંઢેરામાં કરવામાં આવતો નથી. બીજું, રાજ્ય કે પ્રદેશના ઉકેલ માંગતા પ્રશ્નો અને પક્ષો તેના વિચારેલા ઉકેલો વિશે ખાસ કોઈ ચર્ચા ઢંઢેરામાં કરવામાં આવતી નથી. જે સમસ્યા અને તેનો સંભવિત ઉકેલ મતદારોના કોઈ મોટા વર્ગને આકર્ષી શકે તેમ હોય, તેની જ વાત ઢંઢેરામાં કરવામાં આવે છે. ટૂંકમાં, રાજકીય પક્ષો તેમના ઢંઢેરા રાજ્ય કે રાષ્ટ્રના પ્રશ્નો અંગેની નિસબતથી પ્રેરાઈને તૈયાર કરતા નથી, પરંતુ મતદારોને આકર્ષવાના ઉદ્દેશથી તૈયાર કરે છે.

રાજકીય પક્ષો તેમના આદર્શો લોકો પર લાદવાની કોશિશ કરતા નથી, પરંતુ લોકોના વિવિધ વર્ગો જે ઇચ્છે છે તે આપવાની કોશિશ કરે છે, જેથી તેમના મત મળી શકે. તેથી જ્યાં માત્ર બે જ મુખ્ય હરીફ પક્ષો હોય ત્યાં, કેટલીક ચૂંટણીઓના અપવાદો બાદ કરતાં, બે પક્ષો વચ્ચેની સમાનતા સમય જતાં વધતી જાય છે. કેવળ ઢંઢેરામાં જ નહિ, અન્ય આર્થિક, સામાજિક નીતિઓમાં પણ તેમની વચ્ચેની સમાનતા વધતી જાય છે. અમેરિકામાં રિપબ્લિકન અને ડેમોક્રેટિક પક્ષ વચ્ચે ભાગ્યે જ કોઈ તફાવત છે; ઈંગ્લેન્ડમાં મજૂર પક્ષ અને કન્લિબુસ્ટ પક્ષ વચ્ચે ભૂતકાળમાં મોટું અંતર હતું, પરંતુ છેલ્લા બે-અઢી દસકામાં એ બે પક્ષો વચ્ચેના તફાવતો ગણનાપાત્ર પ્રમાણમાં ઘટી જવા પામ્યા છે. ભારતમાં જો કોંગ્રેસ અને ભાજપ એ બે જ મુખ્ય હરીફ પક્ષો રહે, તો થોડા જ વખતમાં તેમની નીતિરીતિઓમાં મોટા પ્રમાણમાં સમાનતા જોવા મળશે. ચૂંટણી જીતવાની દૃષ્ટિએ જો ઉપયોગી નહિ લાગે તો કોંગ્રેસ તેની બિનસાંપ્રદાયિકતા છોડી દેશે અને ભાજપ તેના હિન્દુત્વને છોડી દેશે. રાજકીય પક્ષો માટે વિચારસરણી અને આદર્શો સાધનો છે, સાધ્ય નથી. જેવી રીતે ઔદ્યોગિક પેઢીઓ તેમની જે પેદાશો બજારમાં ન ચાલે તે પાછી ખેંચી લે છે, તેવી રીતે રાજકીય પક્ષો જે મુદ્દાઓ ચૂંટણીના બજારમાં ન ચાલે તેને પાછા ખેંચી લે છે.

ભારતમાં રાજકીય પક્ષોની સામે એક ટીકા સર્વસામાન્ય રીતે કરવામાં આવે છે : તેઓ દેશના સમાજનું જ્ઞાતિ, જાતિ, સંપ્રદાય, પ્રદેશ વગેરેના આધાર પર વિભાજન કરી રહ્યા છે. આ ટીકા દેખીતી રીતે સાચી જણાય છે, પરંતુ તેમાં થોડા ઊંડા ઊતરીને વિચારીશું તો જુદું ચિત્ર ઊપસી આવશે.

ભારતીય સમાજ જ્ઞાતિ, કોમ જેવા વિવિધ આધારો પર વહેંચાયેલો છે. દેશમાં ભાગ્યે જ એવી કોઈ જ્ઞાતિ હશે જેનાં મંડળો ન હોય. દેશના વિવિધ પ્રદેશોમાં રહેતા લોકો તેમનાં પ્રાદેશિક હિતોનો જ વિચાર કરતા હોય છે. આવી જ લાગણી વિવિધ

લઘુમતીઓની હોય છે, જેમને એ લઘુમતીઓના અગ્રણીઓ પોતાની 'સત્તા' વધારવા માટે પોષતા હોય છે.

લોકોની ઉપર્યુક્ત મનોદશાનો લાભ લેવાનો પ્રયાસ રાજકીય પક્ષો કરે છે. લોકો તેમનાં સંગઠનો દ્વારા જે લાભો મેળવવાનો પ્રયાસ કરતા હોય છે તે આપીને રાજકીય પક્ષો ચૂંટણી જીતવાનો વ્યૂહ ઘડે છે. રાજકારણમાં દબાવજૂથો તરીકે ઓળખાતાં વર્ગીય હિતો, રાજકીય પક્ષોની ચૂંટાઈ આવવાની ગરજનો લાભ લઈને ચૂંટણીપ્રસંગે તેમની માગણીઓ આગળ ધરતાં હોય છે. વિવિધ વર્ગો, જૂથોમાં વહેંચાયેલા લોકો જો તેમનાં વર્ગીય હિતોથી દૂર જોવા તૈયાર ન હોય, તો તેમના મત દ્વારા જેમને ચૂંટવાનું છે એ રાજકારણીઓ જુદી રીતે વર્તે એવી અપેક્ષા રાખવા માટે કોઈ કારણ નથી.

ચૂંટણીઓમાં રાજકીય પક્ષો અને ઉમેદવારો દ્વારા કરવામાં આવતા ગંજાવર ખર્ચને જોઈને કેટલીક વાર એવી દલીલ કરવામાં આવે છે કે ચૂંટણીમાં કરેલા ખર્ચનું વળતર મેળવવા માટે રાજકારણીઓ ભ્રષ્ટાચાર આચરે છે; જો ચૂંટણીઓને કોઈક રીતે ઓછી ખર્ચાળ બનાવવામાં આવે અને ચૂંટણીખર્ચ અંશતઃ રાજ્યની તિજોરીમાંથી આપવામાં આવે તો ભ્રષ્ટાચાર ઓછો થાય. પરંતુ રાજકારણમાં ભ્રષ્ટાચાર દ્વારા મબલક કમાણી કરવાની તકી ચાલુ રહે ત્યાં સુધી ચૂંટણીઓ ઓછી ખર્ચાળ અને ઓછી ભ્રષ્ટ થવાની અપેક્ષા રાખી શકાય નહિ.

પરંતુ હીન માણસોના હાથમાં રાજકીય સત્તા આવે તોપણ તેઓ સમાજનું ન્યૂનતમ અહિત જ કરી શકે એવા બંધારણીય પ્રબંધો વિચારવામાં સલામતી છે. જેમાં રાજકારણીઓને સત્તા વાપરવાનો મોટો અવકાશ હોય, એવાં ક્ષેત્રોમાં રાજ્યની પ્રવૃત્તિઓ વિસ્તારતાં પહેલાં સાત વખત વિચારવું જોઈએ. રાજ્યનું વિસ્તરતું કાર્યક્ષેત્ર છેવટે તો લાભો વહેંચવાની રાજકારણીઓની સત્તામાં જ વધારો કરતું હોય છે. રાજ્યના કાર્યક્ષેત્રમાં થતા વિસ્તાર અને વ્યાપક બનતા ભ્રષ્ટાચાર વચ્ચે સીધો સંબંધ છે, એ આપણે હંમેશાં ધ્યાનમાં રાખવાનું છે.

રમેશ ભા. શાહ

[નવા માર્ગ : પખવાડિક : 1995]

રોજગાર વિનિમય કચેરીમાં આવેલી મહિલા : “ઘરની બહાર નીકળી શકાય એવી કોઈ પણ નોકરી લેવા હું તૈયાર છું. મારા પતિ ગઈ કાલે જ નિવૃત્ત થયા છે.”

કવિતા મોજાંનાં ફીણ જેટલી તાજ અને ખડક જેટલી જૂની હોવી જોઈએ.

રાલ્ફ એમરસન

“એટલી અરજ છે –”

સાબરકાંઠાના એક ગામડાની વાત છે. ભૂદાન નિમિત્તે હું ત્યાં ગયો હતો. સભા પૂરી થઈ, એટલામાં એક ડોશી આવ્યાં. “અમે તો ગરીબ રહ્યાં, શું આવીએ ?” એવું કંઈક મનમાં બબડતાં હતાં. શરૂશરૂમાં તો મને લાગ્યું કે એ કંઈક માગવા આવ્યાં છે. પણ મારી પાસે આવીને એમણે કહ્યું, “મા’રાજ, તમને આલવા જેવું મારી પાંહે કાંઈ નથી. આ દહ બકરીઓ છે, એમાંથી એક દૂઝણી બકરી આલું તો લેશો ?”

“કેમ નહિ ? આ યજ્ઞમાં તો બકરીનું દાન પણ અમે સ્વીકારીએ છીએ. એ બકરી હું કંઈ સાથે તો નથી લઈ જવાનો – અહીંના જ કોઈ લાયક માણસને આપણે આપીશું. તો તમે કહો તેને આપી દઈએ.”

“મैं બકરી તમને દાનમાં આવી દીધી. હવે તમ તમારે જેને આલવી હોય તેને આલી ઘો.”

“પણ હું તો ગામમાં કોઈને ઓળખતો નથી, એટલે તમે જ કોક લાયક માણસ શોધી કાઢો.”

થોડી વાર વિચાર કરી ડોશી બોલ્યાં : “મા’રાજ, ગામમાં ભંગીનો એક સોકરો છે, એકલો છે બચારો; ઈને આલો તો ?”

મैं એ ભંગીના છોકરાને બોલાવડાવ્યો. એને ખબર પડી ગઈ હશે, એટલે એ હસતો હસતો આવ્યો. મैं એને કહ્યું, “આ માજી તને એક બકરી આપે છે. તું એને પાલવીશ ?” એણે ખુશીથી હા પાડી. બકરી એને આપવામાં આવી. એના આનંદનો પાર નહોતો.

બપોરે ભોજન કરી હું કાંતતો હતો, ત્યાં એ ડોશી ફરીથી આવ્યાં. બોલ્યાં : “મા’રાજ, હું એકલી છું. મારે બે ઘર છે. એકમાં હું રહું છું ને બીજામાં બકરીઓ રાખું છું. બકરીઓ તો વાડામાંયે રહી શકે. તો મારું આ બીજું ઘર છે તે પણ દાનમાં લઈ લ્યો.”

ઘડીભર તો હું ડોશીની સામે તાકી જ રહ્યો. પછી મैं એમને કહ્યું : “માજી, તમારા ગામમાં કોઈ ઘર વગરનો માણસ છે ?”

થોડી વાર વિચાર કરી ડોશીએ કહ્યું : “હા, મા’રાજ, એક રાવણિયો છે. જો ઈને આલશો તો બહુ રાજી થશે.”

મैं રાવણિયાને બોલાવડાવ્યો. તે આવ્યો. મैं એને પૂછ્યું : “આ ડોશીમા તમને રહેવા ઘર આપે, તો તે લેશો ?”

“શું કામ નહિ લઉં ?” ખુશીમાં આવી એણે કહ્યું.

“પણ ઘર જરા ઠીકઠાક કરવાનું છે.”

“એ તો કરી લઈશ, બાપજી.”

“પણ જો – એક શરત છે. આ ડોશીમા જીવે ત્યાં સુધી તારે એમની સેવા

કરવી પડશે !” મैं હસતાં હસતાં કહ્યું.

સેવા કરવાની વાત સાંભળી, પાસે બેઠેલાં ડોશી તરત બોલી ઊઠ્યાં : “ના, ના, મા’રાજ ! સેવા કરાવવા હું ઈને ઘર નથી આલતી. એની પાંહે નથી, ને મારી પાંહે એક વધારાનું પડ્યું છે, એટલે હું ઈને આલું છું. મારે એની પાંહે સેવા નથી કરાવવી... મારી તો તમને એટલી અરજ છે કે એવું કંઈક લખીને આપો કે હું મરી જઉં પછી પણ એ ઘર એની પાંહેથી કોઈ લઈ ન લે !”

રવિશંકર વ્યાસ (મહારાજ)

ખેતર વચ્ચે

તગતગ્યાં

બે દૂધભર્યાં ડુંડાં લચેલાં સાવ પાસે !

રોમ પર એકાંત સરકે સીમનું.

હું શું કરું ?

ચોપાસ એની છોડ થઈ ઊગી ઊઠું,

પંખી બનીને

આ લીલુંછમ લેરતું આકાશ

પાંખોમાં ભરી ઊડું ?

સૂકાં પડેલાં તૃણમાં રસ થઈ સરું ?

રે શું કરું ?

આંહીથી ભાગી જઉં હું ક્યાંક,

પણ તે જાઉં ક્યાં ?

મારા ભણી વાલોળનો વેલો સરી આવે !

વેલો નહીં – એ તો

પવન-તડકો અને માટી બધું ભેગું થઈને વેગથી –

રાવજી પટેલ

[‘અંગત’ પુસ્તક : 1971]

ફાંસના લા રોશેલ શહેરમાં નગરપાલિકા તરફથી ઠેર ઠેર 250 પીળી સાઈકલો મૂકવામાં આવી છે, જેનો નગરજનો આવવા-જવા માટે મફત ઉપયોગ કરીને યથાસ્થાને પાછી મૂકી જઈ શકે છે.

– તો લગ્ન કેમ કર્યું ?

ભાલ-નળકાંઠાના ગામમાં એક ઓડને ત્યાં જવાનું થયેલું. તેની સ્ત્રી બહુ સુશીલ, પવિત્ર ને પ્રેમાળ. એણે પ્રેમપૂર્વક સત્કાર કર્યો. થોડી વાર પછી, જ્યાં બેઠી હતી ત્યાંથી કંઈક લેવા એ ખસી. એ ખસતી હતી ત્યાં મારી નજર એના પગ ઉપર પડી. પગ પાતળા દોરડી જેવા હતા. મેં સહજ પૂછ્યું, “કેમ બહેન, તમારે પગ નથી શું ?”

મારા પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવાને બદલે એણે પાસે ઊભેલા પોતાના પતિ તરફ આંગળી કરીને કહ્યું : “પૂછી જુઓ એમને, કદી કાંઈ દુઃખ દીધું હોય તો ! હું દળું છું, રસોઈ કરું છું, વાસણ માંજું છું, ઘર પણ લીપું છું. માત્ર પાણી એમને ભરવું પડે છે.”

ત્યાં એના પતિએ કહ્યું : “મહારાજ, એને પૂછી જુઓ કે કદી દુઃખ પડવા દીધું છે ? મેં એને બધે જાત્રા કરાવી છે. ગાડી મળી ત્યાં ગાડી, મોટર મળી ત્યાં મોટર; પાલીતાણા ગયો ત્યારે ખભે બેસાડીને ડુંગર ઉપર લઈ ગયો હતો ને બધે દર્શન કરાવ્યાં હતાં.”

હું તો આશ્ચર્યમાં ગરકાવ થઈ ગયો. મેં પેલા ઓડને પૂછ્યું, “તમે લગ્ન કર્યાં તે પહેલાં આ બાઈ અપંગ છે એ જાણતા હતા ?”

“હા જી,” ઓડે કહ્યું.

“તો લગ્ન કેમ કર્યું ?”

“મને થયું કે આ બિચારીની સેવા કોણ કરશે ? આખી જિંદગી દુઃખી થશે. એટલે એની સેવા કરવા મેં તેની સાથે લગ્ન કર્યું.”

રવિશંકર વ્યાસ (મહારાજ)

યાદ આવે

પાન ફરકે અને સઘળા પ્રસંગ યાદ આવે
સળીની ઠેસથી જંગલ સર્ળંગ યાદ આવે.૦૦૦

મુકામ આમ તો થોડાક શ્વાસ છેલ્લે હોય
ને વચ્ચે પાથરેલી છે સુરંગ યાદ આવે.૦૦૦

આમ 1940માં જન્મ્યો છું, રમેશ,
છતાં યુગોથી લડું છું આ જંગ યાદ આવે.

રમેશ પારેખ

[‘સમર્પણ’ પખવાડિક : 1977]

પ્રતાપવંશી

અમારે એક મોતીભાઈ ડોસા હતા. 1930ની લડતમાં બીજા ઘણાને પકડ્યા, પણ એમને રાખી દીધા. એક દિવસ એ પત્રિકા વાંચતાં પકડાયા. પોલીસવાડાને એની વૃદ્ધાવસ્થા દેખી દયા આવી. એના પરનો ખટલો રોળી-ટોળી નાખવા માટે પૂછ્યું : “કેમ ડોસા, આ પત્રિકા તો તમને કોઈએ મોકલી હતી ને ?” ડોસાએ જવાબ દીધો : “શું કહો છો ? મોકલે ? કોઈક મને મોકલે ? શી વાત કરો છો ! હું તો રીતસર એનો ગ્રાહક છું. હું, સાહેબ, આજકાલનો નથી – 1922થી સત્યાગ્રહી છું.” એમ ગુનો કબૂલ કરી જેલમાં ગયેલા.

બહાર આવ્યા પછી જમીનો તો ઝૂંટવાઈ ગયેલી. પોતે વૃદ્ધ ને જીર્ણ બનેલા. અમે એમને મદદ આપવા કહ્યું ત્યારે એ રોષ કરીને બોલી ઊઠેલા કે, “હું મદદ લઉં ! હું પારકે પૈસે નિર્વાહ કરું ! મને જાણો છો ? હું તો રાજા પ્રતાપનો વંશજ છું !”

દૈવ જાણે શાથી એમણે પોતાને પ્રતાપવંશી કહ્યા. પણ એ મોતી ડોસાની તદ્દન બેહાલી વચ્ચે પણ એમના આવા અરમાનથી એની કુલીનતા પ્રકાશી ઊઠી. એને ઘેર સારાવાળાએ કન્યા આપી, ને એની કન્યા સારાવાળાએ રાખી.

રવિશંકર વ્યાસ (મહારાજ)

બીજો રંગ

જહાંગીર બાદશાહ એક વખત ઝરૂખામાં બેઠા હતા. તે વખતે એક ઘોડેસવાર માથે સુંદર ફેંટો પહેરીને જતો હતો. બાદશાહને ફેંટાનો રંગ બહુ ગમી ગયો. તેણે ઘોડેસવારને બોલાવ્યો અને પૂછ્યું, “તે તારો ફેંટો ક્યાં રંગાવ્યો છે ?” જવાબમાં ઘોડેસવારે એક રંગરેજ બાઈનું ઠેકાણું બતાવ્યું. બાદશાહે તે બાઈને બોલાવીને પૂછ્યું, “તું મને આવા રંગનો ફેંટો બનાવી આપે ?” બાઈએ કહ્યું, “ઝીણી મજલીન લાવી આપો તો રંગી તો આપું, પણ તેના જેવો તો રંગ નહિ જ થાય.”

બાદશાહ : “કેમ નહીં થાય ?”

બાઈ : “કારણ કે તેના પર તો બેવડા રંગ ચડેલા છે.”

બાદશાહ : “મારા ફેંટાને ચાર વખત રંગજે.”

બાઈ : “બેવડા રંગ માત્ર તોલમાપથી નાખેલા તે નહીં. તેમાં એક રંગ તો જે દેખાય છે તે – અને બીજો રંગ તે આશકીનો. આશકીનો રંગ બધા પર ન ચડે.”

રવિશંકર વ્યાસ (મહારાજ)

અંદર પડેલું મંગળ તત્ત્વ

રાસ છોડ્યું. અમિયાદ વટાવ્યું. કણભા આવ્યું. ભાગોળ પાસેના એક ખેતર તરફ આંગળી ચીંધાડીને મહારાજે કહ્યું કે, “આ એ ખેતર કે જ્યાંથી અધરાતના અંધારામાં ગોકળ પાટણવાડિયાએ મને પોતે ચોરેલા ઘીના ડબા કાઢી આપેલા.”

પાટણવાડિયાએ ચોરીઓ ન કરવી, અને જેનું ચોરાય તેણે પોલીસમાં ફરિયાદ ન કરવી; ચોરી અને ચોર મહારાજે જ પકડી આપવાં : એવો કરાર લોકો સાથે કરીને જે કાળમાં પોતે અહીં કામ કરવા બેઠા એ કાળની વાત છે. કણભાના લવાણાના ઘીના બે ડબા ચોરાયા : મહારાજે અહીં બેસી મૂંગું તપ માંડ્યું, ખાવું ન ભાવ્યું, ત્રણ દિવસ નિર્જળી લાંઘણો ખેંચી : ગામનો મુસ્લિમ ખેડુ દાજી ગામલોકોને કહે કે “કોઈએ ખાવા જવું નહિ.” રાતે સૌ સૂતા પછી ચોર ગોકળ પોતે જ છાનોમાનો મહારાજના પગનો અંગૂઠો હલાવી પોતાની પાછળ પાછળ અંધકારમાં ખેતરોમાં લઈ ગયો : એક ઠેકાણે જઈ ડબો વગાડ્યો : મહારાજ એ ભર્યા બે ડબા જાતે ઊંચકી રાતે લવાણાની પાસે લઈ ગયા : એક તો ઘીનો – પણ બીજો તેલનો નીકળી પડ્યો !

વળતે દિવસે પણ લાંઘણ ચાલુ : સાંજે ગોકળે મહારાજને ઘેર બોલાવી ચોરી કબૂલ કરી : ફોજદારને રુશવતના રૂ. 40 આપવા માટે એક ડબો વેચ્યાનું કબૂલ્યું, પોતાની ભેંસના ઘીમાંથી નુકસાની ચૂકવવા સ્વીકાર્યું : અને પછી મહારાજને ઉપવાસ ભંગાવવા માટે અધશેર ખજૂર જોઈતો હતો તે આપનાર આ જ લવાણાએ એની કિંમતના બે આના પણ માગવાની નફટાઈ કરી !

એ પ્રસંગની લીલાભૂમિ કણભામાં મારે એ ત્રણેને નિહાળવા હતા : “થાતાં શું થઈ ગયું, પણ તમે આટલે સુધી જશો એવું નતું જાણ્યું, મહારાજ !” એમ કહીને ચોરી કબૂલનાર ગોકળને, 50-60 રૂપિયાનો પોતાનો માલ પાછો મળ્યા પછી ખજૂરના બે આના મોંએ ચડી સૌની વચ્ચે માગતાં ન ખચકાનાર લવાણાને, અને એને ફિટકાર દેનાર મુસલમાન ખેડુ દાજીને. પહેલા બે તો પ્રભુને ઘેર ગયા છે. થોભિયાવાળા બુદ્ધિ દાજીને, હાથમાં હુક્કા સહિત, જ્યાં મહારાજે ઉપવાસો કરેલા તે જ મંદિરે હરખભેર આવીને મહારાજના પગમાં હાથ નાખતો ઓછો ઓછો થઈ જતો જોયો.

*

ગામ જુએ, માણસોને ભાળે, સ્થળો દેખે, ત્યારે મહારાજને આપોઆપ નવા પ્રસંગો યાદ આવે. પ્રસંગોનું લક્ષ્ય એક જ કે આ લોકોની અંદરનાં પ્રકૃતિ-પડોમાં કયું મંગળ તત્ત્વ પડ્યું છે અને કયા તત્ત્વને કારણે પોતે આ લોકોના પ્રેમમાં પડી ગયા છે. દાખલા તરીકે –

“અહીં એક જીવા જેસંગ નામે પાટણવાડિયો હતો. એણે ને આ દાજીએ એક પરદેશ વસતા બ્રાહ્મણનો જૂના વખતનો આંબો પચાવી પાડેલો. બ્રાહ્મણ માગે, પણ આપે નહિ – માલિકી જ પોતાની ઠોકી બેસારેલી ! પછી વાત મારી કને આવી. મેં

આવીને પૂછ્યું : હેં જીવા, હેં દાજી, સાચું શું છે ? થોડી વારે જીવો દાજીને કહે : અલ્યા દાજી ! આપણે તો સત્યાગ્રહમાં ભળેલા કહેવાઈએ – આપણાથી કાંઈ જૂઠું બોલાય, હેં ? દાજી કહે : નહિ જ તો ! – ત્યારે, મહારાજ, જૂઠું તો સત્યાગ્રહીથી નહિ બોલાય – એ આંબો અમારો નહિ, એ તો એવા એ બામણનો છે ! .....પાછો સોંપી દીધો. નહિ કોઈ પાપપુણ્યની પીંજણ, નહિ પ્રાયશ્ચિત્તનાં પ્રદર્શન : અંતરમાં ઊગ્યું તે સાચું.”

ઝવેરચંદ મેઘાણી

[‘માણસાઈના દીવા’ પુસ્તક]

❀

શેરીએ આવે સાદ

કુંજમાં કોયલ બોલતી એનો શેરીએ આવે સાદ,
હાલ્યને આંબાવાડિયે, હજી પોરની તાજી યાદ;
પાંદડુંયે નહિ પેખીએ એવો
જૂલતો એનો મોર,
કોઈને મોટા મરવા અને
કોઈને છે અંકોર.

ડોલતી ડાળે ઘૂમીએ આપણ ગજવી ઘેરો નાદ,
કુંજમાં કોયલ બોલતી એનો શેરીએ આવે સાદ.

ઘરનું નાનું આંગણું,
ગમે મોકળું મોટું વન;
કોઈનોયે રંજાડ નહિ ને
ખેલવા મળે દન.

હાલીએ ભેરુ, કાયર જે કોઈ હોય તે રહે બાદ,
કુંજમાં કોયલ બોલતી એનો શેરીએ આવે સાદ.

રાજેન્દ્ર શાહ

❀

ખરચાળ માંસાહાર

વનસ્પતિમાં જે પ્રોટીન રહેલું છે તે પહેલાં કોઈ પશુ ખાય, ને પછી તે પશુનું માંસ માનવી ખાય, તો મૂળ પ્રોટીનનો ફક્ત દસમો ભાગ માણસના પેટમાં પહોંચે છે. પ્રોટીન મેળવવાનો આ તો અત્યંત ખરચાળ રસ્તો કહેવાય – ખાસ કરીને ગરીબ દેશો માટે. વળી જો બધા લોકો માંસાહારનો ત્યાગ કરે તો આજના કરતાં ત્રણગણી વસતી પૃથ્વી ઉપર પોષાઈ શકે, અથવા આજની વસતીને આજના કરતાં ત્રણગણો પોષણદાયી ખોરાક મળી શકે.

“ઘી-ગોળનાં હાડ !”

“દરિયા ! ઓ દરિયા !”

“શું છે, મહી ?”

“મારી જોડે પરણ.”

“નહિ પરણું.”

“કેમ નહિ ?”

“તું કાળી છે તેથી.”

“જોઈ લેજે ત્યારે !”

એમ કહીને મહી પાછી વળી ને પછી મંડી પથરા તાણવા, તાણી લાવીને મંડી દરિયો પૂરવા. દરિયો તોબા પોકારી ગયો : રખે આ કાળવી મને આખોય પૂરી વાળશે ! કહે કે, “ચાલ, બાપુ, તને પરણું !” પરણ્યાં. મહી-સાગરનાં એ લગનની ચોરી તરીકે વાસણા પાસે એક ઓટો બતાવાય છે.

આવી ડરકામણી મહીને મેં દીઠી – ચાંપોલ અને બદલપુર ગામોની પાસે દીઠી – તે સાથે જ ખાતરી થઈ કે દરિયાને ગળે પડીને જ પરણી છે આ ચંડી ! ને આ મહી-સાગરનું લગન તો કાળા કોપનું નીવડ્યું લાગે છે. હું જ્યારે મહીની વત્સલ જનેતા તરીકેની કલ્પનામાં મગ્ન હતો ત્યારે માર્ગમાં જ મહારાજ વારંવાર બોલતા આવતા હતા કે, “આ મહી નથી પીવાના ખપની, નથી ખેતીના ખપની, નથી નાહવાના ખપની; છે ફક્ત સોગંદ ખાવા પૂરતી જ કામની;” ત્યારે મને સાચો ખ્યાલ આવતો નહોતો. પણ બદલપુરના ઊંચા ટીંબાથી પોણોએક ગાઉની છિન્નભિન્ન પૃથ્વી વટાવ્યા પછી જ્યારે અમે મહીના પટમાં ઊતર્યા ત્યારે મહી વિકરાળ, કાવતરાખોર, કદરૂપી અને કુભારજા લાગી. પુરુષ ભાઈ તરીકે દરિયાની મને દયા આવી !

મહીના શયનમંદિરમાં સાગર રોજ પ્રવેશે છે. એ દરિયાઈ ભરતીને ‘ઘોડો’ કહે છે. ઘોડાનું રૂપક જેને સૂઝ્યું હોય તેને ધન્ય છે ! નદીમાં આવતો સાગરનો જુવાળ ઘોડાનો જ ઘાટ રજૂ કરે છે. કેશવાળી શી શ્વેત ફીણવાળી તરંગ-ટોચ, વિલાસ-મસ્તીના ઉછાળા મારતાં નીર-કદમો, અને હં-હૂ-હૂ-હૂ એવા હણહણાટ. ઘોડો આવવાનો થાય ત્યારે આરે આરેથી માછીઓ પોતપોતાની નાવડીઓને ઘોડાની સામે બેક માઈલ લઈ જાય. ને નાવનો અને ઘોડાનો જ્યાં સંપર્ક થાય ત્યાં ઘડીભર તો નાવડીને પોતાના પાછલા પડખામાં લપાવી દઈને પછી ‘ઘોડો’ એને પોતાની માણેક-લટને સ્થાને અગર તો કાનસૂરી વચ્ચેના કોઈક ફૂમતાબંધ શણગારની અદાથી રમાડતો-ઝુલાવતો ઊંહોટા દેતો દેતો ધર્યો આવે છે નદીની શયન-સોડમાં.

એ દેખાવ કલ્પનામાં છે ત્યાં સુધી સુંદર છે. પણ મહારાજે મને એવા એક મહીઉતરાણનો કિસ્સો કહ્યો હતો, તેણે મનને ઉદાસીથી ભરી મૂક્યું છે.

પોતે વડોદરેથી આવતા હતા. સાથે એક ભંગી ને એની દીકરી થયાં. ભાઈના

હાથમાં બાળક હતું. સાથે વાંસનો ભારો હતો. મહીના આરા પર આવ્યાં કે તરત એક માણસે બૂમ મારી : “જલદી ઊતરો... નહિતર ઘોડો આવે છે !”

મહારાજ તો રહ્યા બાજંદા તરવૈયા, શરીરે પાવરધા, તે પાણીમાં ચાલ્યા. પછવાડે પેલો ભંગી ઊતર્યો, ને વાંસનો ભારો પાણીમાં ખેંચતો ચાલ્યો. એના મનમાં એમ કે બાઈ બાળકને લઈને પાછળ ચાલી આવે છે. પેલે કાંઠે બેઉ પહોંચી ગયા. પછી પાછળ જુએ તો દૂર દૂર બાઈ પાણીની અંદર સજ્જડ બનીને ઊભી થઈ રહેલી ! કાંખમાં છે બાળક. બૂમ પાડી : “અરે બાઈ, ઝટ ચાલી આવ !” પણ બાઈના મોંમાં બોલ નથી, શરીરમાં સંચરાટ નથી. બૂમો પડે છે : “ઘોડો આવે છે ! વાઘુ આવે છે !” જે માણસ બૂમો પાડતો આવ્યો તેને પેલા ભંગીએ કહ્યું : “ભાઈ, મારી દીકરીને તું ઉતારી લાવ.” માછી કહે : “શું દઈશ ?” ભંગી કહે : “મારી કને બે આના છે તે આ લે.” “એટલે તો શાનો ઉતારું !” એમ કહેતો એ તો ઢબઢબતો ચાલ્યો ગયો. ને મહારાજ એ ભંગીને અને પછી એની પાણીમાં દૂર થંભી રહેલી બાળકવંતી પુત્રીને જોઈ રહ્યા. બેમાંથી જાણે કોઈમાં ચેતન નથી. શિર ઉપર સદાની વિદાય તોળાઈને ઊભી છે.

મહારાજ પાછા ગયા. બાઈની પાસે પહોંચ્યા. બાઈને કહે છે કે “આંહી આવ !” બાઈ બોલતી જ નથી. એ તો જાણે જીવન-મૃત્યુ વચ્ચેનો ભેદ ત્યજીને ઊભી છે. મહારાજે જઈ બાળકને હાથમાં લીધું. બાઈનો હાથ પકડી ઘોડાનાં ચડતાં પાણીમાં દોરી. બાઈ રસ્તે ફક્ત એટલું જ બોલી શકી : “બાપજી, મારું તો જે થવું હોય તે થાવ, પણ મારી છોકરીને કંઈ થવા દેશો ના, હોંકે !” મુસીબતે બાઈને સામે કાંઠે પહોંચાડી ત્યારે બાઈનો બાપ બોલ્યો :

“બાપજી ! તમારાં તો ઘી-ગોળનાં હાડ ખરાં ને ! તેથી જ તમે આને લઈ આવ્યા. અમે તો શું કરી શકીએ !”

તે દિવસે એ ભંગીના બોલ પર જેવા પોતે મરક્યા હશે તેવા જ આજે પણ મંદ મંદ મરકીને મહારાજ કહે છે : “ઘી-ગોળનાં હાડ !”

વસ્તુતઃ તો એમણે વર્ષોથી નરી ખીચડી સિવાય, કંગાલ ઘરનાં દાળ-ચોખાના બે મૂઠી બાફણાના એક ટંકના ભોજન સિવાય, ઝાઝું કંઈ જોયું નથી.

ઝવેરચંદ મેઘાણી

[‘માણસાઈના દીવા’ પુસ્તક]

દિવસના ઝળહળતા ઉજાસમાં દૂરમાં દૂરની જે વસ્તુ આપણે જોઈ શકીએ છીએ, તે છે સૂર્ય. પણ રાત્રીના અંધકારમાં આપણે એવા અનેક તારાઓ જોઈ શકીએ છીએ, જે સૂર્યના કરતાં કરોડોગણા દૂર પડેલા છે.

પાત્રો, બનાવો, ભાષા, આલેખન અને જીવનસ્પર્શ એ સર્વમાં સૌએ સો ટકા જીવંતતાવાળી. ‘માણસાઈના દીવા’માંની સોળેય વાર્તાઓ મૂંગા લોકસેવક રવિશંકર મહારાજને મોંઘેથી મેઘાણીએ સાંભળેલી એમની અનુભવકથાઓ છે. પાત્રાલેખન, સંવાદો ને સમગ્ર કહેણી મહારાજની જ રાખી પોતાની શિલ્પકલાને વચ્ચે ન લાવવાની મેઘાણીએ કાળજી રાખી છે. મહારાજની કથનશૈલીની કાગળ પરની રજૂઆત અને સંકલના મેઘાણી સિવાય બીજાને હાથે આટલી સફળ થાત નહિ. ખરી શક્તિ તો એમણે બતાવી છે મહીકાંઠાના નીચલા લોકથરની ગ્રામયુવતીના જેવી ધીંગી ને હલેતી, જાડી છતાં મીઠી બોલીને તેના વાક્યવળોટ, ઉચ્ચારણ અને લહેકા સાથે રવિશંકર મહારાજની વાતમાંથી આબાદ પકડવામાં ને કથાઓમાં ઉતારવામાં.

એ વાણીનાં બોલનારાં મહીનાં છોરુ ધારાળા, બારૈયા ને પાટણવાડિયા આ વાર્તાઓનાં મુખ્ય પાત્રો છે. રાજસત્તાએ ગુનેગાર કોમ તરીકે આંકેલાં એ ભોળાં, બરછટ માનવીઓનાં અણઘડ ખમીર ને ખાનદાની, નબળાઈઓ અને નાદાની, વીરતા ને કોમળતા એ સર્વનું તેમ જ એમના અંતરમાં ટમટમતા માણસાઈના દીવાનું આ કથાઓ દર્શન કરાવે છે.

આ કથાઓનાં પાત્રો વચ્ચે, પોતાના વિશુદ્ધ-જ્યોત દીવાથી એમના અંતરદીપ પેટાવતા ઘૂમતા મહારાજનું ચિત્ર લોકસેવકોને ઘણું શીખવશે. મૂઠી ખીચડી વિના જેને ન કોઈ બીજી જરૂરત, ચોરીડાકુગીરી કરનાર પ્રત્યે જેને ન મળે કશો રોષ કે તિરસ્કાર, ‘બાળક જેવાં’ એ જ જેનું એમનાં સ્વભાવ-વર્તન પરનું વત્સલ ભાષ્ય, એવા આ સાત્ત્વિક બ્રાહ્મણે પાટણવાડિયાઓને ‘સ્વજન’ માની કેટલાયને ફાંસીને માચડેથી તથા લાંબી કેદની સજામાંથી છોડાવવા મથી, અનેકોના તનના અને મનના રોગની પ્રેમાળ સારવાર કરી, કેટલાયનું હૃદયપરિવર્તન સાધી સાચા માનવધર્મનો જીવતો આદર્શ પૂરો પાડ્યો છે.

અનંતરાય મ. રાવળ

[‘પિસ્તાળીસનું ગ્રંથસ્થ વાઙ્મય’ પુસ્તક]

જાપાનના પાટનગર ટોકીઓની પરાંગાડીઓમાં આવજા કરતા રોજના 41 લાખ મુસાફરોને થોડા વધુ શિષ્ટાચારના પાઠ આપવા માટે ત્યાંની રેલવેએ ઝુંબેશ ઉપાડી છે. પોતાની રીતભાતમાં વિવેક જાળવવા અને ધક્કામુક્કી વગેરે અભદ્ર વર્તનથી વેગળા રહેવાનો મુસાફરોને અનુરોધ કરતાં હજારો ભીંતપત્રો એ ભોંયરા-ગાડીઓનાં 115 સ્ટેશનો પર ચોડવામાં આવ્યાં છે. એક ચિત્રમાં કોઈ યુવતી પોતાની બેઠક એક થાકેલાં લાગતાં દાદીમાને આપી દેતી દેખાય છે, એનું મથાળું છે : “50 વરસ પછી તમારે જે બેઠકની જરૂર પડશે, તે આજે કોઈને આપજો !”

ગુજરાત રાજ્યનું 1લી મે, 1960ના રોજ સાબરમતી આશ્રમ ખાતે પુણ્યાત્મા રવિશંકર મહારાજના હસ્તે ઉદ્ઘાટન થયું. ગુજરાતની રચના અંગે મહારાજ અને મોરારજી દેસાઈ વચ્ચે વિચારભેદ હોવા છતાં મોરારજીએ નવા ગુજરાતનો મંગલદીપ પ્રગટાવવાનું મહારાજના હસ્તે કરાવ્યું, તે જ રાજ વિનાના મહારાજની મહાનતાનું સૂચક છે. પછી 1984 સુધી મહારાજ જીવ્યા ત્યાં લગી જે કોઈ ગુજરાતના મુખ્યમંત્રી બને તે સોગંધવિધિ બાદ તરત જ મહારાજના આશીર્વાદ લેવા પહોંચી જતા તેવી એક ઉમદા પ્રણાલી હતી.

મહારાજને ગુજરાતના બીજા ગાંધી કહેવામાં લેશમાત્ર અતિશયોક્તિ નથી. ગાંધીજીનું સો વર્ષ જીવવાનું સ્વપ્ન સાકાર ન થયું, પણ સેવાયજ્ઞ કરતાં કરતાં સો વર્ષ જીવવાનો ‘ઇશોપનિષદે’ આપેલો અધિકાર મહારાજે ભોગવ્યો અને 101મા વર્ષમાં જીવનલીલા સંકેલી. ગાંધીજીએ એક વાર મહારાજને કહેલું કે, “જો ઈશ્વર અદલાબદલી કરવા દે, ને તમે ઉદાર થઈ જાઓ તો તમારી સાથે જરૂર અદલાબદલી કરું.” જેમના ખોળિયાની ખુદ ગાંધીજી અદલાબદલી કરવા ઇચ્છે તે મહાપુરુષના જીવનકાર્યને પુણ્યનો પહાડ જ કહેવાય !

1921માં તિલક ફાળામાં પોતાનું મકાન, જમીન વેચીને રકમ આપી દેવાની મહારાજની ઇચ્છા સાથે તેમનાં પત્ની સૂરજબા સંમત ન થતાં, મહારાજે જમીન મિલકત પરનો પોતાનો હક તે સમયે છોડીને પોતાનું જીવન સમાજને સમર્પિત કરી દીધું હતું. ત્યારબાદ 1953માં તેમણે પોતાનું જીવનદાન કર્યું, તે સમયે મહારાજને સાચી રીતે સમજેલાં તેમનાં પત્ની સૂરજબાએ બધી જમીન સ્વેચ્છાએ ભૂદાનમાં આપી દીધી હતી. જીવનદાન કરનાર મહારાજે મૃત્યુ પછી પણ દેહદાન કરીને શરીર સમાજને સમર્પિત કરીને ત્યાગ અને સેવાનું અનોખું ઉદાહરણ પૂરું પાડ્યું હતું.

મહારાજ આખી જિંદગી કેટલું ચાલ્યા હશે તેનો હિસાબ માંડવો મુશ્કેલ છે. પણ 1955થી ‘58 દરમિયાન 71 વર્ષની ઉંમરે મહારાજે ભૂદાન માટે 6 હજાર કિલોમીટરની પદયાત્રા કરી હતી. 1920માં પગરખાં ચોરાયાં પછી તેમણે પગરખાંનો ત્યાગ કર્યો હતો. એમનો પગ કાંટાને વાગે, પણ કાંટા પગને ન વાગે ! લૂખી ખીચડીરૂપી પેટ્રોલથી ચાલતી તેમની બે પગની ગાડી 80 વર્ષ સુધી બગડ્યા વિના સતત ચાલુ રહી હતી.

ડૂબેલાને બચાવવાની કામગીરીથી નાનપણમાં આરંભાયેલો તેમનો સેવાયજ્ઞ દેશભરમાં રેલ, દુકાળ, ભૂકંપ, કોમી તોફાનો, આગ, રોગચાળામાં રાહતકાર્ય અને નાગપુર સત્યાગ્રહથી ‘હિંદ છોડો’ સુધીની આઝાદીની તમામ ચળવળોમાં જેલવાસ, 1975માં કટોકટીના વિરોધ સુધી ચાલુ રહ્યો. આઝાદી પછી ગ્યાસપુરના ખેડૂતોના

સત્યાગ્રહ ટાણે સરદાર અને મોરારજીને પણ મહારાજે સાફ સુણાવી દીધેલું કે, ખેડૂતોની જમીન લેવા આવશ્યો તો હું ત્યાં મરીશ પણ જમીન નહીં આપું.

પાટણવાડિયા, બારૈયા અને બહારવટિયાને અંધશ્રદ્ધા, વહેમ, ચોરી, લૂંટ વગેરે બદીઓમાંથી છોડાવવાનું, સુધારવાનું કાર્ય તેમણે ગાંધીના બહારવટિયા કે વિનોબાના ટપાલી બનીને કર્યું. મહારાજ તો કરોડપતિ ભિખારી હતા. મહારાજની એક અપીલથી કરોડો રૂપિયા ભેગા થતા. મોરારજીએ એક વાર કહેલું કે જિંદગીમાં કોઈને પાઈ પણ ન આપનારાઓએ મહારાજને લાખો રૂપિયા આપ્યા છે. સેવા, સુધારણા અને સ્વાતંત્ર્યની લડતના ત્રિવેણી સંગમ સમું મહારાજનું સમગ્ર જીવન હતું. લડતમાં જેલવાસ હોય કે દાડનાં પીઠાં પર પિકેટિંગ હોય કે પછી દુર્ગંધ મારતાં શબોનો અગ્નિદાહ દેવાનો હોય; બધાં જ કામ મહારાજની સેવાસૂચિમાં સામેલ હતાં.

સુણાવ અને મહેમદાવાદની રાષ્ટ્રીય શાળામાં પઠાવાળાથી માંડીને આચાર્ય સુધીની ફરજ મહારાજ એકલા બજાવતા. તે સમયે ગ્રાન્ટ શબ્દ તો હતો નહીં. શાળાનો ખર્ચ ઘંટી પર જાતે દળવાનું કાર્ય કરીનેય મેળવતા. મહારાજે દાનની અપીલો સિવાય કશું લખ્યું નથી.

ગામઠી શબ્દો અને ભેંસ-બળદનાં દૃષ્ટાંતોમાં ‘ગીતા’ સમજાવતાં મહારાજનું પાંડિત્ય ઝળહળી ઊઠતું. જેલમાં ‘ગીતા’ના 18 અધ્યાય કંઠસ્થ કર્યા હતા. હજારો માર્ગ ભૂલેલાઓનાં જીવન સુધારનાર મહારાજમાં સરદારને પવિત્ર ઋષિનાં દર્શન થતાં હતાં. તો ઝવેરચંદ મેઘાણી અને મનુભાઈ પંચોળી જેવા સાક્ષરોને તેમનામાં સિદ્ધહસ્ત સાહિત્યકારનાં લક્ષણો દેખાયાં છે. ઉઘાડપગા, સ્વયંપ્રકાશિત મૂકસેવક મહારાજ ખરેખર રાજ વિનાના મહારાજ હતા.

મણિલાલ મં પટેલ
[‘દિવ્ય ભાસ્કર’ દૈનિક : 2004]

કેમ કરી...?

ઝરણાને મેં પૂછ્યું :

આવડા મોટા ડુંગર પરથી

કેમ કરી તું ફૂલું ?

મેં ઝરણાને પૂછ્યું :

વગડો તો ભેંકાર હતો આ -

કેમ કરી તું ફૂલું ?

હસિત બૂચ

મૃત્યુંજયી રૂપ

રવીન્દ્રનાથનો જન્મ 1861માં. એમનું લગ્ન 1883માં ભવતારિણી સાથે થયું હતું. લગ્ન સમયે રવીન્દ્રનાથની 22 વર્ષની વય, ભવતારિણીની 10 વર્ષની. લગ્ન પછી રવીન્દ્રનાથે પત્નીનું નવીન નામકરણ કર્યું હતું - મૃણાલિનીદેવી. એમને પાંચ સંતાનો - ત્રણ પુત્રો અને બે પુત્રી : માધુરીલતા (1886), રથીન્દ્રનાથ (1888), રેણુકા (1889), મીરાં (1891) અને શમીન્દ્રનાથ (1894).

મૃણાલિનીદેવીનું 1902માં મૃત્યુ થયું. આમ, રવીન્દ્રનાથનું 19 વર્ષનું લગ્નજીવન. વિધુર થયા ત્યારે એમનું 41 વર્ષનું વય, સૌથી મોટી પુત્રી માધુરીલતાનું 16 વર્ષનું; સૌથી નાના પુત્ર શમીન્દ્રનાથનું 8 વર્ષનું. આમ રવીન્દ્રનાથને પિતા ઉપરાંત 8થી 16 વર્ષની વયનાં પાંચ સંતાનોની માતા તરીકેનો પાઠ પણ ભજવવાનું થયું હતું. મૃણાલિનીદેવીને અંજલિરૂપે રવીન્દ્રનાથે ‘સ્મરણ’નાં કાવ્યો રચ્યાં હતાં.

*

વચલી પુત્રી રેણુકાનું લાડનું નામ રાણી. મસ્તીખોર અને માથાભારે, જિદ્દી અને જબરી, સ્વમાની અને અભિમાની પણ. અહીંતહીં દોડાદોડ અને જ્યાં ત્યાં ભૂમબરાડા. કોઈ રોક નહિ, કોઈ ટોક નહિ. અલ્પ વયે પણ એ મહાપ્રાણ. એનામાં અદમ્ય અને અશમ્ય પ્રાણશક્તિ. તદ્દન બેકાબૂ અને બેલગામ. છતાં નિરાસક્ત, જાણે કોઈ સંન્યાસિની ! ખાવુંપીવું, પહેરવું-ઓઢવું બધું સાદું. શોખ નહિ, શણગાર નહિ, ટોળટપ્પાં નહિ.

બાર વર્ષની વયે એનું લગ્ન સત્યેન્દ્રનાથ સાથે થયું હતું. લગ્નથી રેણુકા અપ્રસન્ન. સત્યેન્દ્રનાથ રવીન્દ્રનાથને પસંદ; સુંદર અને વિનયી. એલોપથીનો અભ્યાસ કર્યો હતો. લગ્ન પછી વધુ અભ્યાસ અર્થે વિલાયત જશે ત્યાં લગીમાં રેણુકાનું લગ્નજીવનને યોગ્ય વય અને વર્તન થશે, એવું રવીન્દ્રનાથને આશ્વાસન હતું. સત્યેન્દ્રનાથ યુરોપ ગયા ત્યારે રેણુકા પિયરમાં શાંતિનિકેતનમાં વસ્યાં હતાં. એ પાછા આવ્યા પછી રેણુકાને ક્ષયનો રોગ થયો હતો. સારવાર માટે રવીન્દ્રનાથ રેણુકાની સાથે અલમોડા ગયા હતા. પણ લગ્નજીવનનાં બે વર્ષમાં જ, મૃણાલિનીદેવીના મૃત્યુ પછી એક જ વર્ષમાં રેણુકાનું મૃત્યુ થયું હતું. રવીન્દ્રનાથે ત્યારે ‘શિશુ’નાં કાવ્યો રચવાનો આરંભ કર્યો હતો.

*

શમીન્દ્રનાથનું લાડનું નામ ખોકા. નાનો શમી એટલે આબેહૂબ નાનો રવિ. નાનપણમાં જ “બાબા જેવો થઈશ”, એવી એની પ્રતીતિ. સુંદર દેહ, તેજસ્વી બુદ્ધિ, ઉદાર હૃદય, રસિકતા, સૌંદર્યપ્રિયતા, સંવેદનશીલતા - જે રવીન્દ્રનાથના ગુણો, તે સૌ એના ગુણો. એનામાં રવીન્દ્રનાથની જ પ્રતિભા. સૌ એનાથી પ્રભાવિત, સૌને

એનું આકર્ષણ. જેટલું એને રવીન્દ્રનાથનું આકર્ષણ, એટલું જ રવીન્દ્રનાથને એનું આકર્ષણ. સૌને – રવીન્દ્રનાથ સુધ્ધાને, અને એને પોતાને પણ, આશા-અપેક્ષા એ કે એ બીજો રવીન્દ્રનાથ થશે. ‘રામાયણ’-‘મહાભારત’નું વાચન, ગાન, કાવ્યચર્ચા, અભિનય, મુખપાઠ, ક્રિકેટ, બાગકામનો શોખ અને શ્રમ, રોગીઓની શુશ્રૂષા – આ સૌ પ્રવૃત્તિઓમાં એનું વિશ્વતોમુખી વ્યક્તિત્વ પ્રગટ થાય છે.

શમીન્દ્ર 1907માં દુર્ગાપૂજાની રજાઓમાં મિત્ર ભોલાની સાથે એના મામાને ઘેર મુંગેર ગયો હતો. ત્યાં એને કોલેરા થયો હતો. સમાચાર આવ્યા કે તરત જ, મુસાફરગાડીને વાર હતી તેથી માલગાડીમાં, રવીન્દ્રનાથ મુંગેર ગયા હતા. પિતા-પુત્રનો મેળાપ થયો પછી થોડીક વારમાં, મૃણાલિનીદેવીના મૃત્યુ પછી પાંચ વર્ષે, એમની મૃત્યુતિથિએ જ, શમીન્દ્રનાથનું મૃત્યુ થયું હતું. અંતિમ સંસ્કાર પછી રવીન્દ્રનાથ પાછા આવ્યા ત્યારે શાંતિનિકેતન શમીન્દ્રની સ્મૃતિથી અને એને પ્રિય એવા ગીત “ઓ કી લાવણ્યે પૂર્ણ પ્રાણ”ની સ્મૃતિથી સભર ભર્યું હતું.

જીવનભર રવીન્દ્રનાથને વારંવાર શમીન્દ્રનું સ્મરણ થાય, અને ત્યારે એ ક્યાંક ખોવાઈ જાય. કોઈની સાથે વાતચીતમાં શમીન્દ્રનો ઉલ્લેખ ગદ્ગદ કંઠે થાય. ‘શિશુ’નાં સૌ કાવ્યોમાં શમીન્દ્રની સ્મૃતિ ચિરંજીવ છે. શાંતિનિકેતનમાં (13 વર્ષની વયે) શમીન્દ્રે જેનું પ્રથમવાર મૌલિક આયોજન કર્યું હતું તે ઉત્સવની પરંપરા રવીન્દ્રનાથે રચી હતી. પ્રતિવર્ષ આ ઉત્સવો થાય છે એ શમીન્દ્રનું સ્મારક છે. આજે પણ શાંતિનિકેતનમાં એ “લાવણ્યે પૂર્ણ પ્રાણ”નો ધ્વનિ ગુંજી રહ્યો છે.

*

સૌથી મોટી પુત્રી માધુરીલતાનું લાડનું નામ બેલા. અપરૂપ સુંદર, જાણે મીણની પૂતળી, જાણે દેવકન્યા. એના આ અનિદે અલૌકિક સૌંદર્યને કારણે એ સૌને પ્રિય. જ્યાં ને ત્યાં, સ્વયં રવીન્દ્રનાથને મુખે પણ, એના સૌંદર્યની સ્તુતિ થાય. વચલી રેણુકાથી એનો ભિન્ન સ્વભાવ. એને રવીન્દ્રનાથનો વારતાવિનોદનો વારસો. લગ્ન પછી વાર્તાઓ રચી. મા વિનાનાં ભાઈબહેનોમાં સૌથી મોટી, એટલે એમને પ્રેમ, આનંદ અને આશ્વાસન આપવાનું એનું જે કર્તવ્ય, એનું એણે પૂર્ણપણે પાલન કર્યું હતું. જોકે પોતે રવીન્દ્રનાથ પર અવલંબિત. જગપ્રસિદ્ધ મહાપુરુષ પિતા પ્રવૃત્તિઓ અને પ્રવાસોમાં વ્યસ્ત, એથી પોતાને એકલતાનો અનુભવ, એ અંગે પિતાને ઉપાલંભ. સાતેક વર્ષની વય હતી ત્યારે શીતની ઋતુમાં એક નિરાશ્રિત પાગલને ઘરમાં આશ્રય આપવામાં ન આવ્યો, એની એને ભારે વ્યથા. એનું શિક્ષણ રવીન્દ્રનાથે સ્વયં કર્યું હતું. સંસ્કૃત, અંગ્રેજી, કાલિદાસ-શેક્સપિયરનું વાચન. લગ્નની ભેટ તરીકે પણ પુસ્તકો. એનું નામ જ ‘પહેરામણી પુસ્તકાલય’. શિશુઓ, જીવજંતુ, વનસ્પતિ, પ્રકૃતિ પ્રત્યે સમભાવ – આત્મભાવ.

માધુરીલતાનું લગ્ન શરતકુમાર સાથે કર્યું હતું. એ ઉદ્યમી, દૃઢનિશ્ચયી, કમાઉ

પણ ખર્ચાળ હતા. આરંભનાં વર્ષોમાં દંપતી બંગાળથી દૂર મુઝફરપુરમાં વસ્યાં હતાં. રવીન્દ્રનાથે શરતકુમારને બેરિસ્ટર થવા વિલાયત મોકલ્યા હતા. એ પાછા આવ્યા પછી દંપતી કલકત્તામાં વસ્યાં હતાં. લગ્નજીવનનાં 17 વર્ષ પછી માધુરીલતાને ક્ષયનો રોગ થયો હતો અને એમનું મૃત્યુ થયું હતું.

નાનપણમાં બેલા (માધુરીલતા)એ પિતાને કહ્યું હતું, “બાબા, વાર્તા કહો !” ત્યારે રવીન્દ્રનાથે પેલા નિરાશ્રિત પાગલ અંગેના અનુભવ પરથી ‘કાબુલીવાલા’ વાર્તા રચી હતી. ત્યારે એમણે માત્ર બેલાને જ નહિ પણ સમગ્ર જગતને એક ઉત્તમ વાર્તા કહી હતી. મીનીના પાત્રમાં બેલાની સ્મૃતિ ચિરંજીવ છે. મૃત્યુ સમયે પણ જ્યારે બેલાએ છેલ્લી વાર કહ્યું કે, “બાબા, વાર્તા કહો !” ત્યારે રોજ એની પથારી પાસે રવીન્દ્રનાથે ‘પલાતકા’ની પદ્ય-વાર્તાઓ રચી હતી. ‘પલાતકા’નાં કાવ્યોમાં બેલા ચિરંજીવ છે.

*

સૌથી નાની પુત્રી મીરાંના એકના એક પુત્ર નીતીન્દ્રનાથનું લાડનું નામ નીતુ. ક્રોમળ, સંવેદનશીલ, આશાસ્પદ. પોતાનો એકનો એક દૌહિત્ર – પૌત્ર ગણો તો પૌત્ર, કારણ કે અન્ય સૌ પુત્રો-પુત્રીઓ નિઃસંતાન – એથી રવીન્દ્રનાથને એની પ્રત્યે વિશિષ્ટ પ્રેમ. 20 વર્ષની વયે મુદ્ગલકળાના અભ્યાસ અર્થે રવીન્દ્રનાથે એને જર્મની મોકલ્યો હતો. ત્યાં આટલી નાની વયે ક્ષયનો અસાધ્ય રોગ થયો. ત્રણેક માસ સતત, આદિથી અંત લગી તન, મન અને ધનથી પણ સ્વવિસ્મૃત સંન્યાસી એવા એન્ડ્રુઝની સેવાશુશ્રૂષા. માંદગીના ત્રણેક મહિના એન્ડ્રુઝે પત્રો અને તારથી રવીન્દ્રનાથને નીતુના સમાચાર સતત મોકલ્યા હતા. પરદેશમાં જ મૃત્યુ અને પરદેશમાં જ અંતિમ સંસ્કાર. મૃત્યુ સમયે રવીન્દ્રનાથની અનુપસ્થિતિ. (નીતુનું મૃત્યુ ઓગસ્ટની 7મીએ થયું. નવ વર્ષ પછી 1941માં રવીન્દ્રનાથનું મૃત્યુ પણ ઓગસ્ટની 7મીએ થયું હતું.) મીરાંના જીવનની આ કરુણતા વિશે રવીન્દ્રનાથે ‘દુર્ભાગિની’ કાવ્ય રચ્યું હતું. નીતુને અંજલિરૂપે ‘વિશ્વએક’ કાવ્ય રચ્યું હતું. રવીન્દ્રનાથે ‘પુનઃ’ કાવ્યસંગ્રહ નીતુને અર્પણ કર્યો હતો.

*

નીતીન્દ્રનાથ અપરિણીત, શમીન્દ્રનાથ અપરિણીત, રેણુકા પરિણીત પણ નિઃસંતાન, માધુરીલતા પરિણીત પણ નિઃસંતાન, સૌથી મોટા પુત્ર રવીન્દ્રનાથ પરિણીત પણ નિઃસંતાન. 1941માં રવીન્દ્રનાથના મૃત્યુ પછી 1961માં એમનું મૃત્યુ. અને 1969માં સૌથી નાની પુત્રી મીરાંનું મૃત્યુ. મીરાં પરિણીત, પણ 1932માં જ એકના એક પુત્ર નીતીન્દ્રનાથનું મૃત્યુ થયેલું. આમ, 1969માં રવીન્દ્રનાથનું કુટુંબ નામશેષ થયું હતું.

*

રવીન્દ્રનાથ એકલતા અને આનંદના કવિ છે. ભર્યું ભર્યું નગર કલકત્તા, ભર્યું ભર્યું ઠાકુર કુટુંબ, એમાં એમનો જન્મ. ભર્યું ભર્યું એમનું જીવન; અનેક વ્યક્તિઓ અને વ્યવહારો, પ્રવૃત્તિઓ અને પ્રવાસોથી સભર એવું ખાસ્સાં એસી વર્ષનું દીર્ઘ જીવન. છતાં, અથવા તો એથી જ, એમના જીવનમાં એકલતા હતી. એ સૌની પાસે પાસે છતાં દૂર હતા. “એકલા ચલો !” એ એમના જીવનપદની ધ્રુવપંક્તિ હતી. એનું રહસ્ય એમનો મૃત્યુનો અનુભવ છે. આ અનુભવનો રવીન્દ્રનાથના જીવન અને કવન પર પ્રભાવ છે. મૃત્યુની અનંત છાયામાં એમનું જીવન વિકસ્યું હતું. એમની એકલતા એ શૂન્યતા ન હતી. એમાં એમણે એક વિશ્વ વસાવ્યું હતું. એમનું વિપુલ સાહિત્ય એના સાક્ષીરૂપ છે.

દુઃખ છે, મૃત્યુ છે, એ સત્ય એમણે સ્વીકાર્યું હતું. વિશ્વક્રમમાં દુઃખને પણ સુખ જેટલું જ સ્થાન છે. વિશ્વવ્યવસ્થામાં મૃત્યુને પણ જીવન જેટલું જ મહત્ત્વ છે. આ વિશ્વમાં મૃત્યુ અને વેદના છલોછલ છે. વસંત પણ રુદનભરી છે, એ તો રવીન્દ્રનાથ જ ગાઈ શકે. મૃત્યુની વેદનામાંથી સમસંવેદનાનો એમને અનુભવ થયો હતો. પોતાના દુઃખ દ્વારા એ સમસ્ત વિશ્વના દુઃખ પ્રત્યે સંવેદન અનુભવી શક્યા હતા. મૃત્યુ અને દુઃખ દ્વારા એ અન્ય મનુષ્યો, સમસ્ત વિશ્વ અને સૌના સરજનહાર પરમેશ્વર સાથે ઐક્ય અનુભવી શક્યા હતા. એથી જ એ વિશ્વથી અલગ છતાં વિશ્વ સાથે એક હતા. એમની એકલતા એ સભરતા હતી, પૂર્ણતા હતી. દુઃખ અને મૃત્યુની વચમાં જ એમણે આનંદ અને અમૃતનો અનુભવ કર્યો હતો.

નિરંજન ભગત

[‘તો ભલે તેમ જ હો’ પુસ્તક]

હેયું હિંચોળે છે

ઘનતણો ઘોર સુણી મોર જેમ સોર કરે,
સુકવિતા સુણી જન વાહ વાહ બોલે છે;ooo
પવનની લહેરથી પંચપત્ર જેમ લળે,
હેયું જનતણું તેમ કવિતા હિંચોળે છે;
કહે દલપતરામ સરસ કવિતા સુણી,
શિશ નરનારિયોનું નાગ જેમ ડોલે છે.

દલપતરામ કવિ

અધરના ગોખમાં બેઠાં રહે શબ્દોનાં પારેવાં.

‘ગની’ દહીંવાલા

આગિયાને અજવાળે

આગિયા દિવસનાં પતંગિયાં છે, પતંગિયાં એ રાતના આગિયા છે.

ફૂલ એ સ્થિર પતંગિયું છે, પતંગિયું એ ઊડતું ફૂલ છે.

મારો પ્રેમ સૂર્યપ્રકાશની જેમ ભલે તને વીંટળાઈ વળે, પણ તારી મુક્તિને તો ઝળહળતી રાખે.

હું તને સોગાત આપું એના પર લખેલા મારા નામને ભલે તું ભૂલી જજે; જો તને બોજો લાગે તોપણ મારું ગીત સાચવી રાખજે.

મંદિરમાંથી બાળકો બહાર દોડી આવે છે. ઈશ્વર એમને રમતાં જુએ છે અને પૂજારીને ભૂલી જાય છે.

સ્વર્ગથી થાકેલા દેવો મનુષ્યની ઈર્ષ્યા કરે છે.

ઈશ્વર રાહ જુએ છે કે લોકો પ્રેમ વડે મંદિર બાંધે, પણ માણસો પ્રેમને બદલે પથ્થર લાવે છે.

મારા ગીત વડે હું પ્રભુને સ્પર્શ કરું છું.

વૃક્ષોનો હું આભાર માનું છું કે એમણે મારી જિંદગીને સુ-ફળ બનાવી, પણ જેણે મને લીલોછમ રાખ્યો તે ઘાસને સંભારવાનું તો હું ભૂલી જ ગયો.

વિદાય થતા સૂર્યને વાદળો પોતાનું તમામ સોનું અર્પણ કરી દે છે અને ઊગતા ચંદ્રને ફિક્કા સ્મિત વડે આવકારે છે.

જે માણસ સારું કામ કરે છે એ મંદિરના દ્વાર સુધી પહોંચે છે, જે પ્રેમ કરે છે એ મંદિરના ગર્ભાગાર સુધી.

રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર (અનુ. સુરેશ દલાલ)

[અંગ્રેજી પુસ્તક ‘ફાયરફ્લાઈઝ’ પરથી]

1939ની વાત છે. રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરની તબિયત બરાબર નહોતી અને ડોક્ટરે એમને સંપૂર્ણ આરામ કરવાની સલાહ આપી હતી. પરંતુ કવિવર તો પોતાના નિત્ય નિયમ પ્રમાણે કામ કરતા હતા. આખરે શાંતિનિકેતનના કેટલાક લોકોએ બાપુને વિનંતી કરી કે, તમે કહેશો તો ગુરુદેવ માનશે.

ગાંધીજી ગુરુદેવને મળ્યા ત્યારે બોલ્યા, “મને એક ભિક્ષા આપો.”

રવીન્દ્રનાથ કહે, “પોતે જ ભિખારી છું, હું બીજાને શું ભિક્ષા આપું ?”

પણ ગાંધીજી પોતાની વાતમાં મક્કમ હતા. એમણે ગુરુદેવ પાસેથી વચન લીધું અને પછી કહ્યું : “ભોજન કર્યા બાદ તમારે પૂરા એક કલાક સુધી આરામ કરવો.”

વચન આપેલું હતું, એટલે રવીન્દ્રનાથને માનવું પડ્યું.

થોડા દિવસો પછી આચાર્ય ક્ષિતિમોહન સેન ભોજન કર્યા બાદ ગુરુદેવને મળવા માટે આવ્યા, પરંતુ રવીન્દ્રનાથ તો બધા દરવાજા બંધ કરીને અંદર ખંડમાં બેઠા હતા. દરવાજાની તિરાડમાંથી આવી રહેલા પ્રકાશમાં થતી હિલચાલ પરથી ગુરુદેવ આગંતુકને ઓળખી ગયા અને પૂછ્યું : “ઠાકુરદા કે ?”

“હા, પરંતુ તમે અંદર પુરાઈને શું કરો છો ?”

રવીન્દ્રનાથે જવાબ આપ્યો, “મહાત્માજીને ભિક્ષા આપું છું !”

સુંદર-અસુંદરની સૂઝ

ગુજરાતી વિદ્વતા દેખાડાની કાયર છે, એનામાં એક આત્મવિશ્વાસની બુનિયાદ છે. એકાંગીપણું નહીં પણ અખિલાઈભર્યું સમગ્રદર્શન એ ગુજરાતી વિદ્વતાની વિશેષતા છે. રસિકલાલ છે. પરીખે એનો સંતર્પક અનુભવ કરાવ્યો. રસિકલાલભાઈ જેવા પાસેથી મળે એવી વિરલ વસ્તુ તે તો આ સુંદર અને આ અસુંદર, આ સત્ય અને આ અસત્ય એને અંગે સૂઝ કેળવવાની તાલીમ. ગમે તે સંકુલ પ્રશ્ન હોય, એમની પારગામી દષ્ટિનો કાંટો, બે બાજુ ડોલતો, યોગ્ય બિંદુએ સ્થિર થાય. એવાઓની સાથે ઘનિષ્ઠ પરિચયમાં રહેવા મળે, એટલે તમે અસુંદરને સુંદર કદી ન લેખી શકો; જરીક સરખી ક્યાંક સુંદરતા હોય, ચૂકી ન જાઓ. અસતના પુંજથી ડઘાઈ ન જાઓ, સતની પાતળી રેખાનું ચુંબકત્વ તમારી ચેતનાને આકર્ષ્યા વગર ન રહે.

ઉમાશંકર જોશી

સાંજનો સમય હતો. પાન ખાવાની તલપ થઈ હતી. ચાલતો ચાલતો ગલીના મોડ પર પાનવાળાની દુકાને પહોંચ્યો. બાજુમાં જ મદ્રાસી હોટલ હતી. કોફી પીવાનું મન થયું એટલે હું અંદર ગયો, ખુરશી પર ગોઠવાયો. ગલ્લા પર બેઠેલો માલિક ગ્રામોફોન પર કર્ણાટકી સંગીતની રેકર્ડો વગાડી રહ્યો હતો. એક ખૂણામાં મોટો પ્રાઈમસ ધમધમતો હતો. કામ કરનારા દક્ષિણચામ છોકરાઓ અંદર અંદર મોટા અવાજે વાતો કરી રહ્યા હતા.

એટલામાં ચાલુ રેકર્ડ પૂરી થઈ અને બીજી ચડી. મધુર હલકથી એક ગાન શરૂ થયું, ને હોટલમાં જાણે સન્નાટો છવાઈ ગયો. સ્વનો ધમધમાટ સંકેલાઈ ગયો. છોકરાઓ શાંત પડીને જ્યાં ઊભા હતા ત્યાં સ્થિર થઈ ગયા. પેલા ગાનના અવાજમાં જાણે સહુ ખોવાઈ ગયા. લાઉડસ્પીકર સામે મીટ માંડીને ઊભેલા છોકરાઓની આંખમાં ઝાકળચમક વરતાતી હતી. ત્રણેક મિનિટ આવી હવા ચાલી. રેકર્ડ પૂરી થઈ એટલે પાછો સ્વનો ધમકારો વધ્યો, ઘોંઘાટ શરૂ થઈ ગયો.

પૈસા ચૂકવતી વખતે મેં હોટલના માલિકને પૂછ્યું, “હમણાં જે રેકર્ડ વાગતી હતી તે તમારી તરફના કોઈ જાણીતા ફિલ્મી ગાનની હતી ?”

એણે કંઈક ઉદાસીનતાથી કહ્યું, “એ ફિલ્મી ગાન નથી, અમારી ભાષાનું એક લોકગીત છે. અમે એને ‘માનું ગીત’ કહીએ છીએ. દુકાળના વરસમાં નાનો દીકરો ગામડેથી શહેરમાં રોટલો રળવા ગયો હોય છે. આરતીટાણે તુલસી-ક્યારે દીવો કરી દીકરાને સંભારતી મા એ ગીત ગાય છે. કહે છે : દીકરા મારા ! નીતિથી ચાલજે. તું જ્યાં હો ત્યાં, આ તુલસી-ક્યારાની સાક્ષીએ હું તને આશિષ પાઠવું છું. તારી મહેનત ફળે. ઈશ્વર તને સાજોનરવો રાખે. મારા લાલ ! તું મારા ઘરનો દીવો છે.

“રોજ સંધ્યાકાળે અમે આ રેકર્ડ વગાડીએ છીએ. એ વખતે સહુને મા સાંભરે, ઘર યાદ આવે .....એટલે બે મિનિટ કામ થંભી જાય છે.”

રસિક ઝવેરી

એટલું સમજું છું

હું તો એટલું સમજું કે આપણા ઉપર અનેક લોકોના ઉપકાર છે. માતા-પિતા, ભાઈ-મિત્ર, શિક્ષક-માર્ગદર્શક વગેરે તેમ જ આપણા માટે અનાજ-કાપડ આદિ પેદા કરનાર, મકાન ચણનાર એવા અનેક લોકોની સેવા નાનપણથી આપણને મળતી રહે છે. તો મારેય મારાથી બનતી બીજાઓની સેવા કરવી જોઈએ. તેથી કાંઈ એ લોકોના ઉપકારનો બદલો વળી રહેવાનો છે, એમ નથી. તેમ છતાં કોશિશ તો કરવી રહી.

વિનોબા ભાવે

હાજી

સામાન્ય વાયકની અભિરુચિને વગોવ્યા વિના વિકસાવવાની તમન્નાવાળા એક સાચા સાહિત્યપારખુ : હાજી મહમ્મદ અલારખિયા શિવજી એનું નામ. જાતના ખોજા. જન્મ તા. 31-12-1878. ભણતર અંગ્રેજી છ ધોરણ. નખશિખ ગર્ભશ્રીમંત. બાપનો ધીખતો ધંધો ચાલે, પણ દીકરાને છંદ લાગ્યો સાહિત્યનો. સત્તર વરસની વયે હિન્દીમાં ટૂંકી વાર્તા લખી. 1899માં 'મુંબઈ સમાચાર'માં લખવાનું શરૂ કર્યું. 1901માં એક રૂપિયાના લવાજમવાળું 'ગુલશન' નામનું સચિત્ર માસિક શરૂ કર્યું.

લખવાની પ્રવૃત્તિની સાથોસાથ વાંચનનો હાજીને ગજબનાક ચસકો. ઢગલાબંધ સચિત્ર અંગ્રેજી સામયિકો ખરીદવાનું એને ભારેનું વ્યસન. એની લાઇબ્રેરી ઘણી સમૃદ્ધ હતી. આમાંથી સાંપડેલી એની સૌંદર્યદષ્ટિમાં એક દિવાસ્વપ્ન આવીને બેસી ગયું. ગુજરાતી ભાષામાં કોઈએ ન કાઢ્યું હોય એવું ચિત્રોથી શણગારાયેલું, દુર્બોધ નહીં અને છતાં લલિત સાહિત્યથી ઓપતું, આમજનતા જેને પચાવી અને માણી શકે એવું, એક મનભર અને મનહર માસિક કાઢવાની સુખદ ભ્રમણાએ એના મન પર કબજો જમાવવા માંડ્યો. રાતદિવસ બસ એ એક જ ઝંખના એના ચિત્ત પર સવાર થઈ બેઠી. એ લેલછાએ હાજીને ખુવાર કરી નાખ્યો... અને ગુજરાતી સાહિત્યને સમૃદ્ધિથી છલકાવી દીધું. એની એ સ્વપ્નીલ દુનિયા તો ઘણી વિશાળ હતી. મરાઠી 'મનોરંજન', હિન્દી 'સરસ્વતી', એક ગુજરાતી અને એક અંગ્રેજી એમ ચાર માસિકો એક જ રૂપ-રંગે, માત્ર જુદી જુદી ભાષામાં પ્રગટ થાય, તેમાંના લેખો ને લેખકો, ચિત્રો ને ચિત્રકારો સમસ્ત ભારતના હોય – એવી એક દેશવ્યાપી યોજના જતે દહાડે પાર ઉતારવાની ગણતરી હાજીના મનમાં રમતી હતી.

1914માં 'વીસમી સદી' માસિક બહાર પાડવાની યોજના હતી. સુશોભનલેલછા તો એવી કે એના પહેલા અંકના પૂંઠાના બ્લોક બનાવવા ઠેઠ વિલાયત મોકલેલા. 1914માં અચાનક લડાઈ ફાટી નીકળી અને આખી વાત ખોરંભે પડી. 1916ના જાન્યુઆરીમાં નવાં ઠાઠ, રૂપ, રંગ, રોનક અને સાહિત્ય સાથે 'વીસમી સદી'નો પહેલો અંક પ્રસિદ્ધ થયો. એ પ્રકાશને સાહિત્યની દુનિયામાં સનસનાટી મચાવી દીધી.

હાજીએ જે પાયાનું કામ કર્યું તે તો હતું ધૂળધોયાનું. એણે ખૂણખાંચરે પડેલા વેરવિખેર લેખકોને ભેગા કર્યા અને પ્રકાશમાં આણ્યા. ખોજા મહોલ્લાના એના મકાનમાં સાહિત્યકારોને જે અહીં જામતો એ તો સાહિત્યના ઇતિહાસમાં અજોડ રહેશે. સાહિત્યકારો, સાહિત્યરસિકો અને કલાકારોનું એ જાણે કે સુરાલય હતું. ત્યાં સાહિત્યગોષ્ઠીની જે નશીલી રંગત જામતી એ સાહિત્ય પરિષદો કદી નહીં નિપજાવી શકે. હાજી જતાં ગુજરાતી સાહિત્યનો એ શાહી ઠાઠ તો ગયો... તે ગયો.

હાજીએ 'વીસમી સદી' મારફત એક મોટું કામ કર્યું – એણે સામાન્યમાં

સામાન્ય માણસને સાહિત્યમાં રસ લેતો કર્યો. એણે સાહિત્યકારોને કડિયા-કારીગર અને મુનીમવાણોતર સુધી પહોંચતા કર્યા. એણે આમજનતા માટેનું સાહિત્ય સચિત્ર, સુંદર અને શોભાભર્યું બનાવ્યું. સાહિત્ય માટે થઈને આ માણસે પોતાનો બંગલો વેચ્યો, ધંધો ખોયો, ઉપરથી ચાળીસ હજારનું કરજ કર્યું, હેરાન થયો, શહીદ થયો. હાજીના અવસાન સાથે 'વીસમી સદી'નું આયખુંવે પૂરું થયું. એના એ સ્વપ્નની ખાખમાંથી જ 'ગુજરાત', 'નવચેતન', 'કુમાર' એ બધાં માસિકો જન્મ્યાં એમ કહી શકાય.

રસિક ઝવેરી

ભાષા અને લિપિ

સામાન્ય વ્યવહારમાં ભાષા અને લિપિ એક જ નામે ઓળખાય છે : જેમ કે, ગુજરાતી ભાષાની ગુજરાતી લિપિ, બંગાળીની બંગાળી, તામિલની તામિલ, અંગ્રેજીની અંગ્રેજી. પણ થોડોક વિચાર કરવામાં આવે, તો ભાષા અને લિપિ વચ્ચે એવો કોઈ સંબંધ દેખાશે નહિ.

ભારતની પ્રાચીન સંસ્કૃત, પ્રાકૃત આદિ ભાષાઓ બ્રાહ્મી અને ખરોષ્ટી લિપિઓમાં અને તેના રૂપાંતરોમાં લખાયેલી માલૂમ પડે છે. દક્ષિણ ભારતમાં સંસ્કૃત ભાષાના ગ્રંથો પ્રાચીન તામિલ, તેલુગુ કે કન્નડ લિપિઓમાં લખાયેલા મળે છે. યુરોપમાં અંગ્રેજી, ફ્રેન્ચ, ઇટાલિયન ભાષાઓ અને મોટે ભાગે જર્મન પણ, જેને રોમન લિપિ કહે છે તેમાં મુદ્રિત થાય છે – જોકે આ બધી ભાષાઓને પહેલાં પોતાપોતાની નિરાળી લિપિઓ હતી.

તાત્પર્ય કે લિપિ અને ભાષા વચ્ચે કોઈ એવો મૂલગત સંબંધ નથી કે દરેક ભાષાને પોતાની જુદી લિપિ જોઈએ જ.

ભાષા માણસના વિચારો, ભાવનાઓ અને સંકલ્પો સાથે ગાઢ રીતે સંલગ્ન થઈ ગયેલી હોય છે. તેથી માણસ જે ભાષા બોલવાને ટેવાયેલો હોય તેનો ત્યાગ કરવાનું કામ અતિ દુર્ઘટ છે. પણ લિપિનો માણસના મન સાથે એવો કોઈ ગાઢ સંબંધ નથી, પોતે જે ભાષા જે લિપિમાં વાંચવા ટેવાયેલો હોય તેનાથી જુદી લિપિમાં એ ભાષા વાંચતાં તેને મુશ્કેલી પડે છે – જેમકે રોમન લિપિમાં છપાયેલી સંસ્કૃત ભાષા. છતાં પોતાની લિપિમાં બીજી ભાષાઓ લખાય તો તે ભાષા સમજવામાં એક અડચણ દૂર થાય છે. દાખલા તરીકે, બંગાળી ભાષા ગુજરાતી લિપિમાં લખાય તો ખાસ અભ્યાસ વિના એ લગભગ સમજી શકાય છે.

રસિકલાલ છો. પરીખ

ફક્ત બે જ શબ્દો !

તમે ભાષણ આપવા તો ક્યાંક ગયા જ હશો. ભાષણ આપવા ન ગયા હો તો કોઈનું ભાષણ સાંભળવા તો જરૂર ગયા હશો, અને ત્યાં ભાષણ કરનારની ઓળખાણ આપવાનો એક રિવાજ થઈ ગયો છે તે પણ જાણતા જ હશો.

હું એક સંસ્થામાં ભાષણ કરવા ગયો. હું એટલે એક ઠીકઠીક જાણીતો લેખક. કવિ અને થોડું હાસ્યકાર તરીકે નામ પણ ખરું. એવો હું બહેનોની એક સભામાં ભાષણ કરવા ગયો.

ખંડ ઠીક ભરાયો હતો, સભાનું કામકાજ પણ સમયસર શરૂ થયું હતું. થોડી વિધિ પૂરી થઈને મારી ઓળખાણ કરાવવાનું ઉપપ્રમુખને સોંપાયું. એમણે મારી ઓળખાણ કરાવતાં કહ્યું : “મારે આજના વક્તાની ઓળખાણ કરાવવાની છે. એ કાર્ય આપણા પ્રમુખ કરવાના હતા, પરંતુ છેલ્લી ઘડીએ એમની તબિયત બગડી અને એ હાજર રહી શક્યા નહિ તેથી એમણે મને વિનંતી કરી કે, તમે જ ઓળખાણ કરાવજો. મને બોલવાનું બહુ ફાવતું નથી, ઉપરાંત તમારી અને મુખ્ય વક્તાની વચ્ચે લાંબો વખત ઊભી રહેવામાં પણ હું માનતી નથી, માટે ટૂંકમાં જ ઓળખાણ કરાવીશ.

“હું માનું છું કે ઓળખાણ કરાવનારે કદી લાંબો સમય લેવો જોઈએ નહિ. ઘણી વાર આપણે જોયું છે કે ઓળખાણ કરાવનાર પોતે જ લાંબુલચ ભાષણ ઝાડવા લાગી જાય છે, પરિણામે શ્રોતા કંટાળે છે અને મુખ્ય વક્તા પણ અકળાઈ જાય છે. અને એમ થતાં એમનો બોલવાનો ઉત્સાહ પણ ઓસરી જતો આપણે જોઈએ છીએ. પરંતુ હું એવું થવા દેવાની નથી, અને વક્તાને જે કહેવાનું હોય તે સંપૂર્ણ કહી શકે, નિરાંતે કહી શકે, માટે હું તો ફક્ત બે જ શબ્દો બોલીને એમની ઓળખાણ કરાવીને બેસી જઈશ.

“ખરું પૂછો તો આવા મહાન લેખકની ઓળખાણ કરાવવાની જરૂર જ શી છે ? એમને કોણ નથી ઓળખતું ? આવા મહાનની ઓળખાણ મારા જેવી કરાવે, એ તો આગિયો સૂર્યની ઓળખાણ કરાવે એવું જ લાગે ને ? છતાં આ એક શિરસ્તો છે, માટે મારે ઊભા થવું જ પડે અને બે શબ્દો એમના માટે બોલવા જ પડે.

“તમે સૌ નિશ્ચિત રહેજો કે હું ફક્ત બે જ મિનિટ લઈશ, ફક્ત થોડા જ શબ્દોમાં એમની ઓળખાણ કરાવીશ. એક મિનિટ પણ વધુ લેવાની નથી જ; કારણ કે હું આજે અહીં બેઠી છું, બાકી તો શ્રોતાવર્ગમાં જ હોઉં છું. અને ત્યારે ઓળખાણ કરાવનાર પોતે જ લાંબુલચ ભાષણ ફટકારવા લાગી જાય છે ત્યારે આપણને કેવો કંટાળો આવે છે તે હું જાણું છું. અને તેથી જ તમને જરા પણ કંટાળો આપવા માગતી નથી અને વક્તા-શ્રોતાની વચ્ચે વધુ રહીને ત્રાસ કરવા પણ માગતી નથી.

“મને ઘણી વાર વિચાર આવે છે કે ઓળખાણ કરાવનારા વગર કારણનો

બબડાટ કરીને સમયની બરબાદી કરીને સૌને કંટાળો જ આપે છે, તે વાત કેમ સમજતા નહિ હોય ? મને યાદ છે, એકવાર હું એક મોટી સભામાં ગઈ હતી. કામકાજ બધું અંગ્રેજીમાં જ ચાલતું હતું, અને મને તો નાનપણથી જ અંગ્રેજીની ટેવ, કારણ કે કોન્વેન્ટમાં ભણેલીને, એટલે અંગ્રેજીમાં ખૂબ મજા પડે.

“ખરું પૂછો તો આજે ગુજરાતી બોલવું પડે છે ત્યારે શબ્દો જ જડતા નથી, અને ભાષાનો ખીચડો મને ગમતો નથી તેથી ગુજરાતી બોલતી વખતે અંગ્રેજી શબ્દો વપરાઈ ન જાય તેની મારે ખાસ તકેદારી રાખવી પડે છે...

“હા, તો હું શું કહેતી’તી ! હા, યાદ આવ્યું – એ સભામાં ગઈ. એક ભાઈ વક્તાની ઓળખાણ કરાવવા ઊભા થયા. અને એમણે તો લાંબુલચ ભાષણ જ ઝાડવા માંડ્યું. શ્રોતાવર્ગ કંટાળ્યો, કેટલાએ ઘડિયાળો જોઈ, કેટલાએ ઘડિયાળો બંધ થઈ ગઈ છે કે શું તે જોવા કાન પાસે મૂકીને ખખડાવી, કેટલાએ જોરથી બગાસાં ખાવા માંડ્યાં, પરંતુ પેલા ભાઈ તો અટકે જ નહિ.

“આખરે કંટાળેલા શ્રોતાવર્ગે તાળીઓ પાડી તેનાથી ચેતવાને બદલે તો વક્તા વધુ આનંદથી બોલવા લાગ્યા. ખરેખર શ્રોતા અને ખાસ ભાષણ કરવા આવેલા વક્તા પણ કંટાળ્યા.

“આખરે અંત આવ્યો ને એમણે કહ્યું કે, Now I request our speaker to give his address અને કંટાળેલા વક્તાએ ઊભા થઈને કહ્યું : My address is : નેપયન્સી રોડ, સીતારામ બિલ્ડિંગ, મુંબઈ.... કહીને બેસી ગયા !

“કેમ, તમને બધાને હસવું ન આવ્યું ? મને તો ખૂબ જ હસવું આવ્યું હતું, અને એ બધા અનુભવે આપણે તો નક્કી જ કરી લીધું હતું કે જો કોઈ વાર વક્તાની ઓળખાણ કરાવવાનું આવે, તો ફક્ત બે જ શબ્દોમાં ઓળખાણ કરાવીને બેસી જવાનું.

“આ વિદ્વાન વક્તાનું નામ તો તમે સૌ જાણો જ છો. એમણે ઘણાં પુસ્તકો લખ્યાં છે; જો કે દિલગીરી સાથે કહેવું પડે છે કે મને ગુજરાતી પુસ્તકો ખાસ વાંચવા ગમતાં નથી, તેથી મેં એમનું એક પણ પુસ્તક વાંચ્યું નથી. પણ કહે છે કે સારું લખે છે અને કેટલાંક ઇનામો પણ પ્રાપ્ત કર્યાં છે. જોકે તમે સૌ જાણો છો તેમ આજકાલ ઇનામો માટે પુસ્તકની ગુણવત્તા જોવા કરતાં લેખકની લાગવગ વધુ જોવાય છે, પરંતુ આ લેખક માટે કદાચ એ ખરું નહિ હોય.

“આપણાં ધનભાગ્ય છે કે આવા મહાન લેખક અને સાથે જ સરસ વક્તા આપણને મળ્યા છે. ઘણી વાર જોયું છે કે સારું લખી શકનાર સારું બોલી શકતા નથી. લખવું એ એક કળા છે ને ભાષણ કરવું તે બીજી કળા છે. બંને કળા એક જ વ્યક્તિમાં બહુ જ ઓછી જોવા મળે છે, પરંતુ આ લેખકને એ બન્ને કળા વરી છે તેમ મને કહેવામાં આવ્યું છે. તો હવે હું એમને એમનું ભાષણ કરવાની વિનંતી

કરું છું.”

આટલું બોલીને એ બહેન બેઠાં, ત્યાં મૂકેલું પાણી પીધું, સફેદ દૂધ જેવા રૂમાલે પરસેવો લૂછ્યો અને હું ઊભો થવા જતો હતો ત્યાં ફરી એ ઊભા થયાં, અને કહ્યું “સોરી, એક મિનિટ,” અને બોલ્યાં : “બહેનો, એક વાત કહેવી રહી જ ગઈ – સભ્યો તો આ વાત જાણે જ છે, પરંતુ અન્ય લોકોને ખબર ન હોય તેથી મારે જણાવવું જોઈએ કે આપણું વર્ષ પૂરું થાય છે, તો જેણે પોતાની ફી ભરી ન હોય તે ભરી દે અને આવતા અઠવાડિયે જે કાર્યક્રમ રાખ્યો છે તેની ટિકિટો ખરીદી લે. ફી લેવાનું અને ટિકિટો વેચવાનું કામ બહાર ચાલુ છે.” પછી મારી તરફ જોઈને કહે, “હવે આપ બોલો.”

અને મને થયું કે પેલા વક્તાએ અંગ્રેજીમાં જે કહ્યું હતું તે જ કહીને હું બેસી જાઉં.

રંભાબહેન ગાંધી
[‘હરિને હસતા દીઠા’ પુસ્તક]

કેવડિયાનો કાંટો

કેવડિયાનો કાંટો અમને વનવગડામાં વાગ્યો રે;
મૂઈ રે એની મ્હેક, કલેજે દવ ઝાઝેરો લાગ્યો રે.

બાવળિયાની શૂળ હોય તો
ખણી કાઢીએ મૂળ,
કેર-થોરના કાંટા અમને
કાંકરિયાળી ધૂળ;
આ તો અણદીઠાનો અંગે ખટકો જાલિમ જાગ્યો રે,
કેવડિયાનો કાંટો અમને વનવગડામાં વાગ્યો રે.

તાવ હોય જો કડો ટાઢિયો
કવાથ કુલડી ભરીએ,
વાંતરિયો વળગાડ હોય તો
ભૂવો કરી વેતરીએ;
રૂંવેરૂંવે પીડ જેની એ તો જડે નહિ કહી ભાંગ્યો રે,
કેવડિયાનો કાંટો અમને વનવગડામાં વાગ્યો રે.

રાજેન્દ્ર શાહ

આંખ અને કાનને વળગશે

શ્રી રાજેન્દ્ર શાહની સંકલિત કવિતા હજારથીયે વિશેષ પાનાંનો ગ્રંથ છે, જેમાં કવિના સોળ કાવ્યસંગ્રહો સમાવિષ્ટ થયા છે.

રાજેન્દ્ર શાહનો પ્રથમ કાવ્યસંગ્રહ ‘ધ્વનિ’ 1951માં પ્રગટ થયો. કવિતા એ ધ્વનિની કળા છે. કવિને જે કંઈ કહેવું હોય તે સૂચનથી કહેવાનું હોય છે. રાજેન્દ્ર ધ્વનિના કવિ છે.

રાજેન્દ્રની કાવ્યસૃષ્ટિમાં સહુ પ્રથમ ધ્યાન ખેંચે છે એમની ભાષાની નજાકત. રાજેન્દ્રની કવિતાનું ઉત્તમંગ એમનાં ગીતો છે. ગુજરાતના લોકગીતમાં સ્થાન પામી શકે એવા તીવ્ર માદક લયલહેકાનું એક અમર ગીત રાજેન્દ્રે આપણને આપ્યું. આદિવાસી કન્યા પોતાના પ્રેમને પ્રગટ કરે તો કંઈ રીતે પ્રગટ કરે –

કેવડિયાનો કાંટો અમને વનવગડામાં વાગ્યો રે,
મૂઈ રે એની મ્હેક કલેજે દવ ઝાઝેરો લાગ્યો રે.

કવિતાની એક વ્યાખ્યા છે : કવિતા સંગીતમય ચિત્ર છે. ચિત્રો ખડાં કરવાની રાજેન્દ્રની શક્તિ અજબ છે. એમની કલમ પીંછીનું સ્વરૂપ આસાનીથી ધારણ કરી લે છે. એકાદ કડીમાં તો આખું સજીવ ચિત્ર ખડું કરી દે છે :

વનભૂમિને મારગે રાધા આવતી તળાવ-તીરે,
લાલ માટીનું બેડલું ભરી જાય બિલોરી નીરે.
કેશ તો કાળી મેહુલી રાત ને
અરુણ મુખની લાલી,
ઝાંઝરનો ઝણકાર ઝરી જાય
મનમાં મીઠું મ્હાલી.

વાયરો રમે રંગમાં એના અંગમાં ઓઢણ-ચીરે,
લાલ માટીનું બેડલું ભરી જાય બિલોરી નીરે.

અહીં કવિએ રંગોની રમણા મૂકી દીધી છે. વનનો રંગ, લાલ માટીનું બેડલું, તળાવના બિલોરી નીરનો રંગ, મેહુલી રાતનો રંગ, અરુણની લાલીનો રંગ – આ બધાંની વચ્ચે રાધાના રૂપનો રંગ અપ્રગટ રાખીને પ્રગટ કર્યો છે.

ગીત પરની ફાવટ રાજેન્દ્ર પાસે અનેક ગીતો લખાવે છે, પણ એવું લાગે કે એ લખેલાં ગીતને જ ઘૂંટે છે. એમણે કાવ્યો વિપુલ લખ્યાં, પણ અત્યંત મર્યાદિત શબ્દભંડોળથી. સંસ્કૃતમય ભાષા ઘણી વાર ગુજરાતી ભાષાની સ્વાભાવિકતા હણે છે. રાજેન્દ્ર બંગાળી, હિંદી, મરાઠી શબ્દનો પણ પ્રયોગ કરે છે. પણ ક્યારેક કવિતા વર્ણસંકર લાગે છે. રાજેન્દ્રની કવિતામાં તત્ત્વજ્ઞાન છે, પણ ક્યારેક એ કવિતાને હંફાવે છે.

રાજેન્દ્રની કવિતાની મર્યાદાઓ હોય તો પણ ગુજરાતી ઇતિહાસના વિશાળ ખંડમાં એ કવિતાની છબીના રંગ અને સૂર ઉપર સહૃદયનાં આંખ અને કાન રહી રહીને વળગશે.

સુરેશ દલાલ

[‘કાવ્યવિશેષ : રાજેન્દ્ર શાહ’ પુસ્તક]

જાગણ

એ જ જાગણ આવ્યો ફાંકડો કોઈ જાગણ લ્યો,
એનો વાંકડિયો છે લાંક રે કોઈ જાગણ લ્યો.
એ જ આંબાની મ્હોરી મંજરી કોઈ જાગણ લ્યો,
એવાં સરવર સોહે કંજ રે કોઈ જાગણ લ્યો.
એ જ દરિયા દિલનો વાયરો કોઈ જાગણ લ્યો,
એ તો અલમલ અડકી જાય રે કોઈ જાગણ લ્યો.
એ જ જુગલ વાંસળી વાજતી કોઈ જાગણ લ્યો,
એને નહીં મલાજો લાજ રે કોઈ જાગણ લ્યો.
એ જ દિન કપરો કંઈ તાપનો કોઈ જાગણ લ્યો,
એની રાત ઢળે રળિયાત રે કોઈ જાગણ લ્યો.
એ જ ઊંડે કસુંબો આંખમાં કોઈ જાગણ લ્યો,
એને વન પોપટની પાંખ રે કોઈ જાગણ લ્યો.
એ જ ગગન ગુલાબી વાદળાં કોઈ જાગણ લ્યો,
જોબનિયું કરતું સાદ રે કોઈ જાગણ લ્યો.
એ જ જાગણ આવ્યો ફાંકડો કોઈ જાગણ લ્યો,
એનો વાંકડિયો કંઈ લાંક રે કોઈ જાગણ લ્યો.

રાજેન્દ્ર શાહ

“હમ બદલુ હૈ !”

કાલે એક નોકર આવ્યો. અમે નામ પૂછ્યું. એણે કહ્યું, “બદલુ.” મેં કહ્યું, “ભાઈ બદલુ, કેટલો પગાર લઈશ ?” એણે કહ્યું, “બસો રૂપિયા.” આશ્ચર્યથી મેં કહ્યું, “બસો રૂપિયા ? અમારી યુનિવર્સિટીમાંથી એમ.એ. પાસ થનાર વિદ્યાર્થીને પણ બસો રૂપિયા તો નથી મળતા !” (આ 1977ની વાત છે.)

એણે કહ્યું : “ચેમ. યે. પાસ કરીક ઉ ઝાડુ દેઈ સકત હૈ ? બાજારસે સૌદા-સુલુફ લાઈ સકત હૈ ? ઉ તો ઈમારતનકે તોડફોડ મેં લગે રહતે હૈ, હડતાલ કરત હૈ ઔ માસ્ટરનકા ઘેર કે છરા-ચાકૂ ચલાવત હૈ. આપન હાથ તે ઘરકા કામકાજ કરી સકે, તો ઉનહૂં કા દુઈ સૌ રૂપૈયા દેય ! હમ બદલુ હૈ. અગર ઉ ઘરકે કામ આપન હાથન કરી લગે, તો હમ આપન નામ બદલ ડાલે ! સિલેમા દેખે તે ઉનકા ફુરસત મિલી, કે આપન ઘરકા કામ કરે ? જાય દો સાહબ, સલામ !”

આટલું કહીને સ્મિત કરતો એ ચાલ્યો ગયો.

રામકુમાર વર્મા

જત જણાવાનું તને.....

જત જણાવાનું તને કે છે અજબ વાતાવરણ,
એક ઘણ તું હોય છે ને એક ઘણ તારું સ્મરણ !૦૦૦
શબ્દનું તો પોત તારાથી અજાણ્યું ક્યાં હતું -
છે જ એવા, અટકીને ઊભે ખરે ટાણે સજન !૦૦૦
સાંજના કાગળ કલમ ને દોત લઈ બેઠા છિયે,
ને હજી તો વાટ સંકોરી રહ્યાં વ્હાણે સજન !
કોઈ બીજાને કહું તો એ નકી હાંસી કરે,
આ વીતક તારા વિના તો કોણ પરમાણે સજન !૦૦૦

રાજેન્દ્ર શુક્લ

['સમર્પણ' પખવાડિક : 1978]

સંસારમાં કેમ રહેવું ?

એકવાર શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસને એક ભક્તજને પૂછ્યું : “ઠાકુર, સંસારમાં અમારે કેવી રીતે રહેવું ?”

શ્રીરામકૃષ્ણ બોલ્યા : “બધાં કામ કરવાં, પણ મન ઈશ્વરમાં રાખવું; સ્ત્રી, પુત્ર, મા, બાપ એ બધાંની સાથે રહેવું અને સેવા કરવી; જાણે કે તેઓ પોતાનાં જ માણસ; પણ મનથી સમજવું કે એમાંથી આપણું કોઈ નથી. મોટા માણસના ઘરની કામવાળી બધું કામ કરે, પણ તેનું મન પરોવાયું હોય પોતાને ઘેર. તે શેઠનાં છોકરાંને પોતાનાં છોકરાંની માફક મોટાં કરે, બોલે કે ‘મારો રામ’, ‘મારો હરિ’; પણ મનમાં સારી રીતે સમજે કે એમાંથી આપણું કોઈ નથી. કાચબી પાણીમાં તર્યા કરતી હોય, પણ તેનું મન ક્યાં પડ્યું હોય તે જાણો છો ? કાંઠા પર જ્યાં તેનાં ઈંડાં પડ્યાં હોય ત્યાં. સંસારનું બધું કામ કરવું, પણ મન ઈશ્વરમાં પરોવી રાખવું.”

વિનોબા ભાવે

વરસાદ

એક વરસાદનું ટીપું અમે છબીમાં મઢ્યું,
ત્યારથી ભેજભર્યાં ઓરડા કોરા ન થયા.૦૦૦
આજ વરસાદ નથી એમ ના કહેવાય, રમેશ;
એમ કહીએ કે, હશે, આપણે ભીના ન થયા.

રમેશ પારેખ

પરથમ પરણામ મારા

પરથમ પરણામ મારા, માતાજીને કહેજો રે,
માન્યું જેણે માટીને રતન જી;
ભૂખ્યાં રહે જમાડ્યાં અમને, જાગી ઊંઘાડ્યાં, એવાં
કાયાનાં કીધલાં જતન જી.
બીજા પરણામ મારા, પિતાજીને કહેજો રે,
ઘરથી બતાવી જેણે શેરી જી;
બોલી બોલાવ્યા અમને, દોરી હલાવ્યા ચોટે,
ડુંગરે દેખાડી ઊંચે દેરી જી.
ત્રીજા પરણામ મારા, ગુરુજીને કહેજો રે
જડ્યા કે ન જડિયા, તોયે સાચા જી;
એકનેય કહેજો એવા સૌનેય કહેજો, જે જે
અગમનિગમની બોલ્યા વાચા જી.
ચોથા પરણામ મારા, ભેરુઓને કહેજો રે
જેની સાથે ખેલ્યા જગમાં ખેલ જી;
ખાલીમાં રંગ પૂર્યા, જંગમાં સાથ પૂર્યા,
હસાવી ધોવરાવ્યા અમારા મેલ જી.
પાંચમા પરણામ મારા વેરીડાને કહેજો રે,
પાટુએ ઉઘાડ્યાં અંતર દ્વાર જી;
અજાણ્યા દેખાડ્યા અમને ઘેરા ઉલેચાવ્યા જેણે
ઊંડા ઊંડા આતમના અંધાર જી.
છઠ્ઠા પરણામ મારા જીવનસાથીને કહેજો રે
સંસારતાપે દીધી છાંય જી;
પરણામ વધારે પડે, પરણામ ઓછાંયે પડે,
આતમની કહેજો એક સાંઈ જી.
સાતમા પરણામ, ઓલ્યા મહાત્માને કહેજો રે
ઢેરનાં કીધાં જેણે મનેખ જી;
હરવાફરવાના જેણે મારગ ઉઘાડ્યા રૂડા,
હારોહાર મારી ઊંડી મેખ જી.
છેલ્લા પરણામ અમારા જગતને કહેજો જેણે
લીધા વિના આલ્યું સરવસ જી;
આલ્યું ને આલશે, ને પાળ્યા ને પાળશે, જ્યારે
ફરી અહીં ઊતરશે અમારો હંસ જી.

રામનારાયણ વિ. પાઠક, 'શેષ'

જો....

તારી આસપાસનાં બધાં જ્યારે મિજાજ ગુમાવે અને તારા પર એનો દોષ
ઢોળે ત્યારે તું જો મગજ ન ગુમાવે -
બધા લોકો તારા પર શંકા કરે ત્યારે તું જો તારામાં વિશ્વાસ રાખી શકે અને
સાથે એમની શંકાશીલતાને પણ ઉદારતાથી નિભાવી શકે -
તું રાહ જોઈ શકે અને રાહ જોતાં થાકે નહીં, કે તારા પ્રત્યે જૂઠાણાં આચરવામાં
આવે ત્યારે તું જૂઠાણાં ન આચરે -
અથવા, તને ધિક્કારવામાં આવે ત્યારે તું ધિક્કારવા ન લાગે, અને છતાં બહુ
ભલા હોવાનો દેખાવ ન કરે કે ડાહી ડાહી વાતો ન કરે -
તું સપનાં સેવી શકે પણ તારો દોર એને ન સોંપે, વિચાર કરે પણ વિચારોને
જ તારું લક્ષ્ય ન બનાવે -
જય અને પરાજય બન્નેને તું સમાનભાવે સ્વીકારી શકે; તેં કરેલી સાચી
વાતને, પ્રપંચી લોકો મૂર્ખાઓને ફસાવવા માટે મારીમચડીને રજૂ કરે ત્યારે એ તું
સ્વસ્થપણે સાંભળી શકે -
અથવા જેને માટે તેં જીવન અર્પી દીધું હોય, તે બધી બાબતોને ભાંગી પડતી
જુએ ત્યારે વાંકા વળી એને ઊંચકી લઈ જીર્ણોદ્ધાર સાધનો વડે ફરી એનું નિર્માણ
કરે -
તેં જીતેલી બધી વસ્તુઓનો એક ઢગલો કરી, એને એકીવારે હોડમાં મૂકી
શકે અને એ બધું ગુમાવે ત્યારે એકડે એકથી ફરી શરૂ કરી શકે અને તારી હાનિ
વિશે એક હરફ પણ ન ઉચ્ચારે -
તારા સ્નાયુ મનની બધી શક્તિ ગુમાવી દે અને તારું શરીર તદ્દન
ચૈતન્યવિહીન બની જાય ત્યારે પણ તારું મનોબળ તેમને કહે : અડીખમ રહેજો -
ટોળાંઓ સાથે તું વાતચીત કરે અને છતાં તારી ભદ્રિકતા જાળવી રાખે, કે
રાજવીઓ સાથે હળેભળે છતાં સામાન્યનો સંસ્પર્શ ન ગુમાવે -
દુશ્મનો કે પ્રેમાળ મિત્રો તારી લાગણી કદી દૂભવી ન શકે, બધા લોકો તારો
સંપર્ક સાધે પણ ઘનિષ્ટતા કોઈનીય ન હોય -
કઠોર પળને તું જો સાર્થક વિપળથી ભરી દઈ શકે -
તો આ પૃથ્વી તારી છે, એમાં જે છે તે બધું તારું છે; અને સૌથી વધુ તો,
મારા પુત્ર, તું માનવ બન્યો હોઈશ.

રુડ્યાર્ડ કિપ્લિંગ (અનુ. કુન્દનિકા કાપડિયા)

['ઝરૂખે દીવા' પુસ્તક]

પ્રાણીપ્રેમની મૂર્તિ

અમદાવાદના પ્રાણીબાગના નિયામક શ્રી રુબિન ડેવિડના દાદા અને પિતા બંને ડોક્ટર હતા. રુબિનના બાપદાદા માનવીના ચિકિત્સક હતા, તો રુબિન ડેવિડ એક ખ્યાતનામ પશુચિકિત્સક છે. પશુનું તન અને મન સમજીને રુબિને કરેલો ઉપચાર રામબાણ નીવડે છે.

પ્રાણીઓની ટેવો, શરીરરચના અને માનસના રુબિન ડેવિડ ઊંડા અભ્યાસી છે. આનો ઉપયોગ કરીને એમણે અમદાવાદ અને ધોળકાનાં તળાવોમાંથી માણસખાઉ મગરોને જીવતા પકડવામાં સફળતા પ્રાપ્ત કરી હતી. અમદાવાદના પ્રાણીબાગમાં તેમણે દુર્લભ એવો સર્પસંગ્રહ કર્યો છે. વિશ્વમાં દુર્લભ એવાં ચેત પશુ કે પંખીઓનું અમદાવાદના પ્રાણીબાગમાં વંશવર્ધન કરવાનું અને ઉછેરવાનું શ્રેય રુબિન ડેવિડને ઘટે છે. ચેત હરણ, ચેત ખિસકોલી, ચેત વાનર વગેરે આ સંગ્રહમાં છે. આપણે ત્યાં કહેવત છે કે, 'કાગડા બધે કાળા'. આવી કહેવતને ખોટી પાડતા હોય તેમ રુબિન ડેવિડે અમદાવાદના પ્રાણીબાગમાં ચેત કાગડો પણ રાખ્યો છે !

કાંકરિયા તળાવના પૂર્વકિનારે 1951 સુધી તો ઉજ્જડ ટેકરા હતા. આ ટેકરાઓને નંદનવનમાં પલટાવવાનું શ્રેય રુબિન ડેવિડને ઘટે છે. પ્રાણી, વનસ્પતિ, બાળકો અને કલાકૃતિઓનો સંગ્રહ એ રુબિન ડેવિડના પ્રેમનો વિષય છે. ત્યારની અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટીએ રુબિનને કામગીરી સોંપી, અને રુબિન ડેવિડે નિષ્ઠાપૂર્વક કામ કરીને અમદાવાદની શોભા વધારી.

બાલવાટિકામાં બાળકોને રસ પડે તેવાં રંગબેરંગી ચિત્રો અને સરળ પુસ્તકો છે. કોઈ પણ બાળક બાલવાટિકામાં પ્રવેશ્યા પછી વિના ફીએ, વિના નોંધાવ્યે, અહીંથી પુસ્તક વાંચવા લઈ શકે અને બાલવાટિકામાં ગમે ત્યાં બેસીને વાંચી શકે. બાળકોમાં શ્રદ્ધા અને બાળકો પ્રત્યેના પ્રેમને લીધે બાળકોની પ્રામાણિકતા વધે-કેળવાય, જવાબદારીની સમજ વધે, એવો આ પ્રયોગ છે. ગરીબ ઘરનાં બાળકોને ફેરવવા બાળ-સાઈકલ મળે. તે ફેરવવાના યોગાનમાં રસ્તા પરના માર્ગ-સંકેતો મૂક્યા હોય, જેથી ટ્રાફિકના નિયમોનું બાળકોને નાની વયે ભાન થાય. વિવિધ પ્રકારનાં યાંત્રિક રમકડાં, નભદર્શન વિભાગ, અરીસાગૃહ વગેરે રુબિન ડેવિડની સૂઝ અને સર્જકતાનું પરિણામ છે. પ્રાકૃતિક સંગ્રહાલયમાં મૃત પ્રાણીઓ તેમની કુદરતી પૂર્વભૂમિકા કે પીઠિકા સહિત ગોઠવવામાં આવ્યાં છે.

રુબિન ડેવિડ એક સારા પ્રાણીશિક્ષક પણ છે. સરકસમાં પ્રાણીઓ પાસે કામ લેવામાં ચાબુક કે શસ્ત્રનો ઉપયોગ થાય છે. રુબિન ડેવિડે પ્રાણીઓને તાલીમ આપવા જે શસ્ત્ર વાપર્યું તે છે સ્નેહનું. આથી તો રુબિનના અવાજ સાથે મગર બહાર આવે, ચિમ્પાન્ઝી રુબિનના મોંમાંથી ચોકલેટ મોં વડે જ લઈ લે, ચિત્તા જેવું લુચ્ચું પ્રાણી

ગેલમાં આવી જાય, સિંહ રુબિનના થપકારથી ખુશ થાય, વાઘ પંખાવાવવા આતુર બને, ખિસકોલી કૂદાકૂદ કરે. કેન્સરને કારણે કુદરતી વાણી ગુમાવી બેઠેલા રુબિન ડેવિડ કહે છે, “હવે હું મારાં પ્રાણીઓ જેવો મૂંગો બન્યો છું, તેથી હું તેમને તેમનામાંનો એક લાગતો હોઈશ !” એ ક્યારેક ઉમેરે છે, “માનવી પ્રેમની ભાષા ન સમજે તેમ બને, પણ પ્રાણીઓમાં પ્રેમની જબરી પહેચાન હોય છે.”

સદા હસતા-મલકતા પ્રેમમૂર્તિ શા લાગતા રુબિન ડેવિડને પહેલી વાર જોનારને તેમની દૃઢ સંકલ્પશક્તિની પ્રતીતિ ન પણ થાય. નાનપણથી જ રુબિન ડેવિડમાં દૃઢ સંકલ્પબળ હતું. આને લીધે તેમણે નાની વયમાં શરીરને એવું તો કર્યું હતું કે લોખંડની સાંકળને હાથના એક જ ઝાટકે તોડી નાખતા અને ટેલિફોનની ડિરેક્ટરી સામાન્ય કાગળ ફાડતા હોય તેમ એક સાથે ફાડી નાખતા.

વાચાળ અને પ્રેમાળ એવા રુબિન ડેવિડ બોલ્યા જ કરે. મુલાકાતીઓ, મિત્રો, સહકાર્યકરો, બાળકો – અરે, પ્રાણીઓ સાથે પણ બોલ્યા જ કરે ! આવા એમને ગળાનું કેન્સર થતાં, ઓપરેશન કરાવીને સ્વરતંતુઓ કઢાવી નાખવાની ફરજ પડી. રુબિન વાણી ગુમાવી બેઠા. છતાં તેમણે હાર્યા કે હતાશ થયા વિના દૃઢ સંકલ્પબળે શ્વાસમાં હવા ઘૂંટવાનું શરૂ કર્યું. હવા ઘૂંટી ઘૂંટીને અંતે સૂક્ષ્મ અવાજ ઉત્પન્ન કરવામાં તે સફળ નીવડ્યા. આ અત્યંત સૂક્ષ્મ અવાજને વિદ્યુતયંત્રથી એ સાંભળનારના કાન સુધી પહોંચાડે છે.

આગવી કલાસૂઝ, પશુપંખીઓનું વિશિષ્ટ જ્ઞાન, ઉદાર, પ્રેમાળ અને ઉદમશીલ સ્વભાવવાળા નિર્લોભી રુબિન ડેવિડ ગુજરાતની એક મોંઘી થાપણ સમા છે.

ચંદ્રકાન્ત પટેલ

['લોકજીવન' પખવાડિક : 1975]

સારમાણસાઈ

રામનારાયણભાઈ [વિ. પાઠક] ગાંધીયુગના ઘણા કવિઓના ગુરુ હતા. પણ પ્રથમતઃ પોતે ગાંધીયુગના અપ્રતિમ કવિ છે; ભલે જથ્થામાં થોડી, પણ મૂલ્યમાં અપ્રતિમ એવી એમની કાવ્ય-સમૃદ્ધિ છે. આ ગાંધીયુગથી રંગાયેલી કાવ્યપ્રતિભા કહીએ ત્યારે આપણી ચેતનામાં શું ઉપર ઊપસી આવે છે ? વિશ્વસ્ત, સારમાણસાઈ અને આત્મખોજ. તુરુષમાં તુરુષ દરેક માણસમાં રહેલ સારમાણસાઈ. નિષ્ક્રિય નહિ, સક્રિય સારમાણસાઈ. પોતાની જાતને તપાસનારી સારમાણસાઈ.

મનુભાઈ પંચોળી

રોબર્ટ ફ્રોસ્ટ કહેતા કે લોકો એમને “તમે સારા કવિ છો” એમ કહેતા, ત્યારે પોતે અકળાઈ જતા. “તમે સારા કવિ છો” એનો અર્થ એ થયો કે તમારે હંમેશાં સારાં કાવ્યો લખવાં જોઈએ. “તમે છો”ની અંદર અપેક્ષા આવી કે તમે સારા છો એટલે હંમેશાં સારું કરશો. ભારે બંધન છે. શું, મારાથી કોઈ વાર કોઈ ઊતરતું કાવ્ય લખાય એટલી છૂટ પણ નથી ? મારી દરેક કૃતિ સારી, ઉત્તમ, આદર્શ હોવી જોઈએ ? થોડી આળસ કરવાની શક્યતા નથી ? થોડો આરામ લેવાની મનાઈ છે ? હંમેશાં શિખર ઉપર રહેવાનું ? હંમેશાં ટટાર, જાગ્રત, સાવધાન રહેવાનું ? હંમેશાં સારાં સારાં કાવ્યો જ લખવાનાં ? કોઈ સામાન્ય કાવ્ય વચ્ચે વચ્ચે લખવા દો ને ! સ્વતંત્ર દેશ છે. એમાં આટલી સ્વતંત્રતા ન હોય ? “તમે મહાન કવિ છો” એમ લોકો એમને કહેતા ત્યારે પોતે અકળાઈ જતા. પ્રશંસા તો ગમે, પણ બીજી જાતની ગમે. લોકો જ્યારે એમને કહેતા કે, “તમારું આ કાવ્ય મને ખૂબ ગમે છે”, એમાં કદર છે, વખાણ છે, માન છે – અને બંધન નથી, બોજો નથી, અપેક્ષા નથી કે તે પછીનું કાવ્ય પણ એટલું જ સારું હોવું જોઈએ.

ફાધર વાલેસ
[‘શબ્દલોક’ પુસ્તક]

ને જોજનો રે કાપવા...

The woods are lovely, dark and deep,
But I have promises to keep,
And miles to go before I sleep,
And miles to go before I sleep.

વનડાં મારાં વ્હાલાં કંઈ ઘેરાં ને ઊંડાં,
કંઈ ઘેરાં ને ઊંડાં,

પણ મારે તો વાયદા નભવવા,
ને જોજનો રે કાપવા આંખો મીંચતાં પ્હેલાં,
ને જોજનો રે કાપવા આંખો મીંચતાં પ્હેલાં.

રોબર્ટ ફ્રોસ્ટ

[જવાહરલાલ નેહરુના ટેબલ પરથી મળી આવેલ, સ્વહસ્તે લખેલી,
અમેરિકન કવિના એક કાવ્યની અંતિમ પંક્તિઓ]

બહેનના વિવાહ કરવાના હતા. મુરતિયાની શોધ શરૂ થઈ. પણ થોડા દિવસ પછી એ યુવતીએ વડીલ ભાઈને જણાવ્યું કે પોતે ફલાણાની સાથે ઠીક ઠીક કાળથી પ્રેમમાં છે ને તેની સાથે જ પરણવાની છે – બીજા કોઈ સાથે નહીં; માટે કશી ખટપટ કરશો નહીં.

મોટા ભાઈ પહેલાં તો જરા ડઘાઈ ગયા. પછી પેલા પ્રેમિક સંબંધે સવાલો પૂછ્યા. ઊલટતપાસ ચલાવી....છે બીજી ન્યાતનો, ને વળી ઘણો છેટેનો વતની. ઉંમર તો બરાબર, પણ કુટુંબ સાવ અજાણ્યું.

હવે... એને વિશે વધુ તપાસ શી રીતે કરવી ? એની ખાનદાનીનું, દિલસચ્ચાઈનું પારખું કઈ રીતે કરવું ? વિચાર કરતાં કરતાં મોટા ભાઈ એક દિવસ સીધા જ પહોંચી ગયા બહેનના એ પ્રેમિક પાસે.

“તમે મારી બહેન સાથે પ્રેમમાં છો ?”

“હા, મુરબ્બી.”

“સાચ્યા જ પ્રેમમાં ? કે પછી ઉપલક ગરબડ ?”

“જી, પોતે તો શું કહું ? પણ લગ્ન કરવાની પૂરી તૈયારી છે. કશી દિલચોરી નથી જ.”

“તો એમ કરશો ? મારી બહેનનાં જે કાંઈ કાગળ-ચિકી તમારી પાસે હોય તે મને સોંપી દેશો ?”

“ખુશીથી... હમણાં આવું છું,” કહીને જુવાન ગયો અને થોડી વારમાં દસ-પંદર પત્રોનું પડીકું લાવીને વડીલના હાથમાં ધરી દીધું.

“હું એ લઈ જાઉં તો હરકત નથી ને ?”

“એમાં હરકત શી હોય ? મારે તે બીજા કોઈ ઉપયોગ માટે તો જોઈતા નથી – ભલે મારું લગ્ન તમારે ત્યાં થાય કે ન થાય...”

બસ, મળી ગયો પુરાવો. ખાનદાનીનો. પૂરેપૂરો. ભાઈએ ઘેર જઈને વડીલોને ખાતરી કરાવી દીધી. બહેનનાં લગ્ન તેના એ પ્રેમિક સાથે થઈ ગયાં.

લખવી છે ? તો લખો નવલિકા. વાત સાચી છે.

[‘અક્ષર’ સામયિક : 1971]

માલ નથી !

મારી આટલી બધી ખ્યાતિ પણ મારી દીકરી પાસેથી આજ્ઞાપાલન કરાવવામાં મને સહાયરૂપ નીવડતી નથી... તો પછી મને લાગે છે કે જગતિખ્યાત બનવામાં બહુ માલ નથી !

વોલ્ટ ડીઝની

પહેલી અવકાશયાત્રા

છજામાં બાંધેલા માળામાં જળપંખીનું નાનકું બચ્ચું એકલું ઊભું હતું. તેનાં બે નાનાં પંખીબંધુ અને બહેન સાહસ કરીને આગલે દિવસે આકાશની સહેલ કરી આવ્યાં હતાં; પણ વિશાળ અવકાશમાં ઊડવાનો આ બચ્ચાને ડર લાગ્યો હતો. હિંમત એકઠી કરીને તે અત્યારે પણ છજાના છેડા સુધી ગયું તો ખરું, પાંખ પણ જરા ફફડાવી જોઈ, પણ ઠેકડો મારીને હવામાં તરવા પડવાની હામ ચાલી નહિ. નીચે જ લાંબે સુધી પથરાયેલો સમુદ્ર લહેરાતો હતો. તે નિહાળતાં જ તેને ખાતરી થઈ ગઈ કે તેની પાંખો કામ નહિ આપે. મૂંઝાઈને તેણે માથું નીચું નમાવી દીધું અને દોડતુંકને તે છજાની બખોલમાં ભરાઈ ગયું.

તેનાં નાનાં ભાઈબહેનો તો પોતાની ટચૂકડી પાંખે આકાશમાં ક્યાંય સુધી ઘૂમી આવતાં હતાં. તે જોઈને પણ એનામાં હિંમતનો સંચાર થયો નહિ. પાંખો ફફડાવીને અવકાશ ભણી ગતિ કરવી એને સાવ અસંભવિત લાગતું હતું. મા ને બાપ તેની ફરતાં ચીંચીંચીં કરતાં તેને સમજાવતાં, વઢતાં, ચાંચ વતી ચીંટિયા ભરતાં અને જો છજામાંથી નીકળીને ઊડવાનો પ્રયત્ન ન કરે તો, એને ભૂખ્યું રાખવાની ધમકી પણ આપતાં હતાં ! છતાં બચ્ચાની બીક જતી જ નહોતી. હવામાં એ ભૂસકો મારે, અને એની પાંખ જ ન ઊઘડે તો ? નીચે પડીને પોતે પટકાય તો ? “ના રે ના, ઊડવાની મોજ મારે નથી માણવી : ભલું આ છજું અને ભલી મારી બખોલ !”

છેલ્લા ચોવીસ કલાકથી તો માબાપે તેને બોલાવવાનું પણ મૂકી દીધું હતું. આગલે દિવસે મા ને બાપ બીજાં બચ્ચાંની સાથે આમતેમ ઊડીને તેમને હવામાં તરવાની કળામાં પ્રવીણ બનાવતાં હતાં. પછી તો દરિયાનાં મોજાં પર ઝૂકીને માછલાં પકડતાં શીખવવા માબાપ તેમને કિનારા સુધી લઈ ગયાં. છજામાં એકલવાયું બેઠું બેઠું આ બચ્ચું તે બધું જોઈ રહ્યું હતું. તેણે એ પણ જોયું કે ખડક પર ઊભા રહીને તેના ભાઈએ એક માછલીને ઝડપી લીધી. ગર્વથી કૂજન કરીને માતાપિતાએ તેને અભિનંદન આપ્યાં અને આનંદથી તે ચોતરફ ઊડવા લાગ્યાં. પછી સહુ જઈને સમુદ્રની વચ્ચે આવેલી એક ટેકરી પર મોજથી બેઠાં. બચ્ચાને લાગ્યું કે પોતાની કાયરતાની મજાક એ લોકો ઉડાવતા હશે.

દિવસ ચડતો ગયો, તાપ વધવા લાગ્યો. બચ્ચાને ભૂખ લાગી. ગઈ રાતનું તેને કોઈએ ખાવા દીધું નહોતું. કાંઈક ખોરાકની શોધમાં તેણે છજામાં ફરવા માંડ્યું. સુકાઈ ગયેલી કોઈક પૂંછડીનો ટુકડો તેની નજરે પડ્યો. પણ એ શું કામનો ? માળામાં ખૂણખાંચરે તે ફરી વળ્યું, પણ એક દાણોય જડ્યો નહિ. માબાપે નાનાં ભાઈબહેનને જ્યાં સેવેલાં તે જગ્યાએ પડેલાં ઈંડાંનાં કોચલાંના સૂકા કટકાય તેણે કરડી જોયા; પણ બિલકુલ સ્વાદ લાગ્યો નહિ. વળી પાછું ખદુક ખદુક કરતું તે છજામાં આમથી તેમ આંટા મારવા લાગ્યું. સામે ખડક પરનાં માબાપ પાસે ઊડ્યા વગર જ પહોંચી

જવાય તો કેવું સારું !

આખરે તેણે છજાની કોર સુધી ધીમી ડગલીઓ ભરી. એક પગ પાંખમાં સંતાડી દઈ, એક જ પગે ઊભા રહીને તેણે એક આંખ મીચી. પછી બીજી પણ મીચી અને તે ઊડવાનો અભિનય કરવા લાગ્યું. તેમ છતાં સામેના ખડક પરથી કોઈએ તેના તરફ લેશ પણ ધ્યાન આપ્યું નહિ. બચ્ચાએ જોયું તો તેનાં નાનાં ભાઈબહેન ગરદનમાં માથું નાખી દઈને નિરાંતે ઝોકાં ખાતાં હતાં. બાપા ચાંચ વડે પીઠ પરનાં સફેદ પીંછાને સમારતા હતા. પણ એક માની નજર વારે વારે તેના ભણી દોરાતી હતી. તેની ધોળી ધોળી છાતી ઊપસી આવી હતી. પોતાના પગ પાસે પડેલા માછલીના ટુકડાને તે વારેવારે ચાંચથી કાપતી હતી, અને વચમાં વચમાં ચાંચની બેચ બાજુને પથરા પર ઘસતી જતી હતી.

માછલીના એ ટુકડાને ત્યાં ભાળીને અહીં બચ્ચાની ભૂખ ખૂબ વધી ગઈ. ખાદ્ય પદાર્થની કટકીઓ કરવી, તેને માટે ચાંચને ઘસીને સજાવવી, એ બધું તેને પણ કેટલું બધું ગમતું હતું ! ફૂ...ફૂ...ફૂ... કરીને તેણે સાદ પાડ્યો. દૂર બેઠાં માએ તેના ભણી જરા નજર કરી. કલબલ કલબલ કરીને બચ્ચાએ ખોરાકના ટુકડા માટે કાકલૂદી કરી. માતાએ વળતો કલબલાટ કર્યો, પણ ખાવાનું આપવાની કશી તત્પરતા બતાવી નહિ.

એકાએક બચ્ચાએ આનંદની ચિચિયારી કરી. ચાંચમાં માછલીનો કટકો ધરીને મા તેના ભણી ઊડતી આવી રહી હતી ! તેની પાસે ઝટ પહોંચી જવા થનગનતું બચ્ચું દોડતું છજાના છેડા સુધી પહોંચ્યું ને વાંકું વળીને ત્યાં ઊભું. ઊડતી ઊડતી મા તેની સાવ લગોલગ આવી ગઈ. એના પગ હવામાં અધ્ધર હતા, ચાંચમાં માછલીનો ટુકડો હતો, પાંખો સ્થિર હતી. ચાંચમાં રહેલો ટુકડો ઠેઠ બચ્ચાના મોં સુધી આવ્યો – પણ ત્યાં જ મા અટકી ગઈ. બચ્ચાને ખવડાવવાની જાણે કે તેની દાનત જ નહોતી ! મા આમ કેમ કરે છે ? માછલીનો ટુકડો મારા મોંની લગોલગ લાવ્યા છતાં ખવરાવતી કેમ નથી ? – બચ્ચાને વિમાસણ થઈ ઘડીભર...

અને ભૂખથી ઝનૂનમાં આવેલું બચ્ચું ભાવતું ભોજન જોઈને પેલા ટુકડાને ગ્રસવા ફૂદી પડ્યું. એના મોંમાંથી એક ચિત્કાર નીકળી પડ્યો. છજામાંથી સડસડાટ તે નીચે પડી રહ્યું હતું. તે ભયભીત ભયભીત થઈ ગયું. માની પાંખોનો ફફડાટ સાવ સમીપથી તેણે સાંભળ્યો. એક ક્ષણ તો તેનું હૃદય જાણે બંધ પડી ગયું. પણ ત્યાં તો તેણે અનુભવ્યું કે તેની પાંખો આપોઆપ જ પ્રસરવા લાગી છે. હવા તેનાં પીંછાં સાથે, પેટ સાથે, તેની પાંખ સાથે લસરકા લેતી જતી હતી. તે હવે ઊંધે માથે નીચે ને નીચે ગબડી રહ્યું નહોતું, પણ પાંખો ફફડાવતું, છજાથી દૂર હવામાં તરી રહ્યું હતું. ડોડીનાં હલેસાંની જેમ તેની પાંખો હવાને ચીરી રહી હતી.

બચ્ચાની બીક જતી રહી. આનંદથી તે આમતેમ ઘૂમવા લાગ્યું. અનોખા ઉત્સાહથી તેણે કિકિયારી કરી. થોડી વારમાં તેને ફેર ચડવા લાગ્યા. વળી પાછી

તેણે પાંખો ફફડાવી, અને તે હવામાં ઊંચે ને ઊંચે ચડવા લાગ્યું. પોતાની છાતી ફુલાવીને એણે હવાની સામે અડીખમ દીવાલ ઊભી કરી લીધી. ઊડતી ઊડતી મા તેની હેઠળથી પસાર થઈ ગઈ, એની પાંખોના સુસવાટા તેણે સાંભળ્યા. બાપાએ આનંદથી કલશોર કરતાં કરતાં તેનાથી જરાક ઊંચે ઊડવા માંડ્યું. ભાંડુઓ તેની આસપાસ ઘૂમરાવા લાગ્યાં. ઘડીકમાં તે વળાંક લેતાં, ઘડીકમાં તેની સન્મુખ આવી જતાં, ને વળી પાછાં હવામાં ડૂબકી લગાવતાં.

થોડી જ વાર પહેલાં પોતે આ આકાશી-ઉડાનથી ડરતું હતું, એ વાત હવે તે સાવ ભૂલી ગયું. તીણી ચિચિયારીઓ પાડતાં પાડતાં ડૂબકી લગાવવાની, પાછાં ઊંચે ને ઊંચે ઊઠવાની, વાંકા-આડા ફંટાવાની શરૂઆત તેણે કરી દીધી.

હવે તો તે સમુદ્રની સાવ ઉપર ઊડી રહ્યું હતું. સાગરમાં ઊઠતી નાની નાની લહેરો તેણે બરાબર જોઈ. પોતાની ચાંચ આમતેમ ઘુમાવવા માંડી, કલશોર કરવા માંડ્યો. માબાપ ને ભાંડુને તેણે નજર સમક્ષ સમુદ્રની સપાટી પર ઊતરતાં જોયાં. કલબલ સાદે તેઓ એને ત્યાં બોલાવતાં હતાં. ઘડીકમાં તો લીલાંછમ નીર ઉપર તેણે પોતાના પગ ઠેરવ્યા. પણ પગ પાણીમાં ડૂબવા લાગ્યા. ભયથી ચીસ પાડી, પાંખો ફફડાવીને ફરી ઊંચે ઊઠવા તેણે મથામણ કરી. પણ ભૂખથી તે થાકેલું હતું. દરિયામાં પગ ડૂબવા લાગ્યા, પેટની સાથે પાણીનો સ્પર્શ થયો... પણ તે ડૂબ્યું નહિ. પોતે જળપંખીનું સંતાન હતું. સાગરની સપાટી પર તે નિરાંતે તરતું રહ્યું. અને ચોતરફ તેનું કુટુંબ એમની તિર્યચ ભાષામાં તેની પ્રશંસા કરી રહ્યું. માછલીના ટુકડા ચાંચમાં ઝાલી રહેલાં સ્વજનો તેનો સત્કાર કરતાં હતાં.

અને બચ્યું પોતાની પહેલી અવકાશયાત્રાનો મહોત્સવ માણી રહ્યું.

લિયામ ઓફ્લેહરટી (અનુ૦ શાંતિલાલ મ૦ જૈન)

કયું મૈસુર ?

મૈસુરના મહારાજા કૃષ્ણરાજ બહુ વિદ્યાપ્રેમી હતા. એક વાર તે જર્મની ગયા. ત્યાં એક અધ્યાપકને પરિચય આપતાં પોતે મૈસુરના રાજા છે તેમ જણાવ્યું.

“ડૉ. રામશાસ્ત્રી રહે છે, તે મૈસુરના ?” અધ્યાપકે સહજ ભાવે પૂછ્યું. મહારાજાએ નમ્રતાથી હા કહી. તે પછી ત્યાં એમનું ઘણું સન્માન થયું.

મહારાજા મૈસુર પાછા આવ્યા ત્યારે તેમણે ડૉ. રામશાસ્ત્રીનું બહુમાન કર્યું અને કહ્યું, દેશમાં ભલે તમે મારી પ્રજા હો .....પણ પરદેશમાં તો હું તમારી પ્રજા છું.”

અમૃત મોદી

સત્યની મૂર્તિ

આ જગતના છપ્પન ભોગ ટોલ્ટોયે ભોગવેલા. છતાં જ્યારે એમને લાગ્યું કે આમાં કાંઈ જ નથી, ત્યારે ભરજુવાનીમાં એમણે પોતાના સુકાનને ફેરવ્યું અને છેવટ સુધી પોતાના વિચારોમાં કાયમ રહ્યા.

ટોલ્ટોય આ યુગની સત્યની મૂર્તિ હતા. લોકોને દુઃખ થશે કે સારું લાગશે એનો વિચાર કર્યા વિના, તેમને જે પ્રકારે જે વસ્તુ ભાસી તે જ પ્રમાણે તેમણે કહી. અહિંસાનું સૂક્ષ્મ દર્શન ટોલ્ટોયે જેટલું કર્યું અને એના પાલનનો જેટલો પ્રયત્ન કર્યો, એટલો પ્રયત્ન કરનાર અત્યારે હિંદુસ્તાનમાં કોઈ છે એવો ખ્યાલ મને નથી. આપણા ધર્માધ્યક્ષોનાં વચન, કથન અને વર્તનમાં એકમેળ નથી. પ્રજાને સારું લાગે કે નહીં, તો પણ ટોલ્ટોયની માફક ચોખ્ખેચોખ્ખું સંભળાવનારા માણસો આપણે ત્યાં નથી.

બીજી એક અદ્ભુત વસ્તુનું ભાન ટોલ્ટોયે લખીને અને પોતાના જીવનમાં ઉતારીને કરાવ્યું, અને તે ‘બ્રેડ લેબર’. જગતમાં જે અસરખાપણું દેખાય છે, દોલત અને કંગાલિયત દેખાય છે, તેનું કારણ એ છે કે આપણે જીવનનો કાયદો ભૂલી ગયા છીએ. એ કાયદો તે ‘બ્રેડ લેબર’. ‘બ્રેડ લેબર’નો સીધો અર્થ એ છે કે જે મજૂરી ન કરે, તેને ખાવાનો અધિકાર નથી. આપણે દરેક જણ ખાવા પૂરતી મહેનત કરી નાખીએ, તો જે ગરીબાઈ જગતમાં દેખાય છે તે ન જોઈએ. ટોલ્ટોયે કહ્યું કે લોકો પરોપકાર કરવા મથી રહ્યા છે; પણ તેમ કરવાને બદલે જરાક જેટલું કામ કરે, એટલે કે બીજાના ખભા પરથી ઊતરી જાય, તો બસ છે. પરોપકાર કરીએ, પણ અમારા એશઆરામમાંથી લવલેશ ન છોડીએ – એમ કહેવું એ તો અખા ભગતે કહ્યું એના જેવું થયું : “એરણની ચોરી, અને સોયનું દાન !”

ટોલ્ટોયની ભાષામાં ચમત્કાર હતો; કેમ કે જે કહ્યું તેનો અમલ એમણે કર્યો. ગાદીતકિયે બેસનાર તે મજૂરી કરવા લાગ્યા. આઠ કલાક ખેતીનું કે બીજી મજૂરીનું કામ તેમણે કર્યું. જ્યારે તે શરીર-મહેનતનું કામ કરતા થયા ત્યાર પછી તો એમનું સાહિત્ય વધારે શોભ્યું. એમણે જેને પોતાનું મોટામાં મોટું પુસ્તક કહેલું છે, તે ‘કળા એટલે શું ?’ તેમણે મજૂરી ઉપરાંતના વખતમાં લખેલું. મજૂરીથી તેમનું શરીર ન ઘસાયું, તેમની બુદ્ધિ વધારે તેજસ્વી થઈ, એમ તેમણે પોતે માનેલું. અને એમના ગ્રંથોના અભ્યાસીઓ કહી શકશે કે એ સાચી વાત છે.

મો. ક૦ ગાંધી

કપરા કાળનો સામનો તો ઘણા કરતા હોય છે, પણ માણસના ચારિત્ર્યની કસોટી કરવી હોય તો –

એને સત્તા સોંપી જોજો !

એબ્રહામ લિંકન

પહેલું પગથિયું

માણસને રોટી બનાવવી હોય તો તે પહેલાં લોટ કેળવે છે અને પછી ભઠ્ઠીને ગરમ કરે છે. તેમ સદાચારી જીવન ગાળવાની ઈચ્છા ધરાવનાર માણસ તે માટે આવશ્યક સદ્ગુણો પ્રાપ્ત કરવાની સાધનાનો અમુક ક્રમ ઠરાવીને તેને અનુસરે છે. સદ્ગુણોની પ્રાપ્તિમાં યોગ્ય ક્રમનું અનુસરણ, એ સદાચારી જીવન પ્રત્યેની પ્રગતિ માટે અનિવાર્ય શરત છે.

સદાચારના સર્વ ઉપદેશોમાં એક સીડી બતાવેલી હોય છે, અને તેની ઉપર ચડવું હોય તો છેક નીચલે પગથિયેથી જ શરૂઆત કરવી જોઈએ. પહેલાં નીચલે પગથિયે ચડ્યા વિના તે પછીના પગથિયે પગ પહોંચી શકશે જ નહીં. નાના સદ્ગુણો એ મોટાની પ્રાપ્તિ માટે આવશ્યક શરતરૂપ છે.

પણ આ આવશ્યક ક્રમનું ભાન લોકોનાં મનમાંથી ઘટતું ગયું છે, અને તે એમ માને છે કે નાના નાના ગુણો કેળવ્યા વિના પણ મોટા સદ્ગુણો પ્રાપ્ત કરી શકાય. એટલું જ નહીં, તેઓ એમ પણ માને છે કે એ મોટા સદ્ગુણોની પ્રાપ્તિ મોટામાં મોટા દુર્ગુણોની સાથોસાથ પણ થઈ શકે છે.

પ્રાચીન કાળમાં સર્વ ધર્મોપદેશકોએ સંયમને જીવનના પ્રથમ સદ્ગુણ તરીકે ગણાવેલો હતો; અને લોકો સમજતા કે સંયમની વાટે જ કોઈ પણ સદ્ગુણની સાધના થઈ શકે. વળી એ પણ સમજાવેલું હતું કે જે માણસમાં સંયમ ન હોય, તેનાથી સદાચારી જીવન ગાળી શકાય જ નહીં.

પણ આપણી અત્યારની કલ્પના પ્રમાણે તો, પોતાને ગુલામ બનાવનાર અનાવશ્યક હાજતોને તૃપ્ત કર્યા વિના જે માણસ રહી જ ન શકતો હોય તે પણ નીતિમય ને સદાચારી જીવન ગાળી શકે. આજે પ્રચલિત જીવનધર્મ અનુસાર, માણસ પોતાની હાજતો વધાર્યે જ રાખે તે વિકાસની, સુધારાની અને સંપૂર્ણતાની નિશાની મનાય છે. ગયા બે [17મા ને 18મા] સૈકાની નવલકથાઓ પરથી આ વસ્તુ સાફ દેખાઈ આવે છે.

એ નવલકથાઓમાં સદ્ગુણની પ્રતિમારૂપ નાયકો ને નાયિકાઓ કેવાં ચીતરેલાં છે ? ઘણાખરા દાખલામાં એવા પુરુષો સાવ એદી લોકો છે, પોતાના ભોગવિલાસમાં હજારો માણસોની મહેનત વેડફી નાખે છે, અને પોતે કોઈને માટે કશું ઉપયોગી કામ કરતા નથી. અને નાયિકાઓ – આ પુરુષોનું એક યા બીજી રીતે મનોરંજન કરાવનારી રખાતો – પોતાના ભોગવિલાસ પાછળ બીજાઓની મહેનત વેડફી નાખવાને એટલી જ તત્પર હોય છે. જે જાતનાં સ્ત્રીપુરુષો જનસમૂહને માટે આદર્શરૂપ થઈ પડે છે, મોટા ભાગના વાચકો જેમનું અનુકરણ કરવા મથે છે, તે પાત્રોની વાત હું કરું છું.

સદ્ગુણનું સાચું સૌંદર્ય શામાં રહેલું છે એની ઝાંખી ઝાંખી કલ્પના પણ જેમને છે એવા નવલકથાકારો સામે મુશ્કેલી એ રહે છે કે, સંસારની સાચી સ્થિતિનો ચિતાર

આપવો હોય તો, સમાજના ઉપલા વર્ગનાં પુરુષ કે સ્ત્રીને તેના નિત્યના વાતાવરણમાં વિચરતા – એટલે કે ભોગવિલાસમાં રચ્યાંપચ્યાં, શરીરશ્રમ ન કરનારાં – આલેખવાં જોઈએ. સદાચારની દૃષ્ટિએ એવું માણસ હીન ગણાય; પણ એ પાત્રને એવું આલેખવું રહ્યું કે તે આકર્ષક ભાસે. એટલે નવલકથાકારો તેમ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. હું નવલકથાઓ લખતો ત્યારે મેં પણ કરેલો. ખૂબીની વાત એ છે કે વંઠેલ, વ્યભિચારી અને હત્યારા, કશા કામ કે ધ્યેય વિના આળસમાં વખત વેડફનાર વિદૂષકને આકર્ષક આલેખી બતાવવામાં ઝાઝી કળા કે મથામણની જરૂર પડતી નથી. નવલકથાના વાંચનારા પણ ઘણાખરા એ જ પ્રકારના માણસો હોય છે, અને તેથી સહેજે માની લે છે કે વાર્તાના રંગીલા, છેલબટાઉ નાયકો ખરેખર ગુણવાન મનુષ્યો છે.

*

ઘણી વાર માણસના મનમાં સદાચારને માટે ઈચ્છા જાગે છે, અંતરમાં સંગ્રામ ચાલે છે; પણ જે લોકો એવા મનોમંથનમાંથી અગાઉ પસાર થયેલા ને પરાજય પામેલા હોય, તે એના પર ચોમેરથી હુમલો કરે છે. તેઓ હરેક યુક્તિ-પ્રયુક્તિ વડે તેના મનમાં એમ ઠસાવવા મથે છે કે સદાચારનો આધાર સંયમ કે ત્યાગ ઉપર જરાયે નથી; અને માણસ અતિઆહાર, શરીરશણગાર, આળસ તથા વ્યભિચાર સુધ્યાંની મોજ માણવાની સાથે સાથે જ સદાચારી પણ બની શકે છે.

મનના આ સંગ્રામનો અંત ઘણીવાર દુખદાયક આવે છે. કાં તો એ માણસ તેની નિર્બળતાથી વિવશ બની જઈ સમાજના પ્રચલિત મતને તાબે થાય છે, અંતરાત્માના અવાજને દાબી દે છે, પોતાનું વર્તન વાજબી ઠરાવવા બુદ્ધિને વક્ર બનાવી દે છે, અને પોતાના મનને ખાતરી આપે છે કે ધર્મના આચારો વિશે શ્રદ્ધા રાખવાથી અથવા તો વિજ્ઞાન કે કલાની સેવા કરવાથી પોતે તરી જશે. અથવા તો તે મનોવ્યથાથી તરફડિયાં મારે છે, કષ્ટ ભોગવે છે, ને અંતે ગાંડો બની જાય છે કે આપઘાત કરે છે.

*

સદાચારી જીવન ગાળવું એનો અર્થ એ કે માણસ બીજા પાસેથી લે તેના કરતાં વધારે બીજાને આપવું. માણસ બીજાને જેટલું વધારે આપે ને પોતાને માટે જેટલું ઓછું માગે, તેટલો તે વધારે સદાચારી. બીજાને જેટલું ઓછું આપે ને પોતાને માટે વધારે માગે, તેટલો તે વધારે દુરાચારી.

સદાચારની સાધનાનો આરંભ સંયમથી થવો જોઈએ. માણસને જો બીજા સદ્ગુણ પ્રાપ્ત કરવા હોય, તો પહેલો ગુણ તેણે સંયમનો કેળવવો જોઈએ.

વિયો તોલ્સતોય (અનુ. ચંદ્રશંકર પ્રા. શુક્લ)

[‘ચૂપ નહીં રહેવાય’ પુસ્તક : 1945]

❀

આપણા જમાનાના લોકો જે બધાં દુઃખો ભોગવે છે તેનું મૂળ કારણ એ છે કે ઘણાખરા મનુષ્યો ધર્મ વિના જીવે છે. એ ધર્મ તે પરંપરાગત ધર્મમતનો સ્વીકાર નથી; તેમ મનોરંજન, ઉત્તેજના કે આશ્વાસન આપનારા કર્મકાંડનું અનુશીલન નથી; પણ તે એવી વસ્તુ છે કે માનવીની સર્વ પ્રવૃત્તિને ઊર્ધ્વગામી બનાવે છે. આ દુઃખ આપણા જમાનામાં વિશેષ પ્રબળ રૂપે પ્રગટ થયું છે; કારણ કે, માણસોએ કુદરતની શક્તિઓ ઉપર અપાર પ્રભુત્વ મેળવ્યું છે ખરું, પણ જીવનને દોરનારી ધર્મ જેવી વસ્તુ ગુમાવી બેઠા હોવાથી, તેમણે એનો ઉપયોગ પોતાની પશુસહજ વૃત્તિઓને પોષવામાં કર્યો છે. કુદરતની શક્તિઓ પર આવું પ્રભુત્વ ધરાવતા પણ ધર્મવિહોણા મનુષ્યોની સ્થિતિ તો જેમના હાથમાં રમકડા તરીકે દારૂગોળો મૂકવામાં આવ્યો હોય એવાં બાળકોના જેવી છે. રેલવે, વીજળી, ટેલિફોન જેવાં સાધનો વાપરવાની યોગ્યતા મેળવવા જેટલો તેમનો નૈતિક વિકાસ થવા પામ્યો નથી.

ત્યારે કરવું શું ? માણસજાતે મેળવેલી આ બધી શક્તિનો ત્યાગ કરવો ? એ તો અશક્ય છે. ત્યારે શું નાના સમૂહો મોટા સમૂહોને ચૂસતા અટકે એવી નવી સંસ્થાઓ યોજવી ? જ્ઞાનનો બહોળો પ્રચાર કરવો ? આ બધું અજમાવાઈ ચૂક્યું છે. પણ આ નવી સંસ્થાઓ ને જ્ઞાનવૃદ્ધિ છતાં માણસો તો એકબીજાને ફાડી ખાવા ટાંપી રહેલા પશુ જેવા અગાઉ હતા તેવા જ રહ્યા છે, અથવા જેવા ગુલામ હંમેશાં હતા તેવા રહ્યા છે. અને જ્યાં લગી તેઓ ધર્મભાવનાથી દોરવાઈને ચાલશે નહીં ત્યાં લગી એની એ જ સ્થિતિમાં રહેશે.

લિયો તોલ્સતોય (અનુ. ચંદ્રશંકર પ્રા. શુક્લ)

['ચૂપ નહીં રહેવાય' પુસ્તક : 1945]

ખ્યાલ પણ નથી

છે મારી વાત લોકમાં ચર્ચાનો એક વિષય,
હું શું કહી ગયો છું, મને ખ્યાલ પણ નથી.

સંતોષ એવો જાણે કે મંજિલ મળી ગઈ,
રસ્તે રહી ગયો છું, મને ખ્યાલ પણ નથી...૦૦૦

હસતા નિહાળી લોકને હું યે હસું છું, 'રાઝ',
દીવાનો થઈ ગયો છું, મને ખ્યાલ પણ નથી.

'રાઝ' નવસારવી

['જનશક્તિ' દૈનિક : 1975]

મજૂરી કરનારાં ભાઈઓ અને બહેનો, મારી આવરદાની અવધ હવે પૂરી થવા આવી લાગે છે. મને થાય છે કે, તમારી રાંક, દબાવેલી દશા વિશે તથા તે દશામાંથી તમે શી રીતે મુક્ત થઈ શકો તે વિશે મેં જે વિચારો કર્યાં છે તે, મરતાં પહેલાં, તમારી આગળ મૂકું.

જેને આંખ છે તે જોઈ શકે એમ છે કે તમારે ગદ્દાવૈતરું કરવું પડે છે અને આખો જન્મારો ગરીબીમાં વિતાડવો પડે છે. તમારી તનતોડ મહેનતથી તમે જે સંપત્તિ ઉત્પન્ન કરો છો, તેનો લાભ તો મહેનત બિલકુલ ન કરનારા માણસો ઉઠાવી જાય છે; એટલું જ નહીં, પણ તમે એ માણસોના ગુલામ બની રહ્યા છો. આ વિપરીત દશા દૂર શી રીતે થઈ શકે ?

સહેલામાં સહેલો ઉપાય તો એ સૂઝે કે, જે લોકો તમારી મહેનતનો લાભ ઉઠાવીને અમનચમન કરે છે તેમની પાસેથી, ગેરવાજબી રીતે તેમણે મેળવેલું બધું બળજબરીથી ઝૂંટવી લેવું. પરાપૂર્વથી ચાલ્યો આવતો એ ઉપાય છે. દલિત મજૂરોને સહુથી પહેલો આ ઉપાય જ સૂઝે છે.

પણ આ ઉપાયથી એમનો હેતુ કોઈ કાળે સર્વો નથી એટલું જ નહીં, પણ સ્થિતિ સુધરવાને બદલે હંમેશાં વધારે બગડી છે. પહેલાંના વખતમાં જ્યારે રાજ્યસત્તા આટલી પ્રબળ નહોતી, ત્યારે આવાં બંડો સફળ થવાં કાંઈકે શક્ય હતાં. પરંતુ અત્યારે તો સરકાર પાસે ધનના ભંડાર ભરેલા છે; રેલવે, પોલીસ અને મોટાં હથિયારબંધ લશ્કરોની વિપુલ સાધનસામગ્રી તેની પાસે છે. તેવે વખતે બંડ કર્યો શું વળે ? બંડખોરોને રૈસીરૈસીને મારી નાખવામાં જ આવે; મજૂરી નહીં કરનાર વર્ગની સત્તા મજૂરવર્ગ ઉપર વધારે કાયમ થાય.

મજૂરી કરનારા ભાઈઓ, પશુબળ સામે પશુબળ વાપરી મુક્ત થવાનો પ્રયત્ન કરવો, એ તો દોરડે બંધાયેલા માણસ દોરડાના બંધ સખત થાય એવી રીતે દોરડું ખેંચી ખેંચીને તેમાંથી છૂટવાનો પ્રયત્ન કરે એના જેવું છે. તમારી પાસેથી પશુબળથી જે ઝૂંટવી લેવામાં આવ્યું છે તે પશુબળથી પાછું મેળવવાના પ્રયત્ન કરશો, તો તો તમે ગુલામીમાં વધારે સપડાશો.

મજૂરી કરનારાંઓને ગુલામી દશામાંથી છોડાવવાનો એકમાત્ર ઉપાય જમીન છે. ખેડૂતને પોતાની માલિકીની જમીન મળવી જોઈએ. માણસ પોતાની જમીન ઉપર વસે અને તેની નીપજમાંથી પોતાનો ગુજારો ચલાવે, એના જેવું સુખ-સ્વતંત્રતાનું બીજું સાધન અત્યારે નથી અને કાળાંતરે પણ નહીં હોય. જૂના કાળથી સહુ લોક આ વસ્તુથી વાકેફ છે. તેથી જ, માછલી જેમ પાણી તરફ વળે તેમ મનુષ્ય હંમેશાં ખેડૂતજીવન તરફ વળ્યો છે અને ભવિષ્યમાં પણ વળશે.

ખેડૂત બિચારો આખો જન્મારો વૈતરું કરી કરીને મરી જાય, પણ તેની પાસે પોતાની ખેતી કરવા જમીન નથી તેથી તેને પૂરું ખાવાનું નથી મળી શકતું. કામ નહીં કરનારાઓ પાસે જમીનનો કબજો હોય, એમાં રહેલી મૂર્ખાઈ, અન્યાય અને ઘાતકીપણું સહુને આંખે ઊડીને વળગે છે. એટલે જમીનની ખાનગી માલકી નાબૂદ થઈ જવી જોઈએ. પ્રશ્ન એટલો જ છે કે એ નાબૂદ થશે શી રીતે ?

જમીનની ખાનગી માલકી કાયદાથી નાબૂદ કરી શકાય, એમ લાગે છે. પણ આવો કાયદો સરકાર ભાગ્યે જ કરી શકશે. કારણ કે દરેક રાજ્યતંત્ર બીજાની મજૂરી પર તાગડવિન્ના કરનારા મનુષ્યોનું જ બનેલું હોય છે. અને જમીનના રૂપમાં મિલકત હોય તો જ આવી જાતનું જીવન ગાળવું શક્ય બને છે. આ કારણને લીધે જ પાર્લમેન્ટ, લોકકલ્યાણ માટે લાગણી હોવાનો ડોળ ઘાલીને, લોકોની સ્થિતિ સુધારવા અંગે અનેક પ્રકારની ચર્ચાઓ કરે છે, ઠરાવો કરે છે અને તરેહતરેહના ઉપાયો સૂચવે છે; પણ જે એક જ વસ્તુથી લોકોની સ્થિતિ સુધરી શકે તેમ છે તે જમીનની ખાનગી માલિકીની નાબૂદી વિશે એક હરફ પણ બોલતા નથી.

એટલે, કોઈ પણ રાજ્યતંત્ર મારફત જમીનનો છુટકારો થવાની આશા રાખવી ફોગટ છે. વળી, જે જમીનદારો જમીન દબાવીને બેઠેલા છે તેમના હાથમાંથી બળાત્કારે જમીન છોડાવવી અશક્ય છે. કારણ, જે લોકોના હાથમાં જમીન છે તેમની પાસે જ સત્તા હંમેશાં રહેલી છે. અને તે જાણે છે કે પોતે એશઆરામ ને આળસની જે જિંદગી ગુજારી શકે છે તે જમીનની માલકી રાખ્યા સિવાય શક્ય નથી.

ત્યારે, પોતે જેની નીચે કચડાઈ રહેલા છે તે જુલમમાંથી છૂટવાને સારુ મજૂરવર્ગે શું કરવું ?

*

ખૂનામરકી સિવાય, રાજ્યતંત્રની મદદનાં ફોગટ ફાંફાં માર્યા સિવાય બીજો પણ એક છુટકારાનો માર્ગ છે, જે મજૂરોના પોતાના જ હાથમાં રહેલો છે. પણ તેનો ઉપયોગ કરવા માટે મજૂરવર્ગે પ્રથમ તો પોતાની પરના જુલમનાં કારણો કાળજીપૂર્વક સમજવાની જરૂર છે.

મજૂરવર્ગની દુખદાયક સ્થિતિનું કારણ એક જ છે : તેને જેની જરૂર છે એવી જમીન જમીનદારોને કબજે પડેલી છે. પરંતુ જમીનદારો પોતાના હાથમાં જમીન રાખી શકે છે એનું કારણ શું છે ? પહેલું કારણ તો એ છે કે, મજૂરો જો એ જમીનનો ઉપયોગ કરવા કાંઈ પણ પ્રયત્ન કરે, તો ત્યાં લશ્કર ખડું કરવામાં આવે, અને મજૂરોને ગોળીબાર કરીને હાંકી કાઢવામાં આવે.

હે મજૂરી કરનારાઓ, એ લશ્કરમાં પણ તમારી જાતના જ લોકો હોય છે. મતલબ કે તમે પોતે જ લશ્કરમાં ભરતી થઈને અને લશ્કરી અમલદારોના હુકમ મુજબ વર્તીને, જમીનદારોના હાથમાં જ જમીન રહે તે શક્ય બનાવો છો.

તે ઉપરાંત જમીનદારોના હાથમાં જમીન રાખવાનું તમે બીજી રીતે પણ શક્ય બનાવો છો. જમીનદારોની જમીન પર તમે મજૂરીએ જાવ છો, અથવા તેમની પાસેથી જમીન સાંચે રાખો છો. હે મજૂરી કરનારાઓ, તમારે આમ કરતાં અટકી જવાનું છે. તો પછી જમીનદારોને જમીનનો કબજો રાખવો નિરર્થક થઈ પડશે. મજૂરો વગર એમને બિલકુલ ચાલવાનું છે જ નહીં, અને મજૂરો નહીં મળે એટલે જમીનદારોને જમીનનો ત્યાગ કરવાની ફરજ પડશે.

એટલે હે મજૂરો, તમારી ગુલામીમાંથી છૂટવાનો ઉપાય આટલી ટૂંકી વાતમાં રહેલો છે. જો તમે સમજી જાવ કે જમીનનો કબજો કરીને બેસવું એ પાપ છે, તો પછી મજૂરો પાસેથી જમીન છીનવી લેવાનું કામ જે કરે છે તેવા લશ્કરમાં ન જોડાઈને, અથવા તો જમીનદારની જમીન ઉપર મજૂરી કરવાની ના પાડીને, તમે એ પાપમાં ભાગીદાર ન બનો.

*

આપણે કહીએ છીએ કે મજૂરોને સરકારે કે તવંગર લોકોએ ગુલામીમાં જકડ્યા છે. પણ આ સરકાર અને તવંગર લોકો પણ ક્યાંથી આવ્યા છે ? શું તે એવા રાક્ષસી બળવાળા છે કે તેમનામાંનો એકેક કોડી કોડી કે સેંકડો મજૂરોને કબજે રાખી શકે ? શું તેમની સંખ્યા અતિ ઘણી મોટી છે અને મજૂરોની સંખ્યા બહુ નાની છે ? અથવા શું આ રાજ્ય કરનારા અને તવંગર લોકોને જ બધું કામ કરતાં અને મનુષ્યને જોઈતી બધી વસ્તુઓ ઉત્પન્ન કરતાં આવડે છે ?

ના, આ ત્રણમાંથી એકે વસ્તુ નથી. એ માણસો રાક્ષસી બળવાળા નથી જ; ઊલટું, અશક્ત થઈ ગયેલા બળહીન મનુષ્યો છે. તેમની સંખ્યા વધારે નથી એટલું જ નહીં, પણ મજૂરો કરતાં સેંકડોગણી નાની છે. અને સમાજને જોઈતી બધી વસ્તુઓ તો તેઓ નહીં પણ મજૂર લોકો જ પેદા કરે છે. તેમનામાં તો નથી કશું ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ, કે નથી કશું ઉત્પન્ન કરવાની વૃત્તિ. મજૂરોએ ઉત્પન્ન કરેલું બધું તેઓ તો બેઠા બેઠા ખાય છે. ત્યારે આ નબળા, આળસુ લોકોની નાની ટોળી, જેનામાં કશું કરવાની શક્તિ કે વૃત્તિ નથી તે, કરોડો મજૂરો ઉપર સત્તા શી રીતે ચલાવે છે ?

આનો જવાબ માત્ર એક છે. પોતાના જુલમગારો જે ધોરણને અનુસરીને જીવન ગાળે છે, તે જ ધોરણ અનુસાર મજૂર લોકો પણ જીવવા ઈચ્છે છે. મજૂરી ન કરનારા એવા રાજ્યકારભારીઓ અને તવંગર લોકો નબળા અને ગરીબોની મજૂરીનો લાભ જેટલે દરજ્જે લૂંટે છે એટલે દરજ્જે મજૂર લોકો નથી લૂંટી શકતા, તેનું કારણ એ નથી કે મજૂરો એ વસ્તુને ખરાબ માને છે; પરંતુ એ કારભારીઓ અને તવંગરો બાકીના લોકો કરતાં વધારે ચતુર અને ખંધા હોઈ જે રીતે પોતાનું કામ કાઢી લે છે એ રીતે કાઢી લેતાં મજૂરોને નથી આવડતું, તે એનું કારણ છે. રાજ્યકારભારીઓ તથા તવંગર લોકોની સત્તા મજૂરવર્ગ પર ચાલે છે તેનું સીધુંસાદું કારણ એ જ

છે કે, મજૂરો પાછા પોતાના જ ભાઈઓ એવા બીજા મજૂર વર્ગ ઉપર પોતાની એવી જ સત્તા ચલાવવા ઇચ્છે છે.

આમ એ બન્નેનું જીવનનું વલણ એક જ જાતનું હોવાથી મજૂર લોકો તેમના જાલિમોનો સાચો વિરોધ કરી શકતા નથી. રાજ્યકારભારીઓ તથા તવંગરો તરફથી મજૂર લોકોને ચાહે તેવા કડવા અનુભવ વેઠવા પડતા હોય, છતાં પોતાના અંતરમાં તો તેઓ જાણે જ છે કે પોતાના હાથ નીચેનાઓ પ્રત્યે તેઓ એ જ રીતે વર્તે છે. મજૂરો પોતે જ એકબીજાને ગુલામ બનાવવાની વૃત્તિથી બદ્ધ છે; તેથી બળ અને સત્તાવાળા ચતુર લોકો તેમને સહેજે ગુલામ બનાવી શકે છે.

પોતાના પડોશીની જરૂરિયાતોનો લાભ લઈ પોતાનો સ્વાર્થ સાધવાના પ્રયત્ન કરી રહેલા કારભારીઓ તથા તવંગરોના જેવા જાલિમો જો મજૂર લોકોમાં જ ન હોય; પરંતુ તેઓ બધા ભાઈચારાથી રહેતા હોય, સુખેદુખે એકબીજાને મદદ કરતા હોય, તો તેમને કોઈ ગુલામ બનાવી શકે નહીં. માટે રાજ્યકારભારીઓ તથા તવંગરોના જે જે જુલમ તળે મજૂર લોકો ફસાઈ રહેલા છે તેમાંથી છૂટવાનો તેમને માટે એક જ રસ્તો છે : જીવનનું જે ધ્યેય અત્યારે તેઓ રાખે છે તે છોડી દે.

*

તમે કહો છો કે હાલની આખી સમાજવ્યવસ્થા બદલવાની જરૂર છે. એટલે કે મજૂરીનાં સાધનો તથા જમીનનો કબજો લેવાની અને ચાલુ સરકારને મિટાવી દઈને તેને સ્થાને નવી રાજ્યવ્યવસ્થા સ્થાપવાની જરૂર છે. એ માટે તમે પ્રયત્ન કરો છો. પણ ધારો કે તમે ઇચ્છો છો તે મળે. ચાલુ સરકારને ઉથલાવી પાડીને તમે નવી રાજ્યવ્યવસ્થા સ્થાપો તથા કારખાનાં-ખાણો અને જમીનનો કબજો લો, તોપણ નવા રાજ્યતંત્રમાં જે માણસો આવશે તે જૂના ધોરણથી જુદા ધોરણે ચાલશે એમ તમે શી રીતે માની શકો છો ? અને એ લોકો જો અગાઉના ધોરણ પ્રમાણે જ ચાલવા ઇચ્છતા હશે, તો પછી પોતાની સત્તા ટકાવી રાખવાને જ નહીં પણ તેને મજબૂત કરવા પણ તેઓ મથવાના અને પોતાની સત્તાના બળે જેટલું ચૂસી શકાય તેટલું ચૂસવાના. જેમના હાથમાં કારખાનાં અને જમીનનો નવો વહીવટ આવશે તેઓ હાલના વ્યવસ્થાપકોના જેવા જ વિચારના હશે એટલે, અત્યારે ચાલે છે તેમ, ગરીબ અને અજ્ઞાન માણસોને જેટલું નહૂટકે આપવું પડે તેટલું અલ્પ આપીને મોટો ભાગ પોતે જ નહીં પચાવી પાડે, એવું તમે શા ઉપરથી માની લો છો ?

આનો જવાબ એવો આપવામાં આવશે કે “વ્યવસ્થા જ એવી ગોઠવવામાં આવશે કે એવું બધું કરવું અશક્ય બની જશે.” વારુ, માણસ જે ભૂમિ પર જન્મ્યો અને જેની પર વસ્યો તે ભૂમિનો એ માલિક છે, એવી ઈશ્વરી અથવા કુદરતી વ્યવસ્થા કરતાં વધુ સારી બીજી કોઈ વ્યવસ્થા હોઈ શકે ખરી ? છતાં મનુષ્યે તો એ ઈશ્વરી વ્યવસ્થા પણ ઉથલાવી નાખવાના રસ્તા શોધી જ કાઢ્યા ને ? જે માણસો પોતાના

સ્વાર્થને ધોરણે જ એમનું જીવન ચલાવે છે, તેઓ તો માનવસંસ્થાઓને બગાડી નાખવાના હજાર રસ્તા શોધી કાઢવાના. બાહ્ય વ્યવસ્થામાં તમે ગમે તેટલા ફેરફાર કરશો, તેથી માણસની દશા સુધારી શકશો નહીં.

માટે હે મજૂરભાઈઓ, તમને મારી સલાહ તો એ છે કે, બીજા માણસોનો – તમારા જાલિમોનો – વાંક કાઢવા બેસવાને બદલે તમે દષ્ટિ તમારા અંતરમાં વાળો અને તમારી જાતને જ સુધારો. તમે જો એમ ધારશો કે જે વસ્તુ તમારી પાસેથી બળજબરીથી છીનવી લેવામાં આવી છે તે હવે બીજા પાસેથી પણ એ જ રીતે ઝૂંટવી લેવી એ આવશ્યક અને કાયદેસર છે, તો તમારી દશા દહાડે દહાડે વધુ ને વધુ ખરાબ થવાની છે અને તમે કાયમને માટે ગુલામ રહેવાના છો.

પરંતુ જો તમે એટલું સમજી લો કે તમારા પોતાના સાચા કલ્યાણને અર્થે પ્રભુના આદેશ અનુસાર જીવન ગાળવું, એટલે કે પોતા પ્રત્યે બીજાના જેવા વર્તનની ઇચ્છા આપણે રાખીએ તેવું વર્તન આપણે અન્ય તરફ પણ રાખવું, એ સારું છે; તો જેટલે અંશે તમે એ સમજી જશો, ને સમજ્યા પછી જેટલા પ્રમાણમાં તેને આચરણમાં મૂકશો, તેટલા પ્રમાણમાં તમારું ઇચ્છેલું કલ્યાણ તમને પ્રાપ્ત થશે અને તમારી ગુલામી નાબૂદ થશે.

“સત્યને ઓળખો, એ તમને તારશે.”

લિયો તોલ્સ્ટોય (અનુ. નરહરિ પરીખ)

[‘જાતે મજૂરી કરનારાઓને’ પુસ્તક]

❀

દુખમાંથી છૂટવા

લિયો તોલ્સ્ટોય પોતાની જાગીર યાસ્નાયા પોલ્યાના ઉપર ખેડૂતોની વચ્ચે રહેતા હતા, ત્યાંથી આ નિબંધ એમણે 1902માં, એટલે મરણના આઠ વર્ષ પહેલાં લખી પ્રગટ કરેલો.

આ લેખમાં તોલ્સ્ટોયે એક મહત્ત્વની વાત એ કહી છે કે લોકોએ પોતાના દુખમાંથી છૂટવા માટે બહારની પરિસ્થિતિ સુધારવાની પંચાતમાં પડવાને બદલે પોતાનું જીવન સુધારવાની જરૂર છે. પોતાની રહેણીકરણમાંથી પોતાના દુખનાં કારણો એને જડશે, અને દુઃખ ફીટશે. સ્વરાજપ્રાપ્તિ માટે આપણી રહેણીકરણી બદલવાની અને આપણું પોતાનું જીવન સુધારવાની જે સલાહ ગાંધીજી આપણને આપે છે, તેને મળતી જ [રશિયાના લોકોને તોલ્સ્ટોયે આપેલી] આ સલાહ છે.

નરહરિ પરીખ

[‘જાતે મજૂરી કરનારાઓને’ પુસ્તક]

❀

જ્ઞાનના વિરાટ આરાધકો

માનવીનો જન્મ બહુ થોડી નૈસર્ગિક શક્તિઓ સાથે થાય છે, જેમાંની સહુથી દેખીતી ધાવવાની ક્રિયા છે. તે સિવાય મનુષ્યને મનુષ્ય બનાવનારી લગભગ દરેક વસ્તુ એણે કેળવેલી હોય છે – બિલકુલ ટટ્ટાર ચાલવાની શક્તિથી માંડીને જેટ વિમાન ચલાવવાની આવડત સુધીની, શિશુ-મુખેથી ઉચ્ચારાતા પ્રથમ શબ્દોથી માંડીને એક ભાષા બોલવા ને લખવા પરના પ્રભુત્વ સુધીની. માનવીની સહુથી મોટી વિશેષતા એ છે કે અનેક સદીઓ દરમિયાન બીજા માનવીઓએ નિર્માણ કરેલા જ્ઞાનના વિપુલ ભંડારો ગ્રહણ કરવાની, આત્મસાત કરવાની તથા ઉપયોગમાં લેવાની, અને એ રીતે પૃથ્વી પરનું બીજું કોઈ પ્રાણી ન સ્થાપી શકે તેવું પ્રભુત્વ પોતાની આસપાસના જગત પર સ્થાપવાની, એની શક્તિ લગભગ અમર્યાદિત છે. મનુષ્ય એ મહદ્ અંશે શીખનારું પ્રાણી છે.

આવી શક્તિનાં જે અનેક ભવ્ય ઉદાહરણો કોઈ પણ કાળમાંથી અને કોઈ પણ દેશમાંથી મળી રહે તેમ છે, એમાંના એક છે સેમ્યુઅલ જોન્સન. 18મી સદીના અંત ભાગના અંગ્રેજી સાહિત્યના ઉત્તુંગ ‘સરમુખત્યાર’ જોન્સનની અનેક પ્રભાવશાળી સિદ્ધિઓ પૈકી સહુથી વધુ અદ્ભુત હતી. એમણે લગભગ એકલે હાથે તૈયાર કરેલો શબ્દકોશ – બે મહાકાય ગ્રંથોમાં અંગ્રેજી ભાષાનો પહેલવહેલો બૃહદ્ કોશ. તે કાળે વપરાશમાં હતા તેવા 40,000 શબ્દો એમણે પસંદ કર્યાં ને તે બધાની વ્યાખ્યા લખી નાખી, અને દરેક વ્યાખ્યામાં અર્થછાયાઓ અતિશય ચીવટપૂર્વક સ્પષ્ટ કરી. એ વ્યાખ્યાઓ તેની સચોટતા અને સ્પષ્ટતા માટે અજોડ રહી છે. તદ્દુપરાંત જોન્સને શબ્દોની યોગ્ય જોડણી ઠરાવી અને ગ્રીક, લેટીન તથા બીજી કેટલીક ભાષાઓની પોતાની ઉત્તમ જાણકારીને આધારે તેની વ્યુત્પત્તિ પણ લખી નાખી. પાછલી બે સદીઓના આગેવાન લેખકોએ એ શબ્દોને જે જુદી જુદી રીતે પ્રયોજેલા હતા તેનાં ઉદાહરણ આપતાં 1,14,000 અવતરણો પણ એમણે સાહિત્યમાંથી ચૂંટી કાઢ્યાં.

પછી તો એ કામ કરતાં જોન્સનને આઠ વરસ લાગ્યાં – જોકે એ ગાળા દરમિયાન, જેમાંના ઘણા અંગ્રેજી ગદ્યના ઉત્તમ નમૂનાઓ હતા તેવા, 200થી વધુ નિબંધો એમણે લખ્યા અને ભૂખમરાથી બચવા માટે બીજી પણ પરચૂરણ સાહિત્યકીય કામગીરીઓ બજાવી. એ કામના વ્યાપનો ખ્યાલ કરતાં તો આઠ વરસનો ગાળો માની ન શકાય તેટલો અલ્પ ગણાય. પાછળથી પોતાનો આદ્ય અમેરિકન શબ્દકોશ તૈયાર કરતાં વેબસ્ટરને વીસ વરસ લાગેલાં, ને તેમાં પણ જોન્સનના કોશનો એમણે છૂટથી ઉપયોગ કરેલો. 10 ભાગની ‘ઓક્સફર્ડ ઈંગ્લિશ ડિક્શનેરી’ 1,300 જેટલા વિદ્વાનોની સહાય વડે 1884થી 1928 સુધીનાં 44 વરસોના ગાળા દરમિયાન સંપાદિત થયેલી. એ મહાકોશે પણ જોન્સનનાં કેટલાંક

ઉદાહરણાત્મક અવતરણો ઉછીનાં લીધેલાં. જોન્સને પોતે કોશકાર તરીકેની કોઈ તાલીમ લીધેલી નહોતી, તેમ છતાં ત્યાર પછીના તમામ શબ્દકોશો માટે એક ધોરણની સ્થાપના એમણે કરી આપી. એમના એ બે કોશગ્રંથો સમસ્ત માનવ-ઈતિહાસની સહુથી મહાન વિદ્વદ્ સિદ્ધિઓમાંની એક છે. કેવા સંજોગોની વચ્ચે જોન્સને તેનું લેખનકાર્ય કરેલું એ એમના મહાગ્રંથની પ્રસ્તાવનાની છેલ્લી વીટીઓમાં છટાદાર રીતે વર્ણવેલું છે :

“ઈંગ્લિશ ડિક્શનરી”નું લેખન પંડિતોની સહાય અને મોટા માણસોના કશા આશ્રય વિના થયેલું, નિવૃત્તિકાળના સુંવાળા એકાંતવાસમાં કે વિદ્યાસંસ્થાઓની ઘટાની છાયા હેઠળ નહિ પણ અગવડો અને વિક્ષેપો, માંદગી અને શોકની વચ્ચે થયેલું. પરિપૂર્ણતાની તારીફ કદાચ હું મેળવી શકું તો પણ એકલતાના આ અંધકારની વચ્ચે મને એ શો ખપ લાગવાની હતી ! વળી સફળતા ને અસફળતા એ પોલા શબ્દો છે; ટીકાથી મારે ભાગ્યે જ કશું ડરવાનું છે, પ્રશસ્તિ પાસેથી ભાગ્યે જ કશું પામવાનું છે.”

એ શબ્દકોશ પછી જોન્સને શેક્સપિયરની રચનાઓની એક સુંદર વિવરણવાળી આવૃત્તિ તૈયાર કરી અને અંગ્રેજી સાહિત્યના વિવેચનમાં માર્ગસૂચક સ્તંભ ગણાય તેવી લાંબી પ્રસ્તાવના એમાં જોડી આપી, બાવન અંગ્રેજી કવિઓનાં ટૂંકાં ચરિત્રોવાળું ‘લાઇવ્ઝ ઓફ ધી પોએટ્સ’ નામનું પુસ્તક આપ્યું ને બીજી ઘણી કૃતિઓ તૈયાર કરી. પરંતુ શબ્દકોશ એ એમની સહુથી મહાન જ્ઞાનસિદ્ધિ હતી; પોતાના જમાનાની સમગ્ર જીવંત અંગ્રેજી ભાષાને આવરી લેવાનું કૃત્ય એમણે કરેલું હતું.

*

અર્વાચીન કાળે જ્ઞાનના બીજા પણ વિરાટો નિપજાવ્યા છે. આ સદીના સહુથી મહાન વિદ્વાન જર્મનીના એરીક ઓએરબાખ હતા. લેખનનો ઉદ્દગમ થયો ત્યારથી તે આજ લગીના લગભગ દરેક યુગના વિશ્વસાહિત્યને એમના વ્યાપક ચિત્તે આત્મસાત કરી લીધેલું હતું. ‘મીમેસીસ’ નામના એમના શ્રેષ્ઠ ગ્રંથમાં અનેક સાહિત્યકૃતિઓ વિષેના વિદ્વતાભર્યાં નિબંધો છે. તે લખવા માટે ઓએરબાખને હિબ્રુ, ગ્રીક, લેટિન, ઇટાલીઅન, પ્રાચીન ને અર્વાચીન ફ્રેન્ચ, સ્પેનિશ, અંગ્રેજી અને અલબત્ત, પોતાની માતૃભાષા જર્મન પર પ્રભુત્વ મેળવવું પડ્યું હતું.

*

20મી સદીના આયરલેન્ડના લેખક અને ‘યુલીસીસ’ના કર્તા જેઈમ્સ જોય્સ એક મહાપ્રતિભાશાળી સર્જક તેમજ વ્યાપક જ્ઞાન ધરાવનાર માનવી હતા. બારેક ભાષાઓનાં મૂળ તત્ત્વો એ જાણતા હોવાનું કહેવાય છે અને તેમાંની અરધીનો તો એ મુક્તપણે વિનિયોગ કરી શકતા હતા. પંદરેક વરસની ઉંમરે એમને ઈબસનનાં નાટકોની મોહિની લાગી અને તેને મૂળ ભાષામાં વાંચી શકાય એ માટે એમણે તરત

પોતાની જાતને નોર્વેજીઅન ભાષા શીખવી. જગતના સાહિત્યની એમની જાણકારી કોઈ જીવતા કોશ સમી હતી. ગ્રીક અને લેટિન ભાષાના બધા મહાગ્રંથોથી એ પરિચિત હતા. મધ્યકાલીન રહસ્યવાદી સાહિત્યનું એમનું વાચન વ્યાપક હતું, અને એરિસ્ટોટલ, દાન્તે, શેક્સપિયર તથા એકવીનાસ વિષે તજજ્ઞ બનવા ઉપરાંત ફ્રેન્ચ, ઇટાલિયન, રશિયન, જર્મન, અંગ્રેજી તથા અમેરિકન સાહિત્યનું વ્યાપક ને ઊંડું જ્ઞાન એ ધરાવતા હતા. સમસ્ત પાશ્ચાત્ય સંસ્કારવારસો પોતાને શિરે એમણે ધારણ કરેલો હતો, એમ કહેવામાં કદાચ બહુ અતિશયોક્તિ થતી નથી. આધુનિક યુગના એ સહુથી વધુ બહુશ્રુત સર્જક સાહિત્યકાર હતા, એ વિશે બે મત નથી. જ્ઞાનનો એટલો મોટો ખજાનો ધરાવનાર ચિત્તનો જોટો શોધવા માટે લગભગ મહાન જર્મન કવિ ગયૂટે સુધી પાછા જવું પડે.

*

લોકોને ઓછા જાણીતા, પણ અત્યંત સમર્થ વિદ્વાન હતા અમેરિકન કાનૂની પંડિત રોસ્કો પાઉંડ. કોઈ ચમત્કારી સ્મરણશક્તિની ભેટ ધરાવનાર પાઉંડ કિશોર વયે ધાર્મિક પાઠશાળામાં ‘બાઈબલ’નું આખું પ્રકરણ એક જ વખત વાંચ્યા પછી મોઢેથી કડકડાટ બોલી જતા. 14 વરસની ઉંમરે એ વિદ્યાપીઠમાં દાખલ થયા અને 19મે વરસે વનસ્પતિશાસ્ત્રની અનુસ્નાતક ઉપાધિ એમણે મેળવી લીધી. કાયદાશાસ્ત્રનો ત્રણ વરસનો અભ્યાસક્રમ એક વરસમાં પૂરો કરીને 20 વરસની વયે બેરિસ્ટર બન્યા. તે પછી વકીલાત કરવાની સાથોસાથ પાઉંડે કાયદાશાસ્ત્રના અધ્યાપકની કામગીરી બજાવી અને વનસ્પતિશાસ્ત્રમાં પીએચ.ડી.ની ડિગ્રી માટે અભ્યાસ ચાલુ રાખ્યો. હાવર્ડ યુનિવર્સિટીની કાયદાશાસ્ત્રની કોલેજના વડા 1916માં એ બન્યા તે પછીના બે દસકામાં તો કાયદાશાસ્ત્રના શિક્ષણમાં એમણે ક્રાંતિ કરી નાખી. એમણે 44 પુસ્તકો અને 1,000 જેટલી નિબંધ-પુસ્તિકાઓ લખ્યાં. દરમિયાન એમણે સંસ્કૃત, ગ્રીક, લેટિન, હિબ્રૂ ફ્રેન્ચ, જર્મન, ઇટાલિયન, સ્પેનિશ અને થોડીક રશિયન ભાષા જાતે શીખી લીધી. બીજા વિશ્વયુદ્ધ દરમિયાન ઘણા અધ્યાપકો લશ્કરી સેવા આપવા ગયા ત્યારે પાઉંડે હાવર્ડ કોલેજમાં શિષ્ટમાન્ય ગ્રંથોનું અધ્યાપન કરાવ્યું. 1947માં 76 વરસની વયે નિવૃત્ત થયા બાદ, શીખવવામાં અઘરામાં અઘરી ભાષાઓ પૈકી એક એવી ચીની ભાષાનું સ્વયંશિક્ષણ એમણે કર્યું અને ચીનની રાષ્ટ્રવાદી સરકાર માટે કાનૂનસંહિતા તૈયાર કરી આપી. પણ વનસ્પતિશાસ્ત્ર માટેની એમની ચાહના તો કાયમ રહી અને પોતે એક વિરલ પ્રકારની લીલની શોધ કરેલી, જેને ‘રોસ્કો પાઉંડીઆ’નું નામ આપવામાં આવેલું, તેનું એમને મન છેવટ લગી ગૌરવ હતું.

*

પાઉંડ, જોપ્સ, ઓએરબાખ અને જોન્સન જેવા બુદ્ધિના વિરાટો જ્ઞાન સંપાદન

કરવાની માનવીની અદ્ભુત આવડતનાં જ દષ્ટાંતો નથી; તદ્દુપરાંત, જ્ઞાનની જાળવણી કરવાની અને એક પેઢીથી બીજી પેઢી સુધી એને પહોંચાડતાં રહેવાની એની અનન્ય આવડતનાં એ પ્રતીકો છે. કેમકે માહિતીના, વિચારોના, પ્રક્રિયાઓના અને શોધખોળોના જંગી ખજાનાઓ એકત્ર કરવામાં અને એ જ્ઞાનરાશિ પોતાના વારસદારો સુધી પહોંચાડવાની પદ્ધતિઓ નિપજાવવામાં ફક્ત મનુષ્ય જ સફળ નીવડ્યો છે. એકલા મનુષ્યે જ એ શોધ કરી છે કે જ્ઞાનનો પ્રવાહ શી રીતે અખંડ વહેતો રહે, જેથી પોતાનો વંશ માત્ર ટકી રહે એટલું જ નહિ પણ પોતે જે જ્ઞાન મેળવ્યું છે તેની પર નવી નવી સંસ્કૃતિઓનાં મંડાણ પણ તે કરે.

લી એડસન (અનુ૦ મહેન્દ્ર મેઘાણી)
[અંગ્રેજી પુસ્તક ‘હાઉ વી લર્ન’ પરથી]

❀

મારું-તારું

લે, આ મને ગમ્યું તે મારું
પણ જો તને ગમે તો તારું !
મારું, તારું ને ગમવું પણ,
લાવ, લાવ કરિયેં સહિયારું !
તું જીતે ને થાઉં ખુશી હું,
લેને, ફરી ફરીને હારું !
ઈંદ્રા-કિંદ્રા એક ઘડીના,
બાકી સઘળું પ્યારુંપ્યારું !
હસિયેં રમિયેં મીઠું લાગે,
થૂ આંસુ તો લાગે ખારું !
ગીત હોય તો શીઠ અબોલા,
તું ઝીલી લે, હું લલકારું !
રમિયેં ત્યાં લગ હાથ રમકડું,
મોજ મહીં શું મારું-તારું !

રાજેન્દ્ર શુક્લ

❀

પોતાના અંતરને કોઈક ખૂણે તો
દરેક નારી સોળ વરસની યુવતી હોય છે.

લેખકો ખરેખર લખે છે ખરા ?

“પુસ્તકોનો પ્રચાર જો ઓછો હોય, તો તેનું કારણ એ નથી કે વિશાળ જનસમુદાય પુસ્તક વાંચતો નથી; એનું કારણ એ છે કે પ્રજા પાસે જે પુસ્તકો આવે છે તે “લખાયેલાં” નથી હોતાં, પણ માત્ર છપાયેલાં જ હોય છે. કોઈ પણ પુસ્તક વંચાય તે માટે પ્રથમ તો એ ખરેખર “લખાયેલું” હોવું જોઈએ. પુસ્તક વિચારાયું પણ હોવું જોઈએ, એનું સાચેસાચ સર્જન થયું હોવું જોઈએ. પુસ્તકનું ભાવિ તેના લેખનની કાવ્યમયતા સાથે, આલેખનશક્તિ અને કલ્પનાશીલતા સાથે સંકળાયેલું છે. પુસ્તક “લખવામાં” જો આપણે સફળ થઈશું, તો તેનું ભાવિ નિશ્ચિત છે; પણ આપણે જો તેને માત્ર છાપીને જ સંતોષ માનશું, તો એ નાશ પામશે.”

આલ્બેર્ટો મોરાવીઆ

સોગંદ ખાઈને

જોન વિલિયમ્સન નામના અમેરિકન લેખકને એની આખી કારકિર્દી દરમિયાન પ્રકાશકો તરફથી તેમની હસ્તપ્રત પાછી મોકલવા અંગેના જે પત્રો મળેલા, તેમાં સર્વોત્તમ એક ચીની પ્રકાશક તરફથી આવેલો આ કાગળ હતો :

“આપની હસ્તપ્રત અમે અપાર આનંદ સાથે વાંચી ગયા છીએ. અમારા પૂર્વજોનાં પવિત્ર અસ્થિના સોગંદ ખાઈને કહીએ છીએ કે આટલા પારાવાર પ્રભુત્વવાળા ગ્રંથમાં અમે કદી નજર નાખેલી નથી. તેનું પ્રકાશન જો અમે કરીએ, તો એનાથી ઊતરતી કક્ષાનું કોઈ પણ પુસ્તક ભવિષ્યમાં પ્રગટ કરવાનું અમારે માટે અશક્ય બની જાય. પણ આવતાં 10,000 વરસમાં આની જોડીનો કોઈ ગ્રંથ અમને મળે તે અકલ્પ્ય હોવાથી, અત્યંત ખેદ સાથે, આ અતિ દૈવી કૃતિ પરત કરવાની અમને ફરજ પડે છે અને અમારા એ કાર્યને ક્ષમા આપવા અમે આપને એક હજાર વાર અરજ ગુજારીએ છીએ.”

Not hammer-strokes,
but dance of the water
sings the pebbles into perfection.

ઘણના ઘા નહીં,
પણ નાચતા ફૂલતા જળનું સંગીત
કાંકરાને સુંવાળા બનાવે છે.
રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર (અનુ. નગીનદાસ પારેખ)

લેખક-સૂચિ

અખંડાનંદ (ભિક્ષુ) 5	કોમવેલ, ઓલિવર 98
અખો 5	ખંડેરિયા, મનોજ 152, 488, 494, 537, 544, 545, 546
અગ્નિહોત્રી, અંબાદાસ 14	ગઢવી, પિંગળશી મે. 402
આચાર્ય, ગુણવંતરાય 157	ગયટે, જોહાન 271, 313
આઈવલે, પાંડુરંગ 400	ગંગાસતી 142
આનંદ (સ્વામી) 24, 28, 38	ગાડીત, જયંત 200
આંબેડકર, ભીમરાવ 455	ગાયકવાડ, બાપુ 404
ઈશી, તોશિયો 385	ગાંધી, ઇન્દુલાલ 246
ઈશા-કુન્દનિકા 48, 49, (અનુ.) 73, 467, (અનુ.) 631	ગાંધી, ભોગીલાલ 469
ઉપેન્દ્રાચાર્ય 69	ગાંધી, મો. કં. 43, 240, 433, 522, 524, 525, 527, 529, 531, 532, 533, 534, 535, 639
ઉમરીગર, નરેશ 357	ગાંધી, રંભાબહેન 624
‘ઉશનસૂ’ 56, 69, 505	ગેટ્સ, ચાર્લ્સ 473
એડસન, લી 648	‘ઘાયલ’, અમૃત 23
એમરસન, રાલ્ફ 603	ચમનલાલ 167
એલિયટ, ટોમસ 298	ચાવડા, કિશનસિંહ 366
ઓફ્ફેલ્ડરટી, લિયામ 636	ચાવડા, જગદીશ 397
‘કલાપી’ 4, 80	ચૌધરી, રઘુવીર 524
કલાર્થી, નિરંજના (અનુ.) 162	‘જટિલ’ 192
કલાર્થી, મુકુલ 81, (અનુ.) 162, 401, 510	જાદવ, જોરાવરસિંહ 255
‘કલ્કી’ 121	જાની, કનુભાઈ 121, 266
કવિ, દલપતરામ 104, 115, 190, 316, 319, 320, 321, 390, 524, 618	જિનવિજય 246
કવિ, ન્હાનાલાલ 307, 322, 483	જૈન, શાંતિલાલ મ. (અનુ.) 636
‘કાગ’, દુલા ભાયા 335, 336, 337, 343	જોશી, અનિલ 13
કાજી, ચંદ્રકાન્ત (અનુ.) 91	જોશી, ઉમાશંકર 21, 27, 30, 31, 44, 56, 60, 61, 62, 63, 64, 67, 70, 72, 76, 112, 119, 122, 125, 131, 166, 171, 198, 277, 280, 290, 317, 318, 322, 331, 335, 348, 358, 413, 423, 425, 485, 503, 538, 540, 551, 552, 556, 557, 561, 585, 618, 620
‘કાન્ત’ 21, 132	જોશી, દિલીપ 218
કારલાઈલ, ટોમસ 343	જોષી, જગદીશ 222
કાલેલકર, કાકા 32, 37, 111, 117, 119, 120, 122, 123, 128, 132, 410, 540, 541, 542, 543, 544, 545, 546, 547, 548	જોષી, યોગેશ 562
કાવાઈ, યાએનો 386	ઝવેરી, કૃષ્ણલાલ મો. 262
કિર્લિંગ, રુડયાર્ડ 631	ઝવેરી, મનસુખલાલ મ. 485, 486
કુરેશી, ગુલામ રસૂલ 163	
કેટ, જ્યોર્જ 237, 267	
કોઠારી, જયંત 191, 199, 200, 287	
કોઠારી, વિક્કલદાસ 397	

ઝવેરી, મંજુ 494
ઝવેરી, રસિક 621, 622
ટંકારવી, અદમ 8
ઠક્કર, ઉદયન 57
ઠાકર, ધીરુભાઈ 549
ઠાકર 'બેહુલ', સુરેન 332
ઠાકુર, રવીન્દ્રનાથ 259, 619
ડીઝાની, વોલ્ટ 635
તન્ના, રમેશ 594
તોલ્સતોય, લિયો 640, 642, 643
ત્રિપાઠી, બકુલ 414
ત્રિવેદી, જયેન્દ્ર 349, (અનુ.) 563
ત્રિવેદી, નવલરામ જં 23, 568
ત્રિવેદી, મનોહર 342
ત્રિવેદી, યશવંત 224
ત્રિવેદી, હર્ષદ 464
થત્તે, યદુનાથ 577
દરજી, પ્રવીણ 350
દલાલ, સુમતિ રં 443
દલાલ, સુરેશ 9, 68, 108, 190, 419, 474, 544, (અનુ.) 619, 627
દવે, ઈશ્વરલાલ રં 57
દવે, જુગતરામ 227, 230, 231, 234, 235
દવે, જ્યોતીન્દ્ર હં 257, 342
દવે, નાથાલાલ 325, 339, 361
દવે, બાલમુકુન્દ 424, 425, 433, 436, 438, 440, 442, 446, 449
દવે, મકરન્દ 9, 74, 79, 110, 158, 256, 329, 343, 381, 450, 451, 453, 459, 464, 465, 468, 470, 471, 472, 480, 481, 484, (અનુ.) 493, 498, 526
દવે, રક્ષા 530
દવે, રમેશ અં 184
દવે, રમેશ રં 464
દવે, હરીન્દ્ર 63
દહીંવાલા, 'ગની' 138, 618
દિવેટિયા, નરસિંહરાવ ભોં 13
દીવાનજી, દિલખુશ 330
દેસાઈ, કુસુમબહેન હં 31
દેસાઈ 'સ્નેહરશ્મિ', ઝીણાભાઈ 282, 298,

301, 312, 313, 422
દેસાઈ, દોલતભાઈ 338, 340, 341
દેસાઈ, નારાયણ 42, 235
દેસાઈ, મણિભાઈ ભં 75, 77
દેસાઈ, મણિલાલ 482, 483
દેસાઈ, મહાદેવ 207, 286, 500
દેસાઈ, મૃણાલિની 439
દેસાઈ, વનમાળા 318, 383
ધર્માધિકારી, દાદા 323, 324, 325, 328
ધોળકિયા, દર્શના 200
ધ્રુવ, આનંદશંકર 37, 43, 49, 533
નવસારવી, 'રાઝ' 128, 642
નાયક, પન્ના 394
નિહાલસિંહ, એસં 104
નેહરુ, જવાહરલાલ 213, 215, 216, 217, 219, 220, 221
પટવર્ધન, અપ્પા 9
પટવા, ચિનુભાઈ 185
પટેલ, ઈસ્માઈલ યું 58
પટેલ, ચંદ્રકાન્ત 632
પટેલ, જેં એમં 241
પટેલ, પન્નાલાલ 391
પટેલ, ભોળાભાઈ 200, 316, 460
પટેલ, મણિલાલ મં 6, 613
પટેલ 'અનામી', રણજિત 588, 590
પટેલ, રાવજી 605
પટેલ, લલ્લુભાઈ મં 536
પઢિયાર, દલપત 98
પરમાર, 'પથિક' 390
પરીખ, નરહરિ 503, (અનુ.) 643, 647
પરીખ, રસિકલાલ છોં 623
પલાણ, જયંત 202
પલાણ, નરોત્તમ 283
પંચોળી, મનુભાઈ 183, 372, 488, 489, 491, 495, 537, 633
પંડિત, બહાદુરશાહ 434, 516
પંડ્યા, ગુણવંત 165
પંડ્યા, ચંદ્રકાન્ત 169
પંડ્યા, રજનીકુમાર 584

પાઠક, ઈલા 47
પાઠક, જયંત 198, 203, 204, 208, 208, 212, 216
પાઠક 'શેષ', રામનારાયણ વિં 153, 275, 630
પારાશર્ય, મુકુન્દરાય 502, 506, 507, 511, 517
પારેખ, ધીરજબહેન 344
પારેખ, નગીનદાસ 160, 354, 503, 553
પારેખ, પ્રહલાદ 382, 396, 401, 411, 413, 418, 421, 423
પારેખ, રમેશ 37, 502, 599, 606, 629
પાલનપુરી, 'શૂન્ય' 501
પિંપરકર, ગં માં 139
પુરાણી, તુષાર 99
પુરોહિત, રમેશ (અનુ.) 412
પૂજાલાલ 371
પેટલીકર, ઈશ્વર 50
પ્રિસ્ટલી, જેં બીં 254
પ્રીતમ 405
પ્લેટો 450
ફૈયાઝખાં 412
ફોસ્ટ, રોબર્ટ 634
બક, પર્લ 399
બક્ષી, ચંદ્રકાન્ત 172, 173
બક્ષી, લલિતકુમાર 308
બધેકા, ગિજુભાઈ 145, 160
બાકે, આર્નોલ્ડ 266
બાસ્કોમ, પેરી 451
બૂચ, હસિત 614
બેંકર, શંકરલાલ 539
બોટાદકર, દામોદર ખું 119
બોસ્મન્સ, ફિલ 412
બ્રહ્મભટ્ટ, અનિરુદ્ધ 5, 8, 37, 285
બ્રોકર, ગુલાબદાસ 161
ભગત, નિરંજન 515, 615
ભટ્ટ, કાંતિ 100, (અનુ.) 247
ભટ્ટ, ચિમનલાલ 171
ભટ્ટ, ધ્રુવ 353, 380, 538

ભટ્ટ, નાનાભાઈ 370
ભટ્ટ, પ્રેમશંકર નં 422
ભટ્ટ, યોગેન્દ્ર વિં 580
ભટ્ટ, વિનોદ 71, 260
ભટ્ટ 'શશિશિવમ્', ચંદ્રશંકર 182, 187
ભાવે, વિનોબા 127, 621, 629
ભાવે, સંજય શ્રીં 291
ભોજક 'સુંદરી', જયશંકર 195
મજમુદાર, લીલા 156
મઢીકર, મોહન 551
મણિયાર, પ્રિયકાન્ત 419
મધુસૂદનલાલ 218
મન્સૂરી, 'આદિલ' 7, 36
'મરીઝ' 68, 90, 499, 524
મલ્લિક, ગુરુદયાલ 162
મશરૂવાળા, કિશોરલાલ ઘં 129
મહાવીર 505
મહેતા, કુંજવિહારી 135
મહેતા, ચંદ્રવદન 188, 189
મહેતા, જયા 214
મહેતા, જિતુભાઈ પ્રં 272
મહેતા, દીપક 200, 441, 591
મહેતા, નરસિંહ 70, 357
મહેતા, બબલભાઈ 236, 426, 431, 432
મહેતા, મહેન્દ્રકુમાર (અનુ.) 581
મહેતા, વેદ 369
માણેક, કરસનદાસ 116
માલધારી, જયંતીલાલ 205
માંકડ, મોહમ્મદ 556, 569, 571
'મીનપિયાસી' 510
મીરાં 515, 525, 531, 534, 535, 542
મુનશી, કનૈયાલાલ 109
મેઘાણી, ઝવેરચંદ 118, 226, 263, 265, 266, 271, 272, 273, 274, 275, 276, 277, 278, 279, 280, 281, 284, 285, 383, 486, 519, 608, 610
મેઘાણી, મહેન્દ્ર 299, (અનુ.) 237, (અનુ.) 249, (અનુ.) 267, 384, (અનુ.) 406, (અનુ.) 648

મેરીલ, આર. એમ. 400	વ્યાસ, સતીશ 464
મોદી, અમૃત 638	વ્હીટવર્થ, રેમિયન 314
મોરાવીઆ, આલ્બેર્ટો 652	શર્મા, ભગવતીકુમાર 455
રણછોડ 587	શર્મા, રમાકાન્ત 598
રાકેશ, મોહન 563	શાહ, અંબુભાઈ 22
રાજ્યગુરુ, વિજય 159	શાહ, કાંતિ 133, 152, 211
રાઠોડ, શાહબુદ્દીન 447	શાહ, કીર્તિદા 200
રામપાલ, એસ. કે. 101	શાહ, ગુણવંત 134, 159, 399
રામાનુજ, માધવ 498, 521, 522	શાહ, ચુનીલાલ વ. 193
રામાનુજ, રણછોડદાસ 586	શાહ, જયંતીલાલ મો. 31
રાવલ, ર. પ્ર. (અનુ.) 101	શાહ, મૂળજીભાઈ 166
રાવળ, અનંતરાય મ. 124, 282, 612	શાહ, રમણલાલ ચી. 87
રાવળ, પ્રજારામ 543	શાહ, રમેશ ભા. 600
રાંદેરિયા, મધુકર 487	શાહ, રાજેન્દ્ર 609, 626, 628
રેઇન, કેથેલિન 493	શીરાની, 'અખતર' 3
રોજર્સ, બીલ 265	શુક્લ, ચંદ્રશંકર પ્રા. (અનુ.) 640, (અનુ.)
લિકન, એબ્રહામ 73, 639	642
લિડબર્ગ, એન. 270	શુક્લ, યશવંત 395, 503
લુહાર, કરસનદાસ 113	શુક્લ, રાજેન્દ્ર 629, 651
લેખી, પી. એન. 306	શેઠ, ચંદ્રકાન્ત 192, 538
વડોદરિયા, ભૂપત 452, 454, 456, 458	શોસ્તાકોવિચ, ડિમીત્રી 256
વર્મા, રામકુમાર 628	શૌરી, અરુણ 21
વાલેસ (ફાધર) 634	શ્રીધરાણી, કૃષ્ણલાલ 119
વાસવાણી, ટી. એલ. 463	સાતો, તોજાબુરો 388
વિદ્વાંસ, ગોપાળરાવ ગ. (અનુ.) 14, (અનુ.)	સાધુ, શ્યામ 197
139	સીઝકો, જોન 217
વીજળીવાળા, ઇનુસભાઈ 46	સુન્દરમ્ 97, 120, 156, 194
વીરાણી, જગદીપ 215	સેગલ, ઝોહરા 406
વીરાણી 'બેક્સમ', બરકત 431, 432	સેવક, નવનીત 362
વુલ્ફ, બરટ્રામ 581	સોની, રમણ 200
વેગડ, અમૃતલાલ 10	સોની, રમણલાલ 597
વૈદ્ય, ગંગાબહેન 143	સોસા, કિસન 144
વૈદ્ય, ચુનીભાઈ 326	સ્પ્રીંગલ, જોન ડગલાસ 247
વોશિંગ્ટન, બુકર ટી. 450	હંટ, જોન 249
વ્યાસ, જિતેન્દ્ર કા. 225	હુસેન, ઝાકિર 209
વ્યાસ, ત્રિભુવન 59, 318, 331	હેમન, જોહાન 165
વ્યાસ 'મિસ્કિન', રાજેશ 122	હેમલીન, પોલા 454
વ્યાસ (મહારાજ), રવિશંકર 604, 606, 607	હોરેસ 280

અરધી સદીની વાચનયાત્રા

ભાગ

2

રાજ વિનાના મહારાજ	મણિલાલ મં. પટેલ	613
કેમ કરી... ?	હસિત બૂચ	614
મૃત્યુંજયી રૂપ	નિરંજન ભગત	615
હેયું હિંચોળે છે	દલપતરામ કવિ	618
આગિયાને અજવાળે	રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર (અનુ. સુરેશ દલાલ)	619
ભિક્ષા	-	620
સુંદર-અસુંદરની સૂઝ	ઉમાશંકર જોશી	620
'માનું ગીત'	રસિક ઝવેરી	621
એટલું સમજું છું	વિનોબા ભાવે	621
હાજી	રસિક ઝવેરી	622
ભાષા અને લિપિ	રસિકલાલ છો. પરીખ	623
ફક્ત બે જ શબ્દો !	રંભાબહેન ગાંધી	624
કેવડિયાનો કાંટો	રાજેન્દ્ર શાહ	626
આંખ અને કાનને વળગશે	સુરેશ દલાલ	627
ફાગણ	રાજેન્દ્ર શાહ	628
"હમ બદલુ હૈ !"	રામકુમાર વર્મા	628
જત જણાવાનું તને.....	રાજેન્દ્ર શુક્લ	629
સંસારમાં કેમ રહેવું ?	વિનોબા ભાવે	629
વરસાદ	રમેશ પારેખ	629
પરથમ પરણામ મારા	રામનારાયણ વિ. પાઠક, 'શેષ'	630
જો....	રુડયાર્ડ કિપ્લિંગ	
	(અનુ. કુન્દનિકા કાપડિયા)	631
પ્રાણીપ્રેમની મૂર્તિ	ચંદ્રકાન્ત પટેલ	632
સારમાણસાઈ	મનુભાઈ પંચોળી	633
કવિની અકળામણ	ફાધર વાલેસ	634
ને જોજનો રે કાપવા...	રોબર્ટ ફોસ્ટ	634
લખવી છે નવલિકા ?	-	635
માલ નથી !	વોલ્ટ ડીઝની	635
પહેલી અવકાશયાત્રા	લિયામ ઓફ્ફેલ્ડરટી	
	(અનુ. શાંતિલાલ મં. જૈન)	636
કયું મૈસુર ?	અમૃત મોદી	638
સત્યની મૂર્તિ	મોં કં. ગાંધી	639
પહેલું પગથિયું	લિયો તોલ્સતોય	640
	(અનુ. ચંદ્રશંકર પ્રા. શુક્લ)	
ધર્મની શક્તિ	લિયો તોલ્સતોય	642
	(અનુ. ચંદ્રશંકર પ્રા. શુક્લ)	
ખ્યાલ પણ નથી	'રાઝ' નવસારવી	642
મજૂરી કરનારાંને -	લિયો તોલ્સતોય (અનુ. નરહરિ પરીખ)	643
દુખમાંથી છૂટવા	નરહરિ પરીખ	647
જ્ઞાનના વિરાટ આરાધકો	લી. એડસન (અનુ. મહેન્દ્ર મેઘાણી)	648
મારું-તારું	રાજેન્દ્ર શુક્લ	651
લેખકો ખરેખર લખે છે ખરા ?	આલ્બેર્ટો મોરાવીઆ	652
સોગંદ ખાઈને	-	652

સંપાદક
મહેન્દ્ર મેઘાણી

કિંમત : રૂ. 150
(દસ કે વધુ નકલો : નકલ દીઠ રૂ. 100 લેખે)
(સ્વાનગી ખર્ચ અલગ)
વિદેશમાં \$ 4
(વિમાન-ટપાલખર્ચ અલગ)

પુનર્મુદ્રણ : સપ્ટેમ્બર 2009
આવૃત્તિઓ : પહેલી જુલાઈ 2004
પુનર્મુદ્રણ : 2004 (બે વાર),
બીજી ઓક્ટો. 2004, ત્રીજી : જાન્યુ. 2005,
ચોથી : ઓગસ્ટ 2005, પુનર્મુદ્રણ 2006 (બે વાર),
ફેબ્રુઆરી 2007, માર્ચ 2008

ARDHI SADI-NI VACHANYATRA (Part-2)

compiled by Mahendra Meghani

Published on behalf of Lokmilap Trust

by Gurjar Grantha Ratna Karyalaya, Ahmedabad 380 001 (India)

પૂઠું : અપૂર્વ આશર
ISBN : 978-81-8480-225-2

પૃષ્ઠ : 24+656
નકલ : 1250
(કુલ નકલો 33,250)

■ પ્રકાશક : લોકમિલાપ ટ્રસ્ટ, પો.બો. નં. 23 (સરદારનગર), ભાવનગર 364001 વતી અમરભાઈ ઠાકોરલાલ શાહ ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય રતનપોળનાકા સામે, ગાંધીમાર્ગ, અમદાવાદ-380 001.
ફોન : 22144663 e-mail : goorjar@yahoo.com ■ ટાઇપસેટિંગ : શારદા મુદ્રણાલય 201, તિલકરાજ, પંચવટી પહેલી લેન, આંબાવાડી, અમદાવાદ-380 006 : ફોન : 26564279 ■ મુદ્રક : ભગવતી ઓફસેટ સી/16, બંસીધર એસ્ટેટ, બારડોલપુરા, અમદાવાદ-380 004

અર્પણ

મોતીભાઈ અમીનને

[1873-1939]

શિક્ષક તરીકે એમણે વિદ્યાર્થીઓને પુસ્તકાલયનો રંગ લગાડ્યો અને ચરોતર વિસ્તારનાં ગામોમાં પુસ્તકાલયો સ્થાપવાનું કામ આપમેળે ઉપાડી લીધું. તે જાણીને સયાજીરાવ ગાયકવાડે એમને પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિના નાયબવડા નીમી, પ્રાથમિક શાળા ધરાવતાં રાજ્યનાં બધાં ગામોમાં પુસ્તકાલય સ્થાપવાની જવાબદારી સોંપી. નિવૃત્ત થતાં સુધીમાં રાજ્યનાં આઠસો યે આઠસો ગામોમાં મોતીભાઈએ પુસ્તકાલયો સ્થાપી દીધેલાં. પુસ્તકાલયોને મદદ કરવા માટે એમણે પુસ્તકાલય સહાયક સહકારી મંડળીની સ્થાપના કરી. ગુજરાતનું પહેલું બાલમંદિર એમણે વસો ગામમાં શરૂ કરેલું, તેમાંથી પ્રેરણા લઈને ગિજુભાઈ બધેકાએ ભાવનગરનું પ્રખ્યાત દક્ષિણમૂર્તિ બાલમંદિર સ્થાપેલું.

એન્ડ્રૂ કારનેગીને

[1835-1919]

13 વરસની ઉંમરે વતન સ્કોટલેન્ડ છોડીને કુટુંબ સાથે અમેરિકા આવીને તાર-ઓફિસમાં મામૂલી નોકરીથી શરૂઆત કરીને આખરે કોલસાની ને લોખંડની ખાણો, લોખંડનું કારખાનું, રેલવે વગેરેની માલિક યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ સ્ટીલ કોર્પોરેશનની સ્થાપના 1901માં કરી અને જીવનનાં બાકીનાં વરસો પોતાની ગંજાવર મિલકતના સદુપયોગમાં સમર્પિત કર્યાં. દેશભરમાં સેંકડો કારનેગી પુસ્તકાલયો ચાલુ કરવા ઉપરાંત વિવિધ સંસ્થાઓને સહાય તરીકે 35 કરોડ ડોલરની સખાવત કરી.

સોનામૂલી વાચનયાત્રા

‘અરધી સદીની વાચનયાત્રા’(1-2)ના બંને ભાગના લેખકો અને એમાં પ્રસિદ્ધ થયેલાં લખાણોનું વૈવિધ્ય ઊડીને આંખે વળગે તેવું છે. આવા સંખ્યાતીત લેખકોનાં ઢગલાબંધ લખાણોમાંથી ચયન કરી મૂકવાં, એ એક મહાભારત કાર્ય છે. પછી એવાં લખાણોમાં કાપકૂપ કરવી, અમુક અંશો જતા કરવા વગેરે પણ ભારે સૂઝ અને ધીરજ માગી લે તેવું કાર્ય છે. આ બંને ભાગ જોતાં શ્રી મહેન્દ્રભાઈ એમાંથી સાંગોપાંગ પાર ઊતર્યા છે. તેમણે આ દળદાર બે ભાગમાં અનેકવિધ વિષયોનો મધુપર્ક આપણી સામે ધરી દીધો છે. દેશ-વિદેશના જાણીતા-ઓછા જાણીતા એવા અનેક લેખકો તેમની અડફેટમાં આવ્યા છે. અમુક જ વિષયને કે એવાં લખાણોને જ મૂકવાં તેવું અહીં ધાર્યું નથી. માત્ર એક બાબત સર્વત્ર રહી છે : અને તે પસંદ કરેલી સામગ્રી માણસને વિચાર કરતો કરી મૂકે, તેના જીવનરસને ઉત્તેજે, જીવન જીવવાનું તેને બળ મળે, તેની સભ્યતા અને સંસ્કૃતિનું તે વડે સંવર્ધન થાય – એવો એમનો સતત અને સર્વત્ર આગ્રહ રહ્યો છે. કહો કે જીવન અને જીવનોન્નયનને સાથે લઈને તેઓ ચાલ્યા છે. આવાં લખાણો વિસ્તારી નથી; ગાગરમાં સાગર સમાવતાં હોય તેવાં, સંક્ષિપ્ત, ભાવસભર સાથે મૂલ્યસભર છે. કહો કે આ બંને ભાગ સર્વત્ર જે કંઈ ઉત્તમ છે તેનું વિવેકી સંદોહન છે.

અહીં અનેક લેખકો અને લખાણોના મેળામાં હરફર કરનાર જોઈ શકે છે કે વિવેક શું છે, જીવન અને જીવનધર્મ શું છે, સભ્ય હોવું તે શું છે, સંસ્કૃતિ શું છે અને સૌથી વધુ તો માણસ હોવું તે શું છે. ગુજરાતી ભાષા અને ગુજરાતી ભાષા વડે પ્રકટ થયેલ જીવનસત્ત્વ, એમ બંનેનો વૈભવ અહીં પ્રકટ થયો છે. પુસ્તકનું ગમે તે પાનું ઉઘાડીને વાંચી શકાય છે.

ઘણી વાર શું વાંચવું અને શું ન વાંચવું એનો વિવેક વાચકમાં પૂરેપૂરો ઊગ્યો નથી હોતો; આ પુસ્તકોનું વાચન સુરુચિના ઘડતરમાં નવી પેઢીનું માર્ગદર્શક નીવડે તેમ છે.

[‘વિશ્વવિહાર’ માસિક : ઓક્ટોબર 2004]

આ ઘણું ઉપયોગી કાર્ય થઈ રહ્યું છે. આ કાર્યથી માત્ર વાચનરુચિ જ વધતી નથી, પણ મૂલ્યો તરફ પણ પ્રજાનું ધ્યાન જાય છે. આ એક રુચિવર્ધક ને મૂલ્યવર્ધક એવું સાંસ્કૃતિક કામ થઈ રહ્યું છે.

‘ઉશનસૂ’

[તા. 16-08-04ના પત્રમાં]

ઠાકોરભાઈ ગોવિંદલાલ શાહ ટ્રસ્ટનું નિવેદન

ગુજરાતી ગ્રંથ-પ્રકાશનના ઇતિહાસમાં ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલયનું પ્રદાન અવિસ્મરણીય છે, તેમ ગૂર્જરની વિકાસયાત્રામાં શ્રી ઠાકોરભાઈનો પુરુષાર્થ પણ અવિસ્મરણીય છે. શંભુભાઈ અને ગોવિંદલાલ જેવા પિતૃઓ પાસેથી મળેલી ગૂર્જરની ગરવી પરંપરાને વિશેષ ઓજસવંતી બનાવવામાં ઠાકોરભાઈની દીર્ઘદષ્ટિ તેમજ શ્રી કાન્તિભાઈ, શ્રી મનુભાઈ અને શ્રી પ્રકાશભાઈનો સહકાર ઉલ્લેખનીય છે. વિશાળ વાચકવર્ગનો વિશ્વાસ સંપાદન કરવામાં એ ચારેય ભાઈઓ અગ્રેસર રહ્યા. વાચકોને કેવા સાહિત્યની અપેક્ષા છે અને વાચકોને કેવું સાહિત્ય આપવું જોઈએ – આ બંને બાબતો વચ્ચે વિવેક કરવામાં તેમને તેમની જ્ઞાનદાની ખૂબ પ્રોત્સાહક બની છે. વ્યવસાયમાં નફા કરતાં નીતિ અને નિષ્ઠાને પ્રાધાન્ય આપીને ગૂર્જર શિષ્ટ સાહિત્યનું જ પ્રકાશન કરવાની પરંપરાનું જતન કર્યું છે.

ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય દ્વારા, ગૂર્જર પરિવારના સદ્ગત વડીલો શ્રી શંભુભાઈ શાહ અને શ્રી ગોવિંદભાઈ શાહ તેમજ શ્રી ઠાકોરભાઈ શાહની સ્મૃતિમાં સ્થપાયેલું ઠાકોરભાઈ ગોવિંદભાઈ શાહ ફેમિલી ટ્રસ્ટ જીવનને એક ડગલું આગળ લઈ જાય તેવી ગુણવત્તા સહિતનાં પુસ્તકો ખૂબ ઓછી કિંમતે પૂરાં પાડવા સંકલ્પબદ્ધ છે.

ઠાકોરભાઈ ગોવિંદભાઈ શાહ ફેમિલી ટ્રસ્ટની વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ સમગ્ર સમાજને સ્પર્શે છે. કોઈ પણ પ્રકારની સંકુચિત-સ્વાર્થી વાડાબંધીઓથી દૂર રહીને માણસના હૃદય સુધી પહોંચવાનું આ ટ્રસ્ટનું પ્રથમ લક્ષ્ય છે.

શ્રી મહેન્દ્ર મેઘાણીએ ‘અડધી સદીની વાચનયાત્રા’ અંતર્ગત સમગ્ર ગુજરાતી સાહિત્યનો અર્ક વાચકોને આપ્યો છે. સમયની સંકડાશ વચ્ચે વાચકોની સાહિત્યરુચિને ટકાવી રાખવા માટેનો આ પુરુષાર્થ તેમનું અનોખું અને યશસ્વી પુણ્યકાર્ય છે. આ ટ્રસ્ટ દ્વારા હવે તેનું પ્રકાશન કરતાં અત્યંત પ્રસન્નતા અનુભવીએ છીએ.

ભવિષ્યમાં પણ ગુજરાતી સાહિત્યની પ્રશિષ્ટ કૃતિઓ અત્યંત કિંમતી કિંમતે વાચકોને મળતી રહે, એ દિશામાં આ ટ્રસ્ટ સક્રિય રહેવા ઉમેદ સેવે છે. આપ સૌ સુજ્ઞ સ્વજનોનાં સૂચનો અમારા વિકાસપંથના માર્ગલક્ષ્ય બની રહેશે.

– ટ્રસ્ટીઓ

ઠાકોરભાઈ ગોવિંદભાઈ શાહ ફેમિલી ટ્રસ્ટ

ગાંધીજીની જીવનયાત્રા

એમના જ શબ્દોમાં

(સંપાદક : મહેન્દ્ર મેઘાણી)

મહાત્મા ગાંધીએ પોતાના જીવન વિશે બે પુસ્તકો લખેલા : 'સત્યના પ્રયોગો અથવા આત્મકથા' તથા 'દક્ષિણ આફ્રિકાના સત્યાગ્રહનો ઇતિહાસ'.

આ બંને પુસ્તકોનો સંયુક્ત સંક્ષેપ એટલે 'ગાંધીજીની જીવનયાત્રા'. મૂળ બંને પુસ્તકોના મળીને કુલ સવા બે લાખ જેટલા શબ્દો થાય છે. તેનો આ સંયુક્ત સંક્ષેપ 58,000 શબ્દોમાં રજૂ થયેલ છે.

મૂળ લોકમિલાપ ટ્રસ્ટે પ્રગટ કરેલ આ પુસ્તકની છ માસમાં 50,000 નકલો વેચાઈ છે. હવે ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય આ પ્રકાશન કરતાં ગૌરવ અનુભવે છે.

[પાનાં 200 + 24 પાનાં છબીઓનાં]

સંપાદકનું નિવેદન

આપણી પ્રજાનાં અનેક અનિષ્ટોનું મૂળ કદાચ વિચારશૂન્યતામાં જડશે. વાચનના સમૂળગા અભાવમાંથી, અને ઘણી વાર યોગ્ય વાચનના અભાવમાંથી, આવી વિચારશૂન્યતા પેદા થાય છે.

*

ઉત્તમ સાહિત્ય લાગણીઓને સૂક્ષ્મ બનાવે છે, ધર્મબુદ્ધિને જાગૃત કરે છે, હૃદયની વેદનાને તેજસ્વી કરે છે, સમભાવ કેળવે છે. બારણાની તિરાડોમાંથી ફૂલની સુગંધ જેમ વાયુ વાટે પથરાય છે, રોમાંચિત કરે છે, તેમ ઉત્તમ વાચન ચિત્તમાં પ્રવેશી આનંદલહરીથી વાચકને ડોલાવી દે છે.

*

અંગ્રેજ લેખક ચાર્લ્સ ડિકિન્સની 'પિક્વિક પેપર્સ' નામની નવલકથાએ પ્રજાનું એટલું કલ્યાણ કર્યું છે, જેટલું ધર્મગ્રંથ 'બાઇબલ' પણ નથી કર્યું.

*

છેલ્લી એક સદી દરમિયાન મનુષ્યના જ્ઞાનમાં જબરદસ્ત ક્રાંતિ થઈ ગઈ છે. આ બધાં પરિવર્તનો ઉપર જેમનાં જીવન અને સુખચેનનો આધાર છે, તે નરનારીઓને તેની સમજણ કોણ આપશે ? પોતાનાં કર્તવ્યો ઇમાનદારીથી બજાવવા માટે જેમને જીવનભર કાંઈક ને કાંઈક શિક્ષણ લેતા રહેવું પડે છે, એવા દરેક વયના વિદ્યાર્થીઓ માટે, જિંદગીના અંત લગી વિદ્યાર્થી રહેનારાઓ માટે ભેરુ, ભોમિયા અને ગુરુની કામગીરી બજાવે તેવું વાચન તેમને કોણ પૂરું પાડશે ?

*

ગરીબ લોકોનું જીવન સંતોષમય, આશામય અને સંસ્કારમય બને, પોતાના જીવન પરની રાખ ખંખેરીને તેને પ્રદીપ્ત કરવાની પ્રેરણા તેમને મળે, એવું વાચન તેમને માટે સુલભ બનાવવું જોઈએ. જીવનને દોરવાની, પુરુષાર્થને પ્રેરવાની, વિચારોને શુદ્ધ કરવાની, ભાવનાને પવિત્ર રાખવાની અને પ્રજાનો વિશ્વાસ મેળવવાની શક્તિ જેમાં હોય તેવું વાચન પ્રજાને પહોંચાડવાનું છે. લોકોને ઉત્સાહ આપે, લોકોની શુભ

વૃત્તિ જાગૃત કરે, સરસ્વતીના પ્રસાદથી લોકોનું ધર્મતેજ પ્રજ્વલિત કરે તેવું વાચન તેમને પૂરું પાડવાનું છે. છાપવાની સુગમતા ઘણી વધી ગઈ છે તેને પરિણામે છાપા-સામયિકો-પુસ્તકોના ઢગલા ખડકાય છે. તેમાંથી આવું કેટલુંક ખંતપૂર્વક શોધીશોધીને જનસમુદાય પાસે સંક્ષેપમાં સતત મૂકતા રહેવું એ ખૂબ જરૂરી છે.

*

આ પ્રકારના વિચારોમાંથી પ્રેરણા મેળવીને 1950ના મંગલ પ્રજાસત્તાક-દિને 'મિલાપ' માસિક શરૂ કરેલું. સામે નમૂનો રાખેલો અમેરિકન માસિક 'રીડર્સ ડાઇજેસ્ટ'નો. અનેક છાપા-સામયિકો-પુસ્તકોમાંથી પરિશ્રમપૂર્વક વીણેલાં, બને તેટલાં ટૂંકાવેલાં, બે-ત્રણ ભાષામાંથી અનુવાદિત કરેલાં લખાણો સરેરાશ 50 પાનાંના અંકમાં વાચકો પાસે દર મહિને 'મિલાપ' મૂકતું રહ્યું. તંત્રીની શક્તિ ઓસરવા લાગતાં 1978ના અંતે તેનું પ્રકાશન બંધ થયું.

પણ છાપવાની કામગીરી અટક્યા પછી, ઉત્તમ લખાણો નાનામોટા સમૂહો પાસે વાંચી સંભળાવવાનો નાદ લાગ્યો. એ રીતે 1950માં શરૂ થયેલી આ વાચનયાત્રા દરમિયાન જે લખાણો અનેક વાર વાંચ્યાં ને વાંચી સંભળાવ્યાં છતાં જેનું સ્મરણ ચિત્તમાંથી ખસતું નથી, તેનો સંચય એકવીસમી સદીના વાચકો માટે મૂકતા જવાની તીવ્ર ઇચ્છામાંથી આ પુસ્તકનો ઉદ્ભવ થયો છે. 'મિલાપ'ના પહેલાં દસ વરસના અંકોમાંથી એ રીતે ચૂંટેલાં લખાણો 'દાયકાનું યાદગાર વાચન' પુસ્તકરૂપે પ્રગટ થયેલાં. પણ પછીના દાયકાઓ માટે એવા સંગ્રહો કરી શકાયા નહીં. 'મિલાપ'નાં કેટલાંક લખાણો 'યાદગાર જીવનપ્રસંગો' અને 'ભવનું ભાતું' નામની ચોપડીઓરૂપે પણ પાછળથી આપેલાં.

હવે જીવનયાત્રાનો અંત દૂર નથી ત્યારે, આટલાં વરસોની સંચિત સામગ્રીમાંથી આજે પણ પ્રજા પાસે અચૂક મૂકવા જેવાં લાગે છે તેવાં લખાણો તારવીને પુસ્તકરૂપે રજૂ કરતાં જવાની હોંશ રહે છે. તેને પરિણામે અત્યારે 650થી વધુ પાનાંની સામગ્રી અહીં રજૂ કરી છે. બીજી આથી લગભગ બમણી સામગ્રી તૈયાર પડેલી છે. 'મિલાપ'માં લગભગ બધાં લખાણો ટૂંકાવીને આપવામાં આવતાં. તેને પણ શક્ય તેટલાં વિશેષ અહીં ટૂંકાવેલાં છે. હિંદી લખાણો ગુજરાતી વાચકો માટે ઘણાં સુગમ હોવાથી મોટે ભાગે તેના અનુવાદ કરવાને બદલે મૂળ સ્વરૂપે, પણ નાગરીને બદલે ગુજરાતી લિપિમાં, 'મિલાપ'માં રજૂ થતાં, તે રીતે અહીં આપ્યાં છે.

આ 650 જેટલાં પાનાંમાં નાનાંમોટાં મળીને લગભગ 600 લખાણોનો સમાવેશ થયો છે. કેટલાંક 2-3 પાનાંનાં છે, તો ઘણાંખરાં એક પાનાનાં કે તેથીય નાનાં છે. પુસ્તક હાથમાં લઈને ઉઘાડીએ, ત્યારે જે પાનું આવે ત્યાંથી રસપૂર્વક વાંચી શકાય તેવું બન્યું છે.

પોતાનાં લખાણોના સંક્ષેપ કરવાની છૂટ આપવા બદલ સહુ લેખકોનો વિનમ્રભાવે ખૂબ આભાર માનું છું. એ લેખકો પૈકી કેટલાકે 'મિલાપ' વિશે વરસો પહેલાં જે માયાળુ શબ્દો ઉચ્ચારેલા તેમાં શ્રી દિલીપ કોઠારીએ 'મિલાપ'ની કલ્પના લોકશિક્ષણની એક 'ટેક્સ્ટબુક' તરીકે કરી હતી. અત્યંત નમ્રતાપૂર્વક હું એવું ઇચ્છું કે આ પુસ્તક આપણી પ્રજાના ચારિત્ર્ય-ઘડતર માટે, વ્યાપક સમાજશિક્ષણ માટે ઉપયોગી નીવડે. તેવું બને તો તેનો સંપૂર્ણ યશ સહુ લેખકોને જ હશે, જેમના વિચારો અને ભાવનાઓના ભંડારનો એક અંશ આ પાનાંમાં સુલભ બન્યો છે.

રવીન્દ્ર જયંતી : 7 મે, 2003

મહેન્દ્ર મેઘાણી

[ભાગ પહેલામાંથી]

❁

“વીંધો અમને આરંપાર !”

કબીર વિશેના એક લેખના આરંભે શ્રી હરીશ મીનાશ્રુએ ટાંકેલા ઓસ્ટ્રિયાના લેખક ફ્રાંઝ કાફ્કા(1883-1924)ના એક અવતરણનો અનુવાદ 'અરધી સદીની વાચનયાત્રા'ના વાચકો પાસે રજૂ કરવા જેવો છે. વીસમી સદીની પશ્ચિમની દુનિયાની ભયભરી ચિંતાઓ ને વિસંવાદિતાઓની અભિવ્યક્તિ પોતાની સ્વપ્નશીલ, માનસશાસ્ત્રીય ને અસ્તિત્વવાદી નવલકથાઓ મારફત કરાવનાર કાફ્કાનાં લખાણોમાં ચંચૂપાત કરી શકે નહીં તેવા મારા જેવા વાચકોને પણ સ્પર્શી જાય ને સમજાય તેવું કશુંક મળી આવ્યું :

મને લાગે છે કે આપણે એવાં જ પુસ્તકો વાંચવાં જોઈએ જે આપણને ઘાયલ કરે, આરંપાર વીંધી નાખે. આપણે વાંચતા હોઈએ તે પુસ્તક મસ્તક પર ધડ દઈને ફટકો મારી આપણને જાગૃત કરી દેતું ન હોય, તો પછી આપણે તે વાંચીએ જ છીએ શીદને, ભલા ? આપણને તો એવાં પુસ્તકોની જરૂર છે, જે કોઈ મોટી હોનારતના જેવી અસર આપણી ઉપર કરે, ઊંડી વેદનામાં આપણને ડુબાડી દે, જેને આપણી જાત કરતાં વધારે ચાહું હતું તેવા કોઈ પ્રિયજનના મૃત્યુની જેમ માનવીમાત્રથી દૂર દૂરનાં જંગલોમાં આપણને દેશનિકાલ કરી દે. પુસ્તક તો આપણી અંદર થીજ ગયેલા હિમસાગરને કાપનારો કુહાડો હોવું જોઈએ.

*

કાફ્કા કહે છે તેવા કોઈક પુસ્તકથી વીંધાઈને જખમી બનવાનું સદ્ભાગ્ય આપણામાંથી કેટલાંકને સાંપડ્યું હશે. જેના જખમની પૂરી રૂઝ હજી કલેજામાં નહીં વળી હોય, એવાં બે પુસ્તકો મેં દાયકાઓ પહેલાં વાંચેલાં તે કેમય ભુલાતાં નથી : તોલ્સતોયનો નરહરિ પરીખે કરેલો અનુવાદ 'ત્યારે કરીશું શું ?' અને પ્રભુદાસ ગાંધીનું 'જીવનનું પરોઢ'.

આખાં ને આખાં પુસ્તકોથી નહીં, તો તેના કેટલાક અંશોથી અથવા સામયિકો-વર્તમાનપત્રોમાંના કોઈક લખાણથી પણ આપણે ક્યારેક વીંધાતાં રહીએ છીએ. એવાં જે વેરવિખેર લખાણો જીવનવાટે ભેટી ગયાં, તેમાંથી કેટલાંક એકત્રિત કરીને ગુજરાતી વાચકો સમક્ષ નમ્રભાવે રજૂ કરવાનો પ્રયત્ન ‘અરધી સદીની વાચનયાત્રા’ (ભાગ 1)માં કર્યો છે. એ જાતનાં લખાણોનો આ બીજો ભાગ હવે પ્રગટ થાય છે. પહેલા ભાગને આવકારનારા વાચકોને બીજો ભાગ પણ સંતોષ આપશે, એવી ઉમેદ છે.

આ બંને ભાગમાં મળીને લગભગ 500 લેખકોનાં ટૂંકાવેલાં લખાણો રજૂ થયાં છે. આટલાં જ પાનાંના બીજા બે-ત્રણ સંગ્રહો આપી શકાય તેટલાં લખાણો વીતેલી અરધી સદી દરમિયાન ભેગાં થયેલાં છે. એ રીતે જો પાંચ ભાગ તૈયાર થઈ શકે, તો એક હજાર જેટલા લેખકોનાં સંક્ષિપ્ત લખાણોનો – કાવ્યો, નિબંધો ને વાર્તાઓનો – સંચય રચાય.

મકરન્દ દવેએ પોતાના ‘જીવણ’ને ઉદ્દેશીને જે તલસાટ વ્યક્ત કર્યો છે, તે વધુ ને વધુ વાચકો પુસ્તકો માટે પણ અનુભવશે એવી આશા રાખીએ :

અમે રે સૂઝું રૂનું પૂમડું,
તમે અત્તર રંગીલા રસદાર;
તરબોળી ઘોને તારેતારને,
વીંધો અમને ળાલા, આરંપાર.૦૦૦

ઉમાશંકર જયંતી : 21 જુલાઈ, 2004

મહેન્દ્ર મેઘાણી

[ચોથી આવૃત્તિ]

વાચકો સદ્ભાવપૂર્વક જેના તરફ ધ્યાન દોરતા રહે છે તેવી ભૂલો સુધારવાની તક આ મુદ્દણ વખતે પણ મળી છે. ખાસ તો બેએક લખાણો પહેલા અને બીજા બંને ભાગમાં આવી ગયાં હતાં, તે બે પૈકી એકમાંથી રદ કરીને તેના સ્થાને નવાં મૂક્યાં છે. બે-ચાર લખાણોનો સ્થાનફેર પણ કર્યો છે.

પહેલા ભાગની પણ નવી આવૃત્તિ આની સાથે જ બહાર પડે છે.

અને જેના પ્રકાશનમાં થોડોક વિલંબ થયો છે તે ત્રીજો ભાગ પણ ઓગસ્ટ મહિનામાં પ્રગટ થાય છે.

હવે, ઇન્શાલ્લાહ, ચોથો ભાગ 2006માં.

રવિશંકર મં. રાવળ જયંતી : 1 ઓગસ્ટ, 2005

મં. મેં

ક્રમ

સંપાદકનું નિવેદન		[7]
“વીંધો અમને આરંપાર !”	સંપાદક	[9]
ઓ દેસસે આનેવાલે !	‘અખ્તર’ શીરાની	3
ભગવાન	અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટ	5
નમ્ર વિનંતી	ભિક્ષુ અખંડાનંદ	5
કથા સુણી સુણી –	અખો	5
માનવરૂપે મધમાખી	મણિલાલ મં. પટેલ	6
કોને ?	‘આદિલ’ મન્સૂરી	7
– આનાથી નીચું તો નહીં જ !	અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટ	8
ફોરમ	મકરન્દ દવે	9
હમારી શરમ	અપ્પા પટવર્ધન	9
અમારે આંગણે સારસ્વતો	અમૃતલાલ વેગડ	10
ખામી	–	12
સાંજ	અનિલ જોશી	13
શાંત ખૂણામાં મધુર વીણા	નરસિંહરાવ ભોં દિવેટિયા	13
મીકાં વડચકાં	અંબાદાસ અગ્નિહોત્રી	
	(અનુ. ગોપાળરાવ ગં. વિદ્યાંસ)	14
આપણે ઉઘાડા પડ્યા	ઉમાશંકર જોશી	21
હવે પછીનો જુલમગાર નહીં ભૂલે	અરુણ શૌરી	21
“પૂરા પૈસા આપીએ તોય...?”	અંબુભાઈ શાહ	22
રસ્તો કરી જવાના	અમૃત ‘ઘાયલ’	23
થોડામાંના એક	નવલરામ જં. ત્રિવેદી	23
ખશકૂલું	સ્વામી આનંદ	24
એ દુભાશે લેશ જો –	ઉમાશંકર જોશી	27
છોટુકાકાનાં અસીલો	સ્વામી આનંદ	28
એકાદ ખૂણામાં પણ –	ઉમાશંકર જોશી	30
ગમે ત્યાં થાય તેવું કામ	કુસુમબહેન હં. દેસાઈ	31
કાંઈક કહેવાનું	જયંતીલાલ મોં શાહ	31
સાધુવેશ વિનાના સંન્યાસી	કાકા કાલેલકર	32
મળે ન મળે	‘આદિલ’ મન્સૂરી	36
સૂરજ	અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટ	37
શુંગારનું સાચું દર્શન	કાકા કાલેલકર	37
ટીંબાનો ઉપદેશ	સ્વામી આનંદ	38
અગ્નિવીણા	નારાયણ દેસાઈ	42

પૂર્વજોનો સાહિત્યરસ	આનંદશંકર ધ્રુવ	43
શુદ્ધ કાંચન	મોં કં ગાંધી	43
ઇતિહાસાચાર્ય ટોચની	ઉમાશંકર જોશી	44
પેરેશૂટ કોણ પેક કરે છે ?	ઇનુસભાઈ વીજળીવાળા	46
માની શીખ	ઇલા પાઠક	47
અંધારી રાતે દીપશિખા	ઇશા-કુન્દનિકા	48
એ બહાર !	આનંદશંકર ધ્રુવ	49
અધૂરો સૂર	ઇશા-કુન્દનિકા	49
સબધો પાડોશી	ઇશ્વર પેટલીકર	50
લીલી વાડીઓ નિર્માણ કરનારા	ઉમાશંકર જોશી	56
ધન્ય ભાગ્ય	‘ઉશનસૂ’	56
સેલ્વારા	ઉદયન ઠક્કર	57
સાહિત્યનું લોકશાહીકરણ	ઇશ્વરલાલ રં દવે	57
એકમાત્ર ઉકેલ	ઇસ્માઈલ યુ. પટેલ	58
અજવાળી રાત	ત્રિભુવન વ્યાસ	59
“શાળાનું નામ ઉજ્જવળ રાખીશ”	ઉમાશંકર જોશી	60
ભોમિયા વિના	ઉમાશંકર જોશી	61
જઠરાગ્નિ	ઉમાશંકર જોશી	62
હતાશ તરુણ પેઢી	ઉમાશંકર જોશી	62
તિજોરીની કૂચી	ઉમાશંકર જોશી	63
સંસ્કારિતાનો સ્પર્શ	હરીન્દ્ર દવે	63
‘મહાભારત’માં માનવતા	ઉમાશંકર જોશી	64
દે વરદાન એટલું	ઉમાશંકર જોશી	67
“.....જાગશે !”	ઉમાશંકર જોશી	67
ઇશારે ઇશારે	‘મરીઝ’	68
અંતરના આંગણમાં અજવાળું	સુરેશ દલાલ	68
એ જિંદગી	‘ઉશનસૂ’	69
ચારિત્ર્યવાન એટલે -	ઉપેન્દ્રાચાર્ય	69
લીલો	ઉમાશંકર જોશી	70
સામાન્યજનની સ્મૃતિ	ઉમાશંકર જોશી	70
આ ઉમાશંકર અને પેલા	વિનોદ ભટ્ટ	71
લપડાક કોને ?	ઉમાશંકર જોશી	72
આંગળી ઝાલીને એને દોરજે !	એબ્રહામ લિંકન (અનુ. ઇશા-કુન્દનિકા)	73
માલમી બેઠો રે	મકરન્દ દવે	74
વિદાય	મણિભાઈ ભ. દેસાઈ	75
વ્યાસની પ્રતિમા	ઉમાશંકર જોશી	76
અમર બે મિનિટ	મણિભાઈ ભ. દેસાઈ	77
હરિ એને હાથવગે	મકરન્દ દવે	79
આપની યાદી	‘કલાપી’	80
લોકનાયક લિંકન	મુકુલ કલાર્થી	81
ગુલામોનો મુક્તિદાતા	રમણલાલ ચીં શાહ	87
ન દે...	‘મરીઝ’	90
પાંખાળાં પુસ્તકો	અનુ. ચંદ્રકાન્ત કાજી	91

હું ચાહું છું	સુન્દરમ્	97
અહીંથી ચાલ્યા જાઓ !	ઓલિવર કોમવેલ	98
સિતમની દાસ્તાન	તુષાર પુરાણી	99
તોફાનને નોતરો !	કાન્તિ ભટ્ટ	100
ભેરુ જલ્લાદ	એસ. કે. રામપાલ	
	(અનુ. ૨૦ પ્ર. રાવલ)	101
વિવિધ ઋતુઓનું વર્ણન	દલપતરામ કવિ	104
મર્યાદિત સરમુખત્યારશાહી ?	એસ. નિહાલસિંહ	104
કલાનો સદાબહાર પુરુષાર્થ	-	105
સ્ત્રીઓનું મુક્તિધામ	સુરેશ દલાલ	108
“બહોત ખૂબ”	કનૈયાલાલ મુનશી	109
વિધાતાએ દીકરી ઘડી	મકરન્દ દવે	110
શૂર સંગ્રામકો દેખ ભાગૈ નહીં	કાકા કાલેલકર	111
ગરમ કરવા !	ઉમાશંકર જોશી	112
આડત્રીસ વરસને અંતે	કરસનદાસ લુહાર	113
એક શરણાઈવાળો	દલપતરામ કવિ	115
કેડેથી નમેલી ડોશી	દલપતરામ કવિ	115
જીવન અંજલિ થાજો !	કરસનદાસ માણેક	116
ભજનોનો રસાસ્વાદ	-	116
ગાંધીજીના થઈ ગયા	કાકા કાલેલકર	117
સર્વત્ર ગોળાકાર	ઝવેરચંદ મેઘાણી	118
અમારી ગતિ	દામોદર પુ. બોટાદકર	119
“એક પણ સુકૃત્ય કર્યું હોય તો.....”	કાકા કાલેલકર	119
સ્વમાન	કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણી	119
કુશળ માળી	કાકા કાલેલકર	120
તને મેં	સુન્દરમ્	120
- એટલે વીસમી વખત	કાકા કાલેલકર	120
દલો તરવાડી	‘કલ્કી’	121
“ત્યાગ કર્યો હોય તો - ”	કાકા કાલેલકર	122
જંપ્યા વિના	ઉમાશંકર જોશી	122
સ્વરાજ પછી દુઃખનો પ્રારંભ	કાકા કાલેલકર	123
જીવનરસથી ભર્યું ભર્યું	ઉમાશંકર જોશી	125
શું નથી ?	વિનોબા ભાવે	127
પ્રેમળ જ્યોતિ તારો દાખવી	કાકા કાલેલકર	128
કાકાસાહેબ : જીવનદર્શન	કિશોરલાલ ઘ. મશરૂવાળા	129
ગામડાના કવિ	ઉમાશંકર જોશી	131
હિંદમાતાને સંબોધન	‘કાન્ત’	132
દોહન કરનાર નીકળશે	કાકા કાલેલકર	132
અગ્નિ અને રાખ	કાંતિ શાહ	133
વેગળાં ને વેગળાં જ !	ગુણવંત શાહ	134
સાતત્ય વિનાનું શિક્ષણ	કુંજવિહારી મહેતા	135
અમૃતકુંભ	-	137
ચાલ મજાની આંબાવાડી	‘ગની’ દહીંવાલા	138

કળિયુગની ગાંધારી	ગં માં પિંપરકર (અનુ. ગોપાળરાવ વિદ્વાંસ)	139
મન નો ડગે	ગંગાસતી	142
અમૃતસંજીવની વિદ્યા	ગંગાબહેન વૈદ્ય	143
ખંડિત સ્વપ્નના અવશેષ	કિસન સોસા	144
ગિજુભાઈની બાલવાર્તાઓ	ગિજુભાઈ બધેકા	145
લોકમત કેવી રીતે કેળવશું ?	કાંતિ શાહ	152
ગિજુભાઈનાં સંસ્મરણો	રામનારાયણ વિ. પાઠક	153
બાળગીતોની કસોટી	સુન્દરમ્	156
ઈન્દ્રધનુની રચના સમું	લીલા મજમુદાર	156
સોરઠી સંસ્કૃતિ	ગુણવંતરાય આચાર્ય	157
વળતા આજ્યો હો !	મકરન્દ દવે	158
સુવાસની અનાસક્તિ	ગુણવંત શાહ	158
ઊભો છે	વિજય રાજ્યગુરુ	159
ચોકમાં દાણા નાખ્યા છે	ગિજુભાઈ બધેકા	160
બાળસાહિત્યને નામે	નગીનદાસ પારેખ	160
પત્નીને મશીન નથી બનાવવી	ગુલાબદાસ બોકર	161
મારી માને ગમશે ?	ગુરુદયાલ મલ્લિક (અનુ. મુકુલ કલાર્થી, નિરંજના કલાર્થી)	162
બોલવાની જરૂર ન પડી	ગુલામ રસૂલ કુરેશી	163
આ તે કેવું ?	ગુણવંત પંડ્યા	165
તાર - તંબૂરના ને હૈયાના	મૂળજીભાઈ શાહ	166
1848માં !	ઉમાશંકર જોશી	166
રાષ્ટ્રપતિ	ચમનલાલ	167
ચાંદનીનો ઘંટનાદ !	-	168
“બોડીને તાં વળી કાંહકી કેવી !”	ચંદકાન્ત પંડ્યા	169
મારું વતન	ચિમનલાલ ભટ્ટ	171
ત્રણ વસ્તુઓ	ઉમાશંકર જોશી	171
જનતાની ઝુબાન પર જન્મેલી	ચંદકાંત બક્ષી	172
ડાંક-મઝદૂર	ચંદકાન્ત બક્ષી	173
નીરખતું કોણ ?	ચંદ્રશંકર ભટ્ટ, ‘શશિશિવમ્’	182
નરસિંહનાં પ્રભાવિયાંના પડઘા	મનુભાઈ પંચોળી	183
ઝાકળબિંદુ સમાં	રમેશ અં. દવે	184
સમાજવાદી ધોરણે નોકરીની શરતો	ચિનુભાઈ પટવા	185
અલપઝાલપ દર્શન	ચંદ્રશંકર ભટ્ટ, ‘શશિશિવમ્’	187
“હનમોદાદાને કે’જો કે -”	ચન્દ્રવદન મહેતા	188
કોલેજોમાં પુસ્તક-ભંડાર	ચન્દ્રવદન મહેતા	189
ચમન મેં વિરાના દિલ	સુરેશ દલાલ	190
એક ભોળો ભાભો	દલપતરામ કવિ	190
અનન્ય ચરિત્રરેખા	જયંત કોઠારી	191
સમજણ તે આપણા બેની	ચંદ્રકાન્ત શેઠ	192
આપણે	‘જટિલ’	192

પાછલે બારણેથી	ચુનીલાલ વં. શાહ	193
નહિ છૂપે	સુન્દરમ્	194
થોડાં આંસુ, થોડાં ફૂલ	જયશંકર ભોજક, ‘સુંદરી’	195
મઘમઘ	શ્યામ સાધુ	197
મહામાનવ	ઉમાશંકર જોશી	198
ગઝલ	જયંત પાઠક	198
ક્યાં ક્યાંથી પોષણ મેળવ્યું	જયંત કોઠારી	199
લોકોને સાહિત્ય તરફ વાળવા	જયંત કોઠારી	199
પારિતોષિકોનું મૂલ્ય	જયંત કોઠારી	200
સત્યકામ વિદ્યાપુરુષ : જયંત કોઠારી	કીર્તિદા શાહ, જયંત ગાડીત, દર્શના ધોળકિયા, દીપક મહેતા, ભોળાભાઈ પટેલ, રમણ સોની	200
શેણે ?	જયંત પલાણ	202
સાચના શહીદ	જયંત પાઠક	203
કવિતા	જયંત પાઠક	204
આ વાલો !	જયંતીલાલ માલધારી	205
વિરલ વીરજીવન	મહાદેવ દેસાઈ	207
માણસ	જયંત પાઠક	208
શરદનું સોનું	જયંત પાઠક	208
આશિક કા જનાજા	ઝાકિર હુસેન	209
આ પ્રેમને લાયક બનશું ?	કાંતિ શાહ	211
ક્યાં છે ?	જયંત પાઠક	212
સંસ્કૃતિની કસોટી	જવાહરલાલ નેહરુ	213
થાય છે -	જયા મહેતા	214
મનુષ્યનો આત્મા	જવાહરલાલ નેહરુ	215
વા વા વંટોળિયા !	જગદીપ વીરાણી	215
બહુત મંઝિલેં બાકી હેં	જવાહરલાલ નેહરુ	216
થોડો વગડાનો ઘાસ	જયંત પાઠક	216
મેહનત કરનેકા સમય	જવાહરલાલ નેહરુ	217
એટલું ભૂલીએ નહીં -	જોન સીઝકો	217
ફાટેલી ચાદર	મધુસૂદનલાલ	218
મહેક...	દિલીપ જોશી	218
આઝાદીકી મશાલ	જવાહરલાલ નેહરુ	219
તરક્કી કા અંદાજા	જવાહરલાલ નેહરુ	220
વસિયતનામું	જવાહરલાલ નેહરુ	221
ધારો કે -	જગદીશ જોષી	222
જવાહરલાલ નેહરુનાં પુસ્તકો	-	223
મેઘાણીભાઈ	યશવંત ત્રિવેદી	224
વિચિત્ર શોધ	-	224
અંતિમ ઇચ્છા	જિતેન્દ્ર કાં. વ્યાસ	225
મુનિશ્રી જિનવિજયજી	ઝવેરચંદ મેઘાણી	226
પીંપળવાડીથી બારડોલી	જુગતરામ દવે	227
હાથે કરી કેમ હારી તું જા ?	જુગતરામ દવે	230

વટવૃક્ષની કથા	જુગતરામ દવે	231
બાલમંદિરિયું	જુગતરામ દવે	234
અન્તરપટ	જુગતરામ દવે	235
આત્મયોગીની ધૂણી	નારાયણ દેસાઈ	235
જુગતરામભાઈનું “જગતિયું”	બબલભાઈ મહેતા	236
સાહસીનો સ્વપ્નદ્રષ્ટા	જ્યોર્જ કેન્ટ (અનુ. મહેન્દ્ર મેઘાણી)	237
પ્રહલાદ જેવો બનિયન	મો. કં. ગાંધી	240
ફાસીવાદનું અસલ સ્વરૂપ	જે. એમ. પટેલ	241
પુણ્યપુરુષોનાં કીર્તન	જિનવિજય	246
ભૂલવા બેઠાં	ઈન્દુલાલ ગાંધી	246
બેધારી તલવાર પર	જોન ડગલાસ સ્પીગલ (અનુ. કાંતિ ભટ્ટ)	247
શિખરોના સમ્રાટની સલામીએ	જોન હંટ (અનુ. મહેન્દ્ર મેઘાણી)	249
વિકરાળ પ્રશ્ન	જે. બી. પ્રિસ્ટલી	254
છગન પટલ	જોરાવરસિંહ જાદવ	255
નિરધાર	મકરન્દ દવે	256
એટલા માટે	દિમીત્રી શોસ્તાકોવિચ	256
પુસ્તકાલયની વિરુદ્ધમાં	જ્યોતીન્દ્ર હં. દવે	257
પરમ દાન	રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર	259
હાસ્યનો અવતાર	વિનોદ ભટ્ટ	260
માઈ, માઈ, ફૂતરી વિયાઈ	કૃષ્ણલાલ મો. ઝવેરી	262
કંડારેલું મહાકાવ્ય	ઝવેરચંદ મેઘાણી	263
હાલો ગલુડાં રમાડવા જી રે !	ઝવેરચંદ મેઘાણી	263
જીવનવાટ	ઝવેરચંદ મેઘાણી	265
ચોરોએ ચેમ્પિયન બનાવ્યો	બીલ રોજર્સ	265
ગ્રામજનોની દિલેરી	આર્નોલ્ડ બાકે	266
અશ્રુપાત નહીં - આંતરવ્યથા	ઝવેરચંદ મેઘાણી	266
એવું રૂપ લીધું !	કનુભાઈ જાની	266
બેલડાં	જ્યોર્જ કેન્ટ (અનુ. મહેન્દ્ર મેઘાણી)	267
ભૂલી જઈએ !	એન લિંડબર્ગ	270
ઉબેણને કાંઠે	ઝવેરચંદ મેઘાણી	271
ઉબેણની ઝાંખી	જિતુભાઈ પ્ર. મહેતા	272
ઉપેક્ષા કરતાં શીખવું જોઈશે	ઝવેરચંદ મેઘાણી	272
વાતવાતમાં ‘શામળિયોજી આવ્યા’ !	ઝવેરચંદ મેઘાણી	273
તંત્રી માટે જરૂરી પરંપરા	ઝવેરચંદ મેઘાણી	273
એ ભાવનાને જાગ્રત કરવા જ !	ઝવેરચંદ મેઘાણી	274
દુઃખની પતાકા	ઝવેરચંદ મેઘાણી	274
પાછી નદી તો વહેવા જ માંડે	રામનારાયણ વિ. પાઠક	275
બલેને બાપડું આવો !	ઝવેરચંદ મેઘાણી	275
સાહિત્યકાર અને શિશુ	ઝવેરચંદ મેઘાણી	276
કવિધર્મ	ઝવેરચંદ મેઘાણી	276
છાપાને વ્યક્તિત્વ નિષ્ઠાનું	ઝવેરચંદ મેઘાણી	277
પીડિતોનાં ગીતો	ઉમાશંકર જોશી	277
ગુંડાઓનો ડર ત્યજો !	ઝવેરચંદ મેઘાણી	278

આદમિયતને પડકાર	-	278
ઓતરાદા વાયરા ઊઠો !	ઝવેરચંદ મેઘાણી	279
સંસ્થાઓથી દૂર રહેજો	ઝવેરચંદ મેઘાણી	279
એક જ કલગી	ઝવેરચંદ મેઘાણી	280
પાણી... પાણી...	-	280
વેણીનાં ફૂલ	ઝવેરચંદ મેઘાણી	281
વશીકરણ	ઝીણાભાઈ દેસાઈ, ‘સ્નેહરશ્મિ’	282
‘રંગ છે, મેઘાણી !’	અનંતરાય મ. રાવળ	282
તસવીર પીધી !	નરોત્તમ પલાણ	283
વર્ષા	ઝવેરચંદ મેઘાણી	284
સાહિત્યની સાગરવેળ	ઝવેરચંદ મેઘાણી	285
ધર્મશાળા બનવું ન પાલવે	અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટ	285
રોમેરોમ ઓળખી જનાર	મહાદેવ દેસાઈ	286
ઊર્ધ્વલોકની યાત્રાએ	જયંત કોઠારી	287
કલાકારનું જીવનકાર્ય	ઉમાશંકર જોશી	290
આવો માણસ કોઈ દિ’ જોયો નથી !	સંજય શ્રી. ભાવે	291
નમીએ તુજને વારંવાર	ઝીણાભાઈ દેસાઈ, ‘સ્નેહરશ્મિ’	298
લાખ વાચકોનો મહાસંઘ	મહેન્દ્ર મેઘાણી	299
‘ચંદનનાં ઝાડ’	-	300
સાહ્યતાશું	ઝીણાભાઈ દેસાઈ, ‘સ્નેહરશ્મિ’	301
ધરપકડ	પી. એન. લેખી	306
અરુણોદય	ન્યાનાલાલ કવિ	307
ટીકાકારો વચ્ચે વસવાટ	-	307
મધર ટેરેસા	લલિતકુમાર બક્ષી	308
મારે જાણવું છે	ઝીણાભાઈ દેસાઈ, ‘સ્નેહરશ્મિ’	312
સ્વાધીનોનું ગીત	ઝીણાભાઈ દેસાઈ, ‘સ્નેહરશ્મિ’	313
અંતિમ છબી	રેમિયન વ્હીટવર્થ	314
બળતા બપોરમાં	-	315
‘રચ્યા છે રૂડા છંદ દલપતરામે’	ભોળાભાઈ પટેલ	316
	દલપતરામ કવિ	316
ખિસકોલી	ઉમાશંકર જોશી	317
ખિસકોલી	ત્રિભુવન વ્યાસ	318
યોગ્યતા	ઉમાશંકર જોશી	318
‘બાપા’નું બિરુદ	વનમાળા દેસાઈ	318
આબુનું વર્ણન	દલપતરામ કવિ	319
ઊંટ કહે	દલપતરામ કવિ	319
પિતાની સેવા	દલપતરામ કવિ	320
માનો ગુણ	દલપતરામ કવિ	321
લઈ જા	ન્યાનાલાલ કવિ	322
પ્રાર્થના - પણ ઉત્તમ કાવ્ય	ઉમાશંકર જોશી	322
આસમાનમાંથી ટપકી પડી છે ?	દાદા ધર્માધિકારી	323
આંદોલનો	દાદા ધર્માધિકારી	324
ધરતી હિન્દુસ્તાનની	નાથાલાલ દવે	325

બે જ વસ્તુ	દાદા ધર્મીધિકારી	325
દાદા ધર્મીધિકારી	ચુનીભાઈ વૈદ્ય	326
મારું સામાન્યત્વ	દાદા ધર્મીધિકારી	328
એ દેશમાં	મકરન્દ દવે	329
“તેથી દીકરા મટી જતા નથી !”	દિલખુશ દીવાનજી	330
સૌથી મોટું કમનસીબ	દિલખુશ દીવાનજી	330
‘બાર નહીં ખખડાવું’	ઉમાશંકર જોશી	331
મારા ઘરનો વાઘ	ત્રિભુવન વ્યાસ	331
માંયલીપા ઊઘડેલાં કમાડ	સુરેન ઠાકર, ‘મેહુલ’	332
ઊડી જાઓ, પંખી !	દુલા ભાયા ‘કાગ’	335
એ જ કીમિયો	ઉમાશંકર જોશી	335
વાણી તો અમરત વદાં....	દુલા ભાયા ‘કાગ’	336
આવકારો મીઠો આપજે	દુલા ભાયા ‘કાગ’	337
માવજતનો મંતર	દોલતભાઈ દેસાઈ	338
સોનાવરણી સીમ	નાથાલાલ દવે	339
એ તો એની સાથે હોય જ	દોલતભાઈ દેસાઈ	340
આકમણના વમળમાં	દોલતભાઈ દેસાઈ	341
પોષની સવારે	મનોહર ત્રિવેદી	342
“હું થોડો ગાંડો થયો છું !”	જ્યોતીન્દ્ર હં દવે	342
ધોવા ઘો	દુલા ભાયા ‘કાગ’	343
તો હું માગું શું ?	મકરન્દ દવે	343
કાંડાંની કમાણી	ધીરજબહેન પારેખ	344
ધુમાડાના બાયકા	ઉમાશંકર જોશી	348
પ્રેમાનંદનો પુનરાવતાર	જયેન્દ્ર ત્રિવેદી	349
શિક્ષકોના યે શિક્ષક	પ્રવીણ દરજી	350
ચાલ જાગીએ !	ધ્રુવ ભટ્ટ	353
લેખનની મુશ્કેલીઓ	નગીનદાસ પારેખ	354
દરજાનો ખ્યાલ	નરેશ ઉમરીગર	357
મેહુલો ગાજે ને -	નરસિંહ મહેતા	357
હસતો સંતકવિ	ઉમાશંકર જોશી	358
લોકજીવનનાં સ્પંદનો	નાથાલાલ દવે	361
ઘરતીના સાદ	નાથાલાલ દવે	361
ઘાણીના બળદની વાત	નવનીત સેવક	362
અરધી સદીની કલાસાધના	કિશનસિંહ ચાવડા	366
વૈતરું	વેદ મહેતા	369
અભણોના વેદના લહિયા	નાનાભાઈ ભટ્ટ	370
મરજીવિયા	પૂજાલાલ	371
સ્થિર, પ્રકાશવંત દીપ	મનુભાઈ પંચોળી	372
રાનમાં	ધ્રુવ ભટ્ટ	380
બડા જાદુગર આયા	મકરન્દ દવે	381
અમારી મહેફિલો	પ્રહલાદ પારેખ	382
સાહિત્ય-સંગીતનું જોડું	ઝવેરચંદ મેઘાણી	383
મેળ	વનમાળા દેસાઈ	383

પહાડી નિશાળના પડઘા	મહેન્દ્ર મેઘાણી	384
રોજ ઊઠીને	તોશિયો ઇશી	385
પૈસા, પૈસા ને પૈસા	યાએનો કાવાઈ	386
વાંચવાની વેળા ક્યાં છે ?	તોજાબુરો સાતો	388
તો ખરા !	‘પથિક’ પરમાર	390
છંદ	દલપતરામ કવિ	390
વિન્ધાસનું વાવેતર	પન્નાલાલ પટેલ	391
તમે શું કહેશો ?	પન્ના નાયક	394
આપકર્મી સાહિત્યસર્જક	યશવન્ત શુક્લ	395
એક છોરી	પ્રહલાદ પારેખ	396
આશ્રમના આફતાબ	વિકલદાસ કોઠારી	397
	જગદીશ ચાવડા	397
પ્રેમની હત્યા	પર્લ બક	399
કપરું	ગુણવંત શાહ	399
ભગવાન તે જ આપે	પાંડુરંગ આઠવલે	400
એક અંધનો સવાલ	આરં એમં મેરીલ	400
ગામની વિદાય	પ્રહલાદ પારેખ	401
ઊલટાનો આનંદ	મુકુલ કલાર્થી	401
ભવનું ભાતું	પિંગળશી મેં ગઢવી	402
શાંતિ પમાડે તેને -	બાપુ ગાયકવાડ	404
હરિનો મારગ	પ્રીતમ	405
જેમનાં કાવ્યો પૂજાય છે	-	405
આખરી પડદો	ઝોહરા સેગલ (અનું મહેન્દ્ર મેઘાણી)	406
હરિને ભજતાં -	કાકા કાલેલકર	410
સાદ કરે છે !	પ્રહલાદ પારેખ	411
શબ્દ એ શસ્ત્ર	ફિલ બોસ્મન્સ (અનું રમેશ પુરોહિત)	412
હરેક જલસે મેં ઇન્તિહાન	ફૈયાઝખાં	412
થાયે છે થેઈથેઈકાર	પ્રહલાદ પારેખ	413
સહજપણે ઉમેરાયા	ઉમાશંકર જોશી	413
ઓફિસનો આત્મા	બકુલ ત્રિપાઠી	414
જાગો જાગો જન	પ્રહલાદ પારેખ	418
આ નભ ઝૂક્યું તે -	પ્રિયકાન્ત મણિયાર	419
કવિતાનાં બાળોતિયાં ધોનાર	સુરેશ દલાલ	419
‘કુમાર’માં પ્રવેશ પહેલાં	-	420
વિદાય	પ્રહલાદ પારેખ	421
નિર્મળ દીવી	ઝીણાભાઈ દેસાઈ	422
નાનો-મોટો	પ્રેમશંકર નં ભટ્ટ	422
આજ	પ્રહલાદ પારેખ	423
- તો ન્યાલ થઈ જઈએ	ઉમાશંકર જોશી	423
ભાઈબહેન	બાલમુકુન્દ દવે	424
હજી છે આશ સૃષ્ટિની	બાલમુકુન્દ દવે	425
બેઠા બેઠા તોલ કરે છે	ઉમાશંકર જોશી	425

કાનમાં કહું ?	ઉમાશંકર જોશી	425
મારું ગામડું	બબલભાઈ મહેતા	426
ગઝલ	બરકત વીરાણી, 'બેફામ'	431
શિક્ષણમાં ક્રાંતિ એટલે શું ?	બબલભાઈ મહેતા	431
ગઝલ	બરકત વીરાણી, 'બેફામ'	432
મીઠું મીઠાપણું તજે નહીં	બબલભાઈ મહેતા	432
અવકાશી અસવાર	બાલમુકુન્દ દવે	433
ફોજદારી કાયદામાં ઉમેરવાની કલમ	મો. કં. ગાંધી	433
ધીરજ અને આત્મશ્રદ્ધા	બહાદુરશાહ પંડિત	434
કન્યાવિદાય	બાલમુકુન્દ દવે	436
ઝાકળની પિછોડી	બાલમુકુન્દ દવે	438
બાળગંધર્વ	મૃણાલિની દેસાઈ	439
અત્તરિયાને	બાલમુકુન્દ દવે	440
ગુજારે જે શિરે તારે	દીપક મહેતા	441
અમાસની મધરાત	બાલમુકુન્દ દવે	442
“સમ્બાલ લેના આપકા કામ હૈ !”	સુમતિ ર. દલાલ	443
લીમડી	બાલમુકુન્દ દવે	446
સ્વરો વીસરાય તે પહેલાં...	શાહબુદ્દીન રાહીડ	447
શ્રાવણ નીતર્યો	બાલમુકુન્દ દવે	449
જંગલની મંજરી	મકરન્દ દવે	450
આવો !	મકરન્દ દવે	451
હાલરડું	પેરી બારકીમ	451
જીવવાનું બંધ ના કરો !	ભૂપત વડોદરિયા	452
આ મોજ ચલી	મકરન્દ દવે	453
નારીનું એક જ રૂપ ?	ભૂપત વડોદરિયા	454
વાવાઝોડું અને કિશોર	પોલા હેમલીન	454
મોંઘવારીનાં મૂળિયાં	ભગવતીકુમાર શર્મા	455
પગ પર કુહાડો	ભીમરાવ આંબેડકર	455
માત્ર રૂપાળા રંગો જ ?	ભૂપત વડોદરિયા	456
સમાજ ક્યાં બદલાયો છે ?	ભૂપત વડોદરિયા	458
કો'ક દિન !	મકરન્દ દવે	459
રગેરગમાં... લોહીના લયમાં	ભોળાભાઈ પટેલ	460
તમે	ટી. એલ. વાસવાણી	463
પ્રવાસના રમણીય દસ્તાવેજો	રમેશ ર. દવે, હર્ષદ ત્રિવેદી, સતીશ વ્યાસ	464
ધૂળિયે મારગ	મકરન્દ દવે	464
અજાણ્યા મુસાફરની પ્રેમકથા	મકરન્દ દવે	465
ઝીણાં પાન પર મખમલિયાં ભરત	ઈશા-કુંદનિકા	467
અર્ધજલે ડૂબી પ્રતિમા	મકરન્દ દવે	468
એમનો બેલી કોણ ?	ભોગીલાલ ગાંધી	469
અમારે ભલી રાત	મકરન્દ દવે	470
સૌન્દર્યનું ગાણું	મકરન્દ દવે	471
અનુકંપા	મકરન્દ દવે	472
શીદને ?	ચાર્લ્સ ગેટ્સ	473

મકરન્દ સાથે મુલાકાત	સુરેશ દલાલ	474
ભજન કરે તે જીતે	મકરન્દ દવે	480
સ્વામી આનંદને પત્ર	મકરન્દ દવે	481
મૃત્યુનોંધ	-	481
અંધારું	મણિલાલ દેસાઈ	482
હરિનાં દર્શન	નહાનાલાલ કવિ	483
રંગલયગતિ	મણિલાલ દેસાઈ	483
સ્હેલાણી સ્વર	મકરન્દ દવે	484
શિખરું ઊંચાં	મનસુખલાલ મં. ઝવેરી	485
જીવનની ઉત્તમ ક્ષણો	ઉમાશંકર જોશી	485
ખદબદતી મુત્સદીગીરી	મનસુખલાલ મં. ઝવેરી	486
સ્વત્વ ન ચૂકજો	ઝવેરચંદ મેઘાણી	486
કમ્મર કસી છે	મધુકર રાંદેરિયા	487
લોટામાંનો રાક્ષસ	મનુભાઈ પંચોળી	488
એમ પણ બને	મનોજ ખંડેરિયા	488
ગોળ અને ખોળ	મનુભાઈ પંચોળી	489
જવર ન ચડવો જોઈએ....	મનુભાઈ પંચોળી	491
પ્રીતમના ઓરડા	કેથેલિન રેઇન (અનુ. મકરન્દ દવે)	493
કોઈ કહેતું નથી	મનોજ ખંડેરિયા	494
મોકળાશ	મંજુ ઝવેરી	494
વિશ્વશાંતિની ગુરુકિલ્લી	મનુભાઈ પંચોળી	495
ગમતાંનો કરીએ ગુલાલ	મકરન્દ દવે	498
આશ્વાસક !	માધવ રામાનુજ	498
ગઝલ-કણિકા	'મરીઝ'	499
વિયોગદુઃખ	મહાદેવ દેસાઈ	500
શું કરું ?	'શૂન્ય' પાલનપુરી	501
જીવનમાં એની કવિતા	મુકુંદરાય પારાશર્ધ	502
યાદ	રમેશ પારેખ	502
મહાદેવભાઈની ડાયરી	નરહરિ પરીખ, નગીનદાસ પારેખ, ઉમાશંકર જોશી, યશવંત શુક્લ	504
એક ક્ષણ પણ -	મહાવીર	505
નામ માધવનું	મુકુંદરાય પારાશર્ધ	506
એક ગુરુપુષ્યામૃતયોગ	મુકુંદરાય પારાશર્ધ	507
તડકી વાદળિયો	'મીનપિયાસી'	510
“રોટી વડે નહીં - ”	મુકુલ કલાર્થી	510
રેવાવહુ	મુકુંદરાય પારાશર્ધ	511
કહાન રાખે તેમ રહીએ	મીરાં	515
સંઘેડાઉતાર	નિરંજન ભગત	515
સંત અને શેઠ	બહાદુરશાહ પંડિત	516
વેનિશાળ	મુકુંદરાય પારાશર્ધ	517
નાટ્યલેખકની સાધના	ઝવેરચંદ મેઘાણી	519
તમે	માધવ રામાનુજ	521
પછી	માધવ રામાનુજ	522
આપણાં બાળકો	મો. કં. ગાંધી	522

“આવું પ્રજા આગળ મૂકીએ ?”	–	523
આવે –	‘મરીઝ’	524
ભીંડો ભાદરવા તણો	દલપતરામ કવિ	524
બધું ગયું વીસરાઈ	રઘુવીર ચૌધરી	524
નાહી તોડું	મીરાં	525
ભાષાંતરના ગુણ	મોં કં ગાંધી	525
સપનાં સપનાં	મકરન્દ દવે	526
સ્વરાજ-વૃક્ષનું બીજ	મોં કં ગાંધી	527
લાજ રાખી	મોં કં ગાંધી	529
મારો સાહેબ	રક્ષા દવે	530
બંસીવાલા ! આજો મોરા દેશ	મીરાં	531
અલૌકિક આસક્તિ	મોં કં ગાંધી	531
પિતાના પત્નો	મોં કં ગાંધી	532
વિયોગદુખ	મોં કં ગાંધી	533
આત્મસંસ્કારથી શોભતી	આનંદશંકર ધ્રુવ	533
વૃંદાવન મોરલી	મીરાં	534
આ અંધકાર	મોં કં ગાંધી	534
રામ રાખે ત્યમ રહિયે	મીરાં	535
અંગ્રેજના ગુણદોષ	મોં કં ગાંધી	535
ઘીનો દીવો	લલ્લુભાઈ મં પટેલ	536
જો...તો...	–	536
રસ્તા વસંતના	મનોજ ખંડેરિયા	537
અધૂરી ચોપડી	મનુભાઈ પંચોળી	537
મોઢામાં અમી છૂટે નહીં !	ઉમાશંકર જોશી	538
ક્યાંક	ચંદ્રકાન્ત શેઠ, ધ્રુવ ભટ્ટ	538
“એમ કહું કે, સિનેમા કાઢજો ?”	શંકરલાલ બેંકર	539
એકલો	કાકા કાલેલકર	540
એકલ યાત્રા	ઉમાશંકર જોશી	540
ગાંધીજીનું સ્ત્રી-દૃઢય	કાકા કાલેલકર	541
મ્હાંને ચાકર રાખોજી	મીરાં	542
ધર્મયુદ્ધના નિયમો	કાકા કાલેલકર	542
જીવનકલાનું લક્ષણ	કાકા કાલેલકર	543
રેશમના વસ્ત્રની ગડી જેવી	પ્રજારામ રાવળ	543
પીછું	મનોજ ખંડેરિયા	544
સારો ખેલાડી	કાકા કાલેલકર	544
રતન	સુરેશ દલાલ	544
પાપીનો પણ પ્રતિનિધિ	કાકા કાલેલકર	545
જઈશ	મનોજ ખંડેરિયા	545
લોકીનાં હેયાંમાં પેસવા	કાકા કાલેલકર	546
ખબર પડતી નથી	મનોજ ખંડેરિયા	546
શ્રદ્ધાનું પ્રતિબિંબ	કાકા કાલેલકર	547
બધી રીતે તકલીફ	–	547
સનાતની છતાં સુધારક	કાકા કાલેલકર	548
બિલાડી	–	548

કોઈ તારશે, તો આ વાણી જ	ધીરુભાઈ ઠાકર	549
શેરી	મોહન મઢીકર	551
પુશમિજાજ !	ઉમાશંકર જોશી	551
જીવનનો કલાધર	ઉમાશંકર જોશી	552
રોજિંદા જીવનનું વ્યાકરણ	નગીનદાસ પારેખ	553
કેટલું મળ્યું ?	મોહમ્મદ માંકડ	556
બસ, એટલું જ	ઉમાશંકર જોશી	556
જીવનનો કલાધર	ઉમાશંકર જોશી	557
બાણપથારી	ઉમાશંકર જોશી	561
ફૂટ્યા કરે છે	યોગેશ જોષી	562
પોતાની જ મૃત્યુનોંધ	–	562
“કયા આપકા હાજિજા દુરુસ્ત હે ?”	મોહન રાકેશ (અનું જયેન્દ્ર ત્રિવેદી)	563
ઠાઈપરાઈટરને સંભારજો !	–	567
ગ્રામજીવનનું ચિત્ર	નવલરામ જં ત્રિવેદી	568
નિભાવી લેવામાં જ મજા છે	મોહમ્મદ માંકડ	569
હિંમત – મારો દોસ્ત	મોહમ્મદ માંકડ	571
બાની વરસગાંઠ	યદુનાથ થતે	577
ભુલભુલામણી	યોગેન્દ્ર વિં ભટ્ટ	580
“તેની ના કેવી રીતે પાડી શકું ?”	બરૂદામ વુલ્ક (અનું મહેન્દ્રકુમાર મહેતા)	581
ખરા વાચનવીર	રજનીકુમાર પંડ્યા	584
કાવ્ય-રત્નો	ઉમાશંકર જોશી	585
મને કેમ વીસરે રે....	રણછોડદાસ રામાનુજ	586
દિલમાં દીવો કરો	રણછોડ	587
જુનવાણી ?	રણજિત પટેલ, ‘અનામી’	588
અગમચેતી	રણજિત પટેલ, ‘અનામી’	590
સોનાનો પથ્થર	–	590
સાહિત્ય અકાદમીનાં 50 વરસ	દીપક મહેતા	591
સાહિત્ય પરિષદ શતાબ્દીએ	રમેશ તન્ના	594
રણજિતરામ ચંદ્રક-ધારકો	–	596
સિંહની પરોણાગત	રમણલાલ સોની	597
ખાલીખમ !	રમાકાન્ત શર્મા	598
વરસાદ ભીંજવે	રમેશ પારેખ	599
રાજકારણીઓને સમજી લઈએ	રમેશ બી. શાહ	600
“એટલી અરજ છે –”	રવિશંકર વ્યાસ (મહારાજ)	604
ખેતર વચ્ચે	રાવજી પટેલ	605
– તો લગ્ન કેમ કર્યું ?	રવિશંકર વ્યાસ (મહારાજ)	606
યાદ આવે	રમેશ પારેખ	606
પ્રતાપવંશી	રવિશંકર વ્યાસ (મહારાજ)	607
બીજો રંગ	રવિશંકર વ્યાસ (મહારાજ)	607
અંદર પડેલું મંગળ તત્ત્વ	ઝવેરચંદ મેઘાણી	608
શેરીએ આવે સાદ	રાજેન્દ્ર શાહ	609
ખરચાળ માંસાહાર	–	609
“ઘી-ગોળનાં હાડ !”	ઝવેરચંદ મેઘાણી	610
અંતરદીપનું દર્શન	અનંતરાય મં રાવળ	612